

FILOLÓGIAI KÖZLÖNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
VILÁGIRODALMI FOLYÓIRATA

1961

VII. ÉVF.

JÚNIUS

1—2. SZÁM

FILOLÓGIAI KÖZLÖNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
VILÁGIRODALMI FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ

KARDOS TIBOR

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

DOBOSSY LÁSZLÓ, GÁLDI LÁSZLÓ, SZENCZI MIKLÓS,
TAMÁS LAJOS, TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF

A folyóirat e számának munkatársai: *Herczeg Gyula* középiskolai szakfelügyelő; *Mádl Antal* egy. adjunktus; *Rába György* a MTA Irodalomtörténeti Intézetének tudományos munkatársa; *Papp Ferenc* egy. adjunktus, a nyelvtudományok kandidátusa; *Falvy Zoltán* tudományos kutató, a MTA I. oszt. szaktitkára; *Mészáros István* gimnáziumi tanár; *Vujicsics D. Sztoján* tudományos kutató; *Ács Tivadar* tudományos kutató; *Hernády Ferenc* könyvtáros; *Nádor György* a MTA Gyermeklélektani Intézetének tudományos munkatársa; *Nagy Béla* egy. adjunktus; *Maria Szarota* tudományos kutató (Lengyelország); *Kunszery Gyula* gimnáziumi tanár; *Varannai Aurél* író, szerkesztő; *Scheiber Sándor* főiskolai igazgató; *Gál István* könyvtáros; *Gombár Endre* tanárjelölt; *Angyal Endre* tudományos kutató, az irodalomtudományok kandidátusa; *Szalatnai Rezső* könyvtáros; *Hutterer Miklós* egy. adjunktus, a nyelvtudományok kandidátusa; *Sziklay László* tudományos kutató, kandidátus; *Karancsy László* egy. adjunktus; *Simon Gyula* gimnáziumi tanár; *Gáldi László* a MTA Nyelvtudományi Intézetének osztályvezetője, a nyelvtudományok doktora; *Kámán Erzsébet* egy. adjunktus.

SZERKESZTŐSÉG

BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS UTCA 1.

TECHNIKAI SZERKESZTŐ

SALLAY GÉZA

A Filológiai Közlöny

évenként négy füzetben kb. 32 nyomtatott íven jelenik meg. Előfizetési ára egy évre 40 forint. Megrendelhető az *Akadémiai Kiadónál* Bp V., Alkotmány u. 21. Bankszámla 04.878,11146.

Az illuminismo stílusvitáinak társadalmi háttere*

HERCZEG GYULA

I.

1. A probléma felvázolását megkönnyíti, ha kiindulunk Antonio Gramsci alapvető megállapításaiból, amelyek a nyelvi és stilisztikai kérdéseket a társadalmi helyzet felől közelítik meg. Egyúttal az előzményeket is összefogják, úgyhogy fejtegetéseinknek biztos alapot adnak. Gramsci halhatatlan érdeme, hogy az olasz nyelvi viszonyok rendkívül bonyolult szövevényét a *társadalmi rétegződés* szempontjából is szemügyre vette. A korábbi polgári kutatók, a hivatalos nyelvészek számára az olasz köznyelv kérdése mindenekelőtt földrajzi volt: egymás mellett vagy egymástól távol fekvő tartományok nyelvi egyesítésének szinte leküzdhetetlen feladata. Annyit a polgári nyelvészek is láttak, hogy a comunék virágzása növelte a helyi nyelvek jelentőségét. Azt is tudomásul vették, hogy Firenzében a többi helyi nyelvjárással szemben kifinomultabb, csiszoltabb, „irodalmibb” nyelv alakult ki. Bizonyos fejlődést jelentett annak hangoztatása, hogy, bár ez a csiszoltabb nyelv a firenzei nyelvjárás szókészletén és hangtani rendszerén alapszik, mégis — főként mondattana — mesterkéltnak, latinossá válik.

Gramsci gondolatmenete a továbbiakban eltér a polgári nyelvészek fel fogásától. Míg azok megálltak a fenti ponton: egy tényállás pozitívista jellegű elemzésén, Gramsci igen gyümölcsöző álláspontot képvisel azzal, hogy rámutatott: a comunék bukása és a principatóknak, a *néptől elszakadó kormányzati rendszereknek kialakulása megmerevítette a firenzei, emelkedettnek ható nyelvjárást*. Az olasz nyelv — következésképpen — elsősorban irodalmi, *írott nyelv-ként* jelentkezik az európai történelmi fejlődésben, és ez az emelkedett nyelv az írástudók kizárólagos tulajdona. A „volgare illustre” megmerevedését az *értelmiségnek kasztá alakulása* is előmozdítja: a törés nép és nemzet közt ilyen módon nyelvi síkon is törést eredményezett.¹

Ezt a sajátos helyzetet egy másik körülmény is bonyolítja. Gramsci helyesen értékeli a nemzeti nyelv kialakulásának akadályait, amikor úgy látja: a „volgare illustre” és a népnyelv közti távolságon, vagyis az osztályviszonyokra visszavezethető törésen kívül az olasz nemzeti nyelv kialakulását megnehezíti az a körülmény, hogy a firenzei vagy toszkán „volgare illustre”-t nem kísérte társadalmi és politikai hegemonia. A toszkán „volgare illustre” képes volt más tartományokba behatolni, de általános elterjedése leküzdhetetlen akadályokba ütközött. Miután sajátosan az értelmiséghez kapcsolódott, más tartományok értelmisége elfogadta, ha elfogadta (többnyire igen, de ellen-

* Fejezet Az olasz felvilágosodás és romanticizmus stílusvitái c. tanulmányból.

¹ Antonio Gramsci: Gli intellettuali e l'organizzazione della cultura, Einaudi, 1949: 22—23.

kező példák is vannak),² azonban a nép közé sokkal kevésbé hatolhatott le, mint Toszkánában, ahol végeredményben a „volgare illustre” alapanyaga: a szó-készlet lényeges elemei, a hangtani burok, az alaktani kötelékek jól érthetők a nép számára is. Más szavakkal: az olasz értelmiség megteremtette a *saját* nemzeti irodalmi nyelvét, de nem teremtette meg az *olasz nemzet* nemzeti irodalmi köznyelvét. Ez a szakadás emelkedett nyelv és népnyelv között előállt Firenzében és Toszkánában is, egyebütt pedig még sokkal jobban észlelhető. Mindez pedig — a tények bizonyos leegyszerűsítésével — arra vezethető vissza, hogy az olasz polgárság képtelen volt létrehozni az újkor elején az olasz nemzeti államot, melyben egységes intézmények, egységes közigazgatás révén a firenzei, toszkán „volgare illustre” éppúgy a nemzet nemzeti irodalmi köznyelvévé válhatott volna, mint Franciaországban a párizsi nyelvjárás.³

Az a körülmény azonban, hogy mégis létrejött egy „volgare illustre”, a Risorgimento korában nagy szerencsének fog bizonyulni. Az értelmiség, az írók és tollforgatók, a fejedelmi udvarok és az irodalmi szalonok a Cinquecento korára nagyjában és egészében elfogadták a Bembo által hivatalosan is kodifikált „volgare illustre”-t, a Trecento nyelvét, Boccaccio és Petrarca szókészletét, hangtanát és mondattani formáit, sőt stílusát is. Ennek a minden bizonnyal szűk körre korlátozódott nyelvnek a megteremtése végülis azt eredményezte, hogy az értelmiségiek egysége századokon keresztül legalább az irodalmi műveltség tekintetében és nyelvileg és biztosított volt.

Az olaszországi nyelvi kérdés kettős vonatkozásban jelentkezik: horizontálisan és vertikálisan. Amikor az olasz állami egység megvalósulása után a vízszintes irányú egységesítés elől az utolsó akadályok is elhárultak, még igen sok tennivaló maradt a függőleges rétegződés tekintetében: részben az értelmiség csiszolt nyelvét kellett a néphez közel vinni, elfogadtatni a néppel, részben pedig a beszélt nyelvnek is át kellett adnia a maga felhasználható értékeit az irodalmi nyelvnek.

A XVIII. század örökölte az előző századoktól a nyelvi kettősséget. A társadalmi és politikai fejlődés azonban ebben a században az olasz nemzeti nyelv kérdésében jobban érezte hatását, mint a korábbi századokban, és egyúttal előjátékát képezte a következő században végérvényesen kialakult nyelvi helyzetnek. Soha annyian nem foglalkoztak nyelvi és stilisztikai kérdésekkel, mint éppen ebben a században. A Cinquecento nyelvi vitái is jelentősek, azonban a szóban forgó korhoz képest provinciális villongásnak tűnnek.⁴ Érthető, hiszen az érdekek és ellentétek olyan rendszere jelentkezik ebben a

² Uo.: 23. — Írásban túlnyomó többségben a toszkán nyelvet használták. A mindennapi nyelvhasználatban azonban majdnem kizárólagos a nyelvjárás. Csak egészen ritkán és egészen magas állású személyek élnek a mindennapi nyelvhasználatban is a toszkán nyelvvel, mint pl. Francesco d'Este. Ez Testinek egy hozzá intézett leveléből nyilvánvalóan kiderül és ugyanott olvasható az ok is: . . . sta così bene nella bocca de' personaggi grandi (ld. Migliorini: *Storia della lingua italiana*, Sansoni, Firenze, 1960 : 448, 4. sz. jegyzet.). Salvator Rosa mindig az irodalmi nyelvet használta írásban; beszédben mindig a nápolyi dialektust (uo.). — Velencében erősebb a helyi nyelvjáráshoz való ragaszkodás mint egyebütt. Boschini *Carta del navigar pittoresco* c., 1660-ban megjelent művében kijelenti: „Mi che son venezian in Venezia, e che parlo de pitori veneziani, ho da andarne a stravestir? (uo.: 450). Velencében a vád- és védőbeszédnek csiszoltabb velencei dialektusban hangzottak el; az ítélet azonban olaszul (ld. Goldoni: *Avvocato veneziano* c. darabját; erről N. Vianello: *La lingua del foro veneto* stb., *Studi Goldoniani* II, 1960 : 909—928).

³ Antonio Gramsci : *Il Risorgimento*, Einaudi, 1949 : 9—10 (*La caduta del Comune*).

⁴ A Cinquecento nyelvi vitáinak legújabb és marxista igényű összefoglalása olvasható: B. T. Sozzi : *Aspetti e momenti della questione linguistica*, *Guide di Cultura contemporanea*, Padova, Liviana Editrice, 1955, 239 lap.

században, melyről a Cinquecento korában szó sem lehetett. A legkülönbébb pártállású és a legváltozatosabb mesterségű, hivatású emberek kérnek szót a vitában és szögeznek le álláspontjukat. A nyelvi kérdés a Settecentóban a hivatásos nyelvészeken messze túlnő. Jogászok, filozófusok, közgazdászok, technikai, mezőgazdasági szakemberek éppúgy állást foglalnak, mint az irodalmárok; sőt az előbbieknél talán még többször és többet nyilatkoznak, mint az utóbbiak. A viták nagy része nem pusztán elméleti jellegű — bár olyan is van szép számmal; a vitázók a konkrétan jelentkező nyelvi tényekkel szemben vagy a tények mellett foglalnak állást.

A viták és vitázók közt a bonyolult összefüggések miatt elég nehéz eligazodni; szinte csak úgy lehetséges, ha a társadalmi és politikai tényeket nem választjuk el a nyelvészeti jelenségektől. Az a körülmény, hogy a hivatásos nyelvészek és irodalmárokon kívül jogászok, közgazdászok, elméleti és gyakorlati politikai szakemberek is a vita élénk résztvevői, figyelmeztet a nyelvi és társadalmi, történelmi jelenségek szoros correlatiojára, pedig egyelőre a történeti szempont e korra vonatkozólag az irodalmi kritikákban is alig-alig érvényesül. Nem is olyan régen mutatott erre rá Giuseppe Petronio, fiatal, marxista beállítottságú irodalomtörténész.⁵

2. Kiindulási pontunk a spanyol-osztrák örökösödési háború, majd az aacheni béke, mely Lombardiát Ausztriának juttatta. A felvilágosult abszolutizmus főleg a század közepétől nagy jelentőségre tesz szert a Stato di Milanóban. Mária Terézia reformok egész sorát akarta megvalósítani haladó elméleti szakemberek seregének támogatásával. A milánói kezdeményezések, gazdasági és társadalmi törekvések, melyek a nyelvi és stílári vélemények háttérét szolgáltatják, azért is annyira lényegesek, mert a félsziget többi államában (főleg Piemont, Velencé, Toszkán, az Egyházi Államra és Nápolyra gondolunk) a gazdasági, társadalmi (és a nyelvi és stílári) helyzet mintegy a milánói helyzethez viszonyítva érthető meg. Az olasz félsziget a század második felében termékeny és gyümölcsöző polémiák színhelye: ezek a különféle pártállások harcát tükrözik. A már idézett Petronio szerint a felvilágosodás és a romantika vitái, ha irodalmi síkon is folytak, a mindennapi élet társadalmi és kulturális valóságát tartalmazták. Ugyanígy állíthatjuk a XVIII. század második felének nyelvi és stilisztikai vitáiról, hogy a felületes szemlélő számára sokszor lényegtelennek tűnő nyelvi és stilisztikai tények mögött az élet valóságában gyökerező ellentétek és ellenkező érdekek húzódtak meg.

Azok a nagy megrázkódtatások, melyek az olasz félszigetet a spanyol-osztrák örökösödési háború következményeként a Habsburgok és a Bourbonok érdekerületévé változtatták, csak a század közepére jutottak nyugvópontra. Akkor alakult ki véglegesen és szerződéseken lefektetve Olaszország új arculata. Lombardia Ausztria közvetlen uralma alá került. Toszkán elvben önálló lett, azonban rokonsági kapcsolatai révén lényegileg Bécs külpolitikáját követte. Ugyanez áll Modenára is. A nápolyi királyság és Párma a Bourbonok uralma alá jutott. A változásokkal szemben a dolgok régi rendje maradt meg Velencében és Genovában, továbbá Piemontban, és változatlan maradt az Egyházi Állam.⁶ A változások jótékony hatásukat leginkább Lombardiában éreztették:

⁵ Giuseppe Petronio : *Illuminismo, preromanticismo, romanticismo e Lessing*, Società, 1957: 1000—1020. A tanulmányt ismerteti: Éder Zoltán, *Világirodalmi figyelő*, 1958: 209—212.

⁶ A politikai helyzetre nézve világos és korszerű összefoglalás található a „La cultura illuministica in Italia” c., Mario Fubini szerkesztésében megjelent gyűjteményes kötetben (*Letteratura e Civiltà*, VIII, Torino, 1957), Franco Valsecchi tollából: *L'eredità del passato; La nuova Italia*: 43—68.

több szerencsés tényező kedvező találkozása is hozzájárult ahhoz, hogy Lombardia rövidesen az olasz gazdasági és társadalmi reformtörekvések élére került.

A XVIII. század elejétől, Ausztriának Milánóba történt bevonulása után nyomban jelentkező iparosodásban kell keresnünk e reformtörekvések gazdasági és társadalmi alapjait. A szomszédos Piemontban a gazdasági élet alapja majdnem kizárólagosan a földtulajdon. A polgárságnak csak igen kis hányada birtokol, de nem részesedik a gyáriparban sem, mert a gyáripar kiépítése alig kezdődött meg. Az ipar a kézművesség fokán van. A polgárság felemelkedésének egyetlen útja a szabad foglalkozás és a közpálya egyes lehetőségei. Aki meggazdagodik, igyekszik azonban nemességet szerezni. A történelmi arisztokrácia, miként az új is, feltétlen hűséggel adózik királyának, aki az abszolút uralkodó szilárdságával a hagyományok szellemében kormányozza államát.⁷ Lombardia viszonyai másként festenek.

Már a XV. században, később ugyan, mint Firenzében, de hamarabb, mint Európa legtöbb államában, tanúi vagyunk Milánóban is a gyapjúfeldolgozó ipar felvirágzásának. Amikor a Stato di Milano 1576-ban spanyol uralom alá került, az iparosodás annyira félbeszakadt, hogy a XVIII. század elejére mindössze öt üzem maradt.⁸ Már az osztrák fennhatóság első évtizedeiben újra megindult az iparosodási folyamat, mely a középkorvégi biztató indulás után a spanyol uralom alatt megakadt. A svájci Tieffen Ferenc 1703-ban engedélyt kap arra, hogy gyapjúfonodát létesítsen Milánóban; Angliában és Hollandiában használatos gépeket hozat, s 300 ezer lírát fektet be a vállalkozásba. Marco és Orazio Bianchi 1739-ben vízhajtásos fonodát állít fel. Néhány évvel később, 1746-ban alakul nagy célkitűzésekkel a Clerici-cég: fonodát, bőrfeldolgozó üzemet, kelmefestő műhelyt, üveg- és majolikagyárat egyesít magában. A Rho testvérek 1757-ben bevezetik a vászonfestést és színes nyomást is végeztenek pamutszövődéjükben. Carlo Morelli 1760-ban üzemet létesít selyemszalagok gyártására. Antonio Pavarino 1762-ben zsebkendőt és színes muszlint gyártó üzemet nyit meg. A kor legnagyobb vállalkozása 1765-ben történik meg, amikor a Pensa e Lorla társaság megveszi a kis Brunetta üzemet és átalakítja textilgyárrá. Ez a gyár egyébként 134 orsót és 917 munkást foglalkoztatott üzemében és üzemen kívül. A már említett Clerici-cégnek 1767-ben 56 orsója és 500 munkása van Milánóban; ehhez járul mintegy 2000 vidéki „bedolgozó”.⁹

Éppen Milánóban jól megfigyelhetjük a kapitalista gyári termelés kifejlődésének jelentős mozzanatait a XVIII. század folyamán. A céhekbe tömörült és ezért számos kötöttséggel küzdő iparos réteggel szemben egyre inkább előtérbe kerül az olasz félszigeten a középkor végére, sőt Firenzében a már korábban is kialakult „*industria a domicilio*”, „*Verlagssystem*”. Ezt tekintethetjük a mai gyáripar ősenek: mindenképpen kapitalista vállalkozás ez, bár a munkások nem egy helyre tömörítve dolgoznak, hanem otthon, lakásukban. A munkát azonban központilag szervezik meg: az anyagot rendszerint központilag osztják szét, és központi helyre kell beszolgáltatni. A szervező tőkével rendelkezik: a munkán, melyet a munkások szolgáltatnak, az érték-

⁷ Uo.: 43—44 és bibliográfia az 55. lapon.

⁸ Ezt az adatot már *Pietro Verri* említi a *Memorie Storiche sull'economia pubblica dello Stato di Milano* c. tervezetében és több más művében.

⁹ Az adatok *L. Dal Pane*: *Storia del lavoro in Italia dagli inizi del secolo XVIII al 1815*, Milano², 1958 c. kitűnő művéből származnak. Ld. még: *ua.*: *Il tramonto delle corporazioni in Italia*, Milano, 1940.

többség elvének megfelelően nyereszkesedik. A gépek ritkasága, a munkások szét-szórtsága, illetőleg az a körülmény, hogy az otthoni dolgozók nem válnak — a szó mai értelmében véve — gyári dolgozókká, mindazonáltal megkülönbözteti ezt a termelési formát a gyáriparnak mai korunkban kialakult formáitól.¹⁰ A fent felsorolt, kifejezetten kapitalisztikus jellegű üzemek mellett — mert ezek azok, bármilyen változtatásban is történt a munka megszervezése (szétszórtan dolgozó vagy egy helyben tömörített munkásokkal) — meg kell emlékeznünk 13 közepes nagyságú műhelyről, mely legalább 3, legfeljebb 13 orsóval rendelkezett, és a munkások száma 4 és 24 között változott. Ezekben a közepes nagyságú üzemekben az orsók egy része a tulajdonosé, másik része pedig azé a kereskedőé volt, akinek a számára termeltek.¹¹ 31 tulajdonos azonban csak egy vagy két orsóval felszerelt műhelyt mondhat magáénak. Ezek még alig nevezhetők kapitalista vállalkozóknak, bár kétségtávol a kapitalista termelés csiráit hordják magukban: ők is arra törekszenek, hogy üzemüket bővítsék, s különféleképpen megszervezett bér munkások alkalmazásával a valódi kapitalisták sorába lépjenek.¹² A selyemharisnya gyártó üzemek közt a kisebb típusok az uralkodók, de 1767-ben már 34 műhelyről tudunk, melyben 5 munkás esik átlagban egy műhelyre, 22 azoknak a műhelyeknek a száma, melyekben a munkások száma 5-nél kisebb.

A Stato di Milanonak rövidesen egész területét behálózzák a textilipar különféle ágai: kelme, selyem, harisnya, zsebkendő stb. szövés. A munka megszervezése általában olyan, mint Milánóban: egymás mellett él a céhrendszerbe tömörült iparosság és a gyáripari termelés formáit mutató *industria a domicilio*, illetőleg különösen Milánóban, a gyáripar.¹³

Nem kívánjuk túlságosan halmozni adatainkat, s ezért eltekintünk a többi olasz állam ipari fejlődésének ismertetésétől. Főként az utóbbi évek szorgalmas adatközléséből megállapítható, hogy egyetlen tartomány sem fejlődött annyira iparilag, mint a spanyol retrográd gazdasági rendből kiszakadt s a Mária Terézia felvilágosult államrendjébe bekerült Lombardia. Piemontban, Velence államban és Toszkánában is erősödött az ipar, azonban főként a kisipar és céhrendszer keretei között annak ellenére, hogy számos kezdeti jelét látjuk a kapitalista termelés megszervezésének.¹⁴

Nem érdektelen azonban rámutatni arra, hogy 1768-ban, mikor Milánó lakosainak száma 125 ezer, a gazdaságilag aktív réteg többsége iparral és kereskedelemmel foglalkozik. 66 300 a nők és gyermekek száma, 11 500 a papok és nemesek száma, 47 200 marad a dolgozó réteg számára. Közülük 23 300 az iparos és munkás, 2200 kertész és földművelő (az elővárosokban), 2600 kiskereskedő, 2700 kereskedő, s végül 11 225 szolga és küldönc. A fenti számhoz 300 gazdag nagyiparos, bankár, nagykereskedő és adóbérlő, 1150 vagyonos háztulajdonos, végül pedig 600 tőkés és járadékos (köztük nem egy vidéki

¹⁰ A *Verlagssystem*-nek nagy irodalma van. Marx A tőkében részletesen foglalkozik vele. *Karl Marx* : Il Capitale, olasz kiadás, 1/2. kötet, Roma, Rinascita, 1952: 34—70.

¹¹ Ld. L. Dal Pane, i. m.: 73.

¹² Uo.

¹³ I. m.: 74—75.

¹⁴ G. Quazza : Le riforme in Piemonte nella prima metà del Settecento, I—II, Modena, 1957. C. A. Vianello : L'industria, il commercio e l'agricoltura nello Stato di Milano nella seconda metà del secolo XVIII, Milano, 1932. M. Berengo : La società veneta alla fine del Settecento, Firenze, 1956. R. Mori : Le riforme leopoldine nel pensiero degli economisti toscani del Settecento, Firenze, 1951. I. Imberciadori : Campagna toscana nel Settecento, dalla Reggenza alla Restaurazione (1737—1815), Firenze, 1953.

birtoka jövedelméből élő) számítandó. Megemlítjük még, hogy az ismertetett összetételű lakossággal szemben 3125 (6%) az orvos, ügyvéd, közalkalmazott stb. szellemi foglalkozású lakos száma.¹⁵

3. A gazdasági alap alakulása következtében egész sereg jogi, szociális és társadalmi vonatkozású kérdés kerül felszínre, és a kor gondolkodói a kérdésekkel kapcsolatban szükségessé tartják, hogy állást foglaljanak. Az ipar kapitalisztikus átszerveződéséből magától értetődően következik, hogy a céhek elsőrendű feladatai közé tartozott megakadályozni azt, hogy az iparos ne alakuljon át kapitalista vállalkozóvá, és a termelés meghatározott szinten maradjon. A céhek az iparosságot, hogy így fejezzük ki magunkat, municipális szinten kívánták tartani: az a termelési szint, melyet elértek, legyen elegendő a város ellátására, a város érdekeit szolgálja, azonban ne törődjenek egy esetleg jelentkező nagyobb érdekkör szükségleteivel. Ez a „*chiusura del mercato cittadino*”¹⁶ az autarchiás erőfeszítések egész sorát tételezi fel. Célja kétségtől álló volt, hogy a termelés és a fogyasztás közt állandó egyensúlyt tartson fent, természetesen a városi érdekek keretein belül. Sombart ezt „*Bedarfsdeckungsprinzip*”-nek nevezte.¹⁷ Az egyensúlyi helyzet fenntartása a céhek feladata. Meghatározták az inasként, segédként alkalmazhatók számát; megakadályozták, hogy a mestertől egy másik mester elcsalhasson inast vagy segédet; megszábták a béreket, legalábbis a minimális fizethető bérösszeget; megtiltották, hogy idegenek beköltözzenek a városba, és ott üzemet nyissanak; előírták a munkaórák számát, a céhbe lépéshez megkívánt életkort, az inasként, segédként eltöltendő időszak terjedelmét, a belépéskor fizetendő díjat, de még a gyártás folyamán alkalmazandó technikai eljárásokat is. A jogszolgáltatás egyes ágai a céhek kezébe kerültek, bár hatáskörük államról államra változott, s idővel a fejedelmi abszolutizmus megerősödésével, egyre inkább korlátozódott az állami igazságszolgáltatási szervek javára.¹⁸ A céh-monopóliumot érdekesen szemlélteti az a rokonszakhák közti állandó villongás, amely a gyártási kizárólagossáért folyt: a piemonti foltozóvargák és cipészek azon vitatkoztak: a vargák nem állíthatnak elő új cipőt, viszont a cipészek, akiknek feladatuk volt új cipő készítése, még saját vagy családtagjuk cipőjét sem javíthatják meg.¹⁹ Csak egy példát idéztünk a rövidség kedvéért: az ilyen viták száma végtelen. Másik sajátossága a céhek monopóliumhelyzetének az volt, hogy minden erejükkel küzdöttek az idegenből származó gyártmány ellen: a saját városukban csak az ő készítményeik kerülhettek piacra. Olyan szigorúak voltak e tekintetben, hogy pl. 1647-ben Milánóban a céhek idegen eredetűnek minősítették azt a szövetet, amelyet nem magában a városban gyártottak, hanem a Stato di Milano valamelyik kisebb városában.²⁰ Amikor néhány évtizeddel később egy Colli nevezetű vigevanói „*bindellaro*” (szalagkészítő iparos) a városi tanáshoz fordult, hogy készítményét Milánóban értékesíthesse, a „*bindellaro*” céh azt követelte tőle, hogy, bár nem idegen, mert a Stato di Milano területén lakik, költözzék Milánóba, iratkozzék be a városi céhbe, s úgy folytasson ipari tevékenységet: akkor értékesítheti áruját.²¹

A céhek monopolisztikus és egyeduralkodó helyzetét alapvetően érintette a termelés formáinak megváltozása, vagyis a gépi berendezésre való áttérés. Az évszázadok folyamán kialakult jogalkotás, mely a céhtagok privilegizált helyzetét védte, egy csapásra feleslegessé kezdett tűnni s egyúttal bizonytalanokká a korábbi jogalkotással körülbástyázott céhtagok helyzete. Milánóban nyomon kísérhető az a harc, mely a hagyományos jogalkotást, de a céhekben anyagilag és erkölcsileg érdekeltek jogait védelmezte a gépi termelés egyre sürgetőbb benyomulása ellen.

¹⁵ L. Dal Pane, i. m.: 123.

¹⁶ I. m.: 253. kk.

¹⁷ K. Sombart: Die vorkapitalistische Wirtschaft, 1928, I: 180—187.

¹⁸ Dal Pane, i. m.: 263.

¹⁹ Ua.: 264.

²⁰ Ua.: 269.

²¹ A *bindellaro* szó egyike a számtalan *dialettalismo tecnico*-nak, mely természetszerűen széles körben használatos a lombard közírók műveiben. Baretti, akinek álláspontjával később részletesebben meg fogunk ismerkedni, rossz néven veszi ezt a nyelvi szabadoasságot és követeli: a technikai művek szerzői legalább annyit tegyenek meg, hogy közöljék a *dialettalismo tecnico* toszkán fordítását (Migliorini: i. m.: 565). Még a finom ízlésű Beccaria sem tudja kivonni magát a nyelvi törvények ereje alól. Gazdasági és közigazgatási kérdésekről írva, gátlás nélkül használja a *lombardismokat*, mint: *prestinari*, *sfrösi*, *melgone* (*fornai*, *contrabbandi*, *grano turco*). Ld.: G. Folena: Lombardismi tecnici nelle Consulte del Beccaria, Lingua Nostra, XIX, 1958: 41—49.

A szakirodalom bővelkedik a példákban. Egy angol vállalkozó, John Hanford, 1663-ban harisnyaszövő gépet hozott be Milánóba. A városi tanács a céhek közbelépésére valamennyi gépet lepecsételtette, és egészen 1722-ig megakadályozta a gépi termelést, akkor azonban — minden tiltakozás ellenére — megindulhatott a gépi termelés. A céhek arra hivatkoztak, hogy 8 ezer, túél dolgozó harisnyakészítő asszony érdekét védik; valójában a privilegizált helyzetük elleni támadások miatt fogtak össze.²²

Más lapra tartozik az a kérdés, hogy a munkásság is idegenkedett a gépektől, s attól tartott, hogy a gépek terjedésével számosan munka és kereset nélkül maradnak. Marx²³ hivatkozik ennek az idegenkedésnek egész korai megnyilvánulására. Lancellotti abbé 1579-ben írt „L'Hoggidi ovvero il mondo non peggiore nè più calamitoso del passato” c. művében arról tudósít, hogy létezett Danzigban egy szövőszék-féle, azonban a városi tanács, nehogy annyi szövésből élő ember kenyér nélkül maradjon, megtiltotta a gép előállítását, sőt a feltalálót titokban meg is fojtatták („In Danzica, città della Prussia, Antonio Moler riferiva non sono 50 anni d'aver veduto co' i propri occhi un artificio ingegnossissimo col quale si facevano lavorare da sè stessi quattro, sei pezze. . . Ma perché tanti poveri huomini che vivevano col tessere sarebbero morti di fame, fu dal magistrato di quella città proibita quell'invenzione, e l'autore segretamente fatto affogare). Ez az idegenkedés a XVIII. században helyenként a heves tiltakozás mértékét is felöltheti: minderről Marx híven tudósít. Mind a munkásság, mind a céhipar tudta, miért küzd a gyáripár ellen. A munkásság kezdetleges formában fejezte ki tiltakozását a gépeken keresztül érvényesülő, fokozódó kapitalista kizsákmányolás ellen. Nem a gépet akarta „bántani”, hanem a tőkést, aki a gépen keresztül, a gép révén nemcsak magát a munkát használja fel mint árut, hanem most már a munkás családját is: feleségét s kiskorú gyermekeit is. A kiskorúak helyzete nyomorúságos volt, és ez a korabeli olasz közírókat is állásfoglalásra indítja. Az angol *Children's employment commission* munkáját, illetőleg Marxnak a munkásság fokozódó kizsákmányolásával kapcsolatos álláspontját jól nyomon követhetjük „A Tőke” megfelelő helyein.²⁴

Akármi volt is a munkásság, illetőleg az egészen más indokokból kifolyólag a céhekbe tömörült iparosság véleménye a gépek hasznosításáról, a XVIII. század elejétől, de főleg közepétől egész Lombardiában terjednek a kapitalisztikus jellegű üzemek, melyek egyre inkább rendelkeznek gépi berendezéssel. Minél több és jobb a gépi felszerelés, annál inkább alakul át az „industria a domicilio” modern értelemben vett gyárrá. Lombardiának az osztrák ház alá kerülése meggyorsította a folyamatot. A Habsburgok nem szívesen nézték a céhrendszer partikularista törekvéseit, amely az államban állam akart lenni és — különösen korábban — még igazságszolgáltatási vonatkozásban is igyekezett kivonni magát a központi államhatalom ellenőrzése alól.²⁵

A céhrendszer felszámolásának sokkal fontosabb elvi alapja azonban abban keresendő, hogy a reneszánsz után kifejlődött autarchikus, magába forduló, szűk keresztmetszetű városi municipalizmus felett megkondult a lélekharang. A gépek segítségével megnövekedett termelés fokozott mértékben igényelte a nyersanyagot, és egyúttal fokozott mértékben volt szüksége felvevő piacra. Mindezek a körülmények lerombolták a városok szabta szűk lehetőségek határait, az ipar és a kereskedelem egyre jobban követeli magának a szabadságot és a céhrendszerből folyó korlátozások eltörlését. A piac és a felvevőképeség kitágulása az előírásokat egyébként több szempontból is feleslegessé tehetette. A „Memoria per la riunione dei tribunali delle Arti in Firenze” c. jelentésben azt olvassuk, hogy a körülmények jelenlegi állása mellett igen nagy nehézségbe ütközik a megrendelők kívánságának, ízlésének eleget tenni; a céhbeli megkötöttségek korlátozzák a mestert abban, hogy megrendelője kívánságához alkalmazkodjék.²⁶

4. A gazdasági és történeti tények folyamányaként az egész XVIII. századon keresztül közírók és elméleti szakemberek sora foglalkozik a céhrendszer eltörlésének kérdésével, és többségükben helyeslik. A különféle olasz államok különféle változatokkal és különféle szigorúsággal végre is hajtják, amit az írók javasolnak: egyik államban előbb, másutt később, egyik államban teljesen, másikban részlegesen, de megszüntetik a céheket, és szabadabb teszik az ipari termelést és kereskedelmet. A Stato di Milano az első helyet foglalja el. A már említett Tieffen-féle vállalkozás, mely egész Olaszországot tekintve az első nagy távlatú, nagy tőkebefektetésű ipari vállalkozás volt, és aránylag korán keletkezett, érzékeny veszteséget okozott

²² L. Dal Pane, i. m.:

²³ Karl Marx : Il Capitale, olasz kiadás, I/2. kötet, Roma, Rinascita, 1952 : 135.

²⁴ Ua.: I/2 : 181—216.

²⁵ Ld. ehhez a magyar irodalmat.

²⁶ L. Dal Pane : i. m. : 274.

a szétszórt, kis kapacitású iparosoknak. Sokat és viszonylag olcsón termelt, és az áru könnyen hozzáférhető volt. Rövidesen megszorodtak a hasonló jellegű ipari üzemek, és hiába volt a céhek minden igyekezete, hogy az új típusú ipari vállalkozásokat betiltassák, elfojtassák: az államhatalom — részben a fentebb kifejezett okoknál fogva is — inkább a kapitalisztikus iparvállalatok pártját fogta, és idő múltán elhatározta nem az iparvállalatok, hanem ellenkezőleg, a céhek felszámolását. Ez 1773 és 1787 közt ment végbe Milánóban: Pietro Secco-Commeno gróf vezetése alatt, aki már 1764-ben cikket írt az „Il Caffè”-ban a gabonafélék szabad forgalmának érdekében. A „Legfelsőbb Királyi Gazdasági Tanács” 1769 óta szakszerűen foglalkozott a kérdéssel, és egyre inkább határozottá érett a céhek eltörlésének gondolata, míg végül is 1773-ban elkezdődött a céhek feloszlata. Ez nem egy csapásra történt: évről évre csak bizonyos mennyiségű kategóriát töröltek el.

Nem érdektelen, ha a lombardiai intézkedések fényénél szemügyre vesszük a céhek eltörlésének helyzetét a többi olasz államban. Egy helyen sem találjuk azt az elhatározó sietséget és radikalizmust, mint Lombardiában. Piemontban pl. csak Károly Albert uralkodása idején kerül sor a céhek végleges felszámolására, elég későn. Ennek egyik oka talán abban keresendő, hogy a közigazgatás szempontjából szilárdan megszervezett és központilag irányított piemonti királyság képes volt arra, hogy megfékezze a céhrendszer feltűnő kinövéseit, s az államhatalom központi intézkedéseivel viszonylagos rendet tudott teremteni az állandó vitákban.²⁷

Velencében élénken foglalkoztak a céhek megreformálásának kérdésével, de eltörlésükre a XVIII. században nem került sor. A kormányzat — kissé Piemonthoz hasonlóan, de határozottabban — elsősorban javítani akart, de nem gyökeresen változtatni. Egyes céheket pl. szabaddá tettek, vagyis engedélyt adtak arra, hogy bárki belépessen. Idegeneknek is engedélyt adtak iparuk gyakorlására; egyes iparágakat eltörlötek. Jellemző a velencei viszonyokra, hogy lefordították (hivatalos támogatással) Simon Cliquot de Blervache művét: „Considerazioni sulle compagnie, società e mastrati delle arti e de' mestieri. Opera tradotta dal francese. Venezia 1769.” A szerző a velencei felfogáshoz hasonlóan azt az elvet képviseli, hogy a céheket javítani kell, könnyítéseket kell életbeléptetni: megszüntetni, feloszlalni nem szabad őket.²⁸

Toszkánában élesebb formákat ölt a céhek eltörlése, de a lombard reform határozottsága nélkül. Pietro Leopoldo 1770. február 1-i rendelete életre hívja a különféle céhszervezetek feletti hatáskörrel az egységes Camera di Commercio, Arti e Manifatture intézményt, melynek feladata az iparral és kereskedelemmel összefüggő ügyek szabályozása volt. Két nappal később kiadott rendelete szabaddá teszi az ipari és kereskedelmi céhekbe való belépést, egyúttal eltörli az ún. „tassa di matricola”-t, vagyis felvételi illetéket. Magukat a céheket formálisan meghagyták, azonban korábbi zártságukat, monopolisztikus helyzetüket megszüntették. Az egységesen vezetett, az uralkodónak alárendelt szervezet, mely ellenőrizte a minden belépő előtt szabaddá vált céhek működését, fokozatosan véget vetett a céhek korábban olyan nagy jelentőségű és a korabeli írőktól annyira támadott autonómiájának.²⁹

A gazdaságilag elmaradottabb olasz államokban, ahol a nagyipari termelés vontatottan vagy alig indult meg, és az északi területekhez képest sokkal kisebb jelentőségű volt, a céhek felszámolását kevesebb vita kíséri, s az sokkal később történt meg. Tipikus a nápolyi királyság esete. Nehezen lehetne tagadni, hogy a nápolyi felvilágosodásnak milyen nagy a jelentősége, ám annak jellege éppen a gazdasági alap különbözősége folytán alapvetően eltér a lombardiatól. Az 1646-os Masaniello-féle felkelés megmutatta a polgárság gyengeségét is, azt, hogy a gazdasági alap elmaradottságánál fogva lombard értelemben vett ipari és kereskedelmi polgárság alig van. A felkelés bukása magával hozta a feudális viszonyok konszolidációját, az ipar és kereskedelem fejlődésének elodázódását is.³⁰ A polgárság egyrészt a jogász értelmiség vékony rétegére, másrészt az adóberlők, céhmesterek és hasonló kategóriák retrográd csoportjaira szűkölt le. A jogász értelmiség folytatja a feudalizmus elleni harcot a következő másfél-száz évben, ám a nápolyi ügyvédek, bírák, jogtudósok nem támaszkodtak olyan „élhető talaj”-ra, mint a lombard értelmiség, mely a konkrét, gazdasági és politikai változásoknak részben lelkes krónikása, részben végrehajtója; a történelem sodrában tevőlegesen benne áll. A társadalmi alap és a történelmi helyzet különbsége folytán a nápolyi értelmiség, mely a lombardiaiakkal szemben szinte kizárólagosan jogászi volt. (amott a közgazdászok vagy az egzakt tudományosság képviselői voltak túlsúlyban) és a jogászok közt is a jogtörténetészek kerültek előtérbe (szemben pl. Cesare Beccaria-val, aki gyakorlati jogi diszciplínát, a büntetőjogot

²⁷ Ld. G. Quazza i. művét.

²⁸ Ld. M. Berengo i. művét.

²⁹ Ld. R. Mori i. művét.

³⁰ G. De Ruggiero : Il pensiero politico meridionale nei secoli XVIII e XIX², Bari, 1946. B. Croce : Storia del regno di Napoli², Bari, 1931.

emelte európai szintre), főként a gyakorlati életet kevésbé érintő elméleti kérdésekkel foglalkozott. Ezekben elévülhetetlen érdemeket szerzett. Ha a kor égető gazdasági problémáira irányították figyelmüket, akkor is a jogász elméleti és inkább filozofikus megfontolásai váltak uralkodóvá.

Pietro Giannone (1676—1748) nápolyi ügyvéd volt. „Istoria civile del regno di Napoli” vagy a csak 1859-ben ismertté vált bécsi tartózkodása idején írott „Triregno” c. munkájának, továbbá több kisebb írásának alapfelfogata, témája az államnak az egyháztól való függetlensége. Élesen állást foglal a pápák világi hatalma és a Regno di Napoli investitúrája ellen, melynek évszázadokkal azelőtt az akkori közjogi álláspont szempontjából és az akkori társadalmi és politikai viszonyok között bírhatott jelentőséggel, de a modern korban a haladás legfőbb akadálya.³¹ Gaetano Filangieri (1752—1788), bár ősi hercegi család sarja és Ferdinánd udvaronca volt, ügyvédi oklevelet szerzett; legnagyobb alkotása „Scienza della legislazione” (1780—1783) is jogi és jogtörténeti műveltsége gyümölcse. Az olasz felvilágosodás legnagyobb elméleti szakemberei közé tartozik. Szembeszállt a despotizmussal, követelte a büntető-perrendtartás reformját, a feudális kiváltságok megnyirbálását, sőt megszüntetését, az állampolgárok jogegyenlőségét, a kötelező állami iskolát, mely szakítson az egyházi oktatás idejétmúlt hagyományaival: mindmegannyi magasztos eszme, melynek nagy része a későbbi évtizedek folyamán megvalósult. Azonban Filangieri sem a gyakorlatból indult ki, nem korának és államának mindennapi vitáit akarta megoldani: jogtörténész és jogbölcse volt, aki számára a példák csak rendszere kialakításához segítenek hozzá.³²

Antonio Genovesi (1713—1769) és Ferdinando Galiani (1728—1787) foglalkoztak gazdasági kérdésekkel egyéb, filozófia, jogi, irodalmi problémák mellett. Az előbbi a Bourbonok toszkan származású minisztere (korábban pisi egyetemi tanár) Tanucci megbízására olyan felvilágosult iskolareformot dolgoz ki, mely párját ritkítja a korabeli Európában. 1754-től vezetője Európa első politikai gazdaságtan katedrájának, melyet a firenzei Bartolomeo Intieri alapított. Egyetemi tanári működésének gyümölcse a „Lezioni di commercio ossia di Economia civile” (1765—1767).³³ Galiani két gazdasági vonatkozású munkát írt: Della moneta (1751) és Dialogue sur le commerce des blés (1770)³⁴. Galiani első művét Marx is nagyra értékelte és „A Tőke” c. munkájában felhasználta. Jellemző azonban mind Genovesire, mind Galianira közgazdasági kutatásaiknak, főként filozófiai-elmélet jellege: mint jogbölcselek foglalkoznak a közgazdaság kérdéseivel, nem pedig a kor aktuális feladatainak gyakorlati szakembereiként. Így érthető, hogy mindketten éles ellenfelei voltak az ipari fejlődésnek. Attól féltek, hogy az ipari üzemek munkaerőt fognak elvonni a mezőgazdaságtól, s annak fejlődése emiatt akadózni fog. Mit sem láttak abból a Nápolyi Királyságra nehezedő teherből, amely pl. onnan is adódott, hogy a nápolyi állam a legegyszerűbb ipari termékeket is külföldről, Angliából vagy Franciaországból volt kénytelen importálni. Mindketten elmélkedtek az ország nagy munkaerő feleslegén és a városi proletariátus helyzetén, de nem látják meg, hogy gyáripár létesítésével is lehetne ezen segíteni.

Konkrétabb gazdasági mérlegelés mindössze két nápolyi írásában fedezhető fel: Giuseppe Palmieri közigazgatási szakember is volt, és 1791-ben a királyság pénzügyminisztere lett (direttore delle Reali finanze). Giuseppe Maria Galanti főműve a „Descrizione delle Sicilie” a helyi viszonyok pontos képe. A szerző helyesen hangsúlyozza: „non si conosce lo stato delle provincie senza visitare i campi e le capanne del contadino, senza vedere com' ei coltiva, ciò che ricoglie, quel che paga e quanto soffre.”³⁵ Galanti antifeudális nézetei nem elvi, elméleti megfontolásokból fakadnak, hanem a nápolyi királyság korabeli viszonyainak realiztikus mérlegeléséből.

³¹ N. Sapegno : Giannone e la riforma religiosa, Società, 1951: 35. kk.

³² S. Cotta : Gaetano Filangieri e il problema della legge, Torino, 1954.!

³³ C. Barbagallo : Antonio Genovesi economista. Nuova Rivista Storica, XXXI, 1947: 82—109. Studi in onore di Antonio Genovesi nel bicentenario della istituzione della cattedra di Economia, a cura di D. Demarco, Napoli, 1956. T. Persico : L'insegnamento di Antonio Genovesi e i suoi effetti sulla società napoletana, Atti Accademia Pontaniana, LIV, 1924: 87—100.

³⁴ E. Troilo : Considerazioni sul pensiero filosofico dell'abate Galiani, Atti Istituto Veneto Scienze Lettere e Arti XL, 1930/31: 5. kk. E. Ganzoni : Ferdinando Galiani, ein verkannter Nationalökonom des XVIII. Jahrhunderts, Zürich, 1948. L. Einaudi : Galiani economista, Accademia Nazionale dei Lincei, Rendiconti, Classe di scienze morali storiche e filosofiche, 4, 1919, III—IV: 121—156.

³⁵ G. M. Monti : Due riformatori napoletani del Settecento. Antonio Genovesi e Giuseppe Maria Galanti, Firenze, 1926.

Filippo Buonarroti és Vincenzo Russo, jakobinus és utópisztikus kommunista eszmék szószólói, elsősorban ideológusok voltak, konkrét gazdasági tapasztalatokkal nem igen rendelkeztek.³⁶

A nápolyi királyság társadalmi, politikai és gazdasági fejlődése, nemkülönben a közíróknak a kérdéssel kapcsolatos teljes érdektelensége magyarázza meg, miért került minden olasz államnál sokkal később napirendre a céhek eltörlése, olyan időben, amikor a kérdés súlyos, megoldatlan történelmi mulasztásnak számított: csak 1821. október 23-án.³⁷ Még a pápai állam is megelőzte Nápolyt: ott ugyanis már az 1800. február 2-i és az 1801. március 11-i rendelettel megkezdődött a céhek felszámolása. A két rendelet eltörlötte a közellátást szolgáló céheket, és egyúttal szabadá tette az eltörlött céhek által feldolgozott áruk forgalmát. Az 1801. december 16-i rendelet tovább bővítette az eltörlendő céhek számát, majd az 1806. június 2-i rendelet, néhány kivételtől eltekintve, minden céhet megszüntetett.³⁷

5. Az olasz államok viszonylatában éles radikálizmussal jelentkezik nemcsak az egydülálló lombard ipari fejlődés, hanem a lombard földkérdés is. A XVIII. század elején a feudális földtulajdon még erősen kiterjedt volt Lombardiában, és a feudalizmus gazdasági rendszere még sújtotta a falusi lakosságot. Sőt, a mezőgazdasági lakosság feletti igazgatszolgáltatás is jobbra a feudális arisztokrácia kezében volt. A század közepétől fogva lényeges változások következnek be ezen a téren: Mária Terézia, majd később II. József reformjai a jobbágyterheket, főleg az ún. szolgáltatásokat erősen csökkentették: a jobbágság pénzben válthatta meg őket. Lombardiában a földtulajdon kétharmada a világi és egyházi arisztokráciáé. A föld többi része megoszlott a harmadik rend tagjai között: jószágigazgatók, közjegyzők, kereskedők, falusi tisztviselők és tisztségviselők, illetőleg adóbérlők mellett parasztok és iparosok is rendelkeznek földtulajdonnal. Az egyházi és világi arisztokrácia kezén voltak többnyire a malmok, olajütők, szőlőprésék, kemencék és raktárak. Mindazonáltal rá kell mutatnunk arra, hogy a földtulajdon lombardiai eloszlása a harmadik rend szempontjából „igazságosabb” volt mint pl. a nápolyi királyságban. Ott ugyanis Genovesi számítása szerint 1760 körül a föld 8/9 része volt a kiváltságos két osztály kezében, s csak 1/9 jutott a dolgozó osztályoknak. Hogy vélekedtek Lombardiában a nagybirtokos gazdálkodásról? Ha a nagybirtokos maga gazdálkodik, akkor egész sereg tisztviselőre van szüksége. Ezek viszont nem lesznek hűségesek, nem fogják érdekeit maradéktalanul szolgálni, esetleg elhanyagolják a termelést. Ha pedig bérlőnek adja ki a földjét vagy annak egy részét, a bérlő tönkreteszi a talajt, mert minden hasznot ki akar préselni belőle. A kor ideálja a „mediocre possessore”, aki saját maga is át tudja tekinteni a termelés minden fázisát, saját maga ellenőriz, közvetlenül folyva bele a termelés folyamatába. Feltételezve, hogy létezik egy minden szempontból kifogástalanul működő és a termelést maximálisan biztosítani tudó nagybirtok, akkor is kizárt, hogy a területe nagyságának megfelelő kisbirtokosok szövetsége ne tudná a nagybirtok termelési szintjét elérni vagy akár felülmúlni. Mégsem tanácsolják a földbirtok nagyságának államilag történő korlátozását. Ez ellentmondana a polgárság ideológiájának; a felállított határ csökkentené a szabad fejlődést és az ingatlanforgalmat; egyúttal ártana a kereskedelem szabadságának, vagyis korlátozná a felemelkedő burzsoázia szerzési és gazdagodási lehetőségeit: „Nella troppa disuguaglianza delle fortune, egualmente che nella perfetta eguaglianza, l'annua riproduzione si restringe al puro necessario e l'industria s'annienta, poichè il popolo cade nel letargo, sia ch'ei disperi una vita migliore, sia che non tema una vita peggiore.”³⁸

A lombard felvilágosultak, és a többi olasz államban azok, akik progresszíven foglaltak állást a földkérdésben, mindennek előtt nem a földnélküliek érdekében szálltak síkra, s nem a negyedik rendet kívánták hatalomra segíteni. Egyrészt a feudális arisztokrácia kiváltságait óhajtották megszüntetni.³⁹ el akarták törölni a hitbizományt, a holtkézt, s a földtulajdont terhelő egyes, régebbi időre visszanyúló kööttséget, mindazt a jogi akadályt, mely a földtulajdon adhatóságát, vehetőségét, tehát szabad forgalmát korlátozta. Másrészt hangoztatják a középrétegek földhöz juttatásának szükségességét: a) az örökbérletesek kerülhessenek minden további nélkül a föld tulajdonába; b) a részesek és felesek pénzért válthassák meg földtulajdonjukat. Ilyen módon igyekeztek (a birtokos paraszti középrétegek erősítésével) a városi polgárságnak szövetségeket szerezni. A birtokos arisztokrácia elleni harc mellett hasonló heveséggel folyt az ún. adóbérlők, a „fermieri”-k elleni küzdelem is, mely a központosított államhatalom modern és igazságos adózásával függött össze és kapcsolatban volt az államhatalom egységét megbontó kiváltságos személyek és intézmények elleni támadásokkal.

³⁶ D. Cantimori : *Nota all'ed. dei Giacobini italiani*, I, Bari 1956: 443—444.

³⁷ L. Dal Pane : *Il tramonto delle corporazioni in Italia*, Milano, 1940.

³⁸ Ua. : *Storia del lavoro stb. i. m.*: 413.

³⁹ Ua. : 87. kk.

II.

6. Az olasz félsziget illuministái közül a legradikálisabb elveket Pietro Verri és köre vallja. Ezek az elvek leginkább az „Il Caffè” folyóirat hasábjain, nemkülönben Pietro Verri műveiben és levelezésében láttak napvilágot. Pietro Verri a hétéves háborúban való részvétele, majd az 1760-as Bécsben töltött esztendő után visszatér szülővárosába, Milánóba, és Firmian gróf trentoi születésű kormányzótól közigazgatási állást kap. Már 1761—62 telén együtt van a baráti társaság, mely nemcsak élénk vitákkal töltötte az estéket, hanem a kor égető problémáit cikkek és értekezések formáiban elemezte.⁴⁰ A barátok az „Ököltársaság” nevet vették fel, hogy ezzel is utaljanak a megváltozott jellegre, mely az ő csoportosulásukat a hagyományos irodalmi akadémiáktól, pl. az Arcadia-tól vagy akár az „Accademia dei Trasformati” nevű, milánói társaságtól elválasztotta. Mind az „Ököltársaság”, mind az „Il Caffè” folyóirat alapítója és lelke a nagy szervezőerővel megáldott Pietro Verri (1728—1797). A társaság tagjai, illetőleg a folyóirat cikkírói közt találjuk mindenekelőtt Pietro öccsét, Alessandro Verri (1741—1816), Cesare Beccariat (1738—1794) és a kisebb jelentőségű, de a lombard illuminismo kialakításában jelentős szerepet betöltő Sebastiano Francit, Giuseppe Viscontit, Paolo Frisit, Giuseppe Colpanit, Giuseppe Biffit, Alfonso Longhit, Luigi Lambertenghit, Pietro Secchit. — Az „Il Caffè” folyóirat először 1764 júniusában, majd pedig havonta háromszor jelent meg egészen 1766 májusáig.⁴¹

Az „Ököltársaság” ideológiája, mely főként az „Il Caffè” hasábjain, de önálló művekben is kifejezésre jutott, a korabeli olasz ideológiák közt leginkább képviselte a radikális polgárság eszmevilágát és érdekeit. Sajátságos jelleget kölcsönzött ennek az ideológiának az az igen lényeges, a délvidéki jogász és filozófus gondolkodóktól alapvetően eltérő körülmény, hogy az „Ököltársaság” szinte minden tagja, mindenekelőtt irányítójuk, Pietro Verri állandóan benne állt a mindennapi, gyakorlati élet sodrában, és az elméleti megfontolások mintegy a konkrét események és cselekmények nyomában és a gyakorlat próbáját kiállva, születtek meg. Ezt P. Hazard: *Lapensée européenne au XVIIIe siècle, De Montesquieu à Lessing* I, II. 1940. c., az olaszok iránt kevésbé jóindulatú művében is elismeri, főként C. Beccariával kapcsolatban. Annak ellenére, hogy Beccaria műveiben a francia filozófusok irányító szerepét túlságosan nyomatékosítja, nem tagadhatja, hogy Beccaria szellemi fejlődését egy olyan város alakította, melyben a *tevékenység törvényszerű volt*. Beccaria „*Dei delitti e delle Pene*” (1764) c. munkájához nem annyira a francia filozófusok elméleti elgondolásai szolgáltattak indítékokat, mint inkább az, hogy Beccaria sorra járta a milánói börtönöket, és feljegyezte ott szerzett tapasztalatait.⁴²

⁴⁰ La cultura illuministica in Italia id. mű: 103 és 105.

⁴¹ A füzetek nyomban megjelentek nyomtatásban. Az első kötet 1765-ben; a második a következő évben; mindkettő Bresciában. A folyóirat cikkeiből L. Collino készített válogatást az UTET klasszikusai számára (1930). A válogatás tartalmazza az összes cikk címét. Lényeges megjegyzések találhatók a folyóiratra és Pietro Verri gondolatvilágára vonatkozólag *Mario Fubini*: Pietro Verri e il „Caffè” c. tanulmányában (La cultura illuministica in Italia id. mű: 102—119). Igen fontos Walter Binni meglátása az „Il Caffè” egyes cikkeivel kapcsolatban; erre később visszatérünk. *Walter Binni*: Illuminismo, Sensismo, Preromanticismo nel Caffè. Található a szerző „Preromanticismo italiano”, Edizioni Scientifiche Italiane, Napoli, 1959 (Collana di Saggi V) c. kötetében: 77—98.

⁴² P. Hazard: *La pensée européenne au XVIIIe siècle* stb.: I: 214—216.

A legjobb példa erre Pietro Verri életpályája és közszereplése. Ennek részletei felvilágosítást adnak arra vonatkozólag, mennyire összefonódott Verri számára az ideológia és a gyakorlat. A lombard felvilágosodás vezérkara — eltérően a francia felvilágosult filozófusok szektájától — nem állt szemben a hivatalos államhatalommal, hanem azt határozott támogatásban részesítette, azzal egyetértésben dolgozott reformtervei megvalósításán. A Mária Terézia korszak célkitűzései és a lombard felvilágosodás vezető rétegeinek érdekei összefonódtak. Az uralkodóház teljes erejéből támogatta a polgárság érdekeit szolgáló reformokat, melyek a feudális réteg gyengítését is szolgálták. Ausztria a lezajlott örökösödési háború következményeként az általános európai elrendezés keretében felváltotta a másfél százados spanyol uralmat Lombardiában. A középkorias és túlélte, a polgári fejlődés szempontjából elmaradt spanyol uralommal szemben a felvilágosodás képviselői felszabadítóként üdvözölték Ausztriát. Úgy vélték, hogy a Stato di Milano és a polgárság jóléte és boldogulása biztosítható az osztrák ház felvilágosult uralma révén.

A két Verri atyja, Gabriele Verri, aki 1695-ben született, haladó gondolkozású jogász és gazdasági szakember, korán az osztrák ház milánói érdekeit képviselő helybeli közigazgatás szolgálatába lép. Fiatal korában Bécsben tökéletesítette szakmai tudását, majd hazatérve számos fontos közigazgatási funkciót töltött be. 1741-ben Mária Terézia kinevezi *avvocato fiscale generale*-nak: a korona pénzügyi érdekeit kellett képviselnie a spanyol uralom idejéből visszamaradt feudális jellegű pénzügyi igazgatásban, amelyben bonyolult megkötöttségek folytán a koronát megkárosító privilegizált elemek jutottak gazdasági előnyökhöz. Még 1748-ban, közvetlenül az aacheni béke után, az olasz kérdésekben érdekelt európai nagyhatalmak kongresszust tartottak Nizzában, az olasz ügyek rendezésére. Ausztriát Brown és Gabriele Verri képviselte. Erdemei jutalmaképpen az elkövetkező évben a milánói szenátus tagja lett, szenátori rangban. Három évvel később, 1752-ben Gabriele Verri mint meghatalmazott követ, miniszteri rangban, vezeti a Varese-ben tartott kongresszust, melynek feladata volt megállapítani a határ a Stato di Milano és Svájc között. Erre az útjára (június 17 — augusztus 7 között), Pietro is elkísérhette atyját. 1753-ban kinevezik Gabriele-t a „Supremo Consiglio d'Italia”-ba kormányzói jogkörrel: a méltóság átruházásáért Bécsbe utazik, s fiát oda is magával viszi.

Hét évvel később Pietro ismét Bécsben van: 1759. május 5-én utazik oda, hogy mint a Clerici ezred századosa (1758-tól fogva) részt vegyen a poroszok elleni osztrák háborúban. A harc téren van 1760 januárjáig, harcol a drezdai csatában. Az 1760-as esztendő telteljes egészében Bécsben tölti, s ott írja meg élete első közgazdasági művét, az „Elementi di Commercio”-t (amely 1764-ben az „Il Caffè”-ban fog megjelenni). Bécsben dől el élete további sorsa és alakul ki véglegesen az a hivatali pálya, melyet a további években szenvedélyesen betölt. Luigi Giusti abbé, udvari tanácsos, az olasz ügyek vezetője, ajánlólevelet küld Firmian gróf, Lombardia kormányzójának, hogy az akkor már 30-on túllevő Verrit gazdasági vagy közigazgatási jellegű álláshoz juttassa.

A családi hagyományok is az osztrák ház felvilágosult uralma felé irányították Pietro Verrit; ő is, baráti köre is a Habsburgoktól várta a spanyol uralom nyomában maradt feudális viszonyok felszámolását, a gazdasági haladást, a kor színvonalán mozgó, számos cikkében és művében lefektetett, a polgárság érdekeinek megfelelő gazdasági és társadalmi rend kiépítését. Verri éppen ezért fenntartás nélkül ragaszkodott a dinasztiahoz és a birodalomhoz.

Több művében az örökös tartományok közti vámhatár lebontását sürgeti,⁴³ amivel könnyen kelti azt a látszatot, mintha feladná olasz patriotizmusát. Mégsem szabad elfelejteni, hogy Verrinek a dinasztikus és birodalmi gondolathoz való feltétlen hűsége, mely az akkori helyzetben kétségkívül az olasz nemzet egysége teljes tagadását jelentette, nem járt az elnemzetlenedés veszélyével. Sok ékesszóló bizonyítékunk van erre. Amikor 1759-ben és 1760-ban Ausztriában tartózkodik, élményeiről fiktív és valóságos levelekben beszámol milánói baráti körének. Egyfajta napló ez, mely „Lettere del Cav. Pietro Verri ai fratelli ed amici in Milano dal 14 maggio 1759 al 15 dicembre 1765”⁴⁴ címmel meg is jelent. Ezekben a levelekben nem szűnik meg bírálni az osztrák viszonyokat, az osztrák népet: a kor ízlésének megfelelően az olasz viszonyokkal szembeni elmaradottságukat a klímával magyarázza.⁴⁵ A hideg nem alkalmas arra, hogy kiváló tulajdonságokat fejlesszen ki az emberben. Az épületektől kezdve a tiroli postakocsisokig, akik állandóan borra valóért nyújtják a kezüket, semmi sem tetszik neki. Németül egy szót sem tud, nem is akar megtanulni, a német kultúra iránt egy cseppet se érdeklődik. Olasz testestől-lelkestől, de a dinasztikus gondolatban és az abszolút monarchiában a Stato di Milano gazdasági és társadalmi problémáinak megoldását látja. Az újkori európai történelem egyébként szabályszerűen jelentkező jelenségével állunk szemben: a feltörekvő polgárság, s annak ideológusai a monarchiára támaszkodnak a feudális reziduumokkal szemben.

7. Az ifjú Verri, mielőtt 1760-ban megtalálta volna azt az utat, melynek révén sikerült társadalmi, gazdasági és politikai ideológiáját kialakítani, feltűnő érdeklődést mutatott a színművészet iránt. Alig 20 éves korában bele szeret a nála 10 évvel idősebb Maria Vittoria Ottoboni-ba, Gabrio Serbelloni herceg feleségébe. A fiatalember a közelmúltban tért meg Rómából, illetőleg Pármából, ahol 1747—1749 között végezte tanulmányait. Míg római 18 hónapjára nem szívesen emlékszik vissza (Rómát soha nem szerette és nem is fogja szeretni), Pármát szívébe zárta. Kiváló diák volt, csak a vallási kötelességeit hanyagolta el.

Serbelloni hercegnő fedezi fel számára a francia irodalmat és műveltséget: „... le debbo d'aver conosciuto la bella letteratura francese”.⁴⁶ Verri szorgalmasan látogatja az asszony irodalmi szalonját, melyben Milánó akkori szellemi életének kiemelkedő szereplői fordulnak meg. A hercegnő és társasága ösztönzésére beiratkozik az „Accademia dei Trasformati”-ba, mely a század közepéig a leghaladóbban tükrözi az új kultúra törekvéseit. 1750-ben veszik fel Verrit, aki egész további élete számára útmutatást lát ebben és költői alkotással ünnepli az eseményt: „La filosofia alla moda” verses szerzeménye az új művelődés lelkes védelme.⁴⁷ Ámbár a család nem látja szívesen,

⁴³ Ez a gondolat már VI. Károly (Mária Terézia apja) idejében foglalkoztatja a bécsi kormányzóköroket.

⁴⁴ Ehhez hasonló műve a „Cose varie, buone, mediocri, cattive del Conte Pietro Verri, fatte nel tempo della sua gioventu, le quali con eroica clemenza ha trascritte di sua mano nell'anno 1763, ad uso soltanto proprio o degli intimi amici suoi”. Kiadva C. Casati: *Lettere e scritti inediti di Pietro e Alessandro Verri*, Milano, 1879—81, 4. kötetben.

⁴⁵ A klíma szerepe a népszokások kialakulásában közhelynek számít a kor szépirodalmában és tudományos írásában. *Montesquieu* nyomán mindenki állást foglal a kérdésben.

⁴⁶ N. Valeri: *Pietro Verri*, Nuova Antologia 1934: 1—28, 170—201, 348—374, 537—568. Önálló kötetben 1937-ben.

⁴⁷ C. A. Vianello: *La giovinezza di Parini, Verri e Beccaria, con scritti, documenti e ritratti inediti*, Milano 1935², 234—237.

hogy Pietro buzgó színház látogatóvá válik, s azt még kevésbé, hogy intim kapcsolatot tart fent a hercegnővel, Verri lefordítja a hercegnővel együtt a korabeli legnépszerűbb francia színpadi szerző, Destouches műveit. A bevezetésben, mely teljes egészében Verri műve, ismerteti Destouches esztétikai elveit, de már a magáét is kifejti, beleolvastva a francia szerzőébe.

A lényeg ebben a mondatban foglalható össze: „Vive ce qui n'est comique que pour la Raison.” Verri (miként Destouches) a *commedia dell'arte*-nek saját korában már lehanyaglott formái ellen fordul. *Finom* humorra van szükség, nem *durva* nevetésre. A finom humort a szerző úgy éri el, ha a természet és az értelem törvényét szem előtt tartja. Megfigyelhető már ebben a fiatalkori írásban is a későbbi Verrit annyira jellemző éles hang, mely akkor jelentkezik, amikor az új művelődés eszményeit kellett védelmeznie a maradiság és a reakció erőivel szemben. Ezek a modern kor semmilyen értékét sem akarják elismerni és elfogadni: „per esaltare soltanto quelle (ti. cose) del mondo di più secoli fa”, pedig öregnek voltaképpen a mai nemzedéket kell mondani. Akik pedig a megelőző korban éltek, azok számítanak fiatalnak és kezdőnek”: „... il mondo era allora nella sua infanzia e le arti tutte nel loro cominciamento”: miért kellene hát a régi eszméihez, nézeteihez alkalmazkodnunk olyan korokban, amikor a gazdasági, társadalmi, technikai fejlődés messze túlhaladta őket.⁴⁸

Már ebben az egészen korai írásműben is jelentkezik Verri életművének alapgondolata: az olasz hanyatlás láttán nem a kétségbeesés lesz úrrá rajta, nem is a konzervativizmus, vagyis nem abban keresi a hanyatlás okait, hogy a társadalom elfordult a régi élet normáitól. Anton Maria Salvini (1653–1723) „Annotazioni a „Della perfetta poesia italiana: di L. A. Muratori” c. jegyzeteiben visszautasítást nem tűrő hangon jelenti ki, hogy csak a Trecento beszélt helyesen, biztos nyelvtani felkészültséggel: „e senza solecismi propri di tutti secoli susseguenti, senza che vi fusse alcuna grammatica, la quale solamente allora comparisce, quando la lingua è scaduta, e ci è bisogno di rimetterla su, come fece il Bembo, che liberò la lingua italiana dall'imbarbarimento del '400 con rimontare alle pure sorgenti del '300. Questo secolo del '300 netto, e esente da ogni macchia di solecismi, non s'è mai più veduto in viso.”⁴⁹ A. M. Salvini és konzervatív társai szerint a nyelv állandóan romlik. Vissza kell vezetni az egyedül helyes nyelvi és nyelvtani normához, a Trecento nyelvi állapotához. A. M. Salvini és a konzervatív irány számos más tagja az olasz kultúra problémáját haladásellenesen akarják megoldani: a dekadencia látványa számukra nem a továbbhaladás szükségességét jelenti, hanem a „romlatlan” századhoz való visszatérést. Pietro Verri ebben a korai írásában is már homlokegyenest ellenkező megoldást választ: az olasz dekadencia legyőzése és megszüntetése úgy lehetséges, hogy az olasz művelődés nagy és bonyolult egészét a korabeli Európa viszonyaihoz alkalmazzuk: „il giardiniere ... altro (ti. fruttifero pianto) ... trapianta, tolto da' vicini abbondanti giardini”.⁵⁰

Nem szégyen, ha idegenektől tanulunk, ha kitágítjuk nemzeti horizontunkat más égtájak felé: hiszen korábban ugyanezt tették a franciák, pl. amikor olasz, spanyol, sőt angol színpadi műveket ültettek át saját színpaduk számára anélkül, hogy megmételylezték volna nemzeti színjátszásukat. Az átül-

⁴⁸ A Destouches színművek bevezetőjében. Ld. N. Valeri i. m.

⁴⁸ A Destouches színművek bevezetőjében. Ld. N. Valeri i. m.

⁴⁹ Discussioni linguistiche del Settecento, a cura di Mario Puppò, UTET, Torino, 1957: 149–150.

⁵⁰ A Destouches színművek bevezetőjében. Ld. N. Valeri i. m.

tetés — ellenkezőleg — olyan sikerrel járt, hogy a francia színművészet új erőre kapott és az egész művelt világ számára példamutató módon felvirágozott.

A francia szerző színműveinek olaszra történt fordítása és az ismertetett előszó után nem is olyan meglepő, hogy a gazdasági és kereskedelmi dolgok későbbi szakértője, a magas állami hivatalnok, Pietro Verri részt vesz a híres Goldoni-vitában. Chiari abbé több írásában ócsárolja Goldoni művészetét. Verri 1754-ben „La vera commedia al chiarissimo Sig. Avv. Carlo Goldoni Midonte Priamideo Pastore Arcade di Roma, Venezia, 1755.” címen megvédi Goldonit. A színmű akkor jó, ha „specchio fedele e puro della vita”, vagyis az életet kell tükröznie és nem a helyzetkomikumból fakadó nevettetést kell keresnie. A klasszikus színmű ennek a célnak megfelelt, de a középkori sötétség és főleg a commedia dell'arte következtében a műfaj súlyos válságba került. Olaszországban Goldoninak köszönhetjük a színmű felemelkedését, aki az élet valószínű ábrázolására, és nem az öncélú, „buffonesco” nevettetésre törekszik. Az elmondottakon kívül számunkra igen lényeges az, hogy Verri határozottan síkraszáll Goldoni színpadi nyelvének érdekében. A nyelv helyességének bírása a „popol tutto”, nem pedig a hivatalos nyelvészek és grammatikusok, akik helytelen, a stílus szépségének elvétől vezettetve állandóan túlzásba esnek. Különben is a „dolog” számít és nem a „szó”. Ez a gondolat egy évtized múlva tér vissza az „Il Caffè”-ben, ugyan nem Pietro, hanem Alessandro Verri fogalmazásában. Goldoni-nak tetszhetett a fiatal Verri lelkes kiállása, mert az „Il festino” c. darabját hálából Verrinek ajánlja. Emlékírataiban is megemlékezik Verriről, de talán nem azzal a melegséggel, az idő távlatában, mint amit Verri megérdemelt volna. A vitához tartozik még Chiari válasza: „All'eruditissimo Midonte Priamideo, Pastor Arcade in Roma.”⁵¹

Még egy ízben tevékenykedett Verri színházi vonatkozásban. A híres párizsi színpadi szerző, Madame du Bocage Milánóba érkezik. A Trasformati akadémikusok a szerző tiszteletére lefordítják olaszra „La Colombiade” c. verses játékát. Frisi írja az előszót és irányítja a fordítást. Verri az első éneket fordította. Parini, aki akkoriban együttműködik még Verriekkel az Accademia dei Trasformati keretein belül, szintén vállal egy éneket.⁵² Verrinek ez a tevékenysége, miként egyéb, kisebb jelentőségű, bár a kor viszonyainak megítélése szempontjából nem lényegtelen alkotásai, csak előkészület főműveihez képest. Azok azonban szakítást jelentenek az irodalommal, és történelmi, közgazdasági tartalmúak lesznek. Az „Ököltársaság” tagjainak beállítottsága tkp. nem irodalmi, hanem közgazdasági, történelmi és technikai tudományos. Ilyen módon is eltávolodnak az olasz hagyományok túlnyomóan „letterario” jellegétől. Amikor Verri a családi példát is követve, közgazdasági, politikai pályára lép, úgy tapasztalja, hogy ehhez el kell sajátítania az alapismereteket.

8. Verri az 1760-as évben hónapokat tölt Bécsben, és kitaratott tanulmányozza a könyvtárakat. Még ott írja meg „Elementi del Commercio” c. esszéjét, mely — mint említettük — csak az „Il Caffè”-ban fog napvilágot látni. Korábbi ezredtársának, az angol Lloyd-nak⁵³ eszméit is felhasználja. Már ebben a művében megtaláljuk csírájában későbbi, bővebben kifejtett elveit.

⁵¹ Ld. legutóbb: *Ettore Mazzali*: „Il teatro comico” e la commedia regolare, Studi Goldoniani (Civiltà veneziana 6), 1960 2: 787—793.

⁵² Parini viszonyát az *illuminismo*hoz sok tanulmány értékeli. Jó összefoglalás *Walter Binni*: Parini e l'illuminismo, La cultura illuministica stb. id. mű: 140—161.

⁵³ An Essay on the Theory of Money. Kivonatolva ismerteti *P. Frisi*: Meditazioni sull'Economia Politica del Verri, Livorno, 1772.

Az állam törekedjék aktív kereskedelemre, mert ez az állami bevétel legfontosabb alapja. Az aktív kereskedelem növeli a hazai ipart: kereskedelem és iparosítás szorosan összefüggenek. Az iparosítás érdekében helyes vámtörvényt kell kidolgozni: kiviteli vámmal kell sújtani az állam nyerstermékeit, és behozatali vámmal viszont a külföldről származó iparcikkeket. A belföldi áru menjen vámmentesen külföldre, és a nyersanyag jöjjön be vámmentesen. Az ipar érdekeit egyébként belföldi viszonylatban a teljesen szabad kereskedelem mozditja elő: meg kell szüntetni minden monopóliumot és privilégiumot, mely a kereskedelem szabad forgalmát akadályozná. Ezért lesz Verri a céhek legnagyobb ellensége: ezért fog közreműködni Beccariával egy-két évtizeddel később a lombardiai céhek felszámolásában.

Ez az esszéje Verrit egész élete folyamán végigkíséri. Amikor Firmian gróf az ajánlólevél ellenére nem nagy örömmel fogadja Verrit, akkor ő az elemzett esszé felhasználásával és Ilario Corte, a milánói szenátus levéltárosa által nyújtott segítség igénybevételével pontos, levéltári kutatások alapján megírja „Saggio sulla grandezza e decadenza del commercio in Milano sino al 1750”⁵⁴ c. művét. Miután Firmian gróf erre sem figyel fel, merész lépésre határozza el magát. Az említett mű alapján konkrét tervezetet dolgoz ki a Stato di Milano gazdasági életének rendbehozására, és azt 1763-ban elküldi Bécsbe az uralkodónak.

„Memorie Storiche sulla Economia Pubblica dello Stato di Milano” c. tervezete három részből áll. Az első gazdaságtörténeti összefoglalás. Verri leszögezi, hogy Lombardia gazdasági élete a XVI. századig virágzó volt. A spanyol uralom mindent tönkretett: a törvények uralmát felváltja az emberek önkénye (arbitrio degli uomini). A hercegség kormányzói három évenként cserélődtek: nem ismerték ki a helyi viszonyokat. A tényleges hatalom és a kormányzás a „corpi intermedi” kezében volt, és a zavaros helyzetben ijesztő befolyásra tettek szert a jogászok, akiket a közgazdasági érdeklődésű Verri megvetően kezel. A jogászok aztán az ipart, kereskedelmet és földeket a különféle *vincolo*-k és *carico*-k tömegével hálózta be. A kötöttségek átláthatatlan hálózatát, melyet a spanyol uralom hagyott Lombardiára, az osztrák ház a hatalomátvétel első idejétől fogva igyekezett felszámolni, többek közt azért is, hogy áttekinthető, egységes és igazságos, modern szellemű adózási rendszert építsen ki. Ehhez mindenképp egységesen vezetett telekkönyv kellett. Az 1718-ban elkezdett munkálatok sokáig húzódtak, a régi bonyolultságot megtartani akaró közép-rétegek szabotázsra folytán. Csak 1760. január 1-én léphetett életbe a terhek és kötelezettségek igazságos elosztása szempontjából oly fontos telekkönyv. Az osztrák ház egyéb kedvezésben is részesítette Lombardiát: igyekezett minden erővel előkészíteni az iparosodást. Ezért leszállította a lombardiai ipari termékek kiviteli vámját az eredeti vám egynegyedére.

A második rész címe: Bilancio del commercio dello Stato di Milano. Verri ismét a pontos filológus lelkiismeretességével dolgozik: egy adóügyi tisztviselő a céhek gazdasági tevékenységére vonatkozó adatgyűjteményt bocsátott rendelkezésére. Benedetto Bobbio, árurevizor betekintést engedett neki az 1752-es évben keletkezett vámkönyvekbe. Verri az adatok alapján megállapítja, hogy az addigi adózási rendszer fenntartásával Lombardia nemzeti jövedelme 1752-ben 13 millió, kiadása viszont 22 millió líra volt, vagyis a pénzügyi gazdálkodás erősen deficit. A harmadik rész tartalmazza a helyzet megjavítá-

⁵⁴ A XIV. századtól fogva tárgyalja Milano gazdaságtörténetét. Részleges kiadása 1764-ben; teljes kiadás C. A. Vianelloé 1939-ben.

sára irányuló javaslatait: fel kell számolni az ún. *ferma*-k és *fermieri*-k rendszerét, az állami adózást központosítani és királyi kezelésbe kell venni. Addig az volt a szokás, hogy az uralkodóház bérbeadta Lombardia adózását nagy forgótőkével rendelkező adóbérlőknek. Azok egy összegben előlegezték az évi adót, ugyanakkor az ő hatáskörükbe tartozott az adóbehajtás az adóalanyoktól, többnyire iparosoktól, ipari vállalkozóktól és kereskedőktől. Ez a rendszer számos súlyos visszaélésre adott alkalmat: az adóbérlők mindenekelőtt a maguk hasznát nézték; azt, hogyan gazdagodhassanak meg minél gyorsabban. Az adóalanyok állandó háborgatása kedvezőtlenül hatott vissza az ipari és kereskedelmi fejlődésre. Amikor Verri harcol az adóbérlők, majd később a céhek ellen, amikor az adóbérlői rendszer fokozatos felszámolásában éppúgy konkrétan részt vesz, mint egy-két évtized múlva a céhrendszer megszüntetésében, a liberális gazdaságpolitika alapján áll, és a milánói állam ipari és kereskedelmi fejlődésének meggyorsítása lebeg szeme előtt.

Tervezetére felfigyeltek Bécsben. Létrehoztak egy adóügyi vegyes bizottságot, mely mintegy átmenetet képezett a modern adóigazgatás és az adóbérlők rendszere közt. A vegyes bizottságnak négy tagja volt: Greppi, Vanini (korábbi adóbérlők), Meraviglia (felügyelő), végül Verri (kormányképviselő); ez utóbbi évi tízezer líra fizetéssel. Verri kinevezését 1764. január 31-én veszi át Bécsben. Karrierjét megalapozta: az udvar ettől kezdve bizalommal fordul feléje. A kikerülhetetlen apróbb-nagyobb emberi sértődésektől eltekintve ő is ragaszkodik az uralkodóházhoz, mindenekelőtt Mária Teréziához. Politikai és társadalmi meggyőződése, világnézete és ideológiája hivatali gyakorlatából, a mindennapi élet apró küzdelmeiből alakul ki. A vegyes bizottságot többször átszervezik, hogy mindinkább a mai pénzügyi igazgatásnak megfelelő jelleget vegyen fel. Verrit azonban mindenkor ott találjuk, mint azt a szakembert, akit a kormányzat nem tud nélkülözni. 1765 végén is történik átszervezés, végül egy évtized múlva, 1776-ban a vegyes bizottság a *fermieri*-k nélküli szervezetté alakult át; tagjai most már mind kormánytisztviselők. Elnöke az „Il Caffè” tagjai közt is szereplő Gianrinaldo Carli, Verri régi barátja, akivel azonban ebben az időben Verri nincs a régi jó viszonyban.⁵⁵ Verri tanácsnoki rangban kap beosztást. 1767-ben külszolgálaton van Lodiban és ellenőrzi a nem bérbeadott fogyasztási adók bevételeit. Később Milánóban a borra és a bőrre kivetett adókkal foglalkozik. Ilyen minőségében éppúgy törődik a kisemberek ügyes-bajos dolgaival, mint kétszáz évvel azelőtt Cervantes, aki királyi adóbeszedőként végigjárta Spanyolország nevezetes tájait. Verri egyenként tárgyal a vendéglősökkel, szőlőtermelőkkel, fogadósokkal, mégpedig emberiséggel: „senza aristocratiche durezze”. Ezekben az években írja meg „Piano complessivo d’Amministrazione di tutte le regalie redente e da redimirsi” c. művét, melyben a még magánkezelésben levő adójövedelmek „államosítását” és az adóbérlőrendszer maradványainak is teljes felszámolását követeli.

Gyakorlati foglalkozásából nőtt ki három legfontosabb elvi jelentőségű műve: ezek sem irodalmi vonatkozásúak, hanem éppúgy gazdasági tartalmúak, mint az eddigiek, csakhogy inkább elméletiek, leszűrt ideológiai sum-

⁵⁵ A vegyes bizottság történetét, Verri kisebb-nagyobb emberi súrlódásait részletesen olvashatjuk N. Valeri id. művében. — Verrinek Carli iránt érzett ellenszenvet egyébként régi keletű és Carlinak *Della patria degli Italiani* c., az *Il Caffè*-ben megjelent cikkéig kísérhető vissza. Ez a híres, sőt hirhedt cikk nem tetszett Verrinek; fivérének, Alessandrónak ki is fejté ellenvetéseit: az *Il Caffè* célitűzéseinek ellentmond a cikkben foglalt retorikus nacionalizmus. A cikkre egyébként a későbbiekben visszatérünk.

mája gyakorlati életművének. „Riflessioni sulle leggi vincolanti principalmente nel commercio dei grani” (1769-ben írja, de csak 1796-ban adja ki); „Meditazioni sulla economia politica” Livorno (1771)⁵⁶ és „Storia di Milano” (1785) c. művei összefoglalják az „Ököltársaság” és az „Il Caffè” kör ideológiái nézeteit.

Verri alaptétele a termelés szabadsága, mely egyúttal a termelés fokozását is elősegíti. Az ár is a termelés függvénye: minél több a termelő és minél több a termelt áru, annál alacsonyabb lesz az ár; mindazonáltal a mezőgazdaság és az ipari termelés közt határvonalat húz. A gabonatermelést nem szabad vámokkal befolyásolni: menjen ki a gabona teljesen szabadon akár külföldre is. Az ára így emelkedik, de csak addig, ameddig túl nem haladja a külföldi árszintet: ekkor azonban a külföldi megrendelés el fog maradni. Az emelkedő árszint javítja a parasztság helyzetét és újabb termelőerőnek a termelésbe való bekapcsolódását mozditja elő. Amellett pedig a szabad termelés útjába gördülő akadályok, mint a parasztok termelési bejelentés kötelezettsége, a kiviteli engedélyek kiadása stb. a termelési kedv csökkenését vonják magukkal. Az állam célja a termelés minden áron való növelése. Az ipari termelés esetében alkalmazott vámrendszert Verri azért tartja átmenetileg hasznosnak és alkalmazandónak, mert éppen a vámok azok, melyek ipari termelés növelését elősegítik. Vámmal kell sújtani a nyersanyagok kiszállítását, és meg kell vámolni a külföldről behozott kész árucikkeket.

Hangsúlyozza, hogy olyan gazdasági rendért küzd, mely az olasz államok életében először fog megvalósulni. Ez rengeteg embert és érdeket érint, ezért csak diktatorikus úton érhetők el a célkitűzések: „Vi vuole un dittatore per riformare, non un senato” — írja Alessandro Verrinek 1769. II. 8-án kelt levelében. Így érthetjük meg, miért támogatja az osztrák felvilágosult abszolutizmust: eszközt, sőt egyetlen lehetőséget lát abban, hogy a társadalmi és gazdasági problémák megoldására alkalmatlan gazdasági rendet újjal cseréljék fel. Pietro Verri számára az abszolutizmus támogatása a következő alternatíva formájában jelentkezik: „O appoggiarsi alla monarchia, e affogare nella corruzione.” Az elnemzetietlenedés lehetősége meg sem jelent gondolatvilágában, melyet gyakorlati tapasztalatai alapján az addigi gazdasági rend felszámolásának radikális megvalósítása foglalkoztatott. „Storia di Milano” c. műve bizonyíték arra, mennyire elítélte saját szűkebb hazájának történelmi múltját: a gazdasági pangás és az idejétmúlt termelési rend megakadályozta a valóságos konszolidációt és a termelés növelését.

Igen fontosnak tartja azt, hogy a Stato di Milano az osztrák ház segítségével kiszakadt az olasz fejlődés üteméből, melyet az előző századokra nézve pl. Lombardiában, a nápolyi királyságban, az egyházi államban, Toszkánában és Velencében egyaránt jellemzett a refeudalizáció, és annak minden gazdasági és társadalmi következménye, az a dekadenciának nevezett jelenség, melyre a felvilágosodás írói állandóan hivatkoznak. Idegen állam érdekkörébe kerülve ennek az idegen államhatalomnak a segítségével nagyszabású kísérlet történt a feudális rendszer felszámolására. Tollal és munkával küzdöttek az új gazdasági és társadalmi rend kialakításáért. Amikor radikális harcukat folytatták a merőben újért, érthetően az élet minden vonatkozásában szembekeverültek azzal, ami — szerintük — felépítményként tapadt a felszámolásra megérett régi alaphoz. Elszakadtak a hagyományoktól, hogy kozmopoliták legyenek egy egészségesnek ítélt társadalmi rend kialakításáért. Kozmopolitizmusuk

⁵⁶ Marx többször idéz Verrinek ebből a művéből. Ld. A Tőke idézett olasz kiadását I, 1: 56, 104, 148.

erjesztő erő volt, mert tágra nyitotta a kapukat az idegenből jövő, érdekeikkel és eszményeikkel megegyező hatások és indítások, már kidolgozott tételek és rendszerek előtt.

9. Az új állam érdekkörébe kerülés és a hagyománnyal való nyílt szembe fordulás jelentette nyelvi, irodalmi és kulturális téren is a régi elvetését. Az olasz értelmiség a toszkán XIV. századi irodalmi nyelvet, annak a kornak irodalmát és kultúráját az összolasz közös, egységes művelődés alapjának tekintette. Bembo óta azonban több mint két évszázad telt el. A refeudalizáció örökölte a hagyományos olasz nyelvet és kultúrát: a XVIII. századi felvilágosultak számára a hagyományos olasz nyelvállapot és a refeudalizáció kultúrája közt szoros benső egység létesült. Igaz, a barokk stílus néhány évtizedes hatása bizonyos értelemben megingatta a Trecento nyelvi és művelődési tekintélyét,⁵⁷ de csak megingásról volt szó, mert az olasz nemzeti kultúra letéteményesei igyekeztek minél előbb helyreállítani a Trecento művelődési monopóliumát. A barokk nyelvi kísérletek egyes túlzásai elő is segítették a hagyományos nyelvi és stilisztikai normához való visszatérést. A nyelvi hagyományok őrzői pedig a maguk részéről nyilvánvalóvá tették, hogy minden újítással és változtatással szemben görcsösen vissza akarnak fordulni a Trecento nyelvi állapotához.⁵⁸ A közülük hajlékonyabbak is legfeljebb a Cinquecento aulikus nyelvéig voltak hajlandók engedményeket tenni; ez azonban az irodalmi nyelv és irodalmi köznyelv közötti lényegbevágó eltérést éppúgy nem szüntette volna meg, mint a Trecento nyelvi normájához való ragaszkodás.

A XVIII. század sok gondolkodója, közírója fordul szembe a régi nyelvi szabályokkal, melyeket nyűgnek és a megváltozott viszonyokhoz alkalmatlannak, illetőleg túlhaladottnak tekintettek, de egyetlen csoport, egyetlen értekező sem olyan határozottan, mint Verri és az „Ököltársaság”; azt kívánták, hogy javítgatás és foltozgatás helyett végleg döntsék meg a Trecento örökségét és azt merőben újjal helyettesítsék. Elszakadtak a hagyományos nemzeti kultúrától, mely addig az időig Olaszországban inkább, mint másutt, retorikus, irodalmi és aulikus volt. Ez ideig-óráig úgy tűnhetett, mint az egységes olasz nemzeti nyelvnek, sőt az egységes olasz állam eszméjének feladása, hiszen Verriék nyíltan szakítottak a virtuális nemzeti egység nevében fogant, az egység látszatát őrző (s vele együtt, kimondva vagy ki nem mondva, távoli vagy közeli utópiaként az egységes nemzeti állam gondolatát is ébren tartó) Trecento-beli nemzeti hagyománnyal. Mégsem így volt: Verriék egy idejétmúlt eszménnyel számoltak le a kor tudományosságának színvonalán, és éppen ezzel tettek igen nagy szolgálatot mind a nyelvi, mind a nemzeti egység ügyének. Gramscira kell hivatkoznunk,⁵⁹ aki a XIV. századi firenzei nyelv kodifikálá-

⁵⁷ Tassoni a *Pensieri diversi* c. művében, Diodato Franzoni, Francesco Fulvio Frugoni nem szűnnek meg gúnyolódni a boccacciói formák felett. P. Benì: *L'antiscrusca ovvero il paragone dell'italiana lingua* (Padova 1612) c. értekezése, ahogy Migliorini megjegyzi a *La questione della lingua* c. írásában, valóságos *Antiboccaccio*. A szerző (Benì) élesen elítéli a toszkán Trecento íróit, költőit. „Inculto e rozzo; rancido”, ezekkel a jelzőkkel illeti az olasz irodalom legnagyobbjainak nyelvhasználatát. Beninél élesen kirajzolódik az igény egy egyszerűbb, a beszélt nyelvhez közelebb álló próza iránt. Muratori is a *Della perfetta poesia italiana* c., 1706 művében Boccaccio ellen szól.

⁵⁸ Nápolyban a XVII. század végén kialakul — Lionardo da Capua körül — egy archaizáló, purista jellegű nyelvi mozgalom, mely kifejtí a maga hatását Vicora is. Ld. F. Nicolini: *La giovinezza di Gianbattista Vico*, Bari, 1932: 154. kk. A. M. Salvini az *Annotazioni* c. írásában éles kritikával illeti Muratori nyelvi nézeteit. Leonardo Salviati egy másik nevezetes szöszőlője a Trecento nyelvhasználatának.

⁵⁹ A. Gramsci: *Il Risorgimento*, Einaudi, 1949: 9—10 (La caduta del Comune).

sában haladó tényt látott és elismerte, hogy ilyenformán megteremtődött az alapja az egyszer majd esetleg időszerűvé váló egységes nemzeti nyelvnek. Ugyanakkor azonban azt is hangsúlyozta, hogy a kodifikálás, mely egy nyelvjárás viszonylag emelkedett formáit tette az irodalmi nyelv alapjává, mint-hogy a történelmi helyzet következményeként nem itathatta át a félsziget egyéb tájait, államait (nem ment végbe az a lassú, de állandó folyamat, mely Franciaországban a párizsi nyelvjárást szétvitte az ország minden részébe az évszázadok folyamán),⁶⁰ és minthogy a választékos és sokszor bonyolult formák megtanulása az irodalmi műveltség viszonylag magas fokát tételezi fel, egyúttal kizárta a nemzet legnagyobb részét, nemcsak a szorosabban vett népet, hanem a középrétegek többségét is a nemzeti művelődésből, vagyis szentesítette a törést az írástudók és a nemzet egyéb, szinte valamennyi rétege közt.⁶¹

Verriék kozmopolitizmusa ezt a törést kívánta felszámolni a firenzei hagyományok elvetésével. Meg akarták szüntetni az írástudók privilégiumait, azt az elefántesonttornyot, melybe azok bevonulhattak a retorikus nemzeti hagyományok művelése és ápolása címen. Verriék életszerű, a társadalmi igényeket kielégítő, modern nyelv megteremtését szorgalmazták, hogy lehetővé tegyék a retorikailag s irodalmilag nem képzettek számára is a művelődésben való részesedést; így szélesebb rétegek fejlődése előtt nyílt meg a lehetőség anélkül, hogy a hagyományos irodalmi, retorikai művelődés formáit megtanulták volna. Verriék kigúnyolták azokat a hang-, alak- és főleg mondattani és stiláris relictumokat, melyek a firenzei XIV. századi nyelvet a félsziget többi lakója számára viszonylag nehezen elsajátíthatóvá tették, és ezáltal az írástudók és a nemzet egyéb, széles rétegei közé társadalmi és politikai válaszfalakat emeltek. A nyelvi hagyomány megdöntése hozzájárult a társadalmi és politikai válaszfalak ledöntéséhez is.

A Verri-kör radikalizmusának legékeesszólóbb kifejezése Alessandro Verri cikke, mely az „Il Caffè” 1764 első felének egyik számában jelent meg és a „Rinunzia avanti nodaro al Vocabolario della Crusca” címet viseli; továbbá a „Pensiero sullo spirito della letteratura d'Italia” és a „Su i parolai” c. cikkek.⁶² Beccaria: Frammento sullo stile c. értekezése, melyet tíz évvel később Ricerche intorno alla natura dello stile (1774) címen kibővíti, a sensismo jelentkezését bizonyítja, és csak közvetve erősíti a nyelvi radikális vonalat, melyet az „Il Caffè” képviselt.⁶³

Mind a három cikk alapgondolata a klasszikus olasz nyelvi normáktól való elszakadás. Íróik megmondják: az „Il Caffè” köre számára fontosabbak

⁶⁰ A XIII. század vége felé kezd megerősödni Párizs és nyelvjárásának irányító szerepe. A Troyes-i udvar lehanyatlak, a gazdag pikárd városok jelentősége csökken, Normandia kulturális önállása megszűnik. Froissart (1400 körül) az utolsó nagy író, aki nyelvjárást használ.

⁶¹ A. Gramsci i. mű, i. hely.

⁶² Igen jól jellemzi a *Il Caffè* cikkeit Mario Fubini: Pietro Verri e il „Caffè” (La Cultura illuministica stb.: 102–119). Nem szól azonban a nyelvészeti vonatkozásokról. Mario Puppo a már idézett *Discussioni linguistiche del Settecento* c. művében néhány lapot szentel a bevezetésben az *Il Caffè* nyelvészeti és stilisztikai cikkeinek (L'illuminismo radicale del „Caffè” (36–43); sajnálatos módon kevés szemelvényt közöl).

⁶³ Mario Puppo már idézett művében, anélkül, hogy részleteket közölne Beccaria említett értelmezéséből, rámutat a bevezetésben (42. l.) arra a különbségre, amely Beccaria nézeteit a többi, az „*Il Caffè*”-ben szereplő nyelvészeti és stilisztikai cikk írójától elválasztja. Bővebben foglalkozik a kérdéssel Walter Binni: *Preromanticismo Italiano* c. már idézett művében: 88–91.

a dolgok, mint a szavak, és nem engedik, hogy gondolataik szabadságát „laccio ingiusto” korlátozza. Ez a „laccio ingiusto” nem más, mint a „pretesa purezza della toscana favella”, melyet annyira nem vesznek tekintetbe, hogy lemondanak róla. Le kell mondani a Trecentoban kialakult toszkán jellegű szókincsről, mert „nessuna legge ci obbliga a venerare gli oracoli della Crusca”,⁶⁴ vagyis az élet túlhaladta azokat a társadalmi, művelődési viszonyokat, melyek akkor uralkodtak. Kiterjedt a *dolgok* köre és a megszorodott *dolgok* készítetik az írókat arra, hogy túllépve a grammatikusok ítéletén, új szavakhoz forduljon. A grammatikusok elleni állásfoglalás igen éles az „Il Caffè” cikkíróinál, és ez nem véletlen. Az új művelődés leghatározottabb szószólói csapnak össze a régi rend képviselőivel. Úgy véljük, szinte szimbólumokról van szó. Az új szavak jelképei a reformoknak és az új elképzeléseknek, melyeket Verri és köre a társadalmi és állami életben megvalósítani igyekezett s melynek szószólójává lett. A *grammatikusok* s *pedanték* pedig jelentik a feudalizmus s a feudalizmussal összefonódott intézmények képviselőit. Nem erre kell-e gondolnunk az alábbi éles bírálattal kapcsolatban, melyben Alessandro Verri a grammatikusok nyakába varrja az elmaradást, sötétséget, a fejlődés késlekedését: „... se il mondo fosse sempre stato regolato dai grammatici, sarebbero stati depressi in maniera gl'ingegni e le scienze che non avremmo tuttora nè case, nè morbide coltri, nè carrozze, né quant'altri beni mai ci procacciò l'industria e la meditazione degli uomini; ed a proposito di carrozze egli è bene il riflettere, che se le cognizioni umane dovessero stare ne' limiti strettissimi che gli assegnano i grammatici, sapremmo bensì che *carrozza* va scritto con due *erre*, ma andremmo tuttora a piedi.”⁶⁵

Az új dolgok kényszerítik az írókat új szavak bevezetésére. Az új dolgok feleslegessé teszik a *toscana favella* korlátait. Így nem meglepő, hogy Alessandro Verri hangsúlyozza a dolgok előbbrevalóságát a szavaknál: „... è cosa ragionevole che le parole servano alle idee, ma non le idee alle parole.” A régi Olaszország elítélése olvasható ebben a véleményben; a rétorok és szépség prófétáinak uralmát fel kell váltania a tárgyak és dolgok uralmára alapított világnak. Ugyanezt mondja Cesare Beccaria a már idézett cikkében (illetőleg annak bővített változatában) a metaforákkal és hasonlatokkal kapcsolatban. A reneszánsz korában ezeket a stílus díszítésére tartották szükségesnek; feladatuk *mero gioco* volt csupán. Nem tartoztak alkatilag a stílus lényeges ismertető jegyei közé: a mondanivaló egésze szempontjából közömbösnek látszottak. Beccaria cáfolja ezt a felfogást és a hasonlatok értékét a mondanivalók egésze szempontjából ítéli meg. Szembeszáll a játékosággal és a díszítő jelleggel. Felfedezi a metafora és hasonlat funkcionális voltát, rámutat arra, hogy struktúrájuk és alkattuk függ a kortól, a nép génuszától. Az élénk metaforák és hasonlatok erőre kaphatnak egy későbbi, megváltozott korban.⁶⁶ Bármiképp vélekedünk Beccaria értelmezésének helyességéről, annyi bizonyos, hogy a metaforákat és hasonlatokat megfosztja azok pusztán retorikus, irodalmi, livresque jellegétől, és nagyobb jelentőséget tulajdonítva nekik mint a pusztán irodalmi művelődést előtérbe helyező korok, alárendeli őket a nemzet vagy társadalom gazda-

⁶⁴ „Il Caffè”, a cura di L. Collino, Torino, UTET, 1930. A „Rinunzia” cikkből.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Quanto più una nazione è selvaggia, tanto meno vede le differenze degli oggetti, dunque quanto più una nazione sarà selvaggia, tanto più le di lei metafore saranno ardite e forti, perchè vedrà meno dissomiglianze che una nazione più colta, cioè più osservatrice. C. Beccaria, Frammento sullo stile, id. Collino válogatás.

sági, társadalmi, földrajzi, történelmi sajátosságainak, azok fejlődésének, vagyis kiemeli őket abból a korlátozott körből, melybe annál fogva jutottak, hogy a rétorok pusztán irodalmi és stilisztikai értelmezést adtak nekik, és az individualista művész irodalmi ötleteinek tekintették. Beccaria kiragadja a képalkotást az irodalmi játékoság szűkebb kereteiből, és az „idee” függvényévé teszi őket éppúgy, mint ahogyan Alessandro Verri a dolgokat fontosabbaknak tartja, mint a szavakat és azt kívánja: a szavak szolgáljanak az eszméknek s a dolgoknak, ne pedig fordítva. Különben is az élet rövid, s ezért „abbiamo consagrato il prezioso tempo all’acquisto delle idee, ponendo nel numero delle secondarie cognizioni la *pura favella*.”⁶⁷

A modern élet valósága túlhaladta a toszkán irodalmi nyelv normáit, a Crusca szótárt, mely ezeknek a normáknak s mindenekelőtt a toszkán *pura favella*-nak őrzője. Verriék nem fogadják el zsinórmértéknek, minthogy a modern fogalmak kifejezésére új szavakra van szükségük. A jövevényszavak kérdésében az „Il Caffè” köre igen határozott álláspontra helyezkedett. Bárhonnan is származnak ezek, átveszik őket: „noi vogliamo prendere il buono quand’anche fosse ai confini dell’universo, e se dall’inda, o dall’america lingua ci si fornisse qualche vocabolo ch’esprimesse un’idea nostra meglio che con la lingua italiana noi lo adopereremo”.⁶⁸ Meg kell nyomban jegyeznünk, hogy nem értelmetlenségről vagy mint ezt M. Puppo⁶⁹ megjegyzi, újságírói ötletről van itt szó, hanem végiggondolt és ésszerű, de radikális állásfoglalásról. Ne gondoljuk azt, hogy forradalmi úton meg akarták változtatni az olasz nyelv *jellegét és alapvető sajátosságait*, hanem a modern kor igényeihez akarták alkalmazni; képessé akarták tenni arra, hogy olaszul is ki lehessen fejezni modern fogalmakat és eszméket, legyenek azok a társadalomtudomány, természettudomány bármely területéről. Az ésszerűséggel azonban nem szakítottak, hiszen Alessandro Verri az átvételek felső határát is megszabta. Minden szót át lehet venni, bárhonnét is jöjjön, azonban: „sempre però con quel giudizio, che non muta a capriccio la lingua, ma l’arricchisce, e la fa migliore”.⁷⁰ Egy másik helyen, ugyanabban a cikkben Alessandro Verri, amikor hangsúlyozza, hogy nem fognak megjedni sem Casától, sem Crescimbenitől, sem Villanitól „parole francesi, tedesche, inglesi, turche, greche, arabe, sclavone” átvétele miatt (az átvételek azért történnek, hogy jobban vissza tudjuk adni gondolatainkat (per rendere meglio le nostre idee), hasonlóképpen tilalomfát állít fel. Kimondja, hogy az idegen szavakat olaszosítani kell, vagyis olasz mezbe kell öltöztetni, hozzá kell tehát illeszteni az olasz nyelvi rendszerhez.⁷¹ Ma kétségkívül nem fogadnánk el ezeket az elveket, mert adaptálás helyett a fordítás, az olasz megfelelő megtalálása van előtérben. Azonban a görög–latin eredetű idegen szavakkal kapcsolatban, azokkal kapcsolatban is, melyek

⁶⁷ „Il Caffè”. id. cikk.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ Igen értékes Mario Marti bírálata. A Giornale Storico della Letteratura Italiana LXXVI, 1959. 291–290. lapjain foglalkozik Mario Puppo: Discussioni linguistiche del Settecento, stb. többször idézett művével. Puppo több alkalommal túlzásnak, nem átgondolt-nak vélelmezi az „Il Caffè” kör nyelvészeti és nyelvi állásfoglalását. Marti nem ért egyet az elsi-tett véleménnyel és megjegyzi, hogy a vitafelek *komolyan* küzdöttek, mert a nyelvi viták alapvető politikai, esztétikai nézeteket fedtek: „Il Puppo non ci dice le ragioni di questa sua singolare, e un po’ mefistofelica, intuizione, noi, stando ai fatti, e al tono dei fatti, siamo persuasi del serio impegno di entrambe le parti (i. h. 294).

⁷⁰ „Il Caffè”, id. k.

⁷¹ Uo.

utólagos tudós összetételek vagy alkotások (pl. gyógyszer elnevezések) a fordítás helyett az alkalmazást ajánlják a nyelvészek.⁷²

Az új szavak és az új dolgok szoros összefüggése világos abból az okfejtésből is, melyben Alessandro Verri a fejlődés szükségességét régi példákkal igazolja. Minden időben, minden korban megújult a nyelv, a Trecentóban éppúgy, mint a Cinquecentóban: „... se Petrarca, se Dante, se Boccaccio, se Casa e gli altri testi di lingua hanno avuto la facoltà d'inventar parole nuove e buone, così pretendiamo che tale libertà convenga ancora a noi: conciossiachè abbiamo due braccia, due gambe, un corpo ed una testa fra due spalle com'el lino l'ebbero”⁷³, sőt Horatius Ars poetica-jának alapján arra is rámutat, hogy a klasszikus irodalmakban is jelentkezett a megújulás igénye és szükségessége: „Nyelved pompás lett, ha a köznapi szókat is elmés kapcsolatokban adod, s újként hatnak. Ha esetleg új szót szükséges használnod egy új fogalomra, képezned sikerülhet olyat, mit póri atyáink nem hallottak még, s szabad is, ha vigyázva csinálod, és a minap kitalált új szó is közkeletű lesz, hogyha görög tőből, csínján képeznél. Ha jogot nyert Caecilius, Plautus Rómától erre, ne kapjon Vergilius, Varius? S ha nehányat képezek én is, mert irigyelnek már, ha Cato és Ennius ajka nemzeti nyelvünket gazdaggá tette fogalmak új neveit mondván.”⁷⁴ Az eredeti latin szöveget Alessandro Verri kissé másként, de nem lényeges eltéréssel idézi, mint az a magyar fordítás alapját képezi.

Az idézet nemcsak azért lényeges, mert Alessandro Verri Horatius szavain keresztül nyomatékosítja kora számára a folyamatos nyelvújítás lehetőségét, sőt szükségességét: ezt tette Cato, Ennius, Caecilius Statius, gall eredetű római vígjátékíró, aki 168-ban halt meg, Plautus, Vergilius, Varius, tehát neki, Horatiusnak is joga van hozzá. Az idézet magában rejti a szükséges cautelát is: szabad újítani, de „vigyázva csináld”, az eredetiben: „... dabitur licentia sumpta prudenter”. Alessandro Verri nyilván nem választotta volna ezt az idézetet, ha nem értett volna egyet a *prudenter* tanáccsal, vagyis azzal, hogy új szavak átvétele, a nyelv bővítése úgy történjék, hogy bizonyos alapvető postulatumokat tiszteletben kell tartani. Nem hivatkozott bezzeg Horatiusnak egy másik, egyébként bizonyos körülmények közt vitathatatlan állítására, mely a fenti sorok közelében olvasható. Nem hivatkozott rá, mert ellentétes hatást keltett volna egész alapgondolatával. Azt mondja Horatius: „Újra feleled sok feledett . . . szó.”⁷⁵ Verriék nem akarták a „feledett” szavakat életre támasztani, hanem el akarták véglegesen temetni őket, mint elavult, csak a Crusca tekintélye révén mesterséges életben tartott régiségeket.

A szókészleten kívül a helyesírás kérdésével foglalkozik az „Il Caffè”: „dispotico regno ortografico”-nak nevezi a helyesírási újításoknak a Crusca akadémikusok által kidolgozott gyűjteményét: „Conformeremo le sue leggi alla ragione dove ci parrà che sia inutile il replicare le consonanti o l'accentar le vocali, e tutte quelle regole che il capriccioso pedantismo ha introdotte, e consagrate, noi non le rispetteremo in modo alcuno.”⁷⁶ Nem tudjuk, melyekre céloz Alessandro Verri. A XVIII. század közepére már megszűntek a korábbi századokban kiéleződött viták, s az olasz helyesírás nagyjából már olyan volt,

⁷² Bruno Migliorini : Auditorium o auditorio? Lingua contemporanea, Sansoni, 1939: 111–146.

⁷³ „Il Caffè”, id. h.

⁷⁴ Világirodalmi Kiskönyvtár. Bede—Novák fordítás, 1959: 143.

⁷⁵ Uo.:

⁷⁶ „Il Caffè”, id. h.

mint ma. Anton Maria Salvini ugyan szerencsétlen helyesírási javaslatokat tett a Crusca Akadémia 1723—24. február 10-i ülésén, melyeknek az volt a célja, hogy megkülönböztessék a hangsúlyos nyílt *o* és *e* hangot (a zárt változattól egy *accento circonflesso* segítségével). Ezt Oppianus fordításában alkalmazta és ki is nyomtatta az ékezéssel (1728);⁷⁷ javaslata azonban a gyakorlatba sohasem ment át, s inkább azt a célt szolgálta, hogy a toszkán nyelvjárás ejtését elsajátíttassa a tanulóval. Bizonyos az is, hogy a reformok szelleme áthatolt a helyesírás területére is, de kevesebb szerencsével, mint a nyelvi újítások egyéb területeire. A bergamoi F. Caccia helyesírási reformtervet dolgozott ki, melyet szülővárosában *Opere* c. gyűjteményei közt jelentetett meg az 1762—66. években. „Filozófiai helyesírása” az olasz ábécét néhány betűvel, így a *j*, a *v* és a *z* betűkkel szegényíteni akarta, csak 19 betű maradna meg: *otsio*, *gratsia*, *petso* és *metso* írását javasolta *ozio*, *grazia*, *pezzo* és *mezzo* helyett. Lényegesebb, hogy megszüntette volna a *g* betűt a *pa(g)lia*, *fi(g)lio* stb. szavakban és az *u-t q* után, tehát *aga acqua* helyett. Hangsúly előtt a kettőzést is eltörölné: *scritore scrittore* helyett (de *scritto* megmaradna). A hangsúly jelölését is megszüntetné; *bateo*, *virtute* formát javasol *batto* és *virtu* helyett.⁷⁸ Lehetséges, hogy Alessandro Verri ismerte F. Cacciának helyesírásra vonatkozó elképzeléseit; az idézett részek mintha kapcsolatban volnának F. Caccia nézeteivel. Megjegyezzük még, hogy a század elején D. A. Leonardi és M. Regali luccai eruditok vitába szálltak a Crusca tekintélyével éppen helyesírási kérdésekben. A *Dialogo dell' Arno e del Serchio*, illetőleg a *Dialogo del Fosso di Lucca e del Serchio* c. Luccában 1710-ben megjelent műveikben vitatják, vajon helyes-e *pruova*, *esercizzi* és *giugnere* írása. Talán Alessandro az *esercizzi* formában jelentkező reduplikációra is emlékezhetett, amikor szembeszáll a felesleges kettőzésekkel.⁷⁹

⁷⁷ Bruno Migliorini : *Storia della lingua italiana*, Sansoni, 1960: 534.

⁷⁸ Uo.: 536.

⁷⁹ Uo.: 510.

Az emigráció szerepe az osztrák politikai költészet fejlődésében

MÁDL ANTAL

Az osztrák Vormärz politikai költészetének megközelítően teljes képét csak úgy rajzolhatjuk meg, ha kiemelkedő képviselői, Grün, Lenau, Beck, Meissner, Hartmann és mások mellett figyelemmel kísérjük, hogyan bontakozott ki már 1830-tól fokozatosan a szélesedő oppozíciós költészet a Monarchia határain kívülre menekült és a „belső emigráció”-ban a rendszerrel dacoló költők körében, és hogyan radikalizálódott rohamosan a negyvenes évek közepétől.¹

A német nyelvű irodalomban hosszú tradíciója van az emigrációs írói tevékenységnek, és igen gyakran jelentős befolyást gyakorolt a mindenkori irodalom fejlődésére. Számos jelentéktelen névtől kezdve egészen Schillerig és Heinéig, nagy azoknak az íróknak és költőknek a száma, akik, hogy szabadon alkothassanak vagy műveiket megjelentethessék, szűkebb hazájuk elhagyására kényszerültek. Soha nem volt azonban olyan nagy a hazájukból elüldözött írók és költők száma — kivéve a hitleri fasizmust — mint a Vormärz éveiben, és nem volt egyetlen német állam, ahonnan annyian távoztak volna külföldre, mint a metternichi Ausztriából. Különösen feltűnő ez, mert még néhány évtizeddel előtte a Habsburg-birodalom vezetői, Mária Terézia és II. József mindent elkövettek, hogy a német kisállamok és Poroszország területéről minél több tudóst, művészt, író-t és költőt nyerjenek meg Ausztria számára. Leibniz, Lessing, majd később a német romantika több képviselője felkeresik Bécs-et, s rövidebb vagy hosszabb ideig ott tartózkodnak. A Szentszövetséggel azonban olyan korszak kezdődik, amely a legnagyobb következetességgel igyekszik kiirtani a jozefinizmusnak még az emlékét is. Ferenc császár és kancellárja, Metternich már nem törekszik arra, hogy Ausztria gazdasági és kulturális téren behozza Poroszországot és a német kisállamokat. Számukra a gazdasági élet modernizálása és az igazi kultúra terjesztése veszélyt jelentett, amely a birodalom korhadt épületét újabb megrázkódtatásoknak tenné ki és meggyorsítaná bukását. Ezért igyekeztek távol tartani a „német külföld” íróit, és lehetetlenné tenni a hazai költők, írók, művészek és tudósok helyzetét. Ennek eredménye, hogy már Metternich uralmának első éveiben nő azoknak a száma, akik menekülésszerűen hagyják el hazájukat.

*

¹ Már közvetlen az 1848-as forradalom végén is felismerték, hogy lezárult a politikai költészet korszaka, amely oppozíciós, sőt forradalmi hangvételt a vormärzi években, az emigrációban, illetőleg vele párhuzamosan otthon, a Monarchiában bontakozott ki. A „Die Wiener Revolutionsliteratur. Personen, Geschichten, Tendenzen” című cikk szerzője („Bohemia” 1848. évf. 279. sz.) szerint a „német külföldön”, főként a hamburgi Hoffmann und Campe kiadónál publikáló költőkre és a Bécsben, Hammer-Pugrstaal lakásán szervezkedők csoportjára oszlanak az osztrák Vormärz jelentős írói.

Az egyik ilyen igen jellemző eset K a r l P o s t l² távozása, amelyről a közvetlen hozzátartozókon kívül az első pillanatra szinte senki sem szerzett tudomást. Mai napig sem sikerült még konkrét okot találni, ami a szökését megindokolná; hiszen Postl fiatal jezsuita volt, aki Bécsbe kerülésével nem kis karriernek nézhetett elébe. Egyszer csak nyoma veszett anélkül, hogy bárki is tudott volna távozásáról, és csak évtizedek múlva, már halála után derült ki — amit egyébként a magyar Karl Maria Kertbenynek köszönhetünk³ —, hogy az 1828-ban keletkezett „Austria as it is” szerzője,⁴ a későbbi amerikai tárgyú regények ismert nevű írója, Charles Sealsfield és az egykori jezsuita Karl Postl egyazon személy. Említett műve adja meg a választ, hogy szerzője miért hagyta el hazáját. Nem egyéni sérelem, nem is szerzetesrendjén belüli összeütközés váltotta ki távozását, hanem a Habsburg-birodalom egészének fojtó légköre készítette az egykori parasztfiút arra, hogy szabadabb levegőt keressen magának. Rövid bécsi tartózkodása, amikor a jezsuita rend élén titkári teendőket végzett, úgy látszik, felnyitotta szemét az egész rendszer lényegét illetően. Alapos bepillantást kaphatott, mert könyve olyan konkrét anyagot tartalmaz, amelyet sem későbbi — állítólagos egyszeri illegális — ausztriai utazása alapján, sem külső forrásokból nem gyűjthetett össze. Értékelése minden esetben a rendszer lényegét érintik:

„Ein so vollendeter und raffinierter Absolutismus, wie der österreichische, hat vielleicht noch niemals in irgend einem zivilisierten Land bestanden.”⁵

S művében nem kevesebbre vállalkozik, mint ennek a rafinált metternichi rendszernak a leleplezésére. Mély ismereteiről tanúskodnak leírásai a rendszer belső mechanizmusáról, Metternich kémhálózatáról vagy Ferenc császár és kancellárja uralkodói módszereinek felsorakoztatásáról. Különösen nagy figyelmet szentel az értelmiségi életforma bemutatásának. Ismételten visszatér az osztrák tisztviselő, a kisember életkörülményeire. Nem éri be azzal, hogy szidja Metternichet, mint az ez idő tájt „német külföldön” megjelenő munkák jelentős része, hanem bemutatja Ferenc császár szerepét és tevékenységét az osztrák bürokratikus réteg kialakulásában:

„Kein Ort ist vor dem Horchen des Kaisers sicher, der eine regelrechte Liste aller Beamten, Offiziere, Geistlichen und sonstigen Würdenträger, vom Statthalter bis zum Schreiber führt, und darin von einem ausgezeichneten Gedächtnis unterstützt wird.”⁶

² Karl Postl (1793—1864), álnéven Charles Sealsfield írói munkássága voltaképpen csak a XX. században vált ismertté. Műveinek válogatott kiadása (I—VIII. köt., kiadta O. Rommel, 1919—1921) mellett Eduard Castlénak a közelmúltban megjelent kétkötetes monumentális monográfiája alapján alkothatunk csak igazán képet magunknak Sealsfield jelentőségéről. (Eduard Castle: Der große Unbekannte. Das Leben von Charles Sealsfield. Wien I. köt. Monumentus Presse 1952. II. — köt. Karl Werner Verlag 1956.)

³ Karl Maria Kertbeny (1824—1882), 1860—1862 között élt Svájcban, ahol Solothurnban Sealsfieldet is többször meglátogatta. (Vö. Kertbeny életrajzát, továbbá „Erinnerungen an Charles Sealsfield (Karl. Postl.)” Ahn, Brüssel und Köln 1864. 102 old. c. művét.)

⁴ Anonym kiadás. megjelent 1829-ben angol nyelven.

⁵ Charles Sealsfield: Österreich, wie es ist oder Skizzen von Fürstenhöfen des Kontinents. Aus dem Englischen übersetzt und herausgegeben von Citor Kralwill. Kunstverlag A. Schroll, Wien, 1919. 6. o.

⁶ Charles Sealsfield: Österreich, wie es ist. . . Idézett kiadás 127. o.

De legnehezebb Ausztriában az írók helyzete:

„Der österreichische Schriftsteller ist wohl das meistgequälte Geschöpf auf Erden. Er darf keine wie immer benannte Regierung angreifen, auch keine Minister, keine Behörde, nicht die Geistlichkeit oder den Adel, er darf nicht freisinnig, nicht philosophisch, nicht humoristisch, kurz, er darf gar nichts sein. Unter den verbotenen Dingen sind nicht nur Satire und Witz verstanden, er darf sich überhaupt nicht vertiefen, weil dies zu ernsterem Nachdenken anregen könnte. Wenn er irgend etwas zu sagen hat, muß dies in jenem unterwürfigen und erfurchtsvollen Ton geschehen, der einem österreichischen Untertanen ziemt, der es überhaupt wagt, den Schleier von solchen Dingen zu heben. Was wäre wohl aus Shakespeare geworden, hätte er in Österreich leben oder schreiben müssen?”⁷

Olyan ember számára, mint Postl, aki alkotó munkát akart végezni, természetesen Ausztria levegője elviselhetetlen volt. Még fiatalon ráeszmélt arra, hogy író számára csak egy kiút létezik, s ez az emigráció.

Éppen abban az évben, amikor ez a könyv megjelent, hagyta el Ausztriát J o s e f v o n H o r m a y r, akinek távozása azonnal nagy feltűnést keltett. Hormayr esküdt ellensége volt Metternichnek. Bár származása, múltja erősen az uralkodó körökhöz fűzte, mégsem tudott megbékélni azzal a módszerrel és bánásmóddal, amelyet Metternich uralkodásában tapasztalt. Hormayr még fiatalon tehetséges hadvezérként és egyúttal sokat ígérő tudósként indult. Már 1808-ban az osztrák titkos Staats-, Hof- und Hausarchiv igazgatója, s emellett szépen ívelő katonai pályát is megjárta, amelynek eredményeként 1809-ben a Napóleon elleni harcokban Tirol-Vorarlberg kommisszáriusává nevezték ki. Ebben a funkciójában sokat tett a tirolai népfelkelés előkészítése érdekében. Néhány évvel később, amikor Napóleonnal helyreállt a jó viszony, a Habsburgok Hormayrt Munkács börtönébe vetették. Amikor pedig megindul az általános offenzíva Napóleon ellen és Ferenc császár is kénytelen bekapcsolódni, Hormayrt ismét szabadon bocsátják és kinevezik udvari tanácsossá s a császári ház történésszévé. Ebből a foglalkozásából következett, hogy mint tudós nemcsak a Habsburg-birodalom múltját ismerte jól, hanem alaposan belelátott jelenének uralkodási viszonyaiba is. Széleskörű tevékenysége arra irányult, hogy jozefinista szellemben segítse elő a külön osztrák patriotizmus kialakítását. Ez azonban éppen olyan kevésbé nyerte meg Metternich tetszését, mint korábban a felszabadító háborúban játszott szerepe a császárért. Viszonya az uralkodói körökhöz annyira elromlott, hogy végül is engedve egykori ellensége, a bajor király meghívásának, 1828-ban elhagyta Ausztriát. Bajorországból gazdasági megbízatással Hannoverbe küldik, majd később Brémába. Ezek az utazásai még jobban tágították látókörét, és hozzásegítettek ahhoz, hogy ítéleteit Ausztria fölött egyre mélyebb tudományos megalapozottsággal formálhassa meg. Sorozatát, amit még 1811–14 között „Taschenbuch für die vaterländische Geschichte” címen Bécsben kiadott, 1822-től Mednyánszky báróval együtt egészen 1848-ig folytatta. Ebben még az emigráció sem akadályozhatta meg. Későbbi műveit osztrákellenes szempont sugallta.⁸

⁷ Charles Sealsfield : Österreich, wie es ist. . . Idézett kiadás 198. o.

⁸ Különösen a Lebensbilder aus dem Befreiungskriege. Fromann, Jena 1845. — és az Anemonen aus dem Tagebuch eines alten Pilgermannes. I. IV. köt. Fromann, Jena 1845–1847. c. művek tartalmazznak erős osztrákellenes tendenciákat.

Közben ugyanis Hormayr nem marad meg csak Metternich ellenségének, hanem a bajor király szolgálatában szembefordult a Monarchiával is. Említett művei sokban hozzájárultak a metternichi rendszer leleplezéséhez. „Erinnerungen . . .” című könyvének első megjelenéséről a „Grenzboten” a következő formában tudósít:

„Es erregt sein Buch hier großen Scandal, und sie werden denselben aus einigen Reclamationen der Allgemeinen Zeitung leicht errathen können. Es ist schwer ein Exemplar zu erhalten und doch soll die ganze erste Auflage bereits vergriffen sein.”⁹

Ez a néhány soros közlés jellemző példája annak, hogyan dolgoztak a német kisállamokba kényszerült osztrák emigráns írók és költők, akik tevékenységüket egy nagyobb átfogó célnak rendelték alá, és minden erejükkel igyekeztek elősegíteni a metternichi rendszer bukását. A hír a „Grenzboten” szerkesztőségétől eredt és óvatos hangjával igyekezett elérni, hogy semmilyen cenzurális fórum meg ne ütközzék rajta, ugyanakkor nagyon ügyes a módszere: utal egy másik lapra, amely nagyobb tekintélyénél fogva előbb jutott át az osztrák határon, és bővebb felvilágosítást is tartalmazott. A könyv nagy sikerére vonatkozó szavak és kifejezések bár tartózkodóak, mégis felkeltik az olvasóban az érdeklődést.

Ennek a folyóiratnak a szerkesztője, Ignaz Kuranda (1811–1884) is külföldre kényszerült. 1838-ban hagyta el osztrák hazáját és ment délnémet területre, s onnan hamarosan Párizsba, majd Belgiumba, Brüsszelbe, ahol újságírásból élt. Henrik Consience támogatásával 1841-ben önálló lapot alapított, a „Grenzboten”-t, amely köré német munkatársakat toborzott. Mivel Brüsszel nem volt megfelelő hely a „Grenzboten” szellemének és céljának, s a lap a porosz cenzúrának erősen ki volt szolgáltatva, Kuranda áthelyezte a szerkesztőséget Lipcsébe, s ezáltal közelebb került Ausztriához, jobb kapcsolatot tudott tartani osztrák olvasóival és a „belső” emigrációban élő munkatársakkal. Lipcse, a „kis Párizs” az akkori német szellemi életnek jelentős központja és az osztrák emigránsok számára általában a Párizshoz vezető út egyik fontos állomása. Egy évtizeddel előtte innen indult ki a „Junges Deutschland” mozgalma, amelynek képviselői részben még most is itt tartózkodtak.¹⁰ Időközben pedig számos emigráns gyűlt össze Lipcsében, akik mind bekapcsolódtak a „Grenzboten” munkájába.

Kuranda merész kísérlete, hogy önálló lapot alapítson az osztrák emigráció számára, így sikerrel járt. A lap — híven címéhez — csakugyan állandóan hírt adott a határon túlra és a határon túlról. Fő feladatának tekintette, hogy az osztrák olvasót rendszeresen tájékoztassa arról, ami a Monarchiában és annak határain kívül történik. Minden szám külön krónikát tartalmaz a Monarchia nagyvárosainak legfrissebb eseményeiről, s ugyanígy beszámol a német városok életéről is: Az Ausztriáról a Monarchián kívül megjelent könyveket részletesen ismerteti a lap állandó jellegű rovata. A „Grenzboten” ilyen tevékenységével a német „külföldön” élő osztrák emigráció központi szervezője és gyűjtőhelye lett. Ausztriából elűzött hontalan költők és írók Lipcsébe

⁹ „Grenzboten”, 1842. évf. 336. o.

¹⁰ Heinrich Laube (1806–1884) Lipcsében a „Zeitung für die elegante Welt” szerkesztőségében dolgozott 1842–1844 között; Gustav Kühne (1806–1888) különböző lipcei lap-szerkesztőségek munkatársa 1832–1859 között; Theodor Mundt (1808–1861) több lipcei lap, ill. folyóirat szerkesztője 1832–1843 között.

érkezve Kurandánál támogatásra és ösztönzésre találnak. Így lett Lipcse az egyre erősödő osztrák oppozíció emigrációs centruma.

Kurandához hasonló utat járt meg Karl Herl o b s o h n (1802—1849) is, aki már 1825-ben ment Lipcsébe, innen ellátogatott Berlinbe, ahonnan hamarosan visszatért és 1830-ban „Der Komet” címen megindította folyóiratát, amelyet haláláig szerkesztett. Franz Schuselka (1811—1886) az osztrák emigrációnak másik ismert alakja, ugyancsak német területen tevékenykedett; főként Hamburgban és Jénában. 1843-tól több folyóiratban jelentek meg a metternichi rendszer ellenes írásai. Írt önálló műveket is, amelyek a hamburgi Hoffmann és Campe adott ki.¹¹

*

A német kisállamokban megjelenő és Ausztria ellen intézett írások és könyvek száma rohamosan nőtt. Az egyes folyóiratok köré tömörült emigráns csoportokon kívül számosan vándorolják be a különböző német városokat. Lipcse, Hamburg, Jéna gyakran csak átmeneti helyek, ahonnan a végcél Párizs. Így az osztrák emigránsok igen hamar megismerkedtek a francia utópista szocialista tanokkal is.

Persze már előbb is eljutottak Németországba Saint-Simon és a többiek tanai, hiszen már az öregedő Goethe számára sem voltak ismeretlenek. A „Junges Deutschland” nézetei is jelentős részben francia utópista tanokon alapultak. A fiatal Karl Beck, aki 1836-ban tűnik fel először Lipcsében, tulajdonképpen már itt találkozik az utópista tanokkal. A „Junges Deutschland” és a francia utópista szocializmus nézetei közvetlenül is erősen hatottak a fiatal Beckre,¹² s ezzel egyidőben ott érezni Börne és az ifjú hegelianusok hatását is.

Beck már ettől kezdve a legtöbb időt — ha megszakításokkal is — emigrációban töltötte. Költeményei, amelyek később a „Nächte. Gepanzerte Lieder” kötetében jelentek meg, először Kühne „Zeitung für die elegante Welt” című lapjában Lipcsében láttak napvilágot. Lipcséből Weimarba távozik, ahol megszületik a „Der fahrende Poet” című kötete; olyan mű, amely a Monarchiából emigrált költők számára tipikusnak nevezhető. A „Der fahrende Poet” bizonyíték arra, hogy szerzője mennyire igyekezett a „Junges Deutschland” intellektuális érdektelenségén felülemelkedni, és a francia utópista szocialista tanokból a lényegyet megragadni. Beck útja mégis ferde irányba vezetett, ahonnan Engels bíráló tanulmánya sem tudta már visszatéríteni.

Több osztrák író és költő számára az Engels által javasolt út azonban kivezetett a németnél is súlyosabb „osztrák mizériából”. Amikor Engels ezeket a szavakat papírra vetette, már jónéhányan tartózkodtak az osztrákok közül a különféle német városokban, amelyek minden korlátozottságuk ellenére is nagyobb lehetőségeket jelentettek az osztrák emigránsok számára..

A sziléziai takácslázas éve a Monarchián belül és különösen Bécsben nagy hatású fordulatot hozott. Átmenetileg éppen akkor virágzott Beck, Meissner és mások tollából a szociális költészet. Az a kísérletezés, ahogyan költők közeledni próbáltak a szociális problémákhoz, erősen polarizálta sorait. A Metternich rendszerével elégedetlenkedők száma napról napra nőtt, de

¹¹ Különösen a „Deutsche Worte eines Österreicherers” 1843., „Die neue Kirche und die alte Politik” 1845., „Briefe Kaiser Josefs II.” 1846. c. művek tűnnek fel Meternich-ellenes tendenciájukkal.

¹² Vö. Walter Dietze: Junges Deutschland und deutsche Klassik. Zur Ästhetik und Literaturtheorie des Vormärz. Rütten und Loening, Berlin 1957. „Saint-Simonismus und Fortschrittsgläubigkeit” c. fejezetét 181—191. o.

az ellene való sikeres fellépésre nemigen akadt megoldás, vagy ha igen, akkor az nagyon eltérően hangzott. Az emigrációban azonban egyre inkább egyöntetű válaszként alakul ki az a meggyőződés, hogy Metternich rendszerének radikálisan véget kell vetni.

Bécsben erősen meglepett az aktív írók és költők száma. A kormány nem szívesen hallja a szavukat. Nestroy és társai, akik keserű szatírában adtak kifejezést nemtetszésüknek, pénzbírsággal vagy börtönnel bünhődnek érte. Grillparzer nem publikál semmit,¹³ csupán Eduard Bauernfeldnek és még néhánynak sikerült ügyes taktikával dacolni a rendszerrel.¹⁴ Az írók és költők nagy része engedett a terrornak és elhallgatott, vagy pedig azt nyújtotta, amit a kormány követelt:

„Die Wiener Luft ist für die Schriftsteller sehr konservativ; sie erlaubt nicht, daß ihre Lebensflamme zu heftig auflodert; darum gehen Greise, wie Castelli, noch in ihren Kinderschuhen und haben ihre Naivität unter dem grauen Haare und dem lokalen Lorbeerkranze so frisch behalten, als träten sie erst heute in die schöne Welt voll Walzer.”¹⁵

De nem nagyon termékenyek a kormány oldalán álló kimondottan konzervatív írók sem:

„Hervorragende Schriftsteller, wie Gentz und Schlegel, werden dort besoldet, weniger um zu schreiben, als um nicht zu schreiben. Sie werden sozusagen als geistige oder literarische Handelsleute betrachtet.”¹⁶

A fiatalabb generáció számára így csakugyan egyetlen egy kiút volt, az emigráció. Lenau magyar származásával, Grün pedig nemesi eredetével még helyenként kibújhatott a cenzúra karmai közül, mások legfeljebb kicsempészték kéziratukat külföldre. De amikor könyvük megjelent, résen kellett lenniük, hogy utolsó menedékként elérjék a határt. Ez az emigráció megszületésének általános formája. Így kerülnek Moritz Hartmann és Alfred Meissner Lipcsébe, de ez volt a sorsa még számos más osztrák költőnek is.

Rajtuk kívül Hermann Rollett, Eduard Mautner, Johannes Nordmann, Isidor Heller a nevezetesebbek, akik ekkortájt mennek Lipcsébe. Duller egész sor német várost járt be. Hieronymus Lorm először Lipcsébe indul, majd hosszabb időt tölt Berlinben, Uffo Horn pedig Hamburgban él. Az emigráció központjaiból — Lipcse, Hamburg, Stuttgart, Mannheim, Zürich, Winterthur stb. — szerveződik a harc a Monarchia ellen.¹⁷

A negyvenes évek közepe táján a politikai költészetben érezhető átmeneti krízishez és fronttisztaződáshoz a felülről erősödő nyomás és a szociális költészet tévútja mellett hozzájárult az is, hogy a politikai költők saját hivatásukban is meginogtak valamennyire. Georg Herweghhez hasonlóan az osztrák politikai költők nagy része is konkrét eredményre számított, és pedig arra, hogy

¹³ A „Weh dem, der lügt” című vígjátékának bukása után (1838) Grillparzer szinte kizárólag az asztalfiókja számára írt, egészen a forradalom kitöréséig.

¹⁴ Eduard Bauernfeld (1802—1890) azon kevés liberális osztrák írók közé tartozik, akik 1830-tól fokozatosan és egyre határozottabban szembekerültek a metternichi rendszerrel, s ugyanakkor elég ügyesek voltak ahhoz, hogy a cenzúra és más hasonló intézmények csapdáit kikerüljék.

¹⁵ „Sonntagsblätter”. 1843. évf. 743. o.

¹⁶ Charles Sealsfield: Österreich, wie es ist... Idézett kiadás 201—202. o.

¹⁷ Vö. Walter Krebs: Die sozialen Probleme Österreichs in der politischen Publizistik des Vormärz. (Dissz.) Wien, 1849. V. o.

költeményei hatására jobb belátásra tér a császár vagy Metternich, és amikor ez nem következett be, úgy vélték, nincs értelme költészetüknek. Grün „Spaziergänge . . .”-jének később megírt zárófejezete is ilyen céllal készült. Ennek tulajdonítható átmenetileg az a nyomott hangulat az osztrák politikai lírikusok körében, amely általános elégedetlenségben csendült ki:

„Ein ganzer Ölberg und kein Friede —
Es grünt der Baum und wird zertrümmert,
Die Blüte duftet und verkümmert,

Das ist das End' vom stolzen Liede!”¹⁸ — panaszkodik szomorúan Johannes Nordmann, mielőtt végleg elszánná magát arra, hogy elhagyja hazáját. Személyes megnyilatkozásokban helyenként még erősebben hallható ez a keserűség. Gyakori, hogy a költői cél, amelyet csak a Monarchián kívül tudnak elérni ezek a fiatal költők és a szülőföld szeretete látszólag ellentmondásba kerülnek egymással. A fiatal Meissner is csak nehezen szánja rá magát, hogy kövesse barátját az idegenbe:

„Noch sitz' ich einsam und unzufrieden in meinem traurigen Prag.
Die Freunde ziehen fort, in freiere frischere Luft — ich sehe noch kein
Ziel der Erlösung ab. Ich gestehe's, ich bin krank an Oestereich. Auch
Sie, so hörte ich heute von Dr. Rollett, der so freundlich war, mich auf-
zusuchen, wollen sich im „Auslande” zur Schaar der Kämpfer schlagen,
die von außen her das Vaterland retten wollen, Viel Glück und mögen
Sie unerschrocken den Weg gehen, der Ihnen vorgezeichnet ist.”¹⁹

Sokáig azonban Meissner sem marad már. Először csak azzal a céllal megy, hogy meglátogassa és vigasztalja barátját, Moritz Hartmannt, de röviddel később végleg elhagyja hazáját és letelepedik a könyvek városában, Lipcsében.

Az emigrációs élet nem volt könnyű. Számos támadás, gánccsozkodás érte őket, s mindenekelőtt saját lelkiismeretüket is meg kellett nyugtatniuk, hogy csakugyan nem könnyelműen, hanem végszükségből hagyták el hazájukat. Számos költemény veti fel ezt a lelki vívódást és keres megnyugtató választ. Igen találóak ilyen értelemben Hermann Rollett szavai:

„Vorbei, vorbei an diesem Berg,
So schnell die Rosse gehn,
Nicht weil vielleicht ein finstrer Scherg'
Im Flug mich könnt' erspähn;
Und nicht darum, als fehlte mir,
Wollt' man mein heißes Blut
Mit kaltem Eisen kühlen hier,
Als fehlte mir der Mut. —

...

Vorbei! Nicht weil ich mutlos wär',
Wenn sie mich mit Gewalt
Hinmauerten in Ketten schwer,
Bis Herz und Liebe kalt;

¹⁸ A „Sonntagsblätter” melléklete, a „Wiener Abendzeitung”. Wien 1844. évf. 642. o.

¹⁹ Deutsche Arbeit in Böhmen. Hrsg. von H. Bachmann. Berlin. 1900. 260. o.

Nein, weil ich Freiheit atmen will,
Solang mit lautem Schrei
Die Seele drängt ans ferne Ziel —
Darum vorbei, vorbei!”²⁰

„A szabadság levegőjét szívni” akarják ezek a költők, akik Meissner szavai szerint „Ausztria miatt szenvednek”, és ezért hagyják el hazájukat. „Die Seele drängt ans ferne Ziel” — s ez a cél nem egyszerűen a kalandvágyó ifjú útiránya, és nem ér véget az ország határán túl, hanem voltaképpen ott kezdődik. Kuranda, Herloßsohn és mások fáradozásai nyomán sikerült az emigránsoknak összeköttetéseket biztosítani és tevékenységük célját és irányát is körvonalazni. Amikor az ifjabb generáció képviselői a negyvenes évek közepén megérkeznek Lipcsébe és más német városokba, a már kialakított emigráns központokhoz csatlakoznak, és nagyobb részt rendezett anyagi körülmények között élhetnek, ami egy emigráció esetében egyáltalán nem mellékes szempont.

Természetesen nem sikerülhetett az emigránsok tevékenységét teljesen közös nevezőre hozni. Az egyazon folyóirat vagy napilap munkatársai is néha eltérő véleményen voltak. Gyakran már maga az emigrálást kiváltó ok is eltérő, és ez messzemenően meghatározza a további tevékenységet. Megoszlanak aszerint is az emigránsok, hogy mióta élnek már külföldön. Így megállapítható, hogy akik a negyvenes évek közepén hagyták el Ausztriát, sokkal radikálisabbak, mint a már régebben emigrációban élő társaik. Ezek a legifjabbak már annyira elviselhetetlennek érezték az otthoni levegőt, hogy emigrációba mentek anélkül, hogy közvetlen személyes összeütközés azt kiváltotta volna. Az emigrációban elérendő célt illetően azonban még ezek között is jelentős az eltérés. Hieronymus Lorm „Wiens poetische Schwingen und Federn”²¹ című művében azon fáradozik, hogy Metternichet engedményekre kényszerítse, mások pedig egészen radikális, szinte forradalmi utat követelnek.

A francia utópista szocialista tanokat ezek az írók nagyobbára itt az emigrációban ismerték meg. Meissner is még első művét Karl Beck hatása alatt írta, s legfeljebb francia regények alapján hallott addig valamit az utópista tanokról. Mások ugyancsak megközelítőleg ezt az utat járták, így Moritz Hartmann is. Az osztályharc élesebb formáival csak a kapitalizálódó német városokban, elsősorban Lipcsében találkoztak. További világnézeti és költői fejlődésükre ezenkívül nagy hatást gyakorolt, hogy Lipcséből legtöbbször Párizsba vagy Svájcba készült, ahol közelebből ismerik meg a francia utópista tanokat. Így lassan túlhaladnak korábbi nézeteiken és igyekeznek a francia utópista tanokat az egyre élesedő osztályharcra összekötni, s belőle a szükséges tanulságokat leszűrni.²²

Gyakoriatk az utópista tanok nyomán az általános emberszeretetet hirdető nézetek, amelyekből viszont költőink már kirekesztik az uralkodó osztályok vezető kizsákmányolóit. A változás általános szükségessége így egyre gyakrabban hangzik fel az emigráció sajtójában és költészetében:

²⁰ Deutsche Literatur, Reihe: Politische Dichtung, Band 4: Der Österreichische Vormärz 1816—1847. Reclam, Leipzig, 1931. 104—106. o.

²¹ Hieronymus Lorm: Wiens poetische Schwingen und Federn. Grunov, Leipzig 1846.

²² Alfred Meissner beszámol arról, hogy Párizsban hogyan hatottak rá a francia utópista szocialisták tanai, és hogyan igyekezett éppen Heine hatására a forradalom hajnalán (1847) azokon is túl megközelíteni a forradalmi út igénylését. (Vö. Alfred Meissner: Heinrich Heine. Erinnerungen. Hoffmann und Campe, Hamburg, 1856. 21. és 27. o.)

„Es ist ein schweres Mißgeschick,
Die Menschheit heiß zu lieben,
Doch ist der Hoffnung Strahlenblick.
Die Tyrannei liegt lange schon
Ein schwerer Alp auf Erden,
Ich meines Theils halt' davon,
Daß es muß anders werden.”²³

Ez a mély meggyőződés: „... es muß anders werden” — áthatja az egész emigrációs költészetet; ebben valamennyi költő egyetért, és vállalja mint közös platformot. Az elnyomás és a néptömegek szegénységének ábrázolása egyre inkább összekapcsolódik azzal a törekvéssel, hogy a proletár tömegek vegyék kezükbe sorsuk intézését. Megszűnt az a remény, amely feudális fejedelmektől vagy Rothschildtól és társaitól várta a helyzet jobbra fordulását. Saját uralkodó osztályukat az emigráns költők már túlságosan jól ismerték ahhoz, hogy tőle vártak volna valami jót. És ha belátható időn belül nem is remélhettek még változást, lassan a hegeli filozófia történelemszemlélete és közvetlen tapasztalatuk alapján valamennyien bíztak a metternichi rendszer megdönthetőségében. Saját korukat átmeneti időszaknak tekintették az új felé:

„Unsere Zeit ist bang zerrissen,
Früh und düster, ahnungsvoll,
Doch das dunkle Ahnen ist es,
Das zur Klarheit führen soll.

Unsere Zeit, sie ist der Schweizer,
Der mit Blut die Gasse brach;
In die so gebrochne Gasse
Drängt sich uns die Zukunft nach.”²⁴

Saját jelenük fontossága erős meggyőződésük lett ezeknek a költőknek, ami részben veszélyt is jelentett költészetük számára. A dilettantizmusnak tág teret nyitott és számosan akadtak, akik költészet helyett politikai kinyilatkoztatásokkal akarták beérni, amit rímbe szedve nyújtottak az olvasónak. Josef August Bayr például „Österreichische Flüchtlinge”²⁵ című kötetében szenvedélyes gyűlölettel fordul Metternich és a rendszer valamennyi képviselője ellen anélkül, hogy csakugyan költészetet nyújtana az olvasónak. Politikai meggyőződésben nála nem volt hiány, hiszen valamivel később a magyar szabadságharc oldalán tetteivel is bizonyította forradalmiságát, viszont lemondott a költészet lényeges alkotó-eleméről, ami azt igazán művészeté teszi.

Az emigránsok helyzete már önmagában is gyakran arra ösztökélte a költőket, hogy minél sűrűbben adjanak politikai nyilatkozatot. Ahogyan az emigráció és az osztrák uralkodó körök közötti feszültség fokozódott, megnőtt a harc az esetleges beépítettek ellen. Az osztrák kormány ugyanis mindent elkövetett, hogy lepézeljen költőket és írókat, akik az emigrációban lehetőleg bomlasztó tevékenységet fejtenek ki. Jellemző példa Groß-Hoffinger²⁶ esete,

²³ *Eduard Mautner* : Gedichte. Leipzig: G. Wigand's Verlag 1847. 206. o.

²⁴ *Eduard Mautner* : Gedichte. Idézett kiadás 224. o.

²⁵ Megjelent: *H. Hoff, Mannheim* 1847. Bayr a forradalom idején a magyar szabadságharcban vett részt, és Görgeynek volt egyik bizalmi embere.

²⁶ *Anton Johann Groß-Hoffinger* 1829-től Münchenben, Lipcsében és Stuttgartban tartózkodik. Lipcsében „Austria” címen folyóiratot ad ki, majd 1837 és 1844 között otthon él Bécsben, és az osztrák reakció engedélyével 1838-tól kiadja a „Der Adler. Welt und National-Chronik” c. lapot. 1844-ben lapját beszünteti és újból külföldre távozik.

aki több évet töltött emigrációban, ahol Metternich szolgálatába lépett, majd onnan visszatérve nyíltan is vállalta a rendszer támogatását. Akadtak olyanok is, akiket elfárasztott az emigráció és visszahúzódtak, ami esetenként már elég ok volt arra, hogy támadás érje őket radikálisabb részről. Egy ízben még az egyébként radikális költőt, Eduard Mautnert is megtámadták. Eduard Mautner így védekezik:

„Wohl weiß ich es: Wer auf den Straßen
Nicht täglich und nicht stündlich schreit,
Den klagen an die blöden Massen:
Er hab' die Fahne feig verlassen,
Der er sein Leben einst geweiht!

...

Dem Kampf hab' ich mich nicht entzogen,
Bin ich vom Wahlplatz auch entfernt:
Gespannt ist meines Liedes Bogen,
Und in des Lebens wilden Wogen
Hab' ich das Schwimmen nicht verlernt.”²⁷

*

Legkövetkezetesebben viselkedtek a lipcsei emigráció tagjai. A német kereskedőváros a húszas évektől kezdve politikai téren is sokat fejlődött a liberalizmus és demokratizmus irányában.

A politikai aktivitás „... verwandelte sich nach dem Jahre 1840 in eine vielseitige publizistische Aktivität. Die hier vorherrschenden Freiheitlichen Tendenzen übten große Anziehungskraft auf die benachbarten österreichischen Länder aus, in denen das Polizei- und Zensursystem Metternichs die bürgerliche Emanzipationsbewegung zu ersticken drohte. Nirgends erschienen so viele Broschüren und Pamphlete über die „österreichischen Verhältnisse“ als in Leipzig. Die Stadt war zu einer „Fluchtbürg“, zu einem Sammelpunkt des österreichischen Liberalismus geworden, der in der freieren Luft der Handelsmetropole und in reger Verbindung mit einigen fortschrittlichen und klug vorausschauenden Verlegern hier seine Waffen für den künftigen Umsturz des Systems schmiedete.”²⁸

Kiadók, folyóiratok és lapok fontos szerepet töltöttek be ebben a harcban. Lipcse tudományos és művészi szempontból is igen jelentős volt a Vormärz idején. Lipcsében a klasszika-filológia, a történelemtudomány, a zene olyan képviselőkkel rendelkezik, akik a tudományszervezés, a politikai élet és az egész publikáció terén is nagy súlyt képviselnek. Kialakult már a liberális nézeteknek is valamiféle helyi tradíciója, hiszen a „Junges Deutschland” képviselői itt tevékenykedtek egy évtizeddel előbb, és egy részük — bár mérsékeltebb formában — most is folytatta Lipcsében oppozícióját, minden porosz és osztrák tiltakozás ellenére. Laube és Kühne megszakítás nélkül jelentetik meg már hosszú ideje a „Zeitung für die elegante Welt” című lapot, és más lapvállalkozások is rövidebb vagy hosszabb ideig fennállanak. A már említett

²⁷ „Sonntagsblätter”, 1847. évf. 257. o.

²⁸ Eberhard Wolfgramm: Die Rolle der Universität Leipzig bei der nationalen Wiedergeburt der slawischen Völker, besonders in der Periode des Vormärz. Karl-Marx-Universität, Leipzig, 1409–1959. Beiträge zur Universitätsgeschichte. Verlag Enzyklopädie, Leipzig, 1959. — I. 225. o.

„Grenzboten” és a „Der Komet” mellett számos szakfolyóirat jelenik meg. Ezek közül jelentősek: a Wigandnál kiadott „Vierteljahrsschrift”, amely a „Hallei évkönyvek” betiltása után annak politikai vonalát viszi tovább, és a „Deutsche Monatsschrift für Literatur und öffentliches Leben” — 1842-től a filozófus Karl Biedermann kiadásában. A nagy felfogásbeli különbség ellenére, amit ezek a folyóiratok és lapok mutatnak, alkalmat nyújtottak az osztrák emigráns íróknak, akik a szociális nyomoron való enyhítést tűzték zászlajukra, hogy szakmai és politikai véleményüknek kifejezést adjanak, és széleskörűen megvitassák a francia utópista szocialisták tanait. Az osztrák emigránsok bekapcsolódása a folyóiratok és napilapok számára is gazdagodást hozott. Állandó témát jelentettek az osztrák viszonyokat különféle oldalról jellemző cikkek és tanulmányok, amelyek alapján egyre növekvő propagandát lehetett folytatni Metternich és rendszere ellen.

A lipcseiek képviselték a legnagyobb súlyt az osztrák emigránsok között, és ez politikai és költészeti szereplésükben egyaránt megmutatkozott. Legaktívabb tevékenységet fejtett ki Moritz Hartmann, Alfred Meissner, Eduard Mautner, Hermann Rollett s még néhányan. A hontalanságot természetesen ők sem viselték könnyen:

„Ich hab am fremden Herde
Gebrochen lang mein Brod,
Ich hab auf fremder Erde
Gerungen mit der Noth.
Der Kampf war wild und blutig,
Ein athemloser Gang!
Ich schlug ihn treu und mutig
So manche Jahre lang.

...
Ich hab es stark getragen,
Weil ich es selbst gewollt!
Ich hab mit eitlen Klagen
Gemurrt nicht und gegrollt,
Es pocht die feige Reue
Vergebens bei mir an,
Ich duld' in heil'ger Treue,²⁹
Was kommen mag als Mann.” — hangzik Mautner

vallomása, de nem kevésbé érezte ugyanezt Moritz Hartmann is. A hazátlanság íróra, költőre sokkal súlyosabban hat, mint bárki másra. Elveszti a kapcsolatot hazája problémáival, ami különösen súlyos egy politikai költőnél, de veszély fenyegeti egész költészeti tevékenységét. Hiányzik az ihlető erő, amely eddig műzsját éltette:

„Schlaflose Nacht erwecken Lieder
In der Heimat;
Schlaflose Nacht erdrückt sie wieder
In der Fremde.”³⁰

Talán a legnehezebben viselték el a politikai költők, hogy személyükkel együtt verseiket is számúzta Metternich rendszere. A politikai költő egész „ars

²⁹ Eduard Mautner : „Sonntagsblätter”, 1847. évf. 319. o.

³⁰ Moritz Hartmann's gesammelte Werke. Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung, Stuttgart, 1874. I. köt. 181. o.

poetica"-ja arra irányul, hogy közvetlen hatást váltson ki embertársaiban, s ettől voltak megfosztva emigrációjukban. Meissner és Hartmann egykor arra voltak a legbüszkébbek, hogy egyszerű emberek ajkáról hallhatták saját verseiket:

„Im Vaterland, im Vaterland allein
Singt einst der Quell mein wundes Herz zur
Ruh” —

most azonban más a helyzet:

„Ein Fremdling ist im eignen Vaterland.”³¹

Ezt az emigráns sorsot egyedül az a remény szépíti meg, hogy egyszer eljön majd:

„... die schöne Stunde, wo die Schranke bricht,
Wo heim die treue Schar Verbannter kehrt
Mit freier Stirn und freiem Munde;...”³²

Ez a remény, amely Meissner egyik költeményében csendül fel, új lendületet ad az osztrák politikai költészetnek. Nem hamis illúziókat keltenek az ilyen hangú bizakodások, hanem az osztrák viszonyok konkrét ismeretére támaszkodva megjósolják a közeledő bukást, és egyben mindent elkövetnek, hogy azt elő is segítsék. Ez a remény és vágyakozás egy új világ után, olyan kor után, amikor viszontláthatják hazájukat, számos szép költemény forrása, s a legszebb talán valamennyi között Moritz Hartmann „Hüter, ist die Nacht bald hin?” című verse, a költőnek „Neuere Gedichte” című kötetéből:

„Ist’s die Angst in meinem Herzen,
Die die Nacht so qualvoll dehnt?
Bin ich Einer, der in Schmerzen
Vorschnell frühen Tag ersehnt?
Um mich liegen sie im Kreise,
Schläfer, todt an Geist und Sinn,
Keiner seufzt im Traume leise:
Hüter, ist die Nacht bald hin? —”³³

Más költemények erőteljesebben hangsúlyozzák a költőknek azt a meggyőződését, hogy rövidesen el kell jönnie a várt új világnak:

„Das Leben will sich neu gestalten —
Ein unaufhaltbar freier Drang
Zerreißt als Blitz die Nacht der alten,
Versunknen Zeit mit lautem Klang.”³⁴ — hangzik Hermann

Rollett versében. A lipcei emigrációnak egy harmadik képviselője, Eduard Mautner pedig teljesen az össznémet politikai költészet radikalizmusának hang-

³¹ *Alfred Meissner*: „Der Verbannte” 1847. L. Deutsche Literatur. Idézett kiadás és kötet 106. o.

³² *Alfred Meissner*: „Der Verbannte” 1847. I. köt. L. Deutsche Literatur. Idézett kiadás és kötet. 107. o.

³³ *Moritz Hartmann’s gesammelte Werke*. Idézett kiadás. 176—177. o.

³⁴ *Hermann Rollett*: *Gedichte. Frühlingsboten aus Österreich*. Friedrich Luden’s Verlag, Jena, 1846. 325. o.

ján szól, amikor várakozás és türelem helyett erőteljes beavatkozást, tetteket követel:

„Denkmale bauen sie ruhmwollen Todten,
Dulden die Schmach, die ihnen geboten.
Statt zu verhauen den gordischen Knoten,
Wie es dem Macedonier gelang.”³⁵

Ilyen költői megnyilatkozások nem hagynak kétséget afelől, hogy a Lipcsében tartózkodó osztrák emigránsok eljutottak a Vormärz utolsó éveiben a forradalmi demokratizmusig.

Ez a forradalmi demokratizmus határozza meg ezeknek a költőknek a történelemszemléletét is. Például Moritz Hartmann első kötetében, a „Kelch und Schwert”-ben az elégikus hangvételnek megfelelően szinte még kizárólag csak a szenvedést és fájdalmat látta a cseh nép hősi múltjából. A mostani huszita dalai viszont nem a husziták bukását idézik, hanem a cseh nép múltjából a hősi harcos magatartást elevenítik fel, s ez közvetlen a jelenbe viszi a költőt. Egy apa, akinek már harmadik fiát vitték el a császári hadseregbe, keserűségében a kocszában keres vigasztalást, s itt vakmerően kimondja véleményét azokról az urakról, akik „csibész mesterségre” (Schergenamt) kényszerítik fiait. Az első fia Velencében a nép fojtott hangú szidalmait véli hallani, ami Prágára emlékezteti, a másik Lengyelországban állomásozik, ahol megértheti a nép nyelvét:

„Wenn sie so laut gen Himmel klagen,
Wenn er sie jagt, ist ihm so wehe,
Als müsst’ er seinen Bruder schlagen.”³⁶

Ez az 1830–31-ben újjáigazott Lengyelország panasza, és az a cseh paraszt apa lázadozik a költeményben, aki nem akarja tovább tűrni, hogy fiai idegen érdekekért vérezzenek.

A nemzeti ségi kérdés olyan éles formában jut itt kifejezésre, hogy maga a szerző sincs ennek egészen tudatában. Hartmann ekkor még csak az egyik oldalról látta és ítélte meg a nemzeti ségi ellentéteket. Csak azt látta bennük, hogy Metternich tudatosan kijátssza egymás ellen a nemzeti ségieket. De az a büszkeség, amely Hartmann költeményében felelősködik a cseh paraszt hangjában, nemcsak szociálisan indokolt és nem is egyszerűen a metternichi egymás elleni kijátszás eredménye, hanem nemzeti büszkeség. A nemzeti öntudat a Monarchia népeinél a forradalmat megelőző években sokat erősödött. Hartmann és cseh — osztrák költőtársai már régebben is csak szociális szempontból igyekeztek megközelíteni ezt a kérdést, a hazájuktól való több éves távollét pedig éppen a radikalizálódás erőteljesebb üteme idején megakadályozta őket abban, hogy megfigyelhessék a nemzeti büszkeség erősödését, a különállóságra törekvő cseh nép öntudatra ébredését. A forradalom évében azért nem sikerült végső soron helyesen tájékozódniuk.

Hartmann történelmi képekkel juttatja kifejezésre a jelenével való teljes elégedetlenséget és a forradalomvárást. A Lusta Venzel alatti áldatlan állapotokban ráismerni a metternichi viszonyokra: a nagy szociális nyomor, amelyet a történelembe helyez a költő, a sziléziai takácsfelkelés utáni légkört fejezi

³⁵ Eduard Mautner : Gedichte. Idézett kiadás. „Das Hermannsdenkmal (Ein Traum)” c. versből 199. o.

³⁶ Moritz Hartmann’s gesammelte Werke. Idézett kiadás. I. köt. 178. o.

ki. A király uralkodásával elégedetlen nép, amely életére tör, közvetlen emlék 1844-ből, és egyben figyelmeztetés is Metternich számára, akinek vonásait Hartmann helyenként Venzelre ruházta.

A forradalom előestéjén, már jóval a „Neuere Geidchte” megjelenése után írta Hartmann Schiller-költeményét. Schiller neve ismételten fölmerül a Vormärz költészetében. Már a napóleoni háborúk korának patriota költészete is Schillert tűzi zászlajára. Zedlitz is lelkesedik érte, és később is gyakran választják példaképül költeményeit. Ha valaki nagy pátozzsal és ünnepi hangon akar megszólalni, akkor Schiller „An die Freude”-jéből merít ihletet. De Schiller nemcsak tisztán irodalmi síkon, esztétikailag jelentett példaképet, neve az osztrák politikai költők számára harci jelszó volt. Minél jobban igyekeztek Bécsben a kormánypártok Schiller drámáit a színházakból kiszorítani vagy legalább eredeti mondanivalójukat elferdíteni, annál jobban fordulnak a politikai költők Schillerhez. Neve a német egységtörekvéseknek lesz a jelszava:

„Sie ist dahin, die trauervolle Zeit,
Da die verirrtten Brüder, Deutschlands Söhne,
Einander flohn, zerrissen und entzweit,
Und sie nichts band das Große und das Schöne;
Da die wie Stücke des zerhackten Schildes,
Wie fliegend Laub des welken Waldreviers,
Wie Fetzen eines alten Kriegspaniers,
Wie Trümmer eines edlen Marmorbildes.

Sie ist dahin, und bessre Zeiten tagen.
Wir haben Banner, die zum Himmel ragen.
Leuchthürme vor der bessern Zukunft Pforte,
Für jeden Kampf Begeistrungslosungsworte.
Der Banner schönsten und der glänzendste der Thürme,
Das Losungswort, bei dem uns Muth durchquillt,
Zu tragen unsrer Zeit gewalt'ge Stürme,
Sind Schillers Name, sind sein Lied, sein Bild.”³⁷

Hartmann ebben a költeményében egységes Németországot követel, amelyet szerinte csak forradalmi úton lehet megvalósítani. Ez a készség a forradalmi út iránt az egységes Németország érdekében, a forradalom közvetlen árnyékában az osztrák politikai költészetnek egyik legmerészebb hangja. Azok az osztrák írók és költők, akik a nép érdekében szólnak és annak óhaját fejezik ki, világnézetükben és költői tevékenységükben erre a fokra jutottak a forradalom előestéjén.

Az osztrák irodalom útja az önálló nemzeti irodalommá válás vonalán igen hosszú és nehéz út, amelynek utolsó előtti fejezetét a Vormärz irodalma képezi. A középkorban Bécs hosszú ideig a Német — Római Császárságnak kulturális centruma volt. Az ország területi szétesése következtében azonban a Habsburg-birodalom fővárosa egyre veszített középponti szerepéből, ami kulturális térre is kihatott. II. Frigyes idejében pedig Poroszország olyan konkurencssé válik a Habsburg-birodalom ellenében, amely arra készíti Mária Teréziát és fiát, II. Józsefet, hogy minden erőt mozgósítsanak annak érdekében, hogy a gazdasági és kulturális lemaradást valamilyen módon

³⁷ Moritz Hartmann's gesammelte Werke. Idézett kiadás. II. köt. 425. o.

behozzák, és az ország felsorakozzon a többi német állam mellé. Ez a törekvés kihatott az irodalmi életre is. Különösen a jozefinizmus kibontakozásával érezhető erőteljesen ez a konkurrenciaharc Poroszországgal szemben, amely a Habsburg-bírodalomra nézve az önfenntartással volt egyenlő. Gazdasági és politikai téren a jozefinizmus törekvéseit II. József utódai erős mértékben korlátozták, szinte teljesen megszüntették, a széles néptömegek körében azonban éppen ekkor kezdett hatni, és a vormärzi oppozíciós légkörnek egyik lényeges alkotóeleme lett.

A jozefinizmus és a patrióta költészet után a Vormärz idején az osztrák irodalom mindhárom műfajban olyan írókat tudott felsorakoztatni, akikkel nem kellett szégyenkeznie a német előtt. Lassan tudatosodik a külön osztrák nemzeti irodalom fogalma, és igyekszik magát elhatárolni a némettől, anélkül azonban, hogy végső következtetéseiben teljesen külön útra lépne még a Vormärz idejében. Nemcsak az egységes nyelv tartja vissza az utolsó következetes elhatároló lépésektől. A közös múlt mellett, amely ugyancsak kötötte a némethez, a jövő perspektívája is egyelőre még a végleges különválás ellen szólt; hiszen a Vormärz egyik leglényegesebb mozgatóereje, az eljövendő demokratikus Németország gondolata az osztrák írókat is éppen úgy igézetében tartotta, mint a németeket. A napóleoni háborúk ideje óta élt ez a vágy az egyszerű népben, és az írók — németek és osztrákok egyaránt — ezt szóaltatták meg az egész Vormärz folyamán. Az emigráció írói természetesen ebben a törekvésben is az osztrák írók élén haladtak és úttörő munkát végeztek.

Hartmann említett Schiller-költeménye nemcsak a patrióta szellemet ápolta az osztrák költők körében, hanem az egész forradalom előtti időre megformálta az osztrák irodalom Schiller-képét. A színházi cenzúrák és ollózások ellenére ez a forradalmi Schiller élt az osztrák nép tudatában, és ez a Schiller hatott a forradalom kezdetekor és a harci események során is.

*

A lipcseieknél kevésbé szerencsések voltak azok az emigráns költők és írók, akik nem tudtak egy helyen tartósan megállapodni, hanem bejárták a német kisállamokat, vagy pedig valamelyik más városban kerültek teljes elszigeteltségbe. Ők sohasem érték el azt a világos célkitűzést, amit lipcsei társaiknál láthattunk. Sokan közülük évek múlva teljesen csalódva és kiábrándulva tértek vissza Ausztriába, és néhányan még Metternich szolgálatába is álltak, mások pedig porosz vagy valamely német kisállam oldalán hadakoztak Metternich ellen. Még akadtak ugyan néhányan, akik igyekeztek önálló és következetes úton haladni, de világnézetükben ezek is messze elmaradtak a lipcseiektől.

Közös állásfoglalás, amely ezeket a szétszórta élő osztrák emigránsokat valamennyire egyesítette, mindenekelőtt a római egyház, és főleg a jezsuiták ellen folytatott harc volt. Ezzel együtt ugyancsak közös törekvés volt a római egyházzal szembeszegezve egy külön német-katolikus egyház létrehozása. Maga az ötlet, hogy német-katolikus államegyházat kell a római egyházzal szembehelyezni, nem újkeletű. A pápaság világi hatalmának visszaszorítása volt ennek a kiváltó oka. II. József tevékenysége is már ezt célozta. A Vormärzben azonban az egyházellenes harc új motívumokkal nyert aktualitást. A jezsuiták 1773-ban feloszlatott rendje nem szűnt meg egészen, és a szentszövetségi években ismét növelni kezdte befolyását az európai államokban. Metternich rendszere egyébként is erősen támaszkodott az

egyházra. Bár 1820-ban még nem merte Ferenc császár az Oroszországból elüldözött jezsuitákat minden további nélkül országába fogadni, de a liguorianusokat beengedte és jogkörüket fokozatosan bővítette. A jezsuiták pedig 1839-ben megkapták a Theresianum irányítását, s innen hamarosan ismét egész Ausztriára, sőt a nemzetiségi területekre is kiterjesztették hatalmukat.

A jezsuiták újbóli térhódítása egybeesik az ország gazdasági, politikai és társadalmi viszonyainak erőteljes romlásával. Az egyházellenesség pedig már régebben is általánosan el volt terjedve. Grün már a „Spaziergänge . . .”-ben támadja a papokat, hangsúlyozva a különbséget a „Dicke und Dünne”, a „Priester és Pfaffen” között. Követői már ezt a megkülönböztetést sem teszik meg, hanem egységesen „Róma” és osztrák követői ellen intézik a támadást, ami természetesen elsősorban így is Metternich ellen szól, s ennek meg is volt minden jogalapja. A metternichi rendszer nemcsak általánosságban támaszkodott egyre jobban az egyházra, hanem szorosan együttműködött vele és annak minden kérését teljesítette. A Zillerthaliak kiűzése az országból 1837-ben így állami aktus volt, amihez a kezdeményezést az egyház adta meg.

A római egyház ellen irányuló hangulat a harmincas évek vége felé egyre élesedett Ausztriában, mivel pedig a jezsuiták térhódítása és a Zillerthaliak kiüldözése eseményszerűen egymást követte, természetesen párhuzamot vont közöttük a nép. Az írók és költők fellépése a jezsuiták ellen, és a „német-katolikus” egyház megalapításának követelése ezáltal a legaktuálisabb kérdések közé tartozott. Mindenki, aki szembehelyezkedett a jezsuitákkal, ugyanakkor Metternich ellen is fordult és fordítva, aki harcolt a rendszer ellen, az szembe találta magát az egyházzal és különösen a jezsuitákkal. Helytelen volt azonban a költőknek és íróknak megrekedni a „német-katolikus” egyházalapítás kérdésénél — ahogyan ezt Duller, részben Schuselka, Dräxler-Manfred és bizonyos fokig Nordmann és Hermann Rollett is tették — olyan időben, amikor ennél sokkal fontosabb közvetlen napi kérdések vártak sürgős megoldásra.

A múlt megítélésénél Duller és Schuselka is megközelítőleg azt az utat követik, amit a Lipcsében élő emigráns társaik, sőt helyenként konkrét megállapításaikkal felül is múlják őket, főleg ha közvetlen szakterületükről vagy érdeklődési köréről van szó. Dullert elsősorban a történettudomány érdekelte, Schuselka pedig ugyancsak a történelemben és a jogtudományban árult el nagy jártasságot. Duller a parasztháborúk és a reformáció-ellenreformáció korának értékelésével foglalkozott behatóan, de végigkísérhető munkáiban a jozefinizmus eszmei hatása szinte minden ponton. Különösen a „Róma”-ellenesség dominál nála és társainál is. Duller ezenkívül a cseh múlt felé fordul, onnan választ témákat költeményeihez, amelyekben jó alkalom nyílik a szerző egyházellenességének kihangsúlyozására. A „Der Mönch auf Hohenschwangau”³⁸ Martin Luthert dicsőíti. Költeményei azonban kifejezik, hogy a szerző a reformáció korát nemcsak nagyra értékeli, hanem mintegy vissza szeretné hozni. Ugyanazzal az eszmei felvértezéssel és ugyanazokkal a harci eszközökkel akar saját korában fellépni, mintha még mindig a parasztháborúk idején élne. Nemcsak vallási burookban képzel el egy modernebb, újabb forradalmi megmozdulást, ami tulajdonképpen egészen a proletariátus fellépéséig szinte természetesnek hat, hanem teljesen az elmúlt kor fogalmaihoz és eszközeihez akarta idomítani saját korának célkitűzéseit.

³⁸ Eduard Duller : Gedichte. Verlag Carl I. Klemann, Berlin 1845. Gedichte. 220—228. o.

Különösen két történelmi példa készítette erre a tévfelfogásra. Az egyik Luther ténykedése, aki a német kisfejedelmekre támaszkodva vívott ki létjogosultságot vallásának. Thomas Münzer népi reformációja és a parasztság forradalma ugyanakkor Dullernél teljesen elszikkad. A fejedelmek felé fordul, tőlük várja a „Róma”-ellenes harc megkezdését és vezetését:

„Ihr Fürsten, hoch von Gott begnadet,
Dem Volk ein treuer Hort zu sein,
Horch auf des Geistes Ruf: er ladet
Zur allerdeutschen That euch ein.
O steht für's Volk am ernsten Tage
In alter Treu' und Redlichkeit!
Werft euer Scepter in die Wage!
Eu'r Volk ist nah, und Rom ist weit!”³⁹

Egy másik, közvetlen a forradalom előtt keletkezett költeményének a címe: „Rom”,⁴⁰ melyben történelmi példákkal próbálja megértetni a német fejedelmekkel, hogy okvetlen „Róma” ellen kell harcolniuk.

A másik történelmi esemény a felszabadító háborúk kora, amely ugyan-csak történelmi példa számba ment Dullernél. Ezzel igyekezett bizonyítani, hogy közös akcióval kell az egyház, jelen esetben a jezsuiták ellen fordulni. A jezsuiták ellen írt munkája felhívás a német nép valamennyi rétegéhez, s a következő szavakkal végződik: „Fürsten und Volk, Priester und Laien, an's Werk! . . .”⁴¹. Ugyanezt az egységfrontot hirdették meg annak idején a patrióta költők Napóleon ellen. Csakhogy a negyvenes években közvetlenül a forradalom előtt erre már semmiképpen nem volt meg a lehetőség. Ausztrián kívüli emigrációjából azonban Duller nem kísérelte figyelemmel a Monarchia életében bekövetkezett változásokat. Ugyanezt a helytelen utat járta Schuselka is, amikor 1846-ban „Offene Bittschrift an den Kaiser von Österreich” című munkájában az osztrák-német császárt akarja megnyerni egy „Róma”-ellenes akcióra, vagy amikor „Die Deutsch-Katholiken in Österreich” című művében általánosan ismert tényeket sorakoztat fel annak bizonyítására, hogy a római egyház hogyan és mi módon szolgálta a világi hatalmasságokat, viszont kénytelen bevallani, hogy a „német-katolikusok”-nak semmiféle pozitív programjuk nincs, csak egyszerűen elutasítják a fennálló rosszat.

A „német-katolikus” egyház megalapítása anakronikus kísérletnél éppen ezért nem lehetett több. Duller és Schuselka törekvése, hogy a jezsuiták és rajtuk keresztül a római egyház befolyásának megszüntetését a kormány számára mint fő feladatot megjelöljék a Vormärz idején, sőt az a fáradozásuk, hogy a fejedelmeket vagy a császárt meggyerjék egy „Róma”-ellenes akcióra, tévedés volt, és csak a forradalom előtti radikális osztrák viszonyok teljes félreismeréséből fakadhatott. Duller további pályafutása is bizonyítja, hogy mennyire nem ismerte fel a helyzet igazi voltát. A forradalom évében Darmstadtban egy egyházi jellegű megmozdulás élére állt és igyekezett megvalósítani a „német-katolikus” egyház megalapítását, 1848 után pedig saját forradalmi múltját is megtagadta és a republikánizmus ellensége lett.⁴²

³⁹ Eduard Duller : Gedichte. Idézett kiadás. 353. o.

⁴⁰ Eduard Duller : Gedichte. Idézett kiadás. 358—363. o.

⁴¹ Eduard Duller : Die Jesuiten, wie sie waren und wie sie sind. Dem deutschen Volk erzählt von . . . Klemann, Berlin, 1845. 109. o.

⁴² L. Richard Newald : Eduard Duller. Ein deutsches Journalistenleben aus dem Vormärz. Ohlau in Schlesien: Verlag Dr. Hermann Eschenhagen 1935. 93—95. o.

A lipcsei és egyéb csoporton kívül még számos egyedülálló emigráns élt az egyes német városokban, akik között a szélső bal anarchikus törekvésektől a legkonzervatívabb felfogásig minden árnyalat megtalálta a maga képviselőjét. Ugyanakkor bizonyos szálak mégis összekapcsolták egymással az osztrák emigráció tagjait: valamennyien a metternichi rendszer bukását óhajtották, és többé vagy kevésbé megdöntésén fáradoztak. A vezető szerepet az emigrációban azonban végig a legradikálisabb — elsősorban a Lipcsében tartózkodó — politikai költők vitték.

Ezt az egyetértést és reményt, amely valamennyiüket egy közös cél felé sarkallta, fejezi ki Mautner egyik versében:

„Wieder glühen wird die Asche,

Wenn sie liebend angefacht,”⁴³ — és ugyanez fejeződik ki a már idézett „... es muß anders werden”-ben. A forradalom hajnalán érezték is már az osztrák emigrációs költők, hogy küzdelmük nem volt hiábavaló. Ők maguk is felismerték, hogy költői hangjuk másképpen cseng, mint amikor elhagyták hazájukat:

„Das ist nun anders worden,
Es tönt ein neuer Sang —
Der deutsche Sängersonnen
Erweckt nun lauter Klang.”⁴⁴

⁴³ *Eduard Mautner : Gedichte. Idézett kiadás. 275. o.*

⁴⁴ *Hermann Rollett : Gedichte. Idézett kiadás. 5. o.*

Babits Dante-fordítása

RÁBA GYÖRGY

A *Divina Commedia* magyarországi útja korán megkezdődik. 1416-ban Giovanni Serravalle, akkor fermai püspök, fordítja latinra, s kommentálja Benvenuto da Imola nyomán, s a konstanzi zsinaton ajánlólevél kíséretében adja át egy dedikált példányát Zsigmond császárnak. Ajánlólevelében az olaszul nem tudó népekre hivatkozik, melyek a nagy alkotást megismerni kívánják, s a németek, franciák, angolok és csehek után rögtön a magyarokat említi.¹

Dante magyar fordítására elsőként Döbrentei Gábor tett kísérletet. Így tartja számon az irodalomtörténet,² de egyetlen sorát sem ismerjük, csak Döbrentének Kazinczyhoz 1807. márc. 11-én írt leveléből van tudomásunk a készülő munkáról.³ Arany hatsoros Dante-töredékét megelőzi Császár Ferenc 1852-ben megkezdett, hatodfeles jambusokban írt, ma már szinte olvashatatlan vállalkozása. Az egész *Divina Commediát* elsőnek Bálinth Gyula tolmácsolta magyarul — hexameterekben, 1868-tól. Angyal János 1870-ben megkezdett és 1878-ban közzétett költőietlen, de jambikus Inferno-fordítása már Szász Károly útját készítette elő.

Szász Károly 1872-ben megkezdett *Inferno*-fordítását 1883-ban mutatta be az Akadémián, és 1885-ben publikálta, majd folytatva munkáját, az első teljesen formahű *Divina Commediát* adta a magyar olvasó kezébe. Érdeme az alaki hűségen kívül általában a fogalmi pontosság és áttekinthetőség, de művét még a kor mértékével mérve is élvezhetetlenné teszi nehézkes, szócsonkító stílusa, néha a groteskségig ügyetlen szóhasználata. A kritikai közvélemény fordítása legsikerültebb részének a *Pokol*-t tartja. Egy-két jellemző idézet a *Pokol*-ból⁴

Utunk azontúl szűk nyomásba mén,
A gyötrelmek s falak között továbbat.

X. 1—2.

Úgy fölt emitt, — de nem tűztől, mit ember
Rakott, ha' isten-kéztől, — sűrű kátrány
Befogva partját ragacsos keverecsel.

XXI. 16—18.

¹ Kaposi József: *Dante Magyarországon*. 1911. 37—40. L. részletesen az alábbiakra vonatkozóan is.

² Radó Antal: *A magyar műfordítás története*. 1883. 69.

³ Kazinczy Ferenc levelezése. Budapest, 1893. IV. 512.

⁴ Dante Alighieri: *A Pokol*. Fordította, bevezette és jegyzetekkel kísérte Szász Károly. Budapest, 1885.

Szászt nyilván a forma nyűge kényszerítette időnként a nyelv keréktörésére — költői lendülete nem volt elég erős, hogy átsegítse az akadályokon. Babits több sorát átveszi, s ezzel érdemeit is elismeri, de kénytelen megróni kifacsart szörendje, dadogó verselése, suta rímelése és archaizáló, csikorgó nyelve miatt.⁵

Zigány Árpád *Inferno*-fordítását igaztalanul feledte el a kritika. Babits szerint nyelve „sima, de zamattalan” (ld. uo.). Zigányban csakugyan nincs meg a stílusteremtés igénye, más szóval a nyelv érzelmi telítettsége; fordítása csak rímtelen jambusokban készült, fogalmi és képhűsége, plaszticitásra törekvése mégis a magyar *Divina Commedia* jelentős állomásává avatja vállalkozását. Szövege általában jól érthető, de könnyedsége már a súlytalansággal határos.⁶ Pl.:

Haj, ég bosszúja, hogy kell félni tőled
mindenkinek, ki azt olvassa itten,
mit színről színre láttam én szememmel!
Pucér lelkeknek láttam nagy csapatját,
kik mind keservesen,üvöltve sírtak,
de más és más törvény volt mindre szabva.

XIV. 16—21.

Ilyen előzmények után fogott Babits Dante fordításához. Korántsem tudott olyan jól olaszul, mint angolul, franciául vagy németül. Mint ahogy egy olasz nyelvű levélfogalmazványból kiderül, a *Divina Commedia* kedvéért mélyedt a nyelv tanulásába, de még 1940-ben, a San Remo-i díj átvételére tett itáliai útja idején is konverzációs nehézségekkel küzd.⁷ Szekszárdról 1908. aug. 26. előtt Juhász Gyulához írt levelében olvasunk először készülő Dante-fordításáról. Itáliai útja után, Fogarasra indulóban ecseteli lelkiállapotát: „Tanto è amara, che poco più è morte. De: per correr miglior acque alza le vele (amint látod, italomániában szenvedek és egyre Dantét idézem).”⁸ Nemcsak idéz a *Divina Commediából*, hanem már tolmácsolásán is buzgólkodik: „Nagy kedvvel, lelkesedéssel olvasom, fordítom, tanulmányozom a világnak kétségtelenül legnagyobb költőjét, Dantét” — írja —, és a továbbiakban az új Dante-fordítás néhány alapelvét is kifejti. (i. m. 174.)

Az irodalmi művek két fontos elemének: a közösségi funkciónak és az egyéni-alkotáslélektani indítéknak a műfordításban sajátos szerepe van. A kulturális horizont tágítása humanisztikus feladat, — az olvasóközönség egyes tagjain keresztül a világirodalom vérkeringésének bekapcsolása egy nemzet közgondolkodásába. Az eszmék nemzetközi távlatú cseréje pedig pacifikál: „A világirodalom: világhíd. Kapcsol, közelít és közvetít: emberít, egységesít, békít. A világirodalom az emberiség azonos emberségre hangoltsága, önkifejezése.”⁹

Alkotáslélektani szempontból a műfordítást a közvélemény nem tekinti primér teremtésnek. Közvetítést lát benne: egy matematikai feladat megoldá-

⁵ Dante műhelyében. Nyugat, 1912. ápr. 16. 668.

⁶ Dante Alighieri: *A Pokol*. Fordította, magyarázta és a szerző életrajzával megtoldta Zigány Árpád. Budapest, 1908.

⁷ Vö. Rába György: *Borgese és Babits levélváltása*. Filológiai Közlöny, 1959. 3—4. 446.

⁸ Babits—Juhász—Kosztolányi levelezése. Sajtó alá rendezte Belia György. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959. 173.

⁹ Fábry Zoltán: *Világbéke — világirodalom*. Nagyvilág, 1960. 5. 737.

sát, valamiféle keresztretjvényfejtést. Egy költő tónusának eltalálása a színek kikeverésével, egy gondolatmenet megközelítése, egy fordulat visszahozásának műgondja látszólag valóban logikai feladat. Pedig az idegen vers légköre épp oly magával ragadó élményt jelent a műfordítónak, mint a valószínű élmény. Ugyanannak a külföldi versnek különféle fordításai mindig figyelemre méltóan különböznek, és többé-kevésbé jellemzők a tolmácsoló költő ars poeticájára.

Babits a maga Dante-fordításának tudatosan szán közösségi szerepet, munkája mégis elsősorban saját költői törekvéseinek tükrö.

Babits *Purgatórium*-fordításának előszavában mondja el, hogy művének nagy közösségi feladatot tulajdonít: „Akármilyen paradoxnak hangozzék is: a műfordításkönyv a legmenthetetlenebbül magyar könyv; az író, akit nemzete kitagadott, evvel nem mehet külföldi piacra. Minden műfordításkötet — s mennél nagyobb munka- és időáldozattal készült, annál inkább — vallomás az író nemzetéhez tartozása mellett; — bár vallomás egyúttal a nagy nemzetközi kultúra egysége mellett is, az Emberiség hitvallása mellett.”¹⁰ Maga az a módszer, hogy elődeinek, elsősorban Szásznak a fordítását szuverénül felhasználta — a Pokol-fordítás előszava is figyelmeztet rá —, arról tanúskodik, az egyéni alkotást alárendelte a vállalkozás személytelen sikerének. Az átvételeket: rímeket, kifejezéseket, néha teljes sorokat az egyes kötetek utószavaiban fejezet- és sorszám szerint jelzi. Csak elvétve fordul elő, hogy a jelzésről megfélekeznek:

bosszúddal a bűnöst, hogy eltaláld

XXIV. 120.

Babits fordítása kétségtelenül mindenben felülmúlja az előző Dante-tolmácsolásokat, és valószínűleg jó időre pótolhatatlan szöveget ad a magyar olvasó kezébe. Formahűsége Szásznál is igazabb, mert terzinái zengőbbek, folyamatosabbak, — nemcsak azért, mert nagyobb költő, hanem azért is, mert tudatosabb művész nála.

B.

A lebegők közt voltam mostanáig,
s egy üdvözült hölgy szólított, felém
jött
oly szép, hogy kértem, parancsolna
bármit
Csillagnál jobban csillagszeme fénylett
s beszélni kezdett halkán, csupa
kellem,
szavában angyalok zenéje rémlett
„Ó, szolgálatkész mantuai szellem,
kinek a híred áll még a világon,
s megáll, míg a világ lesz bármi ellen

Sz.

Azok közt voltam, kik függőbe voltak,
Midőn egy hölgy szólíta, oly dicső,
szép,
Hogy esdve vártam, vajj' mit
parancsolna
Szemei csillagok fényét tetőzék,
S oly édesen, mint angyalnyelv
beszélhet
S oly halkán, amint csak figyelni
győzők.
Így szólt: „Te nyájas mantuai lélek,
Kinek híred még fön van a világon
S fog élni, míg csak a világon élnek
Pokol, II. 52—60.

Az összehasonlítás feltétlenül Babits javára szól. Terzinái olvadékonyak, stílusa természetes, fogalmai világosak. A különbség már a részlet első sorában,

¹⁰ Dante: *A Purgatórium*. Fordította Babits Mihály. Révai, Budapest, 1912. 3.

az 52.-ben szembeötlik. Szász az eredetihez tapad, a magyarra átültetett fogalom értelmetlen, sőt groteszk; Szász a nyelv ellen is vét: megcsönkítja a ragot. Babits értelemszerűen hű Dante allegorikus gondolkodásához, amikor tömöríti az eredeti fogalmat — „lebegők” —, s ugyanakkor a következő sorok nosztalgiját is zengő hangon közvetíti, — Szásznak még a ríme is sántít. A következő terzina tanúsága szerint Babits itt a tartalmat különösen kifejező forma zeneiségét zenei eszközökkel kívánja visszaadni; Szász szinte érthetetlen: az olvasónak gondolkoznia kell, milyen a szem, mely tetőzi a csillagfényt? Az idézet 3. szakasza viszonylag legkedvezőbb Szászra, mégis (ennek a terzinának) két tolmácsolását összevetve értjük meg, miben áll Babits költőisége: szókincse és syntaxisa, más szóval stiláris ünnepélyessége Szász egyszerűbb, gyakran szürke stílusával szemben. Pl. Babits szolgálatkésznek, Szász nyájasnak nevezi a mantuai költő árnyát, — az előbbi jelző már csak ritkasága miatt is érzelmet kelt, éppen úgy, mint a következő sor rendkívüli szórendje. Babits megfogalmazásából a gondolat is mozdíthatatlanul, mint kőbe, úgy vésődik emlékezetünkbe. Szász itt is prózaibb, — jövő ideje — „fog élni” — esetlen, „míg csak a világon élnek” pedig köznapibb, mint a másik megoldás: „míg a világ lesz.”

Szász fordítása fölött már Péterfy meghúzta a lélekharangot. „Ajánlja a fordítást, ha megnyugszunk benne; ha az nem kelti föl bennünk minduntalan a vágyat az eredeti után nyúlni azon kérdéssel: hogy is mondja ezt Goethe, Byron, vagy Shakespeare?” — írja, s utána Szász vállalkozását is a fél-sikerek közé sorolja. Sőt, a fordítás elemzése arra készteti, hogy Imre Sándorral egyetértésben, a rímes magyar Dante lehetőségében is kételkedjék.¹¹

Babits Dantéja mintha válasz lenne erre a kétkedő kérdésre.

Az olasz kritika történetében már De Sanctis beszél arról, hogy a *Divina Commediának* két arca van, s ez a két arc a földi és a túlvilági törtéensekből rajzolódik ki. Dante személyiségének két oldala ez, mondja De Sanctis, a szereplő és az ítélkező.¹² Az irodalomtörténet utána is szimbiózisban látja Dante személyiségét és művének jelentését. Croce is a nagy mű antropomorfizmusát emlegeti, és ezt a gondolatot fejleszti tovább, amikor a *Pokol* „félelmetességét és szörnyűségét” említi, a *Purgatórium*-ban „félelem és remény, szorongás és öröm” keverékét látja, és a *Paradicsom*-ot „szárnyaló lírai ének”-nek nevezi.¹³

A *Divina Commedia* nem a középkor teológiai summája, noha műveltséganyaga még a korabeli gondolkodás jegyeit viseli magán, — realista koncepciójú vállalkozás a középkor alkonyán és az újkor hajnalán, ahogy Engels látja.¹⁴ Dante műve kora társadalmi aspirációinak és az író személyes élményeinek hű tükre, s a három rész közösség és egyén különféle arcának bemutatására egyaránt módot ad.

Babitsnak a *Divina Commediá*-ra vonatkozó elméleti írásai a mű realista koncepcióját figyelembe veszik, és erről fordításában sem feledkezik meg. Bár életérzéséhez, világszemléletéhez a lírai felfogás, és nem az epikus társadalomábrázoló antropomorfizmus áll közel, a skolasztika Dante-képét ő is elhárítja: „Dante *Pokla* vagy *Paradicsoma* nem határozatlan, ködbe vagy

¹¹ Péterfy Jenő *összegyűjtött munkái*. Franklin, Budapest, 1902. II. 334.

¹² De Sanctis, Francesco: *Storia della letteratura italiana*. Laterza, Bari, 1925. I. 144.

¹³ Croce, Benedetto: *La letteratura italiana*. Laterza, Bari, 1956. I. 50. Külön *La poesia di Dante* c. művében is.

¹⁴ *A Kommunista Kiáltvány*. Budapest, 1949. Az olasz olvasóhoz. 26.

fénybe vesző birodalmak, mint a Milton-félék. Ezek pontosan körülhatárolt, számokkal fölmérhető s részletekben is elképzelhető tartományai a mindenségnek, a realitás összes kellékeivel.”¹⁵

Fordítása szempontjából a három rész stíluskülönbsége a legfontosabb. Babits még a *Pokol* és *Purgatórium* realizmusa közt is különbséget tesz: „A *Pokolt* utolérhetetlen plaszticitása, a lélek legsötétebb mélyeibe lehatolás, a megvilágítás és árnyékolás különös ereje, a szenvedélyek naturalisztikus rajza, a nyelv kemény, zordon, olykor durva tömörsége a modern romantikus szellem számára a *Divina Commedia* legnépszerűbb kantikájává tették.” (uo.) A *Pokol* plasztikus stílusával a *Purgatórium* festőiségét állítja szembe: „A plasztikus helyett a piktör dolgozik itt, finom ecset, árnyalatos és tarka paletta. A győzni-kezdő élet színei ezek, a küzdelmes és reménykedő emberiség palettája.” (i. m. 189.) A *Paradicsom* sokáig az olasz irodalomtörténet mostohagyereke volt. Idejétmúlt teológiai absztrakcióiért csak rendkívüli muzikalitása kárpótolt: „Ha a *Pokol* művészetét a plasztikával, a *Purgatórium*ét a pikturával hasonlítják: a *Paradicsom*-ének a muzsika az analógiája.” (i. m. 190.) Babits a három rész egységét a mű belső lírájában, gondolatiságában és életszerűségében látja. (i. m. 185–187.)

Babits fordításának egyik legfőbb erénye Dante-tanulmányainak költői értékekre váltása. Amit a mű általános jellemzőjének tart, az egész fordítását végigkíséri, a stíluskülönbségeket pedig a megfelelő helyeken megpróbálja érvényesíteni.

Igy törekszik a *Pokol* érzékletes, friss, népies, sőt mai fogalommal gyakran naturalistának nevezhető képeinek visszaadására.

S ebekként őket nyögeti a zápor,	Urlar li fa la pioggia come cani;
stestüknekernyőt testükbőlcsinálnak,	Dell'un de'lati fanno all'altro schermo;
forogva folyton — a nyomorú tábor!	Volgonsi spesso i miseri profani.

VI. 19–21.

Ebben a részletben a teljes tartalmi hűség mellett megragad a magyar szöveg tömörsége, képszerűsége, nyers realizmusa. A ritka igealak — „nyögeti” — sűrű érzelmi tartalma fokozza a drámaiságot, — gondoljunk Adyra, a „Fölszállott a páva”-ra, ahol ugyanez az ige szintén sorsszerű és jelentéssel terhes: „Uj szelek nyögetik az ős magyar fákat.” Babits a „schermo”-nak is legkonkrétebb értelmét választja, s így még egy vonással eleveníti a leírást.

A *Pokol* általános népiességének tudatában az eredetit pontos, de pongyolább, a köznapi beszédhez közelebb álló fordulattal adja vissza:

... pápák meg kardinálok,	... papi e cardinali,
no biz a pénzzel ők sokat törődnek	In cui usa avarizia il suo soverchio.

VII. 47–48.

Babits nem hűtlen az olaszhoz, de az ő megoldására az eredetinél is jobban illenek Péterfy megjegyzései Dante patakozó, válogatatlan, „piaci” népiességéről. (I. m. 272–279.)

Az is előfordul, hogy egy-egy jelző megválasztásánál a szabatos, de egy árnyalattal népiesebb szót részesíti előnyben. Így amikor a megfontolt Vergilius rászól pártfogoltjára — „E quegli accorti gridò.” (XII. 26.) — Babits

¹⁵ Az európai irodalom története. Nyugat, é. n. 186.

ismét népiesebb: „S szemes vezérem szólt.” A XXX. énekben, amikor Dante „dimonio”-t, démont emleget, Babits olyan köznyelvi kifejezéssel él, mely groteszk hatású: „ördögi jómadár” (116.)¹⁶

A népies fordulatok természetesen Dante stílusában gyökereznek,¹⁷ de Babits nagyon tudatosan érzékeli és éberen közvetíti ezt a nyelvet. Az érzékeny, szemérmes költő még a vaskos kifejezést sem sikkasztja el, csak egy kicsit tompítja. A paraszt Danténál „... si batte l'anca” (XXX. 9.), az ülepére ver, Babitsnál „a fejét vakarja”.

A fordítás költői erejét nem utolsósorban a szentenciával rokon tömörítések adják. Természetesen az eredetiben is akadnak sűrű, intellemszerűen összefogott kifejezések, Babits azonban ezeket ösztöngzésnek tekinti további tömörítésre, vagy legalábbis a dantei expresszió minél teljesebb visszaadására.

... ki mer erre járni,	... Chi è costui, che, senza morte,
halálaltalan, a halott nép honában?	Va per lo regno della morta gente?
	VIII. 84—85.

A tömény költőiséget az alliteráció és a kissé ódon „hon” szó is fokozza, de a ritka jelenség költői szépsége már az eredeti szövegben adva volt. Babits egy-két tömör megoldása viszont még az olasznál is szebb:

az életünk reménytelen kívánság:	Che senza speme vivemo in disio
----------------------------------	---------------------------------

Előfordul, hogy szinte visszaadhatatlan fordulatot old meg sűrítéssel: „bátor cselével” per core e per senno. (XVIII. 87.) Akadnak az egyszeri találkozáshoz, a kongeniális tehetségre valló leleményei is. „Nagy főregállat”-nak — „il gran vermo” — nevezi Cerberust, ez már a teremtető nyelvi erő nagyszerű példája. (VI. 22.)

A sűrítés legmagasabb rendű változata az epigrammatikus stílus, a filozófiai gondolkodás sikeres erőpróbája. Pl.

Gondoljatok az emberi erőre,	Considerate la vostra semenza:
nem születtetek tengni, mint az	Fatti non foste a viver come bruti,
állat,	Ma per seguir virtute e conoscenza.
hanem tudni és haladni, előre!	XXVI. 118—120.

A haladás apoteózisának ez a remek tolmácsolása példa a Babits-fordítás egyik nagy értékére. Híven követi az eredeti kiélezett mondatkötését, amikor az egy sort egy gondolattal megtöltő szentencia-formát visszaadja, tartalmilag pontos, — talán egy árnyalattal racionalistább az olasznál, amikor a „la vostra semenza”-t „emberi erő”-vel fordítja; ötletesen valósítja meg az eredeti gondolat maximális lehetőségeit, amikor a „virtute”-t a haladás és a „conoscenza”-t a tudás fogalmával helyettesíti.

Babits epigrammatikus vénáját számos más sikerült részlet is dicséri. Pl. a *Pokol* kapujának feliratát a fordítás egyik korabeli kritikusa, Harsányi

¹⁶ Egyéb természetes köznyelvi kifejezések: zúgtak nyakra-főre (XXI. 76.). csak jár a szája (XXXI. 80.).

¹⁷ Kardos Tibor figyelmeztet, hogy nemcsak a Divina Commedia stílusa népies, hanem egyetemes üzenetében népi eretnek látnokok — kivált Gioacchino da Fiore — műfajának követését kell látnunk. L. *Dante alkotó képzelete*. Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, X. 1—2. 90.

Babits szövegének kivált lírai részei szárnyalók, ahol követi a dantei lélek emelkedettségét, s ahol az olasz költő maga is szinte megfélekedezik elbeszéléséről vagy alakjairól, és csak személyes érzései sodorják, a magyar vers tökéletessége és hűsége semmiben sem marad el az eredetitől. Pl.:

Mint kis virág, mely fagyos éjszakában
hajlott és zárt, s mihelyt naptól fehér
lett,
nyílván szárán emelkedik magában,
a fáradt virtus bennem úgy feléledt,
s a jóra bölcs merész szívembe száll-
ván,
mint bátor ember kezdtem ily
beszédet:

Quale i fioretti dal notturno gelo
Chinati e chiusi, poi ch'è il sol
gl'imbianca
Si drizzan tutti aperti in loro stelo;
Tal mi fec'io di mia virtude stanca;
E tanto buono ardire al cor mi corse,
Ch'io cominciai come persona franca:
II. 127—132.

Elmarasztalást már a korabeli kritikák is tartalmaztak. Még az elmélyült bíráló, Dienes Valéria is emel kifogásokat, amikor Babits fordítói szabadságának tüneteit, a betoldást, hozzáadást, módosítást észreveszi, de a műalkotás rugóinak ismerőjeként majdnem mindig talál rájuk magyarázatot.¹⁹ Radó Antal jóval türelmetlenebbül mutat rá értelmi eltérésekre és modorosságokra, és csak a fordítás nyelvéről és verseléséről szól elismerően.²⁰ Ujabban Képes Géza a fordítás bonyolult és dekadens stílusát, hígító és színezgető nyelvkezelését támadta.²¹ Kardos Tibor a legfrissebb Dante-kiadás jegyzeteiben a *Pokol* V. énekének utánköltéseire hívta fel a figyelmet. Mint mondja, a Paolo és Francesca epizód a „dolce stil nuovo” elméletének foglalatja, Babits viszont betoldja a dekadens hangulatú „könnyű méreg”, „szörnyű métely” kifejezéseket,²² ezek valóban jobban illenének Baudelaire-szövegbe.

Babits átültetése, kongeniális erényei ellenére, részben a korizlést tükrözi, s ez nem mindenben válik munkájának javára. A fiatal Babits nem tud teljesen szakítani a körülményes akadémizmussal, a kisleludysta almanach-stílussal. A fordítás megjelenésekor a sok vonzó modern megoldás között nem szűrt szemet pl. az öregedő félmúlt, de ma már számos sor tehertétele:

Vergiliusz vagy hát, s ajkadról omla
ama hatalmas ének égi víze?
I. 79—80.

ahol a lóból ember kezde lenni
XI. 84.

ó, mily csodás volt, hogy előmbe tűne²³
XXXIV. 37.

¹⁹ XX. század, 27. 358—363.

²⁰ *Dante komédiája*, EPhK, 1913. 112—115.

²¹ *Irodalmi babonák*. Magyarok. 1949. 2. 88—92.

²² Dante: *Isteni Színház*. Fordította Babits Mihály. A bevezető tanulmányt írta, a fordítást az eredeti szöveggel egybevetette és Babits Mihály jegyzeteit kiegészítette Kardos Tibor. Európa, Budapest, 1957. 29.

²³ Rímbe pl.: úra—vadúla—csillapúla, XXIX. 77—79.

Ugyancsak zavar a jövő elavult alakjának használata; mégpedig rímbe-
tehát kiugratva:

...e rossz vadont, míg a pokolba szálland,
honnét az ős irigység fényre hívta.
Miért is úgy hiszem, javadra váland,
ha most követsz és az én vezetésem
utat neked az örök helyre tárand...

I. 110—114.

A *Pokol*-fordítás stílusának avult elemei más tényezőkből is összetevőd-
nek, Babits egyik-másik megoldása prózai. Pl.: VI. 45.: „Sohsem látottnak
tudnák itélni.” Nehézkes megoldás, a fogalmi megértést teszi problemati-
kussá. A vizuális megértés ilyenkor szintén nehéz. Pl. XXI. 46.: „Amaz lefult
s görbülve fölkeringt.” Egy-egy körülményes megfogalmazás a képzavarral
határos:

S társaihoz, felfedezvén nagy ajkát,
szól...

XI. 79—80.

és úgy élezték szemeiknek élet

XV. 20.

s én elkészítve már, hogy mit beszéljek

XXVII. 34.

Néha még arra is találunk példát, hogy Babits megoldásánál jobb Szász
vagy még inkább Zigány tolmácsolása.

Babits:	Zigány:
hogy minden látás megborzadna tőle	még iszonyúbb borzalmakat találtunk
	XI. 3.

Uj fontolás emésztvén vágyamat meg	s új gondolattal tervét fölcsereéli
	II. 42.

Nehézkes és körülményesség a stílus hibapontjai, de ezek sem Babits
irodalomtörténeti irányának, sem egyéni karakterének meghatározásához
nem járulnak hozzá. Irodalomtörténeti szempontból a Dante-fordítás nagy
tanulása a szimbolizmusnak és szecessziónak Babitsra gyakorolt hatása.

A sejtelmességet, hangulatiasságot, világfájdalmat, az elkésett roman-
tika patetikus és pittoreszk stílusjegyeit: mindazt, ami javarészt a szimbo-
lizmus, megtaláljuk Babits *Pokol*-tolmácsolásában. Az egyszerű — a gyermek-
korát élő olasz nyelv naivitása miatt egyszerű — dantei szöveget dekadensebb,
árnyalatokra fogékony kor esztétikájával magyarítja. Szókincse, szemlélete
erősen szimbolista; a *Pokol* némelyik részlete az egész Nyugat stílusának
iskolapéldája.

Itt megakadt szemem nagy férfiúkon	Genti v'eran con occhi tardi e gravi,
s nőkön, kiknek gyér szavuk zengve	Di grande autorità ne'lor sembianti;
szólott,	Parlevan rado, con voci soavi.
s lassu szemük elcsüggött mély	IV. 112—114.
borúkon.	

Ünnepélyes mondatfűzés, mely a hangulat emelkedettségét, az élmény melankóliáját jelzi, az érzést közvetítő ritka igealakok és jelzők, s az eredetiben elő sem forduló kifejezések — „mély borúk” — a karakterizáló leírás helyett a szubjektív elemekre irányítják a figyelmet, — a tárgy helyett az általa sugallt érzések élnek a magyar sorokban.

A fordítás leggyakoribb — az eredetire visszhangzó vagy betoldott — jelzői: bús, balga, zord.

Már Képes Géza szembeállítja Babits Dantéjénak „dekadens, Baudelaire-i” elemeit az eredeti plaszticitásával és egyszerűségével. „Babits — mondja — a Nyugat költői forradalmában — főleg modern francia és angol költők fordításán keresztül — alakította ki túlfinomult, nyugtalan, csillogó költői nyelvét, és ezen a nyelven szólaltatta meg Dantét.” (I. m. uo.) Képes Géza higitásnak nevezi a jelzők, határozók és körülírások az olasznál sűrűbb előfordulását.

• Bár Képes Gézának nincs mindenben igaza, Babits Dante egyszerű tömörségét több helyen valóban más hangulatú elemekkel díszíti vagy bővíti, és Dante-képe csakugyan szimbolista árnyalatú. Ennek a szimbolista jellegű szövegnek egyik gyakori összetevője a sejtelmesség, — a fordító nem éri be az eredeti objektív leírásaival, hanem fátyolozott, kontúrtalan impressziókkal még költőibbé teszi a szöveget. Amikor Dante csak „leplezett beszéd”-et említ, Babits mélyebb érzéseket sugall:

s ő, ki előtt szavam rejtélye semmi E quei, che intese il mio parlar coverto,
IV. 51.

A sejtelmesség alapja a fordító szubjektivitása. Csak egy árnyalat a különbség, de ebbe az árnyalathba már belső tartalmakat vetít.

Szinte etnográfiai jellemzés, amit Dante a VII. ének mélabúsaival mondát: „Tristi fummo . . . Portando dentro accidioso fummo” (123.) Babits figuráin viszont világfájdalom árad el, — itt Zigány ismét pontosabb, ha szimplább is:

mert bellül méla ködöket cipeltünk mert lelkünk nyavalyája mérgezett
meg

Zigány kétségtelenül csak a gondolat közvetítésére törekszik, a képet elejti, a babitsi „méla kód” viszont a jellemzést félhomályos hangulattá tompítja, és a „cipeltünk” még a végzetszerűség érzésével is megtölti a sort.²⁴

Babits még a baudelaire-i spleen is betoldja oda, ahol csak a reménytelenség büntetéséről van szó:

hol nincs kín, csak a vágy unalma Che sol per pena ha la speranza cionca?
untat IX. 18.

Értelem és kifejezés alig különbözik, és a trecento nagy művéből a dekadens világfájdalom hangjait halljuk ki:

... figyelmem szertefoszlott Sovra cu'io avea l'occhio tenuto,
a többin, kik e völgyet sírva lakják Rivolsilo a guardar gli altri mal nati.
XXX. 47—48.

²⁴ További szimbolista stílushatások:

vaskos pára lengedez le

sem gálya, melynek csillagfény a kormány

una grossa nebbia spira XXXIV. 4.

Ne nave a segno di terra o di stela XXII. 12.

hol elszorulsz majd annyi szenvedésen Ove udirai le desperate strida,
I. 115.

Helyenként a fiatal Babits verseinek életidegen melankóliája csap meg a dantei sorokból:

Nem volt itt éj, 'se nap, csak örök alkony
XXXI. 10.

a földi lelkek fáradalma, bűja
enyhén oszlott a barna légbe széjjel
II. 2–3.

...a magasba néztem,
a kút falára, melytől mélye²⁵tűtkos
XXXII. 17–18.

Csak a kurzivált szavak jelentenek betoldást, és már a *Sunt lacrimae rerum*, az *Anyám nevére*, az *Alkony*, sőt a *Danaidák* álmatag mélabúja árad felénk a szövegből.²⁵

Babits szimbolista színezgetései néha önmagukban is gyönyörűek; az eredeti rusztikus szépsége helyett a nosztalgia tiszta üveghangja szól az olvasóhoz:

Vak napjaik oly szürkén s tengve Questi non hanno speranza di morte,
s halniok lehetetlen délibáb telnek E la lor cieca vita è tanta bassa,
III. 46–47.

A szimbolizmus az elkésett romantika jegyeit is magán hordja: a *mal du siècle*, a pátosz, a pittoreszk elemek kedvelése romantikus örökség. Babits *Pokol*-fordítása ettől a korizléstől sem mentes. Egyszerű dantei megállapítás nála egy fokkal szenvedélyesebb pátosszá válhat:

Elértük, mit ajkam előre mondott Noi siam venuti al luogo ov'io t'ho
detto
III. 16.

a komor leírás — „la mesta selva” — személyes világfájdalom: „... e vadont, hol nincs vigasság.” (XIII. 106.)

A lelki jelenségek ábrázolását — ez is dekadens vonás — nemegyszer mélyebbnek, rendkívülibbnek fordítja Babits az eredetinel. Amikor az olasz csak annyit mond, „tu gride”, Babits túlzóbb: „könnyed csorog” (I. 94.); amikor egy lelkiállapotra csak utal, hangulati reakciókkal is megtölti:

Itt el kell hagynod minden törpe „Qui si conven lasciare ogni sospetto;
gondot, Ogni viltà conven che qui sia morta.
s mint holtra nézned minden földi bura III. 14–15.

²⁵ A dekadens világfájdalom további példái:

Bejártam a pokolt, az örök estét
ó kegyes, aki könnyörül az árván
kínjuk kibuggyan s könnyet könnyre sajtol
toldtam kínjára kint s távozni láttam
lassan a balga, bús kíséretet

Per tutti i cerchi dello Inferno oscuri XXV. 13.
O pietosa colei che mi soccorse II. 133.
Per gli occhi fuori scoppiava lo duolo XVII. 46.
Per ch'egli, accumulando duol con duolo,
Sen gio come persona trista e matta.
XXVIII. 110–111.

Babits sorai itt talán az eredetnél is szebbek, de az érzelmesebb, poétikusabb tolmácsolás éppen a különleges tartalom és a naív kifejezés közti ellentétet másítja meg, puhítja föl.

Nemcsak a gondolati-érzelmi tartalom, hanem néha a stílus is patetikus. Az egyszerű kijelentés így válik körülírássá: *Mentre io vivo: amig rám nem borul a síri szender.* (XV. 87.) Néha az eredetiben rejlő lehetőséget fokozza antitézissel:

félek, hogy balga lennék, balga bátor Temo che la venuta non sia folle
II. 35.

A kép néha az olaszban is megvan, de csak mint népies kifejezés, — Babits tolla alatt válik már-már Kosztolányira emlékeztető antitézissé:

Most az epétől a mézig megyek fel Lascio lo fele, e vo per dolce pomi,
XVI. 61.

Lett volna ernyőm, hogy láng ne S'io fussi stato del foco coperto
havazzon
XVI. 46.

Dante mindent néven nevező puritanizmusa helyett felfokozott érzések kapnak hangot a sorokban. Az eredetnél vibrálóbb, idegesebb esztétika nyilatkozik meg bennük. Előfordul, hogy ami az olaszban pusztá fizikai érzés, a magyarban, ismét az értelemnek egy hajszálnyi eltolásával, metafizikai távlatú életérzéssé válik:

Mondjátok, bús szorongók, hadd “Ditemi, voi che si stringete i petti”
tudhassam
XXXII. 43.

A hangulatok, érzések átélésének másik eszköze Babitsnál a pittoreszk elem. Egy dantei leírás, kép egyébként változatlan elemeinek kiszínezése, a furcsa vagy a groteszk felé közelítése Babits gyakori eszköze. Szép példa akad erre a XIII. énekben:

jajgatva lakják a sok furcsa tüskét Fanno lamenti in su gli alberi strani.
XIII. 15.

Az eredetnél ritkább szavak, melyek különlegesebb képet is idéznek, ez a romantika hajlama a couleur localera. Ugyanebben az énekben másutt is szívesen él a stíláriis-hangulati felfokozás eszközeivel:

S láttam, hogy a törzs sisteregve sír Allora soffiò lo tronco forte, e poi
ott, Si convertì quel vento in cotal voce
s sóhajszellője ilyen szóban enyhült
XIII. 91—92.

Babitsnál a fatörzs nemcsak sóhajt, hanem sisteregve sír, de a sóhaj fogalma sem vész el: a szellőt dagasztja, s a furcsa jelenet ezáltal még különösebb, és az érzelmekre még jobban hat.²⁶

²⁶ További pittoreszk elemek:
Szőrös orcája hunyáskodva, görbén
a sápadt víz hajósa megjuházott.
tüzes lángokból hízott pelyhű zápor

Quinci fur quete le lanosa gote
Al nocchier della livida palude, III. 97—98.
Piovean di fuoco dilatate falde, XIV. 29.

A fenti példából látszik, Babitsban a szimbolista-dekadens életérzés annyira hatékony, hogy betoldásai is ebben az irányban mozdítják el fordításának Dante-képét. Az utánköltések a szimbolizmus és dekadencia már említett valamennyi változatát képviselik. De találkozunk kifejezetten Baudelaire-re emlékeztető hozzáfűzésekkel is. Példa a spleenre:

ébrednek sírból majd *a régi gondra*
VII. 57.

Így toldja az eredetihez a mal du siècle dekadens, a baudelaire-i romlást, rothadást idéző életérzést is:

dongók és darazsak, *pokoli férgek*
III. 66.

S míg így *röpített* holt tükrén *a rossz ár*
VIII. 31.

Ami a betoldás pusztá filológiai tényét illeti, már Dienes Valéria kritikája hoz rá példát, és rímkenyszerrel, a szótagszám megmentésével magyarázza. A hozzáadások jelentős részét valóban rímek alkotják. De mind filológiai, mind esztétikai szempontból fontos megállapítani, hogy Babits szövegében néha egész sorok, s bennük képek, hangulatok a saját leleményéből származnak. Egyik-másik utánköltése a *Pokol* jeleneteit újabb legendával egészíti ki. Pl.:

S a szörnyű jajt a kárhozott seregnél.	E color che tu fai cotanto mesti.	I. 135.
... mikor eltűnt előlem a korlát	... quando vidi ch'io era	
s nem láttam mást, csak levegőt s e	Nell'aere d'ogni parte, e vidi spenta	
szörnyet,	Ogni veduta, fuor che della fiera.	
mint a hajós csak vizet és vitorlát	XVII. 112—114.	

Ó, te ki a poklon élve bolygysz át	... Tu, cui colpa non condanna ...	
s nem bűn miatt ...	XXVIII. 70—71.	

A legutolsó utánköltés ismét a rendkívüliség érzését fokozó vízió.

Természetesen a magyar szöveg betoldásai nem félkész megoldás jelei, hanem az eredeti lehetőségeinek kiaknázása, néha megduplázása. Előfordul, hogy antitézissel fogja szorosabbra a mondanivalót:

hogy csak pihenni és csak sírni	Che dello stare a piangere eran vaghe;	
vágytak:	XXIX. 3.	

Máshol az olasz szóismétlésre alliterációval licitálva mélyíti el a kívánt hangulatot:

S én széles szélén bölcsemmel megállok	Quivi fermammo i passi a	
	randa a randa.	XIV. 12.

Megint máshol épp csak szubjektívebb szót használ, és a kifejezés antropomorffá válik. A III. ének közönyöseit az olasz *Pokol* csak nem fogadta be — nè ... riceve —, a magyar már „szégyenelte”. (III. 41.)

A példákból látszik, Dante puritánabb stílusa és szemlélete Babits tolla alatt oldódik, színesedik, és mindenekelőtt szubjektív érzelmekkel telítődik. A szimbolista-dekadens irány nemcsak szabadosabb műfordítói felfogásában érvényesül, hanem irodalmi gondolkodásában is. Nem ritka jelenség a századeleji magyar irodalomban a dekadenciának mint kifinomultabb, magasabb rendű életérzésnek szembeállítása azzal a vitalitással, melyet a gentry-társadalom képvisel. Babits tudatában sem jelenti azt, amit ma: hanyatlást, az egészséges érzések devalválódását. 1904. szept. 15-én Kosztolányinak küldött levelében magát a költészetet azonosítja a dekadenciával. Másrészt a Babits fordítói gyakorlatában összeolvadó szimbolizmus és dekadencia példázza, hogy a Nyugattal kialakuló modern irodalmunk nem ismer külön fogalmat a két áramlatra. A Babits—Juhász—Kosztolányi levelezésben nem is olvasunk szimbolizmusról, viszont pl. Babits dekadensek néven együtt emlegeti Verlaine-t, Mallarmé-t, Maeterlinck-et és Moréast. (Ld. uo.) Gustave Kahn, az 1880-as évek irodalmi harcairól emlékezve, különbséget tesz a korábbi dekadens és későbbi szimbolista csoport és célkitűzéseik között.²⁷ Egy mai irodalomtörténész, Antoine Adam, a szimbolizmusban elsősorban intellektuális költészetet lát, fő képviselőjének Mallarmé-t tekinti, és a mi általunk szimbolistának nevezett zenei, érzelmes lírát jelöli dekadensnek, a csoport patrónusaként Verlaine-t emelve ki.²⁸ A Nyugat költői számára dekadencia és szimbolizmus nem csupasz irodalmi fogalmak, hanem egységes, raffináltabb életérzés kifejezése a feudál-kapitalizmus provinciális életstílusával szemben. A két fogalom egésze az ő hagyatékuk irodalmunkban.

De van a századelő magyar irodalmának más jellemző stílusiránya is. A sikeres polgári forradalmak már lezajlottak, az új uralkodó osztály berendezkedik otthonában. A romantika nagy ábrándjai, nyugtalanító vágyai, melyek megkövesedett létformákat feszegettek, lefokozódnak és a környezet dekorálására szorítkoznak. A századforduló lakásában a kalandot egy egzotikus szobor vagy tör helyettesíti, a rejtélyes természetet szobapálmák kusza indázása, az álmokat ritka szövetek, szöttek tarkasága. A képzőművészet helyébe az iparművészet lép, — a szecesszió a romantika miniaturája. „Természetes volt az eltolódás a tartalomtól a forma, az áttekinthető alaktól az egyre burjánzóbb részletek, a díszítményektől az öncélúvá vált ornamentika felé. A szecesszió a végső lépést tette meg; felszabadította a dekoratív lehetőségeket, a változatok tobzódását. Semmi köze nem volt a romantika elkalandozásaihoz; itthon maradt, és otthonát, környezetét formálta excentrikussá, a mindennapokat tette valószínűtlenné. Forradalom volt, de palotaforradalom” — írja a szecesszióról Halász Gábor.²⁹

Az irodalomnak ez a mesterséges varázslata a fiatal Babits költészetének is vörös fonala, a stilizálás korai verseinek egyik legkedvesebb esztétikai elve. Választott költői a szecesszió legismertebb nevei: Swinburne, Wilde. *Pokolfordítását* is stílus-cirádákkal, a kísérő érzések ornamentikájával díszíti. Nemrég Rónay György utalt Babits „szecessziósan fényezett Dantéjára”-ra, és sürgette a fordítás alapos, modern vizsgálatát.³⁰

Láttuk, Péterfy tanulmánya és Babits műfordítói gyakorlata egyaránt vall Dante népies közvetlenségéről. De stilizált, szecessziós Dante-stílus

²⁷ Symbolistes et décadents, *Les origines du symbolisme*. Vanier, 1902. 33—34.

²⁸ Verlaine, *l'homme et l'oeuvre*. Hatier—Boivin, 1953. 73.

²⁹ *Vázlat a szecesszióról*. Nyugat, 1939. II. 217.

³⁰ Rónay György: *Quasimodo magyarul*. Nagyvilág, 1960. 8. 1254.

kialakítására is Péterfytől kapott Babits ösztönzést. Miután Péterfy Dante nyelvének ellentmondásos gazdagságát — „a népiesnek egyszerűsége s jellemzetessége mellett az iskola reminiszcenciái; közmondásos fordulatok mellett a scholastikai bölcsesség kifejezései; a troubadourok hangjaival a piac szava, a tudás formulái!” — elemezte, a különösség esztétikáját érzi a dantei stílus uralkodó vonásának: „Nagy mestere a szónak oly értelemben, hogy néha egy köznapi kifejezés a kapcsolat által oly nyomatékot nyer, mintha most hallottuk volna először. Magyar ember Arany költeményeiben emlékezhetik sok olyan helyre, hol egyszerű szó a rája nehezülő gondolat súlya által tragikus erejűvé válik.” (I. m. 276.) Ez a jellemzés homlokegyenest ellenkezője a dantei egyszerűségről kifejtett felfogásnak, és igazolást lehet meríteni belőle egy stilizált, dekoratív nyelv kialakítására.

A stílushű magyar Dante problémája a századelő irodalmi közvéleményét is izgatta. A középpontban ugyan az archaizálás vállalásának vagy elutasításának alternatívája állt, de Király György a vita megvilágítására még 1920-ban is Littrét emlegeti, aki Dante nyelvével a XVI. sz. francia nyelvét tartotta legrokonabbnak.³¹ Babits maga mondja, a „stil nuovo”-t „stil nuovo”-val kívánja visszaadni.³² Más azonban egy születőben levő nyelv ujdonsága, és más egy kialakult nyelv megújítása, — ez gyakran téved stílrómantikába, és a szecesszió is a stílrómantika válfaja. Babits is Péterfy véleménye szerint értékeli Dante stílusát, és a kifejezésre „nehezülő gondolat”-ot vagy érzést fokozza, s a századelei szépségkultusz hangulátát viszi fordításába. Jellemző eszköze a leírás légkörének sűrítése, a pusztá cselekvés helyettesítése ritka igével, rendkívüliséget sugalló szókapcsolattal. Pl. ábrázolás helyett sokszor megszemélyesít. Nem éri be azzal, hogy Dante feje zúg, szédül az ijedtségtől, vagy esetleg a haja is égnek áll:

a rémülettől hajam égre lázadt Ed io ch'avea d'orror la testa cinta,
III. 31.

Antropomorfizálja az elvont fogalmat vagy gondolkodást is:

hogy első tervem új életre hízik Ch'io son tornato nel primo proposto.
II. 138.

de látásod a láp gőzébe mállik Se il fummo del pantan nol ti nasconde.
VIII. 12.

Az utóbbi sorban a túlcifrázott fordulat már képzavarral határos.³³

A legegyszerűbb kifejezést is felhasználja a díszítgetésre, egy váratlan és teljesen önálló szókapcsolat megteremtésére:

Sírba rokkant? Non viv'egli ancora?
X. 68.

³¹ Király György: *Babits Dantéja*. Nyugat, 1920. 869.

³² Dante: *A purgatórium*. Fordította Babits Mihály. A fordító megjegyzései, 292.

³³ A Pokol-fordítás további szecessziós gyökerű képzavarái:

... s körbe járva ...

a lába ellentmondott a nyakának,

szemmel ott motozva

in contrario il collo

Facea a'piè continuo viaggio XVI. 26—27.

con l'occhio cerco; XVIII. 115.

Hanghatásokkal sűríti a hangulatot. Hol hangutánzással él — „a sajka . . . vízbe klappan” (XVII. 100.), — hol alliterációval kelt külön hatást: „amit ajkam ajza” (XXV. 96.)³⁴

Babits szecessziós fordítói stílusának másik jellemző eszköze a „calque”, a tükörszó, tükörkifejezés. A „calque” lényege, hogy a műfordító az eredeti szólást — galicizmust, russzicizmust stb. — szó szerint közvetíti, s ezáltal meglepő nyelvi hatást ér el. A II. francia összehasonlító irodalomtörténeti kongresszuson Robert Guiette, gand-i professzor, Mallarmé hermetikus stílusát angol fordításainak calque-jaiból származtatja.³⁵

Amikor Dante a Pokol kapuján belépve „genti dolorose”-t emleget, és Zigány egyszerűen „elkárhozottnak”-nak nevezi őket, Babits „keserű nép”-e rejtélyesebb (III. 17.), s „la dolente ripa” — Zigány a poklok fenekéről, Szász a gyász barlangjáról beszél — Babitsnál mint „kínos part” ugyancsak titokzatos, világfájdalmas hangulatot idéz föl.

Dante Rondabugyrodiban, a csalók körében találkozik Venedico Caccianemicoval, s így szólítja meg:

	Tu, che l'occhio a terre gette,	
Te, ki szemed a földre	Se le fazion che porti non son false, . . .	
sütöd le, ha nem hamis arcot hordasz...		XVIII. 48—49.

Csak akkor derül ki, Babits mennyire kiaknázza a „calque” lehetőségét, amikor azt látjuk, Szász „elfedett arc”-ot mond, Zigány pedig így fordít: „ha mással nem cserélted el pofádat”. Babits tükörkifejezéséből a jelentés egész holdudvara sugárzik: nemcsak a leíró, hanem a morális elem is benne van.

Egy-egy „calque”-ja telitalálat; a „tükörző” stílus az eredetiben lapangó modern sugallatnak ad hangot: a „fioco lume”-t „rekedt fény”-nyel tolmácsolni már baudelaire-i synaesthesia.

A szecessziós ornamentika jellemzője a szöveg feldíszítése jelzővel, határozóval, körülírással, melyet Dienes Valéria és Képes Géza bírálata is kiemel. A stílus ezáltal dúsabb, tarkább:

egy fürge, könnyű párdúc tünt élembe
szép foltos bőrrel, *csábosan, megejtőn*
I. 33.

mely másnak, *drága vezetője, kincse*
I. 18.

nem sírt *hangos* nyögés, csak *gyenge* sóhaj
IV. 26.

így fordítottunk hátat *megvetéssel*
XXXI. 7.

Sokszor csak a rím miatt oldja fel Babits a szöveget, de a legutolsó példa úgynevezett magyarázó fordítás, az eredetinek mintegy értelmezése.

³⁴ A szecessziós igehasználát példái még:

Visszarokkan

karjai felém esengnek

cadde (VI. 93.)

il suo braccio a me distese (XV. 25.)

³⁵ Actes du second congrès national de la littérature comparée. Robert Guiette: *Poètes symbolistes et langue poétique*. Didier, 1958. 89—90.

A fordítót néha a képzelet ragadja magával, az eredeti kép barokk lendülettel indázik tovább:

Ó, te ki bőrod így *vakarva bontod*
XXXIX. 85.

mintha a tüzet szél *ujjai pedzik*
XXVI. 87.

A *Pokol*-fordítás szecceszíós elemei gyakran együtt jelentkeznek, és calque, betoldás, ritka vagy éppenséggel újonnan teremtett ige a különleges élmény hatását kelti:

Hanem a lankadt s hússal nem ruhá-	Ma quell'anime, ch'eran lasse e nude,
zott	Cangiâr colore e dibattero i denti,
lelkek, színük veszítve, felvacogtak,	Ratto che inteser le parole crude.
mikor a rémes szó fülükbe fázott	III. 100—102.

A meztelen léleknél több is, tragikusabb is „a hússal nem ruházott”, a frissen képzett „felvacogtak” a színvesztés tükörkifejezésével együtt a fülbe „fázó” szóval megtételezve kísérteties képzetet kelt. Ez ismét a szecceszíó mesterkelt szóbüvészkedése.

Babits fordításának mondatfűzése a szecceszíó egész sajátos változata. Csupa nyugtalanság: a hosszan indázó babitsi mondat és a szokatlan szórend az iparművészeti jellegű stilizálás példája.³⁶ Legegyszerűbb válfaja az inverzió: „melyről bolond hírt annyi pletyka mondott” (XVIII. 57.); „S Lemnos szigetnek is hajózta habját” (XVIII. 88.). Máskor, ugyancsak egyszerű mondaton belül, a lefojtott indulat latinosan vet hátra egy szerkezetet: „Nincs jókedvem, szép szókra tanító” (XVIII. 52.). A váratlan szórend ritka, stilizált hangulatot ébreszt, — romantikus stíluselem, a századelő visszhangja a Dantéval szövegező olasz nyelv naív egyszerűségére. De ez a stilizálás néha hosszú, többszörös mondatokra is kiterjed, és Dante mondanivalóján kívül Babits sóvárgó poézisét is közvetíti:

lenem győzhetett, lelkem szenvedélye,	Vincer potêr dentro da me l'ardore
látni világot, emberek hibáját	Ch'i'ebbi a divenir del mondo esperto,
s erényüket, s okulni, mennyiféle	E degli vizi umani e del valore;
	XXVI. 97—99.

A lendületesen deklamáló olasz mondatot felváltja a szecceszíónak a maga stilizáltságában is nosztalgikus, közbevetéses-hátravetéses mondat szerkezete. A szépségkultusz itt a nyelvhasználatban nyilvánul meg. De a szecceszíó számlájára irandók a természetellenesen bonyolult mondatok is:

Hogy hát ez úrrá ne legyen szívedben,
elmondom, mit hallottam, ami rábirt,
hogy megsajnálalak és idejöttem.
II. 49—51.

³⁶ Király György általános érvénnyel írja a Nyugat műfordítóiról: „... az újítást egy eddig ugaron maradt, bár rendkívül termékeny térre vitték át, a szintakszis terére. Új szavak helyett új fordulatokat, új szóösszeállításokat, új mondatritmusokat, új szavak elhelyezésében új valeuröket hoztak. ... Babitsnál az újság ingere a különös szófűzésben és az ebből eredő, vagy ha úgy tetszik, ezt titkon igazgató ritmusban van.” (I. m. 870.)

Babits munkája elején „Figyelmeztetés az olvasóhoz” címen ezt mondja: „Dante nyelvének tömörségét és különtségét nem enyhítettem.”³⁷ A magyar szöveg már a betoldások miatt is kevésbé tömör, Dante stíluskülönbségeinek felfedezése nyilvánvaló rálátás. A századelő szecessziója keres itt magának kifejezési formákat, és a „különc” szó kulcsot ad a példához: Péterfy használja, amikor a magyar Dante követelményeit megfogalmazza: „Mindenesetre mesterkedéssel kell pótolnunk az eredetinek naív erejét, a maihoz mérten szokatlan kifejezésmódját, s az esztétikai hatást abban összegezzük, hogy a fordított Dante nem fönségesnek, mélynek, hanem elsősorban s mindenek fölött különösnek, mondhatnám, különnek fog elének tűnni.” (I. m. 334.) Amikor Babits Szász fordítását elmarasztalja, ennek a felfogásnak nevében Dantét a „raffinált, artisztikus” jelzőkkel illeti. (I. m. 819.)

A *Pokol*-fordítás verstechnikáján, különösen rímelésén, érződik a „különc” ízlés, de az is biztos, hogy az Arany-epigonok kezén ellaposodott rímtechnika megújításra várt. A terzinának, mivel többszörösen egymáshoz rendelt gondolatokat kapcsol össze, lelke a rím. „Bonts fel egyetlen rímet, s az egész ének fáradtságos szövete felfejlik. Egy-egy énekre verselési bravúrként le lehet győzni e nehézségeket; de mily kitartás kell száz éneken át állandóan oly verselési bravúrral dolgozni, mely minden sornál új meg új invenciót kíván...”. (Babits, I. m. 806.) Az olasz nyelv gazdag rímeivel amúgyis nehéz volt versenyre kelni, ezért Babits a rímelés bevett szokásaitól eltérve, mondatrészt megfelelő mondatrészszel is összecsendít, és a ragrímtől sem riad vissza. Egyetlen célja minél teljesebb zenei csengéssel visszaadni a dantei nyelv muzsikáját. Az egyébként rím-tabu infinitívus számos alkalommal ismétlődik fordításában: kísérni—beszélni—mesélni (XXVII. 50—54.); leszállni—várni—idejárni. (II. 83—87.) Példa ragrímekre: árnya—szárnya—álma. (II. 44—48.) De Babits az újfajta zeneiség kialakítását új rímtechnikával is próbálja megközelíteni. Szívesen él pl. a bélelt rímmel, melyben az azonos utolsó szótag előtt zajlik le az összecsengés: vágyamat meg—szavad meg—ragadt meg. (II. 41—45.) Fanyar, csak félig összecsengő rímei egészen különös muzsikájúak: üsd be—üstbe—húst be (XXI. 53—57.).

Babits másik formai újszerűsége, hogy a jambikus lejtést a természetes hangsúllyal egyesíti. Gyakran csak a sorvég tiszta jambus, különben az egész sor trochaikus vagy az élőbeszédhez hasonlóan szabad hangsúlyú, és egy choriambussal csap át tulajdonképpeni mértékébe:

Eget látni már egyik se reméljen

III. 85.

A gépies szavalvány-ritmus helyébe így kerül egy rugalmasabb, minden indulat befogadására hajlékony ritmus.³⁸

³⁷ Révay József is a fordítás stíluskeretű erejét hangsúlyozta, és nyelvének merész szépségére sok példát hoz. Babits Emlékkönyv. *A magyar Dante*. Nyugat, 1941. 35—37.

³⁸ Babits, Király György cikkére utalva, a *Paradicsom*-fordítás utószavában vall ritmikai felfogásáról: „Dante fordításánál a verselés feladata nem merül ki a rímmel, melynek fontosságáról és nehézségéről már annyi szó esett. Sőt épp a *Paradicsomban* mindinkább a ritmus kezelése lép előtérbe; nem merev és szabályos jambizálás, hanem az a megújult magyar hendekasyllabus, melyről Király György írt Purgatórium-fordításomról szóló kitűnő cikkében (Nyugat, 1920.) s mely majd oly távolságban van a tiszta jambustól, mint a Dante-féle hendecasillabo. E forma zeneiségét a magyarban főleg két dolog biztosítja: az utolsó jambus tisztasága s az ötödik szótag utáni caesura.” (L. Dante: *A Paradicsom*. A fordító megjegyzése. 276.)

Képes Géza Babits szemére veti az enjambement anakronisztikus használatát. De Dante maga is alkalmaz enjambement-t, ha nem is olyan sűrűn, mint magyar fordítója, — mindenesetre az olasz terzinák jogot adnak a mondatátvitelre. Babits nemegyszer csak bravúrosan tolmácsolja az eredeti lélegzetvételt:

S nem tollból vannak ám ezek a
szárnyak,
bőregérformák!

Non avean di penne, ma di
vispistrello
Era lor modo.

XXXIV. 49—50.

A *Purgatórium*-fordítás 1920-ban jelent meg, a *Paradicsom* 1923-ban. A közbeeső évek alatt nemcsak a költő életműve gyarapodott: körülményei is az élet színeivel gazdagodtak. A végekről a vérkeringés középpontjába került: Újpesten, a Tisztviselőtelepen tanít, levelek betűi mögül előlépnek és alakot öltenek ismerősök, tisztelők, a harcos Nyugat irodalmi megnyilvánulásaiból ő is kiveszi részét. A magános sziget benépesül, csakhamar fel is dülja a világháború. Pacifizmusát üldözi az imperialista hatalom, 19-es magatartását a restauráció lelkiismereti kényszere. A korai Babits-versek artisztikumát, nemegyszer világirodalmi ihletését realiztikusabb esztétika váltja föl. A *Béke és háború között*, de különösen a *Nyugtalanság völgye* lapjai az emberiség szenvedésével visszhangosak. (*Május huszonhárom Rákospalotán, Miatyánk, Húsvét előtt*, illetőleg *Egy filozófus halálára, Két zsoltár stb.*) Tapasztalatai nemcsak költészetére, hanem fordításaira is hatnak. Dante-fordításainak történetében nyomon követhetjük műfordítói realizmusának kialakulását. Realista fordítás-esztétikájának kibontakozásában jelentős szerepet játszanak dráma-fordításai, mindenekelőtt *Vihar*-tolmácsolása. A dialógusok Babittól a jellemhez, helyzethez szabott szöveget követelnek, a nyelvet a valóság változataihoz kellett formálnia.

A fokozódó életközelség és a dráma-fordítások iskolája hat a *Purgatórium*- és *Paradicsom*-fordításra. A *Pokol*-fordítás több részletét utánköltésnek is nevezhetjük, — a költő Dantét akarta ugyan közvetíteni, ugyanakkor árnyalatokban gazdag, új magyar nyelv megeremtésére törekedett. A *Purgatórium*-, illetőleg *Paradicsom*-fordításban csökkennek a szimbolista és szecessziós túlzások, pontosabban a *Paradicsom* szecessziója már nem jelentős, szimbolizmusa, a *Purgatóriummal* ellentétben, gyakoribb, de itt az eredeti zeneiségét adja vissza, tehát realista igényű. Mindezzel párhuzamosan új jelenség tűnik föl a Dante-fordítások stílusában: a képszerűség. Babits az elvont dantei stílust a képszerű magyar nyelvi gondolkodáshoz kívánja közel hozni. Mivel a *Paradicsom* stílusa a legelvontabb, ott találjuk a legtöbb konkretizáló, képszerű, szemléltető megoldást is.

A *Purgatórium*-fordítás mindenekelőtt invencióban, lírai lendületben, stílusfinomságokban gazdag. A XVIII. ének csodálatos ligetét, ahová már Vergilius sem kísérheti Dantét, Babits kongeniális nyelvi hajlékonysággal festi:

S arcomba édes fuvalat csapódván
folyton, egyformán kezdte veregetni
gyengén legyezve, lágy szellőcske
módján,
melytől a lombot láttam megremegni

Un'aura dolce, senza mutamento
Avere in sè, mi fería per la fronte
Non di più colpo che soave vento;
Per cui le fronde, tremolando pronte,
Tutte quante piegavano alla parte

s karban hajolni mind, amerre
a szent Hegy első árnyát szokta vetni,
de úgy, hogy a madárkák ijedelve
meg ne zavarja dalukat az ágon,
inkább mindannyi vígan énekelje
hajnalt köszöntő énekét a fákon,
melyeknek galyja lassú ütemekben,
mintegy kíséret, néha közbevágjon
mint Classe partján, a fenyőligetben,
zene gyűl ágrul-ágra, ha a déli
szél Aeolus barlangjából kirebben

U'la prim'ombra gitta il santo monte;
Non però dal lor esser dritto sparte
Tanto che gli augelletti per le cime
Lasciasser d'operare ogni lor arte;
Ma con piena letizia l'ore prime,
Cantando, ricevieno intra le foglie,
Che tenevan bordone alle sue rime,
Tal, qual di ramo in ramo si raccoglie
Per la pineta in sul lito di Chiassi
Quand'Eolo Scirocco fuor discioglie.

XXVIII. 7—21.

Kevés betoldással, csak az eredeti értelmet árnyalva tovább, halad a fordító a zománcos szépségű és részletező leírásban. „Tutte quante piegavano” helyett „karban hajolni” annyi, mint értelmet adni a körvonaltalan eredeti megfogalmazásnak, s a „lassú ütemekben” ugyan az olaszból hiányzik, de csak cifrázat az eredeti képen, — a magyar mondatok engedelmesen fonódnak egymásba, és a szavak gyöngéd harmóniájával fejezik ki a szöveg tartalmát: a madárdal dicséretét.

De nemcsak festői-zenei eszközökkel remekel a fordító. Dante lélektani realizmusának is méltó visszhangját tudja adni:

S míg néztem őket, lelkemet
megoldván,
álom fogott el, álom, mely gyakorta
hírt ad arról is, mi még meg se volt
tán

Sì ruminando e sì mirando in quella
Mi prese il sonno; il sonno, che sovente
Anzi che il fatto sia, sa le novelle.

XXVII. 91—93.

A „lelkemet megoldván” nem szó szerint hű, inkább parafrázisa a töprengésnek, de a gondolat tisztán, megformálódásának lélegzetvételét követve áll előttünk.

Babits a *Divina Commedia* három része közül a *Purgatórium*-ot szerette legjobban. A *Pokol*-nál finomultabb, a *Paradicsom* elmetornáinál előbb képeivel vonzhatta magyar tolmácsát, aki ekkorra már tudatos és hajlékony fordítóvá érett. Erre a vonzódásra utal az a vallomása is, mely a *Purgatórium* hat sora közvetítésének gondjait tárja föl. Babits ebben a műhelytanulmányban szinte tudományos módszerrel használja föl Angyal János és Szász Károly eredményeit.

Angyal: Mely a haló napot siratni látszik

Szász: Mintegy az elhaló napot siratva

„El kell ugyan hagyni az utolsó sorból a *látszik*-ot, de ezt a *mintegy* helyett jobb az egyszerűbb *talán*-nal pótolni. Ekként még egy fix sort nyertünk: az utolsó, mely így fog hangzani: „mely tán a haldokló napot siratja.” (*Haldokló* inkább, mint *elhaló*, mert ez inkább kép és kevésbé szólam, s mellesleg folytatja az előbbi sor k-s betűrímét, s *siratja* inkább, mint *siratva*, mert ez lágyabb, zokogóbb hangzású s *grammatiche* is hübb, természetesebb.”³⁹ Mindez természetesen közvetítőkön, szűrőkön hat a végleges szövegre: a műfordítás nem matematika, — szükséges hozzá az ihlet, a megfelelő lelki konstelláció. A 6 sor további variánsai és a hozzáfűzött kommentárok rezonancia és tuda-

³⁹ Dante hat soráról, Nyugat. 1920. 742.

63

Dekadens motívumok szintén gyérebben fordulnak elő a *Purgatórium*-ban. Csak egyszer-egyszer készíti a világfájdalom utánköltésre.

Pokolnak s minden csillagoktól árva	Buio d'Inferno e di notte privata
éjnek vermében sűrű fellegsátor	D'ogni pianeta, sotto pover cielo
és koldús ég vak börtönébe zárva	Quant'esser può di nuvol tenebrata
	XVI. 1–3.

Csak a „vak börtön” beleköltés, mégis az olasz szavak keserűbb magyar megfelelői — árva, koldus — a világfájdalmat mélyítik el.⁴⁰

A *Paradicsom*-ban megint több szimbolista stílusselemet találunk. Különösen a synaesthesia-szel él sűrűn Babits, — ez is megváltozott stíluseszemlényre vall: a fordító nem öncélúan, önálló művészi kísérletezés kedvéért használja a szimbolizmus eszközeit, hanem a zenévé oldott *Paradicsom*-beli jelenetek hűséges érzékeltetésére. Pl.:

itt hőbb, ott halkabb fényt hintvén a	In una parte più e meno risplende
tájra	altrove . . .
	I. 2–3.

... Tamásnak glóriás beszédje	... come si tacque.
elhallgatott, s belenémult a fénybe	La gloriosa vita di Tommaso,
	XIV. 5–6.

ha nem mérséklem záporát a fénynek	Se non si temperasse, tanto splende,
	XXI. 10.

A vizuális, auditív és taktilis képzetek egybeolvadása csak a dantei *Paradicsom*-ban képzelhető el, ahol a természetben ismert érzékelési módok megszűntek. Ez a fajta átköltés tehát még a műfordítói realizmus fogalmába is beleillik.⁴¹

Babits szecessziós „fényezései” a *Paradicsom*-ban ritkulnak meg, a *Purgatóriumban* még bőven él velük. Ott még nyugtalanítóan izgatja az új költőiség kialakítása: elhagyja a „calque” gépies esztétikáját, de ritka igékkel, rendkívüli szórenddel és mondatfűzéssel, és általában a stilizálás egzotikumá-

⁴⁰ További dekadens színezések a *Purgatóriumban*:

Azért ne a kín módját nézd, ha könnyű	Non attender la forma del martire!
szívvel akarod nézni: nézd a végét	Pensa la succession! Pensa che al peggio
csak ítéletnapig hull itt a könnyű.	Oltre la gran sentenza non può ire. X. 109–111.
ketten elül — szavukba sírt a bánat:	E due dinanzi gridavan piangendo: XVIII. 99.
árnyam húsának sorvadtt semmiségét	a difetto di carne ch'io abbia XXIII. 51.

⁴¹ Az utószóban ír erről a célkitűzéséről: „A *Paradicsomban* a fordítás művészetének elemei közül mindinkább a vers művészetének kell előtérbe lépni. Amint a költemény földtől egyre távolabb, egyre étherikusabb, egyre elvontabb lesz, egyre kevésbé igényli a föld színeinek és szavainak súlyos és saras sokaságát. . .” (I. m. 275.) A *Paradicsom* zeneiségét hangfesséssel, alliterációval fokozó részeket:

s figyelni vágyva édes énekekre,	Desiderosi d'ascoltar, seguiti
hajóm után, mely zengve száll, repültök.	Dietro al mio legno che cantando varca II. 2–3.
Miként az óra csengve-bongva, tarkán,	Indi come orologio, che ne chiami
az Úr arája keltét jelzi reggel	Nell'ora che la sposa di Dio surge
s zeng jegyeséhez szent szerelmi dalt tán,	A mattinar lo sposo perchè l'ami, X. 139–141.
... emlékeimből-esendő	... cominciaron canti
s ellengő énekeket énekelvén	Da mia memoria labili e caduci, XX. 11–12.

val él. Ha néhány megoldását összevetjük Szász soraival, a *Purgatórium* ismételten meggyőző szokatlan igekapcsolásainak költőiségéről, és éppen e példák alapján rehabilitálnunk kell a szeccessziót mint művészi irányt. Egyetlen *Purgatórium*-ének példái:

Babits:	Szász:	
léptet csitítani egy kissé ne restellj	megállni kissé ott ne restellj	V. 48.
akkor lelkünkben az Úr fénye győzött	De akkor oly fény szállt reánk égből le	V. 54.
csak szándékokat a sors át ne vágja	Útjába csak lehetetlenség ne álljon	V. 66.

Az egyszeri szókapcsolatok csupa ünnepélyesség, vissza-nem térő hangulat. Igehasználatra néha merőben új képzeteket kelt: „s a hajóst tengerén zavarra költöm” (XIX. 20.), „útnak áradt” (XXIV. 68.), „tettre virrad” (XXXIII. 45.). Néha azonban valószínűtlen, szinte groteszk igekapcsolatokat hoz létre: „földed szent neve kirebben” (VI. 79.), „fülünk se billen” (XVII. 14.) De igehasználatra általában kevésbé mesterkéltnak, mint a *Pokol*-fordításban.⁴²

A syntaxis váratlan lehetőségeinek használatáról is fokozatosan szokik le. A *Purgatórium*-ban még a különösség hangulatát kelti velük:

ott ülni csuklott térdeinknek izma
IV. 52.

Aki mögöttük testes áll dalolva
VII. 112.

csodálni szórt gigászok
XII. 32.

A *Paradicsom*-ban már kutatni kell a nyugtalanságot sugalló mondat-szerkezeteket:

futó csillagnak mondanád, de rávall
arra, hogy más avval, hogy nem hiányzik
helyéről egy se, s múltó sugarával.
XV. 16–18.

⁴² A *Paradicsom*-fordítás idézett utószava a szeccessziós stílus melletti hitvallást is tartalmazza: „... még itt is szüksége van a fordítónak a magyar nyelv egész gazdagságára, kivált, ami tömörséget a grammatika s ami változatosságot a szókinés adni tud;” (I. m. uo.) A *Paradicsom*-ban a szeccessziós igék mégis megritkulnak, s inkább csak rím kedvéért kerülnek a fordításba:

Színváltozását látva visszacsorbult
s némulásába némult szomjúságom,
melyből már új kérdések láza csordult

Lo suo facere e il trasmutar sembianza
Poser silenzio al mio cupido ingegno
Che già nuove questioni avea dato

A szecessziós dekoráció szintén csak fokozatosan kopik ki a Dante-fordításból. Az eredeti kifejezéseit a *Purgatórium*-ban még tovább indázza, akárcsak a *Pokol*-fordításban:

boldog füleink betelltek	parevan sì contenti,	II. 116.
mely láncot leltél, mely bilincsek kényét	Quai fosse attraversate o quai catene	XXXI. 25.
ruhája ezer sugárral sugároz	... cangiata stola	XXXII. 81.

Itt egyszerűség válik ékített, cirádás képpé; a stilizálásnak ez a fajtája feltűnőbb, mint ha jelzőkkel „hígít”, ahogy Képes Géza mondja:

a halvány márvány fakó fényverése	Col livido color della petraia.	XIII. 9.
-----------------------------------	---------------------------------	----------

A jelzős díszítés a *Paradicsom*-ban is előfordul, de ott a festőibb, valószínűleg környezetbe jól illeszkedik bele.

A *Purgatórium*-tól kezdve a Dante-fordítás rímelve változatosabb, hajlékonyabb. A szecessziós gazdagítás látszik mutatványosabb rímtechnikáján is. A „lépcső — és jó — késő” (Purg. XII. 92—96.) rímekben távoli fogalmakat, nyelvtani alakokat csendít össze, de még bravúrosabb rímpárt teremt, amikor nemcsak a két nyelvtani alak azonos, hanem hangrendi cserével a rímzene is fintonul: „elmélkedése — emelkedése” (IV. 13—15.). Hasonló rímbravúr a *Paradicsom*-ból: „szalad át — szalagát” (XV. 13—15.). Az ilyen mutatványok kedvéért a betoldásoktól sem riad vissza, példa rá az utóbbi rímpár is. A ragrímek kényszerén túljutott, és bőven él a béelt rímek játékával: „előmlött — öröm lett — gyülemlett” (Purg. I. 14—18.).

A *Pokol* fordítójának esztétikája tehát a *Purgatórium* és *Paradicsom* tolmácsolása közben sokat változott. Új, modern költői nyelvvel kísérletezik, ezért szecessziós törekvéseiről nem mond le, stílusának akadémikus nehézsége sem tűnt el teljesen,⁴³ viszont a dekadens-szimbolista túlzásokat pórázra fogja, illetőleg a *Paradicsom*-ban realista stíluselemként használja. De már a *Purgatórium* új stílusigényről is vall: a képszerűségről.

A *Pokol*-ban is találunk szórványosan az eredetinel konkrétabb megfogalmazást vagy betoldott képet. Él benne a szemléltetés igénye: ...

... én ezt hallva, versenyt a madárral jöttem ...	io dopo cotai parole fatte Venni ...	II. 111—112.
--	---	--------------

Ezután a VI. énekig nincs egyetlen képszerű betoldás sem, ott szemléltetésül ismét belekölt egy hasonlatot:

Földön heverték sorban, mint a zsákok	Elle giacean par terra tutte quante	VI. 37.
--	-------------------------------------	---------

⁴³ Régies igealakok csak az I. énekből kelle-telle (32—34.), feldíszíték (38.), lön (39.), inte (50.).

Az egész *Pokol*-ban már csak négy helyen találunk képszerű hozzá-
fűzést,⁴⁴ viszont a *Purgatórium*-fordítást áthatja a képszerű, konkretizáló,
jelenetekbe rendező költői látásmód. Babits elsősorban a reálisabb magyar
nyelvi gondolkodáshoz akarta közelhozni az eredeti sorok tartalmát. Ez az
érzékletesebb látásmód nagyszerű *trouvaille*okat sugall neki:

S sokak szemébe könnyeket igézve	Per la puntura della rimembrenza
emlék-fulánkkal szurdogál	Che solo ai pii dà delle calcagne;
	Purg. XII. 20—21.

Egyik-másik hasonló jellegű megoldását azonban csak utánköltésnek
lehet nevezni, — a gondolatot szemlélteti, az absztrakciót konkretizálja, a
leírást jelenetté növeli. A *Paradicsom*-ban még fokozottabb a képszerű látás-
mód. Legegyszerűbb változat, amikor új gondolat és új fordulat hozzátoldása
nélkül váltja a fogalmat képre:

játék lesz itt már szírtől szírtre lépni	Che lo salire omai ne parrà gioco.
	Purg. II. 66.

mint kísérlet mutatja s ábra könyv- ben	Sì come nostre esperienza ed arte
	Purg. XV. 21.

egyensúlyába visszatért a csésze	Contrappesando l'un con l'altro lato,
	Parad. XXI. 24.

Az égi arcra fény harmata csorgott	Io vidi sovra lei tanta allegrezza
	Piover, ...
	Parad. XXXII. 88—89.

Ettől a „képalkotó” módszertől nem sokkal különbözik, amikor egy-egy
szóval egészíti ki a szöveget, s ezáltal megszemélyesít, konkretizál.

... családomb imádtam	A miei portar l'amor che qui raffina.
s ez az imádás hányja itt le kormát	Purg. VIII. 119—120.

... mely halandó	... qual cosa mortale
szépség izgatná még a szívverésed	Dovea poi trarre te nel suo disio
	Purg. XXXI. 53—54.

s időnket méri fényes lábú lépte	E col suo lume il tempo ne misura
	Parad. X. 30.

A fenti idézetek között nincs tipikus utánköltés. Sőt, inkább azt példázzák,
valóban az anyanyelvi gondolkodás kap mindenütt megfelelő fogalmazást, és
Babits fordító művészetének érettségét illusztrálják: nem tapad a szöveghez,
nem szolgai visszhang akar lenni. A „calque” is voltaképpen a „visszhang”-
fordítás kifinomultabb válfaja, de Babits a *Purgatórium*-tól kezdve nem hasz-
nálna. Száraz, költőietlen tolmácsolása lenne az olasznak, ha pl. szó szerint
„az időt fényvel méri”, vagy ha azt mondja: „játék lesz már a feljebb jutás”.
Ezeket az eredetinel realisztikusabb változatokat tehát elsősorban a magyar
nyelv karaktere diktálja Babitsnak, — nem önmagát akarja többé „pávatol-
lakkal” ékesíteni.

⁴⁴ úgy álltak itt sűrűbben, mint a hangya Si stavan d' ogni parte i peccatori XXII. 28.
s itt fölök, mióta'elviut a sárló Di ch'io rendo ragione in questo caldo; XXII. 54.
faruk a földön, orruk vízbe fúrják, Che parte sono in acqua e parte in terra, XVII. 20.
legkisebb lépcsőnk volt e sziklagádor Non basta da costoro esser partito XXIV. 56.

Akadnak azonban más nyelvi gondolkodással nem indokolható képszerű betoldásai is. Néha csak pár szó, néha viszont hasonlatok, metaforák színezik valóságos jelenetté, ami Danténál fogalom vagy leírás. A *Paradicsomban* találjuk a legtöbb utánpótlott zsánerképet:

Oly messze cammogott még lomha léptük	Ancora era quel popolo di lontano, Purg. III. 67.
... lemossa bűnünk az ima, s tisztává sikárol	... sì che ben per me s'adori Perch'io possa purgar le gran offese. Purg. V. 71—72.
S mert mint lövészek a jelet középen sokat nézik és keveset találják	Veramente però ch'a questo segno. Molto si mira e poco si discerne. Parad. VII. 61—62.
ha hű vincellér nem kapál porában	... se il vignaio è reo Parad. XII. 87.

Képes Géza a nagybetűk használatában is szecessziós jelenséget lát. (I. m. uo.) E vád alól azonban föl kell mentenünk Babitsot. *Paradicsom*-fordításában találunk nagybetűvel allegorizált fogalmakat, ám ezek az olaszban is előfordulnak. Babits néha valóban használ nagybetűt ott is, ahol az eredetiben nincs, viszont előfordul, hogy nem ragaszkodik Danténak ehhez az írásmódjához. Az elv mindenesetre Dantée, és nem a szecesszióé. Példák egyetlen *Paradicsom*-énekből:

Nincs fény, ha nem a Derűből sugárizik	Lume non è, se non vien dal Sereno XIX. 64.
bizony, ha itt tovább vitázva éles ésszel, az Írás szavát nem figyelned	Certo a colui che meco s'assottiglia, Se la scrittura sopra voi non fosse, 82—83.
az ősz Akarat, ki maga a Jóság	La Prima Volontà, ch'è per Sè buona. 86.

Babits jellemzése a *Divina Commedia* hármasságát plasztikus, festői és zenei részekre tagolta. Fordításában ezt az elvet nagyjából meg is valósította. A *Paradicsom* valóban csupa zene, azt azonban egyébként sem könnyű megállapítani, egy-egy költői kép plasztikus vagy inkább festői. Magának a képszerűségnek, az önálló hasonlatoknak a fokozódása a *Purgatórium*-ban a festőiséget növeli. A *Pokol* viszont még sok utánpótlás alapján a Pávatollakorszak jellegzetes darabja: „... ezeket a verseket *magamnak* csináltam. Tanultam rajtuk. Próbálgattam: ez a hang, az a hang hogy hangzik magyarul? Milyen lenne magyarul egy *ilyen* vers? A magyar vers volt a fontos, nem az angol vagy a francia. Az én versem volt a fontos, nem az idegen költőé. Sokszor megváltoztattam a szöveget, egyszerűen azért, mert valami nekem a magyarban — máshogy jobban tetszett” — írja fiatalkori műfordításai elé.⁴⁵ Esztétikai célja a modern költői nyelv kikísérletezése; felfogása irodalomtörténeti szempontból szecessziós: a műalkotás valóságos elemeinek stilizálása. De Babits Dante-fordításának szépségei alapján inkább a szecessziót kell újra mérlegre tennünk, mint az ő művét elmarasztalnunk.

⁴⁵ *Pávatollak*. Előszó. Táltos, 1920. 5.

A stílselemzés egy mennyiségi mutatókra épített módszere

PAPP FERENC

Hazai nyelvtudományunk szellemétől nem teljesen idegen bizonyos mennyiségi mutatók keresése és felhasználása; a legutóbbi fél évszázad folyamán nem egy érdekes hang-, hangkapcsolat- és szóstatisztika készült, különféle módszerrel és rendeltetéssel, nálunk is.¹ A közelmúltban pedig egy igen érdekes és értékes monográfia jelent meg, mely a költői nyelvnek éppen a „szépségét” nem egy esetben ilyen profánnak tűnő, kvantitatív eszközökkel kívánja megközelíteni.² Ezekhez a hazai hagyományokhoz kívánunk kapcsolódni, amikor az alábbiakban egy mennyiségi mutatókra épített stílus-elemző módszert mutatunk be az olvasónak.

Vizsgálatunk tárgya éppen a Filológiai Közöny hasábjain is nemegyszer tárgyalt mű: Puskin Anyegin c. verses regényének „Tatjana levele” elnevezésű részlete s e részlet két magyar fordítása (Bérczyé meg Áprilyé).³ Az általunk alkalmazott eljárás, ha a nemzetközi irodalmat vesszük figyelembe, nem új, ennek az eljárásnak minden csínját-bínját ismertető testes monográfia jelent meg nemrég Hollandiában,⁴ itthon pedig — egyebek mellett — ezt a módszert ismertette és alkalmazta magyar anyagra Antal László.⁵ Eszmei célkitűzésünk az, hogy az író — jelen esetben Puskin — stílusát ne töredékeiben, mondatonként vagy néhány soronként, esetleg egyes szavanként értékeljük, hanem összefüggésében, a maga egészében, teljességében, — hiszen az író stílusa éppen így hat ránk. (Pontosabban szólva: ha a „stílus” terminussal jelölt fogalomnak van információ-értéke — maga a szó nem megfelelő, mert a „stílus”-on annyi mindent értenek, hogy aligha tekinthető terminusnak a szó tudományos értelmében, de jelen esetben ez a körülmény mellőzhető —, márpedig minden bizonnyal van, akkor ez az információ — eltérően pl. a szavak hordozta információtól — nem az egyes szavakon, mondatokon, mondat szerkezeteken keresztül külön-külön, hanem ezek formájának szerves összességén keresztül jut el hozzánk.) Az alábbiakban ezt a célkitűzést csak egyetlen

¹ Vö.: *Edit Vértés*: Statistische Untersuchungen über den phonetischen Aufbau der ungarischen Sprache. Acta linguistica 1953. III. 125. kk. — E kiváló munka egy külön bevezető-fejezetben ismerteti, „Ungarische Sprachstatistiken” címmel, az eddig e tárgykörből megjelent hazai munkákat (127–133).

² *Fónagy Iván*: A költői nyelv hangtanából. Budapest, 1959.

³ Vö.: *Koczogh Ákos*: Tatjana levele. FilK. 1955. I. 3; *Péter Mihály*: Még egyszer Tatjana leveléről. Uo. 1958. IV. 2.

⁴ *Gustav Herdan*: Type-token Mathematics. Hága, 1960. 448 o. — Meg kell jegyeznem, hogy amikor az idevonatkozó számításokat végeztük, ez a munka még nem állott rendelkezésünkre, tehát eredményeink nem tükröztetik Herdan útmutatásait.

⁵ *Antal László*: Megjegyzések a szóállomány statisztikai vizsgálatáról. Nyr. 1959. LXXXIII. Klny.

oldalról közelítjük meg, mégpedig a szókinés oldaláról. De hogyan lehet valamely író szókinését vizsgálni a maga egészében, teljességében anélkül, hogy külön-külön az egyes szavakat, azok hangulati értékét, esetleg hangzását, asszociáció-teremtő képességét stb. vizsgáljuk? Véleményünk szerint éppen itt jön segítségünkre a matematika, jelesen — a statisztika.

A szókinés általunk vizsgált oldalát, a szószínességet a következő módon lehet megközelíteni. Az elemzendő szöveg minden egyes szavát egy-egy *j e l*-nek tekintjük („szón” pedig minden olyan szövegdarabot értünk, melyet a környező daraboktól spácium vagy kötőjel választ el: *én* — egy jel, *írok* — egy jel, *mondhatok-e* — két jel, *meg-megjelentél* — két jel: természetesen úgy is meg lehetett volna állapodni, hogy pl. a kötőjel nem spácium-értékű, ebben az esetben a két utolsó példa — *s a hozzá hasonlók* — nem két-két, hanem egy-egy jelnek számítanának). Az azonos jeleket *t í p u s*-nak nevezzük: az *az*, *és*, *én*, *levél* stb. szavak mind egy-egy jelnek számítanak, akárhányszor fordulnak is elő azonban ebben vagy más, ragozott alakjukba, csak egy-egy *t í p u s t* jelentenek (vö. Antal, 1.). Így pl. Bérczy fordításának következő részlete:

„Nem, ez nem álom volt! — Belépvén
Rád ismertem s döbbenő
Szívem titkon sugá: ez ő!”

15 jelből áll, de csak 13 típus, mert az „ez” és a „nem” jelek mindegyike kétszer fordul elő, — tehát „jelnek nevezzük a közlés *m i n d e n* szavát, típusnak viszont csak a különböző szavakat” (Antal, uo.; Penttilä ugyanerre a két fogalomra a „szó” és a „vokábulum” terminusokat ajánlja).

Eljárásunk mármost a következő. A szöveget száz jeles darabokra bontjuk fel (lehetne kisebb vagy nagyobb darabokra is bontani persze — például 1. alább) és megszámláljuk, a száz jelen belül mennyi a típusok száma (más szavakkal: hogy száz szóból mennyi volt a különböző szó). A típusok és jelek közötti arányt nevezzük típus—jel viszonynak (a továbbiakban: TJV, angolban type-token ratio — TTR). A TJV-nek több fajtája képzelhető el. Ezekre most nem térek ki összefoglalóan (l. Antal, 6—7.), a szöveg elemzése során úgysis kiderül, melyik fajtát milyen céllal és hogyan alkalmazzuk.

A típus, a jel, az ezek között fennálló viszony fogalmán kívül azonban be kell vezetnünk még egyet, nevezetesen az abszolút gyakorisági érték fogalmát. Ha csak azt vizsgáljuk, hogy a közlés száz-száz jele (szava) között mennyi a különböző jel (tehát mennyi a típus), akkor a szöveget önmagában vizsgáltuk, némi képet alkottunk arról, hogy az író mennyire „színezi” stílusát, mennyi új és új elemért (típusért) nyúl esetenként a nyelv egészének szókinéséhez. Ebből azonban még nem derül ki, hogy a nyelv egész szókinéséből *m i l y e n* elemeket válogatott ki, a ritkábbakat-e, vagy a gyakoribbakat, tehát a „nagyobb fajsúlyúakat” vagy a „könnyebbeket”. („Nagyobb fajsúlyúnak”, „nehezebbnek” nevezhetjük azt a szót, mely ritkábban fordul elő, ha az adott nyelven folyó közlések összességét vesszük, hiszen az ilyen szónak mintegy nagyobb súlya van, ha egyszer-egyszer megjelenik, az ilyen szó váratlanabb, tehát nagyobb az informatív értéke és megfordítva.) Az abszolút gyakorisági érték tehát az a szám, mely megmondja, hogy az illető, a szövegben felbukkanó új szó (típus) a nyelv mely rétegéből való gyakoriság szempontjából; az a szám, mely megmutatja az illető szó (típus) informatív fajsúlyát. Általában véve az várható, hogy költői szövegekben ritkább szavak fordulnak elő, tehát

az egész szöveg átlagos fajsúlya magasabb lesz, mint köznapi szövegeké. Nyilván magasabb lesz valamely tudományos, szakszöveg fajsúlya is, hiszen benne szintén ritkább szavak fordulnak elő, mint a közlések zömét kitevő közönséges közlésekben; a költői és a tudományos szövegek mégis élesen elhatárolhatók lesznek egymástól a TJV segítségével: mert igaz ugyan, hogy a tudományos szövegben is ritka szavak fordulnak elő, — de éppen ezek a ritka szavak azután unos-untalan ismétlődnek,⁶ tehát a típus-jel viszony alacsonyabb lesz, mint költői szövegekben.

Felmerül azonban egy tisztán gyakorlati jellegű kérdés: honnan tudjuk mi azt kellő pontossággal megállapítani, hogy mely szavak gyakoriak és melyek ritkábbak az adott nyelven történő közlések egészét tekintve? Hogyan tudjuk tehát a fel-felbukkanó új szavak (típusok) abszolút gyakorisági tényezőjét kellő pontossággal meghatározni? A kívánt célra alkalmasak a gyakorisági szótárak, melyek elég tekintélyes mennyiségű szöveg elemzése alapján megmutatják az egyes szavak gyakoriságát. Munkánk során mi részint a Josselson összeállította orosz gyakorisági szótárra támaszkodtunk (mely nemzetközi viszonylatban gyakorisági közép-szótárnak számít: több mint félmillió jel-előfordulásból — mely összesen 41 115 típust, tehát különböző szót tartalmazott — kiválasztotta a leggyakoribb, nem egészen 6000 típust, és azt adja különféle táblázatokban)⁷, részint pedig — a magyar anyagot illetően — a Nemes Zoltán készítette magyar szóstatisztikára.⁸ Mindkét munkának — mint az eddig megjelent gyakorisági szótárak mindegyikének — van egy közös fogyatékhelye: a megszámlált 500 000 jel elenyészően kevés az adott nyelven folyó közlések összességéhez képest: egyetlen ember három álló napon át beszélve kimondana kb. ennyi szót (vö. Nemes, 8). Márpedig állandóan ezrek és ezrek, vagy milliók és milliók beszélnek és írnak valamely nyelven; a szókinészhez úgyszintén hozzátartoznak nemcsak a napjainkban kimondott és elröppenő szavak, hanem minden eddig leírt szó azon a nyelven, a legelső írásos emléktől a most megjelent újság-számig. Így tehát, bármilyen heroikus és mind a mai napig kellően nem értékelt munka rejlik pl. Nemes könyvében (hiszen ő az anyag elemzését egymaga — illetőleg felesége segítségével — végezte, az anyagot úgyszólván egymaga gyűjtötte és rendezte!) — az általa vizsgált félmillió jel csak a nyelv egy bizonyos részéről ad képet; megnyugtató, valóban általános érvénnyel fellépni kívánó gyakorisági szótárt csak a mostaninál sokkal tökéletesebb gépesítés eredményeként várhatunk, — de ez sem a legközelebbi jövő eredménye lesz. Mind Josselsonnál, mind Nemesnél igen fontos tehát megvizsgálni, milyen anyag elemzése alapján állapították ők meg a leggyakoribb szavakat, a szavak gyakorisági sorrendjét. Josselson 133 forrásból merített, Puskin korától napjainkig összeválogatott irodalmi, tudományos, politikai, párbeszédet tartalmazó és párbeszéd nélküli szövegtöredék alapján állította össze munkáját, ez tehát hű képet nyújthat — bizonyos határokon belül — az írott orosz irodalmi nyelvről. Nemes viszont a harmincas évek elejéről való magyar napilapok szövegét dolgozta fel, az ő adatait tehát csak

⁶ Ismeretes, hogy a tudományos nyelvnek éppen ezt a sajátosságát használják ki azok a gépek, melyek rövid tartalmi kivonatokat készítenek az általuk elolvasott cikkekről: a tartalmi kivonathoz — a címen kívül — azok a mondatok kerülnek bele, melyek a nyelv egészét tekintve igen ritka, de a kivonatolandó cikket tekintve igen gyakori szavakat tartalmaznak.

⁷ Harry H. Josselson: *The Russian Word Count and Frequency Analysis of Grammatical Categories of Standard Literary Russian*. Wayne University Press, Detroit, 1953.

⁸ Nemes Zoltán: *Szóstatisztika egymillió szótágot felölölő újságzsövegek alapján*. — Az Egységes magyar gyorsírás könyvtára, 190. sz. h. n., é. n. [1941]

bizonyos korrekciókkal lehet Josselsonéi mellé állítani (bár Josselson anyagának jó részét is napilapok és folyóiratok teszik ki: szám szerint 53 ilyen forrásból merített, vagyis összes forrásainak közel a fele zurnalisztikai jellegű).

Itt emlitem még meg, hogy Josselson eredményeit a következőképpen hasznosítottuk. A jeles amerikai szerző a könyvébe felvett közel 6000 leggyakoribb orosz szót hat csoportra (frequency lists) osztotta: az elsőt szerepel a leggyakoribb 204 orosz szó, a másodikon, a harmadikon, a negyediken és az ötödiken csökkenő gyakoriság szerint további 500—500 szó, a hatodikon meg a munkába felvett szavak (típusok) legritkább 3000 tagját tünteti fel. Mi az egyes típusoknál nem az egyedi fajsúlyt (tehát azt, hogy pontosan hányadik lenne a gyakorisági listán, hogy mi az egyes típusok egyedi „rang”-ja) állapítottuk meg, hanem azt, hogy melyik csoportba tartozik: a leggyakoribb 204 szó mindegyike így 1-es számot kapott, az utána következők 500 — 2-t és így tovább 6-ig; ha valamely típus nem fordult elő Josselsonnál, ennek önkényesen a 10-es számot adtuk, abból kiindulva, hogy ez a szó ritkább, mint a 6-tal jelölt szavak, de gyakoribb, mint a hasonló skálázás mellett 13-mal jelölhető szavak (mert ez több mint 25 000 típus meglétét jelentené a vizsgált műben, ez a szám pedig már kevéssé valószínű), az önkényes jelölésnek tehát 6 és 13 közé kell esnie — ez éppen 10. Ezt az abszolút gyakoriságra utaló számot neveztük Josselson-számnak (JS). Ettől a rendszertől csak ott tértünk el, ahol Tatjana levelét a két fordítással vetettük egybe: itt bizonyos technikai megoldásokból úgy jártunk el, hogy minden eredeti 1—2-es JS-ű orosz szó az 1-es, minden 3—4—5—ös számú a 2-es, minden 6-os a 3-as számot kapta, a a 10-es számúakat pedig önkényesen 6-osoknak tekintettük (módosított JS: JS').⁹

Vizsgáljuk meg mármost Tatjana levelét a kitűzött szempontokból, mégpedig először szövegösszefüggésében, majd önmagában tekintve. Az egyik legegyszerűbb TJV-vizsgálat (ennél egyszerűbbre példát l. alább) az úgynevezett *dekrementális típus-jelvizsgálat*. Ez esetben úgy járunk el, hogy a száz jeles szakaszokra bontott szöveg minden egyes százas szakaszában megszámloljuk: hány típus (különböző szó, új szó) található benne. Ha egy típus egy előbbi százas darabban már előfordult, azt itt természetesen nem vesszük számításba: csak a százankénti új típusok száma érdekel bennünket. Az így kapott típus-mennyiséget osztjuk a jelek számával — mely tehát mindig *s z á z* —, s az eredmény adja az illető szakasz DTJV-értékét.¹⁰ Íme, hogyan alakul az új típusok száma — és ennek

⁹Számításaink helyességét ellenőrizni lehet, ha összevetjük Nemes II. táblázatát Josselson adataival. Itt csak azt kívánom hangsúlyozni, hogy a jelzett átszámítás *p u s z t á n t e c h n i k a i* jelentőségű, azt teszi lehetővé, hogy Josselson adatait közvetlenül összemérhessük Nemesével (más szavakkal: a módosított Josselson-szám azt mutatja, hogy a Nemes-féle adat, ha Nemes a saját anyagát Josselson szerint dolgozta volna fel, milyen értéket kapna: tehát ez az átszámítás nem nyújt korrekciót a fent jelzett tartalmi eltéréshöz, — hogy ti. Nemes csak újságnyelvi anyagokat dolgozott fel, és így némileg más szféráját rögzítette a magyar nyelvnek, mint Josselson az oroszénak).

¹⁰Mérési eredményeink zömét egy vezetésem alatt működött szeminárium egyetemi hallgatókból álló tagjai adták, éspedig: *Kocsis Mária* [Tatjana levele és az azt követő puskinai szöveg (ennek jelölése a továbbiakban: *O. III.*), a két magyar levél-fordítás], *Herpai Mária* [az Anyegin ajánlása és I. fejezete a 2500-ik jelig (*O. I.*), az Orosz Akadémiai Nyelvtan Bevezetőjéből az első 2000 jel (*Ak. Nyt.*)], *Tóth Edit* [Puskin A kapitány lánya c. kisregényének I—II. fejezetéből 2500 jel (*KL. I.*), Solohov Új barázdát szánt az eke c. regényének I. fejezetéből 2000 jel (*UB*)] és *Stadler Erzsébet* [Puskin A kapitány lánya c. kisregényének VII—VIII. fejezetéből 2500 jel (*KL. II.*), L. Tolsztoj Háború és béke c. regényének elejéről 2000 jel (*HB*)]. Szíves és fáradságos munkájukat ez úton is köszönöm.

megfelelően a százankénti DTJV-érték — Tatjana levelének elejétől kezdődően:¹¹

1. száz jelben volt 67 különböző típus, DTJV — 0,67
2. száz jelben volt 50 új típus, DTJV — 0,50
3. „ „ „ 46 „ „ — 0,46
4. „ „ „ 58 „ „ — 0,58
5. „ „ „ 62 „ „ — 0,62

Tatjana levele 373 jelből áll, tehát a 3. és a 4. száz között fejeződik be. Mit mondanak nekünk ezek a száraz számok a levélről s az azt követő szövegről? Mindjárt első pillantásra szembetűnik, hogy a típusok száma fokozatosan csökken, majd — éppen ott, ahol a levél végét jeleztük — újból emelkedik, bár a kezdő szintet csak megközelíti, nem éri el. (Az 5. százaz szakaszt azért kellett még idéznünk, mert a 4. százaz szakasz végén kapott eredmény nem egészen reális: abban háromnegyedrészét még a levél egyszerűbb, kevesebb típust tartalmazó szövege van benne, hiszen a levelet követő szöveg csak a 374. jelnél kezdődik. Az ugrás mértékére tehát jellemzőbb az 5. szakasz végén kapott eredmény: 46-ról 62-re ugrik fel a típusok száma, ha egy tiszta levélrészről hasonlítunk össze egy tiszta nem-levélrészrel; valóságban a helyzet még kiélezettebb, l. alább.) Bizonyos esés nyilvánvalóan várható, bármely szöveget kezdjük is a jelzett módon vizsgálni: közsímt, hogy vannak igen gyakori szavak, melyek mindjárt az első egy-két százazban szükségszerűen előfordulnak, a továbbiak során tehát új típusnak már nem számítanak (ilyenek egyes személyes névmások, kötőszavak, viszonzyszók, magyarban a névelők, egyes gyakori névutók, igekötők — definíciónk szerint, amikor külön írjuk őket, ezek is külön jelnek számítanak! — stb.).¹² Bizonyos esés tehát szükségszerű, éppen úgy, mint ahogy nem várunk az első százaz szegmentum DTJV-jeként 1-es hányadost (egyes igen gyakori szavak ugyanis már nyilván az első százazon belül is ismétlődnek), — de vajon mindjárt az első hányados értéke szükségszerűen ilyen alacsony-e — 0,67 —, s az esés mértéke normálisnak mondható-e (illetőleg annál erősebb, vagy gyengébb)? Hogy erre a kérdésre választ tudjunk adni, összehasonlításként adom a 9. lábjegyzetben felüntetett művek első 5—5 száz jeles szakaszainak DTJV-értékeit (1. sz. táblázat).

Ebből a táblázatból könnyen le lehet vonni néhány következtetést. Így mindjárt azt, hogy a kezdeti 0,67-os DTJV-arány, ha azt a vizsgált művek hasonló arányához viszonyítjuk, alacsony: sem az Anyegin eleje, sem Puskin prózája nem indul ilyen kis típus-számmal, ugyanilyen típus-számmal indul Tolsztoj Háború és béké-je (ez a vizsgált szempontból még a prózából is kiemelkedően „prózai” mű, ahogy ezt más helyen bizonyítani fogjuk), alacso-

¹¹ Be kell vallanom az olvasónak egy szépséghibát: a méréseket végző hallgató a Levélbe beleszámolta annak címét is (oroszban 4, magyarban 3—3 típus) s amikor erre rájöttem, már igen nehéz lett volna a hibát helyrehozni. E lényeges filológiai pontatlanság azonban csak — itt fel sem tüntetett — ezrednyi eltéréseket eredményezne a számértékek esetén, ezért nem javítottam ki.

¹² Így Nemes arról tudósít bennünket, hogy a leggyakoribb 41 magyar szó — az általa vizsgált összes különböző magyar szó (típus) 0,25%-a — adja ki az összes előfordulások egyharmadát (33,16%), hasonló eredményre jutott a német nyelvre vonatkozóan F. W. Kaeding, (Häufigkeitswörterbuch d. deutschen Sprache); vö. még Antal 4—5, P. Guiraud, Les caractères statistiques du vocabulaire. Párizs, 1954, 9 kk.

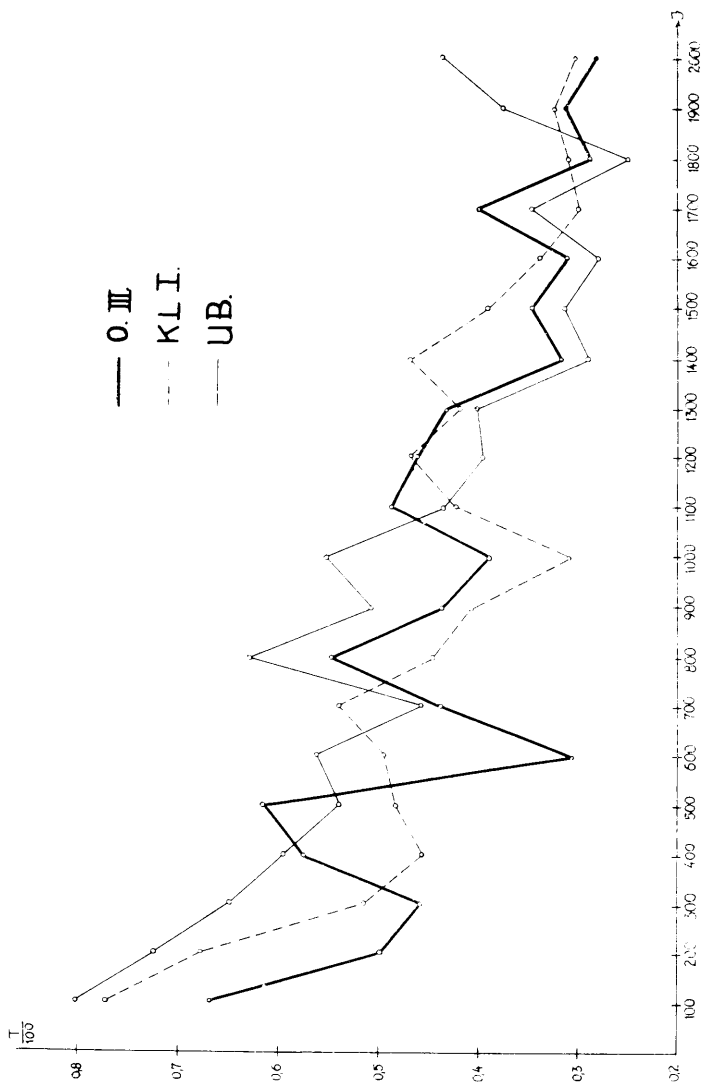
nyabb típus-mennyiséggel csak az Akadémiai nyelvtan elvi bevezető része kezdődik. Még szembeesőbb a különbség, ha a további adatokat vizsgáljuk: a 3. század végére — mint fentebb említettük, itt végződik ezen adat-sorban a „tisztá levél”-anyag — csak a tudományos szöveg típus-száma csökken jobban, mint a Levélé, — négy századdal felette van a „próza” Tol-sztoj, majdnem egy tizeddel Solohov.

I. táblázat

	O. I.	KL. I.	KL. II.	HB.	UB.	Ak. Nyt.
1.	0,78	0,77	0,74	0,67	0,80	0,60
2.	0,81	0,68	0,53	0,63	0,72	0,40
3.	0,61	0,51	0,64	0,50	0,65	0,35
4.	0,64	0,45	0,61	0,51	0,59	0,35
5.	0,37	0,48	0,48	0,25	0,54	0,31

De ágyazzuk bele jobban a Levelet az őt követő puskinsi szövegbe: vizsgáljuk meg végig a III. fejezetet (melynek a levél részét képezi) és a követ-kező fejezet első néhány szakaszát (összesen 2000 jelet, Tatjana levelétől kezdődően). Tekintettel arra, hogy itt már túlságosan sok lenne a szám, cél-szerű az eredményeket grafikusán feltüntetni (ld. I. ábra)

A görbe szemléltetően mutatja az elemzett „esést”, amelyet a levél okoz (de amely, mint mondtunk, ha kisebb mértékben is, bármely egységes szöveg kezdetére jellemző kell hogy legyen). Egyben jó példa bármely DTJV-görbére: szabálytalan ingadozás, majd növekvő, majd csökkenő típus-mennyi-ségek jelentkeznek század darabonként. Figyelmet érdemel az a körülmény, hogy ez a „hullámlás”, ingadozás csillapuló tendenciát mutat, amint ez ter-mészetes is: hiszen bármilyen új témába kezd is a költő (ez a helyzet az 1100-ik jel körül, amikor is új fejezet kezdődik), ez hoz ugyan magával új típusokat, de szükségszerűen megismétlődik több-kevesebb már eddig is használt típus is, — ahogy haladunk előre a szövegben, egyre kevesebb olyan új szóra bukkanhat a költő, amelyet eddig még nem használt. (Bizonyos kivé-telt képezhetnek sajátos, lényegében nem összefüggő szövegek, mint amilyen pl. egy enciklopédia: itt egy-egy szócikkben belül rohamosan csökken a típus-szám, — de aztán megint új szócikk kezdődik, legalább egy új típussal — a címszóval —, s ez megint a típusok mennyiségének emelkedését eredményezi; de a folyamat még itt sem végtelen: valószínűleg nem kell az utolsó kötet legutolsó címszávaig eljutnunk ahhoz, hogy már valamennyi címszó is leg-alább egyszer, valamely hasonló tárgyú szócikkben, elő ne fordult volna.) Szembeesőbb az a hatalmas zuhanás, amely a 6. század szakasz területén tapasztalható. Ennek a zuhanásnak az oka véleményünk szerint kettős. Egyrészt: a Levél túlságosan „egyszerű” volt, túlságosan kevés új típust hozott, ezért a kellő mennyiségű új típusnak a levél utáni szövegrészben kellett először előfordulnia (ezt híven mutatja a görbe emelkedése), tehát a levél utáni szövegrész — önhibáján kívül — magas típus-számú (ilyen mértékű emelkedést a vizsgált művek egyikénél sem tapasztalhatunk a DTJV meg-állapítása során). A másik ok az, hogy éppen a hatodik század szegmentumra

I. ábra. Az O. III., a KL. I. és az UB. DTJV-értékei. T = a típusok száma százasként, J = a jelek száma.

esik majdnem teljes egészében Tatjana naiv párbeszéde dajkájával, az a párbeszéd, melyben a hősnő kéri, juttassák el levelét Anyeginhez. A párbeszéd önmagában is igen típus-szegény: a helyzetből sok minden ismeretes a beszélgetők előtt, ezért sok az ismétlődő névmás — *ő, az, aki* stb. —, emellett a beszélt nyelv — főleg a zavarban levő leány nyelve — sok ismétléssel van telve („pongyolább” ilyen szempontból, mint az írott nyelv). Az előbbi, új típusokkal gazdagabban töltött rész után, éles kontraszttal válik el tehát ez a szövegdarab. Ebben az esetben — nem kívánok általánosítani egyelőre — azt mondhatjuk, hogy az őszinte hangú, egyszerű levél épp olyan kevés típust tartalmaz, mint a hasonló hangú párbeszéd: a Levél valóban egy bájos-hanyag fogalmazású vallomás (Áprily szavaival), melyben egy szerelmes szív „ékes-egyszerűn beszél” (Bérczy — érdekes, hogy Puskinnál kevesebb van, mint a két fordítónál:

”Кто ей внушал и эту нежность,
И слов любезную небрежность?
Кто ей внушал умильный вздор,
Безумный сердца разговор...?”

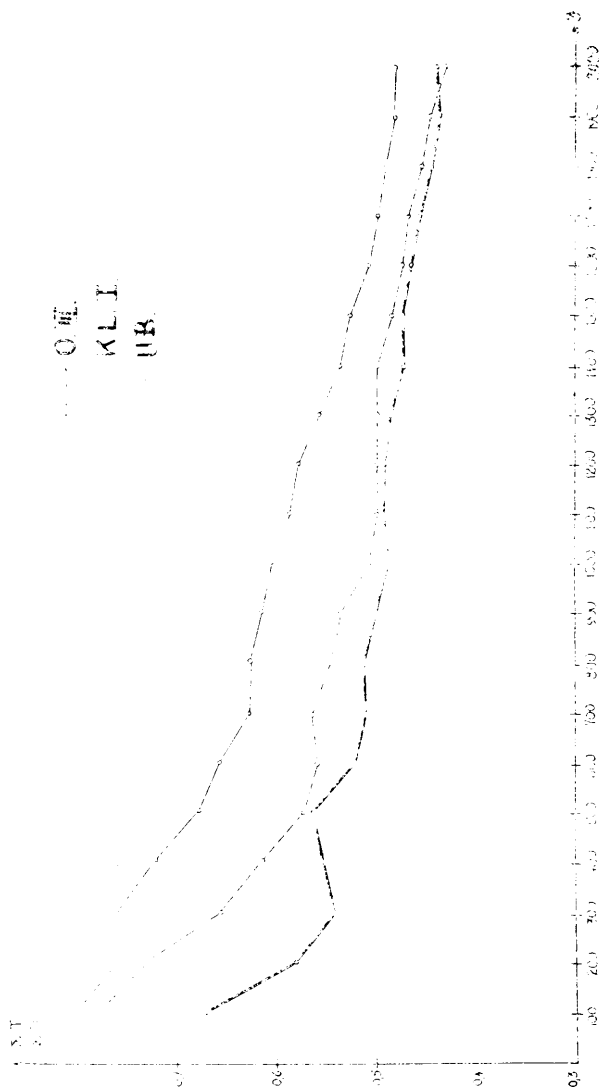
— de ez a „kevesebb” itt „több” — gondolok különösen a „разговор” „beszélgetés” szóra, ez talán egy árnyalattal pontosabban kifejezi a Levél műfaját, mint a valamivel díszesebb magyar szavak). — A beszélgetést követő hirtelen emelkedés (7—8. százas) fő oka véleményünk szerint megint csak az, hogy a szöveg nem érte el az e szakaszban normális típus-szám szintet (mely 45 körül lenne e tájon —, legalábbis ezt tanúsítják a többi mű alapján készített DTJV görbék), ezt a „lemaradást” kell tehát hirtelen pótolni. Érdekes, hogy az említett új fejezet-kezdés ehhez képest már alig emelkedik ki (1100. jel).

Még jobban megmutatja a szöveg egyes darabjai között az összefüggést az úgynevezett kumulatív TJV (KTJV). E viszony számértékeit úgy kapjuk meg, hogy az előfordult összes típusok számát osztjuk az addig előfordult összes jelek számával (tehát az első százasban fellelt típusokat itt is százzal osztjuk, az első és második százasban összesen előforduló típusok számát kétszázzal, az első három százasban előfordult összes típusok számát háromszázzal stb.). Íme, milyen értékeket kapunk a Levélből kezdődő szakaszra:

1. száz jelben volt	67	típus,	KTJV =	67 : 100 =	0,67
2. ” ” ”	50	új típus,	KTJV =	(67 + 50) : 200 =	0,59
3. ” ” ”	46	” ” ”	(67 + 50 + 46) : 300 =	0,54	
4. ” ” ”	58	” ” ”	(67 + 50 + 46 + 58) : 400 =	0,55	
stb.					

Ha a százas szegmentumonként kapott KTJV-értékeket ábrázoljuk, egy az előbbinél sokkal nyugodtabb menetű és egyre kisebb esésű görbét kapunk (2. ábra). Egészen hasonló jellegű a többi vizsgált műről készült KTJV-görbe is. Jellemzőként talán a 2000. jelnél kapott KTJV-értéket közelíthetjük: ezen a ponton már valamennyi görbe szinte párhuzamos az x-tengellyel, sokszor több száz jelen keresztül azonos az értéke, és csak század értékekkel csökken (egy vizsgált esetben sem emelkedik már ezen a szakaszon):

O.III. O.I. KL.I. KL.II. HB. UB. Ak. Nyt.
0,43 0,47 0,43 0,40 0,37 0,48 0,30

2. ábra. Az O. III., a KL. I. és az UB. KTYV-értékei.

Ezek a számok tehát — a KTJV értelmezésének megfelelően — azt mutatják, hogy az Anyegin III—IV. fejezetének vizsgált darabja esetén az első 2000 jel 860 típust tartalmazott, az Anyegin elejéről vett ugyanennyi jel 940 típust, a Kapitány lánya két vizsgált része 860, illetőleg 800 típust, a Háború és békéé 740 típust, az Új barázdát szánt az ekéé 960 típust, végül pedig az Akadémiai nyelvtan első kétezer jelében kerekén 600 típus fordul elő. Legkevesebb különböző szót tehát — amint ez várható is volt, de amint ennek most már pontos mértékét is tudjuk — a mai tudományos jellegű szöveg tartalmazta, a legtöbbet Solohov regénye és az Anyegin első részlete. Az Anyegin általunk részletesebben vizsgált III—IV. fejezete viszont egy szinten áll ebből a szempontból Puskin egyik prózai művének egy részletével; nem túlságosan színes a szókinés szempontjából, még mai prózai művek is elég jelentősen túlhaladhatják e téren. Hogy ez így van, abban meglehetősen nagy a része éppen a Levélnek és a már említett egyszerű párbeszédnek.

Nem érdektelen mármost annak vizsgálata sem, hogy az új típusok a szókinés egészének mely részéből kerültek ki, a közhasználatúakból-e, vagy a ritkábbakból. Itt úgy jártunk el, hogy az egyes típusokra kapott Josselson-számokat (vagyis az egyes típusok „fajsúlyát” jelentő számokat) százas szakaszokon belül összeadtuk, s az így nyert összeget elosztottuk az ott előfordult típusok számával: így megkaptuk az adott csoport átlagos Josselson-számát (átlagos fajsúlyát), mely tehát azt mutatja, hogy az adott szakaszban előbukkanó új típusok Josselson osztályozása szerint hányadik csoportba kerülnének, átlagosan számítva. E szempontból rendkívül alacsonyan indul éppen az általunk vizsgált rész: a Levél első száz jelében előforduló típusok átlagos Josselson-száma 2,6, — ez egyáltalán a legalacsonyabb érték, amelyet a vizsgált művekben kaptunk. A továbbiak során az átlagos abszolút gyakoriságot mutató szám a III. fejezet végére — a negyedik elejére (1000. jel) éri el tetőpontját: 7,56-ot. Összehasonlításul adom a vizsgált művekben kapott legalacsonyabb és legmagasabb értékeket (a legalacsonyabb értéket legtöbbször az első százas szegmentumban kaptuk, ettől kezdve szabálytalan emelkedő tendencia mutatkozik meg mindenütt, a legmagasabb érték csak véletlenül esik egybe a legtávolabb — tehát a 2000-ik vagy a 2500-ik jelnél mért — abszolút gyakorisági átlaggal):

O. III.	O. I.	KL. I.	KL. II.	HB.	UB.	Ak. Nyt.
2,6	3,6	3,87	3,6	3,6	5,02	4,6
7,56	8,4	7,5	7,8	6,5	7,5	7,5

(Megjegyzendő: az Anyegin első része és a két Kapitány-lánya részlet főként azért ilyen magas értékkel tetőz, mert e művek elemzésénél a tulajdonnéveket is számításba vettük, — ezek természetesen mind 10-es értéket kaptak; ha nem így jártunk volna el, Solohov regénye vinné el a pálmát a ritka szavak használatát illetően.) Ha tehát az eddigiekből kiderült az, milyen mértékben szűk a Levél használta szókinés, az itt felsorakoztatott számok arról tanúskodnak, hogy ez a szűk szókinés az orosz irodalmi nyelv sűrűjéből származik, a leggyakrabban használt 1000—1200 szóból (bár, mint látni fogjuk, ez különösen a levél első részére áll, — a továbbiak során már emelkedik az abszolút gyakorisági szám, előtérbe kerülnek a viszonylag ritkább szavak is).

Összegezve tehát: ha Tatjana levelét magán az orosz irodalmi nyelven belül vizsgáljuk, arra az eredményre jutunk, hogy rendkívül szűk szókinésű

mind az Anyegin egyéb részeihez, mind más, orosz nyelvű szépirodalmi vagy tudományos alkotások vizsgált részleteihez képest; erősen hasonlít e szempontból a kötetlen beszélgetéshez. Ugyancsak az élő, hangzó beszédhez közelíti az is, hogy benne, a fent jelzett mértékben, a leggyakoribb szavak fordulnak elő.

A továbbiakban azt kívánjuk vizsgálni, hogy az ily módon körülhatárolt Levél milyen önmagában szemlélve és milyenek e szempontból érintendő magyar fordításai. Maga a Levél túlságosan kis terjedelmű ahhoz, hogy részleteinek összegezéséből kellő biztonsággal törvényszerűségeket állapítsunk meg (bár magát a részekre bontást az alábbiakban meg fogjuk tenni), viszont önmagában egy kerek egész. Ezért elsőként az úgynevezett általános TJV megállapítása látszik célszerűnek. Ezen azt értjük, hogy valamely egész szöveg — jelen esetben a Levél — valamennyi jelét összeszámoljuk, és ezzel a mennyiséggel osztjuk a benne előforduló összes típusok számát. (Más szavakkal: az ÁTJV nem egyéb, mint a KTVJ egy meghatározott jelértékre kiszámolva.) Ime, milyen eredményre vezet bennünket ez a számítás a Levél egész terjedelmére vonatkozóan:

	Puskin	Bérczy	Áprily
Összes jel	373	365	359
Összes típus	205	222	219
Összes típus osztva összes jellel	0,55	0,61	0,61

Úgy tűnik tehát, hogy mindkét magyar fordítás elég jelentős mértékben — a puskinsi szöveghez képest közel egykilencednyivel — emelte a típusok arányát a jelekéhez, vagyis, hogy mindkét magyar fordító jelentősen „színebb” az eredetinel, több különböző szót használ, mint az eredeti szerzője. De nem szabad sietnünk e következtetés levonásával, figyelembe kell vennünk, hogy amikor az orosz „jeleket” a magyar „jelekkel” állítottuk szembe, nem egészen azonos tárgyakat mértünk össze. Ha a két nyelv rendszerére gondol az ember, legelsőül talán az merül fel benne, hogy az orosz nyelv számos viszonyiszót használ, ezek, tekintettel arra, hogy definíciónk szerint különálló szavak, hiszen elől-hátul spácium választja el őket a többi szövegdarabtól, a jelek számát gyarapítják, a típusokét viszont csökkentik (hiszen eleve nyilvánvaló, hogy igen gyakran fordulnak elő bármely szövegben): a nekik megfelelő magyar elemek viszont legtöbbször ragok — a ragok azonban akárhányszor is ismétlődnek szövegünkben, sem a jelek, sem a típusok számán nem változtatnak, hiszen egybe írjuk őket valamely szóval (így pl. az orosz *к вам* két jel, a magyar *önnek, őnhöz, magának* stb. — egy). Ez a tényező tehát abban az irányban tolná el a fent felírt arányt, hogy az orosz szövegnek eleve, az orosz nyelvtani szerkezet következtében, valamivel alacsonyabb ÁTJV-kulccsal kell dolgoznia, stílustól függetlenül. Ugyanakkor éppen ellenkező irányban hathat az a körülmény, hogy a magyarban van határozott és határozatlan névelő, — ez összesen két típus, de a jelek között hányszor előfordulhat, megint csak általában függetlenül a szöveg stílári sajátságaitól! (Nemes adatai alapján azt lehet mondani, hogy az általa átvizsgált szövegben minden 8—9-ik szó a vagy az.) Nyilván ugyanilyen előjellel kell értelmeznünk azt a körülményt is, hogy a magyarban olykor — és nem is ritkán — egyes igekötőket külön írunk igetövéktől, s ilyenkor ezek az igekötők is külön jelnek számí-

tanak, de gyakori ismétlődésük miatt a típus-számot jelentősen nem emelik. Amíg tehát egy nyelv keretein belül maradtunk, az egyes szavakkal mint jelekkel könnyen tudtunk dolgozni, mielőtt azonban túlléptük egy nyelv határait, alig áthidalható nehézségnek látszik az, hogy az egy szóra eső információ-érték az egyik nyelvben más lehet (sőt, úgy látszik, szükségszerűen más), mint a másik nyelvben.¹³ Általában véve ez a probléma úgy látszik megoldhatónak, vagy az itteninél jobban megoldhatónak, ha pl. nem szavakat, hanem morféákat számlálunk, ha az egyes morféma-előfordulásokat tekintjük egy-egy jelnek, és az azonos morféákat egy-egy típusnak, bár ez az eljárás sem segít minden esetben (így pl. megoldja a viszonyzó-rag különbséget, de már a névelő esetén csak grammatikai felvilágosítással szolgál, ezt a felvilágosítást stiláris szempontból megint csak nem nagyon tudjuk értékelni). Ezért itt, adott kis szövegünk esetén a következőképpen jártunk el. Összefoglaltuk egy táblázatba azokat a jeleket, amelyek igen gyakran fordultak elő a Levélben, és amelyekről többé-kevésbé nyilvánvaló, hogy nem értelmi, hanem grammatikai információt hordoznak (2. sz. táblázat).

2. táblázat

Puskín		Béreczy		Áprily	
К	3	el (igekötő)	3	el	5
С	3	a, az	8	a, az	11
В	13	egy	2	egy	3
Я	22	én	5	én	3
Ты	12	te	4	te	7
Вы	10	ön	7	maga	2

Megjegyzés: a számok azt jelölik, hogy az adott típus hányszor fordul elő a Levél folyamán.

Ebből a táblázatból először is azt az érdekes következtetést lehet levonni, hogy — legalábbis ami a Levelet illeti — a magyar névelők s a többször előforduló *el* igekötő nem okoznak különösebb gondot: megközelítően ugyanannyiszor fordul elő ez a három magyar típus, mint a három leggyakoribb orosz viszonyzó (Puskinnál az első három típus előfordulásainak összege 19, Áprilynél 19, — kisebb eltérés csak Béreczynél mutatkozik: nála ez a szám 13). Természetesen előfordulnak még egyéb viszonyzók is az orosz szövegben, de csak 1—2 alkalommal, így az adott kiterjedelmű szöveg esetén ezt a körülményt nyugodtan figyelmen kívül hagyhattuk; valamint hogy az *egy* minden előfordulását kiemeltük — tehát azt is, ahol nyilvánvalóan számnév, de az oroszban nem stiláris, hanem nyelvtani okoknál fogva ez a számnév a megfelelő helyen nem szerepel. Az első három típus tehát semlegesíti egymást, ezeket a további számításokból ki lehet hagyni — amennyit a magyar tömörsége vesztett a névelők s egyetlen igekötője vámján, ugyanannyit vesztett

¹³ Két indiai kutató végzett érdekes számításokat (ezek a számítások az általunk alkalmazottaknál sokszorosán bonyolultabbak) arra vonatkozóan, hogy az egyes nyelvek mennyire „jól” vagy „rosszul” gazdálkodnak a rájuk bízott információval: B. S. Ramakrishna, R. Subramanian: Relative efficiency of English and German languages for communication of semantic content. IRE. Transactions on information theory, New York, 1958. IV. k. 3. sz.

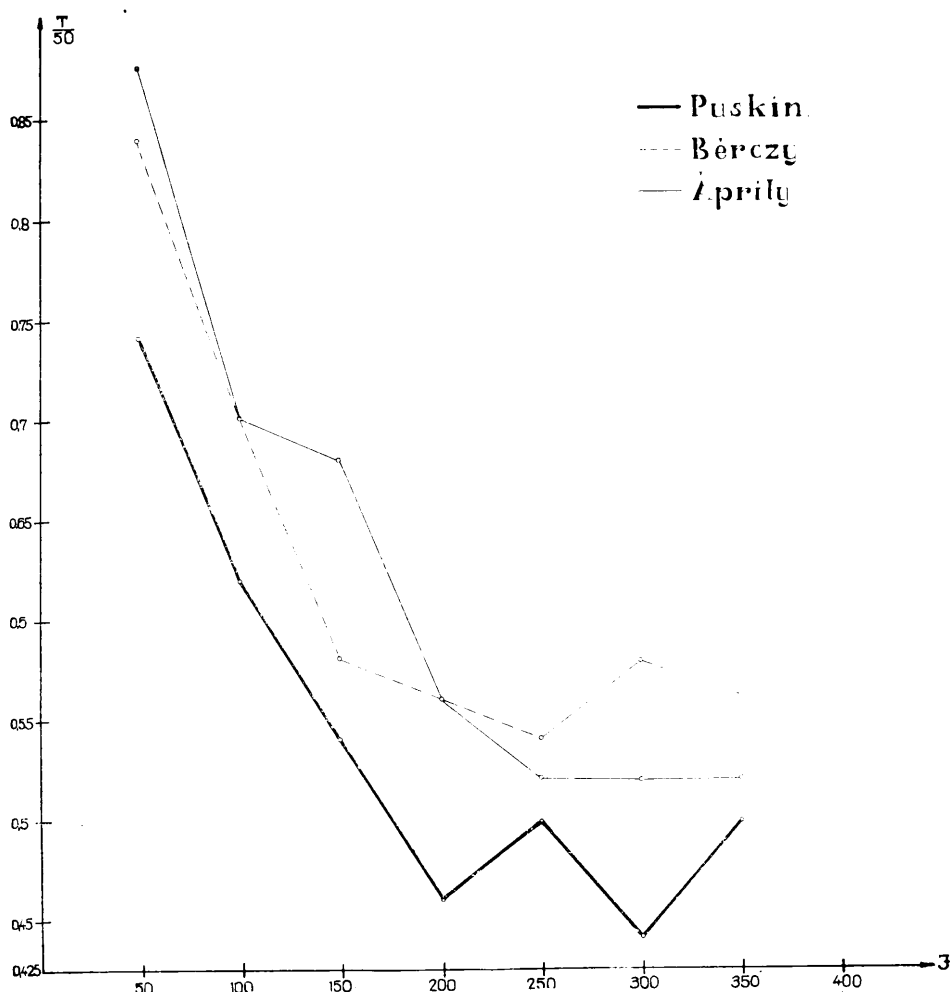
az orosz is néhány viszonyzója révén. Igen meglepő lehet, legalábbis a kívülről állók számára, hogy a lényeges eltérés a személyes névmások területén mutatkozik: hiszen itt nem a francia nyelv áll szemben a magyarral (ha Puskin szerint franciából van is fordítva a levél . . .): a franciában vagy más hozzá hasonló nyelvben természetesnek tűnik, hogy lépten-nyomon találkozunk alanyesetű személyes névmásokkal, melyek tulajdonképpen nem is névmások, hanem az igétől különírt, előtte álló személyragok (ilyen szempontból tehát a „szeretek” és a „j’aime” kifejezések közötti viszony olyan, mint az „önnek” és a „к вам” kifejezések közötti). Az oroszban a személyes névmások magas arányszámát a következők magyarázzák. A múltidejű igealakok mellett alanyként szereplő személyes névmás közvetlen grammatikai szükségsszerűséből lép fel, hiszen, mint ismeretes, az orosz ige múltidejű alakjai személyek szerint nem ragozódnak; a Levél igealakjainak többsége pedig éppen nem jelen vagy jövő idejű. Továbbá: fentebb már láttuk, milyen „beszélgetés”-jellege van a Levélnek, akkor említettük, hogy a beszélgetés szükségszerűen több névmást hoz magával, mint a más jellegű szövegek. A Levél folyamán kisebb mértékben, de egyéb szövegekben nagyobb súllyal érvényesül az a körülmény, hogy a múlt idejű igealakok mellől az alanyként álló személyes névmás áterjedt a jelen- és jövő idejű igealakok mellé is, bár ott közvetlenül grammatikailag nem lenne szükségszerű. Végül nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a nevezetes tényt sem, hogy a magyar tárgyas igeragozás számos esetben szükségtelenné teszi a — beszélgetés során gyakran névmással kifejezett — tárgy kitételét. Egyetlen példával illusztrálhatjuk a mondottakat: a Levél befejező soraiban előforduló я жду тебя kifejezés magyar megfelelője: *várom* (Áprilynál így is van, Bérczynél e helyen: *Óh jer!*). Hogy tehát az összehasonlítási alap egyformább legyen, hagyjuk el a Levél osztípusszámából — mind az eredetiben, mind a két fordításban — az inkriminált 3—3 típust, és ugyanakkor hagyjuk el természetesen előfordulásaikat is, tehát az általuk képviselt jelmennyiséget. Ilyen módon a szöveget mintegy megtisztítottuk attól, ami a két nyelv rendszere közötti különbségből adódik, a módosított eredmény tehát megmutatja, mi lenne a tisztán stiláris jellegű eltérés, sőt még el is túlozza ezt az eredményt, hiszen nyilvánvaló pl., hogy a magyar személyes névmás több helyen ott állna grammatikai vagy — a Levélben — főleg logikai-emocionális okokból. A módosított értékek így alakulnak:

	Puskin	Bérczy	Áprily
Összes típus	202	219	216
Összes jel	329	349	347
Összes típus osztva összes jellel	0,61	0,63	0,62

Figyelembe véve az elmondottakat, az így kapott értékeket bátran a maximális stiláris eltérés alsó határának tekinthetjük, és azt állíthatjuk, hogy a felhasznált szókincsben mutatkozó eltérés valahol az első, durva eredmények (0,55; 0,61; 0,61) és az itt közölt helyesbített eredmények (0,61; 0,63, 0,62) között vannak. Ha ehhez hozzávesszük azt, hogy valamely szöveg más nyelvre való fordítása az azonos mennyiségű hírtartalom mellett szükségszerűen mindig valamivel több anyagi ráfordítást igényel, mint amennyi anyaggal az az eredeti nyelvben kifejezésre jutott,¹⁴ akkor azt mondhatjuk,

¹⁴ Vö.: И. М. Яглом, Р. Л. Добрушин, А. М. Яглом: Теория информации и лингвистика. Вопросы языкознания, 1960, IX. 1:109.

hogy a vizsgált szempontból a két fordító viszonylag igen nagy pontossággal tolmácsolta az eredetit; amennyiben van eltérés az eredetitől, ez olyan irányú, hogy a fordítások gazdagabbak a felhasznált szókincs szempontjából, mint az eredeti. (Talán mondanunk sem kell, hogy ez utóbbi megjegyzésünk nem dicsé-

3. ábra. A Levél és két magyar fordítása DTJV-értékei.

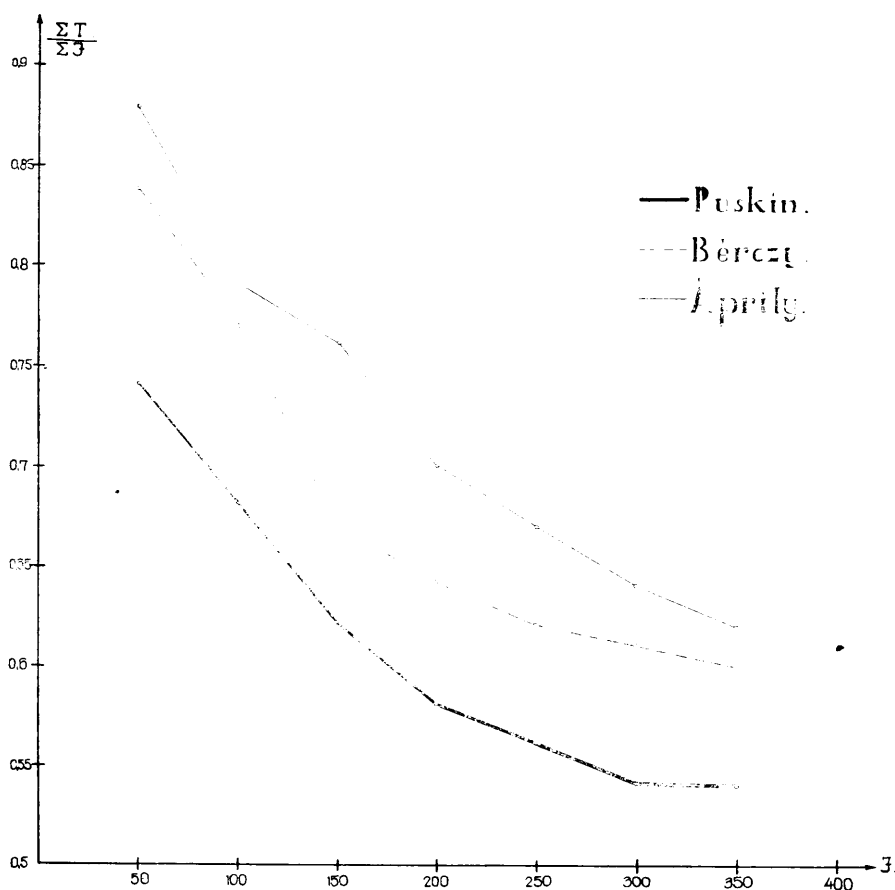
ret akar lenni a fordítók címére és nem „bírálat” Puskinéra: nyilván nem az lesz a „szebb”, ha valaki gazdagabb szókincsfelhasználással ír, mint Puskin.)

Ha mármost a Levelet és két fordítását részeire bontjuk, hasonló eredményre jutunk, mind a DTJV, mind a KTJV értékek vizsgálata alapján (3—4. ábra; megjegyzendő, mint látható, a Levelet és két fordítását nem százas, hanem 50-es szakaszokra bontottuk, hogy részletesebb eredményeket kapjunk; a 350-en felüli jelekhez tartozó értékeket nem jelöltük, bár a Levél

és két fordítása valamivel több, mint 350 jelből áll). Az eredeti végig lényegesen kevesebb típust használ, mint Bérczy és — kiváltképp — mint Áprily. Különösen szembeszökő az új típusok számának rohamos csökkenése az eredeti első 200 jelén belül, vagyis a következő szavakig:

Ты в сновиденьях мне являлся,
Незримый, ты мне был/уж мил

(a / jellel jegyeztük meg az első 200 jeles szakasz végét).

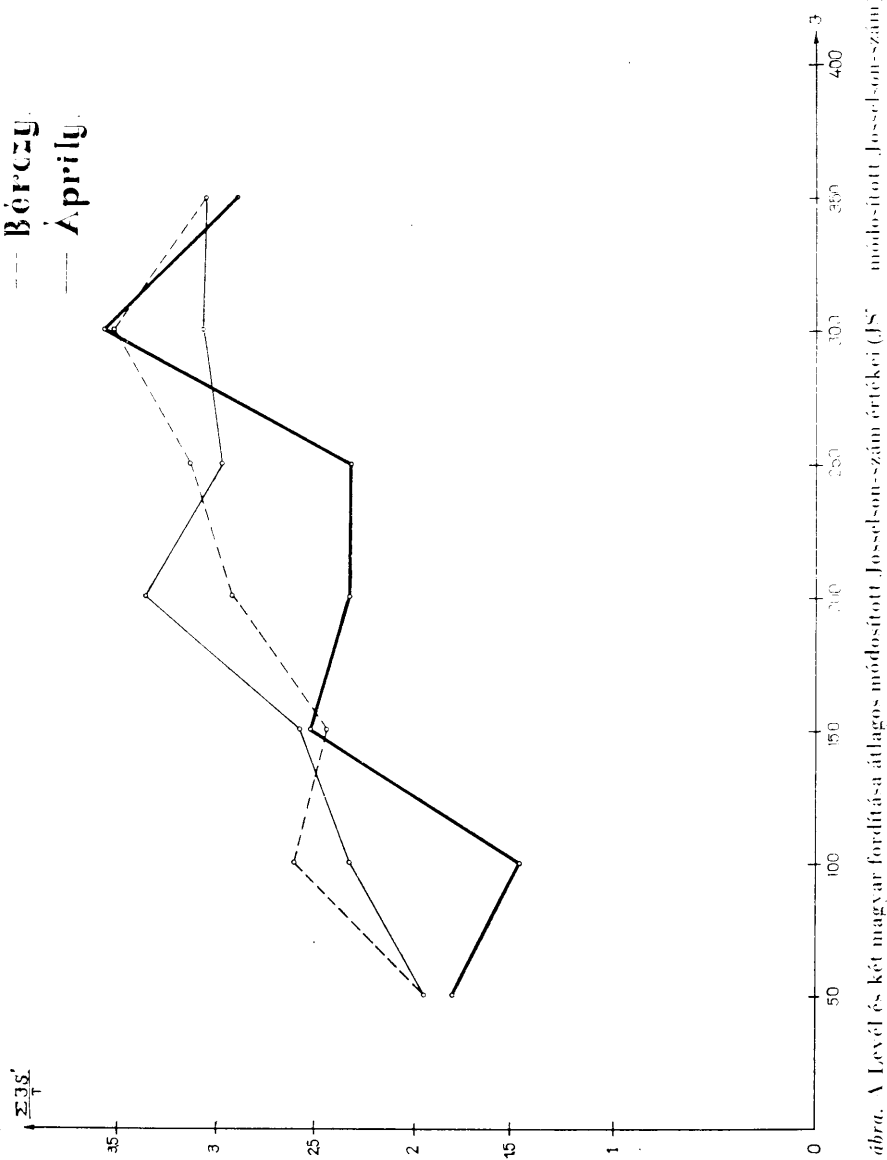
4. ábra. A Levél és két magyar fordítása KTJV-értékei.

Megvizsgáltuk a Levélben belül is a típusok abszolút gyakorisági számát. A Levél átlagos JS'-át úgy kaptuk meg, hogy a benne előforduló valamennyi típus JS'-át összeadtuk és elosztottuk a típusok számával (emlékeztetünk arra, hogy itt nem az 1—10-ig terjedő, hanem az 1—6-ig terjedő skálát alkalmaztuk — JS' —, tehát ezek az eredmények csak egymáshoz viszonyíthatók közvetlenül, a korábban adott eredményekhez nem). Az eredmény a következő volt:

Puskin 2,41, Bérczy 3,17, Áprily 2,99. Vagyis: Puskin nemcsak kevesebb típust használ, hanem éppen a legegyszerűbb, legkopottabb típusokat gyűjti össze a Levélbe, hozzá képest mindkét fordító „szépít”: ritkább, költőibb, vagy — Bérczy — régiesebb szavakat használ. Az adott értékek az eltérés felső határát adják, a valóságban az eltérés ismét kisebb az eredeti és a két fordítás között, hiszen, mint említettük, a magyar eredmények egy tisztán újságnyelvre épült statisztikához vannak hasonlítva, az oroszok pedig egy olyanhoz, melyben szerepel ugyan nem kevés zsurnalisztikai forrás is, de ezen kívül jelentős mennyiségben szépirodalom, nevezetesen éppen puskinsi szövegek is. Mindenesetre nem kell azt gondolni, hogy a Josselson szerint mért és a Nemes szerint mért értékek között túlságosan nagy az eltérés: az a nem nagy számú, egyszerű típus, amit a levél tartalmaz, zömében — éppen nagy abszolút gyakoriságánál, köznapi voltánál fogva — újságnyelvi szövegekben sem sokkal ritkább, mint az irodalmi nyelv nagy átlagában. Az 5. ábrán bemutatjuk az abszolút gyakorisági szám változását 50-es szegmentumoként. Ebből többek között kiderül az, hogy a Levél eredetijének első 200, sőt 250 jeles darabja nemcsak kevés új típust tartalmaz, mint fentebb láttuk, hanem igen egyszerű szavakat is.

Péter Mihály többször is használja a „színtiszta próza”, „színtiszta nemes próza” kifejezéseket Tatjana levelének jellemzésére (i. h. 246, 247). Úgy gondoljuk, az itt elmondottak alátámasztják ezt a megállapítást. Az általunk alkalmazott módszer lehetővé tette, hogy távolabbról szemléljük a remekművet s annak két magyar remekmű-mását: ilyen távolságból nézve is csak azt mondhatjuk, hogy szinte megrázó erővel áll előttünk az eredeti mű egyszerű szóanyaga és egyszerű felépítése. Csupán az itt ismertetett módszert lehetne még tovább is alkalmazni Tatjana levelének jobb elemzésére, így például össze lehetne hasonlítani a Levelet ebből a szempontból a szerelmes Anyegin egy későbbi, Tatjánához írt levelével. De a stílus nemcsak a szavak összessége: lehetne vizsgálni ezt a szöveget a nyelvtani felépítés szempontjából — talán itt is kiderülne az, hogy a Levél milyen prózai és milyen mai (az eltérés ezen a téren valószínűleg még nagyobb lenne az eredeti és két fordítása között, amennyiben különösen Bérczy régiesebb alakokat használ).

Az átvizsgált anyag viszonylag kis mennyiségénél fogva nem alkalmas arra, hogy belőle általános érvényű következtetéseket teljes biztonsággal levonhassunk. De talán így is érezhető volt, hogy az ismertetett módszerrel kellő pontosságú mennyiségi mutatókat lehet kapni egy-egy irodalmi alkotásra vonatkozóan; ezen objektív mutatók alapján objektív módon össze lehet hasonlítani különböző szövegeket. A módszer nyújtotta eredmények különösen élénken reagálnak arra, ha az író más témakörre tér át, ilyenkor megmutatják, milyen mérvűek egyes nyelvi következményei ennek az új témára való áttérésnek; ugyanígy kiugranak a szövegek összeségéből a párbeszédes darabok, illetőleg az ahhoz hasonló felépítésű szövegrészek. Ha egészen szűk anyagon is, de be kívántuk mutatni, hogy ezen túlmenően, kitapintathatók általánosabb érvényű, strukturális-tipológiai sajátosságok, melyek már nem egyes szövegekre vagy szövegdarabokra, hanem valamely nyelven írt szövegek összességére érvényesek lehetnek több-kevesebb eltéréssel.

5. ábra. A Levél és két magyar fordítása átlagos módosított Josselson-szám értékei (JS* módosított Josselson-szám)

Énekmondók a középkori Magyarországon I.

FALVY ZOLTÁN

Mint a történelem valamennyi kora, a középkor sokrétű, szélsőségekben gazdag élete is megteremtette a maga zenélési alkalmait, zenészeit, hallgatóit. E kor differenciált társadalmi életében fontos helyen állott a muzsikos, a vándorzenész, aki éppen azért, mert egyaránt megszólaltatta az egyszerű emberek dalait és a főúri családok híres háborúit, összekötő szál lehetett. De nemcsak társadalmi rétegek, hanem országok fölött is állt, mert a népek dalait, szokásait egyik nemzettől a másikig vitte; országok, városok törvényén kívül állt, ha nyelvi nehézsége akadt, produkciója biztosan feloldotta azt: útjának nem volt határa.

Sokféle elnevezése Európa különböző országaiban megannyi árnyalati differenciát jelenthetett, tevékenységének lényege azonban mindenütt hasonló: szórakoztatás, akár könnyed formában, groteszk megnyilvánulásokkal, akár komoly históriás elbeszélések formájában, a régiekre való emlékezőességekkel.

A magyarországi vonatkozások összefoglalását azért tartjuk időszerűnek, mert az utóbbi években több részletkérdés tisztázódott ezen a területen: ezt szeretnők egységbe foglalni, másrészt a nemzetközi zenetudományi élet is nagy érdeklődéssel fordul napjainkban e kérdés felé.

Bevezetésként néhány kiragadott példával a korai európai feljegyzésekkel foglalkozunk (hogy a magyarországi kialakulás hasonló vagy eltérő voltára pontosabban utalhassunk).

Az énekmondókat, mulattatókat a történetírók már a VIII. századtól írásaikba foglalják: így pl. Muratori az *Antiquitatis italicae*-ben¹ (II. köt. 832: *De spectaculis et ludis publicis medii aevi*) a 791. évből: „Nescit homo, qui histriones et mimos et saltatores introducit in domum suam, quam magna eos immundorum sequitur turba spiritum”.

A mulattatók népszerűsége mellett, amely a korai századoktól az ezredforduló után csak növekedett, hivatalos alkalmaztatásukról Európában ritkán hallunk. Királyi szolgálatuk, javadalmazásuk időszakos. Philipp Mouskes versben korholja Nagy Károlyt, hogy Provence-ot ménestrellek közt osztja el:²

„Quar quant li buens rois Carlemanie
Ot toute mise a son demanie,
Provence qui mult est plentive
De vins, de bois, d'aïque de rive,
As leceours, as menestreux,
Qui sont auques luxurieux,
Le douna toute e departi.”

Hosszabb-rövidebb ideig nagyúri udvarokban találunk otthonra. Jól ismerik az énekes mondaanyagot, jó hangszerjátékosok, a bűvész mutatványokhoz is értenek. Ez volt az az általános jöculator-típus, amelybe a francia jongleur és a német Spielleute egyaránt beletartozott. Mellettük azonban a klerikusok elszegényedett csoportjai (a goliardok) is tevékenyen kivették részüket e nagy nemzetközi vagy nemzetek feletti kategóriákban. Már Müllenhoff³ utal a Spielleutek, valamint a goliardok közti összefüggésre. Az 1244-es Bayerischen Landfrieden-ben ezt találjuk⁴: „De vagis et histrionibus. Item clericos tonsuram laicalem deferentes

¹ Diez, Friedrich : Die Poesie der Troubadours. 2. Aufl. Leipzig, 1883. 16. l.

² Diez, Friedrich : i. m. 13. l.

³ Müllenhoff, Karl Viktor : Zur Geschichte der Nibelunge Not. Braunschweig, 1855. 20. l.

⁴ Piper, Paul : Die Spielmannsdichtung. Berlin—Stuttgart. 1887. 5. Die Wagentenlieder. 277. l.

videlicet vagos, et etiam laicos istriones, mulieres secum per provinciam ducentes, et quoslibet ioculatores, nisi in sua parochia innatos, ponimus extra pacem.”

Az európai mulattatók és énekmondók közül sokan jártak Magyarországon. Hazánk, e nagy vándorutak során délkeleti határpont volt.^{4a} A nyugati énekmondók, mulattatók magyarországi tevékenysége bizonyára nem maradt hatás nélkül, de hatásuk talán nem olyan egyedüli, mint azt Moór Elemér korábban igazolni próbálta.⁵

Az énekes és mulattató kategóriák olyanfajta kialakulása Magyarországon, mint amilyen nyugaton ismert, jóval bonyolultabb, több szerteágazó forrásból fakadt.

A magyarság Európába érkezésekor avar és szláv őslakosságot talált a Kárpát-medencében. Az archeológiai leletek szerint már ezeknek a népeknek is volt zenélési gyakorlatuk (a jánoshidai⁶ és más avarkori sípokon — a jelenlegi feltételezések szerint — már kétszólamú dallamokat lehetett megszólaltatni); emellett a magyarságnak is volt egy olyan rétege: a sámánok csoportja, akiknek tevékenységéhez nélkülözhetetlen segédeszközként, ritmikus folyamatossággal kellett, hogy szójlon a zene. A sámánizmus volt a magyarság ősvallása, amely az ősvallások klasszifikációja szerint⁷ abba a fejlettebb (3.) csoportba tartozott, ahol a népistenei természetfeletti, és olyan világban élnek, ahová csak a sámán juthat el.^{7a}

A fenti két eredőnek a gyakorlatát folyta át a XI. században a kereszténység, megalkotva Magyarországon is azokat a zenélési alkalmakat és formákat, amelyek nyugaton is éltek. Ezek legtöbbször a térités és a kereszténnyé alakítás fontos tényezői lehettek, állandó küzdelemben fejlődtek, változtak a honfoglaló nép tradícióival, ősvallásával: a sámánizmussal, s annak minden járulékal.

A mulattatók, énekmondók helyzetét Magyarországon, valamint csoportjaiknak kialakulását tehát: a pogány ősvallás, a vándorlás során csatlakozott népek, a Kárpát-medencében élő népek, a kereszténységre való áttérés (ettől kezdve a nyugattal való állandó, a kelettel való gyakori érintkezés) determinálja.

I. A magyarországi énekmondók

A régi magyar szóhasználat, a szójegyzék- és oklevél-adatok számos kifejezést tartanak számon, melyek a mulattatók, énekmondók megjelölésére szolgáltak. Közülük három fordul elő a leggyakrabban:

1. a magyar eredetű: regös
2. a szláv nyelvekből való jövevényszó: igric
3. a francia latinságból származó: jocular

Mindhárom kifejezés magyarországi szereplésével és értelmezésével részletesen foglalkozunk; tárgyalásuk után pedig megpróbáljuk mindazokat a lényeges kifejezéseket felsorakoztatni, amelyek e tárgykörre vonatkoznak, s a fenti három kifejezésen kívül gyakran előfordulnak.

*

1. *Regös.* — A magyar folklorisztika első kutatói a XIX. század közepén az ország két különböző vidékén: a nyugati (Dunántúl) és a keleti országrészen (a székelység körében) ugyanazt a népszokást jegyezték le.⁸ A regölés volt ez, amely ekkor már az alakoskodó

^{4a} *Salmen, Walter*: A középkori magyar vándorzenészek külföldi útjai. Kodály Emlékkönyv. 1957. 159—164. l.

⁵ *Moór Elemér*: Die deutschen Spielleute in Ungarn. Ung. Jahrbücher. 1921. 281—297. l.

⁶ *Bartha Dénes*: Die avarische Doppelschale von Jánoshida. Archeologia Hungarica. Budapest, 1934. és

Horusitzky Zoltán: Eine Knochenflöte aus der Höhle von Istállóskő. Acta Archeologica, 1955. 133—140. l.

⁷ *Lubbock, John*: The origin of civilisation. 1870. VII. fejelet. Német ford.: Die Entstehung der Civilisation und der Urzustand des Menschengeschlechtes. Übersetzung von A. Passov. Jena, 1875.

^{7a} *Diószei Vilmos*: A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Budapest, 1958. c. művében foglalkozott részletesen a magyar ősvallással.

⁸ *Pländer Ferenc*: Göcsejnek esmérete. Tudományos Gyűjtemény. 1838. VI. köt. 20—22. l.

Török Sándor: A regélés Zala megyében. Magyar Nyelvészet. 1860. 335—337. l.

Sebestyén Gyula: A regösök. Budapest, 1902.

népszokások nagy nemzetközi családjának egyik jeles tagja volt. Ahogy Európában, úgy Magyarországon is pogánykori hagyaték és a keresztény hagyomány közös megnyilvánulása, sok olyan elhomályosult értelmű résszel, amely eredetére nézve XIX. századi művelőik előtt teljesen ismeretlen volt.

Mint ma is érvényes szövegéből tudjuk, a téli napforduló ünnepéhez kapcsolódott (a középkoron át ez egybeesett a Karácsonnyal). Ma december 25-én szokásos. Szövege árul el

Vándor mulattató a Kálamancsehi Breviárium 23. rectóján lévő iniciáléban. A kódex 1480-ban készült Budán. Franciscus de Castello Ithalico milánói miniator munkája.

legtöbbet eredetéről. A regösének sokféle változatban élő szövegéből azokat közöljük, amelyek rég elfeledett emlékképeket idéznek:

Nem vagyunk mi rablók
Szent István szolgái
most jöttünk hideg kútról
hideg mezejéről.

Ref. Haj regő rejtem,
azt is megengedte
ez a nagy Úristen.

Eljöttünk, eljöttünk
Szent István szolgái
régí szokás szerint
szabad megtartani.

Ref. Haj, rege rejtem
majd neked ejtem
Regőjjünk, regőjjünk
a házigazdának...
Emitt keletkezik
egy kis kerek pázsit
abba legelészik
csudafiú szarvas
csudafiú szarvasnak
ezer ágo-boga

ezer mise gyertya
gyujtatlan gyulladjék
ojtatlan aludjék !
Azt is megengedte
de a nagy Úristen
Hét ökör régi törvén

Ref. haj, regő rejte.
Csiszegünk, csoszogunk
cserfakéreg bocskorunk,
hajdinapelve köntösünk
zab nadrágunk.

Ne fuss, ne fuss, ne fuss
Szent István királyunk
mi sem vagyunk ördögök
hanem te szolgáid.

Teljes refrain:

Rőt ökör, régi törvény
haj, regő rejtem,
azt is megengedte
az a nagy Úristen.

Az egész éneklendő szöveget (ez nem vonatkozik a fönt közöltekre, helyesebben ezek is részei csak az egész népszokásnak) négy fő részre osztják:⁹

- a) beköszöntő: „Ne fuss, ne fuss Szent István királyunk”, vagy „Nem vagyunk mi rablók” stb.
- b) énekek: „Amott keletkezik” (a csodafiúszarvasról),
- c)összeregölés: „Itt is vagyon egy szép leány” (két fiatal összeregölése),
- d) záradékok: „Szegezen vagyon csattos erszény fele szegény regélőké . . .” (ajándékkérés).

Minden résznek fontos eleme a refrain. A beköszöntő (a) más szövegekben rablók helyett ördögöket említ, akiket Szent István üldözött (az ördög kifejezés úgy válhatott rablóvá, hogy az, aki a bekormozott arcú ördög szerepét viselte, a későbbiek folyamán, amíg a csoport a szobában regölt, az éléskamrában összeszedett néhány dolgot); a regösök tiltakoztak az ellen, hogy őket ördögöknek vagy rablóknak nevezzék, mert mint énekelték, ők nem ördögök, hanem Szent István szolgái és vándor énekmondók.

A szöveg további részén „régí szokás”-ra történik utalás. Az ének szerint ez az öltözékre vonatkozhatott (arcukat bekormozták, tökbéjből fejrevalót készítettek, fekete felsőrészt, fehér nadrágot öltöttek, hosszú farkat kötöttek magukra). Az általános öltözék mellett 2 állatbőrös alakoskodó is tartozott a csoporthoz: a bika és a szarvas. Kellékeikről is hallunk a „régí szokás”-ban: láncos bot, egyfenekű dob. A regölés közben a két állatbőrös állandóan mozgott, míg a többiek csak a refrainnél mozdultak meg, ekkor azonban láncos botjaikat is megcsörgették, dobjaikat is megszólaltatták.

A regösének refrainje sokat vitatott.¹⁰ A „Haj, regő rejtem” kezdetű ütempár általában bővítésekkel fordul elő, a refrain pedig csak későközépkori hatás a magyar népzében, s a gregorián hozta különféle formák mellett talán éppen az utazó nemzetközi vándor énekmondók dalainak hatására kért helyet. (Dallamával később bővebben foglalkozunk.) Kétségtelen, hogy a refrain, ahogy ma él, nem ősi járuléka az éneknek, inkább *szervi jelentősége* volt, mintegy csúcspontja az éneknek. Az erdélyi változatokban másként éneklik. Ott a szöveg: „De hó reme, róma.”¹¹

Ezek a ma már alig érthető szavak (az összes refrain-típusra vonatkozik), az összehasonlító nyelvtudomány szerint varázsigékkel azonosíthatók. A reg esetében ki lehetett mutatni,¹²

⁹ Legtöbbjét közli a Magyar Népzene Tára II. kötete: Jeles napok. Budapest, 1952.

¹⁰ *Kerényi György*: A regösének magva. Zenetudományi tanulmányok. I. Budapest, 1953. 241–254. l.

¹¹ *Közli Sebestyén Gyula*: i. m. 60. l. és *Kriza János*: Vadrózsák. Kolozsvár, 1863. 268. l.

¹² *Pais Dezso*: Reg. Horváth János Emlékkönyv. Budapest, 1948. 5–23. l.

hogy az egyenlő a révíületbe eséssel, a meleg, a hőség előidézésével (isteni révíület), a *rejt*em pedig varázsige (szerelmi varázslat, fiatal párok összeregölése), olyan alakja a rejt-nek, mint a varázsolom, bővíölöm. A rejt-ből származó helynevek már 1223-tól (a Lajta mellékén Sopron megyében RUHTKEWR) kettős jelentésűek: a) a varázslók visszanonulására szolgáló helyek, és b) az országvédelmi szerepben „ör-rejtek”-ek. Egyelőre itt nehéz párhuzamot találnunk. Az azonban feltűnő, hogy a regölés mai népszokása az ország két egészen ellentétes területén él (helyesebben élt a múlt század közepén), s az oklevéladatok sem az ország belső területéről valók, hanem elsősorban abból az övezetből, ahol a honfoglaláskor nem magyar törzsek laktak, hanem a határvédelmi feladatokat ellátó csatlakozott népek. Ilyen csatlakozott nép volt a székelység is,^{12a} amely elől járt a harcban, hátul a visszavonulásban, békében pedig a magyar törzsek-lakta középső terület körül helyezkedett el, más csatlakozott népekkel együtt. Számunkra azért kínálkozik a székelyek említése, mert a XIX. századi Erdélyben, náluk volt gyakorlat a regölés, ugyanakkor a mai Dunántúlon is találhatunk székely nyomokat, továbbá a Felvidék déli részén is.

Ma már nehéz tisztázni, hogy egységes volt-e ez a sámánkodással összefüggésbe hozható regölés, csak a csatlakozott népek sajátja, vagy a magyarok körében is általános volt-e, különválás, áttelepítés, vagy vándorlás útján jutott-e el Erdélybe? — Egyetlen módszerünk az lehet, hogy megvizsgáljuk azokat az eltéréseket, amelyek a két regölés között fönállanak.

Legfontosabb eltérés az időpont kérdése. Érdekes tanúságot szolgáltatnak erre vonatkozóan a XVII. századi kalendáriumok. Ezek beosztása szerint minden kalendárium külön csoportban közli az egész évre szóló vásári „sokadalmakat”: minden hónap melyik napján, hol lesznek vásárok. A napok és ünnepek felsorolásánál még a XVIII. század elején is kettős beosztást találunk: az új Gergely-naptár mellett a régi Julianus-naptár megfelelő napjait is. Innen könnyen leolvasható, hogy az új naptár Vízkeresztje egybeesett a régi naptár karácsonyi ünnepkörével, december 27-ével. Egy 1626. évre szóló gyulafehérvári kalendárium sokadalmai között Vízkereszt után következett egy „Regelő hétfő”, amikor Szebenben, Kis Mariában tartottak vásárokat. Ugyanezt találjuk egy 1642. évre szóló löcsei kalendáriumban is (ebben az évben Vízkereszt hétfőre esett, az egyenlő volt a régi naptár december 27-ével, s mindez egyenlő a regölő hétfővel). A Gergely-naptár időszámítását 1583-ban vezették be Magyarországon, az erdélyi országgyűlés pedig 1590-ben fogadta el. A regölés tehát ugyanazon a napon maradt a naptárváltás után, csak a naptárakban fennmaradt helyét nevezték másképpen. Van adatunk arra vonatkozóan, hogy 1552-ben Erdélyben is — e változás előtt — karácsonykor volt a regölés:¹³ „Mindiarást a mi Wrunc Iseus Christus születésének napia után következic az ördegnecc nagy innepe a Regelő hét. . .” Heltai Gáspár református prédikátor megjegyzése több dologról tájékoztat. Egyrészt az időpont egyezésétől bizonyít a dunántúli és az erdélyi regölés között, s ezzel a téli napforduló pogány hagyatékára utal, másrészt azt igazolja, hogy az esetleges különválás után sokáig hű maradt eredeti időpontjához (még 1590-ből is van egy részletes leírásunk):¹⁴ az idézet további részeiből az is világossá válik, hogy a reformáció vallás-erkölcsi törekvései nem nézték jó szemmel a népszokást. Az erdélyi regölésben tehát a XVI. században bizonyos változásai folyamat indulhatott meg, amely azonban még nem eredményezett teljes deklaszálódást.

Az időbeli eltérés így külsőlegesnek tekinthető; a kalendáriumok adatközléseinél azonban érdemes megállnunk.^{14a}

A kalendáriumok vásári felsorolásai az egész országot felölelik, tekintet nélkül arra, hogy mely városban nyomtatták azokat. Mégis tüzetesebb tanulmányozásuk kisebb eltérésekről tájékoztat. Mint említettük, a regölő hétfő két helyen szerepelt, helyesebben két évben, egészen eltérő kiadásokban (Gyulafehérvár—Erdély, Lőcse — Felvidék). Ez önmagában nem jelentené azt, hogy ezeken a helyeken volt szokás a regölés is. Gyakorlat ott lehetett, ahol ezeken a napokon vásárokat is tartottak: Szebenben és Kis Mariában (Kis Maria a Berettyó mellett fekszik Bihar megyében, Debrecen és Nagyvárad között). A XVII. század közepétől elmarad a hétfő elől a regölő, de a vásárokat továbbra is ugyanazokon a helyeken tartják e napon. Köhalommal bővíítve, mostmár három helyen: Szebenben, Kis Mariában, Köhalom-

^{12a} Györffy György : A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Századok, 1958. 12—87. l.

¹³ Heltai Gáspár : A reszezségnecc es tobzodásnac veszedelmes vóltárol való Dialogus. Kolozsvár, 1552. A Kenedi Antalhoz való ajánlási részhöz és az azt követő párbeszédben.

¹⁴ Gyallai Domokos ismerteti: Magyar nyelv. XLIX. 183—186. l.

^{14a} Tanulmányom elkészülte után vehettem csak tudomást *Dömötör Tekla* nyomtatás alatt levő dolgozatáról, amelyben a Regölő hétfő eddig bizonytalan összefüggéseit tárta fel. Dolgozatából világossá vált, hogy az egyenlő a német naptárakban is szereplő „geschworener Montag”-gal és az ehhez fűződő Európa-szerte igen elterjedt népszokással.

ban. A „regölő” elmaradásakor is bizonyos, hogy ugyanarról a napról van szó, mindig Vízkereszt táján — néha előbb, néha utóbb. Táblázatot közlünk az átnézett kalendáriumokról: a felső mezőben azok a kalendáriumkiadások szerepelnek, amelyekben nem szerepel a „hétfő”, az alsóban azok, amelyekben szerepel.

B = Bártfa
Cs = Csepreg
D = Debrecen
Gy = Gyulafehérvár
K = Kassa (1706 és 1707 kivételével, akkor Komárom)
L = Lőcse
N = Nagyszombat
T = Tejfalva
Zs = Zsolna

A táblázat szerint a XVII. század első felében 2 kivétellel seholsem szerepel a bizonyos hétfő, míg 1650 után csaknem minden naptárban, a felső és alsó mezőny két alkalommal fedi egymást: 1661-ben és 1669-ben. Ekkor a nagyszombati kalendáriumokban nem szerepel a hétfő a három helynévvel, míg a lőcseiekben igen.

—1619	—1629	—1639	—1649	—1659	—1669	—1679	—1689	—1699	—1710
		K1631			N1661				
		Cs1632				Zs1672			
	D1624								
			T1645						
		L1636							
	L1627								
		L1638							
D1619	LK1629	B1639			N 1669				
				L1650	L1660	L1670	N1680	L1690	L1700
					L1661	L1671		L1691	KD1701
			L1642		L1662				
					L1663	L1673	K1683		L1703
				L1654	L1664	L1674	D1684		LD1704
				L1655		L1675	D1685		
	Gy1626			L1656	L1666			L1696	KD1706
				L1657	L1667			L1697	BK1707
				LK1658	L1668		L1688	KL1698	B1708
					L1669	L1679	K1689	L1699	B1710

Eredmény: a XVII. század második felében ismert és nevezetes nap volt a Vízkereszt körüli regölő hétfő, az említett helyeken: *Szebenben, Kis Mariában és Kőhalmon*. Fontos esemény volt azért, mert a vásárokat az év folyamán az egyházi szempontból is kiemelkedőbb napokon tartották. Ez a hétfő volt az egyetlen állandó hétfő, amely nem egyházi eseménnyel volt kapcsolatos.

Visszatérve gondolatmenetünkre, a kalendáriumváltozással kapcsolatban arra is utaltunk, hogy a református prédikátorok heves kirohanásokat intéztek a regölés ellen. Szóltunk

arról is, hogy ennek bizonyára meg lehetett a hatása is, talán ismét veszített eredeti elemeiből, talán „tobzódásából” faragtak le. Azonban eltávozott Erdélyből keletre egy népcsoport, amely nézetünk szerint a regölésnek egy egészen ősi, primitív formáját őrizte meg. A csángó magyarok (csángó — vándor) ezek, akik a XIII. századtól kezdve három alkalommal telepedtek át Moldvába és a Havasalföldre.¹⁵ Első ízben 1234-ben tudunk róluk új helyükön, másodszer 1490 körül vándoroltak át a Kárpátokon főként a keleti székelység köréből, Csíkből és Udvarhely megyéből, harmadízben pedig Mária Terézia korában, a XVIII. században keresetek sokan új otthont, az akkori német expanzió hatására.

Szokásaikat, életkörülményeiket már 1646-ban összefoglalta egy Rómának szóló jelentésben Bandulovits Márk.¹⁶ E leírásban részletesen kitér a csángó varázslók és jósok tevékenységére: „Amily becsben vannak Itáliában az élelméjű és egyúttal szentéletű tudósok, majdnem olyanban vannak ezeknél a varázslók. A varázslás és kuruzslás mesterségét üzni és tanulni mindenkinek szabad és megtisztelő. Nem egyszer látta, az utálatos kuruzslásuk üzését! Amit a régi jósokról meseképpen beszél az ókor, azzal ezeken a tájakon a saját tapasztalás ismertet meg. Mikor ugyanis meg akarják tudni a varázslók a jövőt, bizonyos helyet jelölnek ki maguknak, mormogva, fejüket elcsavarva, szemeiket forgatva, szájukat félrehúzva, homlokukat és arcukat összeráncolva, ábrázatukat elváltoztatva, kezüket és lábukat ide s oda hányva, egész testüket reszkettetve, némi ideig lábon állnak, azután földhöz vágják magukat, kezeiket szétterítve, lábaikat kinyújtva, mintha meg volnának halva, egynémelykor 3, 4 óra hosszat élettelenül fekszenek. Végre magukhoz térve, borzasztó látványt nyújtanak a szemlélőnek: először is reszkető tagokkal lassan felemelkednek, azután mintha pokoli szellemek szállották volna meg, minden tagjaikat és porcikájukat úgy kinyújtják, hogy az ember azt hiszi, egy csontocska sem marad a maga ízületében és forgójában. Utoljára, mintha álomból serkentek volna fel, álmaikról jövőndő gyanánt adják elő. Ha valaki betegségbe esik . . . a varázslókhoz folyamodik . . .”.

Mindez 1646-ban még így volt; egészen hasonlatos lehetett a sámánok tevékenysége is. Újabbkori adatok pedig arról számolnak be, hogy újév estéjén a csángó magyaroknál egy „hejgető” szokás él.¹⁷ (Igen hasonlatos a regöléshez). A XIX. század végén még egy rejtélyes — ma nehezen magyarázható — vers is fontos eleme volt:

„Keljetek fel bojérek,
gyujtsátok meg e gyortyákat,
nyisszátok ki ez ajtókat,
vesszétek meg e padakat,
Adj Isztennek szent anygala!
Memből jöttünk, membe menünk,
lelketeket membe visszük,
testyeteiket földbe tesszük;
gyiő-fából koporszó
leveliből borító,
z ágaiból legyező
gyükeriből hangyázó.
Pusztá pajta fedetlen,
háram beréb hat szemvel:
Ahó . . . !”

A vers lehet egy elhomályosult értelmű varázsigé sorozat. Néhány gondolatot felvetünk: első sora „Keljetek fel bojérek”, a román környezet hatására alkalmazott formula. A „bojár” ’rumánischer Edelmann’, szlávból román közvetítéssel magyarba került szó. A régi magyar nyelvben boér, bojér változatai szerepelnek.¹⁸ (A szláv eredetivel kapcsolatban utalhatunk az orosz Igor-énekben előforduló „boján”-ra, aki a XI–XII. századok orosz énekmondója.¹⁹

¹⁵ *Gegő Elek*: A moldvai magyar telepekről. Buda, 1838.

¹⁶ *Urechia. Vazul*: Codex Bandinus. Memoriu asupra scierei lui Bandinus dela 1646, urmatu textu, inotitu de acte si documente. Analele Ac. Rom. Seria II. Tom. XVI. 1893–94. Mem. Sect. Ist. 1–335.

¹⁷ *Wichmann Györgyné*: A moldvai csángók szokásaiból. Ethnographia, 1907. 287–94. l. és *Domokos Pál Péter—Rajeczky Benjámín*: Csángó népzene. I. Budapest, 1956. 256. l.

¹⁸ *Kniessa István*: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. Budapest 1955. I/2. köt. 800. l.

¹⁹ Russzkoe narodnoe poeticeszkoe tvorcesztvo. I. 1953. 207. l. A X–XIII. fejezetek *D. Sz. Lihacsov* foglalta össze.

ebben a vonatkozásban a régi hagyományok ápolója, akit az Igor-ének több más kifejezés között „látnok”-nak is nevez. A boján a középkori orosz fejedelmi udvarok énekmondója, tehát, aki az epikus énekek mellett a „szláva” énekek előadója is. A szláva énekek gyökerei pedig a halotti torok kultikus szokásai felé mutatnak, csak később váltak dicsőítő énekekké.²⁰ A mi rövid énekünkben a román közvetítés az elsődleges, értelme is ahhoz áll közel.

A második rész első sorai (6—7—8. sorok) a samánizmus elfeledett emlékeit idézhetik:

„Memből jöttünk, membe menünk,
lelketeket membe visszük,
testyeteket földbe tesszük . . .”

(A sámánizmus hite szerint csak a sámánok közvetítésével juthatott bárki kapcsolatba a természetfeletti istennel.)

Végül utolsó sorának néhányhangnyi szava: „Ahó” közeli kapcsolatot mutat az erdélyi regös refraineiből ismert: „De hó reme róma . . .” első tagjával, valamint a dunántúli refrain „Haj, regő rejtem”-ével, ahol a „Haj” (ismét összehasonlító nyelvtudományunk eredményeire utalva) éppúgy összefügg a magyar ósvallással,²¹ a sámánok varázsigéivel, mint a reg. — A fentiek szerint a moldvai csángó magyarok „Hajgató” szokása is megőrzött egy olyan varázsigét, amely sámán-papjaink szertartásának egyik fontos mozzanata lehetett.

Térjünk a gyakorlathoz, a mai gyakorlathoz. 1957 nyarán Domokos Pál Péter a csángó magyarok között járva magnetofon-szalagra vett egy „Hajgató”-t.²² Ez sok tekintetben megerősítette azt az érlelődő föltevést, amely a regölés és a hajgató között kapcsolatot keres, s amely mindkét szokásnak a régi időkbe nyúló eredetét feltételezi. A mai hajgató résztvevői a szöveget egy bizonytalan, lebegő hangon recitálják, s amikor az „ahó”-hoz érnek, megsörgetik hangszereiket (hangszereik: bika = dobféle, de a bőrből helyezett vizes szőrcsomó huzogatásával bűgő hangot ad; kürt-féle; csengettyű; kereplő; dob). Ugyancsak a mai hejgetés-ről számol be Moldvában Kallós Zoltán.^{22a} Szerinte csak Kalagor-ban tudják már magyarul. „Szabad-e hegetni” hangzik el a kérdés az év utolsó napján, ha igen, háromszor a kürtbe fúj a „fejedelem”, ami után a *hegető* az ablak alá álls elkezd „mondani”. Amikor egy bizonyos részhez ér („Még a kis ostorokból . . .”), elhallgat, csak az ostor pattogása hallatszik, miközben *haj, hahó*, szavakat kiáltoznak a csoport más tagjai.

A mai gyakorlat mellett néhány történeti adatot is felsorolunk. A hajgató-féle személynevek már a XV. századtól kezdve sűrűn ismétlődnek okleveleinkben:

- 1429: Stephano H a y g a t h o (Lelesz Acta 48—9)
- 1438: Petri H e y g e t h e w (Muz. Kállay)
- 1454: Michael H a y g a t h o (Lelesz Acta 65—56)
- 1455: Petri H e y g e t h e w (Lelesz Acta 66—35)
- 1461: Michael H e y g e t h e w (Muz. Kállay)
- 1473: Martinum H a y g a t h o (OL. D. 17. 514)
- 1479: Stephanum H e y g e t h e (Lelesz Acta 89—29)
- 1489: Michaelis H a y g a t h o (Lelesz Prot. II. 20)
- 1489: Martinus H e y g e t h e w (Muz. Kállay)
- 1492: Simon H a y g a t h o (OL. D. 36. 992)
- 1518: Paulus H a j o g a t h o (OL. D. 37. 007)
- 1525: Sebastiani H a y g a t h o (Lelesz. Prot. V. 276a)
- 1544: Az hayogato peternek ket forintot (OL. Nád. 40.)

Legtöbbjük észak-magyarországi oklevelekből való. Míg a forrásokhoz nem juthatunk, szerepükről sem szólhatunk, nem tudhatjuk milyen összefüggésben fordulnak elő az idézett oklevelekben.

A hejgetés azonban a Dunántúlon sem volt ismeretlen,²³ bár itt csak a regösének keretében található meg: a fiatal párokat „hajgatóssal”, *haj-hej* kezdetű varázsigékkel varázsták össze.

²⁰ Korompay Bertalan : A jokulator kérdés az Igor-ének és más orosz párhuzamok megvilágításában. Filológiai Közlöny, 1955. 321—22. l.

²¹ Pais Dezső : Haj, huj, kaját. Zenetudományi tanulmányok. Kodály Emlékkönyv. 1957. 133—158. l.

²² A hangfelvétel anyaga az Országos Néprajzi Múzeum fonogramm-archivumában található.

^{22a} Kallós Zoltán : Hejgetés Moldvában. Néprajzi Közlemények, 1958. 40—51. l.

²³ Sebestyén Gyula : i. m. 34. l.

E felvázolt szokás-törödékekben, oklevéladatokban, mind egy eredőt kereshetünk, egy pogánykori kultikus gyakorlatot, amely az egyik legnagyobb ünnepkörrel, a téli napfordulóval függhetett össze.

Záradékol szólnunk dallamáról. Kodály Zoltán foglalta össze „Magyar népzene” c. alapvető munkájában²⁴ a róla mondhatókat. A XIX. században lejegyzett dallamok mindegyike hexachord. Az 5. fokon és a körüle mozgó hangokon kezdődik. Jellemzőjük egy kvint ugrás, amely a páros-számú ütemek kvint hangjára lép fel. Néhol csak ez az ugrás marad meg. Kodály Zoltán a gyermekdal közeli rokonának tartja, megállapítja, hogy mindkettő egy nagy emberi közösség sajátja. Az ütempárok, vagy a rövid motívumok végnélküli ismétlése megvan minden primitív nép zenéjében, sőt a fejlettebbek ősi hagyományaiban.

Amikor most néhány dallam-hasonlóságra hívjuk fel a figyelmet, csak arra szeretnénk rámutatni, hogy a regös ének dallama nyomán milyen összefüggéseket lehet feltételezni, s mindezt milyen fontos lenne összehasonlító népzene tudományunknak módszeres következtetéssel fel is dolgozni.

Elsőként a különféle regös-ének változatok közül azokat a dallamokat tekintjük át, amelyek régi emlékképeket idéző sorokat kísérnek:

I.

Nem va-gyunk mi rab - lók, Szent Ist-ván szol - gá - i
 most jót - tünk hi - deg kut - rol hi - deg me - ze - je - szol
 Haj - re - ge rej - tem azt is meg - en - ged - te
 az a nagy Úr - is - ten.

El-jöt-tünk el - jöt - tünk Szent Ist-ván szol - gá - ji,
 re - gi szo - kás sze - rint sza - bad meg - tar - ta - m
 Haj - re - ge rej - tem, majd ne - ked i - ste
 Re - gőj - jünk, re - gőj - jünk a há - zi gaz - dá - nak....

²⁴ Kodály Zoltán : A magyar népzene. Budapest 1952.

E-mi-t ke - let - ke - zik egy kis ke - rek pá - zsi

ab - ba le - ge - lé - szik esu - da - fi - jú szar - vas.

Csu - da - fi - jú szar - vas - nak e - zer á - go - bó - ga

e - zer mi - se - gyer - tya,

gyű - tat - lan gyul - lad - jek. o - j - tat - lan a - lud - jek.

Azt is meg - en - ged - te de - ja nagy Ur - is - ven.

Het - es - kor, re - gi - tor - ven, haj, re - go - re - te!

Ha ki - e - resz - te - nek, ki - esi - szo - günk, cso - szo - günk

Cser - fa - ké - reg a bocs - ko - runk, haj - di - na - szár a nad - rá - gunk.

Ne füss, ne füss, ne füss, Szent Ist - ván ki - na - lunk

mi sem va - gyünk ör - dö - gök, ha - nem te szol - gá - jid.

Hasonlítsuk ezekhez az erdélyi magyar regös dallamot:

II.

Az előbbiektől eltér, alapvonásai azonban megfelelnek az általános jellegnek (hexachord, kvint-ugrás). Ez lenne a második eltérő vonás — a korábban ismertetett időpont kérdésén kívül —, amelyben e két távoli országrészen élő népszokás különbözik egymástól. Amíg azonban az időpont kérdésénél a naptárváltozás lehetett a kiinduló ok, addig a dallamoknál az erdélyit érezzük régibb veretűnek. Így is egy nagy európai dallamcsalád tagja. Néhány összevetés.

III.

1. dallam a fenti erdélyi regös-dallam: Szabolcsi Bence közli a következő finn példa összevetésével a Magyar zenetörténet kézikönyve dallamtárában. Budapest, 1947. 4. o.

2. finn dallam: forrását l. fent.^{24a}

3. mari dallam: közli Vasziliev, V. M. Mari muro c. művében. Kazan, 1919. 39. sz.

4. francia dallam: közli Bujeaud, Jérôme: Chants et chansons populaires des provinces de l'Ouest. Poitou Saintonge, Aunis et Angoumois. Avec les airs des originaux recueillis et annotés Niort, I—II. 1895. II. 156. o. ed. 1866. Ez utóbbiról Vargyas Lajos írt részletesen Francia párhuzam regösénekeinkhez c. tanulmányában. Néprajzi Közlemények, Budapest, 1957. II. évf. 1—8. o.)

A két keleti — finn és mari —, valamint a francia dallam kapcsolata az erdélyi regös-dallammal lehet, hogy a nagy európai dallamközösség megnyilvánulása, de lehet, hogy közvetlen hatás eredménye. A finn és a mari dallam mellett arra kell gondolnunk, hogy a Dunántúlon a XII. század végéig igen nagy szerepük volt a francia szerzeteseknek. Közvetítésüket feltételezhetjük, de annak útját, módját bizonyítani nem tudjuk.

A dunántúli regös-ének dallamait tanulmányozva, főként a karácsonyi és a farsangi népszokásokban találunk hasonló dallamokat.

Ezúttal a regös-ének egyik jellemző sajátosságát, a felugró kvintet (ez néhol kvart is lehetett) tekintsük át, ehhez a jelleghez keressünk megfelelőket. A regös-énekekben periódusvégen, sorvégen jelentkezik. Sorvégi fellépő kvintet a betlehemes játékok között is találhatunk. A „Csorda pásztorok”-nak van egy olyan változata (Zetelaka, Udvarhely megye), ahol a 2., 5. és 8. sor fellépő kvinttel zárul.^{24b} A dallam első három sora:

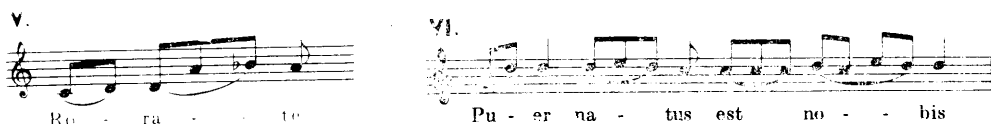
IV.

^{24a} Tanulmányom elkészülte óta foglalta össze, Szomjas Schiffert György bővebben a finnugor kapcsolatokat „Regös-énekeink finnugor eredete” c. dolgozatában (Muzsika 1961 2. sz.).

^{24b} Magyar Népzene Tára. II. Jelek napok. 590—591. l.

A korszak liturgikus zenéjében szintén gyakran felhangzik. Itt nem a sorvégeken, hanem első-sorban dallamkezdetekben. Ehhez hasonló a betlehemes énekek között sem ritka. Egy gyakran előforduló gregorián dallam-töredék (amely a karácsonyt előkészítő időszakról kezdve át- meg- átszövi a karácsonyi ünnepkör énekeinek egy részét):

A fenti példa megtalálható Advent IV. vasárnapjának Introitusában, a 94. zsoltárban, a karácsonyi II. Vesperás egyik antifónájában, a december 27-i és a december 29-i szertartások énekeiben.

Maga a karácsonynapi Introitus is tiszta kvint-lépéssel kezdődik:

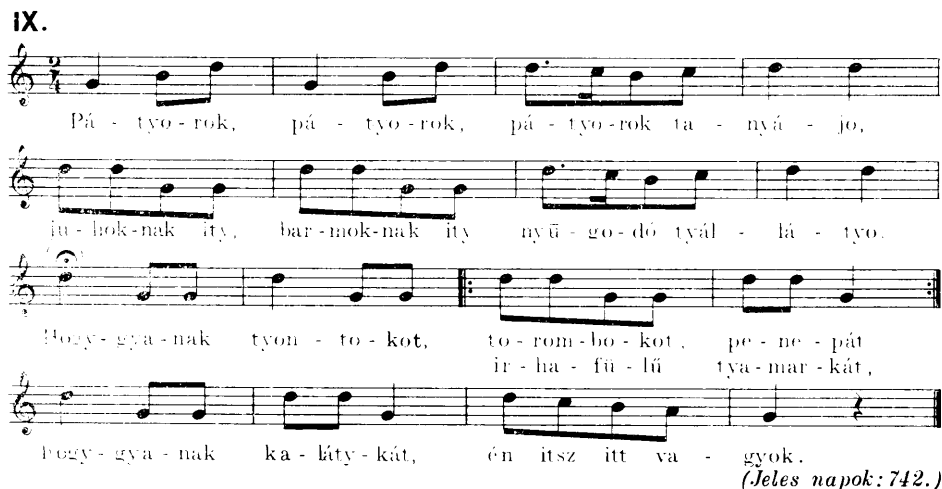
Ugyanerre találunk példát a karácsonynapi laudes-antifónák között:

E kezdő formulát — talán a fenti példák nyomán — betlehemesek is szívesen alkalmazták. A Magyar Népzene Tára „Jeles napok” c. kötetében ilyenek a 433., 437., 565. és 578. számúak. A német és a francia karácsonyi énekek között sem ritka. Mint kezdő-motívum a regös-énekek-nél nem jellemző, de néhol előfordul:

Ismét betlehemes játékot idézve, olyan dallammal is találkozunk, amelynek csaknem gerin a kvint-ugrás:

Ebbez a jelleghez áll közel egy német pásztor-játék dallam Wessenből^{24c}

X.

Fürcht'et eüch nicht, ihr klei - ne Schar! Gott ist bei eüch, ich sag's für -
wahr, liegt in der Krip - pe bei dem Vick; gehts eilends hin ünd sãmbts eüch
nicht! Ein Zeichen will ich ge - ben eüch: sein Bettlein ist von Stroh ünd Heü

A felugró kvint nemcsak a regölést megelőző időkben, hanem más napok szokásain is előfordul. A januárvégi balázsoláskor ezt éneklik Gerencséren:

XI.

Most van a Szent Ba - lázs püs - pok nap - ja
A mē li - rēs ta - ni - tónk-nak az ő nap - ja
Hogy a sze - gény de - á - kok Ad - ja - nak Jo - ze - fát
Ház - ról ház - ra jár - ja - tok Hogy rak - jon a tűz - re fát...
Majd ugy fo - günk tán - col - ni Kotty, kotty, kotty.
Mind a mó - nár tyúk - ja - i

A dallam példaként szolgál arra, hogy farsang idején is élt még a regölés jellemzőjének tartott periódus-végi felugrás. Ugyanezt megjegyezhetjük a regös-ének szövegeivel kapcsolatban, amelyek gyakran tűnnek fel a farsangoló-szövegekben.^{24d}

A farsang-ideji népszokásokkal, a farsangi mulatozásokkal szemben ugyanis az egyháznak sohasem volt olyan tiltó rendelkezése, mint azokkal a szokásokkal szemben, melyek nagyobb ünnepekre estek, és amelyeknek pogány hagyomány-látszata volt.

Összefoglalóul mutassunk rá arra, hogy a fenti dallampéldák (a regös-ének felugró kvintjének kérdése) egy primitív dallam világára utalnak, annak emlékét burkolják új köntösbe, lehet azonban, hogy csak a sokszor hallott gregorián dallamkines felhasználását jelentik. Kétségtelen, hogy nincs különbség a régi emlékeket idéző szövegek dallam-készlete és az újabb köszöntő-formulák dallam-készlete között, a refrain is lehet késői járulék. Ha dallama kimutatható ősi magyar elemeket nem őriz is, őrizt azt szövege, amely egy elhomályosult régi emlék-

^{24c} Hartmann, August : Volkslieder. In Bayern, Tirol und Land Salzburg gesammelt. Leipzig, 1884. I. köt. 249—50. l.

^{24d} Manga János : A téli ünnepekör hagyományai. Ethnographia, 1941. 206. és 216. l.

kört ápol. Ennek a tevékenységnek a középkoron át az lehetett a feladata, hogy a régi hagyományokat — ha burkolt formában is — életben tartsa. Az előadók sajátmagukát énekmondóknak tartották, a vidéket járták, a korai századokban talán nemcsak a ma szokásos meghatározott napokon.

Volt azonban egy másik csoport, amely a főúri és királyi udvarokban volt otthon, s akiket szintén regösöknek neveztek. Az *udvari regösökről*, esetleges társadalmukról éppoly keveset tudunk, mint a regölés eredetéről. Összefügg nevük azonossága. Bizonyos, hogy minden középkori állam udvartartásában ott az énekmondó, elengedhetetlen „kellék”, aki amellett, hogy a régi tettekről, háborúkról epikai jellegű énekeket mond, a mulattatásban is részes.

Több módszert alkalmazhatott a tértítés munkája a XI. században a vándor, kóborló énekmondókkal kapcsolatban, akik az új renddel szemben a régi hitet hirdették (az akkori „varázslók” fogalma is e körbe tartozhatott; erre utal a Képes Krónika 1046-ra vonatkozó adata: Vata fia Janus „congregavit ad se multos magos et phitonissas et aruspices, per quorum incantationes valde graciosus erat apud dominos”). A korlátozó rendszabályok közül az egyik az lehetett, hogy kisebb nagyobb csoportokban letelepítették őket. Krónikáink pl. arról tudnak, hogy István (a feltevések szerint nem az I. szent) a híres augsburgi csatavesztés 7 fülcsonkított magyarját (esetleg ezek utódait) — akik a csatáról szóló énekeket énekelve járták az országot — Esztergomban telepitette le. A letelepítés mellett udvari szolgálatra is alkalmazhatták őket, ahol állandó ellenőrzés alatt állottak.

Más módszer is lehetett a régi feledtetésére, az új terjesztésére: az egyházi ünnep dramatizált vallásos játéka. Talán véletlen találkozás, talán tudatos hitterjesztés eredményezte, hogy ott, ahol regösök nyomaival, a regös népszokással találkozunk még a XIX. században is, ott jegyezték fel az első két liturgikus drámát Magyarországon a XI. század végén: egy „Quem queritis” kezdetű húsvéti játékot és egy vízkeresztkor szokásos „Stellarium”-ot.²⁵

Külön dolgozat számolhatna be a fentiekhez hasonló adalékokról. Jelen tanulmányunk szempontjából most csak arra a regös-ének részre utalunk, ahol az énekesek úgy beszélnek magukról, mint Szt. István szolgálóiról. Azt igazolhatja ez az elhomályosult emlékkép, hogy az énekesek ugyan regösök, de királyi szolgák, s így mentesek az üldözéstől.

Néhány regösökkel kapcsolatos történeti adat:

1219-ben kelt az az oklevél, amelyben II. Endre az erdélyi Wynchynévű birtokot (Felvinc, Torda-Aranyos megye) az esztergomi káptalannak ajándékozza 36 udvarnokkal együtt. Az oklevél 36 udvarnok-név felsorolásában egy *Regus* nevezetű is szerepel.

1347-ben kelt Nagy Lajos sokat idézett oklevele. Részlet az oklevélből: „... Quod eum secundum continentiam priorum literarum nostrarum nostre Judiciare deliberacionis modum experimencium Stephanus frater Chubud Civis Pestiensis in facto medietatis cuiusdam possessionis Regteluk vocate in Comitatu Pestiensis inter possessiones Pardy Palata Harkyan, alio nomine Mezewentmartun et Zentmyhal vocatas existentis nomine possessionis Combibatorum Regalium condicionariorum wlgariter Regus dictorum ut dicitur heredum solacio orbatorum Comiti Lorando examinatori auri Civi et Jurato Budensi per Regiam maiestatem pro fidelium suorum serviciorum meritis preclaris perpetuo collete.”²⁶

Az utód nélkül maradt királyi condicionariusok pesti telepének elajándékozásáról szóló oklevél a legtöbb, amit az udvari regösök csoportjáról tudunk. A közönségesen Regus-nek nevezett királyi együttívók ekkor, a XIV. század közepén már nem léteztek, utódjuk sem maradt. Birtokuk: Regtelek, a mai Budapest északkeleti részén feküdt. Éppúgy volt külön lakóhelyük, mint ahogyan a többi udvari szolgáltatónak volt. Combibator = együttívó. A magyarországi latinság szóalkotása. Jelentése, rendeltetése homályos. Du Cange szótárában nem szerepel. Pais Dezső a *részeg* szó etimológiájáról írva azt bizonyítja, hogy az eredetileg a *révül* és *rejt* igével vagy a *reg* és *regös* névszókkkal tartozott össze, a vallásos révületbe esett sámnán pap jelölje volt. Ahogy a sámánisztikus mozzanatok őseink műveltségében visszafelé szorultak, átment a szó egyéb természetű kábulati, önkívületi állapotok megjelölésére is.²⁷ „... a combibatornak értelmére nézve közeli megfelelője a *Regus* olv. *regüs*, mégpedig úgy, hogy az utóbbi szó az akkor valószínűleg *reg*-nek mondott királyi symposionok részvevőit jelölte, s ekként jelentéstartalmának is főleme a 'nagy ivás, italozás részese' képzet. ... a királyi vagy ... udvari *regösök* legalább egy bizonyos korban az udvari bolond szerepét is játszották. Ezért volt az, hogy a királyi *reg*-eken együtt ittak, együtt kellett inniuk az úri társasággal: feladatukat, a mulattatást így jobban tudták teljesíteni, mert hiszen éppen a bor fokozta beszélő képességüket. ... Szereplésük hatásának: a komikumnak fő tényezője bizo-

²⁵ Mezey László: Adalékok a középkori dráma történetéhez. Filológiai Közlöny, 1958.

1. sz. 103—106. 1.

²⁶ Szabó Károly: A királyi regösökről. Századok, 1881. 553—568. 1.

²⁷ Pais Dezső: Magyar Nyelv, XLVII. 138. 1.

nyára éppen a társadalmi réteg különbségében rejlő visszasság volt. De az ő *regölésüknek* haszna is volt: sok olyan juthatott így módon az „illetékes” fülekbe, amit egyébként az illendőség, a kegyes vagy gyáva hallgatás fedezett volna.” (Egészítsük ki ezt az elméletet 2 ma is élő néprajzi vonatkozással. Rajeczky Benjámin 1954-ben Nagybárházyon (Nógrád m.) a következőket jegyezte fel: hamvazószerdán délelőtt a legények *regényi* mentek, ami abból állt, hogy az útjukba kerülő kacsákat, tyúkokat összeszedték, és nagy mulatozás közben megsütötték, megették. Ugyancsak Rajeczky Benjámin szíves közléséből tudjuk, hogy Pásztón az egyes lakodalmak végén a résztvevők elmentek *regélni*, ami azt jelentette, hogy közösen — már nem a lakodalmas háznál — még egy nagy ivásban vettek részt.)... Valamikor csak a ’varázslat’ fogalomkörében alkalmazott *reg* szó, a ’ráéneklés’ jelentés után... hordozhatta a varázslattól függetlenül ’ének’ jelentést is. S ebben az időben a régi vagy egykori ’varázslók, ráéneklők’ *regüs* névvel illethettek ’énekes’-eket is.”²⁸

A további XV—XVI. századi oklevelekben, feljegyzésekben többször előfordul a *regös* mint személynév: egyszer jobbhágyón Baranya megyében, máskor pesti adófizető neve.

Okleveleink tanúsága szerint tehát volt az udvari szolgálatóknak egy olyan csoportja, akiket *regösöknek* neveztek, s akiknek említése a XIII. század után megszűnik. Elszéledtek, feloszlottak, nem tudjuk. Bizonyos, hogy ekkor söpört végig az országon a tatárjárás, s ez után indult meg intenzívebb formában a nyugati muzsikusk Magyarországra való beáramlása. Feltételezhetjük, hogy az udvarban alkalmazott *regösök* eredete még pogánykori volt, ami aztán a magyar kereszténység első századaiban több változáson átesve, csak egy-két elnevezésben élt tovább.

2. *IGRIC*. Általános nézet, hogy a régi magyar énekmondó egyik elnevezése az *igric* volt.

Az *igric* szó a magyar nyelv szláv jövevényszavai közé tartozik. A szláv *igrъcъ* az óoroszban és az ócseh nyelvben Spielmann-t jelent, a szlovákban Spielert és zenészt, az ukránban Spielert és Spielmann-t, míg a mai szláv nyelvekben, bolgárban, szerbben, lengyelben kizárólag színészt. A magyar szó közelebbi forrását nem lehet megállapítani.²⁹

A magyar énekmondókkal való kapcsolatbáhozatalt az eredményezhette, hogy több *Igric*-nek, vagy *Igrici*-nek nevezett lakóhely, néha község, jocularor-telep is volt. Talán ezzel összefüggésben neveztek a latin nyelvű kútfőkből, oklevelekből ismert jocularor-t a magyar köznyelvben *igric*nek. (Megjegyezzük, hogy a jocularor mint helynév sohasem fordul elő.)

A jocularorok kérdésének tárgyalásakor utaltunk már arra, hogy a jocularor fogalma a XIV. század folyamán kettős átalakuláson ment át, és talán már a XIII. század közepétől nem az epikus jocularor szerepkörét töltötte be, hanem éppen azokban a mulattató értelemmel rokon kifejezésekben fordul elő, amelyek ezáltal rokonságba hozhatják egy olyan megfeleléssel, melyet a szláv nyelvek *igric* (Spielmann) szava fed a leginkább.

Az *igric*ekre vonatkozó első történeti adatunk 1244-ből származik: „Igrech villam iocularorum”,³⁰ abból a korból, amikor az epikus jocularorainkra vonatkozó adatok elenyészőben vannak. A további adatok igen szerteágazóak: 1337-ben mezőt neveztek így egy birtokfelosztási oklevélben: „... quas transeundo, ad plagam septemtrionalem vergendo, venit ad quemdam campum Igrischtya vocatum, quem per medium dividendo...”³¹

1400 körül a Schlägli magyar szójegyzék fordítja *igric*nek a latin *palpominust*.³²

1449-ben Eger egyik lakosának neve: Blasius Igrech de Agria.³³

Az 1466 előtt készült, úgynevezett Müncheni-kódex a *tibicina*-t fordítja *igric*nek („vidisset tibicines — lattavolna ot az igrecek”).³⁴

1466 körül az úgynevezett Bécsi-kódexben hangszer értelemben fordul elő.

Az 1512-ből való Nagyszombati-kódex (356. l.) „*igrich*-beszédet” említ, míg a XVI. század elején készült Nádor-kódex másolója, írója³⁵ a szólásnak vagy nyelvnek 24 bűne között sorolja fel:

„Hazugság, Ruth bezed
Hýzelkodes, Igreceegh...”

²⁸ Pais Dezső: Reg. Magyar Nyelv, 1958. 2. sz. 181—196. l.

²⁹ Kniezsa István: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. Budapest, 1955. I. köt. 221. l.

³⁰ Szamota István—Zolnai Gyula: Magyar Oklevélszótár. Budapest, 1902—1906.

³¹ Sebestyén Gyula: Anjoukori nyomok a nagymihályi Kaplyonok mulattatóiról. Egyetemes Philológiai Közlöny, 1891. 413—422. l.

³² Szamota István: A schlägli magyar szójegyzék, a XV. század első negyedéből. Budapest, 1894.

³³ Szabolcsi Bence: i. m. 232. l.

³⁴ Nyelvemléktár. Budapest, I. 129. l.

³⁵ Eredetije a Budapesti Egyetemi Könyvtárban. Cod. Hung. XVI. Nr. 1. (691. l.)

Udvari zenész a Győri Főszékesegyházi Könyvtár úgynevezett Zalka Antifonáléjában.
(130. recto 15. század.)

A fenti adatok alapján élénk táru-
lók kép igen szerteágazó, s az egy igrice kifejezés felhasználásán keresztül jól érzékelteti, mekkora az a változás, amely a komoly tradíciót ápoló oklevélbeli regös és az epikus jocularator kifejezések eltűntével énekmondóink, mulattatóink társaságában végbement.

3. **JOCULATOR.** Mielőtt a magyarországi adatokkal foglalkozunk, gondoljunk a bevezetőben idézett példákra túl Du Cange szótárának megállapításaira, vagy a Suchier és Birch – Hirschfeld^{35a} által szerkesztett irodalomtörténetben megfogalmazott jocularator-szerepekre. de még inkább Faral³⁶ összefoglalására: „nous disons que nous considérons comme des jongleurs tous ceux qui faisaient profession de divertir les hommes.” Az nevezhető tehát jongleurnek, aki hivatásszerűen szórakoztatja vagy mulattatja az embereket. Du Cange adatai arról beszélnek, hogy a jocularator a XII–XIII. századi Franciaországban és a francia kapcsolattal angliai latinságban ’műbolond- vagy bolondozó-féle’ és ’énekes-féle’ értelemben volt használatos.

Magyarországon első említése a XII–XIII. század fordulójáról maradt ránk, értelmezése egyelőre komolyabb és csak a latin nyelvű forrásokban szerepel.

Anonymus (II. vagy III. Béla király jegyzője) 1150–1200 körül írt *Gesta Hungarorum*-mában tesz több helyütt említést a jocularatorokról, s a feltevések szerint szó szerinti idézeteket is átvett előadásaikból. (Megjegyezzük, hogy Anonymus Gestája latin nyelvű, Anonymus pedig párizsi iskolázottságú. Ugyanerre az időre tehető – 1192 – Elvinus franciaországi útja: „ad discendam melodiam” és még sok magyar diák párizsi egyetem-látogatása. A párizsi egyetemen uralkodó XII. századi humanista szellem bizonyára velük kapcsolatban sem maradt hatástalan, mint ahogy erről leveleikben be is számolnak.)³⁷

Anonymus Gestájának jocularatorokra vonatkozó adatai:

a) *A prológusban*: „Et si tam nobilissima gens Hungariae primordia sue generationis et fortia quaeque facta sua ex falsis fabulis rusticorum vel a garullo cantu iocularorum quasi sompniando audiret, valde indecorum et satis indecens esset.” (Script. I. 33 : 28, 34 : 2.)

b) *A 25. fejezetben*: „... nam volebat Tuhutum per se nomen sibi et terram acquirere. Ut dicunt nostri ioculatores: Omnes loca sibi aquirebat et nomen bonum accipiebant.” (Script. I. 65 : 18–20.)

c) *A 42. fejezetben*: „... Quorum etiam bella et fortia quaeque facta sua si scriptis praesentis paginae non vultis, credite garulis cantibus iocularorum et falsis fabulis rusticorum, qui fortia facta et bella Hungarorum, usque in hodiernum diem oblivioni non tradunt.” (Script. I. 87 : 7–11.)

d) *A 46. fejezetben*: „... omnes symphonias atque dulces sonos cythararum et fi-tularum cum omnibus cantibus iocularorum habebant ante se.”

Történetünk kutatói megállapították, hogy Anonymus Gestája saját korával kapcsolatban egészen autentikus, oly mértékben, hogy a korábbi századok történetének is Anonymus-korabeli szereplői vannak. Anonymus, ahogy magát nevezi, „P. Dictus magister”, lenézi a garullus cantusokat, szövegeiket mégis felhasználja. Három forrásra támaszkodott Gestája összeállításánál: 1. a jocularatorok garullus cantusaira, ez egy kötöttebb, talán verses forma lehetett, 2. egy kötetlenebbre, a parasztok meséire: rustici falsae fabulae. és 3. az előkelő családok őseikről szóló visszaemlékezéseire.³⁸

Anonymus Gestájának jocularatorokkal foglalkozó része vagy a királyi udvarban levő jocularatorokra vonatkozott, vagy általában a Magyarországon levő jocularatorokra, amikor így említi őket: nostri ioculatori. A jocularator által előadott cantus hasonló kellett hogy legyen a chansons de geste-hez, vagy a Heldengesang-hoz. Annyi bizonyos, hogy Anonymusnál még mindenképpen a komoly énekeket előadó jocularatorról van szó, akit talán csak azért nevez így, mert a franciaországi latinságból ezt a kifejezést találta természetesnek az énekmondó latin nyelvű megjelölésére.

Emlékeztetnie kell ideznünk, hogy ugyanez az évszázad lehetett az udvarban alkalmazott regösök korszaka is.

Anonymus a jocularator-énekek közül néhányat kivonatossan fel is használt. A következő sorokban csendül meg a feltételezett jocularator-ének:

25. fejezet

„Ut dicunt nostri ioculatores
omnes loca sibi aquirebant
et nomen bonum accipiebant” (Script. I. 65 : 18–20)

^{35a} Suchier – Birch – Hirschfeld : Geschichte der französischen Litteratur. 1900. 19–20. l.

³⁶ Faral, Edmond : Les jongleurs en France au moyen âge. 1910.

³⁷ Hajnal István : Írástörténet az írásbeliség feljűlása korából. Budapest. 1921. 71. l.

³⁸ Szilágyi Loránd : P. magister forrásai és módszere. Magyar nyelv. XI. l.

Fuvolán és nyakba akasztható kézi-dobon játszó muzsikus a Győri Főszékesegyházi Könyvtár úgynevezett Zalka Antifonáljában. (135. recto 15. század.)

A fent idézett két sorban már Arany János is a magyarországi latin nyelvű verselés korai emlékeit látta.³⁹

Még két hasonló töredékre utalhatunk:

27. fejezet

„... quod in fide esset vanus
et noluit esse Christianus” (Script. I. 69 : 6—7.)

a másik a Tonuzobáról szóló részben található:

„Et dum beatus rex Stephanus
verba vita predicaret
et Hungaros baptisaret
tunc Thonuzoba in fide vanus
noluit esse Christianus
sed cum uxore vivus
ad portum Obad est sepultus.” (Script. I. 117 : 1—4.)

Az utóbbi 4—5. sora a korábbi 2 soros idézettel egyezik (Script. I. 69 : 6—7.).

Az a jelleg, amely a Gesta összes joculator-adatain végigvonul, a kizárólagos epikai énekmondásról tanúskodik. A „nostri ioculatores” tehát a XII—XIII. századi Magyarország epikus joculatoraira vonatkozhatott.

A Gestából való negyedik szövegidézetünk (d) két hangszer nevet említ: „... omnes symphonias atque dulces sonos cythararum et fistularum cum omnibus cantibus ioculatorum habebant ante se.” Közülük az első, a „cythararum” talán a törökből származott *koboz* elnevezésű, régi magyar pengetős hangszerrel azonos. A koboz 1326-ban fordul elő oklevélben először. A „fistula” pedig, helyesebben a fistula magyar megfelelője helyneveinkben a legkorábbi: 1138 óta szerepel. Annak ellenére, hogy a joculatorok énekeivel párhuzamosan idézi Anonymus a két hangszer nevet, mégsem utal arra, hogy a joculatorok hangszerkíséret mellett adták volna elő énekeiket.

Más adatot egyelőre nem tudunk felsorolni, amely a joculatorok szerepléséről számolhatna be a királyi udvarban. A királyi joculator mint címzés már csak a különféle vidéki telepeken fordul elő — a nevek etimológiája szerint — mindannyiszor a mulattató kifejezésekkel rokon értelmekben. (Az említett joculator telepokről bővebben tárgyalunk dolgozatunk 2. fejezetében.)

Fontos ebből a szempontból a „Schlágli magyar szójegyzék” 1400 tájáról. Ebben a joculatort, vagy ahogy ott nevezik: ioculator-t „kurvas-pacochas” kifejezéssel ülteti át a fordító magyarba. A pakocsás német megfelelője a *scherzhaft* melléknév. Maga a pakocsás egy a XVI. században kihalt, majd a XIX. század folyamán tudatosan újjáélesztett szlovák eredetű magyar közszó (pokúšat' = ludere aliquem). Helynévként Erdélyben fordul elő Torda megyében: 1345—1482-ig, pl. Pakachatelke. Ugyancsak Erdélyben, a betlehemes-játékok köréből az egyik szereplő a pakulár: „Most jön ki két pakulár, eggyik Szinyor, a másik Gligor” (Marosvásárhely).

A joculator komolyabb értelmezése tehát a mulattatás irányába tolódott el, talán „bűnös” mulatozások részese lett. Tény az, hogy ez a könnyedebb felfogás nem maradt hatás nélkül a klerikusok világára sem. A budai zsinat 1279-ben állást is foglalt ebben a kérdésben. VIII. határozat:

„Clerici officia, vel commercia non exerceant,
maxime inhoneste: mimis, histrionibus et ioculatoribus non intendant et tabernas prosus evitent
nisi forte causa necessitatis in itinere constituti.”^{39a}

Még 1521-ből is van egy adatunk arra vonatkozóan, hogy a joculatorok társasága erősen degradálódott. A Constitutiones et Statuta... Ecclesiae Posoniensis 8. §-ban. De Canonicorum moribus dissolutis:

„... Qui adaptis Canonicatibus, reddunt se multum insolentes, indiscretos, Ebriosos, Joculatores, linguam refrenare nescientes et consilia Capituli tacere non valentes, futiles, lusoires vagos et ad Canonicatum indignos...”⁴⁰

³⁹ Arany János: Prózai dolgozatai 271—325. A magyar nemzeti versidomról. (A nagy-kőrösi fiúgimnázium értesítőjében.) Nagykovács, 1856.

^{39a} Péterffy: Sacra Concilia. Posonii, 1741. I. 107. l.

⁴⁰ Knauz Nándor: Balbi Jeromos II. Lajos király tanára. Magyar Sion, 1866. IV. 253. l.

(Meg kell jegyeznünk, hogy Pozsony közelében 2 királyi jocularator-telep is volt.)

Korompay Bertalan szerint epikus jocularatoraink a XIV. század elején, miután a nemzetközi jongleurökkel vegyültek, elzüllettek.⁴¹ Szabolcsi Bence 1928-ban megjelent alapvető tanulmányában viszont azt fejti ki, hogy a jocularator fogalma Magyarországon a XIV. század folyamán kettős átalakuláson ment át: részben mulattató jellege került előtérbe, részben szerepe hangszer játékosra korlátozódott, ami azt jelentette, hogy az emlékekben és a szóhasználatban többé nem mint jocularator, hanem mint sipos, hegedűs, vagy lantos fordul elő.⁴²

*

Az előbbieken tárgyalt 3 leggyakrabban előforduló kifejezés taglalásán túl, a következőkben az úgynevezett Schlägli magyar szójegyzék zenével, mulattatással összefüggő szavait, kifejezéseit ismertetjük. E tanulmányunk folyamán többször idézett szójegyzék az 1400-as évek elején készült, és a második legfontosabb régi magyar szógyűjtemény. Szókészlete a XV. századi Magyarország életének különböző területein használatos latin kifejezések magyar megfelelőit sorakoztatja fel, köztük a zenei vonatkozásúakat is:

Tuba	—	kirth	kürt
tibia	—	gayd	gajd
buccina	—	síp	síp
fistula	—	sívelte	süvöltő
tubicen	—	kirtes	kürtös
palpominus	—	igrech	igric
cantatrix	—	tombas	tombás
fistulator	—	sipus	sípos
istrio	—	sipus	sípos
gestulator	—	tombas	tombás
palpanista	—	tombas	tombás
timpanum	—	dob	dob
timpanista	—	dobos	dobos
fiella	—	hegedw	hegedű
luctina	—	lauth	lant
iocularator	—	kurvas-pacochas	kurvás-pakocsás.

Ez tehát a mulattatással összefüggő kifejezések sora. Közülük csaknem minden Európában használatos kifejezés szerepel, de nem mindig ugyanabban az értelemben, ahogy külföldön.

A szójegyzékben pl. 3 különböző tombást⁴³ találunk: cantatrix, gestulator, palpanista. Az istóriázás fogalma egyet jelentett a történeti jelenetek, széphistóriák, megjátszott balladák fogalmával. „Ez áll szemben a tréfás játékkal és a dombórozással. (Dombórozás egyenlő a schlägli szójegyzék tombás kifejezésével, ezzel magyarártja a cantatrixet és gesticulatort.) A francia mulattató típusnak ez a XV. sz. folyamán elmagyarodott alakja, az akrobata mutatványokat is végző mulattató a jözseffalvi 'dombórozók' őse.”

A palpanista töve összefügg a palpominus-sal, amely a szójegyzék szerint nincs kapcsolatban a tombással, hacsak nem értelmi rokona. Amíg a palpanista kifejezést említi Du Cange szótára,⁴⁴ addig a palpominus-t hiába keressük. Bartal a magyarországi latinság szótárában⁴⁵ úgy értelmezi, hogy a palpominus egyenlő az olasz Pantomimo-val és a német Pantomist vagy Pantomimiker-rel.

⁴¹ Korompay Bertalan : A jocularator kérdés. . . Filológiai Közlöny, 1956. 61. l.

⁴² Szabolcsi Bence : A középkori magyar énekmondók kérdéséhez. Irodalomtörténet, 1928. 230—231. l.

⁴³ Kardos Tibor : A trufa. Egy régi magyar irodalmi műfaj jellege és európai összefüggései. Filológiai Közlöny, 1955. 111—138. l. Kardos Tibor a szójegyzék tombás kifejezésével kapcsolatba hozza a dombórozást. A 130. lapon:

„Mű sem azért jöttünk, hogy istóriázzunk,
Vagy valami tréfás játékot indítsunk,
Sőt hasznunk keresvén, hogy csak dombórozzunk,
(Bukovina, Jözseffalva, Kodály Zoltán gyűjt.)”

⁴⁴ Du Cange VI. 123. l. Palpanista: Palpatrix. Acta S. Godelevae. tom. 2. Julu. pag. 422: Puellam hanc Palpanistam, adulatricem et mendacem etc.

⁴⁵ Bartal Antal : A magyarországi latinság szótára. Budapest, 1901.

A mulattatást jelentő kifejezések mellett — mint láttuk — hangszer nevek is szerepelnek a szójegyzékben, sőt a hangszer névből képezett hangszerjátékos nevek is. Pl.

fistula	-süvöltő (síp)	vagy	tuba	-kürt
fistulator	-sípos		tubicen	-kürtös

A sípnek a fistulán kívül másik megfelelője is van, a buccina, de annak síposa nem buccinator, hanem istrio. Más példa az istrio-sípos kapcsolatára: „... utrum corpus Christi debet dari histrionibus az síposnak: respondetur quod non. ...” (Sermones dominicales II.), vagyis a XV. század elején elég általános lehetett a síposoknak istrióként való elnevezése.

A fent említettek és az a körülmény, hogy a XIV. századtól egyre több a hangszeres személynév, azt igazolják, hogy az európai vérkeringésbe való bekapcsolódásunk az énekmondók társaságainak erős osztdódásával járt, mulattató, szórakoztató szerepük került előtérbe. Ettől az időponttól kezdve Európa különböző pontjain igen gyakoriak a magyar vándormuzsikusok: talán a hazánkba érkező idegen mulattatók, kóborló költők hatására — példájára, talán a kezdődő török háborúk elől külföldre vándorolva viszik szét és terjesztik a magyar szokásokat, magyar táncokat, magyar dallamokat, legtöbbször mint a magyar király zenészei.^{45a}

E rész befejezéséül röviden összefoglaljuk azt, hogy a külföldi vándormuzsikusok közül, akik Magyarországon jártak, kiket tarthatunk név szerint is számon:

A legkorábbi adat szerint Peire Vidal, a nyughatatlan francia tartózkodott néhány évig Imre király udvarában (1196—97).

A XIII. század a tatárjárás kora, adatunk nem maradt.

A XIV. században találkozunk ismét külföldi zenészekkel az Anjou-királyok korában, de most már olyan nagy nevekkal, mint Suchenwirt, Teichner és Heinrich von Mügeln (Nagy Lajos udvarában).⁴⁶ A címerköltő Suchenwirt és két társa magyarországi tartózkodását adatszerűen nehéz igazolni; Suchenwirt költeményei azonban olyan határozottan utalnak magyarországi ismeretekre, hogy ittjártát jogosan feltételezhetjük. A költő Nagy Lajos lelkes híve, versben magasztalja őt („Von Chunik Ludwig von Vngerlant”); „Von dem Phennig” c. költeményében pedig magyar városok urainak barátságával dicsekszik:

... . Fünfkirchen, Agreim, Gran und Rab
Erlach, dez wiertz ich chund hab.”

A félszemű Oswald von Wolkenstein a konstanzi zsinaton (1414) Zsigmond császár udvari környezetében található, és egyik versében még arra is találunk utalást, hogy magyarul tanult:⁴⁷

„Des pin ich worden innen
Do ich gen Ungarn rait,
Noch von derselben minne
Kam ich in großes lait.
In wasser, weter wegen
Huscht lert ich maierol”^{47a}

Az egyik legelső Meistersinger: Michael Beheim (1416—1474) 1456-ban Czillei Ulrik szolgálatából V. László udvarához csatlakozott,⁴⁸ költeményei pedig a királyi párt szemléletét árasztják a Hunyadiak növekvő népszerűségével szemben, verseinek egy részében küzd a huszitizmus ellen, sok versének pedig a török elleni harc központi kérdése.

II. Lajos udvarában (ahol Thomas Stoltzer is megfordult) egy idegen nevű citerást találunk a mulattatók között: Matthias Keller-t.

A mohácsi csatavesztéssel ekkor ismét lezárul egy kor a magyar történelemben, a három részre szakadt ország megannyi változott keret között muzsikál, vagy némul el.

^{45a} Salmen, Walter : i. m-ben bőven közül erre vonatkozó adatokat 161—163. l.

⁴⁶ Bleyer Jakab : Magyar vonatkozások Suchenwirt Péter költeményeiben. Századok, 1899. 788—812. l.

⁴⁷ Schatz : Oswalds v. W. Gedichte. 1904. 259. l.

^{47a} „maierol” — magyarul!

⁴⁸ Bleyer Jakab : Beheim Mihály élete és művei a magyar történelem szempontjából. Századok, 1902. 21—46. l.

Középkori kolduló diákjaink

MÉSZÁROS ISTVÁN

Sok szó esett már a szakirodalomban a középkori diákság, az énekmondók és különféle mulattatók nagy szerepéről irodalmunk, zenetörténetünk első századaiban. Kutatóink azonban csak a vágások magyarországi működésének vizsgálatától vártak eredményeket. Ezért jobbra csak azokkal az iskolásokkal foglalkoztak, akik „vállalkoztak mindenre, amivel mecénások híján vándorlásaik alatt megélhettek: kuruzsoltak, varázsoltak, jósoltak”,¹ s akik „részben szükségből, részben hajlamból általában erősen szertelenkedő, furcsa, megütközést keltő életmódot folytattak”.²

Valóban, ezeknek az egyházon és társadalmon kívül álló vágásoknak jelentős szerepük lehetett ősi énekeink, verseink áthagyományozásában. Ők, külföldi példákból is tudjuk, az előkelők lakomáitól a falusi vásárok komédiájáig az éneklés-mulattatás százféle fortélyát ismerték, s műsoranyagukban a többi között bizonyára helyet kaptak ősi énekkincsünk becses darabjai.

Érdekes azonban középkori diákságunk azon nagyobb hányadának profán énekes tevékenységét is megvizsgálunk, akik tanulmányaikat az adott társadalmi kereteken belül, a kor szokásainak megfelelően, szabályszerűen végezték. Ez a felderítés újabb szempontokat szolgáltat a XIV. századi krónikákban szereplő „diák”-ok kérdésének tisztázásához is.

Székesegyházi, káptalani, kolostori és plébániai iskoláinkban nagy gondot fordítottak az énekkoltatásra, mivel a tanulók egyik legfontosabb feladata a templomi éneklés volt. Itt természetesen csak az egyház által jóváhagyott liturgikus szövegek és dallamok kerülhettek sorra. Diákjaink iskolán- és templomon-kívüli tevékenysége során azonban sok lehetőség nyílt világi énekek, népi dallamok előadására.

Egyik legjelentősebb alkalom volt erre az egész középkoron át, sőt más formákban századokkal később is divó szokás: a szegény diákok koldulása, a *mendikálás*, illetőleg az ünnepi köszöntés-járás, a *rekordálás*.

*

A kereszténység felvételétől kezdve az egyház elsőrendű feladatának tekintette hazánkban, hogy tanait minél szélesebb körben terjessze, meggyökereztesse, különösen a szolgarendűek, majd pedig a jobbágyság sorai között. Erre a munkára a középkorban is azok a falusi papok voltak a legalkalmasabbak, akik maguk is a szegényebb néposztályból származtak. A rátermettebb szegény ifjakat megtanították a szükséges ismeretekre, és pappá szentelve visszaküldték őket a nép közé, hogy hirdessék a keresztény vallás tanait, erkölcsi elveit. A tanulási lehetőségen kívül elsősorban a szolgaságból, jobbágyságból való kiemelkedés, a feudális terhektől való mentesség, bizonyos elemi jogok megszerzése tette kívánatosná a nép gyermekei számára a falusi papság tagjai közé való kerülést.

Mindezek megmagyarázzák azt a tényt, hogy az *alsópapság kezdetől fogva a szegényebb rétegekből, szolgasorból származott*. Nevelésük, kiképzésük a székesegyházi, káptalani és plébániai iskolákban történt, s közülük került ki a középkori tanulók jelentős hányada.

Már kezdetben Gellért püspök tudatosan így szervezte meg iskoláját: embereit távoli vidékekre, még a Dunántúlra is elküldte, hogy a falvakból marosvári székhelyére hívogassák a tanulni akaró, és földesuruknak szolgálatokkal le nem kötött falusi fiúkat. Rövid oktatás után az egyes települések lelkészeivé, plébánosaivá tette őket. Az előkelők és nemesek gyer-

¹ Kardos Tibor : Deákműveltség és magyar renaissance. Századok, 1939. 317.

² Pais Dezső : Középkori diákjaink és a krónikákbeli „hétmagyar-gyiák-lázár” mozzanatok. Filológiai Közlöny, 1958. 671.

mekei ugyancsak a marosvári tanító, Valter mester keze alatt tanultak. Belőlük azonban nem falusi papok lettek, hanem a csanádi püspöki egyház kanonokjai.³

Származásukban és számarányaikban később sincs különösebb változás. 1233-ban például IX. Gergely pápa így panaszkodik levelében a magyar állapotokról: „Mivel szükségös a dézsma, a papok számára nincs lehetőség, hogyan is tartsák el magukat, kivétel nélkül mind panaszkodnak. Ez azért történik, mert közöttük más, mint szolgarendű, alig található”.⁴

A népből származó, s falura kerülő papság sorainak utánpótlására az egyházi iskolázás szélesebb körű kiépülése idején is gondot fordítottak. Már a III. lateráni zsinat előírta 1179-ben, hogy a székesegyházi iskolákban „a szegény tanulókat ingyen tanítsák”.⁵ Ugyanezt a rendelkezést 1215-ben a IV. lateráni zsinat nyomtatékosan megismételte. Magyarországon először az 1279-i budai zsinat határozata említi, hogy az érseki és püspöki székhelyeken a káptalani iskolák mestere „ingyen tanítsa az egyház klerikusait és a szegény tanulókat, másokat pedig úgy, ahogyan velük megegyezik.”⁶

Tehát a feudalizmus bonyolult függőségi viszonyaitól, jogi és gazdasági megkötöttségeitől korlátozva ugyan, de — a fentebb említett szükségletek és okok következtében — a szegénysorsú ifjak számára is nyíltot némi lehetőség a művelődésre, a tanulásra.

Tanítatásuk anyagi fedezetéről, ellátásukról azonban saját maguknak kellett gondoskodniuk : a kor szokásai szerint, szervezett keretek között koldultak, kéregettek. Az összekoldult adományokat be kellett vinniük az iskolába, ahol azokat megosztották a nagyobb tanulók közül kikerülő, socius-nak vagy informator-nak nevezett segédtanítókkal. Középkori diákjaink e rendszeres, megélhetési alapul szolgáló adománygyűjtését *mendikálás*nak nevezték.

Mátyás fehérvári diák az 1300-as években Rómába küldött folyamodványában leírja, hogy iskoláskorában tanuló társaival együtt „szegénységük miatt koldulva kéregettek kenyeret és élelmet maguk és tanítóik számára”.⁷

A zágrábi káptalan statútuma, amely 1334-ből való, a székesegyházi iskolába járó tanulókat a következőképpen kategorizálja a tanítás fejében járó juttatások, díjak szempontjából:

A legsós csoportot a szegény tanulók alkotják, akik koldulnak, vagy koldulnának, ha valaki más nem gondoskodik róluk. Szüleik tehát nincstelen, joggal jobbágyok, nem is kellett fizetniük semmit sem.

Vannak olyan szegény tanulók, akik nem koldulnak ugyan, de szüleiknek nincs se birtokuk, se más jövedelmük, hanem „keserves munkával keresik kenyerüket”, vagyis ők a kézművesek és a kis földdel rendelkező falusiak gyermekei. Tőlük természetbeni járandóság jár a mesternek.

A harmadik kategóriába pedig azok tartoznak, akiknek szülei vagyonosak, „földi javakban bővelkednek”. Ezek a tanulók pénzben és adományokban róják le tanítatásuk költségeit.⁸

Váradon a káptalani iskolában hasonló volt a helyzet. Az 1374-ben megszerkesztett statútum itt is megemlíti a szegény kolduló diákokat, akikről a mester nem kérhet semmit a tanítás fejében, még munka vagy szolgálat alakjában sem.

³ „Mittebat etiam nuntios ultra Danubium et congregabat scolares. Quibus congregatis, ipsos presbyteros ordinabat eosque ecclesiarum rectores in parochiis faciebat. . . nobiles et magnates filios suos tradebant predicto Walthero ad instruendum. . . istis sunt primi canonici in monasterio beati Georgii martyris ordinati.” *Scriptores Rerum Hungaricarum*, Ed. E. Szentpétery. Budapestini, 1937—38. II. 495.

⁴ „Quum decimae sint et exiles et non habeant sacerdotes, unde valeant sustentari, omnes et singuli conquerantur, indeque accidit, quod vix. nisi servilis conditionis presbyter invenitur.” *Fejér* : *Codex Diplomaticus* III/3. 338.

⁵ „et scolares pauperes gratis docent. . .” *Mansi* : *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima Collectio*. XIX. 855.

⁶ „qui clericos eiusdem ecclesie et scolares pauperes gratis, ac alios etiam instruat iuxta posse.” *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia*. Budapest, 1889—1909. I/2. 282.

⁷ „propter ipsorum paupertatem victum et alimentum mendicanter in dies sibi que ac eorum informatoribus quererent.” *Monumenta Romana Episcopatus Vespriemiensis*. Budapest, 1896. III. 278.

⁸ „a pauperibus scholaribus, qui mendicant vel mendicarent, si ab aliis quibuscumque non sustentarentur. . .” „ab illis singulis pauperibus scholaribus non mendicantibus, qui per suos parentes vel proximos tales, qui possessiones vel redditus proprios non habent. . . sed misere laboribus victum querunt. . .” „de ipsis scholaribus, quorum patres vel parentes in bonis temporalibus notabiliter habundarent. . .” *Tkalčić* : *Monumenta Historica Episcopatus Zagradiensis*. II. 77—78.

Azok a tanulók viszont, akik nem koldulnak, hanem szüleik vagy hozzátartozóik költségén élnek, az egyes ünnepnapokon pontosan meghatározott adományokat tartoztak adni a mesternek.⁹

Az iskolába járó tanulók e kettős csoportja tűnik elő a pozsonyi káptalan egyik 1365-ben kelt okleveléből. Az okirat említést tesz a Szent Márton templom iskolájáról, ahová „nagy számban járnak a polgárok fiai, valamint a szegény nép gyermekei.”¹⁰

Az esztergomi iskolában az 1397-ben tartott kánoni vizsgálat szerint a tanító ingyen köteles tanítani a szegény tanulókat.¹¹

A szegény diákok kéregetve vonultak házról-házra, és így szedték össze az őket megszánó polgárok adományait. Így említi őket egy, az 1450-es évek körül keletkezett erdélyi irat, háromféle koldusnépséget sorolva fel: elsőnek említi közöttük a mendikáns diákokat, akiket más névvel „Hus Bettler”-eknek, Husz János koldusainak is neveztek ezen a vidéken.¹² Az elnevezés nem véletlen. Ismeretes, hogy Husz János maga is dalokba foglalta tanításait, amelyeket a prágai iskolák tanulóinak betanított, s a diákok ezeket mendikálás közben énekeltek.¹³

A selmecbányai városi iskolában a XV. század végén mindegyik fiú 1 forintot fizetett az iskolamesternek tandíjként, ha tehetősebb családból való volt. A szegények, valamint a kezdő ábécések viszont csak fél forintot fizettek.

A szegény tanulók itt hetenként kétszer jártak koldulni, vasárnap és csütörtökön. Az 1500-as évek táján viszont már pénteken is. Ez azonban — jegyzi meg a szabályzat — „nem szabályszerű, nem is régi szokáson alapul, hanem csak újabban kezdeményezték”. A másik két nap koldulása tehát ősi hagyomány. Havonta két alkalommal a segédtanítókat illette a mendikáló diákok napi begyűjtése, évenként egyszer, Szent Márton napján pedig az iskolamester élvezte az általuk összekéregedett javakat.¹⁴

Részletesebb képet kapunk mendikáló diákjaink életéről, ha ezeket a XIV—XV. századi szóróvny adatokat kiegészítjük a bővebben fellelhető XVI. századi utalásokkal, amelyek azonban szintén a középkori állapotokat tükrözik.

Stöckel Lénárd bártfai iskolájában 1540-ben a kora reggeli órákban történő tanítás után 10 órakor indultak el a mendikánsok a kéregetésre. Büntetést kapott az a fiú, amelyik elmaradt. Szigorúan ügyeltek arra, hogy a kéregetés ürügyén ne mulasszanak az iskolából. Aki ezen a címen a tanítástól távol maradt, vagy onnan elkésést, ugyancsak megbüntették. De a sok helyen divó szokással ellentétben a humánus érzelmű Stöckel fontosnak tartotta megjegyezni, hogy ne az ételek megvonásával büntessék meg a vétkest, hanem másképpen.¹⁵

1558-ban Nagyszombathon ugyancsak gondot fordítottak arra a tanítók, hogy a tanulók ne egész nap, hanem naponként reggel is, délután is csak 1—1 órát kolduljanak, a többi időt az iskolában tanulással töltsék.¹⁶

Bizonyára próbára tette ezeknek a szegény gyermekeknek az akaraterejét és önuralmát, hogy a kapott élelmiszereket, „amelyeket alamizsna gyanánt kaptak”, úgy vigyék be az iskolába, ahogyan azokat kézhez kapták. „... quod pro elemosina datum sibi fuerat” — írta említett kérvényében Fehérvári Mátyás ezt a mondatot, s az „elemosina” az ő számára is bizonyára azt jelentette, amit a mai gyermekek számára: elemőzsiát. Kőrmöcbányán külön szabály intézkedett 1573-ban: a tanító a mendikánsokat hűségre intse az alamizsna gyűjtésében, s a hűtleneket büntesse meg. S a középkori városok kisdíákjait láthatjuk magunk előtt a beszerce-

⁹ „de pauperibus scholaribus, qui mendicant” *Bunyitay Vince*: A váradi káptalan legrégibb statutumai. 91.

¹⁰ „in quas etiam nonnulli filii civium et coetus pauperum ratione discipline intrare noscuntur.” *Schönwitsky Bertalan*: A pozsonyi kir. katolikus főgymnasium története. Pozsony, 1896. 487.

¹¹ „Ipse sublector tenetur gratis informare pauperes scholares.” *Kollányi Ferenc*: *Visitatio Capituli E. M. Strigoniensis Anno 1397*. Történelmi Tár, 1901. 92.

¹² „Tria genera mendicantium. Primi sunt mendicantes de domo ad domum et vocantes vulgariter dy Hus Bettler, ut sunt scholares.” Idézi: *Békefi Remig*: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Budapest, 1910. 277.

¹³ *Kardos Tibor*: Huszita típusú kantilénáink. Irodalomtörténeti Közlemények, 1953. 95.

¹⁴ Itt a mendikálást rekordációknak nevezik, de kétségtelen, hogy koldulásról van szó. A rekordálásról lásd a következő szakaszban. „Illa etiam, que est sexta feria, non est de iure, aut veteri consuetudine, sed noviter inchoata.” Az oklevelet közli *Békefi Remig*: A népoktatás története Magyarországon 1540-ig. Budapest, 1906. 355.

¹⁵ *J. S. Klein*: *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger*. Leipzig und Ofen, 1789. I. 336.

¹⁶ *Békefi Remig*: Oláh Miklós nagyszombati iskolája. Budapest, 1898. 15.

bányai törvények pontjain keresztül is: itt reggel 9 órakor indultak el a mendikánsok az élelmiszerek összegyűjtésére a szigorú tilalommal: ne merjenek az eledelekből kóstolni, ne merészeljék azokat megenni!¹⁷

Első magyar iskolai nyelvtanunk írója, Sylvester János — maga is tanító — saját ifjúkorából, s tanítványainak életéből vette grammatikájának egyik névszórágazási példamondatát: „Mendicato pascitur ille cibo”, amelyet így magyarított: „Kuldult eledelvel il”.

A *kéregetés énekszóval történt*. A pápai iskola törvényei 1585-ben még az énekek számát is pontosan meghatározzák: „A mendikánsok vezetője minden beszületesen és tisztességesen intézzen. Ha tisztségében új, akkor 24 éneket, ha régóta viseli, akkor 12 éneket kell énekelniük. Ha az ének nem megy rendben, akkor minden alkalommal 15 denárral bünhődjék.”¹⁸

A nagybányai Leges Scholae Rivulinae 26. törvénye a mendikálást éppen az éneklésről a „szolgák cantatio”-jának nevezi: „... a jövedelmet ne merészeljenek magok között elosztani, hanem egészen a mester kezébe adják, ki is annak idejében el osztja közöttök, ide értetnek a szolgák Cantatiojok is.”¹⁹

A tanítók számára jelentős jövedelmet nyújtottak a kolduló diákok által összekéregedett adományok, élelmiszerek. Fröhlich Miklós falusi tanító keservesen panaszkodik 1576-ban: papja megnyírbálja templomi járandóságait, a szülők sem fizetik rendesen a díjakat, gyermekeiket nem küldik az iskolába, „... s ha mendikánsaim nem volnának, egyáltalán nem tudnék sem az iskolában, sem a templomban helytállni”.²⁰

A besztercebányai iskolamester is szívesen lerázza magáról segédtanítója fizetésének gondját a mendikánsok gyűjtötte adományokra hivatkozva: „Ha a mendikánsok ismét kéregetni mennek, akkor majd a segédtanító megszerezheti ebből magának a megélhetését, ezért nem szükséges, hogy fizetést adjak neki.”²¹

A *szegénysorsú tanuló az iskolában laktak*, az előkelőbb származásúak pedig magánházaknál kaptak szállást és ellátást, s onnan jártak be az iskolába. Fehérvári Mátyás, említett mendikáns diákunk a XIV. század elején az óbudai káptalani iskola egyik szobájában lakott a többi szegény tanulóval és a segédtanítókkal együtt. Az ugyanebből a századból való zágrábi és váradi statutumok „bentlakó és bejáró tanulókról” beszélnek.²²

Az iskolában lakó tanulókat és segédtanítókat említi az 1397-i esztergomi canonica visitatio jegyzőkönyve is, Kassán ugyancsak szó esik róluk egy 1508-i oklevélben. 1525-ben a budavári „Boldogasszony-templom iskolájában lakó diákok” köszöntötték II. Lajost. A király „pro elemosina” 2 forintot utaltatott ki számukra.²³

Vágbesztercén 1506-ban a tanács intézkedése szerint a városi vágóhídról a levágott marhák nyelvét, vagy ennek megfelelő értékű húst, alamizsnaként az iskolának kellett adni a szegény tanulókat ellátására. Besztercebánya városa 1537-ben a szegény tanulókat élelmezésére hetenként 16 forint értékben húst szállított az iskolába. Kerecsényi László gyulai várkapitány pedig ez idő tájt a gyulai iskolások élelmezésére búzát küldött.²⁴

Az iskolában együtt lakó szegénysorsú parasztfiúk között termékeny talajra találhattak az újat, jobbat kívánó társadalmi eszmék. Nem lehet véletlen, hogy Dózsa parasztforradal-

¹⁷ Rosenauer Károly: A besztercebányai ág. h. ev. gymnasium története. Besztercebánya, 1876. 23.

¹⁸ Kiss Ernő: A dunántúli ev. ref. Egyházkerület pápai főiskolájának története. Pápa, 1896. 43.

¹⁹ Morvay Győző: A középkorok története Nagybányán. Nagybánya, 1896. 186.

²⁰ „und wenn di Mendicen nicht waren, nimmer konnt ich in der Schul und Kirche bestehen.” Fraknoi Vilmos: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Budapest, 1873. 100.

²¹ „Wenn die mendici wieder umb mendicatum sind gangen, und der Gesell aus der Mendication hat mogen seine Aufenthaltung haben. hab ich ihm solch Geld nicht mehr geben.” Rosenauer i. m. 23.

²² „aliqui forenses de ipsis essent scolaribus” Tkalčić i. m. 78. „a scolaribus tam indigenis, quam forensibus” Bunyitay i. m. 91.

²³ „scolares in scholis residentes” Kollányi i. m. 92. „pueros in scola degentes” Kemény Lajos: A reformáció Kassán. Kassa, 1891. 33.

„scolarius in scola beate Marie virginis commorantibus” Fraknoi Vilmos: II. Lajos király számadási könyve. Történelmi Társ., 1877. X. 101.

²⁴ „Lingua autem pecudum detur ad Scolam scolaribus pro elemosinis, si vero lingvam dare nollet, det tantas carnes, pro quanto lingua vendi posset.” Békési: A népoktatás története. ... 361. „Denn Schuelern umb vleisch auf dj Schuel d 16.” Uo. 336. Szentkereszty Tivadar: Békés vármegye népoktatásának története. Békéscsaba, 1932. 102.

mának leverésekor a megtorló törvények a parasztok, hajduk, javadalom nélküli papok után az „iskolában lakó tanulók”-nak tiltják meg a fegyverviselést.²⁵

Sok esetben nemcsak az iskolában, hanem a városi „hospitale”-ban is laktak mendikáló diákok. A hospitálé a középkori szegénygondozó és betegápoló intézmények összefoglaló elnevezése volt, amelyet magyaros kifejezéssel ispotálynak is neveztek.

Így említik az oklevelek a Szentlélekről nevezett régi váradi hospitálét, amelyet Vépi Péter lector-kanonok szervezett újjá és látott el jelentős birtokadománnyal 1446-ban. Ebben az ispotályban gondozták és ápolták a szegényeket és a betegeket, de itt kaptak helyet a szegény diákok is. Vezetőjük 1453-ban Szegeði László, 1493-ban pedig Ladányi Pál volt.²⁶

Külföldi városokban is találhatunk hasonló eseteket. Nürnbergben például 1331-ben Nagy Konrád bajor fejedelem tett alapítványt, melynek jövedelméből 12 szegény diák eltartásáról gondoskodtak a városi Szentlélek-hospitáléban. Az uralkodó tanítót is rendelt számukra, aki őket az elemi ismeretekre megtanítsa, külön tandíj nélkül. Mindannyian együtt laktak. A diákoknak azonban más jövedelmük is volt, nyilván a mendikálásból, amelyből azonban nem kellett semmit sem leadniuk tanítójuk számára.²⁷

Mindkét ispotály, a váradi és a nürnbergi is, a Szentlélekről volt elnevezve. A név a Szentlélekről nevezett betegápolórend emlékét vagy tevékenységét őrzi. Ez a szerzetesi-lovagi rend a XII. század végén keletkezett, rövid idő alatt felvirágozott, s kórházaival, menhelyeivel, jóléti szerveivel elárasztotta Nyugat- és Közép-Európa városait.

A különféle vallási társulatok, intézmények, lovagrendek sok városunkban tartottak fenn hasonló ispotályokat. Tudjuk például, hogy a XV. század végén Budán többek között a Szentlélekről, Szent Gellértről, Szent Lázárról nevezett szegényházak léteztek, volt Óbudán is, valamint Pesten, a Szent Miklós-hospitálé.²⁸ Bár sok közvetlen adatunk nincs, de okkal gondolhatjuk, hogy ezekben is helyet kaptak a szegény származású diákok. Hasonló diák szálláshelyet jelenthetett a Nagyszébenben 1470-ben előforduló „alumnia” elnevezés is.²

*

A mendikálásból alakult ki a XV. század elején egy újabb adománygyűjtési forma: a rekordáció. A rekordálás során az iskola arra rászoruló, jóhangú tanulói énekszóval köszöntötték, szórakoztatták bizonyos ünnepnapokon, ünnepélyes alkalmakkor a főúri családokat, az egyházi és polgári méltóságokat, a városok vezetőit. Jutalmul az ünnepelt megajándékozta az énekeseket és tanítójukat. Számos ilyen bejegyzést találunk az udvartartások, káptalanok, városok számadásainak kiadás-rovataiban.

A zágrábi káptalan könyveiben például 1481-ben közvetlenül egymás alá jegyezték a két tételt:

„Scolaribus mendicis . . . sol III.

Item in festo beati Nicolai dedi scolariibus recordantibus sol XVI.”³⁰

Igen emberi vonás, és jól megérthető, hogy a kolduló diákok csak három solidust kaptak, a köszöntők, dicsőítők viszont tizenhatot.

Ugyanígy sok „scolariibus recordantibus”-beírást találunk a püspöki számadáskönyvekben az egyes egyházi ünnepek alkalmával.

II. Ulászlót 1494–95-ben Visegrádon és Pécsen, majd budavári palotájában keresték fel a rekordáló diákok, sőt egy alkalommal fél forintot adat kincstárnokával — „cuidam

²⁵ „Presbyteri non beneficiati et scholares scholas inhabitantes arma vel pixides de cetero gerere non audeant.” *Corpus Iuris Hungarici* 1514. törvény 60. cikkely.

²⁶ „domui Hospitali Sancti Spiritus, quam Petrus lector et canonicus ecclesie Varadiensis pro intertentione Scholarium ibidem construi fecerat, legat” *Fejér*: *Codex Diplomaticus* XI. 495. További adatok: *Bunyitay Vince*: A váradi püspökség története. Nagyvárad, 1883. II. 23, 141.; *Békefi*: A káptalani iskolák. . . 404, 407, 409, 425.

²⁷ *Johann Müller*: Vor- und frühreformatorische Schulordnungen. Zschopau, 1885–86. 21.

²⁸ *Divéky Adorján*: Zsigmond lengyel herceg budai számadásai. Budapest, 1914. 26, 58, 115.

²⁹ „penes Capellam sancti nicolay extra cimeterium in via versus alumniam in medio muri” *Békefi*: A népoktatás története. . . 314.

³⁰ *Tkalcic*: *Monumenta Historiae civitatis Zagradiensis*. XI. 258.

pauperi studenti Cracoviensi recordanti” — a Krakkóban tanuló szegény magyar egyetemisták rekordálóinak.³¹

II. Lajost 1525-ben, egy évvel Mohács előtt, hatszor is üdvözölték különböző alkalmakkor a budai és pesti iskolák rekordáló csoportjai.³²

A Nádasdyak sárvári udvarában ekkoriban már magyarul jegyezte fel az iskolásoknak juttatott adományokat a gondos úrnő:

„Attam az eskola mesternek az deákokkal egyetembe hogy rekordálóinak
szent wrsula asszon napian . . .
Az deakoknak kyk koldoltak . . .
Az zegen kódos deyakoknak . . .
Az saruari mesternek attam hogy uramat megh rekordalak . . .”³³

Azonban nemcsak a püspöki aula, vagy a királyi, főúri udvar adott lehetőséget a rekordálásra, hanem a gazdagodó városok életének különféle megnyilvánulásai is. Legtöbbször az új bíró megválasztásának ünnepi fényét emelik a városi iskolák énekesei.

Alexi Mátyás zólyomi bíró 1401-ben a bíróválasztás lakomáján éneklő diákoknak 25 denárt utalványozott a város kasszájából, 1501-ben ugyanezt jegyzik fel Bártfán. 1521-ben a késmárki új bírót már nemcsak énekesfiúk köszöntik énekükkel, de tanítójuk még trombitásokat és más zenészeket is felvonultat mellettük.³⁴

Bár ezek az iskolások sem mindig csak egyszerűen, egy szólamban énekelnek: Pozsonyban 1491-ben a városi tanács 1—1 forintot ad jutalmul a magas discant-szólamokat éneklő 8 fiúnak. 1519-ben itt is társul két kürt az énekszóhoz, Zólyomban meg lantosok pengetik hozzá hangszereiket 1518 újév napján. S az éneklő iskolásfiúk bizonyára nem gondoltak koldusmódra összekéreggetett saját elemőzsíájukra, amikor például a bártfai tanácsurak dúsan megpakott asztalai előtt állva a lakoma hangulatát emelték énekükkel 1522-ben. vízkereszt utáni pénteken.³⁵

Középkori diákjaink profán énekestevékenységének hű tükrét kapjuk Zsigmond lengyel herceg budai számadáskönyveiben. A herceg, II. Ulászló magyar király öccse, 1499-től kezdve három esztendőt töltött Budán. Udvartartásának kiadásairól pontos feljegyzéseket vezetett.³⁶

Minden ünnepnapon ebéd alatt keresték fel a herceget a rekordáló diákok. A nagyobb ünnepeken (karácsony, húsvét stb.) Buda mind a hét iskolájából összevonva, együttesen énekelték dalaikat, máskor viszont csak egy-egy iskola csoportja.³⁷ Énekük legtöbbször egy-szólamú volt, jelesebb alkalmakkor ugyanis mindig pontosan feljegyzik, hogyha többszólamú kórusmű hangzott el az ebédnél. Ezt azonban minden esetben a budai nagy templomok hivatásos énekesei adják elő, nem a rekordáló diákok.³⁸

Kiviláglik e számadáskönyvekből is, hogy a rekordáció nem csupán énekes köszöntés vagy jókívánság. *A mecénás szórakoztatása különféle dalokkal, s ezáltal adományok szerzése saját élvezésükre: ez a diákok célja.* Az iskolásokkal együtt ugyanis igen sokszínű társaság igyekezett változatos módokon szórakoztatni ebéd közben a főrangú udvart. A diákok éneke mellett megszólalt a fuvola, a trombita, a lant, a hegedű, a dob, mai hangszereink reneszánsz ősei. Volt, amikor az orgonista játszott kis pozitív-orgonáján, máskor pedig virginálon. Egyszer

³¹ *Békefi*: A népoktatás története... 346.

³² *Fraknói Vilmos*: II. Lajos király számadási könyvei. Történelmi Tár, 1877. V. 70, X. 101, 107, 145, 180, 188, 196, 233.

³³ *Szamota—Zolnai*: Magyar Oklevél-Szótár. Budapest, 1902. 148, 152.

³⁴ „Item scholaribus in prandio et cena constitutorum novum iudicem” Történelmi Tár, 1893. 362. „Recordantibus scholaribus tempore electionis novi iudicis” *Békefi*: A népoktatás története... 298. „Baccalaureo dedimus ad recordationem novi iudicis, similiter et tubicini et ceteris ioculatoribus” Uo. 280.

³⁵ „Vom Ratswegen das ambt mit discant gesungen 8 Knaben” *Ortway Tivadar*: Pozsony város története. II/3. 207. „In novo anno scholaribus citharistis” *Fraknói Vilmos*: Adalékok a hazai és külföldi iskolázás történetéhez. Századok, 1875. 56. „Ratio communis sexta post Epiphaniarum scholaribus ad prandium magnum cantantibus” *Békefi*: A népoktatás története 302.

³⁶ *Divéky Adorján*: Zsigmond lengyel herceg budai számadásai. Budapest, 1914.

³⁷ Pl.: „infra prandia ad mandata domini principis recordantibus de septem scolis” Uo. 25.

³⁸ Pl.: „recordantibus infra prandia cum simplici cantu. . . Item eodem die cantoribus a Beata Virgine infra prandia cum mensuris ad dominum principem venientibus” Uo. 136.

vándor német muzsikuss szerepel lantjátékkal, más napokon meg parasztok énekelnek népdalokat, leányok pengetik húros hangszereiket, olasz balett-együttes táncol, Appolonius, a király színésze mókázik. Több esetben kutyamutatványok is sorra kerülnek lant- vagy fuvola-kíséret mellett, sőt rutén parasztok egyszer trombitaszóra medvét is táncoltatnak a herceg előtt.^{38a} Ezekhez a nem éppen egyházas „műsorszámok”-hoz bizonyára a rekordálók is alkalmazkodtak megfelelő világi dalok előadásával, erre vallanak alakoskodó, szereposztásos világi témájú játékaik is.

E kor iskolásai, minden jel erre mutat, igen leleményesek, szemfülések voltak az adományszerzésben. Még a kisebbfajta ünnepeken is mindig pontosan megjelennek a herceg udvarában. De egyéb alkalmakat is alaposan kihasználak. Utazás előtt, búcsúzásakor, a megérkezéskor mindig ott vannak. Utazás közben szinte minden állomáshelyen, még a kisebb falvakban is, felkeresik a helyi iskolások a főúri utasokat.³⁹ Meglepő, hogy Trencsénben, de még a kis Szolcsány faluban is több szólamban éneklő iskolásokról tesz említést a budai muzsikához szokott írrok. De azt is feljegyezte, hogy Holicsban az egyik diákcsoport meg se várta, míg a herceg és kísérete beér a faluba, elébük mentek az úton.⁴⁰ Sok esetben egymás után több rekordáló csoport egymásnak adta a kilincset, nehogy elszalasszák a jó éneklési és pénzszerzési lehetőséget.⁴¹ Megtörtént, hogy a másodsorra érkező csoportot a herceg titkára már nem engedte énekelni, de azért 15 denárt sikerült kapniuk.⁴²

Számukra azonban a kisebb-nagyobb rangú ünnepek középkori sokadalma is kevésnek bizonyult. A kéregetés, mendikálás jogcímén ezért hétköznapi napokon is bekopogtattak a budai palota kapuján. A „mendicatio” kifejezés ugyan nem fordul elő a számadáskönyvekben, de helyette a „supplicatio” szerepel a koldulás terminusaként. Ezen a címen, akárcsak idézett erdélyi oklevélünkben, itt is háromféle kéregető tűnik szemünk elé: a diák, a szerzetes és az „igazi” koldus. A diákok eközben is — a feljegyzések tanúsága szerint — énekszámokkal igyekeztek a házigazda szívét meglágyítani.⁴³

A mendikálás — koldulás — koledálás elnevezés itt más értelemben használatos. December 27-én és január 7-én az udvartartás alsóbb fokú alkalmazottai köszöntötték a herceget. Valamiféle újvívi népszokás nyomait gyaníthatjuk ebben, mert csak ekkor jegyzik fel, hogy a kiutalt összeget a lovászok, kocsisok, szakácsok „pro coleda” címén kapták. Valóban: az egykor nagy fénnnyel, zajjal megült ősi ünnepek: a téli napforduló pogány kultuszának és a rómaiak januári Kalendae-napjainak kései maradványa ez. Az ekkor énekelte dalokat a balkáni szláv népek ma is kolindának nevezik, a vele kapcsolatos adománygyűjtést pedig koledálásnak. Úgy látszik, ekkor még a lengyelek között is élt az a szokás.

Az egyes iskolák rekordáló és szupplikáló csoportjai, ha külön járultak a herceg elé, mindig 1 ortt juttatásban részesültek. Ez az összeg a forint negyed része. Rosszabbul jártak akkor, ha a nagy ünnepeken az összes iskolák rekordálói egybegyűlve, együttesen köszöntötték a herceget, ekkor ugyanis összesen csak fél forintot kaptak. Vajon mennyit ért számukra ez az összeg? A jegyzék néhány más adata megvilágítja hozzávetőleges értékét.

1501 decemberében utazás közben Párkányban a herceg „asztalához” (amelyhez a hercegen kívül természetesen a magasabb rangú kíséret is tartozott) fél forintért vettek kenyeret. Ez még aznap elfogyott, mert másnap már megint venniük kellett. Slomnyicában az ebédhez 1 forintba került az ökörhús, ugyanannyiba a kenyér. A parasztoknak egy őzért 1 orttot

^{38a} Pl.: „fistulatoribus cum timbano et tuba” Uo. 52.; „citharedis schkrypczom” Uo. 172.; „organiste, qui ludebat in organo ante mensam... organiste, qui tangebant in virginali” Uo. 22. 165.; „citharedo Alemanno... cantoribus Alemannis hospitibus” Uo. 166. 143.; „rusticis canentibus... mulieribus venientibus cum citharis” Uo. 35. 90.; „Italo, qui venerat cum ancilla corisare... laicello parvo eiusdem Itali, qui etiam corisabat” Uo. 104.; „Appolonio, histioni domini regis” Uo. 171.; „citharedo cum cane saltante... Ruthenis cum urso, qui tubicinabant ante dominum principem et cum urso choresabant” Uo. 22. 36.

³⁹ Pl.: Pusztaszer, Pilisszántó, a nyitramegyei Bán, Sempte.

⁴⁰ „dum illic venimus, recordantibus... Item scolariibus ibidem in via in obvium domino principi exeuntibus” Uo. 192.

⁴¹ Pl. Fehérváron 1502. szept. 26-án: „recordantibus primis de scolis... Item aliis statim venientibus... Item recordantibus” Uo. 168.

⁴² „recordantibus primis, qui canebant infra prandia... Item aliis statim post istos venientibus, quibus non dedit baccalaureus cantare” Uo. 20.

⁴³ Pl.: „scolariibus, qui canunt in choro cum supplicatione ad dominum principem venientibus” Uo. 164.; „cum supplicatione pro elemosyna petentibus” Uo. 199.

fizettek Nyitra és Slomnyica között 1 orttot adtak a lovak etetésekor zabért és szénáért.⁴⁴

Budán egy orttba kerül ekkor a hosszúszerű szöveteipő, fél forint az új lakat, 1 forint négy lópatkó, 3 ortt egy szekér tűzifa. Tizennyolc rőf aranyszállal átszőtt fekete bársony (ennyi kell a herceg gyászruhájához) ára 50 forint, egy köntösre való posztó az egyik lovász számára viszont csak 1 forint.⁴⁵

Egy forintot fizetett a herceg minden szombaton a fürdésért az egyik budai gőzfürdőben, ennyit adott egy alkalommal a király borbélyának érvágásért, sok esetben ugyancsak ennyit vesztett a gyakori esti kártya- és kockajátékokban.

Nem volt tehát túlságosan bőkezű az iskolásokkal. Ha a 4—5 tagú rekordáló diákesoport 10—15 helyen ennyit kapott, összesen csak 4—5 forint gyűlt össze. Nem sok elemőzsiára telt ebből, ha meggondoljuk, hogy az említett utazás során a herceg kb. 10 tagú asztalánál egy ebédre fél—egy forint értékű kenyeret ettek meg. A diákok egy heti kenyérgondja a rekordálás eredményeképpen talán mégis megoldódott.

Bár azt sem szabad a számításokból kihagynunk, hogy sokszor járhattak ők is úgy, ahogyan a Jókai-kódex egyik példázatában olvassuk Szent Ferencről és társáról, Leó fráterről. Vándorlásuk közben az egyik kolostor kapusa — kolduló diákoknak nézve őket — a szavakkal zárta be előttük az ajtót: „Mennyetek az hospitálba! ti mendenestl fogván nyugottak vattok: itt nem esztek!”⁴⁶

Kolduló diákjaink nem voltak kéteshírű vágánsok. De éppen a mendikálásban, rekordálásban való részvételükkel megtették az első lépést a vágáns életmód, világsszemlélet felé. Kérégetés közben sokfelé megfordultak, sok mindent láttak, sokfajta emberrel érintkeztek, hallgatóik igényei szerint sokfelét énekeltek. Az előttük kitaruló világ vonzásának engedve elsősorban ők gyarapították az iskolát elhagyó, kóborló, mindenre vállalkozó „clerici vagantes” tarka tömegét.

Néphagyományunkban két szokás őrizte meg a legújabb időkig középkori diákjaink mendikálásának emlékét, sőt részleteit és formáit is: a *Balázs-járás* és a *Gergely-járás*. A két népszokás lényegében egy: az iskolások Gergely és Balázs napján, e szentekre hivatkozva, énekszóval adományokat gyűjtenek maguk és tanítóik számára. Ez az alapforma az idők folyamán különféle elemekkel bővült, azonban így is kiviláglik, hogy ez a szokás nem más, mint mendikálás.

További megfontolások is alátámasztják ezt a vélekedést.

Tudjuk, hogy ezek a szokások már a középkorban is éltek. A katolikus falvak tanulóin kívül például a Brassó megyei, hétfalusi csángók is ismerik és járkák. Ők azonban már a XVI. század közepe táján áttértek a lutheránus vallásra, tehát a katolikus egyház szentjeit dicsőítő és segítségül hívó szokásokat már a protestantizmus befogadása előtt ismerniük kellett.⁴⁷

E népi szokások kétségkívül diákeredetűek. Mindig iskolásgyermekek járkák, sohasem felnőttek vagy legények, de nem is az iskolánkívüliek. Iskolai eredetükre vallanak az énekeikben előbukkanó latin töredéksorok is. Nem valószínű ugyanis, hogy valamilyen templomi, egyházi himnusz őrződött meg az értelmetlen, torzult szavakban. Egyrészt, mivel nem ismerünk olyan latin liturgikus éneket, amely velük egyáltalán kapcsolatba hozható lenne. Másrészt, a legkorábbi lejegyzésben torzulás nélkül olvashatók ezek a szavak, de így sem összefüggőek. Inkább arra kell gondolnunk, hogy a mendikálók, dalaik érdekesebbé, tréfásabbá tétele céljából, s latin tudományuk fitogtatására, szándékosan ilyen összevisszaságban keverték a magyar sorok közé az iskolában tanult latin szavakat.

A diákok Gergely- és Balázs-napi házról házra járásának legfontosabb célja — mind-egyik változathól ez csendül ki —: adományok, élelmiszerek gyűjtése a tanító, illetőleg a tanulók számára. A közreműködő gyermekek elnevezése is az egyes helyeken erre mutat: diák, ábécés, kosaras, nyáras, erszényes, tojásos stb.

Ma is csak ott élnek ezek a szokások, ahol a középkori iskola folytatlagosságára nem szakadt meg sem a török terjeszkedés, sem a protestantizmus térhódítása következtében: leginkább Nyugat-Dunántúlon és az Északnyugati-Felvidéken. De nemcsak magyar területen léteznek: ismerik a környező népek: osztrákok, németek, szlovákok, csehek, lengyelek is.

⁴⁵ „pro longis calceis”. „pro novo seraculo ad thesaurum”, „pro uno curru lignorum pro stuba et caminata domini principis”, „pro decemocto ulnis nigri axamenti pro hazuka przeschyanu domino principii”. „agazoni Sbythi. cui non datus erat pannus pro zaloba. dum aliis dabantur agazonibus, dedi ad panno pro hazuka” Uo. 97, 20, 78, 108, 130.

⁴⁶ Legendák könyve. Szerkesztette *Kardos Tibor*. 247.

⁴⁷ A Magyar Népzene Tára II. Jeles Napok. Budapest, 1953. 135.

⁴⁸ „pro panibus albis ad viam pro mensa domini principis”, „pro medio bove ad coquinam. . . pro panibus”, „rusticie, qui portaverant lanya domino”. „eundo de Nitra ad Slomnyce dedi na pokarman equis pro avena et feno” Uo. 157, 159, 160, 159.

A középkori mendikáló diákok énekének legrégebb emléke 1650 tájáról való, amelyet egy XVI. századi kötet borítólapjára jegyeztek fel. Minden sora az egykori kéregető diákokat idézi elénk:

Ma van szent Balas napia
Rigiektől nekünk szokas hadua
Szezen diakoknak járni
S hazanként kerölni . . .

Azért édes Aczonyvuk
Ne légyen hozzád hijába jarassunk
Kérjünk erted Istenünket
Segely sokszor diakokat . . .

Adgiatok szalonát
Omedamus reveremus Tandem
Hat csináljunk rántotát
Totus quantus debitorum
Florum germinare . . .⁴⁸

s hosszasan részletezve folyik tovább a kért és várt ajándékok felsorolása.

Igen meggyőzően mutatja a néphagyomány hatalmas konzerváló erejét, hogy a középkori szokásnak a XVII. század elején leírt versei még néhány évtizeddel ezelőtt is szinte szóról szóra így éltek magyar falusi paraszty gyermekek ajkán. Így énekelték például 1909-ben a Nyitra megyei Csehi falu iskolásai Kodály fonográfjába (csak persze a latin szavak torzultak el kissé):

Adjatok szalonnát
Omne dignum leverendum laude,
hagy csináljunk rántotát,
tótusz kápusz demizerum
forum Domine.

Adjatok kolbászt,
Omne dignum leverendum laude,
hagy fonjuk be pallást,
tótusz kápusz demizerum
forum Domine . . .

majd folytatják tovább vég nélkül, akárcsak középkori elődeik.⁴⁹

A néphagyomány megőrző erejében bízva ugyanúgy a középkori mendikálás hiteles képének tekinthetjük a Somogy megyei Nemespátró egyik idős parasztemberének emlékezeit, aki az „öreganyjától” tanulta gyermekkorában a Gergely-járás „verse”-it, és néhány évig maga is járta a „Gergő”-t, a többi falusi iskolással:

„Röggel 8 óra tájba a mester kijelölt két 10—12 éves ügyes fiut: „Mönjetök Szen Gergőt járni.” Az egyik kosarat vett, a másik két vászonzacskót és sorra járták a házakat. Benyitottak a szobába és rákezdték. Az első 3 verset elénekölték, aztán verset mondtak, aminek a vége az vót, hogy „Kérünk a zsákba, magunknak a zsebbe.” Erre ajándékot adtak (pénzt és borral is megkínálták őket). A tanító részére adtak löncsét, borsót, kétféle zacskóba téve és tojást a kosárba. A fiuk köszönték és elénekölték a 4. verset, és „Isten áldja mög” szóval elköszöntek.” — mesélte 1934-ben a népzene gyűjtőnek.⁵⁰

Szokásunk egyes lejegyzett variánsait vizsgálva láthatjuk, hogy általában három részt tartalmaznak: a beköszöntést, a háziak érdeklődésének felkeltését, és végül az adomány-kérést.

A Gergely- és Balázs-járó diákok mindig a beköszöntéssel, a napi szent invokációjával lépnek be a házba. A két szent nincs kapcsolatban a további mondanivalóval, ezért gyakran előfordul, hogy az énekek és a nevek feleseréldnek. 1650 körül írásba foglalt, idézett énekiünk Balázs püspököt emlegeti, ugyanez az ének a nép között inkább Gergely pápa nevével kedvelt. A neveknek ez a variálhatósága arra vall, hogy más szentek napjain más nevek kerülhettek a beköszöntő első sorába.

A házigazda és a háziak kedvének az adakozásra való hangolása, érdeklődésük felkeltése következik ezután. Ez a várt adományok reményében igen változatos módokon történik. Első lejegyzett énekiünkben táncal próbálják a gazdaasszony jóindulatát megnyerni:

Oh te édes aszonyunk
érted kis tanczot járjunk . . .

A Csehi-beli gyerekek friss táncdalt énekelnek ebből a célból, s táncolnak is hozzá. Nemespátrón „verset” mondanak, más helyeken meg strófákat énekelnek a család egyes tagjaira. Jónéhány faluban megjuttassák az énekelt dalok szövegét, sőt párbeszédes, jelmezes, tréfás-

⁴⁸ Varjú Elemér: Balázs-járó 1650 tájáról. Ethnographia. 1915. 45.

⁴⁹ A Magyar Népzene Tára II. 139.

⁵⁰ Uo. 1039.

komoly játékok is előadnak Vitéz, Káplár, Zászlótartó, Strázsamester, Generális, Kapitány s más szereplőkkel, mesebeli seregekről, hősről, csatákról szavalva, dalolva.

Azokban a házakban, ahol iskoláskorú, de iskolába nem járó gyermekek van, ezzel kapcsolatban történik az iskolába való hívogatásuk. Ez újabb, praktikus bővülése a régi szokásnak, az első lejegyzés nem is tartalmazza.

Megjelenésének oka a falusi iskolahálózat XVII–XVIII. századi kiszélesedésében keresendő. Az egyházi és világi hatóságok egyre inkább sürgetik, különféle okokra hivatkozva, a falusi gyermekek elemi oktatását. Ennek anyagi fedezetéről azonban csak kis részben gondoskodtak, s a falvak lakosainak támogatására, s a gyermekek tanítása fejében kapott juttatásokra számítva, a tanítók fizetésének és eltartásának gondját elintéztetnek vették. Mai értelemben vett iskolaév nem volt ekkor (s nem is kezdődött sohasem a tanítás Gergely napján, március 12-én, ahogyan több néprajzosunk magyarázza,⁵¹ annál is inkább nem, mivel sokhelyütt György napkor, április 24-én fogadtak új tanítót, illetőleg erősítették meg a régit). A tanítás egész éven keresztül folyt, illetőleg folyt volna, ha a falusiak márciustól októberig nem vették volna igénybe gyermekeiket a mezőgazdasági munkákban. Az iskolák tanulóinak létszáma felére, negyedére csökkent — panaszozik az egyházlátogatási jegyzőkönyvek, jelentések.⁵² A tanítóknak viszont érdekükben állott, hogy minél több gyermek legyen az iskolában, minél többitől megkaphassák járandóságukat. Ezért a Gergely- és a Balázs-napi szokást arra is felhasználták, hogy az iskolába nem járó gyermekeket az iskolába hívogassák, a szülőket erre megkérleljék, nehogy a gyermekek elmaradásával jövedelmük érezhető módon megcsappanjon. Több efféle vers rímekbe szedett, hívogató szerzőjét ismerjük névszerint is a falusi tanítók közül a XVIII. századból.

Tanulmányozott diákszokásunk mindegyik változata hol komolykodó, hol humoros formában az *adományok. ajándékok kérésével fejeződik be.*

Falusi iskolásgyermekeink Gergely- és Balázs-napi adománygyűjtésének elemzése. három fő mozzanatának ismerete okot szolgáltat arra, hogy *más népszokásainkban is a mendikálás nyomait keressük.* Így joggal gondolhatunk arra, hogy a betlehemezés szokása a templomi és iskolai színjátékokból a mendikálás útján vált népszokássá, az érdeklődést keltő rész tetemes felduzzasztásával. a karácsonyi dalok megjátszásával, sok világi- és diákelem közbeiktatásával.

Ugyanígy a mendikálás maradványának tekinthetjük a vízkereszt-i csillagozást, az István- és János-napi köszöntőket, a húsvéti kántálást stb.

A XVI. századi históriás énekmondó diákok, akiknek elődeit szintén a középkori kolduló iskolások között kereshetjük, ugyancsak felhasználták az egykori mendikálás alkalmait, formáit, tevéteit.

1561-ben bepanaszolták a kassai tanács előtt Sebestyén diákot, amiért „az ell mult szent Gergell pápa napyan” Gálszécsben éneket mondott az eretnek Gál papról, s ebben egy Nyitray nevezett papot „csésleap”-nak nevezett, s több más személyt is kiesűolt. Pesti Bíró Orbán diák azonban tanúsítja, hogy ez nem történetet meg, mivel aznap vele volt „az Bertalan dyak hazanall”, s nem esett erről szó, s azonkívül együtt jártak mendikálni egész nagyböjttben. Lehetetlen, hogy ne hallotta volna tőle, ugyanis sok éneket mondott ez alatt az idő alatt, s hegedült is hozzá. Azon a szent Gergely napi estén is mondta neki, engedje már őt is énekelni, mert ő is tud énekeket.⁵³

A mendikálás több évszázados alakulását végigkísérve láthatjuk, hogy a szegénysorsú diákok középkori mindennapos kéregető útja később már csak a nagyobb egyházi ünnepeken maradt meg, azonkívül Gergely pápa napján, akit a katolikus iskolák patrónusaként tiszteltek; valamint Balázs püspök napján, mégpedig a február eleje táján zajló farsangi napok hatására. A XIV–XV. századi diák-koldulás egyszerű, gyakorlatias formái, mondókái, dalai ezeken a napokon egyre bővültek, alakultak, színesedtek a következő századok hasonlóképpen szegény tanuló-gyermekeinek ajkán, s kedves, de mindig „hasznos” népszokásokká váltak népünk tarka „jeles napjai”-nak sorában.

⁵¹ Pl.: A magyarság néprajza III. *Viski Károly*: Drámai hagyományok. 347.; *Bálint Sándor*: Népünk ünnepei. Budapest, 1938. 183.

⁵² Vö.: *Finácz Ernő*: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. Budapest, 1902. I. 233–262.; *Ványó Tihamér*: A katolikus restauráció Nyugatmagyarországon. Pécs, 1928. 91.; *Szántó Imre*: A katolikus népoktatás helyzete Heves megyében a visitatio canonicák tükrében. Eger, 1957. 16.; *Csöke Lajos*: Sopron vármegye katolikus egyházi és tanügyi viszonyai III. Károly és Mária Terézia korában. Pannónia, 1929. 89.; *Merényi Ferenc*: Domsics Mátyas egyházlátogatása Baranyában 1729-ben. Pécs, 1939. 83.

⁵³ *Kemény Lajos* közlése. Figyelő, 1886. évfolyam, 330.

A magyar és a szerbhorvát irodalmi kölcsönhatások egyik legélénkebb időszaka a XVI. század. A későbbiek folyamán talán soha nem kerül sor annyi átvételre a magyar irodalomból a délszlávba és viszont, mint épp ekkor. A régi magyar irodalomban ezeknek a kölcsönhatásoknak az eredménye *Az Béla királyról való és az Bankó leányáról szép história*,¹ amelyet 1570-ben ismeretlen énekszerző fordított horvátból magyarra, egyúttal legalább fordításban átmentve ennek a horvát irodalomból kiveszett és eltűnt, eredetiben ismeretlen műfajnak egyik jellemző darabját.² Szorosan kapcsolódik hozzá Ráskai Gáspár munkája, *Egy szép história az vitéz Franciscorul és az ő feleségéről*,³ amely 1552-ből való (nyomtatásban 1574-ben jelent meg először Debrecenben), s valószínűleg szóbeli hagyomány átvétele a horvát irodalomból. A délszláv költészet specifikusan érdekes és sajátos hatásáról beszélhetünk azonban Balassi Bálint (1554–1594) esetében. Ebből a szempontból Balassi két költeményének a vizsgálata és mélyrehatóbb, főleg verstani elemzése nyújthat hasznos és figyelemre méltó eredményeket. Ezek *Aenigma* c. verse, melyet „egy horvát virágének nótájára” írt, s ifjúkori, 1577 körül keletkezett versei közül való, és a *Bécsi Zsuzsannáról s Anna-Máriáról szerette* c. költeménye, melyet „az Doklei sem še divičicom bila nótájára vagy amaz lengyel nótára: A pod liesem etc.” írt s vándorútja idejéből, 1589-ből datálódik.

„Egyik-másik énekében, mint például a darvakhoz szólóban,⁴ még mostani eszközeinkkel is kimutathatjuk a magyar népdalok emlékét. Viszont Balassi maga hivatkozik nótajelzéseiben román, horvát, lengyel, szlovák népdalokra, sőt a török énekek is, melyeket magyar nyelvre alkalmazott, inkább a népies irányú török költészethez tartoznak. . . Balassi Bálint tehát együtt élt a néppel, különösen a katonasorban vele együtt vitézkedő néppel, eltanulta tőle táncait, dallamait, megtanította őket a magáéira. Költeményeinek nagy részét népi énekmondók és a magyarokkal együtt élő nemzetiségek népzeneformáira szerezte, amire alig van példa, még később is, a magyar irodalomban” — írja Balassi összes műveinek bevezetésében Eckhardt Sándor.⁵

Élete folyamán Balassinak számos alkalmá nyílhatott, hogy közvetlenebb és szorosabb kapcsolatba kerüljön szerbekkel és horvátokkal, megismerkedjék költészetükkel, hallhassa és elsajátíthassa énekeiket, sőt arra is, hogy esetleg alaposabban megismerje nyelvüket is. Életének különösen utolsó két évtizedében, az 1570–1580-as években, számtalan szerb és horvát nemzetiségű végbeli katonáról esik említés legközvetlenebb környezetében. Számos Rác és Horvát nevű végbeli vitézről olvashatunk ez idő tájt a költő leveleiben és a vele kapcsolatos különböző okmányokban. A Balassi-család délszláv kapcsolatai azonban sokkal korábbi keletűek. A költő nagyapja, Ferenc, aki előbb szörényi bán, 1505-ben Both Andrással együtt horvát-dalmát-szlavón bán volt.⁶ A költő apjának, Balassi Jánosnak váraiba a nagyapa révén szép számmal jutottak el horvát és szerb katonák, akikkel a költő már gyermekkorában kapcsolatba juthatott.⁷ A végek ez idő tájt tele vannak horvátokkal, s a horvát nemesség és katonaság, de a szerbek is szinte állandóan, megszakítás nélkül özönlének Erdélybe és a magyar határokra. A Krusith, a Barbarith, a Melith stb. családok így kerülnek erre a vidékre, ahol a legközvetlenebb és legszorosabb kapcsolatban állnak a Balassiakkal.⁸

* Jelen tanulmányát a szerző 1958 őszén a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetében mutatta be.

¹ Régi Magyar Költők Tára VIII. 173–178. (Rövidítve: RMKT) A széphistóriát *Szél! Farkas* fedezte fel és közölte először: Egy XVI. századi codex historiás énekei. Századok, 1884. XVIII. 670–677.

² *Kombol, Mihovil*: Poviest hrvatske književnosti do narodnog preporoda. Zagreb, 1945. 39.

³ RMKT VI. 49–72.

⁴ *Inventio poetica*: Grues alloquitur: Darvaknak szól c. verse. — A szerző megjegyzése.

⁵ *Balassi Bálint*: Összes művei. Összeállította Eckhardt Sándor. I–II. Budapest, 1951, 1955. (Rövidítve: Összes m.)

⁶ Šišić, *Ferdo*: Pregled povijesti hrvatskoga naroda. Zagreb, 1916. 360.

⁷ Eckhardt Sándor: Balassa Bálint. Budapest, 1940. 112.

⁸ Uo. 112; Ivić, *Aleksa*: Istorija Srba u Vojvodini. Novi Sad, 1929. 183 etc.

A költő apjának, Balassi Jánosnak Divényt védő emberei közül egyedül egy Deli Radossa vagy Rác Radossa (Radosav) nevű katona maradt életben és menekült Egerbe.⁹ Deli Radosav miatt kerül először vizsálya a zólyomiakkal Balassi János. A zólyomi polgárok 1577. március 14-én tiltakoznak az ellen, hogy Radosav bort mér ki, holott ez kizárólag a város privilégiuma.¹⁰ Radosav feleségéről esik említés a költő Balassi Andrásához intézett, Zólyomban 1577. november 22-én kelt levelében,¹¹ egy másik, Liptóútváron 1588. szeptember 29-én kelt, ugyancsak Balassi Andrásnak szóló levélben pedig újból említés esik magáról Radosavról is.¹² Deli Radosav vagy Rác Radosav a költő apjának bizonyára szerb nemzetiségű katonája lehetett, aki később Balassi Bálint szolgálatában is megmaradt. Egy helyütt még Radosav jobbágyáról is szó esik.¹³

Előbb említett, Balassi Andrásához 1577. november 22-én intézett levelében említi a költő az „újvári kapitányt”,¹⁴ aki nem más, mint Vratkovich Pál, azaz Rác Pái, a költő későbbi egri vitész bajtársa. Balassi már első hadi vállalatában együtt harcol vele.¹⁵

1580-ban Balassi Bálint három egri katona-társával, köztük Rác Istvánnal (Stephanus Ratz, Rachaj Istwann) együtt kéréssel fordult a királyhoz katonai érdemei jutalmazása dolgában. Közülük különösen Rác István tűnik ki érdemeivel, aki 1584-ben újból folyamodik a kamarához, ekkor azonban már két éve, hogy a költő elhagyta Egeret.¹⁶ Ez a Rác István nem azonos Kövér Ferenc hasonnévű (Stephano Rach) szolgájával, aki 1576 augusztusában részt vesz Balassi nyéki portájának megrohanásában.¹⁷ Ez idő tájt esik említés Egerben Rác Farkas (Vuk Rac), Rác Ádám, Sziglé Kristóf, Rác Illés (Ilija Rac), Deli-Teodor és Rác Miklós (Nikola Rac) nevű katonákról is.¹⁸

Az egri szolgálata idején ellene indított dézsmaszedési per során esik szó egy másik Rác Farkasról, apja, Balassi János szolgájáról.¹⁹

A költő katonái Rác László, Bartakutich György és Horváth Mihály; kétségtelen, hogy mindnyájan délszláv eredetűek. A Horváth név itt nemzetiséget határoz meg, így egy 1569-ben kelt adománylevélben szerepel egy Horváth nevű egri vitész, akinek neve eredetileg Susallyth Péter volt.²⁰

Balassi egyik vitézének, Hunyadi Nagy Péternek embere Skyllandovith alias Horvát György, akiről 1582-ben Zólyomban esik említés.²¹

A költő egyik legkedvesebb emberének tekinthetjük Rác Demjént (vagy Demetert), aki részt vesz Patak elfoglalásában is. Balassi külön levélben fordult Kapy Sándorhoz 1584. december 28-án Szikszóról, hogy vitész szolgálai, Nagy Péter és Rác Demjén iránt „legyen minden oltalommal... ott az helyben nekik”.²² Mint nem nemeseket ugyanis rejtegetni kellett őket, amíg a támadás miatti felzúdulás lecsillapodik.²³ 1585. október 3-án Királyfalván kelt végrendeletében Rác Demjénnel kapcsolatban a következőképpen rendelkezik: „Az holdolt jószágban annak előtte szakasztottam volt jámbor szolgálaimnak, Rác Demjénnek Nagylibercsét, kit az egri káptolomban ezer forintban vallottam és az öcsém consensusából bizonyos okokból míveltem”.²⁴

⁹ Az ismeretlen Balassi Bálint. Egykorú kiadatlan okmányokból írta és összeállította *Eckhardt Sándor*. Budapest, 1943. 61. (Rövidítve: *Ism. B. B.*); *Istvánffy*: *Historiaregni Hungariae. Historiarum Liber XXV. 1576.*; *Eckhardt*: Balassa Bálint, 112.

¹⁰ *Ism. B. B.* 79, 240–241.

¹¹ Összes m. I. 318–320.; *Ism. B. B.* 105.

¹² Összes m. I. 314, 316.

¹³ *Ism. B. B.* 81.

¹⁴ Összes m. I. 318–319.

¹⁵ *Uo.* 320.; *Ivié*: i. m. 189–190.

¹⁶ *Ism. B. B.* 97–99, 246–247. Erre a Rác Istvánra vonatkozólag, aki számos összeütközésben vett részt a törökkel, l. bővebben *Ivié*: i. m. 190–191.

¹⁷ *Ism. B. B.* 75, 238.

¹⁸ *Ivié*: i. m. 186, 191.

¹⁹ *Ism. B. B.* 81.

²⁰ *Uo.* 95.

²¹ Összes m. II. 135, *Eckhardt Sándor*: Új fejezetek Balassi Bálint viharos életéből. Budapest, 1957. 54. Hasonló (Skiljanović, Štiljanović) vezetéknévű katonája volt Vratkovich Pálnak is. *Ivié*: i. m. 189–190.

²² Összes m. I. 335.

²³ *Eckhardt*: Balassa Bálint, 112.; Összes m. I. 336.

²⁴ Összes m. I. 343.

Valedicit patriae, amicis iisque omnibus quare habuit carissima c. költeményének két sora, a 17–18.:

Sok jó vitéz legény, kiket felemeltem.

S kikkel sok jót tettem, tartottam, neveltem²⁵

azon legényeire vonatkozik, akik a pataki várostrom résztvevőinek a listáján szerepelnek, illetőleg végrendeletében említetnek, tehát Rácz Demjén nemtelen szolgájára is.²⁶

A nyitrai káptalan 1583. június 21-én kelt bizonyágleveléből tudjuk, hogy a költő szolgálatában állott két nemes ifjú (nobiles iuvenes), név szerint Rachỹtth György és Mar̃ỹtth Farkas: mindketten kétségtelenül délszláv eredetűek.²⁷

A költő Mező-Zomborban, 1587. április 27-én kelt és Melith Istvánhoz intézett, a zombori szőlőkről szóló levelében olvashatjuk, hogy „Osztán most a Rácságban könnyen pénzt teremtet. . . korszomákon az borokból”,²⁸ ami ugyancsak a szerbekkel való élénkebb és közvetlenebb kapcsolatokra enged következtetni.

Nagyon is elkalandoznánk azonban, ha sorra vennők a Balassiak kapcsolatait a már említett horvát eredetű családokkal is, a Melithekkel, a Barbarythokkal, akikkel a költő hol nagy barátságban, hol hadilábon van, vagy a horvát Lepoglavából való Krusithékkal, apja ellenséges szomszédaival, akiknek leányához, Ilonához több verse is szól.²⁹

Balassi Bálint legközvetlenebb szerb és horvát kapcsolatainak ismert vonatkozásait csupán annak illusztrálására tartottuk szükségesnek összefoglalóan áttekinteni, hogy szemléltessük: a költőnek már gyermekkorától kezdve számos alkalma volt a délszláv népdalokkal és népies műdalokkal való találkozásra és megismerkedésre, sőt ezek elsajátítására is. Tehát megalapozott Eckhardt Sándor azon megjegyzése, hogy a költőnek „családjában és környezetében számos alkalom nyílt a horvát nyelv és énekek elsajátítására”,³⁰ s ugyancsak jól sejti Eckhardt, hogy épp katonatársaitól hallhatta, ismerhette meg és tanulhatta el azokat a délszláv énekeket, amelyek dallamára sajátjait verselte.³¹

Nem bocsátkozhatunk annak megítélésébe, vajon mennyire ismerhette meg a költő a szerbhorvát nyelvet. Nem tudjuk, ismerte-e vagy sem. Mindamellett nem tartjuk valószínűnek azt, hogy Balassi, akit a vele kapcsolatban álló különböző népek nép- és népies költészeté oly tartós és maradandó benyomásokkal gazdagított, ne tanulta volna el egyikének-másikának a nyelvét is.

A jelen tanulmányban Balassi szerbhorvát nótajelzéseiinek kérdését és problematikáját kívánjuk a lehetőségekhez képest közelebbről és részletesebben megvilágítani.

Ifjúkori versei közül való az *Aenigma* című, melyet „egy Hornath Wiragh Ének Notajara” írt, s melynek keletkezése 1577-re tehető.³²

Jelentem versben mesémet,

De elrejttem értelmemet:

Kérem édes szeretőmet,

Fejtse meg nekem ezeket:

⁵ Minap én úton jártomban
Láték két hattyút egy tóban,
Hogy volna csendes úszásban,
Együtt lassú balagásban.

²⁵ Uo. I. 118.

²⁶ Uo. I. 257. A pataki várostrom résztvevőinek listáján „Damianus Racz ign.”-ként szerepel. Balassa Bálint minden munkái. Életrajzi bevezetéssel s jegyzetekkel ellátva kiadta *Décsi Lajos*. I. II. Budapest, 1923. 566.

²⁷ Összes m. I. 404.

²⁸ Uo. I. 359.

²⁹ Az említett családoknak a Balassi-családdal való kapcsolataira vonatkozólag bőséges anyagot tárt fel *Eckhardt Sándor* Az ismeretlen Balassi Bálint és Új fejezetek Balassi Bálint viharos életéből c. munkáiban. Balassi műveinek mindkét említett kiadásában ugyancsak nagyszámú idevágó adatot találunk.

³⁰ Összes m. I. 170.

³¹ Ism. B. B. 95.; *Eckhardt*: Balassa Bálint. 112–113.

³² Összes m. I. 44.; Balassa-Kódex. Bevezetéssel és jegyzetekkel közléteszi *Varjas Béla*. Budapest, 1944. 4. és hasonmás. (Rövidítve: BC)

Gyakran egymásra tekintnek,
¹⁰ Kiről kitetszik szerelmek.
 Egymáshoz való jó kedve;
 Hasonlók mindketten szépek.

Hogy így együtt szerelmesen
 Ők úsnának szép csendesen,
¹⁵ Azonközben nagy sebesen
 Egy keselő csalárdképpen

Rájok menvén az egyikét
 Körme között az szebbikét
 Elkapá, faggatá szegént,
²⁰ Mint szeretőt kedve szerint.

Látván társa, bánatjában,
 Rén keserves kiáltásban,
 Széllle balagván az tóban,
 Nem tud meggyen nagy búában,

²⁵ Mert látja társátul váltát,
 Látja maga özvegy voltát,
 Búában elszánta magát,
 Óhajtja már csak halálát.

(Elöljáróban a vers strófa-szerkezetéről kell szólnunk. Hibásnak tartjuk a vers tizenhat szótagú sorokban való közlését, tizenhatosként — ahogyan pl. Eckhardt Sándor legutóbbi kiadásában szerepel — s a további elemzés során az általunk helyesebbnek tartott nyolc szótagú sorokból felépített versnek tekintjük, ahogyan Dézsi is közölte.³⁴ A vers Balassa-Kódexben levő kézírásos szövege is ezt követeli meg.)

Balassi nótára menő költeményei közül csupán egyikének-másikának ismerjük megközelítőleg teljes hitelű dallamát. A nótajelzésekként szereplő nótá-megnevezések — egész vagy csonka sorok — alapján ugyancsak nehéz eligazodnunk. A legjobb esetben közelálló szöveget tudunk felmutatni, dallamot azonban csak egészen kivételes esetben. A további ilyen irányú kutatás eredményei is igen kétségesek. A dallamok azonban, amelyeket a költő hol a horvátoktól, hol a lengyelektől, hol a románoktól stb. kölcsönzött, átvett, eltanult, érthető szigorúsággal meghatározták a reájuk, hozzájuk irt költemények formáját. elsősorban a sorok hosszúságát, vagyis a szótagok számát, s bizonyos magától értetődő megkötöttséget követeltek a ritmusban. Balassi láthatóan gondosan ügyelt mind a szótagszámra, mind a dallamformák által megkívánt metszetekre és ütem-képletekre, a mutatkozó szabálytalanságokat mégsem írhatjuk mind a romlás számlájára,³⁵ ugyanis itt tekintetbe kell vennünk azt is, hogy pl. a szerb-horvát népköltészetből átvett sorok szokatlan metszeteivel képtelen volt helyenként tökéletesen megbirkózni és azokon felülkerekedni, s ilyen helyeken vagy nehézkesség mutatkozik, vagy visszaesés hasonló, a korban szokványos magyar formába.

Az *Aenigma* esetében Dézsi Lajos már megjegyezte, hogy a nyolc szótagú sorok ritmusa nem egyenletes. Kétütemű, dimeter, 4/4 tagolódású sorok váltakoznak háromütemű, trimeter, 3/2|3-as tagolódású sorokkal, minden különösebb törvényszerűség nélkül, szeszélyesen.³⁴ Nem tekinthetjük azonban ezt a keveredést céltudatosnak, miként Dézsi állítja, Balassi jellemző sajátságaként domborítva ki a két- és háromütemű sorok eme szabálytalan váltakozását,³⁵ ellenben jól illusztrálja az a váltakozás a költő helyenkénti megtorpanását az ismeretlen, idegen és szokatlan ritmus adta megkötöttségek előtt.

A vers kétütemű sorai kétségtelenül a magyar felező nyolcas vissza-visszatérő hatását tükrözik, mintegy „kísértenek” a versben. Ilyen meglehetősen tiszta strófa a versben kettő van, a negyedik és a hatodik. Ezeknél s a még elszórtan található felező nyolcasoknál azonban sokkal jellemzőbbek és jellegzetesebbek a versben a háromütemű, 3/2|3-as (vagy ennek változataiként a 2|3/3-as vagy 3/3|2-es) tagolódású sorok, amelyek ez idő tájt mind a magyar mű-, mind a népköltészetben ismeretlenek, illetőleg kizárólag átmeneti formának tekinthetők, melyhez hasonlót csak a XVIII—XIX. századból ismerünk — gondolunk itt a második félütemét ellas-

³³ Vargyas Lajos: A magyar vers ritmusa. Budapest, 1952. 140.

³⁴ Dézsi: LXXXIX.

³⁵ Uo. LXXXIX.

aitó gyors nyolcasra, amelyre egyaránt van példánk pl. Csokonainál és Vitkovicsnál, vagy a népköltészetben.³⁶

Háromütemű sorokból álló teljes strófának a harmadik tekinthető, amelynek metszetei eléggé szeszélyesen változtatják helyüket:

Gyakran egymásra tekintnek,	2 3 3
Kiről kitetszik szerelmek,	2 3 3
Egymáshoz való jó kedvek;	3 2 3
Hasonlók mindketten szépek.	3 3 2

Legtisztabb, 3|2|3-as tagolódású az első strófa 1. és 4. sora:

Jelentem versben mesémet	
Fejtse meg nekem ezeket	

és a második strófa első három sora:

Minap én úton jártomban	
Láték két hattyút egy tóban,	
Hogy volna csendes úszásban.	

További háromütemű sorok a versben: az ötödik strófa 3. sora:

Elkapá faggatá szegént	3 3 2
----------------------------	-------

és a hetedik stófa a 2. sor kivételével:

Mert látja társátul váltát.	3 3 2
Búában elszánta magát,	3 3 2
Óhajtja már csak halálát.	3 2 3

A vers 28 sora közül 13 háromütemű, 15 kétütemű. Kettős megoldásokra nemigen van mód, e tekintetben egyedül a vers zárósora kivétel, amely kétüteműnek és háromüteműnek is olvasható:

Óhajtja már csak halálát	4 4
Óhajtja már csak halálát	3 2 3

Kétségtelen, hogy a versre a mozgalmasabb, élénkebb háromütemű sorok a jellemzőek, mintegy ezek ütik reá bélyegüket. Ezekben a sorokban kell tehát keresnünk annak a horvát virágéneknek a visszatükröződését, amelynek a nótájára a vers megszületett. A kétféle, változó ütemezésnek a dallam szempontjából egyébként nincs különösebb jelentősége, tekintve, hogy a nótára menő szöveg autonóm ritmusának elmosódása nem megy az énekelhetőség rovására.

Első tekintetre kétségtelen az összefüggés a XVI. századi horvát irodalomban említett s szinte csak kezdő soraiból ismert két népdalnak a hasonló tagolódású, ütemképletű soraival. Petar Zoranić (1508—1560-1570 körül) *Planine* c. pásztor-regényében, amelyet 1536-ban írt, nyomtatásban azonban csak 1569-ben jelent meg Velencében, két helyen is — egyszer Grabko pásztor énekénél, másszor Sladoj és Dragoljub kettősénél — feltünteteti az író, hogy népdal dallamára ("u zuk"), *ad notam* énekelendő. Grabkonál az

A ti, de | vojko | šegljiva,

Sladojenál, illetőleg Dragoljubnál a

Drazi mi | goru | projoše

kezdetű népdalt említi, mindkét esetben teljes kezdősorokat tüntetve fel.³⁷

³⁶ Horváth János: Rendszeres magyar verstan. Budapest, 1951. 49.; Horváth János: A magyar vers. Budapest, 1948. 112.

³⁷ A *Planine* 1569-i velencei kiadásában a 42a, ill. 44a l-on; Djela Petra Zoranića, Antuna Sasina, Savka Gučetića Bendeševića. Zagreb, 1888. 55, 57. (Stari pisci hrvatski XVI.)

Szerencsére az *Ati, devojko šegljiva* kezdetű népdal teljes egészében reánk maradt egy Észak-Dalmáciából való, a XVII. század legelején (bizonyára 1628–1629 körül) Zadarban (Zára) keletkezett kódexben.³⁸

Zoranić említése alapján nyilvánvaló, hogy a dal legkésőbb a XVI. század legelején keletkezhetett, azonban még valószínűbb, hogy már a XV. században ismert volt. Ez bizonyára a másik említett népdalra is áll. A kései feljegyzésben fennmaradt 40 soros népdal egyébként jellemző darabja lehet annak a horvát erotikus népköltészetnek, amelyről már a XV. század második felében említés esik.³⁹

Miután tartalmilag nincs kapcsolata Balassi versével, a sorok tagolódásának illusztrálására Fancev közlése nyomán közöljük eredetiben a népdal első nyolc sorát:

A ti, di | vőjko | šegljiva,
zapni pu | tásca | do grla,
da ti se | dojke | ne vide,
da mene | želja | ne buđe;
na tvoje | dojke | gledajuć
vranoga | konja | zakovah
i moje | družbe | ja ostah
i mojega | gospodina.

4/4

Az ilyen és ehhez hasonló népdalok elterjedtségét és közismertségét mi sem bizonyítja jobban annál a ténynél, hogy Zoranić a XVI. század harmincas éveiben elegendőnek tartja a pusztá utalást rájuk, illetőleg dallamukra. Sajnos, az énekek dallamai nem maradtak fenn, s kevés remény van arra, hogy valaha is előkerüljenek.

Egyébként a horvát népdaloknak ez az ismertetett típusa (mert nyilvánvalóan külön típusról van itt szó, amely csak nyomaiban maradt fenn) igen jelentős hatással volt a korabeli horvát műköltészetre is. Zoranić is nemcsak hogy átvette regényéhez a dallamokat, hanem a Grabko énekelte dal közel 60 sora pontosan követi a népdal háromütemű ritmusát:

Pasite | drobne | travice
Moje pri | mile | ovčice (esetleg 2|3|3)
Da vime | načca | nadmete
Da vime | načca | nadmete
Da vidra | mlika | naljete...

eltekinthető néhány láthatóan nehézkes sortól, amelyek egy szótaggal hosszabbak.⁴⁰

Nem mondhatjuk ugyanezt a másik hasonló ritmusú népdal dallamára írt Sladoj-Drageoljub kettősré is, melynek sorai nem tükrözik az eredeti ritmust.⁴¹

Nem Zoranić azonban az egyedüli, aki verseiben tükrözi ezeknek a népdaloknak a formai hatását. A dubrovnikai (Ragusa) származású Džore Držić (1461–1501), a XV. század második felének kiemelkedő lírikusa, „na narodnu”, népdalok mintájára írott versei között már ott találjuk *Az ég alatt nincs szebb madár, mint a szürke tollú sólyom* kezdetűt, amely ugyancsak a szóban forgó ritmust tükrözi.⁴²

³⁸ Fancev, F.: Dosad najstarija poznata hrvatska pučka pjesma iz Severne Dalmacije. Zbornik u čast Bogdana Popovića. Beograd, 1929. 116–120.; Fancev, F.: Gradja za povijest hrvatske crkvene drame. Gradja za povijest književnosti hrvatske XI. 1932. 21. (Ismételten közölve a népdal szövege.) Magáról a népdalról uo. 17.: A kódex a zágrábi Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti kéziratárában: sign. I. a. 44., a szöveg a kódex 81a–b lapján.

³⁹ Jurja Šizgorića spis „De situ Illyriae et civitate Sibenici a. 1487”. Gradja za povijest književnosti hrvatske II. 1899. 10–11.

⁴⁰ Djela Petra Zoranića. 55–57.: Planine. Velencei kiadás, 42a–43a.; Petar Zoranić: Planine. Tekst s tumačem i rječnikom priredio Vjekoslav Štefanić. Zagreb, 1942. 114–116. (Rövidítve: Planine, Štefanić)

⁴¹ Djela Petra Zoranića. 57–58.: Planine. Velencei kiadás. 44a–b.; Planine: (Štefanić) 118–120.

⁴² Pjesme Šiška Menčetića Vlahovića i Gjore Držića. Zagreb, 1870. 511–512. (Stari pisci hrvatski II.) A szerzőség vitathatósága miatt — ellentétben V. Jagić előbbi kiadásával — ez a vers nem került bele Držić műveinek újabb kiadásába, amelyet M. Rešetar rendezett sajtó alá (Pjesme Šiška Menčetića i Gore Držića, i ostale pjesme Račinina zbornika. II., sasvim preuđeno izdaće. Zagreb, 1937. Stari pisci hrvatski II. Lásd a kiadás X. lapját).

Pod nehom	ljepše	ptice ni,	
nego li	soko	sivoper;	
da bi m' se	njime	stvoriti,	
letnuo	si bih	visoko,	
visoko	soko	pod oblak;	
a padnuo	si bih	nizoko,	
nizoko	soko	na orah.	
A pod	orahom	vila spi,	2 3 3
ali je	vila	ali ni,	
ali je	koja	ina zvier;	
bože,	liepo t' je	stvoren'je,	2 3,3
ljepše	nego li	ljetnji dan.	2 3 3

Ha azonban a fenti vers esetében vitatjuk a szerzőséget, példaként felhozhatjuk Držić más költeményeit is, így pl. a *Ljub' me, dušice mladjahta* vagy a *Lovac leveći. diklice* kezdetűt, amely ugyancsak hasonló osztást mutat.

Mindez újabb bizonyíték arra nézve, hogy a szóban forgó és hasonló népdalok a XV. század második felében már igen népszerűek voltak, sőt figyelemre méltó hatást gyakoroltak a XV. század második felének és a XVI. sz. költőire. Balassi hasonló népdalokat, vagy ezek nyomán írt és énekelt népies műdalokat bizonyára közvetlen környezetében is hallott, főleg délszláv katona-társaitól, s *bizonyára helyes nyomon járunk, ha Balassi Aenigma c. költeményének ritmikájában ilyen típusú XV–XVI. századi tenger melléki horvát népdal vagy népies műdal hatását halljuk kicsengeni.*

Nem fogadható el az a vélemény, hogy az *Aenigma* nótajelzéseként szereplő horvát virágének eredetileg a szlovén—kaj-horvát nyelvterületről való,⁴³ pusztán azért, mert a költő másik szerbhorvát nótajelzése esetleg ilyen alakokat őrzött meg.

Balassi nótajelzéseinek nemzetközisége a XVI–XVII. századi magyar nemesi dalkultúrának általános tulajdonsága — gondoljunk itt csak a Kájoni-kódex és a Vietórisz-kódex magyar, szlovák, lengyel, román, sőt cigány darabjaira, melyeknek egy része köztudomásúlag ma is fennmaradt népi előadásban (frappáns példa erre pl. a Kájoni-kódexben levő *Apor Lázár táncja*, melyre ma a bihari románok a *bátuta* táncot járkák).⁴⁴

Hogy a szóban forgó háromütemű sorfaj megléte a horvát népi vagy népies költészetben mennyire tekinthető az ún. Ambrosius-nyolcas, a nyelvi tulajdonságokat figyelembe vevő horvatra való átjátszásának — kívül esik tanulmányunk keretein, mindenesetre erre a lehetőség is felhívjuk a figyelmet. (Egyébként 3/2/3-as tagolódást tükröznek Balassi török nótákra menő versei is.)⁴⁵

Ha Balassi eme versformájának eredetét — bár a hozzá tartozó dallam ismerete nélkül — meg is tudtuk állapítani, továbbra is megválaszolásra vár az a kérdés, hogy vajon a költőt inspirálta-e tartalom dolgában is a horvát példa, vagy csak a dallamot tanulta el s annak révén a versformát vette át?

Szizgorić šibeniki kanonok 1487-ből való *De situ Illyriae et civitate Sibenici* c. írásának a XVII., *De moribus quibusdam Sibenici* c. részéből értesülünk a népköltészet gazdagságáról és virágzásáról az Adriai-tenger mellékén, Dalmáciában.⁴⁶ Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül a kor felettébb gazdag szerelmes líráját sem, melynek oly jeles képviselői vannak a XV. század végén és a XVI. században, mint Šiško Menčetić Vlahović (1457–1527), a már említett Džore Držić (1461–1501), Marin Krističević (megh. 1531), Andrija Čubranović (Andrija Zlatar, XVI. sz.), Hanibal Lucić (1485 körül – 1553), Nikola Nalješković (1510 körül – 1587), Marin Držić (1508?–1567), Dinko Ranjina (1536–1607) és Dominko Zlatarić (1555 – megh. 1609 után), akik közül számosan rögtön egész kanconierákkal jelentkeznek, megénekelve a szerelmes összes szokásos fázisait.⁴⁷ Mindezek a költők egyéb nyugati — főleg petrarkista — befolyások mellett a népdal bizonyos fokú hatása alatt is állnak, sőt, már felhoztunk példákat, hogy azok mintájára és dallamára költenek — miként Balassi is teszi. A népdal hatása főleg a szerelmes líránál érezhető.

Balassi *Aenigma* (Talány) c. verse allegorikus vers, amelyben a költő tulajdon szerelmének sorsát példázza. A tó partján járva két hattyút lát szerető egyetértésben úszkálni.

⁴³ Összes m. I. 244.

⁴⁴ *Szabolcsi Benec*: A XVII. század magyar világi dallamai. Budapest, é. n. 49–50.; A magyar zenetörténet kézikönyve. Szerk. Szabolcsi Benec. Budapest, 1947. 39*, 166*.

⁴⁵ Összes m. I. 63, 89–90.; *Décsi* LXXXIX.

⁴⁶ Gradja II. 10–11.

⁴⁷ Egyes íróról bővebben I. *Kombol, Mihovil*: Poviest hrvatske književnosti do narodnog preporoda. Zagreb, 1945.; fenti utalás uo. 89.

Hirtelen keselyű csap le rájuk, s a szebbiket elragadja. A magára maradó a tavon úszkálva szomorkodik, és csak a halálát óhajtja. Mind ez ideig ilyen vagy ehhez hasonló verset — természetesen tartalom szempontjából — az egykorú délszláv irodalomban nem sikerült felmutatni. Mégis, egy halovány nyom esetleg a költemény forrásához vezethet. Egy, valószínűleg a XVIII. század közepéről való jegyzékben, amely egy ismeretlen, csupán neve kezdőbetűi („St. D.”) szerint ismert horvát költő láthatóan vegyes tartalmú eredeti verseinek az összeírását is tartalmazza (nem kezdősoraik alapján, hanem címük szerint), szerepel *A sólyomról és a hatyúról* („Od sokola i labuda”) szóló vers is.⁴⁸ Vajon sejthetjük-e ebben a csak címéről ismert, s a XVIII. század első feléből származó versben esetleg Balassi forrásának egy késebb változatát? Lehetetlen eldöntenünk. Az ilyen és ehhez hasonló motívumok közismertek az egész petrarkista költészetben, s közös elemeik kutatása mellesleg szólva igen termékeny terület lenne. Bizonyosra vehető viszont az, hogy az *Aenigmához* tartalmilag közel álló vers volt a XVIII. században s lehetett a régi horvát irodalom XV. és XVI. századi gazdag népköltészetében és szerelmes lírájában is. Nem kizárt, hogy előbb-utóbb a szerbhorvát folklórból előkerül Balassi költeményének tartalmilag is megfelelő, vagy legalábbis közelálló darabja, amely találgatásaink helyességét végérvényesen eldöntené.

Aenigma c. verse mellett Balassi még egy helyütt hivatkozik délszláv nótára. *Bécsi Zsuzsannáról s Anna-Máriáról szerzte* c. költeményét „az Doklei sem še divičicom bila nótájára vagy amaz lengyel nótára: A pod liesem etc.” írta. Mindkét nóta-jelzés Balassi eltorzított átírásában maradt reánk. Az első szlovén—kaj-horvát alakokat őriz s Balassinál így szerepel: *Doklei sem sze divičicom bila*, eredetileg pedig *Doklei* (vagy *Dokler*) *sem še divičicom* vagy *devičicom bilanak* hangozhatott. Fordítása: amíg leány (szűz) voltam.

Eckhardt Sándor Karel Štrekelj szlovén népdalgyűjtése alapján kísérelte meg a délszláv eredeti felkutatását, utalva az említett gyűjtemény *Dokler si devica bila, si cvela kakor roža* cím alatt közölt népdalára, melynek 12. sora:

Dokler si še devica biva.⁵⁰

A kiragadott sornak Balassi nótajelzésének megfelelő jelentése van, csupán második személyben. Štrekelj gyűjteményében azonban számos olyan népdalt találunk (a *Rože sem trgala, dokler sem nedolžna bla* közös gyűjtőcím alatt közöltek sorában), amelyek egy-egy kiragadott sora jelentésében ugyancsak megfelel a szóban forgó nótajelzésnek. Így a 2288. sz. népdal 30. sora:

Dokliedar sem še nadužna b'va.

A Dokler sem nedovžna bva
 Dokler sem nedolžna bla
 Dokler sem nedolžna bila

sorok igen sok népdalban fordulnak elő (2290. sz. 5. sor; 2291. sz. 5. sor; 2293. sz. 5. és 6. sor; 2295. sz. 5. és 6. sor; 2298. sz. 5. sor; 2299. sz. 16. és 20. sor; 2301. sz. 5. sor; 2302. sz. 10. sor; 2304. sz. 5. sor.) Hasonló a 2300. sz. népdal 5. és 25. sora.

Balassi nótajelzését azonban a legjobban közelíti meg a 2291. sz. népdal 6. sora:

Dokler sem še mlada bila,

és a 2297. sz. 10. és 15., ill. a 2306. sz. 5. és 6. sora:

Dokler sem še nedolžna bla

vagy

Dokler sem še nedolžna bila.

Vizsgáljuk meg azonban Balassi szóban forgó nótajelzését verstanilag. Bármiként is olvassuk a torzított átírásban reánk maradt délszláv népdal kezdősorát, mindenképp egy teljes, 4/6 tagolódású tíz szótagú sort kapunk, vagyis az elfogadott olvasat szerint:

Doklei sem še | divičicom bila.

⁴⁸ *Fancev, Franjo*: Sitni prilozi za povijest hrvatske književnosti. 2. Katalog poezije pjesnika „St. D.” iz sredine 18 vijeka. Gradja za povijest književnosti hrvatske XI. 1932. 221—224.; *Hadrovics László*: Magyar és déli szláv szellemi kapcsolatok. Budapest, 1944. 15.

⁴⁹ Összes m. I. 111—112.; BC 78—79 és hasonmás.

⁵⁰ *Eckhardt Sándor*: Balassi Bálint irodalmi mintái. Irodalomtörténeti Közlemények, 1913.23. 444.; *Štrekelj, Karel*: Slovenske narodne pesmi. II. Ljubljana, 1900—1903. 2310. sz.

Az ilyen tízes sor azonban ismeretlen a szlovén verselési rendszerben, ellenben megtalálható a kaj-horvát nyelvjárás területén. Balassi nótajelzésének eredetét tehát nem a szlovén, hanem a szerbhorvát népköltészetben kell keresnünk. Ezek szerint az Eckhardt Sándor és az általunk kiragadott szlovén népdalok Balassi nótajelzéséhez közelálló sorai nem tekinthetők a nótajelzet variánsainak. A Balassi által említett népdal eredetét a hasonló nyelvi sajátosságokat őrző kaj-horvát népköltészetben kell keresnünk.

A 4/6 tagolódású tízes sor mellett szól a másik, lengyel nótajelzés is. A Balassi átirásában fennmaradt nótakezdet: *Apodlieszem etc.* feloldása: *A pod lasem.* Fordítása: de az erdő alján. (Az a feltevés, hogy az eredetileg lengyel nóta szlovákos ejtéssel van visszaadva, vagyis szlovák közvetítéssel juthatott el a költőhöz, mit sem változtat a kérdés lényegén.⁵¹

A lengyel nóta jelzéséhez közel álló kezdetű lengyel népdalt közölt Waldapfel József.⁵² A népdal 4/6 tagolódású tízesekből tevődik össze, melyek kilenceseikkel váltakoznak, az eltérés a szótagok számában azonban minden esetben a metszeten túli részben tapasztalható:

Tam pod lasem, | pod ciernystim borem,
Skad wytryska | zimnej wody zdrój,
Pod zielonym | prześlicznym jaworem.
Tam na trawie | usiadł luby mój.⁵³

Balassi lengyel nótajelzése tehát csonka sor, metszet előtti rész.

Az eredeti délszláv és lengyel népdalok 4/6 tagolódású sorainak ritmusát legjobban maga Balassi költeménye őrizte meg. Eltekintve minden egyes versszak 5. és 6. sorától és néhány kivételtől, költeményét 4/6 tagolódású sorokból építi fel, alkalmazva a szerbhorvát tízes jellegzetes, szigorú szabályát a metszet esetében: sorainak cezúrája nem metsz ketté szavakat, hanem mindig szóközre esik. Ez alól kivétel az első strófa utolsó sora:

De csak heá|ban szeretik sokan,

az ötödik strófa 2. sora:

Elég hogy meg | volt minden édesség,

valamint szinte a teljes utolsó, hatodik versszak, amely e tekintetben kiütöközik az egész költeményből, ugyanis a költemény gyönyörűen gördülő, tiszta cezúrájú sorai ebben hirtelen megtorpannak, nehézkessé válnak. Ennek oka az, hogy a költeménynek csak az első öt strófáját énekelték, a hatodik, záróstrófa pedig csak mintegy függeléke a versnek, s így kevésbé kellett ügyelni metszeteire. Emellett szól az ötödik, tehát az utolsó *énekelt* strófa zárósora is:

De versemben itt legyen már vég.

A hatodik strófa a következő:

Kurta októ | ván a sovány böjtben,
Pozsony váro | sából kimentemben,
Szerzém eze | ket ilyen versekben
Táncnótára | egy kisdéd énekben (ez szabályos!)

majd a zárósor:

Hogy bécsi vi | rág juta eszemben.

Megjegyzendő azonban, hogy a tízes sorú szerbhorvát lírai daloknál ritkán előfordul, hogy a tíz szótagú verssor kétféle osztása is megvan egy dal keretén belül, tehát a 4/6-os sorfajta mellett 5/5-ös tagolódás is megesik.

A szabályos tagolódású versszakok közül lássuk példaként az első és a negyediket:

Az Zsuzsánna | egy szép német leány
Bécsben lakik | Tiefengrab utcáján.
Piros rózsá | tündöklök orcáján,
Szép kaláris | tetszik az ajakán.
.....

⁵¹ Irodalomtörténeti Közlemények, 1913. 23. 444:

⁵² *Waldapfel József*: Balassi lengyel kapcsolataihoz. Egyetemes Philológiai Közlöny, 1941. 65. 310–317.

⁵³ Uo. 313.; Pieśni ludowe z polskiego Śląska II. 350.

Kezet fogván | egymással azontúl
Házban lépénk | mindnyájan utcáról,
S mint az méhek | szekfű szép virágrúl
Mézet szedénk | egymás ajakáról.

.....

Nem tudunk elfogadható magyarázatot fűzni a versszakok 5. és 6. sorához. (Ezek 4/2 vagy 3/3 tagolódású hatosok.) A szerbhorvát népköltészetben az ilyen strófa-szerkezet teljességgel ismeretlen.

Balassi költeménye a jellegzetes szerbhorvát tízes, a *deseterac* egyik legkoraibb visszatükröződését őrizte meg a magyar költészetben, bizonyságul a *deseterac* akkori elterjedtségére, a nótajelzés pedig, noha torzított átírásban, a szerbhorvát irodalomnak is becses emléke, mivel a *deseterac* egyik legkorábbi feljegyzését üdvözölhetjük benne, még ha kezdősorról is van szó.

A 4/6 tagolódású tízes egyébként nem ismeretlen a XVI. századi magyar irodalomban. Példa reá *Vásárhelyi András éneke*, 1508-ból.⁵⁴ De a bizonytalan szerkezetű tízes sorokból álló *Szabács viadala* is (históriás ének a Száva folyó melletti Szabács (Šabac) várának a megvételeéről, 1476-ban) számos sorában ilyen osztást mutat.⁵⁵ (Mellesleg szólva ennek a históriás éneknek a kapcsolata a szerbhorvát népköltéssel még nincs kellőképpen megvilágítva.) Ugyanez a forma egyébként a szerbhorvát népdalok magyarra fordítása nyomán a XIX. század első évtizedeiben éri el virágkorát a magyar irodalomban, mint a kor egyik divatos versformája, „szerbus manier” néven. s művelői lesznek többek között Kölcsey, Vörösmarty és Petőfi is.⁵⁶

A *Doklei sem še divičicom bila* kezdetű népdal szövegének a kutatása másodlagos érdekességű, miután nem áll fenn annak a valószínűsége, hogy Balassi költeményéhez tartalmilag közel álló népdalról lenne szó.

Balassi mindkét tárgyalt költeménye esetében elsődleges fontosságú a versforma átvétele. Igen érdekes lenne a *dallok* felkutatása, amelyek révén a forma tulajdonképpen tükröződött, ez azonban egyelőre teljesen kilátástalannak látszik. Mindkét költemény vizsgálata azonban így is számos értékes adalékkal szolgálhat mind a magyar, mind a szerbhorvát irodalom történetének, az utóbbi szempontjából gazdagítva a XVI. századi folklórra vonatkozó eléggé gyér, legkoraibb ismereteinket.

Maximilianus Transylvanus, a Magallanes-expedíció krónikása

ÁCS TIVADAR

Az egyik könyvkiadónk nemrégiben közreadta a portugál Fernando de Magalhães, vagy ahogy a franciák és spanyolok mondják, Magellan világkörüli utazásának történetét. Stefan Zweig emlékezetes, magyarul is megjelent munkája után, amelyben ez a kitűnő, fiatalon tragikus véget ért író „az emberiség legmerészebb kalandjának” nevezi azt a vállalkozást, amelyet 236 bátor tengerész a Föld első ízben történt körülhajózásával végrehajtott. Míg Stefan Zweig csillogó stílusával és ragyogó intuíciójával szárnyalóvá teszi a megnevezett credeti forrásanyagot, a mostani kiadás — a tudománypopularizálás jegyében — már azt fel nem tartja érdemesnek, nem követ későbbi kritikai kiadásokat, biográfiákat, mellőzi az egész tudományos anyagot és Stefan Zweig elragadó, de valóságérzetével mégis a Földtől sohasem elrugaszkodó művével szemben azt a látszatot kelti az új könyv, mintha Fernando de Magallanes emlékiratainak magyar fordításáról vagy ismertetéséről lenne szó. Súlyos, nagyon súlyos hiba ez. mert az eddigi bizonyosságok szerint Magallanesnek egy sor írása sem maradt fenn, amiből joggal arra lehet következtetni, hogy írni sem tudott, ami a XVI. század

⁵⁴ RMKT I. 236—240.; Horváth János : A középkori magyar vers ritmusa. Berlin, 1928. 66—70, 118, 153.

⁵⁵ RMKT I. 468—472.; Horváth János : A középkori magyar vers ritmusa. 117—121, 128—129, 153.

⁵⁶ Horváth János : A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. Budapest, 1927. 145—148.; Horváth János : Petőfi és a „szerbus manier”. Irodalomtörténet, 1918. 7. 302—308; Horváth János : A „szerbus manier”. Tanulmányok. Budapest, 1956. 266—271.

első negyedében nem magában álló eset. Ilyen képesség nélkül még körül lehet hajózni a Földet, amire Magallanes óta is számos példa akadt, sőt lényegesen jobb feltételek mellett, mint Magallanes matrózai tették, mikor 1519. szeptember 20-án elindultak San Lucar kikötőjéből.

Ha az új Magallanes-kötet elmulasztotta, nekünk kell rámutatnunk, hogy a szóban forgó könyv, amelyből minden tudomását meríti, nem Magallanes krónikaíró művéből való, hanem különböző közvetítések révén Maximilianus Transylvanus egy ma is meglevő leveléből. Ebből értesült a világ „az emberiség legmerészebb kalandjáról”.

Ki is volt ez a Maximilianus Transylvanus, a Magallanes-expedíció halhatatlanná lett krónikása? A felelet nem oly könnyű, bár a mi speciális érdeklünkől kultúrtörténeti vizsgálódásaink többször megkísérelték a válaszadást. Négy évszázados lázas kutatás után vagyunk, amelyben jóformán részt vett az egész kultúrvilág, s alig tudunk többet, mint a nagy magyar, biográfus, Bod Péter, ki a „Magyar Athenas”-ban írja róla: „Élt a XVI. századnak elején, lakott Spanyolországban az V. Károly császár szolgálatában, oda is házasodott, s maradt. Szász volt-e, vagy Magyar? Nem elég világos. Írt egy hosszú levelet 1552-dik eszt. a’ Kastellanusoknak a’ Molukkai-szigetek felé való hajókázásokról, a’ melyben sok újságok foglaltatnak bé. Az Új Világról írott más könyvekkel is szokott nyomtattni.” Nehéz feladat megírni az ismeretlen krónikás igazi dicsőségét, mert ahogy ő maga, Maximilianus Transylvanus írja egyik ránk maradt versében:

„Hamvaiból csak a Nap szentelt madarára derült új
Élet; a dalokkal ritka, hogy ez megesik.”

„Erdélyi Miksa” — ahogy a jó öreg Bod Péter nevezi — diplomata volt és riporter, ahogy ma mondanók: „kulturdiplomata”. A XVI. század első felének, a világ legnagyobb színpadi játékának szugója. Sok minden világpolitikai esemény titkos mozgatója, de nevét mégis egy levél, egy riport tette halhatatlanná, melyet felsége ura, V. Károly római — német császár tartózkodási helyéről, Valladolid ősrégi várából írt, 1552 októberében, ifjúkori patrónusának, Lang Máténak, a salzburgi kardinálisnak:

„E napokban tért vissza az egyik hajó — írja ebben a levélben Maximilianus Transylvanus — abból az ötből, melyet a császár, mikor a múlt években (1519) Augsburgban tartózkodott az idegen s annyi századokon át ismeretlen világba küldött, hogy kikutassa azokat a szigeteket, ahonnan a fűszerek származnak. Mert ha azokat is hoznak hozzánk a portugálok az arany Chersonesusból, mely alatt Molukkát értjük, azokon az Indiákon csakis bors terem.” Ez a levél és nem egyéb irodalmi és diplomáciai munkássága világhírnevének alapja, oka személye körül évszázadok óta folyó hitvitának. Hányan írtak már jobb könyvet, hányan hajtottak végre nagyobb tetteket, mint egy alig négy ívnyi levél megírása, mégis nevük alig vagy egyáltalán nem vált ismertté. Rejtélyes a leírt szavak sorsa. Egy-egy jól leírt szó örökéletűvé válik, szerzőjük halhatatlanná lesz. Maximilianus Transylvanus egy későbbi riportertársa, Daniel Defoe elbeszélése Alexander Selkirk-nek, büntetéséből egy lakatlan szigetre deportált matróznak robinsoni kalandjai, népszerűségben ma is vetekszik a legolvasottabb könyvekkel. És ha a mi Erdélyi Miksánk nem írja meg ezt a levelét, sokáig még fehér foltok éktelenkednek a világtérképen, holott Honter János, jeles magyar földrajztudós már 1534-ben megjelent könyvében megismerteti a mi közönségünkkel — Maximilianus Transylvanus nyomán — Amerikát, majd Székely István világrónikájában megírta Magallanes útját, mert „egy földi-jének könyvéből értesült róla”.

Francisco Antonio Pigafetta olasz utazónak, a Magallanes-expedíció egyik életben maradt tagjának útleírása, VII. Kelemen pápához írt levelben Maximilianus Transylvanus levele után csak egy évtizeddel íródott meg, és az első világkörüli danse macabreja második hősének naplójegyzetei csak 41 évvel azután, hogy végtelen kalandokkal teli, tizenhat nap hűján majd három éves világkörüli útjukról 1522. szeptember 4-én visszaérkeztek San Lucar kikötőjébe, láttak napvilágot Velencében. Maximilianus Transylvanus levele pedig 1523 januárjában Kölnben, ugyanaz év novemberében Rómában már könyvalakban is megjelent. azóta nagyon sok helyen, igen sokszor és lázba ejtette az egész ismert világot, mely ámulattal volt tele Cristoforus Columbus felfedezése óta olyan korban, mely igazságnak tartotta: — Stefan Zweiggel szólva — „kezdetben pedig vala a fűszer. . .”

Valóban nem az emberi tudományvágy, hanem a fűszerek szerzésének vágya volt az oka a XVI. század nagy földrajzi felfedezéseinek és az emberiség kifejlődése szempontjából óriási jelentőségű tengerhajózás elterjedésének. A kultúremberiség a XVI. század elejéig semmivel sem tudott többet a már általánosan használt fűszerek lelőhelyéről, mint amit Herodotos állított, hogy a fahéjat a főnixmadár fészkeiben találják, vagy amit Plinius, aki pedig elismert földrajztudós, hogy a fűszerek termőhelye az etiópiai barlanglakók földjén van. Az ismert világ minden részében elterjedt római egyház szinte „nem élhet” tömjén nélkül, melynek karavánúttjai Arábián túl ismeretlenekké válnak. Az étel nem étel, ha nincs egy csipet-

nyi bors, címet vagy gyömbér benne. A nő nem kellemetes, ha nem indiai damasztban vagy kínai selyemben pompázik, és nem illatosítja magát ámbrával, mosusszal vagy hindosztáni rózsaojjal. Nincs gyógyászat, ha nincs ópium, kámfor, és nincs piktura, ha nincs indigó, s az élet nem élet, ha a Kelet mérhetetlen kincsei elérhetetlenek és megfizethetetlenek az Ibériai-félsziget új latinjai számára. A szükséglet és a fűszerszigetek elérésének vágya legelőbb a portugáloknál fejlődik ki, abban a gazdasági fellendülésben, amely a félszigetről a mörök kiűzését és Franciaország és Burgundia egyesítését követte. Henrik portugál herceg egész életét a nagy felfedezések előkészítésére szentelte. Éjjel-nappal ácsolják a hajókat, mert el kell érni a „Gazdagság Ország”-át, melyet egy arab földrajztudós már 1150-ben térképre rajzol II. Roger norman király számára. De alig jutnak el valamennyire a nyugat-afrikai parton, még az egyenlítőig sem. Mindössze újra felfedezik a Madeira- és Azori-szigeteket. Csak 1471-ben — II. János király idejében — érik el az egyenlítőt. 1486-ben Diaz Bartolomez kiköt Afrika legdélibb csúcsánál, de Afrika megkerülésével Vasco de Gama jut el elsőnek Indiába. Minden utazás óriási szennazációt, minden új eredmény halhatatlanságot, pénzt, rangot jelent. Mint derült égből a villámcsapás, úgy hatott Cristoforus Columbus első nyugati útja, akiről azt a hiedelmet vélik feltenni, hogy nyugat felé hajózva elérte Indiát, s onnan rövid szárazföldi úttal megközelítette a fűszerszigeteket. 1493-ban indul Columbus második, 1498-ban harmadik, 1502-ben negyedik útjára, hatalmas flottákkal, hadseregekkel, de már 1493-ban a verseny annyira kieleződik Portugália és Spanyolország között, hogy csak a pápai tekintély tud valamelyes rendet teremteni a jövőben felfedezendő területek felségjoga tekintetében.

VI. Sándor pápa 1493. május 4-i bullájában a Zöldfoki-szigetektől nyugatra száz leguanyira minden felfedezendő területet spanyol impérium alá rendel, keletre pedig portugál felségjog alá. A Tajo és Ebro völgyében mindenütt hajókat készítenek, és egymás után futnak a tengerre az új világ hősei. 1497 júniusában Juan Cabot és fia, Sebastian végighajózzák az amerikai partokat Labradortól Floridáig. Alonso de Ojeda és barátja, Juan de la Cosa — Cristoforus Columbus útitársa második útján — 1499 júniusában felkutatják Venezuela atlanti partvidékét és fél évre rá Pedro a cumana partokat és Colombia északi részét. Columbus első útján társa, Vincente Jánez Pinzon 1500. január 20-án a déli szélesség 8. foka alatt eléri Braziiliát, megállapítja az Amazonas deltáját, és felkutatja a partvidéket San Domingoig. Diego de Lepe ugyanabban az évben a braziliai partokon lehajózik a San Augustin-fokig, míg Rodrigo de Bastidas északon rajzolja az Új-Indiák atlanti partvidékét. Ám a portugálok sem maradnak le. Pedro Alvarez Cabral egy egész flottával indul a braziliai partok kikutatására és a déli szélesség 17. fokáig jut el, ő is átjárót keresve a fűszerszigetekre. 1501 májusában Americo Vespucio, portugál zsoldban álló firenzei tengerész indul ugyancsak hajórajjal. A déli szélesség 5. fokánál köt ki, a San Roque-foknál, s nagy területet térképez. A következő évben új expedíciót vezet, s egészen lejut a Mindszentek-öbléig. Ő hangoztatja először Columbus véleményével szemben azt a tényt, hogy az eddigi tengerjárók nem Indiát érték el nyugatra, hanem egy eddig soha nem hallott önálló földrészt, amelyen túl kell lennie Indiának. Ezt a feltevést igazolják az utána jövők is. Vicente Jánez Pinzon és Juan Diaz de Solis 1507-ben pontosan megrajzolják a hondurasi partokat és a Yucatan-félszigetet. Vasco Nunez de Balboa átgázol a panamai földszoroson és 1513-ban megpillantja a Csendes-tengert, amelyen túl kell lenniük a fűszerszigeteknek és a mesés Indiának. Juan Ponce de Léon ugyanabban az évben felkutatja Puerto-Rico-t és a floridai félszigetet. Négy év múltán, 1517-ben és 1518-ban Francisco Hernandes de Cordoba északra hatolnak be Mexikóba.

Az éles verseny az újonnan felfedezett területek új felosztását tette szükségessé. VI. Sándor pápa ezt 1512-ben hajtotta végre. Katolikus Ferdinánd is egyre nagyobb és nagyobb hajórajokat küldött az Új Indiákba. Americo Vespucio halála után, első kormányosa, Juan Diaz de Solis 1515 decemberében, a panamai földszorostól elindulva, most már pontosan és hiánytalanul megrajzolja Dél-Amerika keleti partját, egészen a Rio de la Platiáig, a déli szélesség 35. foka alatt. Nem tudta befejezni munkáját, az átjáró megkeresését, mert a La Plata-folyam mellett a guarani-indiának 1516-ban megölték. Az ő útjának folytatására küldte a Katolikus Ferdinándot és Izabellát a trónon követő V. Károly római — német császár — portugáliai származású Hernando de Magallanest. Magallanes hajói aztán temérdek szenvedésen át végrehajtották „az emberiség legmerészebb kaland”-ját, a Föld első körülhajózását. Ennek a magasztos és félelmetes kalandnak első historikusa, Maximilianus Transylvanus is halhatatlanná lett, mert kellő időben és kellő eseményről megírta a maga nyúlfarknyi riportját. Alkalmas időben, alkalmas szavakat írt le, és örökre biztosította hírnevét a világ előtt egy székegy legény, aki ezekben az években éppen 100 éve hagyta itt a magasztos, merész és félelmetes kalandot, mint földi életnek neveznek.

Ma már elég sokat tudunk róla, habár nem többet, mint Bod Pétertől a „Magyar Athenas”-ban. Már Czvitinger Dávid, a magyar irodalomtörténetírás és könyvészet atyamestere is megemlékezik róla az 1711-ben megjelent „Specimen Hungariae Litteratae” című munkájában, mint magyar íróról, azonban minden tárgyi bizonyíték nélkül. Aminthogy Bod Péter és még

két évszázaddal előbb Honter János és Székely István sem tesznek bizonyosságot magyarsága mellett. Mátyás Péter 1515. január 3-án Guadalupeból kelt levelében mint „juvenis germanus”-ról emlékezik meg nevével kapcsolatban. Ez itt barátot jelent és nem germánt, mert a spanyol a „german”-t alemannak mondja, mint ahogy V. Károly császár fizetési listájában és egyéb okiratokban állandóan szerepel egy titkár „Juan Aleman” néven. Egy 1518-i augsburgi könyv, a „Complurium eruditorum natum carmina” mint brüsszeleiről szól Maximilianus Transylvanusról, és ez a munka készítette a neves bibliográfus, Apponyi Sándor, hogy kiálljon egyes hazai kommentátorok ellenében a Magallanes-krónika szerzőjének holland származása mellett. Szilágyi Sándor pedig erdélyi irodalomtörténetében azt írja felőle, hogy erdélyi szász volt. Valóság pedig az, hogy erdélyi magyar vagy pedig székely volt.

Születési körülményeiről nem sokat tudunk. Alfons Wanters brüsszeli bibliográfus, aki Maximilianus Transylvanusról mint kora egyik legjelentősebb humanista költőjéről ír, azt állítja, hogy atyja „Maitre duc dit Transilvan” — ou de Transilvania”. Don Martin de Salinas, Ferdinánd király követe a spanyol udvarnál, 1527. március 11-én Valladolidból azt jelenti uralkodójának, hogy V. Károly császár egyik titkárát szándékozik Bécsbe küldeni, aki erdélyi fiú és Ferdinánd király alattvalója. Apja a mohácsi csatában esett el, s azért most a király szolgálatába akar lépni, s a török ellen hadakozni. Ez a kézirat most is megvan a madridi Real Academia de la Historia kéziratgyűjteményében. Kropf Lajos Londonban élt magyar mérnök, maga is kitűnő történész és a Maximilianus Transylvanus-vita egyik legszorgalmasabb búvárlója, megtalálta Oláh Miklós pécsi püspök, majd esztergomi érseknek egy levelét, melyet 1534. február 8-áról Brüsszelből keltezett, ahol — a mohácsi csatavesztés után — Mária királynő kísérőjeként tartózkodott, s amelyben Maximilianus Transylvanusról mint „Maximilianus noster Transylvanus”-ról emlékezik meg.

Tehát a vitának az a része, hogy a Magallanes-expedíció krónikása erdélyi volt és magyar volt, el van döntve. Johan Schöner nürnbergi matematikai professzor — adat nélkül — azt állítja, hogy Maximilianus Transylvanus Lang Máténak, a salzburgi hercegérseknek törvénytelen fia volt. Lang pedig törvénytelen fia I. Miksa császárnak. Ezek a feltevések az egész vonalon megdőltek. A salzburgi hercegérsek Augsburgban született az évben, mikor a császár tíz éves volt. Apponyi Sándor felvetette annak lehetőségét, hogy Maximilianus Transylvanus a hollandiai Zevenbergen szülött. P. A. Tiele, az utrechti könyvtár igazgatója megállapította, hogy Zevenberg-et sohasem lehet Transylvaniára fordítani, s az onnan elszármazókat vagy „Septimontius”-nak vagy „Sevenbergensis”-nek mondták. Maga Maximilianus Transylvanus a krónikájában írja, hogy midőn Magallanes hajói beérték a kínai tartományig terjedő számai öbölbe, fehérbőrű, meglehetősen civilizált népfajra akadtak, „mint a mi németjeink”. Egykorú leírások szerint ő maga sem volt teuton arcú, hanem barna arcbőrű, sötét hajszínű, székely vagy erdélyi magyar. Nincs és nem lehet kétség afelől, hogy honfitársunk volt. Kersányi József a „Történelmi és Irodalmi Kalászatok”-ban Maximilianus Transylvanus születési helyét Besztercére teszi. Márki Sándor szerint a világhíres krónikáiról 1490 táján született, mert 1511-ben már mint futár említik fel egykorú levelek. Valószínűleg külföldi egyetemekre induló diák volt. Lang Máté gurki püspök, későbbi salzburgi hercegérsek pártfogoltja, udvarába vette egy feltevés szerint, mert rokonságban állt vele. Valószínűbbnek látszik, hogy az élénk szellemi összeköttetést ápoló salzburgi kardinális, aki Magyarország és Erdély valamennyi humanistájával levelezésben állt, itthoni támogatásra pártfogolta a szellemiekben nem szegény erdélyi fiút. Lang volt az, akit Luther hívei 1525-ben ostrom alá vettek, és érseki jövedelme kétharmadának feladására bírtak. Az ő ajánlásával kerülhetett a spanyol udvarba, mint ez idő tájt Közép-Európa annyi fiatal tehetsége, akiket az Ibériai-félszigetre vonzott a mörök küzdelem után fellépett prosperitás, az Új Indiák felfedezéséről érkező káprázatos hírek és a közös uralkodóval együttjáró kapcsolatok és az átmeneti béke.

Magyarországnak az Ibériai-félsziget országaival való kapcsolata, különösen Zsigmond király spanyolországi látogatása, s az ellenpápai vitájának rendezésére általa létrehozott, világtörténelmi jelentőségű perpignai találkozó óta sokkal intenzívebb volt, mint Magyarországon általában hiszik. Az állami szuverenitás erejével ható magyar szerzetesrend, amelyet főleg Mátyás király tett elterjedté, a portugáliai Satubálból és spanyolországi kolostoraiból irányította a Földközi-tenger nyugati vidékének jóformán egész szellemi életét, amely kezdetben áthatott az Új Indiákra is. Az 1501-es „Los Reyes Catolicos” kezdetű pápai bulla kötelezi a katolikus királyokat az Új Indiák krisztianizálására, és erre a feladatra a római San Stefanorotondon önálló követséget tartó „Szent Pál fiait” hívja fel. Buenos Ayres első telekfeleloszlási térképén olyan nevek fordulnak elő, mint „Mathe Istvány” és hasonlók. Maga a város alapítója, Juan Garay, eredetileg talán spanyol, de magyar házasságokkal tarkított család ivadéka. Hiszen ez természetes is. Szóközti jobblányok, kalandorok, ha részt vettek a spanyolok kockázatos vállalkozásaiban, nemességet vagy vagyont szerezhettek. Világtörténelmi tény, hogy Alba herceg parancsnoksága alatt harcoló magyar huszárok verték le 1547. április 24-én, a lochani síkon János Frigyes szász választófejedelem csapatait, és utat hasítottak V. Károly római-német császári birodalma számára. Ez a fegyvertény is jól megalapozta az Ibériai-

felszigeten a magyarok jó hírnevét. János porosz királyt is egy Lucza nevű magyar huszár fogta el 1547. április 24-én. Maximilianus Transylvanus is igen jó lélektani pillanatban került Lang bíboros ajánlólevelével Valladolidba. 1511 májusában és szeptemberében királyi futárként érkezik Brüggeből Londonba VIII. Henrikhez. Az angol király pénztárnaplójában 1511 májusában 40, szeptember 14-én 20 silling kifizetéssel szerepel egy Maximilian nevű futár, aki Brüggeből érkezett.

Ez idő tájt nősülhetett, mégpedig igen jól. A milliomos portugál hajóvállalkozónak Cristoval de Haro-nak unokahugát vette nőül. Haro egész érdekltségét a móróktól felszabadult Spanyolországba hozta át, és részes volt az ugyancsak portugál eredetű Magallanes expedíciójának felszerelésében és üzleti kihasználásában. Eredetileg ő maga akarta egyedül felszerelni az egész kutató-flottát, de V. Károly ezt királyi fontosságúnak fogta fel.

1512. február 24-én Veronából keltezett levelében leírja azt a szerencsétlenséget, amely utazása során a tiroli Brixen városát érte. Ez a levele kéziratban a bécsi udvari levéltárban van. Contosi János fedezte fel.

Karrierje közben egyre emelkedett. V. Károly udvartartásának fizetési listájában az 1519-i évben mái mint a „Grant Consil” tagja szerepel. Az uralkodó legszűkebb köréhez tartozik. Mikor a német rendek — ugyanebben az évben — meghívják V. Károlyt a német császári trónra, a német küldöttség tiszteletére rendezett molin-de-reyi ünnepségen fontos és előkelő spanyol méltóságnak említik fel. V. Károly secretariusaként szerepel, mikor Németországban felséges urát római — német császárrá kenik fel. Továbbra is császárával marad, és vele együtt érkezik 1520 szeptember 12-én Brüsszelbe. A római — német császárság megalapozásának diplomáciai előkészítése jórészt az ő munkája. A küldöttségjárásokat fel is dolgozta „Legatio” című történelmi becsű munkájában.

V. Károly császár ez években állandóan Brüsszelben tartózkodik. Maximiliánus személyisége fontosságára jellemző, hogy Spinelli brüsszeli angol ügyvivő 1520. szeptember 12-én Wolsey londoni bíboroshoz írt levelében felemlíti, hogy Maximilianus Transylvanus császári urával tartózkodik Brüsszelben, majd két évre rá fontosnak tartja jelenteni, hogy Maximilianus Transylvanus 1522. január 15-én Genfben tartózkodik. Genfi útja után fényes kastélyt vásárolt Brüsszelben, majd császári ura társaságában Londonba ment VIII. Henrik látogatására. Ez a királyi fogadás 1522. június elején zajlott le, és az akkori londoni feljegyzések „Maistre Maximilian de Transylvano”-t a „Council of Flanders” tagjai közt emlegetik. Londoni útja után Valladolidban is megfordult, hiszen 1522 októberében itt írja a salzburgi kardinálshoz világ-híres levelét, melyben a Magallanes-expedíció világkörüli útjáról számol be. E levél kézírata ma is megvan a müncheni levéltárban. Quatrach nevű londoni antikvárius akadt rá és adta el igen magas áron a müncheni levéltárnak.

Maximilianus Transylvanus állandó tartózkodási helye — úgy látszik — Brüsszel maradt. Ez természetes is. Hiszen itt van kastélya, birtoka. Innen végzi a császári ház diplomáciai szolgálatát. 1529. április 13-án John Hacker brüsszeli angol követ jelenti VIII. Henrik angol királynak, hogy Maximilianus Transylvanus. V. Károly császár titkára Speyerből nemrég odaérkezett 1534 májusában ugyanez a követ jelenti Londonba, hogy a császár a dán trón betöltése ügyében I. Miksa törvénytelen fia, György brüsszeli püspök vezetésével királyi bizottságot küldött Észtországba, Dániába, Svédországba, és ebben a királyi bizottságban helyet foglal „Master Maximilian Transylvano” is.

Ezekben az években Maximilianus Transylvanus kapcsolatban áll Európa majd valamennyi vezető egyéniségével. Bauer Gusztáv a boroszlói levéltárban ráakadt Transylvanus Rotterdami Erazmushoz intézett két levelére, 1527. március 28-áról és ugyanezen év november 6-áról keltezve, melyekben helyteleníti azokat a támadásokat, amelyeket főleg Spanyolország intézett a nagy humanista ellen az angol Eduard Lee agitációjára.

1537-ben új kastélyt és birtokot vásárol, feleségével. Haro Franciskával, ugyancsak Brüsszel közelében. A vételár 21 000 Carolus-forint, s külön császári pátenis megengedte, hogy ez a birtok „Seigneur de Bouchaut” nevet viselje. Eladók: „Maitre Thomas fils de Maitre Richard Barrodtol”, illetőleg d'Arrenberg gróf. Ebből a vételből per is támadt. A család egy távolabbi tagja megpeticionálta az eladást, de el is vesztette. Következő évben újabb pere támadt Maximilianus Transylvanusnak. Rágalmazási per, amit ellene indítottak. 1538. június elsején a perben még védekezett, a következő tárgyalási jegyzőkönyv szerint, 1538. október 26-án már halott volt. Ebből a tárgyalási jegyzőkönyvből kiderül, hogy felesége már régebben meghalt. Majd újra nősült, s örököse második felesége, Catherine de Mol, és két leánya, Jeanne és Marie. A hagyatékai átirás 1538. november 18-án kelt. Halála évében építtette a San Martin templomot a belgiumi Ramsdonckhan. Nyilván ide is temettette magát.

Brüsszeli tartózkodásának utolsó nyolc évében a mohácsi csatában elesett II. Lajos magyar király özvegyének, Mária királynőnek politikai tanácsadója. Mária királyné, I. Ferdinánd nővére, brüsszeli születésű volt. A mohácsi csatavesztés után egy darabig Pozsonyban élt, majd V. Károly császár Hollandia kormányzását bízta rá. Brüsszelbe kísérte hűséges

munkatársa, Oláh Miklós esztergomi érsek, aki itt is halt meg 1568-ben, 75 éves korában. 1536-ban Maximilianus Transylvanus adókérelmet terjesztett elő, s ebből kiderült, hogy mint secretarius, Mária királynő rendelkezése alatt állt.

Ebben az időben már öregedő ember. Alig érdeklik a nagy események, melyeknek néha nemcsak krónikása, hanem elindítója volt. Kozmopolita, humanista lett. Utolsó szenvedélyét a lírában élte ki. Szkeptikus, erényeskedő filozófussá öregedett. Két versét tette közzé Márki Sándor. Egyiket — császári ura látogatása alkalmából — a konstanci lányokhoz írta:

„Óh ne epekedjete a Vénus kéjes gyönyörére
és a vak Istennek csúf örömére. . . Mivel
A mit kértek, akartok: a kéj órája rövid csak.
Füstbe megy óhajotok és keserű lesz a méz.
Úgy hiszem, a mi jól esik a szerelemben,
Mentől előbb keserű lesz a gyönyör, meg a kéj.”

Maximilianus Transylvanus a diplomácia kulisszafalai mögül császári trónokat mozgatott, országhatárokat igazgatott. De ennek az ismeretlen honfitársunknak a neve azért maradt örökéletű, mert alkalmas témáról, alkalmas időben egy jó riportot írt. És ez az örökéletű riport egyedül csak magyar nyelven nem vált ismeretessé. Mert amit kaptunk belőle idáig, csak huszadik kézből való forrásanyag-töredékre támaszkodó belletrisztika, esetleg még az sem. Vannak világhírű humanista költőink szép számmal, akiknek nevét le sem írjuk. Vannak corvináink, amelyeknek szövegei világszenzáció erejével hatnak, de közelebből még meg sem néztük őket. Vajon jól van-e ez így?

Ercole Scala egykorú beszámolója Pécs 1686-os ostromáról

HERNÁDY FERENC

A Pécs történelmével foglalkozók előtt nem ismeretlen az olasz Ercole Scala gróf neve, aki 1687-ben könyvet adott ki Velencében L. Pittoninál *L'Ungheria compendiatá* címmel. Munkájában a szerző — azóta is többször idézett — néhány mondattal emlékezik meg Pécs 1664-es ostromáról, melynek során Zrínyi Miklós hasztalan kísérelte meg a város visszaszerzését a töröktől.

Magyarul nem jelent meg, s nem hivatkoznak arra a leírásra, amely Ercole Scala könyve függelékében az 1686-os sikeres pécsi ostromról számol be. A függelék a szövetséges seregeknek 1686-ban elért sikereit foglalja össze *Aggiunta alli progressi della Sacra Lega dell'anno 1686* cím alatt.

Magáról a szerzőről nem sokat tudunk. Annyi bizonyos róla, hogy az Assisi közelében fekvő Fabrianóban született a Rotorscio grófok családjából.¹ Jeles geográfus volt, és földrajzi érdeklődése következtében több utazást tett. Könyve szerint Pécssett 1685-ben járt, tehát nem sokkal a felszabadulás előtt. Mivel I. Lipótnak az olasz utazó és ingóságai számára szabad mozgást biztosító pátenselevele, amelyet a modenai levéltár őriz,² 1672. augusztus 17-én kelt, Ercole Scala vagy huzamos ideig, mintegy 12–13 évig tartózkodhatott az osztrák császár uralma alá tartozó területeken, vagy pedig többször élt az adott lehetőséggel. Mindenesetre hosszabb időt tölthetett Magyarországon, minthogy egyetlen megjelent munkáját az itt látottak leírásának szentelte.

Ercole Scala nyilván más forrásokra támaszkodó beszámolója Pécs 1686-os ostromáról talán kisebb részletekben nem egyezik meg a történelmi tényekkel, de sorai egyrészt jól tükrözik azt az izzó hangulatot, amely az ostromot jellemezhetette, másrészt szavai mögül kiérződik a győzelmesen előrenyomuló európai szövetségesek szilárd önbizalma.

Könyve függelékében Ercole Scala így írja le Pécs 1686-os felszabadító ostromát:³
„... Lajos úr, Baden hercege, miután elfoglalta Simontornya erősségét, csapataival Pécs ellen vonult. Október 15-én megérkezve ide, megkezdte az ostromot. Minthogy azonban

¹ Vö. *Mazzatinti*: Inventario, LXI. 153. *Marcoaldi, Oreste*: Guida e statistica della Città e Comune di Fabriano. I. köt. Fabriano 1873. 69. és *Romualdo, Sassi*: Il chi è? fabrianese. Fabriano 1958. 210. A Dizionario biografico degli italiani szerkesztősége, a modenai állami levéltár és a rabrianói városi könyvtár szíves adatai nyomán.

² Arch. Giud. — Attuari, Prodotte Filza no 2356.

³ 168—169. l.

a város lakói négy helyen felgyújtották a várost, öfensége elrendelte, hogy a csataki gyók rombolják szét a város falait és kapuit, hogy azután feltartóztathatatlanul benyomulva, olták el az említett tüzet. Ez sikeresen meg is történt és állásokat foglaltak el egészen a felső mecsetig. De amilyen könnyű volt a város elfoglalása, olyan nehéz volt a váré, hová a legderekbak vonultak vissza azzal az eltökélt szándékkal, hogy az utolsó emberig védekeznek. Ennek jeléül egy fekete lobogót tűztek ki. Azonban megkezdődött az ágyúk ösztüze, bombák és aknák robbantak minden pillanatban, s megerősítették a reményt, hogy amazok nem maradhatnak sokáig megátalkodott véleményükön.

Hogy megismerje az ostromlottak nézetét, öfensége elrendelte, jöjjenek össze tanácskozásra. Mivel azonban a törökök részéről semmi válasz nem érkezett, nagy haragra gerjédt.

Az újból megindított ágyútűz a legérzékenyebb pontjain sújtotta az ellenség erősségét. Ekkor, íme, egy nyílvessző tűnt fel egy levéllel. Ebben a törökök amiatt szabadkoztak, hogy az előző nap félénkségből nem válaszoltak; viszont ha valaki az árkokhoz jönne, tárgyalásba bocsátkoznának vele. A rákövetkező nap az ostromlottak egy basát és egy kapitányt küldtek ki, hogy megtudják az öfensége által ajánlott feltételeket. A herceg úr igen bölcsen azt felelte nekik, hogy a feltételek kiszabásának ideje már elmúlt, minthogy ismeretes előtte az az ínséges helyzet, amely a víz elvétele következtében beállt a várban. Ö inkább megadásra akarja elfogadni mindöjüket, s hogy jobban megértsék, megmondta nekik, hogy a megadás hadifogságot jelent.

Miután a két török visszatért a várba ezzel a kemény válasszal, jelentette a főparancsnoknak. Emez rosszabbtól tartva, ha még továbbra is ellenáll, beleegyezett, s vele együtt mindannyiuk, hogy elfogadja a kiszabott feltételt, vagyis hogy hadifogollyá lesz. Ezáltal lett fogoly hét Ali bej,⁴ egy anatóliai basa, kétszáz fegyveres férfi, hatszáz janicsár számtalan nővel, gyermekkel és göröghitű kereszténnyel. Így foglalták el hát végre Pécs nevezetes várát, amely örökké rendelkezésére fog állni a kegyes császár jóindulatú parancsainak. . .”

Clare et distincte. A racionalista terminológia kialakulásához

NÁDOR GYÖRGY

1. Rövid megjegyzés a terminológiatörténet metodikájáról

A nagy racionalista filozófiákban kifejeződött kategóriák (evidentia, világosság és határozottság igénye, a gondolatok egyszerű és áttetsző voltának követelménye) mindmáig filozófiai műveltségük szerves részét alkotják. A racionalisták gondolataik számára adekvát terminológiát igyekeztek kidolgozni; bátran szakítva egyes fogalmaknak és terminusoknak a skolasztikus filozófiában kialakult jelentésével, új, egyéni tartalommal töltötték meg egyes kifejezéseket.¹

A racionalisták terminológiája szemléleti vonatkozását tekintve a szemmel, a látással, a fénnel kapcsolatos metaforákra épül. További kérdés, mennyiben absztrahálnak e szemléleti vonatkozásoktól és emelik fel terminológiájukat a tiszta értelemnek megfelelő magaslatra. De tekintet nélkül erre, a vizsgálatnak a metaforikus tartalomnál kell elkezdődnie: honnan erednek a racionalista terminológiában implikált szemléleti képek? Csak utána következhetnek a szűkebb értelemben vett terminológiai és az azzal kapcsolatos gondolkodástörténeti, ismeretelméleti problémák.

2. A fénymetaforák és a világosság-sötétség ellentétpár

Az ifjú Descartes bizalmas személyes feljegyzéseiben olvasható a következő, számunkra igen érdekes megjegyzés (1619–1620-ból):

„Az érzéki dolgok alkalmasak az érzékfelettiek megragadására: a szél a szellemet jelöli, az időbeli mozgás az életet, a fény a megismerést, a meleg a szeretetet etc.”²

⁴ Ercole Scala valószínűleg itt a török alaj bégi rangot érti félre.

¹ Descartes pl. világosan meg is mondja, hogy új tartalommal tölti meg a skolasztikából átvett terminusokat. Vö. *Descartes*: *Regulae ad directionem ingenii* III. Regula. A szöveget később idézzük.

² „Sensibilia apta concipiendis Olympicis; ventus spiritum significat, motus cum tempore vitam, lumen cognitionem, calor amorem, activitas instantanea creationem” *Descartes*: *Cogitationes Privatae*. Oeuvres. Adam—Tannery X. 218.

Ha ezt még kiegészítjük egy ugyanebből az időből származó descartesi vallomással, még világosabb képet kapunk a metaforák szerepéről az ifjú Descartes gondolkodásában: „Amint a képzelőerő (imaginatio) figurákat használ fel, hogy testeket képezzen, akként az értelem (intellectus) is érzéki testeket — mint szelet, *fényt* — használ fel, hogy szellemi dolgokat alkosson: ennek alapján vagyunk képesek a filozófia magasabb témáira térve a szellemet a megismerés erejével magasba emelni.”³

Az idézetekből kiderül, hogy az ifjú Descartes számára *megismerés és fény* érzelmi aequivalenciája egészen természetes volt; a megismerés fogalmának adekvát metaforikus kifejezési formája: a fényhasonlat.

Ezzel Descartes egy évezredes szellemi fejlődés által ébrentartott gondolati tradíciót folytat tovább. A világosság, a fény már a görög gondolkodás kezdetétől fogva szimbolikus, sőt metafizikai jelentőséggel bírt. A pythagoreusoktól kezdve, akik Világosság és Sötétség dualizmusát az egyik alapvető világmagyarázati elvnek tartják — a Fény, a Világosság, a Nap középponti szerepet foglal el nemcsak a különböző vallásokban (a gnosztikusok, manicheusok Világosság-Sötétségre alapozott dualizmusa; a Napkultusz különböző formái), hanem egy jó néhány filozófiai irányzatban is. Különösen az újplatonizmus terem meg egy, a Fény metafizikai szerepére alapozott évezredes filozófiai tradíciót, amely Philontól kezdve Ágostonig, a középkori újplatonikusokig és misztikusokig, sőt a renaissance-platonizmusig (Marsilio Ficino) tart és még sokkal további korokig és irányzatokig sugározza ki hatását.

A fénymetafizika évezredes, változatokban gazdag történetéből ezúttal csak egy néhány mozzanatot emelünk ki, amelyek közelebbi vagy távolabbi kapcsolatban állanak a racionalisták kategóriáival, a terminológiájuk hátterében rejlő metaforikus tartalommal.

A fénymetafizika⁴ Platontól Witeloiig és Ficinoig évezredes munkával a fényhez és vele rokon képzetekhez-fogalmakhoz (Világosság, Nap, Tűz stb.) különböző pozitív érzelmeket, a tisztelet, a megbecsülés, a szeretet érzelmeit kapcsolta. Ez persze önmagától adódott a fény reális szerepéből, abból a valóságos funkcióból, amit a tűz, a világosság, a nap az emberiség emberré válásában és az ember életében betöltött. A fény filozófusai mármost kanonizálják és dogmatizálják (a napvallásokhoz, Hélios és Sol kultuszához hasonlóan) azt a szerepet, amelyet a fény az emberiség érzelmi életében betöltött és mindig betölt. Az újplatonikusok többnyire spirituális, metafizikai lényt alkotnak a földi, valóságos Nap képmására (mint Philon aki szellemi Napról, *νοητός ἥλιος*-ról beszél) és ezt azonosítják az istenséggel. A fénymetafizika szolgáltatja a gondolati apparátust az újplatonikusok emanáció-tanának kifejtésére: Istenből úgy emanálódik a világ, mint Napból a fény, *anélkül ti., hogy a kisugárzó lényeg ezáltal bármivel is megkisebbednék*. Többnyire azonban nem is hasonlatról van szó Isten és a Nap között, hanem a fénymetafizika Isten és a Fény *azonosságát* tanítja. Még Ágoston is teljességgel és *szó szerinti értelemben* véve azonosítja Istent vagy Krisztust a Fénnyel,⁵ jöllehet hozzáteszi, hogy más az Istennel azonos, szellemi fény és más az Isten által teremtetett materiális fényesség.⁶

Sajátos módon egybefonódik a fénymetafizika misztikus és racionális felhasználása Nicolaus Cusanus gondolatvilágában. A misztikus azt vallja Cusanus-ban, hogy a fény Istenben *egyszerre* maximális és minimális⁷ — ezzel fény és sötétség dialektikus egységének gondolatát kívánván kifejezni. Másrészt azonban Cusanus a fénymetaforákkal az emberi gondolkodás sajátosságait akarja kidomborítani, különösen az emberi értelemnek a kutatás irányát előlegező, bizonyos értelemben előre meghatározó szerepét: „Id quod in omni inquisitione praesupponitur est ipsum lumen, quod etiam ducit ad inquisitum.”⁸ A fénymetafizika gondolati appa-

³ „Ut imaginatio utitur figuris ad corpora concipienda, ita intellectus utitur quibusdam corporibus sensibilibus ad spiritualia figuranda, ut vento, *lumine* : unde altius philosophantes mentem cognitione possumus in sublime tollere.” (Ibid. p. 217.)

⁴ Az egész kérdéskomplexusra vonatkozóan Vö. Clemens Baeumker : Witelo. Ein Philosoph und Naturforscher des XIII. Jahrhunderts Münster 1908. és Hans Blumenberg: Licht als Metapher der Wahrheit. Studium Generale 1957. 7.

⁵ Vö. Augustinus De trinitate VIII. 2. 3. (Ágoston hangsúlyozza, hogy Istent valóság és nem pusztán metaforikus értelemben mondja Fénynek). Lásd Baeumker : Witelo i. k. 374. ff.

⁶ „Sed aliud est lux, quod est Deus, aliud lux, quam fecit Deus. Incomparabiliter autem melior lux ipse qui fecit, nullo modo indigens ea luce quam fecit”. Augustinus : Cont. advers. leg. et proph. I. 7. 10.

⁷ „Deus et maxime lux, quod est minime lux” Nicolaus Cusanus : De docta ignorantia I. 4.

⁸ „Az, amit minden vizsgálatban előfeltételezünk, az maga az értelem (fény), amely egyben el is vezet a keresett kérdéshez.” Nicolaus Cusanus : Complementum theologicum Cap. IV. fol. 95/a.

rátusa így Cusanusnál a platonista veretű „racionalizmus” gondolati eszközévé válik. Ezzel azonban a fénymetaforák lehetőségei még nem merültek ki. Descartes e gondolati eszközöket a maga álláspontjának, a modern racionalizmusnak kifejtésére használja fel.

A fénymetafizika történetére vonatkozó utalásainkból következik, hogy Descartes aki a La flèche-i kollegiumban a középkori filozófiai hagyománnyal, — ezen belül minden bizony nyal Augustinussal és más újplatonikusokkal is — megismerkedett, a fénymetaforákat természetesen kínálkozó kifejezési formáknak kellett hogy tartsa. Az ifjú Descartes feljegyzései — mint láttuk — azt mutatják, hogy a racionalizmus atyja nem volt érzéktelen ama szimbolika iránt, amely a fényben a megismerés, illetőleg az igazság konkrét-szemléleti megtestesítőjét tiszteli.

A mondottak fényében jobban megértjük az érett Descartes írásainak egynémely célzását és kifejezési formáját is.

Az emberi tudás egységét Descartes a Bölcsesség és a Nap közötti analógiával világítja meg: „Mivel ugyanis valamennyi tudomány együttvéve nem egyb, mint az emberi bölcsesség, amely mindig egy és ugyanaz marad, bármennyire különböző tárgyra alkalmaz- zák is, s amelyet ezek éppúgy nem tesznek többfélévé, mint a Nap fényt sem az általa megvi- lágított tárgyak különfélesége, azért nem kell az elméket semmiféle korlátok közé szorítani.”⁹ A descartesi hasonlat mögött a fénymetafizika évezredek hagyományából leszárt tanulság rejlik: a nap fényt nem zavarja meg, amint hogy nem is kisebbiti, akárhányféle tárgyat világít is meg. A Nap pedig — mint fenn láttuk — a legkülönbözőbb pozitív attribútumok (*Jó, Igazságosság, Igazság, Bölcsesség*) érzéki szimbóluma.

A fénymetafizika gondolati apparátusával fejezi ki Descartes azt a felfogását is, amely az igazságot és a tévedést egymást abszolúte kizáró ellentétnek ábrázolja. A racionalista ismeretelmélet egyik szembetűnő vonása, hogy *csak abszolút igazságot és abszolút tévedést ismer: a megközelítő igazság fogalma ismeretlen számára. Az olyan igazságot, amelyhez tévedés keveredik, rosszabbnak ítéli magánál a téveszménél. Ezen antitetikus, poláris fogalmakon alapuló ismeretelmélet mármost az igazság-tévedés ellentétpárral fejezi ki az igazságot. A való- ságos világozság és sötétség között azonban átmenetek végtelen sorát lehet érzékelni. Az a radikális, poláris ellentét, amelyet Descartes világosság (fény) és sötétség között felvesz, nem is a való élet élményanyagából származik, helyesebben annak a való életben csak nyomai vannak meg. Ez az ellentét a fényvallások¹⁰ és a fénymetafizika két nagy principiumának mite- sük ellentéte, amely principiumok a vallásban, a mítoszban és a metafizikában valóban teljes- séggel kizárják egymást. A descartesi ismeretelmélet, amely igazság és tévedés radikális, abszolút ellentéte számára keresett szimbolikus kifejezési formát, ezt a mítikus-metafizikai Fény-Sötétség viszonyban találta meg. (Később látni fogjuk, hogy ez a radikális antitézis hogyan formálta a descartesi terminológiát polárisan ellentétes fogalmakból.)*

Az igazság és a tévedés Descartes értékelésében mint az *abszolút* pozitívum és az *abszolút* negatívum állanak szemben. Miként az igazságot (a fényt) minden erővel keresni kell, úgy a tévedést, a hamis tant (a sötétséget) minden erővel kerülni tanácsos. Akárcsak az igazság és a tévedés, úgy érzelmi *aequivalence*ik, a Fény és a Sötétség is erős érzelmi hangsúllyal telített, értékelő mozzanatokkal felruházott fogalmak Descartesnál. A „sötétség” Descartes képzelet- világa számára a földalatti barlang¹¹ és a labirintus képeit idézi: a tévelygést, a bolyongást, a kiútatlanságot. Descartes szemében a *világozság* a filozófus számára egyedül méltó szellemi atmoszféra: éppúgy *abszolút* pozitíve értékeli, mint a szilárd alapokat (a gondolati épület jól megalapozottságát), vagy a biztos, egyenes utat (a biztos módszert).¹²

Tévedés volna azt gondolni, hogy Descartes és a racionalisták véletlenül és pusztán a hagyományt követve választották a világozságot a megismerés abszolút voltának érzékelté-

⁹ Descartes: *Regulae ad directionem ingenii*. I. Regula: „Nam cum scientiae omnes nihil aliud sint, quam humana sapientia, quae semper una et eadem manet, quantumvis differentibus subjectis applicata, nec majorem ab illis distinctionem mutuatur, quam Solis lumen a rerum, quas illustrat, varietate, non opus est ingenia limitibus ullis cohibere.”

¹⁰ Elsősorban a parszizmusban, a manicheusoknál, a gnosztikusoknál stb.

¹¹ Vö. Descartes: *Discours de la Méthode* VI. rész: „... bölcselkedésük módja nagyon kényelmes a nagyon közepszerű elméknek; mert különönböztetések és elveik homályos- ságánál fogva olyan merészen szólhatnak minden dologról, mintha tudnák is őket... Ebben, azt hiszem, vak emberhez hasonlítanak, aki, hogy a verekedésben ne legyen hátrányban a látó ellenféllel szemben, ezt igen sötét barlang mélyére vezeti. S azt mondhatom, hogy ezeknek a tudó- soknak érdekében van, hogy ne közöljem filozófiai elveimet, mert ezek annyira egyszerűek és evidensek, hogy közlésükkel körülbelül azt tennék, mintha néhány ablakot nyitnék és napfényt bocsátának be abba a barlangba, ahová leszálltak verekedni.”

¹² Vö. Th. Hensch: *Über den Stil in Descartes „Discours de la Méthode”* Zürich, 1949.

tésére. Ha pl. a mitikus hagyomány a Sötétség abszolút értékét és a Világosság értéktelenségét hangsúlyozta volna, egy ilyen analógiát Descartes sohasem fogadhatott volna el. A világosság az ő számára nemcsak érzéki és nem is csak metafizikai, hanem elsősorban ismeretelméleti kategória: csak azért értékelte abszolúte pozitíve a metafizikai Fényt, mert benne, éppúgy mint a konkrét érzéki fényben a *logikai világosság* szimbólumait látja. Ez a megjegyzés csak látszólag magától értetődő. A gondolkodás története bőségesen szolgáltat példákat ezzel ellentétes jelenségekre: nem egy misztikus szerző a Fényt, a Napot mint metafizikai principiumot isteníti, és ugyanakkor nemcsak hogy nem becüli a logikai világosságot, de egyenesen a logikai homály magasabbrendűségét vallja.¹³ Descartes számára tehát — ismételjük — a világosság, a fény elsősorban *logikai* érték és azért nyúl a metafizikai fény fogalmához, mert ebben a fény abszolút értéke — vagy másként az abszolút fény értékelése — tökéletes képletbe foglalva jelentkezett.

3. Descartes logikai terminológiája

Amikor Descartes nagy jelentőségű logikai-módszertani művében, a *Regulae*-ban az *intuitio* új, racionalista értelmét definiálja, ehhez egy általános megjegyzést fűz, amely terminológiatörténeti szempontból roppant jelentős. E megjegyzésben Descartes félre nem érthető módon mondja ki, hogy a hagyományos terminusokat *szuverén* módon használja fel:

„Egyébként, nehogy véletlenül fennakadjon valaki az *intuitio* szó új használatán s éppúgy más szavakon, amelyeket kénytelen leszek a következőkben közönséges jelentőségüktől eltérően alkalmazni, itt általánosságban figyelmeztetek arra, hogy egyáltalán nem gondolok azzal, hogyan éltek vissza ezekben az utolsó időkben egyes szavakkal az *iskolákban*, mert nagyon nehéz volna ugyanazokat a szavakat használni s egészen más jelentést fűzni hozzájuk. Én csak arra ügyelek, mit jelentenek az egyes szavak latinul, hogy azután valahányszor a sajátos kifejezések hiányoznak, egyéni értelemben használjam a legmegfelelőbbnek látszókat az általam gondolt jelentésben.”¹⁴

Descartes szükségesnek tartja, hogy számos filozófiai kategóriát *újra* definiáljon, megmondva világosan, hogy nem az általános szóhasználatról, hanem a *terminusok* általa bevezetett új értelméről van szó.¹⁵ (Hasonlóképpen járt el egyébként Spinoza is).¹⁶ Formálisan tekintve a kérdést Descartes nem terminológia-alkotó, mert terminológiáját jobbára hagyományos elemekből építi fel. *Valójában* ez is nyelvalkotás: a régi terminusok Descartes kezén új értelmet és új funkciót nyernek.

Sok érdekeset mond a descartesi terminológiáról Rudolf Eucken, *A filozófiai terminológia történetében*. Egy néhány megállapítása megérdemli, hogy felelevenítsük:

A fogalmak közötti hajszálfinom distinkciók, amelyekre a skolasztikusok oly sok munkát és fáradságot fordítottak, Descartes szerint nemcsak feleslegesek, hanem károsak is.¹⁷ Ennek a meggyőződésének megfelelően Descartes gyakorlatilag mellőz szóhasználatában számos, a skolasztika által szentesített és megkövetelt fogalmi distinkciót. Így azonos értelemben használja, sőt kifejezetten azonosítja egymással a következő fogalmakat: *notiones sive ideae*, *idea sive cogitatio*, *res sive substantia*, *conceptus sive idea*, *corpus sive materia*, *mens sive anima*, *intellectus sive ratio*, *intellectualis sive cogitativus* stb. Eucken joggal jegyzi meg az általa összeállított lista végére érve: „Kann die scholastische Spitzfindigkeit schärfer bekämpft werden als es durch dieses *sive* geschieht?”¹⁸

¹³ Így pl. Marsilio Ficino, aki elismerte, hogy gondolatait alkalmasint szándékosan borította homályba Vö. *Ficino*: Ep. I. Opera p. 756 „obscuritate quadam nonnunquam quodam modo confundo me ipsum; certe alios saepe perturbo”. A gondolatkifejezésnek homályosságát az alkímisták általában erénynek tartották, a titokkal való foglalkozás megfelelő formájának. Érvelési módjuk is ezen elvnek megfelelő; ignotum per ignotius, obscurum per obscurius.

¹⁴ *Descartes*: *Regulae ad directionem ingenii* III. Regula: „Caeterum ne qui forte moveantur vocis *intuitus* novo usu, aliarumque, quas eodem modo in sequentibus, cogar a vulgari significatione remove, hic generaliter admoneo, me non plane cogitare, quomodo quaeque vocabula his ultimis temporibus fuerint in scholis usurpata, quia difficillimum foret ijdem nominibus uti et penitus diversa sentire; sed me tantum advertere, quid singula verba Latine significant, ut, quoties propria desunt, illa transferam ad meum sensum, quae mihi videntur aptissima”.

¹⁵ Lásd p. o. a *Principia Philosophiae* I. 22-t, ahol D. megmondja, mit ért *világos*, illetőleg *határozott* fogalom alatt (clarum voco illam ideam etc.)

¹⁶ Ezért kezdődik a spinozai *Etika* ilyen definíciókkal: „Per causam sui intelligo id”... Per substantiam intelligo id...” stb.

¹⁷ Vö. *Descartes* ad Voetium IV.

¹⁸ *Eucken*: *Geschichte der philosophischen Terminologie* (Leipzig 1879) 88.

A karteziánus filozófiai szóhasználat alapvető sajátosságát Eucken abban látja, hogy Descartes egyszerűsíti a filozófiai nyelvet, a tudomány nyelvét közelebb hozza az élet nyelvéhez. A filozófiai stílusnak ez az egyszerűsítése jótékony hatású volt: hozzájárult ahhoz, hogy a filozófia csak célszerű érdeklődésre számot tartó kérdésektől a valóságos problémák felé forduljon. Ez nagy vívmánynak számít, még akkor is, ha egyes esetekben a karteziánus terminológia köznapi szóhasználatlaltal való egyezései miatt félreértésekre adott alkalmat.

Eucken felhívja még arra is a figyelmet, hogy a terminológiában végrehajtott változtatásokat Descartesnál mindig jelentős filozófiai műveletnek kell tartani: „jede Verschiebung des Ausdrucks auf einen wichtigen Punkt in seinem System hinweist, ja eine gewisse Veränderung der wissenschaftlichen Bewegung überhaupt andeutet.”¹⁹

Mi a helyzet mármost azokkal a vizsgálatunk voltaképpen tárgyat képező logikai terminusokkal, amelyeket Descartes a látási élmény területéről merített, és melyekkel az újkori racionalizmus szóhasználatát alapjában meghatározta.

Bizonyos, hogy Descartes itt sem *ex nihilo* teremt. A sajátosan racionalista kategóriák és terminusok, mint *evident*, *clair*, *ordonné* stb., amelyeket Descartes épített bele a filozófiai köztudatba, már Descartes alapvető műveinek létrejöttét megelőzően felmerülnek Mersenne-nél.²⁰ Más karteziánus kategóriák — mint pl. a *veritas index sui* elve — éppenséggel sztoikus örökség. Az *evidencia* fogalma előfordul az újkori neosztoikusoknál is.²¹

Mégsem véletlen és helyes történeti érzék nyilatkozik meg abban, hogy a jelzett kategóriákat (és terminusokat) Descartes nevéhez köti a tudomány és a köztudat. Descartes nemcsak használja e kategóriákat, hanem logikáját elsősorban rájuk alapozza.

E terminusok (*perspicuus*, *evidens*, *idea clara*, *idea distincta*, *visio*, *intuitus*, *lumière*) részben a közönséges látási élmények területéről származnak, részben az eukleidesi optika kategóriái, mindenesetre a szemnek volt elsődleges szerepe kialakításukban (még akkor is, ha egyeseket, mint a *visio*-t, vagy az *intuitus*-t a misztika a századok folyamán kisajátította a maga számára). Descartes mármost mindezeket a kategóriákat magasabb síkra transzponálja, az érzéki látást jelző fogalmakból az *értelmi belátást*, annak különböző aspektusait és módusait kifejező fogalmakká avatja.

Mindezek a fogalmak és terminusok Descartes-nál matematikai veretűek: az *evidentia* és az *intuitio* nála elsősorban matematikai jellegű.²² Nemcsak a példák, amelyekkel a fogalmakat magyarázza, származnak nagy részben a matematika területéről, hanem — amint ezt az ifjúkori mű, a *Regulae* világosan mutatja — az inspiráció is matematikai. És itt azzal az érdekes jelenséggel találkozunk, hogy Descartes, aki a matematika síkján történelmi jelentőségű lépéssel túlhaladja a szemléleti geometriát és a szemre alapozott tudást, éppen ő az, aki megtanítja a világot egy, az eukleidesi geometria színvonalának megfelelő, teljességgel a vizualításra utaló logikai (ismeretelméleti) terminológiára.

Ha e logikai terminológiát megszerezni akarjuk, magától adódik a rendszerezés szempontja: a pozitív és a negatív értékek, — a „fény” és „árnyék” — szerint. Íme, mely gondolkodásbeli vonásokat tartott Descartes pozitív értékeknek és hogyan jellemezte a negatív tulajdonságokat a gondolkodás terén:

A pozitívumokat jelző terminusok:

evidens
perspicuus
(*idea*) *clara*
(*idea*) *distincta*
purus
simplex
lumen, *la lumière*
certitudo

{ *obscurus*

{ *confusus*

{ *les ténèbres*

{ *probabilitas*

¹⁹ Eucken i. m. 90.

²⁰ Vö. Robert Lenoble: Mersenne ou la naissance du mécanisme. Paris, 1943. 342 f. Már 1625-ben Mersenne az *evidentia*-ban látja az igazság kritériumát: „Il n'y a rien au monde qui ait tant de puissance sur nos esprits que la vérité, ni qui leur soit plus contraire que le mensonge; aussi a-t-elle un tel ascendant sur l'âme qu'elle contraind l'esprit de céder à tout ce qui est veritable, l'entendement n'ayant point de liberté pour rejeter la vérité, lorsque elle est évidente.”

²¹ Vö. Du Voir; Philosophie morale des Stoïques: „Nous devons consentir à ce que nous voyons évidemment vrai, nier ce qui est évidemment faux, et en choses douteuses, surseoir notre jugement jusqu'à ce que nous trouvions quelque raison qui nous en assure.”

²² Vö. Discours de la Méthode „Je me plaisais surtout aux Mathématiques, à cause de la certitude et de l'évidence de leurs raisons...” Adam—Tannery VI. 7.

A descartesi logikai kategóriáknak ez a rendszerezése a világosság-sötétség pólusain teljességgel követi a karteziánus ismeretelmélet alap gondolatát, amely szerint igazság és tévedés poláris, abszolút ellentétek. Láttuk, hogy ezt a polaritást a fénymetaforák síkján Descartes csak úgy tudta érvényre juttatni, hogy a világosság és sötétség *ideális*, úgyszólván metafizikai-mitikus fogalmaival operált. Minden nehézség megoldódott azonban, mihelyt a filozófus a metaforák és a szemlélet síkjáról a fogalmi síkra emelkedett. Az *evidentia*-ból és az *obscuritas*-ból nem kellett metafizikai-mitikus kategóriákat alkotni, hogy az értékskála két szélső pontjára szaladjanak: e fogalmak egyenesen elveszítenék minden értelmüket, hanem egymást kizáró ellentéteknek fognák fel őket. Hasonló a helyzet mindazokkal a logikai terminusokkal (kategóriákkal), melyek az igazságot, illetőleg a tévedést, vagyis a pozitív, illetőleg negatív logikai értékeket reprezentálják.

Mi a viszony mármost e logikai kategóriák között? Induljunk ki az *intuitio* descartesi fogalmából.

Az intuitio (*intuitio* intellectuális, *notitia* intuitiva, *cognitio* intuitiva) fogalmát a Descartes-ot megelőző századokban elsősorban a misztikusok sajátították ki a maguk víziói megjelölésére. Volt azonban e fogalomnak elvétve már a középkorban is racionalista szellemű alkalmazása, illetőleg értelmezése. William Occam pl. ezt a definíciót adja: „Virtute cuius potest eviderenter cognosci aliqua veritas contingens maxime de praesenti, est notitia intuitiva”.²³ Occam tehát az intuitív ismeret fogalmához hozzákapcsolja az *evidentia* mozzanatát — ennyiben Descartes előzményének számíthat. De elődnek számít Nicolaus Cusanus is, aki a geometriai szemléletmóddal kapcsolatban használja az intuitio (*intueri*) fogalmát.²⁴

Ezen előzmények után Descartes a matematikai *evidentia* élményének hatása alatt dolgozza ki *intuitio*-fogalmát. Magán a matematikai (és a matematikai típusú) megismerésen belül megkülönbözteti az egyszerű igazságok közvetlen felismerését (*intuitus*) és az ezekből történő deduktív levezetéseket. Erre alapozza azután az intuitióról adott alapvető meghatározását:

„*Intuitiōn* nem az érzékek változó tanúságát, vagy a helytelenül társító képzelet csalóka ítéletét értem, hanem egy tiszta és figyelmes szellemnek annyira könnyű és határozott felfogását, hogy ahhoz, amit megértünk, semmi további kétely nem fér; vagy ami ugyanaz, egy tiszta és figyelmes szellemnek minden kétségen felülálló felfogását, amely csakis az ész világosságából születik meg, s biztosabb magánál a dedukciónál, mert egyszerűbb. . .”²⁵

Az idézett definíció hangsúlyozza, hogy az *intuitus* nem azonos sem az érzéki szemlélettel, amely változékony, sem pedig a képzelettel (*imaginatio*), amelynek ítélete csalóka. Az *intuitus* teljességgel a fogalmak síkján, tehát a racionalitás szférájában jön létre, amint ezt e definíció jellegzetes kifejezései (*conceptus*, *intelligere*, *lux rationis*) félreérthetetlenül mutatják. Descartes számára az *intuitus* egyértelmű a *lumen naturale* fogalmával (*la lumière naturelle* ou *intuitus mentis* auquel seul je tiens qu'on doit se fier).²⁶

Nem ok nélkül hangsúlyozza Descartes éppen az *intuitio* értelmezésével kapcsolatban, hogy az egyes kifejezéseket *új* értelemben használja, nem befolyásoltatva magát a hagyományos terminológiától. Nála nem misztikus *látásról*²⁷ és nem is a közönséges értelemben vett látási élményekről van szó, ha *intuitus*-ról vagy *visio*-ról beszél,²⁸ hanem matematikai jellegű, tisztán racionális kategóriákról.

Melyek az intuitív ismeret sajátos vonásai?

a) Teljes világosság, *evidentia*. Egyik levelében Descartes azonosítja az *abszolút világos* ismeret fogalmát az intuitíoval: „on acquiert peu à peu une connaissance très claire et si j'ose ainsi parler intuitive”.²⁹

²³ A dokumentációt lásd *Prantl*: Geschichte der Logik im Abendlande III. 347.

²⁴ A geometerről mondja Cusanus a következő szavakat: „Intuetur igitur sensibili oculo sensibiles figuras, ut mentali possit intueri mentales” *Cusanus*: Complementum theologicum. Cap. II. fol. 93/a.

²⁵ „Per intuitum non fluctuantem sensuum fidem, vel male componentis imaginationis iudicium fallax; sed mentis purae et attentae tam facilem distinctumque conceptum, ut de eo quod intelligimus, nulla prorsus dubitatio relinquatur, seu quod idem est, mentis purae et attentae non dubium conceptum, qui a sola rationis luce nascitur, et ipsamet deductione certior est, quia simplicior. . .” *Descartes*: Regulae ad directionem ingenii. . . III. Regula. ²⁶ *Descartes* à Mersenne (1639-ben).

²⁷ Scotus Eriugena (IX. század) pl. a szellemi látást (*visio intellectualis*) a gnosztikus intuitióval azonosítja. *De divisione naturae* II. 20.

²⁸ „intellectio et visio” — írja D. Regiusnak, párhuzamba állítva e két fogalmat. *Adam* — Tannery III. 455.

²⁹ *Descartes*: Oeuvres. *Adam* — Tannery kiadása I. 353.

b) Biztos ismeret, melynek bizonyosságához nem férhet kétség. Bizonyosságát világosságának és határozott voltának köszönheti.³⁰ Ennélfogva az ugyancsak biztos megismerést adó dedukciónál is megbízhatóbb.

c) Nem lépésről lépésre haladó (közvetett), hanem egyszerre feltáruló ismeret: „propositio. . . tota simul et non successive intelligitur”.³¹ Más szóval: egyetlen szempillantás (intuitus oculorum) alatt áttekinthető, felfogható.

d) Az ész világosságából (lux rationalis) születik meg, azaz a tiszta racionalitás talaján jön létre.³²

e) Jellegzetes vonása az egyszerűség (simplicitas).³³

Ha mármost egymás mellé tesszük mindazokat a vonásokat, amelyekkel Descartes az *intuiti*ot jellemzi (világosság, evidentia, bizonyosság, egyszerűség) — megkapjuk táblázatunk úgyszólván valamennyi pozitív terminusát. Ugyanaz a helyzet, ha valamely másik kategóriából indulunk ki, és azt kívánjuk Descartes szellemében jellemezni. Világosság és evidentia,³⁴ bizonyosság és evidentia,³⁵ világosság és *intuitió*,³⁶ áttetsző és bizonyos,³⁷ — egymásra utaló, egymásba átmenő terminusok, amelyek végeredményben egy és ugyanazt az igazságélményt és igazságélményt: a matematikai jellegű evidentia-élményt fejezik ki.

Descartes számára a matematikai igazság és a matematikai jellegű filozófiai igazság önmagában, saját evidentiajában rejtji igazolásának zálogát: *veritas index sui*. Az igazságnak, illetőleg a tévedésnek nincs egyéb kritériuma — igaz, illetőleg téves voltán kívül. Ezt az ismeretelméleti álláspontot Descartes, Spinoza és a racionalisták általában³⁸ a fénymetaforák segítségével próbálták kézzelfoghatóvá tenni: a világosság megvilágítja önmagát és a sötétséget. A világosság körébe tartozó valamennyi logikai kategória éppen ebből a közös gyökérből nő ki; ezért lehet őket úgyszólván helyettesíteni egymással. A matematikai igazság — egyszerű, világos, bizonyos, evidens stb. *egyszerre*.

Egy bizonyos árnyalást visz bele e kategóriákba Descartes a *világosság* és *határozottság* fogalmi megkülönböztetésével. Bár éppen e két fogalom egybekapcsolása (*clare et distincte*) teszi a sajátos descartesi terminust,³⁹ Descartes külön is jellemzi a helyes ismeretnek e két vonását: *Világos* ismeret az, amit az elme mint nyilvánvalót ismer fel — mondja Descartes — és utal a látási élmény analógiájára;⁴⁰ *határozott* az ismeret akkor, ha amellet, hogy világos, más ismeretektől jól elkülöníthető.⁴¹ A határozottság tehát egy a világossághoz hozzájáruló, arra ráépülő további követelmény. Valamely eszme lehet *világos*, anélkül, hogy határozott volna; de elképzelhetetlen, hogy határozott legyen, anélkül, hogy *világos* volna.⁴²

³⁰ Vö. még *Descartes* : Regulae ad directionem ingenii XI. Regula.

³¹ *Descartes* : Regulae. XI. Regula.

³² Az idézett definíció szerint. Op. cit. III. Regula

³³ Loc. cit.

³⁴ „Clare et evidenter” — egybetartozó fogalom-pár Descartesnál. Vö. Regulae ad dirig. III. Regula. Adam—Tannery X. 366.

³⁵ „Omnis scientia est cognitio certa et evidens” Regulae ad directionem ingenii. II. Regula.

³⁶ Vö. az *intuitus* fenn idézett definícióját.

³⁷ „res perspicuae et certae.” Op. cit. III. Regula. Adam—Tannery X. 367.

³⁸ Vö. *Spinoza* : Etica II. 43. Scholium : „Sane sicut lux seipsam et tenebras manifestat. sic veritas norma sui et falsi est”. Hasonlóképpen a *Port-royali* Logika: „Comme il ne faut point d'autre marques pour distinguer la lumière des ténèbres que la lumière même qui se fait assez sentir, ainsi il n'en faut point d'autres pour reconnaître la vérité que la clarté même qui l'environne, et qui se sommet l'esprit et le persuade malgré qu'il en ait. . .” (La Logique ou l'Art de Penser. Premier Discours.)

³⁹ Vö. Eucken i. m. 90. lap.

⁴⁰ „Claram voco illam (ideam) quae menti attedenti praesens et aperta est sicut ea clare a nobis videri dicimus, quae, oculo intuitu praesentia, satis fortiter et aperte illuminantur” *Descartes* : Principia philosophiae. I. 22.

⁴¹ „Distinctam autem illam (sc. ideam voco), quae, cum clara sit ab omnibus aliis ita sejuncta est et praecisa, ut nihil plane aliud, quam quod clarum est, in se contineat”. Ibid. I. 45.

⁴² *Descartes* Princ. phil. I. 461. §.: Ita, dum quis magnum aliquem sentit dolorem, clarissima quidem in eo est ista perceptio doloris, sed non semper est distincta; vulgo enim homines illam confundunt cum obscuro suo iudicio de natura ejus, quod putant esse in parte dolente simile sensui doloris quem solum clare percipiunt. Atque ita potest esse clara perceptio, quae non sit distincta; non autem ulla distincta; nisi sit clara.”

Ez az árnyalás azonban nem elégséges ahhoz, hogy ismereteink igazságának valóban kézzelfogható, felismerhető kritériumául szolgáljon. A karteziánizmusnak ezt a gyengéjét már Leibniz felismerte: több ízben is hangsúlyozta, hogy a *világosság és határozottság* nem számíthat konkrét kritériumnak mindaddig, amíg precízen meg nem mondjuk, milyen követelményeket foglal magában a világosság és határozottság elve.⁴³ E felismerés ellenére maga Leibniz sem tud teljesen megszabadulni az általa joggal bírált eljárásmodtól: az igazság kritériuma helyett nemegyszer ő is csak a logikai helyességet más szavakkal körülíró kifejezéseket használ: a *bizonyosságot* a világossággal és evidenciával, az evidenciát pedig a bizonyossággal határozza meg.⁴⁴

Azt lehetne gondolni, hogy a racionalistákat a fényélmény analógiája vezette az immanens igazságkritérium elvéhez („*az igazság megvilágítja önmagát*”; miként a fény megvilágítja önmagát és a sötétséget”). Ez azonban elhamarkodott feltételezés lenne. Az elsődleges a matematika inspirációjára létrejött immanens igazságkritérium és ez az elv keresi meg a neki megfelelő metaforákat és terminusokat — a fényhez kapcsolódókat is, másokat is. Ez utóbbira a legjobb bizonyíték az adekvátság (idea adaequata) spinozai fogalma, amellyel az immanens igazságkritériumot indokolja.⁴⁵ Az adekvátság teljesen elvont matematikai-logikai fogalom, amelynek a fényhez, de általában a szemlélethez már nincs közvetlen köze. Az immanens vagy logikai igazságkritériumot az *adekvátság* fogalma tökéletesen kifejezi önmagában is; noha kétségtelen, hogy mind Spinoza, mind más racionalisták szívesen használják az immanens igazságkritérium megvilágítására a fénymetaforákat. Bizonyos azonban az is, hogy a racionalisták számára (a fénymetaforák és a vele kapcsolatos terminusok mellett) a matematikai megismerés az emberi megismerés paradigmája, ideális formája — akár az önmagát igazoló igazságról, akár az igazság bizonyosságáról, evidenciájáról, világosságáról vagy egyszerűségéről van szó.

Dimitrie Eustatievici, az első román nyelvtan szerzője I.

NAGY BÉLA

Dimitrie Eustatievici, S. Klein, I. Molnár és Gh. Șincai kortársa, a XVIII. századi erdélyi román ortodox értelmiség egyik kiemelkedő képviselője. Mint a román nyelv első rendszerezője, akinek nyelvtanát Iorgu Iordan a legfontosabb román grammatikák között említi (I. Scurt istoric al principalelor lucrări de gramatică românească, București, 1956.) és az első ortodox tankönyvek írója örökre beírta nevét a román filológia történetébe. A következőkben egy a rendelkezésre álló forrásanyagot lehetőleg teljesen kiaknázó Eustatievici-biográfia összeállítására történik kísérlet.

Tanulmányunkban összegezzük az eddigi munkák eredményét, de új távlatokat is igyekszünk nyújtani a további kutatás számára.

I.

A macedón eredetű Grid-család, amely a XVIII. században jelentős szerepet játszik a brassói román ortodoxia életében. Fogaras vidékéről vándorolt át a több biztonságot nyújtó

⁴³ „Principium illud — írja Leibniz a világosság és határozottság descartesi követelményéről — toties decantatum: Quicquid clare distincteque percipio verum est, nobis parum prodest, quamdiu non satis exhibentur criteria clari et distincti. Cuilibet sua somnia admodum manifesta videntur.” *Leibniz*: Die Philosophischen Schriften. Ed. Gerhardt. IV. 331.

⁴⁴ „La clarté et l'evidence vont au delà, que je considère comme une espèce de la certitude”. . . . Továbbá: „Mais l'Evidence seroit une certitude lumineuse, c. est à dire, ou l'on ne doute point à cause de la liaison qu'on voit entre les idées.” *Leibniz*: Die philosophischen Schriften. Ed. Gerhardt. V. 426.

⁴⁵ *Spinoza*: Ethica II. Pars. 4. Def: „Per ideam adaequatam intelligo ideam, quae, quatenus in se sine relatione ad objectum consideratur, omnes verae ideae proprietates denominationes intrinsecas habet.”

¹ A. A. Mureșianu: Clădirea școlii românești din Brașov de către popa Mihai în anul 1597. Buc., 1927. 226.

ősi száz városba.¹ A család „az utolsó Griddel” a román beszélt nyelv szabályait elsőízben rendszerező Dimitrie Eustatievici grammatikussal emelkedik a legmagasabbra. A Gridek küzdelmei és céljai egybeesnek az erdélyi görögkeletiek céljaival és küzdelmeivel. Talán nem lesz haszontalan ha a kutatás gyérfényű lámpáskáit vallásos mezben jelentkező politikai és kulturális harcaikra ráirányítjuk.

Hogy a család mikor települ át Brassó külvárosába — mert a vár területének „tisztaságát” a szászok féltékenyen őrizték — azt megállapítani már nem lehet. A bolgárszegi görög — bolgár — örmény — román helyi lakosság a XVI—XVII. században — de még a XVIII. század első felében is — folytonosan szaporodott az egyre bizonytalanabbá váló havasalföldi és moldvai állapotok miatt. Különösen a karlócai és pozserováci békék után emelkedik rohamosan a bevándorlók száma, miután a török rablógazdálkodást felváltja — Magyarországon és Erdélyben — a Habsburgok koloniális merkantilista kizsákmányolása. A fellendülő kereskedelem Brassót előnyös helyzetbe juttatja. Brassó lesz a szélesre tárt kapu a két világ határmesgyéjén. A belső kereskedelemre Bécs kevesebb gondot fordít.²

A brassói szászok kezdetleges posztógyártása már nem tudja felvenni a versenyt az osztrákok olcsóbb készítményeivel. A külkereskedelem lebonyolítása — amelyhez a szászok nem sok kedvet éreznek — egyre inkább a román kereskedők kezébe kerül. A török provinciák marha- és sertéscsordái Erdélyen keresztül jutnak el a nyugati vásárlókhöz. A magyar bor, bányatermék Brassó román kereskedőinek közvetítésével jut el délre és keletre. A törökországi nyersgyapot és gyapotfonál sem kerül el ezt a jelentős kereskedelmi átvevőhelyet. És átmegy a brassói románok kezén a levantei fűszer és déligyümölcs is. Az 1730-as évek után már a kiejvi magánkereskedők is elküldik megbízottaikat és áruikat (prém, feldolgozott bőraru stb.) Ausztriába, Erdélybe, Moldvába és Havasalföldre.³

Bolgárszeg — Brassó román külvárosa — a XIV. század végén keletkezhetett. A bevándorló „görögök” — a város lakói egyébként „görögöknek” tekintettek minden görögkeleti vallású idegent: bolgárt, arumént [macedorománt], szerbet, románt, görögöt — drága árat fizettek a kietlen, lakatlan, magas hegyektől övezett, talpalatnyi kis földdarabkáért.⁴

A szászok azonban rossz üzletet csináltak. Századok múltával a lassan elrománosodó bolgárszegiek a befogadó szászok fölé nőttek. 1738-ban a büszke szászok — az erdélyi guberniumhoz küldött egyik felterjesztésükben már arról panaszkodnak, hogy a brassói románok kijátszották őket, és majdnem minden kereskedelmét magukhoz ragadtak.⁵

Az ortodox kereskedőkkel együtt természetesen megjelennek az ortodoxia tudatos sőt öntudatos szószólói — a pópák is. Mint már említettük, a XVIII. században a Grid-család jelentős szerepet tölt be a brassói románok egyházi és kulturális életében. A nyelvtanító nagyapjáról még csak annyit tudunk, hogy mint archidiaconus a bolgárszegi pópák egyik vezetője.⁶ Ha nem brassói pap lenne, feltételezhetnénk, hogy hadilábon állott az olvasással és a betűvetéssel. Azonban Brassó a román ortodoxia legerősebb bástyája, itt nyomtatták az első román könyveket, talán itt készültek az első román fordítások, és itt van a Szt. Miklós templommal egy testet alkotva a legrégebb erdélyi román iskola. Schei (Bolgárszeg román neve) ortodox iskolája még a XV. század végén mint szlavón iskola létesült, de 1559-ben már románul tanulnak itt a papok, kereskedők és kézművesek gyerekei.⁷

Az iskolát felnőtt emberek és nős férfiak is látogatták.⁸ Bizonyára Vasile Grid is itt járt iskolába. Hol is járhatott volna máshol? Fia — Eustatie Vasilievici Grid, a grammatikus apja — a Szt. Miklós templom iskolájában tanulja meg a cirill írást. Ha névleg ő sem viszi többre, mint elődje — az erdélyi ortodoxok részére az egyszerűen elérhető legmagasabb papi tisztség a „protopia” vagyis az esperesség! — már messzebbre tekint, mint apja és — mint annak idején Sava Brancovici, akit 1668. május 31-én még a cár is fogadott — ő sem kerül.

² Vö. *Gologan*: *Çeçetări privitoare la trecutul comerțului romînesc la Braşov*. Bucu 1928. 36—37.

³ L. *erle Léderer Emma*: *Iparunk és kereskedelmünk a merkantilizmus korában*. Magyar Művelődéstörténet. 4. 213—249., továbbá *Enciclopedia Italiana*, Roma, 1933. 20, 195.

⁴ *Mureşianu*: *Ştiri nouă despre refugiaţii munteni la Braşov în secolul al XVIII-lea şi în răzmeriţa de la 1821*. 3.

⁵ Vö. *I. Tóth Zoltán*: *Az erdélyi és magyarországi román nemzeti mozgalom (1790—1848)*. Budapest, 1959. 15., továbbá *Mureşianu*: *Clădirea şcolaei* (már idézett mű — ezért rövidítve) 206.

⁶ *Mureşianu*: *Clădirea şcolaei*, 226., továbbá *Iorga*: *Istoria bisericii romîneşti şi a vieţii religioase a romînilor* 2. Buc. 1932. 93.

⁷ *Sulica*: *Cea mai veche şcoală romînească* Buc. é. n. 3.

⁸ „... in qua barbati etiam ac uxori sunt...” L. *Fasching*: *Nova Dacia* (Kolozsvár) 1774. 76.

el Moszkvát, bejárván így a „schismaticusok” részére bejárható fél világot. A „tudós és böles férfiú”⁹ utazásai egybeesnek a görög-keleti románok vallási-politikai hadállásainak megerősödésével, s ezért ezekkel megismerkedni nem lesz hiábavaló feladat.

Miután Magyarország osztrák gyarmattá süllyed és Erdély hasonlóképpen a császári birodalom adófizetőjévé válik, a nemzetközi katolicizmus kitűnően képzett jezsuitáival — Bécs lelkes támogatásától kísérve — megkezdí jól szervezett térítési akciót. A római katolikus egyházzal történő formális egyesülés Theophilus (1697) és Athanasius (1700) görög-keleti román püspökök nevéhez fűződik.¹⁰ Az unió politikai jogokat és kulturális lehetőségeket biztosít a románok számára, s ezzel nem élni, így gondolják az egyházi vezetők, megbecsáthatatlan bűn lenne. Rövidesen bebizonyosodik azonban, hogy a legszámasabbak, a román jobbágyok részére az unió nem hoz semmi felemelkedést. Az egyesülés után is — amelyet egyébként a püspökök az egész román nép nevében mondanak ki — a jobbágyot a terhek és szolgáltatások sokfélesége húzza le a borzasztó nyomorba: robot, kilenced, contribució, hogy a természetbeni beszolgáltatásokról ne is beszéljünk.¹¹

A kizsákmányolásnak és megaláztatásnak ilyen foka mellett teljesen mindegy volt a jobbágy számára, hogy „a mennyország és pokol között van-e tisztító tűz (purgatorium) vagy sem, a Szentlélek csak az atyától származik-e vagy pedig a Fiútól (Filioque) is” stb.¹² Mégis a földesúri presszió és a jezsuiták iskoláiban egyre többen nevelődő román értelmiségiek — papok — hatása megosztja a román jobbágyságot. Nem véletlen, hogy az „áttért jobbágyok” vékony rétegét az elnyomó osztályoknak sikerül a maguk oldalára állítaniuk. A kuruc szabadságharcban az egyesültek a labancokhoz csatlakoztak, az ortodoxok Rákóczi mellé állottak („Curuții lui Racotia”).¹³ Így történt ez a század legnagyobb parasztmozgalma, a Horia felkelés idején is.¹⁴

A brassói ortodoxok az unió legélesebb ellenzői. Sajátos földrajzi helyzetük lehetővé teszi az állandó — hol nyílt, hol titkos — kapcsolatot a havasalmi metropolitával. Havasalföldről hozzák be egyházi könyveiket, oda küldik papjaikat, akiket fűlszentelésük és visszatérésük után gyakran üldözöbe vesznek az egyesültek egyházi vezetői. Összefonódva a bolgárszegi román kereskedő réteggel — elsősorban jó házasságkötéseikkel — szilárdabb anyagi bázisról figyelhetik az unió gazdasági-materiális ígéreteit. A bolgárszegi görög szertartású papok nemcsak a pravoszláv egyház emerei, hanem a fellendülő brassói kereskedelem hasznélvezői is.

Anyagi téren egyébként is privilegizált helyzete volt a bolgárszegi egyháznak. A XVII. század közepétől kezdve évi 150 aranyat kapott a havasalföldiektől. Vasile Lupu idején pedig a moldvai segítség is jelentős volt. Az elmondottakhoz még számítsuk hozzá, hogy az erdélyi ortodoxia rétegei közül talán a bolgárszegiek állottak az általuk elérhető legmagasabb műveltségi fokon, s akkor érthető lesz ellenállásuk a térítési próbálgatásokkal szemben. Talán ide kívánczokra még az is, hogy ősi hitük megvédéséért folytatott harcukban bizonyos tapasztalatokkal rendelkeztek, hiszen köztudomású passzív magatartásuk az erdélyi protestáns fejedelmek és a luteránus szászok „missziós” törekvéseivel szemben. (Bár a látszólagos ellenállásuk lényegesen kisebb a XVII. században, mint száz évvel később.)

Ezek a tényezők magyarázzák meg, hogy miért a bolgárszegiek veszik fel a legerősebben a harcot a katolicizmussal szemben. Megkérdésük nélkül az uniót az ő nevükben is kimondták, így tehát „de iure” egyházi szervezkedést sem folytathatnak. Az osztrák-barát szászok kellemetlenkedései is egyre fokozódnak. A szászok veszedelmes kereskedelmi ellenfelük pap-szárnyát akarják a vallás leple alatt szétzúzni. Az erdélyi szászság, mint az „Unio trium nationum” tagja, nem lebecsülendő erő, s a bolgárszegi „szakadárok” kénytelenek szövetséges után nézni. Az osztrák birodalomban a görög-keleti szertartásúak közül a szerbek az egyetlenek, akik — a bécsi politika magyarelleness tervéi miatt — megőrizhették ortodox hitüket. Egyházi téren irigylésre méltó autonómiát kapnak. 1695-ben már 11 püspök volt (többek között Budán, Székesfehérváron, Egerben stb.), akik a karlócai pátriárka joghatósága alá tartoztak.¹⁶ A bolgárszegiek úgy látják jónak, ha küldöttséget menesztenek a szerbekhez. A szerb metropolia titkárja ebben az időben Vlad Máláescu, aki a brassói ortodoxia köréből került ebbe a magas

⁹ St. Stinghe : Documente privitoare la trecutul rominilor din Schei, Braşov, 1901. 332.

¹⁰ L. erre I. Tóth Zoltán : Erdélyi román nacionalizmus. Magyarok és románok II. 81—82.

¹¹ Istoria R. P. R. Bucureşti 1956. 289—90.

¹² I. Tóth Zoltán : i. m. 81.

¹³ Lupás János : Az erdélyi görög-keleti egyház és a vallásunió a XVIII. század folyamán. Budapest, 1904. 33.

¹⁴ Vö. I. Tóth Zoltán : Az erdélyi és magyarországi román nemzeti mozgalom (I. m. 23.).

¹⁵ Vö. Juhász I. : A reformáció az erdélyi románok között. Kolozsvár, 1940. 233.

¹⁶ Hermann Egyed : A vallásos ember a barokk korban. Magyar Művelődéstörténet, 4. 450.

tisztségbe.¹⁷ Vlad Mălăescu 1718-ban Oroszországban Nagy Péter cárnál járt és a szerb egyház részére orosz tanítókat kért. Az oroszok szívesen teljesítik a kérést, hiszen mindeképpen érdekük a pravoszlávizmus erősítése következetes török-ellenes politikájuk miatt is. A brassói román közbenjárására Vicentie Ioanovici szerb pátriárka Belgrádba rendeli a brassói ortodox egyház vezetőit elsősorban azért, mert messzemenő célja van az erdélyi székizmosokkal.¹⁸

Természetesen a bolgárszegiek nemcsak a Brassó környéki románok nevében lépnek fel, hanem a szász székek ortodox jobbágysai és a céhekbe nem tömörülhető kereskedőréteg képviselőiként is. A szászok között a román jobbágysok — pópáikkal együtt —, akiknek sorsa és életmódja majdnem semmiben sem különbözött az előbbiektől — saját falvaikban laktak. Kezdetben megengedték nekik a vizek és hegyek közös használatát, a XVIII. század elején azonban valóságos jobbágysaikká akarják tenni a románokat. A szászok e magatartása miatt Resinár és Szelistye községekben véres összetűzésekre kerül sor. Az ortodox jobbágysok a már említett terheken kívül tizedet fizetnek idegen vallás papjainak, kötelesek részt venni idegen templom (iskola, tanító) fenntartásában. Papjaik az állam részéről semmiféle segélyben nem részesülnek, de a *contributio* alól ők sincsenek felmentve.¹⁹ A másik oldalon sem jobb a helyzet: Inocentie Micu-Klein egyesült-püspök reménytelenül vívja szélmalom-harcát a császári leiratok betű szerinti teljesítéséért a konzervatív erdélyi rendekkel, s e küzdelemben szó esik az áttért román jobbágysok sorsának javításáról is. Micu-Klein hiába fenyegetődzik azzal, hogy elpártol az uniótól, a diplomákban foglaltaknak nem tud érvényt szerezni.

Ilyen előzmények után indul útnak a bolgárszegi küldöttség, amelyet Eustatie Grid vezet. A küldöttség tagjai: Radu Duma, a Szt. Miklós templom papja és az ortodox iskola tanítója és Gheorghe Hirş esküdt.²⁰ V. Ioanovici azt ígéri, hogy a Belgrádba érkező bolgárszegieket valamilyen császári bizottság várja, s az majd dönt a szász—román vitában.²¹ Persze ebből egy szó sem igaz, mert bármennyire is Bécs kegyeltjei a délvideki szerbek, az mégsem képzelhető el, hogy az ő kívánságukra Belgrádban simítsanak el erdélyi vitás kérdéseket. A románok is tudják ezt, de mindenképpen érdekük, hogy az előnyösebb helyzetben levő nagylétszámú ortodox testvér-egyházzal szót értsenek. A szerbek pozícióját pedig erősítene, ha egyházi területeik és a pravoszláv Oroszország között elhelyezkedő román ortodoxiát igazgatásuk alá tudnák vonni. Hogy ezeken a tárgyalásokon még milyen kérdésekről esett szó, azt nem tudjuk, de annyi bizonyos, hogy egyrészt az utazás után kezd erősödni a szerb befolyás a román egyházban, másrészt a bolgárszegiek igyekeztén utánozni a látottakat és tapasztaltakat, kezdenek ismét Kijev és Moszkva felé tekinteni. Talán ez az út villantja fel az archidiakónus Eustatie Grid fejében azt a gondolatot, hogy fiát Dimitriét —, aki feltételezhetően akkor kezd ismerkedni a „*bucoavna*”-val²² Oroszországban fogja tovább taníttatni. A küldöttség 1736 novemberében tér vissza Brassóba.²³ A szerb hatás még a családi neveket is megváltoztatja, így lesz Grid főpaphól az akkori „módi” szerint Gridovici. Erdély és Bánát ortodox hívei történelmi román neveiket kezdik szerbesíteni (pl. Popovici, Iorgovici, Chirilovici, Teodorovici, Doctorovici stb.) szemben az egyesültek táborával, akik közül sokan magyarosítják, illetőleg németesítik neveiket — nem vetve meg a nemességet sem (pl. I. Molnár v. Müllersheim)²⁴.

A szerb—román ortodox közösség nem hozza meg a kívánt eredményt. A román nem egyesültek üldözése folytatódik, s a rendelkezésünkre álló adatok szerint éppen Eustatie Grid az, aki azon kesereg, hogy mennyi bajt, hosszúságot okoznak neki az „eterodox”-ok, az unió hívei.²⁵ A brassói románok elhatározzák, hogy ismét felveszik a kapcsolatot a nagy cári birodalom egyházával. Az orosz pátriárkátust ugyanis 1722-ben Nagy Péter megszüntette, károsnak tartván a cári hatalom megerősítése szempontjából, hogy az egyház ügyei egy ember kezébe fussanak össze. Ezután az egyház legfelsőbb szerve a szinódus lesz, és e szinódussal a brassóiaknak nem sok kapcsolatuk volt.²⁶

A bolgárszegiek ismét Eustatie Gridet tartják méltónak arra, hogy érdekükben szót emeljen. 1743-ban már Pétervárott van. Erzsébet cárnőt arra szeretné rávenni, hogy járjon

¹⁷ Silviu Dragomir: *Relațiile bisericești ale românilor din Ardeal cu Rusia în veacul XVIII.* Sibiu, 1914. 6.

¹⁸ Augustin Bunea: *Episcopii Petru Paul Aron și D. Novacovici.* Blaș, 1902. 56.

¹⁹ Lupás: i. m. 47—48.

²⁰ Silviu Dragomir: i. m. 6.

²¹ Augustin Bunea: i. m. 56.

²² ciril betűs, vallásos tartalmú elemi iskolai román olvasókönyv.

²³ A. Bunea: i. m. 56.

²⁴ L. erre A. Mureșianu: *Episcopul Nestor Ioanovici, Brașov, 1929.* 2.

²⁵ S. Dragomir: i. m. 4.

²⁶ Vö. Juhász István: i. m. 115.

közbe a bécsi udvarnál az üldözött erdélyi román görög szertartású egyház védelmében.²⁷ Ezenkívül anyagi segítséget kér és kap Erzsébettől.²⁸ Eustatie Grid felhasználja az alkalmat, hogy megismerje Oroszországot, hiszen bizonyára végleges már az az elhatározása, hogy fiát — talán a Corbea család példáját követve²⁹ — ő is Oroszországban taníttassa tovább.

Talán Kijeven keresztül tér haza, módját ejtven, hogy megtekintse a híres-nevezetes papi akadémiát. Gazdag ajándékokat visz magával: a gyűjtött pénzösszeg kb. 13 000 forintnak felel meg, a kapott rituálék száma meghaladja az ötvenet. Feltételezhetjük, hogy E. Grid kötelességévé tette fiának, a fiatal Dimitrienak, hogy ezeket az egyházi könyveket — úgyis mint leendő teológus — tüzetesen tanulmányozza át. Milyen könyvek voltak ezek? Néhányat érdemes lesz felsorolni: 2 evangélium, 2 szertartáskönyv, illetőleg imádságos könyv,³⁰ 1 az apostolok cselekedeteiről szóló könyv, 1 énekeskönyv, néhány, a szentekhez szóló imakönyv,³¹ néhány moralizáló tendenciájú, a szentek életével foglalkozó könyvecske,³² 1 ún. nagybőjti énekeskönyv³³, 10 ortodox káté, 10 cirill betűs ábécés könyv, 10 rituálé, amely az egyházi énekek kezdő strófáit tartalmazza³⁴ stb. Ekkor kerül Brassóba C. Baronius Annalesének egy példánya, amelyet később Eustatie Grid fia Dimitrie Eustatievici is lefordít.

Az uniót 1744-ben súlyos vereség éri: Micu-Klein Rómába menekül, s az egyesültek püspöki széke 1752-ig üres marad. Pop Miklóst, (akit Klein nevezett ki) Mária Terézia elmozdítja állásából. Pop erre ortodox propagandát kezd folytatni, majd Bukarestbe menekül, onnan pedig Erzsébethez. Kéri a cárnőt, hogy járjon közbe Bécsben és vegye oltalmába a román nem-egyesülteket. Erzsébet erre utasítja bécsi követét, hogy az ortodoxok számára eszközölje ki a szabad vallásgyakorlást. Mária Terézia, aki amúgyis összeköttetésbe kíván lépni az orosz udvarral a poroszok ellen, teljesíti a kívánságot, és 1750-ben császári leiratban biztosítja a brassói, fogarasi és nagyszebeni templomokban a szabad vallásgyakorlatot.³⁵

E. Grid utolsó küldetése 1761-ben játszódik le: ő az, aki küldöttsége élén felkéri D. Novacovicit budai szerb püspököt, hogy vegye át az erdélyi ortodox egyház vezetését. Állítólag Eustatie Grid megesküdte D. Novacovic püspököt, hogy nem fog egyesülni a katolikusokkal és kitart az ortodoxizmus mellett. A görög-katolikus pap-filológus A. Bunea epésen arról

²⁷ Az évszámot illetően eltérések vannak: P. Constantinescu — Iași szerint (Relațiile culturale româno—ruse din trecut, Buc., 1954. 198.) az utazásra csak 1745 végén kerül sor. Honnan ez az adat? Birseanunál 1744 szerepel (l. Istoria școalelor centrale române gr. or. din Brașov. 1902.) A legalaposabban S. Dragomir foglalkozik ezzel (i. m. 7—8.). Ő tesz említést arról, hogy E. Grid oroszországi tartózkodásáról adatok találhatók Moszkvában a külügyminisztérium archivumában. Az irattár 97/1. sz. tartalmazza azokat az okmányokat, amelyek a magyarországi és erdélyi, valamint a szerb—horvát ortodoxok oroszországi kapcsolataira vonatkoznak a XVIII. században. Érdemes lenne ezeket feldolgozni és kiadni.

²⁸ 1744. január 14-én megengedik, hogy az egész ország területén pénzt gyűjthessen a bolgárszegi egyház megsegítésére, valamint a Szt. Miklós templom restaurálására. Erzsébet 2500 rubellel nyitja meg az ívet. L. S. Dragomir : i. m. 7. Egyébként az utazás útlevél-bonyodalmak miatt igen hosszúra nyúlik. Első útlevelé lejár, a másikat 1744. június 4-én kapja csak meg.

²⁹ Ion Corbea, brassói román pap két fia, David és Teodor Bolgárszeg után a kijevei „Pecerszka” kolostor — P. Movila által alapított — híres iskolájában folytatják tanulmányukat. David Corbea később mint az orosz-barát M. Cantacuzino bizalmi embere és futárja, 1702-ben és 1704-ben Moszkvában járt. Diplomáciai szolgálatának teljesítése közben, 1707-ben halt meg. Kijevben temették el. David fia, Sevastian Corbea Moszkvában tanult 1710-ig. Később tolmács Havasalföldön. (L. ehhez P. Constantinescu—Iași, Relațiile culturale româno—ruse din trecut, Buc. 1954. 174—175.) Teodor Corbea-t, a becses és híres latin—román szótár szerzőjét (l. erről Göbl László: A magyar szótárirodalom hatása az oláhra. Különlenyomat a Nyelvtudományi Közlemények XLVIII. kötetéből. Bp. 1932.) 1703-ban találjuk Moszkvában. 1711 után Toma Cantacuzino-val együtt végleg Oroszországban telepedik le. (l. P. Constantinescu—Iași, Ibid.)

³⁰ „un tipic” + „un trebnic”.

³¹ „mineie”: ez a könyv az év 12 hónapjához alkalmazkodva 12 részből állt és egyházi utasítás írta elő, hogy egy bizonyos szenthez az év mely hónapján és napján kell könyörgő imát mondani.

³² „prologuri”

³³ „irmolog” ehhez hasonló zsoltárkönyv-féle volt az ún. psaltire cu „псалтирь” [sic!] amely magyarázatokkal volt ellátva 30—34-ig. v. ö. S. Dragomir : i. m. 8.

³⁴ 1. lupás : i. m. 37.

tájékoztató bennünket, hogy E. Grid és felesége szerint Novacovici püspök az esküje után el-
ájult. .³⁶

E. Grid esperest a 60-as évek közepe táján szélütés éri, megnémul, és néhány évi szenvedés után 1767. május 3-án hal meg. Nincs tudomásunk arról, hogy mint kortársai és elődei — Teodor pap, Radu Tempea, Dimitrie Duma — foglalkozott volna-e egyházi könyvek írásával, illetőleg fordításával.³⁷ Nevét azonban érdemes megjegyeznünk belgrádi, pétervári—moszkvai és budai utazásai — ma azt mondanánk „diplomáciai” küldetési — miatt. Része volt abban, hogy az erdélyi román ortodoxia egyházi szervezeteit az unió nem tudta eltüntetni. Ez azért fontos, mert ebben az időben az erdélyi románság csak így tudja magát fenntartani és szavát hallatni. A magyar nemesség, szászság és székelység nem tekinti nemzetnek az „oláh tömeget”. a nyugati katolicizmus, kálvinizmus, protestantizmus és unitarizmus pedig felváltva igyekszik át-, meg, visszatéríteni a „szakadár” keleti ortodoxokat. A Brassó—bolgárszegi román kereskedőréteggel összefonódott papság szilárdan kitart az ortodoxia mellett, nemcsak a bukaresti metropolita átkaitól való félelmében, hanem mert ez a határokon átnyúló vallási közösség biztosítja részére a levantei kereskedelem állandó szabad áramlását az ortodox—Munténia és az ortodox—Moldva felé, a török provinciákról nem is beszélve, ahol a görög kereskedők egyre nagyobb kiváltságot kezdenek élvezni. Nem véletlen, hogy a nép nyelvén a „görög” és a „kereskedő” szinte szinonim szavak! A török területeken való viszonylagos szabad mozgást a „görögök” máshol is kamatoztatják: talán nekik van elsősorban részük abban, hogy Pétervárott és Moszkvában — a pravoszláv egyház közvetítésével — az orosz udvar mindig jól tájékozódik a hanyatló félhold birodalmának belső politikai-gazdasági ügyeiről. A híres Neacșu-levél jó bizonyíték arra, hogy a kapcsolatok ilyen jellegű figyelembevételénél már „hagyományok”-ra támaszkodhatnánk. (Ezek felderítése azonban már nem a mi feladatunk.) Grid fia, Dimitrie személyének élesebb megvilágítása miatt a fent említetteket szükségesnek tartottuk előrebocsátani.

II.

Dimitrie Eustatievici születési évét nem ismerjük. Hozzávetőleges számítás szerint körülbelül a XVIII. század 20-as éveinek vége felé látta meg a napvilágot. Az első román nyelv-tanító már nem használja az amúgyis elterjedt Grid családi nevet s így lesz Eustatie Vasilievici Grid fiából Dimitrie Eustatie(vici). A filológusok egyike-másika érthetetlenül állt e „metamorfózis” előtt.³⁸ pedig tulajdonképpen itt nem mással mint „önállósult atyai névvel” (vö. orosz отчество) van dolgunk. A névváltáshoz még hozzájárulhatott az is, hogy a nyelvtanító unokatestvére is a Dimitrie nevet viselte. Ebből a fenyegető szürke uniformitásból akarta kiragadni a család a leendő tehetséges grammatikust. Az „úi” családi név sokféle változatban fordul elő a román és magyar filológiában. Ő magát brassói grammatikájában Eusthatiev-nek nevezte, később mint iskola igazgató megelégszik az Eustatu, illetőleg az Eustat-tal.⁴⁰ A kijevi rector dícséretét Eustaphiades kapja.⁴¹ Pușcariu előszeretettel használja az Eustathiadis változatot,⁴² Iercovici Eustatovici fáradhatatlanságát dícséri,⁴³ Sulzer Eustatiewich mellett foglal

³⁶ A. Bunea : i. m. 230.

³⁷ E. Grid halálának pontos dátumát egy brassói krónika őrizte meg, amelynek szerzője Iorga szerint (Inseamnări de cronică ale clericilor din Șcheii Brașovului. 61—70. Megtalálható: Buletinul Comisiei Istorice a României, XII, Buc., 1933.) Grid fia volt. Érvei: Grid életrajza kétszer szerepel, „könyvismerő” ember volt, Eustatievici testamentumának stílusa egyezik a krónikáéval, a manuscriptum nyelvében sok a grammatikai műszó. A krónikánk még más variánsa is ismeretes: pl. az E. Kretzulescu által felfedezett, ún. Codex Kretzulescus-ban (l. Revista pt. istorie, arheologie și filologie, XI. 2. 1910. 265—281). A Codex Kretzulescus 1778-ig tart, a Iorga által közölt 1780 XII. 15-ig.

³⁸ „nu se știe prin ce metamorfoză trecuse fiul. căci își zicea Eustatievici” *Albu*: Istoria învătămintului românesc din Transilvania, Blaj. 1941. 280.

³⁹ R. Tempea: Istoria besericii. [A kéziratban maradt munkát St. Stinghe jelentette meg Brassóban 1899-ben] 219.

⁴⁰ Lupaș : Studii, conferințe I. Buc. 1928. 309.

⁴¹ Bîrseanu : i. m. appendix.

⁴² S. Pușcariu : Istoria literaturii române. Epoca veche. Sibiu, 1936. 192.

⁴³ 1794-ben Szebenben megjelenik az „Istoria a Alexandrului celui Mare”. Az előszót Dimitrie Iercovici írta. Itt történik említés a nyelvtaníróról és Șincairól. L. Bîanu—Hodoș : Bibliografia românească veche. Buc. II. 363.

állást,⁴⁴ Cipariu Eustatiewicz műveiről ír⁴⁵ stb. A nyelvtanító érdekes és később részletesebben tárgyalandó végrendelete végén az Eustatievici nevet használja. Művei is általában ezt a nevet őrzik — több, kisebb ortográfiai ingadozással. A magyar filológusok és történészek az Eustatievich,⁴⁶ Evsztátievics⁴⁷ és Eustatievici⁴⁸ változatokat használják. A mai román szakirodalom ez utóbbit tartja helyesnek és elfogadhatónak.⁴⁹

A fiatal Dimitrie minden bizonnyal a bolgárszegi Szent Miklós templom iskolájában ismerkedett meg az írás-olvasással. Ennek az iskolának alsó és felső „tagozata” volt. Az alsó a mindennapi életre készítette elő a gyerekeket, megtanulták a betűvetést és a legfontosabb egyházi imákat és énekeket, a felső a leendő papokat vezette be az ortodoxia zárt világába. A felsőbe nemcsak brassóiak és bolgárszegiek jártak, jöttek ide papnak készülő románok Erdély minden területéről.⁵⁰ Nem szabad elfelejteni, hogy a XVIII. század első felében ez volt a legjobb iskola „keletiek” számára, tegyük hozzá a mostoha körülmények között fenntartott 4 (!) közül. Brassóban volt ugyan szász gimnázium, de ide aligha jutottak be „eretnek” románok. Más részről pedig nem valószínű, hogy E. Grid, a fanatikus ortodox — még akkor is, ha erre lehetősége lett volna — más vallású iskolába irattat volna tehetséges fiát.

Milyen lehetőségek álltak a felső tagozat elvégzése után a legtehetségesebb papok előtt? Mint tolmács, levelező és fordító egyházuk szolgálatában különféle megbízásokat végeztek el. Fontosabb egyházi — de feltételezhetjük a bolgárszegi kereskedő lakosság érdekei miatt, hogy nemcsak egyházi! — ügyekben néha szinte követi minőségben őket küldték a munteniai vajdák udvarába. Fedezték utiköltségeiket és a városi alapból segélyt is kaptak. A legügyesebbeket a szászok is felhasználták és mint a város „tisztségviselői” évi díjazásban részesültek. Természetesen a „diplomáciai szolgálatot” teljesítőktől az egyházi szláv nyelv alap oszabb ismeretét követelték meg.⁵¹ A szakirodalom állandóan hangsúlyozza román Brassó és az ortodox Bukarest szoros egyházi kapcsolatát. Valószínű tehát, hogy Dimitrie Eustatie többször vett részt ilyen küldetésben.⁵² Apja tekintélye és tapasztalat egyengette útját, ki tudja, milyen magas célok felé...?

A bolgárszegi iskola — talán ezt nem kell külön kiemelnünk — nem nyújtott, nem nyújthatott olyan ismereteket, mint a jezsuiták messze földön híres „scholá”-i, de az itt tanító papok egy nem lebecsülendő tényező miatt előnyösebb helyzetben voltak, mint a többi ortodox tanítók. A Szent Miklós-templom iskolájában volt ugyanis Erdély egyik leggazdagabb ortodox könyvtára.⁵³

A könyvek lajstromba vétele már a XVII. század vége felé megkezdődött. A könyvtár II. sz. katalógusának 42. lapján 1744. szeptember 30. keltezéssel bejegyzés található, mely szerint az egész évben szükséges egyházi szertartáskönyveket Erzsébet cárnőtől kapta az eklézsia. Ezeket hozta magával Dimitrie apja Eustatie Vasilievici Grid oroszországi útjáról. Lacea ennek alapján állapította meg — összehasonlítva a naplót, az állománnyal —, hogy igen sok régi, értékes könyv az idők folyamán elveszett. A könyveket 1858-ban ismét számba vették, s a regisztrálás során derül ki, hogy többek között elveszett Coresi 1595-ös kiadványa, a *Sbornic slavonesc* (ünnepi szertartások könyve).⁵⁴ Coresi román és szláv nyelvű könyveit a szorgalmas Eustatievici minden bizonnyal sokszor forgatta ráérő idejében. A könyvnyomtató diakónus protestáns és luteránus szellemű kiadványaihoz persze nem juthatott hozzá. A jegyzékben egyetlen ilyen „ördögi” könyv sem található. Nem árt felfigyelni arra, hogy a román és szláv

⁴⁴ *Sulzer* : Geschichte des transalpinischen Daciens. Wien, 1781. II. 151.

⁴⁵ Archivu pentru filologia si istoria. Gramatiştii şi ortografiştii români. 1869. 671. Cipariu csak közvetve, Sulzer fent idézett könyvéből ismerte Eustatievici nyelvtanát.

⁴⁶ *Jakab Elek* : Az erdélyi hírlapirodalom története 1848-ig. Bp. 1882. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből X k. IX. sz. szerk. Gyulai Pál.

⁴⁷ *Gáldi László* : Magyar—román szellemi kapcsolatok. Budapest, 1912. 62. Később Gáldinál is Eustatievici. L. Magyarok és románok. II. k. (szerk. *Deér J.* és *Gáldi L.*) 396.

⁴⁸ *Tóth I. Z.* : Az erdélyi román nacionalizmus kialakulása. Magyarok és románok. I. k. 116., és *I. Tóth Z.* : Az erdélyi és magyarországi román nemzeti mozgalom. (I. m.) 24.

⁴⁹ Például: *Istoria pedagogiei* I. Buc. 1958. 106—107.

⁵⁰ *Sulica* : i. m. 8.

⁵¹ Idem, ibidem.

⁵² *Lupaş* : i. m. 31.

⁵³ Erre nézve l. *C. Lacea* cikkét a Transilvania 1909 számában; Biblioteca veche a bisericii, Sf. Nicolae din Braşov, 102—105.

⁵⁴ Coresi működése 1559-től kezdve 24 évig tart, tehát amennyiben a közölt évszám nem sajtóhiba, úgy egyelőre megoldatlan kérdőjelnek kell tekintenünk az 1585-t! Lacea nem fűz megjegyzést hozzá.

nyelvű könyvek számaránya erősen az utóbbiak javára tolódik el. Ha a lista alapján kiemeljük azokat a könyveket, amelyek 1757, tehát az első román nyelvtan megírása előtt jelentek meg (vagy íródtak), akkor azt látjuk, hogy a fiatal Eustatie mindössze három román nyelvű egyházi művet vehetett ki a brassói könyvtárból. Ezek a következők voltak: 1. Coresi: *Evangheliu cu învățătură* (Az evangéliumok magyarázata) Brassó 1581.⁵⁵ 2. Radu Tempea: *Evangheliu*, Brassó 1721. kézirat, és végül 3. a legfontosabb a Bukaresti biblia 1688-ból.⁵⁶ A szláv könyvek száma kb. kilencszer ennyi volt.⁵⁷ A nyelvtan nehézsége, a román nyelv szörendjét kerékbetörő, alig érthető mondatfüzéseire ezek a körülmények is magyarázatul szolgálnak.

A feltételezett havasalföldi utazások alkalmával ismerkedhetett meg Constantin Mavrocordat fanarióta uralkodóval. Ezt állítani a már említett általánosságon kívül azért is van bátorságunk, mert ismeretes, hogy a bolgárszegiek, ortodox templomuk bezárása miatt Ghica és C. Mavrocordat vajdaktól kérnek segítséget.⁵⁸ Ilyen vagy ehhez hasonló alkalom megteremtette az összeköttetést a jó diplomáciai érzékkel rendelkező Gridek és a fanarióta Mavrocordat között.

Egyébként C. Mavrocordat, aki az első román nyelvtan megírására adott megbízást, a fanarióta korszak, de talán az egész román történelem egyik legproblematisabb alakja. Mint török zsoldban álló, Konstantinápoly minden utasítását és parancsát végrehajtani kényszerülő tisztviselő, aki az „uralkodáshoz” való jogát a portától 39 év alatt tízszer vásárolta meg, megpróbál felülemelkedni az intrika, megvesztegetés, besúgás és politikai gyilkosságok „hétköznapiaságán”. Intellektuális és enciklopedikus neveltetése, apjától — a görögül, olaszul, latinul, franciául, törökül, arabul, perzsául beszélő és a filozófia, teológia, retorika területén jártas — Neculai Mavrocordat-tól kapott politikai, etikai, közigazgatási és gazdasági tanácsok arra serkentik, hogy ne csak a hanyatló ottomán birodalom rendeleteinek szolgái végrehajtója legyen, hanem — szűk korlátok között — a hazai román bojárság érdekeinek képviselője is. Talán nem szükséges hangsúlyozni, hogy ellentmondásos helyzete miatt ezzel majdnem a lehetetlenre vállalkozik.⁵⁹

A Mavrocordat-család — így Constantin vajda is — állandó kapcsolatban volt Velence kereskedőrétegével. Az angol és francia tőke Velence közvetítésével kezd utat keresni Munténia és Moldva felé. C. Mavrocordat idejében — bizonyára idegen tőke segítségével létesül az első román posztógyár is, megakadályozandó a drágán beszerezhető külföldi anyag behozataltát.⁶⁰

A fanarióta korszakkal foglalkozó szakemberek a kelleténél jobban aláhúzzák ezen időszak görög jellegét. Constantin Mavrocordat a leghosszabb ideig uralkodó fanarióta fejedelem, intézkedései azonban azt bizonyítják, hogy a széles látókörű, művelt uralkodó nem téveszti szem elől, hogy milyen nyelvű nép élére állította a történelem szeszélye, a pénz és a szerencse. A 30-as évek elején⁶¹ megbízza Vasile Buhăescu-t, hogy írja meg Munténia és Moldva párhuzamos történetét.⁶² Harmadik munténiai uralkodása alatt — amely az összes között a

⁵⁵ Ez az első görög-keleti egyházi könyv, amely román nyelven jelent meg. 67 prédikációt tartalmaz. 1914-ben S. Pușcariu és A. Procopovici újra kiadta a könyvét: *Diaconul Coresi. Carte cu învățătură* 1581. címmel.

⁵⁶ Ezenkívül két szláv biblia is volt a könyvtárban.

⁵⁷ Minden megjegyzés nélkül erről is tájékoztatást adunk: *Tîlc de evangheliu*. Moszkva kb. 1735.; *Elisei* : Pál apostol levelei (szláv) Kijev 1642. előtt; *Coresi* : Octoih, (= a liturgikus énekek könyve) Brassó 1574; Octoih, Brassó 1578.; Octoih, Moszkva 1740. ún. „Minei”-ek (szentekhez szóló imakönyvek). 1517, 1538, 1611 és 1741-ből, ez utóbbit Moszkvában nyomtatták. (?); Szláv ún. „Tipic” (= szertartáskönyv) Moszkva 1733.; Catavasier (= egyházi dalokat tartalmazó könyv) 1492. kézirat; szláv „triod” (= húsvét előtti énekek könyve) Moszkva 1684. és 1742. A hit talpköve. Moszkva 1728.; A szentek élete. Moszkva 1736; Molitvelnic (= szertartáskönyv) Moszkva 1743. stb. stb.

⁵⁸ L. erre *Tóth András* szép tanulmányát: Az erdélyi román kérdés a 18. században. Budapest 1938—39. A könyv a nacionalizmustól való mentessége és a két nép barátságát hirdető koncepciója miatt a felszabadulás előtti magyar filológia egyik jeles terméke.

⁵⁹ A fanarióta korszak marxista, tehát tudományos értékelése mindent átfogó és analízáló jelleggel még nem történt meg. Roller tankönyve egysíkúan kezeli ezt a kérdést. A burzsoá történészek közül C. *Giușescu* : *Istoria Romînilor* c. könyve használható, kellő kritikával.

⁶⁰ Roller : i. m. 273.

⁶¹ Vasile Buhăescu Uricariu krónikáját Constantin Mavrocordat Lazar Scriba titkárával görög nyelvre is lefordíttatja. L. *Pasca* : *Istoria literaturii romîne din secolul XVIII*. Buc. 1926. „Mavrocordații” fejezet.

⁶² Ibidem.

leghosszabb és legfontosabb⁶³ — arra is jut ideje, hogy lefordíttassa román nyelvre a legszükségesebb egyházi segédkönyveket, amelyek addig csak ósláv és görög kiadásban voltak meg.⁶⁴

A fordítás nagy nehézségek elé állítja a görög (hellén), sláv, latin és arab iskolákban tanult papokat.⁶⁵ Hiányzik a „kules”, a fordítás ezernyi zárját felnyitó „bonyolult „szerszám”, a grammatika. Közben Mavrocordat Moldvában folytatja uralkodását, s folytatja az egyházi könyvek kiadását is. 1743-ban Iaşiben megjelenik egy zsoltárkönyv román nyelven, — Munténiában — pedig énekes- és imádságoskönyv.⁶⁶ Egyre több görög és ósláv nyelven írott keleti szertartáskönyvet fordított le románra. C. Mavrocordat igyekszik biztosítani a legszükségesebb feltételeket: nyomdákat állíttat fel, a kincstári alaphól fizetést ad a tanítóknak, kérlelhetetlen harcot indít a műveletlenség és a butaság ellen. Tiszteli a tudást, a könyvet és a moldvai-munténiai nyelvet, a román. A bojárság minden rétegét arra kötelezi, hogy gyermekeiket iskoláztassa, taníttassa.⁶⁷ Az ún. fejedelmi iskolákban grammatikát, retorikát, stilisztikát, logikát, etikát, filozófiatörténetet, metafizikát, számtant, geometriát, földrajzt, kémiát, fizikát, gyógyszerészetet, teológiát, görög (hellén), latin és francia nyelvet tanítottak.⁶⁸

Az ortodox román papokat — mint a szellemi élet és kultúra akkori vezetőit — szigorúan ellenőrizteti. Felügyelőket nevez ki, akik „hivatalból” állapítják meg a pópák teológiai felkészültségének a fokát s Giurescu szerint az elmarasztaltakat bírsággal sújtja, éppen úgy, mint a törvények ellen vétő parasztokat.⁶⁹ Kortárs krónikások jegyzik fel, hogy sokan öreg fejjel esnek neki a betűknek és a betűvetésnek. A papok román szertartáskönyvet használhatnak és románul prédikálhatnak. Mindezek az intézkedések természetesen nem maradnak, nem maradhatnak hatás nélkül. Az erdélyi román ortodoxia s annak vezetői kezdik átvenni ezeket az intézkedéseket, s még inkább mint az előző századokban „vigyázó szemeiket” Bukarest és Iaşi felé vetik. Lehet, hogy e helyes intézkedések egyik rejtett rugója — épp úgy, mint Erdélyben a protestáns és katolikus propagandánál — itt is az orosz pravoszláv hatás csökkentése lett volna, de Bethlen és a jezsuiták után C. Mavrocordat sem könyvelhetett el több sikert.

Nem szabad elhallgatnunk azt sem, hogy C. Mavrocordat a hivatalos levelezést román nyelven folytatta, s csak a különleges rendelkezéseket, fejedelmi utasításokat íratta görögül. Így közvetlen összeköttetést tudott teremteni az általa kinevezett tisztviselőkkel és román kereskedőkkel. Megtörténik, hogy egyesek — így például egyszer a Galaţi-i várnagy (pírcáláb)⁷⁰ — talpnyalásból görögül tesz jelentést a városban pusztító pestisről. A vajda így feddi meg: „Pentru o pricină ca aceasta, de ce să ne scrii greceşte?” Vagy más alkalommal: „Şi de acmu cînd ni-i mai scrii să nu mai scrii greceşte, ce romîneşte să ni scrii!”⁷¹

Az egyházi könyvek románra fordítása, e nyelv egyre szélesebb területen való használata, a hátrálásra kényszerülő ögegyházi sláv és a szűk diplomáciai területen mozgó görög mellett szükségessé teszi nyelvtanának elkészítését is. Majdnem természetesnek vehetjük, hogy a román nyelv szabályainak első ízben történő rendszerezését ez a magas műveltséggel rendelkező, polihisztor fanarióta szorgalmazza, aki a hazai vajdáknál több érzékkel rendelkezik a tudomány és a grammatika iránt, s akinek uralkodása majdnem 40 évig rányomja bélyegét mind Munténiára, mind Moldva történetére.⁷²

⁶³ 1735. XI. 27—1741. IX. Ez a leghosszabb uralkodási idő az egész fanarióta korszakban. L. *Pascu* : i. m.

⁶⁴ Természetesen nem számítjuk ide az Evangéliumot, Az apostolok cselekedeteit és a Bukaresti bibliát, amelyek már — ha nehezen hozzáférhetően is, de — megvoltak.

⁶⁵ A kolostori iskolákban tanítottak románul, de ez még mindig fehér lapja a román pedagógiatörténetnek.

⁶⁶ L. erre C. *Giurescu* : *Istoria romînilor*. III. k. I. rész. Buc. 1942. 261.

⁶⁷ Vö. *Pascu* : i. m. és *Ion Neculce* : *Letopiseţul Ţării Moldovei*. Buc. 1955. 403.

⁶⁸ L. P. *Pipuş* : *Istoria pedagogiei*. Arad, 1892. 489.

⁶⁹ *Giurescu* : i. m. 261.

⁷⁰ A magyar „porkoláb” („parkaláb”) szavunk átvétele. Erre vonatkozólag lásd (a magyar nyelv hatása a románra és kisebb mértékben a román a magyarra) *Tamás Lajos* moldvai és havasalföldi okleveles anyag alapján készült kitűnő tanulmányát: Az erdélyi oláh-ság. Megjelent A történeti Erdély c. kötetben. Szerkesztette Asztalos Miklós. Bp. 1936. 419—435, valamint *Tremł*, Ung. Jb. IX. 313.

⁷¹ *Giurescu* : i. m. 260.

⁷² Hangsúlyozzuk: nem 40 évig uralkodott, hanem intézkedései, reformjai — amelyekkel utódai mindig kénytelenek számolni — kb. ennyi ideig éreztetik hatásukat.

A fejedelem egyébként nagy tisztelője a grammatikának. Mikor megtudja, hogy diákjai — akiket bizonyára a jól tanuló bojárok és a magas egyházi tisztséget viselő papok gyerekei közül válogatott ki — alig tesznek valami előrehaladást a nyelvtanban, megbízza Constantin Caraiani tudós emberét rövid és könnyen kezelhető nyelvtan elkészítésével. Erbiceanu — akitől ezt az adatot vesszük — nem említi, hogy milyen nyelvtanról van szó, de Neculce krónikájából tudjuk, C. Mavrocordat fél-Európával levelezésben állott, s így a tudós mester nemcsak görög — latin grammatikára kaphatott megbízást.⁷³ Az eredmény azonban, úgy látszik, nem kielégítő. 1744-ben Munténiából 14 ifjú indul útnak Velencébe^{73a} azzal a fejedelmi paranccsal, hogy ott folytatandó tanulmányaik befejezése után hazatérve kicsiny országukban vegyék fel a küzdelmet a műveletlenség ellen. Feltételezhetően visszatérésükkor kerül az országba A. Catiforo 1734-ben Velencében írt görög nyelvtana, amelynek hatása rendkívül nagy volt a XVIII. századi kelet-európai nyelvek grammatika tanításában. Eustatievici ismerte és felhasználta Catiforo nyelvtanát.⁷⁴

Ezután adhatott megbízást C. Mavrocordat Eustatievicinek az első román nyelvtan-elkészítésére, de hogy ez mikor történt, erre pontos filológiai adataink nincsenek. Eddigi kutatásaink alapján azonban azt valljuk, hogy ezt a nemes feladatot körülbelül a negyvenes évek második felében kaphatta meg a brassói pap fia, a fejedelem negyedik havasalföldi uralkodása alatt. Szerény becslésünk szerint Eustatievici ekkor már közel járt a huszadik életéhez, és kijevei továbbtanulása is — apja oroszországi utazása és a cárnő barátságos fogadtatása után — eldöntött tény volt. C. Mavrocordat megkedvelhette a szerény és bizonyára az átlagon felüli műveltséggel rendelkező ifjút, aki valószínűleg akkor a románon kívül jártas volt a szláv nyelvekben és a szász környezet miatt már németül is tudhatott.

A szerencse azonban elpártol a grammatika mellől: a román nyelv ügyét szíven viselő fanarióta vezető 1748-ban Moldva trónjára kerül, s 16 hónapi uralkodás után csak majdnem 7 év múlva foglalhatja el ismét az őt „megillető” helyet — ez alkalommal — Havasalföldön. Közben Eustatievici elvégzi a kijevei akadémiát, elkészül a vaskos nyelvtannal, de C. Mavrocordat segítségére — úgy látszik — már nem számíthat.

(folytatjuk)

Antik és modern elemek Kleist Amphitryon-jában

ELIDA MARIA SZAROTA

(Warszawa)

Heinrich von Kleistről szóló tanulmányában Lukács György azt állítja erről a költőről, hogy ő „az antikvitás dionüoszsi barbarizálásának, az antikvitásból merített humanizmus megsemmisítésének első kezdeményezője”.¹

Az Amphitryonban azonban szó sincs az antikvitás barbarizálásáról, ellenkezőleg.

A görög tragédia hőse világosságot akar, tudást. Ő még nem tudja, amivel a nézők már tisztában vannak. A cselekmény a hősnek önmaga előrehaladó megismerésén alapul. Különösen áll ez Szofoklész „Oidipusz király”-ára. A felismerés a hőst váratlanul éri, míg a néző az egész idő alatt a legnagyobb feszültséggel várja. A tragédia egyik legnagyobb vonzóereje a közönség számára éppen a nézőnek ez a többlet-tudása, a hős elkövetkező felismerésének ez az állandó várása.

A görög tragédia hőseinek tehát igen lényeges vonása az a lebírhatatlan akarat, hogy megtudják magukról az igazságot. A modern komédiában fordítotttnak látszik a dolog.

⁷³ Neculce : i. m. 356. és Erbiceanu : Serbarea școlară de la Iași (cu ocazia împlinirii a cincizeci de ani de la înființarea învățământului superior în Moldova) Acte și documente, Iași, 1885. 252.

^{73a} Pascu : i. m.

⁷⁴ L. erre D. Popovici : La littérature roumaine à l'époque des lumières. Sibiu, 1945. 170.

¹ G. Lukács : Deutsche Realisten des 19. Jahrhunderts, 20.

A molière-i komikumról írott egyik legutóbbi zürichi disszertációban olvasható ez a sokatmondó tétel: „Ignorer est le mot-clef dans la comédie, le dénominateur commun a tous les héros comiques... le héros comique *veut* ignorer, par un acte de volonté il fait violence à la nature. Et c'est pur cette raison que l'on peut parler d'un péché dans la comédie”.² A néző számára tehát a vonzóerőt a komikus hős fokozatos lelepleződése jelenti, amelyet a környezet végez el, s amelyet a néző is végigkísér.

Kleistnél mind az ókori tragédia, mind a modern komédia eljárását megtaláljuk. Vannak drámái, amelyekben a főcél a valóságos tényállás megismerése, az objektív igazság kiderítése, a hős önmegismerése, amelyekben minden azért történik, hogy erre az igazságra fény derüljön. Azután van egy vígjátéka, a „Törött korsó”, ahol Adam bíró, a komikus figura, egyáltalán nem akar tudni semmit, az igazságot ignorálni, leplezni szeretné, s ezért a vétkéért végül meglakol.

Mindkét esetben azonban kiderítési cselekményt látunk: az objektíve adott igazság kiderítése folyik, akár a középponti hős segítségével, akár az ő akarata ellenére, a környezet tényezői révén. Kleist tehát mindkét esetben ugyanazt a művészi feladatot tűzi maga elé, mint számos művében a görög tragikusok.

A „Schroffenstein-család”-ban az igazságot újra meg újra elhomályosítják a külső körülmények, hogy végül — ha későn is, ha alacsonyabbrendű egyének révén is — mégis napvilágra kerüljön. A drámának nem minden szereplője törekszik az igazságra, de maga a cselekmény úgy folyik, hogy minden kendőzés ellenére egyre újabb darabja válik láthatóvá az igazságnak, míg végül mindenki számára nyilvánvalóvá válik a teljes igazság. Az „Amphitryon”-ban lépésről lépésre derül ki az igazság, míg végül Alkméné belsőleg összemlik. A „Törött korsó”-ban az igazságot — a komikus személy minden kísérlete ellenére (mert a „Törött korsó”-ban végül is csak Adam bíró komikus személy!) — más személyek hozzák napfényre, habár, mint Gordon helyesen jegyzi meg, a vígjáték minden egyes személye tulajdonképpen egészen más célt követ: Walter revideálni szeretne, Márta új korsót akar a régi helyébe, Éva meg akarja menteni Ruprechtjét, Adam meg akarja akadályozni lelepleződését, Licht pedig csak a darab vége felé avatkozik be, és eleinte nincs más célja, mint hogy őt benyomást keltsen Walterban.³

Az itt felsorakoztatott példákból látható, hogy az igazság megismerésének, napvilágra kerülésének az győzelmi problémája Kleist egyik középponti problémája volt, amely újra meg újra foglalkoztatta, s amelyet tragikusan vagy komikusan formált meg. Sőt, azt mondhatjuk, hogy alakjai két csoportra oszlanak, olyanokra, akik segítik az igazságot, és olyanokra, akik elhomályosítják, olyanokra, akik terjesztik a hazugságot, és olyanokra, akik küzdenek ellene. Ez a Guiskard-töredékben is egészen világos. Abélard az igazságot heroldja, ami nem zárja ki, hogy — miként Hans Wolff állítja — intrikus volt,⁴ mindenestre szeretint helyes úgy felfogni a dolgot, hogy Abélard a drámában azért hagyja el győztesen a porondot, mert az igazság hordozója, a többiek pedig, akik a hazugságot terjesztették, elbuknak miatta.

Számomra úgy tűnik, hogy Kleist drámaiban sokkal inkább a drámai fölépítés, a tragikus kérdésföltevés szofoklészi elve, mint sokat emlegetett Kant-válsága jut kifejezésre. Hiszen drámaiban éppen az ember föltétlen megismerési akaratáról van szó, arról, hogy az ember minden képességét lathaveti az igazság kiderítésére, s ez végül sikerül is neki. Emberei gyakran egy fajta éberálomban, alvajáróként, mintegy bódulatban vagy örületben cselekszenek, de végül is mindenáron tudni akarják, hogy valóban így és nem másképp cselekedtek-e (Alkméné, O. marquise), hogy helyesen vagy helytelenül cselekedtek-e (Kohlhaas, Prinz von Homburg), hogy valóban ök-e a gyengébbek vagy az erősebbek (Penthesilea), hogy bűnösök vagy ártatlanok-e (A párviadal), hogy érzésük megcsalta, elbolondította vagy helyesen vezette-e őket. Mert való igaz: más drámaírók hőseinél inkább engedik, hogy érzelmeik vezessék és hajtsák őket, de más drámaírók hőseinél keményebben tartanak is ítéletet önmaguk fölött.

Mindaddig csupán a szofoklészi *Oidipusz király* és a *Törött korsó* között láttak összefüggéseket.⁵ De a mi kérdésfeltevésünk szempontjából éppen az *Amphitryon* vizsgálata külö-

² Danilo Romano: Essai sur le Comique, Bern, 1950.

³ Vö. Wolff von Gordon: Die dramatische Handlung in Sophokles' „König Oedipus” und Kleists „Der zerbrochene Krug”, Halle, 1926, 50.

⁴ Hans M. Wolff: Heinrich von Kleist als politischer Dichter. Berkeley — Los Angeles; University of California Press, 1947. 388.

⁵ Wolff von Gordon: mint fent, Margit Schoch. Kleist und Sophokles, bár meg kell jegyezni, hogy Margit Schoch már tágítja az összevetés körét, s összefüggést lát a szofoklészi tragédia és Robert Guiskard között. Disszertáció. Zürich, 1952.

nösen gyümölcsöző. Ez a „vígjáték Molière után” Kleist keze alatt drámává válik éppen azért, mert nála a komikumot alkotó kontraszt teljesen a perifériára szorul. A főszereplők egyáltalán nem tartoznak azoknak a komikus hősöknek a kategóriájába, akik ignorálni akarnak, ellenkezőleg, mindhármán föltétlenül tudni akarják az igazat: Jupiter azt, hogy önmagáért szeretik-e, Alkméné, hogy megcsalta-e Amphitryont, s Amphitryon, hogy megcsalták-e. Csupán Sosias játssza bizonyos mértékig ezt a komikus szerepet, egyáltalán nem akarja tudni, miért fosztották meg Énjétől, nevétől, hanem kijelenti, hogy az erősebbek legyőzték, még csak azt sem akarja tudomásul venni, hogy gyáva. De Kleistnél még az a kontraszt sem juthat kifejezésre — s az írónak nincs is ilyen szándéka —, amely Molière-nél oly csodálatosan jelenik meg, nevezetesen az istenek (értsd: a nagyok) reputációja és életstílusa közötti kontraszt, mert Kleistnek itt esse ágában sincs, hogy a világ hatalmasainak néhány igazságot dörgöljön az orra alá, amit Molière oly előszeretettel művelt, hanem egészen más szándékokat követ. Hiszen Kleist sohasem volt tudatosan progresszív polgár, mint Goethe, sem alkotásának intencióit, sem politikai nézeteit tekintve.

Kleist — legalábbis úgy tűnik — azon fáradozott, hogy darabjának visszaadjon valamit abból az antik nagyságból, ami az anyagban benne rejtett, s egyidejűleg a maga problematikájában modernebbül formálja meg a darabot, mint ahogyan Molière vígjátéka tette egy egészen más korszakban. Azt akarja tehát, amit Molière elvett a darabtól: vissza akarja hódítani számára az antik nagyságot, egyidejűleg pedig el akarja távolítani róla azt, amivel Molière megajándékozta, s ami kizárólag molière-i volt: a társasági-udvari elemet, hogy azt saját korának emberi problematikájával cserélje fel.

A Molière komédiájában fellépő emberek egytől egyig egy megszilárdult udvari társadalom tagjai. Ez a társadalom a természetes környezetük, létjogosultságában senki sem kételkedik.⁶ Minden, ami ebben a darabban történik, kitűnően beillik az évszázados udvari tradícióba. Hiszen évszázadok óta a fejedelmek és királyok maitresse-ei voltak ezeknek az embereknek a nagy inspirátorai. Ezért az „Amphitryon” témája mint olyan nem jelent semmi rendkívülit; sőt azt lehetne mondani, hogy ha az antikvitás nem bocsátotta volna rendelkezésre ezt a témát, Molière-nek ki kellett volna találnia. Ezért azt, ami Alkménéval történik, semmiképpen sem lehet problematikusnak érezni, s nem is érzi annak sem Alkméné, sem Jupiter. Ezért a darab eseményei valójában egyáltalán nem az igazság kiderítése körül folynak, legfeljebb Amphitryon szempontjából, aki viszont szintén elég hamar tisztába jön magával a tényállással. Alapjában ezek olyan emberek, akik ignorálni akarnak: Alkméné nem akarja tudni, hogy megcsalta a férjét, Jupiter, hogy házasságtörő, és Amphitryon, hogy felszarvazták. Ezek az udvari emberek nem lehetnek problematikusak, még saját maguk számára sem válhatnak problematikussá.

Problematicusak csak az alsó rétegek lehetnek, melyeknek „bon sens”-ja rendkívül fejlett, s ez lehetővé teszi számukra, hogy minden szituációt kritikailag megvilágítsanak, s végül megalkudjanak vele. Ekkor mintegy a „public du parterre” nevében beszélnek, s bizton számíthatnak ennek a tapsára. E közönség soraiban polgárokat, kereskedőket, iparosokat, tiszteket, apródokat, diákokat, lakájokat látunk.⁷ Egyben a „public du parterre” az, amely minden darab sikerét eldönti, hiszen az udvarnál természetesen csak kevés alkalommal lehett előadni.

Az „Amphitryon”-ban Sosie az a szereplő, aki ennek a közönségnek a lelkéből beszél. Ismeretes, hogy Molière ezt a szerepet magának írta, s hogy is lehetne másképp? Vajon csábíthatta-e őt a frivol nagyúr vagy a pimasz Mercure vagy éppenséggel a megalázott Amphitryon? De Sosie nagyszerű lehetőségeket kínált. Ez a nagyok szolgálatában Énjétől megrabolt ember, akit mégis mindig magához vonz ezeknek a nagyoknak a csillogása, és szívesen áll az árnyékukban — ez Molière-nek való szerep volt! Ki is csiholja belőle a legkomikusabb hatásokat. Sosie létének és látszatának ellentéte, az eszményi elképzelés, amelyet önmagáról táplál, s amely azután hirtelen Mercure-ben valósággá válik⁸ — mindez pompás színházi lelemény, amely csak egy zseniális színésznek és rendezőnek juthatott az eszébe. Sosie a par excellence komikus hős, aki nem akar tudni magáról. Mindezenközben azonban bírálja az udvari társadalmat, amennyire ez egy udvari játék keretei között lehetséges, felfedi igazságtalanságait, de legyőzöttnek nyilvánítja magát az erősebb által, akinek végre is hatalom van a kezében. Elképzelhetjük, milyen sikert aratott a „public du parterre”-nél egy ilyen ember.

⁶ Vö. erre vonatkozólag De Leeuwe: Molières und Kleists Amphitryon. Ein Vergleich. Lásd: Neophilologus, Jg. 31. (1917) Lfg. 4, 182.

⁷ Vö. René Bray: Molière, Homme de Théâtre, Paris, 1954, 156.

⁸ Vö. Danilo Romano: i. m., 108. kk.; a Sosie-figura kiváló elemzése.

A molière-i komédia legmarkánsabb figurája Sosie mellett Jupiter. Jupiterben oly mesterien ábrázolva látjuk viszont a csábító Grand-Seigneur és, ha úgy tetszik, a fiatal XIV. Lajos valamennyi vonását, hogy ebben az alakban tökéletes elevenséggel jelenik meg az udvari társadalom a maga könnyelmű enyelgésével és játszadozásával, az idegen szenvedés és fájdalom iránti közönyösségével, arcátlan magától értetődőségével.

Alkméné ezzel szemben nem több bájos udvari babánál, és semmi sincs benne a jelen-tékeny nőből. Rendkívül jellemző, hogy Molière föl sem lépteti a harmadik felvonásban, mert hisz mit is mondhatna még? Elviseli azt a sorsot, hogy meg kell szülnie Héraklészt, s ezzel kész. A francia Molière, valamint udvari és polgári nézői számára viszont hagyományos jelentősége volt annak a kérdésnek, hogyan fog viselkedni Amphitryon mint „cocu”, s erről szól az utolsó felvonás. „Un partage avec Jupiter n’a rien qui déshonore” — ez az egész történet végső tanulsága.

Molière komédiája tehát nem egyéb, mint egy százados hagyomány mesteri megformálása, színporkázó szellemességű dialógusokban. Alakjai eleven típusai a rendi tagozódású francia társadalomnak: látjuk a főurakat Jupiter és Mercure alakjában, a nemességet Amphitryonban és a földbirtokosban, s a harmadik rendet Sosie és Cléanthis alakjában. A szerelem, ami körül a darab mozog, minden problematikától mentes, természetes adottság, nem tartalmaz semmi megrázó, rendkívüli vagy tisztító mozzanatot, egyszerűen — ilyen vagy olyan formában — része az életnek, nélküle az életből hiányozna a szépség és a kellemesség, de nem kell belőle túl nagy ügyet csinálni.

Jupiter és Alkméné, Amphitryon és Alkméné dialógusai tökéletesen „szalonképesek”. Azaz hiányzik belőlük mindenféle komolyság, hiszen a világon minden csak játék. Jupiternek az a szándéka, hogy eldobja az életet, ha Alkméné nem bocsát meg neki, fokozza a komikumot, míg Alkméné ugyanilyen szándéka a Kleist „Amphitryon”-jában a tragikumot mélyíti. Amphitryonnak csak becsületét, társasági pozícióját fenyegeti veszély, szerelme nem kap sebet. A Sosias-jelenetek komikuma csupán fokozása, vagy ha úgy tetszik, durvítása az Alkméné-jelenetek komikumának, az egyik a legnagyobb természetességgel vezet át a másikba, tulajdonképpen nem két világ alakul ki, hanem egyetlenegy világ, az udvari társadalom szilárd keretei között, még ha mutatkozik is néhol repedés ezeken a kereteken. Ebbe az egységes világba tökéletesen beleillik, hogy Jupiter utolsó megnyilatkozása alkalmával, amelynek ünnepélyesen kellene hatnia, éppen Sosias szól közbe: „Le seigneur Jupiter sait dorer la pilule”, s az utolsó szó Sosiasé.

*

Kleistnek tehát először is meg kellett fosztania darabját ettől az udvari jellegtől, el kellett szakítania egy olyan hagyománytól, amelynek Németországban nem volt talaja. Ezt mindenekelőtt azzal éri el, hogy Alkméné meg akar szabadulni mindentől, ami társadalmi kööttségnek tekinthető, s ezzel mindez meg is szűnik létezni, másodszer azzal, hogy Jupitert a hűbérúr vagy fejedelem minden vonásától megfosztja.

Már a darab legelején elmondhatja Alkménével e gyakran idézett szavakat:

Wie gern gäh ich das Diadem, das du
Erkämpft, für einen Strauss von Veilchen hin,
um eine niedre Hütte eingesammelt.
Ach, was das Vaterland mir alles raubt,
das fühl ich, mein Amphitryon, erst seit heute,
da ich zwei kurze Stunden dich besass.

A francia műben nincs törés a nyilvános és a magánjellegű között, Kleist német művében viszont a magánélet szembekekerül a közélettel; Lukács tisztázta ennek a konfliktusnak a kérdését (Goethe és kora). Itt Kleistnél a magánjellegű mint magasabb érték áll szemben a nyilvánossággal. Alkméné a legintimebb szférába menekül, amelyet legszemélyesebb, legbiztonságosabb, igazi életének fog fel. A mű egész lefolyása leleplezi e vágyalom illuzórikus jellegét. E szféra biztonságát és igazságát megcáfolja a történet. Illúzióznak bizonyul a bensőségre való romantikus menekülés, még ha az író értéknek minősíti, igenli is ezt a bensőséget.

Egyébként Kleist *Amphitryon*-jában sem tűnik el maradéktalanul a társadalom. Hiszen a harmadik felvonásban Alkménéen kívül a földesurak és a nép is az események tanújaül szólíttatnak; a magánügy közüggé válik. De mindez csak azért, hogy minden még jobban összezavarodjék. Mert valamennyien kivétel nélkül az igazi Amphitryon ellen beszélnek, elárulják őt, cserbenhagyják, és a sisakforgó, amelyet Amphitryon sajátkezűleg görbített be, mit sem segít. Kleist itt természetesen — ezt éppen elégszer hangsúlyozták — az Amphitryon-hagyományt követi annyiban, hogy tanúkat hív egybe. De Molière-nél egyáltalán nem kerül sor a két Amphitryon valóságos szembesítésére, Amphitryon tehát tulajdonképpen nem

kompromittálódik és nem árultatik el, csupán kérdésessé válik a személyazonossága, de a kétely rövidesen eloszlik. Az udvaroncoknak nem szabad mindenki szemé láttára ilyen sérelmet elszenvednie. A nép Molière-nél egyáltalán nem jelenik meg. Kleistnél azonban a tanúk megjelenése a darab végén a tragikum elmélyítését szolgálja. Az a felfogás, amelyet itt Kleist a népről táplál, azonos azzal, amellyel számos más művében is találkozunk; összhangban van a néptől való elszigeteltségével, ami számára tragikus élmény. A népben Kleistnél nem lehet megbízni, könnyen téved, ingatag, hűtlen. A *Robert Guiskard*ban először morcos és lázongó, de Guiskardnak nyomban sikerül lecsendesítenie, s a nép haladéktalanul haragra késznek nyilatkozik. Az *Erdbeben in Chiliben* meggyilkolja a nemesi szerelmespárt. A *Familie Schrockenstein*ben ráront Jeronimusra, és gyalázatos módon megöli.

Am az *Amphitryon*ban a társadalom felső rétegei, nevezetesen a földesurak, egyáltalán nem különböznek a néptől. Tévednek és elárulják Amphitryont. Az a társadalom, amely nem az igazság és az igazságosság hordozója, amely nem tudja megkülönböztetni a hamisat a valóditól, elvesztette a létjogosultságát. Egy ilyen társadalomtól el kell fordulni, és rajta kívül kell keresni a boldogságot.

Igy hát Kleist az egész történet — ha az utolsó mozzanattól eltekintünk — privát életszférába helyezi. De a darab ezáltal egyáltalán nem polgári szomorujátékká válik, sem siránkozó, sem forradalmi értelemben. Kleist ugyanis minden erejével azon fáradozik, hogy visszaadja a darabnak az antik tragédia egész komolyságát és gazdagságát, a személyeknek valódi antik nagyságot kölcsönözön, s darabjában mégis saját modern életérzését formálja meg.

Stoessl az *Amphitryon*-anyagról szóló tanulmányos dolgozatában kimutatta, hogy az anyagnak volt egy komikus és egy tragikus verziója. A komédia-verzió Jupiter látogatásának másnapján játszódott, a tragédia-verzió a lebetegedés napján. Egy fennmaradt vázakepből és az Alkméné címből kiderül, hogy Euripidész az ártatlanul szenvedő asszonyt állított a tragédiája középpontjába. Stoessl bebizonyította, hogy Euripidész valószínűleg azt ábrázolja, hogyan taszítja az embereket az isten érthetetlenül önkényes tette gyötörő tévelygésbe és bűnbe. A megtévesztett Alkméné arcátlan házasságtörőnek látszik, s *Amphitryon* joga hitében feleségének gyilkosává válnék, ha Zeusz csodával és hatalmi szóval végül be nem avatkoznék. Euripidész nyilván azt a kérdést tette föl, hogy van-e értelme az istenek ilyen tetteinek, az ilyen szörnyű emberi gyötrelmeknek, van-e ehhez joga az isteneknek. Szofoklész ellenben az „*Amphitryon*” címet adta tragédiájának. Ugyanúgy, mint Oidipusz, *Amphitryon* is azon van, hogy felderítse a rejtélyes múltat, és világosságot teremtsen. De minél szenvedélyesebben hajszolja az igazságot, annál mélyebben merül el — ugyanúgy, mint Oidipusz — a tévedésben. Csak maga az isten teremthet világosságot. Az emberi keresés és tudás tévedésbe fúl, csak az istenek bírják az igazságot.⁹

Plautus két különböző cselekményt dolgozott fel egyetlen darabbá: összedolgozta a menyegző éjszakáján (komédia-változat) és Alkméné lebetegedésének napján (tragédia-változat) játszódó darabot. Stoessl felismeri ugyan bizonyos helyeken a magasztos művészi forma hangjának reminiscenciáját, de úgy találja, hogy a tragikusra való visszaemlékezés vidám paródiának hat. Szerinte Plautus egy vígjátékot beszennyezett egy olyan darabbal, amely a tragikus sémából kiindulva, a szülés napjára helyezte a cselekményt, de paródiává változtatta a tragikumot.¹⁰

A magam részéről a következőt vetem ellen ennek az értelmezésnek: először is Plautus nem véletlenül nevezte darabját tragicomoediának. Ha a komédiába, amelyből csakugyan kiindult, egyszerűen csak belekevert volna egy istenparódiát, akkor nyugodtan megelégedhetett volna a „*comoedia*” megjelöléssel. Másodszor azonban az *Amphitryon*ban csakugyan vannak fenséges komolyságú részek, melyek fölött mintha az antik tragédia szelleme lebegne. Itt mindenképp a békülségi jelenetre gondolok, amikor Jupiter a hitves képében kiengeszteli a sértődött Alkménét.

937. v. *Jupp.* Iam nunc irata non es? *Alc.* Non sum. *Jupp.* Bene facis nam in hominum aetate multa eveniunt huius modi: capiunt voluptates, capiunt rursum miserias; irae interveniunt, redeunt rursum in gratiam. verum irae si quae forte eveniunt huius modi inter eos, rursum si reventum in gratiam est, bis tanto amici sunt inter se quam prius.

⁹ Stoessl: i. m. 98.

¹⁰ Stoessl: i. m. 109.

Azért beszéltem a három legfontosabb Amphitryon-változatról, hogy bebizonyítsam, Kleist újból napvilágra hozta az anyagban eleve benne rejlő tragikumot, és pedig — ha öntudatlanul is — mintegy új kontaminációját hozta létre a három antik változatnak. Szofoklészről vette át az alaptémát, nevezetesen az igazság kiderítését, ezt az alaptémát összekapcsolta az euripidészi koncepcióval, amennyiben Alkménébe is belehelyezi a kutatást, és végül a komikus elemet sokkal inkább Plautus szellemében dolgozta ki, mint Molière-én. Az az összefüggés, amelyet Meta Corssen Kleist és Shakespeare komikus alakjai között vél fölfedezni,¹¹ szerintem az „Amphitryon” esetében nem bebizonyított. Egyébként a jelek szerint maga sincs túlságosan meggyőződve állításának helyességéről, mert fogalmazása rendkívül óvatos: „A tragikus és a komikus szféra ellentéte élesebb, mint Shakespeare-nél, a kettő között nem jön létre a teljes szerves egység. De az Amphitryonban él valami a shakespeare-i tragikomédia szelleméből, még ha kimondott mintaképről nem beszélhetünk is.” Valóban nincs szükség shakespeare-i szellem rekonstruálására ott, ahol a komikus alakok és jelenetek már adva voltak Molière komédiájában és annak előképeinél, Rotrounál és Plautusnál. Kézenfekvő volt Kleist számára, hogy nyersebben formálja meg a jeleneteket, mint ahogy Molière-nél találta, hogy annál nagyobb legyen a kontraszt az Alkméné-jelenetekkel. Hiszen ő éppen azt *akarja*, hogy két heterogén világ keletkezzék, nála nem valamilyen „szerves egészről” van szó, nem valamilyen szilárd keretek közé szorított társadalomról, hanem a fönt és lent élő embereknek, a problematikus természeteknek és a csupán testi létükről gondoskodóknak öntörvényűségéről. Ebben az összefüggésben a néptől való elidegenedés egyrészt fölvetődik mint probléma, másrészt azonban örök sorsnak minősül, és végül arisztokratikus értékeléssel kapcsolódik össze. Így csak természetes, hogy azon a bizonyos ebéden sem Jupiter, sem Alkméné nem törődik evéssel-ivással, hanem csak szerelmüknek élnek, Sosias pedig állandóan már élvezett és még ezután élvezendő kedvenc ételéről beszél. Kleist Sosiasa sokkal inkább emlékeztet Plautuséra, mint Shakespeare bármelyik figurájára.

Az antikvítás barbarizálása? Nem, visszahódítása, de problematikus visszahódítása.

Visszahódítása, mert természetesen utánzásról semmiképpen sem lehet szó. De Kleist kétségtelenül átveszi a szofoklészi eljárást, részben még a szofoklészi kérdésföltevést is, Euripidész szellemében osztja el a hangsúlyokat, visszaadja a komikus alakoknak a plautusi nyereséget.

Az egész darab arra épül föl, hogy Alkménének fokozatosan, lépésről lépésre meg kell tudnia az igazat, hogy kit öltet ama csodálatos éjszakán. Ennek során a diadémban levő J. mintegy ugyanazt a szerepet tölti be, mint a lokaszté által kimondott „en triplais”, ami az első szörnnyű kételyt ébreszti Oidipuszban. Sőt, még többet tud meg, mint azt Kommerell¹² igen szépen kimutatta: megtudja, hogy tulajdonképpen ki ő maga. Ez is szofoklésztikus, antik. Csak fokozatosan jön tisztába a maga egész csodálatos nagyságával. Tisztába jön saját hasonlíthatatlan hűségével, s azt is megtudja, hogy e hónapok alatt egy álomképet, egy képzeletbeli, eszményi alakot szeretett, amely az elválás hónapjai alatt határtalanul növekedett benne. Hiszen nem véletlen, hogy Kleistnél is öt hónap telik el a házasság legutóbbi találkozásá és a mai éjszaka között. Ez alatt az öt hónap alatt Alkméné fantáziájában istenivé fokozódhatott a kedves képe, úgyhogy Jupiter tulajdonképpeni megvalósulása ennek az álomképnek, míg az igazi Amphitryon viszontlátása valószínűleg csalódást keltett volna benne. Rendkívül jellemző, hogyan üdvözlí ezután az igazi Amphitryont: „Máris visszatértél?” (Ugyanígy Plautusnál és Molière-nél.) Egész biztos, hogy ha Jupiter tér váratlanul vissza, nem így köszöntötte volna.

Eddig — cum grano salis — az antik kérdésföltevés, amely a tényállást, az objektív összefüggéseket, az emberek bűnét kutatja.

Ehhez járul azonban a modern, a kleisti kérdésfeltevés: én, Alkméné, hogyan engedhettem becsapni magamat? Hogyan volt ez lehetséges? Megcsaltak az érzéseim? Érzésem azt mondja, hogy Amphitryon volt nálam, de a bizonyítékok ellentmondanak ennek. Amphitryon (valójában természetesen Jupiter) felment, de csakugyan büntelen vagyok-e? Míg Euripidészénél, úgy tűnik, abban rejlett a tragédia, hogy Alkméné ártatlanul házasságtöréssel vádolják s emiatt meg kell halnia, Kleist drámájában a tragédia magában Alkméné lelkeiben gyökerezik, aki csalódik önmagában s legbelsőbb érzéseiben. Kleistnél az objektív folyamat szubjektívalódik. A kontraszt az antik és a modern változat végén jelentkezik a legvilágosabban: míg az euripidészi vagy a szofoklészi Alkméné végül megkönnyebbülten sóhajthat

¹¹ Meta Corssen: Kleist und Shakespeare. Weimar, 1930, 36.

¹² Max Kommerell: Geist und Buchstabe der Dichtung. Goethe, Kleist, Hölderlin. Frankfurt, 1940. 198. kk.

fel, hiszen visszanyerte férjének bizalmát, s megmenti az életét, Kleist Alkménéje éppen a darab végén tragikus, kiúttalan rezignációba hullik. Mert Jupiter végül elérte azt, amit akart: elválasztotta Alkménét Amphitryontól, s elültette szívében a Jupiter utáni kínzó vágyat.

De az ellentétnek még más alapja is van. Míg Szofoklész Amphitryonja azért törekedett a rejtélyes múlt felderítésére, hogy tisztázza, hű volt-e hozzá a hitvese, mert mélysegesen sértve érezte magát férji becsületében, addig Alkménének az a vágya, hogy világosságot teremtsen, női lényének mélyéből fakad. Amikor mindenáron tudni akarja, ki volt nála azon a csodálatos éjszakán, két mozzanat játszik szerepet nála: először is saját integritását akarja tisztázni, ebben már igen korán kételkedni kezd, másodszor pedig — és ez az eminensen kleisti — a szerelem bizonyosságáért harcol, mint nőnek, neki ez fontosabb mindennél a világon. Mert ha nem Amphitryon, egyetlen szerelme volt nála azon az éjszakán, hanem valaki más, akkor a pároslott álma is odavan, akkor privát boldogsága, amelynek a társadalmat és a hazát kell helyettesítenie számára, egyszer s mindenkorra elpusztult. Ezért harcol annyira azért, hogy igenis Amphitryont ölelte és senki mást, hiszen nemcsak hitvesi hűségének bebizonyításáról van szó, hanem az egyetlen kívánni érdemes boldogság biztonságáról, a szerelmével, párjával való egységről.

És ebben rejlik ennek a drámának egész kleisti problematikája: a romantikus ember, akit Kleist koncipiál és kiindulópontnak vesz, nem *zoon politikon* többé, mint az antik tragédia emberei, nem *être social et sociable* többé, mint a molière-i komédia emberei, hanem Énjet a társadalommal ellentétben vagy azon kívül akarja megtartani. Létét azonban csak a hozzá tartozó párjával való egyesülésben látja beteljesedni. Ez a pár mintegy a társadalom helyére lép, mert ez utóbbi elvesztette számára az értelmét. Éppen ezért küzd annyira ezért a párért, mert ez az egyetlen, ami az embernek az isten, a haza és a társadalom elvesztése után megmaradt. Ezért küzd Alkméné a birtokáért — múltbéli birtoklása bizonyosságáért — annak, akit az egyedüli Amphitryonnak tart, egyetlen párjának, s ha kiderül, hogy azon az éjszakán más volt nála, akkor ez a párban való bizonyosság, ez a beteljesedés összeomlik. De Jupiter is harcol Alkméné birtokáért, szellemi birtokáért, hiszen fizikailag erőszak és csel segítségével megszerezte már, mert ő is, az isteni lény, e pár nélkül, akiben önmagát tükrözheti, akit ő maga tükrözhet, szükségképpen elhagyatott és magányos marad. Amphitryon ugyancsak küzd a maga párjáért, miután társadalmi küldetését teljesítette, s ha elveszik tőle, az ő egész léte is összeomlik.

Így a kleisti tragédia — a „vígjáték” elnevezés ellenére — tragikusabbnak tűnik, mint antik mintái, amennyire azok fölfedhetők. Mert tragikus, hogy Alkméné összetört önbizalommal kerül ki a tűzpróbából, tragikus oly mértékben, hogy ezzel meg is szűnt számára Amphitryonnal álmodott páros boldogsága, vége annak a boldogságnak, amelyet, úgy tűnt, csak a társadalom és a haza zavart, s amelyet a szörnyű, bárha magasztos sors mégis elpusztított. Ám Amphitryon szempontjából is tragikus a darab, mert az az Alkméné, akiért annyit harcolt, s akit most visszakap, már egy másik, közönyös Alkméné, akit soha többé nem csillapítható vágy emészt az isten után.

A tragikus elem megformálásának különbözősége ellenére az antik tragédiák és a kleisti színdarab is a vak sorsról vallott közös felfogáson alapulnak. Ez a sors a legjobb és legnemesebb embereket sem kíméli, s útjait halandó nem fürkészheti ki. Ennek a sorsnak azonban konkrét tartalma van. Az élmény itt a polgári társadalom ellentmondásos, sőt tragikus fordulatának objektív történeti folyamata. Gondoljunk arra, hogyan küzdötte le ezt a folyamatot gondolatilag Goethe és Hegel, Kleist két kortársa. Kleist kapitulál — a történeti folyamat irracionális fátummá válik egy olyan korban, amikor az antik istenek már nem voltak egyebek esztétikai alakoknál.

*

Mivel magyarázható, hogy Kleist elfordul a társadalomtól? Saját társadalmi helyzetével. Kleist már nem osztozhatott a forradalom előtti Európa hősi illúzióiban. Ifjúból férfivá érésének idejére esett a jakobinus diktatúra korszaka. Anélkül tehát, hogy átélte volna azt a forradalom előtti hangulatot, mely az ész, a haladás és a szabadság győzelmébe vetett hitből sarjadt, anélkül, hogy ünnepelhette volna az első forradalmi esztendőök győzelmeit, ifjúkorának döntő benyomását jelentették a jakobinus diktatúra évei, s a bármiféle ideológiai vagy történeti előkészület teljes hiányában képtelen volt pozitíven értékelni ezt a diktatúrát.

Ezt követték Napóleon felemelkedésének évei, majd a napóleoni hódító háborúk. Kleist, a porosz junker szemében Napóleon mindig a betolakodó marad, aki feldúlja és szolgaságba hajtja Németországot. 1806. október 24-én így ír Ulrike nővérének: „Rettenetes lenne, ha ennek a dühöngőnek sikerülne megalapítania birodalmát. Az embereknek csak

igen kis része érti meg, micsoda romlást jelent az uralma alá kerülni. A rómaiak leigázott népei vagyunk. Kifosztják Európát, hogy gazdaggá tegyék Franciaországot.” De Napóleonnak ez az értékelése nem újdonság Kleistnél. Ugyanebben a levélben olvassuk a következőket: „Milyen borzalmasak ezek az idők!... Hiszen a császár megígérte a franciáknak, hogy kifoszthatnak minden fővárost. Alig hihető ekkora méretű őrült gonoszság. Mennyire beigazolódott mindaz, amit egy évvel ezelőtt előre láttunk. Már akkor meg lehetett volna írni az egész mai újságot.” Azt, hogy Napóleon polgári haladást is hozott, Kleist nem értette meg.

Abban az időben tehát, amikor Napóleon orkáneként söpört végig Európán, Kleist a helyzet egész reménytelenségét azzal a látomásszerű pillantással mérte fel, amely csak költőknek adatott meg. Láta a csatatereken legyilkolt ezrek és tízezrek értelmetlen halálát, látta a veszített pozíciókért folytatott harc értelmetlenségét. A fent idézett levélben olvassuk: „Negyvenezer ember a csataterén, s mégsem győztünk! Kétségbeejtő!”

Ilyen körülmények között az olyan fogalmak, mint haza és becsület, elvesztik az értelmüket. Kleist, de Európa sem volt még elég érett, hogy ellenálljon Napóleonnak. Csak a későbbi politikai események (felkelések Spanyolországban és Tirolban) keltik majd új életre Kleist addig elfojtott hazafiságát, telítik majd számára új érzésre a haza fogalmát, ha nem is szociális-programmatikus tartalommal. Ezzel magyarázható gatlástalan sovinizmusa. Ez volt tehát az egyik tényező.

A másik viszont személyes társadalmi helyzete volt. Az az osztály, amelyhez tartozott, hanyatlóban volt már, s nem érzett magában új, konstruktív erőket. Ezért legjobb fiát, Heinrich von Kleistet is, elutasította és megvetette. Kleist így övéi közül kitaszítottnak, magányra ítéltnek érezte magát. Elvesztette lába alól a talajt. A polgársághoz mint kultúrahordozóhoz, mint művére visszhangot adni képes talajhoz, mint alkotó tevékenységének táptalajához, a polgársághoz mint osztályhoz tehát, amelyen belül működhetne, nem vezet számára út. Nemcsak azért, mert nem tartozik oda, de azért sem, mert ez a polgárság csakugyan hullámvölgyben van, reakciós forradalom utáni családottságában a napóleoni hódító hadjáratok is nyomasztják. Nem alkalmas arra, hogy erőt adjon Kleistnek, kiszakítsa az elmagányosodásból. Így Kleist egyedül marad, s alakjai magányosak, akiknek egyetlen tartalma már csak a párjuk utáni vágy.

Mínthogy azonban a történelemnek túl a szenvedést okozó társadalmon, túl a koron kellett játszódnia, természetes, hogy egy antik anyag minden más anyagnál alkalmasabbnak látszott erre. Egyenesen ösztönözte Kleistet, hogy Molière olyannyira korhoz kötött társadalmi komédiájával egy úgyszólván időtlen darabot — hisz ő nyilván annak érezte — állítson szembe. A mítosz antik alakjai egyenesen arra születtek, hogy újra meg újra átfarmálják őket, erről tanúskodik az anyag számos feldolgozása. Sokkal alkalmasabbak voltak a modern, önkényes interpretációra, mint a történeti anyagok, hisz emezeknél a szerző általánosan összeütközésbe kerül a történeti hűséggel, s ki van téve az okoskodó mindentudók különböző támadásainak. Kleist szabad megformáló ereje, alkotó fantáziája itt teljes elégtételt vehetett magának. A legmélyebb élményszerű tartalommal tölthette meg ezeket az alakokat, amely mintegy immanensen bennük volt. Az antikvitáshoz való viszonyulása diametrálisan ellentétes azzal a forradalmi utópikus koncepcióval, amit az esztétika terén Németországban teszem Winckelmann és Lessing hirdetett meg, ami a politikai gyakorlatban a jakobinusok eszmevilágát betöltötte. Ott az antikvitáshoz való visszanyúlás a társadalom átalakításának eszméjére vezetett, Kleistnél menekülésének formájává válik.

S Kleist alakjai mégsem örök, időtlen emberek, ahogyan ő hitte, hiszen akkor nem élnék azt az intenzív életet, amely oly jellemző rájuk. Húsból és vérből való embereket alkotott *Amphitryon*ájában a maguk bonyolult konfliktusaival és kérdésfeltevéseivel, vágyaikkal és tragikumukkal. S ezek az emberek tipikusak Kleist korában, amikor emberek úgy érzik, hogy elvesztették lábuk alól a talajt, amikor minden pusztulóban van, s még nem jött létre az új, legfeljebb csírákban van jelen, ebben a két társadalmi formáció közötti korban, amikor az emberek — a legkülönbözőbb okokból — dezorientálódnak és gyökértelessé válnak. Kleist látta széthullani a feudális világot, annak világnézete idegenné vált számára, az új rendet pedig nem értette meg. Nagysága azonban ebben a darabban abban rejlik, hogy az élettől távol álló antik anyag ellenére kíméletlenül széttepi a privát idill illúzióját. Nem lép rá az alázatos nyárspolgárság útjára, hanem legteljesebb lélektani igazságában formálja meg ennek a szituációnak a tragikumát. Ebben győz nála a realizmus. Ez az igazság, amely természetesen csak korlátok között volt érvényes a társadalmi valóságra, ijesztő volt, s a maga korában messzemenően nem értették meg.

Éppen a két társadalmi rend közötti belső feszültséget tükrözi vissza, azt a feszültséget, melynek Kleist mind alkotó energiáját, mind alkotásának tragikumát köszönheti, hogy az *Amphitryon* emberei sajátságos kettős jellemmel rendelkeznek, hogy két különböző világhoz és létezési síkhoz tartoznak. A kettősség a legvilágosabban Jupiterben mutatkozik meg. Mert egyszerre isten és ember, része a mindenséget átfogó szellem világának, s egy-

idejűleg vágyakozik a földre, arra az egyetlen emberre, akivel egyesülhet, párjára. Azt akarja, hogy ez a párja felismerje őt magát, és szeresse, benne földi létre akar újjászületni, hiszen Tündareusz és Héраклész mindenekelőtt az ő fiai.

Míg Plautusnál Jupiter valódi istenként jelenik meg, akinek természetéhez teljesen problémamentesen tartozik hozzá a földi asszonyok iránti rövid szerelem, azért, mert sohasem kérdezték, hogy egy isten miért olyan, amilyen (legfeljebb kételkedtek magában a létezésében), tehát milyenségüket sohasem elemezték, egységes egésznek érezték őket, — míg Molière-nél Jupiter semmi istenit nem tartalmaz többé, s grand-seigneuri kedvtelései szintén nem lehetnek kérdésesek, legfeljebb jóindulatú mosolyt váltanak ki — Kleist ezt a kettősséget állítja Jupiter jellemének középpontjába.

Lényegét tekintve Jupiter nyilvánvalóan a nagy, alkotó ember, aki magányra íteltett, s mégsem élhet a pár utáni vágyakozás nélkül. Ezen nyugszik létének dialektikája, s annak lehetetlenségén, hogy ezt az ellentmondást végérvényesen megoldja, alapul tragikum. Ezért részleges megoldásokkal kell meglegednie: órákra vagy napokra megízlelheti a párjával való egyesülés édességét, hogy azután ismét visszasüllyedjen a magányba, teljesen föloldódjék a mindenségben — vagy a költő szempontjából nézve: teljesen eltűnjön művének szereplőiben.

Az alkotó zseninek ez a koncepciója csak akkor jön létre, ha az alkotó embernek nincs közössége, amely hordozza őt, s amelyben visszhangra lel. A jupiteri magány egyik formája annak, ha az alkotó zseni kitaszítottnak érzi magát a közösségből, ha ténylegesen nem tartozik már hozzá vagy nem akar hozzátartozni. Ilyen helyzetbe kerül minden nagy ember, aki nem érzi magát többé egynek azzal a közösséggel vagy társadalommal, amelybe beleszületett, s tudatos vagy esetleg öntudatlan ellentétben áll vele. Ezek a nagy magányos emberek — éppen azért, mert tulajdonképpen társadalmukban gyökértelenné váltak — csillapíthatatlan szomjúságot éreznek a pár után, szerelem és barátság után; ez a szomjúság szenvedélyesebb, mint más embereknel, mert olthatatlanabb.

Ebben a feszültségben él és alkot a költő, ide-odavetődve a világ és a pár utáni vágy között. Heinrich von Kleist csak fantáziájában talál kielégülést, amelyet művében önt formába. Kleist számára nagyszerű és mámorító ez a kielégülés, nagyszerűbb, mint amit bármiféle valóság adhatna.

Mert itt az *Amphitryon*ban Jupiternek osztályrészül jut az a beteljesedés, amelyre Kleist az életben hiába vágott: Jupitert — ha először ismeretlenül is — izzóan szeretik, s a törvényes férj fokozatosan kiszorul a szeretett asszony szívéből, hogy végül is szörnyeteggé váljon a szemében; mihelyt azonban Jupiter igazi mivolta kiderül, mihelyt Alkméné megtudja, kivel volt dolga, fájdalmas jankiáltással omlik össze. Micsoda diadala ez Jupiternek — micsoda diadala a költőnek. Diadal ez, akkor is, ha csak a színpad deszkáin, ha csak a költői megformálás transzpozíciójában valósul meg.

Hogyan férnek össze ezzel a Jupiter-felfogással Jupiter erőszakos vonásai? Hiszen Alkménét — legalábbis fizikailag — esellel és erőszakkal szerzi meg, és lelki birtoklását is csak egy rendkívül körmönfont rábeszélés útján biztosítja. Szerintem ennek legegyszerűbb magyarázata Kleist általános életfelfogásában rejlik. Mert ami az embernek nem hullik magától az ölébe a sors kezéből, azt föltétlenül ki kell csikarnia. Ott, ahol az ember szerelemre tart igényt, ki kell azt kényszerítenie, ha magától nem megy. Ott, ahol az ember tiszteletre tart igényt embertársai részéről, s természetes úton nem kapja meg, ki kell azt kényszerítenie. Ott, ahol a művészett nem jön létre fáradtság nélkül magától, az akaratérő legnagyobb megfeszítésével mindenáron ki kell kényszeríteni. S ez is egyik kettőssége ennek a Jupiternek: tud egészen férfias, sőt brutális is lenni, s ugyanakkor a szerelem legédesebb, leggyöngédebb szavaira is képes, ahogyan Kleistet is kora legférfiasabb német költőjének látjuk, aki emellett úgy ismeri a nők lélektanát, mint kevesen.

Mert az *Amphitryon* súlypontja — bármilyen jelentős is Jupiter alakja — kétségtelenül Alkméné. Miért teszi Kleist Alkménét — annak ellenére, hogy a dolgok természeténél fogva neki jutó szerep passzív jellegű — a cselekmény hordozójává? Azért, mert Kleist kora embernek szétszakítottságát sokkal jobban tudta ábrázolni nőben, mint férfiban. Mert egy nő — mint a férfinál sokkal érzékenyebb és minden rezgést sokkal pontosabban felfogó teremtmény — sokkal alkalmasabb volt annak visszaadására, ami abban az időben Kleist lelkét eltöltötte: az önmagában és legbensőbb érzésében való kételyt, az összes erkölcsi értékeknek, a társadalomnak, a hazának, a becsületnek kérdésessé válását, azt a felismerést, hogy az ember kicsiny privát boldogságát is hiába várja a földön, s azt a keserű rezignációt, hogy „a világ gyarlósága” ellenére is tovább kell élni. Alkménében is megvan az a sajátságos kettős jellem, az a kettőszakítottság, amelyről beszéltünk. Egyidejűleg hű és hűtlen, egész mivolta, lényege érzésének csálhatatlanságára épül, s mégis csalódnia kell benne és megtagadni az igazi Amphitryont; privát boldogságának föülenségét a társadalomban látja, s mégis az isten az — akihez a legbensőségesebben imádkozik —, aki boldogságát elpusztítja, nem pedig

a társadalom. De még mielőtt ezek a dolgok kiderülnek, olyan embernek ismerjük meg Alkménét, aki állandóan olyan konfliktusok közé kerül, amelyeket képtelen megoldani.

Hiszen már hitvesének első távolléte alkalmával kételkedni kezd mindazoknak a dolgoknak az értékében, amelyeket addig nagyra és szentnek tartott: haza és társadalom, hír és becsület. Azalatt az öt hónap alatt, amelyet magárahagyatva kell eltöltenie, világossá válik számára, hogy a haza szolgálata, aminek hitvese aktivan, ő pedig passzívan az ifjúság legszebb éveit feláldozni kénytelenek, értelmetlenség, mert veszélyeztetni személyes boldogságukat.

Itt tehát az átmeneti időszak emberének a társadalommal való konfliktusa, a hagyományos értékek kérdésessé válása jut kifejezésre. Itt természetesen érezhető Rousseau hatása. De a modern ember valóban elgondolhatatlan ama rousseau-i megrázkódtatás nélkül, amely a maga részéről a feudális társadalom csődjét és egy új világ pirkadását fejezte ki. Kleist éppen azért vezetteti magát ennyiben rousseau-i gondolatoktól, mert saját bőrén tapasztalta annak a társadalomnak a kérdésességét, amelybe beleszületett. A katonai szolgálatról való lemondása: ez az alkménéi kérdésfeltevés, ez a kérdésfeltevésből levont következtetése. Így tehát az Alkménében rejlő személyes elem semmiképpen sem csupán a Wilhelmine von Zengére való visszaemlékezés¹³ (természetesen az is), hanem egyeb is: Alkménének a világhoz való viszonyában, sokszoros töréssel visszatükröződve, Kleist konfliktusait látjuk viszont.

Alkméné a legkülönbözetőbb olyan megrázkódtatásokat éli át, melyeknek Kleist addigi élete során ki volt téve. Ebben minden bizonnyal a híres Kant-válság is közrejátszik valamennyire. Szerintem helytelen ugyan az „Amphitryon”-ban Kleist Kant-élményének tiszta megformálását látni, mint Walter Muschg¹⁴ teszi, de teljesen figyelmen kívül hagyni mégsem lehet ezt a problémát, amikor Alkménének a dolgok és összefüggések megismerhetőségében való kételkedését vizsgáljuk.

Hisz kétségtelen, hogy Alkménében az igaz, objektív megismerés lehetősége is kérdésessé van téve. Hiszen a darab állandóan hangsúlyozza, hogy Alkméné Amphitryonként szereti Jupitert, vagyis az, amit szeret, objektíve *nem* az, aminek szereti, és csak a végén tudja meg — mégpedig isteni kinyilatkoztatás révén —, hogy objektíve micsoda. Jupiter, amikor istennek bizonyul, a darab végén az addig meg nem ismert „Ding an sich”, addig pedig az emberi belátás Amphitryonnak ismerte és tudta. Ez a megdondás újabb bizonyítékot szolgáltat arra, hogy a kanti filozófia Kleist gondolkodásában mindig eleven maradt, mint azt Ernst Cassierer meggyőzően bebizonyította, s a mi összefüggésünkben mellékes, hogy 1800—1801-ben Kant-válságról volt-e szó vagy Fichte-válságról, ahogyan Cassierer föltételezi.¹⁵

A modern ember legtragikusabb vesztesége tehát az, hogy elvesztette a belső iránytűt, a „bennünk levő ércetörvényt”, azt a biztos érzést, hogy a helyes utat választotta.

Kleist többet szenvedett ettől, mint bármelyik kortársa, mert talán a legösszintébb és a legbecsületesebb volt közöttük. Ezt a becsületességet Lukács sem vitathatta el tőle, hanem hangsúlyozottan kiemeli, bármennyire elutasítja is elvileg az életművét. A biztos belső érzésért, a belső iránytűért harcolt, amely az embert biztonságosan vezetheti akkor is, ha az összeomló feudális világ szakadéka szélén időnként elfogja a szédülés. Ez a belső érzés súgta meg neki, hogy költőnek született, hogy el kell szakadnia családjának előítéleteitől és hagyományaitól, hogy a legrosszabb megaláztatás kora köszönt Németországra, amelyből saját erejéből ismét fel fog emelkedni. De ezek az érzések állandó ingadozásoknak voltak kitéve, és sohasem élvezhette azt a boldogságot, hogy teljesen szilárdan, nyugodtan és biztosan bízhatson egy érzésben, mint például Goethe. Egész életén át küzdött az érzés abszolút biztonságáért — egy olyan biztonságért, amely fölülkerekedik minden látszaton, minden „jobbantudó” érvelésen —, s végül is abba pusztult bele, hogy ezt a biztonságot, abszolút érzést mégsem érte sohasem el. A biztos érzésért vívott harc kétségtelenül *A párviadal* című novellájában nyerte a legszebb és legmélyebb kifejezést.

Kleist azonban nemcsak a belső iránytű biztonságáért vívott saját küzdelmét formálja meg, egyúttal ennek a belső érzésnek az általános elvesztését is ábrázolja, amit kortársai, a romantikusok is panaszolnak. Az ő legbelsőbb érzésük is megingott, tévelygésekre vezetett, nem lehetett többé megbízni ebben az érzésben. Vegyük csak szemügyre egy pillanatra *Sternbald vándorlását*! Hol van a biztos érzés Sternbaldban, akit előbb nagyrabecsült mestere, Albert Dürer, majd Lucas von Leyden, majd Correggio és Tizian, végül Michelangelo nyűgöz le, de saját útját, hogy neki hogyan kell festenie, mégsem találja meg? Ugy érzi, megvan benne az, ami jelentékeny festővé tehetné, s mégsem lesz belőle semmi. Lehetőségének tartja, hogy tévedett az érzése. Ugyanígy jár a szerelemmel. Szeret ugyan — mint egykor

¹³ Vö. Hanna Hellmann: Kleists Amphitryon. Euphorion XXV. 1924.

¹⁴ Walter Muschg: Kleist. Zürich, 1923.

¹⁵ Ernst Cassierer: Heinrich von Kleist und die Kantische Philosophie. Berlin, 1921

a Minnesängerek — egy távol élő úrnőt, de szüntelenül és ellenállhatatlanul új kalandokra csábul, az egyetlen, a nagy szerelem biztos érzése állandóan elhagyja. Sőt, Tieck az élet legfőbb szépségét látja ebben az ide-oda ingadozásban az elnyerés, az elvesztés és a visszanyerés között. Vizsgáljuk még meg kiegészítő példaként Schlegel *Lucindáját*. Azt látjuk, hogy Juliust nemcsak szinte válogatás nélkül hajtja a véletlen egyik szenvedélytől a másikig, anélkül, hogy bármiféle „belső érzéstől” vezettétne magát, hanem — amikor azután valóban elérkezik Lucinda képében a nagy szerelem — ezt igen lassan veszi tudomásul, és csupán kétévi együttélés után jön rá, hogy itt van életének áhítozott nagy szerelme, — rendkívül jellemző ez arra a nemzedékre, amely egyre jobban elvesztette a „belső érzést”. Kleist mindenki másnál szenvedélyesebben harcolt ennek az érzésnek a megmentéséért; hisz a romantikusok tulajdonképpen nem ismernek semmiféle harcot, így ez sem létezett számukra.

Alkméné még egy okból annak a kornak, annak a történelmi fordulatnak az embere, amelyre azok a konfliktusok, ezek a kettősségek és meg hasonlások jellemzők. Itt, a polgári társadalom kezdetén, az ember — hosszú előkészítési idő után — nem harmonikus egészként jelenik meg többé; a társadalmi gyakorlat elnyomorítja az embert, a harmonikus ember eszményként csak szembeállítani a valósággal: mind a junkerek és jobbágyok régi világával, mind a tőkés termelés és a piac új világával.

Ha Alkméné konfliktusait összehasonlítjuk a szerelem és kötelesség, a társadalom és az egyén, az erkölcsi törvény és a belső törvény stb. klasszikus konfliktusaival, akkor mindenekelőtt az ötlük szembe, hogy a klasszikus konfliktusok teljesen világosan és egyértelműen jutnak kifejezésre, nincsenek kitéve tartós rezgéseknek, nem keresztezik őket más konfliktusok, az ember még nem hasadt ketté: megküzd a környezettel, amely ilyen vagy olyan követelményeket támaszt vele szemben. Alkméné konfliktusai rendkívül bonyolultak, komplexek, nem lehet őket valamilyen képletben kifejezni, közös nevezőre hozni, egyszer egymás mellett haladnak, majd keresztezik, majd megszüntetik egymást. Mi kerül itt konfliktusba? — külső evidencia és belső érzés, szerelem és hűség, buja érzékiség és kijózanító szűziesség, vallásos-misztikus odaadás és szexuális ön-alárendelés. Alkméné ide-oda-vetődik e szélsőségek között, és erkölcsileg szétzúzva hever a földön abban a pillanatban, amikor megszűnnek azok a konfliktusok, amelyek a szívét éltették, s amelyek életét mérhetetlenül gazdagították, hiszen ezek az órák minden kimondhatatlan kínjuk mellett isteniek voltak, érdemesek arra, hogy átélik őket, míg most nem maradt egyéb, mint sivár üresség, unalom és a keserű családás saját személyiségében.

És mégis, Alkméné, érzéseinek komplex volta és zavarossága ellenére, az önmagában és a párjában való családás ellenére, igen nagy alak, azért, mert akarateréjével föltétlenül helyre akarja állítani belső egységét, mert mintegy kényszeríteni akarja Jupitert arra, hogy mégis Amphitryon lett legyen, mert, minden külső látszat ellenére, akaratának és hitének erejével mégis csak ezt az egyet ismeri el, akit Amphitryonnak nevez, hiszen az egész idő alatt azért harcol, hogy ez lehetővé váljék a számára.

Az Alkménében megtestesülő legnagyobb értékek azonban nem a hitvesi hűség és a hitvesi szeretet. Legnagyobb értékei az önnön személyiségének integritásába vetett hit, s az az erkölcsi felelősség, amelyet ezzel az integritással szemben érez. Ha kiderülne, hogy engedte becsapni magát, akkor már csak a halálra lenne méltó. A bűntudat, amely akkor is kínozza, ha a legcsekélyebb tudatosság nélkül is hűtlen volt, ez az ő nagysága, ez ennek az alaknak valódi antik vonása. Hiszen a felelősséggel rendelkező ember azokért a tettekért is felelős, amelyeket tudta nélkül követett el. S éppen ezért Alkméné sokkal antikabb és sokkal mélyebben emberi, mint O. marquise, akit ájúlása mintegy felment erkölcsileg, még ha rendkívül súlyosan meg kell is bűnhődnie.

S végül még egy mozzanat, amely ismét közel visz bennünket az antikvitáshoz, s egyben messzire elvisz tőle. Az Amphitryon-dráma legmélyebb tartalma ugyanis, úgy tűnik, éppen egy antik életbölcsestre épül: az ember a nagyot, az istenit, amire életében rátalál, csak végtelen kín és keserűség árán vásárolhatja meg. Alkméné életének legboldogabb óráit élte át, élete tartalmasabbnak, gazdagabbnak, nagyobbbnak tűnt, mint valaha, ő maga a Jupiter iránti szerelemben óriássá nőtt, nagy, felelősségteljes asszonnyá, egy hérosz jövődöbeli anyjává vált. De ezt a kevés végtelenül boldog órát nemcsak azzal a félelemmel fizeti meg, amely a helyzet tisztázásáig szünet nélkül gyötri, hanem mindenekelőtt egész életével, hiszen eleinte undorral, majd végül jéghideg közönnyel kell elviselnie azt a férfit, aki egész életén át mellette lesz.

Így az Amphitryon végén nemcsak az ember megismerési lehetősége és érzés-biztonsága omlik össze, nemcsak a társadalom és a haza válik teljesen értéktelelné: az évezredekben át szentnek tartott házasság is elveszíti minden értelmét és értékét. A nagy, megrázó szerelmi élmény csak a házasságon kívül vagy azon túl lehetséges, maga a házasság — bármennyit beszélnek is Alkméné hitvesi hűségéről — objektíven nézve túlságosan szűk ilyen túlárado érzéseknek.

A mítosz kleisti megformálásába kétségtelenül egy bizonyos antik sorsfelfogás is belejátszik. Teljesen függetlenül attól, hogy számunkra, XX. századi emberek számára van-e még egyáltalán értelme ennek a fogalomnak, Kleistet egyáltalán nem érthetjük, ha nem a fogalom felől próbáljuk megragadni. Kleist, aki egyáltalán nem tudta megmagyarázni magának a társadalmi összefüggéseket, aki valószínűleg azt sem látta meg, hogy korfordulatban, a társadalmi rend megváltozásának kellős közepén él, azt hitte, hogy életét a sors irányítja, amely üldözi és boldogtalanságra kárhoztatja őt. Drámáiban és novelláiban új meg új alakok ruházta fel ezt a sorsot. A sors ártatlanul éri az embert, érthetetlen, megfejtethetetlen, rettenetes. Azember védekezik ellene, de ez mit sem segít; a legtisztább, legnemesebb embert is a szakadékba taszítja; csak a legritkább esetben sikerül az embernek elmenekülnie a sors elől, de mindig csak elmondhatatlan kínok után. Az, ahogyan Kleist ezt a sorsot O. marquis esetében ábrázolja, az ő helyzetében, a gyökere vesztett ember helyzetében tökéletesen megokoltnak látszik. Hiszen az, akinek gyökerei elszakadtak, sokkal inkább ki van téve a lét viharainak, mint az az ember, aki mélyen gyökerezik a társadalom talajában.

Ha közelebbről megvizsgáljuk az antikvitáshoz való közelállást, kiderül, hogy az antik mítosz funkcióválozást szenvedett, Kleist szubjektíválta, pszichologizálta, az antik sorból itt a társadalmi történet meg nem értett vak erőszaka szól, a sorssal szembeni antik belső szilárdság itt belső széthullásba csap át. Kleist nagysága azonban abban van, hogy a keretek között, a Goethétől Heinéig vezetők klasszikus fejlődési vonalon kívüleső és azzal ellentétes mederben mégis mély igazságú és költői erejű, reális emberi történetet ábrázolt. Bármennyire alatta áll is Kleistnek az antikvitáshoz való viszonyulása Goethe vagy Lessing antikvitáshoz való viszonyának a társadalmi haladás és a történelmi megismerés szempontjából, az antikvitás kleisti barbarizálásáról mégsem beszélhetünk. Természetesen nem szabad szem előtt téveszteni, hogy a pszichológiai szubjektivizmus a további fejlődés folyamán ennek a barbarizálásnak az útját egyengette.

Még egyszer a Himfy-versről

KUNSZERY GYULA

Azért „még egyszer”, mert egy ízben már írtam róla, „A Himfy-vers nyomában” címmel az Irodalomtörténet 1957. évi 2. számában. Ebben meggyőző módon sikerült kimutatnom azt, hogy Kisfaludy Sándor — s e vonatkozásban magyar előzői is — az ún. proto- vagy kis Himfy-strófát (nyolc- és hétszótagú sorok egyszerű keresztrimes váltakoztatása, majd páros rímelésű összefuttatása) a német verselésből vették át, ahol ez — a magyar verseléshez könnyen alkalmazható trocheikus változatban — már a XVII. században előfordul. Megállapítottam azt is, hogy Kisfaludy Sándor egyetlen önálló eredeti újítása, amelyre sem a magyar, sem a német költészetben nem talált példát: a kis Himfy-strófa előszakának megkettőzése, miáltal az nyolcsorossá, az egész pedig — a tulajdonképpeni Himfy-szak — tizenkét sorossá vált. Ehhez még hozzáfűztem azt, hogy „a teljes Himfy-szak kialakításának ennél a legjelentősebb mozzanatánál joggal gondolhatunk Petrarca szonettjeinek közvetlen hatására, amelyek szintén egy négysoros kisebb versegység megismétlésével kezdődnek”.

Ezek a végső, leszűrt eredményeken nem változtatnak, de azokat árnyalják és kiegészítik az alább közölt adalékok, amelyekre verstani kutatásaim során idő közben bukkantam, s amelyek valószínűvé teszik, hogy a nyolcsorosságnak tizenkét sorossá váló emelésében — Petrarca hatásának fontosságát nem kisebbítve — ugyancsak *német hatással* is számolhatunk.

Az adalékok forrása: „Beispielsammlung zur Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften, von Johann Joachim Eschenburg, Berlin und Stettin 1788.” Ez a maga korában igen népszerű szépirodalmi segédkönyv volt, afféle költészettani példatár, több nyelvű antológia. Vannak rá adataink, hogy honi íróink közül a szélesebb látókörűek — Csokonay, Kazinczy — itthon is ismerték és forgatták. — E nagyszabású mű II. kötetének 68. lapján olvasható *Johann Nikolaus Götz* (1721—1781) alábbi kis költeménye (a későbbi mondanivalók érdekében mindjárt a rímelhelyezés rendjét is jelölöm):

Die Lebenszeit

<i>Die Zeit entflieht, wie dieser Bach,</i>	a
<i>Wie dieß Gewölk entflieht die Zeit,</i>	b
<i>Ein Thor sieht ihr mit Wehmuth nach,</i>	a

<i>Ein Weiser, der für heut,</i>	b
<i>Und nicht für Morgen lebt,</i>	c
<i>Kann, eilet sie gleich mit Winden,</i>	d
<i>Ihr doch, so sehr sie weiter strebt,</i>	c
<i>Die regen Flügel binden, —</i>	d
<i>Ist unser Leben nur ein kurzer Weg,</i>	e
<i>So laßt uns diesen kurzen Weg,</i>	e
<i>So lange wir ihn gehen,</i>	f
<i>Mit Rosen übersäen.</i>	f

Hasonlítsuk most össze ezt a verset a „*Boldog szerelem*” IV. énekének következő dalával:

<i>A szélnél is sebesebben</i>	a
<i>Repül — repül az idő ;</i>	b
<i>Veszve, ha mi elmúlt ebben,</i>	a
<i>Mert az vissza már nem jó :</i>	b
<i>Életünk is repül — repül,</i>	c
<i>Egyaránt az idővel ;</i>	d
<i>A nap, mely ma homályba dül,</i>	c
<i>Holnap nem lesz, — más jó fel.</i>	d
<i>Hintsük meg hát örömeekkel,</i>	e
<i>S jeleljük meg jó tetteikkel</i>	e
<i>Éltünk minden óráját. —</i>	f
<i>Szedjük — szedjük rózsáját.</i>	f

Nézzük előbb a különbségeket. Más a sorok szótagszáma, és eltérő a versek ritmusa. Götznél szabad szótagszámú, németesen jambikus lejtésű sorokat találunk, Kisfaludynál magyar ritmusú nyolcasokat-hetesekeket. Ellenben feltűnően egyezik a tartalom, a költői stílus („*Die Zeit entflieht. . . gleich mit Winden*”, „*unser Leben. . . mit Rosen übersäen*”) a sorszám és a rímrend. És még valami! A belső felépítés, a struktúra. Mindkét versben a keresztrímű nyolcsoros előszakasz kontemplatív jellegű, a párosrímű négy soros utószakasz pedig a kontemplációból folyó következtetést tartalmazza. Erre és ehhez hasonló szerkezeti felépítésre számos példát találhatunk Kisfaludy költészetében.

Ám egyetlen példának — bármily frappáns legyen is — kevés a bizonyító ereje. Szerencsére ugyanez a forrásmű segítségünkre siet, és egy másik hasonló példával is szolgál. Az 59—60. lapokon olvasható *Karl Friedrich Kretschmann* (1738—1809) verse:

An die Kunstrichter

tézis	{ <i>Ein Lob, das alle Fehler uns verschweigt,</i>	a
	{ <i>Ist, wie der fette Frühlingregen,</i>	b
	{ <i>Der allzu stark die Felder säugt ;</i>	a
	{ <i>Er tödtet sie durch Segen.</i>	b
antitézis	{ <i>Die Tadel, die an Galle reich</i>	c
	{ <i>Nur zu beschämen suchten,</i>	d
	{ <i>Sind schloßvollen Wettern gleich ;</i>	c
	{ <i>Sie stürmen Saten ein, anstatt sie zu befruchten.</i>	d
szintézis	{ <i>Ein Lob, zu rein für Schmeichelei,</i>	e
	{ <i>Erweckt uns, wie die Flur der Mai ;</i>	e
	{ <i>Und Wahrheit ohn' Erbittern</i>	f
	{ <i>Ruft unsre Kraft empor, gleich fruchtenden Gewittern.</i>	f

Ennek a versnek nem találjuk Kisfaludynál tartalmi megfelelőjét, hiszen ilyen tárgyú vers nem is illett volna a Szerelmek dalai közé. Ellenben a kritikáról — különösen a ledorongoló kritikáról — vallott felfogása, amelyet jól ismerünk levelezéséből (Angyal Dávid-féle Kisfaludy-kiadás VIII. k. 280—355. l.), meglepően egyezik Kretschmann kritikai nézetével. — Egyébként az egyezés és eltérés ugyanaz, mint a megelőző versnél. Kretschmann költeménye is szabad szótagszámú jambikus vers, s ebben különbözik a Himfytól. Ellenben szintén tizenkét soros önálló verstani képlet a Himfyével megegyező jellegzetes rímrenddel. A belső felépítés tekintetében még frappánsabb a hasonlóság, mert egy — az előzőnél jellegzetesebb és

gyakoribb — Himfy-féle szerkesztési móddal mutat egyezést, amit tömören „dialektikus”-nak nevezhetünk, s amely abból áll, hogy az első négy sor tételére a következő négy soros periódus ellentéttel válaszol, s ez feloldódik az utolsó — párosan rímelő — négy soros szakasz szintézisében. (Az eredeti tipográfiában a vers egyetlen összefüggő tagozatlan versszakot képez.)

A tartalomtól függetlenül, csupán ennek a Himfy-versstruktúra típusnak az érzékeltetésére hadd idézzünk egy közismert Himfy-verset, a Boldog Szerelem 121. dalát: Tézis: „A jövőnd reményein — Csügg a kényes ifjúság ; — A jelenlét örömein — Száguldva csak által-vág.” — Antitézis: „Szívét a vén a múlt idő — Kedveivel táplálja ; — A jelenlét kedvét ő, — A bal-gatag, jűtmálja.” — Szintézis: „Mind ez, mind az csatkozók, — Mert mindenik álmodozik : — A böles mindent összeresz, — Ami volt, van, s ami lesz.”

Vizsgálódásunk szerény eredményeit a következőkben összegezhetjük. Forrásunknak, Eschenburg „Beispielsammlung”-jának (melyhez Kisfaludy Sándor bécsi testőrködése idején könnyen hozzáférhetett) idézett adalékai arra utalnak, hogy a Himfy-versszak végső kialakításánál — versorszám, rímrend és belső szerkezet tekintetében — minden valószínűség szerint német hatással is számolhatunk, mégpedig a XVIII. századi anakreontikusok és a klopstocki-ánus „bárdok” költészetének a hatásával. Mindenesetre náluk láthatott olyan önálló versképleteket, amelyek — függetlenül az eltérő ritmustól és szótagszámtól — példaképpül szolgálhattak olyan (a kis Himfy-szakkból kifejlesztett) versstrófa megalkotásában, amely tizenkét-soros, kétharmadában keresztező, utolsó harmadában párosuló rímrenddel, s a belső tartalomnak ehhez igazodó szerkezeti tagozódásával.

S mindez még máásra is figyelmeztet (különösen a götzi versnél tapasztalt tartalmi és stílris egyezés). Nevezetesen: függetlenül a versformától, a Kisfaludyval foglalkozó forrás-és hatástanulmányok eddig túlynyomó részben Petrarca-nyomok kutatására szorítkoztak. A versforma-egyezésekből levonható következtetések alapján úgy látszik, hogy érdemes lenne ez irányú érdeklődésünk körébe behatóbban belevonni a korabeli német költészet tanulmányozását is.

Prosper Mérimée a 48-as emigrációról

VARANNAI AURÉL

A Colomba és a Carmen írója: Prosper Mérimée 1850-től mondhatni haláláig: 1870-ig sűrű levelezést folytatott Panizzival, a British Museum igazgatójával. Panizzi válaszait nem ismerjük, de Mérimée leveleit a nagy emlékü francia irodalomtörténész: Louis Fagan összegyűjtötte, és azok „Lettres à M. Panizzi” címmel két kötetben jelentek meg 1881-ben Párizsban, Calmann—Lévy kiadásában. Ezekben a levelekben számos megjegyzést találunk a kossuthi emigrációról és a magyar kérdéssről és ezek magyar szempontból annál nagyobb figyelmet érdemelnek, mert nem csupán egy kitűnő író felfogását tükrözik. Mérimée III. Napóleon császár bizalmasa volt, a levelek címzettje: Panizzi pedig az angol liberális párt vezérének, Gladstone-nek legszűkebb körébe tartozott.

Prosper Mérimée 1870 szeptemberében halt meg: együtt múlt ki a második császársággal, amelynek fényében és pompájában élte utolsó húsz esztendejét. Az író kivételes helyet foglalt el az udvarban: a császárnő — Montijo grófnő — családját még Spanyolországból ismerte. Szerepe volt abban, hogy az özvegy Montijo grófné lányával, a szép Eugéniával Párizsba költözött, és megjelenhetett 1853-ban azon az udvari bálon, ahol a császár megismerte.

Jóllehet Mérimée 1853 óta szenátor volt, a mindennapi politikai életben nem vett részt. Mégis, senki sem volt, aki az udvar intrikáit közelebbről figyelhette volna meg, aki a császár furcsa — jó és a rossz ellentéteiből alakult — természetét, kalandos lelkületét és gondolkodását jobban ismerhette volna, mint a szellemes író, a császári családnak e szinte dédelgetett bizalmasa. Mériméet, Stendhal barátját és tanítványát — olykor pártfogóját, — az élet minden látványossága érdekelte. Fontainebleau és Compiègne minden ünnepségén részt vett éppen úgy, mint a Tuileriák „kis hétfő”-in, ahol a császár intim körben vitatta meg az udvar és a politika napi kérdéseit — vagy a biarritzi kirándulásokon, ahol a császárné vendége volt. Mérimée leveleiben egy Saint-Simon szellemességével és könyörtelen elfogulatlansággal mondotta el véleményét a párizsi udvarról. De ezt a véleményt nem a nyilvánosságnak szánta, — Panizzinek írta meg, a jóbarátnak, a bölcsek, a politikai intrikák hívatott mesterének.

Panizzi az olasz forradalmi emigráció egyik legkiválóbb alakja volt, akit a piemonti forradalom után az osztrákok halálra ítélték —, de sikerült megszöknie. Londonba került, ahol az egyetemen előbb az olasz nyelv tanára, majd 1831-ben a British Museum őre. Az ő

érdeme az addig rendezetlen könyvtár átrendezése, aminek elismeréséül a könyvtár igazgatójának nevezték ki. 1879-ben halt meg.

Panizzi politikai jelentőségét — és egyúttal ennek a levelezésnek a fontosságát annak kell tulajdonítani, hogy mint Mériemée a francia császárnak, úgy Panizzi az angol politikai élet egyre növekvő befolyású liberális államférfijának, Gladstone-nek volt bizalmasa. A szinte hétről hétre forduló levelezés így nemcsak a francia udvar intrikáit, a politikai boszorkányműködés sűrűjében rejteltjeit öleli fel, hanem nagyon gyakran a császárnak olyan nyilatkozatait, véleményeit, amelyet Gladstone tudomására akart juttatni. Ez a „sous-entendu” a háttérre a levelezés diplomáciai jelentőségének.

A kossuthi emigráció küzdelmes, mondhatni reménytelen helyzetének megítélésében újabb értékes támaszpontot nyerünk ennek a levelezésnek a tanulmányozásával. Természetesen figyelembe kell venni, hogy Mériemée — éppen úgy, mint gazdája, a császár — a „rend embere” volt. III. Napóleon, akiről Cherbuliez azt írta: „grattez le souverain, voustr ouvrez le refuge politique!” („kapard meg az uralkodót és a politikai menekültre találsz”) valóban haláláig vonzalmat érzett a száműzöttek iránt. A magyar emigránsokra azonban nem terjesztette ki ezt a vonzalmat: bennük bajkeverőket, a rend felforgatóit látta, akik Franciaországot veszedelmes kalandba sodorhatják. Kossuthot és a magyarok szerepét csak annyiban becsülte, amennyiben a francia politika, illetőleg a hadviselés érdekeit szolgálhatták. Ez a napóleoni felfogás szólal meg Mériemée leveleiben is, aki mereven szemben állt a forradalmi gondolattal (Garibaldiról valóságos gyűlölettel és megvetéssel írt). Aki e leveleket olvasgatja, az előtt határozott vonalakban bontakozik ki a párizsi udvar tartózkodó, vagy éppen elutasító magatartása, amely végül is tragikus kudarcba juttatta Kossuth és a magyar emigráció kísérletét arra, hogy Franciaország támogatását megnyerje a magyar forradalom és a magyar függetlenség ügyének.

Mériemée első levele, amely a magyar kérdéssel is foglalkozik, 1859. június 9-én kelt. Már megindult az osztrák–francia háború, amelytől Franciaország szövetségese: Piemont Olaszország felszabadítását remélte. Ausztria Gyulai hadseregének nagy részével és a veronai hadtesttel Clam-Gallas vezérlete alatt megtámadta a franciákat. Magenta után vagyunk, de Párizsba még nem futottak be részletes jelentések a csatáról. A francia veszteségek meghaladják a 3000 főt — az osztrákok vesztesége ennek többszörösére rúg. „A két hadsereg veszteségei közötti nagy arány-különbség, — írja Mériemée, — a mi új tűzérőségünknek tulajdonítható, amely az ellenség második vonalát is elárasztja, míg ők csak az első vonalunkat érhetik el. Azt mondják, hogy a mi afrikai kabyl lövészeink bálmulatra méltók voltak. Az ezredesük azt mondta nekik, hogy az osztrákok mind — zsidók, és ebben talán nem is nagyon tévedett.”

Mériemée így folytatja: „Arról beszélnek, hogy Magyarországon hamarosan kirobban az esemény. Nem tudom, jó vagy rossz lesz-e az a mi szempontunkból. Miatán nyilvánvaló, hogy egymagunkban nem tudunk minden sérelmet orvosolni, nem tudom, nem lenne-e jobb, ha a magyarok nyugton maradnának. Attól is tartani kell, hogy ha arrafelé megindul valami, az megijeszti Oroszországot, és csökkenti azt a jóindulatát, amire pedig igen nagy szükségünk lenne egy általános háború esetében.” (Célzás Poroszország esetleges beavatkozására. V. A.)

1859. május 27-én így ír az oroszok jóakarataráról: „Egy orosz, Turgenyev úr (A Párizsban élő nagy orosz regényíró. V. A.), akit a múlt évben bemutattam önnek, most érkezett Moszkvából. Azt mondja, hogy a németek egy harapással fálnák fel Francia- és Oroszországot. Tőlünk Elzászt követelik, az oroszoktól Kurlandot és Livóniát. Turgenyev azt mondja, hogy náluk mindenki rokonszenvez az olaszok ügyével, és hogy az egész hadsereg alig várja, hogy az osztrákok ellen vonulhasson.”

1859. június 30.: „Sok dezertőr van az osztrák hadseregben: lombardok és magyarok. Ezek azt mondják, hogy az osztrák nép ünnepe a háborút és a kormányt. Azt jelentik, hogy a forradalom elkerülhetetlen Ausztriában. Nem tulajdonítanak nagy fontosságot az ilyen véleményeknek, ha néhány itteni republikánus, aki tájékozva lehet arról, mi történik a németországi titkos szervezetekben, nem ugyanezt mondaná. Kétségtelen, hogy Poroszországban és az egész Német Szövetségben sok rőrs van.” (Mériemée aláhúszása.)

1859. júl. 20.: „Nem hiszem, hogy a poroszok átlépnék a Rajnát és megkóstolnák 200 000 emberünk rosszkedvét, hogy azután 400 ágyúnk martalékaül áldozzák fel magukat. Sokkal jobban foglalkoztat a forradalom kérdése. Magyarországon és Csehországban már hajszálon múlik, és a lengyelek, akik mindent elronthatnak, hogy bosszút álljanak Európa közömbösségeért, olyan magatartást tanúsítanak, amely megfoszthat bennünket Oroszországtól minden segítségétől, — sőt még arra is kényszerítheti a cárt, hogy szembeforduljon velünk.”

1860. november 3.: „Azt mondják a gaetai eseményekről (a nápolyi királyságban, ahol Garibaldi csapatai leműzárólták a helyőrséget. V. A.), hogy nem a piemonti flottának tiltották meg a gaetai tábor bombázását, hanem egy titokzatos expedíciónak, amelyet a magyar Türr tábornok vezetett, akit Garibaldi küldött saját szakállára és Viktor Emánuel meghall-

gatása nélkül, nem tudom, hova, valamilyen megbízással. Garibaldi ezzel az olasz ügyet kompromitálta, és a forradalom fantomját idézte fel.”

1861. január 24.: „Bármennyire is ragaszkodnak a magyarok »magyar« nemzetiségükhöz, higgye el, hogy az a remény, hogy káplárrá léphetnek elő, vagy egy pár csizmát zsákmányolhatnak, ott fogja tartani őket az (osztrák) zászló alatt, és veszedelmes ellenséget faraghat belőlük.”

1861. április 18.: „A lengyelek annyi ostobaságot követnek el, hogy végül is arra kényszeríthetik Oroszországot, Poroszországot és Ausztriát, amelyek eddig gyűlölték egymást, hogy összeülekezzenek és szövetségre lépjenek a forradalom ellen. Ugyanígy viselkednek a magyarok, is és nagyon félek attól, hogy Garibaldi aztán cserdültig tölti a poharat.”

1861. szeptember 8.: „Bécsből érkező barátom azt mondja, hogy a helyzet ott súlyos. Tartanak a jövőtől, és még rosszabbnak tartják a jelent. A császár szűk látókörű, makacs, és teljesen az anyja (Zsófia főhercegnő. V. A.) hatalmában van, — az pedig a jezsuitákéban. A magyarok teljesen tehetetlenek, — de adót nem fizetnek, pénzt nem adnak, és bár önmagukat is tönkreteszik, ellenségüket is romlásba döntik. Szervezett rendszer van a gyűjtogatásban: aki adót fizet, annak felgyűjtják a házát, vagy tanyáját.”

Cannes, 1863. december 30.: „Rossz hírek jönnek Magyarországról és Olaszországból. A vörösök pártja, amely minden országra kiterjed, akárcsak a klerikálisok pártja, és amely egész Európában ördögi összhangban fejt ki tevékenységét, aggasztóan mozgolódik, és a jövő tavaszra általános felkelést jósol. Valószínűleg látta már Kossuth kiáltványát. Annyi bizonyos, hogy a vörösök és a klerikálisok — minden józan gondolkodásnak és emberiségnek ez a két ellensége — egyaránt tele van bizakodással, és komoly eseményeket jósolnak az új esztendőre, amely holnapután kezdődik. Én a magam részéről sem az egyik, sem a másik sikerében nem hiszek, de tartok egy olyan szörnyű lépéstől, amely gyászos következményekkel járhat az egész világra.

1866. július 15.: (Königrätz után vagyunk.) „A tárgyalások (a fegyverszünetről, Párizsban. V. A.) folynak, de a háború is, — bár a tárgyalások erősebben, mint a háború. Ám legsem lehetetlen, hogy még egy csata lesz, amely Bécs sorsát dönti el. A nagy kérdés, *mit akarnak most tenni a magyarok?* (Mérímée aláhúzása.) Ha nem hajlandók a csontjaikat a Habsburgok kedvéért kockáztatni, tizenöt nap alatt mindennek vége, és Ausztria földön hever, — de ha igen, akkor még sokáig elhúzódhat a döntés.”

Ez az utolsó levél, amelyben szó esik Magyarországról. A magyar függetlenség ügye elbukott, segítség hiányában elbuktak a lappangó forradalmak is —, de hamarosan — 1871-ben — elbukott Mérímée és III. Napóleon „rendje” is: a második császárság.

„Szálankint tégedet én el-kiszaggatlak”

SCHEIBER SÁNDOR

— Párhuzamok Arany János költői nyelvéhez —

A *Toldi estjében* a hős így beszél ősz szakállához (IV. 14—15.):

’Óh én vén szakállam, hivatlan vendégem,
Ím Budára hívat most a király éngem,
Tán meg is csúfolnak ott az ifjak éngem,
De király parancsa: fel kell menni nékem.

Ám. ha megállandod ott a te bosszúdat
És megtanítandod most serdült ifjakat:
Gyönggyel megfűzetlek, mint jó szakállamat.
Ha pedig ségyenbe hozod tenmagadat:

Szálankint tégedet én el-kiszaggatlak,
Város piacára, szemétre kihánylak.
Azért úgy mutassad, ősz szakáll, magadat,
Hogy aranyba, gyöngybe téged foglaljanak!”

Maga Arany utal ezen a helyen közvetlen forrására: „Csaknem szórul-szóra Ilosvaiból.”¹ A bennünket ezúttal foglalkoztató és általam kiemelt sor Ilosvaiban szinte betű szerint megvan („Szálonként tégedet én el-kiszaggtalak”).² Nem véletlen, hogy Arany itt pontosan ragaszkodott Ilosvaihoz, megérezte, hogy középkori epikai hagyományról, szokásról, joggyakorlatról van szó, amelynek nem szabad elsíkkadnia.

A szakáll a férfiaság jelképe. Leborotválni a szakállat — viselője akarata ellenére — vagy kitépni azt, súlyos sértésnek számított. A szakáll kitépését büntetésül, megalázásul is alkalmazták.³

Számos adat idézhető a fentiekre.⁴ Spanyol törvénytudósok ítélet előírja: „Quicumque alicui barbam depilaverit, pectet ducentos aureos et exeat inimicus.” A vizigótok idején a szakáll kitépését megalázó büntetésnek tekintették: „Paulus Princeps tyrannidis, vel ceteri incontentos seditionum eius decalvatis capitibus, abasis barbis...” Hasonlóképpen volt a középkori galíciái, német, angolszász, skandináv és itáliai joggyakorlatban.

A Cidből is számos helyet lehet idézni. Azok, akiket Cid megragadott szakálluknál fogva, méltatlankodnak, hogy eddig nem szaggtatta azt meg sem mór, sem keresztény (3286. sor):

„Nimbla messo fijo de moro nin de christiana.”

Másutt meg Cid esküszik szakállára, amelyet senki sem szaggtatott meg, hogy megbosz-szulná a leányain esendő sérelmeket (3185—87. sor):

Alçaua la mano e la barba se tomo.

„Par aquesta barba que nadie non messo

Assis yran vengando don Eluira e dona Sol.”

R. M. Pidal további adatokat hoz, közöttük egyet, ahol Cid szakállát halálában akarják megszaggtatni.⁵

Most már érthető, hogy Ilosvainál, illetőleg Aranynál Toldi miért akarja megszegényíteni vagy büntetni éppen szakállát kudarca esetén.⁶

Radnóti Miklós ismeretlen és elfelejtett műfordításai

GÁL ISTVÁN

A Petőfi Irodalmi Múzeum Radnóti Miklós-Emlékkiállítására felhívja a figyelmet a Radnóti-életmű kiadásainak felülvizsgálására és az esetleges hiányok pótlására, a hézagok kitöltésére. A Radnóti-mű teljesnek látszik, helye és szerepe kodifikálva van, a kiadások véglegesnek tűnő ismétlődése azt a benyomást kelti, hogy — a köztudomás szerint csak a szerző halála után ötven évvel publikálható napló kivételével — lényeges hiány Radnóti-szövegekben már nem lehet. Koczás Sándor ugyan az 1959-es Radnóti-kiadás utószavában fenntartással él: „A könyv második részében Radnóti Miklós műfordításait gyűjtöttük egybe... A műfordítások elrendezésénél feleslegesnek tartottuk a költő életében megjelent műfordítás-kötetek (Orpheus nyomában, Jean de la Fontaine válogatott meséi) kompozíciójának fenntartását, mert a kötetek anyagát a különböző antológiákban és folyóiratokban megjelent és kiadatlan műfordításokkal bővítettük. E bővítés valószínűleg nem teljes: esetleg lapokból, de kéziratosan is előkerülhet még egy-két műfordítás.”¹

¹ Arany János: Összes Művei. Voinovich-kiadás. II. köt. Bp. 1951. 191.

² RMKT. IV. köt. Bp. 1883. 252.

³ Stith Thompson: Motif-Index of Folk-Literature. V. köt. Helsinki, 1935. 136—137. P. 672; D. P. Rotunda: Motif-Index of the Italian Novella in Prose. Bloomington, 1942. 162. P. 672.

⁴ Eduardo de Hinojosa: El Derecho en el Poema del Cid. Homenaje á Menéndez Pelayo. I. köt. Madrid, 1899. 568—570.

⁵ Ramón Menéndez Pidal: Cantar de mio Cid. II. köt. Madrid, 1911. 498—499.

⁶ Magyar adatok találhatóak: Eckhardt Sándor, It. 1951. 145; ua.: Új fejezetek Balassi Bálint viharos életéből. Bp. 1957. 52, 54; O. Nagy Gábor: Mi fán terem? Bp. 1957. 309—310.

¹ Radnóti Miklós Összes Versei és Műfordításai. Budapest, 1959. Utószó, 483.

Valóban akad még Radnóti-műfordítás, mégpedig nem is egy-kettő, és nem is jelentéken. Ezek közül a legfontosabb persze, bár ez a köztudatban nem élhet, de kortársak emlékezhetek volna rá, egy jelentős amerikai Kossuth-vers fordítása: van aztán csaknem halomszáma olyan nem jelentéktelen kisebb műfordítása, amely már csak bibliográfiai szolgálatunk nehézsége miatt kerülhetett el a kutatók figyelmét. Végül meg kívánjuk világítani egy külön vers-csoport fordításának történetét.

Mindez nem jelent lényeges változást a kialakult Radnóti-archépen, inkább csak a politikus költő képéhez járul hozzá egy markáns vonással. Bemutatásuknak azonban, úgy érzem, itt az ideje.

I.

A legjelentősebb amerikai Kossuth-vers fordítása

Radnóti Miklóssal először a Kortárs körében találkoztam, József Attila és Gunda Béla társaságában. A Pesti Naplóban megjelent versei nyomán már akkor nemzedékünk első politikailag kiforrott költőjének, a legértettebb fiatal költőnek tűnt. A haladó fiatalok fórumán, a Vajda János Társaságban gyakran olvasták föl verseit. Pesti tartózkodásakor több ízben följárt hozzánk, Gunda Bélához és hozzám, a Diákok Házába. 1931 nyarán meglátogattam a Szegedi Fiatalokat, ő akkor éppen nem volt lenn. De 1932. jún. 23-án hozzám írt levelében Tolnai Gábor már mint közös ismerősünket említi. 1931 őszén Győrffy István professzor és Vass László társaságában részt vettem a Sarló pozsonyi kongresszusán. Ott ismerkedtem meg Szalatnai Rezsővel, aki a magyarországi haladó mozgalmak iránt nagy érdeklődést tanúsított; rajtam keresztül kapta meg a Szegedi Fiatalok kiadványait, ezekről ő számolt be elsőnek Csehszlovákiában. 1933–34-ben a Válasz, majd az Apollo alapítása körül a szegediekkel szóban és írásban gyakran folytak tárgyalások a fúzióról. Az Apollo első két kötetét ugyanaz a Dénes Béla adta ki, aki a Független Szemlé, amelyben Radnótinak a proletárirodalom minőségi követelményeit tartalmazó cikke megjelent, és aki a 12 költő antológiáját hozta ki, Radnóttal közös szerkesztésben, az 1935-ös könyvnapra. (Egyébként Radnótinak ezt a nemzedéke költőinek összefogására tett kísérletét, az első nagy nemzedéki fölvonulást, mely legalábbis a Holnap-hoz hasonlítható, irodalomtörténetírásunk, bár az teljesen az ő személyes műve, teljesen figyelmen kívül hagyja.) 1935–36-ban a Révai könyvkiadónál voltunk együtt lektorok, korrektorok és lexikon címszó-írók. (Érdemes lenne a Révai irattárát átnézni ismeretlen lektori véleményei és lexikon címszavai fölkeresésére.) 1936 és 1938 között, Ortutay Gyula és Cs. Szabó László ösztönzésére, a rádió diákfélőráját próbáltuk magyar irodalomtörténeti előadásokkal fölfrissíteni. 1937–38-ban a Hont-féle Független Színpadban és az Ortutay–Hont-féle Magyar Munkaközösségben vettünk részt. 1940-ben a kolozsvári Független Újság budapesti levelezőjeként és a Nouvelle Revue de Hongrie Bulletin Bibliographique-rovata vezetőjeként három ízben is írtam róla.² (Erre céloz hozzám írt alábbi lapján.)

Így hát természetesnek látszott, hogy amikor a Kossuth világirodalmi visszhangjáról szóló antológia szerkesztését megkezdtem, először hozzá fordultam segítségért. Három verset küldtem el neki kiválasztásra, a három legjelentősebb angol és amerikai költeményt Kossuth-ról. A háromból azonnal magánál tartotta Whittier versét, amelyet hamarosan le is fordított. Még egy másiknak a lefordítását is tervezte³, azonban Vas István és Szabó Lőrinc elvállalta az eredetileg Radnótinak szánt másik két vers fordítását. Radnóti választása nem érdektelen, sőt mondhatjuk, akkori beállítottságára nagyon is jellemző.

Az amerikai Kossuth-vers szövege a következő:

² Radnóti utolsó sorai Ortutay Gyulának Mátraházáról írt, 1943. okt. 12-én kelt lapján találhatók.

³ Levele szövegének irodalmi vonatkozású része a következő:

„Kedves Barátom,
köszönöm megemlékezésedet, nagyon jólesett s köszönöm a mellékelt fordításra szánt verseket is. Remélem kettőt sikerül majd lefordítanom a háromból. Mikorra kell Neked? A rádióban elmondad már az előadást? T. i. nem kaptam semmit még tőlük. Az Apollinaire-költemet már nyomják, remélem hamarosan küldhetek majd, azt hiszem irodalmi meglepetés lesz. (Ha lehet még ilyen meglepetés is!) Az angol szövegekre természetesen vigyázok. Szeretettel üdvözöllek és várlak mindkettőtöket:

1940. június 13.

Radnóti Miklós

Küldj egy példányt a lapból Kaczér Vilmosnak és írd egy levélapot hozzá és kérd az egész sorozatot. Most Füst Milán jelent meg, de a Gelléri kötet is nagyon szép volt. Biztos örömmel küldi majd Neked. Köszöntlek, M.”

KOSSUTH

By John Greenleaf Whittier

Type of two mighty continents! — combining
The strength of Europe with the warmth and glow
Of Asian song and prophecy, — the shining
Of Orient splendours over Northern snow!
Who shall receive him? Who, unblushing, speak
Welcome to him, who, while he strove to break
The Austrian yoke, from Magyar necks, smote off
At the same blow the fetters of the serf, —
Rearing the altar of his Father-land
On the firm base of freedom, and thereby
Lifting to Heaven a patriot's stainless hand,
Mocked not he God of Justice with a lie!
Who shall be Freedom's mouth-piece? Who shall give
Her welcoming cheer to the great fugitive?
Not he who, all her sacred trusts betraying,
Is scourging back to slavery's hell of pain
The swarthy Kossuths of our land again!
Not he whose utterance now from lips designed
The bugle-march of Liberty to wind,
And call her hosts beneath the breaking light, —
The keen reveille of her morn of fight, —
Is but the hoarse note of the bloodhound's baying,
The wolf's long howl behind the bondman's flight!
O for the tongue of him who lies at rest
In Quincy's shade of patrimonial trees, —
Last of the Puritan tribunes and the best, —
To lend a voice of Freedom's sympathies,
And hail the coming of the noblest guest
Which Old World wrong has given the New World of the West!

Ez Radnóti Miklós fordításában, melynek sajátkezű aláírásával ellátott egyetlen példánya birtokomban van, így hangzik:

John Greenleaf Whittier: Kossuth

Jelkép ő, látom én! kit Európa
Hűvös hite s Ázsia láza úz,
S nicsoda villogás! nap tűz a hóra,
Indulat s értelem egyszerre küzd!

Ki mond istenhozottat néki itt,
Anélkül, hogy pirulna? mert akit
Köszönt, egyszerre verte volna le
Az osztrák jármot és a jobbágy nép
Bilincseit s szabad hazát akart
A rab helyett, erős, szabad hazát!
Egy tiszta kézben villogott a kard
S igaz ügyért! Nem éri semmi vád! —
S feléd majd a szabadság lelkesült
Szavát ki kiáltja, te nagy menekült?

Kiálthat-é, ki visszaélt e szóval
S rabszolgaságba hajtja újra itt
Országunk marcona Kossuthjait?

Oly férfi hangja szállhat csak feléd,
ki fúttá már az induló jelét.
S kiszállt hadával fényes ég alá,
Hogy tűzzön a szabadság napja rá, —

De most csak véredek rekedtes hangja száll,
Üvölt a farkas és ráront egy rabra már!

Ó bárcsak annak lelke szállna rám,
Ki messze nyugszik ősi fák alatt
S kinek nem is lehet utódja már!
Szabadság hőse ó! ha hallhatnád szavad,
Kossuthot üdvözölnéd, akit most megtagadtak,
akit az óvilági bűn adott az új Nyugatnak!

Radnóti fordítása a bonyolult, célzásokkal és korszerű utalásokkal zsúfolt szöveggel nagyszerűen megbirkózik, nyelvi leleménye valósággal remekel. Különösen feltűnő ez, ha Whittier költeményének egyetlen régebbi, Radó Antal által készített lapos fordításával hasonlítjuk össze. Radó fordítása a következő:

Óh két hatalmas földrész típusa, hőse te,
Akiben Ázsiának próféta-ihlete
Európa erejével van egy lélekbe oltva,
Keletnek fényes s észak havának tiszta volta:

Pirulás nélkül téged vajjon ki üdvözölhet,
Ki, amíg fáradoztál, hogy végre összetörjed
A magyar vállat sebző cudar osztrák igát,
Jobbágyok millióit is fölszabadítád,
Ki azt mondád, honodnak oltára ezután
Hadd álljon a szabadság szilárd talapzatán,
Ki esküre emelvén szeplőtlen jobbodat,
Nem csúfolád meg Istent, nem volt hazug szavad!
Köszöntve a hazátlan, gondúzta jövevényt,
Ki szóljon a Szabadság hű szóvivőjeként?

Nem az, aki szent parancsait nem véve semmibe
A szolgaság poklába korbáccsal űzi be,
Ki nálunk is, Kossuthként, szabadságszomjazó!
Sem az, kirül reméltük, hogy ajkáról a szó
Szabadság riadóját harsogja majd merészen,
S hogy a szabadság-hősök ébresztő kürtje lészen,
Hirdetve: itt a hajnal, mely küzdelemre szólít!
S most maga is uszítja az üldözők kopóit,
Velők csahol, s üvöltöz, mint farkas hőmezőn,
Ha rabszolgák nyomába iramlik éhezőn!

Óh miért nem szólhat most az, ki régen ott pihen
Az ősi Quincy-tölgyek árnyéka csöndjiben!
Ő, az utolsó s legjobb puritán néptribun,
A Szabadság nevében, őszintén, nyílt-szavun
Méltón csak ő köszöntné a legnemesb szívet,
Kit az óvilágnak bűne az újba számkivet!⁴

Mért éppen Whittiert választotta Radnóti a három költő közül? Hiszen James Russell Lowell és Matthew Arnold is klasszikusok. Erre talán Whittier életrajza és egyénisége adja meg a legjobb választ.

John Greenleaf Whittier (1807—1892) a világirodalomtörténetben „a quaker költő” néven ismeretes. Amerikának ma is egyik legolvasottabb és legidősebb költője. Iskolai végzettsége csekély. Ifjúkorában cipészkedett, azután egy évre egyetemre került. Apja halála miatt azonban kénytelen volt átvenni kicsiny családi farmjukat. New England mindennapi vidéki élete ragadta meg, s Burns módjára ezt kezdte versbe szedni. Első versei a nagy újság-

⁴ Radó Antal fordítása megjelent: *Balassa József: Kossuth Amerikában 1851—1852.* Budapest 1931.

író és rabszolgaság-ellenes vezér, Garrison lapjában jelentek meg. Garrison hamarosan bevette őt szerkesztőségébe. Első kötete a new-englandi népi legendák és történetek megéneklése, majd a gyarmati korszak indián életéről írt verseket. Garrison személye és saját quaker lelkiismerete kezdettől fogva olyan értelemben befolyásolta, hogy az amerikai helyi témák énekeke lett a szociális igazságosság jegyében. 1833-tól 1859-ig belevetette magát a politika hullámverésébe. 1833-ban megalakult Philadelphiában a New England Anti-Slavery Society (az újjangliai rabszolgaellenes társaság), ennek Wendell Phillips, Edmund Quincy, Arthur Tappan, James G. Birney és Amos Phelps mellett Whittier volt az alapító tagja. Ómaga 1835-ben a massachusettsi törvényhozás választott tagja lett, gyakran szónokolt a rabszolga-ellenes gyűléseken, kiadta a Pennsylvaniai Szabad Ember (Pennsylvania Freeman) c. lapot, és kötetet adott ki a rabszolga-ellenes kampány idején írt verseiből (1838). Új pártot is alapított, a Liberty- (Szabadság-) pártot. 1846-ban újabb kötetet adott ki Szabadság hangja címmel. Közben helyi témák is foglalkoztatták. Így éppen 1849-ben írta meg a manapság Arthur Miller által újra földolgozott salemi boszorkány-pórt. 1850-ben két verseskötetet is adott ki. Az egyik, „A munka dalai” (Songs of Labor) a munkás-élet egyes jellemeit bemutató első amerikai költőt revelálja, a másik a kor nagy szabadsághőseit ünnepli, Garibaldit, Kossuthot és másokat. Az amerikai irodalmi köztudat szerint 1833 és 1859 között írt versei a legjelentékenyebb és legmaradandóbb művei, ezeket ma is szelvében olvassák. Ezek szerint harcos quaker, liberális és humanitárius meggyőződéssel, a nép és munkásság iránti korai megbecsüléssel.⁵

A magyar irodalmi köztudatban Whittier nevéhez általában csak a quaker-költő jelzőt fűzik. Két, Radnóti korában közkézen forgó irodalmi lexikonunk megközelítően kedvező képet ad róla. A Benedek-féle Irodalmi Lexikon ezt írja róla: „Békés természet volt, de szenvedélyes is tudott lenni, s bár hírneve nem háborús líráján vagy a rabszolgaság eltörlése érdekében írt versein, hanem himnuszain, angliai legendáin s falusi idilljein alapul, az egyéni szabadság szeretete inspirálta leggyönyörűbb verseit, az elnyomás és üldözés minden formáját ostorozza.”⁶ A Világirodalmi Lexikon pedig ezt írja róla: „Ha sok költeménye közül a legjobbakat kiválasztjuk, azok Whittiert kétségtelenül Amerika első költői közé emelik.”⁷ Legszebb és legtalálóbb jellemzését Szerb Antal adta: „Az eszme átütő ereje nagy politikai költővé tett egy egyébként középserű tehetséget, John Greenleaf Whittiert.”⁸

Whittier Kossuth c. versét arra a hírre írta, hogy Kossuth Amerika felé közeledik. Kossuth 1851. dec. 4-én éjjel, fél 12-kor érkezett hajóján a New York-i kikötőbe. Ez a vers aznap jelent meg a washingtoni rabszolga-ellenes, abolitionista lap, a The National Era (A Nemzeti Korszak) dec. 4-i számában, tehát az első jelentős irodalmi megnyilatkozás volt Amerikában még Kossuth partra szállása előtt. A vers éles állásfoglalás nemcsak Kossuth személye és történelmi szerepe mellett, hanem egyúttal azok ellen az amerikai politikusok ellen is, akik a rabszolga-felszabadítást elleneztek. Whittier kereken megmondja versében, hogy nem tartja az akkori szenátus és képviselőház hivatalos nagyságait méltóknak arra, hogy ők üdvözljék a szabadság országának nevében Kossuthot. Erre csak az a Josiah Quincy volna méltó, aki 1773-ban az angol teaszállító hajók rakományának tengerbe szórásával jelt adott az amerikai függetlenségi háború megindítására. Whittier versének azonnal megvolt a maga hatása. Akik találva érezték magukat, eljárást követeltek ellene mint hazaáruló ellen. A lapból különnyomatban kiadták a verset még azon frissiben, a röpirat címeként jellemző módon a The Abolition Treason (A rabszolgafelszabadítók hazaárulása) paradox címet adva, és a következő denunciacióst nyomtatva rá: „Itt egy újabb produkció a hírhedt rímkovács tollából. Hol a legfőbb államügyész?”⁹

⁵ Whittier-ről a legújabb amerikai vélemény: The Oxford Companion to American literature. By James D. Hart. New York, Oxford University Press, 1956. Third printing with corrections, 1960. 827–828, az abolitionist-mozgalomban vitt szerepéről uo. 4.

⁶ Irodalmi Lexikon. Bp. 1927. 1206. *Rózsa Dezső*.

⁷ Világirodalmi Lexikon. Bp. é. n. III. k. 1736. *Kundt Ernő*. Bőséges bibliográfiát ad, de Kossuth-verséről nem tud.

⁸ A világirodalom története. Bp. 1941. III. k. 383.

⁹ A vers történetét megírta: Laurence *Bevilaqua-Horvath*: America and Kossuth's Hungary 1848–1948. An analysis of the American debate over political diplomatic and military intervention vs. non-intervention to aid Hungary's freedom after 1849. A documentation of the active interest of liberal American political, religious and literary leaders in the Hungarian liberation war of 1848–1849 and in the American visit of Louis Kossuth in 1851–1852. Washington 1948. A címlap hátán újra közli Whittier versét, s megjegyzi, hogy az először a The Chapel of the Hermit, and other poems, 1853. c. kötetében jelent meg a költő következő megjegyzésével: „It can scarcely be necessary to say that there are elements in the character and passages in the history of the great Hungarian states-

Érdemes leközölni azt a két verset, amelyet Radnóti másnak engedett át a Whittier-vers miatt. Az egyiket Vas István kéziratos fordításából közöljük:

James Russell Lowell: Kossuth

A nemes faj kiveszhet és
Királyok sora elmerül,
Nem nő majd többé új vetés
Ósrégi kincseik körül.

De még királyibb az a vér,
Mely csillagok felé szökik.
E hősi lendület elér
A vérpadig, a börtönig.

Természet lángja fellobog,
Kudarcot sohse szenvedett,
Ha szerszáma mind elkopott,
Teremt profétát, szenteket,

Magyarok földje! Rád vasalt
A zsarnok súlyos láncokat.
Hiába! néked diadalt
Igaz jövődő tartogat.

Nyertél, a győzelem tiéd,
Halálos munka, férfített,
Egy nemzet dolgát megtevéd,
Hősöd a világ hőse lett.

Ő megmentette a hazát,
Hiába hitvány áruló,
Hiába gyüleléssz kozák,
Emléke él és zeng a szó:

„Kossuth vagyok! Jövő, aki
Megőrzöd majd halóporom,
Emlékszel és tanítani
Fogod, ki voltam egykoron.

A választott kürt voltam én,
Amelybe Isten trombitált,
Szava, a zengő és kemény
Túlél győzelmet és halált.”

man and orator, which necessarily command the admiration of those, even, who believe that no political revolution was ever worth the price of human blood.” Magyarul: „Alig szükséges megmondani, hogy a nagy magyar államférfi jellemének és sorsának egyes szakaszaiban vannak olyan elemek, amelyek szükségszerűen csodálatot parancsolnak iránta még azok részéről is, akik úgy vélik, hogy semmiféle politikai forradalom nem érte meg az emberi vér árát.” Stephen T. Riley, a Massachusetts Historical Society könyvtárosa közlése szerint birtokukban van Whittier egy levele, amelyben szól Kossuthról. Whittier versét először említi: *Pivány Jenő*: Magyar—amerikai történelmi kapcsolatok a Columbus előtti időktől az amerikai polgárháború befejezéséig. Bp. 1926. 36. Az amerikai Kossuth-emigráció története, *Jánossy Dénes* hatalmas okmánykiadványában, jóllehet az abolícionista szerepével aprólékosan foglalkozik, nem tud Whittier szerepéről: A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában 1851—1852. Bp. 1940. I. k. V. fejezet. Fogadtatás Amerikában.

Matthew Arnold szonettjét „A magyar nemzethez” pedig Szabó Lőrinc fordította le, ezt legutóbb az Örök barátaink új kiadásába¹⁰ be is vette:

Sem a hosszú spanyol haláltusa,
sem Anglia (csak a hajói még
s pénz érdekli világkalmár esztét);
sem az örültekháza Francia-
ország, melynek eget sért zsvajja;
sem Amerika, az útszélsőség;
sem a szószátyár germán hülyeség
nem ígér többé hőstettet soha.
Magyar! Mentsd meg a világot! Tebenned
gyúl a rege: lánctörők szent dacát
látva éledjen szellem és világ!
Újítsd, szárazföldön, a grája tettet,
mely Szalamiszból templomot teremtet
s nyílt tengerre úzte az Armadát!

Radnóti választása a három vers közül, világnézetét, hajlamait és ízlését ismerve, teljesen érthető. Ő, akit annyira foglalkoztatott a maga korának minden szabadságmozgalma, a harmincas évek elején mint kollektív társas megmozdulás, majd később mint nagy szabadsághősök vagy a gondolatszabadság nagy alakjainak egyéni tragédiája,¹¹ szerencsés kézzel választotta magának ezt az amerikai verset, amelyben nem az emberiség általános szabadság-eszméinek hősére, hanem saját nemzetének egy sokat szenvedett és meghurcolt nagyságára talált világirodalmi arcképet.

Ebben az időben, mint Tolnai Gábor megállapítja, aktívan részt vett a Horthy-fasizmus elleni ellenállási mozgalmakban, a Magyar Munkaközösség és a Történelmi Emlékbizottság mozgalmaiban.¹² A Kossuth világirodalomban c. antológia is a magyar demokrácia legelismerőbb gondolkodójának, a Marx és Engels által is nagyra tartott Kossuth világ-visszhangjának dokumentálására készült. Radnóti, aki a kínaiak, a négerék, az abesszínek, a spanyolok ügyéért szót emelt, s később annyi demokratikus érzelmű barátjának vagy ismerősének üldözését és szenvedését énekelte meg, ebben a versfordításában nagyon is otthon érezhette magát. Szerencsés kézzel választotta ki ezt a verset mint egyetlen amerikai fordítását is. Összes angol versfordításai között Byron Hellas-zárókórusa mellett ez a legátszellemültebb, legszárnyalóbb fordítása. Blake, Emily Brontë-, Robert Browning-, Byron-, Jonson-, Keats-, Landor-, Shakespeare-, két Shelley- és két Wordsworth-fordítása mellé méltón társul ez az eddig ismeretlen, angolból készült fordítása, melynek külön jelentősége, hogy a világirodalom hungaricáinak klasszikus magyar fordításai között is előkelő helyet foglal el.¹³

II.

Bert Brecht : Ballada Mikeről és a szénről

Hallottam én, hogy Ohioban
e század elején
Ridwellben egy nő lakott,
Mary McCoy, özvegye volt egy pályaőrnek,
ki a szegénységben Mike McCoynek hivatott.

¹⁰ Örök barátaink. Bp. 1958. 2. könyv, 728.

¹¹ Vö. Somlyó György: Példák és feladatok. Irodalmi tanulmányok. Bp. 1951. 38.

¹² Tolnai Gábor: Radnóti Miklós és a felszabadulás előtti szocialista irodalmunk egyes kérdései. Kny. a Magyar Tudományos Akadémia nyelv- és irodalomtudományi osztályának Közleményei XIV. kötet 1—4. számából. 138.

¹³ A Független Magyarország 1941. okt. 27-i számában beszámol Kossuth-antológiámról. „Hódolat Kossuthnak, Megjelennek magyar fordításban a külföldi költők Kossuth Lajoshoz írt versei” címmel közli Gál György interjúját velem. Ez a cikk Radnótit is említi, mint a kötet egyik fordítóját. Nov. 17-én a lap két fordítást is közölt, s Bajcsy-Zsilinszky Endre sürgetésére az addig elkészült fordításokat is közölni akarták. Ezt azonban a cenzúra megakadályozta. Mihályfi Ernő szívességéből birtokomban van a Független Magyarország akkori hasábkorrektúrája, amelyen látható az ügyészsg pecsétje: „Nem engedélyezem! Nem sok-szorosítható!... sk. ügyész.”

És minden éjszakán a Wheeling Road dörgő vonatából
egy széntömböt dobtak a fékezők
a krumpliskert vigyázó lécein át,
s a rohanástól érdes hang röpült:
„Mikének küldjük ezt!”

És minden éjszakán
bő szoknyát kerítve magára,
csipásan kelt föl az asszony,
ha zúgva röpült a széntömb
a kunyhó falához s döngetett.
Fékezők ajándéka volt Mikének az,
mert Mike meghalt, de
nem fejeztett.

S már császált sokszor az asszony jóval hajnal előtt,
hogy dugja az éjjeli áldást,
most rossz a világ és baj szakadhat a férfiakra még
a Wheeling Railroad előtt.

Mike McCoy fékező társainak adassék
csengő ajándéknak e vers ma;
gyöngé tüdejét régen kiköpte Mike
Ohio sine mellett
és meghalt a társaiért.

Fordította: Radnóti Miklós

Radnótinak ez az elfelejtett fordítása a *Világirodalmi Szemle* c. folyóiratban jelent meg. A szám adatai: „1935. december hó. I. évfolyam, 6. szám. Karácsonyi szám.” Az egész 7. oldalt betölti. A címlapon csak ennyi szerepel: „Bert Brecht-ballada”. Talán ezért került el a bibliográfusok figyelmét. Ez a lap „Radó István nyomdai műintézete, Budapest VI. Hajós utca 25.” terméke. Ugyanebben az időben ugyanott más baloldali lapokkal együtt jelent meg. Ez a nyomda adott megjelenési lehetőséget a *Gondolat*nak, a *Független Szemlé*nek és az *Apollo*-nak is.

A Világirodalmi Szemle egyike azoknak az ún. kis folyóiratoknak, amelyek a két világ-háború közötti irodalmi élet haladói áramlataira annyira jellemzőek. Addig amíg Kolozsvár-Borcsa 1940-ben elrendelte, hogy Magyarországon folyóirat csak akkor jelenhet meg, ha évente legalább 12 számot ad ki, egész sereg folyóirat jelent meg kisebb nyomdákban, Budapesten és a vidéken, bizonytalan időközökben, de néha éveken át is. Ilyen volt ez a folyóirat is, amelyben Radnótinak ez a fordítása megjelent.

A Világirodalmi Szemle első száma 1935 májusában került ki a nyomdából. Romain Rolland levele áll az élén. Ezt a hagyományt követte mindvégig, utolsó számáig, amely 1938-ban jelent meg. Külföldi munkatársai közül Aragon, Barbusse, Feuchtwanger, Joyce, Kantorowicz, Egon Erwin Kisch, Malraux, H. Mann, Silone, Tucholsky szerepelnek eredeti vagy részlet-fordításokkal.

Magyar munkatársai az akkori népfront-hangulatot tükrözik: Ascher László, Bálint György, Benedek Marcell, Darvas József, Ignótyus Pál, Kelemen János, Keszthelyi Zoltán, Körmendi Zoltán, Lázár Vilmos, Lukács Imre, Mária Béla, Nagypál István, Szabó Lőrinc, Tiszay Andor, Veres Péter. A lap felelős szerkesztője Reményi Árpád, felelős kiadója Érményi Tibor. 3. számától kezdve egy másik rövidéletű folyóirat, a *Szó és Tett* is beleolvadt.

Ebben a számában, amely Radnóti fordítását közli, a vezércikket Tiszay Andor írta „Regényalakok akik a társadalmi formákon kívül állnak” címmel; más közlemények Chaplin-ről, Agnes Smedley-ről, Sinclair Lewis-ről, a Szovjetunió új német irodalmáról, lengyel problémákról szólnak.

III.

Barokk tárgyú és szerzőjű verstörödékek fordításai

„A kötetben előforduló verseket Radnóti Miklós fordította.”

Ez a garmond kurzív sor áll egy magyar fordítású világtörténelmi mű utolsó oldalán. Ez a könyv A. Gleichen—Russwurm „A barokk” címen megjelent műve, Dr. Reitzer Béla fordította és az Athenaeum „Az európai kultúra története” c. sorozatában jelent meg. A mű

eredetije a következő német nyelvű munka: Alexander Gleichen—Russwurm: Das Jahrhundert des Barock. Kultur- und Sittengeschichte aller Zeiten und Völker. Band 13 : Gesellschaft und Sitte (1600—1790). Wien—Hamburg—Zürich. A kötetet fordító Reitzer Béla a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának volt kimagasló tagja. Doktori disszertációját „A proletárnevelés kérdése”-ről írta. Közgazdász lett, a Kereskedelmi és Iparkamara tisztviselője, s szerény fizetését fordításokkal toldotta meg. A kiváló osztrák kultúrtörténész ragyogó könyvét klasszikus szerzőkből vett versekkel fűszerezi, ezeknek lefordítására, Reitzer, nem lévén költő, nem vállalkozott. Így eshetett az ő választása, nyilván a sorozatot szerkesztő Sárközi Györggyel egyetértésben, barátjára, Radnótira. Radnótinak ezek a fordításai, melyek között világirodalmi nagyságok is akadnak, s neki is legbravúrosabb átültetései, mindaddig elfelejtve lappangtak. Egyetlen összegyűjtött művébe sem kerültek bele, és annak ellenére, hogy ez a sorozat az egyik legkedveltebb és legolvasottabb könyvsorozat volt, teljesen kiestek a köztudatból.

Összesen tíz versfordítást készített Radnóti, részben németből, részben franciából. Ezek között a legjelentősebb Ariosto egyik híres tájleírása, amelyet bravúrosan oldott meg:

Előlebegnek s ím felzeng a táj itt,
az útvesztő egy kertben véget ért,
amott kristályos fényű tó világít,
cserjék virágzanak, a fű ragyog;
itt árnyas völgy, ott napsütötte dombok,
barlang marasztal és erdőcske hív.
S az ember a varázst még felfokozta,
úgy alkotott, hogy nem maradt nyoma.
A burjánzáson játszik át a forma,
csak természetnek tűnne, ámde épp
szépsége mintha műnek mása volna, —
holott a műnek ő a példakép.

Halley csillagász-költő Newton híres munkájához írt előverse itt van szintén:

Lám, megnyílik az ég legbenső mélye előttünk,
s íme, az ősi erő; ura legkülsőbb köreinknek.
Áll a nap és a világ hozzá igazodva keringél,
örkődik és nem tűr soha többé semmiféle kilengést.
Már a kötött pályát sohasem hagyják el a bolygók,
trónol az ég közepén a nap és kijelölte futásuk.

Mme de Deshoulière francia barokk költőnő szép verse a műalkotás maradandóságáról méltó tolmácsra talált benne:

Kastély, te látod majd, késő nemzedékeinket,
túleled ezt a háborút és túl a vészeket,
pedig porból lettél és por temet
majd téged is épűgy, mint minket,
de mi gyorsan futunk a sírvermek felé
a félszázadon ha túljutunk, nagy ég —
törékeny szerkezet vagyunk, elront egy semmiség,
az Isten műve rövidebb éltű, mint az emberé.

Van egy teljes Rilke-vers is, az utolsó spanyol Habsburgról szóló:

A király tizenhat éves,
tizenhat, és már ő az állam,
a vén tanácsstagok felé les
s tekintete hujkálva rebben
valahová a termen át.
S talán csak egyre élesebben
érzi keskeny állán a gyapjú
kemény láncainak hűvösét.

Racine Britannicusából is akad pár sor:

Egyetlen célja van s nincs más erénye sem,
csak az, hogy kocsija első a versenyen —
S az összes díjakat magának szerzi meg,
hogy ünnepelje őt Rómában a tömeg.

Malherbes-nek a következő, békét dicsőítő versét találjuk itt:

Henriktől félnek most s ez többet ér
a fegyvereknél, nincsen harci kedv, a bér
se csábít senkit s már a tornyon sincsen ör,
a vassal szántanak, rozsdás a régi tör,
s a népet, mely a háborútól még került,
recsege táncra hívja most a kürt.

Két német barokk költőtől is szerepel pár sor. Az egyik Jakob Balde, a müncheni barokk költője:

A láng kihúnyt s a városokban
egymásra vetve fényét felragyog
látványos új, s a tiszta régi pompa.
S legszebb a német Róma. Hivalkodón
büszkén emelkedik fel romjain.

A másik Sebastian Brandt, akinek Narrenschiff-jéből a táncra vonatkozó pár sor szerepel:

Azt nem tagadta egyik bölcs se,
Hogy tánc és bűn egy fa gyümölcse,
S bizony ördög ültetné e fát,
Nem is csoda, hogy ily gyümölcsöt ad.

Van még népdal is, az egyik egy svéd népdal:

Harcolni mindig lovon s szekéren mentél,
nehéz a puskád, miénk a vállainkon elfér,
s azon se nyom, nem nyúz azon sem bőrt,
de hogyha elsül, mégis reng a föld.

A másik egy francia, ún. mazarinade:

Oly szép, de jaj, a címe Orpheus,
s te lassan azt hiszed, hogy Morpheus,
mert alszik itt mindenki már.

A magyar kiadás a következő sorrendben közli a verseket: a svéd népdal a 21., Mme de Deshoulière a 85., a Rilke-vers a 116., Jakob Balde a 155., Malherbes a 162., Ariosto a 181., Halley a 187., Sebastian Brandt a 213., Racine a 313. és a mazarinade a 336. oldalon található. A német eredetiben a rengeteg pazar illusztráció miatt nagy az eltolódás az oldalszámokban: az említett sorrendben a 36., a 138., a 246., a 258., a 289., a 297. és kettő a 338. oldalon található. Ezek közül franciából készült a Mme de Deshoulière, a Racine és a mazarinade fordítása németből a svéd népdal, Rilke, Balde, Malherbes, Ariosto, Halley és Brandt. A német történetész ilyen nyelven közli az idézeteket, nincs okunk feltételezni, hogy Radnóti utána nézett volna az eredetinek, hiszen Gleichen—Russwurm meg sem adta a versek lelőhelyét. A fordítások még így töredékesen is értékesek, és Radnóti világirodalmi színskálájának további gazdagodását jelentik. Így pl. külön érték a remekül sikerült, érzékletes Ariosto-fordítás. Három ismert Rilke-fordításához negyediknek társul ez a kis remeke. De ezeken kívül Mme de Deshoulière, Malherbes és Halley-fordítása is tökéletes a maga nemében. A barokk líra sztoikus jellege ragadhatta meg Ariosto és Mme de Deshoulière verseiben, Balde- és Malherbes-töredéke pedig béke-versei közé kívánczik. Ezek a fordításai bizonyára azok közé tartoznak, melyekről

„Mint észrevétlenül” c. versében írja, „megrendelésre fordít, eladja verseit, már szerződést bogoz, számolgat és protestál, s megélni neki is csak a *mellékes* segít”, de még ilyen aprómunkából is klasszikus értéket hagyott hátra.

IV.

Erdélyi szász versfordításainak keletkezése

Végül szeretném megírni erdélyi szász versfordításainak történetét. A szomszéd népek irodalmából nem fordított semmit, így furcsának tűnhet, mért éppen a német irodalom egy távoli kis töredékének, ahogy Németh László nevezte, a nagy német tenger egy távoli kis kagylójának gyöngyeit ragyogtatta föl? 1935 őszén mindketten a Révai-cégnél dolgoztunk. Akkoriban jelent meg az Apollo c. folyóirat III. kötete. Még nem dőlt el, tiszttára essay-folyóirat legyen-e, vagy verseket és fordításokat is közöljünk-e? Az első három számban mindenesetre még közép-európai vonatkozású műfordítások is megjelentek. Ebben a III. kötetben éppen akkor az erdélyi szász irodalom doyenjének, Adolf Meschendörfernek „Erdélyi elégia” c. verse Dsida Jenő fordításában. Ez így hangzik:

A kút másként csobog itt, az idő másként pörög.
Korán megborzad a gyermek, mindattól ami örök.
Kriptákba falazva apáink szentelt csontja enyész.
Vonakodva ütnek az órák, vonakodva mállik a mész.
Látod az egykori címet? Repedt és csonka, komor.
Jöttek-mentek a népek, s nevüket belepte a por.
Ám a halálsikolyokba szánt-vet a lassú paraszt,
Búzáat csal ki belőlük, szőlőlevet fakaszt.

Itt más a március íze, a széna illata más,
Másként zeng szerelem, s örök hűségfogadás.
Vörös hold számos estén egyetlen hű barát,
Megsápasztja az ifjak nap-perzselt homlokát,
érleli mint a halál vad, émelyítő szaga,
Mint tölgyfák bölcs beszéde zúgó, zöld éjszaka.
Zordon érchomlokként bukkannak az évek elő.
Ó, szeptember van már! Lomha, nehezen telő.

Radnóti, bár akkor még nem ismerte a német eredetét, nem volt megelégedve a szöveggel, de megsejtette így is az eredeti neki annyira megfelelő, hozzá annyira közelálló tájélményét. Egyik nap a maga új fordítását hozta a Révaihoz. Ez jelent meg aztán évek múlva az Orpheus nyomában hasábjain. Itt is lemérhető fordítói lelkiismeretessége, a szöveghez való hű ragaszkodása és választékos nyelvi leleménye:

Másképen zeng a kút itt, másként fut az idő,
a csodálkozó fiú korán borzongva nő.
Apáknak csontja porlik a kriptafal mögött,
egyre csak hullnak az órák, hulló kövek fölött.
Kapun a címet látod-é? Elfonnyadt rég a kéz.
Népek jöttek és mentek, nevük a semmibe vész.
De holtak felett arat az istenadta nép,
s míg szőlőhegyre tart, közben sírokra lép.
Más a március íze, a széna szaga más,
másképen zeng a szív szava s a hűségvallomás.
Vörös hold, számos éjen egyetlen hű barát,
megsápasztja az ifjak naptűzte homlokát,
belengi, mint a nagy halál barangoló szaga,
mint zöldes alkonyatban a tölgyfa bölcs szava.
Érces ragyogással futnak az évek elő,
szeptember érkezik már. A fűrtöt érlelő.

Ezután a vers után más erdélyi szász verseket is fordított még. Meschendörfertől az Őszi vers, Erwin Neustädtertől a Búcsúzás és az erdélyi szász irodalom akkori vezérétől, a Klingsor szerkesztőjétől, Heinrich Zillichtől az Emlék készült el rövid egymásutánban, az Apollo Dsida fordításának ihleteként.

Aila Meriluoto, és a modern finn költészet főbb jellemzői

GOMBÁR ENDRE

Van a világirodalomnak néhány olyan területe, amelyet a magyar esszéirodalom és kritika eléggé ritkán érint. Ezek közé tartozik a finn irodalom is, amely pedig a Kalevalával, Aleksis Kivivel és Eino Leinoval méltán vívta ki magának azt a jogot, hogy bevonuljon a világirodalomba.

Szinyei József, a nagy nyelvész és irodalombarát működésétől kezdve persze nem kevesen foglalkoztak a finn kultúra, a finn irodalom kérdéseivel, de az ilyen irányú munkák többnyire egy-egy finn író vagy költő művére vagy műveire terjedtek ki, és áttekintő képet nemigen nyújtottak. A legnagyobb érdeklődést a Kalevala, a finn népköltészet világszerte ismert remekműve keltette, amely azoknak is szól, és azoknak elsősorban, akiknek műveltsége nem „klasszikus”, tehát a népnek, és amelynek hősei maguk is földművesek, mint Vejnemöjnen, kovácsok, mint Ilmarinen, vagy vándorlegények, mint Lemminkeinen.

A Vikár Béla nagyszerű fordításában már a század elején megjelent Kalevala és Eino Leino egyes versei azonban egyséket arra indítottak, hogy a finn költészetben valamiféle különleges faji sajátosságot is keressenek.

Kissé ez a törekvés nyomja rá a bélyegét Bán Aladár finn irodalomtörténetére,¹ amely ezenkívül még eléggé vázlatos és felsoroló jellegű munka. Kétségtelen érdeme azonban, hogy a népköltészből indul ki, mert jól látja, hogy az nemcsak a finn költészet kiindulópontját, hanem további fejlődésének állandó ihletőjét is jelenti:

„... a finn nemzeti irodalom — különösen finn nyelvű termékeiben — elsősorban demokratikus irodalom.”² „Ritka jelenség a világirodalomban, hogy egy majdnem teljes életében idegen uralom alatt álló nemzet kebeléből oly számos író és költő támadjon a nép legalsóbb rétegeiből, mint a finneknel. E körülmény adja magyarázatát annak, hogy a nyelv, az irodalom eszköze oly magas tökélyre jutott, s ez záloga a jövő fejlődésnek.”³

A finn irodalommal való foglalkozás mindazonáltal nem jelentette annak kellően tárgyilagos vagy alapos tanulmányozását, hanem rapszodikus, egyes jelenségeket kiemelő vagy rokonságunkra hivatkozó nacionalista vonásokat tükrözött.

A felszabadulás előtti helyzetet jellemezték Kodolányi Jánosnak ezek a sorai: „... mi magyarok nem teszünk annyit a finnekért, mint amennyit ők tesznek értünk. Például eddig mintegy nyolevan magyar irodalmi mű jelent meg finnül, közöttük Jókai, Mikszáth, Gárdonyi, sőt Manninen kongenialis fordításában Petőfi, továbbá Móricz Zsigmond művei is... ami bennünket illet, még sok tennivaló van.”⁴

Ami a mostani helyzetet illeti, még ma is van sok tennivalónk. De a tanulmányozáshoz szükséges alap egyre szélesül, és minden reményünk megvan arra, hogy ez a jövőben is tovább folytatódik. A széppróza terén N. Sebastyén Irén, valamint Kodolányi János Sillanpää-fordításai, a népköltészet terén Korompay Bertalan Kalevala-tanulmányai igen értékes állomások a finn irodalom megismerésében.

Legjelentősebb mégis Képes Géza hosszú évek munkásságának eredményeként megjelent „Finn versek és dalok” c. antológiája, amely nemcsak a finn költészet legnagyobbjait mutatja be a nemzeti nyelvű irodalom atyjától, Agricolától kezdve egészen a modern Aila Meriluotoig, de összefoglaló értékelésüket is adja, és elhelyezi őket a finn líra történetében.

A modern finn költészet tanulmányozása hasznos lehet, mert sok olyan vonást tartalmaz, amely az egész újabb európai költészetet jellemzi. Másrészt tanulságos megfigyelni a különböző irányzatok majd mindegyikén átsugárzó népies hangot, vagy sokszor kifejezetten népi témát, amely sajátosan egyszerű formákban jelentkezik. A modern finn költészet persze nemcsak a mai finn költészetet jelenti, hanem általában az egész XX. századét. Újabban a finnek mégis csak a háború utáni költészetet illetik a „modern” jelzővel, utalván arra, hogy ez a korszak valami egészen mást adott, mint az előzőek. Ők a második világháborúig terjedő korszakot romantikusnak tartják, és vagy nem veszik észre annak realista elemeit, vagy azokat másodrendűnek tekintik. „A hagyományos romantikus líra kiszorult a mai költészetből, abból, amelyet általánosan »modern költészet«-nek nevezünk” — írja Osmo Hormia, azután kijelenti, hogy modern költészet, vagy mai költészet, az egy és ugyanaz.⁵ „Irodalmunk fordulata viszonylag olyan későn jelentkezett, hogy egy évtizeddel ezelőtt

¹ Bán Aladár: A finn nemzeti irodalom története. Bp. 1926.

² Bán Aladár: A finn nemzeti irodalom története. Bp. 1926. 150.

³ Bán Aladár: A finn nemzeti irodalom története. Bp. 1926. 151.

⁴ Kodolányi János: Suomi. Bp. 1944. 33.

⁵ Uuden runon kauneimmat. Helsingissä 1958. Johdanto, 7.

még nem mertük volna megjósolni azt az állomást, amelyhez most érkezünk el, a modern vers győzelmét” — írja később.⁶ Kétségtelen, hogy Osmo Hormia kissé megfedkeznek a mai finn költészet előzményeiről, és méltatlanul nem veszi figyelembe a finn költészet két nagy ihletőjét: a Kalevalát és a felülmúlhatatlanul könnyed nyelvű Eino Leinót, akit Faragó József finn Petőfinek nevezett.⁷ A Kalevala mesés és ugyanakkor gyökeresen népi alakjai és egész szelleme már Leino előtt is nagy hatással voltak a finn költészetre. „A Leino előtti költők ünnepi ódáiban magasztalták a Kalevala felmérhetetlen költészeti kincseit és nemzetkovácsoló erejét.”⁸ Eino Leino azonban már nem az epigon-jellegű költői irányt követte, hanem az ősi hang szellemében saját formaművészetének hatalmas teremő erejével új dalokat alkotott. A Kalevala romantikájának és saját csapongó, színes fantáziájának hatása mégsem tette „csak” nagy romantikus költővé. Eino Leino több volt, mint romantikus. Költészetével a társadalom igazságtalanságai, a pusztító háborúk ellen emelt szót, és nem ismert különbséget ember és ember között. Joggal vallotta azt magáról, amit Kullervo, a Kalevala szegény csordása mondott:

„Nem lelem mocsárban sírom,
Míg a két kezemet bírom,
Míg öt ujjamat viselem,
A tíz körmömet emelem.”

Eino Leinóban a modern finn költészet atyját kell látnunk, aki messze túlmutatva korán, egyre újabb és újabb utakra ösztönzi az emberiséget. Az új felé törés ellen lázadó hangra nagyszerű kérdéssel válaszol, amelyből jól kitűnik a költő dialektikus történet szemlélete: „... nem rendül-e meg gyökerestől minden alkalommal a lelkiismeretünk, ha letérünk az eddig járt ösvényekről, ha elhagyjuk az előbbi nemzedékek kitaposott dűlőutait és egyedül merészelnünk benyomulni az élet csapáttan vadonába, amelyeket nem járt még előttiünk ember lába?”⁹ Eino Leino alapos értékelése olyan nagy feladat, hogy erre egy ilyen áttekintés keretei között nem is vállalkozhatunk. Mindenesetre megállapíthatjuk, hogy a húszas években kialakuló modern finn költészet a Kalevala friss nyelvén, Eino Leino képalkotó erejének hagyományán épül fel, de nyilvánvaló hatást tesznek rá a modern francia költők is. „A francia kultúra nagy hatással volt Finnországra, különösen irodalmi és képzőművészeti téren. A finn költészet 1920 óta expresszionista irányzatot mutat...”¹⁰ A homályos és bonyolult képekben, az erősen koncentrált mondanivalóban mégis talán Rimbaud hatása jelentkezik leginkább. Uuno Kailas önmarcangolása, Koskenniemi erős intellektualizmusa hasonló Rimbaud féltelen lehetetlen felé igyekvésére. Rájuk is érvényes Somlyó György megállapítása; ők is, mint Rimbaud, nem azért bonyolultak és rejtelmeseek, mert ezoterikus homályt kedvelők, hanem azért, mert soha nem elégednek meg az elért világossággal, mert szinte a lehetetlenre törnek. Mindennel egyszerre akarnak megbirkózni: saját érzelmeikkel és a világ félelmetes bonyolultságával egyaránt.¹¹

Jean-Louis Perret Uuno Kailast a legmélyebb és legkettősebb költőnek nevezi, természetes tehetségét a francia parnasszusiakhoz hasonlítja.¹² „Uuno Kailas mint költő is, meg mint ember is, magányos volt. Magányossága tragikus kérdéssé formálódott számára.”¹³ Súlyos betegsége hozzájárult mély pesszimizmusához, és ahhoz, hogy magányérzete egyre fokozódjék. Ezért írta keserű vallomással:

„Mindenütt idegen voltam, idegen.
Méregettek, hosszasan és ridegen.
Mindenünnen menekülni vágytam,
de ahol aztán menedékre találtam,
ott is csak idegen voltam én.

.....
Itt élt valaki bennem,
aki folyton kínzott — egy idegen.”

(Képes Géza ford.)

⁶ Uuden runon kauneimmat. Helsingissä 1958. Johdanto, 8.

⁷ Faragó József: Eino Leino, a finn Petőfi. Bp. 1939.

⁸ Képes Géza: Finn versek és dalok. Bp. 1959. 79.

⁹ Faragó József: Eino Leino, a finn Petőfi. Bp. 1939. 9.

¹⁰ Jean-Louis Perret: Littérature de Finlande. Paris, 1936. 176.

¹¹ Vö. A. Rimbaud: A részeg hajó. Bp. 1958; Somlyó György: Kísérlet Rimbaud-ról. 15.

¹² Jean-Louis Perret: Littérature de Finlande. 177.

¹³ Kirjallisuudentutkijain Seuran Vuosikirja. 15. Vaasa. 1956. 101.

Vallotta ő is, amit Eino Leino fogalmazott meg először: az egyén és a társadalom széttéphetetlenségét. Egész életében fájó vágyódással akart ő is hozzáfűződni társakhoz, barátokhoz, közösséghez, de soha nem tudta megtalálni ezt a kapcsolatot. Ez okozta sötét, pesszimisztikus világnézetét, ezért fogalmazta meg azt a jól ismert elképzelését, amely szerint az ember a bölcsőtől a koporsóig bűnei terhére hordozza.

Uuno Kailas, Koskenniemi mellett Otto Manninent, a műfordítás mesterét kell megemlíteni, bár az ő pesszimizmusa nem olyan mély; hangja inkább elégikus, és Kailással, valamint részben Koskenniemivel is ellentétben,¹⁴ népies, népdalszerű formát ölt:

„Felleg csak felleg marad,
bár bíbor a széle —
Szétfoszlik a szép reménység,
mint felleg a szélbe.”

(„A len-nyüvő”-ból; Képes Géza ford.)

A finn költészet új alapokra helyezését az ún. „Fáklyavivők” mozgalma indította el. A „Fáklyavivők” mozgalma elsősorban a formai reformok törvényesítését tűzte ki célul, de hogy nemcsak erre, hanem valami másra is törekedett, mutatja az, hogy a költőknek csak egyik része fogadta el a szabadverselést, a másik része megtartotta a hagyományos formákat. Ez a „más”, a még világosan ki nem mondott, meg nem fogalmazott törekvés, a költészet feladatának tudatosítása volt, annak a tudatosítása, amelyet mi is vallunk, hogy a költészet fegyver, és alakító, formáló aktív hatóerő. A mai finn költők általában Katri Valát, a háború és a faszizmus ellen küzdő költőnőt tartják előfutárunknak, aki az oldottabb formák mesteri kezelésében is irányt mutatott az új költőknek.¹⁵ Kevésbé tűnik fel, de modern szellemű költő, Einari Vuorela, akinek rövid, újszerű ritmussal pattogó sorai a nép életéből vett apró epizódokat, vidám vagy éppen szomorú történeteket énekelnek meg. Gyakran emlékeztet az aranyos humorú Larin-Kyöstire, de még több olvadékonyság jellemzi. Költeményeinek egyszerű, természetes bája a népköltészetet juttatja eszünkbe. Jean-Louis Perret Vuorela verseit kínai akvarellekhez hasonlítja.¹⁶

Katri Vala költeményei azonban már nemcsak hangulati újszerűségükkel, formai újításukkal, hanem mély eszmeiségükkel is kiemelkednek. Ugyanakkor ő az első, akinél elhallgat a népi hang, hogy helyet adjon egy egységesebb, bár kissé szintelenebb költői stílusnak. Katri Valát harcos hit jellemzi. A háború pusztításai ellenére is hisz egy háború nélküli holnapban:

„Holnap talán már jönnek
a szabadítók, a nagyot merők,
erősek, tiszták,
félelmet nem ismerők!”

(Az „Anyák”-ból; Képes Géza ford.)

Katri Vala fellépésétől kezdve két irány kialakulása jellemzi a finn költészetet. Az egyik irány az ún. modern költői realizmus, a változatos formákban megénekelte emberi cselekvés tárgyilagos és józan szemmel való meglátása vagy néha túl erős színekkel való naturalista festése határozza meg. Ennek az iskolának a képviselői éppen tárgyilagos szemléletükkel jutnak el egy szilárdan megalapozott pártossághoz, amely végigvezet egész költészetükön. Elmer Diktonius már „új” közönségnek írja „ritmustalan ritmusait”:

„Másoknak dalolok, másoknak kürtölöm
ritmustalan ritmusaimat:
a hatalom mostoha gyermekeinek,
az éhezők, a nyomorultak seregének,
akik nem értenek, nem élveznek és nem is bírálhatnak,
mert lelkük nincs kiművelve — hisz eddig nem kapott
melegítő napot, csak vihart és fagyot ...”

(Képes Géza ford.)

¹⁴ Ti. Koskenniemi csak balladáiban szólaltatja meg a népköltészet hangját.

¹⁵ Képes Géza: Finn versek és dalok. 114.

¹⁶ Jean-Louis Perret fent említett műve, 176.

A „ritmustalan ritmusok” másik jelentős képviselője Arvo Turtiainen. Verseiben a háború értelmetlensége, embertelensége éppúgy megjelenik, mint a „legszebb dalt” szülő szeretet, vagy a cselekvésre biztatás fortissimója:

„Most
barátom
rajtunk a sor:
a gazdagok kapcája szorul,
a forradalom
kazánja
forr!”

(Képes Géza ford.)

Az új világ eljövetelének bizonyossága csendül ki Elvi Sinervo költészetéből is, aki az „Ék” nevű baloldali írócsoport tehetséges tagja:

„Ifjú még világunk. Szabadságuk örömére
csak most ébredtek milliók, szétzúzva jármot.
Születésük pillanatát várva, úsznak a holnap ölében
gyönyörű emberi tettek és emberi álmok.”

(Képes Géza ford.)

A fent említett költőkkel szemben — de nem azokkal ellentétben — a másik költői irányt fokozottabb intellektualizmus, és az életnek kissé erősebb szubjektív átélése jellemzi. A társadalmi problémáktól nem szakadnak el, és nem emelkednek azok fölé, sőt annak következetes szószólói, mint például Toivo Pekkanen,¹⁷ de nyelvük bonyolultabb, érzéseik jellege általánosabban emberi.

A legnagyobb érzékenység Kaarlo Sarkia lírájára jellemző. Tájéleíró lírája a nagy mesterek, Aleksis Kivi és Eino Leino örökségét folytatva, nagyszerű magaslatoakra jut. Idézzünk egyik legzeneibb és lehangulatossabb költeményéből:

„Dal megszakad. Most pillanatra
elül a szél, lomb nem legyint.
Aztán, lezugó víz alatt a
turbina felzokog megint.”

(„Éjjel”. Képes Géza ford.)

A modern finn költészet legeredetibb, legegyénibb képviselője Aaro Hellaakoski. Egyik kritikusa röviden és találoán így határozta meg fő vonásait: „szeszély és szabadság jellemzi”.¹⁸

Képes Géza arra mutat rá, hogy Hellaakoski a szabad és kötetlen formáktól később egyre zártabb formák felé haladt.¹⁹ Hellaakoski merész kísérletező és fáradhatatlanul kutató szellem volt. Erről vall a „Láttam” c. költeménye bevezető soraiban, és azt is megállapítja kissé keserűen, bár korántsem Kailas modorában, hogy lelke mindent idegennek talált:

„Akartam látni mindent, ami magas és alacsony.
Megnéztem minden magasat s mindent, ami alacsony.
És egyik sem volt lelkeimmel rokon.
Akartam látni az életet. És látni a halált.
Láttam az élet folyamát. S a tengeréből, a halált.
És hajóztam hús hullámaikon.”

(Képes Géza ford.)

Hellaakoski mint esszéíró is jelentős volt. „Több esszéje az új művészeti irányok, főként az expresszionizmus mély megértéséről tanúskodik.”²⁰

¹⁷ Pekkanennek jelentősebbek regényei és színdarabjai.

¹⁸ Aaro Hellaakoski: Valitut runot. Porvoo-Helsinki. 1940. Anna Maria Tallgren bevezető tanulmánya, 17.

¹⁹ Képes Géza a „Finn versek és dalok”-ban ezt írja: „A modern költők közül a legeredetibb egyéniség. Költői pályája kezdetén merész kísérletező volt, és kedvelte a szabad formákat. Később egyre zártabbá vált költészete. Intellektuális lírája csiszolt, kemény formákban árad...”

²⁰ Papp István: Finn olvasókönyv szójegyzékkel. Budapest, 1959. 145.

Hellaakoski mellett Mustapää a legjelentősebb modern, aki rendkívüli képességeivel tűnik ki. Természetábrázolásában visszafordul a romantikához, ugyanakkor nyelve modern. Ez a kettősség egészen sajátos ízt ad költészetének, amelyben szegények küzdelmét, elesettek tragédiáját, vagy emlékeinek és életének hangulatait szóltatja meg. A lehetőség és valóság dialektikája jelenik meg a „Korfu holdja” c. költeményében:

„Ó, lehetséges a lelegehetetlenebb,
íme, itt van rá a bizonyíték:
Korfu partja felett és víze felett
kék hold fényköre ég.”

(Képes Géza ford.)

Itt is jelentkezik romantikus stílusa, amely azonban szorosan összefonódik egy jóval racionálisabb tartalommal, az élet legteljesebb valóságával.

A második világháború után a két költői irány egyesítőjeként jelentkezik Aila Meriluoto. Aila Meriluoto a legteljesebben mai, modern költő. Hangjában megtaláljuk a modern költői realizmus tükröző erejét, de ugyanúgy megtaláljuk a ma emberének, a ma bonyolult valóságának szubjektív kivetítődését is. 1946-ban megjelent kötete, az „Üvegfestmény”, nagy sikert aratott. A sikerhez hozzájárult, hogy a második világháború után Finnországból erősen megnőtt a költészet iránti érdeklődés.²¹

Mielőtt Aila Meriluoto költészetét elemeznénk, világítsuk meg kissé azt az utat, amely az ő művéhez vezetett. Már utaltunk arra, hogy a finnek túlnyomóan romantikusnak tartják a második világháborúig terjedő korszak költészetét, elsősorban azon meg gondolás alapján, hogy csak a mai finn költészetből szorultak ki a romantikus elemek. De éles határt mégsem szabad vonnunk a második világháború előtti és utáni finn költészet között. Tetszetős lenne ugyan az a „felfedezés”, hogy az első világháború csak a prózának adta meg a realizmust, a lírának nem, míg a második világháború modern fegyverviselése, kegyetlenül reális valósága olyan átalakítást vitt végbe a finn költészetben, hogy az a romantikát elvetve, modernné változott. Magától értetődik, hogy egy ilyen gondolat, amilyen tetszetős, éppolyan naiv is lenne. Osmo Hormia is tulajdonképpen kompromisszumos megoldáshoz jut, amikor elismeri, hogy a mai (= modern) költészet fogalmába tartoznak mindazok is, akik a romantikából való kikapeszkodás legkülönbözőbb útjait járják.²² Ezekről a költőkről már beszéltünk. Költészetük modern, de kétségkívül átszövik romantikus elemek is. Ez a kettősség egyrészt a finn irodalom sajátos viszonyaiból fakad. Míg Magyarországon már a múlt század elején fellépett olyan nagy romantikus költő, mint Vörösmarty, Finnországban csak a század végén vízi győzelemre Eino Leino az erőteljessé, színessé fejlett finn költői nyelvet. Másrészt a romantikus és a modern költészetet egyaránt jellemzőek a merész asszociációk, amelyek kapcsolatban egyikből a másikba viszonylag könnyű az átcusúsás.

A második világháború előtti finn költészet képviselőit általában éppúgy jellemzik a modern költő ismérvei, mint a második világháború utáni korszak képviselőit. A modern költő nem akar elmaradni a kortól, együtt akar alakulni az új világgal. Ennek az elvnek a jegyében alkottak mindazok a finn költők, akikkel foglalkoztunk. Költészetük legszembetűnőbb vonása az volt, hogy a jövőd felé tekintettek, és megpróbálták azt olyannak látni, mint amilyennek szerették volna.²³ Olykori romantikus látásmódjukhoz, a már elmondottakon kívül, ez is hozzájárult. De a századforduló és a húszas-harmincas évek költőjétől mégis több vonatkozásban különbözik a ma modern költője. Komlós Aladár a modern magyar költészet kialakulását vizsgálva helyesen mutat rá a századforduló korában újat hozó költők társadalmi helyzetének fontosságára.²⁴ Rámutat arra, hogy a századforduló irodalmába az újat azok az írók hozták, akik már nem az uralkodó osztályhoz tartoztak, hanem mint szabad

²¹ Az „Uuden runon kauneimmat” előszavában Osmo Hormia így ír: „Azt az időt, amely a második világháború óta eltelt, Finnországban a költészet iránti általános érdeklődés jellemzi, amely nagyobbá vált, mint bármely más irodalmi műfaj iránti érdeklődés.”

²² Vö. Uuden runon kauneimmat. Johdanto. 7.

²³ Komlós Aladár: „A modern költészet felé” (Irodalomtörténet 1959. 2. sz.) c. tanulmányában alapos meghatározását adja a modern költőnek. A tanulmányban többek között ezt olvashatjuk: „minden modern költő, a holnap felé tekint, hiszen igényeit csak a fennálló intézmények és uralkodó nézetek leomlása után elégítheti ki.” (186.)

²⁴ Összehasonlítást tenni itt azért van jogunkban, mert a századforduló korának magyar költői, társadalmi helyzetüket tekintve általában egyezést mutatnak az általunk tárgyalt finn költők társadalmi helyzetével.

foglalkozású értelmiségiek tengődtek, többnyire félproletár nyomorúságban. Költészetük jellegére, társadalmi helyzetükből fakadóan, legerősebben az nyomta rá bélyegét, hogy „ellentétes irányok ütközőpontjában álltak: egyfelől befolyással volt rájuk az uralkodó osztályok szellemi légköre, másfelől hatottak rájuk saját keserves tapasztalataik.”²⁵ A belső bizonytalanság, ingadozás és individualizmus mindegyik modern finn költőre jellemző. Mégis a legjobbak jobbára már csak formai örökségét őrizték meg a különböző modern iskoláknak, és megtalálták helyüket a társadalomban (vö. Katri Vala, Elmer Diktonius, Aroo Turiainen, Toivo Pekkanen stb.).

És itt térjünk vissza Aila Meriluotóra, a tehetséges fiatal költőnőre, akinek költészete reményt nyújt arra, hogy a legutóbbi években újra jelentkező „izmus”-szerű irányzatok közepette eredményesen fejlődik tovább. Aila Meriluotót rendkívül erős meggyőződés, határozottság jellemzi. Önkéntelenül is idekívánczok egy összehasonlítás Zempléni Árpádnak, a századforduló fiatal költőjének és Meriluotónak az önvallomása között. Zempléni így vall magáról és nemzedékéről:

„Bizonytalan költők vagyunk mi,
Nagyon könnyű minket megunni.
Hogy mit szeretnénk, mi se tudjuk,
A tenger szélirányba futjuk . . .”

Amikor összehasonlításként Meriluotót idézzük, azonnal kitűnik az ellentét:

„Micsoda költők vagyunk mi, kedvesem,
a világon a legnagyobbak!
Tenger hullámaira írjuk
versünket, a legragyogóbbat.
Világítótorony fényesikja a tollunk:
belemártjuk a holdba és tündökölve
égnek a sugarak, hullámozva föl-le . . .”

(A „Vers”-ből, Képes Géza ford.)

A határozottság egy szenvedélyes életigenlésből fakad, amely Meriluotóban minden költőtársánál nagyobb. A mai finn költők törekvéseinek középpontjában az olvasóra irányuló szuggesztív hatás áll. Totalitásra törekednek, és ezért verseik egy időben folyamatot és eredményt is jelentenek.²⁶ A szuggesztivitás erős felfokozása és a totalitásra való törekvés együttesen zavarosságot és homályosságot okoznak. Meriluoto mértékletesen bánik mindkettővel. Költeményeire jellemző a kifejezés nagyfokú teljessége, ugyanakkor több mindennapi, „szürkébb” szót használ, mint költőtársai. Ezeket az egyszerűbb szavakat olyan mesteri természetességgel kezeli, hogy azok nagyobb meggyőző erővel hatnak, mint sok más bonyolultabb, elvontabb kifejezéssel élő költeményé. A modern finn költészet, a mai finn költők és Meriluoto viszonyára éppen az a legjellemzőbb, hogy Meriluoto verseiben kevesebb a képszerűség, kevesebb a csillogó, önmagában is poétikus szó és kifejezés. Meriluoto életigenlése a misztikum, a végzetesség teljes elvetéséből fakad. A hatalmas sikert aratott *Üveg-festmény* c. kötet első verséből idézzük:²⁷

„Én magam vagyok az élet,
— kinyílvá állok, mint virág —
boldog, és erős, és kész,
a halállal egyenrangú.”

(G. E. ford.)

Meriluoto két irányban harcol. Az egyik irányban üt, a másikban irányítani, oktatni akar.

²⁵ Komlós Aladár említett tanulmánya, 183.

²⁶ Vö. Uuden runon kauneimmat, 9.

²⁷ *Aila Meriluoto*: Lasimaalaus. Porvoo-Helsinki. 1958.

Nézzük az elsőt:

„Két puszta kéz.
A hatalmasoktól
Csak ennyi a jussom.
— Harcolj, ha rádtör a vész!
Pusztulj, az erőd ha kevés!
Útnak. Tűrjek-e nyugton?
Pusztá kezem,
fejem fölé emeljelek-é,
míg zúg rám a csapás?
Vagy visszaüssek-e véled?
Visszaüssek-e, mondd,
hogyan megrendüljön a csillagos horizont?”

(„Pusztá kézzel”, Képes' Géza ford.)

Meriluoto szereti költőtársait, de bírálja is őket. Szemmelláthatólag küzd a „beszédes” és „méhkasként zúgó”, a modernizmus jegyében alkotó fiatal költők helyes irányba térítéséért.

„Mégis szeretem e beszédes költőket,
e dermesztő, hamis verseket
reménytelenül szeretem...”

— írja a *Költők* c. versében, amely egyúttal annak is dokumentuma, hogy a mai finn költészetben még sok „hamis” hang is jelentkezik. E hamis hangok jelentkeznek olyan verscímekben, mint például „A figyelemre méltó tapír”, vagy a „L'art pour l'art”.

Meriluoto modern költészete, amely jó úton halad, alapot szolgáltathat nekünk ahhoz is, hogy még egyszer, most már összefoglalóan elmondjuk a modern finn költészet főbb jellemzőit:

1. A romantika még él, de már jobbra csak természeti képek megfogalmazásában nyer kifejezést.

2. A népies hang egyre inkább háttérbe szorul.

3. A lírai szubjektivitás fokozatosan egy komuniálisabb érzésbe szélesül.

4. Állandó jellemző a formai szabadságra törés, ugyanakkor tartalomban határozottabb tárgy, szerkezetben kötöttebb, célratörőbb kompozíció.

5. A formai változatok a tartalom minél adekvátabb kifejezésére törekcszenek.

A modern finn költészet gazdagsága szinte kimeríthetetlen, és tanulmányozása ezért sok-sok alapos munkát igényel. Ebben a tanulmányban nagyon szerény áttekintéssel kívántunk szolgálni a további kutatások és munkálatok minden bizonnyal sikeres menetéhez.

A lengyel barokk-kutatás útja

1. Kevesen tudják nálunk, hogy az első monográfiát egy barokk költőről *lengyel* tudós írta, még a XIX. század végén, Edward Porębowicz (1862—1937). 1894-ben jelent meg Krakkóban a munka: tárgya Andrzej Morsztynnak, a XVII. század lengyel főúri költőjének lírája.¹ Porębowicz, aki később a romanisztika docense, majd professzora lett az ilyvői (lemburgi) lengyel egyetemen, s aki a francia, olasz és spanyol irodalom kitűnő ismerője volt, nagy világirodalmi tájékozottsággal nyúlt hozzá témájához. Ismeri és áttekinti a nagy román népek barokk költészetét, meglátja és már helyesen értékeli Marino és Góngora jelentőségét, s ebbe a keretbe állítja be Morsztyn is. Közben azokra a szálakra is rámutat, amelyek Morsztyn barokkját a kései antikvitás, valamint a latin országok népköltészeti hagyományához fűzik. Hangsúlyozza, hogy Andrzej Morsztyn nem az az „eredeti lángész”, akinek a sokáig kéziratban heverő verseit felfedező és kiadó lengyel romantika magasztalta. Tehetséges „utánzója” viszont a román barokk formáinak és konvencióinak, aki éppen ezzel az „utánzóí” képességgel — amely a XVII. századi esztétikai felfogás szellemében nagyon is jól megfért a „költő” fogalmával — sok újat tudott adni a lengyel poézis számára, gazdagította és bővítette a lengyel költői nyelvet és stílust.

Porębowicz jól tudja, hogy a barokk-problémát összehasonlító szemlélettel kell megragadni, de nemcsak az olasz, francia, spanyol vagy későantik költők és Morsztyn „párhuzamaira” mutat rá, hanem a művészettörténetet is bekapcsolja kutatásaiba. Nagy figyelmet szentel a költői forma kérdéseinek is Morsztyn lírájában, s téziseit kitűnően megválasztott idézetekkel illusztrálja. Érthető, hogy ez az úttörő jelentőségű mű a maga korában nagy figyelmet keltett a lengyel tudományos világban, s elindítója lett a napjainkig élénken továbbfejlődő lengyel barokk-kutatásnak.

2. Nagy érdemei vannak ezen a téren a lengyel filológia, sőt az egyetemes szlavisztika egyik legnagyobb képviselőjének, Aleksander Brückner berlini professzornak (1856—1939). Brückner, aki családjának német származása és félévszázados berlini működése ellenére is hazafias érzésű lengyel tudós volt és maradt, univerzális kutató. Legközelebb állt hozzá a polonisztika és a russisztika, de foglalkoztatta a szláv filológia majd mindegyik ága, a mitológiai kutatásoktól a lengyel etimológiai szótárig, az irodalomtörténetig a néprajzig. Többször megírta a lengyel irodalom történetét német nyelven is: könyvének 1901-ben megjelent első kiadásában már felmerül a barokk irodalom fogalma, bár a XVII. századot ekkor elsősorban a „nemesi dilettáns-írók” korának tartja.² Ez a kor nem egészen nyolcvan lapot kap ekkor nála, de ebben a viszonylag rövid fejezetben azért már benne van a lengyel barokk-irodalom egész ellentmondásos gazdagsága.

A nagy vállalkozás, amelyet Brückner maga is élete főművének tartott, a háromkötetes lengyel művelődéstörténet volt, az őskortól a régi Lengyelország felosztásáig. Amit egész életében olvasott, kutatott, gyűjtött, mind beledolgozta ebbe a munkájába. Először 1930-ban jelent meg: mi az 1958. évi harmadik kiadást használtuk. A vállalkozás csúcspontja kétségtelenül a XVI. és XVII. századdal foglalkozó második kötet: „Lengyelország a hatalom csúcán” (*Polska u szczytu potegi*), nem hiába ez a kötet alcíme is.

Brückner a polgári nacionalizmus embere: bölcs, komoly, higgadt, kissé szkeptikus egyénisége azonban megóvja őt a túlzásoktól, és távol tartja a tévelygésektől, előítéletektől, szenvedélyektől és eggyoldalúságoktól. Kitűnően ismeri nemcsak a lengyeliséget, hanem az egész szláv világot, sőt Nyugat-Európát és a magyarokat is. Magyar tudósokra (Eckhardt Sándorra, Moór Elemérre) többször hivatkozik művében. A magyar–lengyel kapcsolatok kérdését is több ízben érinti.

¹ Edward Porębowicz: Andrzej Morsztyn, przedstawiciel baroku w poezji polskiej. Rozprawy Akademii Umiejętności, wydźiał filologiczny, serya II. VI. Kraków 1894, 225—317.

² Alexander Brückner: Geschichte der polnischen Literatur. Leipzig 1901, 115—193.

A második kötet második fele szól a barokról, azaz a XVII. századról.³ Brückner itt a századok szerinti beosztást követi, nem beszél kimondottan „barokk-korszakról”. Ismeri és felhasználja azonban a barokk-kutatás eredményeit, s az irodalommal és művészettel kapcsolatban több ízben használja is a „barokk” kifejezést. A képzőművészeti fejezet bevezetésében rövid definíciót is ad, s a „kavarodás és pompázatosság” (*zawichrzenie i pompatyczność*) motívumait emeli ki, mint a barokk irodalom és művészet legjellemzőbb jegyeit.⁴

XVI. és XVII. század, lengyel reneszánsz és lengyel barokk közt nem lát áthidalhatatlan szakadékok, sőt a fejlődés folyamatosságát hangsúlyozza. Azok véleményét nem osztja, akik az egész XVII. századot már a „hanyatlás” jegyében látják. Brückner szerint csak 1648-ban, a kozák—svéd—tatár háborúk kirobbanásakor kezdődik meg a „nemesei Lengyelország” krízise, az igazi hanyatlást pedig a „szász sötétség”, az idegen eredetű Wettin-királyok trónralépése jelzi, a XVII. század legvégén. Innen persze már egyenesen vezet az út az ország hármas felosztásához.

Magának a XVII. századnak minden gazdagsága és ellentmondásossága, minden értéke és problematikus vonása megjelenik Brückner ábrázolásában. Nem tartozik azok közé, akik a „művelődéstörténetet” pusztán csak „szellemtörténetnek” értelmezik. Röviden áttekinti a kor állami életét, szól az alkotmány súlyos hibáiról, a nemesei ideológiáról, a külföldi utazók sokszor eléggé elmarasztaló véleményéről, a polgárok és parasztok helyzetéről, a nagyszámú zsidóság sorsáról és művelődési törekvéseiről, a tatárokról és örményekről, a Balkánra eljutott lengyelekről, az állampénztár és igazságszolgáltatás ügyeiről, a hadászatról, a század-középi „polgárháború” pusztításairól. Külön, nagy fejezet foglalkozik a családi és társasági élettel, ismét külön fejezet a vallási helyzettel: az ellenreformáció előretörésével, az elszaporodó szerzetesrendekkel, a protestánsok visszaszorulásával, az „ariánusoknak” nevezett unitáriusok üldöztetésével, a fanatizmus és habona néha nagyon szomorú megnyilatkozásaival.

A kép, amelyet Brückner rajzol, sokszor eléggé sötét, annak ellenére, hogy a tárgyalgosságra törekvő szerző nem él a feketére és fehérre való színezés olcsó technikájával. Mégis, érezzük, hogy a súlyos társadalmi és politikai, gazdasági és lelki megrázkódtatások közepette is nagy emberek éltek, nagy alkotások születtek. A tragikum ellenére a nagyságnak sem volt híjával a lengyel XVII. század!

Nagyon érdekes fejezetben foglalkozik a XVII. század iskolaügyével, a népiskoláktól egészen a krakkói egyetemig, amely ebben a században — jellemző módon — nagy harcot folytat a jezsuiták „pedagógiai monopóliuma” ellen. Érdekesek azok az adatok, amelyek bizonyítják, hogy a hazájából elűződött Komenskýnak a lengyel főurak közt még katolikus támogatója is akadt, a szatirikus írónak is jónévű, bár meglehetősen kacskaringós politikai pályafutását Krzysztof Opaliński poznańi vajda.⁵ Különben is: minden fanatizmusa ellenére a lengyel ellenreformáció nem érte el a Habsburgok kiméletlenségét. Adminisztratív intézkedésekkel Lengyelországban csak az unitarizmust fújtatták el — a szellemi művelődés nagy kárára! —, a református és evangélikus egyházak, ha megfogyatkozva is, átvészelték az időt, egészen a felvilágosodásig, amikor immár a tolerancia szellemében működhettek tovább. A protestantizmus teljes „likvidálása” — a habsburgi Ausztria és Csehország módjára — a lengyeleknél nem következett be.

Tudománytörténeti kitekintést is ad Brückner. Kiderül ebből, hogy a lengyel barokk-kor tudományossága néhány komoly értékkel dicsekedhetik, így a két híres krakkói professzorral, a matematikus és természettudós Jan Brożekkel (1585—1652) és az Arisztotelészt követő filozófus Sebastian Petrycyvel (1554—1626). Eléggé fejlett a botanika, sok gazdasági szakkönyv jelenik meg, s nem hiányzik már a XVII. század közepén a képzőművészeti szakirodalom sem (építézet-elmélet). A sokoldalú Szymon Starowolski, a „barokk szlávizmusnak” ez a jellemző alakja pedig 1625-ben *Scriptorum polonicorum Hecatonas* címmel kiadja az első lengyel irodalomtörténetet.⁶

Igen gazdag a XVII. század irodalmával foglalkozó fejezet. Szó esik benne a latin irodalomról, a lengyel prédikációkról (első nagy képviselőjüket, a dominikánus Fabian Birkowskit, mint a barokk íróját jellemzi Brückner!), a szépirodalomról és fordításokról. Különösen érdekes a *Literatura sowiżdrzalska* című fejezet: Brückner kedves kutatási területe! *Sowiżdrzał* tulajdonképpen annyi, mint „Eulenspiegel”: a *bagoly* és *tűkör* szavak pontos lengyel fordítása! A *sowiżdrzałstwo* lényegében nem más, mint a Kardos Tibor-jellemzte „deákműveltség”⁷

³ Aleksander Brückner : Dzieje kultury polskiej. Wyd. 3. Warszawa 1958. II. 373—662.

⁴ Uo. II. 621.

⁵ Uo. II. 527.

⁶ Uo. II. 523—543.

⁷ Vö. Kardos Tibor : Deákműveltség és magyar renaissance. Századok, 1939. 295—338., 1940. 349—491.

továbbélése, illetőleg felújulása a barokk Lengyelországban, a krakkói egyetem aktív és végzett — vagy nem-végzett — diákságának körében. Ennek a szatirikus, gúnyolódó, gyakran erotikus, nemegyszer obszcén költészetnek — amelyet, a cenzúra kijátszásával, sokszor ki is nyomattak! — főleg a krakkói polgárok voltak kedvelt olvasói, de csodálókat, sőt követőket talált a nemesi írók körében is. Közel állnak ehhez az áramlathoz a népszerű anekdotagyűjtemények, s a „kéziratos irodalom”, a nemesi udvarházakban olyannyira kedvelt *sybae rerum* nem egy darabja. (A magyar olvasó itt a mi XVII. századi énekeskönyveinkre gondol!)

A sajátos politikai, társadalmi, gazdasági viszonyok következtében a század irodalmának értékesebb része jórészt kéziratban maradt. A „vers-mánia” (*wierszomania*) ugyan a század jellemző vonása: még IV. Ulászló és Sobieski János királyok is írnak verseket, s a fő- és köznemesek egész sora. A Morsztyn-családnak a már említett Andrzejen kívül még öt költő tagja van! Az írók azonban megelégedtek azzal, hogy műveik kézről-kézre jártak, hogy baráti körben olvasták és másolták őket. Így történhetett az, hogy Wacław Potocki remek szatíra-gyűjteménye, az *Ogród fraszek*, vagy Jan Pasek, a mazóviai kisnemes önélet-rajza csak a XIX. és XX. században láttak napvilágot. Nagyon népszerű a lengyel barokkban a „makaronizmus”, a néha fantasztikus méreteket fokozódó latin—lengyel nyelvkeverés. Ez egyébként nálunk is megvolt: gondoljunk csak az *Actio Curiosa* Gaude uramjára, aki egész művoltában nem más, mint a lengyel „szarmata” nemesurak dunántúli protestáns magyar változata.⁸

Viszonylag vázlatos a művészettörténeti fejezet. Brückner elsősorban Varsó, Ilyvó és Vilna művészeti fejlődésével foglalkozik, s nem figyel eléggé a nagyon érdekes és értékes lublini vagy poznańi barokkra. Igaz, Lublin vagy Poznań barokkjával csak újabbban kezdett el komolyabban foglalkozni a lengyel kutatás. Érdekes viszont a záró-fejezet, ahol a szerző a XVII. századi lengyel kultúra kisugárzását vizsgálja, szerepét Oroszország, Ukrajna és a román vajdaságok életében. „A Kárpátokon túli románok bőven merítették a XVII. századi moldvai művelődésnek talán legfontosabb forrásából: a lengyel művelődésből”.⁹ Gáldi Lászlónak ez a nagyon helyes megállapítása többé-kevésbé az egész ortodox-keleti sláv világra áll. Ukrajna és Oroszország „barokkizálódásában” döntő szerepet játszottak a lengyel ösztönzések. Külön vizsgálatot érdemelnének a lengyel barokk délkeleteurópai kisugárzásai is. Véleményünk szerint például a magyar barokk számos jelenségében kereshetünk lengyel ösztönzést. Csak egy példa, de nagyon jellemző: Bálint Sándor megállapítása szerint a híres szegedi „Fekete Mária”-kép nem más, mint a czenstohowai Mária-ikon átfogalmazása, egy magyar művész, Morvay András kezétől!¹⁰ A példák száma még szaporítható lenne: mi is teszünk majd egy-két utalást. Vitathatatlan az is, hogy a katolikus és feudális, ámde önálló lengyel királyság imponált azoknak a magyar nemesuraknak, akik katolikusok voltak vagy azzá lettek, azonban Bécs uralmától húzódoztak.

3. A lengyel barokk-kutatás harmadik nagy úttörője és kezdeményezője a ma is nagyon tevékeny varsói polonista-professzor, Julian Krzyżanowski. Ez a Brücknerhez hasonlóan univerzális műveltségű tudós 1915 és 1960 közt számos tanulmányában, könyvében foglalkozott a barokk-problémával. 1915-ben, 1925-ben és 1937-ben írt barokk-cikkeit, több más, régi lengyel tárgyú közleményével együtt 1938-ban önálló kötetben is közzétette, „A középkortól a barokkig” címmel.¹¹

Ebben a kötetben olvashatjuk az 1915-ben Szibériában írt Sarbiewski-tanulmányt, amely még ugyanabban az évben egy pétervári lengyel folyóiratban (*Myśl Narodowa*) jeleni meg.¹² Az oroszul is jól tudó Krzyżanowski nem száműzöttként jutott el Kurgan szibériai városba: az első világháború kitörése szakította el Galíciában élő szüleitől és a krakkói egyetemről, ahol tanulmányait végezte. Szibériában — mint maga elmondta — szabad emberként élhetett, hivatali szolgálatot vállalt, sőt kutatásait is folytatta. Ezeknek gyümölese a kitűnő Sarbiewski-tanulmány, ahol mindjárt az elején felveti a lengyel barokk irodalom méltányos értékelésének szükségességét, ahol kitűnően elemzi a barokk-humanista Sarbiewskinek stílárís művészetét, természetszemléletét, tájkép-ábrázolását, s olyan lényeges vonásokra is rámutat, mint a jezsuita-költő „burkolt pantheizmusa”, amely őt a XVII. század elejének nagy európai gondolkodóival rokonítja.

Az 1918 után hazájába visszatérő, s előbb Lublinban, majd Varsóban működő lengyel tudós tovább folytatta barokk-kutatásait, s 1925-ben közzétette újabb, igen érdekes tanul-

⁸ Vö. Kardos Tibor—Dömötör Tekla: Régi magyar drámai emlékek. Bp. 1960. II. 355—396.

⁹ Gáldi László: A román verstörténet korszakai, I. Filológiai Közöny, 1960. VI. 155.

¹⁰ Bálint Sándor: Szeged városa. Budapest 1959. 66.

¹¹ Julian Krzyżanowski: Od średniowiecza do baroku. Warszawa 1938.

¹² Uo. 286—322.

mányát a XVII. századi lengyel irodalom nagyságáról és kicsiségéről.¹³ A bevezető fejtegetések leszámolnak az irodalomtörténeti szubjektívizmus torzításaival, s bírálják azokat a lengyel kutatókat, akik csak a negatív vonásokat látták meg a barokkban. A XVII. század — azaz irodalomtörténeti szempontból az 1605 és 1696 közti kor — Krzyżanowski szerint elsősorban „háborús évszázad”, s ez tükröződik irodalmában is. Legnagyobb alkotásai éppen azok, amelyek ezt a világot ábrázolják és fejezik ki: Pasek önéletrajza, Potocki és Twardowski elbeszélő költeményei, Kochowski történeti művei, a czenstochowai eredménytelen svéd ostromról szóló barokk-romantikus eposz (*Obleżenie Jasnej Góry*) és az ehhez hasonló művek. Ez nem „kabinett-irodalom”, hanem olyan emberek műve, akik ott álltak az események forgatagában.

Ínkább epikus, mint lírikus kor a lengyel barokk, bár vannak nagy lírikusai is. Ezeket — élükön megint Andrzej Morsztynnal — röviden és találoán jellemzi Krzyżanowski. Emellett fontosnak tartja a „barokk humor és realizmus” megnyilatkozásait a kor irodalmában. Nincs hiány nagy tehetségekből, bár sajnálatos, hogy a legtöbb szöveg csak a XIX. és XX. században került elő, régi kéziratokból. Vannak persze stiláris és eszmei disszonanciák a lengyel barokkban, s általában nem éri el a XVII. század francia vagy angol világirodalmi nagyságát. A vele való foglalkozás, sajátos arculatának elemzése mégis fontos és szükséges.

Szélesebb világirodalmi távlatokban szemléli a barokkot Krzyżanowski professzor 1937-ben írt tanulmánya: „A barokk a romantikus áramlatok hátterén”.¹⁴ A tanulmány alap gondolata a „klasszikus” és „romantikus” áramlatok váltakozása az európai irodalomtörténetben, az a tézis, amelyet napjainkban Gustav René Hocke újított fel, azzal a különbséggel, hogy Hockenál „klasszicizmus” és „manierizmus” a két áramlat.¹⁵ A „romantikus” áramlat bukkan fel Krzyżanowski szerint a középkor utolsó századaiban (ma inkább „gótikáról” beszélünk), a barokkban, a tulajdonképpeni romantikában, és végül az 1900 körüli újromantikus-szimbolista irányokban. A fejlődést hullámvonallal ábrázolja a lengyel tudós, miközben arra is utal, hogy a hullámok néha egymásba folynak, s a „romantikus” felszín alatt „klasszikus” törekvések is továbbélhetnek, és viszont. A romantikus irányzatok közt sincs teljes azonosság, csak rokonság. Ilyen rokonvonásoknak tartja a középkorban, barokkban romantikában egyaránt felbukkanó misztikus, makábris és folklorisztikus elemeket, amelyekhez néha bizonyosfajta „sátánizmus” is járul. Kapcsolódik ezekhez a vonásokhoz a szimbolizmus és allegorizmus kedvelése is, a „virágos” költői nyelv, s nemegyszer a „naturalisztikus” vonások.

Mindez így elmondva kissé skematikusan, sőt metafizikusan hat. Krzyżanowski azonban bőszes lengyel és világirodalmi bizonyító anyaggal dolgozik. Utal arra, hogy a „klasszikus” és „romantikus” áramlatok váltakozását nem szabad mereven értelmeznünk. Figyelembe kell vennünk kronológiai és területiális tényezőket, azt, hogy az egész európai irodalom sajátos keveredését mutatja az antik és keleti hagyományoknak, a germán és szláv népi erőknél, kereszténységnek és pogányságnak. A vallások és filozófiai rendszerek dualista szemléletében (test és lélek ellentéte) szintén vannak gyökerei az ilyen „kettős” felfogásnak. Arról sem feledkezni meg, hogy az irodalmi áramlatok mozgását társadalmi erők irányítják. Hozzáteszi: amint az irodalomban korlátozott a műfajok, a folklórban a mesemotívumok száma, úgy az irodalomtörténet sem nélkülözheti a fő irányoknak ezt a látszólagos „egyszerűsítését”.

1960-ban megjelent „Barokk horizontok” című tanulmánya¹⁶ arról tanúskodik, hogy Krzyżanowski egy-két ponton kiegészíthetőnek, de lényegében ma is elfogadhatónak tartja elméletét, s jobbnak, mint a „meglepően felületes” Ernst Robert Curtius tételeit. Valóban, Curtiust joggal bírálják mind Krzyżanowski, mind más lengyel tudósok (így a még említendő Weintraub). Helyesen mutat rá Porębowicz úttörésére, s jól illeszti bele barokk-képébe a szlavisztika és az egyetemes barokk-kutatás újabb eredményeit. Joggal állapítja meg, hogy a barokk fogalmának Európában ma „egészen határozottan megállapított helyzete van” (*ma pojęcie zupełnie wyraża określony*). Az értékes cikk szépen egészíti ki Krzyżanowski negyvenöt éven át folytatott barokk-stúdiumait.

Ezeknek a stúdiumoknak eredménye került be 1953-ban kiadott lengyel irodalomtörténetének barokk-fejezeteibe¹⁷. Kalandos sorsú könyv ez: első kiadása már 1939-ben megjelent, azaz hogy megjelenni készült, de a német megszállás lehetetlenné tette a nyomdai munkák befejezését. Illegálisan jelenhetett csak meg a csonka kiadás: a szöveg egy mondat közepén félbemaradt! Ekkor Krzyżanowski még a XIX. század végéig akarta feldolgozni az anyagot. Az 1953-ban megjelent, kissé bővített szöveg azonban csak a XIX. század elejéig halad, s a felvilágosodás tárgyalásával befejezi a könyvet.

¹³ Uo. 124–143.

¹⁴ Uo. 7–53.

¹⁵ Vö. Gustav René Hocke: *Manierismus in der Literatur*. Hamburg 1959. 12–13.

¹⁶ Julian Krzyżanowski: *Widnokręgi barokowe*. Przegląd Humanistyczny, 1960. IV. nr 5, 1–7.

¹⁷ Julian Krzyżanowski: *Historia literatury polskiej*. Warszawa 1953. 255–417.

Százhatvan lapot szentel ebben a könyvben a barokknak a varsói tudós. Eddig ismert megállapításait kiegészíti és gazdagítja. A „hanyatlás” mellett a „fellendülés” jegyeit is meg látja a korban. A „barokk ember” fogalmának felhasználását szükségesnek tartja, s mint a „papok és katonák, az udvar és a tábor művészetét” jellemzi a barokkot. A „csúnyaság” expresszív eszköz, a disszonancia és a kontraszt egyenértékűvé válik a „széppel” és „harmonikussal”. Utána nagyobb részfelvezetekben végighalad a kor irodalmán. Érdekesen elemzi az emlékiratokat, moralistákat és prédikátorokat, aztán a reneszánsz-hagyományok folytatóit, élükön a híres Szymon Szymonowiczal, a *sowizdrzał*-költészetet, a „barokk concettok kedvelőit” (Sarbiewski, Andrzej és Zbigniew Morsztyn, Daniel Naborowski), a barokk komédiát és szatírárt, a történeti és vallásos epikát (Samuel Twardowski, Wespazjan Kochowski) és Sobieski korának íróit, akik közül a már említett kisnemes Jan Pasek és a művelt főúr, Stanisław Herakliusz Lubomirski a legjelentősebbek. Nem hiányoznak a „szász korszak” írói sem, bár ez a kor már alig hoz létre nagy alkotásokat.

4. Porębowicz, Brückner és Krzyżanowski kezdeményezései nyomán 1930 körül a barokk-fogalom már közkincsévé vált a lengyel irodalomtudományak. Olyan értékes eredmények gyarapították a kutatást, mint Mieczysław Hartleb krakkói polonista-docens tanulmánya a lengyel barokk-költészet kezdeteiről,¹⁸ vagy egy fiatal kutatónő, Róża Fischerówna könyve Samuel Twardowskiról, mint barokk költőről.¹⁹

Hartleb több mint harminc éves, de ma is sok okulással olvasható tanulmánya már bevezetésében joggal megállapítja, hogy nehéz olyan „varázsigét” találni, amely a barokk költészet lényegét meghatározná. Arra is rámutat, hogy a barokk valójában nem ellentéte, hanem szerves folytatása a reneszánsznak. Különbőség a két stíluskorszak közt természetesen mégis van. A kibontakozó barokkban fokozottabban érvényesül a *kolor swojski*, *narodowy* (hazai, nemzeti színezet), szemben a kissé „kozopolita” reneszánsz-humanizmussal. Még a szívesen alkalmazott antik mitológia is „átlengyelesedik” ezeknél a korai barokk poétáknál, így Jan Achacy Kmita-nál, akinek „Diana vadászata” (*Łow Dyanny*, 1588) című művében az antik istenek és félistenek teljes otthonossággal mozognak a lengyel őserdőekben.

Megjelennek a XVI. század végének lengyel költészetében a romantikus és fantasztikus elemek, megjelenik a szarmata *rubaszność* (nehezen lefordítható szó, értelme kb.: vaskos, nyers természetesség, őszinteség). A költői stílus virtuózabb, díszesebb lesz, kedveli az akrosztichont, echót és egyéb „játékos” ötleteket, főleg pedig a kontrasztot és az antitézist. Mikolaj Sep-Szarzyński (1550–1581), a XVI. századnak Kochanowski után legnagyobb költője, már a lengyel „kultizmus” előfutára és előkészítője. Az is érdekes, hogy mind ő, mind fiatalabb kortársa, Jan Szczesny Herburt (1567–1616) már tudatosan használ *orosz* szavakat a lengyel költői stílus gazdagítására.

A barokk meghonosodásához hozzájárult a nemesi Lengyelország „primitívsege” is, amely Hartleb szerint vonzódott a szokatlanhoz, feltűnőhöz, nemkülönben pompaszeretete, valamint a Keletről, a mohamedán világból érkező „barbár” hatás. Éppen ezért, a lengyel barokkot minden dekoratív vonás ellenére is jellemzi a *ścisły związek z życiem* (az étellel való szoros kapcsolat). Sőt a barokk irodalom kezd társadalmi szempontból is egyetemesebbé válni. Már nemcsak a nemességhez jut el: éppen a korai barokk költői közt vannak humanista műveltségű polgárok is, mint a Magyarországon is megfordult lublini polgármester, Ekkortáj Klonowicz (1545–1608). Nemesi és polgári körökben egyaránt nagyon népszerű az ekkortáj kibontakozó *poezja towarzyska*, ahol humanista műköltői elemek egyesülnek népi inspirációkkal. Ekkor alakul ki a már említett *poezja sowizdrzalska* is. Ez a nyers és faragatlan költészet mintegy „ellenlába” a kultizmusnak és galantériának, Hartleb szerint mégis hozzátartozik a barokk világhoz. Általában véve a lengyel barokknak már nagyobb a természet-érzéke, mint az ebből a szempontból még kissé „szkématisztikus” reneszánsznak. Hartleb idézi például a déllengyelországi Andrzej Zbylitowski „A nemesember élete falun” (*Żywoit szlachcica we wsi*, 1597) című költeményét, ahol már a tátrai táj szépsége is megjelenik! Ez nagy dolog, ha például arra gondolunk, hogy az Alpokat csak a XVIII. század fedezte föl!

A kibontakozó barokk-poézis „erotikájáról” és „miszticizmusáról” is találó megjegyzések vannak a krakkói tudosnak. A kor egyik igen jellemző alakjának pedig „a magyar végvárai lengyel költőjét”, a nálunk Waldapfel József és Csorba Tibor kutatásai²⁰ révén jól ismert katonapoétát, Adam Czahrowskit tartja.

¹⁸ Mieczysław Hartleb : Początki poezji barokowej w Polsce. — Księga ku czci Aleksandra Brücknera (Studia Staropolskie). Kraków 1928. 466—501.

¹⁹ Róża Fischerówna : Samuel Twardowski jako poeta barokowy. Kraków 1931.

²⁰ Vö. Waldapfel József : A magyar végvárai lengyel költője. Egyetemes Philologiai Közlöny, 1939. és Csorba Tibor : Hungarica a magyar végvárai lengyel poétájának költészetében. Magyarságtudomány, 1943.

Róza Fischerówna könyve már teljesen átvezet a XVII. századba, és Samuel Twardowski-val (1600—1660), a verses krónikák és fantasztikus meseeposzok híres költőjével foglalkozik. A szerző nő néha kissé túlságosan is ragaszkodik Heinrich Wölfflin és Emil Ermatinger barokk-szemléletéhez, s a művészettörténeti kategóriák átvitele az irodalomra helyenkint merev. Mégis, amit mond, igyekszik mű-elemzésekkel alátámasztani. Így sok érdekeset tudunk meg elsősorban a szín és fény szerepéről Twardowski költészetében, vonzódásáról fantasztikus épületek, csodálatos paloták, szökökutak iránt (a magyar olvasónak Gyöngyösi és Koháry jut eszébe!), a hangulatos érzékletéről, a tér-kompozícióról, a színpadiasságról, a mozgás, hang, mitológia felhasználásáról, a Twardowski-művekben jelentkező pátoszról, „kégyetlenségről” és „érmességről”. A közel kétszáz lapos monográfia érdekes, szintetikus kísérlet egy nagy lengyel barokk-költő írói portréjának megrajzolására. Fischerówna megállapításai még ma is részei a lengyel barokk-kutatásnak.

5. Már Brückner, Krzyżanowski és Hartleb műveiben felbukkant ismételten a „szarmatizmus” fogalma. Ez a fogalom nem új: eredetileg gúnynév volt, akárcsak maga a „barokk” vagy a „biedermeier”. Persze, a XVI—XVII. század lengyel nemesurai — sőt műveltebb polgárai is! — szívesen hívták magukat „szarmatáknak”, a Szaniszló Ágost-korabeli lengyel felvilágosodás azonban gúnyosan marasztalta el „szarmatizmusnak” a barokk kultúrát, irodalmat, életvitelt.

A szarmatizmus „felfedezése”, mondhatni „rehabilitálása” csak a második világháború után következett be, Tadeusz Mańkowski, Tadeusz Dobrowolski és Tadeusz Ulewicz munkái-ban. A tulajdonképpen úttörés Mańkowski érdeme, aki 1939 előtt az ilyvői (lembergi) egyetem, majd 1945 után, 1956-ban bekövetkezett haláláig, a krakkói Jagelló-egyetem művészettörténet-sz. professzora volt, de egyetemes művelődéstörténeti problémákkal is sokat foglalkozott, és a lengyel XVII—XVIII. század egyik legjobb ismerőjének számított.

1946-ban jelent meg rövid, alig százhetven lapos, de érdekes megállapításokban gazdag könyve: „A szarmatizmus genealógiája”.²¹ Miután elmondta, miként vált a XVI. század historikusainál a „szarmata” jelző a „szláv”, elsősorban pedig a „lengyel” név szinonimájává, utal arra, hogy a „lovagvilág” lengyel földön tovább élt, mint Nyugat-Európában. A *honor rycerski* (lovagi becsület) még a XVII. század nemesurainak is ideálja: sírfeliratok, portré-szövegek, irodalmi emlékek (Starowolski) tanúskodhatnak erről. A „lovagi” eszményt aztán átcsinálja a „földesúri” eszmény, bár a szarmatizmus társadalmi bázisa nem az arisztokrácia. hanem inkább az átlagos típust képviselő „egyfalus birtokos nemes” (*jednowioskowy szlachcic osiadły*). Persze, többé-kevésbé a főnemességnek is alkalmazkodnia kell a szarmatizmus élet-stílusához.

A reformáció a nyugati hatások erősödését, az ellenreformáció győzelme a szarmatizmus győzelmét jelentette, a hazai tradíció diadalát a külföldieskedő nivellálódáson. Már a XVI. századra jellemző a „hazai” Rej és az „európai” Kochanowski kettőssége, s a szarmatizmus egyes jegyei már a különben protestáns-humanista Rejnél kimutathatók, főleg öregkori műveiben.

A szarmatizmus elsősorban a katolikus nemesség ügye volt — bár példák igazolják, hogy megérintette a protestáns nemeseket, sőt a városi polgárságot is. A XVII. századi lengyel nemesi valláosságot Mańkowski szerint mindenekelőtt a képzetet és élmény szerepe, a meghatott érzések keresése jellemezte, amellet bizonyos „antropomorfizmus”, ahol a Mária-kultusz és a szentek tisztelete valósággal emberi lények tiszteletének formáit vette föl. Ezt az „antropomorfizmust” Zdeněk Kalista, a jeles cseh barokk-kutató egyébként a XVII. századi cseh nemességnél is kimutatta,²² s ki lehetne mutatni a magyar vagy horvát nemesi barokkban is.

A XVI. század végének és a XVII. századnak lengyel nemesemere szigorúan megtartja az Egyház előírásait, az istentiszteleteket és böjtöket. Templomokat és kápolnákat emel, alamizsnát oszt, alapítványokat tesz, zárandoklatra megy. Ezzel engeszteli ki bűneit, amelyeket később persze megint elkövet. Veszély esetén mélységesen bízik az isteni csodában. A templomi fogadalmi képek csak erősítik hitében. Evangéliumkor félig kirántja hüvelyéből kardját. A nevelés — egészen szokatlan méreteket — a jezsuiták kezében van. Jezsuita életfelfogás és nemesi társadalom kölcsönösen befolyásolják egymást, gyakori kompromisszumok árán.

E középkorias, katolikus, vallási vonások mellett azonban — meglepő módon — nagy szerepe van a római példáknak. A lengyel nemes szívesen öltött „római tógát” — akárcsak három századdal később nálunk Babits Mihály, akit minden „nyugatossága” ellenére még sok szál fűz a kelet-európai, magyar—szláv kisnemesi világhoz! *Uwielbienie dawności* (a régiség magasztalása): így nevezték a szarmata nemesek a maguk Róma felé való fordulását,

²¹ Tadeusz Mańkowski: Genealogia sarmatyzmu. Warszawa 1946.

²² Zdeněk Kalista: Mládí Humprechta Jana Černína z Chudenic. Zrození barokního kavalíra. Praha 1932. 97—99.

ezt a különös „nemesi republikanizmust”, amely antik példákkal igazolta a fejedelmi abszolutizmus elhárításáért folytatott küzdelmet. Hogy aztán nem lett volna-e a lengyel nép érdekében álló dolog, időnként kissé megfőkezni ezt a „republikanizmust”, az persze más kérdés... Mindenesetre nagyon jellemző például az a tény, hogy a czenstochowai kolostor-múzeum fogadalmi ajándékai sorában az egyik szép XVII. századi pajzs, amelyet Sobieskinek valamelyik törökkel — tatárral harcoló vitéze ajándékozott a kolostornak, nem keresztény témát ábrázol, hanem az antik *gigantomachiát*.

Középkori-katolikus és antik-republikánus elemek mellett a Keletről beáramló „egzotikus” motívumok is formálták a szarmatizmus ízlését, szemléletét. A lovagi felfogás — mint mondtuk — egyre inkább formassággá vált: a valóságot a vidéki nemesi élet jelentette. Megmaradt azonban a „nemesi fantázia” (*fantazja szlachecka*), s ezért van az, hogy a szarmatizmus a barokkban találta meg a maga igazi irodalmi és művészeti stílusát. Ezt a Nyugatról és Itáliából beáradó barokkot természetesen a maga képére formálta: a hosszasan lengyel földön tartózkodó idegen mesterek (így a Veronese és Tintoretto körében indult Tommaso Dollabella) lassanként maguk is „ellengyeledtek”. Mańkowski figyelmeztet arra, hogy a szarmatizmus művészete még nincs teljesen felkutatva. Alapvetőnek látszik mindenesetre a barokk összefonódása bizonyos hazai, középkori hagyományokkal, s emellett nemcsak a keleti, hanem a pravoszláv és örmény művészetnek is érvényesülő ösztönzése.

A szarmatizmus csúcspontját III. János király (Jan Sobieski) uralkodása jelenti. Továbbé — azonban a szarmatizmus — innár kissé „konzerválódott” formában — a XVIII. században, a „szász uralkodók”, sőt Szaniszló Ágost korában is, elsősorban a távoleső kisebb centrumokban, így Ilyvó (Lemberg) városában. Az ilyvói szarmata késő-barokkról, egyházi és világi ünnepségeiről, panegirikus és retorikus irodalmáról és művészetéről sok érdekeset tud mondani a lengyel kutató. Nekünk nemegyszer a mi „vidéki” XVIII. századunk jut eszünkbe, egészen a „debreceni rokokókig” és Csokonai Vitéz Mihály „alkalmatosságra írott verseiig”. — Nem lett volna érdektelen, ha a XVII—XVIII. századi Lublin képét is felvázolta volna Mańkowski, sajátos, néha fantasztikus barokk művészetével.²³

A szarmatizmus reprezentatív műfajának, a portréfestészetnek — kipillantással más művészeti és kulturális megnyilatkozásokra — érdekes monográfiát szentelt Tadeusz Dobrowolski krakkói professzor, a Jegellő-egyetem Művészettörténeti Intézetének vezetője.²⁴ A régi lengyel portréművészet fénykorát 1550 és 1750 közé teszi. Ez nagyjából a szarmatizmus kora, stílári szempontból pedig megfelel a barokknak, amely stílus pompaszeretete, ünnepélyessége különösen közel állt a „szarmata” nemesurak ízléséhez. Minthogy Dobrowolski a *metoda integralna* — a mi szóhasználatunkkal „komplex módszerről” beszélhetnénk — fontosságát hangsúlyozta, fejtegetései a filológus számára is igen érdekesek. Feldolgozott képanyagát jórészt a tarnóvi Állami Múzeumba került egykori Sanguszko-gyűjteményből veszi, ebből a remek „szarmata portré-galériából”, amelyet e sorok írója is sok okulással tanulmányozhatott.

Dobrowolski meglátja ezeknek a XVI—XVIII. századi lengyel nemesi arcképeknek sajátos varázsát és karakterisztikumát, amely a dekoratív forma és a realiztikus expresszió egymásbajátságából adódik. Az „ősök galériájának” igénye — a legtöbb régi lengyel nemesi kastélyban és kúriában volt ilyen! — megkövetelte a valószerűséget, a reprezentáció vágya, a pompaszeretet pedig a barokk ünnepélyesség és pátosz behatolását egyengette. Közvetett úton még Velázquez híres lovas-portréinek egyes motívumai is eljutottak a barokk Lengyelországba: példa rá a krakkói Wawelben látható lovas-portré János Kázmér királyról. Minthogy azonban a lengyel szarmatizmus „udvari” művészei is majdnem kivétel nélkül a kispolgárság, a lengyel vagy ellengyeledett céhmesterek köréből kerültek ki, érthetően erős a középkori hagyományok, sőt a népművészeti inspirációk továbbélése. A „szarmata” portrékon például ugyanaz a két szín, a piros és a kék uralkodik, mint a lengyel, ukrán és román kárpáti tájak népművészetében. Sőt, egyes motívumok — így a szakáll kezelése a XVII. századi tarnóvi Jan Karol Chodkiewicz-portrén — egyenesen „archaikus” jellegűek, és a román szobrászatot jutatták eszünkbe.

Ez nem véletlen, s megint a szarmatizmus középkori vonásait igazolja. Wolfram von den Steinen, az ismert svájci középkor-kutató megállapítja, hogy a Karolingok és Ottók korának portré-ábrázolásai még nem „individuiálisak”, de már nem is „szkematikusak”.²⁵ Körülbelül ezt lehet elmondani a „szarmata” portréfestészetéről is, legfeljebb azmal a különbséggel, hogy a XVI—XVII. századi Lengyelországban azért már nyomot hagyott a reneszánsz. De például

²³ Vö. Henryk Gawarecki — Czesław Gaudzik : Lublin. Warszawa 1959. 50—58.

²⁴ Tadeusz Dobrowolski : Polskie malarstwo portretowe. Ze studiów nad sztuką epoki sarmatyzmu. Kraków 1948.

²⁵ Wolfram von den Steinen : Der Kosmos des Mittelalters. Von Karl d. Gr. zu Bernhard von Clairvaux. Bern—München 1959. 108.

azok a szavak, amelyekkel von den Steinen az 1000 körüli feudális társadalom *honor-fogalmát* meghatározza, szinte változtatás nélkül állnak a szarmatizmus *honor rycerski*-jére is!²⁶

Érdekes megjegyzései vannak Dobrowolskinak a szarmatizmus mecénásairól is. A nagyszámú kolostor és a kisebb-nagyobb rangú nemesek sorából ő is kiemeli a szarmatizmus legjelentősebb alakját, Sobieskit, aki wilanówi palotájában festőiskolát alapít, Rembrandt, Raffael, Van Dyck, Correggio műveit gyűjti, a német Andreas Schlüter és az olasz Agostino Locci foglalkoztatja, de a hazai erőket is hathatósan pártfogolja, köztük még orosz és ukrán pravoszláv ikon-festőket is. Nyugati barokk és lengyel szarmatizmus jellemző módon fonódik össze Sobieski művészeti ízlésében. Nem feledkezhetünk meg az iszlám művészetének inspiratív erejéről sem.

Sajátos módon az ikonok is hozzátartoznak a szarmatizmus művészeti kultúrájához: oroszföldi hadjárataikon a lengyel urak szívesen zsákmányolnak ilyesmit, s nagy tiszteletben tartják ezeket a hieratikus, s éppen ezért különösen „szentnek”, sőt „csodatevő erejűnek” tartott képeket. Még ma is alig van lengyel katolikus templom, ahová ne jutott volna egy-két ikon. . . Különben is, a szarmata barokk-kultúrának egyik „klasszikus” területe éppen a lengyel uralom alatt álló Ukrajna és Belorusszia. Lengyel közvetítéssel még a szarmatizmus világában nagyon népszerű *Gerusalemme liberata* is eljutott az ukránok közé: ránk maradt egy nem teljes ukrán fordítása!²⁷

Az ősgalériák, ikonok és egyéb szentképek mellett a „történeti festészet” is jellemzi a szarmatizmus művészeti kultúráját. Nagy vásznanak, nemegyszer ciklikus formákban megfestik az egyháztörténet egyes, gyakran lengyel vonatkozású motívumait, a vértanúk szenvedéseit vagy allegorikus-moralizáló ábrázolásokat. Ennek az anyagnak jó része még feldolgozatlan. Dobrowolski a krakkói művészetről írott későbbi munkájában szól például a Dollabella-iskola érdekes alkotásairól, így Zachariasz Dzwonowski († 1639) valóban nagyon kvalitatív, és a spanyol barokk festészet hangulatát idéző Szent Agoston-ciklusáról, a krakkói Szent Katalin-templomban.²⁸ Mindennek irodalmi vonatkozásai is vannak. A szarmata portréfestészetet a korabeli emlékiratokkal, a „történeti képeket” a XVII. századi epikával lehet összehasonlítani. Ízlés, kifejezés, elgondolás messzememenően azonos.

Összefoglalásában Dobrowolski professzor oda konkludál, hogy a szarmatizmus kultúrája „nem volt híjával a sajátos varázsnak és különlegességnek” (*niepozba uiona swoistego uroku i odrębności*) ezért érthető, hogy saját korában erősen hatott mind Kelet, mind Dél felé. A lengyel tudós itt ugyan elsősorban a románok, ukránok, oroszok barokk-kultúrájának lengyel elemeire gondol, ámde — mint már jeleztük — a magyar barokk, főként a magyar nemesi kultúra szintén elképzelhetetlen lengyel inspirációk nélkül. Ha például a sárospataki Rákóczi-várban őrzött XVII. és XVIII. századi magyar nemesi arcképeket nézzük végig — elsősorban a remek Batthyányi-portrékat — teljességgel a szarmatizmus világában érezzük magunkat. De többé-kevésbé ez az érzésünk a sárvári lovagterem 1653. évi történeti festményei alatt is, avagy Gyöngyösi epikájának, Koháry lírájának, Apor memoárjainak olvasásakor. Gyöngyösinek életrajzában is ki tudunk mutatni „szarmata” nexusokat: egy lengyelországi utat, a Lubomirskiakkal való kapcsolatot.²⁹ Tipikusan „szarmata” ízü Bartolomeo Altomonte mesternek a törökök kiűzését dicsőítő Szent Mihály-képe is, amelyet a soproni Szent Mihály-templom őriz.³⁰ Ez az Altomonte olasz származású ugyan, de Sobieski udvari művészeinek a fia, s maga is Varsóban született!³¹ A példák számát tetszőlegesen lehetne növelni, annak bizonyítására, hogy nem fantasztikus hipotézis a magyar nemesi barokknak a lengyel szarmatizmusallal való összefüggése!

A szarmatizmus eredetével és kibontakozásával foglalkozik Tadeusz Ulewicz krakkói szlavista-docensnek széles összehasonlító alapon megírt „Sarmatia”-könyve.³² Tárgyalását már a középkorban kezdti, s kimutatja, hogy már a X—XII. század francia krónikásainál előfordul a *sarmata* jelző a szlávokra vonatkoztatva. A középkori földrajzi irodalomban egyéb példákat is találunk. A XV. században az adatok sűrűsödnek, az elnevezés népszerűsége növekszik. Ennek okai Ulewicz szerint a nemesi sznobizmus, az ébredő lengyel nemzeti érzés a grunwaldi győzelem (1410) után, a szlávok összetartozásának erősödő tudata, a lengyelek kapcsolatai a keleti, nyugati, déli szlávssággal.

²⁶ Uo. 122.

²⁷ Vö. *Dmytro Čyževskij*: *Istorija ukrajinskoj literatury*, II. Praga 1942. 73—74.

²⁸ *Tadeusz Dobrowolski*: *Sztuka Krakowa*. Kraków 1959. 415—418.

²⁹ Vö. *Badics Ferenc*: *Gyöngyösi István élete és költészete*. Bp. 1939. 43.

³⁰ Vö. *Csatkai Endre—Dercsényi Dezső*: *Sopron és környéke műemlékei*. 2. kiadás. Bp. 1956. 366.

³¹ Vö. *Hans Tintelnot*: *Die barocke Freskomalerei in Deutschland*. München 1951. 87.

³² *Tadeusz Ulewicz*: *Sarmacja. Studium z problematyki słowiańskiej XV. i XVI. w.* Kraków 1950.

Długosznek, a XV. század humanista műveltségű historikusának, már komoly szerepe van a terminus meghonosításában, a nagy fordulatot mégis a XVI. század jelenti, Maciej Miechowita (+ 1523) krakkói rektor és udvari orvos híres műve: *De duabus Sarmatiis*. Nyomában Marcin Kromer az egész szlávtságot a szarmatáktól származtatja, Maciej Strykowski pedig fantasztkus elméleteket gyárt a szlávok eredetéről. Stanisław Sarnicki művében (*Descriptio veteris et novae Poloniae*, 1585) már a „szarmatizmus” egész elmélete készen áll: a lengyelek — elsősorban persze a nemesség — mind a szarmaták múltó utódai. Ez a lengyel — szláv — szarmata elmélet nagyon népszerű lesz nemcsak a lengyel barokkban, hanem — lengyel közvetítéssel — a XVII. századi Ukrajnában is. Hozzátehetjük: a nagyszombati jezsuita írók is szívessen élnek 1700 körül (Földváry Mihály, Szentiványi Márton) a szláv — szarmata azonosítással.³³

Érdekes fejtegetéseit a további fejlődés rövid vázolásával zárja Ulewicz. Kimutatja, milyen szoros az irodalomtörténeti, szociológiai, tematikai összefüggés a lengyel reneszánsz és a lengyel barokk közt: a második tulajdonképpen az elsőnek örököse. A lengyel és szláv „messianizmus” már ebben a reneszánsz-barokk világban kialakul, s innen sugárzik tovább a romantika kora felé.

Ezzel kapcsolatban hadd említsük még egy olasz szlavistának, a Lengyelországot jól ismerő Riccardo Picchio firenzei professzornak cikkét a szarmatizmus szerepéről a lengyel szlavisztika kialakulásában.³⁴ Picchio — bár egyes tézisei vitathatók — érdekesen kimutatja, mint formálja még 1800 körül is a szarmatizmus, a nemesi kultúra és a barokk hagyomány a lengyel nemesi értelmiség múlt-képét. 1795 katasztrófája után erősödik a nosztalgia a régi „szarmata” Lengyelország után, s ezt a hangulatot gyakran Rousseau hatása is támogatja! (A magyar olvasó megint Csokonaira és a „debreceni rokokó” költőjének rousseauizmusára gondol!) A *duch narodowy* (nemzeti szellem) lengyel-romantikus fogalmában érdekesen fonódnak össze a forradalmi és hagyományos elemek. Ez a sajátos „kétoldalú” hagyomány azután szerepet kap a tudományos lengyel szlavisztika, de a romantikus „szlavofília” kibontakozásában is, hiszen az 1800 körül lengyel intellektuális megint hajlamosak arra, hogy „Sarmatia” és a szlávtság fogalmát azonosítsák. Picchio szerint az orosz „szlavofilek” elgondolásaira is hatott ez az eszmekör — minden lengyel — orosz feszültség ellenére.

A szarmatizmus távlatai tehát igen érdekesek, s mind időben, mind térben messzire vezetnek. Persze, a kutatás még nem zárult le. Kazimierz Lepszy professzortól, a lengyel történelem krakkói egyetemi tanárától tudjuk, hogy az ő intézetében most disszertáció készül az egész „szarmata-komplexus” társadalmi problematikájáról. Mańkowski és Dobrowolski inkább esztétikai-szellemtörténeti, Ulewicz filológiai-irodalomtörténeti fejtegetéseit hasznosan fogják kiegészíteni az ilyen irányú kutatások. Reméljük, hogy ennek kapcsán a magyar és lengyel barokk nemesi kultúra összefüggéseire is fény derül.

6. 1950 körül a barokk-kutatás Lengyelországban is kezdett kissé háttérbe szorulni. Igaz, a „barokk-ellenesség” nem ért el olyan túlzó formákat, mint Csehszlovákiában vagy nálunk, de azért a lengyel tudományos közvéleményt is jobban érdekelte ebben a korban a reneszánsz vagy a felvilágosodás. A két korszakot igyekeztek „felduzzasztani”, a reneszánszt egészen 1648-ig vinni, s a XVII. századi lengyel unitárius kultúrát már a felvilágosodáshoz kapcsolni. Mégis, a barokk problémák felkutatása, s főleg a barokk szövegek kiadása folytatódott. Hogy ez így történt, abban legnagyobb érdeme Roman Pollak poznańi professzornak van, aki ma talán a lengyel barokk legjobb ismerője.

Pollak professzor már a két világháború közt feltűnt barokk-tárgyú cikkeivel és mintaszerű szövegpublikációival. Legnagyobb tudományos teljesítményei azonban az ötvenes évekre esnek: Stanisław Herakliusz Lubomirski válogatott munkái (1953), Jan Pasek memoárjai (1955) és Regina Salomea Rusiecka önéletrajza (1957). Mindhárom szövegkiadását monografikus igényű, nagyon alapos bevezetés kíséri. 1958-ban, a varsói polonista-konferencián tartott barokk-referátuma még nincs birtokunkban, a poznańi barokk-vitán tartott két felszólalására pedig visszatérünk.

Lubomirski herceg (1642—1702), a „lengyel korona nagymarsallja”, Sobieski halála után komoly trónjelölt, a lengyel barokk egyik legérdekesebb jelensége. Ő nem annyira a „szarmatizmust”, mint inkább az „udvari kozmopolitizmust” képviseli. Ifjúkorában megjárja Párizst, Madridot, Itáliát, később is többször eljut Bécsbe és Velencébe; latinul, lengyelül, olaszul, franciául, németül egyaránt jól tud, valószínűleg spanyolul is. Világi és vallási, szépirodalmi és politikai jellegű műveit latinul és lengyelül írja, némelyikük a maga korában „világsiker”, így az *Adverbia moralia* vagy a *De vanitate consiliorum*.

³³ Anton Aug. Banik: Novšie údaje na poznanie Jána Baltazára Magina, jeho diela i doby. Trnava 1937. 20—21.

³⁴ Riccardo Picchio: Tradizione „sarmatica” e slavismo polacco. Ricerche Slavistiche, 1953. II. 155—178.

Pollak bevezetője érdekesen rajzolja meg ennek a „nagy embernek” képét,³⁵ bár azért érezhető, hogy ez a bevezetés a „szkématisztizmus” korában készült. Talán túlságosan is előtérbe kerülnek Lubomirski negatív vonásai, különösségei, ellentmondásai, talán túlságosan is őt teszi felelőssé Pollak a „nemesi Lengyelország” válságáért. Persze, Stanisław Herakliusz herceg — ezt a címet a Habsburgoktól kapta a család! — élete végén saját maga sorolja fel négy főbűnét. Ezek pedig: az irigység, a gőg, a tisztátlanság és az árulás (*zazdrość, pycha, nieczystość i zdrada*). Politikai szerepe, sőt emberi jelleme is erősen vitatható, ámde mégis tagadhatatlan, hogy korának legműveltebb lengyele, s talán a lengyel barokk legnagyobb írója volt, aki nemcsak Senecát, Tacitust, Justus Lipsiust és Marinot becsülte mindenek fölött, hanem jól ismerte és szeretete Montaignet, Bacon, sőt — a janzenistákat is. Ifjúkorában megérintette őt Port-Royal légköre, s későbbi műveiben is ott van ennek a nyoma, így Elizeusz atyának, a Varsó melletti Bielany kamalduli priorjának alakjában, a *Rozmowy Artaksesa i Ewandra* (Artaxes és Evander beszélgetései) tizenegyedik „beszélgetésében”. A janzenizmus egyik legjobb ismerőjének, Zolnai Bélának szavai Lubomirski janzenizmusára is illenek: „A kérdés sokkal bonyolultabb, semhogy egzakt világossággal előttünk álljon minden szövevényében.”³⁶ A kérdés bonyolultságát pedig fokozza az a Pollaktól is kiemelt faktum, hogy a janzenista Lubomirski egyúttal Marino tisztelője, s a barokk stílus egyik legjellemzőbb lengyel képviselője, életvitelében csak úgy, mint irodalmi alkotásaiban.

Kortársa, de sokban ellenlábasa Lubomirskinek a mazóviai kisnemes Jan Pasek (1636—1701): emlékiratainak új, kifejező képekkel is illusztrált kritikai kiadását szintén Roman Pollak beszátozta köze, tartalmas előszóval.³⁷ Ez az előszó is felveti a szarmatizmusnak, mint a lengyel nemesség ideológiájának problémáját, utal sajátos „tradicionáliszmusára”, barokk vonásaira, s arra is, hogy éppen Pasek egyik legjellemzőbb alakja a „szarmata barokknak”. Igen érdekes, hogy emlékiratait többször „gótikus-szarmata építménynek” (*goticko-sarmacka budowla*) nevezi. Ezzel a nagyon találó megállapítással arra utal Pollak, hogy a szarmata barokk milyen erősen összefügg — minden „római republikánizmusa” ellenére — a középkorral. Persze, azért csak barokk ez a világ is, és teljes irodalmi kibontakozásához hatásosan hozzájárult a retorikának az a kultusza, amelyet az újabb kutatások tanúbizonysága szerint az egész barokk Európa művelt.³⁸

Legnagyobbinak ott tartja Pollak Paseket, ahol szabad folyást enged elbeszélő-hajlamának, „narrátorságának” (*narratorstwo*), s ahol a mulatságos drasztikusság (*uczieszna dosadność*) és a „vaskos tábori kacagás” (*rubaszny obozowy śmiech*) szólal meg soraiban. Utal néha már egészen „filmszerű” jelenetsoraira. Ez, és a „narrátorság” nem véletlen: van ebben a lengyel szarmatizmusban valami, ami mélységesen emlékeztet a *modern* irodalom és művészet „formabontó” törekvéseire, s nem kell csodálkoznunk rajta, hogy ilyen „formabontó” törekvések a XX. századi lengyel irodalomban és művészetben is nagy szerephez jutottak, a század elejétől egészen napjainkig. Pasek emellett persze „realista” művész is: memoárijainak varázsa alól nehezen szabadul az olvasó, s még a nagy Sienkiewicz is sokat köszönhet neki XVII. századi tárgyú történeti regényeiben.

Valóságos „felfedezőse” Pollaknak Regina Salomea Rusiecka asszonya, a XVIII. századi lengyel orvosnő. „Utazásaim lefolyása és életem kalandja” — így lehetne magyarra fordítani emlékiratainak barokkos címét (*Proceder podróży i życia mego awantur*). Bevezetésében Pollak professzor érdekesen jellemzi ezt a kissé rejtélyes XVIII. századi lengyel asszonyt, akinek pontos származását sem ismerjük.³⁹ 1718-ban született, saját nyilatkozata szerint a litvániai Nowogródek környéki Rusieckiektől, de olyan vélemény is van, hogy zsidó származású volt, és lengyel jezsuiták keresztelték meg, s nevelték katolikus vallásban. Jan Reychman varsói professzor, a XVIII. századi lengyel—török—magyar kapcsolatok érdemes kutatója, ezt a véleményt fogadja el, egyik újabb könyvének Regina Salomea asszonyról írott fejezetében.⁴⁰

Fiatalon ment férjhez: első ura, a német luteránus Halpir doktor mellett kitanulta az orvostudományt, s vele jutott el a Balkánra is, Szófiába. Férje halála után Rákóczi József herceg — a fejedelem fia — szerelmével üldözte a szép és szellemes lengyel asszonyt, de sikerült elmenekülnie, s egy török fogságból kiváltott osztrák nemesnek, a katonatiszt Josef Pichelsteinnek lett felesége. Pichelstein — akit a lengyelek Pilsztynnek neveztek — később a lengyel-

³⁵ Stanisław Herakliusz Lubomirski : Wybór pism. Opracował Roman Pollak. Wrocław 1953. III—XCIX.

³⁶ Zolnai Béla : Megjegyzések a Rákóczi-kérdéshez. Irodalomtörténet, 1957. 2.

³⁷ Jan Pasek : Pamiętniki. Opracował R. Pollak. Warszawa 1955. 5—50.

³⁸ Vö. Bán Imre : A velencei barokk-kongresszus eredményei és tanulságai. Filológiai Közöny, 1956. II. 498—503.

³⁹ Regina Salomea z Rusieckich Pilsztynowa : Proceder podróży i życia mego awantur. Wyd. R. Pollak. Kraków 1957. 5—26.

⁴⁰ Jan Reychman : Życie polskie w Stambule w XVIII wieku. Warszawa 1959. 152—162.

litván sereg katonatisztje lett, s külön élt feleségétől. Az asszony önállósította magát, mint a háremek kedvelt orvosa élt Konstantinápolyban, de megfordult Pétervártól, Bécsben, Boroszlóban, Szlovéniában, Keletszerbiában is. Sajátos „csavargóöszön” élt benne: főként a pletykák és anekdoták érdekelték, de a csodák és legendák is. Konstantinápolyt és a törököket nagyon szerette: még a hárem intézményét is védelmébe vette! A rodostói emigránsokkal a Rákóczi-szalad ellenére is szívélyes kapcsolatai voltak. Vajon nem ő volt-e Mikes „kedves nénye”? Sok minden ráillene, még a P-monogram is (*Pilsztynowa!*). Humanista műveltsége alig volt, de jól megtanult törökül és oroszul, két férjétől valamelyest németül is. Stílusa csiszolatlan, néha provinciális, életszemlélete a szarmatizmus kései fázisát fejezi ki, szubjektivizmusa, őszintesége azonban értékes.

Pollak mellett komoly érdemeket szerzett barokk szövegek kiadásával a fiatalabb tudósnemzedékhez tartozó Jan Dürr-Durski. Őt főleg a XVII. század „arianus”, költői érdeklik, az a sajátos jelenség, hogy Lengyelországban épp az antitrinitáriusok körében honosodik meg igen erősen az irodalmi barokk! Ez egyrészt az unitárius költők nemesi származásával magyarázható, másrészt a lengyel unitarizmus széles nemzetközi kapcsolataival.

Sorukból emelkedik ki Wacław Potocki (1625–1696), a dél-lengyelországi költő-középnemes. Válogatott műveit 1953-ban két kötetben adta ki Dürr-Durski, ami nem volt könnyű feladat, mert hatalmas életműből kellett válogatnia. Hosszú élete alatt az írogató nemesúr több mint *háromszázezer* verssort szerzett: több eposzt, verses regényeket és krónikákat, lírai költeményeket és szatirikus *fraszkákat*, panegyrieket és allegóriákat.

Dürr-Durski előszava⁴¹ mint az „arianizmus” képviselőjét és a középbirtokos nemességet (*średniozamożna szlachta*) költőjét méltatja Potockit. Ehhez persze hozzá kell tennünk, hogy nézetünk szerint a lengyel tudós kissé túlságosan hangsúlyozza Potocki „arianizmusát”, holott a költő 1658-ban — igaz, hogy a körülmények nyomása alatt — katolizált, s élete végén lélekben is erősen közeledett a katolikus ideológiához. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a Potockiak a XVIII. században már az arisztokráciához számítottak és grófi címet viseltek. Ezt a költő már nem érte meg, sőt erősen támadta a főnemességet, de azért az ellentmondásoktól ő sem volt mentes.

Dürr-Durski jól elemzi a barokk vonások érvényesülését Potocki sokoldalú költészetében, a barokk „dinamizmus” és „szenzualizmus” kibontakozását. Ennek ellenére Potocki barokkja más, mint a vele egyébként rokonságban álló Morsztynok „marinizmusa”. Érdekes az az adat, hogy a svéd háborúk idején Potocki és családja Magyarországon, Bártfánkeres menedéket. Ez volt életének egyetlen külföldi útja, s újabb, még további kutatást igénylő szál a magyar és lengyel nemesi barokk kapcsolatainak történetéből. A szarmatizmus problémáját Dürr-Durski sajnos nem veti fel, pedig idetartozna.

7. Foglalkoztak a lengyel barokkal az utóbbi években nem-lengyel, illetőleg Lengyelország határain kívül élő irodalomtörténészek is. Meg kell azonban mondani, hogy sem a katolikus Nagysólymosi József, sem a marxista igényű Karel Krejčí, sem a polgári-liberális szemléletű Manfred Kridl nem jutottak el a lengyel irodalmi barokk teljesen megnyugtató értékeléséhez. Ez Lengyelországon kívül a mai napig csak egy flamand tudós, a brüsszeli slavista-professzor Claude Backvisnak sikerült.

Nagysólymosi még a második világháború előtt megjelent lengyel irodalomtörténetében mindössze *négy oldalt* szentel a tizenhetedik századnak.⁴² „A szellemi erők stagnálnak, nagyot nem tud alkotni, újat nem tud teremteni” ez a kor Nagysólymosi szerint, és „a hanyatlás szembetűnő”. Csoda-e, ha olyan nagy lengyel barokk írók, mint Pasek vagy Lubomirski csak egy-egy mondatot kapnak ebben a könyvben?

Bizonyos egyoldalúságtól sajnos a cseh Karel Krejčí sem mentes, bár ő lényegesen több adatot hoz, s tárgyalása bővebb és kimerítőbb. A lengyel barokk Krejčí szerint „Epoche des allmählichen Verfalls der feudalen Literatur”,⁴³ és a „hanyatlás elméletének” túlzott hangsúlyozása háttérbe szorítja ennek a korszaknak sajátos esztétikai értékeit. Pedig még Twardowski mese-eposzának, a *Nadobna Paskwalina*-nak (A bájos Pasqualina) is megvannak a maga szépségei, holott Krejčí szerint ez a mű „im Labyrinth der wildesten Phantasie herumirrt”. Backvisnak éppen ez tetszik Twardowski művében, és joggal Jean Cocteauhoz hasonlítja!

Bíralnunk kell Krejčí szemléletét ott is, ahol Sarbiewskit méltatja — nem túlzott lelkesedéssel. Ami nagyon meglepő, még az „arianus” Zbigniew Morsztynnak is (1624–1698), aki pedig a lengyel barokk legnagyobb írói közé tartozik, csak öt sort szentel! Sikerült viszont Wacław Potocki méltatása⁴⁴ — a lengyel barokk-költők közül úgy látszik ő áll legközelebb

⁴¹ *Wacław Potocki: Pisma wybrane.* Opracował Jan Dürr-Durski. Warszawa 1953. I. 5–96.

⁴² *Nagysólymosi József: A lengyel irodalom.* Bp. 1934. 22–25.

⁴³ *Karel Krejčí: Geschichte der polnischen Literatur.* Halle 1958. 88–101.

⁴⁴ *Uo.* 102–106.

a cseh tudóshoz —, s még a „szász korszakban” is talál értékeket: a költőnő Elżbieta Drużbacka-t (1695—1765) és a drámaíró főurat, Wacław Rzewuski-t (1706—1779).⁴⁵

Lengyel származású tudós volt, s lengyel állampolgárságát mindvégig megtartotta, de 1939 óta Amerikában élt és angolul publikált Manfred Kridl. Kevéssel halála előtt megjelent lengyel irodalomtörténetében — amely egyúttal vázlatos művelődéstörténet is akar lenni — majdnem negyven lap jut a barokknak.⁴⁶ Kridl, mint lengyel ember, kissé pozitívabban értékeli a barokkot, mint Krejčí, viszont a „hanyatlás” elméletétől ő sem tud egészen szabadulni. Sőt mi több, a „barokk” fogalmát is némi szkepszissel használja. Polgári-liberális felfogásához valahogyan közelebb áll a reneszánsz és a reformáció, bár azért igyekszik a XVII. század értékeit is megbecsülni. A Potocki-fejezet nála is nagyon jól sikerült: ő — igen helyesen — tipikusan „szarmata” költőt lát benne. Jan Pasek bemutatása viszont eléggé karikatúra-szerű, Zbigniew Morsztyn és Stanisław Herakliusz Lubomirski pedig elő sem kerül!

Kridl barokk-fejezetét művészettörténeti fejtegetések zárják le. A lengyel barokk zeneszerzőiről, így a költő, építész és zenész Adam Jarzebski-ről, vagy a concertók, motetták, misék szerzőjéről, Marcin Mielczewski-ről († 1651) érdekes dolgokat tud mondani. A képzőművészeti rész viszont nagyon sovány. Teljesen hiányzik itt is a *barokk lubelski*, a lublini barokk, olyan remek alkotásokkal, mint a Győzelmes Mária templomának XVII. századi faragott stallumai, a dominikánusok templomának freskói vagy XVIII. századi oltárszobrai. Három lublini kutatónő, Irena Maria Laskowska, Elżbieta Łoś és Janina Eustachiewicz újabban figyelemre méltó tanulmányokat szentelt ezeknek a szép barokk emlékeknek.⁴⁷

Kongeniális feldolgozása és méltatása a lengyel barokknak Claude Backvis angol nyelvű tanulmánya.⁴⁸ Igaz, a flamand szlavista csak Sęp-Szarzyński, Andrzej Morsztyn és Samuel Twardowskit vizsgálja, azonban így is sok lényegest, újszerűt tud mondani. Másutt már volt alkalmunk Backvis cikkét ismertetni,⁴⁹ így csak hadd utaljunk most röviden olyan eredményeire, mint a szarmatizmus társadalmi hátterének, esztétikájának és ideológiájának frappáns jellemzése, mint Sęp-Szarzyński korai, „trienti” barokkjának bemutatása, mint Twardowski stílusművészetének és „modern” vonásainak kitűnő méltatása. Reméljük, hogy a flamand tudós nemsokára befejezi a lengyel reneszánszról és barokról készülő könyvét is.

8. Komoly fordulópontot jelentett a lengyel tudomány történetében az 1957 novemberében Poznańban tartott barokk-vita. Művészettörténészek rendezték, de historikusok és irodalomtudósok is részt vettek rajta. A vita anyaga 1958-ban nyomtatásban is megjelent.⁵⁰

Bár a „barokk-ellenesség” szélsőséges megnyilatkozásai — mint mondtuk — Lengyelországban ritkák voltak, mégis joggal állapította meg az első referátumot tartó historikus, Stanisław Herbst, hogy a reneszánsz és felvilágosodás kissé egyoldalú kultusza után most újra vissza kell térnünk a barokkhoz, és annak értékeit újra felfedeznünk.⁵¹

A kézikönyvben szereplő formulák: „az ellenreformáció és a feudális reakció kulturája” Herbst szerint felületesek. Dinamikus stíluszemléletre van szükség, háttérként föl kell vázolnunk a XVII. század „európai forrongását”, amelyben Lengyelország is részt vesz. Új monarchiák kibontakozása, a tudomány fellendülése, a végtelenség fogalmának érvényesülése, az individualizmus „antiklasszikus” megnyilatkozásai — mindez hozzátartozik az európai barokk képeéhez, s mindezt lengyel vonatkozásban is vizsgálni kell. Érdekes megjegyzései vannak a „barokk szabadságról”, a mozgalmasság és irracionális esztétikájáról, s az ezt fékező „klasszikus” áramlatokról.

A kétnapos vita egyik fő referátumát Jan Białostocki varsói docens, a nemzetközi szakkörökben is előnyösen ismert művészettörténész tartotta, „A barokk: stílus — korszak — magatartás” címmel.⁵² Kritikai áttekintését adja a nemzetközi barokk-kutatásnak, Wölfflintől az újabb eredményekig. Kitér a manierizmus és a rokokó problematikájára, valamint a barokk és a „klasszicizmus” határkérdéseire is. A XVII. század „klasszikus” áramlatait nem hajlandó élesen elválasztani a barokktól, s ebben kétségtelenül igaza van. A „klasszicista” Poussin műveiben sok a „barokk” vonás, a „barokk” Bernini pedig nem egyszer „klasszicista” művészeti elvek hírdetője. Sok a barokk vonás Rembrandtnál és a XVII. századi holland

⁴⁵ Uo. 116—125.

⁴⁶ *Manfred Kridl: A survey of Polish literature and culture.* S'Gravenhage 1956. 93—122.

⁴⁷ Vö. Roczniki Humanistyczne. Prace z historii sztuki. Towarzystwo Naukowe KUL, VI. zeszyt 4. Lublin 1958. 151—167, 203—208, 227—244.

⁴⁸ *Claude Backvis: Some characteristics of Polish baroque poetry.* Oxford Slavonic Papers, 1955. VI, 55—71.

⁴⁹ Vö. Világirodalmi Figyelő, 1959. 78—79.

⁵⁰ Vö. Biuletyn Historii Sztuki, 1958. XX. 5—125.

⁵¹ Uo. 7—11.

⁵² Uo. 12—36.

„realizmusban” is. Minden szkepszis ellenére fenn kell tartani a barokk fogalmát, mert „realizmus” és „klasszicizmus” is más a XVII. században, mint egyéb korokban.

Pusztán „formális” meghatározás, amilyenell Wölfflin és tanítványai kísérleteztek, Bialostocki szerint elégtelen. A barokkot mint *Lebensgefühl*-t analizáló német és angolszász elméletek is vitathatóak. A lengyel tudós inkább azokkal a francia és olasz véleményekkel rokonszenvez, amelyek a barokk *retorikus* színezetét emelik ki. Ebből a retorikából adódik szerinte a barokk művészet és irodalom „metaforikus” jellege. A művészet metaforikusságának kulcsát pedig az *ikonológia* adja kezünkbe.

Bialostocki ikonológiai elméletére még visszatérünk, most azonban hadd utaljunk arra az érdekes párhuzamra, amely a lengyel barokk „keleti”, tehát litván-orosz területen létrejött alkotásait a mexikói és brazil barokk „karcsúságával” (*sztrélitósé*) és dekoratív gazdagságával veti össze. Ez valóban termékeny gondolat, mint ahogy a mexikói és általában latin-amerikai barokk újabban intenzíven meginduló kutatása⁵³ Európa számára is sok érdekeset mondhat.

A harmadik fő-referátumot Poznańban Władysław Tomkiewicz, a lengyel művészet-történet egyik vezető-egyénisége tartotta, az idézőjelbe tett „barokk” művészetről Lengyelországban.⁵⁴ Ez az idézőjel a címben elárulja Tomkiewicz professzor kissé szkeptikus és kritikus magatartását. Sok helyütt mutat rá az eddigi kutatás hiányára és fogyatékoságaira, eléggé nagyán tartja a még elvégzendő munkát. Nem osztja viszont azok nézetét sem, akik a barokkot feltétlenül oligarchikus, ellenreformációs, kozmopolita művészetnek bélyegzik meg. Bár ellensége a társadalmi szempontok túlságos hangsúlyozásának az esztétikai szemlélet rovására, ez mégsem jelenti a marxista kutatás elvetését. A mecénások közt azonban nemcsak az egyházat és az udvart látja meg, hanem a „nemési sznobizmust”, sőt a városi magisztrátusokat is (Krakkó, Poznań, Gdańsk stb.).

Külföldi — elsősorban római és Gdańskon (Danzig) át beáramló flamand — északi-német — hatások mellett a hazai mesterek fontosságát is hangoztatja. A névtelen vagy alig ismert szerzetes-festők művei, jórészt haláltáncok, vértanúságok, épületes és megrázó jelenetek, a „helyi legendák” feldolgozásai, a szarmatizmus nemesi portréfestészet: mindezzel kell és érdemes foglalkozni. Kitűnő megjegyzései vannak Tomkiewicznek a szarmatizmus művészeti jegyeiről, a dagályosságról (*przesada*), színpadiasságról, emfázisról. Újra és újra hangsúlyozza: még sok kutatásra van szükség: az emléanyag részletes feltárására, levéltári munkákra, a mecénások szerepének megvizsgálására, ikonográfiai adatok gyűjtésére. — Mindehhez hozzátehetjük: a magyar művészettörténetnek is nagy szüksége volna az újabb lengyel kutatások alapos ismeretére! Akkor nem fordulhatna elő, hogy például Baranyai Béláné Nyugat-Németország XVII. századi művészetében keresse az alföldi Nyírbátor barokk oltárainak rokonait,⁵⁵ s a földrajzilag és társadalmilag sokkal közelebb eső lengyel kapcsolatokat elhanyagolja!

A negyedik poznaí referátum Nagylengyelország, azaz Poznań közelebbi és távolabbi környékének, valamint magának a városnak művészetével foglalkozik. Kollektív munka: Ewa Kręglewska — Foksowicz, Eugeniusz Linette, Janusz Powidzki és Aniela Ślaska kutatásainak eredménye.⁵⁶ — A részletek nagyon érdekesek, de az egész nincs jól megkomponálva, széteső, néha zavaros és áttekinthetetlen. Valami kronológiai vagy műfaji rendet jó lett volna tartani! Sokat nyújtanak viszont a filológus-olvasó számára is a korreferátumok, elsősorban Piotr Bohdziewicz professzornak, a lublini katolikus egyetem művészettörténetésének, valamint a már ismert Roman Pollaknak hozzászólásai.

Bohdziewicz, akárcsak Bialostocki, történeti visszapillantással kezdi. Az eddigi barokk-koncepciókat bírálja, Wölfflinről azonban nagyon jó véleménye van. Úgy hiszi ő is, hogy szükség van a „barokk ember” elméletére. Descartes-ot és Leibnizet, mellettük pedig a szenteket és a katonákat, a kolostorok és hadseregek tagjait tartja a kor tipikus alakjainak. A barokk „feszültségét” őszintének véli, nem pusztá „reprezentációnak”. Racionalizmus, szenzualizmus és temperamentum találkozik ebben a korban, néha együtműködés, néha összeütközés formájában, s így érthetővé válik az erős feszültség, a nagy dinamika.⁵⁷

Roman Pollak kétszer is hozzászólt a vitához, s mindkétszer nagyon érdekes dolgokat mondott.⁵⁸ A lengyel reneszánsz jobban fel van dolgozva, mint a barokk, hangoztatta. Ez utóbbról még eléggé keveset tudunk! Útalt ő is a külföldi szakirodalomra, s olyan részletproblémákat is felvetett, mint a gesztus, a színpadiasság fontossága a barokkban, a tájkép, a művé-

⁵³ Vö. Irving A. Leonhard: Baroque times in Old Mexico. Ann Arbor 1959.

⁵⁴ Biuletyn Historii Sztuki, XX. 37—48.

⁵⁵ Baranyai Béláné: A nyírbátori minorita templom berendezése. Művészettörténeti Értesítő, 1960. IX. 98.

⁵⁶ Biuletyn Historii Sztuki, XX. 49—101.

⁵⁷ Uo. 103—105.

⁵⁸ Uo. 105—106, 114—115.

szeti ágak keveredése, az emblematika, Tasso és Marino hatása. Második felszólalásában joggal bírálta az „idegenszerűségek hajszolását” (*pogoń za cudzoziemszczyzną*) egyes lengyel művészettörténészeknél — ezt sok magyar kutatóról is elmondhatta volna, akik boldogok, ha német vagy osztrák mesternevet találnak! — s a lengyel művészek alkotásainak fokozottabb figyelembevételét ajánlotta.

Pollak kétségtelennek tartja, hogy a lengyel barokk már a XVI. század végén kezdődik, s igen sokáig él. Általában érdekes, hogy sok lengyel kutató jut el ahhoz a megállapításhoz, amelyet magyar vonatkozásban Klaniczay Tibor fogalmazott meg: „A reneszánszt egy csaknem két évszázados barokk periódus követte.”⁵⁹ Ezért is volna olyan fontos a magyar barokk lengyel és általában szláv kapcsolatainak felkutatása az erőltetett német hatáskeresés helyett! — A „lengyel manierizmus” Pollak szerint csak bizonytalan, átmeneti jelenség, annál fontosabb azonban a szarmatizmus: itt ő is további kutatásokat tart szükségesnek. Érdekes végül irodalom és művészet érintkezési pontjainak kimutatása, olyan barokk író-mágánásoknál, mint Krzysztof Opaliński vagy Stanisław Herakliusz Lubomirski, akik komoly mecénások is voltak.

Nincs időnk, hogy a poznaí vita minden egyes korreferátumát méltassuk. Utalnunk kell azonban arra, hogy Jan Białostocki referátuma könyvalakban is megjelent, több más, jórészt reneszánsz- és barokk-tárgyú tanulmánnyal együtt.⁶⁰ Olvashatunk például a kötetben egy szép Bernini-tanulmányt, amely meggyőzően mutatja ki „barokk” és „klasszicizmus” dialektikáját ebben a nagy művészen, aki vérbeli barokk alkotó létere mégis egyúttal az utolsó „reneszánsz-ember”.⁶¹ A stíluskorszakok átmenete, egymásbakapcsolódása kitűnően érződik a lengyel tudós fejtegetéseiben. Részletesen szól aztán az *ikonológiáról*, erről az érdekes, új tudományágról, amelynek célja a műalkotások „tartalmának”, eszmei mondanivalójának interpretálása, többnyire egykorú források segítségével. Főként a reneszánsz és barokk műalkotások elemzésénél nyújt segítséget az ikonológia. Persze, Białostocki tudja, hogy fenyeget a belemagyarázás veszélye, kellő kritikával és önfegyelmellemel azonban hasznosnak tartja az új módszert.⁶² Nálunk, sajnos, még ritkán élnek vele, pedig megalapítói sorában a magyar származású Tolnay Károly és a szintén magyarországi születésű Hans Sedlmayr is szerepelnek.⁶³

9. A lengyel barokk-kutatás aktivitásának, széleskörű érdeklődésének szép bizonyítéka a *Przegląd Humanistyczny* (Humanista Szemle) 1960. évi 5. száma, amelynek majdnem minden cikke a barokkal foglalkozik. Itt olvashatjuk Julian Krzyżanowski már idézett cikkét. Ezt követi Wiktor Weintraub professzornak, a második világháború idején Amerikába menekült polonistának varsói előadása: „A lengyel barokk néhány kérdéséről”.⁶⁴

A tömörségében is nagyon gondolatébresztő tanulmányban érvényesül, „a modern nyelvtudományak az a törekvése, hogy a nyelvi elemeket bizonyos rendszerbe tudja állítani, és hogy ez a rendszer magából a nyelvből mint jelrendszerből következék, ne kelljen miatta a nyelven túlmenő területekre elkalandozni” (Papp Ferenc).⁶⁵ Más szóval: Weintraub a *strukturális* eredményeit szeretné a barokk-kutatásban felhasználni. Figyelmeztet arra, hogy a barokk íróknál nem a világnézeti elemek a legfontosabbak, nem az írók állítólagos „vallásossága” vagy „szabadgondolkodása”, hanem maga a *nyelv*, a nyelvi kifejezésnek sajátos, a klasszicista kánoktól elütő formái. Ezeket keresi és elemzi Weintraub már Sęp-Szarzyńskinél, azután a XVII. századi lengyel költőknél. Úgy látjuk, ez a módszere nagyon hasznos és termékeny. Persze, később túl is lép rajta, hiszen nem pusztán nyelvtudományi fejtegetésekre törekszik, hanem irodalomtörténeti és esztétikai problémák megoldására.

A barokk fogalmának „elasztikus” kezelését tartja szükségesnek. Érdekes problémákat vet fel: a királyi udvar szerepét a lengyel barokkban, a lengyel „vallásos érzés” Brémond-szerű vizsgálatának követelményét, a humanista kultúra továbbélését, a lengyel barokk hosszú életét (még 1770 körül érezhetők nyomai!), az orientalizmus kérdését, s nem utolsósorban a „kéziratoságot”. Tudjuk, hogy a lengyel barokk irodalom számos alkotása a XIX., sőt XX.

⁵⁹ Klaniczay Tibor: A nacionalizmus előzményei a magyar irodalomban. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 1960. XVI. 23.

⁶⁰ Jan Białostocki: Pięć wieków myśli o sztuce. Warszawa 1959. 213—244.

⁶¹ Uo. 89—114.

⁶² Uo. 271—296.

⁶³ Vö. Hans Sedlmayr: Kunst und Wahrheit. Zur Theorie und Methode der Kunstgeschichte. Hamburg 1958. 87—127.

⁶⁴ Wiktor Weintraub: O niektórych problemach polskiego baroku. Przegląd Humanistyczny, 1960. IV. nr 5, 9—27.

⁶⁵ Papp Ferenc: Új irányzatok a szovjet nyelvtudományban. Nyelvtudományi Közlemények, 1959. LXI. 400.

századig kéziratban lappangott. Az írók maguk is csak szűkebb olvasótáborra számítottak: cenzúrára nem gondoltak. Innen a lengyel barokk őszintesége, nyúltsága, néha szókimondó vastagsága. Ez egészen sajátos helyzetet biztosít számára, egyúttal azonban az élet atmoszférájával tölti meg. Író és olvasó közt egészen szoros kontaktus jöhet létre: ebben rejlenek a maga sajátos értékei, s a szarmatizmus még a marinista főúri lírába, Andrzej Morsztyn költészetébe is behatol. Másrészt pedig olyan nagy költő, mint a latinul író Sarbiewski, még az angol „metafizikus poétákat” is ihlette: Henry Vaughan vagy Abraham Cowley lírájában ki lehet mutatni ennek nyomait.

A barokk-szám női munkatársai, Margaret Schlauch, Jadwiga Sokolowska, Elida Maria Szarota és Alicja Sternberg a német, francia, angol barokk problémáiról referálnak. (A szláv barokk-kutatással sajnos nem foglalkozik külön cikk!) — Emeljük ki végül Maria Strzalkowa tartalmas beszámolóját a francia barokk-vitáról.⁶⁶ Ez a szép cikk túllép a szokásos referátumok keretein, s a kelet-európai kutatás számára is sok érdekeset nyújt. A szerzőnőnek a mi sáros-pataki barokk-vitánkról is tudomása van, s állandóan hangsúlyozza az összehasonlító stúdiumok fontosságát. Nyomon kíséri a francia barokk-szemlélet alakulását, elsősorban Marcel Raymond, Jean Rousset, Raymond Lebègue, André Chastel, Victor-Lucien Tapié és Pierre Kohler műveiben. Sajnáljuk viszont, hogy a cseh Václav Černýt nem ismeri,⁶⁷ aki már 1937-ben írott „barokk-esszéjében” foglalkozott Agrippa d'Aubigné, Guillaume du Bartas, Szalézi Szent Ferenc, Corneille alkotásainak barokk jellegével. Strzalkowa cikkét olvasva, meg kell állapítanunk, hogy az egykor annyira „barokk-ellenes” Franciaország ma a barokk-kutatás egyik centrumává vált. . .

Kelet-Európában ez a cím viszont Lengyelországot illeti meg. Közel hetven éve folyik itt már a barokk felkutatása, értékeinek feltárása. A magyar tudomány szempontjából nagyon fontos, hogy ezt a munkát figyelemmel kísérjük és eredményeit felhasználjuk.

Angyal Endre

Magyar—szlovák kulturális kapcsolatok

1.

Csanda Sándor: Magyar—szlovák kulturális kapcsolatok. Pozsony 1959. 414 l.

Szívderítő, életigényről valló ez a Pozsonyban megjelent komoly formátumú, négy-százoldalas kötet. Már a címnél az az érzése támad az embernek, hogy ime van folytatása annak a munkának, melyet annyi ellenállás közepette három évtizeddel ezelőtt mi kezdtünk meg, s vittünk némi sikerrel félreérthetetlen, elvi jelentőségű eredményekhez. Néhány év óta új szakaszába lépett a magyar—szlovák kapcsolat, de ennek a szakasznak máig csak publicisztikájá támadt, művelődéstörténeti eredményeit még nem tette mérlegre senki. Nyilvánvaló, hogy a mai állapot a múltra nézve is igényt képvisel, sőt feladatot: egy ezerszentszós szomszédság átvilágítását. Rendkívüli feladat! Rábirható-e bárki a kérdés szakművelői közül, hogy elvállalja e feladat teljesítését? Elérkeztünk-e odáig, hogy amit szlovák—magyar szellemi kapcsolatnak nevezünk és érünk, azt kitergessük, megvizsgáljuk ízenként e csoportosításuk értéke szerint? E könyv nem tanulmány, Csanda Sándor, a fiatalabb magyar írástudók egyike a mai Pozsonyban, mindössze a kérdés dokumentumait gyűjtötte össze, antológiát nyújt itt, szövegek és képek gyűjteményét, némi magyarázattal.

Ez is nagyon jó gondolat, a csoportosításon múlik, jellemzővé válik-e, vagy csak felvető formájúvá, végső beállítás nélkül. A kötet bevezető tanulmánya rendkívül laza és határozatlan, célkitűzése és módszere tekintetében egyformán. Szerző „a magyar—szlovák kulturális kapcsolatok történetére a szocialista humanizmus szemüvegén keresztül” akar tekinteni, hangsúlyozza, hogy csakis a pozitív kapcsolatokkal óhajt foglalkozni. Talán nem kell itt rámutatnunk, mennyire naiv felfogás ez. A szocialista humanizmus, melynek mi is hívei vagyunk, etikai kategória, a szlovák—magyar szellemiség kérdése kritikai kategóriát követel az etikai alaphoz. Csanda Sándornak meg kellett volna előljáróban magyaráznia két nemzet társadalmi és történeti összeszővődését, a szellemi kapcsolatok alapját. Minthogy ilyen mértékkel nem élt, egyébként dicsegetre méltó szöveggyűjteménye teljesen impresszionista jellegű, széteső, hézagos és hiányos. Nem kétséges a szerző jó szándéka és ügybuzgalma (könyve didaktikai igényeket elégít ki a szlovákiai magyar középiskolákban). Szövegei alkalmasak arra, hogy az olvasó eltűnődjön felettük, s maga végezze el az összehasonlítást, a kihalított részletek visszaforrasztását a teljes eredetibe, s a hiányzó részletek felderítésére adja fejét. Így rájön arra,

⁶⁶ *Maria Strzalkowa*: Dyskusja nad barokiem literackim we Francji. *Przegląd Humanistyczny*, 1960. IV. nr 5, 75—101.

⁶⁷ *Václav Černý*: Esej o básnickém baroku. Praha 1937. 68—75.

hogy a szlovák — magyar közösség és kölcsönösség egy régi patriarchális életformáé volt, melyhez hasonlóan nem produkált a régi Magyarország egyetlenegy más nemzetiségével sem. Anyag tehát bőségesen állott a szerző rendelkezésére, részben ismert matéria, részben eddig közölhetlen anyag. Dokumentumszerűsége ismeretlennek és ismerősnek természetesen csak együtt van. Nézzük, mit nyújt a szlovákiai magyar kutató.

2.

Első fejezete a magyar — szlovák kapcsolatok legrégebbi emlékeiről szól, ezeken az írásban fennmaradt emlékek értendők, holott az etnológiai anyag is rendelkezésünkre áll, összehasonlító kutatással érdekes dokumentumok emelhetők ki belőle. Szerzőnk él is időnként ennek az anyagnak egy részével, közöl népdalokat és történelmi énekeket, a népmesét azonban figyelmen kívül hagyja, némiképpen a leggazdagabb példátartat is: a népballadákat. A történelmi jellegű népdalokat Kollár gyűjteményéből közli, magyar fordításban. Csanda módszere azonban olyan, hogy a tájékozatlan olvasó nem tudja meg pontosan-hitelesen, honnan való az idézett vers (bibliográfiát nem ad). Abban egyetértünk vele, hogy a Nagymorva Birodalom egyházi szláv kultúrájának nincs folytatása a szlovákságnál, hozzátehetné volna, szembe-tűnő, hogy a Szvatopluk-kornak nincs rezdülésnyi nyoma sem a népben. A feudalizmus emlékei Szent Istvánnal kezdődnek a szlovák nép emlékezetében, s folytatódnak az Árpád-házi királyokkal. Jó példa rá a Szent Istvánt idéző: Tombolt a harc, tombolt s a Zníó vára alatt, mely IV. Béla emlékét őrzi. Az a különös, hogy a *natio hungarica* fogalma, mely a magyarországi nemességet jelentette, már ily korán átszüremlik a népbe. A kétféle nép, magyar és szlovák, egy nemzetről s egy országról beszél. Jan Kollárnak, a pánszlávizmus atyjának, igazán senki sem vehet szemére magyar-barátságot. Mégis Kollárnak köszönhetjük a feudális korszak legszembetűnőbb s legérzelmesebb magyar — szlovák népi dokumentumait. Kollár, aki élete java részét Pesten morzsolta le, mint evangélikus lelkész, a szláv népek kölcsönösségének megvalósítására törekedett, szellemi téren. Az egység érdekét nézve ellenezte a szláv nyelvi test differenciálódását, s ezért ádáz dühvel fordult Stúrék ellen, akik akkortájt hirdették meg a szlovákság elszakadását a cseh irodalmi nyelvtől, s egy önálló, a népi idiómán alapuló, szlovák irodalmi nyelv mellett törtek lándzsát. Kollár szlovák volt, de csehül írt, s a divatba jövő népköltészet sikerei láttán ösztönös mozdulattal összegyűjtötte a szlovák népdalokat, és ezzel pontosan saját célkitűzését érvénytelenítette. Mert a nevezetes gyűjtemény egyszerre cáfolta a szláv világ felé és Bécs felé irányított tézisé a magyarok és szlovákok békétlen együttéléséről, s a másikat: a szlovák irodalmi nyelv statuálásának felesleges, sőt káros voltáról. Kollár gyűjteménye a magyar-szlovák történelmi összefonódást és a szlovák irodalom jelenlétét dokumentálta.

Kiaphadatlan forrás Kollárnak itt a magyar fővárosban megjelent gyűjteménye, Csanda is ebből merít leginkább, bár egyetlenül. Kár, hogy egy újabb szlovák gyűjteményből, a Melicherčík — Brtn-féléből s a Horák-féle szlovák népballada-kötetből nem válogatta ki a leglényegesebb darabokat, célkitűzéseinek olyan igazolását, aminőt hangban, kristálytisztan elvi felfogásban, a patriotizmus hirdetésében keveset találunk a könyvben.

De amit a következő fejezetben bemutat, a török hódoltság korából fölzúgó hangokat, amelyek közös hazát emlegetnek, „magyarok honát”, talpasok helyett huszárokat, fővárosnak Budát, török — magyar végeket, jellemnek a pozsonyi vámost, aki odaadja lányát a török basának, de a lány nem megy, inkább a Dunába öli magát, az mind rokon. Nemcsak így, motívumban rokon ez a költészet a magyarral, hanem hangban, ritmushoz is. A szlovákság nem külön népként vesz részt a török elleni harcokban (mint például a cseh), hanem együtt, egyben a magyarral, mégis a szlovák jaj külön hangzik, mert a déli etnikai határon, Balassi végváránál, a szlovákok is megszennvedtek a török dúlást. Tinódi éneke majdnem azonosan zeng a korabeli szlovák rigmusokkal. Az Ének a murányi várról, melyet Sziklay László hasonlított össze gondosan Tinódi azonos témájú ének-részével, azonos felfogásra s észjárásra mutat. Helyesen tette Csanda, hogy párhuzamosan közli Tinódiéval a magyarra fordított szlovák éneket. Még érdekesebb dokumentuma a két nyelven interpretált egyazon patriotizmusnak az Ének a szigeti várról című szlovák történelmi költemény, ez a nagy lélegzetű, száz strófás mű, melynek első változatát Kollár közölte 1834-ben, a másodikat is Kollár a Národnie zpiewanky második kiadásában, 1890-ben megtalálták a harmadik s 1952-ben a negyedik variációt. Zrínyi hősiességét úgy mondják el, mint a nevezetes várostrom évéből származó ismert magyar ének. Mindez valóban közös szellemre, közös felfogásra mutat. Kékkőről, Egerrel, Divényről, Somoskőről egyformán énekel a névtelen szlovák költő, a magyar haza végvárait állítva példának.

A történelmi énekek után a XVI. század közös széphistóriáiból nyújt ízelítőt a pozsonyi antológia. Csanda helyesen elemzi a Szendrői Névtelen művét, Szilágyi Mihály, és Hagymási László történelméről, s a hozzá párosuló Piseň o dvuch uherských panoch című szlovák éneket,

mely ugyanazt a történetet dolgozza fel. Itt már világos, hogy a szlovák mű csupán változata a magyarnak, de olyan a fordítás, hogy szabad átdolgozása az eredetinek. Helyénvaló Balassi Bálint beállítására e korszakba, de érthetetlen, hogy ezt miért kísérte meg élő szlovákiai írók Balassi cikkeivel, holott Balassi maga produkálja idevágó dokumentumait (például szlovák jobbjágra érdekében írt levelével stb), viszont nem tudjuk, mit értsünk azon, amit Csanda a magyarázatban állít, hogy tudniillik Balassi 1572-ben, Rudolf koronázásán „szlovák zászlót” vitt?

A könyv ötödik fejezetében a XVII. század „kétnyelvű” költőiről szól a könyv, s bemutatja példaként Rimay Jánost, Madách Gáspárt és Beniczky Pétert. De Rimay János csak egy nyelvű költő volt, egy szlovákuul írott levele alapján éppúgy nem mondhatjuk két nyelvű poétának, mint számos latin nyelvű levele és írása alapján nem nevezzük három nyelvűnek. Beniczky magyar és szlovák verseinek párhuzamos bemutatása viszont helyes. A szerkesztő önálló kutatási területe a szlovák kuruc versek problémája. A kuruc szlovákság — ez volt az egész nép, labanc tótságról keveset mondanak a kútfők — valóban testvérként áll a magyar szabadságharcban Rákóczi népével. Ezt a fejezetet a szlovák népi múltnak csak most kezdik hangsúlyozni. Rendkívül fontos szakasz a két nemzet történetében. Rendkívül izgalmas, érdekes, poétikai szempontból is kíváló a kuruc korszak szlovák lírája. Bizonyítéka annak, hogy a török megszállás után az osztrák megszállás ellen nem harcolt kisebb tűzzel a felvidéki nép, tehát a történelmi szlovákság, mint a magyarság. Csanda jó példákát idéz e tétel hitelesítésére, a „Sasnak körme közül” felszabadulni vágyó népről. Idézzük itt Tóth Tibor szép fordítását, az eredeti szlovák kuruc líra egyik gyöngyét, a Voltak ám legények című vers néhány strófáját:

Voltak ám legények, de elmúlt viráguk
Nemsokára mi is elmúlunk utánuk.

Hogyha mi elmúlunk, elmúlik az ország,
Mint a rozmaring, ha szirmától megfosztják.

Hogyha mi elmúlunk, elmúlik a világ,
Piros rózsatőről lehervad a virág.

Kopasz címet adtak, koronánk elvették.
Ösi koronánkat hazánkból kivették. . .

Még Thaly Kálmánnak is támadt utánczója századunk elején a szlovákok közt Michal Matunák személyében, aki ugyancsak történetíró volt. A kuruc szellem mélyen beivódott a szlovákságba. Busa Margit felfedezése a keszthelyi kódexben, Ján Čaplovič legutóbbi felfedezései Pozsonyban, Samo Tomášik kuruc népdalainak helyes beállítása: nemcsak számban, hanem eszmei erőben s elvi állásfoglalásban messze felülmúlják a Ján Kollár publikálta szlovák kuruc anyagot. Csanda állásfoglalása a Matunák-féle vers-kiegészítések dolgában azonban még korántsem tűnik fel véglegesnek. Nem értjük, miért mutatja be Rákóczi nagy hívét, Dániel Krmant, az írástudó papot a latinból fordított oroszországi útinaplója részletével, mikor ott van a mártír Krmán híres zsolnai szlovák prédikációja 1704-ből, a legragyogóbb állásfoglalás a szlovákság részéről a kuruc ügy mellett.

Gazdag forrása a szlovák—magyar szellemi együttműködésnek (mert nem csupán kapcsolat volt ez, hanem együttműködés) a szlovák népballadák sora. Csanda kilenc népballadát mutat be, de nem a politikai s történelmi tárgyúakat. A népballadák őrzik a magyar—szlovák egysors legtöbb érzelmi elemét, a szülőföld átszellemítését, a közös sors gondját-baját, a nép forrongó akaratát, a béke és szabadság áhítását. Érdemes volna ezeket a népballadákat külön kötetben, művészi magyar átköltésben közzétenni!

Változatos, érdekes a XVIII. század anyaga is. Bél Mátyás kommentálásánál azonban nem értjük a tudós író szlovák származásának hangsúlyozását. Bizonyos konszenzussal kell megítélni az ide vagy oda tartozást. Bél maga magyar nyelvtenában magyarnak mondja anyanyelvét, most publikált diákkori magyar versei, a Petrov-féle Bél-tanulmány adatai származásáról világosan szólnak. Bélel éppen azt dokumentáljuk, hogy szlovák vidékről származván, mennyire megbecsülte a szlovák népet és nyelvét is. Bél tehát a mi részünkről szóló vallomás, ahogy az utána következő Sámuel Rozsnay, a magyar költészet szlovák propagálója, a szlovák oldalról közeledik felénk. Rozsnay különben kitűnő parcella számunkra, kutatásra való anyag!

Bernolák cseh—latin—német—magyar szótára, a reformkor első évéből, s elvi fejtegetései a szótár előszavában a magyar nyelv és a szlovák nyelv viszonyáról, Jan Kollár már említett nagy gyűjteményének külön értékelése az időrendi sorban, s újabb szemelvények bemutatása ebből az anyagból, Chalupka magyar tárgyú vigjátéka: a béke és egyetértés utolsó fénye a nacionalizmus megérkezése előtt.

Csanda helyesen mutatja Sárosi Gyula eperjesi munkásságával, Eötvös Józsefnek a tót lányról írt elbeszéléssel, Kazinczy Gábor magatartásával, Haán Lajos, Pulszky Ferenc, Széchenyi István írásműveivel a szabadságharc nemzedékének szlovák-megbecsülő szemléletét. Kár, hogy a Petőfi pozsonyi napjairól írott megemlékezés nem Petőfi magatartásának velejét magyarázza, hanem csak mellékes vonásaira figyelmezteti az olvasót. A Stúr-iskola magyar kapcsolatairól határozottsággal emeli ki Andrej Sládkovič-nak, a szlovák romantika legnagyobb képviselőjének magyar vonatkozásait. (Sziklay László érdeme, hogy erről a fejezetről sokat tudunk már.) Farkas Jenő Sládkovič-fordítása művészi interpretáció a sok kevésbé sikerült átköltés anyagában. Ide tartozik a magyar Gáspár Imre közvetítő szerepének méltatása is.

Az 1848–49-es szabadságharc szlovák megnyilvánulásai közt is sok magyar-barát vonatkozásút talált Csanda Sándor. Ján Chalupka, Andrej Sládkovič, Jonás Záborský, Janko Král, Viliam Pauliny—Tóth megnyilatkozásai éppoly jelentősek, mint Hurbanéi. Itt nagyon hiányoljuk Kuzmány Kossuthot és a márciusi döntéseket dicsőítő lelkes versét, amely pár év óta már nem ismeretlen a szlovák irodalomtörténetben. Persze, egészen másként hatna e fejezet anyaga, ha történeti háttérből, Stúrék—Hurbanék magyarellenes, osztrák zsoldba merülő, de népük igazáért felvonuló képéből hasítaná ki a szerkesztő. Így, ahogy van, levegőben lóg ez a fejezet.

Csanda nyomom követi a Bach-korszak idejét és a dualizmus korának főleg magyar oldalról jövő megnyilatkozásait. Értékes dolgok rejlenek itt is. Nemcsak a szlovákoknál, a magyarok közt is töretlenül fennáll az a felfogás, hogy a patriotizmus jobb a nacionalizmusnál. A szlovákok védelemből mondják, (Tisza Kálmán már bezárhatja a szlovák középiskolákat), a magyarok elvi meggyőződéssel vallják. A szlovák népdalok magyar fordítása, kiadása a Kisfaludy Társaság keretében, a szlovák—magyar kiegyezést és békét sürgető Szilágyi—Bobula-féle levélváltás. Jókai Mór nevezetes cikke 1873-ból a Hon hasábjain a magyar sovénok ellen Geduly Lajos evangélikus püspök tiltakozása a két szlovák gimnázium megszüntetése ellen és főleg a prófétai szólamú Mocsáry Lajos magatartása: nem elszigetelt jelenségek sorozata. Ezek a magyar értelmiségiek és politikusok a szlovák egyenjogúság leghívebb magyar rétegére támaszkodtak: a népre. A nép, a történeti érzés, a patriotizmus igazán önzetlen képviselője sugalmazza a becsületesen liberális nemzedéket a mi oldalunkon, ahogy magyar értékelésre ragadja a szlovák oldalon Hviezdoslavot, a nagy költőt, Petőfi. Arany, Madách tolmácsolóját.

Mikszáth Kálmán életműve a szlovák—magyar együttélés érzelmi enciklopédiája. A könyv természetesen bemutatja Mikszáthot, de nem egészen megfelelően. Mikszáth életművének mélyebb, körültekintőbb elemzése egyöntetűbb fogalmazást adott volna, mint aminőt a kötet közöl. Lényegében Ady „magyar jakobinus-hangja”, melyet méltón reprezentál a változtatás is, a mikszáthi patriotizmusból indul ki, midőn azonos jogot követel a nemzetiségeknek, s forradalmi összefogást hirdet a feudális kormányzat ellen. Ady nagy hatása századunk szlovák irodalmára tulajdonképpen a közös haza értelmének utolsó nagy fellángolása a szlovákoknál. De miért hiányzik a társa: Bartók Béla, a szlovák népdallamok összegyűjtője?

A két világháború között valóban korszakalkotó fejezet nyílt a magyar—szlovák szellemi kapcsolatok terén. Kár, hogy a szerző a Magyar Tanácsköztársaság korszakából csak Móríc Zsigmondnak egy riportját közli a kerepesi szlovákok javára történő földosztásról, holott itt fontos és jelentős megnyilvánulások voltak a mi részünkről. Példaképpen csak Juhász Gyula 1918–1919-ben írt hírlapi cikkeit és verseit emlitem meg. A Pozsonyban megjelent könyv természetesen méltatja a csehszlovákiai magyar írók és értelmiségiek, a Sarló nemzedékének úttörő munkáját, bár korántsem a maga teljességében. De a szemelvények, jelzések, a Győry-versek lángoló igazsága élenken mutatja, hogy a huszas-harmincas évek magyar írástudói Csehszlovákiában történeti munkát vállaltak és végeztek, elvi jelentőségű magatartást tisztáztak: a szocializmus felé. A részletesebb és mélyebb ható analízis még jobban megmutatta volna e nemzedék igazát.

Sajnálatos, hogy elsikkadt az antológiából a legkeményebb feltételek közt töretlen hűséggel vállalt magyar magatartás, a szlovákiai magyaroké a második világháború alatt, három nacionalizmusnak — a németnek, magyarnak és szlováknak — tombolása közepette. Pedig kitűnő megnyilvánulásai voltak irodalmi formában is.

A könyv utolsó fejezete a felszabadulás utáni magyar—szlovák kapcsolatokról vél keresztmetszetet nyújtani. De ez a fejezet csak protokollanyagot közöl, költők és írástudók röpké benyomásait, anélkül, hogy érdeme szerint megmutatná a két nép kapcsolatának mai helyzetét, fejlődését és lehetőségeit. Erre, úgy látszik, várunk kell még.

3.

Könnyű feladatom volna, ha ismereteim alapján most kimutatnám, mi minden hiányzik ebből a jóakarató, fontos könyvből. Hány rendkívüli szlovák dokumentum, hány magyar!

Kettőt azonban feltétlenül meg kell említenem. Az egyik az, hogy néhány szemelvényével Csanda Sándor nem szlovák, hanem csehi szellemi kölcsönösséget dokumentált, mind a legrégebb korból, mind a közelmúltból. A cseh—magyar kapcsolatok kérdése külön fejezet, éppen olyan gazdag antológiát állíthatnánk össze ebből az anyagból, mint a szlovák—magyarból. De ennek is más elvi alapjai vannak, más a történeti háttere, más természetű modern megjelenése is. Néhány cseh—magyar szemelvénnel nem érünk el sokat a szlovák—magyar vonatkozások krónikájában. A másik, amit még megemlítenék, a magyarról szlovákra és a szlovákról magyarra fordított művek — legalább áttekintő, nem bibliográfikus — summázása. Ez az igazi materiája az ilyen jellegű és küldetésű könyvnek. S ez is hiányzik. Csanda Sándor nem végzett rossz munkát, fontos és jelentős minden ilyen és ehhez hasonló összegezés. Nem akarom itt fölsorolni tárgyát tévedéseit, elírásait — csupán azokra mutattam rá az ismertetésben, amelyeket elhallgatni nem lehet. Nekünk ezt a formát, a békesség és együtt-haladás tudatosítását, meggyőződéssel pártolnunk és felkarolnunk kell. Amit írtunk itt, bíráló szeretettel írtuk — a szlovákiai magyarokért s a szlovák—magyar szellemi kapcsolatokért. Szalatnai Rezső

Beszámoló a germanisták II., 1959. évi moszkvai ülészakának munkájáról

Két évvel a szovjet germanisztika újabb nagy fellendülését bevezető moszkvai tudományos ülészak után, melyről folyóiratunk III. évfolyamában számoltunk be olvasóinknak, ismét összeült Moszkvában a szovjet germanisták színe-java, hogy nagyszabású tudományos vita keretében mérje fel az első konferencia óta elért eredményeket, és ezek alapján kijelölje a további munka feladatait. A szovjet germanisták II. tudományos ülészaka 1959 tavaszán, március 2—6 között folyt le, részben összevont, részben pedig a német, ill. az angol szakosztály külön tanácskozásainak a keretében. Mind a feladatokat, mind a tudományos érdeklődés növekedésére jellemző, hogy az első ülészak öt előadásával szemben már tizenöt önálló tudományos előadásra került sor, nem szólván a hozzászólások számának igen biztató emelkedéséről. A Német Demokratikus Köztársaság germanistáit Rudolf Große, a kiváló lipcsei nyelvjárakutató és nyelvtörténész képviselte.

Az ülészakot, amelyre most is a szovjet Akadémia moszkvai Nyelvtudományi Intézetének rendezésében került sor, V. N. J a r c e v a, az Intézet Germanisztikai Szakosztályának és a Moszkvai Állami Egyetem Germán—Román Tanszékének vezetője nyitotta meg. Röviden vázolta az első ülészak óta elért eredményeket, ismertetette a II. ülészak munkatervét, majd átadta a szót az első előadónak, a szovjet germanisztika nemzetközileg nagyrabecsült vezető tudósának, V. M. Zsirmunszkij professzornak.

Z s i r m u n s z k i j a mai germanisztika egyik legizgalmasabb, sokat vitatott központi kérdésével, a régi germánok törzsi nyelvjárásaival, mindenekelőtt az ún. északi és déli csoport elhatárolásával foglalkozott.¹ A germán nyelveket, mint ismeretes, a hagyományos újgrammatikus minta szerint ma is általában három — északi, keleti és nyugati — csoportra szokták osztani, amelyeknek egyenes folytatásai sok kutató szerint a régi germán írásos nyelvjárások, később pedig a mai germán nemzeti nyelvek.² Ez az osztályozás — állapította meg az előadó — nem egyéb a schleicheri családfa-elméletre épített elvont sémánál, amely nem felel meg sem a történeti tényeknek, sem a modern nyelvtudomány eredményeinek. Ennek az elavult felosztásnak gyengéi leginkább két ponton mutatkoznak. Egyrészt figyelmen kívül hagyja az északi és a keleti csoport eredeti, ősi egységét, másrészt viszont önkényesen bontja fel a nyugati csoportot egy anglofriz és egy ősnémet csoportra, az utóbbit pedig a második *lautverschiebung* alapján al- és felnémetre.³

Az első ülészakon elhangzott előadásának⁴ alap gondolatát továbbfejlesztve, Zsirmunszkij ismét hangsúlyozta, hogy a germán törzsi nyelvjárások osztályozásánál elsősorban a nyelvföldrajz eredményeire kell támaszkodnunk, szoros együttműködésben a régészettel és a germánység történeti kutatásával. A régi germán nyelvjárásoknak ilyen komplex vizsgálata a fonetikai, grammatikai és lexikális jellegű, egymást folytonosan keresztező izoglosszák szövevényét mutatja, amely híven tükrözi az integrálódásnak, differenciálódásnak és sokrétű keveredésnek a germán törzsek és népek hosszú történelmi fejlődése során kialakult bonyolult folyamatait.

¹ Племенные диалекты древних германцев (северная и южная группа) (= A régi germánok törzsi nyelvjárásai [az északi és a déli csoport]).

² Így Müllenhoff, Streitberg és mások, vö. Nyelvtudományi Közlemények LXI (1959), 140 k.

³ A német nyelvjárások ilyen szétválasztásának formális voltát már Engels kimutatta, vö. Engels: Zur Geschichte und Sprache der deutschen Frühzeit. Berlin 1952, 123 kk. (Der fränkische Dialekt).

⁴ Vö. Filológiai Közlöny III (1957), 169 k.

E folyamatok vizsgálatánál — mondotta Zsirmunskij — állandóan szem előtt kell tartanunk négy fontos tényezőt: 1. az egymáshoz közelálló, rokon nyelvjárások hasonló, párhuzamos fejlődésének lehetőségét; 2. a nyelvi folytonosság feltételeiben rejlő kontaktust, ill. kölcsönhatást;⁵ 3. a folytonosság megszakadásának lehetőségét, amely az egyes törzsek elvándorlása, azaz kiszakadása következtében áll elő, végül 4. a törzsszövetségek kereteiben végbement egyesülés, keveredés és kiegyenlítődés folyamatait, melyek sajátosan jellemzik az így kialakult népeket.

Az előadó teljes mértékben csatlakozott *Ernst Schwarz* nézetéhez, mely szerint a régi germán törzsi nyelvjárások kutatásánál történeti okokból onnan kell kiindulnunk, hogy a germán nyelvcsalád eredetileg két alapvető csoportot alkotott, mégpedig egy északit, vagyis skandináv-gótot, és egy délit, más terminussal szárazföldit, amelyet Zsirmunskij azonosít a későbbi nyugati germánnal.⁶ A gót és az óskandináv nyelv összehasonlítása máris lehetővé tette az eredeti északi csoport azon közös vonásainak rekonstrukcióját, amelyek ezt az egységet közvetlenül az i. e. I. században bekövetkezett felbomlása előtt jellemezték. (Úttörő munkát végzett ezen a téren *Ernst Schwarz*, az erlangeni egyetem tudós professzora.)⁷ Az ezt követő szétválás határozta meg a gót nyelv önálló alakulását, amiről a IV. századbéli nyugati gót írásos emlékek (és még néhány más forrás) tanúskodnak. A gótok kiválása után a skandináv és a déli („nyugati”) germán csoport kontaktusos fejlődése egészen az V. századig folytatódott: ezt mindennél jobban bizonyítja közös izoglosszáik nagy tömege.

A déli, később nyugati germán csoport lényegében az ingveónok, isztveónok és irmínónok három alapvető törzsi nyelvjárásának a magasabb egysége. E három név mögött közeli rokonságban álló törzsek szövetségeit és ősi kultikus egységeit kell látnunk, melyeknek meglétét klasszikus szerzők (Plinius, Tacitus) adatai is bizonyítják, legalábbis az i. sz. I. században. Közülük nyelvi szempontból az ingveón csoport nyelvjárásainak — a friznek, az angolszásznak és a kontinentális ószásznak — a közös jegyei a legmegfoghatóbbak, bár megjegyzendő, hogy a kontinentális ószász a későbbiek során nagy mértékben isztveón (frank) nyelvi hatás alá került. Az ingveón csoportot a közös nyelvjárás sajátosságok egész sora fűzi a földrajzilag is szomszédos óskandináv egységhez. Zsirmunskij azonban arra hivatkozva, hogy ezek a közös vonások viszonylag későiek, nem fogadja el *Ernst Schwarz*-nak azt a feltevését, hogy az ingveónok Skandináviából vándoroltak volna ki.⁸ Ezzel kapcsolatban rámutatott arra, hogy, bár kisebb számban ugyan, de a földrajzi közelség és a kontaktusos fejlődés eredményeként vannak olyan nyelvjárású jegyek is, amelyek az irmínónokat is összekötik az északi csoporttal. Az utóbbi években, mint tudjuk, élénk vitákat eredményezett az alemann és skandináv nyelvjárások lexikális egyezéseinek problémája.⁹ — Összegezésként az előadó megállapította, hogy a három csoport nyelvjárású különbségei és *Fr. Maurer* elmélete ellenére is, a déli („nyugati”) germán nyelvcsalád a maga egészében határozottan kirajzolódó nyelvjárású egységet alkot, bár ezt is, mint minden történelmileg kialakult nyelvjárású közösséget, különböző kronológiai jegyek kapcsolják össze.

Külön is hangsúlyozni szeretnénk Zsirmunskijnak azt a megállapítását, hogy sohasem volt egységes „ősnémet” („urdeutsch”) nyelvi állapot; a német nyelv közösség integráció útján született meg.

A következő előadó, E. A. Makajev, a moszkvai Nyelvtudományi Intézet munkatársa, ugyancsak az első konferencián tartott beszámolójára¹⁰ építve, a közgermán nyelv fogalmát igyekezett tisztázni.¹¹ Bevezetésül megállapította, hogy a közgermán nyelv fogalma nyelvészeti realitással bír: nyelvészeti realitáson pedig a rendszerezett nyelvi tények bizonyos összessége értendő, amely tér- és időbeli kapcsolatban áll más összességekkel, a nyelvi folytonosságnak egy részét képezi, és az adott összesség alapján és keretében lehetővé teszi az értelmes interpretációt. Következésképpen, a közgermán nyelv leírása és interpretálása csakis nyelvi ismérvek alapján lehetséges, minden extralingvisztikai kritérium tudatos kikapcsolásával. Ily módon, mondotta, a közgermán nyelv leírása a fonológia (azaz a fonetika és a fonémika), valamint a grammatika (azaz a fonomorfológia, a morfémika és a szintagmatika) szintjén nemcsak lehetséges, hanem elengedhetetlen.

⁵ Uo.

⁶ Ld. *E. Schwarz*: *Goten, Nordgermanen, Angelsachsen*. Bern—München 1951, 142. kk.

⁷ Ld. *E. Schwarz*: i. m.; *Uő*: *Probleme und Aufgaben der germanischen Stammeskunde*. GRM 1955, 2. füzet; *Uő*: *Germanische Stammeskunde*. Heidelberg é. n. (1955) stb.

⁸ Vö. *E. Schwarz*: *Goten stb.*, 276; *Uő*: *Germanische Stammeskunde*, 39.

⁹ Ld. *Fr. Maurer*: *Nordgermanen und Alemannen*. 1942, 1952³.

¹⁰ Vö. *Filológiai Közöny III* (1957), 170 k.

¹¹ Понятие общегерманского языка (= A közgermán nyelv fogalma).

Döntő fontosságú ebben a germán alapnyelv két (protogermán és közgermán) szakaszra bontása, továbbá mindkét szakasz konstitutív elemeinek meghatározása.¹² Makajev periodizálása szerint a *protogermán szakasz* az indoeurópai nyelvközösség szétállásának korától a germán alapnyelv megszilárdulásáig, a közgermán szakasz pedig a germán alapnyelvtől olyan izoglosszakótegek kialakulásáig tart, amelyek lehetővé teszik az egyes nyelvjáráscsoportok meghatározását. — A protogermán szakasz egyik megkülönböztető jegye a szótag bizonyos önállósága a szó keretén belül. A hangsúlyos és hangsúlytalan magánhangzók sorsa ebben a szakaszban azonos. A mondaton belül feltétlenül megvolt ugyan a szótagok „rangsorolása” — eredetileg talán zenei, majd később dinamikus alapon —, de ez a „rangsorolás” nem érintette a szótag fonéma állományát. Így módon tehát a protogermánban sem hiányzott a hangsúlytalan és a hangsúlyos pozíció különbsége, de ez kizárólag a metrikában volt releváns. Ilyen értelemben állíthatjuk, hogy a hangsúlyos és hangsúlytalan vokalizmusnak a közgermán szakaszban megszilárduló különbözősége nyelvészeti szempontból nem más, mint egy metrikai jelenség fonologizációja. A szótag említett önállóságának elsődleges feltétele azoknak az asszimilatív tényezőknek a hiánya, amelyek akár csak részlegesen is előidézhetik az adott nyelv fonológiai rendszerének átalakulását. Ezen a ponton tehát a protogermán szakasz hallatlanul csekélyebb mértékben áll szemben az indoeurópai alapnyelvvél, mint a közgermán időszakkal, amelyben az asszimilatív jelenségek, főleg a germán nyelvi közösség idejének vége felé, rendkívüli mértékben megszaporodnak. A protogermán állapot strukturális jellege tehát felettebb konzervatív. — A *közgermán szakasz* ezzel szemben éppen a különböző asszimilációs folyamatok jellemzik, főként a magánhangzórendszerben, amelyek a kombinatorikus változatok fonologizálása következtében részben a fonológiai rendszert is átalakították. Ebből a szempontból a közgermán szakasz átmeneti korszak, a szerkezeti különbségek pedig közte és az egyes germán nyelvjáráscsoportok között kevésbé élesek, mint a közgermán és a protogermán szakasz között. Éppen erre a szakaszra esik a germán hangsúlyrendszer megszilárdulása. A hangsúlyrendszer átalakulása rendkívül fontos következményekkel járt a kor egész fonológiai szerkezetét illetően, és előidézte a hangsúlyos és hangsúlytalan pozíció megszilárdulását, ami viszont a germán nyelvjáráscsoportok önálló fejlődése során a hangsúlyos és a hangsúlytalan magánhangzók rendszerének elvileg új útjait teremtetten meg.

Az első nap harmadik előadója, N. S. Z. C s e m o d á n o v moszkvai egyetemi tanár a germán és a balti nyelvek kapcsolataival foglalkozott.¹³ A korábbi nézetek kritikai összefoglalása után megállapította, hogy az adott kérdést csak történeti interpretálás segítségével lehet sikeresen megoldani. Az indoeurópai nyelvek nyelvjárási tagolódásának kérdését, mint mondotta, nem szükséges az indoeurópai alapnyelv kezdeti differenciálódásának kérdésére korlátozni. Ez a kérdés feléleli a régi indoeurópai nyelvjárási történeti kölcsönösségének egész szövevényét. Mégis miután megállapítjuk a germán nyelvek rokoni kapcsolatait, kihámozzuk rendszerükből az indoeurópai közösségtől örökölt legrégibb jelenségeket, továbbá mindazt, ami a későbbiek során alakult bennük ki, módszertani szempontból igen fontos nemcsak a fonetikai, grammatikai és lexikális jelenségek összességét és kronológiai viszonyát figyelemmel kísérni, hanem a vizsgálandó nyelvek korrelációjának jellegét is, ill. a fejlődés különböző szakaszain tapasztalható kölcsönzések különböző típusait, ahogyan ezt igen jól szemléltetik a germán és latin (gót—latin, ófelnémet—latin) nyelvi kapcsolatok.

A germán és a balti nyelvek történelmi közösségének kikövetkeztetése fonológiai rendszerük összevetésénél ütközik a legnagyobb nehézségekbe. A két nyelvcsoporthoz kapcsolatait a korai nyelvjárási szétágazás, a hangsúly és a mássalhangzók rendszerében beállt elkülönülés már a fejlődés legrégibb szakaszán elhomályosította, és régi genetikussá válásuk a történeti korszakban már csak a magánhangzórendszerben, főleg az apofónia jelenségeiben őrződik meg. Világosabb képet nyerünk a két nyelvcsoporthoz közös morfológiai újításainak összehasonlításánál, itt ugyanis lehetséges a kezdeti nyelvjárási talánság korába visszanyúló ősi jelenségek (az esetragozási közösség) mellett elkülöníteni a későbbi korok örökségét, amilyen pl. bizonyos névszói alakok és igei szóképző típusok szerkezeti közössége, bizonyos számnevek képzésének viszonylag késői azonossága, a szóképzés elemeinek közös jelenségei stb. Még teljesebb képet nyújtanak a germán és a balti nyelvek ősi közösségéről a szókincs elemei. Ma nemcsak a germán—balti lexikális egyezések sorát növelhetjük *Trautmann*, *Scherer* és *E. Georgiev* adataival,¹⁴ hanem az egyes nyelvek szerint is el tudjuk határolni az etimológiai

¹² Vö. Filológiai Közlöny III (1957), 170 és 6. jegyzet.

¹³ К вопросу о германо-балтийских языковых связях (= A germán—balti nyelvi kapcsolatok kérdéséhez).

¹⁴ Vö. főként *R. Trautmann*: Baltisch-slavisches Wörterbuch. Göttingen 1923 és *Э. Георгиев*; Балтославянско—германското езиково родство. Szófia 1941 (Известия на Семинара по славянска филология VIII).

párhuzamokat, ami már alapot ad bizonyos kronológiai egybevetésekre. Különösen érdekes a gót és litván lexikális egyezések elemzése, minthogy ezek a germán és a balti nyelvek közöségének legrégibb adatolt korszakába nyúlnak vissza. Ez az analízis lehetővé teszi, hogy elhatároljuk (a közös indoeurópai és a közös germánkelta és germánbalti-szláv réteg mellett) a jellegzetesen germán—balti és gót—litván egyezések rétegét.

Csemodánov befejezésül hangsúlyozta: mindezek alapján egyet kell értenünk V. Georgiével és T. Lehr-Splawińskivel¹⁵ abban, hogy az indoeurópai alapnyelven belül szoros genetikusan kapcsolatot állt fenn a germán és a balti-szláv csoport között, amelyek Georgiev szerint már az i. e. III. évezredben önállóak voltak.¹⁶

A következő nap, március 3-a első előadója, M. M. Guchman, a moszkvai Nyelvtudományi Intézet tagja, az összehasonlító-történeti kutatások szempontjából elemezte a fonológia és a fonetika viszonyát.¹⁷ Kifejtette, hogy ma már gyakorlatilag vitán felül áll a fonológiai elemzés alkalmazásának lehetősége az összehasonlító-történeti kutatásokban, így a germán nyelvek összehasonlító nyelvtanát illetően is. Erről tanúskodik azoknak a munkáknak a hosszú sora, amelyek fonológiai szempontból vizsgálják a germán nyelvek hangrendszerének történetét, ill. annak egyes folyamatait.¹⁸ A történeti-fonológiai kutatások módszerét illetően azonban még jelentős nézeteltérések vannak, ugyanígy azon folyamatok lényegét tekintve, amelyek szoros kapcsolatban állnak a fonológiai rendszerek változásával, elsősorban ezeknek a változásoknak az okait illetően. A fonológia és a fonetika elhatárolása sem egyéses még. Mindezt nemcsak a történeti fonológia feladatainak bonyolult volta okozza, hanem mindenekelőtt az egyes szakemberek fonológiai nézeteinek a különbözősége.

Guchman szerint a nyelv hanganyaga sem antropofónikus, sem akusztikai szempontból nem lehet a történeti fonológiai kutatás közvetlen tárgya. Mind az élő nyelvek régebbi szakaszainak, mind a holt nyelveknek kutatásában, mindenekelőtt pedig az alapnyelv felderítésében a hangrendszer többé-kevésbé valószínű rekonstruálására kell szorítkoznunk, amit különféle kutatási módszerek, így az ortográfiai rendszerek, a rímek, más nyelvekbe átkerült tulajdonnevek átírása, a régi kölesönzések, a nyelvjárási adatok, a későbbi nyelvfejlődési tendenciák, az általános fonológiai törvényszerűségek stb. alapos elemzése lehetővé is tesz. Guchman is ugyanarra az álláspontra helyezkedett, mint Fourquet, a kiváló francia germanista: bármennyire is általános és sokszor hipotétikus az alapnyelvi és történeti fonetikai elemzés, e korok fonológiai leírása, a fonéma-korrelációk tisztázása a megelőző fonetikai elemzés nélkül mégsem lehetséges.¹⁹

Az egyes nyelvek történeti fonológiája nem épülhet fel kizárólag különböző korszakok synchron metszetei alapján, hanem azoknak az egyedi változásoknak a tanulmányozására is támaszkodnia kell, amelyek előidézik a fonológiai rendszerek átalakulását. A fonológiai rendszer alapegysége, állapította meg az előadó, a fonéma, a fonológiai folyamatoké pedig a változás legkisebb egysége, a megkülönböztető jel. Ez utóbbi határozza meg az egymással szemben álló fonémásorok korrelációjának minőségét, változásai pedig — még ha mennyiségileg nem is hatottak az adott nyelv fonémaállományára — a fonológiai rendszer átalakulását eredményezik. Ilyen szemszögből pl. az angol vokalizmusnak azon változásai, amelyek a hosszúság-rövidség korrelációjának a zártság-nyíltság korrelációja útján történt leváltásával állnak kapcsolatban, a fonológiai rendszer átalakulását jelentették.²⁰ Guchman szerint az ún. első v. germán *lautverschiebung* is a germán mássalhangzórendszer bonyolultabb fonológiai változásai jellemzik, bár több nyelvész ennek folyamatait fonológiaiilag irrelevánsnak minősíti.²¹

A fonológiai változások különböző típusait már R. Jakobson, A. Martinet és H. Penzl leírták. Ezeket igen különböző okok idézhetik elő, folyamataikban pedig nem ritkán különböző tényezők hatásai összegeződnek és kereszteződnek. A fonológiai változások

¹⁵ В. И. Георгиев; Исследования по сравнительно-историческому языкознанию Москва 1958, 224; Т. Lehr-Splawiński: O pochodzeniu i prajęzyku słowian. Poznań 1946

¹⁶ Vö. В. И. Георгиев, i. h. (ld. a 15. jegyzetet).

¹⁷ Соотношение фонологии и фонетики в сравнительно-исторических исследованиях (A fonológia és a fonetika kölesönös viszonya összehasonlító-történeti kutatásokban).

¹⁸ Ld. J. Kurilowicz, B. Trnka, J. Fourquet, W. Treadell, J. W. Marchand, H. Penzl, W. G. Moulton és mások ilyen irányú tanulmányait.

¹⁹ J. Fourquet: Phonologie und Dialektforschung am Elsassischen. *Phonetica* IV (1959), 85 kk. (Symposium Trubetzkoy).

²⁰ Sok kutató másként magyarázza ezt a folyamatot.

²¹ Így pl. az amerikai E. Sapir.

legfőbb tényezők azok a folyamatok, amelyek fonetikai síkon mennek végbe. Ezek teremtik meg a fonológiai rendszer átalakulásának feltételeit, sőt gyakran ezek hozzájárulnak a fonémák funkcionális természetével kapcsolatos belső fonológiai törvényszerűségeket. Abban a folyamatban pl., melynek során a germán [u] fonéma két fonémára ([u] és [o]) bomlott, különböző tényezők hatása érvényesült. Fontos szerepet játszott ebben a germán magánhangzók hajlama különféle asszimilációs folyamatokra, ami egyazon fonéma variánsainak pozíciós váltakozásában fejeződött ki, vö. ófn. *hulfum*, de *giholfan*, másrészt a rövid [o] hiánya, minthogy ez már korábban egybeesett a rövid [a]-val, ami az oppozíciók rendszerét nemcsak a rövid magánhangzók háromszögén belül, hanem a rövid és a hosszú magánhangzók szembenállása szempontjából is megbontotta. Másrészt figyelembe veendő olyan fonetikai folyamatok hatása is, mint pl. a szóvégi hangsúlytalan szótagok szétroncsolása, ami meghatározta a *wort* (rég. *a-tó*) és *uurm* (rég. *i-tó*) oppozíciójának motiválatlanságát. Végül, nem csekély szerep jutott a morfológiai tényezőknek sem, ami a pozicionális változatok paradigmatisztiás kiegyenlítésében nyert kifejezést. Sokkal ritkábban figyelhető meg más nyelvjárások vagy nyelvek tényezőinek hatása, bár erre is akad példa, ld. azon frank nyelvjárások fonológiai rendszerének átalakulását, amelyekbe a második *lautverschiebung* után délnémet mássalhangzók nyomultak be.

Az előadó végül hangsúlyozta, hogy a fonológiai rendszer strukturális változásainak az okait vizsgálva mindenkor szem előtt kell tartani az összes fonetikai és fonológiai tényezőt, nem ritka ugyanis, hogy az, amit első látásra a változások okának tekintünk, nem más, mint egy láncszem a ható tényezők hosszú sorában.

Ezután M. I. Sztjeblin-Kamenszkij, a Szovjetunióban folyó skandinavisztikai kutatások vezetője világította meg a skandináv *brechung* kérdését fonológiai szempontból.²² Az [u] és [o] hangzónak az *i-umlautot* közvetlenül megelőző váltakozásából, valamint a rövid [e]-nek a *brechungot* megelőző váltakozásaiból arra következtetett, hogy az umlautot és a *brechungot* közvetlenül megelőző időszakban [i] és [e] fonológiaiilag különbözőzt [u]-tól és [o]-tól, mint nem labializált a labializáltól. A nyelválás mindkét sor szempontjából irreleváns volt. Az előadó szerint mind az *umlautnak*, mind a *brechungnak* éppen ez volt az előfeltétele. A skandináv *brechung* eredményét két fonéma kapcsolatában látja, amelynek első tagja analogikus kapcsolatot teremthetett bármely magánhangzóval. A második tag az önálló fonémákhoz hasonlóan részt vett a szabályos hangváltásokban. Mindez, ti. az egész hangkapcsolat, az írásban is megrögződött, függetlenül az ortográfia tökéletlenségétől. Sztjeblin-Kamenszkij megállapította, hogy a *brechungnak* nemcsak fonetikailag, hanem fonológiaiilag is érvényesülnie kellett a hangsúlytalan magánhangzók szinkópja előtt.

A nap harmadik előadásában Sz. D. Kacnelson beszélt a germán nyelvek szótagintonációjáról.²³ A szótaghangsúly kérdéseire a germán nyelvek összehasonlító nyelvtani kutatásában eddig kevés figyelmet fordítottak. Néhányan ugyan számot vetettek a skandináv tónusok közgermán, sőt indoeurópai eredetének lehetőségével,²⁴ azonban ez a feltevés nem nyert szélesebb elismerést, és a szótaghangsúly szerepe a germán nyelvek összehasonlító nyelvtanában továbbra is elenyésző maradt. A germán hangsúly összehasonlító-történeti kutatásának ki nem elégítő voltát elsősorban annak az empirikus bázisnak a szűk jellege magyarázza, amelyen a szótaghangsúly vizsgálata mindeddig folyt. A kutatók figyelme is elsősorban a skandináv jelenségekre irányult, amelyek egyedül látszanak állni a germán nyelveken belül. A skandináv tónusok elszigetelt vizsgálata nem adott lehetőséget eredetük időbeli meghatározására, így nem csoda, hogy sokan ezeknek közgermán, sőt indoeurópai eredetéről beszéltek, míg mások szerint csak a skandináv nyelvek fejlődésének viszonylag késői szakaszán alakultak ki.

Új távlatokat nyitott a germán hangsúly kutatásában a német nyelvjárások hangsúlyának vizsgálata. A német és németalföldi nyelvjárások szótaghangsúlyáról már a múlt század végén elhangzottak különböző vélemények, azonban mindaddig, amíg a szótagintonációkat e nyelvjárások viszonylag késői termékének tekintették, szóba sem jött összevetésük a skandináv tónusokkal, tehát nem is figyelt fel rájuk a germán nyelvek összehasonlító nyelvtana. Csakis azután, hogy Theodor Frings megalapozta az ún. „rajnai akcentus” régi voltának elismerését,²⁵ Welter pedig rámutatott az intonációs folyamatok egész sorának

²² Скандинавское преломление с фонологической точки зрения (= A skandináv *brechung* fonológiai szempontból).

²³ О слоговой интонации в германских языках (= A germán nyelvek szótagintonációjáról).

²⁴ Így Kock (Umlaut und Brechung), A. Noreen, H. Hirt és R. C. Boer.

²⁵ Th. Frings: Die rheinische Accentuierung. DDG XIV (1916).

össznémet jellegére,²⁶ került napirendre az új tények bekapcsolása az összehasonlító-történeti kutatásokba. A német és németalföldi nyelvjárások szótágintonációjára vonatkozó adatok, a skandináv nyelvi tények és az intonációs jelenségeknek az angol nyelvjárásokban meglevő nyomai azonban megteremtették azt a szilárd alapot, amelyen hozzá lehet kezdeni a germán nyelvek összehasonlító hangsúlykutatásához. Kacnelson megállapította a továbbiakban, hogy nem fér kétség a különböző germán nyelvek intonációs rendszerének rokonságához. A kutatás legközelebbi feladatát abban látja, hogy elhatároljuk e jelenségek eredendően közös vonásait azoktól, amelyek az egyes nyelvek önálló fejlődése során, egymással párhuzamosan keletkeztek. A szótághangsúlyozás jelenségeinek összehasonlító-történeti elemzése önmagában is nagy jelentőségű, de az intonációs jelenségek és a történeti hangváltozások nyilvánvaló összefüggése következtében elősegítheti sok olyan fonetikai törvényszerűségnek a megvilágítását is, melyeknek belső „mechanizmusát” sok szempontból még ma is homály borítja.

Március 4-én V. N. Jarceva tartotta meg előadását a mondattanban tapasztalható innovációk kérdéséről.²⁷ Mondattani innovációkon szerinte a mondattani minták (modellek) átalakulása értendő. Ezek a minták a rokon nyelvek adott csoportján belül autochton jellegűek. Egyes esetekben lehetnek ősi kölcsönzés eredményei is, azonban új környezetükben már általában oly mélyreható változásokon mentek keresztül, hogy a kérdéses nyelv mondattani struktúrájának szerves részeivé váltak. A mondattani innovációk jellegének tisztázásánál igen fontos azoknak a történelmi törvényszerűségeknek a meghatározása, amelyek az egyes rokon nyelvek mondattani szerkezetének fejlődésében mutatkoznak. Míg a közös mondattani *minták* rekonstrukciójánál feltétlenül ki kell emelnünk az egyes rokon nyelvekben mutatkozó *hasonlatosságokat*, addig az *innovációk* meghatározásánál nagyobb szerep jut az egyes nyelvekben meglevő *különbségeknek*. A mondattani innovációk vizsgálatánál feltétlenül tisztázandó a következő: 1. a régi mondattani minta további fejlődése során azonos marad-e önmagával, vagy beáll-e benne valamely minőségi változás, amely a minta belső átalakulásához vezet? 2. A rokon nyelvekben meglevő hasonló mondattani szerkezetek sora az alapnyelv egy bizonyos szerkezetének felel-e meg, mint ennek fejlődési terméke? 3. Milyen mértékben használhatjuk fel az alapnyelv mondattani minta-típusainak meghatározására azokat a szerkezeteket, amelyek a rokon nyelvek valamely fejlődési szakaszán mint archaizmusok határolandók el?

Amikor a mondattani minták oly alakjait elemezzük, amelyek alapján az adott nyelv mondattani szerkezetében innovációk keletkezhetnek, figyelembe kell vennünk két fontos tényezőt: 1. az adott minta mennyiségi mutatóit, azaz gyakoriságának fokát; 2. azt a helyet, amelyet a kérdéses mondattani minta a jellegüket tekintve hozzá közelálló mondattani szerkezetek közt foglal el.

Ezután Rudolf Große, lipcsei germanista vázolta tömören a mai német nyelv-állapot kutatásának problémáit, különös tekintettel a nyelvjárások és más nyelvi rétegek viszonyára. Tisztázní igyekezett olyan sokféleképpen értelmezett fogalmaknak a tartalmát, mint nyelvjárás (*Mundart* és *Dialekt*), köznyelv (*Gemeinsprache* és *Umgangssprache*), érintkezési nyelv (*Verkehrssprache*) és irodalmi nyelv (*Schriftsprache*, *Literatursprache*), ill. irodalmi köznyelv (*Hochsprache*).²⁸

A következő napon, március 5-én külön értekezett a német és az angol szakosztály. Az angol szakosztály ülésén B. A. Iljics az értelmi állítmány kifejezési eszközeinek fejlődéséről beszélt.²⁹ Megállapította, hogy az óangolban még viszonylag kötetlen szórenddel állunk szemben, a középagol korszakban viszont a szórend már fokozatosan megszilárdul, és így egyre kevésbé alkalmas az értelmi állítmány kifejezésére. Másrészt azonban a névelők kialakulása pótolja ezt. Az újangolban ez a helyzet még jobban megszilárdul. Mindhárom koron végighúzódik természetesen az intonáció értelmi állítmányt kifejező szerepe, amit azonban az írás nem rögzít.

V. N. Jarceva részletesen foglalkozott a paradigmának az analitikus szerkezetű nyelvekben betöltött szerepével.³⁰ Megállapította, hogy a mai angol nyelvben tulajdon-

²⁶ H. Welter: Die Mundarten des Aachener Landes als Mittler zwischen Rhein und Maas. 1938, 53 kk. (§§ 124 kk.); Uő: Beobachtungen zum Cleveländer Akzent. PBB LXII (1938), 437 kk.

²⁷ К вопросу об инновациях в области синтаксиса (= A mondattani innovációk kérdéséhez).

²⁸ R. Große érdekes tanulmánya hamarosan megjelenik mind német, mind orosz nyelven.

²⁹ Развитие способов выражения смыслового предиката в английском языке (Az értelmi állítmány kifejezési eszközeinek fejlődése az angolban).

³⁰ Проблема парадигмы в языке аналитического строя (= A paradigma problémája analitikus szerkezetű nyelvekben).

képpen csak az ige rendelkezik terebélyes paradigmával, amelynek viszont az analitikus és szintetikus formák összekapcsolása a sajátossága. A paradigma legfontosabb vonásai szerinte: 1. az alakok homonímiájának a foka, vagyis a paradigmason belül megkülönböztethető alakok mennyisége; 2. az egyes alakok morfológiai tagolhatósága, amennyiben a paradigmator elszigetelt elemének morfológiai kifejezetlensége, vagyis a szóalaknak a tövel való egybeesése jelentős paradigmaközi homonímiát eredményezhet.

G. P. T o r s z u j e v a szótag szerkezetét vizsgálta a mai angol nyelvben.³¹ Szerinte a szótag szerkezeti elemzése csakis a szó fonetikai szerkezetének elemzése alapján lehetséges. A szótag alapját szerinte is a magánhangzók és a mássalhangzók kapcsolata képezi. Bizonyos mássalhangzók persze tölthetnek be magánhangzó szerepet is, mint ahogy bizonyos magánhangzók is fellephetnek mássalhangzói funkcióban. Utána A. A. U f i m c e v a foglalkozott a lexiko-szemantikai csoportok történeti vizsgálatának alapelveivel.³²

A német szakosztályban két előadás hangzott el. V. G. A d m o n i a mai német nyelv közös esetének problémáját fejtegette.³³ Hangsúlyozta, hogy az általános nyelvészeti fogalmak szerinti, tulajdonképpeni közös esettől a német nyelv közös esete eltér, amennyiben ezt a főnévi csoport szerkezetének általános strukturális törvényszerűségei vagy pedig különféle funkciók határozzák meg, amely funkciók különben az alanyesetet jellemzik. Ez azt jelenti, hogy a német nyelv ilyen jellegű eseteiben nem kell a közös eset kialakulásának kezdeti szakaszát feltennünk. — A német szakosztály másik előadója O. I. M o s z k a l s z k a j a volt, aki a szófaj állományában meglevő strukturális-szemantikai szókatagóriákról beszélt.³⁴ Úgy látja, hogy a szófajt alkotó szóosztályon belül a szavak egyes nyelvtani típusait és nyelvtani kategóriáit el kell egymástól különíteni, mégpedig a formaképzés azon sajátosságainak figyelembevételével, amelyek a szófaj állományán belül egyes szócsoporthoz tartoznak, vagyis figyelembe kell vennünk viszonyukat az adott szófajra jellemző séémához. A merőben strukturális jegyek alapján elkülönülő nyelvtani szótípusoktól és szókatagóriáktól eltérően, a strukturális-szemantikai szókatagóriákat a szófaj állományán belüli egyes szócsoporthoz lexikális tartalmának figyelembevételével kell kiemelni. A lexikális tartalom meghatározhatja a szó grammatikai szerepét, sőt valamely nyelvtani kategóriához való tartozását.

Délután összevont ülésen került sor S z. A. M i r o n o v előadására, aki a németalföldi-holland irodalmi nyelv kialakulásának kérdésével foglalkozott.³⁵ Az irodalmi nyelvben, mondotta, a nemzeti nyelvnek egységes, nyelvjárások feletti normája értendő, amely két változatban — egy írottban és egy beszéltben — ölt testet. Az irodalmi nyelv e két változatának nyelvjárásai alapja nem mindig és nem feltétlenül azonos. Erre igen jellemző példát nyújt a németalföldi-holland nyelv esete. A németalföldi irodalmi nyelv kialakulásának folyamatát a legtöbb holland és belga kutató erősen leegyszerűsíti és egyenes vonalban ábrázolja, figyelmen kívül hagyva a különböző történelmi és nyelvi tényezők bonyolult kölcsönhatását, az irodalmi nyelv írott és beszélt változatának eltérő vonásait. Az általános séma szerint a németalföldi irodalmi nyelv fejlődésében három szakaszt szoktak elhatárolni: egy *flamandot* (XII—XIV. sz.), egy *brabantit* (XIV—XV. sz.) és egy *hollandot* (XV—XVII. sz.). Ez a folyamat azonban sokkal bonyolultabb, és nem vezetett máig sem mind a két említett síkon egységes nyelv kialakulására. A németalföldi-holland írásos nyelv alapját ma nem a holland, hanem a hagyományos flamand-brabanti változat képezi, amely egykor nagy irodalommal rendelkezett, s amelyet a déli nyelvjárások is nagymértékben támogattak, aminek következtében északon is meghonosodott mint írott változat. A mai németalföldi irodalmi nyelv beszélt változata viszont az északi, kevert jellegű holland nyelvjárás alapján jött létre. Ma e két változat fokozatos kiegyenlítődésének vagyunk tanúi. Az irodalmi nyelvből fokozatosan kiszűrődnek a legkonzervatívabb dél-németalföldi vonások, amelyeknek a helyét egyre inkább a beszélt, északi jellegű változat foglalja el.

Az ülésszak utolsó napját, március 6-át általános vita töltötte ki, melynek során kirajzolódtak a legközelebb megoldandó feladatok főbb vonásai. A sokrétű vita után V. N. Jarceva ünnepélyesen bezárta az ülésszakot.

Hutterer Miklós

³¹ О структуре слога в современном английском языке (A modern angol szótag szerkezetéről).

³² Принципы исторического изучения лексико-семантических групп (= A lexiko-szemantikai csoportok történeti tanulmányozásának elvei).

³³ Проблема общего падежа в современном немецком языке (A közös eset kérdése a mai német nyelvben).

³⁴ Структурно-семантические разряды слов в составе части речи (= Strukturális-szemantikai szókatagóriák a szófaj állományában).

³⁵ К вопросу о формировании литературной нормы в нидерландском языке (= A németalföldi irodalmi nyelv normáinak kialakulásának kérdéséhez).

Othmar Feyl: Beiträge zur Geschichte der slawischen Verbindungen und internationalen Kontakte der Universität Jena

Jena, Gustav Fischer Verlag. 1960. XXXI + 378 l.

„Nemzetpedagógiai szempontból kevés dolognak van felismerhetőbb gyógyító ereje, mint ha egy nép más népekhez fűződő viszonyának tükrében minden kendőzés nélkül önismeretre jut.” A szerzőnek ez a műve 95. lapján található mondata megmagyarázza, miért fogott a jénai egyetem csodálatos kapcsolatainak kutatásához, egyszersmind rávilágít arra is hogy milyen szellemben gyűjtötte össze igen figyelemreméltó adalékait. A német tudomány mulasztásait akarta pótolni a szomszéd népekkel való törődés terén: „Ami a német történet-tudományban, könyvtártudományi munkában és a szlavisztikában a német határcölöpökig érő látóhatárból 1870/71. óta elszáradt, s felelőtlenül észrevétlenül maradt, az ma és a jövőben újabb hidat verhet szomszédainkhoz.” (95. l.) Nem öncélú adatgyűjtés eredménye tehát ez a mű, hanem hídépítés a tudomány fegyvereivel, a nacionalista elzárkózás teljes felszámolásának a szándékával.

Egy szerény recenzióban már alkalmunk volt megállapítani Feylnek a jénai egyetem folyóirata 1953/54-i évfolyamában megjelent¹ s az előttünk fekvő műben is legjelentősebb és legerjedelmesebb (1–91. l.) tanulmányáról,² hogy a szerző ezt a célkitűzést milyen pozitív módon s milyen magas színvonalon tudta megoldani. Köztudomású, hogy a jénai egyetem — sok más hasonló intézménnyel együtt — milyen fontos szerepet játszott Közép- és Kelet-Európa népeinek kultúrtörténetében; könnyen érthető volna tehát az is, hogy ha ebben a műben pusztá hatáskutatással, Jéna hatásának egyoldalú bemutatásával volna dolgunk. De Feyl műve nemcsak elvileg akarja felszámolni a múlt kóros örökségét; a népek barátságát úgy is szolgálja akarja, hogy nem a kelet-európai népeknek a németiségtől való kulturális „függését” mutatja be; a valóságot sokkal hűségesebben akarja megközelíteni: a kölcsönös baráti kapcsolat bemutatása a célja, az, ami Jénát a tőle keletre, illetőleg délre fekvő területek tudományával és irodalmával összekötötte. Amikor műve előszavában (Zur Einführung XXIII—XXXI. l.) tisztázní igyekszik anyagfeldolgozási módszerét, hangsúlyozza is az egész problematika komplex jellegét, és két főcsoportra, mindkét főcsoportban pedig egymással szorosan érintkező hat-hat alcsoportra osztja azokat a problémákat, melyek kutatásai közben felmerültek és megoldásra várnak.

Feyl műve nem összefüggő, egységes gondolatmenettel rendelkező értekezés, hanem több — egymás mellé fűzött — részlet-tanulmány. Ebből olvasója joggal vonhatja le azt a következtetést, hogy a szerző úgy érezte: sem az adatpublikáció, sem pedig az adataiból levont következtetések terén nem jutott még el a szintézis lehetőségéig. Mi, akik a magyar tudománynak az imperializmus korában a szláv és főleg a szomszédos szláv irodalmakkal szemben elkövetett mulasztásait igyekszünk pótolni, ismerjük ezt a nehézséget: nem egy területen az adatfeltárás nehéz munkáját is nekünk magunknak kell elvégeznünk ugyanakkor, amikor az összefüggések megkeresése és a legösszetettebb problémák megoldása is a mi feladatunk.

A könyv a már említett első tanulmányon kívül „Exkurse zur Geschichte der südosteuropäischen Beziehungen der Universität Jena” címmel nyolc kisebb részből álló, igen érdekes adatokat tartalmazó értekezést közöl, majd a cseh országrészekhez fűződő kapcsolatokat mutatja be egy rövid írásban, végül annak a kerekén kétszáz esztendőnek (1650—1850) a legfontosabb szellemi áramlatairól szól, amikor a jénai egyetemnek a kisugárzása a tőle keletre és délkeletre eső területekre a legtermékenyebb volt. Ebben az utolsó, hat részből álló alfejezetben a kései humanizmustól a pietizmuson, Buddeus áldásos munkásságán (1705—1729), a mérsékelt felvilágosodáson, a klasszicizmuson át egészen a nemzeti, korai liberális mozgalmakig az olvasó elé tárul mindaz, ami a német kultúra e gócpontját a jelzett két évszázad alatt jelentőse tette.

A rendkívül instruktív és minden Délkelet-Európa-kutató számára nagy jelentőségű könyv szerzője anyagát elsősorban magának a jénai egyetemnek a szempontjából közli és dolgozza fel. Ezen nincs mit csodálkoznunk: Feyl elsősorban az érdekli, hogy a művében taglalt tények mit jelentenek annak az intézménynek a történetében, amelyet szolgál. De a kívülállót, a német egyetemi várossal kapcsolatban szóba kerülő délkelet-európai (szláv és nem szláv) irodalmaknak a kutatóját is érdekli a szerzőnek ez a centrális problémája. Csak egyetlenegy példával igazoljuk ezt: Feyl megpróbálja meghatározni, hogy meddig volt Jénának vezető

¹ Die führende Stellung der Ungarländer in der internationalen Geistesgeschichte der Universität Jena. Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich Schiller—Universität Jena. Jahrgang 3. 1953/54. Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe. Heft. 4/5. 399—445.

² Irodalmi Figyelő, 1956. II. évf. 1. sz. 67—71.

szerepe a német egyetemek között a külföldi kapcsolatok terén, s mikor lett Halle a komoly konkurrens. A nagy március előtti időre, Németország kapitalista fejlődésének az előestéjére teszi a szerepváltás időpontját. Ez a probléma viszont korántsem csak német belügy. Annak idején a szlovákok XIX. századi irodalmi fejlődésével kapcsolatos több problémáról szólván,³ megkockáztattuk azt a feltevést, hogy amíg a szlovák nacionalizmus második nemzedéke Kollárral az élen még Jénát látogatta, a harmadik nemzedék, a Štúr iskola tagjai — ha eljutottak Németországba — kivétel nélkül a hallei egyetem hallgatói voltak. Mind a mai napig nem tudtuk pontosan megállapítani e jelenség okát, s Milan Pišút idézett szerény munkánk szép, alapos bírálatában kétségre is vonta állításunk megalapozottságát.⁴ Feylnek a jénai s a hallei egyetem szerepváltásáról szóló tétele közelebb hozott a megfejtéshez: Jéna racionalista klasszicizmusát Štúréknál, a népies romantika költőinél a hegeli dialektika váltotta fel. Mind a német egyetemek kultúrtörténetének, mind pedig a délkelet-európai irodalomtörténeti kutatásnak hasznára fog válni, ha a problémát Feyl előkészítése után mélyrehatóbban sikerül majd tisztázni, és a legapróbb részletkérdésekig, egészen a személyi problémáig (pl. egyes professzorok hatását) is eljutva lehet majd megvilágítani a bemutatott változások okait.

Igazságtalanok volnánk viszont Feylrel szemben, ha azt állítanók, hogy teljes mértékben Jéna-centrikus. Művének a délkelet-európai irodalmak és általában a szlavisztika szempontjából éppen az a jelentősége, hogy adatainak és az adatok összefüggéseinek a külföldi hátterét, a délkelet-európai viszonyokat is igyekszik bemutatni és megmagyarázni.

Mindenekelőtt egész sor olyan eddig ismeretlen adatot kapunk tőle, amelyek jelentős mértékben gazdagítják az érdekelt nemzetek irodalomtudományát. Szemelvények Buddeus orosz- és magyarországi levelezéséből. Bél Mátyás, Ján Kollár, az eperjesi Vandrák András ismeretlen levelei, Hrabowszky Dávid XIX. századi magyar származású nevelő és jogász igen érdekes naplója, amely mind a magyar forradalommal rokonszenvező emigráns életéről, mind pedig az asszimiláció Magyarországon oly fontos problémájáról eddig ismeretlen, lényeges adatokat tartalmaz: megannyi érdekes, a hazai szakemberek feldolgozására váró új dokumentum. De hasznosak az egyes apróbb, eddig nem eléggé ismert adatok is: pl. az, hogy Kis János, a magyar felvilágosodás jelentős írója, Kazinczy Ferencnek, a magyar nyelvújítás vezérének személyes jóbarátja, a jénai egyetemen díszdoktorátust nyert. Senczi Molnár Albertnek, a XVII. század elején a protestáns humanizmus nagy magyar képviselőjének *Novae Grammaticae Hungaricae*...-ja és *Dictionarium*...-ja egy-egy eredeti példányban megvan a jénai egyetem könyvtárában egy 1730-32-i magyar nyelvű énekes- és imádságos könyv két példányával együtt és i. t. De hasznosak Feyl szorgalmas kutatásai közben tett apró megállapításai is, mint pl. az, hogy Fries nagy hatással volt Karol Kuzmányra, a szlovák nacionalizmusnak Kollár és Štúr között elhelyezkedő átmeneti alakjára, hogy a jénai Latin Társaságnak és a Természettudományi Társaságnak kik voltak a magyarországi és egyéb kelet-európai tagjai stb.

Feyl nem elégszik meg a szívós, kitartó kutatómunka eredményeként fellelt adatok pusztá közlésével. Komoly erudíciójáról tesz tanúságot, hogy minden részletet igyekszik beleilleszteni a maga időbeli és társadalmi összefüggéseibe, s ez összefüggések felkutatása céljából nagy apparátussal dolgozik. A műve elején felsorolt 163 bibliográfiai adat között nemcsak német forrásokat találunk; Feyl teljesen otthon van a témájához tartozó cseh és szlovák szakirodalomban is. Valószínűleg azért ismer aránylag kevés magyar forrást, mert a nyelvismerete hiányzik hozzá. De talán ez az oka annak is, hogy éppen magyar vonatkozásban van aránylag a legtöbb tárgyi tévedése. Anélkül, hogy ezek felsorolásában teljességre törekednénk, inkább a könyvben való előfordulás, mint a történeti kronológia sorrendjében felemlítjük azokat, amelyek — hitünk szerint — a szerzőt a nagyobb összefüggések tisztánlátásában is megakadályozzák.

Honnan vette, hogy Haan Lajos Ágoston, a szlovák-magyar kapcsolatoknak ez a nemzetiségi harcok kiéleződése idején is fontos úttörője,⁵ 1841-ben mint gimnáziumi tanár Bakabányán (Pukanec)⁶ kezdte a pályáját (21. l.)? Erről sem Szinnyi József bibliográfiai műve,⁷ sem Haannak a budapesti Széchenyi Könyvtárban található magyar nyelvű kéziratos naplója.⁸

³ Launer István, egy 1848. évi szlovák röpirat szerzője. Bp. 1948. Szláv Filológiai Értekezések. 3. 13.

⁴ Renegát či European? Tvorba. (Lipt. Mikuláš). VIII. évf. 2. sz.

⁵ Vö. *Sziklay L.*: Die Anfänge der ungarischen Slawistik. Zeitschrift für Slawistik, 1959. IV. 5. 654—655., 660—672.

⁶ Selmechányától délnyugatra fekvő városka Szlovákiában.

⁷ Magyar írók, 4. 199.

⁸ 1952/Qu. Hung.

sem Haan vejének, Zsilinszky Mihálynak az emlékezéséde⁹ nem tud. Mind a három hitelt érdemlő forrás egybehangzón azt állítja, hogy Haan mezőberényi és eperjesi középiskolai tanulmányainak az elvégzése után 1839-1841 között Békésen (Békés vármegyében, Békéscsaba közelében) volt házitánító, az 1841-42. tanévet a jénai egyetemen töltötte, ahonnan 1842 augusztusában tért haza; itt már a békéscsabai magyar tanítási nyelvű polgári iskola tanári állása és segédlelkési stallum várta. A végeredményben kis elírás helyreigazítása azért lényeges, mert Haan tanulmányai elvégzése után sohasem működött az összefüggő szlovák nyelvterületen, hanem az alföldi szlovák szórványnép lelkésze és kultúrmunkása volt. Ez határozza meg sajátos magatartását, átmeneti helyzetét az asszimilált magyar és a szlovák értelmiségi nemzeti öntudata között.

De minden bizonnyal a földrajzi tájékozódás tévedése az is, amikor Rozsnyót (németül: Rosenau) a Vág (németül: Waag) folyó mellé teszi (114. l.), nyilván Rózsaheggyel (németül: Rosenberg) téveszti össze; Rozsnyó a Sajó folyó mellett terül el. Ennek a földrajzi fogalomzavarnak a következménye, hogy Šafárik szülőhelyét, Feketepatakot (Kobeliarovo) Rózsahegy mellé helyezi (154. l.), holott az Rozsnyó közelében van.

Hrabowszky Dávid 1848-ban nyilván nem Kossuth *Ferenc*cel volt kapcsolatban (179. l.), aki ekkor mindössze 7 éves volt (1841. november 16-án született Pesten), — hanem Kossuth *Lajos*sall.

Haan működési, Šafárik születési helye, Kossuth keresztnéve: részletkérdések a jénai egyetem délkelet-európai kapcsolatai szempontjából. De éppen az olyan természetű műben, mint a Feyl, a részletkérdéseknek van döntő jelentőségük. Hiszen az apró mozaik-kockákból áll majd össze az egész történeti fejlődés képe, és abból egy későbbi időpontban a végleges koncepció.

Elismeréssel kell megállapítanunk, hogy Feyl fentebb említett munkájához képest¹⁰ nagy lépést tett előre a szintézishoz szükséges koncepció kialakítása terén. Nemcsak arra gondolunk itt, hogy a jénai egyetem folyóiratában megjelent szövegről írt recenziók nem egy észrevételét a magáévá tette, s az új változatban több helyreigazítással élt.¹¹ Ennél Feyl sokkal tovább ment: a jénai egyetem egyes periódusainak pontos megállapítása s e periódusok külföldi kapcsolatainak a jellemzése mellett megkísérli, hogy tisztázza Jéna külföldi látogatóinak hazai helyzetét, illetőleg a hazai fejlődésben betöltött szerepét, jelentőségét is. Ezzel — a Jénában föllelt adatok alapján — nagy mértékben hozzá tud járulni a tisztánlátáshoz az érdekelt nemzetek irodalmi, illetőleg általános kulturális fejlődésének belső törvényszerűségében. Elsősorban a délkelet-európai szláv népekről, közülük is a csehekről és a szlovákokról, de főleg a szlovákokról beszél. Hiszen az evangélikus jénai egyetemet leginkább a magyarországi evangélikus teológusok látogatták hosszú évszázadok folyamán: ennek a rétegnek pedig az összes délkelet-európai nép közül a szlovákok kulturális fejlődésében van a legnagyobb jelentősége; a szlovák irodalom történetében az egyházas hagyományok még akkor is hatóerőt jelentenek, amikor másutt már rég túlhaladta őket az idő.¹² Feyl világosan látja a jénai egyetemnek a szlovákok fejlődésében játszott jelentős szerepét, s ezért akkor, amikor első ízben szolt a magyarországi kapcsolatokról, a szlovák jelenségekre vetette a fűsúlyt; a magyarországi német és más nemzetiségű írókról csak másodlagosan, vagy egyáltalán nem is szolt. Annak idején rámutattunk, mennyire megnehezíti ez az eljárás mód a társadalomtörténeti szempont alkalmazását, mert mesterségesen választ el egymástól a társadalmi-gazdasági fejlődés szempontjából szorosan együvé tartozó jelenségeket. Ha van Feyl jelentős munkájának komoly negatívuma, akkor éppen abban van, hogy ehhez az elvhez még mindig nem marad eléggé hűséges, és nem mindig tudja magát függetleníteni a polgári nacionalizmus szellemében megírt délkelet-európai forrásaitól.

⁹ Emlékezéséd Haan Lajos lev. tagról. *Zsilinszky Mihály* lev. tagtól. A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1893. 8. 12.

¹⁰ L. 1. sz. jegyzet.

¹¹ Sajnos, egy elírására tett megjegyzésünk (Irodalmi Figyelő, i. m. 70. l.) — úgy látszik — elkerülte a figyelmét. „Ausgangspunkt des slowakischen Pietismus war Banská Bystrica (Neusohl)” — írja a 27. lapon — „Hauptzentren des madjarischen Pietismus in Ungarn waren die oberungarischen Städte Pressburg, Neusohl und Raab” — olvassuk a 33. lapon. Eltekintve attól, hogy Győr nem Felsőmagyarország, hanem a Dunántúlon fekszik, — a Banská Bystrica — Neusohl esetében mind a két alkalommal ugyanarról a városról van szó. Mint alább látni fogjuk, ebben az időben éppen a patriotizmus, a nemzeti öntudat szempontjából nem lehet egy és ugyanazon városban a nemzetiségeket elválasztani egymástól.

¹² Vö. A szlovák irodalmi élet a múlt század hatvanas-hetvenes éveiben. Filológiai Közönlöny, 1958. IV. 2. sz. 250.

Azt világosan látja, hogy a régi Magyarországon több nemzetiség élt egymás mellett, s hogy irodalom- és általános kultúrtörténeti szempontból az egy állami keretében élő, különböző etnikumból származó írónak vannak közös vonásai. S valóban: Jéna felől nézve a magyarországi magyar, szlovák, német stb. írók mind egy helyről jött vendégeknek látszanak, az anyakönyvbe is egy közös szót írnak be nemzetiségükként: „hungarus”. A könyv szerzője éppen ezért gondosan vigyáz arra, hogy a tágabb értelemben vett s több nemzetiséget is magában foglaló *ungarländisch* fogalmat a csak egy nemzetiséget jelentő *madjarisch* fogalomtól elválassza.

Sajnos, ehhez a felismeréshez nem marad mindig következetes. Meglátszik már ez abból a bizonytalankodásból is, amellyel a régi Magyarországon, mint állami egységben keletkezett egyes speciális, nemzeti (nemzetiségi) jelenségeket megnevez. A szepességi Zipser németek megjelölésére ötféle elnevezést használ: hol „Ungar-Deutsch”, hol „Ein Slowakei-Deutsche aus Poprad” (136. l.), hol „Zipser-Deutsche Ungarländer”, hol meg „...der Kessmarker deutsche Ungarländer” (232. l.), vagy éppen „Zipser-Slowakei-Deutsche” (272. l.) a nevük. Egy helyen Késmárkot és Eperjest „Slowakei” városaiként mutatja be, de ugyanakkor Pozsonyt Győrrel (Raab) és Sopronnal (Oedenburg) együtt „Ungarn”-nak titulálja (124. l.) A helységnevek írásában éppen ilyen következetlen: hol cseh vagy szlovák, hol német, de van eset, hogy magyar nevükön nevezi őket,¹³ mint ahogy keveri a történeti és a jelenkori politikai szempontot magának a területnek a megnevezésénél is: hol „Oberungarn”-ról, hol „Slowakei”-ről olvasunk ugyanannak a korszaknak (XVII-XIX. sz.) ugyanannak az országrészéről. Bizonytalankodása nem egy esetben okoz súlyos tárgyi tévedéseket. Mikor Dobrovskýnak és Ribay Györgynek, a szlovák felvilágosodás ez érdekes alakjának a viszonyáról ír, azt állítja, hogy ez utóbbi segítségével tudta Dobrovský, „a Szlovákiában folyó tudományos munkáról Cseh- és Morvaország közvéleményét első ízben informálni.” (120. l.) Tudjuk: Ribay élete legnagyobb részét Pest mellett, Cinkotán töltötte, s mikor egyházközségével összeveszett, egy évig Pesten élt, s csak úgy költözött tovább.¹⁴ A „Slowakei” szó anakronisztikus használata itt tehát teljesen indokolatlan. Ribaynak csaknem teljes életműve a mai Budapest elővárosának tekinthető Cinkotán keletkezett; jó előjátéka volt ez Kollár pesti szereplésének. Mindez arra mutat, hogy ha Feyl — főleg a polgári nacionalizmus felleléte előtti korszakkal kapcsolatban — nagyon helyesen teljes egységben is látja Magyarország kulturális életét, a részletkérdésekben nem tud eligazodni, megzavarja az a káosz, amely sokszor forrásai részéről fenyegeti éppen a patriotizmus és nemzetiség kérdéseiben. Az vesse rá közlünk. délkelet-európai történészek és irodalomtörténészek közül az első követ, aki nyugodt lélekkel el tudja mondani, hogy már megcáfolhatatlanul sikerült tisztázni a patriotizmus és nemzetiség, államhoz és etnikumhoz tartozás, nemzeti öntudat és a szomszédokhoz való viszony minden részletkérdését a régi Magyarország területén. S ha mi most itt felhozzuk Feylnek néhány olyan tételét, amelyekkel — alapkonceptiója elismerése mellett — nem tudunk egyetérteni, azt csak azért tesszük, hogy megkíséréljük e súlyos kérdések tisztázását. Előbbre szeretnénk jutni — persze, azzal a biztos tudattal, hogy még ezután is sok megoldásra váró probléma marad.

A XVII. század magyarországi vallásháborúiról szólva (25. l.) az elnyomott *szlovák evangélikusokkal* az elnyomó *magyar-horvát katolikusokat* állítja szembe. Merev és történeti-etlen beállítás ez: cáfolatára talán elég volna a legújabb szlovák irodalomtörténeti kézikönyvből idéznünk: Pázmány nagyszombati egyetemének hány szlovák származású tanára volt!¹⁵ Az evangélikus lelkészek hősie barca a Bécs támogatta ellenreformációs reakcióval szemben vallásos harc: a feudális korszak egyik utolsó drámai erejű csatája, amelybe nemzeti szempontot belekeverni csak utólag, a későbbi korok nézeteit-szempontjait a múltba visszavetítve, anakronisztikusan lehet, — még akkor is, ha tudjuk, hogy a XVII. század második felétől kezdve a közös patriotizmus keretein belül megindult a különböző származású magyarországi értelmiségiek nemzeti öntudatosodásának folyamata.

Vizont ugyanigy nem lehet 1848/49 nemzetiségű harcaiba felekezeti szempontot beleolpni. Igaz, hogy gróf Zay Károly a magyarosítás érdekében sürgette a református és az evangélikus egyház egyesítését. Mégis teljesen hamis, ha Karol Kuzmány politikai állásfoglalását így jellemezzük: Kuzmány „...a kálvinista magyar kismenéség vezette 1848/49-i nemzeti forradalom ellenfele volt.” (151. l.) A magyar forradalom, vagy éppen az azt megelőző és előkészítő reformkor vezetői között legalább annyi volt a katolikus, mint a kálvinista vallású

¹³ Mint pl.: Igló. (233. l.) Németül: Zipser Neudorf, szlovákul: Spišská Nová Ves.

¹⁴ *Szabó Zoltán*: A cseh-tót szellemi közösség kezdetei. Ribay György életműve. Egyetemes Philológiai Közlöny, 1937. 171.

¹⁵ *Ján Mišianik—Jozef Minárik—Milena Michalcová—Andrej Melicherčík*: Dejiny staršej slovenskej literatúry. Bratislava, SAV. 1958. 243—246., de más helyeken is.

politikus; nem is beszélve arról, hogy magát Kossuthot, sőt, a forradalom legfőbb eszméi kifejezőjét, Petőfit is evangélikusnak keresztelték. Ahogy fentebb a barokk kor egyházi harcaiba a nemzeti szempontnak a belekeverése, úgy itt, a nacionalis küzdelmek idején a merev felekezeti szétválasztás is olyan fölösleges egyszerűsítésekre, vulgarizációkra vezet, amelyek nem könnyítik meg, hanem — éppen ellenkezőleg — megnehezítik az eligazodást ezen a területen.

Ha a társadalomtörténeti alapszempontból indulunk ki, s úgy vizsgáljuk a magyarországi kulturális fejlődést, akkor mindennekeelőtt azt kell megállapítanunk, hogy a modern polgári nemzeteszmé felbukkanása s magyarországi érvényesülése előtt vajmi nehéz az egymás mellett, párhuzamosan, közös témákkal, hősökkel és csaknem teljesen közös patrióta ideológiával fejlődő magyarországi német, magyar, szlovák stb. kultúra közé merev választóvonalat húznunk. Nehéz ez akkor is, ha a fejlődés egységét elemezzük, de még nehezebb, ha az egyéneket vesszük bonckés alá. A polgári nacionalizmus kutatói s némileg az ő hatásuk alatt nem egy szerző ma is elköveti azt a hibát, hogy a lényeges társadalomtörténeti kérdések megoldása helyett túlzottan éppen az egyes írók nemzetiségének a kérdését veti fel. De hol a norma, amellyel ezt meg tudjuk oldani? Csak annak az etnikumnak az alapján, amelyből a kérdéses egyén származott? Ez csak akkor volna biztos módszer, ha az egymás mellett élő etnikai egységek teljesen különváltak éltek volna egymástól; valójában Magyarországon olyan erős nemzetiségi keveredés volt éppen a Fejl könyvében taglalt századokban, hogy szinte senkiről sem lehet kizárólagosan megállapítani: az egyik vagy a másik népcsoporthoz tartozik-e? Talán a kérdéses író anyanyelvét vegyük alapul, vagy éppen azt, hogy milyen nyelven fejezte ki magát? Balassa Bálint, Stefan Pilárik vagy éppen Stöckel Lénárd esetében könnyű a dolgunk; de e három író nemzeti hovatartozandóságáról nem is vitatkozik senki, még akkor sem, ha tudjuk, hogy a patriotizmusuk teljesen azonos, nemcsak földrajzi helyzetük következtében, hanem az érzelmi alapbeállítottság és színésződés szempontjából is. A nehézség ott, azoknál az íróknál merül fel, akik körül a nacionalista korszak nagy vitái folytak, s akikről éppen ezért ma sem időszerűtlen szólnunk.

Az első helyen Bél Mátyás alakja érdemli meg ebből a szempontból a figyelmünket. Fejl rámutat, hogy annak a „Landespatriotismus”-nak a képviselője, „amely Magyarország minden nemzetiségét Magyarország történelmi és állami egységében akarta egybefoglalni anélkül, hogy egyetlen nemzetiségen is erőszakot követne el”. Igen helyesen bemutatja azt is, hogy Bél négy nyelven is írt: latinul, németül, a biblikus cseh nyelven és magyarul. Tegyük hozzá: mint pedagógus is, tudatosan ápolta a maga és környezete többnyelvűségét, tankönyveiben is szem előtt tartotta, hogy egyszerre kell a magyar, szlovák és német diákokkal elsajátítania a latin nyelvet.¹⁶ De amikor a nemzetiségét kell meghatározni, amikor úgy érzi, hogy döntenie kell, akkor Fejl már nem következetes. Hol „der letzte, grosse slowakische Lutheraner . . .”-nek nevezi Bél (30. l.), hol meg „Begründer der ungarischen Vaterlandskunde”-nek (262. l.).

Más példák közül is világos, hogy nem könnyű ez a kérdés. Senki sem kételkedik Segner Andrásnak (több szerzőnél: Szegner), Pozsony későbbi főbírájának német származásában. Fejl azzal kapcsolatban ír róla, hogy megtalálta jénai diákkorából származó „Stammbuch”-ját. Segner két disszertációját is megvédte Jénában 1619-ben. Maga a „Stammbuch” viszont már arról tanúskodik, hogy ennek a német származású, német anyanyelvű férfiúnak a tudatában már diákkorában is ott élt a Magyarországhoz tartozás, mint magatartásának, patriotizmusának lényeges tényezője. Fejl be is mutatja, hogy Jesseniusnak, a kor híres magyarországi származású orvosának és Rimay Jánosnak a bejegyzései a legértékesebbek az egész „Stammbuch”-ban, amelynek címlapjára viszont maga a szerző írja rá *magyar nyelven*: Erős Várom az Isten. (103. l.) Amikor pedig Pozsonyban városbíró, majd polgármester lett, mint buzgó evangélikus 1658-ban a magyar-szlovák egyházközség részére építtetett külön templomot, mert az egy meglévőbe már nem fértek a német anyanyelvű hívekkel együtt.¹⁷ Meg lehet-e ebben az esetben is — kizárólagos érvennyel — állapítani a megvizsgált történeti személy nemzeti tudatát, vagy éppen meg lehet-e állapítani azt, hogy a többi magyarországi népcsoporttól elkülönült?

De ugyanígy lehetünk zavarban — csak mai fogalmainkra támaszkodva — az előbbi névrokonával, a XVIII. század világhírű fizikusával, Segner János Andrással (1704—1777) kapcsolatban. Nála a német etnikumhoz tartozás ugyan még sokkal világosabb és határozottabb, mint Pozsony XVIII. századi városbírájánál, hiszen egyetemi tanulmányai, majd

¹⁶ *Tarnai Andor* : Bél Mátyás ismeretlen művei. Magyar Könyvszemle, 1955. 123—128.

¹⁷ *Markusovszky Sámuel* : A pozsonyi ág. hitv. evang. lyceum története. Pozsony 1896. Wigand K. F. 48. — E mű egyébként is minden bizonnyal sok becses adatot tartalmaz Fejl további kutatásai számára!

rövid magyarországi szereplése után kiköltözött Németországba és Jénában, Göttingában, majd Halléban lett egyetemi tanár. Győri és Debreceni tanulmányai mégsem maradtak hatás nélkül reá. Fizikai-orvostudományi érdeklősége annak a természettudományos légkörnek köszönhető, amely a debreceni református kollégiumban éppen Segner diákkorában uralkodott;¹⁸ azt az is bizonyítja, hogy — mint gyakorló orvos — egy évre Debrecenben telepedett meg. Az, aki napjainkban veszi számba e város kulturális múltját, az regisztrálja benne Segner nevét is.¹⁹

Teschedik (a magyar forrásokban: Tessedik, a szlovák forrásokban: Tešedík) Sámuel személyével fejezzük be a nacionalizmus korszaka előtti patriotizmusról szóló fejtegetéseinket. A szlovák források a magyarországi mezőgazdaság e lelkes fejlesztőjét, s a mezőgazdasági szakoktatásnak világviszonylatban is úttörő kezdeményezőjét minden fenntartás nélkül szlováknak mondják; a magyar szerzők szerint pedig magyarságához nem férhet kétség. Feyl érzi e kategorikus megállapítások bizonytalan értékét és — akárcsak Bél esetében — itt sem tud dönteni; Teschediket hol nemzeti meghatározás nélkül, általában „Der ungarländisch Wirtschaftserzieher und Volksaufklärer”-nek (271. l.), hol pedig határozottan: „... der slowakische Pionier der Wirtschaftserziehung und Volksaufklärung in Ungarn”-nak (283. l.) nevezi. Ebben az esetben még a többinél is sajnálatosabb, hogy könyvében csak egyetlenegy forrást említ: Čečetka Juraj népszerű szlovák nyelvű ismertetését,²⁰ a magyar szakirodalomból még azt a német nyelvű brosúráját sem, amely röviden mutatja be Teschedik pályafutását.²¹ A nagy gazdasági szakíró eredetileg német nyelvű önéletrajza, amely magyarul négy kiadásban is megjelent,²² sok szempontból világítja meg a nyitva hagyott kérdést. Teschedik, az evangélikus pap, lelkészi családból is származott, ahol a protestantizmus mélyen beegyökerezett több nemzedék öntudatába is. A nagyszülei Csehországból vándoroltak be Magyarországra;²³ cseh exuláns-leszármazott tehát. S ha el is fogadjuk azt az inkább családi legendának tetsző érvelését, hogy ősei azokból a Tessedik-ekből eredtek, akik Csehországba I. Lajos király idején vándoroltak ki Magyarországból, tehát, hogy nagyapja csak visszajött abba az országba, amelyet a család valaha elhagyott, — etnikailag sokkal inkább lehet cseh, mint szlovák származásúnak mondanunk. Öntudatlanul ez benne is él. Hosszú és lelkes jegyzetben mutatja be, hogy Erlangenben mily szeretettel fogadták annak idején a francia hugonottákat, s hogy azok milyen fontos kulturális központot teremtettek a német városból. Ezután viszont keserű panasz következik: ő hazájában Szent István királynak Imre fiához intézett Intelmei ellenére sem becslük az idegenből jötteket — mondja — az ő nagyszüleinek is rossz volt kezdetben a dolguk.²⁴

Teschedik életének középpontja, értelme, tartalma: Szarvason létesített mezőgazdasági szakiskolája. Akik szlováknak mondják, azokat minden valószínűség szerint az téveszti meg, hogy Szarvas lakói a Teschedik korában frissen odatelepített szlovák parasztok. Kétségtelen, hogy az ő papjuk volt, s kétségtelen az is, hogy a szlovák evangélikus egyházban ebben az időben használt biblikus cseh nyelvet már a szülői házból is jól ismerte. Nem hisszük, hogy az anyanyelv intenzitásával. Amikor ugyanis az édesapja Békéscsabán korán elhunyt, édesanyjával Pozsonyba költözött,²⁵ ott tanulmányait németül folytatta, majd Debrecenben fejezte be, ahová a magyar nyelvben való tökéletesedés céljából ment. Erlangenben végezte el az egyetemet, s amikor hazatért, újra meg kellett tanulnia szlovácul. „A szláv nyelvet,²⁶ melyet Pozsonyban és Erlangenben majdnem egészen elfeledtem, kénytelen voltam, mint hiteljelt, újra tanulni, s egyházi beszédeimet, melyeket vagy magyar, vagy német nyelven dolgoztam ki, nagy fáradsággal fordítottam szlávra, és úgy tanultam be könyv nélkül...”²⁷ Nagy művét, a „Der Landmann in Ungarn”-t (amelyet Feyl is idéz), németül írta meg; hisszük is, hogy tanulmányai következtében a szakmáját németül tudta a legjobban kifejezni.

¹⁸ *Verzár Frigyes*: Debrecen természettudományi múltja. Debreceni Szemle, 1928. 327.

¹⁹ *Molnár Pál*: Debrecen a magyar irodalom történetében. Debrecen, 1941. 28.

²⁰ *Ücitel' ľudu Samuel Tešedík*. Turč. Sv. Martin, 1952.

²¹ Samuel Tešedík *Gründer der ersten Wirtschaftsschule der Welt*. Budapest, 1942. 10.

²² 1. *Theschedik Sámuel Önéletírása*. Eredeti német kéziratból fordította és kiadta *Zsilinszky Mihály*. Pest 1873. — 2. ua. II. kiadás. Sajtó alá rendezte dr. *Nádor Jenő*. Szarvas 1942. — 3. dr. *Bodor Antal*: Szakoktatásunk és a falugondozás úttörőjének önéletrajza. Bp. 1926. — 4. ua. Bp. 1935. — Az alábbi hivatkozások a 2. alapján.

²³ I. m. 21.

²⁴ I. m. 23.

²⁵ *Váczy Elemér*: Tessedik Sámuel. Nyíregyháza 1942. 4.

²⁶ Értsd: az evangélikus egyház cseh nyelvét.

²⁷ I. m. 32.

A „Landmann . . .”-t többek kérésére Kónyi János fordította le magyarra.²⁸ Teschedik minden tanítványa anyanyelvét tiszteletben tartotta; iskolája számára német-, szlovák- és magyar-nyelvű közhasznú népdalokat gyűjtött.²⁹

Etnikai származása és nyelvhasználata alapján tehát Teschedik hovatarozandóságáról nagyon nehéz döntenünk. Egy viszont bizonyos: nincs írása, nyilatkozata, amelyben ne említené a hazát, amelyben és amelynek él. Mindössze önéletrajzának első mondatával illusztráljuk ezt az állításunkat: „Ötven éves papi pályámnak végén neked ajánlom kedves Hazám ezen életrajzomat . . .”³⁰

Ugyanaz a patriotizmus ez, amely a nacionalizmus magyarországi uralomra jutása előtt minden magyarországi íróra — etnikai különbség nélkül — jellemző volt. Teschedik, a végső fokon cseh exulánsoktól származó, német és magyar nyelven író, de szlovákul is beszélő „hungarus” ugyanahhoz a hazához ragaszkodik, mint Bél, mint a két Segner, s mint a régi Magyarország számtalan írója. Volt idő, amikor ezt a feudális Magyarországra oly jellemző közös patriotizmust, a „Natio Hungarica” patriotizmusát csak a rendi nemességgel kapcsolatban emlegették; magunk is e felé a felfogás felé hajlottunk, amikor a volt Felsőmagyarországnak egyik nemesi családjával kapcsolatban mutattuk be a többnyelvűség kérdését.³¹ A kor hivatalos körei valóban csak a nemességet tekintették e „Natio Hungarica” részének, de ma már tudjuk, hogy a közös patriotizmusban, mint közös érzelmi-akarati beállítottságban osztozott vele — íme — az a polgári értelmiség is, amely főleg a XVII-XVIII. században volt a magyarországi kulturális élet egyik fontos hordozója, sőt — a névtelen históriás és kuruc énekek tanúsága szerint — a társadalom szélesebb rétegei is.

Mindannak alapján, amit elmondottunk, világosnak látszik, hogy Feyl nem áll egyedül, ha nem tudja a XVII-XVIII. század több magyarországi írójának a nemzeti hovatarozandóságát pontosan meghatározni. Úgy véljük, ők maguk sem tudnának ebben a segítségére lenni; mert ők még nem ismerték a nemzeti öntudat modern fogalmát. Ennek következménye, hogy Bél a mai szlovák irodalomtörténet írója éppúgy számot tartja, mint a magyar, hogy Segner János Andrássra, a fizikus-orvosra Debrecen is büszkén emlékezik vissza, s hogy Teschedik esetében is a haza s nem az etnikai hovatarozás lép első sorban előtérbe. Ha nem vetítjük vissza a polgári nacionalizmus gondolkodásmódját a múltba, akkor ezek a tények nem meddő vitatkozásokhoz vezetnek, hanem olyan összekötő kapcsot jelentenek Délkelet-európa népei és a nemesség között is, amely mai együttműködésünk számára is haladó hagyományt jelenthet.

Maga Feyl is megállapítja, hogy a nemzeti feszültségek kora Magyarországon: a XIX. század. Ekkor valóban szétválak a szláv és nem szláv (magyar és német) öntudatú írók útja, és sokáig lehetett azt hinni, hogy nincs mit keresnünk az egymás portáján. Mi azonban már régen feltettük magunkban a kérdést: lehetséges-e, hogy az előző századok közös patriotizmusának minden nyoma egy csapásra eltűnt volna a délkelet-európai népek tudatából? Nemcsak az a Rumi Károly György (123. l.) bizonyítja e kérdés jogosságát,³² aki még a népies romantika diadalmasodása idején is a felvilágosodás egyetemes humánusát hirdette. A közös patriotizmus maradványainak — megengedjük, sokszor tudat alatti — fennmaradása a XIX. században megerősödő magyar és magyarországi szláv irodalmak számos jelenségében megtalálható.

Ne vegyük rossz néven Feylnek, hogy ezzel a ténnyel sokszor nem számol, s hogy sok esetben egyszerűsíti le az élet komplex jelenségeit a nacionalizmus korszakával kapcsolatban is. Hány délkelet-európai írórt kaphatunk rajta ilyesmin még ma is, még akkor is, ha a saját irodalmáról van szó!

Mindenekelőtt azt helytelenítjük nála, hogy a XVIII-XIX. század fordulóján a nyelvi szempontból konzervatív szlovák írók csehnyelvűségét a későbbi csehszlovák nemzetegység-gondolat előfutárainak látja, vagy éppen azzal azonosítja (pl.: 119, 151, 160. l. stb.). Igaz, hogy az 1803-ban a pozsonyi evangélikus liceumban alapított első szlovák tanszék és intézet

²⁸ *Ortutay Gyula*: Tessedik Sámuel. (Születésének százados évfordulójára.) Szeged 1942. l.

²⁹ An das Ungarische besonders Protestantische Publikum detaillirte Erklärung der Ursachen des Entstehens und des Einschlafens des ersten Praktisch-Oekonomischen Industrial-Instituts zu Szarwasch. Von seinem Stifter Samuel Teschedik. 1798. 33.

³⁰ l. m. 21.

³¹ *Sziklay László*: Egy felvidéki családi emlékkönyv a XIX. század elejéről. Századok, 1942. 1-2.

³² *Angyal Andreas*: Karl Georg Rumi. Ein Vorkämpfer der deutsch-slawisch-ungarischen Wechselseitigkeit. Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich Schiller-Universität Jena. 8. 1958/59. Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe. H. 1. 109-134.

nevében viseli a „československý” jelzőt; de ez ekkor még egészen mást jelentett, mint a XIX. század utolsó évtizedeitől, az Osztrák-Magyar Monarchia ellen kötött szövetségtől kezdve. A „československý” szóval 1802-ban éppen azt hangsúlyozták, hogy azt a cseh biblikus nyelvet, amelynek a fejlődése megállt, nem tartott lépést az élő cseh nyelv fejlődésével, s nem vette figyelembe a cseh nyelvújítás eredményeit sem, önálló szlovák jelenségnek tekintették. Jiří Palkovič, Bohuslav Tablic, Jiří Ribay és a szlovák felvilágosodás többi evangélikus írója egyházas konzervativizmusból ragaszkodott hozzá, s tiltakozott a szlovák népnyelvből alkotott új irodalmi nyelv, Bernolák nyelve ellen, mert közönségesnek, szöszékre alkalmatlannak érezte. Végeredményképpen ugyanez az egyházas konzervativizmus vezette Kollárt is, amikor kitarott a cseh nyelv mellett, még ha ráépítette is a szláv kulturális „vzájemnost”-nak (kölcsonösségnek) a német egységtörékvésekből leszűrt elméletét. A konzervatív pap szólalt meg belőle, amikor a Štúr által 1843-ban megalapított irodalmi nyelvet a kocsisok, a csöcselék stb. nyelvének nevezte, s nem a „Tschechoslowakismus” (151. l.), mint ahogy Feyl anakronisztikus módon elképzei.

Pedig egyébként örömmel kell megállapítanunk, hogy Kollárral kapcsolatban több ponton közelíti meg a valóságot. Látja, hogy sok politikai tette konzervativizmusának következménye, megsejti, hogy „abszolút magyar-ellenességről” nem lehet nála beszélni. Persze, Kollár pesti éveinek alapos feldolgozására volna szükség ahhoz, hogy ezt teljes mértékben tisztán lássuk. Hogy politikai harcai és állásfoglalásai ellenére voltak személyes magyar kapcsolatai, arról egyszer már megemlékeztünk;³³ a levelezésében fellett adatoknak részletes feldolgozása azonban még munkására vár. Annyi azonban már az eddigi eredményekből is biztosnak látszik, hogy a nemzeti és társadalmi harcnak érdekes összefonódásáról, reakció és haladás ellentmondásos együttéléséről van szó Magyarországon a XIX. század elején. A nyugateurópai haladás első szószólója a hazai feudális elmaradottsággal szemben az a középnemesség, amelynek ekkor elévülhetetlenek az érdemei az ország gyarmati sorsa elleni küzdelem szempontjából: végeredményképpen ez a középnemesség készítette elő 1848/49 hősi erőfeszítéseit is. Ugyanekek ugyanaz a társadalmi osztály harcol az ország hivatalos (politikai és kulturális) életében a magyar nyelv érvényesítéséért is. Nézetünk szerint mindaddig, amíg ezt a feudális világ latinítása ellen tette, ez a küzdelme is haladó jellegű volt. Annál súlyosabban kell pálcat törnünk afelett, hogy a magyar nyelv felemelésére irányuló törekvések nemegyszer a többi nép nyelvi-nemzeti fejlődését akadályozzák. A magyarral nagyjából egyidőben, vagy legfeljebb 1—2 évtized késéssel indult meg ugyanis a többi magyarországi nép nemzeti ébredése is; ez elkerülhetetlenül nyelvi harcokra vezetett annál is inkább, mert hiszen a szlovákok, szerbek, magyarországi németek stb. nemzeti ébredését nem a nemzeti osztály, hanem a polgári értelmiség vezette. A nemzeti harcnak ez adott erősen társadalmi jelleget is. Ebben a társadalmi harcban viszont igen figyelemre méltó, hogy a szlovák nemzeti ébredésnek nemcsak az első, aufklárista nemzedéke van az egykorú radikális magyar politikai állásponttal szemben konzervatívabb nézetten, hanem a második, a klasszicista kollári nemzedék is. Ha Kollár — vagy akár Šafárik — nemzeti éllel szól magyar politikusokról, s „magyarománijukat”³⁴ kritizálja, ebben a kritikában mindig ott szerepel a radikalizmus, vagy ahogy akkor kifejezték, a „Zeitgeist” elítélése is. Helytelen, hogy Feyl Kollár és Šafárik közt különbséget tesz ebből a szempontból (55. l.): éppen Šafárik leveleiből tűnik ki,³⁵ hogy a nemzeti ellenszenvben világnézeti ellenszenv is van, Šafárik báró Forrayval, Csanád megye alispánjával 1828-ban igen jó viszonyban van, dicsőítőleg emlékezik meg róla, hogy ő nem „magyaromán”, értsd: magyar ugyan, de nem radikális, hanem konzervatív, aki 1828-ban kicsinyes gúnnyal tekintett a Magyar Tudományos Akadémiára, nem bízva annak jövőjében.

Feyl fentebb említett saját alapkoncepciójának (Ungar-Madjarisch) akkor mond ellent, illetőleg akkor tér el tőle, amikor Šafárikot a „Madjarisch-feudale Behörden”-nel állítja szembe. Ez Šafárik magyarországi tartózkodása idején nyilvánvaló anakronizmus. A feudalizmus hatóságai nem ismerték a többnyelvűséget elvető radikális „magyar” mentalitást; a Budán székelő Helytartótanácsot Bécs intenciói szerint vezették, a vármegyék pedig még a feudalizmus bástyái voltak. A magyar radikalizmust képviselő álláspont ekkor még erősen az ellenzék sorsára volt kárthatva.

Bizonyos, hogy a szlovák nemzeti öntudatosodás harmadik nemzedéke, Štúrék már sokat feladtak a klasszicista elődök konzervativizmusából, sokkal közelebb kerültek a néphez, célkitűzéseik is sokkal demokratikusabbak. De éppen itt, a Kollár- és a Štúr-nemzedék határán szűnik meg a jénai egyetem hatása: Štúrék már Hallét látogatják. Helyes volna-e, ha a két

³³ Sziklay László: Tallózás csehszlovákiai levéltárakban. Irodalomtörténeti Közlemények, 1957. 4. sz. 390—401.

³⁴ A XIX. század első felében sokat szerepelt szó: mára mind a magyar, mind a szlovák szókincsből kiveszett..

³⁵ L. a 33. sz. alatt idézett beszámolót. 394.

nemzedék közötti politikai-világnevezeti különbség okát mindössze tanulmányainak különbségeiben találónk meg? Feyl — mint láttuk — céloz arra, hogy Jéna a polgári nemzeti öntudat ébredése idején hanyatlóban van, szerepét éppen Délkelet Európával kapcsolatban Halle veszi át. De kategorikus következtetésekre ez semmiesetre sem jogosít fel, hiszen ő maga mondja, hogy : „Sajnos, a német kutatás mindmáig semmiféle adalékkal nem járul hozzá Kollár és Šafárik jénai tanulmányai eszméi jelentőségének és hatásának alapos elemzéséhez. . .” (52. l.) A két nagy szlovák nemzedék váltásának és világnevezeti-politikai különbségeiknek a problematikája mindenesetre bonyolult kérdés, amelyet mindössze egyetlen tényező figyelembevételével nem lehet megoldani.

Aminthogy az is igen csálókának látszik, amit Feyl a jénai egyetem és a XIX. században Magyarországon fellépő asszimilációs politika viszonyáról mond. Műve 130—131. lapján azt állítja, hogy a jénai egyetem hallgatói közül alig akad valaki, aki később „magyarofil”, aki „renegát” lett. (A szlovák nacionalizmus annakidején a „mad’arón” szót használta erre a fogalomra.) Kivételként Csecsetka Sámuel, a pozsonyi evangélikus líceum későbbi rektorát említi itt.

Sajnos, ezen a ponton Feyl nem lát tisztán. Amikor egyes magyarországi német vagy szlovák etnikumból származó írók elmagyarosodása felett erkölcsi ítéletet gyakorol, nem számol azzal, hogy az igen bonyolult és sok részletében még megvilágításra váró magyarországi nemzetiségi kérdésnek az asszimiláció hasonlóképpen bonyolult és a fentebb idézett egyszerűsítő „epiteton orns”-okkal semmiképpen sem megoldható problémája. Idézett tanulmányunkban³⁶ utaltunk arra, hogy a tisztán magyar származású nemességgel együtt a volt Felsőmagyarország többnyelvű nemessége a XIX. század első évtizedeiben hogyan fordította le a „hungarus” (németül: Ungarisch) szót „magyar”-ra, s hogy vált maga is társalgásában, szokásaiban magyarrá, hogyan lett a magyar kulturális fejlődés propagálója és részese. De hasonló jelenséggel nemcsak a nemességnél, hanem a szlovák és a szépeességi német eredetű polgárságnál, polgári értelmiségnél is találkozunk.³⁷ Bizonyos, hogy ennek vannak társadalmi okai is, hogy a „magasabbra”, a „feljebb” jutásnak bizonyos korszakokban az elmagyarosodás is egyik eszköze volt. De érdekes módon állapítja meg Ján Palárik, a XIX. század ötvenes-hatvanas éveinek haladószellemű szlovák írója, hogy: „... az elmagyarosodás sohasem volt Szlovákiában olyan népszerű, mint a Bach rendszer idején.”³⁸ A Béccsel s a Bécs-képviselte aulikus szellemmel való szembeszállásnak adott esetben szintén lehetett elmagyarosodás a következménye. Van adatunk arra, hogy a német szellemi élet, többek között éppen Weimar és Jéna szabadabb szelleme sietett azok segítségére, akik a Habsburg birodalmat börtönnnek érezték. Itt most csak Rumy Károly Györgynek a Weimarer Oppositionsblatt-hoz 1820-ban intézett leveleit idézzük példaképpen.³⁹ A vegyes lakosságú országban, ahol népcsoportok nemcsak egymás mellett, hanem együtt, egymással összefonódva élnek, sokszor úgy, hogy egy-egy városban, faluban három nép fiai is megtalálhatók, az asszimiláció és disszimiláció állandó és semmiféleképpen meg nem szüntethető folyamat. A XIX. század folyamán Magyarországon kétségkívül a magyarság asszimilált több más származású egyént, — de más korszakokban a fordított processzusnak is tanúi lehetünk. Ezért minden egyes elmagyarosodási vagy elnémetesedési, elszlovákosodási stb. esetet mintegy etikai ítélettel, elítélő bélyegzővel ellátni nem lehet; ez a XIX. századi Délkelet Európa történetének a teljes félreismerését, illetőleg ezen a területen a nacionalis harc szóhasználatának fennmaradását vagy éppen felújítását jelentené. Feyl egyébként is téved, ha azt hiszi, hogy a jénai egyetem volt hallgatói közül csak azok magyarosodtak el, akiket ő fölemlít. Nemcsak Csecsetka vagy Szontágh Gusztáv (286. l.) lett „renegát”, hanem az általa a XIX. századi jénai hallgatók jegyzékében felsoroltak közül igen sokan. Itt most csak két szélsőséges esetet említünk.

Az a Ludwig Teichengraber, aki Feyl jegyzékeiben kétszer is szerepel (61, 303. l.), a haladó magyar pedagógia egyik úttörője volt, nagy érdeme volt abban, hogy a magyar középiskolai tanárok megismerték és magukévá tették Pestalozzi elveit. A magyar nyelv és irodalom tanításának módszeres fejlesztésében is jelentős érdemeket szerzett. 1846-ban Tavasira magyarosította meg családí nevét. Határozottan állítjuk, hogy nem opportunizmusból; hiszen végigharcolta a magyar szabadságharcot, mint Bem századosa esett fogságba, és büntető ezredben, a császári hadsereg közkatonájaként szenvedett meg hősiességéért. Szabad-e rá a „renegát”

³⁶ L. a 31. sz. jegyzetet.

³⁷ Vö. Sziklay László: Brósz Jonathán. A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve. 1957. 133—153.

³⁸ Odvet’ p. Juliusovi Plošicovi na „Stanovisko starej slov. školy.” Slovenské Noviny, I. 1868. 72.

³⁹ A weimari Goethe—Schiller Archivban. „Karlowitz in Sirmien, am 16. Januar 1820” és uo. „den 16. März. 1820.” keltezéssel.

megbélyegzést használnunk? A Gottfried Feldinger (304. l.) esetében már kevésbé lehetünk ilyen határozottak. Mint Földényi Frigyes, 1867 után, a „konjunktúra” idején volt a magyar miniszterelnökség rosszlemkű sajtóosztályán a magyarosítás egyik főoszlopa.

Szaporíthatnók a példákat: de úgy érezzük, hogy ezek is eléggé illusztrálják: mint a mult minden jelenségét, az asszimilációt is a társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek fényénél kell megmagyarázni. Aki a szabadságharc és a szellemi haladás képviselője az asszimiláció útján, mindenestre más elbírálás alá esik, mint az, aki pusztá karrierizmusból változtatja meg a nevét.

Mindabból, amit eddig elmondottunk, világos, hogy Feyl könyve nemcsak a szlavistákat érdekli, hanem mindenkit, aki Délkeleturópa problémáival foglalkozik. Ő maga is érzi ezt, s több helyen hívja fel a figyelmünket a szlávokon kívül német és magyar vonatkozásokra is. Újból csak nyelvi nehézségeire gondolunk, amikor megállapítjuk, hogy ezt nem teszi mindig eléggé következetesen. Könyvének „Die Jenaer slawischen Verbindungen im Spiegel der Jenaer Allgemeiner Literaturzeitung (1785 ff.)” c. fejezetében (122—123. l.) a felsorolt esetek túlnyomó többsége magyar és nem szláv kapcsolatot jelent.

Az érdekes szláv-magyar, pontosabban cseh-magyar kapcsolatra utal, hogy Feyl felteveli: Gyarmathi Sámuelnek, Schlözer magyar tanítványának „Affinitas linguae Hungaricae cum linguis Fennicae originis . . .” c. könyvéről Jozef Dobrovský írt bírálatot (122. l.). Megerősíteni látszik ezt az a levél, amelyet 1957 októberében a prágai „Památník národního písemnictví” levéltárában 4C14 jelzés alatt találtunk, s amelyben Gyarmathi éppen „Affinitas . . .”-ának a bírálatát, illetőleg e műben a szláv szavak ellenőrzését kéri Dobrovskýtól. A dátum is egyezik: a levél 1799. április 30-án kelt, s a kérdéses bírálat a Jenaer Allgemeine Literaturzeitung 1799-i évfolyamában látott napvilágot.

Ezenkívül megemlékezik még Feyl az említett lapnak a magyar nyelvújításban játszott jelentős szerepéről, s felsorolja mindazokat, akik magyar részről a munkájában részt vettek.

Nem folytatjuk mindazoknak az eseteknek a felsorolásával, amelyeket Feyl a jénai egyetem magyar kapcsolataira hoz fel. Nem akarjuk számszerűleg megvizsgálni azt sem, hogy — főleg a XVIII—XIX. század fordulójától kezdve — nem érik-e el, sőt bizonyos időszakokban nem múlják-e felül a magyarországi szláv, illetőleg szlovák kapcsolatokat. Itt most csak azt hangsúlyozzuk: a jénai egyetem szláv, főleg magyarországi szláv vonatkozásainak a tanulmányozása a nacionalizmus korában is elválaszthatatlan a magyarországi német s a magyar kapcsolatok tanulmányozásától. Aminthogy a társadalomtörténeti elv és módszer következetes alkalmazása esetén egy bizonyos ponton túl a szlavisták önmagukban éppen a délkeleturópai kultúrtörténet problematikáját nem tudják megoldani. Feyl könyve ennek a legjobb bizonyítéka; benne a szlavisztika nemcsak a germanisztikával, hanem számos ponton a hungarisztikával is érintkezésbe kerül.

*

Othmar Feylnek adatokban igen gazdag, nagy munkáról tanúskodó, az összefüggéseket is feltárni igyekvő és koncepciójával is pozitív irányban haladó művét mindenkinek a figyelmébe ajánljuk, aki Délkeleturópa szláv és nem szláv népeivel, de főleg a csehekkel, szlovákokkal, magyarországi németekkel és — nem utolsósorban — a magyarokkal foglalkozik a kultúrtörténet síkján. Sok illusztrációja, névmutatója és gazdag apparátusa teszi a könyvet még használhatóbbá.

Sziklay László

Új könyv a XIX. századi orosz irodalom történetéről

(История русской литературы XIX века. Том I. Под редакцией проф. Ф. М. Головенченко и проф. С. М. Петрова. Государственное Учебно-педагогическое Издательство Министерства Просвещения РСФСР. Москва 1960)

Az ismertetendő könyv ebben az évben már a második szovjet kiadású munka a XIX. századi orosz irodalom történetéből. A nemrég megjelent egyetemi tankönyvhöz hasonlóan ez is elsősorban felsőoktatási célokat szolgál — a szovjet pedagógiai főiskolák programjának megfelelően készült —, de szintén komoly tudományos igénye és jelentősége van.

Míg a fent említett egyetemi tankönyv a XIX. század első négy évtizedének irodalmát tárgyalja, addig ez a hatodfélszáz oldalas munka egy évtizeddel és egy irodalmi korszakkal tovább megy, átfogja a század első felét, azt a korszakot, amelyben a kritikai realizmus nemcsak létrejött, hanem uralkodó irányvá is vált az orosz irodalomban.

A tárgyalat kor felosztásában a szerzők az oroszországi társadalomfelszabadító mozgalom lenini periodizációjából indultak ki. A XIX. század első fele a nemesi felszabadító mozgalom korszaka. Ezen belül a könyv az uralkodó és az irodalmi folyamatot meghatározó irányzatoknak megfelelően három korszakot különböztet meg: 1. A XIX. század elejétől a 20-as évek közepéig (a szentimentalizmus és a romantika korszaka). 2. A 20-as évek közepétől a 40-es évek elejéig (a realizmus kialakulásának ideje). 3. A 40-es évek elejétől az 50-es évek közepéig (a kritikai realizmus felvirágzásának kezdete az orosz irodalomban). A bevezetésen és a fenti három korszakot áttekintő fejezeteken kívül a könyv 11 monografikus fejezetet tartalmaz a legkiemelkedőbb írókról (Zsukovszkij, a dekabrista költők és Ryljev, Krylov, Gribojedov, Puskin, Lermontov, Kolcov, Gogol, Bjelinszkij, Hercen és Ogarjev, Goncsarov). A kialakult gyakorlatnak megfelelően a kisebb írók (pl. Narezsnyj, Bátyuskov, Polezsajev, Grigorovics, Piszemszkij, Akszakov, Tyutsev és mások) rövid ismertetésére szintén az áttekintő fejezetek valamelyikében kerül sor. annak megfelelően, hogy eszmei-művészi törekvéseik melyik korszakra jellemzőek legjobban.

A bevezetésben a szerzők kiemelik, hogy „a XIX. századi orosz irodalom fejlődésének egész menetét, mint az osztályharc tükröződését kell áttekinteni”. Ennek az elvnek megfelelően a társadalmi háttér megrajzolásán túl különös részletességgel térnek ki a társadalmi harcokkal közvetlen összefüggésben levő és az irodalmi fejlődéssel együtt haladó, azt elősegítő vagy tükröző tényezők elemzésére. Így pl. a könyv a szokásosnál is nagyobb figyelemmel kíséri a társadalmi gondolkodás fejlődését vagy az olyan jelenségeket, mint az irodalmi társaságok és szalonok tevékenysége, a folyóiratok és maga az irodalomkritika. Ez utóbbi kapcsán pl. Bjelinszkij tevékenységének tárgyalására csaknem 40 oldalnyi külön fejezetet fordít. Minthogy azonban az irodalmi folyamat taglalása az egyes irányzatoknak megfelelően történik, ezek elemzésére is különös figyelem fordul, s így az irodalmi fejlődés tárgyalása nem egyszerűsödik a társadalmi harcok mechanikus illusztrációjává, ami jellemző volt egyes korábbi kiadású irodalomtörténetekre. A könyv részletesen elemzi a XIX. században jelentkező új irodalmi irányzatok, a romantika és a realizmus általános eszmei-művészi ismertető jeleit, sajátos oroszországi megnyilvánulási formáikat, valamint egyéni stílus-változataikat. Különösen gondos munka ebben a vonatkozásban Lermontov elemzése, akinek művészetét a romantizmus és a realizmus sajátos összefonódása jellemzi. Igen részletes és mélyreható azonban a kisebb írók művészi-formai, nyelvi-stilisztikai jellemzése is.

Bár a könyv létrehozásában a két szerkesztőn kívül még négyen vettek részt, a munka vonalvezetése, szempontjai végig egységesek. Ez egyebek mellett abban is megnyilvánul, hogy az összes szerzők komoly figyelmet fordítottak a rövidre fogott, világos, nem egyszerűsítő és nem vulgarizáló meghatározásokra, amelyeket a tankönyv-jelleg megkövetel, de amelyeket az eddigi irodalomtörténetekben általában hiányoltunk. A könyv egyik újdonságát és erősségét éppen ezek a tömör és mégis sokatmondó megfogalmazások jelentik, minthogy bennük néha olyan problémák is tisztázódnak, amelyeket eddig inkább csak körülírtak vagy éppen megkerültek. Gondolunk pl. Ozerov drámáiról módszerének meghatározására, amely a kérdés lényegét abban foglalja össze, hogy az író „emberábrázolása szentimentalista, építkezési módszerei klasszikus jellegűek”. Látszólag nem sok újat mond, és mégis lényegbevágó az a megállapítás is, amely Puskin „Belkin elbeszélései”-nek tárgyalását bevezeti, és egyben jelentőségét is meghatározza azzal, hogy ez a mű Gogol előtt az orosz próza legréalistább alkotása.

A könyv mind az egyes művek, mind pedig egyes írók és áramlatok elemzésében is több újszerű értékelést nyújt. Felhívja a figyelmet pl. arra, hogy Narezsnyj prózájában, didaktikus és naturalisztikus alapirányulása mellett mégis észrevehető bizonyos művészi tökéletesedés, bizonyos fejlődés a realizmus irányában. Sok új meglátást tartalmaz Gogol „Társz Bulbá”-jának elemzése; a könyv rávilágít arra, hogy az író a kozák települések életmódját nemcsak szembeállítja a kései feudális lengyel nemesség erkölcsével, hanem meglátja a benne érlelődő ellentmondásokat is; így új megvilágításba kerül az írói lírizmus szerepe is az elbeszélés egy olyan, eddig meglehetősen egyoldalúan értelmezett cselekmény-elemében, mint Társz áruló fiának, Andrijnak története. A 40-es évek ún. „nyugatos” mozgalmának tárgyalásánál szó esik a mozgalom differenciálódási folyamatáról, s ezen keresztül érthetővé válik annak kapcsolata a forradalmi demokrácia kezdeteivel. Új, bővebb képet kapunk az ún. „natúrális iskola” első fejlődési szakaszáról is azáltal, hogy a könyv rámutat az iskola központi műfájának, az ún. „fiziológiai karcolatnak” epikusabb természetű alkotásaira is. Így szervezettebben kapcsolja azt a második fejlődési szakasszal, amelyre a már irodalmi igényű elbeszélések és regények jellemzőek. Bjelinszkij tárgyalásánál a könyv részletesen ismerteti az első orosz forradalmi demokrata leveleiben, feljegyzéseiben található olyan megnyilatkozásokat, amelyek cenzurázott műveinél egyértelműbben tanúskodnak írójuk forradalmiságáról. Sok újat ad a könyv Hercen eszmei-politikai ingadozásainak konkretizálásához is.

Vitás kérdések részletesebb, polemizáló taglalását a szerzők szemmel láthatólag nem tekintették központi feladatuknak; inkább csak olyan újatokat ellen veszik fel a harcot, ame-

lyek, bár tudományosan már régebben megcáfolták őket, a köztudatban még tartják magukat. Ilyen módon pl. abban a kérdésben, ki tekinthető az orosz kritikai realizmus tulajdonképpeni megteremtőjének, Puskin vagy Gogol, a könyv írói nem domborítják ki határozottan álláspontjukat, bár egyes megállapításaikból úgy tűnik, hogy — a szovjet irodalomtörténeteszek többségével ellentétben — Gogolnak adnak elsőbbséget — szerintünk teljesen indokoltan.

Ami egyébként a könyvben vitathatónak tűnik, az nem annyira a fenti kérdéshez hasonló, tartalmi természetű, hanem inkább a felépítésre vonatkozik. Kérdéses pl., mennyiben tekinthető helyesnek a XIX. század első 25 évének egységes korszakként való tárgyalása, akkor, amikor — mint egyébként a szerzők is megállapítják — a dekabristák fellépésével meginduló aktív, „politikai” romantika minőségileg különbözik a század elejére jellemző passzív romantikától. Feltűnő az is, hogy a Zsukovszkijt tárgyaló fejezet szerzője megemlíti ugyan két korszakot a költő fejlődésében, de gyakorlatilag a műfaji elvet alkalmazza az elemzésben, amely így kissé elvonttá és egyoldalúvá válik.

Tapasztalhatóak bizonyos aránytalanságok is a könyv felépítésében. Gribojédov „Az ész bajjal jár” c. komédiájának tárgyalása pl. 9 oldalt foglal el, míg a 20-as évek másik két korszakalkotó művészi alkotására, a „Borisz Godunov”-ra és az „Anyegin”-re mindössze 2 (!) illetve 7 oldal jut.

Nem teljes a 30-as évek irodalmi irányzatairól és áramlatairól nyújtott kép; ez egyébként talán az egyetlen olyan része a könyvnek, amely mögötte marad az említett egyetemi tankönyv megfelelő fejezeteinek.

Problematisus az is, helyese-e Tyutcev, Piszemszkij és Goncsarov tárgyalása éppen a 40-es évek keretében. Tyutsev és a „tiszta” költészet többi orosz művelői összekötő kapcsot jelentenek a századeleji passzív romantika és a századvégi dekadencia között, és így helyesebb a 60-as évek keretében foglalkozni velük. Piszemszkij és Goncsarov ugyan valóban a 40-es évek nemzedékéhez tartoznak, sőt szemléletmódjukban is ezt a korszakot képviselik, de főműveiket később alkották, akár Turgenyev, Osztrovszkij vagy Nyekraszov, akikkel a könyv ennek megfelelően nem is foglalkozik külön fejezetben. Piszemszkijnek a 40-es évek irodalmi mozgalmához való kapcsolása a könyvben olyan hátránnyal is jár, hogy egyes, később írott műveiről egyáltalán nem is esik szó („Kispolgárok” és „Szabadkőművesek” c. regényei, antikapitalista színdarabjai), holott e művek szervesen hozzátartoznak az író oeuvre-jéhez, s a cél itt is az egész életmű bemutatása kellene hogy legyen.

A fenti aránytalanságok és felépítési természetű hiányosságok a könyv értékét nem csökkentik. Az új orosz irodalomtörténet nemcsak a főiskolai tankönyv igényeinek felel meg a legmesszebbmenően, hanem mint tömör és tartalmas kézikönyv, szakember és érdeklődő számára egyaránt hasznos.

Karacsy László

F. Giannessi: Il grande Carducci

A könyv címének pontos fordítása talán ez lehetne: Carducci nagysága. És ebben a címben a nagyság szó nem csupán epiteton ornans, hanem a tárgyat jelöli, amivel a könyv az első laptól az utolsóig foglalkozik, a problémát, amire Giannessi ebben a könyvben választ keres: miben áll Carducci nagysága? Carducci elismert költő, de a róla kialakult közvéleménynek, hírnévnek egyes részletei nem fedik a valóságot. A költőről életében és halála után kialakult közvélemény téves voltának bizonyítására nem veszteget szót, hanem azzal kezdi, hogy e téves ítélet kialakulásának okait vizsgálja. Ki a hibás e tévhit létrejöttében? „A hiba talán nem teljesen a mienk”, része lehet benne az időnek, „mert nem vagyunk kortársai, de nem vagyunk elég távol sem tőle”, hogy higgadtan ítélhessük meg; másrészt sok haszontalan beszéd jutott napvilágra, amelyek eltorzították Carducci alakját. És itt közelebb kerülünk azokhoz a véleményekhez, amelyekkel Giannessi nem ért egyet; különféle irodalompolitikai véleményekről van itt szó, amelyek Carduccival való közösségüket igyekeznek bebizonyítani. Ennek a téves ítéletnek a kialakításában felelősség hárul továbbá magára Carduccira is, és itt már egészen pontosan megismerjük azt a véleményt, amely ellen Giannessi hadakozik — mert ő maga volt az, aki „utat nyitott költészetének igazi arculatától annyira különböző fáma kialakulásának”. Kivételesen erőteljes egyéniségével oly mértékben állította magát előtérbe, mint talán Garibaldin kívül senki más, és lett korának egyik leghíresebb baloldalija. Giannessi kétségbe vonja Carducci közéleti nagyságát. „Inkább volt mesteri bűvész, mint nagyszerű”, mondja közéleti tevékenységéről szólva. „Még eddig senki sem kísérelte meg . . . különválasztani magatartásában a megemlékező-polemistát az új eszmék harcosától.” A közéleti emberről

kialakult hírnév a továbbiakban aztán kötelezte Carduccit, aki ezirányú kötelezettségeinek mindenkor eleget is tett, s ilyenformán lett megindítója a későbbiek során tévedéseiben is, arányaiban is növekedő téves hírnévnek. Giannessi elgondolása nem teljesen új, Carduccinak számára minden értelmes kutatója Thovezzel és Croceval kezdve a politikai költészetben látja a költő gyengéit, teljességgel új azonban az a módszer, ahogyan Giannessi Carducci életművének ezt a részét kezeli; Thovez pl. kineveti, Croce egyénisége szerves részének tekinti, egyénisége jellemzőjének, egynek a többi között. Giannessi szerint a politika eszköz Carducci számára, eszköz a közéletben való érvényesülésre, majd a közéleti tevékenység szükség szerű velejárója és mindenkor a művészet meggyilkolója a költőben. A kötet következő fejezetei azt kutatják, hogyan bontakozott ki a politikai hangoskodás közepette is, majd hogyan tudott érvényesülni, és milyen eredményeket hozott Carducci mély és igazán nagy művészete.

Bár ez ellen a nézőpont ellen, ennek helyessége ellen lehetne ellenvetéseket tenni, tagadhatatlan, hogy segítségével Giannessi sok olyasmit meglát Carducci életművében, ami az eddigi kutatók figyelmét elkerülte. Egyike a legérdekesebbeknek mindjárt az, amit pályakezdéséről ír. Carducci indulása egyedülálló. Ifjúkorában rendkívül sokat írt, egyéniségének kialakulása, megérlelődése hosszantartó folyamat. Carduccinak nem volt meghatározott költő mestere, akinek formakincsével és eszméinek hatása alatt a maga kialakuló vagy félig kialakult gondolatait elmondta. Carducci beleélte magát az olasz irodalom klasszikusainak forma és gondolatvilágába, s az ő művészi eszközeikkel (amelyeket azonban igen jól elsajátított) és az ő eszméinek átszűrve fejezte ki érzelmeit és élményeit. Ez a klasszikusok formakincsébe és eszméibe való „begubózás” jellemzi Carduccit még akkor is, amikor legszemélyesebb érzelmeit mondja el. Giannessi például hozza azt a verset, amelyet öccsének, Dantenak a halálakor írt. Ebből következik, hogy az önálló Carducci a versekben nem tud kibontakozni. Lírai tehetsége először prózai műveiben nyilvánkozik meg, így pl. abban a levélben, amelyet öccse haláláról ír egyik barátjának. A formai kötetlenség segíti felszabadulni Carducci fantáziáját is.

Giannessi szerint Carducci első versei annak a költőnek a versei, aki nincs közvetlen kapcsolatban a valósággal. „Eszméi... a famulus eszméi... amelyekhez az olvasás útján jutott.” A Sátán-himnuszban és a Giambik korszakában a költő kitör ebből a börtönből és a saját szemével nézi a világot. Giannessi Carducci egyik közismert vallomásával erősíti meg ezt az állítást... „A Sátán himnusz... hasznos, de rosszul sikerült munka volt; rosszul sikerült, de nem az elgondolást tekintve, amely számomra most is egészen. vagy majdnem egészen igaz, hanem a megfogalmazást tekintve”. Ezelőtt az elgondolás is és a megfogalmazás is a mesterek nyomát követte. Újdonsága a lelkiállapot újdonsága, amely az elkövetkező esztendőkből emberi és költői kibontakozását elősegíti.

Giannessi elképzelésének negatív oldala elsősorban itt, a Giambi ed epodi értékelésénél mutatkozik meg. Nem vizsgálja Carducci politikai felfogását, nem elemzi politikai gondolatait, mivel azokat nem is tartja lényegeseknek, hanem csak a formát, amelyben azok megjelennek. Rendkívül jó érzékkel látja meg a Giambi ed epodi hiányosságait is, de annak okait nem látja eléggé mélyen. „Mondjuk csak meg: ezt a Carduccit a türelmetlenség ösztökéli a versírára, de türelmetlensége félrevezeti őt.” Pedig a Giambi-korszak aránytalanságainak mélyebb okai is vannak, s ha megvizsgáljuk e versek politikai gondolatait, meg kell látnunk, hogy annak egyes elemei kellőképpen nem forrottak össze: ide vezethető vissza a Giambi-korszakban a költői szenvedélyt oly gyakran helyettesítő retorika. Másrészt Giannessi a Giambi ed epodi-val befejezettnek látja Carducci fejlődését. A valóságra találás, amivel a Giambi-korszakban találkozunk, ami a költőt türelmetlen, de türelmetlensége elmúltával egyúttal alkotásra képes lelkiállapotba is hozta a költőt, ... lassú és hosszadalmas folyamat: mintha valamilyen lencse gyújtópontjának a megtalálásáról lenne szó; és a tárgyak, amiket a költő észrevesz, eleinte kódok, homályosak, majd egyre tisztábbakká és világosabbakká válnak, amint az emberi érdeklődés háttérbe szorítja a Vates – Polgár absztrakt elgondolásait. „Carducci ezzel megtalálja a maga önálló hangját, a valósággal való közvetlen érintkezést. Miután Carducci fejlődése ezzel befejezettnek tekinthető, Giannessi a következőkben abban látja a feladatát, hogy megkeresse, mikor, milyen mértékben tud ez a hang tisztán kitörni, anélkül, hogy a Carducci művészetének lényegétől idegen, mintegy hivatalból belevitt politikum meghamisítaná. Nem véletlen, hogy a Giambi-korszakban már találkozunk ilyen alkotásokkal. A Giambi akkor válik költészetté, amikor az ihletet konkrét és személyes élmények mozdítják meg, „amikor valamilyen egyéni érzelm bensősége és ereje megszabadítja a költőt az ideológiai általánosságoktól való nyargalástól”. Ilyen strófiákat talál a Per Eduardo Corrazzini és az In morte di Giovanni Cairoli c. költeményekben. Carducci művészi fejlődésének nem ez volt az egyedüli és kizárólagos útja. Művészléte más területeken is érlelődésnek indult. Ezek közül kezdettől fogva egyike a legfontosabbnak a tájleírás; Giannessi nem vizsgálja meg Carducci tájleíró művészetének a fejlődését, bár állítja, hogy létrejött eléggé korai keletű, s hogy a tájleírás Carducci művészetének egyik legértékesebb része. A kezdetek megjelölése és a fejlődés kuta-

tása nélkül az 1867-ből való Poeti di Parte Bianca c. verset emeli ki, mint amelyben Carducci tájleíró művészete már eléri az elérhetőt. A versnek éppen a tájleíró részeit tartja valóban költőinek, s ebben meglátja Carducci költészetének legfontosabb jegyeit is: a részletek fényessége és világossága, az érzelmekkel telített leírások, az ideálisan őszi táj, amelyre a szomorúság és a kifosztottság nyomja bélyegét.

A következő fejezetekben Carducci egész életművét mérlegre teszi Giannessi, s keresi az ő önálló és tisztán költői hangját. A Carducci-életművet a következő részekre osztja fel: politikai témájú költemények, a „romanitás” alkotásai, történelmi témájú versek, szerelmi költészet, személyes ihletésű alkotások.

Érdekes, hogy Giannessi, aki a politikumot Carduccinál a művészet meggyilkolójának tartja, igen éles szemmel mutat rá a politikai témájú versek esztétikai értékeire. Politikai versei között sok van, amely retorikus, hideg; de található ezekben a versekben igazi művészet is, amikor „a jelenből vett képeket úgy tekinti, mint mítoszt . . . ez, ami számít: a legendák, a mesék, a lelkes álmok”. A Garibaldi versek egyik-másik részletében található ez, valamint a *Sacra di Enrico V*-ban. Akkor tehát, amikor az aktuális politikai mondandóról elfeledkezik. A Carduccinának ismert politikai elvek azonban csak retorikus és költőietlen mondatokat hoznak létre.

Külön fejezetben beszél Carducci „római” témájú verseiről. Alapvető elgondolásából következik, hogy szigorúan visszatart minden olyan nézetet, amely ezeket a verseket valamiképpen kapcsolatba hozná a Fajmítosz, az antik Hagyomány, az ősi Örökség ismert politikai elméleteivel. Ugyanakkor ebből az alapvető elgondolásából következik tévedése is, amikor a *Juvenalia* és a későbbi Carducci „romanitas”-át azonosnak látja. Pedig ha megnézzük e kétféle romanitás mögött meghúzódó konkrét politikai gondolatokat, a kettő közötti különbség azonnal nyilvánvaló lesz. Nem utal arra sem Giannessi, hogy a *Giambi ed epodi*-ban a romanitás elem viszonylag csökken, ami szintén összefüggésben áll politikai nézeteivel. Carducci „római” verseiről általában jellemvonásként a nagyon szép retorikát állapítja meg. Azonban e nagyon szép retorika és ünnepélyesség sem művészet, „hidegen hagyja az embert”. A „romanitás Carducci elvei közé tartozik, klasszicizmusának egy része . . . ezzel hadakozik a közeli romantikusok degeneráltságai ellen”. A „római” témájú versekben akkor jön létre nagy művészet, „amikor Carducci anélkül beszél Rómáról, hogy a hivatalos Megemlékező palástját magára ölténé”. Ilyenkor „vagy elszakad a világtól, amelyben él, és mindennapi haragvásait abszolút tisztaságú képekben altatja el; vagy pedig valami ideális kapcsolatot teremt meg saját kora és ama messzi kor között, és a távolság olyan élményeket hoz létre, amelyek megragadják fantáziáját”, legtöbbször a halál és az elmúlás élményét. Az első csoporthoz sorolja az 1867-ből való *Roma c.* szonettet, az 1881-ből való *Roma c. ódát*, és egy töredéket, a költő utolsó írásai közül, a Százados éneket. „Csodálatos tisztaságú versek: álmok, amelyeket a nosztalgia halvány fátyollal borít.” A másik csoporthoz tartoznak a *Dinanzi alle Terme di Caracalla* és részleteiben a *Clitumno-óda*, „amelyeket az elmúlás félelmes érzése inspirál”.

Giannessi — természetesen — szükségtelennek tartja, hogy Carducciról szólván vizsgálja az olasz polgárság helyzetét. Pedig Carducci a polgársághoz tartozott, s osztályának ideológiája tagadhatatlanul őrá is rányomja bélyegét. Közismert tény a risorgimento olasz polgárságának viszonylagos gyengesége, ami igen jól tükröződik az olasz polgári ideológia gyengeségében, mondhatnánk hiányában. Mindezeket figyelmen kívül hagyva Giannessi nem tudja kellőképpen megmagyarázni Carducci múltba fordulásának okait és annak formáit. Ebből következik az is, hogy bizonyos nem eléggé meggyőző érvek alapján egy kalap alá veszi a *Clitumno-ódát* és a *Ça ira* szonettjeit, s ugyanakkor teljesen különválasztja tőlük a *Comune Rustico-t*. Az első kettőben közös az, hogy „Carducci átrepül a múlt tényeire, s ehhez az átrepüléshez köti az ihlet legjavát.” Ugyanakkor a *Ça ira* elemzésében remekel.

A versek következő csoportjához szintén nem teljes joggal együvé tartozó verseket sorol: *Comune Rustico*, *Faida di Comune*, *Sui campi di Marengo*, *Il Parlamento*, *Piemonte*, *Bicoeca di San Giacomo*, *Cadore*, *Alla città di Ferrere*, *La chiesa di Polenta*. „Történelmi legendákból alkotott idillek”, amelyeknek létrejöttében igen nagy szerepe van a „táj ihletének”: ezek az elsorolt versek jellegzetességei. A táj inspiráló hatásának kimutatására igen finom filológiai összehasonlításokat végez a *Comune Rustico* és a vers megírását közvetlenül megelőző időszak levélanysága között. A verset a *Faida di Comune*-val együtt a legaprólékosabban részre bontja, kimutatva Carducci művészetét és művészetének létrejöttét. Ugyanezzel a vizsgálati módszerrel észreveszi — elsőnek ilyen mértékben — a *Sui campi di Marengo* és a *Parlamento* félrecsúszásait, valamint a *Piemonte*, *Cadore* és a többiekben a költőiség majdnem teljes hiányát. Ugyanakkor nem figyel fel az utolsó ódák és az említett történelmi témájú versek között meglévő, politikai szempontból igen mély szakadékra, holott a művészi munka milyensége mindkét esetben ezzel van összefüggésben.

Eddig sorolt verseitől teljesen különválasztva ír Giannessi Carducci szerelmi és egyéni ihletésű verseiről. Pedig különösképpen szerelmi verseit nem lehet kiszakítani költészetének

és politikai nézeteinek egészéből. Itt is, mint az egész könyv folyamán, kiemelkednek Giannessi igen finom elemzései, továbbá a filológiai összehasonlítás a versek és a levéltanyag szövegei között. Ez különösképpen megfigyelhető szerelmi verseivel kapcsolatban, s igen fontos következtetések levonását alapozza meg, s igen sok Carducci-vers születésének eddig ismeretlen körülményeit világítja meg. Maga Carducci a szerelmet nem tartja méltónak arra, hogy a költészet tárgya legyen, vagy ha igen, olyan eszköznek tekinti, „amely megnevesíti az emberi értelmet és gazdagítja az emberi méltóságot”. A szerelmi költeményeket ihletőik szerint csoportosítja. A Lidia-versek közül legkiemelkedőbb az Alla stazione. „A szerelem Carducci számára gálans képek helyett impulzust adott a közvetlen valóság élesebb világossággal való érzékelésére”, „saját egyéniségének költői módon való kifejezésére”. Másutt, mint pl. a Déliához írt Fuori alla Certosa di Bologna c. költeményében a szerelem csupán kerete a műnek, amelynek „lényege a halálszönyorúság és az élet szeretete”. A kötetet Carducci személyes ihletésű lírájának elemzésével zárja be. Egyik leglényegesebb megállapítását, amelyet nem véletlenül, korábbi, más versekkel kapcsolatban mondott megállapításaiból lehetne levezetni, a Pianto antico-ra vonatkoztatva teszi meg: „nagy művész immár: a művészetnek nincsenek számára titkai . . . , de egy egy reggel ezeket elfelejti, nem tud semmit, csak sír.”

Giannessi Carduccirol alkotott képe rendkívül tiszta és világos. Nem egy mellékes és az idők folyamán téves módon túlzottan kiemelt vonásait letörli, ugyanakkor azonban nem lehet teljesen tekintetünk. Az igazi Carducci művészetének szenvedélyes kutatása jellemzi a könyvet. Igen jól látja Carducci művészetének eredményeit, nem látja azonban, hogy művészet és politikai felfogása között kölcsönös kapcsolat van, hogy művészetének létrejöttét és fejlődését milyen mértékben segítette politikai nézeteinek fejlődése, hogy a művészet segítségével felfedezett valóság hogyan formálta, alakította politikai felfogását, hogy tehettsége alkonyán hogyan váltotta fel a politikai fejlődést a lassú, de egyre jobban elhatalmasodó politikai kompromisszum, s nem látja végül, hogy művészetének utolsó és egyre ritkább fellobbanásával hogyan rakja le a XX. századi olasz líra alapjait.

Simon Gyula

Margaret Gilman: The Idea of Poetry in France from Houdar de la Motte to Baudelaire

Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts. 1958. 324. l.

A korán elhunyt amerikai szerző posthumus munkájának tudománytörténeti előzményei világosak: maga is méltán hivatkozott (163. l.), a korábbi korok költészettanának hasonló feldolgozásain kívül, mindazokra, akik a francia romantikával és az utána következő ízléshullámokkal kapcsolatban — bizonyos külső ösztönzések elismerése mellett — elsősorban a belső francia fejlődés sajátos mozzanatait hangsúlyozták. E vonatkozásban M. Gilman utalhatott mind P. Moreau ismert könyvére (*Le classicisme des romantiques*, 1932), mind pedig E. Barat¹ korábbi, valamint Paul Hazard² és Henri Peyre³ későbbi tanulmányaira. A kidolgozás egész módjára, elsősorban pedig a források megválasztására s az eredmények elrendezésére, H. Peyre személyesen is döntő hatást gyakorolt⁴; aligha tévedünk, ha legalább részben őt tekintjük felelősnek azért, ami a munkában helyet kapott s azért is, ami sajnálatosan kimaradt belőle.

Az egész mű egyik legérdekesebb mozzanata maga a választott téma felvetése: arról van ugyanis szó, hogyan alakult át Franciaországban fokról fokra a költészet fogalma a XVIII. századi, túlnyomóan racionalis nézetektől kezdve a romantikán és részben már a Parnasse-on keresztül a baudelaire-i költészetnek ismét új kiindulópontot jelző szintéziséig. E fejlődésnek kezdeti és befejező szakaszát a szerző nemegyszer próbálja jelezni az „értelem” (reason) és a „képzelet” (imagination) uralmának kényelmes címkéjével; mindennemű efféle leegyszerűsítésnek azonban már maga a könyv nyolc terjedelmes fejezetében feldolgozott anyag is ellenszegül, hiszen újra meg újra az derül ki belőle, hogy a költői mesterség minden korban egy-egy

¹ Le style poétique et la révolution romantique. Paris. 1904.

² La crise de la conscience européenne (1680—1715). 1935.; Les caractères nationaux du lyrisme romantique français. Quatre études. New York 1940.

³ Shelley en France. Caire 1935.; Romantic Poetry and Rhetoric. Yale French Studies. XIII. 1954.

⁴ L. erről a szerző nyilatkozatát a könyv bevezetésének végén: X. l.

teljes emberi én feltárulása volt. Éppen ezért soha, semminő körülmények közt nem lehet belőle kategorikusan kizárni egyetlen pszichikai tényezőt sem; legfeljebb az képzelhető el, hogy egy-egy korban, bizonyos általánosabb érvényű mozzanatok következtében, egyik vagy másik tényező időlegesen a többi fölé kerekedett, aminek persze rövidesen jelentkeztek sajátos következményei, a költői művek koncepciójában éppen úgy, mint a szerkesztésmódban és a stílus területén. Mindenesetre a fejlődési folyamat e téren általában oly bonyolult, hogy sem maguk a művek, sem pedig az elméleti megállapítások egymagukban még nemigen tudnak az igazság teljesebb megragadásához közelebb vinni; lássuk tehát, mennyiben sikerült a szerzőnek egyrészt nagyon változatos forrásanyagának összehangolása és áttekinthetővé tétele, másrészt pedig, a források sokfélesége ellenére, bizonyos belső egységet tükröző s éppen ezért meggyőző eredmények leszűrése.

A könyv nagyobbik fele — 4 fejezet, más szóval 140 lap — a XVIII. századi fejlődéssel foglalkozik; már ebből is sejthetjük, hogy a XIX. századi kép egy s más vonatkozásban alighanem elnagyoltabb lesz. Mindenesetre meglepő mindjárt az első fejezet: címe (*The Nadir of Poetry*) a költészet iránti érdeklődés mélypontjára utal, de terjedelme mégis 47 lap! Erre a terjedelemlre azonban kétségtelenül szükség volt, hiszen még így is milyen szűkszavú a fejezet antológiászerű része, vagyis a század első felében uralkodó elméleteknek néhány egykorú költői idézettel történő illusztrálása! Hogy csak néhány példát említsünk, nem esik szó Jean-Baptiste Rousseau egy-egy sikerültebb ódájának szinte preromantikus mozgalmasságáról⁵ vagy Voltaire miniatűr életképeinek plasztikus realizmusáról,⁶ amelynek mélyén őszinte líraiság is lappanghat, s még kevésbé azokról a szálakról, amelyek még egy nagyon konvencionális jellegű s elvont nyelvezetű Fontenelle-idilltől is vezetnek a XIX. századi európai romantika egyik legnagyobb alakja, Leopardi felé.⁷ Ámde a költői idézeteknél már e fejezetben sokkal érdekesebbek az egykorú elméleti nyilatkozatok; a szerző szerencsés kézzel válogatta ki közülük azokat, amelyek Malherbe-től és Boileautól eltávolodva előre mutatnak a későbbi fejlődés felé. Batteux számára a költészet még csupán „l'imitation de la belle nature exprimée par le discours mesuré” (17. l.), kevéssel utóbb azonban egy oly prózai lélek is, mint La Motte, már a szenvedélyesen felizgatott képzetet („une imagination échauffée”) tekinti a költészet forrásának (16. l.), és Du Bos már 1719-ben síkra száll — a romantikusok előfutáraként — az emocionális esztétika („esthétique du sentiment”) jogaiért (14. l.). Természetesen nem késettett soká a képzet szerepének elismerése sem: Voltairenek egyik 1740-ben tett nyilatkozata szerint „Le vrai poète est créateur” (29. l.), s bár e formula elismerése olykor naiv teológiai érvekbe is ütközött (eszerint csak Isten rendelkezne „teremtő” képességgel), a condillaci pszichológia csakhamar szinte tudományos indokolást teremt Voltaire tétele köré. Szükségszerűen megkezdődik a vita a költői fantázia legmegragadhatóbb termékéről, a költői képekről is: Du Bos szerint az igazi költőt a lapos rímfaragótól éppen a képeiben megnyilatkozó „isteni szikra” különbözteti meg (34. l.: a költészet tehát: „poésie du style”). De vajon közérthetőek és egyértelműek-e ezek a képek? Condillac Wartburtonra hivatkozva írja: „le style prophétique semble être un hiéroglyphe parlant” (35. l.), s a kor egyik ismert kritikus, Rémond de Saint-Mard nemcsak a képek belső „hevérol” értekezik, hanem olyan minősítéseket is használ — „rapports secrets, une analogie sourde, des convenances délicates avec les principales affections du coeur” (34. l.) — amelyek már egészen Baudelaire „correspondances”-elméletére emlékeztetnek.⁸ A rímek szuggesztivitását egyelőre még nem

⁵ Vö. azokkal a megjegyzésekkel, amelyeket nemrég fűztem Rousseau egyik igen jellemző versszakához: *Studia Slavica*, 1960, 328.

⁶ Vö. pl. a *Les vous et les tu* c. kis képpel, amely a mulandóság témájának feltétlenül eredetibb változata, mint a Gilman idézte két stófa (8. l.).

⁷ A következő szakaszra gondolunk (9. l.):

Quand l'amour nous fait éprouver
Son premier trouble, avec ses premiers charmes,
Contre soi-même encor c'est lui prêter des armes
Que d'être seul et de rêver.
La dominante idée, à chaque instant présente,
N'en devient que plus dominante.

Vö. *Leopardin*ak II. *pensiero dominante* c. költeményével, melynek erősen elvont, racionalista hangvétele nemegyszer vitára, sőt meglehetősen tartózkodó állásfoglalásra is adott alkalmat; éppen e tónus mögött azonban joggal sejthetünk XVIII. századi ösztönzéseket.

⁸ Nem kevésbé fontos Rémond de Saint-Mardnak egy másik kijelentése, amely szerint: „Nos passions sont des espèces de cordes toujours tendues et toujours prêtes à recevoir l'unisson de quelque image” (idézve 34. l.).

fedezik fel (38. l.), de La Faye ódája (*Ode en faveur des vers*, 1731.) olyan gondolatokat fogalmaz meg a zárt formák szükségességéről, amelyeket mi, magyarok például Babitsból jól ismerünk.⁹ S a legyőzött nehézség, a „difficulté vaincue” dicsérete nem teszi-e magát Voltairet is egyenesen Valéry előfutárává?¹⁰ Ha mindehhez hozzávesszük, hogy egyes élesszemű XVIII. századi kritikuskok, így például Massieu, már ekkor felfedezik Villont is,¹¹ aki pedig igazán nem írt Malherbe vagy Boileau elveinek megfelelően, — akkor joggal állapíthatjuk meg: a XVIII. század első felének poétikai felfogása egyáltalában nem nevezhető mélypontnak, „nadírnak”. bármit is mond róla a fejezet címe. Egy-egy utalás azt is jól érzékelteti, hogy az esztétikai eszmék erjedése mögött voltaképpen a felvilágosodás ösztönzései keresendők.

Az egész mű legtanulságosabb része talán a Diderotnak szentelt második fejezet (*A new Vision of Poetry*: Diderot, 48—85. l.); e részben a szerző sokkal messzebbre jut, mint amennyit Diderot esztétikai nézeteiről régebben megállapítottak. Pedig saját kutatásain kívül¹² aránylag nem sok újabb irodalom állt Gilman rendelkezésére; Lester G. Crocker például inkább Diderot nézeteinek belső ellentmondásaira mutatott rá, mintsem az elszórt nyilatkozatokból kihámozható elvi szempontokra.¹³ Ily körülmények közt nehéz és kényelmetlen feladat lehetett már a különböző vélekedések pusztá összehasonlítása; mindazonáltal örömmel kell elismernünk, hogy Gilmannak sikerült még a látszólag ellentétes vélemények összeegyeztetése is. Kutatásai nyomán Diderot költészettanában a szellemesen „controlled emotion”-nak (51. l.) nevezett magatartás értékelését tarthatjuk a legeredetibbnek. Sem az érzékenység („sensibilité”), sem pedig az „enthousiasme” többé nem tűnik a költő legjellemzőbb sajátosságának; ehelyett Diderot szemében minden művész közös vonása — tehát a költő és a színész is — az, hogy az elragadtatás pillanatnyi hevét („la fureur du premier jet”) kellő önfigyelemmel alakítja művészté: az „esprit observateur” tehát a lángésznek éppen olyan lényeges jegye, mint az, amit Diderot „esprit prophétique”-nek nevez (59. l.). S a kész művet feltétlenül megelőzi valamiféle „modèle intérieur” (i. h., vö. 84. l.): voltaképpen ezt a „belső modellt” viszonyítja a művész a természethez, persze a maga sajátos látásmódja, vagyis egyéni művészi szándékai szerint. Ezért mondhatja Diderot: „les plans se forment d’après l’imagination. les discours d’après la nature”, ami egyszersmind rávilágít arra a kapcsolatra is, amely a mű kidolgozásának egyes részleteit, s közöttük a stílust is döntő módon kapcsolja az alkotó szándékhoz, vagyis — Diderot szavával élve — a „modèle intérieur”-höz.¹⁴ Diderot művészet-filozófiája tehát sok közös vonást mutat mind az enciklopédisták, mind pedig a korábbi elmélet-írók nézeteivel; feltétlenül eredeti azonban nála a „modèle intérieur” elmélete s még valami, ami szinte párájt ritkítja a XVIII. századnak állítólag csupán „clarté”-ra törekvő világában. „Poètes... s’oyez ténébreux!” vallja Diderot mehökkentő nyíltsággal (73. l.), vagyis nagymértékben számít — még a mindenható Raison korában is — az olvasó beleérző képességére. Bizony kér számon a költőtől olyanféle szuggesztív hatást, amelyet kora rutinos rímkovácsai bizony aligha tudtak nyújtani („Ô mon ami! la plate chose que des vers bien faits!...” írja egyhelyütt. i. h.), s ezért követel a verstől nemcsak zeneiséget (mint Voltaire), hanem egyszersmind belső harmóniát, amelynek a szövegen át kell sugározni, mint a „modèle intérieur” vagy más szóval az „esquisse” közvetlen kifejezésének. A gondos, sőt minuciózus kidolgozást azonban Diderot sem ítéli el,¹⁵ csupán a később Arany Jánostól „indulatnak” nevezett „enthousiasme” nem is mulandó, hanem tartósan lelkesítő hatását kívánja meg a költőtől; „l’enthousiasme d’âme et celui du métier”. Egyszersmind Diderot elítél mindent, ami az alkotó lelki világának feszültségét csökkenthetné: óv a túlságosan részletező leírásoktól s a konvencionális allegóriáktól, viszont melegen pártolja a tömör és csattanós kifejezéseket („l’image unique et forte d’une qualité individuelle” 77. l.), az egyéni metaforát, vagyis mindazt, ami egy egyéniséget frissen és közvetlenül revelálhat. E ponton jut el szer-

⁹ La Faye szerint: „De la contrainte rigoureuse — Où l’esprit semble resserré. Il reçoit cette force heureuse Qui l’élève au plus haut degré”. Majd a korra jellemző hasonlat következik, utalással a szökökút fizikai elvére.

¹⁰ Ezzel kapcsolatban Gilman helyesen utal Valéry következő nyilatkozatára: „Est poète celui auquel la difficulté inhérente à son art donne des idées, et ne l’est pas celui auquel elle le retire” (Tel quel II. [1943], 62, idézve 41. l.).

¹¹ Massieu, érdekes módon, különösen Villon nyelvének tösgyökeres franciaságát dicséri: „le premier qui soit bien entré dans le génie de notre langue” 45. l.).

¹² The Poet according to Diderot. Romantic Review 36. 37—54. l.: Imagination and Creation in Diderot, a Diderot-Studies c. kötetben (Syracusa, N. Y. 1953. II. 200—220. l.)

¹³ Two Diderot Studies: Ethics and Esthetics. Baltimore 1952.

¹⁴ Az elmélet stilisztikai mozzanataira Gilman is utal (63. l.). de sajnos túlságosan röviden.

¹⁵ „Ce n’est pas au courant de la plume qu’on fait une belle page” (74. l.).

zónk annak elemzéséhez, amit Diderot, sokat emlegetett módon, „hieroglifának” nevez,¹⁶ értve alatta a tudat feszültségének kivetítését művészi, a költői gyakorlattal kapcsolatban nyelvi eszközök segítségével. A XVIII. századi racionalista esztétika tehát (nem is egészen véletlenül) eljutott olyan fogalmakig, mint — hogy Diderot saját szavait használjuk — „la magie du clair-obscur”; sőt „la magie prosodique”. Szerzőnk helyesen kapcsolja ehhez mindazt, amit Baudelaire később „magie suggestive”-nak, illetőleg „sorcellerie évocatoire”-nak nevezett (81—82. l.).¹⁷ Egészen dideroti szellemű Gilman végkövetkeztetése is: „In the realm of art form is essential, not indeed a goal in itself, but as the *sine qua non* for the communication of whatever the artist or poet is seeking to express” (83. l.).

A III. fejezet (*Sense and Sensibility*, 86—114. l.) és a IV. (*The Road to Romanticism*, 115—140. l.) sajnos távolról sem oly tartalmas, mint az előző kettő. A fejlődés kezdő- és végpontját, illetőleg további mozgási irányát Parny és Chénier jelzi: Parny cinikus nyilatkozata szerint (amely azonban magára Parnyra sem áll!) a költők „szellemes emberek, akiknek becsvágjuk a rimfaragás” („des gens d'esprit qui se piquent de rimer” 88. l.), Chénier viszont egyik töredékes értekezésében¹⁸ szenvedélyesen mutatja ki, hogy az irodalom és általában a művészetek mennyire szenvednek udvarok, szalonok, irodalmi kotóriák s a feltétlenül alacsonyabbrendű d i v a t o s irodalom légkörében. „The arts can develop only in a democracy” vonja le mindebből következtetését a szerző (119. l.), sajnos azonban anélkül, hogy Chénier gondolatmenetét szerves kapcsolatba hozná a XVIII. század második felének politikai fejlődésével. Jórészt elsikkad e két fejezetben annak a realizmusnak a költészetben szintén fellelhető tükröződése is, amit Mornet a XVIII. századi természetérzésről írt híres munkájában elsősorban prózai szövegek alapján mutatott ki; a leíró költészetre azonban mégis történik utalás, sőt Gilbertnél szerencsés intuícióval fedezi fel Gilman Lamartine híres ősi képeinek közvetlen előzményét (89. l.).¹⁹ Sajnos e kor elméleti munkái valóban szinte megmagyarázhatatlanul sivárak; költői mintaként Villonról, Ronsardról többé szó sem esik (112. l.) s bár egyesek, mint Delille, hosszú tankölteményeket írnak a képzeletről, Du Bos és Diderot elveinek megvalósulása egyelőre inkább az ossziáni és rousseau-i ihletésű szépprózába menekül; a metrumos-rímes verset közvetlenül Chénier előtt sokak szinte felesleges külsőségnek tartják (vö. pl. Rivarol nézeteivel, amelyek szerint a vers töredékesen megfogalmazott prózánál alig több ... 109. l.).

A századforduló körül s még soká azután is a legtermékenyebb versesztétikusok egyike Gilman szerint Joubert: a „correspondances”-elmélet is nála jelentkezik a legteljesebb tudatossággal: „Les beaux vers”, írja egy alkalommal, „sont ceux qui s'exhalent comme des sons ou des parfums” (131. l.). Jouberttől származik a költészetnek mint a „szavak architektúrájának” („architecture des mots”) bemutatása is. Ugyanekkor a boileau-i „polissez et repolissez”-elvet már áttöri a spontaneitás magasztalása, s amikor Chénier az „ihlet ékes-szólását” tárgyalja, szinte már a nagy romantikusok, s elsősorban Victor Hugo nyelvén szólal meg.²⁰ Sokkal tömörebben nyilatkozik Chénier a már említett *Essaiben*: „C'est aux pensées de créer le style... elles ont leur expression propre que le génie rencontre toujours sans la chercher jamais” (139. l.).

Némi leegyszerűsítést mutat már a preromantika tárgyalása is; hasonló törekvés figyelhető meg a romantikának, pontosabban a „romantikus forradalomnak” szentelt V. fejezetben (*The Romantic Revolution*, 141—170. l.). Gilman romantika-szemléletére több tekin-

¹⁶ E műszó poétikai-stilisztikai használatára már korábban is volt példa; a szerző idézte irodalomtól kívül (287. l., 119. j.) l. *A. François* megjegyzéseit: *Histoire de la langue française cultivée*. Genève, é. n. [1959] II. 85—86. l.

¹⁷ Vö. mindehhez *Anne-Marie de Commaille*: *Diderot et le symbole littéraire*. Diderot-Studies, 94—120. l.

¹⁸ *Essai sur les causes et les effets de la perfection et de la décadence des lettres et des arts*.

¹⁹ Lamartine másik előfutárának, ugyancsak az efféle természetábrázolásokkal kapcsolatban, Gilman Millevoyet tekinti (117. l.)

²⁰ A szóban forgó idézet a következő (vö. 130. l., részlet a *L'invention c. költeményből*):

Celui qu'un vrai démon presse, enflamme, domine,
Ignore un tel supplice: il pense, il imagine;
Un langage imprévu, dans son âme produit,
Naît avec la pensée, et l'embrasse et la suit;
Les images, les mots que le génie inspire,
Où l'univers entier vit, se meut et respire,
Source vaste et sublime et qu'on ne peut tarir,
En foule en son cerveau se hâtent de courir”.

tetben erősen rányomja bélyegét Moreau felfogása: midőn Lamartineről, a fiatal Hugoról vagy Vigny-ről kell írnia, akkor is — jórészt Moreau hatására²¹ — újra meg újra tipikusan XVIII. századi kategóriákban szemléli őket, s a költészetről alkotott felfogásukat. A felhozott példák azonban jórészt meggyőzőek. Hiszen ha Vigny ezt írja: „La Poésie, c'est l'Enthousiasme cristallisé” (149. l.), ugyan mi más ez, mint a már Diderotval kapcsolatban vizsgált „controlled emotion” új változata? De benne van-e, benne lehet-e egyetlen formulában Hugo versesztétikája, ha csupán erre az egyébként igen jellemző nyilatkozatra emlékezünk vissza: „La poésie est une avidité de l'âme” (i. h.)²² Sokkal közelebb jut Gilman a romantika nagy nemzedékének esztétikájához akkor, amikor Chéniernek fentebb idézett s a spontaneitást, a „premier jet”-t túlzottan magasztáló véleményével a legspontaneábbnak látszó „méditation”-okat is szüntelenül javítható, csiszoló Lamartinet állítja szembe (150. l.);²³ hiába divatosak e korban olyan formulák, mint a Musset-é: „l'art, c'est le sentiment”, s hiába általánosítja olykor Gilman a romantikusok állítólagos „formai hanyagságra” vonatkozó tételét („lack of belief [!] in conscious artistry”, 150. l.), azért mégis kétségtelen, hogy a további XIX. századi fejlődés, verstechnikai vonatkozásban is, egyenesen elképzelhetetlen lett volna a romantika vívmányai nélkül! A híd — Hugo univerzalitásától eltekintve — alighanem főleg Vigny jelentette: különösen érdekes az a nyilatkozat (151. l.), amely az ő alkotóművészetének „perspektivikusságáról”, vagyis a közvetlen benyomástól való szükséges eltávolodására mutat. Fontos a romantika realizmusának, sőt naturalizmusának értékelése; itt van helyén Hugo keresetlen egyszerűségének, mint a romantikus líra egyik új hangjának méltatása is (156. l.). A romantikus költők szociális öntudatának jelentkezését a szerző 1830 körülre teszi (i. h.); kár, hogy legalább ezzel nem került sor szélesebben megalapozott történelmi kitekintésre, hiszen a dátumok önmagukért beszélnek! Elmaradt e részből a visszaulás Diderot poétikai üzeteire is; korábban pedig már hallottunk arról (83. l.), mennyiben kívánta ő a művészetet s ezzel együtt az irodalmat szociális és morális célokkal összekapcsolni. Sajátos mozzanat az is, hogy a stílusbeli újító kedv, a szokatlan és látszólag illogikus szóképek keresése (162. l.) időben pontosan összeesik azzal a korszakkal, amikor a költő újra vátesz lesz, nagy társadalmi törekvések énekese. Hasznos lett volna azonban hangsúlyozni, miért és mennyiben térnek el az 1830 körül terjedő „merész szóképek”, a fiatal Hugonál is bőségesen fellelhető szokványos retorikai eszközöktől (az utóbbiakról: 167. l.).

A következő két fejezet (*Poetry as Art*, 171–189. l.; *From Statement to Suggestion*, 199–236. l.) csupán bevezetés, átmenet a könyv zárófejezetében, Baudelaire poétikai állásfoglalásának bemutatásához. A romantika nagy korszakával kapcsolatban röviden, de helyesen méltatott társadalmi mozzanatok itt sajnos újra háttérbe szorulnak; egyébként még azok az összefüggések sem domborodnak ki eléggé, amelyek pedig az esztétikum körén belül maradnak. Érdemes volna például nyomatékosan kiemelni, hogyan ítélték meg a XIX. század nagy alkotói a költészetnek a művészetek más ágaihoz való viszonyát; nem tanulságos fejlődési görbe-e, hogy Lamartine verssorainak belső alkatát elsősorban zenei fogantatásúvá kívánta tenni (154. l.), majd később Gautier, aki festőnek készült, a líra képszerűségére apellált (s ezzel már az impresszionizmus előfutára lett), s végül Leconte de Lisle (Stefan George egyik előfutára!) — ugyancsak Gautier egyes nyilatkozatait építve tovább — már eljutott a vers szoborszerűségéig? (195. l.) Mindez természetesen megvan Gilman munkájában, de nem éppen könnyen áttekinthető előadásban! Meglepően kusza e fejezetekben a kronológia is; Hugoról például — nagyon helyesen — sokszor hallunk a szimbolizmus egyik úttörőjeként (228. kk. l.), viszont nehéz megérteni, miért van Gérard de Nervalnak egyébként szép és plasztikus méltatása (229–232. l.) valósággal beleágyazva igen különböző korokból kiragadott Hugo-idézetek közé. Ismét nagyon szerencsések azonban nem egy ízben az egykorú kritikusoktól átvett nyilatkozatok: különösen Sainte-Beuvenek egyik 1866-ból származó — tehát már a Fleurs du Mal-lal is számot vető — véleménye (200—1. l.)²⁴ az, amely az egész VII. fejezet összefoglalásának tekinthető.

A könyvet záró Baudelaire-képre nem egészen az jellemző, amire a VIII. fejezet címéből következtethetünk (*Imagination enthroned*, 237–269. l.), hanem sokkal inkább egy olyan koncepció, melyet Gilman szintén mesterének, H. Peyrennek köszönhet:²⁵ a Baudelaire inau-

²¹ L. Pierre Moreaunak ismertetésünk elején idézett művét.

²² L. Hugonak 1864-ben megjelent William Shakespeare c. tanulmányát.

²³ Itt utal szerzőnk a *Le lac* egyik leghíresebb versszakának („O Temps, suspends ton vol . . .”) korábbi, sokkal szürkébb és konvencionálisabb változatára (1814).

²⁴ Vö. Nouveaux Lundis X. 390—1. l. Sainte-Beuve itt valósággal a szimbolizmus hírnökeként jelentkezik.

²⁵ Vö. a Connaissance de Baudelaire (1951) c. kritikai bibliográfia összefoglalásával.

rálta új klasszicizmus elemzése. A szerző Valéryvel együtt vallja (245. l.),²⁶ hogy „a klasszikus író magában hordozza a kritikái hailamot”; mivel pedig Baudelaire életművében költészet és műbírálat valóban megbonthatatlan egységbe forr össze, kire lehetne jobban alkalmazni Valéry definícióját, mint éppen őreá? Természetesen ismét a „controlled emotion” körében vagyunk; Gilman azonban helyesen látja, hogy Baudelaire esetében éppen az élmény realitása és megragadó volta („a poignant human experience” 239. l.) az elsődleges vonás, s bár kétségtelen, hogy Baudelaire is Hugo búvköréből indult el, a nagy romantikusoktól mégis élesen megkülönbözteti élményeinek az egész modern költészetre döntő hatást gyakorló mélysége és differenciáltsága. Kétségtelen, hogy Baudelaire emberi és művészi alakja nagyobb vonzóerővel hatott e tanulmány szerzőjére is, mint mondjuk Lamartine vagy Vigny; korábban csupán Diderotval kapcsolatban voltunk tanúi a beleérző képesség, az intuitív megragadás hasonló elevenségének. Kár, hogy egy-egy mozzanat, ha fel is vetődik, újra elsikkad; sajnáljuk például, hogy nem kerültek részletesebb kifejtésre ama korszak dokumentumai (243–5 l.), amikor Baudelaire egyenesen szembekerült a „l’art pour l’art” elvével, melyet P. Dupontól írt cikkében „utopie puérile”-nek nevezett. Nagyon érdekes a baudelaire-i morál elemzése (247. l.), s örömmel tapasztaljuk, hogy legalább ebben az esetben milyen behatóan foglalkozik a szerző nemcsak Baudelaire szimbolikájával, hanem versesztétikájával is, az eddig aránylag kevésbé értékelt *Fusées* és más prózai cikkek, feljegyzések, töredékek bő felhasználása alapján (l. például a *ciel tragique* kifejezésről mondottakat: 263. l.). Az egyik „Projet de préface” elemzése (i. h.) új távlatokat nyithat meg az eddig oly elhanyagolt versmondattan számára is.

Ha az elmondottakhoz hozzávesszük a könyvet lezáró gazdag jegyzetanyagot, akkor joggal hangsúlyozhatjuk, hogy M. Gilman értékes könyvének egyik legnagyobb érdeme szilárd filológiai megalapozottsága; egyszersmind ismét bebizonyosodott számunkra, hogy például francia filológiában igazán maradandó eredményeket csak akkor lehet elérni, ha a tudósnak kedve szerint van alkalma kutatni külföldi, ebben az esetben elsősorban francia könyvtárakban is.

Gáldi László

Kornelij Zelinszkij: Két korszak határán

Szovjetszkij Piszatyel 1959

A könyv ismert irodalmi kritikus tollából származik. Fejezetei tulajdonképpen esszék, memoár-jellegű visszaemlékezések a szovjet irodalom nehéz és hősi korszakára. Találkozások Leninnel, Lunacsarszkijjal, Blokkal, Jeszenyinnel, Majakovszkijjal, irodalmi esték... A kötet alcíme: 1917–20-as irodalmi találkozások.

A visszaemlékezéseket pontosság, hűség jellemzi. Szépítés nélkül is szépnek, felejtethetetlennek ábrázolja Zelinszkij ifjúságát és a forradalom szülte páratlan, furcsa és gazdag irodalmi életet. Az akkori verseket és költeményeket érdekes szemszögből vizsgálja. A kortárs szemével nézi, a forradalom költészetét egy ifjú forradalmár szívével hallgatja. Azt a költészetet, amelyből később nem minden bizonyult időtállóknak. A tizenhetes évek költészetének hatását egy ifjú kronstadti újságírón mutatja meg — sokszor sikerrel. De ezekben az esszékben ugyanakkor szigorú és igazságos kritikusként, a szovjet költészet igazi ismerőjeként szólal meg. Nemcsak gazdagon ábrázolja, de bírálja is az első forradalmi évek bőséges és sokszor proletkultus költészetét. Ez a kettős szempont teszi igazán gazdaggá az akkori irodalmi életéről festett képet és élvezetessé, feszült figyelemmel olvasandóvá a könyvet.

A szerző irodalomszeretete áthatja az irodalmi élet minden zugát. Oly teljességgel mutatja be a fővárosi és vidéki kiadványokat, frontújságokat s bőséges adalékokban és idézetekben tárja elénk a forradalom kavargásában éppen születő irodalmi életet. Stílusát kettősség jellemzi: feleleveníti az akkori idöket, az írók figuráit, a szokatlan irodalmi élet furcsaságait — amikor egy novelláért egymillió rubel s két csomag dohányt a honorárium. De a kortárs tanúvallomásait kiegészíti a későbbi évek során kialakult objektív, irodalomtörténeti szemlélettel. Sok olyan író és költő képét eleveníti meg és menti meg a feledéstől az irodalomtörténet számára, akik az első proletárköltők hírében jártak abban az időben, — akiket azonban a jelenlegi irodalomtörténeti munkák sommásan elítélnek. Viszont ezeknek munkája, versei nélkül nem lehet teljességgel megérteni az akkori irodalmi iskolák, irányzatok kialakulását és Majakovszkij, Bednij, Tyihonov és mások útkereséseit,

²⁶ Vö. Variétés II. (1930) 155, 157.

költészetük problematikáját. Érdekes fejezetet ír Gasztyev, Geraszimov, Kirillov, Poletajev proletkultköltők verseiről. Értékes az irodalmi kritikai élet, az akkori kritikusok főbb munkáinak ismertetése. Ez a könyv más irodalomtörténeti munkáktól eltérően nemcsak a proletkult elmélet követelményeit vázolja és ítéli el, hanem a proletkult szervezetekben folytatott munkát is leírja, a költők verseinek főbb motívumaival, formájával is foglalkozik. Így sokkal gazdagabbá, sokrétűbbé válik a proletkult tevékenységről kialakult képünk. Érthető számunkra ennek az irányzatnak nemcsak káros volta, hanem kapcsolata a forradalmi korról, — bármilyen egyoldalú és torz képet fest is ez a költészet erről a korszakról.

Zelinszkij olvasójával együtt „lapozza” a proletkult-folyóiratok lapjait. A költemények elemzése során — amikor belőlük a vas, a gép s nem az élő ember dicsőítése szólal meg gyakran a dekadens, szimbolista költészettől kölcsönvett képeken, bibliai szimbólumokon keresztül — rámutat ennek a költészetnek az élettől való elrugaszkodására, az életet csupán ünneplő absztrakt pátoszos hangon való megéneklésére. Ellenben sok más kritikustól eltérően e költészet „retorikus függőnye mögött” a proletkultos dogmák szabályai ellenére meghallja ezekben a versekben az őszinte lelkesedést, „a forradalmi szív eleven lüktetését”. És a költők legszebb verseit idézve s Majakovszkij akkori verseit elemezve ezt szemléltetni is tudja. A proletkult költészet vizsgálata során felvet egy érdekes kérdést: az ebben megnyilvánuló romantika jellegének problémáját. Zelinszkij szerint a forradalom romantikus fogadtatása ebben a költészetben formális jellegű. A proletkult-költészet legjellegzetesebb motívuma az óriási tömegek megéneklése. Viszont a bogdanovi tömegfelfogásból kiindulva ezekben a művekben a tömeg csupán egy szervezeti egység, amelyből hiányzik minden emberi tartalom. És mégis, helyenként ebben a robot-költészetben is érezni lehet az élő emberi szívet. Zelinszkij szerint ennek a romantikának nincsen semmi köze a szocialista irodalom forradalmi romantikájához.

Nemcsak a proletkult, hanem a forradalmi proletárköltészetről is ír a szerző: Majakovszkij. Bednij költészetéről. Ugyancsak értékesek a könyvnek azok a lapjai, ahol más költői irányzatokról beszél, és nem hagyja el a fehér emigráns költészet értékelését sem. Nagyon érdekes és gondolatébresztő a Jeszenyin verseiről szóló fejezet. Zelinszkijnek sikerült megtalálni az összhangot Jeszenyin, „a falu utolsó költője” verseinek ellentmondásossága és ugyanakkor mély emberisége között. Ez a könyv egyik legsikerültebb fejezete. Ellenben a korkép gazdagsága ellenére is némelyik részben hézagok vannak. Így hiányzik a könyvből Gorkij írói útja és vívódásai éppen ezekben az években s hatása az irodalmi élet kialakulására. Zelinszkij megelégszik Gorkij kiadói tevékenységének vázolásával. Ugyancsak hiányzik az első szovjet prózairók jelentkezése a könyvből. Mégis igen értékes, mert új adatokat közöl, s új gondolatokat ébreszt a szovjet irodalom egy különös, kavargó korszakáról.

Kámán Erzsébet

Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest, V., József nádor tér 1.) és bármely postahivatalnál. Csekk száma szám: egyéni előfizetésnél 61.257, közületi 61.066 (vagy átutalás az MNB 8. számú folyószámlára).

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Pataki Ferenc

Kézirat érkezett: 1961. II. 17. Példányszám 600. Terjedelem: 20. (A/5) ív

60.33068 Akadémiai Nyomda Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

Tanulmányok :

<i>Herczeg Gyula</i> : Az illuminismo stílusvitáinak társadalmi háttere.....	1
<i>Mádl Antal</i> : Az emigráció szerepe az osztrák politikai költészet fejlődésében.....	25
<i>Rába György</i> : Babits Dante-fordítása	43
<i>Papp Ferenc</i> : A stílselemzés egy mennyiségi mutatókra épített módszere	69

Közlemények és vita :

<i>Falvy Zoltán</i> : Énekmondók a középkori Magyarországon I.	86
<i>Mészáros István</i> : Középkori kolduló diákjaink.....	107
<i>Vujicsics D. Sztóján</i> : Balassi Bálint délszláv versformái.....	117
<i>Ács Tivadar</i> : Maximilianus Transylvanus, a Magallanes-expedíció krónikása	126
<i>Hernády Ferenc</i> : Ercole Scala egykorú beszámolója Pécs 1686-os ostromáról.....	131
<i>Nádor György</i> : Clare et distincte. A racionalista terminológia kialakulásához.....	132
<i>Nagy Béla</i> : Dimitrie Eustatievici, az első román nyelvten szerzője I.....	139
<i>Maria Szarota</i> : Antik és modern elemek Kleist Amphitryon-jában.....	148
<i>Kunszery Gyula</i> : Még egyszer a Himfy-versről	159
<i>Varannai Aurél</i> : Prosper Mérimée a 48-as emigrációról.....	161
<i>Scheiber Sándor</i> : „Szálankint tégedet én el-kiszaggatlak”.....	163
<i>Gál István</i> : Radnóti Miklós ismeretlen és elfelejtett műfordításai.....	164
<i>Gombár Endre</i> : Aila Meriluoto, és a modern finn költészet főbb jellemzői.....	175

Szemle és könyvbírálatok :

<i>Angyal Endre</i> : A lengyel barokk-kutatás útja.....	182
<i>Szalatnai Rezső</i> : Magyar—szlovák kulturális kapcsolatok.....	196
<i>Hutterer Miklós</i> : Beszámoló a germanisták II., 1959. évi moszkvai ülészakának munkájáról.....	200
<i>Sziklay László</i> : Othmar Feyl: Beiträge zur Geschichte der slawischen Verbindungen und internationalen Kontakte der Universität Jena.....	207
<i>Karancsy László</i> : Új könyv a XIX. századi orosz irodalom történetéről.....	216
<i>Simon Gyula</i> : F. Giannessi: Il grande Carducci.....	218
<i>Gáldi László</i> : Margaret Gilman: The Idea of Poetry in France from Houdar de la Motte to Baudelaire	221
<i>Kámán Erzsébet</i> : Kornelij Zelinszkij: Két korszak határán.....	226

ОГЛАВЛЕНИЕ

Статьи

Дьюла Херцег: Общественный фон стилистических дискуссий просвещения	1
Антал Мадл: Роль эмиграции в развитии политической поэзии Австрии	25
Дьёрдь Раба: Перевод Данте Михайла Бабича	43
Ференц Пап: Метод стилистического анализа, основанный на количественных показателях	69

Сообщения и дискуссия

Золтан Фальви: Певцы в средневековой Венгрии 86; Иштван Месарош: Венгерские нищенствующие студенты средневековья 107; Д. Стоян Вучичич: Южнославянские формы стихов у Балинта Балашичи 117; Тивадар Ач: Максимилиан Трансильванский 126; Ференц Хернади: Отчёт Эрколе Скала, очевидца осады города Печ в 1686 году 131; Дьёрдь Надор: К формированию рационалистической терминологии 132; Бела Надь: Димитрие Эустатиевичи, автор первой румынской грамматики I. 139; Мария Шарота: Античные и современные элементы в Амфитрионе Клейста 148; Дьюла Кунсери: Ещё раз о стихотворной форме «Химфы» 159; Аурел Вараннай: Проспер Меримэ об эмиграции 48-го года 161; Шандор Шейдер: К поэтическим параллелям в языке Яноша Арань 163; Иштван Гал: Неизвестные и забытые художественные переводы Миклоша Радноти 164; Эндре Гомбар: Аила Мерилуото и главные характерные черты современной финской поэзии 175

Обзор и критика

Эндре Андал: Пути исследования барокко в Польше 182; Режё Салатнай: Венгерско — словацкие культурные связи 196; Миклош Хуттерер: Отчёт о работе второй сессии германистов в 1959 году в Москве 200; Ласло Сиклаи: Othmar Feyl: Beiträge zur Geschichte der slawischen Verbindungen und internationalen Kontakte der Universität Jena 207; Ласло Каранчи: Новая книга об истории русской литературы XIX века 216; Дьюла Шимон: F. Giannessi: Il grade Carducci 218; Ласло Гальди: Margaret Gilman: The idea of Poetry in France from Houdar de la Motte to Baudelaire 221; Эржебет Каман: Корнелий Зелинский: На рубеже двух эпох 226

SOMMAIRE

Études:

Gyula Herczeg: L'arriere plan social des discussions stylistiques du Siècle des Lumières en Italie	1
Antal Mád: Le rôle de l'émigration dans l'évolution de la poésie politique autrichienne ..	25
György Rába: La traduction de la „Divine Comédie” par M. Babits	43
Ferenc Papp: Une méthode d'analyse stylistique fondée sur les indices quantitatifs	69

Communications et discussions:

Zoltán Falvy: Les chanteurs de la Hongrie médiéval 86; István Mészáros: Les étudiants mendiants hongrois au moyen âge 107; D. Sztóján Vujcsics: Les mètres d'origine sud-slave de Bálint Balassi 117; Tivadar Ács: Maximilien le Transylvain 126; Ferenc Hernády: Compte rendu d'Ercole Scala sur le siège de Pécs en 1686 131; György Nádor: Clare et distincte. Contribution à la formation de la terminologie rationaliste 132; Béla Nagy: Dimitrie Eustatievici, auteur de la première grammaire roumaine I 139; Maria Szarota: Eléments antiques et modernes dans l'Amphitryon de Kleist 148; Gyula Kunszery: Encore une fois sur la strophe de Himfy 159; Aurél Varannai: Prosper Mérimé sur l'émigration de 1848 161; Sándor Scheiber: Parallélismes expressifs dans la langue poétique de János Arany 163; István Gál: Traductions inconnues et oubliées de M. Radnóti 164; Endre Gombár: Aila Meriluoto et les traits essentiels de la poésie finnoise contemporaine 175

Revue et comptes rendus critiques:

Endre Angyal: Recherches sur le baroque polonais 182; Rezső Szalatnai: Relations culturelles hungaro-slovaques 196; Miklós Hutterer: Compte rendu sur les travaux de la IIe session (1959) des germanistes à Moscou 200; László Sziklay: Othmar Feyl: Beiträge zur Geschichte der slawischen Verbindungen und internationalen Kontakte der Universität Jena 207; László Karancsy: Un ouvrage nouveau sur l'histoire de la littérature russe au XIXe siècle 216; Gyula Simon: F. Giannessi: Il grande Carducci 218; László Gáldi: Margaret Gilman: The Idea of Poetry in France from Houdar de la Motte to Baudelaire 221; Erzsébet Ráczán: Kornelij Zelinskij: À la limite de deux époques 226

FILOLÓGIAI KÖZLÖNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
VILÁGIRODALMI FOLYÓIRATA

1961

VII. ÉVF.

DECEMBER

3—4. SZÁM

FILOLÓGIAI KÖZLÖNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

I. OSZTÁLYÁNAK

VILÁGIRODALMI FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ

KARDOS TIBOR

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

DOBOSSY LÁSZLÓ, GÁLDI LÁSZLÓ, SZENCZI MIKLÓS, TAMÁS LAJOS,
TURÓCZITROSTLER JÓZSEF

A folyóirat e számának munkatársai: *Bónis György*, a jogtudományok kandidátusa; *Süpek Ottó* egy. adjunktus; *Robert Weimann* egy. tanár (Potsdam), *Szávai Nándor* gyakorló középiskolai vezető tanár; *Vámosi Pál* író; *Kardos Tibor*, a MTA levelező tagja, egy. tanár; *Dömötör Tekla* egy. adjunktus; *V. Kovács Sándor*, a MTA Irodalomtörténeti Intézetének tudományos munkatársa; *Horváth István Károly*, az okortudományok kandidátusa, egy. adjunktus; *Dümmerth Dezső*, az Egyetemi Könyvtár tudományos munkatársa; *Nagy Béla* egy. adjunktus; *Payer István* tanár; *Karancsy László* egy. adjunktus; *Váradi Sternberg János*, a történelemtudományok kandidátusa, egy. tanár (Szovjetunió); *Botka Ferenc* tanár; *Herczeg Gyula* középiskolai szakfelügyelő; *Fogarasi Miklós*, a nyelvtudományok kandidátusa, egy. adjunktus; *Donáth Regina*, az Egyetemi Könyvtár tudományos osztályvezetője; *Bader Dezső* egy. lektor; *Katona Anna* egy. adjunktus; *Bojtár Endre* tanárjelölt; *D. Zöldhelyi Zsuzsa*, az irodalomtudományok kandidátusa, egy. adjunktus; *Sziklay László* az irodalomtudományok kandidátusa, a MTA Irodalomtörténeti Intézetének tudományos kutatója; *Szépe György*, a MTA Nyelvtudományi Intézetének tudományos munkatársa.

SZERKESZTŐSÉG

BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS UTCA 1.

TECHNIKAI SZERKESZTŐ

FOGARASI MIKLÓS és SALLAY GÉZA

A Filológiai Közlöny

évenként négy füzetben kb. 32 nyomtatott íven jelenik meg. Előfizetési ára egy évre 40 forint.
Megrendelhető az *Akadémiai Kiadónál* Bp. V., Alkotmány u. 21. Bankszámla 04.878,11146.

Úgy érzem magam, mint az utas, akit a járatlan sivatagba léptekor szent félelem fog el, mert sem hangot nem hall, sem lábnyomokat nem lát maga előtt — írta Kovachich Márton György 1799-ben, amikor jogtudományunkban elsőnek indította meg a formuláskönyvek tanulmányozását. Jó másfél századdal később még mindig elpanaszolhatjuk, hogy ezen a területen kevés a lábnyom, a tudományos fórum csendjét nem veri fel a szakemberek vitája. Pedig ez a terület nem megvetendő, elsősorban a jogtörténet munkásai számára nem, de a középkori latin filológia és a művelődéstörténet kutatói számára sem. Igaz, a formuláriumok nem élvezetes olvasmányok, s az avatatlan hajlandó lenne lebecsülni, „kuriózumok” gyanánt félretenni őket. De ha szerencsésebb nemzetek, amelyeknél bírósági jegyzőkönyvek százai, középkori jogkönyvek és értekezések tucatjai maradtak fenn, érdemesnek vélik a velük való foglalkozást, a múlt emlékeinek maradványait böngésző magyar kutatónak még sokkal inkább el kell mélyednie bennük. Kisszámú formuláskönyveink a feudális magyar jog és jogtudomány kialakulásának és a művelődés történetének nélkülözhetetlen forrásai. Ez indokolja azt, hogy az első jelentős művet, a XIV. század derekáról származó *Ars Notariát* (a továbbiakban: AN) beható vizsgálódás tárgyául választottam.

Kovachich *Formulae solennes styli...* című uttörő munkájában kiadta azoknak a formuláskönyveknek a címfeliratait, amelyeket fáradságos munkával az ország különböző levéltáraiban kutatott fel. Egyúttal teljes szövegében közölte az Anjou-kori formuláriumot, melyet korának latinságával „Ars notarialis formularia”-nak nevezett el, továbbá Magyi János közjegyző iratmintatárát (tévesen még Nyírkállói Tamás nevéhez kapcsolva) és a Mátyás kancelláriájából kikerült rövidebb gyűjteményt. E források feltárása nagy érdeme a kiadónak, nem csekélyebb azonban az sem, hogy — a még ma is gyakran idézett Palackýt félszázaddal megelőzve — bevezetőül elméleti fejtegetéseket is adott, és megjelölte a tárgyunkkal való foglalkozás célját: a „gyakorlati jogtudomány” megismerését. Ez az ő értelmezésében a jog megállapításának és szolgáltatásának a bíróságokon érvényesülő módszerét, tehát az igazságszolgáltatás szokásos rendjét öleli fel. Eddig azt hitték — írja — hogy Werbőczy volt az első jogi író, pedig előtte mások is vállalkoztak erre a feladatra. A Kovachich-feltárta tárnokjogi cikkek, a Corpus Jurisból kimaradt törvények, a régi becsűjegyzékek mind a jogtudás emlékei, de különösen azok a formuláskönyvek. Különösen, mert a jogtörténet forrásai közül csak a nótáriusok oktatására szolgáló formulagyűjtemények foglalkoznak szándékosan és rendszeresen a gyakorlati jogtudománnyal. Kiadásuk és a belőlük nyert adatok rendszeres feldolgozása — folytatja — azért is fontos lenne, mert ennek megtörténteig a Hármaskönyvnek kell hinnünk, márpedig ezt a

210

jogélet teljes ismerete nélkül ellenőrizni nem tudjuk. Ennek egyetlen célravezető módszere kiemelni a törvényekből, oklevelekből és formulákból a szokásjogra való hivatkozásokat, valamint a jogesetek eldöntéséből — ilyen hivatkozás nélkül is — következő jogelveket, s ezekből rekonstruálni a régi gyakorlati jogtudomány rendszerét.¹

A feladatot, amelyet Kovachich tűzött ki, a mai napig sem végeztük el. Az ő idejében még az élő joggal érintkező mintagyűjtemények a XIX. századi polgári jogtudománynak nem mondtak semmit, és csak az utóbbi évtizedekben kezdett — főként diplomatikai és irodalomtörténeti érdeklődés folytán — ismét csörgedezni az ilyenféle tanulmányok kis patakja.² Pedig Werbőczy tételeinek ellenőrzése különösen a marxista jogtörténeszek számára lenne fontos; ezen az úton juthatnánk a Hármaskönyv megbélyegzésén túl a komoly bírálatához, s a feudális nemesi jog feldolgozásával kaphatnánk szilárd összehasonlító támaszt a feudális jobbágyjog feltáráshoz. Éppen nekünk kellene felfigyelnünk arra a maga korában szinte forradalmi gondolatra is, mely méltó volt Hajnóczy munkatársához: arra, hogy ha az első magyar jogkönyv Werbőczytól származik is, ő egyáltalán nem csalhatatlan, s az úttörők előtte jártak. Ezek — mint máshelyütt próbáltam kifejteni — a királyi, nagybírói és hiteleshelyi írásszerveknek ma már az ismeretlenség homályába süllyedt ítélőmesterei és jegyzői voltak, akiknek életműve a gyakorlati jogtudás korallszigeteit építette fel, sőt előkészítette a jog elméleti művelését is.³ A társadalom mozgástörvényeit ismerő kutató Kovachichnál sokkal mélyebben tud behatolni a jelenségekbe, de abban igazat fog adni neki, hogy a magyar jog középkori művelése a gyakorlatból nőtt ki, ízig-vérig empirikus jurisprudencia volt.

Ennek a tételnek illusztrációja az a mű is, amelyre most — a leveles- és formuláskönyvek külföldi irodalmára csak utalva⁴ — rá kell térnem. Az AN

¹ *Kovachich Márton György* : *Formulae solennes styli, in cancellaria, curiaque regum, foris minoribus, ac locis credibilibus, authenticisque Regni Hungariae olim usitatae* ... (Pesthini 1799.) Praefatio, III—X.

² *Csontos János* : A magyarországi sz. ferencrendiek latin levelezője 1532—1535-ből, *Magyar Könyvszemle* 1880, 51—85. *Fejépatáky László* : *Tapolcai Bertalan oklevél-formulái* a XIV. századból, *uo.* 1886, 41—66. *Récsey Viktor* : Egy XV—XVI. századbeli kéziratos formuláre Jászóvárott, *Századok* 1898, 494—496. *Zsindely István* : Legrégibb formulagyűjteményünk, tekintettel a középkori magyar jogi műveltségre (Sátoraljaújhely 1904, kny. a Sárospataki Füzetekből). *Iványi Béla* : Egy 1526 előtti ismeretlen kéziratos formuláskönyv, *Történelmi Tár* (a továbbiakban TT) 1904, 481—538, 1905, 33—41, kny. Bp. 1905. *R. Kiss István* : Magyi János közjegyző írta a Nyírkállói Tamás-féle formuláskönyvet, *Századok* 1927—28, 946. *Asztalos Miklós* : Megkerült az úgynevezett Nyírkállói-kódex, *uo.* 1929—30, 104. *Szentpétery Imre* : Magyar oklevéltan (Bp. 1930.) 177—178. irodalommal. *Kumorovitz L. Bernát* : A téti (csúti) breviárium jogi szabályokat tartalmazó függeléke, *Turul* 1930, 29—30. *Kardos Tibor* : A magyar humanizmus kezdetei, Pannónia 1935—36. évf., kny. Pécs 1936. (az AN-ra). *Pécsi Anna* : Az erdélyi kancellária első formuláskönyve (Bp. 1938.). *Eckhart Ferenc* : Formuláskönyv Werbőczy István hivatali működése köréből, *Illés Emlékkönyv* (Bp. 1942.) 151—160. *Bónis György—Valentiny Antal* : Jacobinus János erdélyi kancellár formuláskönyve (1602), (Kolozsvár 1947.). — Tanulmányom lezárása után jutott kezemhez az AN első külföldi ismeretése, *Peter Ratkoš* : *Ein ungarisches kommentiertes Formelbuch aus der Mitte des XIV. Jahrhunderts*, *Historica* 1 (Prague 1959.) 123—134.

³ Egy Jagelló-kori magyar jogász (Petróczi Hencselfi István), A szegedi állam- és jogtudományi kar évkönyve (Bp. 1953.) 5—28. A Somogyvári Formuláskönyv, Kelemen Lajos Emlékkönyv (Kolozsvár 1957.) 117—133.

⁴ L. egyelőre cikket: Petrus de Vine leveleskönyve Magyarországon (Gondolatok a szicíliai államszervezet hazai hatásáról), *Filológiai Közöny* 4 (1958), 1—26, 173—193, 425—426.

jogi és kulturális jelentőségének elemzéséhez bizonyos előkérdéseket kell tisztázni, s ezek eddig nem utolsósorban azért maradtak homályosak, mert Kovachich kiadása meggátolta a mű szerkezetének áttekintését. Az eredeti szerkezet helyreállítása fogja lehetővé tenni a keletkezés körülményeinek és a szerző személyének megállapítását, majd — egy más alkalommal — az AN-nek mint retorikai és jogi tankönyvnek a méltatását. Ennek a hármas feladatnak az elvégzése megéri a fáradságot: bevezet annak a Werbőczinél nem kevésbé jelentős, de rokonszenvűnként inkább megérdemlő jogtudósnak a műhelyébe, akinek nevét — az eredményt előlegezve — e tanulmány élére írtam.

Az AN szerkezete

Kovachich a nagy hírű bibliográfus, Michel Denis bécsi katalógusa révén jött forrásunk nyomára. Az akkori bécsi császári könyvtárban 1796 nyarán másolta le a Class. Theol. 601. jelzetű kolligátum 104—139. folióján található három ívet, az AN ránk maradt szövegének kb. felét. Hazatérve átlapozta az ugyanott régebben készített jegyzeteit, s egy hasonló jellegű munka nyomára bukkant bennük, melynek jelzete Class. Jur. Civil. Lat. 235. volt. Kérdésére J. C. Engel, az előbbi munkában is társa, levélben közölte vele, hogy ez ugyanannak a műnek egy része, mint a teológiai szakban őrzött három ív, sőt ugyanattól a kéztől is származik. Kovachich alig várta az alkalmat, hogy ezt a három ívet is leírassa. Utána összeillesztette a részeket, megállapította a hiányokat, és kiadta a meglevőt. Úgy becsülte, hogy legalább annyi hiányzik, mint amennyi megmaradt, tehát hat „ternio”. A másolatot az írás alapján a XIV. század végére tette.⁵

Az AN ma is két részre van szakítva. Az Österreichische Nationalbibliothek kézirattárában az egykor a teológiai szakba sorozott kolligátum jelzete Cod. 4276, így szerepel a kéziratoknak 1864-től kezdve publikált katalógusában (Tabulae Codicum . . .) is. Lapmérete — mint a másiké is — 21,5 × 14,5 cm. Nevezzük egyszerűség kedvéért A kódexnek, íveit pedig (Kovachichnál terniók, valójában 12 főlíós sexterniók) számozzuk meg abban a sorrendben, ahogyan be vannak kötve. Kezdő- és végszavaik, ill. a lap aljára biggyeszített custosok:

A1 regio et nostro hominibus—Iuxta quam partem	104r—115v
A2 Item alia forma ad membrum — sarticarum, armorum	116r—127v
A3 Item alia forma super facto depositionis — Item alia forma ad membrum	128r—139v

A másik rész ívei Kovachich idejében még fűzöttek voltak, ma múlt századi kötésben helyezkednek el. A régebben a jogi szakba sorolt kötet jelzete ugyancsak kb. egy évszázada Cod. 3452, lapmérete és írása a másikéval azonos. Nevezzük ezt B kódexnek; ennek a kötés sorrendjében ugyancsak három íve van, de a középső csak quinternio (10 folio). Egyenként:

B1 Iuxta quam partem est sciendum — Item alia forma. Nos B. gardianus (!)	1r— 12v
B2 Item alia forma. Nos B. gardianus (!) — nec etiam res	13r— 22v
B3 quindenae diei sue reversionis — status et conditionis	23r— 33v

Meg kell még jegyezni, hogy a B2 ív utolsó lapjának szennyeződése és a ceruzával (még a bekötés előtt) ide írt régi jelzet: X. E. 28. CCXXXV. a már régebben megcsonkult kézirat végére mutat; a B3 ív 25v főlíója után pedig egy számozatlan levél található, tehát a B kódex 34 főlíóból áll.⁶

Az ívek kezdőszavai és a custosok három esetben érintkeznek, s ezt Kovachich természetesen figyelembe vette. Így helyesen állapított meg három összefüggő részt, de sorrendjüket teljesen elhibázta. Tévesen számozta tehát meg a szöveg kisebb részeit, a formulákat és a megjegyzéseket is, amellet ebben is következtetlenül járt el. Sorrendje — az íveket és a formulák (megjegyzések) számait egymás mellé téve — így alakult:

⁵ Formulae I—II (bis!). A másolás korára máshelyütt visszatérek.

⁶ A kódexet eredetiben csak néhány óráig használhattam 1956. szeptemberében; mikrofilmje most OL Filmtár W. 1957. 202. doboz, 5—6. cím. — Az A kódex tartalmát leírja. *Ratkoš* i. m. 126—127.

Hiány	
A1	1— 42. sz.
B1	43— 92. sz.
B2	93—128. sz.
Hiány	

A3	129—166. sz.
A2	167—194. sz.
Hiány	
B3	195—246. sz.
Hiány	

Ez a sorrend? semmilyen szerkezeti elgondolást nem fejez ki, s az AN behatóbb megismerésének mind e ideig gátja volt. Pedig a mű maga tesz vallomást szerkezetéről, de ezt Kovachich nem vette észre. Ha gondosan megfigyeljük a szövegében elszórt utalásokat, szerkezete — egyben a magyar jog rendszerezésének első lépése! — meg fog világosodni előttünk.⁸

A mű előszóból (*prohemium, prologus*) és négy fejezetből (*tabula, capitulum*) állott. A ránk maradt szövegben mindössze két utalást találunk az előszóra, a hasonló jellegű könyvek elmaradhatatlan alkotórészére. Mindjárt az eredeti rendben első könyv egyik megjegyzése kijelenti, hogy az okos jegyző és a bölcs diák, ha e könyv formuláit állandóan lapozgatja, „ut in prologo est dictum”, a kúriai formákat a hiteles helyekre, a megyékre és a városokra is alkalmazhatja (201).⁹ Amikor pedig a szerző a városi formulák során a levelekre is sort kerít, megjegyzi, hogy voltaképpen nem tartoznak ide, mert „in prohemio istius libri est promissum”, hogy az *epistole, missiles* a IV. fejezetben kapnak helyet (70). Ugyanez a szövegrész enged arra is következtetni, hogy az előszó aránylag rövid lehetett, hiszen az idézett helyen még az *epistola* meghatározását és etimológiáját is a későbbiekre (a negyedik fejezetre) hárítja át, holott ez a középkori retorikákban mindig első helyen állott. Az előszó tehát a mű szerkezetének ismertetését és a tanulók szorgalomra való buzdítását tartalmazta; benne lehetett még a szerző neve és a munka megírásának célja is.

Az előbeszéd sajnos elveszett. A buzdítást — más hasonló részekből következtetve — könnyen el lehet képzelni, a szerkezet ismertetését pedig némileg pótolja a hiteleshelyi fejezethez átvetett szöveg (96). Ezt fontossága miatt szószerint kell idéznem: „Postquam determinatum est sub tractatu compendiose de materiis et formis curie regalis et locorum testimonialium mixtim, et hoc in prima tabula seu capitulo istius libelli, ac etiam in secundo capitulo expeditum est de materiis et formis episcopaliibus et vicariatis, item comitum et quatuor iudicum nobilium comitatum, necnon civitatis iuxta huius regni consuetudinem, in ista parte (ti. a harmadikban) autor proponit se expedire de materiis et formis ditorum locorum testimonialium, utpote capitulorum et conventuum distinctim et divisim deo permittente.” Vegyük ehhez hozzá azt az ígéretet, melyet az imént olvastunk az előszó kapcsán, hogy ti. „de epistolis et litteris missilibus in quarta tabula, hoc est in quarto capitulo istius libelli esset declarandum” (70). Így előttünk áll az AN négy fejezetének váza. További jellemzést ad a hiteleshelyi rész bevezetése, melyben az első két fejezetben (in duabus primis capitulis) elhelyezett formulák *forme casuales (causales?)* gyűjtőnéven szerepelnek; ezekben a nyilatkozatokat kényszerítve teszik meg, míg a soron következőben (a harmadikban) önként vállanak be valamit a hiteles helyek előtt (97). Ebben a peres és a perenkívüli eljárás nem egészen világos disztinkcióját láthatjuk meg.

Az AN anyaga tehát így oszlott meg a négy fejezetben: I. A királyi kúria formulái, melyek hiteleshelyiekkel (jelentőlevelekkel) keveredtek. II. A szentszéki, megyei és városi eljárás formulái, melyeket a szerző világos utalásai értelmében nem tekinthetünk külön könyveknek, hanem így kell osztályoznunk: IIA. Egyházi bírósági oklevelek. IIB. Vármegyei oklevelek. IIC. Városi oklevelek, ide véve újabb alfejezetekként a városok levelezését és plébánosaik bírói formuláit is. Mindezek az AN kifejezésével *tabule collaterales* (70). III. Hiteleshelyi oklevelek. IV. Levelek. — Mindegyik fejezetet a címek felsorolása (*ordo rubricarum*) előzte meg (96). Ez csak a városi részben (31), ennek a plébánosok ügyleveleit tartalmazó alfejezetében (87) és a hiteleshelyi részben (97) maradt ránk, egyben jó példaként annak, hogy a szerző frás közben is változtatott elgondolásán. Már ez is indokolja, hogy a fejezeteket most egyenként vegyük szemügyre, az eredeti szavaiból kialakított latin címmel és a Kovachich-féle számozással együtt. A szakaszok számozása a valószínűleg eredeti rendet követi.

⁷ Narratív formában *Formulae* 11 (bis).

⁸ Az AN szerkezetét 1948-ban dolgoztam ki először. Ezen az 1957-ben tervezett kiadás előmunkálatai során Juhász László javaslatára még javítottam; a döntő 96. formula helyes olvasása az ő érdeme.

⁹ A zárójelbe tett számok Kovachich kiadásának formula-számai. Az eredeti, ill. a fellevelek alapján tett szövegjavításokat csak lényeges esetben említem meg külön.

[illegible]

I. PRIMA TABULA SEU CAPITULUM

DE MATERIIS ET FORMIS CURIE REGALIS ET LOCORUM TESTIMONIALIUM MIXTIM (96) [Ordo rubricarum]

Elveszett.

1. Forme litterarum evocatoriarum cum suis continentiis formis (200). Végét a 200. jelzi 194a—201.
2. Forme procuratorie (202). Végét a 222. jelzi. Utalások reá: „in superiori tu” (43), „in prima tabula” (97). tracta-
202—222.
3. Forme litterarum proclamatoriarum (223). Végét a 236. jelzi. 223—236.
4. Forme statutorie (237). Vége elveszett. 237—246.
(Elveszett részek:)
5. Forma confirmationis (242). Még ebben a fejezetben igéri meg a szerző, hogy a statutorie formulái után „pro quietatione animorum audientium” a confirmatio formuláját adja; ez nyilván a sikeres bevezetés utáni privilegiális átírás formája (242).
6. Forme duellandi (12, 14). A IIB és IIC fejezetben több utalás van arra, hogy ezekről „in superiori tractatu” (12), „pluries” (14), „in precedentibus” (56) volt szó.
7. Forme compositionis (60). A városi rész utal rá, hogy a böles jegyző „recurrendo ad precedentes tabulas” megtalálja a peregyezség mintáit (60).
8. Forme protestatorie et prohibitorie (97). A hiteleshelyi rész címfelsorolásának végén olvassuk, hogy az ügyvédvallásokról és tiltakozásokról „in prima tabula” elég szó esett (97).
Több szakasznak nincs nyoma.

II. SECUNDA TABULA SEU CAPITULUM

IIA. TABULA COLLATERALIS

DE MATERIIS ET FORMIS EPISCOPALIBUS ET VICARIATUS (96)

[Ordo rubricarum]

Elveszett

A fejezet váza nagyjából megegyezhetett a városi plébánosokról szóló alfejezettel melynek rubrikái röviden így hangzanak: „Et primo ponenda est rubrica de litteris relatoriis, quia citatorie non [e]manantur in locis prenotatis . . . , secundo vero de prorogatoriis, tertio de formis, quando lites contestantur vel cause declarantur, quarto de iudicialibus, quinto [de] interlocutoriis, sexto de sententiis diffinitivis, septimo, quando iudices recusantur . . . , octavo forme compositionales simul cum suis omissionalibus, nono expeditorie, decimo procuratorie, undecimo forme arbitrorie”, melyekről elegendő szó esett „in superioribus tractatibus” (87). Első helyen az idézőlevelek állhattak, amint az idézet első szavaiból következik; jelentőlevelekkel együtt szerepelhettek, mert nemsokára olvassuk, hogy „in superiori tractatu” (89) bőven volt szó ezekről. A városi plébánosokat érintő rész a rubrikák közt említett tárgyakat javarészt csak utalásokkal intézi el; az idézet sorszámai szerint 2, 4, 3, 5, 6, 10, 8, 11. csoportot ismét felsorolja, alkalmasint a 9-et is ideérti, míg a bíró visszavetését kifejezetten a plébánosoknál tárgyalja (99). Azokról — úgymond — eleget írt „in tractatibus superioribus”, a *recusatio* formáját azonban nem érintette. Az utalásokból világos, hogy ennek kivételével az idézetben felsorolt címek mind előfordultak a IIA fejezetben. A ránk maradt rész előtt és után is hiányoznak szakaszok. A fejezet váza tehát:

(Elveszett részek, a 87. szavaival:)

1. Forme citatorie [cum] litteris relatoriis.
2. Forme prorogatorie.
3. Forme, quando lites contestantur vel cause declarantur.
4. Forme iudiciales.

(Mégvannak:)

5. Forme sententiarum interlocutoriarum (175). A szerző a 175. számban jelzi e szakasz végét, de még kétszer visszatér a közbenszóló ítéletekre, s a 188. számban ismét jelzi befejezésüket. 129—175.
178—184.
187—188.

A következő két szakasz mintegy be van élve:

6. Forme sententiarum diffinitivarum, que dicuntur collective (176). 176—177.
7. Forme arbitrii, incidentaliter (184). 185—186.

8. *Forme sententiarum diffinitivarum reddendo singula singulis* (189). A vége már hiányzik. Utal rá a városi rész, mely szerint a végítéletekről „in stilo vicariatus” elég szó esett (52). 189—194.
(További elveszett részek, a 87. szavaival:)
9. *Forme compositionales simul cum suis omissionalibus*. Erre is értendő a városi részben történt, fent idézett utalás (60).
10. *Forme expeditorie*.
11. *Forme procuratorie*. Ezekre az I. fejezet utal: az egyházi bírósági ügyvédvalló levelekről „in loco suo, videlicet in continuato huius libri lucide declarabitur” (202).

A fejezet végén újabb szerkezeti utalás állhatott, melyet a városi rész bevezetése említ: „...in superiori tractatu, utpote in fine terminationis secunde tabule presentis libelli promissum [est], ut ad eandem secundam tabulam formas comitum et quatuor iudicum nobilium ac etiam civitatis anne[c]teremus” (31), mindazonáltal a továbbiakat is a II. fejezet részeinek (96), mellérendelt fejezeteknek (70) tekintette.

IIB. TABULA COLLATERALIS

DE MATERIIS ET FORMIS COMITUM ET QUATUOR IUDICUM NOBILIUM

- (96) [*Ordo rubricarum*] Elveszett.
1. *Forme litterarum evocatoriarum* (200). Az I. fejezet analógiájára kell felvennünk. Ide is értendő a városi rész utalása: „de talibus formis in precedentibus pluries est tractatum” (34). Elveszett.
2. *Forme proclamatorie* (1). Csak az utolsó formula töredéke maradt meg, ez jelzi a szakasz végét. 1.
3. *Tractatus, quando iudicia exigere solent a convictis* (2). Végét a 9. jelzi. 2— 9.
4. *Forme convocationis* (10). Végét a 11. jelzi. 10— 11.
5. *Forme duellandi* (12). Végét a 14. jelzi. 12— 14.
6. *Forme compositionales* (15). 15— 16.
7. *Forme omissionales mixtim cum formis perfectam solutionem declarantibus* (17). Végét a 18. jelzi. 17— 18.
8. *Forme protestatorie et prohibitorie* (19). Végét a 23. jelzi. 19— 23.
9. *Forme, quando iudices et comites nobilium respondent regi, regine, et iudici curie, ac palatino* (24). 24— 29.
10. *Forme divisionales* (30). 30.
- Az egész megyei fejezet végét a 30. jelzi.

IIIC. TABULA COLLATERALIS

DE MATERIIS ET FORMIS CIVITATENSIIUM (31, 96). *Ordo rubricarum* (31), ki- egészítéssel (66). 31.

1. *De formis citatoriis* (32) et *relationis* (31). A címfelsorolás csak az utóbbit említi; végét a 34/1. jelzi. 32—34/1.
2. *Forme iudiciales* (34/2). Végjelzése ui. 34/2.
3. *Forme prorogatorie* (35). Végét a 41. jelzi. 35— 41.
4. *Forme procuratorie* (42). Végét a 43. jelzi. 42— 43.
5. *Forme interlocutorie* (44). Végét az 50. jelzi. 44— 50.
6. *Forme super sententia diffinitiva* (51). Végére az 52. szavaiból lehet következtetni 51— 52.
7. *Forme appellationis* (53). Végét az 55. jelzi. 53— 55.
8. *Forme duellandi* (56). Végjelzése ui. 56.
9. *Forme compositionales* (31, 60) et *omissionales* (59). A rubrikákban két külön tétel, 9. és 10. számmal. Végét a 60. jelzi. 57— 60.
10. *Forme super contractibus rerum vel possessionum* (61). 61— 65.
11. *Forme divisionales et expeditorie* (66). A rubrikákból kimaradt (66). Végét — az utóbbit említve — a 68. jelzi. 66— 68.
12. *Forma libertatis* (69). Végjelzése uo. 69.
13. *Forme epistolares sive missiles* (70). Uo. említi a szerző, hogy a IV. fejezetben volna a helye. Végét a 78. jelzi. 70— 78.
14. *Forme responsivales* (79), az előzővel a szerző szerint is majdnem azonosak. Végüket a 84. jelzi. 79— 84.

15. *Forme plebanorum in civitatibus commorantium* (85). Bevezető megjegyzések, 11 rubrika felsorolása. 85— 87.
 a) *Littere relatorie* (87). Végét a 89. jelzi. 88— 89.
 Az ehelyüttl kihagyott szakaszok felsorolása, utalva IIA-ra. 90.
 b) *Forme recusatorie* (91) et *appellationis* (95). 91— 95.
 A plébánosokról szóló és az egész városi rész végét jelzi a 95. .

III. TERTIA TABULA SEU CAPITULUM

- DE MATERIIS ET FORMIS LOCORUM TESTIMONIALIUM DISTINCTIM ET
 DIVISIM (96). *Ordo rubricarum* (97), de az ebben első helyen felsorolt két
 típust (*procuratorie*, *protestatorie*) a szerző az I. tabulára hivatkozva ha-
 marosan elejti. 97.
 1. *Forme simplices compositionales* (97). Végét a 102. jelzi. 98—102.
 2. *Forme maiores compositionales* (97, 103). Végét a 104. jelzi. 103—104.
 3. *Forme minores expeditorie* (105). 105.
 4. *Forme obmissionales* (106), végét ui. jelzi. A címfelsorolás az előbbivel egybe-
 fogja (97). 106.
 5. *Forme contractuales*, utpote *super venditione et emptione rerum specificata-*
rum (107). A másoló hibájából csonka.¹⁰ 107/1.
 6. *Forme super concambio et permutatione* (97). A másoló átugrotta.
 7. *Forme donatitiae* (97). Eleje hiányzik. 107/2.
 8. *Forme expeditorie per possessionarium donationem* (97). Végét a 108. jelzi. Az
 első formula a szakasz címével együtt kimaradt. 108.
 9. *Forme impignoratitiae* (109). Végét a 110. jelzi. 109—110.
 10. *Forme mutationis* (111). 111—112.
 11. *Forme remutationis* (113). Végét a 114. jelzi. 113—114.
 12. *Forme, quando committuntur possessiones ad tuendum* (115). Végét a 117.
 jelzi. 115—117.
 13. *Forme super locatione decimarum* (118). Végét a 124. jelzi. A címfelsorolásban
 két rész: 14., 15. 118—124.
 14. *Forme super productione testium et depositione iuramentorum* (125). Vége
 elveszett. A szerző bevallja, hogy kimaradt a rubrikák felsorolásából, de
 fontossága miatt beilleszti. 125—128.
 A fk. ráánk maradt szövege a „nec etiam res” szavakkal (*custos*) megszakad.
 (Elveszett részek, a 97. szerint.)
 15. *Forme collective et illatitiae* (*relatorie?*), *quando loca testimonialia respondent*
regi etc.
 16. *Forme, quando capitulum pro aliqua re scribit regi vel regine etc.*
 17. *Forme privilegiorum sub forma compositionis, vel aliquo modo.*
 18. *Forme transscriptionis privilegiorum, que alio modo copia dicitur.* Alfajai le-
 hettek: *ad simplicem supplicationem, ad mandatum regium vel reginale,*
ad petitionem iudicis curie domini regis vel domini palatini (97).
 19. *Dyocesiales.*
 20. *Forme simplicium confessionum per sacerdotes parochiales vel alios super per-*
petuatione possessionum vel rerum aliquarum in testamento legatarum.
 21. *Forma locationis, quando capitulum vel alter aliquis locat possessiones vel predia*
ad servandum pro tempore. Lényegében megegyezik a fenti 12. szakasszal.
 22. *Forme, quando aliquis nobilis vel possessionatus homo confitetur se dedisse*
libertatem suis incolis vel colonis.
 23. *Forme manumissionis.* A szakasz a rubrikákban említett felsorolás szerint
 talán a „*libertini vel conditionales, aut servi*” felszabadításának formuláira
 oszlott.
 24. *Forme, quando aliquis donat ecclesiam suam hereditatibus sive possessionibus.*

¹⁰ A kiadott szöveg 6. sorának közepén az „in civitate taliter” szavakkal szakad meg, utána a *Forme donatitiae* egyetlen, csonka darabja az „in contracta filiali”, helyesen: „de quarta filiali” szavakkal kezdődik. Talán a lapozás zavarta meg a másolót. Az A2 ívben, a 117r lap tetején az „Item alia forma interlocutoria . . .” (170) cím helyett tévesen a 116r közepén már leírt „Item alia forma super depositione iuramenti expeditoria” (168) címet kezdte írni, de azután a „super depositione” szavakat törölte. Ebből látjuk, hogy az AN eredeti két oldala a másolatban másfelet tehetett ki; a jelen esetben tehát egy levél átugrását lehet feltenni, melyen a hiányzó rész elférhetett.

IV. QUARTA TABULA SEU CAPITULUM

DE EPISTOLIS ET LITTERIS MISSILIBUS (70)

Ez a rész teljesen elveszett. Az előszóval kapcsolatban idéztem a városi részben tett ígéretet, mely szerint a levelekről és az *epistola* meghatározásáról a negyedik fejezetben lesz szó (70). A városi levelezés egyik szakaszának végén a szerző megismétli ígéretét: „Et sic de isto loco de formis epistolaribus dicta sufficiant, habundantius enim dicitur de ipsis in suo loco deo permittente” (78). Több utalás nincs erre a részre, és csak a szerkezet megtörésével a IIC-be előrehozott levelek adnak némi fogalmat arról, mit veszítettünk a IV. rész elkallódásával.

Az AN eredeti szerkezetének a benne elszórt utalások alapján való rekonstrukciója megmutatja, hogy Kovachich éppen megfordítva állította sorba a reánk maradt három részt. Az úttörő iránti tisztelet sem gátolhat annak megállapításában, hogy ez merő figyelmen kívül hagyásból történt. Hogy a kúriai gyakorlatot — fájdalom — olyan csonkán tartalmazó B3. ívet a végére helyezte, azt semmi sem indokolja. Hogy pedig a nála 128. és 129. számú formulák-nál illesztette össze a három-, ill. kétíves összefüggő részt, az olyan tévedésből ered, mely az ő nagy jogtörténeti tudása mellett igazán meglepő. Mindkét formula eskütételről szól, s így Kovachich a köztük hiányzó egy íven is hasonló okleveleket tételezhetett fel. Csakhogy a kettő között semmilyen összefüggés nem lehet, mert az egyik világi, a másik egyházi perben, amaz nagybíró, ez vikárius közbenszóló ítélete alapján letett esküről szól. Egy új kiadásnak tehát teljesen el kell szakadnia Kovachich sorrendjétől és számozásától.

Áttekintés végett állítsuk most az eredeti rendbe az íveket, az 1799-i kiadás sorszámai szerint rájuk eső darabokat, valamint a mű meglevő fejezeit és a bennük foglalt formulák számát. (A fejezeteket és szakaszokat bevezető, ill. a formulákhoz csatolt megjegyzések egy új kiadásban alszámot kell, hogy kapjanak.)

Hiány			
B3	194a—246. sz.	I tabula	36 formula
Hiány			
A3, A2	129 —194. sz.	IIA tabula	54 formula
Hiány			
A1, B1, B2	1 —128. sz.	IIIB } IIC } III }	23 } 53 } 28 } formula
			194 formula

Az a szerkezet, mely most kibontakozott előttünk, a törvénykönyvek rendszerességéhez szokott jogász szemében bizonyára kezdetlegesnek tűnik.

Hibákat, következetlenségeket valóban találhatunk benne. Maga a szerző is bevallja egy helyen, hogy a rubrikák felsorolásában esetleg „ordo preposterus” mutatkozik meg, de a változtatásra — úgy mond — szükség van (96). Három helyen maradt fenn a címek felsorolása, és mindannyiszor kisebb-nagyobb mértékben maga borítja fel a rendet, sőt a városi plébánosoknál tizenegy szakaszt sorol fel, s ebből csak kettőt tárgyal meg. Úgy látszik, szinte csak azért említi meg a címeket, hogy olvasói lássák, hányféle formulára lehet szükségük; azután leleményességükre bízza őket. A városi részben beismeri, hogy az osztálylevelekről és a nyugtatásokról nem emlékezett meg a címek között, de fontosságuk miatt mégis tárgyalja őket (66). Még nagyobb hibát ejt a hiteleshelyi részben, amikor ugyanezzel az indokollással pótlólag beiktatja a tanúkihallgatás és az eskütétel formuláit (125), amelyeknek logikus helye a kúriai eredetű oklevelek között, az I. fejezetben lenne! Ugyanoda valók a hiteleshelyeknek a királyhoz stb. intézett válaszai (III. fej. 15. szakasz), a mű IV. fejezetébe a királynéhoz vagy valamelyik nagyúrhoz küldött leveleik (uo. 16. szakasz), melyeknek szövege elveszett. Szólhatnánk itt az aránytalanságról is, mely az egyes fejezetek között, különösen a vikáriusi oklevelek javára fennáll; ezeknek legalább a fele hiányzik, számuk mégis 54-et tesz ki, a teljes egészében fennmaradt városi fejezetnél eggyel többet. De ne ítéljünk elhamarkodottan. Az AN nagy érdeme, hogy egyáltalán volt rendszere.

A középkori formuláskönyveknek a rendszer a leggyöngébb oldaluk. Amíg csak a *dictamen* elméletének kifejtéséről volt szó, a levélelmélet kitaposott útján haladtak. Csak néha találtak egyéni megoldást, mint az 1208—1218 közt Zircen apátkodó Limoges-i János a középkori filozófia fogalmaival dolgozó „Libellus de dictamine et dictatorio syllogismorum”-ában,¹¹ vagy a svájci Conradus de Mure 1275—76-ban készült „Summa de arte prosandi”-já-

¹¹ *Johannis Lemovicensis*, abbas de Zirc 1208—1218 *Opera omnia*, auctore *Constantino Horváth*, I. (Veszprém 1932.) 91*—102*, 1—68.

ban, mely az oklevélszerkesztés fogalmait az ismert perjogi emlékeztető módján kérdések köré csoportosította: „quis, cuius, cui, quid, quo, quomodo, cur, ubi, quando?”¹² De az oklevél-minták nagy tömege már összezavarta őket. Hogy közel egykorú példákat vegyünk, a Bartolomeus de Capua nevéhez kapcsolt nápolyi Anjou-formuláskönyv (1306—1307) királyi és pápai konstitúciókat, hivatali szabályzatokat és Anjou-formulákat minden különösebb rend nélkül vegyített össze arengákkal és kezdősorokkal.¹³ A pápai formuláriumok és leveleskönyvek számára — mint a Marinus de Ebulo nevéhez fűzött nagy gyűjtemény mutatja — a kánonjog forrásai, elsősorban a IX. Gergely kiadta „Liber Extra” szolgáltatott rendszert és címfeliratokat.¹⁴ Ahol ez nem segített, eléggé suta megoldásokhoz nyúltak; a XIV. század elejéről való terjedelmes kompiláció, a Baumgartenbergi Formuláskönyv hat része pl. így tagolódott: levélmélemt, az uralkodók levelei, a privilégiumok tana sok jogi fogalommal, exordiumok, oklevél-minták (pápai, császári és „általános” levelek), végül a regulák és az eljárásjog.¹⁵ A IV. Károly császár udvarában működő Johann von Gelnhausen „Collectarius”-a az 1380-as években sem jutott túl az oklevelek — levelek kettős tagolásán.¹⁶ De van-e jobb példa a szerkezet zavarosságára, mint a XV.—XVI. századi magyar formuláskönyvek? Az AN kiemelkedik közülük azzal, hogy van elgondolása és azt keresztül is viszi.

A további kutatás talán rá fog bukkanni a szerkezet közelebbi mintájára; magam az ellenkező bizonyításáig eredetinek tartom. Hiszen ott voltak az olasz *ars notariak*, melyeket ekkor már Európa-szerte ismertek, de ezektől szerzőnk a rendszert nem vehette át. Guido Faba (1229) külön írt a *dictamen* elméletéről, a kiváltságlevelekről, és külön adta mintáit. Johannes Bononiensis (1289) csak a szentszéki gyakorlatot foglalta össze Anglia számára, az ő nyolc fejezete nem is hasonlít a mienkre.¹⁷ A mester pedig, aki 1255-ben írt közjegyzői tankönyvével századokra irányt szabott: Rolandinus Passagerii, a kommentátorok kezén és az olasz városi gyakorlatban átforgott római jogot tartotta szem előtt. „Summa artis notarie”-jében az első rész hét fejezete a szerződések alapján római jogi típusait öleli fel, a második és a harmadik rész (egy—egy fejezetben) a végintézkedés és az ítélet formuláit adja, a zárófejezet pedig az oklevelekre vonatkozó általános útmutatásokat. Első pillantásra világos, hogy a kommentárok (elsősorban Petrus de Unciola „Aurea novissima”-ja) útján és a jeles kánónista, Durandus Speculumába való felvétel révén egész Európában elterjedt mű szerkezetét a mi szerzőnk, egészen más társadalmi és jogi viszonyok közt élve, nem használhatta fel.¹⁸

Nem volt más hátra, mint a rendszert önállóan, a magyar jogélet ismeretében megalkotni. Hogy az Árpád-kortól kezdve bizonyára használt magyar formuláskönyvek adtak-e valamilyen útmutatást, azt ma már eldönteni nem lehet. A szerző az oklevélkiadókat — és egyben igazságügyi hatóságokat — vette alapul: a kúria, a vikáriusi bíróságok, a vármegye, a város és a hiteleshely okleveleit állította össze, majd áttért a minőségileg már eltérőeknek érzett levelekre. A formuláknak a kiadók szerinti csoportosítása olyan gyakorlati érzékre vall, mely a tanulók szükségleteire élesen reagál. A hiteleshelyek okleveleinek az igazságügyi működéssel kapcsolatosakra és a bevallásokból származókra való felosztása pedig olyan diszinkció, mely a szerző éleslátását dicséri. De ezen túl észre kell vennünk, hogy az oklevelek elrendezése a bennük foglalt jogelvek révén egyben a magyar szokásjog első rendszerezése is; az első és a harmas tagolású második fejezet a bíróságokon érvényesült (anyagi és eljárási) jog önálló tárgyalását készíti elő, míg a harmadik a kötelmi jog feldolgozásának alapját rakja le. Vezető elve az, hogy a különböző fórumokon lezajló jogi tényeket helyezi egy csoportba, s ezen belül a peres eljárásról szólva általában ennek rendjét követi. Ezzel elárulja, hogy a mi feudális jogrendszerünk a bíróságokon és a hiteleshelyeken formálódott, s ezek fölött már az

¹² Ludvig Rockinger : Briefsteller und Formelbücher des 11. bis 14. Jahrhunderts (Quellen und Erörterungen zur bayrischen und deutschen Geschichte IX. 1—2, München 1863—64.) 414.

¹³ Gennaro Maria Monti: Il formulario angioino dell'Archivio Vaticano (a Dal Duecento al Settecento c. kötetében, Napoli 1925.) 55—56.

¹⁴ Fritz Schillmann : Die Formularsammlung des Marinus von Eboli, I. Entstehung und Inhalt (Rom 1929.) 51, 1. jz.

¹⁵ Rockinger i. m. 715—724.

¹⁶ Hans Kaiser : Der collectarius perpetuarum formarum des Johann von Gelnhausen (Strassburg 1898.) 41—43.

¹⁷ Rockinger i. m. 177—184, 595—602.

¹⁸ A. Era : Di Rolandino Passeggeri e della sua „Summa artis notariae”, Rivista di Storia del Diritto Italiano 7 (1934) 400, hozzá Roderich Stintzing : Geschichte der populären Literatur des römisch-kanonischen Rechts in Deutschland am Ende des XV. und im Anfang des XVI. Jahrhunderts (Leipzig 1867.) 296. — Ratkó i. m. 128, 19. jz. említi, hogy a pozsonyi káptalan könyvtárában volt egy XIII. századi R.- kézirat.

AN korában ott állott a központi bíróság, a királyi kúria. Nagy veszteség, hogy szerzőnk rendszerezésének — amennyire tudjuk — nem lett folytatása.

Az a férfi, aki írott jog híján ennyire át tudta tekinteni a hazai gyakorlatot, aki utódait megszegyenítően rendszerbe foglalta a jogéletben használatos formulákat, csakis a juriszprudenciában iskolázott fő lehetett. Most a szerkezet felderítése után, ennek rendjén megkísérelhetünk elindulni lábnymain és bepillantást szerezni műhelyébe.

Az AN kora, keletkezési helye és szerzője

A formuláskönyvek és levelezők a retorikai oktatás és a kancelláriai gyakorlat szolgálatában állottak. Mindkettő azt kívánta meg, hogy az összeállításnál mintául választott oklevelekből és levelekből kiszűrjék az egyedi mozzanatok: a személy- és helyneveket meg a dátumokat. Ezért az ilyen művek írói már Cassiodorus óta több-kevesebb következetességgel kiküszöbölték a történeti szempontból legbecsebb elemeket, s ezeket az *ille* vagy *talis* szavakkal, illetve az ABC betűivel pótolták. Minél használhatóbbá vált tehát egy formuláskönyv az iskolában és a gyakorlatban, annál kevesebb konkrétumot ad a történésznek. Az egyedi elemek kiküszöbölésének mértéke szerint Palacký már jó egy évszázada négy típust különböztetett meg, az arengatoroktól a majdnem teljes diplomatariumokig.¹⁹ Az AN szerzője is élt a formuláriumírók szokott módszerével, legszívesebben úgy, hogy a személyneveket az ABC betűivel helyettesítette; pl. „A. filius B.” bíró előtt „C. filius D.” perli „E. filius F.”-et, tanúk vagy kezesek „G. filius H.”, „I. filius K.” és így tovább. A helynevek és az ilyenekből alakulóban lévő családnevek pótlására a „*talis*”, „*talis loci*”, „*taliter dictus*” kifejezéseket alkalmazta. Szerencsénkre nem volt eléggé következetes, és éppen a megmaradt egyedi adatok adnak lehetőséget a könyv keletkezése helyének és idejének, sőt magának a szerzőnek megállapítására is.

Bizonyos beszbeszítő tényeket már Kovachich megfigyelt, s az ő tételein ma sem sokkal jutottunk túl. Az AN-t a XIV. század közepe táján írta egy alkalmasint egri egyházmegyei pap. Kovachich úgy vélte, hogy a szerző a pécsi egyetemi előadások számára készítette művét, s a jelenleg rendelkezésünkre álló szöveg egyik hallgatójának jegyzete.²⁰ Ez a feltevés összefügg azzal a (téves) véleményével, hogy XIV. század végi írással állunk szemben, holott — mint később kitűnik — az írás 1450 körüli, tehát az eredetinel éppen egy évszázaddal fiatalabb. Sokkal közelebb került az igazsághoz Kardos Tibor, aki a magyar korahumanizmussal foglalkozva tárgyalta az AN keletkezését. Szerinte Dörögdi Miklós egri püspök idejében írta egy egri káptalani jogász, valószínűleg az iskola és a hiteleshely vezetője, az olvasókanonok. Minthogy ez Békefi adatai szerint 1343—1352 között Uzsai János, egykori bolognai rektor, 1352—1355 közt pedig Küküllei János volt,²¹ a szerző Uzsai, vagy esetleg Küküllei lehetett. Mindamellett Kardos sem tartotta kizártnak, hogy a gyűjteményt használták a pécsi egyetemen.²² Ha most már Kovachich és Kardos helyes megállapításain tovább építve a ma elérhető bizonyosságig akarunk jutni, kettőt kell szem előtt tartanunk. Az egyik, hogy az AN nem heterogén elemekből összerakott, hanem szerkezetéből és nyelvéből láthatóan

¹⁹ Franz Palacký: Ueber Formelbücher zunächst in Bezug auf böhmische Geschichte, Abh. der kön. böhm. Ges. d. Wiss. 2 (1843) 220—221.

²⁰ Kovachich, *Formulae* I—IV (bis) és *Zsindely* i. m. 7—10.

²¹ A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig (Bp. 1910.) 83—84.

²² A magyar humanizmus kezdetei, Pannónia 1935, 348—350. — Ratkoš i. m. 130—132. szerint Uzsai a „Hauptverfasser”, Gotthard káptalani jegyző pedig „Mitarbeiter”.

egységes alkotás, egy ember munkája. A másik, hogy bármennyire variálja és absztrahálja is mintáit, a benne foglalt formulák nem költöttek, hanem valóságos jogeseteken épülnek. A kezdőbetűk alkalmazása és nem utolsósorban a másoló ostoba hibái még így is tévedésekre adhatnak okot.

Kezdjük a nyomozást az első fejezeten. Ebből a fentiek szerint csak négy szakasz maradt fenn, kettő közülük csonkán. Így könnyen meglehet, hogy az elveszett szakaszok megváltoztatnák következtetéseinket. De a meglévőkből alaposabb megvizsgálás után csak azt a tanulságot szűrhetjük le, hogy ez a rész, mely a királyi kúria gyakorlatával foglalkozik, korántsem öleli fel az egész országot; teljesen hiányzik belőle a Dunántúl, a Délvidék, az Északnyugati Felvidék és Erdély. Legtöbb darabja az Északkeleti Felvidék déli részére, főként Gömör megyére, egynéhány pedig a Tiszántúlra mutat, de még ezek is Egerhez kapcsolódnak. A szerző tehát nem a központban szedte össze anyagát, hanem egy vidéki püspöki székhelyen, illetve egy nagybirtokos család levelestárában. Azt a lehetőséget, amit a Somogyvári Formuláskönyvvel kapcsolatban bizonyítottam,²³ és a Magyi-gyűjteményről is nyugodtan fel lehet tenni, hogy a kötet magja a kúriából került valamilyen úton-módon a szerkesztőhöz, ebben az esetben kizártnak tekinthetjük. De lássuk a darabokat egyenként.

Az első szakasz egyetlen pert foglal magában, ennek során meglehetősen eltávolodva az eredeti címben szereplő idézőlevelektől. A per P. comes, azaz Nagymartoni Pál országbíró (1328—1349) előtt²⁴ indult meg, de a király különös jelenléte került. Amennyire kivehető, egy bizonyos P. birtok körül forgott, melyet D. fia L. mester egyezség alapján békésen visszabocsátott A. erdélyi püspöknek, valamint rokonainak: P. fiainak és a néhai D. bán fiainak, ezek azonban a megváltási összeget (egyszer 100, máskor 200 márkát ír) nem fizették meg. Az első, csonka darab a döntést Lajos király Bécsből való visszatérésének esztenkeddjére (quindena) halasztja, a másik a királynak és a nagyuraknak „perfecta deliberatio”-ját tartalmazza, miszerint az alperesek nem szabadulhatnak birtok átengedésével, csak pénzbeli teljesítéssel (194a, 195). A következő formula változat: az alperesek ügyvédje megfizeti a tartozást, készpénzben és becsértékben (196). Ezután a birtokba való bevezetésükre szóló parancsot és a hiteleshelynek erről tett jelentését olvassuk még (198, 199), s eközben kiderül, hogy a rokonok egyike P. fia N., királyi „magister pincernarum”. Minthogy Lajos király 1345. december második felében tért vissza Bécsből Visegrádra,²⁵ a tárgyalt ügynek is 1345/46 fordulóján kellett folynia. A később még említendő D. fia L. mesterrel bizonyosan a Balog nembeli Szécsiek állottak szemben. Nem lesz haszontalan felvázolni családfájukat (l. a túldoldalon).²⁶

A kezdőbetűknek ilyen összetettségű állománya nem lehet véletlen. Az oklevelek kelte előtt időben egyedül Szécsi Dénesre, I. Károly befolyásos tanácsadójára illik rá (1342 után említve) a „D. condam banus” kifejezés.²⁷ Ismert alak András erdélyi püspök is, akit a pápa 27 esztendőskorában, a nagyobb rendek felvétele előtt, befolyásos rokonságára való tekintettel erősített meg székén, de kiemelte korban való fogyatékosságát. Erőszakos, hatalmaskodó emberként ismerték már a maga idejében is; igaz, hogy ellenfele, Szécsényi Tamás vajda sem maradt el mögötte. András püspök volt az, aki 1349-ben egyszerűen bezáratta Gyulafehérvár kapuit a király előtt, s ezzel a felségstírtés bélyegét vonta magára, később azonban kegyelmet kapott.²⁸ Az AN-ban unokaöccseivel, Péternek és a néhai Dénes bánnak fiaival

²³ A Somogyvári Formuláskönyv c. cikkemben, fent 3. jz.

²⁴ A nagybírákra, százlósúrakra, főispánokra vonatkozóan jó eligazítást nyújt *Wertner Mór*: Adalékok a XIV. századbeli magyar világi archontológiához. TT 1906, 586—609, 1907, 1—69, melyet *Tagányi Károly* jegyzeteivel együtt használtam, OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2253. Nagymartoni Pálra l. még *Pór Antal*: A Nagy-Martoniak, Turul, 1889, 63—64.

²⁵ *Ráth Károly*: A magyar királyok hadjáratai ... (Győr 1861.) 60.

²⁶ *Karácsonyi János*: A magyar nemzetségek ... I. 176, és főként *Temesváry János*: Erdély középkori püspökei (Cluj-Kolozsvár 1922.) 175. alapján. A családnévre 1357: Turul 1904, 28.

²⁷ *Róla Karácsonyi i. m.* I. 177—178.

²⁸ *Beke Antal*: Az erdélyi egyházmegye képe a XIV. század elején. IV. Az erdélyi püspökök a pápai tized-gyűjtés idejében, Magyar Sion 1894, 205—216, 282—293, 360—377, 439—

Miklós

1292—1301.

András 1317. erdélyi prépost,
1320—1356. erdélyi püspök

Péter 1297—1331.; 1327—1331.
Nógrád m. főispánja és szandai
várnagy

János 1297.

Beke 1313.

László 1313—1323.

Miklós 1323. hasznosi várnagy

Dénes 1323—1341; 1323—1324. mi-
háldi és zsidóvári várnagy,
1323—1342. asztalnokmester,
1330—1342. szörényi bán

Pál meghalt 1323 előtt Megye-
ricse alatt

Miklós 1342—1345. Nógrád m.
főispánja, asztalnokmester,
1346—1349. horvát-szlavón-
dalmát bán, 1350—1355. sző-
rényi bán, 1355—1359. ország-
bíró stb.

Ivánka 1347. gimesi várnagy,
1347—1349. asztalnokmester

Jakab 1347.

Domonkos 1330—1368; 1330—1356.
erdélyi prépost, 1357—1368.
erdélyi püspök

Balázs 1347.

Tamás 1347.

Péter 1347—1360., 1357-től ózdi
főesperes

János 1347.

állott a bíróság előtt. A Péterfiak közül Miklós a század egyik legragyogóbb pályáját futotta be: háromszor volt horvát-szlavón bán, háromszor országbíró, élete végén pedig a nádori méltóságra emelkedett (1385—1387).²⁹ Hatalmas uradalmait, melyek a Gömör megyei Balog vártól 24 falu során húzódtak délkeleti irányban Rimaszécsig, de magukban foglalták többek között Miskolcot is,³⁰ házasságával még gyarapította: Debreceeni Dózsa nádor fiának, Pál (1322—1360) Szabolcs megyei főispánnak és adorjáni várnagynak leányát vette feleségül.³¹ Szécsi Miklós neve ismételtelen előfordul a formuláskönyvben, annyira, hogy a szerzőnek a Szécsiekkel való familiáris viszonyát kell feltételeznünk.

Az első formulának s a továbbiaknak is Szécsi Miklóshoz való kapcsolását egy körülmény nehezíti meg: a szöveg, amikor P. fia N(icolaus) rangját említi, mindig királyi pohárnokmesternek mondja, holott ezt a méltóságot sohasem viselte. Az udvari méltóságok Lajos idejében szinte családi hűbérekké váltak; így az egyébként alig ismert Haraszti Miklós, Ugocsa megyei főispán rövid hivataloskodása után (1342—1345) a pohárnokmesteri tisztelet egymás után Tót Lőrinc három fia töltötte be: Kont Miklós (1345—1351), Bertalan (1351—1352) és Lőkös (1353—1359).³² A Szécsiek az asztalnokmesterséget tartották ugyanígy a kezükben, mint a családja is mutatja: Dénes bán (1323—1342) unokaöccsei, Miklós (1342—1345) és Ivánka (1347—1349) követték.³³ Hogyan írhatott másolónk mégis pohárnokmestert? Azt még róla sem tenném fel, hogy a „magister dapiferorum”-ot „magister pincernarum”-nak olvasta, még hozzá a kötet különböző helyein egyformán; de a Szécsi Miklóssal közeli kapcsolatban álló szerzőről sem gondolhatjuk, hogy ne tudta volna a nagyúr rangját. A kezdőbetűkkel jelzett család mégis annyira egyezik a Szécsiekkel — és csak velük —, hogy a méltóság megjelölésének a tankönyvben megszokott módon való tudatos elváltoztatására kell gyanakodnunk. Más nehézség nem is merül fel; az asztalnokmesteri tisztség időbeli határai, valamint András püspöki esztendei is megegyeznek a király Bécsből való visszatérése által meghatározott évszámmal.

Az I. fejezet második szakasza ügyvédvalló leveleket tartalmaz, melyek természetesen nem vonatkozhatnak csak egy ügyre. Az előforduló személyek azonban ismét felismerhetők, és két csoportra oszlanak. Három esetben P. fia N., udvari vitéz és királyi „pohárnokmester”,

443; *Temesváry* i. m. 141—146; *Esterházy János* : András erdélyi püspök felségsértése 1349-ben, *Századok* 1868, 90—94, a király erre vonatkozó parancsa Anjoukori Okmánytár (ezen-tül: Anjou) V. 337.

²⁹ Életét röviden összegezi *Hóman Bálint* (—*Szekfű Gyula*) : *Magyar történet* 3. kiad. II. (Bp. 1936.) 304—305.

³⁰ *Csánki Dezső* : *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* I. (Bp. 1890.) 122; *Karácsonyi* i. m. I. 178—180.

³¹ Turul 1891, 73.

³² *Wertner*, TT 1907; 40; a családfőre *Pór Antal* : Tót Lőrinc, a királyi tárnokok és zászló-tartók mestere (Bp. 1891., kny. Századok 1891), fiaira még *Kumorovitz L. Bernát* : *Veszprémi regeszták* (Bp. 1953.) 426. sz.

³³ *Wertner*, TT 1907, 67—68, 1911, 518.

vall ügyvédet (205, 210, 219—220), akit ugyancsak Szécsi Miklóssal azonosíthatunk. Vele együtt teszik ezt fivérei, N. és I., illetve — az N. kezdőbetű kétszeri előfordulását hibának véve — inkább Ia. és I. (210), Jakab és Ivánka, a prókátor pedig egyik esetben nagybátyjuk, D. fia N. (talán Miklós fia Miklós), máskor egy comes, Miklós úr officialisa (210, 205). A P. fia N. néven említett várnagy könnyen azonos lehet Pál fia Miklós comes éleskői várnaggyal, aki 1350-ben ura, Szécsi Miklós nevében ad át telepítésre egy lakatlan Nógrád megyei falut.³⁴ A királytól a városi hatóságig variált kiadókat feltüntető 206. oklevél személyei közül csak Lajos király, Erzsébet királyné és N., azaz Gilétfi Miklós nádor (1342—1356) ismertek, míg N. mester, főispán több személyt jelenthet. A formulák mintái mindenesetre 1342. utániak, Szécsi Miklós helyes rangját véve alapul, 1346 előttiak is. A 209. oklevél névbetűi nem azonosíthatók, a sorrendben utolsó 221. számot pedig csak P(ál) országbíró említése miatt tehetjük 1349 előltre.

Az ügyvédvallás során előforduló személyek másik csoportja az egri egyházhoz kapcsolódik. Meghatalmazást ad maga (Dörögdi) Miklós egri püspök, akinek 1331—1360 közti főpásztori működése szélesebb évkört von az eddigi okleveleknél (217).³⁵ P. mester kanonok egyszer beteghez megy ki ügyvédvallást meghallgatni, máskor ő maga a káptalan ügyvédjé (212, 215); azonosítani elég nehéz, de 1346—47-ben éppen egy Péter mester nevű egri kanonok prókátorkodik püspöke nevében az országbíró előtt.³⁶ Gondolhatunk itt Péter gömöri főesperre is, aki egyben esztergomi kanonok lévén (1341—47) bejáratos lehetett az intéző körökben.³⁷ P. ügyvédtársa, M. mester kanonok (215) meg alig lehet más, mint Haraszi Márton, aki váci és esztergomi javadalma mellé 1347 derekán szerezte meg a pápától az egrit is.³⁸ Azt az L. oltárigazgatót, aki „védelembe adott” birtokával együtt pereit is befolyásos rokonára bízza (218), talán Lászlóval, az egri Szent Erzsébet oltár magisterével azonosíthatjuk, aki 1342-ben a káptalan kiküldetésében járt.³⁹ Bizonyára más káptalanban is találhatnánk ugyanilyen kezdőbetűs nevű klerikusokat, de egyrészt a püspök, másrészt a későbbiekben döntő súlyú egri környezet ezekre az azonosításokra indít. Megfigyelhetjük még, hogy a datálható oklevelek mind az 1340-es évekre sűrűsödnek.

A kiküldetésnek szentelt 3. szakasz 13 formulában egyetlen hatalmaskodási per iratait tartalmazza. A vizsály a Gömör megyei (233) Naprágy két rokon családja, Sánd fia és D. örökösei között tört ki. A Sánd-fiak D. halála után özvegyét és gyermekeit súlyos becsületsértések közepette megverték, megsebeztek és kiűzték házukból, ezt teljesen kifosztották, de nem kímélték jobbágyaikat sem. A nádor előtt lefolyó per az alperesek makacssága és ügyvédjüknek a bíróságról való elszökése miatt hatalmaskodásért kimondott főbenjáró ítélettel végződött, de lefoglalt birtokaikat részben a család nőtagjai követelték vissza női jogaik címén, részben fiúutódaik váltották meg a szokásjog szerint. Itt a személyek érdekelnak bennünket, s Ila Bálint kutatásai alapján talán azonosítani is tudjuk őket. A Naprágyiak két rokon ága, a Szamár és a Sándor család közt folyt ez az elmérgesedett vizsály. A névadó birtokot 1254-ben adományba szerző ősoktól származott mind a kettő. Az első ismert generációk Ila szerint:⁴⁰

Sándor család		{Gergely 1375
Sándor (Sánd) 1334	{ János —————	{István 1364
	{ Pál—János 1364	
	{ István 1334 —————	{ Miklós 1364 —————
Szamár család		{ János 1395
		{ Benedek 1399
Péter 1334	————— Domonkos 1381 —————	{ János 1381
		{ György 1364

³⁴ Comes Nicolaus filius Pauli, castellanus de Elezkeu et officialis magnifici viri Nicolai bani de Zeurinio, Dl. 41142.

³⁵ Turul 1893, 132, 1901, 165; *Kandra Kabos*: Adatok az egri egyházmegye történetéhez I. (Eger 1885.) 47; alább 130. jz.

³⁶ Anjou IV. 562, V. 118.

³⁷ *Kollányi Ferenc*: Esztergomi kanonokok (Esztergom 1900.) 46: *Bossányi Árpád*: Regesta supplicationum I/1. (Bp. 1916.) 183, 203, I/2. 66: Petrus Nicolai.

³⁸ *Kollányi* i. m. 49, *Bossányi* i. m. I/1. 205, 234. Az Adatok az egri egyházmegye történetéhez IV. 99—100 szerint 1342-ig Mártonnak hívták az egri olvasókanonokot is, de ha róla volna szó, méltóságát is megemlítené a szöveg.

³⁹ Anjou IV. 227; a „védelembe adásra” l. Hübériség és rendiség a középkori magyar jogban (Kolozsvár é. n., megj. 1947.) c. munkám 216.

⁴⁰ *Ila Bálint*: Település és nemesség Gömör megyében a középkorban, Turul 1940, 20—31, vö. még *Nagy Iván*: Magyarország családai VIII. 102, *Csánki* i. m. I. 156.

Az AN formulái (224—236) ismételten teljes névvel említik Sándot, akit Kovachich tévesen Saudnak írt át. Fiait azonban csak kezdőbetűkkel jelzik, nyilván másolási hibából nem is egyformán: N., I., C.,⁴¹ N., L., G., vagy L. N., C. a fivéreik neve. Minthogy a családfa második nemzedékére ez sehogyan sem illik, arra gondolhatunk, hogy a Sánd-fiak éppen úgy nem Sánd fiai, mint Gilétfi János, a nádor fia sem Gilét gyermeke. Lehet, hogy a hatalmas-kodók Sándnak unokái: N(icolaus), I(ohannes), G(regorius). Ebben az esetben a sértettek a Szamár család tagjai: Domonkos özvegye, névszerint nem ismert leányai, és fiai: I., P., L. (vagy G.), tehát János és György, talán egy akkor még élő harmadik fivérével. A jószágok lefoglalásánál további családtagok tűnnek fel: N. fiai G. és P. (Miklós fiai?), valamint a Sánd-„fiak” feleségei és a tőlük származó három leány, mint a lefoglalandó ingók visszatartói (233). A kezdőbetűk zavarossága miatt persze az is meglehet, hogy valóban Sánd fiai álltak szemben a Szamár család ma már nem ismert tagjaival. A többi személyt sem tudjuk kétségtelenül tisztázni, de világos (Gilétfi) Miklós nádor (1342—1356) személye, és valószínű „magister N. dictus taliter comes Posoniensis”, aki mint a nádor rokona a Sándorok bírságfizetésének elhalasztásáért lép közbe (227), ez ui. Treutel Miklós pozsonyi főispán lehet (1329—1348).⁴² A Domonkos özvegye és gyermekei mellett síkra szálló csanádi püspök viszont (az eredetiben dominus, nem D, 225) az 1340-es években Jakab, István, Galhardus és Gergely is lehet.⁴³

Ez a szakasz elég sok helynevet is tartalmaz. Ismételten előfordul Naprágy (Naprad, Narpad!), a Putnoktól északra fekvő kismemesi fészek, továbbá a döntés előtt megfutamodó ügyvéd meghatalmazását kiállító jászói konvent (de Zaz! 229), és a három vásáron való kiállításnál kettőnek a színhelye: G., azaz nyilván Gömör, melynek vására a szöveg szerint hétfőn (feria secunda) volt, és Nempti, vagyis Sajónémeti, mely szombaton tartotta ezt (230).⁴⁴ A bírói parancsokat következetesen káptalan kapja és hajtja végre, mégpedig az egyik helyen meghagyott említés szerint az egri (234). Mindezekből megállapíthatjuk, hogyan kerülhetett be majdnem az egész peranyag a formulaskönyvbe. Naprágy a Szécsiek uradalmi, a Balog-völgye és Miskolc közé esett, birtokosai tehát a nagyúri család familiárisai lehettek; de még valószínűbb az, hogy a tönkremenést jelentő főbenjáró ítélet, ill. visszaváltás után a család az egri káptalannál helyezte el becses okleveleit, amelyek addig is az egri olvasókanonok kezén mentek keresztül. Kelet szempontjából az ügyet mindenesetre 1342 utánra, de Treutel Miklós szereplése és Erzsébet királyné halasztó parancsa (eml. 235) alapján leginkább 1347—48-ra tenném. Helye és kora tehát teljesen megfelel az eddig tárgyaltaknak.

A beiktatással foglalkozó 4. szakasz ránk maradt részében két ügyet ismerünk meg. Az előzmények után nem meglepő, hogy egyikük a Szécsiekhez, másikuk az egri káptalanhoz kapcsolódik. Az első ügy (238—241) ismét „N. filius P. de tali magister pincernarum nostrorum”, vagyis helyesen Szécsi Miklós asztalnokmester kérésére indul, aki elődeinek adomány-birtokát, Bagost a címzett káptalan vagy konvent útján vissza akarja foglaltatni és meghatároltatni.⁴⁵ A határjárást senki sem gátolja meg, de a visszaiktatásnak ellentmond D. fia L. mester, most valkói comes familiáris-ügyvédje.⁴⁶ Megidézik Pál országbíró elé, s itt azzal védekezik, hogy az eljárás során Miklós asztalnokmester visszafoglalt részébe az ő ugyancsak Bagos nevű birtokát is bele akarták foglalni, ezért tiltakozott. A bíróság ítélete úgy hangzik, hogy a határokat a Szécsiek részéről felmutatott, L. királytól származó privilégium alapján járják meg. Ezt a káptalan végre is hajtja, s a két Bagost tulajdonosainak iktatja. Mindezt Szécsi méltóságviselése alapján 1342 és 1346 közé tehetjük.

Helytörténeti szempontból érdekes kérdés, milyen Bagos birtokokról van itt szó. Az egri káptalanból kiindulva elsősorban a Szabolcs megyei Bagosra vagy Bélbagosra kellene

⁴¹ A 224. formula 3. sora Kovachichnál és a szövegben is hibás. A kéziratban a kritikus szavak: „N. I. etc. filii Sand nobiles de Naprad”, de az *etc.* helyesen *et C.*, illetve *et G.*

⁴² Wertner, TT 1907, 42. — Nyers Lajos: A nádor bírói és oklevéladó működése a XIV. században (1307—1386), (Kecskemét 1934.) 38, l. jegyzetben a 227. számmal kapcsolatban helyesen emeli ki, hogy mivel csak Gilétfi Miklós nádor nem használta családi nevét, s „regni Hungarie palatinus” címet is csak 1343. májusában találjuk meg, az AN szerzője ennél az évnél későbbi oklevelet vett mintául; téved abban, hogy ezt a század második felére teszi.

⁴³ Juhász Kálmán: A csanádi püspökség története 1307—1386 (Makó 1946.) 27—74.

⁴⁴ Naprágyra *Ila Bálint*: Gömör megye III. (Bp. 1946.) 121—122, a többire *Ortvay Tivadar*: Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején I. (Bp. 1891.) 43, *Csánki* i. m. I. 128, 176.

⁴⁵ A másoló az első oklevélben tévesen Dabost (Kovachich Datost) írt, s a kérelmezőből a formula végére L. mester udvari vitézt csinált, összetévesztve őt az alperessel (238). Semmi-képpen sem gondolhatunk tehát az erdélyi Dátosra (vö. Turul 1911, 96).

⁴⁶ A későbbiekből kitűnik, hogy a másoló itt is zavart okozott, a 239. formula 9. sorában kezdődő kritikus részt ui. így kellene olvasni: „tandem N. filius talis pro L. filio D. condam de tali, nunc comite de Walko ... prohibuisset.”

gondolnunk, mely a Debrecentől északkeletre levő Kutyabagos és Kisbajos puszták helyén fekiadt; a Kállayak az 1340-es években is sokat pereskedtek, osztozkodtak rajta. Arról azonban nem találtam említést, hogy valaha is Szécsivel kerültek volna szembe; legfeljebb Dózsafia Jakab, Szécsiné nagybátyja nyújtotta ki feléje a kezét.⁴⁷ A Bihar megye északnyugati szélére eső, mai Hajdúbajos mellett az szólna, hogy megvan benne a kettősség: Kisbajos és Nagybajos néven említik 1347-ben, a Pécsi Mike-fiak osztályában; de Szécsieknek itt sincs híre.⁴⁸ Talán leginkább a Kraszna megyei (Szilágyosmlyótól délnyugatra eső) Szilágybajos mellett maradhatunk meg, mégpedig két okból: mert ez 1341-ben Szécsi Dénes bánnak és fiainak birtokában volt, és mert ugyanekkor Dancs comest, Komárom és Kraszna megye főispánját kísérelték meg bevezetni Valkó birtokába.⁴⁹ Dancs fia László, 1345-ben Kraszna comese lehet az a D. fia L., aki ezeit tájt visszaadja a kölesönt, és most ő akasztja meg Szécsi beiktatását a birtokhatárok bizonytalansága miatt. Valkói főispánnak csak másolási hiba vagy tudatos átalakítás eredményeként kerülhetett a szövegbe, hiszen ezt a megyét a kritikuss évtizedben Ostfi Domonkos macsói bán tartotta kezében (1342—1353). Annál valószínűbb, hogy Dancs fia László a Bagostól nem messze fekvő Valkó vár kapitánya volt.⁵⁰ Mindezekon kívül még egy helynév fordul elő, de alkalmasint tévesen: N. káptalanáé, mely ügyvédvalló levelet állított ki (240), márpedig ez csak Nyitrát jelentheti.⁵¹ A bevezetést és meghatárolást minden bizonnyal a nagyváradi káptalan hajtotta végre.

A másik ügy (243—246) már Pál országbíró előtt indul. „Magister I. filius S. de tali, nunc archidiaconus Neugradiensis de ecclesia Strigoniensi”⁵² L. fia L., rokona nevében is keresetet indít Apa fia János ellen, aki a Berettyó (Berebro!) folyó mellett két ősi földjét — alább inkább: erdejét — elfoglalta és éli. A bíróság elrendeli a visszaiktatást és meghatárolást, valamint az eltiltott részek megbecsülését. A hiteleshely jelenti, hogy az alperes eltiltotta a visszaiktatást; ez a bíróságon azzal érvel, hogy a vitás terület mindig családjának Apaülése (Apaylise) nevű ősi birtokához tartozott, míg a felperesek szerint csak „tempore guerre in Hungaria”, vagyis az 1300—1310-es években foglalták el tőlük. A bíróság a felek egyetértésével elrendeli a köztudományvételt erre nézve, valamint a vitás terület meghatárolását, megmérését és becslését, de ennek eredményét az utolsó formula csonkossága miatt nem ismerjük. A szereplő személyek viszont világosak: a nógrádi főesperes, aki egyben esztergomi és egri kanonok is volt (1340—1347), az Ősi család ismert őseinek, Istvánnak a fia, Kátai János,⁵³ Apa fia János pedig a Borsa nemzetség Nadányi ágának tagja, melynek fészke Bihar és Békés megye határán, a Sebes Körös és a Berettyó táján fekiadt.⁵⁴ Apaülését más forrásból nem ismerjük ugyan, de a család birtokai között előfordul Apamolna, reá utalhat a Nagykunságban századokkal később is fennmaradt Apavára, Apatava helynév,⁵⁵ s ezek szerint Apaülést is valóságos birtoknak kell tekintenünk. A királyi emberek, rokonok azonosítása nehéz lenne a kezdőbetűk alapján, az első meghatárolásra kiküldött M. karbeli pap, a „de promontorio

⁴⁷ *Karácsonyi*, i. m. I. 180 (családfa), 189, 192—193; Anjou I. 198 (vö. Turul 1884, 148), II. 174, V. 263—267; *Csánki* i. m. I. 510, 535; A nagykálói Kállay család levéltára (Bp. 1943.) 636, 653, 655, 665, 709, 715, 728, 734, 765, 780, 805, 809, 817, (Dózsafia Jakab:) 884, 894, 920, 923, 924, 927, 933, 976, 1011, 1030, 1034, 1084. szám. A Dózsa család törekvéseire e vidéken (de Bagos nem szerepel birtokaik között) *Komáromy András*: Dózsa nádor és a Debreceni-család, Turul 1891. 73—75.

⁴⁸ Az Ákos-nemzetség álmosdi ágának ősi birtoka, Turul 1900, 155, *Csánki* i. m. I. 603; 1347: Anjou V. 107—109.

⁴⁹ 1341: Anjou IV. 143; *Csánki* i. m. I. 581; *Wertner*, Turul 1902, 30, 1904, 28.

⁵⁰ Dancs fia László: Anjou IV. 492, TT 1907, 11; Valkó főispánjai Osl nembeli Miklós (1335—1339) és Domonkos (1342—1353) macsói bánok, uo. 180, 596; Valkó várnagyát az 1341 előtti Orros Miklós és utóda, Czimborg után nem ismerjük, uo. 338. Az eredeti oklevél hangzatára egy 1333-i adatból lehet következtetni: „magister Gola vicecastellanus de Volko et comes de Karazna”, Magyar Nyelv 1914, 79 (*Tagányi jegyzete*).

⁵¹ *Eckhart Ferenc*: Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter, MIÖG IX. Ergbd. (1915) 461. — Ki van írva még Szécsi familiáris-ügyvédjének, Péter deáknak a neve (241).

⁵² Érthetetlen, honnan vette Kovachich az „Archidiaconus Neugradiensis Dioecesis Decanus Ecclesiae Strigoniensis” címét, amikor a szöveg egészen világos.

⁵³ *Kollányi* i. m. 46.

⁵⁴ *Karácsonyi* i. m. I. 205—206, Apamolna 212. Bár a családfán 1341-ben mint deficiens van feltüntetve, tovább kellett élnie; 1342-ben a Sartivanueze nemzetség Békés és Bihar megyei birtokainak megosztásánál a király mellett volt: „Asscuracio Johannis filii Apa et eiusdem Demetrii (salgói várnagy) ad capita et possessiones”, Anjou IV. 233.

⁵⁵ *Györffy István*: Nagykunsági krónika (Bp. 1941.) 36, 48. — Erre az adatra Györffy György volt szíves figyelmemet felhívni, és más jótanácsokkal is támogatta munkámat.

Agriensi” egyház Szűz Mária oltárának magistere pedig (244) alkalmasint csak elírásból került az egyébként is említett váradhegyfoki konvent (243) kötelekéből Egerbe.⁵⁶ Az ügy iratai kanonoktársra, Kátai János révén kerülhettek szerzőnkhöz; a pert Lajos király neve és a fentiek alapján 1342—1347 közé kell tennünk.

*

A második fejezet három részét külön-külön kell kor és hely szempontjából megvizsgálni. Legegységesebb a IIA fejezet, mely az egyházi bírászkodás formuláit tartalmazza. Ez adta az impulzust Kovachichnak és az utána következőknek arra, hogy a formuláskönyvet Egerhez kapcsolják. Egyes formulák világosan megmondják, hogy az eljárás Egerben folyt (129, 148, 157, 180),⁵⁷ másokban véletlenül benne maradt az egri keltezés (168, 184, 187); az eskütétel és oklevélkiállítás helye az egri káptalan (175, 189), a megölt asszonynak az egri ferenceseknek kell megadni a végtisztességet (175). Az utolsó megmaradt oklevélben az egri egyházmegye határait említik (194). Másutt a házasságokról azt vallják, hogy az egri Szent Jakab templom utcájában, egy polgár (hospes) házában egykor békésen laktak együtt (180);⁵⁸ az ügyben ugyanennek a templomnak a plébánosa, N. a felperes (178). Ezenkívül nem sok hely fordul elő, ezek is az egyházmegyén belüliek. Az egyik perben a Szent Kereszt konventjéről van szó, ahol a nevezett ünnepen búcsút és vásárt tartanak, táncolnak; ez természetesen Leleszre vonatkozik (184, 191). Szerepel még Újszántó (Výsanco, előbb másolási hibából Výsnica! 129), egyébként alig dokumentált Heves megyei falu.⁵⁹ Hanvára és Gömörre még visszatértek, a Naggarba néven említett birtokot pedig nem ismerem (193).

A fejezetben megemlített személyek egyértelműen az egri szentszékre vallanak. A püspök egyszer-mászor fordul csak elő, név nélkül, így amikor az egyházi bírósági eljárás folytatását Budáról való visszatéréig elhalasztják (194). Viszont az oklevelek élén (a jelentéseket kivéve) mindig J. vagy Jo. mestert olvassuk, egyszer teljes nevével is (189); ha más a kezdőbetű (135, 137—140, 143), ez csak a kiadó tévedése. Nem közömbös a darabok keltezése szempontjából, hogy ki volt ez, a János vikárius. A számunkra lényeges évtizedekben két János is viselte ezt a tisztséget. Egyikükről, János mester esztergom-szentgyörgymezei prépostról, aki 1352-ig az egri őrkanonoki méltóságot is betöltötte, 1332—1334 közt vannak adataink.⁶⁰ Másikuk, János mester borsodi főesperes, másfél évtizeden át, 1335—1350 közt vezette az egri szentszéket.⁶¹ 1351-ben már helyettesek: Péter hevesi főesperes és Gothárd kanonok látták el a vikárius munkáját.⁶² A két János közti választást megkönnyíti az, hogy a szöveg néha főesperesnek is címezi a vikáriust (139 mindkét része, 162, 169), egyhelyütt pedig B. papról, felsőborsodi espereséről tesz említést (177). Az utóbbiról, Barnabás papról, van is egykorú adatunk.⁶³ Mellékes, hogy a helynök *clericus familiaris*-aként említett N., azaz Miklós mester (194) azonos-e a negyvenes években az egri káptalantól kiküldött Miklósok egyikével.⁶⁴ A vikárius azonosítása kétségtelenné teszi, hogy a IIA fejezet oklevelei, illetve ezek mintái 1335—1350 között keletkeztek.⁶⁵

⁵⁶ Amennyire meg tudtam állapítani, az egri egyházban nem is volt Szűz Mária oltár: *Kandra*, Adatok I. 543, IV. 251—252.

⁵⁷ A 148. formula ugyan azt írja, hogy az alperesek „abhinc in Agriam recesserunt”, de ezt (hacsak nem másolási hiba) úgy kell érteni, hogy a várbeli templomból a városba mentek. Egészen világos kifejezések: „hic in Agria” (157), „huc in Agriam” (129, 180).

⁵⁸ Eger középkori helyrajzi viszonyaira l. *Kandra*, Adatok I. 542—543, *Csánki* i. m. I. 53—54, *Szmrecsányi Miklós*: Eger művészetéről (Bp. 1937.) 2—3, 10. A Szent Jakab utcát nem említik.

⁵⁹ *Csánki* i. m. I. 69—70.

⁶⁰ 1332: Anjou II. 592, Dl. 40616, Anjou II. 622, Kállay lt. 393. sz.; 1333: uo. 414. sz.; 1334: Anjou III. 62, 66. — *Kollányi*, i. m. 39. szerint még 1335-ben is vikárius.

⁶¹ 1335: Bánffy oklt. I. 80; 1337: Anjou III. 351, Dl. 60224; ezek az évekre esik (és nem 1331-re) Sztáray oklt. I. 67; az utolsó adatok 1350-ből: Dl. 41136, Fejér IX/1. 803, Anjou V. 395, 402.

⁶² Időrendben Bánffy oklt. I. 175; Anjou V. 432; OL Fkgy. Szepesi kápt. orsz. lt. Scr. 9. fasc. 12. no. 7; Anjou V. 512.

⁶³ 1348: Dl. 46652. — A 169. formula elején a kiadó „magister I. ar/chidiaconus/” helyett tévesen közölt „magister I. M.”-et.

⁶⁴ 1340: sacerdos de choro nostro, Anjou IV. 49; 1342: clericus, Kállay lt. 665. sz.; 1344: clericus, subnotarius noster, Anjou IV. 444, 472; 1346: sacerdos, magister altaris b. Anne matris Marie de eadem ecclesia nostra, uo. 577.

⁶⁵ A „magister I.” azonban nem a lectorra utal, mint *Kardos* (Pannónia 1935, 349) írja,

Ebben a részben egyébként a személynevek majdnem mind ki vannak küszöbölve, és rendszerint az ABC sorrendjében álló betűk pótolják őket. Így nem lehet biztosra venni, hogy az egyik jogesetben említett földesúr, P. fia N. mester itt is Szécsi Miklóst jelenti-e, annál kevésbé, mert az úr neve a későbbi darabokban ingadozik (M. fia N., L. fia M., 135—138). Nagyon érdekes a házassági jogi kérdéssel kapcsolatban említett Gulhelmusnak, a Bolognában tartózkodó pápai legátus vikáriusának személye (173), de vele külön kell még foglalkoznunk. Míg az I. fejezetben több főúri és nemesi családdal találkoztunk, itt csak a Hanvaiak kerültek el a kiesést. Az eset, amelyben előfordulnak, nem mindennapi. Honua-i (a kiadott szövegben Honna-i) János comes gazdagon kiházasított leányát férje három évi házasság után megölte, és a nemzetség szégyenére nem megfelelő helyen temette el. Az atya kiskorú leányunokáját követeli vissza vejétől, aki a gyilkosságot ellenségeire igyekszik hárítani. A vikárius megítéli a tanúbizonysítást, de a kitűzött napon a felek egyezsége lépnek, amelyben a vő száz ezüst márkán kívül az ünnepélyes temetést, a Gömör várában elviselendő három napi börtönt és börtönt, a kisleány kiadását is magára vállalja (174—175). Sajnos, itt sem sikerül a személyeket kétségtelenül azonosítani, bár a Hanva nemzetséget Ila Bálint pontosan leírta. A Kőcs törzsben ismerjük „Bok” Jánost, akinek két leánya is van de ez nem jöhet szóba, mert 1337-ben már néhai.⁶⁶ A Hunt törzsben a névadó Hunt comes leszármazói (vázlatosan):

Hunt	—	{ János 1289—1334. —három fiú
		{ Sándor 1315. — János 1325—1378. — négy fiú
		{ Elek — két fiú ⁶⁷

A leányokat Ila családfája nem tünteti fel. A mi jogesetünk felperese a korviszonyokat figyelembe véve alkalmasint Sándor fia János, akinek comes címét nagyatyja után könnyen elfogadhatjuk; az egyezséglevelében „comes Hunch” (Kovachichnál: Limech) is a törzs névadójára utal. Sajnos a feleséggyilkos úr nevét a szerző már nem hagyta ránk. A Hanvaiak ügye már csak a Szécsiekhez való közelség miatt is érdekelhette őt; ugyanezért hagyta meg a szövegben Gömör vára mellett a „sedes iudiciaria comitatus Gumoriensis” szavakat (175).⁶⁸ Az utolsó egyedi adat (Szent Péter-apátság és Szent Kozma-Damján templom egy faluban, 159—160) talán Sajószentpéterre vonatkozik.⁶⁹

*

A vármegyei okleveleket tartalmazó IIB fejezet sokkal közelebb áll eredeti mintáihoz, s így sokkal több egyedi adatot tartalmaz, mint az előbbi. Az idézéssel foglalkozó 1. szakasz elvesztett, a kikiáltásnak szentelt másodiknak csak a vége maradt meg, ez is csonkán (1). A következő szakasz azonban már jól keltezhető. Nevezetes maga előbeszéde is (2—3), mely a „boldog emlékeztető” Károly királynak a bírságok behajtásáról szóló decretumát foglalja magában, ha csak kivonatossan is. A néhai királyra való utalás a bejegyzést 1342 utánra keltezi, a törvény kiadásának dátumát pedig a kezdősorok mondják meg: „ante convalescentiam potentie . . . Karuli condam regis”, tehát 1321 előtt. Szilági helyesen hozta kapcsolatba ezt a decretumot az 1298-i törvény végére függesztett, 1312—1315 közt keletkezett cikkekkkel.⁷⁰ Az aránylag rövid fejezet további formulában lépten-nyomon előfordul Lajos király és Erzsébet anyakirályné neve, így már eleve 1342 utánra kell tennünk valamennyit. De nézzük őket egyenként.

A decretumtól eltekintve a 3. szakasz oklevelei (4—9) ugyanannak a bírságbehajtási eljárásnak a termékei, mégpedig az eljárás szabályossága érdekében a hiteleshelyhez intézett parancsok és ennek jelvényei. A királyon kívül N., tehát ismét Giletfi Miklós nádor (1342—1356) és P., azaz Nagymartoni Pál országbíró (1328—1349) szerepel bennük, ami korukat a század negyvenes éveire rögzíti. Az egyik változatban a hiteleshely embere vizsgálatban vesz részt, melynek azt kell kiderítenie: „magister J. filius Villani, distributor salium regalium”

⁶⁶ 1337: Anjou V. 565—566; 1342: özvegye, uo. IV. 197.

⁶⁷ Ila Bálint i. m. Turul 1940, 8—9. — Hanvára tőle: Gömör megye II. (Bp. 1944.) 364—366, Csánki i. m. I. 136.

⁶⁸ Gömörön 1328: Vilmos mester szepesi-újvári főispán, Dl. 57104; 1343: Miklós nádor, Anjou IV. 372,373; 1345: Celen fia Sándor fia János mester gömöri főispán, Dl. 57080; 1346 előtt Vilmos és Miklós nádorok tartottak közgyűlést, Dl. 57102.

⁶⁹ Csánki i. m. I. 167; itt azonban a XV. századról és prépostságról van szó.

⁷⁰ Szilági Loránd: III. Endre 1298. évi törvénye, Annales Univ. Sc. Budapestinensis de R. Eötvös nominatae, Sect. Hist. I. (Bp. 1957.) 164—165. Ratkóš i. m. 133—134 ezt nem ismerve írja, hogy az általa teljes szövegében közölt decretum eddig „unbeachtet blieb”.

Pak faluból való familiárisai és jobbágyai valóban megtámadták és megsebeztek-e a bírság-szedőt, a királyi és hiteleshelyi embert (6). A hatalmaskodásért felelős úr személyét nehéz azonosítani, de atyja neve alkalmasint Villermus volt, amit a XV. századi másoló már nem ismert fel. Tisztségét sem ismeri a szakirodalom,⁷¹ de Pak nevű birtoka talán a Heves megyei Pokot jelenti, melyről 1346-ban Miklós egri püspök és Rikolf fia László közt folyt a per.⁷² Ha az eljáró hiteleshely az eredetiben az egri káptalan volt, a kiküldöttekből már többet meg tudhatunk. János karbeli pap vagy a vikárius káplánja, Zeleméri János, vagy az a névrokona, akiben a káptalan — kijelentése szerint — éppen úgy megbízik, mint bármelyik méltóságának betöltőjében.⁷³ A másik kiküldött, M. mester kanonok viszont a fent már említett Haraszi Mártonnal lehet azonos, aki 1347 derekán kapta meg egri javadalmát a többi mellé.⁷⁴ Ha ez a feltevés megáll, az oklevelek kelte az 1347—1349 évkörre szűkül össze.

A közgyűlések összehívásával foglalkozó rövid szakasz (10—11) első formulája csak Lajos király nevének kezdőbetűjét tartalmazza, a második azonban — számos variációja mellett — sok nevet is ad: a nádorét, az országbíróét, N. (Dörögdi Miklós) egri püspökét, és a vele viszálykodó Andornaki Ugra fia N. (Miklós) comesét. Kettőjük ügyében kikiáltott közgyűlésre hívják össze Hevesújvár és Nógrád megyék nemességét. A püspök és még inkább az Egertől délkeletre nem messze fekvő Andornak birtok szereplése világossá teszi, hogy ebben az ügyben Heves megye közgyűléséről volt szó.⁷⁵ A keltezés viszont az a változat teszi lehetővé, mely a „jelenlegi” itáliai hadjárat céljaira Erzsébet királyné által kivetett collecta beszedését rendeli el; a tisztségviselőket is figyelembe véve ezt az első nápolyi hadjáratához kapcsolnám, vagyis 1347—48. fordulójára tenném.

A párbajformulák közül a második ugyancsak sok egyedi elemet őrzött meg. Az oklevél kiállítója lehet Lajos király, Pál országbíró, Miklós nádor, de „Henricus dux Austrie vel dux Barbarie” is (14). Az egyetlen formula, melyben nem magyar méltóságok is lehetnek kiállítók, nem a szerző külföldi kapcsolataira utal; inkább azt akarja kidomborítani, hogy az itt elrendelt életre-halálra, egy szál ingben vívott párbaj nálunk ritkaság, „quia aborrendum est ipsum videre et audire” (12). Henrik osztrák herceg nem szerepel korunkban, de annál inkább eszébe juthatott a szerzőnek Wittelsbach Henrik, Alsó-bajorország hercege, aki 1335-ben Visegrádon csatlakozott a magyar—cseh—lengyel szövetséghez.⁷⁶ A „dux Barbarie”, mint már Kovachich észrevette, másolói hiba „dux Bawarie” helyett. Az eredeti oklevél keltét is meg tudjuk határozni. A párbajra azért kerül sor, mert egy comes a király előtt panaszt tett egy másik úr ellen, hogy társaival együtt titkon több ezer forintot fogadott el a velenceektől, ezért lanyhán ostromolta „civitatem Scitacam”, s így a magyar sereg vereségét idézte elő: „maiores stragem regni nostri et sempiternum obprobrium sustinuissemus” (14).⁷⁷ Az oklevélnek történeti magja van: Zára ostroma azért vallott kudarcot, mert egyes magyar vezéreket Velence pénzzel árulásra bírt.⁷⁸ (A *Jaderam* szövegromlással az értelmetlen *Scitacam* szóvá alakult.) S ha igaz is, hogy a király nem mert fellepni az árulók ellen,⁷⁹ oklevélünk tanúsága szerint akadt olyan úr, aki haragosának arcába vágta az árulás vádját. Minthogy Zára ostroma 1346. június végén és július elején zajlott le,⁸⁰ az oklevelet nem sokkal ez utánra, az országbíróra figyelemmel mindenképpen 1349 előttre tehetjük.

A peregyezés két formulája (15, 16) a párbajjal kapcsolatban beillesztett első oklevél keltezését teszi lehetővé. Az alperes ártatlannak mondotta magát abban, hogy a felperesnek

⁷¹ *Hóman Bálint*: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában (Bp. 1921.) 237—240.

⁷² Anjou IV. 562, *Csánki* i. m. I. 68. Kevésbé valószínű a Bihar megyei Poc, uo. 619, Kállay lt. 1086. sz. A kiadó tévesen írt Pac-ot.

⁷³ 1341: Johannes sacerdos dictus Zeleméri, Anjou IV. 424; 1343: János pap, uo. 330; 1347: uo. V. 46, 154, 160, itt a bizalom kifejezése, vö. *Eckhart* i. m. 436.

⁷⁴ Fent 38. jegyzet.

⁷⁵ Andornakra és az Ugrai családra *Csánki* i. m. I. 57, 85; 1435-ben prédium, Turul 1891, 138. Ugra fia Miklós 1355—56-ban Leleszen idézőlevelet vált ki, Lev. Közl. 1929, 315.

⁷⁶ *Pór Antal*: Az Anjouk kora (A magyar nemzet története III., Bp. 1895.) 128. — 1350-ben István herceg házassága révén új kapcsolat is létesült Bajorországgal, Dl. 51573, Kállay lt. 1040. sz.

⁷⁷ A „stragem” szó az én hozzávetésem; ha ez megáll, a „regnum” a nemesi sereget jelenti. Kovachich „sedem”-et olvas, de ennek nincs értelme. A kéziratban „stdes”-nek látszik, a szóvégi s át van húzva, s a szótág fölött hullámos rövidítésjel áll.

⁷⁸ *Pór* i. m. 176—177, a párbajról 144—145.

⁷⁹ Magyarország története I/1. (Bp. 1957.) 156.

⁸⁰ *Ráth* i. m. 61.

egyik rokonához küldött fivérét társaival együtt megölte és kirabolta; ezért ellenfele „vulgo *ceuek dictum*” fapalcát nyújtott át neki, s ezzel bajra hívta ki (13). Már készen is álltak a harcra, amikor a békéltetők közbevetették magukat, és egyezség jött létre. A 25 márka jóvátétel megfizetésén, az ötvened magával teendő megkövetésén és az önként vállalt börtönön kívül a tettes még Rómába való zárandókálásra is kötelezte magát „in anno gratie seu iubileo iam proximo (!) affuturo”, tehát 1350-ben, amire már Kovachich is utalt. Eszerint a per az 1349. évben folyt le. A hiteleshely előtt bevallott egyezség, a második változat, el is kezdte írni a keltet, de sajnos abbahagyta: „anno . . . nativitatís domini M° etc.” A következő szakaszban ugyanennek az esetnek folytatását olvassuk, mégpedig a teljesítés és mulasztás különféle változataiban (17, 18). A keletre különösen az a variáns utal, melyben az alperes Lajos király parancsára kap egy évi halasztást, mert urával Itáliába kell hadba vonulnia. A megyei hatóság erre vagy megadja a halasztást, vagy — az egyezségnek kizáró rendelkezésére hivatkozva — a királyné és a bárók elé terjeszti az ügyet (18). Minthogy Lajos 1350. április 5-én indult el a második nápolyi hadjáratra⁸¹ — az előzmények után csak ez jöhet szóba —, formulánk mintáját is ebben az időben adhatták ki.

A következő szakaszokban tovább bonyolódik ugyanez az ügy. A tiltakozás és eltiltás formulái — az utolsót kivéve, melyben az osztályosok birtok elidegenítését tiltják el, s ezért egészen sablonos (23) — mind azzal függenek össze, hogy a megölt anyja, nővérei és fiatalabb fivére sérelmesnek érzik az előbbi egyezséget, s ezért az esedékes fizetést letiltják (19—22). Bejelentik a megyeszékeken azt is, hogy még az egyezség létrejötte előtt panaszt tettek a királynénál, aki kérésükre, „et communi iustitia de novo in regno suo ordinata annuete”⁸² tudománnyvételt rendelt el, sőt az alperest káptalan útján „ad speciale presentiam domine regine” meg is idéztette (19, 20). A tiltakozók nem akarják, de „ob metum domine regine” nem is merik megengedni az egyezséget, a felperes viszont nem akarja megsérteni a királynét, s ezért nem veszi át a vérdíjat. Ezek az oklevelek a kor és a hely szempontjából jelentősek. Az első formula világos évszámot ad: „M°CCCCIIII°”, amit Kovachich jegyzetben 1352-re korrigál (19). Csakhogy ez a keltezés nem állhat meg, mert a nők panasza még az — előbb 1349-re datált — egyezség előtt történt, másrészt mert a királyné különös jelenléte csak Lajos távollétében, a nápolyi hadjárat alatt foglalkozhatott ezzel az ügyvel. Bár az igazságügynek itt említett reformját még nem tudjuk közelebbről meghatározni,⁸³ az itt olvasható tiltakozások helyes kelte az előzményeket figyelembe véve csak 1350 lehet. A helyre való utalás (Datum Agrie, 20) már megbízható, és a darabok összefüggése folytán nem áruel kevesebbet, mint hogy az Andornaki Miklóssal kapcsolatos per után négy szakaszon keresztül mintának vett oklevelek — természetesen a „szokatlan párviadalt” tartalmazó 14. formula kivételével — Heves megye hatóságától származnak.

A megyei rész utolsó előtti szakasza a megye „válaszait” foglalja magában a király, a királyné és a nagybírák parancsaira. Az első két oklevél tudománnyvételtre vonatkozik abban a kérdésben: igaz-e, hogy az alperes rokonai a fivér megölése tárgyában elrendelt vizsgálatot erőszakosan megzavarták, az ügyvédet kifosztották és megölték, a kiküldötteteket ugyancsak kirabolták és három napig fogva tartották. A kirendelt esztergomi káptalan jelentése a panaszt részben igaznak mondja (24—25). Mivel ezek az oklevelek összefüggenek az előbbi ügyvel (vö. 19—20), keltük is ugyanaz; az esztergomi káptalan kirendelése pedig természetes, hiszen az előbb eljáró egri káptalan is sértett. Az ügy jelentőségét mutatja, hogy a megye J. comest és egy másik nemest (L. fia P.) küldi ki. A következő oklevélpár valamivel korábbi; tudománnyvételt tartalmaz abban a kérdésben, valóban elfoglalva tartja-e már tizedik éve Nagymartoni Pál országbíró bizonyos özvegyek H. nevű birtokát (26—27). A vizsgálatra és a Béla király oklevele szerinti visszaiktatásra vonatkozó parancsot a királyné adja ki, az ellentmondókat különös jelenléte elé idézteti. Ebből úgy tűnik, hogy az ügy az első nápolyi hadjárat (1347—48) idejére esik; az országbíróra tekintettel a második nem jöhet szóba. Helyi vonatkozások nem derülnek ki belőle.

Annál érdekesebb a parancsok-jelentések utolsó párja, mely az új pénz bevéltásával függ össze (28—29). A király közli a megyével, hogy a tanács hozzájárulásával, életére szólóan, az ő képét viselő 16 karátos aranyforintokat és 5. (vagy 3.) égetésű báni garasokat veret „per magistrum N. dictum Churcz comitem camerarum nostrarum”; felhívja a batóságot, hogy a kamaraispán ügyvédjének, az érsek és a tárnokmester embereinek felhívására a pénzbevéltást

⁸¹ Miskolczy István: Magyar—olasz összeköttetések az Anjouk korában. Magyar—nápolyi kapcsolatok (Bp. 1937.) 179.

⁸² A kéziratban tévesen: „iustitie . . . ordinate”.

⁸³ A nádori bíráskodásnak a kúria keretébe vonása 1342-ben (*Hajnik*, A m. bírósági szervezet és perjog 22) túl korai, a hiteleshelyek megrostálása 1351—53-ban pedig (*Eckhart* i. m. 421—422) túl késői.

vásárokon hirdettesse ki és hajtassa végre kiküldöttjeivel. A megye jelenti, hogy két megbízható emberét ki is küldte erre a feladatra, de amikor a pénzváltók a jelzett napon Eger város piacán kirakták asztalaikat, M. fia N. mester, az egervölgyi ispán társaival, „specialiterque universis hospitibus et Galicis de eadem villa” fegyveresen megrohanta és súlyosan megsebesítette őket, a magukkal hozott forintokat, garasokat és dénárokat pedig 60 márka mennyiségben a földre szórta. A történet valóságában nincs okunk kételkedni; ismerős (Paksi) Olivér tárnokmester (1347—1352), C., azaz Telegdi Csanád esztergomi érsek, aki pizetumjogát érvényesíti a pénzváltásnál (1330—1349), sőt maga „Churcz” Miklós is, 1347-ben a szomolnokbányai pénzverőkamara ispánja.⁸⁴ Tudjuk, hogy a megyének segítséget kellett nyújtania a pénzváltásnál, és hogy ez a művelet — mint a példa mutatja — rendkívül népszerűtlen volt.⁸⁵ Végül, ha nem is szól más forrás Miklós mester „comes vallis Agriensis”-ről, maga a püspök egervölgyi kerülete és a francia (vallon) telep nem ismeretlen a történetírás előtt.⁸⁶ Az oklevelek kelte a személyek alapján 1347—1349.

Ha a 10. szakaszt jelentő egyetlen formula (30) nem is árul el semmit koráról és kiadási helyéről, az elmondottak alapján nem lehet kétség afelől, hogy a vármegyei gyakorlatot összefoglaló IIB fejezet Heves megye okleveleiből, illetve a hozzá intézetekből áll, mintái pedig 1346—1350 között keletkeztek. Ez újabb támaszt nyújt annak a meggyőződésemnek, amelyet a IIA fejezet megvizsgálásából meríthetünk: hogy az AN szerzője Egerben élt, és a század negyvenes éveiben dolgozott munkáján.

*

A városi okleveleket tartalmazó IIC fejezet kor és környezet szempontjából az AN legproblematisabb része. A keltezés és személyneveket a szerző az első tizenkét szakaszból majdnem mindenütt kiküszöbölte, és az ABC sorrendjében alkalmazott siglákat tette az utóbbiak helyébe. Egyedi vonatkozások csak a városi levelezés tárgyalásánál lépnek fel, és a plébánosok formuláinál sem hiányoznak; bőségük némileg kárpótol a formuláris rész szükségességéért. Pedig itt annál nagyobb szükségünk lenne a személy- és helynevekre, mivel a fejezet igazi városról, nem püspöki mezővárosról beszél, tehát Egerhez közvetlenül nem kapcsolható. Mint alább kitűnik, nem is egyetlen város okleveles gyakorlatát tükrözteti.

Egyenként haladva az 1—12. szakaszból kivethető adatokat röviden összefoglalhatjuk. Három esetben J. mesternek nevezik azt a földesurat akinek jobbágya felperesként lép fel a városi törvényszék előtt (33, 34/2, 39); ez a kezdőbetű azonban kevés az azonosításhoz. A levelek előtti utolsó darab, az új utca telepeseinek adott kiváltságlevél Lajos királyra hivatkozik, tehát 1342 utáninak kell lennie (69); ez egyben a keltezés egyetlen támaszpontja. Egyébként az egész hosszú részben csak két esetből lehet közelebbit megtudni. A közbenszóló ítéletek szakaszában az egyik per (46—50) a következő keresettel indul: A felperes panaszolja, hogy az alperes és társai éjnek idején megtámadták és megsebesítették hajósait, akik a Maroson az ő sóval megrakott hajóit őrizték, a rakományt és a hajókat pedig — az ő 50 márkányi kárával — elvittették. Mivel se tanukkal, se más nyilvánvaló módon nem tudja állítását a tagadó alperessel szemben bizonyítani, ennek ítélt a városi bíróság tisztító esküt, melyet ötödmagával (sibi similibus) a Szent Miklós — vagy más —

⁸⁴ 1347: Nicolaus dictus Chartk (!) comes camerarum nostrarum de Smulnich et Telki, Fejér IX/1. 494, id. *Hóman* i. m. 202, 3. jz., 278; Fejér IX/7. 479, id. TT 1907, 166, az AN formuláját közli. Olivér tárnokmesterre *Hóman* i. m. 275, a megye közreműködésére az AN-t idézi 234, 5. jz.

⁸⁵ Uo. 210, 2. jz., 222, 1. jz.

⁸⁶ *Kandra*, Adatok I. 403, 411, III. 147; *Balázsy Ferenc*: Heves vármegye története I. (Eger 1897) 111—113, 303; *Szmrecsányi*, i. m. 3, vö. *Csánki* i. m. I. 51, 78. A vallon telep meg *Pleidell Ambrus*: A magyar várostörténet első fejezete, Századok 1934, 276; *Bárczi Géza*: A középkori vallon—magyar érintkezésekhez, Századok 1937, 399—416.

templomban kell letennie. Szűkíti a szóba jöhető városok körét a későbbi variánsok egyike, melyben a felek megegyeznek, és az alperes x garasmárka fizetésére kötelezi magát „nostri computi”, pénzben és becsértékben (50). Bár a XIV. században több városnak volt 40 és 62 garas érték közt ingadozó márkája,⁸⁷ forrásunk leginkább a budait és a kassait használja. Ezek közül inkább Budára gondolnék, ahol a domonkosok tekintélyes egyháza Szent Miklósnak volt szentelve.⁸⁸ Abban semmi különös nincsen, hogy a budai polgárok, akik Nagyváradra is rendszeresen eljártak az erdélyi árukért,⁸⁹ az olesó víziúton sőt szállítottak onnan.

A másik közelebbről meghatározható jogeset a fellebbezéssel foglalkozó szakaszt (53—55) tölti ki. Az egyik város polgára a helybeli domonkosok, illetve a ferencesek Szűz Mária templomának szentélyében, nagymise után, a misére összegyűlt sok polgár, polgárásszony és közember jelenlétében fennhangon panaszt emel polgártársa ellen, aki a bíróval és több esküdttel rokonságban lévén, másokat pedig lakomákkal megvesztegetvén, az ő pusztulására tör, mint rablót és utonállót száműzetni törekszik, s a városi bíróság útján őt már minden jószágától megfosztatta. Ezért a király jelenlétére fellebbez tőlük, s az ő védelmébe helyezi magát. Lajos e panaszra István (55) udvari apródja útján és valamelyik káptalan, ill. konvent bizonyosságával egyszer s mindenkorra jelenlétére idézteti az érdekelt bírakat; a hiteleshely B. fia P.-t, „subnotarium nostrum” kiküldve a parancsot teljesíti is. Hogy a „kényes ügy és zendülés” hogyan végződött, nem tudjuk. De ha olyan igazi várost keresünk, amelyben domonkos és ferences kolostor is volt, s az utóbbi Máriát tisztelte patrónájaként, a valószínűség Kassa mellett szól. (A budai ferencesek temploma Szent János nevét viselte.)⁹⁰ Az eljáró hiteleshely a jászói konvent lehetett; az egi káptalan subnotariusai között B. fia P. nem ismeretes.⁹¹ Kor szempontjából érdekes, hogy az egyik formula (53) az 1452-es évszámot tartalmazza, melyet első látásra 1352-re kellene javítanunk; ezt azonban valószínűtlenné teszi az 1351-i törvényhozásnak a kisebb konventeket érintő tilalma és a hiteleshelyek körének ezt követő leszűkítése. A kassai domonkosok és ferencesek nehezen szerepelhettek már kiadóként 1352-ben egy nótáriusok oktatására szánt könyvben.⁹²

A városoknak a királlyal és a nagyurakkal folytatott levelezését két egybefolyó szakasz öleli fel, melyeket a szerző — szerencsére — az elveszett IV. részből hozott előre. A két szakasz hat levélpárból ill. levélcsoportból áll; mindegyikük bőven tartalmaz neveket, nyilván a történeti érdekesség miatt, és seregestül veti fel a problémákat. Mindjárt az első levélváltás olyan, mely minden várost közelről érdekelhetett: Lajos király öccse halálának megbosszulására hadjáratot indít Itáliába, s a zsoldosok fogadásának költségeire anyja és a tanács egyetértésével 400 márkát követel a várostól, mely „inter

⁸⁷ Hóman, i. m. 96, 3. jz.

⁸⁸ Rupp Jakab: Buda és Pest környékének helyrajzi története (Pest 1868) 105 sk., Csánki i. m. I. 7.

⁸⁹ Mályusz Elemér: A mezővárosi fejlődés, Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században, szerk. Székely György (Bp. 1953.) 169.

⁹⁰ Rupp i. m. 110 sk., Csánki i. m. 6. 200 (Kassára).

⁹¹ 1341: Domonkos clericus, Anjou IV. 75; 1344: Miklós clericus, uo. 444, 472; 1349: Dömötör litteratus, uo. V. 265. — Tóth-Szabó Pál (Turul 1903, 116) összeállította Jászó nótáriusait, de subnotariusairól nem írt.

⁹² 1351:3. tc., Eckhart i. m. 421—422; a domonkosok korábbi hiteleshelyi működésére uo. 420.

alias regales civitates a primeva fundatione sua in honorem et dignitatem (!) principatum obtinuisse per nos cognita et reputata”⁹³ atyja és az ő részéről bőséges kegyekben részesült (70). A város válaszában fanyarul elhárítja a dicséretet, és hírével szemben a gyakori tűzvészre és szőlőinek pusztulására hivatkozik; ezzel el is éri a rendkívüli adó 200 márkára való csökkentését (71—72). Az időpont világos: Lajos 1347. november 11-én indult el az első nápolyi hadjáratra, így az oklevélben említett nyolcadot Mindenszentek oktavájával azonosíthatjuk, a levélváltást pedig 1347 őszére tehetjük. Nehezebb kérdés, melyik városra rótták ki — a többi között — ezt a terhet? Salamon Budára, Hóman Esztergomra gondolt, de a megtisztelő kiemelés más városra is éppúgy vonatkozhatik.⁹⁴ Ugyancsak nem lehet közelebbről meghatározni azt a várost, mely általános jogelvként hangoztatva a városoknak a várnagyok hatóságától való mentesítést, mint „a prima sui fundatione... principaliori honore et dignitate freta” megtagadja az élelem szolgáltatását a várnak, a vásárvámot „N. filius C.” főispánnak és várnagynak. Ez szemrehányóan válaszol a polgároknak, de megígéri, hogy a közeli napokban személyesen fog velük tárgyalni szabadságaikról (73—74). A főispánt nem lehet nevének kezdőbetűi alapján azonosítani, s így a város meghatározása is nehezebb. Fehérvár és Buda a tárgyalt korszakban bizonyára hivatkozott volna királyi székhely voltára;⁹⁵ Esztergom vásárvámja nem a várnagynak, hanem a káptalannak járt, mely éppen 1347-ben perelte vissza.⁹⁶ Ha a két levélsoporthban említett, nyilván azonos várost keressük, mely Károlytól és Lajostól bőséges kegyekben részesült, talán leginkább Kassára kell gondolnunk; ez 1342-ben „ad instar aliarum capitularium civitatum nostrarum” megkapta joghatóságának megerősítését,⁹⁷ öt évre rá pedig újabb kiváltságokat nyert el.⁹⁸ Ide valóban utaznia kellett a várnagynak, akármelyik környékbeli vár élén állott is.

Tartalmaz ugyan egyedi mozzanatokat, de nehezen köthető helyhez a szakasz másik két levélpárja. Az egyikben a város hatósága egy udvari vitézhez fordul: polgára panaszolta, hogy amikor két megrakott kocsijával és nyolc lovával a címzett úr birtokán át egy városba, s ezen át „in montanam Lapisbania” tartott, a földesúr officialisa cinkosaival a vásárhelyen fegyveresen megtámadta, 50 márka kárával kifosztotta, s a zsákmányt a címzett városába vitte. A válaszban az úr mentegetőzik, hogy a támadás idején a királyi kúriában járt, a város levelét is későn kapta meg, de több familiárisát már a tettesek üldözésére küldte (75—76). Ebből mindössze annyit vehetünk ki, hogy ha a kirabolt polgár az Alföld felől közeledett Láposbányához,⁹⁹ Szatmárnémetin kellett keresztülmennie, s így valamelyik tiszaháti nagybirtokos emberei fosztották ki. A másik levélpár igen jellemző a feudális anarchia viszonyaira. A város „N. filius P.” mesternek ír, aki „iuvenis militari cingulo decoratus”

⁹³ A kéziratban: reparata!

⁹⁴ *Salamon Ferenc*: Budapest története III. (Bp. 1885.) 51, 52, 1. jz.; *Hóman* i. m. 170, 1. jz., 243, 3. jz.; 1348-i keltezése téves. A szölművelés nem megkülönböztető jegy, e korban még általános a városokban, l. *Szűcs Jenő*: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon (Bp. 1955.) 27.

⁹⁵ *Gárdonyi Albert*: Magyarország középkori fővárosa, Századok 1944, 221—224.

⁹⁶ Mon. Strig. III. 627—630, 643—644, előzményeire *Pleidell* i. m. 29—34.

⁹⁷ *Ondrej R. Halaga*: Archiv mesta Košic (Praha 1957.) 12, 23, vö. *Csánki* i. m. I. 199—200.

⁹⁸ Fejér IX/1. 466. TT 1889, 181, magyarul *Salamon* i. m. 48—50; *Csizmadia Andor*: A magyar városi jog (Kolozsvár 1941.) 12; *Halaga* i. m. 13, 23.

⁹⁹ Nagybányától északnyugatra, *Csánki* i. m. I. 479.

és várnagy létére két polgárt emberei útján kiraboltatott és teljesen levetkőztetett, mikor ezek Erdélyből a „Kyres” folyón rakományukkal Lippa városához közeledtek; mielőtt a királyhoz fordulna, tőle kér elégtételt. Az úr hetykén válaszol: bár egyenesen rablónak nevezték, a hasonló hangú feleletben „nostra legalitatis et nobilitatis ingen[ul]itas” meggátolja. Abban azonban, úgy látszik, nem akadályozza meg törvénytisztelte, hogy a polgárokat meg ne fenyegetse: akit legközelebb kézre kap közülük, nemcsak kifosztja, hanem könyörtelenül le is mészárolja, s akkor mehetnek panaszra ahhoz, akihez akarnak (77—78). Ebből a levélváltásból világos, hogy a sértettek a Maroson hajóztak lefelé, nem a Körösön, és hogy megrablójuk Solymos várnagya lehetett;¹⁰⁰ személyét egyelőre nem tudnám meghatározni. Kezdbetűi egyeznek ugyan Szécsi Miklóséival,¹⁰¹ de egyrészt az ő solymosi várnagyságáról nincs tudomásunk, másrészt az „ifjú lovag” kifejezés sem illik rá, ha a levelek az AN eddig keltezett darabjaival nagyjából egykorúak. A károsult város sem derül ki a levelekből.

A következő szakaszban eléggé illogikusan külön tartott két levélcsoportban a pénzügyigazgatásra találunk érdekes adatokat. Az első (79—82) Lajos király elhatározását közli a címzett várossal: tanácsa egyetértésével pénzverőkamarat állít fel ott, és felszólítja a polgárokat, hogy ha a „comes camararum nostrarum in talibus montanis” közéjük megy, szervező munkájában ne akadályozzák. A város kétségbeesetten válaszol, hivatkozik arra, hogy Károly idejében már volt ott kamara, de ebből zavargás, emberölés és nyomor származott; a néhai király kétezer márka büntetést hajtott be a polgárokon, amiért a kamaraispánt és 24 famulusát megölték. A király ekkor — Mátyásra emlékeztető módszerrel — választást enged nekik: vagy befogadják a kamarát, vagy évi száz márkát fizetnek *lucrum camere* címén. A város erre a kisebbik rosszat, a kamarahaszna fizetését választja, a lakosság szétszéledésére vonatkozó haljóslatú figyelmeztetés mellett. Ezt az esetet a szakirodalom már megvitatta. A felsőmagyarországi bányavidéket irányító pénzverőkamara 1321-ben még Kassán működött, de 1330-ban már Szomolnokbányán találjuk. E két év között zajlott le a levélváltásban említett véres zendülés. Lajos azonban vissza akarta helyezni a bányavidéki kamarát Kassára, vagy talán csak meg akarta szüntetni a városnak 1321-ben szerzett mentességét a kamarahaszna alól. Célját elérte; az 1342—1350 közé tehető iratváltás eredményeként a kassai polgárok ismét fizettek, másfél évtized múltán pedig még a kamarát is be kellett fogadniuk.¹⁰²

A másik levélcsoport is ebből az időből származhatik. Lajos király megírja a címzett várost, hogy kereskedői nem fizetik meg a só- és más áruszállító hajóik után a hagyományos vámot a betűkkel jelzett lombard rokonának, várnagyának és főispánnak, akit minden magyar bárónál jobban kegyel. A polgárok készen nyilatkoznak megadni a szokásos vámot, azaz megrakott hajónként egy budai forintot; de mert a lombardok úgy szomjazzák a pénzt, mint a vízkórságos a vizet (sicut idropici magis quam alie gentes pecunias sitiunt), a várnagy négy forintot követel rajtuk, ami az útvonal elhagyásának

¹⁰⁰ Hozzá tartozott Lippa, uo. 760—761.

¹⁰¹ A válaszban már „N. filius Q.”, talán nem névről, hanem egyszerűen ABC-rendben összeállított betűkről van szó.

¹⁰² *Hóman* i. m. 197, 2. jz. a megelőző irodalommal.

veszélyével jár (83—84).¹⁰³ Sajnos, nem ismerjük a királynak ezt a nagyon kegyelt lombard rokonát, de a fentebb tárgyalt levélváltás (77—78) magabiztos hangjából, és a többi levelekből arra gondolhatunk, hogy itt is, ott is a Maroson folyó sószállítás királyi vámja körül volt vita, s ezt a solymosi kapitány szedte be; ha lehetett, szépszerével, ha nem ment, erőszakkal.

A IIC fejezetbe külön részként illeszkednek a városi plébánosok joghatóságából eredő formulák. Ezek az igényes címfelsorolás ellenére csupán a jelentésekre és a bíró visszavetésére szorítkoznak. A közölt jelentések közül a második (89) ad konkrétumot. Eléggé bizonytalan ugyan, hogy ki az az A. plébános és királynéi káplán, akinek helyettese, P. pap a nevezett polgárt megidézteti, de a másik lehetőséget már közelebbről megismerhetjük; ebben az erdélyi püspöknek „vicarius in spiritualibus generalis . . . de extra Mezes”-e¹⁰⁴ tanúsítja az idézés megtörténtét. Az erdélyi püspök Meszesen túli vikáriusának joghatósága a hegységtől északnyugatra eső területre terjedt ki, közelebbről a sásvári, szatmári, krasznai főesperességre és a szolnokinak közép-szolnoki részére. A helynök Mohács előtt hol Tasnádon, hol Szatmárnémetiben lakott; a későbbi időben tasnádi vikáriusnak is nevezték.¹⁰⁵ Az 1343—1348 évkörben János szatmárnémeti plébános töltötte be ezt a tiszteletet.¹⁰⁶ Amikor 1389-ben IX. Bonifác oklevele névszerint felsorolta az önálló joghatósággal rendelkező, s így közvetlenül az esztergomi érseknek alárendelt plébániákat, a (szatmár)-németi is szerepelt köztük, s a későbbi megerősítésekből sem maradt ki.¹⁰⁷ Mindez arra vall, hogy az AN szerzője — többek között — ennek a plébánosnak szentszéki gyakorlatából merítette példáit.

A fejezet utolsó jogesete a bíró visszavetésére (*recusatio*) és a fellebbezésre példa (92—95). Jakab fia János polgár papok vagy polgárok jelenlétében előadja, hogy a városhíró, ill. az esperes ellenfelének rokona, ill. (más verzióban) az esperes az ő Ilona nevű feleségével hál, akit éppen most annak törvényszékén követel vissza. Ugyanezt a tiltakozást a következő formulában, gazdag változatokkal a városbeli ferencesek klostromában adja elő; sajnos a nevek olyan következetes ABC rendben vannak jelezve, hogy a bepanaszolt P. plébánost, királynéi káplánt, vagy P. vicearchidiaconust sem lehet biztosan Péternek vagy Pálnak venni, s a ferenceseknek is egyszer gvárdiánjuk, másszor lectoruk szerepel. Valamivel többet mond a magasabb egyházi hatóság nevében kiállított, az eljárást az érdekelt bíró előtt eltöltő oklevél, melynek változataiban Dénes esztergomi vagy kalocsai érsek és N. (Miklós) egri püspök lép fel. Az utóbbi a IIA fejezet megtárgyalása után nem meglepő, a kalocsai érsek Dénes neve is megáll 1350 januárjától 1355-ig,¹⁰⁸ s a szatmárnémeti plébános-

¹⁰³ Idézve uo. 240. — Az észak-olasz kereskedők magyarországi szereplésére (főleg a század második feléből) bőséges anyagot hoz *Kardos Tibor*: Coluccio Salutati levelezése a magyar Anjoukkal, Századok 1936, 413—415.

¹⁰⁴ A kéziratban a másoló hibájából: „de extra missus”! A plébánia nevében viszont az „ecclesie F.” a kiadó hibája, az eredeti „ecclesie talis” helyett.

¹⁰⁵ *Karácsonyi János*: Az erdélyi püspökség Erdélyen kívül eső főesperességei, Batthyáneum I (1911) 38—46.

¹⁰⁶ 1343: Anjou IV. 351; 1348: Zichy okmt. II. 306, 307, Károlyi okmt. I. 183, DI 62217, 67718.

¹⁰⁷ *Gárdonyi Albert*: Városi plébániák kiváltságos állása a középkorban, Károlyi Emlékkönyv (Bp. 1933.) 163—182. Az AN idevágó részeit is tárgyalja, de a szerzőre vonatkozó feltevése, hogy nagymarosi vagy visegrádi pap volt (174) nem áll meg.

¹⁰⁸ Herman nb. Lack székelyispán fia. *Pór Antal*: Dénes kalocsai érsek (1350—1355) nemzetsége, Turul 1901, 141—142.

nak — akire a Boldogasszony-konvent nyomán gondolhatunk¹⁰⁹ — az erdélyi püspökön túl ő volt a következő fellebbviteli fóruma. De az esztergomi érsek három évtizeden át Telegdi Csanád volt! Így az a megoldás kínálkozik, hogy a másoló a maga korának esztergomi érsekét, Szécsi Dénest (1440—1465) helyettesítette be az eredetiben bizonyára talált kalocsai mellé. Ha viszont a mintául vett oklevél az egri püspöktől származott, a ferencesek Boldogasszony-egyháza nyomán Kassán kell keresnünk a fellebbező polgárt és hűtlen feleségét.

A városi formulákban — mint fentebb jeleztem — sok a bizonytalanság, helyhez kötésük alig lehetséges, megoldásaimat javarészt csak feltevésekként tudtam ajánlani. Annyit mégis megtudunk belőlük, hogy a városi fejezet nem egyetlen város gyakorlatából származott, hanem gyűjtés eredménye, mely nagy valószínűség szerint Kassa, és mellette Buda, Szatmárnémeti és talán Esztergom okleveleire és leveleire terjedhetett ki. Az itt kapott tanulságok mindenestre összeférnek azzal az eredménnyel, amelyre a megelőző fejezetek vezetnek: az AN szerzője az egri egyházmegye székhelyén dolgozott, és kapcsolatban állott Szécsi András erdélyi püspök családjával.

*

Az AN korára, keletkezési helyére és szerzőjére utaló adatok összegyűjtése során eljutottunk az utolsó fennmaradt fejezethez. Ha a szerkezet rekonstrukciója helyes, a III. fejezetben 24 szakaszból 13 maradt ránk, ebből is kettő csonkán, tévedésből egybeolvaszva. A formulák általában nélkülözik az egyedi adatokat, s a jogügyletek legtöbbször nyugodtan be lehetne helyettesíteni bármelyik hiteleshelyet. Szerencsére a nevek kiküszöbölése nem ment el addig a pontig, amelyen az oklevelek teljesen formulárisakká lettek volna. Így ebben a fejezetben is találunk értékes, sőt helyenként egyenesen döntő adatokat.

Ilyen adatot szolgáltat mindjárt az első szakasz első darabja (98—99). Megértését, értékelését a másoló hibái nehezítik meg, nem is szólva a kiadó elvétéseiről. Mindenekelőtt a szövegnek kell a lehetőség szerint helyreállítanunk. A káptalan előtt megjelenik az egyik részről „*fa-mulus et procurator magnifici viri domini N. filii P. de Zechj tunc bani totius Slavonie*”, ura nevében ennek saját meghatalmazásával, ura fivére: Jakus mester nevében pedig a nyitrai káptalan ügyvédlevelével, a másik részről pedig egy nemes özvegy vejével és „*infantulus*” unokája nevében is (nevüket a szerző kiküszöbölte). Az utóbbiak perüket, amelyet a Szécsiek ellen „*ratione cuiusdam quantitatis pecunie ducentarum marcarum per eosdem filios P. et magistrum G. dictum Webek pro homicidio P. dicti talis Ak N. filio condam Michek bani similiter totius Slavonie, coram . . . L. dei gratia rege Hungarie super hoc compositionem facientes, ad se recepissent (helyesen: *receptarum*)*”¹¹⁰ indítani akartak, megszüntetik, és ellenfeleiket nyugtatják, mert az összeget — csekély költség levonásával — megkapták tőlük. Ez a formula a szövegromlás ellenére is döntően bizonyítja az I. fejezet vizsgálatából leszűrt megállapítást, hogy az ott előtérben álló család a Balog nembeli Szécsi; itt a Péterfiak közül kettő, Miklós és Jakab szerepel, mégpedig Miklós éppen szlavón bánságának letétele után, de még szörényi bánága előtt, tehát 1349 második felében.¹¹¹ Perbeli társuk, Bebek György mester 1346—1353 között, tehát az oklevél idejében is Heves megye főispánja István nevű fivérével együtt.¹¹² Közismert alak Micsk szlavón bán is (1325—1342), ebben az időben már néhai; de hogy fiai közül melyik fizette meg a hozzá tartozó emberölésért a 200 márka vérdíjat, azt nehéz lenne megmondani.¹¹³ A szöveg eredetijében az értetlen másoló találhatott „*ab Akus*”-t, de az *us* szóttagot *n*-nek olvasta, s akkor a Szlavóniában és Zala megyében birtokos idősebb testvér-

¹⁰⁹ Csánki i. m. I. 469.

¹¹⁰ A másoló elrontotta a szerkezetet, melyet a szövegben megkísérelt helyreállítás mellett így is rekonstruálhatnánk: „*ratione . . . ducentarum marcarum, que iudem filii P. et magister G. . . . ad se recepissent . . .*”; eltorzította Micsk bán fiainak nevét, Bebek György keresztnévét pedig a formula későbbi részében mindenütt S-nek rövidítette. Ehhez járult, hogy Kovachich a „*Zechj*” családnévet „*talis*”-nak olvasta, „*magistrum G.*” helyett pedig az értelmetlen „*M. contra G.*”-t közölte, a *g* betűt a közismert *con* rövidítésnek véve.

¹¹¹ Utoljára 1349. június 5-én lép fel mint szlavón bán, TT 1906, 591.

¹¹² TT 1907, 11.

¹¹³ Micsk bánról és fiairól Karácsonyi i. m. I. 97, 104—107.

ről van szó; vagy „a L. et N. filiis”-t, melyekből az *l* és az *et* rövidítés összeolvasztásával könnyedén csinálhatott *k* betűt, s akkor a Zemplénben és környékén még az ötvenes években is fellépő ifjabb fivérekre, Lorándra és Miklósról kell gondolni.¹¹⁴

Az „egyszerű” egyezséglevelek közül még a másodikban fordul elő N. püspök, akit a káptalan „prelatus noster”-nek nevez, tehát nyilván Miklós egri püspököt jelenti; ez a formula az emberölésért (jobbágy megöléséért!) járó elégtétel során a védjíz fizetése és a „iuxta consuetudinem Theutunicorum” történő ünnepélyes megkövetés mellett az Aachenbe (Achtisgranum) és a Rómába való zárandóklást is előírja (100). A második szakasz „nagyobb” egyezségleveleiben sem találunk először többet, mint N. (Giletfi Miklós) nádor kezdőbetűjét (103). De a következő formula (104) már időben és térben is rögzíthető. A bevallók családi viszonyai:

St. (István)	} † St. (István) N. (Miklós)	} J. (ános) Ja. (kab)	Berend (Canad?)	——	† Petheu mester	} N. (Miklós) A. (nadrá-)

Perük abból támadt, hogy István és Miklós fivérek eladták a Zemplén megyei Berettő (Berethy, Berechi) birtokot Pető mesteknek; most azonban rokonaik és mások közbenjárására megegyeznek. Pető fia, „sub federe iterate venditionis” eladja a birtokot Jánosnak és Jakabnak, ezek viszont becsű kizárásával 160 kassai garas- (vagy dénár-) márkát fizetnek érte három részletben; a harmadik mulasztás esetén nemcsak addigi pénzük, hanem Újvár (Vyuar) birtokuk is odavész. Az eladók a teljesítésig birtokolják a vitás jószágot. Mellőzve a jogilag érdekes záradékokat, lássuk a per tárgyat. 1347. október 29-én Berettő a jászói konvent osztálylevelére értelmében Szakáli Pető fia Andrásnak jut;¹¹⁵ 1349. május 18-án viszont Izsépi István fiai: János és Jakab az egri káptalan előtt a Cselei Pongrác-fiakkal osztozva többek közt a Zemplén megyei Berettő és Újvár birtokaikban is megmaradnak.¹¹⁶ Azt az egyezséget tehát, amelyben a Szakáliak súlyos feltételek mellett visszaadják Berettőt az Izsépieknek, a két dátum közötti másfél évre szoríthatjuk. A másoló többször elrontotta ugyan a fivérek nevét, de a fentiekkel kívül már az is bizonyítja az „I. et Ia.” változat helyességét, hogy Izsépi János és Jakab 1356-ban is szerepelnek a leleszi konvent előtt.¹¹⁷

A nyugtalevelek (expeditorie) szakaszát jelentő egyetlen oklevél érdeme, hogy kiírja az egri káptalan nevét (105), s ezzel a többire is következtetést enged. A mulasztást tanúsító formula (106) viszont az egyetlen, melynek személynevei nem illenek ugyanabba az évkörbe. A király, a királyné és a nádor kezdőbetűjét nem írja ki, viszont ráismerhetünk Pál országbíróra (1328—1349), Miklós szlavón bánra (1346—1349) és néhai elődjére, Micsk bánra (1325—1343), akinek dénárjait¹¹⁸ a hitelező nem akarja elfogadni. Az erdélyi vajda Tamás neve alkalmasint Szécsényi Tamás emléként villantja fel (1320—1342), mert Gönyői Tamás vajdát (1351) feltételezve az országbíró és a szlavón bán hivatali éveivel kerülnénk ellentétbe. A formula mintája tehát minden valószínűség szerint 1346—49 közt keletkezett. Utána jó darabig csak egyetlen felhasználható adat fordul elő. Lajos király neve (108). Az, hogy a 12. szakaszban egy káptalan adja „védelembé” egy folyómenti lakatlan birtokát, amelyet a távolság miatt nem tud gyümölcsözővé tenni (115), vagy hogy a hasonlóan eljáró fatens a maga és családja ellen-ségei részéről őt fenyegető halálos veszély miatt költözik „ad partes Transsilvanias” (116), érdekes és jellemző, de azonosításra nem használható.

A jogügyleti formulák sivárságáért némileg kárpótól a tizedbérlet okleveleit tartalmazó 13. szakasz, mely az utolsó darab kivételével egy ügy körül forog (118—123). A dézsmajövedelmét bérbeadó káptalan védőszentje Szent János (120), a püspök adománya Fülp nádor vejének. M. bán fia Ákosnak, Dl. 42781; 1353: ua. Zala megyében szerez birtokjogot, Dl. 41221; 1355: Loránd 560 ft bírságra, Dl. 68906; 1356: Loránd és Miklós fia: László leveleket vált ki Leleszen, Lev. Közl. 1929, 318.

¹¹⁴ 1341: Mykch bán fiainak: Istvánnak, Ákosnak és Lászlónak egyetértésével a leg-ifjabb, Loránd számára Újvárt és tartozékait adja osztályrészül, Anjou IV. 73; 1342: M. bán öt fia, uo. 263; 1344: M. fiai, István és Ákos mesterek (Alsólendvai) Miklós bánal megegyezve megtartanak bizonyos szlavóniai birtokrészeket, Smičiklas XI. 115; 1345: a Zala m. Plyske vártartomány megerősítése István és Ákos részére, Dl. 40973; 1347, 1349: Loránd Zemplén m. közgyűlésén, Anjou V. 30, 315; 1351: Abauj m. birtokok adománya Fülp nádor vejének. M. bán fia Ákosnak, Dl. 42781; 1353: ua. Zala megyében szerez birtokjogot, Dl. 41221; 1355: Loránd 560 ft bírságra, Dl. 68906; 1356: Loránd és Miklós fia: László leveleket vált ki Leleszen, Lev. Közl. 1929, 318.

¹¹⁵ Dl. 50553, a családra Csánki i. m. I. 232.

¹¹⁶ Anjou V. 278, a birtokokra Csánki i. m. I. 343, 365.

¹¹⁷ Kumoróvitz, Lev. Közl. 1929, 316.

¹¹⁸ Ezekre l. Hóman i. m. 92, 2. jz, 199, és Magyar pénztörténet 1000—1325 (Bp. 1916.) 350. — A kiadásban (67. lap 13. sor) „quas quidem dominus ipsius Michich bani” ismét téves olvasás *denarios* helyett.

fejezet oklevelei származnak (123). Nem lehet kétség afelől, hogy ezek a formulák az egri káptalan okleveleit vették mintául, s a fent mondottak alapján hozzátenném, hogy az egész fejezet is minden bizonnyal az egri hiteleshely gyakorlatán alapul. A vikárius hivatali éveinél (1335—1350) szűkebb évkört szabnak számára a tanúbizonyítás és eskütétel illogikusan ide illesztett formulái (125—128), melyek Lajos király, Pál országbíró és Miklós nádor említésénél fogva — az I fejezet darabjaihoz hasonlóan — 1342—1349 közé tehetők.

*

Ennyi az, amit az AN formuláinak részletes megvizsgálása a mű korára és keletkezési helyére nézve elárul. Fáradságos út vezetett idáig, de nem haszontalan. Összegezzük először a korra nézve kapott eredményeket. A formuláskönyvben foglalt anyag — amennyiben egyáltalán keltezhető — Lajos király, Gílétfi Miklós nádor, Nagymartoni Pál országbíró, Dörögdi Miklós egri püspök, János egri vikárius idejéből való, s így 1342—1350 között keletkezett. Azt természetesen nem lehet kizárni, hogy egyes darabjai I. Károly idejébe nyúljanak vissza, hiszen e királynak egyik törvényét is átveszi. A közlebről datálható darabok 1346—1350 közé sűrűsödnek. Bár a másoló két alkalommal az 1452-i évszámot helyezte el szövegében (19, 53), mindkét ízben nyomós okok szólnak az ellen, hogy ezt egyszerűen 1352-nek értsük. De van egy további okunk is arra, hogy az egész anyag időhatárát 1351 végén vonjuk meg.

Nem az 1351-i országgyűlésről van itt szó. Ez a ritka esemény nem kerülhette el a szerző figyelmét, de semmi sem bizonyítja azt, hogy rendelkezéseit egyáltalán fel kell vennie, vagy hogy az elveszett részekben nem emlékezett meg róluk. Arra a másik jutalomra gondolok, amelyet a nemesség az országgyűléssel egyidőben kapott a nápolyi hadjáratban való vitézkedéséért, s amelyet talán még a diétánál is többre tartott. Nagy Lajos királyi teljhatalmából december elején — az önként vállalt kötelezettségek kivételével — törölte az ország bíróságain addig kiszabott összes bírságokat.¹¹⁹ Nem kell békében bizonyítanom azt a terhet, mely a pereket húzó-halasztó magyar uralkodóosztály vállára a bírságok révén hárult; elengedésük nagy ajándék volt a királyi kincstár és a nagybírák számlájára. Ez a lépés döntően belenyúlt abba a gyakorlatba, amelyet az AN IIB fejezetében részletesen tárgyalt, s a megyei írásbeliség számára lényegesnek tartott. Nem képzelhető, hogy amikor a bírságok behajtására még I. Károly törvényét is részletesen idézte, ne emlékezett volna meg legalább egy mondatban Lajos bírságamnesztiájáról. Minthogy ez a megfigyelés olyan szakaszt érint, mely csorbítatlanul maradt fenn, hitem szerint döntően bizonyítja, hogy a szerző legkésőbb az 1351. esztendő folyamán befejezte munkáját.

A keletkezés helyét illetően a beható vizsgálódás igazolta a Kovachich óta általános véleményt, hogy ezt Egerben, a hiteleshelyen és a káptalani iskolában kell keresni. A IIA fejezet az egri szentszék, a III az egri hiteles-

¹¹⁹ Quod nos pro tranquilliori regni nostri statu universa iudicia et iudiciorum quelibet gravamina, quorum mole regnicolas nostros per diversos regni nostri iudices hactenus diversimode perturbatos fuisse percepimus, de prelatorum et baronum nostrorum consilio prematuro, exceptis solummodo solutionibus per quemcunque vel quoscunque cuipiam mediantibus aliquibus litteris obligatoriis sponte facere assumptis, de regie potestatis plenitudine penitus et in toto cassantes ex nunc presentium serie annullamus, Dl. 4238, hasonló Dl. 66141, HO. II. 98; Quia nos pro alleviatione status regni nostri universa (stb. mint fent), Anjou V. 535. — A zágrábi káptalan rengeteg bírságtól szabadult meg ezáltal, mindössze (!) 50 márka perköltség fizetésével, l. *Pőr* fent (32. jz.) i. m. 28.

hely, a IIB Heves megye gyakorlatából van merítve. A IIC fejezet problematikusságát anyaga gyűjtéséből ered, amely az egri egyházmegyéhez tartozó Kassát, a hasonló jogállású Budát, és talán Esztergomot vette figyelembe, szentszéki darabjait pedig Szécsi András erdélyi püspök Meszesen kívüli vikáriusától vette. Már ez a fejezet, de III-nak egyes darabjai, és főleg az I. fejezet is arra vallanak, hogy a szerzőnek az egri káptalanhoz való tartozása mellett a Balog nembeli Szécsi családdal is benső kapcsolatban kellett állnia. Ez a tény és az anyag említett időbeli elhelyezése arra a konklúzióra vezet, hogy az AN szerzője Uzsai Domonkos fia János, 1342—1351 között egri olvasókanonok volt.

Uzsai Jánosról abból a kérvényéből tudunk meg legtöbbet, amelyben 1343. június 9-én egy olyan javadalom rezerválását kéri a pápától, melynek adományozása a veszprémi püspököt illeti meg. Ebben azt mondja magáról: „Vesprimiensis diocesis, lector Agriensis de Ungaria, capellanus . . . G. tituli sancte Marie in Cosmedin diaconi cardinalis ac procurator eiusdem per Ungariam et Poloniam constitutus, bacalarius in iure canonico, qui etiam fuit rector studii Bononiensis per annum . . .” Emellett egri, esztergomi és veszprémi javadalmas kanonok, négy esztergom-egyházmegyei „sine cura capellania”, más néven „quarta” jogosultja; az utóbbiakat (Várad, Sarló, Győröd, Gyarmat) kész feladni, ha kérése teljesül, de a kanonokságokat megtartja.¹²⁰ Uzsai szemmel láthatóan pártfogójának, Guillelmus Judicis (De la Jugée) bíborosnak (1342—1374) köszönhette dúsan jövedelmező stallumait. A bíboros VI. Kelemen pápa unokaöccse, politikai és jogi tanácsadója volt; a reneszánsz neposok elődjeként csak 16 évvel bíborosi kinevezése után szenteltette fel magát. A javadalmak halmozásában minden kortársát túlszárnyalta; Magyarországon egyszerre tizennégyet tartott a kezében, melyeket prokurátorai kezeltek. Mohósága kihívta a magyar király és az uralkodóosztály ellenállását: 1345-ben panaszolta, hogy Lajos hét hónapra kitiltotta jövedelemszedőit az országból, András erdélyi püspök pedig meggátolta a gyulafehérvári főesperesség elfoglalásában.¹²¹ Talán ő, vagy inkább Guillelmus de Curte, a „cardinalis albus” volt az a pápai legátus, akinek ugyancsak Guillelmus nevű vikáriusáról az AN szerzője elmondja, hogy a kettős házasságra lépő ifjút ördögfajzatnak nevezte, és elkergette színe elől (173).¹²²

Uzsai János pályájának kezdete és további folyama is homályos. Családja a Zala megyei Uzsáról származott, atyja: István fia Domonkos 1330-ban a veszprémi püspök egyik döntőbírájaként szerepelt ennek birtokperében.¹²³ Teofil esztergomi prépost a következő évben comesnek nevezi.¹²⁴

¹²⁰ Bossányi i. m. I/2. 24—25, hozzá I/1. 199; Mon. Strig. III. 498.

¹²¹ Bossányi i. m. I/1. 178—179, 273, I/2. 108, 133, 215; Kollányi i. m. 56—57; K. Eubel: Hierarchia catholica medii aevi, 2. ed. (Monasterii 1913.) I. 18, csak 1355-i kasztíliai legációját említi.

¹²² A formula szövegét Kovachich ugyancsak elrontotta. A 6—9. sorban a nevet tartalmazó rész — egy szükséges szó betoldásával — így hangzik: „In qua questione audita quidam vice dominus Gulhelmus condam vicarius talis cardinalis (legati) de latere tunc Bononie commorantis quendam iuvenem taliter errantem orribiliter deturpando repulsit a facie sua . . .” Vice-Dominus Gulhelmus tehát nem létezik. Kardos (Pannonia 1935, 349) és nyomában Ratkóš i. m. 130 helyesen kapcsolja ezt a történetet Uzsai János bolognai tartózkodásához. Ha G. de Curte, XII. Benedek neposa volt a legátus, akkor az eset az ő lombardiai legációjának idejére (1342. okt.—1343. okt.) esik, Eubel i. m. I. 17.

¹²³ Csánki i. m. III. 120, 193; 1330: Kumorovitz, Veszprémi regeszták 209. sz., adatok a családra uo. 588, 830. sz., az Uzsai körüli határperekre Zala vm. oklt. I. 207, 266.

¹²⁴ 1331: Joannem filium comitis Dominici, Schmitt: Episcopi Agrienses I. 256.

Jánosnak ekkori említése (Péter egri prépost végrendeletének meghallgatására küldték ki), és a pápai adószedőknek a harmincas évek derekán készült feljegyzései azt mutatják, hogy 1330-ban pápai kegy folytán megkapott esztergomi kanonokságát a káptalan székhelyén látta el.¹²⁵ Minthogy ezekben az években még nem volt kánonjogi fokozata, 1343-ban pedig már mint baccalaureus kérvényezett, tehát legalább négy esztendei jogtanulás állott mögötte: bolognai studiumát a harmincas évek vége felé kellett elkezdenie.¹²⁶ Rektori esztendejét sem Pór, sem Veress nem tudták megállapítani; pontosan csak a bolognai Memorialia Communis átvizsgálásából fog majd kiderülni.¹²⁶ Az azonban nagyon valószínű, hogy itt került kapcsolatba Judicis bíborossal, aki a tehetséges papot magyar- és lengyelországi képviselőjével bízta meg. Hogy része volt-e idehaza az 1344–45-re tehető viszontagságokban, arra nincs adatunk. Most az szorul magyarázatra, hogyan került kapcsolatba a Szécsiekkel, és miért vonult vissza Egerbe.

A két kérdés megoldásának közös kulcsa van. A Szécsieknek Zalában is voltak birtokaik, így már 1347-ben Letenye a Mura mentén.¹²⁷ Ha másutt nem, a megyegyűlésen megismerkedhettek az Uzσαι családdal, s ennek tehetséges fiatal tagjával. A külföldön tanult jogásznak a nagybirtokosok mindig jó hasznát vették, ő pedig talán menedéket talált náluk akkor, amikor a De la Jugée elleni gyűlölet hatásait maga is érezte. 1343-ban még veszprémi pozícióját akarta erősíteni, ezt a szándékát azonban Meskó püspök halála láthatóan megghiúsította. Az 1344–45. években a veszprémi szék betöltésének ügye kiélezte a helyzetet Visegrád és Róma között;¹²⁸ ugyanerre az időre estek Lajos lépései De la Jugée jövedelemszedői, köztük nyilván Uzσαι ellen is. Ő azonban már 1342. második felétől egri olvasókanonok is volt;¹²⁹ Dörögdi Miklós püspökkel kettős szál fűzte össze. Egyrészt földiek voltak, hiszen Uzsa és Dörögdi (Tapalcától északra) közel estek egymáshoz. Másrészt Dörögdi feladata volt az egyházjog eszközeivel biztosítani a De la Jugée-nek juttatott javadalmak zavartalan élvezetét.¹³⁰ A jelek arra mutatnak, hogy Uzσαι 1345–46-tól kezdve 1351-ben bekövetkezett haláláig Egerben élt, s itt valószínűleg ellátta olvasókanonoki teendőit az iskolában és a hiteleshelyen.¹³¹

¹²⁵ 1330: Theiner I. 530; 1332–37: (Joannes Dominici, canonicus) Strigoniensis solvit ratione sue quarte de cultello Burciensi, et (de) ante Strigonium XXIII grossos ... Monumenta Vaticana I/1. 221. Hozzá Kollányi i. m. 38.

¹²⁶ Pór Antal: Adatok a bolognai és pádovai jog-egyetemen a XIV. században tanult magyarokról, Századok 1897, 770, 777; Veress Endre: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864 (Bp. 1941.) 26; Heinrich Denifle: Die Universitäten des Mittelalters bis 1400, I. (Berlin 1885.) 414. — A Memorialia-sorozat jelentőségére l. S. Stelling-Michaud: L'Université de Bologne et la pénétration des droits romain et canonique en Suisse aux XIIIe et XIVe siècles (Genève 1955.) bevezetése.

¹²⁷ Csánki i. m. III. 183. A familiaritást egészen bizonyosra vehetnők, ha János a Nógrád megyei Uzsaőről származnék (uo. I. 110, 120), melyet a Szécsiek 1317-ben kaptak adományba (Karácsonyi i. m. I. 179), de ennek az 1343-i kérvény „Vesprimiensis diocesis” kifejezése ellentmond.

¹²⁸ Bossányi i. m. I/1. 238–240.

¹²⁹ Az 1342. április 23-án még üresnek jelzett olvasókanonokságban augusztus 1-én már öt találjuk, Anjou IV. 201, 244. Békefi i. m. 83, a kezdőévet 1343-ban jelöli meg.

¹³⁰ Dörögdi l. Schmitt i. m. 256–272; Kandra Kabos, Turul 1893, 133–134; Pór i. m., Századok 1897, 774; Kollányi i. m. 34; Gárdonyi Albert, Századok 1914, 189; Bossányi i. m. I/1. 197–198; Veress i. m. 19. — De la Jugée-vel fennálló kapcsolatára pl. 1344: executor et conservator gratiarum ... Guillelmo ... concessarum, Bossányi i. m. I/2, 63.

¹³¹ Halálára Bossányi i. m. I/1. 200, I/2. 238: a király 1352. május 25-én elhunyt címen kéri javadalmát Küküllői János számára.

Ezekkel az adatokkal tökéletesen egybevág az AN anyagának tanúsága; ezt a művet csak *ott és akkor* lehetett megírni. Más alkalommal még egy oldalról támogatjuk meg Uzsai szerzőségét: az AN a kánonjogi tudásnak azt a fokát árulja el, mely a volt bolognai rektorra vall.

A szerzőséggel kapcsolatban Uzsai utódjának, Küküllei Jánosnak a neve is szóba került.¹³² Az ő életének mozzanatait jól ismerjük, de ezek a fentiekkel egybevetve kizárják az említett lehetőséget. 1320 körül született, 1343-ban elkísérte Erzsébet királynét olaszországi útjára, majd Lajost a nápolyi hadjáratra. 1347–1351 közt a kancellária jegyzője volt, 1352-ben aradi lector, zágrábi és székesfehérvári javadalmas kanonok, és még egri olvasókanonok is lett. 1353-tól Keszei Miklós zágrábi püspök kancellárjaként működött, ezután lett küküllői főesperes, majd erdélyi és esztergomi vikárius. További pályája itt mellékes;¹³³ annyi bizonyosnak látszik, hogy az AN keletkezésének éveiben Küküllei a kancelláriában dolgozott, s Egerben csak egészen futólag fordulhatott meg, mert a királyi és a püspöki kancelláriai szolgálat vette igénybe. A formuláskönyv viszont egyetlen *de gratia* oklevelet sem tartalmaz, ami a nagyobb kancellária alkalmazottjánál¹³⁴ mégis feltűnő lenne, hanem a kúria gyakorlatát ismerteti, ezt is egy hiteleshely szempontjából. Az AN okleveleinek kelte és az ő életrajzi adatai tehát nem vágnak egybe, és még azt sem lehet feltételezni, hogy régebbi okleveles anyag birtokában netán később állította volna össze a művet. Az iskola és a gyakorlat egyaránt élő joganyagot kívánt, a formuláskönyvekbe a szerzők a kezükhez jutott legfrissebb oklevelet is bejegyezték.

Mindez erős valószínűség rangjára emeli azt a megállapítást, hogy az Ars Notariát Uzsai János volt bolognai rektor, egri olvasókanonok 1346–1350 között Egerben állította össze.¹³⁵ Más alkalommal keresünk majd választ arra a kérdésre, hogy milyen volt jellege, tudományos módszere, és kinek számára készült.

¹³² Kardos, Pannonia 1935, 349.

¹³³ Fekete Nagy Antal : Küküllei János, A bécsi MTI Évkönyve IV. (Bp. 1934) 112–123, a régebbi irodalommal.

¹³⁴ 1364: Lajos király megjutalmazza szolgálatait, melyeket . . . sub cancellaria nostra maiori, in cunctisque aliis regni nostri negotiis . . . teljesített. *Hajnik Imre* : A király bírósági személyes jelenléte és ennek helytartója a vegyes házakbeli királyok korában (Bp. 1892, Ért. a tört. tud. köréből XV/4.) 14, I. jz. — *Ratkoš* i. m. 131 szerint az AN folytatása Küküllei alatt keveset haladt előre, sőt közreműködése valószínűtlen. Az utóbbi igaz, de az AN nem szorult folytatásra; fent vázolt szerkezete mutatja, hogy a mű csonkán maradt ránk, de nem belejezetlen.

¹³⁵ Legújabbban *Makkai László* és *Mezey László* kitűnő antológiája: Árpád-kori és Anjou-kori levelek (Bp. 1960, Nemzeti Könyvtár, Levelestár) szélesebb körök számára is hozzáférhetővé tette az AN legérdekesebb részét, a városi levelezést (291–304, hozzá jegyzetek 375–378, 384). A fordításban közölt formulák Kovachich számozása szerint rendre: 70 bev., 70, 71, 72, 79, 80, 81, 82, 75, 76, 77, 78, 73, 74, 83, 84. Az AN kutatója örömmel olvassa mind a sikerült fordítást, mind a kötet hézagpótló bevezetéseit. *Mezey László* sok szellemes megoldást tartalmazó jegyzeteit és konklúzióját mégsem teheti magáévá. Túlzottnak tűnik a városi leveleknek kizárólag Szatmárnémetihez való kapcsolása; az egy-két leleszi formula nem elég alap a szerzőnek ottani működésére; az egri hiteleshely és a vikáriátus jegyzője pedig kevesebb joggal tekinthető szerzőnek, mint a hiteleshely vezetője, a Bolognában tanult olvasókanonok. Így nem láttam okot rá, hogy 1959-ben lezárt bizonyításon változtassak.

„S én szegény eredet vagyok,
Szegény s egyszerű származás.” (NT: XXXV)

Szegény ember fiának született Villon s mint ő maga mondja: a Szegénység kísérte végig életét.¹ Tetteinek, gondolatainak mélyén ez rejtőzik, világnézetének és írói magatartásának ez a meghatározója; nemcsak azért mert anyagilag mindvégig „szegény kis diák” maradt,² hanem elsősorban azért, mert sorsának tudatos vállalásával egyéni szegénységét úgy fejezte ki költészetében, hogy áttetszővé tette az általánost: osztálya plebejus-létét és vágyait is. Amikor tehát a művészi különös törvényei szerint megmutatta az életjelenségek belső tartalmát és lényeges összefüggéseit, felhozta a mélységből s az irodalomba emelte a társadalom legalsó fokán élő néptömeget, sőt az egész harmadik rendet s ennek filozófiai megfelelőjét: az „alaktalan anyag” elméleti problémáit.

Műveiben ily módon az új minőség jelent meg, mégpedig a középkori fejlődés legfontosabb elemeinek összefoglalása és megszüntetése révén. Irodalomtörténeti helyzetét épp ezért ugyanaz a kettősség jellemzi, mint Dantéét: egyfelől a francia középkor utolsó, másfelől pedig az újkor első költője volt; a francia reneszánsz XV. századi előfutára.

Mert François Villon a XV. században született; Franciaországban, Párizsban.

„Francia vagyok, csak ez kellett,
Páris szült (Ponthoise mellett)”³

¹ Vö. Nagy Testamentum (NT): XXXV, 277. sor. — Robert Vivier: François Villon. (Et la poésie fut langage című kötetében.) Bruxelles, 1954, Palais des Académies, 90—91.

² Vö. NT: Sírfelirat, 1886. sor.

³ A felakasztását váró Villon négy sora. Illyés Gyula fordítása. Vö. Villon összes versei. Budapest, 1957, Európa kiadó, 211.

— „csak ez kellett”: Villon akkor írta ezt a kaján négysorost, amikor 1462 őszén börtönbe zárták. Érezte, tudta, hogy őt, a visszaeső klerikus bűnöst, sőt francia nemzetiségű rabot halálra ítélik Párizsban, míg pikárd és szavojai bűntársai kegyelmet kaphatnak, ha tartományuk Parlamentjéhez fellebbeznek. Franciának ekkor ugyanis csak az Ile de France lakóit nevezték. Vö. Jean Froissart: Les chroniques, Livre IV. chap. XIV. Paris, 1952, Bibliothèque de la Pléiade (Historiens et chroniqueurs du Moyen Age), 729. — Auguste Brachet: Grammaire historique de la langue française. Paris, é. n. Hetzel et Cie. Ezért nehezedett rá oly súlyosan franciasága. Szerencséjére azonban halálbüntetését száműzetésre változtatták. Menlevélét közli: Léon et Frédéric Saisset: Le grand Testament de François Villon. Paris, MCMXXXVII, Société Française d'Éditions Littéraires et Techniques, 98. Bűntársainak szabaduló levelét közlik: Auguste Lognon: Oeuvres complètes de François Villon. Paris, 1892, Alphonse Lemerre, Pièces justificatives VII, LXXI; és Roger Dengis: François Villon le Joncheur, Bastard de Montcorbier Escuyer... Paris, 1950, 6 és 64.

Így vall állampolgárságáról és szülőhelyéről a költő, s Nagy Testamentumában még egyszer megerősíti párizsi illetőségét.⁴ Születési évéről azonban nem szól semmit, csupán életkorát jelöli meg műveiben,⁵ de azt is oly oldottan, olyan pontatlanul, hogy ennek nyomán az olvasó 1431-re éppúgy gondolhat, mint 1432-re vagy akár 1430-ra, sőt 1429-re is. Egyéb adatok segítségével sem sikerült még ez ideig többet megtudni, mint hogy 1430 körül született⁶ Párizs polgárnegyedében: a „Városban”, s még közelebbről a Cölesztinusok Szajna parti monostor-plébániájának területén.⁷

Születéshelyének ilyen tűzetes meghatározása azért indokolt, mert az akkori Párizs három részből állt, három egyéni arculatú városból tevődött össze, s mindegyik a maga hangulatával, speciális anyagi és szellemi tevékenységével formálta sajátossá lakóinak létét és lelkületét. A Szajna szigete volt az ősi, adminisztratív központ, a „Cité”, s míg a jobb parton a „Ville”, a „Város” terült el, a bal parti lankát az „Université”, az „Egyetem” diáknegyede népesítette be. A korabeli metszetek így, ebben a hármass tagozódás-

— „Ponthoise mellett”: Ponthoise Párizs közelében levő helység; a középkorban tréfás összehasonlításoknál használták. Vö. *Louis Thuasne*: *François Villon Oeuvres*, Édition critique avec notices et glossaires, I—III. Paris, 1923, Auguste Picard, 599. Villon is ebben az értelemben használja; a kicsivel, a jelentéktelennel határozatja meg a nagyot. Olyan ez mintha magyarul azt mondanánk: a Vecsés melletti Budapesten születtem.

A Villon-kutatók közül néhányan, így *Pierre Champion* és *Louis Thuasne* az első verssorban szereplő François-t nem franciának, hanem Ferencnek értelmezik. (A helyesírás mindkét esetben ugyanaz volt akkor) Vö. *Louis Thuasne*: id. mű, 597. — *Pierre Champion*: *François Villon, sa vie et son temps*. Paris, 1913, Honoré Champion, II. 243. A fent elmondottakból azonban következik, hogy értelmezésük téves, hogy a híres négysorosnak sava-borsát az a magyarázat adja vissza hiánytalanul, amit mi is elfogadtunk. Mert ez való Villon kétértelműségeket kedvelő szelleme szerint.

⁴ Vö. NT: XCIII. „Övé lesz esküdti jogom, illet, mint Párizs gyermekét.” Vas István fordítása. Vö. *Vas István*: *François Villon A Nagy Testamentum*. Budapest, 1959, Magvető, 155. Esküdti jogára, a „droit d'eschevin”-re azért hivatkozik Villon, mert ez a jog csak a fővárosban születetteket illette meg. Vö. *Pierre Champion*: id. mű, I. 195. Így hát elvileg Villon is lehetett volna esküdt. A gyakorlatban azonban az esküdtek mindig a gazdag polgárok közül kerültek ki. Vö. *Régine Pernoud*: *Les villes marchandes aux XIVe et XVe siècles*. Paris, 1948, Editions de la Table Ronde, 153—154.

⁵ Vö. NT: I. „Harminc éves koromra...” Szabó Lőrinc fordítása. Vö. Villon összes versei. id. kiad. 67. A művet 1461-ben írta. Vö. még NT: CLX, 1864. sor: „Nem látott már vagy harminc éve” Vas István fordítása, id. kiad. 241. és Vö. A szív és a test vitája c. rondóját: „S harminc éved?” Szabó Lőrinc fordítása, id. kiad. 206.

⁶ A Villon-kutatók vitája három, sőt négy feltevés körül zajlik. Az egyik csoport 1431-et fogadja el születési évnék, esetleg 1432-t; Villon korában ugyanis az év húsvétig tartott. Vö. *Louis Thuasne*: id. mű. 97. — *Max Liebermann*: *Chronologie gersonienne*. Romania, 1952, 496. Ez a csoport véleményét az előző jegyzetünkben idézett korjelzésekre alapozza. Mások Villon 1456-ban kelt menlevélét veszik alapul s a benne szereplő életkori meghatározás (aagie de vingt-six ans ou environ) nyomán 1429 végére, 1430 elejére teszik születési évét. Vö. *Italo Siciliano*: *François Villon et les thèmes poétiques du Moyen Age*. Paris, 1934, Armand Colin, 64. Legutóbb a *Les Lettres Françaises* arról adott hírt, hogy Tristan Tzara anagrammák felfedezése révén 1429-et tartja a bizonyított dátumnak. Vö. *Charles Dobzynski*: *Le secret de François Villon. Les Lettres Françaises*, N° 803, Du 17 au 23 décembre 1959, 4.

⁷ Villon Miasszonyunk-balladájának tanúsága szerint édesanyja ahhoz a plébániához tartozott, amelynek a templomában a falra festve látta „A mennyet, ahol hárfákon zenélnek, S a poklot, ahol kárhóztak égne.” Mészöly Dezső fordítása. Vö. *Mészöly Dezső*: *Villon Testamentuma*. Budapest, 1943, Keresztes kiadás, 77. Ez a templom pedig a Cölesztinusoké volt s *Guillebert de Metz* írta le Paris és ses historiens című munkájában: „A Cölesztinusoknál paradicsom és pokol van festve...” A vonatkozó részt idézi *Pierre Champion*: id. mű, I. 17. Vö. ibid. 13 és 284. — Vö. *Fernand Desonay*: *Villon*, Paris, 1947, E. Droz, 23. — Vö. *Louis Thuasne*: id. mű. 254.

ban ábrázolják a francia fővárost; így írja le a XVI. század elején Gilles Corrozet is.

„Ez városon tizenegy zár,
Vastag fala nem is oly kicsiség,
Mély árkokkal környös-körül vették
S minden felől vízzel telítették.
Felyülmondott: hétmérőföldes helység,
Így hírlöi ezt az nagy közönség.

Aztán vagyon öt jó hídja,
Járni-kelni által az nagy vizen,
Város felől az nemes Szigetre,
Szigetről meg át az Egyetemre.”⁸

A középkori város-arányokhoz mérten hatalmas település volt tehát Párizs; fontos kereskedelmi utak csomópontja, kézműipari, tudományos és politikai centrum. Ugyanakkor azonban enyhén mezei jelleget is őrzött, mivel a kor háborús léthizonytalansága folytán a városfalon belüli termőföld a belső biztonság-érzet megszüлдítését is szolgálta. Ezért Párizs másfélezer-holdnyi területét még a XV. században is veteményes és szőlőskertek, valamint rétek és keskeny szántók szegdelték. Ezek között zsúfolódtak össze az épületek, szűk és tekervényes utcák mentén. Itt áramlott százezer ember mindennapi élete.⁹ A három rész közül a Város volt a legélénkebb; Grève téri kikötője, központi vásárcsarnoka és vágóhídja továbbá várköröne, pellengére és temetője állandó mozgásban tartotta. Falai mentén kolostorok húzódtak láncszerűen kelettől nyugatig, le a Szajnára. Mint valami félkörös, belső erőrendszer, úgy kötötték egymáshoz monostor- és kápolna-egységekkel a két feudális várat: a keleten emelkedő Bastille-t és a nyugaton levő Louvre-t. Ily módon az egyházi és a világi hatalom épületei összekapcsolódva karélyozták a Város közepét alkotó vályogviskókat, a pór nép házait. S ezek valamelyikében született Villon, mint mondtuk: a Cölesztinusok kolostora környékén.

A kolostor melletti részt királyi és főúri kastélyok foglalták el, amelyek most, Villon születésekor s Párizs angol megszállásának idején jobbára lakatlanok voltak. Pedig alig harminc esztendeje még fényes élet folyt bennük s puha bensőség vette körül lakóikat. Ezek a kastélyok ugyanis már nem az epikus idők zord szállásai voltak: a kényelmet kedvelő s kisebb dimenziókban gondolkodó főurak kifinomult életérzése hozta létre őket. Várszerű külsejük: sáncaik, tornyaik épp ezt a lényegét rejtették heroikus látszat mögé.

Legszébb volt közülük a Saint-Pol nevű királyi nyaraló; a kortársak a francia lovagság menedékének tekintették. S valóban menedék volt, mert intim szobáiban nem gondoltak a kint dülő járványokra, az éhség s a fekete halál áldozataira. Ide még a Százéves háború is csak vitézi híreivel juthatott be, miközben kint majdnem mindent elpusztított s Franciaország nemzeti létét fenyegette. Saint-Pol arisztokratái azonban nem törődtek a nép egészét

⁸ Vö. Gilles Corrozet : Les Antiquitez, chroniques et singularitez de Paris. Paris, 1532. Idézi: A. Hugo : La France pittoresque. Paris, 1835, Delloy, 98.

⁹ Vö. A. Hugo: id. mű, 121, a középkori Párizs leírása. — Edouard Perroy : Le Moyen Age. Paris, 1957, Presses universitaires de France, 408.

érintő általános problémákkal. Ők politikai cseleket szőttek, pártharcokat szerveztek, bálokat tartottak s az olasz reneszánszt ízlelgették főleg Boccaccio- és Petrarca-fordításokon keresztül. Az olasz hatás persze nem sokat változtatott a nemesi életeszmenyeken, mert szükségszerűen felületi maradt, mint ahogy a kor empirikus filozófiai irányzata is választékos formakereséssé fajult ebben a környezetben. Christine de Pisantól, e kör költőnjétől tudjuk, hogy az „igen nemes” orléans-i herceg vendégei csak udvari szerelemről, lovagi virtusról és szép versekről csevegtek, a lakomás asztalnál éppúgy, mint tánc közben, amikor „a szívük egymásba fonódott”.

Az intellektuális erotikának, a formák kultuszának „ars nová”-ja tenyésztett tehát itt Louis d’Orléans és Isabeau királyné környezetében. S ezt a lágy atmoszférát szívták magukba a kor költői termékei, a balladák, a rondók, a dalok, és ezt tükröztetve finomították véglelessé a gótikus szimbolizmus költészetét. Eustache Deschamps ars poeticája, amely szabályokba foglalta az új formákat, a keresett rímek s a rejtett kétértelműségek szövevényét, tartalmilag ugyanis már nem tudott újat adni. Deschamps megmaradt a hagyomány keretei közt, tanítványával, Christine de Pisannal együtt. Igaz ugyan, hogy amikor a szeretők szívfájdalmaiknak, az elválás gyötrelmeinek vagy éppen a féltékenység érzésének precíz elemzéséhez hajlítottak hozzá a nyelvet, művészetük a szimbolikus költészetet felváltó személyes líra irányába mutatott. De az is igaz, s ez a döntő, hogy inspirációs forrásaik többnyire még könyvélmények voltak, hogy költői fantáziájuk allegóriák között mozgott, s a régi témákról, így Fortunáról, a szerelem mártírjairól, a tökéletes lovagról stb. verseltek változatlan. A mecénás orléans-i ház megfosztotta őket a való-ságábrázolás lehetőségeitől.

Költészetükben ezért csak igen bátoritanul érzékeltethették a korabeli létezés bizonytalanságát, a politikai és filozófiai kontrasztokat, a lovag-világ morális ellentmondásait. Mint Italo Siciliano oly találóan megjegyezte: nekik a Semmit kellett közhelypáncélba öltöztetniük s „igen késérű” közhely-könyvekkel elsíratniuk. Mert náluk a Semmit ragadta el a halál is, ez a mindent elsodró patak, amelynek vizét a „Kétségbeesés erdejéből” előtörő s a „Szomorúság hegyéről” lefutó csermelyek duzzasztották. S ez a Semmi pontosan tükrözte a nemesség akkori társadalmi-történeti helyzetét, azt, hogy a nemesi életeszmenynek a gyakorlatban nem felelt meg semmi, mert a lovagság akkorra már az ország terhévé vált.¹⁰ Franciaország általános céljai ellentmondásba

¹⁰ Vö. *Jean Froissart*: id. mű, id. kiad. Livre IV, 605–949 általában, de különösen a Saint Pol-ra vonatkozó részek: 616, 888, 943–948. — Vö. *Christine de Pisan*: *Dit de la Rose és Débats des deux amants* című művei. *Oeuvres poétiques*, Paris, 1886–1896, II. 30 és 49. — A. Hugo: id. mű, 97–104. — *Georges Duby*: *Le Moyen Age*. (*Histoire de la civilisation française* I.) Paris, 1958, Armand Colin, 217–222. — *Pierre Champion*: *Vie de Charles d’Orléans*, Paris, 1911, Honoré Champion, 1–113. — *Frantz Funck-Brentano*: *Le Moyen Age*. Paris, é. n. Hachette, 460. — *Lucien Foulet*: *La poésie pendant la guerre de Cent ans*. (*J. Bédier—P. Hazard—P. Martino*: *Littérature française*. Paris, 1948. Larousse, I. 113–129.) — *Gaston Paris*: *La poésie du Moyen Age*, Deuxième série, Paris 1895. Hachette, 185–211. — *Edouard Perroy*: id. mű, 450, 454, 492. — *Italo Siciliano*: id. mű, 12–13, 118/2, 254, 281–305, 314–336. — *Györy János*: *A francia irodalom története a középkorban*. Budapest, 1959. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, 140–144. — *Louis Cons*: *Etat présent des études sur Villon*. Paris, 1936, Études françaises, 37e cahier, Société d’Edition „Les Belles Lettres” 5. — C. Lenient: *La satire en France au Moyen Age*. Paris, 1893. Hachette, 209–250. — *Gustave Cohen*: *La grande clarté du Moyen Age*. Tours, 1945, Gallimard, 124–132. — *Robert Bossuat*: *Le Moyen Age*. Paris, 1931, J. de Gigord, 269–378.

kerültek a nemesség sajátos világnézetével, a régi lovagi eszmék rendszerével. Sőt a nemes urak gyakorlatát sem ezek az utóbbiak fejezték már ki, hanem a pénz. Ily módon az arisztokrácia nem tudott mit kezdeni régi eszméivel abban a világban, amelyben a pénz végképp aláasta a rendi viszonyokat s új és lazább kapcsolatokkal fűzte egymáshoz az embereket épp az ingó-vagyon személyebb jellegéből következően. A társadalom szerkezete tehát megváltozott, s az egyének egyre jobban függetlenedtek a hierarchikus kötöttségektől.¹¹ Ezzel a folyamattal kölcsönhatásban s ezt tükröztetve bomladozott a zárt és teljes rendi világkép, amelyben az istennel temporálisan azonos általános határozta meg az egyest, a dolgokat, a történeéseket, mivel ez a világkép a fogalmi realizmus filozófiai tételére alapozódott. Magától értetődik, hogy e világnézet egyeduralmának idején, a XI. században és a XII. század első felében, az egyes realitásának kérdése csak elméletileg, s akkor is csupán eretnek módon vetődhetett fel, mert a középkorban a hűbériség elleni támadásoknak szükségszerűen az egyház ellen is kellett irányulniuk, mivel az egyház dogmái egyben politikai sarkigazságok is voltak. A gyakorlati ideál akkortájt a Roland-féle epikus hős volt, akinek tettei, gondolatai, céljai a közösségi célokból következnek s általános törvényszerűségek szerint valók. Roland, az egyén, csak az általánosban s az általános által létezhet: személyiségét maradéktalanul felszívja a hűbéri-egyházi cél egyetemessége és valóságossága.¹² Az ő tetteiben tehát objektív érvényű cselekménysor nyer kifejezést a művészi különös révén. Ezért oly tökéletes, oly lezárt a Roland-ének története; csupa összhang és rendezettség, a lét és tudat, alany és tárgy derűs harmóniája. Rolandban „nincs meg külön vallásos és világi érzés. Az ég naivul föld s a föld sugárzása ég ebben a költeményben” — állapítja meg Németh László szépívű Roland-tanulmányában.¹³ A tárgyi valóság ábrázolása egységes és szilárd világkép alapján történik tehát: a hűbéri-keresztény világkép szerint. Ezért lesz Roland a *hűbéri rend teljes embere*, egy tömbből faragott, konfliktus nélküli heroikus jellem.¹⁴ Ezért, s így felel meg az epika műfaji követelményeinek, amelyek a tárgyi világ fő kérdéseinek teljes megjelenítését követelik a műalkotástól; annak az eleven kölcsönhatásnak ábrázolását, amely az ember s a külvilág tárgyai és intézményei között van.

Roland kora s a lovagi epika ideje azonban régen elmúlt már. A városok fejlődése, az új gazdasági és társadalmi tényezők felmutatták az Egyént, aki összekötőközébe került az uralkodó hűbéri eszmékkel. Trisztán lelki krízise és szerelmének tragikumai már ebben az összekötőközébe rejlik, ennek egyik kezdeti kifejezője. Nem véletlen tehát, hogy a mű nominalista ihletésű s elégikus természetű. A lovagi epika bomlását ily módon az egyéniség jogainak polgári-eszmeiségű megfogalmazása követelte s tette lehetővé. Mivel azonban a polgárságnak nincs még meghatározott ideológiája s így az epika által igé-

¹¹ Vö. Friedrich Engels : La décadence de la féodalité et l'essor de la bourgeoisie. La Pensée, Paris, 1948, N° 16, 3—10. — G. A. Kozlov : A pénz és pénzforgalom elmélete. Budapest, 1951, Pénzügyminisztérium Könyv- és Lapkiadó Vállalat, 18—22.

¹² Gondolatmenetünket támasztja alá Györy Jánosnak az a megállapítása, hogy Roland a szegény lovag típusa. Vö. id. mű, 22. A szegény lovagok problémája ugyanis jelentős szerepet töltött be a keresztesháborúkat kiváltó okok között. Vö. M. A. Zaborov : A keresztes háborúk. Budapest, 1958, Gondolat, 5—50. — Friedrich Engels : A német parasztháború. Budapest, 1949, Szikra, 25.

¹³ Vö. Németh László : A minőség forradalma. Budapest, 1940, I. 100.

¹⁴ Vö. Györy János : A francia dráma kialakulása. Budapest, 1956. (kézirat) 85—86.

nyelt egységes és szilárd nézőpont mint tartalmi lényeg hiányzik, az átmeneti idő első szakaszának irodalmi kifejezése szükségszerűen csak elégikus lehet, azaz epico-lírikus. S ezért ez, mert „az elégia az objektív folyamatokat közvetlenül is tükröző belső történetek legobjektívebb ábrázolásának önálló, epico-lírai műfaja”, amely akkor jön létre, „amikor a társadalmi valóság fő kérdései nem tekinthetők át egységes nézőpontból, tehát nem formálható ki epikai világkép”.¹⁵ Előtérbe kerül a líra, mert benne van meg annak lehetősége, hogy ábrázolni tudja a szubjektumnak azokat az erőfeszítéseit, amelyeket az új értelmű epikai világkép kialakításáért, más szóval: önmaga teljességének megteremtéséért, a *polgári rend teljes emberének* létrehozásáért tesz.

S az elégia műfaja a legalkalmasabb arra, hogy a hagyományok, a gazdaságos ideálok elhagyására csábítson új világérzés, új vágyak hevületében.¹⁶ A lovagi epikának tehát szét kellett mállania, mert a megváltozott alap- és felépítménybeli viszonyok megfosztották tartalmi és formai feltételeitől. A külvilág jelenségei most már a polgári igényeknek megfelelően ömlenek bele a művészet különféle formáiba.¹⁷ Az epika előre kiszabott tartalmának ily módon nincs többé megfelelője az életben, ahol objektíve minden az egyéniségteremtés jegyében történik olyannyira, hogy a nemesség is kénytelen saját gyakorlatában ennek ritmusához igazodni. Eszmeit, a régi időknek ezeket az általánosait szubjektumként kényszerül felfogni s az allegória révén kifejezni. Az allegorikus szubjektivitás azonban sem tartalmát, sem formáját tekintve nem individuum igazán, hanem olyan általános képzet absztrakciója marad, amely csupán a szubjektivitás üres formáit veszi magára s a jelentés lesz benne uralkodóvá. A jelentés uralma viszont maga alá rendeli s ezáltal jellé fonyasztja a külső megjelenést. Ez pedig azt jelenti, hogy a jel önmagában véve már semmi jelentést sem hordoz. Mivel azonban, mint láttuk, a jelentésnek nincs gyakorlati megfelelője, az allegória tartalmilag is, formailag is a Semmit fejezi ki, vagyis a nemesi életforma objektív ürességét.¹⁸

Ilyen körülmények között nem véletlen, hogy Saint-Pol arisztokratái a Guillaume de Lorris-féle Rózsa regényének hagyományos világában éltek s raffináltan áhítoztak a szimbolikus Rózsa felé, amelyben Dante szerint testté lett az Ige, amely tehát az isteni általános inkarnációja, s amelynek szirmai épp ezért az örök jó és szép felé való törekvés keresztény fokozatai, egyszóval: amely az „istentől elrendelt” hűbériség fogalmi realizmusának allegorikus megjelenítése.¹⁹ S az sem véletlen, hogy éppen az orléans-i ház két híve, Christine de Pisan és Jean Gerson, a párizsi egyetem kancellárja támadta

¹⁵ *Tőkei Ferenc* : A kínai elégia születése. Budapest, 1959. Akadémiai Kiadó, 220—222. — *Horváth István Károly* recenziója Tőkei Ferenc könyvéről, MTA. Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, XV. 3—4, Budapest, 1960, 434—444.

¹⁶ Így volt ez már Ovidius idejében is, s épp ezért a sajátos elvi rokonság alapján fedezik fel Ovidiust a roman courtois születésekor. Vö. *Marót Károly* : A kétezeréves Ovidius. Budapest, 1957, Gondolat, 12. — *Pierre Daix* : Sept siècles de roman. Paris, 1955, Les Éditions Français Réunis, 95—102.

¹⁷ Vö. *Émile Mâle* : L'art religieux du XIIIe siècle en France. Paris, 1931, Armand Colin. — *Émile Mâle* : L'art religieux de la fin du Moyen Age en France. Paris, 1949, Armand Colin. — *Csemegi József* : A franciaországi gótikus művészet. Budapest, 1958, Gondolat és Képzőművészeti Alap kiadása. — *Gustave Chouquet* : Histoire de la musique dramatique en France. Paris, 1873, Firmin Didot, 38—45. — *Győry János* : A francia dráma kialakulása. id. mű, 1—58.

¹⁸ Vö. *Hegel* : Esztétikai előadások. Budapest, 1952, Akadémiai Kiadó, I. 405—408.

¹⁹ Vö. *Édouard Perroy* : id. mű, 454 és 389.

leghevesebben Jean de Meung Rózsa-regényét.²⁰ Ez ugyanis az előbbinek ellenpárja volt, mégpedig averroista, racionális s következőképp antifeudális eszmeisége miatt.²¹ (Gerson álláspontja, amint majd meglátjuk, azonban csak látszólag, csak formailag támasztja alá a feudális ideológiát.) Ezért lett ebben az időben Jean de Meung regénye azoknak a kalauzává, akik belefáradtak a feudális erők elernyedését leplező rutin bűvöletébe. Most értették meg igazán Franciaországban, hogy ez a mű már az Egyén felszabadítását célozza az emberi ész felségjogának propagálása révén.

A történelmi szükségyszerűség és véletlen összefüggésének dialektikájából adódik, hogy az *utolsó* nemesi költő, Charles d'Orléans herceg, aki allegóriáival összefoglaltatja az ernyedett feudális létet és tudatot, éppen Louis d'Orléans fiaként s éppen Saint-Polban született. S az, akinek fő forrása Jean de Meung lesz, aki a feudális kötöttségektől szabadulni vágyó Egyént *először* fejezi ki eredeti művészettel: a „szegény” Villon, éppen a Saint-Pol-negyedben jött világra szolgák ivadékeként.

Földrajzi közelség, társadalmi távolság, mélység és magasság, szegénység és gazdagság, új és régi: ez a képlete kettőjük viszonyának s a költészetükben megjelenő ideológiának.

Lehet, hogy a szó szoros értelmében is Saint-Pol szolgái voltak Villon ősei. Pierre Champion legalábbis ezt feltételezi, amikor Villon elődeinek Párizsba kerülését Jeanne de Bourbon királyné házasságával hozza kapcsolatba.²² Valószínűbbnek tartjuk azonban, hogy „egyszerűen” csak annak a paraszti tömegnek sorsában osztoztak, amelyet a Százéves háború viszontagságai vetettek ki a nagyvilágba s hajtottak a biztonságosabbnak tűnő főváros felé.

A XIV. század derekától ugyanis egyesült erővel szakadtak rá Franciaországra azok a csapások, amelyek eddig legfeljebb részlegesen pusztítottak: a háború, az éhség és a pestis. De míg a városok némi védelmet nyújtottak, legalábbis a két előbbi ellen, a vidék teljesen védtelenül állt velük szemben. A brutális zsoldoshadak akadálytalanul gázoltak végig a földeken, s letiporták vagy elorozták a termést, amely a XIII. század végétől kezdve már amúgy sem tudta többé kielégíteni a keresletet. A népsűrűség gyarapodása ugyanis újabb legelők feltörését, újabb erdők kiirtását s termővé tételét igényelte volna. Ezt azonban a régi gazdasági rendszer megváltoztatása nélkül nem lehetett megtenni. Ily módon a termelés módja és mennyisége változatlan maradt s ez a stabilizálódás a gazdasági élet egyensúlyának fölbillenését vonta maga után. (A városiakok arra kényszerültek, hogy bizonyos mértékig kétlaki életre rendezkedjenek be.) Ez a folyamat viszont szétzilálta a termékeserét, s bizonytalanná tette a pénzforgalmat. A pénzforgalom zavarai legelőször a nemességet

²⁰ Vö. *Christine de Pisan*: Epistre au Dieu d'amours c. munkája. — Jean Gerson pamfletjét E. Langlois tette közzé a *Romania* 1918—1919-es kötetében, 23. — Vö. még *Pierre Champion*: Vie de Charles d'Orléans. id. kiad. 111, 116, 123, 131, 141/7. — *Lucien Foulet*: La querelle du Roman de la Rose. Gerson et nos premiers „humanistes”. (J. Bédier—P. Hazard—P. Martino: id. mű, 129.)

²¹ Vö. *Győry János*: A francia irodalom története a középkorban. id. kiad. 128—136. — *Robert Bossuat*: id. mű, 257—266. — *Edmond Faral*: La littérature allégorique et le Roman de la Rose. (J. Bédier—P. Hazard—P. Martino: id. mű, 90—99.) — *Gustave Cohen*: id. mű, 111—112. — A Roman de la Rose olasz vonatkozásait elemzi *Sallay Géza*: Eretnemmozgalmak és az olasz kommunális polgárság vallásos krízise a Trecento végéig. Budapest, 1957. A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Olasz Tanszékének kiadványai, 2, 48—53.

²² Vö. *Pierre Champion*: François Villon, sa vie et son temps. id. kiad. I. 15.

érintették, amely osztályhelyzeténél és életeszményénél fogva lépést akart tartani a fejlődő haditechnikával; fegyverzetét tehát drága pénzen kellett korszerűsíteni. Pénzt pedig csak a jobbágyságból sajtoltathatott ki vagy úgy szerezhetett, hogy katonaként végigrabolta az országot. A nemes urak mindkét módozatot kipróbálták sőt, jó részük még birtokát és hűbéri jogait is kénytelen volt pénzzé tenni. Megjelentek hát a különféle adónemek, működésbe lépett az adóprés, amely ugyanakkor amikor terméketlen kiadásokra vonta el a pénzt, fokozta a jobbágynyomort, s ennek következtében meglassította a népszaporodás folyamatát. Másrészt a rabló-kalandozások, a zsákmányszerző csatázások, amelyek sokszor kegyetlenebbek voltak, mint az ellenséges angol csapatok jelenléte, még csak növelték a parasztság nyomorúságát. S közben egészen elrothadtak a hagyományos hűbéri kötelékek; a személyes hűbéri függés helyére pénzviszonyok kerültek, a hűbértartók elidegeníthetővé váltak. A domíniumokon megjelentek az új tulajdonosok: a gazdag polgárok, akik nemesi elődeiken is túltettek a kizsákmányolás fokozásában.

Nem csoda, hogy ilyen körülmények között felütötte fejét a pestis. A rosszul táplált nép tömegével pusztult. Froissart becslése szerint 1348-ban a lakosságnak mintegy a harmada halt meg. A halálozási arányszám természetesen vidékenként és alkalmanként változott. Különösen magasra szökött *Délen*, ahol a kétharmadat is elérte. Hiába égették aromás füveket, hiába harogott a liturgikus invokáció: a fame, bello et peste libera nos Domine, a pestis több hullámban is rácsapott az országra. Megváltozott a vidékek arculata: kipusztult vagy elhagyott falvak, megtépázott, rettegő és gyanakvó emberek jelezték a járvány s a zsoldosok vonulását.

A békés élettel együtt tűnt el a munkakedv, a földnek s az életnek higgadt szeretete. Nemtörődömség, cinizmus, úr- és katonagyűlölet, félelem, vadság és forradalmi indulat ülte meg a tájat. Az életmegnyilvánulások szélsőségekbe torzultak: szélsőséges volt a bűn, szélsőséges volt a bűnbánat, az élet megvetése életimádattal párosult. Aki csak tehette, s aki elég merész volt új életet kezdeni, a városokba menekült. Különösen Párizs vonzotta a menekülőket, mert a főváros, kedvező földrajzi és gazdasági helyzete miatt munkaalkalommal kecsegtetett.²³

Villon elődei Délről kerültek fel Párizsba; a Bourbon-tartományból. Ott voltak földművelők Girard de Montcorbier földesúr Des Loges nevű majorjában.²⁴ A szülőföld emlékét családi történetekben és a kor szokásához

²³ Vö. Marx Károly: A tőke. Budapest, 1949, Szikra, I. 1, 776, 804/229. — *Je. A. Koszminszkij* — Sz. D. Szkazkin: A középkor története. Budapest, 1955, Tankönyvkiadó, 268—276. — *C. Lenient*: id. mű, 200—208. — *Édouard Perroy*: id. mű, 403, 408, 453—478. — *Georges Duby*: id. mű, 189—207. — *Italo Siciliano*: id. mű, 3—25. — *Friedrich Engels*: A német parasztháború. id. kiad. 12. — A parasztnyomort megdöbbenő erővel írta le az angol Sir John Fortescue; idézi *Louis Thuasne*: id. mű, 394. — *Akos Károly*: A miszticizmus lélektana. Budapest, 1955, Művelt Nép, 156—162.

²⁴ Vö. *Gaston Paris*: François Villon. Paris, 1901, Hachette, 15. — *Louis Thuasne*: id. mű, 1—2, 49. — Ez a szűkebb haza eleven emlékként élt a családban. Ennek bizonyítéka az a megszólítás, is amellyel majd Villon illeti II. Jánost, Bourbon herceget. „Le mien seigneur”-nek, hűbéruramnak szólítja „Levé! Bourbon herceghez” című balladájában. Ezzel kapcsolatban Vö. *Pierre Champion*: François Villon... id. kiad. II. 102/1. S hogy ez nála családi hagyományból következik, arról az a tény tanúskodik, hogy az Orléans-i püspök felségjogát ismételtén és költészetének minden lázadásával utasítja el. Mindez egyben azt a véleményt is cáfolja, amely a Des Loges nevet egyszerűen a „futó” szóval azonosítja. Vö. *Armand Zúces et Anne de Bercy*: Le jargon de Me François Villon. I—II, Paris, 1954, Marcel Puget, 108.

híven nevükben őrizték; Párizsban ugyanis Des Loges-nak nevezték magukat. Villon is csak később, véleményünk szerint: egyetemre kerülésekor vette fel az ismertebb, arisztokratikusabb hangzású Montcorbier nevet.²⁵ De még ezután is jobban szerette magát az egyszerűbb Des Loges névvel nevezni. Ez jobban is illett szegénységükhöz. Mert, amint sorai bizonyítják, ágrólszakadt volt egész családja.

.....
Apámnak sem volt pénze bőven,
Sem jó Erace-nak, nagyapámnak.
Szükség és gond nyomukba jártak.
Elődeimnek sírkövére
— Kik már örök nyugtot találtak —
Ékes címer nincsen kívésve.”²⁶

²⁵ Ezzel az állításunkkal két eddigi, Villon eredetével és nevével kapcsolatos véleményt kívánunk cáfolni. Először is egyes Villon-kutatóknak azt a „gyanúját” amely a Des Loges családot a Montcorbier-k fattyúhajtásának tartja amiatt, hogy Villon Montcorbier néven is szerepel hivatalos okmányokban: az egyetemi bejegyzésekben s egyik 1456-ban kelt menlevelében. Vö. *Italo Siciliano*: id. mű, 63/3; a vonatkozó menlevelet közli *Auguste Lognon*: id. kiad. LXI—LXIII. E „gyanú” első megfogalmazója (Gaston Paris 1901-ben még nem foglalkozik ezzel a problémával) *Abbé Reure*, aki Simple conjecture sur les origines paternelles de François Villon. Paris, 1902, H. Champion. című tanulmányában azt tételezi fel, hogy Villon apja Jean de Montcorbier természetes fiaként birtokolta a Des Loges majort s a törvényes gyermekektől való megkülönböztetés végett nevezték Montcorbier Des Loges-nak, míg amazok a Montcorbier de Villars nevet viselték, falujuk nevét, amely három kilométerre volt Des Loges-től (id. mű, 12—13). Ez a feltételezés azonban kizárja a Des Loges család plebejusi osztályhelyzetét. Ismeretes ugyanis, hogy ebben a korban a fattyú-gyermekek nem szakadtak le teljesen apjuk családjáról; az apa az ő útjukat is egyengette. Vö. *Pierre Champion*: François Villon... id. kiad. I. 184. 185. és II. 327: Note sur Perrinet Marchand. Másrészt meg ha Reure abbé feltételezése igaz lenne, akkor Villon elődeit még elszegényedésük után sem a plebejusok közt találtnánk, hanem a zsoldosok vagy az állami alkalmazottak sorában. Ez volt ugyanis a kis- és középnemesség hanyatlásának iránya. Vö. *Friedrich Engels*: A német parasztháború. id. kiad. 12.

Villon törvénytelen származásának legendáját egyébként Louis Thuasne is elutasítja. Vö. id. mű, 2. Ezt támasztja alá az a rendelkezés is, amely szerint a Szent Benedek-kolostorba — ahová Villon később bekerül — törvénytelen gyermeket nem volt szabad befogadni Vö. *Augustin Renaudet*: Préréforme et humanisme à Paris pendant les premières guerres d'Italie. (1494. — 1517) 2e éd. revue et corrigée, Paris, 1953, 14.

Mindezek a feltevések elkerülhetők lettek volna — s itt térünk rá problémánk második pontjára. — ha a kutatók a Montcorbier nevet nem kapcsolták volna össze mindeddig és kivétel nélkül Villon apjával, vagyis nem tekintették volna két nevűnek, hanem egyszerűen meghagyták volna Des Loges-nak. Az apa kétnevűségét egyébként sem igazolja semmiféle okmány. Azt viszont, hogy Des Loges volt a nevük, s Villon is ezt használta a köznapi életben, Villon 1456-ban kelt (a fent idézettel nem azonos) menlevele támasztja alá. Közli *Auguste Lognon*: id. kiad. LIX—LXI. Ennek tényanyaga minden valószínűség szerint Villon sajátkezü kérvényéből került át a hivatalos okmányba. Vö. *Jacques de l'Épinois*: Quelque lumière sur un point obscur de la biographie de Villon. Mercure de France, du 15 avril, 1922. S Villon önmagát itt Des Loges-nak nevezi. Ezzel szemben az ugyanakkor kibocsátott másik menlevél, amely Guillaume de Villon jogász-gyakorlatának nyomait látszik őrizni, Montcorbier néven említi Villont s magiszteri címével együtt. Mindebből azt a következtetést vonjuk le, hogy a Montcorbier nevet François Des Loges akkor vette fel, nevelőapjának szándéka szerint, amikor beiratkozott az egyetemre. A gondos Guillaume de Villon, aki jól ismerte korát, így akarta, ezzel az arisztokratikusabb hangzású névvel, elindítani nevelt fiát az életbe. A Montcorbier név felvételének szabályosságát, minden vérségi kapcsolat kizárásával, de a Des Loges és a Montcorbier család hajdani viszonyának fenntartásával, a jelenkori névtudomány is igazolja. Vö. *Karácsony Sándor Zsigmond*: Földrajzi és társadalmi indítékok a XVIII. századi névadásban. Névtudományi vizsgálatok, Budapest, 1960, Akadémiai Kiadó, 167.

²⁶ Mészöly Dezső fordítása, id. kiad. 44. (NT: XXXV)

Nagyapját tehát Erace-nak, Orace-nak, azaz Horace-nak hívták. Ennyit tudunk róla mindössze.²⁷ Apjának viszont még a nevét sem közli, csupán annyit mond el róla imént idézett anyagi helyzetének leírásán kívül, hogy 1461 előtt meghalt.²⁸ Ez a szűkszávúság arra enged következtetni, hogy belső kapcsolata nemigen volt velük; korán meghalhattak. De talán tőlük örökölte mozgékonyágát, vállalkozó szellemét és éles esztét.

Édesanyját azonban gyengéd szeretettel jeleníti meg műveiben, s úgy állítja elénk, hogy egyéni vonásait általánossá tágitja, gondjával és reményeivel típusá emeli; a korabeli szegény asszony típusává.

„Én csak szegény kis vénasszony vagyok,
Oly együgyű: a betűhöz sem értek,
De templomunkban festve látom ott
A mennyet, ahol hárfákon zenélnek,
S a poklot, ahol kárhozottak égneek,
Ez elborzaszt, az boldogít, ha nézem —
Óh hadd legyen a boldogság a részem!
Mi Asszonyunk, hiszem, te hallgatod,
Ha igaz híved könyörög serényen —
E hitben élek, e hitben halok.”²⁹

E megfáradt, szegény asszony boldogságért esedezik, mennybéli boldogságért könyörög a Szűzhöz; nehéz földi életében égi örömekért imádkozik. De Villon anyjának imája nem a tudós teológusok logika létráján megy fel az Úrhoz: az egyszerű szeretet ereje viszi föl a „Mennynek Asszonyához”, aki egyben a földnek is „Helytartónője”, s aki — a kor hite szerint — épp azért, mert földi kínokat szenvedett égi gyermekéért s lett „mater dolorosa”, jobban megérti a szenvedők szívhangjait, a tanulatlanok egyszerű imáját. És közbenjár értük Istennél. Mert bár ő mindenkié, mégis a szegények imáit hallgatja legszívesebben; értük tesz csodát, őket segíti az éhség és a pestis idején, őket gyógyítja, őket ápolja: a szegényeket és az alázatos szívűeket. Ő védi a Nyomorultak ügyét, ő helyettesíti az igazságszolgáltatást, vele győz az ártatlanság, ő bünteti meg a gonoszokat, ő ad menedéket az üldözötteknek, s ő vezeti be a menynek országába a megtért bűnösöket.

„Mondd meg Fiadnak: övé testem-lelkem.
Ő érettem is szenvedett halált:
Oldozzon hát fel búneimből engem,
Mint amaz Egyiptomi Máriát,
S mint Theofilt, ki kegyelmet talált,
Habár eladta Sátánnak a lelkét,
— Te óvd a lelkem: ekkép el ne essék!
Óh Szűz, kiben tisztán fogantatott
Az Ő szent teste: az Oltári Szentség —
E hitben élek, e hitben halok.”

²⁷ A Horace keresztnév ritkaságzámba ment akkortájt a franciák között olyannyira, hogy Auguste Lognon valamiféle vásári bűvészt, szemfényvesztőt sejt mögötte. Vö. *Auguste Lognon*: Notice biographique. id. kiad. IX.

²⁸ Vö. NT: XXXVIII.

²⁹ Mészöly Dezső fordítása. id. kiad. 77.

Ez a közvetlen bizalom, amellyel Villon édesanyja társalog a Szűz-anyával, több évszázados Mária-kultuszban leli eredetét. A XII. századtól ugyanis egyre több antifóna dicsőíti a Közbenjárót, ezer változatban, játékos rímekkel vagy éppen kínos asszonánccokkal s a mentától a karbunkulusig, a tiszta forrástól az aranyhajóig mindenféle hasonlattal feldíszíti a kolostorok költészete. Szerepe az Albigen-háborútól fogva egyre jelentősebbé válik, olyannyira, hogy a képzőművészetben, a XIV. századtól kezdve, az Úr Angyala már nem állva köszönti, hanem térdre borul előtte. A színpadi művekben pedig alakja és tevékenysége annyira az isten elé került, hogy már-már az isteni igazságszolgáltatás akadályozója lett azáltal, hogy megmentette a hozzá forduló gyilkost, megsegítette a latrot, a terhes apácát, a bordélyban tanyázó deákot, s az ördöggel cimboráló, istentagadó kóbor lovagot.

Mindez, lényegében véve, annak a fejlődési folyamatnak a következménye és művészeti tükröződése, amely a teológia racionális és rideg „igazságaival” az egyszerű, a gyarló ember szeretetének melegét állítja szembe, különösen a városi jellegű ferences mozgalom elterjedése óta. E mögött viszont nem nehéz felfedezni azt az alapkonfliktust, amelyet az elvont, feudális-egyházi általános és a konkrét egyes realitásának kérdésébe a hűbéri rend és a polgári fejlődés közötti osztályharc tömített bele. A szeretet az egyéniség sajátjaként összeütközésbe került a hűbéri rend hagyományos, transcendens és absztrakt igazságaival.

Nem véletlen tehát, hogy a nominalizmus előretörése éppen azzal a ferences Duns Scotus-szal kezdődik, aki az evangéliumi szegénységet hirdette s aki filozófiáját a szeplőtelen fogantatás vitájában is szembehelyezte Aquinói Tamás gondolatrendszerével. S az sem véletlen, hogy azok a drámai jelenetek, amelyek a XIV. századtól fogva „paradicsomi perek” révén hozták önellentmondásba az Istent, a ferences ihletésű s Bonaventurának tulajdonított Meditációkból merítettek olasz közvetítéssel. A ferences mozgalom legfőbb sajátossága ugyanis az volt, hogy vele léptek ki a tagadásból az eretnekmozgalmak s általa állítottak szembe új, pozitív vallási eszményt a régivel, amelyet ez idáig jobbára csak torzulásai miatt bíráltak.

Ez a heves társadalmi mozgás, amely a középkor jellegének megfelelően vallási köntösben jelenhetett csak meg, a művészetet is új témákkal gazdagította s az élet drámáinak ábrázolására, az életszerűség igényének propagálására készítette. Ez az oka annak, hogy Jézus megostorozásánál már tömeg van jelen, s tömeg nyüzsg a keresztfa alatt is. Ezért fogja már szelíden kezében s csókolja meg áhítattal az újszülött Jézus lábát a napkeleti bölcs, aki azelőtt csak ajándékát merte felajánlani. S ezért roskadozik Mária földi fájdalmak terhe alatt. A merev szentek átadták helyüket a drámaiság kifejezésének. S ezáltal az élet megkezdte a misztériumok átformálását saját hasonlatosságára. A valóság magához vonta az égi dolgokat, rettegető messzeségüket familiaritással hozta közel a mindennapokhoz, egyszóval: elemberiesítette az eget.

Ez pedig, képletesen szólva, a feudális-egyházi piramis szétzúzásának igényével egyenlő éppen azért, mert az „istentől elrendelt” társadalmi hierarchiát hézagmentesen fedte a szubsztanciák hierarchiája, a vallási-ideológiai piramis. S míg az előbbinek alapját a hatalomból kirekesztett néptömeg alkotta, az utóbbi alsó fokát a formátlan anyag, a sötétség foglalta el. Ennek a spekulatív szempontból formátlannak, tökéletlennek síkján található tehát az egyszerűen csak ember, a hatalom nélküli ember, az új minőség embere. Már

pedig ha ez magához vonja és képére formálja a piramis csúcsán levő Szellemit, ezzel együtt a társadalmi csúcst, a királyi hatalmat is magáértvalóvá szándékozik tenni szükségképpen. Ebben a folyamatban pedig nincs helye a nemességnek. Természetesen, hosszú idő kell ennek beteljesüléséhez, hisz történelmi mozgásról van szó. Így érthető, hogy ez csak az 1789-es Forradalommal válik befejezetté. De indulása, első mozdulása középkori, s abból az időből való, amikor az emberek még hittel kutatták: miképpen változtathatnák meg a dolgok hierarchikus, előre elrendeltnek és öröknek hirdetett rendjét. Az égiek közül Mária, az istenanya sietett segítségükre. Ő volt ugyanis az, aki nagyhét szerdáján arra kérte Jézust anyai szeretetének minden aggodalmával, hogy ne menjen Jeruzsálembe, mert ott ellenségei elveszejtik. A gyermekéért aggódó földi anya azt gondolta, s úgy szerette volna, hogy isteni fia halál nélkül váltsa meg az emberiséget; hisz ő istenségénél fogva meg tudja változtatni az Írást, a dolgok előre elrendelt és örök rendjét. S ezt Aquinói Tamás logikailag is bizonyítani akarta mondván, hogy isten az a magasabb szintű feltétel, amely indokolja még a végtelen okorok létezését is, következésképp, kívül és felül áll a kauzálisan szervezett anyagi világon.

Mária tehát tiltakozik az előre kiszabott Sors ellen, és tiltakozásának mélyén ott van az emberiségért érzett aggodalom; fő gondja az embermegváltás marad. Szeretete szembeszáll a Sorssal, amely isten átka, illetve ítélete szerint nem más, mint a reménytelenség. S valóban, a nép élete egyre reménytelenebbnek látszott a XV. század harmincas éveiben. Pusztított a háború, az éhség, a járvány; egyre többen jutottak a plebejus sorsra. S a „jó Lorraine”-t, Johannát is elégette már az angol bakó. Az elátkozott sors ellen csak a Szűzanya példáját követve lehetett tiltakozni: szeretettel, misztikus rajongással. Természetes tehát, hogy Mária tisztelete majdnem kizárólagos lett a népnél.³⁰

Villon édesanyjának imájában ez az általános jelenik meg hatalmas művészettel. Miként a többi szegénynek, neki is ez a Mária-kultusz adott csupán megnyugvást. Ez volt tehát érzésvilágának tengelye, mint ahogy fia lelkületének első emocionális rétege is ez lehetett. Mert anyjának lelke átömlött bele; és ő teljesen befogadta azt, hisz — amint egy francia hasonlat mondja — olyan szép volt, olyan színes, mint a katedrálisok üvegablakai; „az álmódózás együtt szállt fel belőle . . . a csúcsívek felé a latin himnuszok dalla-

³⁰ *Émile Mâle*: *L'art religieux de la fin du Moyen Age en France*. id. kiad. 3—84, 141, 198—221, 475—479. — *Kardos Tibor*: Dante. Bevezető tanulmány az Isteni Színjáték kiadásához. Budapest, 1957, Európa, XXXV—XXXIX. — *Imitation de Jesus Christ*, traduction du R. P. de Gonnelleu, Tours, 1860, Ad Mame et Cie, Livre Ier, chap. I, 3. Később még visszatérünk annak fejtegetésére, hogy az *Imitatio* mily jelentős s eddig kellőképpen nem méltatott szerepet töltött be Villon világnézetének formálásában, valamint forrásai között. — *Italo Siciliano*: id. mű. 203—225. — *Edouard Perroy*: id. mű. 441. — *Georges Duhy*: id. mű. 138. — *Frantz Funck-Brentano*: id. mű. 192. — *Pierre Champion*: François Villon . . . id. kiad. I. 16, 19—20. — *Gustave Cohen*: id. mű. 128—130. — *Sándor Pál*: A filozófia története. Budapest, 1959, Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, I. 137—146. — *Assisi Ferenc*: *Regula secunda*, I. 2, 6, idézi *M. D. Chenu*: *St. Thomas d'Aquin et la théologie*. Paris, 1959. Editions du Seuil, 18. — *Sallay Géza*: id. mű. 22—28. — *Thomas d'Aquin*: *Commentaire sur les Sentences*, Livre I. dis. 14. quest. 2, art. 2. idézi *M. D. Chenu*: id. mű. 133—134. — *Etienne Gilson*: *La philosophie au Moyen Age*. Paris, 1922. Payot et Cie, II. 67—84. — *Henri Lefebvre*: *Descartes*. Paris, 1947. Ed. Hier et Aujourd'hui, 59—65. — *Győry János*: A francia dráma kialakulása. id. mű. 53. — A Mária-kultusz és a devóciós színjáték magyarországi vonatkozásairól vö. *Kardos Tibor* elemzését: A középkori vallásos színjáték és műfajai Magyarországon. Régi magyar drámai emlékek, Budapest, 1960, Akadémiai Kiadó I. 77—114

mával s az orgonák muzsikájával”.³¹ Ez adott neki erőt, ez tette „erős várrá”, ahol fia, elesettségében is, mindig menedékre talált:

„Más váram nincs, sem erődöm,
Hol testem és lelkem lakjon
Mikor baj űz és gyötrődöm,
Csak anyám a szegény asszony.”³²

Mert az álmodozás tündérvilágot varázsolt a jó anya köré. Tág volt ez a világ; a szeretetnek és a szerettetésnek tündéri képessége tágitotta ki; a térben a derék óriások birodalmáig, a tündérpalotáig és a koboldok tanyájáig, az időben meg Nagylábú Bertáig, aki Floire magyar király leánya volt és Charlemagne anyja. S a mesék gonosz lelkek ármánykodásairól szóltak, azokról, akik az ártatlanság vesztére törték, de megbűnhődtek; óriásokról regéltek, akik jobb szívűek voltak, mint a nagyurak; tündérek táncait és fürge koboldok csínyjeit idézték. A népi mitológia alakjai tarkállottak képzeletük mezején; ezek mind-mind jó ismerősei voltak az édesanyának, mert mind-mind legyűrték a félelmetes erőket. Sőt, az édesanya is közéjük tartozott; fia is így vallja, amikor azt mondja:

„Tündér szült engem a világra”³³

És ezek a korabeli mesélő tündérek mitológiájuk révén, mint Henri Lefebvre írja: „a képzelettel alakították a társadalmi viszonyokat: a termelőerők születését, ... a nemzeti piac s a nemzeti egység megjelenését; mindezt persze öntudatlanul.”³⁴ Nemzeti mitológia volt ez, sajátosan francia termék, s a colportage-irodalom állandó forrása. Ezt adta át az édesanya fiának a képzelet hatalmával együtt s azzal az affektivitással, amely potenciálisan és szubjektíven képessé tette Villont a világ valódi mélységeinek művészi felfogására, más szóval: a teremtő fantázia működtetésére.³⁵

Des Loges-ék köznapi életéről azonban dokumentumok híján semmit sem tudunk. De némi fogalmat alkothatunk róla az általános helyzet ismeretében, hisz nyilvánvaló, hogy az övéké is ennek volt egyik alkotó eleme, mint ahogy az édesanya lelki élete is egész társadalmi réteg, egy társadalmi osztály vallási képzeteit tükrözte. Ennek a sorsa pedig ekkor csupán az ember-telen létezés volt; erről tanúskodik az a panaszáradat, amely a korabeli író-sokból előtör.³⁶

Nyugtalan idők jártak akkor a fővárosban is, nemcsak vidéken. Még az idegekben vibrált a Caboche-féle népi megmozdulás emléke, amely 1413 májusában véget vetett Saint-Pol életének, reformokat kényszerített ki

³¹ A találó hasonlat Alfred Poizat-é. Vö. *Alfred Poizat: Villon et la poésie de son temps*. Paris, 1924. Le Correspondant, 96e année, t. CCLIX. (nouvelle série) 445.

³² Nagy Testamentum LXXIX.

³³ Nagy Testamentum CLIV. 1797. sor, Vas István fordítása.

³⁴ Vö. *Henri Lefebvre: Panurge ou la naissance de l'individu*. Paris, 1953, Europe, novembre-décembre, 19–20. — *Louis Thuasne: id. mű*, 654.

³⁵ Vö. *Hegel: id. mű*, 285–291. — *Dr. Pierre Léo: Villon. Étude psychologique et médico-légale*, Paris. 1947. Vigot Frères, 69–72.

³⁶ Italo Siciliano egész listára valót sorol fel belőlük; *id. mű*, 3/3.

az Udvertől és megfékezte a nagypolgárokat is, akik az adóterheket mind a népre hárították. Az úri megtorlás természetesen nem maradt el; de ez csak még jobban fokozta a feszültséget. Aztán a főúri pártok ütközőpontjává lett Párizs; hol az Armagnacok, hol meg a Bourignonok voltak benne az urak. S gazdacseré mindig vérengzéssel, harácsolással, megtorlással járt. Különösen emlékezetes maradt d'Armagnac gróf kivégzése, amelyről így ír Thomas Basin, a lisieux-i püspök: „ipsius corpus nudatum in regali palatio super marmorem tabulam posuerunt, et detracta cute corporis ad modum Sancti Andreae, signum Burgundionum carni suae impresserunt”. Majd 1420-tól angol kézbe került a francia főváros. A testvérgyilkosságoknak vége szakadt, s viszonylagos rendet teremtettek a vérengző angolok, a „godon”-ok, ahogyan a franciák csúfolták őket (Goddam). 1430-ban már angol királyt is koronáztak itt, a Notre-Dame-ban. A népi ellenállás pedig jobb híján ilyen bökversekben fejeződött ki:

„Hátra . . . Angol . . . Hátra! . . .
Köszvény törjön rája,
Vesekő kínozza,
Nyírják le kopaszra.”

A város dolgozó népét azonban talán még az angolok rémuralmánál is jobban fojtogatta a kereskedelmi tőke hatalma, amely történelmileg éppen eljutott arra a pontra, hogy megkezdje a kézművesség felváltását manufaktúrával. (Az első manufaktúra nem is váratott magára sokáig; 1450-ben Gilles Gobelin megalapítja manufaktúráját a Mouffetard utcában.) A tőkés patríciusok már a XIV. századtól olyan határozatokat hoztak a pestisjárvány ürügyén, amelyek a munkaidő erőszakos meghosszabbítását célozták. Ugyanakkor gazdagságuk révén kezükben tartották nemcsak az ipari nyersanyagot, hanem a város élélményét és közigazgatását is. Így módon korlátlanul alkalmuk nyílt a munkabérek leszorítására és ezzel egy időben az élélményi cikkek árának föl-emelésére, röviden: a város gazdasági kényszerrel való kizsákmányolására. Ehhez járult még pénz- és gabonauzsorájuk, valamint az önkényesen kivetett adók. A gazdasági kényszer mellett a politikai elnyomást is szolgálatukba állíthatták, mivel ők voltak a parlament és a kincstár emberei is, azaz a király törvényhozó és pénzügyi támaszai. A munkaerő-kínálat még csak megerősítette helyzetüket, fokozta gazdagságukat, úgyhogy egyre többen gondolhattak arra, hogy pénzük révén beolvadjanak a nemességbe, átvegyék szokásait, erkölcsét és politikai hatalmát. Földbirtokokat vásároltak tehát, mert a hatalom jelképe még mindig a föld volt, vagy pedig házasság útján simultak hozzá a nemességhez. Ez viszont azzal a történelmi következménnyel járt, hogy példájuk követésére csábították a kis- és középpolgárságot, amelynek forradalmi lendülete így módon megtört s társadalmi ideálja a feudális rend keretein belül maradt egészen a XVII. század végéig, a XVIII. század elejéig. Viszonylag vékony volt ez a nagypolgári réteg a korabeli Párizsban, de irányító tevékenysége az élet minden területét, a nap minden óráját átfogta attól kezdve, hogy reggel öt óra tájban megszólaltak a harangok, szállásaikra húzódtak az éjjeli csavargók, megcsendült a kovácsok vasa és munkába álltak a kőművesek, akiknek nyomorúságos sorsát majd a Nagy Testamentum XXXII. strófájában szegezi szembe Villon a gazdagok jómódjával:

„A kőművesek estelig
izzadnak és majd megszakadnak;
ezektől meg csak az telik,
hogyan kitöltik a bort maguknak.”

Ezek szabályozták a Saint-Denis utcának, a kereskedelem ütőerének lüktetését, a vágóhíd, a vásárcsarnok s a Grève téri kikötő forgalmát, a kézművesműhelyek termelését. Mivel azonban nem az ipari, hanem a kereskedelmi tőke érdekeit tartották szem előtt, vágyis nem a termelés igényei szerint tárgították a piacot, (szemben az ipari tőke fejlesztésének forradalmi útjára lépett angol polgársággal!) hanem a piac befogadó képességéhez igazították hozzá a termelés ütemét s az ipar fejlesztését, a franciaországi fejlődést leterítették a forradalmi útról, s ezáltal, mint az imént jeleztük, a hűbériség hanyatlásának periódusát századokkal meghosszabbították.

Villon idejében hatalmuk védelmezőjeként ott meredt a Vásárcsarnok előtt a szegényfa, s a Szajna partján a Châtelet, az adósok börtöne. Az adók ugyanis áttekinthetetlen szövevényvel folyták körül a kézműveseket. Elsősorban minden személyre, minden vagyontárgyra egyenes adót vetettek ki, de emellett más néven, más adókat is szedtek. Ezek közé tartozott az az „ajándék” is, amit királyi bevonulások, koronázási ceremóniák, főúri lakodalmak alkalmából küldött „jó” urainak Párizs „hálás” népe, amiért azok megvédték őket az ellenségtől. Ezt a szegyéntelen „ideológiát” Philippe de Vitry a püspököpéta még meg is verselte a XIV. században.

„Szolgáltatást, járadékot
A nép híven azért adott
Lovagoknak nagy bőséggel;
Légyen lovuk s fegyvereik
Melyek által megvédhetik
Mind a népet vitézséggel.”

S az ajándékküldés hamarosan ismét napirendre került, mert 1436 áprilisának elején a király csapatai felszabadították Párizst, s a trónörökös megnősült. 1437-ben pedig maga a király jött fényes kísérettel s a párizsi polgárok méltó fogadásban akarták részesíteni. Az ünnepélyes bevonulás útvonala mentén emelvényeket ácsoltattak, amelyeken néma szereplők misztériumjeleneteket játszottak, s a menetben a Parlament előtt lovagolt a Hét halálos Bűn és a Hét Erény élőképe. A néptömeg üdvívalgása közepette vonult a meghatódott, könnyező Károly király egészen a Notre-Dame-ig, ahol Párizs püspöke megeskette, hogy megtesz mindent, amit jó királynak népéért tennie kell. Károly hamarosan újabb adókat vetett ki, amelyek természetesen ismét csak a dolgozókra nehezedtek, mert a leggazdagabbak, az egyházi és világi urak nem adóztak, a patríciusok meg csupán elvben. A gyakorlatban adóterheiket átnyomták a kézművesekre s inkább a nemessé válás módszereit latolgatták favázás, kőrácsos-ablakú házaikban. Többnyire a Saint-Avoy kápolna környékén voltak ezek a házak, a Saint-Pol-negyed szomszédságában. Itt laktak a gazdag és élelmes Perdrier-k, itt élt Jean de Blarru, a tekintélyes ékszerész, aki egyben az Ékszerész-testület (Confrérie des Orfèvres) hercege, azaz vezetője s többszörös háztulajdonos volt. Itt tartott nagy házat a népes Raquier család, amelynek alapítója Isabeau királyné kincstárnokaként dús va-

gyont szerzett, s Guillaume Colombel és még sokan mások is, akiket majd Villon örökösei közt találunk. A róluk rajzolt képek azt bizonyítják, hogy jól ismerte őket, családi és vagyoni helyzetüket áttekintette s ellenszenvvel figyelte életüket.

Mert azt már gyermeki szemmel észrevette, hogy valami különbség, valami választóvonal van az emberek között; azok, akik szép házakból lovagolnak ki és sohasem éhesek, azok vonulnak a körmenetekben is a papok után, azokat mindenki megsüvegeli, noha a hátuk mögött szidják őket, sőt néha még nevetnek is rajtuk. Ugyanakkor azt is észlelte, hogy mindenki szeretne jó módú lenni; a kézművesek jólétről ábrándoznak szűk és homályos műhelyeikben, s bizonyára a kocsmába is gondtalanságot keresni mennek az emberek, mert mindig nótás kedvűek a részegek, akik hol a hentespultok alatt hevernek el, hol meg Jean Cotart-hoz, a borissza egyházi jegyzőhöz hasonlóan rogyadozva tapogatóznak haza a sötétben. A kocsmázás és a nyomor összefüggése ekkor még nem tudatosodott benne. Most még csak a jólét és a gondtalanság felé való vágyakozást, az általános óhajt érzékelte. Ezt látta anyjánál, ezt hallotta az emberektől. Ezért mondja a Franc Gontier ellen írt balladájának ajánlásában:

„Azt hallottam kis gyermek koromban:
Nincs nagyobb kincs mint a gazdag élet.”

A korabeli plebejus ellenzék álláspontja volt ez, az elszegényedett polgárok és a polgárjogokból kizárt városlakók tömegének álláspontja, a kézműves legények és a kialakuló lumpenproletárok csoportjának óhaja. Ily módon Villon idézett sorai széles társadalmi réteg nevében beszélnek s egyben azt is bizonyítják, hogy gyermekélményeinek, benyomásainak, emocionális folyamatainak lényege ennek a néprétegnek érzelmeiből, gondolataiból és tapasztalataiból következett. Érzelmeinek iránya tehát szükségszerűen mutat a szegénység fogalmának megértése és kifejezése felé, mert azok az emocionális reakciók, amelyeket a gyermekkorban tapasztalt dolgok váltanak ki az emberekben, egyre szilárdabb egységgé társulnak a lényegüket alkotó középpont körül. (A továbbiakban a szegénység fogalma természetesen sok egyéb külső és belső élmény következtében még tartalmasabbá válik Villonnál, egyre elvszerűbb lesz s ugyanakkor egyre hatékonyabb érzelmmé alakul.)

Villon tehát ahhoz a társadalmi réteghez tartozott kiskorában, amely — Engels szerint — a feudális, céhes társadalom elzüllött alkotó elemeit egyesítette az akkor még csak épp hogy sarjadzó modern polgári rend fejletlen, alig-alig felbukkanó proletárjaival. Az egyik oldalon azok az elnyomorodott céhpolgárok voltak, akiket csak régi kiváltságaik kötöttek a fennálló rendhez; a másik oldalt meg azok a deklaszált parasztok és elcsapott szolgák alkották, akik még nem válhattak proletárokká. S kettőjük között helyezkedtek el a mesterlegények, akik ugyan pillanatnyilag a hivatalos társadalom keretein kívül rekedtek s e helyzetüknél fogva olyan közel kerültek a proletariátushoz, amennyire csak a korabeli ipar és céhkiváltság mellett lehetséges volt, de akik éppen céhkiváltságaik miatt mesterekké is válhattak, azaz felemelkedhettek a gazdagok közé, ha egyéni körülményeik erre lehetőséget adtak és módot nyújtottak.

Mint látjuk, a plebejus-ellenzék eléggé vegyes elemekből tevődött össze. Viszont ez volt abban a korban az egyetlen társadalmi osztály, amely kívül

állt a hivatalos államrenden. Mert ezeket a kósza elemeket sem a nemesi, sem a polgári kötelékek nem kötötték igazán; nem volt ezeknek semmilyen tulajdonuk sem; még ezer teherrel sújtott paraszti vagy kispolgári tulajdonnal sem rendelkeztek. Birtoktalanok és jognélküliek voltak, nyüzsgő és izgága tünetei a feudális-céhpolgári társadalom felbomlásának s egyúttal előfutárai a modern polgári társadalomnak.

Érthető tehát, hogy miért tartották a legnagyobb kincsnek a gazdag életet: A jómód óhaja azonban, lényegében véve, nem más mint ernyedt visszhangja annak a követelésnek, amelyet a felkelések régi hagyományának folytatóiként még 1302-ben fogalmaztak meg a francia kézművesek: mindenkinek egyformán legyen!

A plebejus szükségleteknek ez a közvetlen kifejezése egyenlőséget követelt tehát. E követeléseknek viszont a kor természetéből következően vallási vonásokat kellett felvenniük s így az őskeresztényi egyenlőség helyreállítására vonatkozhatott csupán. Ennek ellenére azonban már nemcsak a nemességgel, hanem a kiváltságos polgárokkal való szembenállást is magában foglalta, hisz megtagadott minden olyan képzetet, szemléletet és intézményt, amelyek, Engels szavaival, közös jellemzői minden osztályellentéteken nyugvó társadalmi formának. Emiatt természetesen ellentétbe került az Egyházzal, a feudalizmus e nemzetközi centrumával, úgyhogy eretnekségnek bélyegezték.

Világosan látható tehát, hogy minden középkori eretnekség valamely társadalmi és politikai tannak is a megfogalmazása, s következésképp: a hűbéri rend elleni támadásnak sajátos kifejeződése. A történelmi korszakok változásai szerint ez a támadás azonban hol nyílt eretnekség, hol fegyveres felkelés, hol meg a misztika formájában tört felszínré.³⁷

A XV. század első felében, Villon korában a misztika került előtérbe, szükségszerűen a misztikusok rajongása táplálta a forradalmi hagyományokat,

³⁷ Párizs általános politikai és társadalmi helyzetével kapcsolatban Vö. *Pierre Champion* : Vie de Charles d'Orléans. id. kiad. 108–132. (Les cabochiens) — *André Lehmann* : Le rôle de la femme dans l'histoire de France au Moyen Age. Paris, 1952. Berger—Levrault, 497–499. (Les cabochiennes.) — Sz. D. Szkazkin : A késő középkor. Budapest, 1956, Tankönyvkiadó Vállalat, 5–8. — Thomas Basin-t Italo Siciliano után idézzük, Vö. *Italo Siciliano*: id. mű, 4/3 — Az angol VI. Henrikről és párizsi bevonulásáról Vö. *Anquetil* : Histoire de France. Paris, é. n. Aux bureaux de la Compagnie Bibliopécenne, 383. — Az idézett bökverset közli: *Jacques Castelnau* : François Villon című regényében, Paris 1942, Jules Tallandier, 16. — Az ellenállás irodalmáról, dal-terméséről Vö. *C. Lenient*: id. mű, 260–272. — A kereskedelmi tőke problematikájáról Vö. *Georges Lefebvre, Guiliano Procacci, Albert Soboul* : Du féodalisme au capitalisme. Paris 1956, La Pensée, N° 65, janvier—février. — A város napi tevékenységéről Vö. *Tristan l'Hermite* leírását, idézi *Pierre Champion* : François Villon. id. kiad. I. 129. — A mesterségek lajstroma az 1313-as Livre des tailles-ban maradt ránk. Az itt feltüntetettek jó része Villon idejében is működött. Vö. *A. Hugo*: id. mű, 103–104. — *Philippe de Vitry*: Le chapel des fleurs de lis című költeményét közzétette *Arthur Piaget*, Romania XXVII, 1898, 55–93. Az idézett versszak a költemény 86. strófája. — VII. Károly párizsi bevonulását *Anquetil* írja le idézett művében, 385–386. — A polgárság korabeli szerepéről vö. *Friedrich Engels* : A német parasztháború, id. kiad. 16–17. — *Edouard Perroy*: id. mű, 475, 487–488. — *Dr. Pierre Léo*: id. mű, 40–43. — *Georges Duby*: id. mű, 137–138. — *Régine Pernoud*: id. mű, 153–154. — A polgárházak leírását l. *Csemegi József*: id. mű, 18. — A gazdag Villon-örökösök családi és vagyoni helyzetével kapcsolatban Vö. *Pierre Champion* : François Villon. id. kiad. II. 295–392. — A munkáviszonyokról, plebejusokról Vö. *Marx Károly* : A tőke. id. kiad. 291–293. — *Edouard Perroy*: id. mű, 21–22. — *Friedrich Engels* : A német parasztháború, id. kiad. 17–30. — *Henri Lefebvre* : Descartes. id. kiad. 55. — Az emóciók és a világnézet összefüggéséről Vö. *P. M. Jakobson* : Az érzelmek pszichológiája, Budapest, 1960, Tankönyvkiadó Vállalat, 58–79. — A munkáskövetelés így hangzik: „Chacun devoit avoir autant d'avoir li uns que li autres.” idézi *Edouard Perroy*: id. mű, 486.

mert a zilált gazdasági és társadalmi viszonyok miatt nyílt ellenállásról még csak szó sem lehetett. Ez a magyarázata a miszticizáló szekták gyors elterjedésének s ideológiájuk felszívódásának különösen a városi plebejus-tömegben. A misztikus ideológia viszont késleltette a forradalmi feszültség tetté érését s ezáltal a mérsékelt polgári ellenzék uszályává változtatta a plebejusokat, akiknek egyenlőség-követelése ily módon csak a Halálban konkretizálódhatott s boldogság-vágyuknak csak mennyországi perspektívája lehetett.

S valóban, a kor minden megnyilvánulásában a halál állandó jelenvalóságának érzése tükröződik. Mert a halál újult erővel pusztította a francia népet a XV. század tárgyalt időszakában éppen a háború, az éhség és a járványok kölcsönhatása révén.

Már 1418-ban végigjárta Párizst a pestis s öt hét alatt közös sírba tett mintegy ötvenezer embert, különösen gyermekeket és serdülőket. 1431-ben újabb áldozatokat szedett ezerszám. Rettenet lett úrrá a városon, amit még csak fokozott a haramiák tömeges megjelenése és garázdálkodása. 1435-től, az arras-i békétől fogva ugyanis az elbocsátott zsoldosok bandákba verődtek éppúgy, mint az 1360-as Brétigny szerződés után, s rázúdultak a városokra. Felgyújtották a házakat, a templomokat, letarolták a szőlőket és a veteményt, erőszakoskodtak az asszonyokkal és elrabolták a gyermekeket s a fiatal nőket, hogy váltságdíjat kapjanak értük. Azokat meg, akiket az országutakon értek, így leginkább kereskedőket, egyszerűen kifosztották és levetkőztették. Ezért nevezték őket „vetkőztetők”-nek (Écorcheur). Csoportjaikat általában főúri fattyak parancsnokolták s néha valóságos csavargó-királysággá szervezték külön törvényekkel, szigorú bandafegyelemmel, ügyvitelhez értő deákokkal, nőkkel és iparosokkal. Ezeknek volt tartalékserege, sőt legtöbbször segédcsapata a városi koldusok tömege, a „csodák udvarának” züllött lakossága.

Nagy kiterjedésű párizsi zsákutca volt a csodák udvara, a mai Réaumur utca tájékán, a Vásárcsarnok mögött s innen a várfalon. Szennyes síkátorok vezettek hozzá és dűledező házak; némelyikükben ötven család is tanyázott. Reggelenként sánták, bénák, némák, vakok, tolvajok, gyilkosok, törvényes és törvénytelen, sőt, lopott gyermekek sereglettek ki belőlük s mesterségesen elnyomorított testükkel, szörnnyé torzított ábrázatukkal indítottak szánalomra a templomok körül s utcáhozszat. Este történt aztán a csoda; danoltak a némák, kártyáztak a vakok, verekedtek a bénák, táncoltak a sánták és zsivajgott az egész környék: az álkoldusok a haramiákkal együtt dorbézoltak. Ez utóbbiak tehát még keresve sem találhattak volna megfelelőbb előretölt állást a csodák udvaránál. Mert itt nem parancsolt a rendőrség, ide nem mert betörni a hatalom, amely 1435-től 1438-ig valóságos hajtóvadászatot rendezett ellenük Párizsban is, vidéken is. Olivier de la Marche írja emlékirataiban, hogy „a Sonne és a Doux folyók annyira tele voltak a vetkőztetők hulláival, hogy a halászok hal helyett sokszor azokat fogták ki; kettesével, hármassával voltak egymáshoz kötözve”.

A haramiákkal egyidőben, kemény teleken farkascorda osont be a városba a Szajna jegéről s az ordások megtámadták az embereket, a határban járókról nem is beszélve. Rémisztő történetek jártak róluk, különösen egy vén, csuta-farkúró, amelyet „Kurta” néven emlegettek csak.³⁸

³⁸ A „vetkőztetőkről” Vö. *Italo Siciliano*: id. mű, 8–11. — *Édouard Perroy*: id. mű, 461. — A csavargókról Vö. *Marx Károly*: A tőke. 1971. — A csodák udvaráról vö. *Ráth-Végh István*: A pénz komédiája. Budapest, 1957, Bibliotheca, 51–55. — *Olivier de la Marche* Emlékirataiból *Italo Siliciano* után idéztünk. Vö. *Italo Siciliano* id. mű, 9/3.

Villont mélyen átjárhatták ezek a rettenetes idők. A műveiben található utalások legalábbis erről tanúskodnak; a széllel élő farkas, a szőrös és sovány koldustömeg nyútt saruban, rongyos ruhában, minden valószínűség szerint ezeknek az éveknek emlékeiből került bele a Kis Testamentumba.³⁹

A legszörnyűbb esztendő azonban az 1438-as volt; Villon nyolc év körüli lehetett ekkor. Az éhség olyan méreteket öltött Párizsban, hogy az éhezők siránkozása sokszor még éjjel sem szűnhetett. Egy akkori párizsi krónikás, a névtelen Bourgeois de Paris megrázóan írja le naplójában a feneketlen nyomort: „Az említett rablók portyázásai annyira megdrágították a kenyeret és a bort, hogy kevesen táplálkoztak kenyérrel, bort meg a szegények egyáltalán nem ittak és húst sem ettek máskor, csak ha valakitől kaptak: csupán parázson sült répát és káposztatorzsát ettek kenyér nélkül és nappal és éjszaka kis gyerekek és asszonyok meg emberek kiáltozták: Meghalok, jaj! édes Istenem, meghalok az éhségtől és a hidegtől.”⁴⁰ Tömegével haltak meg az emberek, megtorpant az élet; az utcákban csak a „vész szolgálai” jártak s a fehér kereszttel megjelölt házakból kihordták a hullákat. A holttestekkel teledobált szekerek egymást érték s lassan az elhunytak kiharangozásába is belefáradtak. De éjjel nyitva voltak a templomok s a nép imádkozott; tehetetlenségében lázas képzelettel kutatott mennyei segítség után.⁴¹ És megteltek a közös sírok az Aprószentek temetőjében, amelynek egyik fala a vásárcsarnok mellett húzódott föl a csodák udvara felé.

Három méteresekek voltak a falak és három kapun lehetett bejutni Párizs-nak ebbe a legnagyobb s valószínűleg a legrégebbi temetőjébe. (Nagyságára jellemző volt, hogy 1431-ben szarvasvadászatot rendeztek benne az urak, majd olyan körmenetet vezetett ide a párizsi püspök, amelyben tizenkétezer fáklyás gyermek vonult.) Főkapuja a Saint-Denis utcára nyílt, miként a halottas kápolna is, amelynek portáljára a Három élő és a három halott történetét faragták még 1408-ban, Louis d'Orléans meggyilkolásának emlékére. Ez a történet három ifjú lovagról szólt, akik virágos réten, az erdő mellett vadásztak nagy vidámságban, sólymokkal, kutyákkal, amikor hirtelen három halott jelent meg előttük a rét szélén, egy régi temető szegélyén. A holtak tátongó hasa, fittyedt szája és komorsága megrettentette a vitézeket, akik közül az egyik herceg, a másik gróf, a harmadik meg királyfi volt. S a halottak megszólaltak; fogatlan szájukból súlyos szavak fordultak ki: arról beszéltek, hogy az élet a halál zsákmánya lesz, s mindenki olyanná válik, mint ők hárman, a hajdani pápa, a volt bíboros s a régi pápai jegyző. Hiába a szépség, hiába a gazdagság, hiába minden! A lovagok Isten szavát vélték hallani: magukba szálltak és megfogadták, hogy elvetik a világ hiúságát s ezután csak lelkük ápolásával törődnek.

A portálon ezért legelőször is egy barlangot lehetett látni s benne olvasóját mormoló barátot. Mellette három leveles fa jelképezte az élet erdejét, amely felé a három holttest közeledett fájdalmas mozdulatokkal; nyitott bel-sejükben férgek nyüzsögtek. Az erdő szélén három ifjú, a három nemesúr borzadva meredt a látványra. S alul vers foglalta össze a kép mondanivalóját.

³⁹ Vö. Kis Testamentum (KT) II. és XXX. strófa.

⁴⁰ A pestis pusztításáról Vö. a Bourgeois de Paris naplójának részleteit, amelyeket Italo Siciliano közöl idézett művében; I. fejezet. — Vö. még *Gaston Paris*: François Villon. id. kiad. 18.

⁴¹ A temetések leírásáról Vö. *Émile Mâle*: L'art religieux de la fin du Moyen Age en France. id. kiad. 187.

„Nem tudni, hogy e rég holtak
Herceg, báró, király voltak?
Érsek, pápa avagy káplán?
Nemességben melyik nagyobb,
Egyenesek, görbék, vakok?
Rendfőnök-e vagy kapitány?
De ember volt mind valahány!
Testüket a földbe zárták
S ott a férgek széjjel rágták.”⁴²

Maga a temető még csak alátámasztotta látképével azt, amit e felirat tartalmazott. A falakat körbefutó, nyolevanárkádos galéria ugyanis egyetlen és koponyahalom volt; ide szórták egybe a kiásott emberi maradványokat. Különösen most, 1438-ban nőttek meg a halmok, hisz a tömeges halandóság egyre több sírhelyet igényelt. A sírokat viszont eléggé gyorsan lehetett cserélni, mert a temető földjét már annyira átjárta az enyészet, hogy egy akkori krónikás szerint kilenc nap alatt elkorhadt benne a holttest.

Nyugalmasabb időkben az árkádok alá gazdagok temetkeztek s a sírjaik fölé függesztett érc- vagy márványtáblán kérték az élőket, hogy imádkozzanak értük. Emellett a legtöbb sírt emlékművel is ellátták. És ezek a síremlékek megújult művészetről tanúsítottak; már nem az építészeti rész uralta őket, hanem a szobrászati. Az építészettől szerepe aláfestő jellegűvé vékonyodott a XIII. századtól tartó lassú és fokozatos fejlődés eredményeként. Ennek oka pedig az volt, hogy ezen a területen is műfaji differenciálódás következett be azáltal, hogy a szobrászat szabadulni kívánt az építészeti kötöttségektől. Ezt pedig az az igény sarkallta, amely a szenteket, az égi dolgokat humanizálni akarta, s amelynek társadalmi-politikai vetületét már fentebb megrajzoltuk Villon édesanyjának imája kapcsán.

A polgárság természetelvű látásmódja az életszerűség művészi megjelenítése végett kibontotta a szoboralakokat az építészeti formák gótikus együtteséből; az egyes alakok az együttestől, az általánostól függetlenül is élni kezdtek. Formáik vezérdallamként zendültek fel, s az építészeti környezet, a hajdani meghatározó általános egyre inkább foglalatul, háttérül szolgált csak. Íme az egyes általánosból való szabadulási folyamatának építészeti, szobrászati tükröződése: a kőbe fogalmazott elégia.

Így érthető meg igazán az, hogy a sírplasztika miért ábrázolja egyre határozottabban egyénítő vonásokkal a kőkoporsók fedőlapjára mintázott holtakat, s miért jelenik meg a halál figurálisan, miért ölt oly sokféle alakot. Mert hol kaszával, hol furkósbottal, hol meg nyíllal felszerelve ábrázolta a képzőművészet. Néha a Jó és a Rossz lábainál hevert, gyakran cammogó ökör hátára ültették vagy pedig úgy mutatták be, hogy éppen ledőlni készül a magát tükörben nézegető hajadont. A legmegrendítőbb ábrázolási mód azonban az volt, hogy úgy jelenítették meg, amint éppen táncolja a haláltáncot. Az Aprószentek temetőjének árkádjai alatt volt látható ez a jelenetsorokból álló festmény, amelynek minden tablóját egy-egy nyolcosoros versszak magyarázta.

⁴² A verset közli *Pierre Champion* : François Villon... id. kiad. I. 303. — Vö. még ibid. 307. — A képpel kapcsolatban vö. *Italo Siciliano*: id. mű. 37, 239—241. — *Émile Mâle* : L'art religieux de la fin du Moyen Age en France. id. kiad. 355—358, s a halál korabeli szerepéről: 358—389.

Az első jelenet egy szerzetest, talán Macabré doktort, az első haláltánc szerzőjét ábrázolta. Fölötte angyal lebegett s a karján kígyózó mondatszalagon ez állt: *Hec pictura decus, pompam luxumque relegat, in que choris nostris linquere festa monet.* Akik írástudatlanok voltak vagy nem értettek latinul, azok a következő képekből kiérezhették a művész szándékát. A második kép ugyanis négy halott zenészt jelenített meg, akik csontkézzel muzsikáltak, mert jött sorban a pápa tiarásan, jött a császár s kezében tartotta a glóbuszt és a kardot, jött bíborban a hercegprimás, majd lilimos köpenyben a király, s így egymás után felvonult az egész társadalom: egyháziak és világiak, nagyok és kicsinyek. Arcukon félelem ült, mert előttük egy vigyorgó figura táncolt: a Halál. Nem a csontváz volt ez, annál sokkal ijesztőbb alak: az enyésző hulla táncolt előttük. Húscafatok lógtak le róla, gyomrában nyúvek mozogtak és hústalan szája mintha szavakat motyogott volna. Vállán sírásó szerszámok voltak és koporsó. S a verssorok a tanulság levonására intettek:

„Mi vagy ember, gondold meg jól!
Csupán csak szél mely elsuhan.”⁴³

A verssorok tudatosították tehát mindazt, amit ez a rettentő farandole, a Danse Macabré szereplőinek koreográfikus attitűdjével, a népi tánc jegyeivel akart kifejezni. Mert, amint Armand Machabey is bizonyítja, „a híres Tánc igen csak koreográfia volt, sajátos balett, amely morális, filozófiai és vallási szöveget illusztrált.”⁴⁴ Minősége tehát esztétikai jelentőségű volt a korabeli emberek számára, hisz jelenetsorai az élet rút konklúzióját szemléltették, azt a véget, amely az embert erőtlenségére, rabságára emlékeztette. A haláltáncban épp ezért a gyakorlatukban észlelt és elsajátított törvényszerűségek kifejeződését látták. De ugyanakkor bizonyos demokratizmust is éreztek benne, sőt forradalmi indulatot, mert a mű szerkesztése a halált mint az egyenlőség letéteményesét, a plebejusok fegyvertársát állította eléjük. Ezt igazolják Paul de Saint-Victor szavai is. „A pápától a jobbágyig, a főpásztori tróntól a barázdáig a Halál szökdécselve járja végig az emberi élet ezer emeletét. Nem ölt tragikus ábrázatot; bohókázva hívja táncba az embereket. De megkettőzi kaján iróniáját amikor a föld nagyjaihoz fordul: rikkantása csúfondárossá lesz ilyenkor, majdnem vaddá. Nézzétek csak jól meg: a hústalan maszk mögött plebejusfej sejlik föl.”⁴⁵

Az emberek tudatának egyenlőtlen fejlődése miatt azonban csak igen kevesen fogalmazták meg ilyen világosan a haláltánc lényegét. A tömeg, s köztük a gyermek Villon is, mindenekelőtt vizuális izgalmakat, gomolygó és szorító érzéseket kapott tőle, hisz a szavak még alaktalanul, árnyakként suhantak át a gyermeki tudat mélyén s nem öltöttek határozott formát. De Villon lelkületébe beivódtak ezek a képek s általában minden benyomás, ami a halállal volt kapcsolatban. Ezt bizonyítja a műveiből kikövetkeztethető pszichikum egyik sajátos vonása: a szorongás is. Ez ugyanis behálózza művészetét, megszínezi érzelmeit, kondicionálja cselekedeteit, befolyásolja meditá-

⁴³ A sírművészetéről vö. Csemegi József: id. mű, 21–23. — A temetők intenzív életéről vö. *Italo Siciliano*: id. mű, 242 és *C. Lenient*: id. mű, 418. — A haláltánc-kép leírását vö. *Pierre Champion*: François Villon... id. mű, I. 307–309.

⁴⁴ A haláltánc problematikájáról Vö. *Armand Machabey*: A propos de la „Discussion” sur la Danse Macabre. Romania, 1959, № 1, 118–123.

⁴⁵ Idézi Léon et Frédéric Saisset: id. mű, 62–63.

cióit, s egész tevékenységét valami makacs feszültségben, szakadatlan nyugtalanságban tartja.

Személyiségének alakulásában, illetve ennek vizsgálatakor tehát ezeket a benyomásokat is hatótényezőként kell számon tartani. A személyiséget ugyanis csak társadalmi általánosságból nem lehet levezetni, mert a visszatükrözésnek mindig van biológiai, fiziológiai vonala is. Igaz, hogy nem ez a fővonal, hanem a társadalmi tevékenység, de ez az utóbbi a másodlagos tényezők, az egyéni különbözőségeket öntőformáiban nyer határozott alakot. Ily módon ezeknek a halállal összefüggő gyermekélményeknek a tartalma komoly funkciót kap Villon pszichikai életének folyamatában. Ez lesz az az alapréteg, amelyre minden későbbi, halállal kapcsolatos érzése és gondolata rátelepül.

Ezzel, természetesen, nem azt akarjuk mondani, hogy a gyermekkor élményei meghatározó jellegűek a költői életmű szempontjából, hanem csupán azt hangsúlyozzuk, hogy ezek a kezdeti elemek a későbbi kialakuló világkép körvonalait segítik megszilárdítani vagy más szóval: a világnézet tudatos előtörténetévé válnak éppen pszichikai funkciójuk miatt, amikor a világnézet rendezi és értelmezi az egyéni élményeket. Így tehát Villon esetében a gyermekkor széteső, elszigetelt de emocionális rétegeket alkotó benyomásai megkönnyítik a világnézet kialakulását. A kialakult világnézet viszont elvvé tisztítja ezeket és csak azt foglalja versbe belőlük, amiben megjelenítheti a világnézetét meghatározó általános törvényszerűségeket.⁴⁶ Gyermekélmény és világnézet tehát azonos előjelű Villonnál, még akkor is, ha világnézetének számos eleme, amint majd meglátjuk, a polgári ellenzéki ség nyomait viseli.

Ez pedig azért lehetett így, mert a plebejus talajon sarjadt első elemek: a családi szegénység, az éhség, az édesanya misztikus rajongása, a jómód utáni vágy észlelése, a halál rettenete minden különösebb lelki bonyodalom nélkül foglalhattak helyet diákkorától kezdve a polgári ellenzékét képviselő kollégiumi kör érzés- és eszmerendszerében. Ezt viszont az tette lehetővé, hogy a plebejus-ellenzék épp ekkor és szükségszerűen a polgári ellenzék mögé húzódott, ennek vált, mint mondtuk, uszályává. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy azok a prédikátorok, akiknek kezében volt a korabeli közvélemény formálása, nem adtak olyan plebejus hangsúlyt a haláltáncnak, mint az imént idézett Paul de Saint-Victor. Csak bűnről és bűnhődésről beszéltek, szeretetről és megváltásról elmélkedtek amikor Jézus és Mária passióját idézték a tömeg elé aprólékosan és szívbemarkoló szenvedéllyel. Pedig ezek a prédikátorok többnyire a miszticizáló szektákhoz tartoztak, s mint ilyenek, objektíve a plebejus-ellenzékét képviselték.

Az a körülmény azonban, hogy a plebejusok és a polgárok közötti ellentét szükségszerűen másodlagos volt a feudalizmus és a polgárság közt levő elsődleges ellentét miatt, az ő esetükben azt eredményezte, hogy jórészt Jean Gerson filozófiájából táplálkoztak s prédikációjukban gyakran még formailag is Gersonot követték. Gerson ideológiája ugyanis a polgári ellenzék követeléseinek elméleti, filozófiai megfogalmazása volt. Ennek belső tartalmát pedig az egyházi feudalizmussal s csakis ezzel való szembenállás alkotta. A világi

⁴⁶ Villon pszichikumáról vö. *Dr. Pierre Léo*: id. mű, 112. — A személyiség kialakulásának elvi problémájáról s az érzelmek és a személyiség viszonyáról vö. *Sándor Pál*: *Arisztotelész logikája*. Budapest, 1958. Gondolat Kiadó, 25–28. (Bevezetés) — *P. M. Jakobszon*: id. mű, 185–224. — A gyermekélmények és a világnézet kapcsolatáról vö. *Koczás Sándor*: *A „motiváló eredet”*. Irodalomtörténet, Budapest, 1959, november, 3–4. sz.

hűbériséget esetleg csak javító szándékkal bírálta, hisz a városok polgárai elismert rendként szerepeltek s a világi feudalizmus ellen kiváltságaikkal, fegyvereikkel vagy pedig a rendi gyűlésben hatékonyan küzdhettek. (Ez a magyarázata annak, hogy Gerson, mint láttuk, az Orléans-i ház szövetségese lett a Jean de Meung-féle Rózsa-regénye elleni harcban.)

Ez az ideológia formailag tehát reakciós, mert az egyház és a dogmák fejlődésében csak elfajulást lát. Emiatt azonban természetesen ez is eretnekség, sőt ez a középkor tulajdonképpen hivatalos eretneksége. Ez pedig azt jelenti, hogy objektíve antifeudális is, tevékenysége a világi feudalizmust is gyengíti. Tartalmilag ezért haladó szerepet tölt be. Így viszont lehetséges, hogy a plebejus-ellenzékkel is érintkezzék több közös cél révén, különösen a devotio moderna és a gallikanizmus síkján. S ezért lehet, véleményünk szerint, Gerson filozófiáját a középkori francia bölcsélet tetőződésének tekinteni s végső összefoglalásként értékelni. Végső összefoglalás volt ez és ugyanakkor az első aktívan ható humanista gondolatrendszer.

Politikai lényegét Gersonnak a népről vallott felfogása világítja meg talán a legjobban. Egyik prédikációjában, amikor a francia királyságot Nabukodonozor szobrához hasonlítja, a kézműveseket és a kereskedőket a kolosszus lábának tartja „amely félig vasból, félig agyagból van munkájuk, valamint a szolgálatra és engedelmességre való alázatuk miatt”. A vas jelenti a munkát, az agyag jelenti az alázatot. Gerson szerint minden baj abból fakadt, hogy a királyt és a tekintélyes honpolgárokat szolgaságban tartották a kisemberek. (A Caboche-féle felkelésre céloz.) A bajok orvoslását ily módon nem a népi misztika önsanyargató, bűnbánati formájában látja; ezt az ördög csapdájának tartja, hanem a társadalmi rend megszilárdításában, egyensúlyának helyreállításában. Ehhez pedig, szerinte, reformok kellenek. Elsősorban és majdnem kizárólag egyházi reformok, amelyek végképp letörik a pápaság nemzetközi uralmát s a nemzeti királyságot megerősítik. A reformok egyik fontos lépéseként a nevelés új alapokra való helyezését jelöli meg, mert a nevelést a társadalmi rend alapelemének tartja. S a nevelés terén is az elemi nevelésre helyezi a fő hangsúlyt. Ezért szólítja fel papi híveit, hogy vegyenek magukhoz szegény gyermekeket s neveljék őket virgács helyett szeretettel s tanítsák őket ingyen; fáradtságukért ne várjanak mást, mint imádságot. Legyenek türelemmel irántuk, mert így alakul ki a bizalom, az engedelmesség alapja. Az engedelmesség pedig, mint az imént láttuk, Gerson politikai koncepciójában egyenlő a fennálló társadalmi rend egyensúlyának helyreállításával és megszilárdításával.

Ez a világnézet különösen a jogászok körében eresztett gyökeret, mert az áru- és pénzgazdálkodásnak megfelelő római jog megismerése ezeket állította legelőször a gallikan gondolat mellé, ezeket tette a nemzetközi egyházi feudalizmus ellenségeivé. Ezek között volt a Szent Benedek-kolostor egyik tekintélyes lakója is: Guillaume de Villon magiszter, a jogász tanár, a Des Loges család távoli rokona.

A rokonság tényére magának a költőnek egyik Nagy Testamentum-beli strófája, a XXIII. strófának sorai utalnak egészen homályosan:

„Enyéim közt nem hazudok,
Az utolsó is megtagad.”

Ez a homályosság az oka, hogy mindeddig nem fordítottak kellő figyelmet e sorokra, s így a kutatók minden konkrét bizonyíték nélkül beszéltek

kettőjük rokoni kapcsolatáról. A Nagy Testamentum első részének elemzése azonban szerintünk meggyőzően bizonyítja, hogy ez az „utolsó” rokon nem más, mint Guillaume de Villon. (Most és ebben a fejezetben természetesen nem elemezhetjük a kérdéses részt, azért fenti megállapításunk bizonyítékait majd a Nagy Testamentummal foglalkozó résznél soroljuk fel.)

Guillaume de Villon sokat járt át az Egyetemről a Városba éppen 1438-ban. Itt volt ugyanis prior a Saint-Martin-des-Champs-kolostorban egyik barátja: Jacques Séguin, akinek terített asztalánál gyakran találkoztak a jogászok és a pénzügyi tisztviselők, a Parlament és a Kincstár emberei, tehát a polgárság legillusztrisabb képviselői. Ez a tény, valamint a házigazda egyházi átok alá vetése „több és különféle lázadás” miatt és azért, mert „üdvösségét feledve” kicsapongó, esküszegő és szimóniás életet folytatott, amint az ítélet mondja s amit Pierre Champion megcáfol, arra enged következtetni, hogy Séguin köre a polgári eretnekségnek, az egyházi feudalizmus ellenzékének volt, egyik centruma. Ezt a feltételezést támasztják alá azok az adatok is, amelyeket Guillaume de Villon vagyoni helyzetével és Gerson ideológiájából merítő politikai álláspontjával kapcsolatosan ismerünk.⁴⁷

Mindezek alapján, az eddigi sejtéseken túlmenően most már határozottabban körvonalazhatjuk azokat az indítékokat, amelyek magiszter Guillaume de Villont arra az elhatározásra bírták hogy magához vegye Des Loges-ék fiát.

1438 körül ugyanis a kis François Des Loges elhagyta a Várost, keresztül ment a Szigeten, át az Egyetemre, hogy megkezdje tanulmányait, előbb Guillaume de Villon keze alatt, majd a Facultas Artiumon. Új környezet, más világ várt rá itt, más emberek, más benyomások s mindaz a szellemi kincs, amit a Latin-negyed iskolái tartogattak a tanulók számára.⁴⁸

⁴⁷ A polgári ellenzékéről vö. *Friedrich Engels*: A német parasztháború. id. kiad. 26—27. — Gersont Anatole France után idézzük. Vö. *Anatole France*: Vie de Jeanne d'Arc. Paris, é. n. Calmann—Lévy, I. 379—380. — *Edouard Perroy*: id. mű. 441, 573. — Gerson pedagógiai elveit legtömörebben a De parvulis ad Christum trahendis című munkájában fejtette ki. Vö. ezzel kapcsolatban *F. Buisson*: Nouveau Dictionnaire de Pédagogie Paris, 1911. Hachette et Cie I. 731. — A misztika és a gyermeknevelés összefüggéséről vö. *Finácsy Ernő*: A középkori nevelés története. Budapest, 1914, Hornyánszky Viktor kiadása, 256. — A korabeli jogászokról vö. *Friedrich Engels*: La décadence de la féodalité... id. kiad. 7. — A pápaság elleni küzdelemről vö. *Edouard Perroy*: id. mű, 419—426. — Guillaume de Villon gallikanizmusáról vö. *Louis Thuasne* id. mű, 314. — Gerson hatását Guillaume de Villonra a következő fejezetben elemezzük majd. — Jacques Seguinről s Guillaume de Villonnal való barátságáról vö. *Pierre Champion*: François Villon... id. kiad. I. 133—134. és 294, továbbá *Louis Thuasne*: id. mű, 9/1. — A kiközösítési okmányban ez áll: „Fratr Jacobus Seguin, tanquam sue salutis immemor, plures et multos rebelliones et inobediencias quamplurimas... malaque vite, perjurio et simonia, aliisque pluribus criminibus irretitus et diffamatus.” Közli *Louis Thuasne*: id. mű, 9/5.

⁴⁸ A Guillaume de Villonhoz kerülés időpontjáról vö. *Roger Degnis*: id. mű, 8. — *Louis Thuasne*: id. mű, 5/4. — Pierre Champion 1435-re teszi az átkerülés időpontját. Vö. *Pierre Champion*: François Villon... id. kiad. I. 21. — Annak kérdése, hogy az elemi nevelés, az írás és a grammatikai oktatás az egyetem keretei között történt-e vagy az egyetem által ellenőrzöttet magániskolákban s az egyetemre kerülés feltétele volt-e, máig is vitatott kérdés. Hajnal István az előbbi mellett foglal állást. Vö. *István Hajnal*: L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales. (deuxième édition) Budapest, 1959, Akadémiai Kiadó, 60—116. Ezzel kapcsolatban vö. még *Pierre Champion*: François Villon... id. kiad. I. 35. és *Jacques Le Goff*: Les intellectuels au Moyen Age. Paris, 1957, Éditions du Seuil, 85.

Thomas Nashe és az Erzsébet-kori humanizmus

ROBERT WEIMANN

Az angol irodalom történetében aligha találni még egy olyan költő-csoportot, amelynek története annyira megindító, megkapó és ugyanakkor mégis annyira homályba burkolt, mint az Erzsébet-kori drámaírók első generációjáé. Amilyen nagyszerű, szertelen és szilaj volt Kit Marlowe, Robert Greene, Robert Peele és Thomas Nashe élete, nagyon is beleillett az Erzsébet-kori Anglia káprázatos sokszínű hátterébe. Ezeknek a költőknek nem volt olyan biztos társadalmi helyzetük, mint amelyet a korábbi Tudor-kori költők az udvarnál találtak; nem volt osztályrészük az a szilárd meggyőződés és biztos társadalmi pozíció, amely VIII. Henrik uralma alatt Thomas More-ra és a humanista körre jellemző volt; és nem volt meg bennük az a biztonságérzet és az a hajlandóság a kompromisszumra, amely egy későbbi drámaíró generáció, a gáláns Fletcher, a humanista Ben Jonson és — természetesen — a legnagyobbikuk, William Shakespeare tulajdona volt. Mintegy kontrasztképpen az ifjabb költőgeneráció tagjai korán elhaltak; kegyetlen balsors áldozatai voltak, akiket gyors és váratlan halál, sanyarúság, nyomor és éhség üldözött. De mégis, öntudatlanul is egy nagy nemzeti és humanista mozgalom részesei voltak; a hullám taraja hordozta őket, mígnem, még mielőtt a század véget ért, a hullám maga alá temette ezeket a magányos intellektuelleket, nem hagyva nekik időt sem arra, hogy megérlelődjenek, sem arra, hogy a tekintélyes megállapodottság vagy anyagi függetlenség révén érjenek.

E fiatal költők, dráma- és pamfletírók pályafutásában van egy közös vonás, melynek alapján valamennyiüket egyetlen csoportba sorolhatjuk: közös a társadalmi származásuk, mindnyájan az alsóbb középosztályból, illetve középosztálybeli családokból jöttek, és alapos klasszikus, azaz humanista nevelésben részesültek. Legtöbbjük elvégezte az egyetemet, megszerezte a Bachelor of Arts fokozatot, és ha módjában állt, a Magister of Arts fokozatot is, de utána nem lépett egyházi vagy állami hivatalba, hanem nagy odaadással tépdeste a babért a Parnasszus csúcsairól. Ez azonban inkább hírhedtté tette őket, mintsem híressé, és kiérdemeltette velük az „egyetemi elmék” (university wits) elnevezést.

Valószínű, hogy a humanista tanulmányoknak és a művészetek iránti érdeklődésnek ez a kettőssége életük alapvető élményvilágát jelentette. Bár nem volt ambíciójuk, hogy tudósok legyenek — hiszen mindenfajta vaskalapos tudósságot megvetettek — pályafutásuk mégis elválaszthatatlanul összefonódott az Erzsébet-kori Anglia fénykorát jellemző humanista tanulmányok és tevékenységek ügyével.

Csak az utóbbi években ismerték fel teljesen azt, hogy kapcsolat van az angliai humanizmus első, a XVI. század korai évtizedeiben megnyilvánuló fel-

virágzása és a későbbi Erzsébet-kori irodalom átfogó humanista inspirációja között. A korábbi felfogás szerint, melyet R. W. Chambers Sir Thomas More-ról szóló tanulmányában (1935) hangoztatott, úgy vélték, hogy a humanista tradíció folyamatosságát megszakította, sőt megszüntette a protestáns reformáció forrongó időszakára és VIII. Henrik zsarnokságára. Az újabb irodalomtörténeti kutatás, nevezetesen Douglas Bush műve és F. Caspari nagy jelentőségű könyve („*Humanism and the Social Order in Tudor England*”, 1954.) megmutatta, hogy ez a felfogás teljességgel tarthatatlan. Annak ellenére, hogy olyan kegyetlen módon járt el Thomas More-ral szemben, VIII. Henriket ma egyre inkább mint az „iskola-alapítók legnagyobbikát”¹ emlegetik, aki aktívan inspirálta vagy kegyesen tűrte, hogy a humanisták megvalósítsák nevelési elveiket az újonnan alapított vagy újjászervezett iskolákban. S bár ennek a reformációnak és Mária királynő uralkodásának vallásos buzgalma valószínűleg élesen szemben állt a humanista tanulmányokkal és elmélkedéssel, a humanizmus befolyása mégiscsak „növekedett és feltűnést nem keltve, de hatékonyan és eredményesen terjedt”. „More *Utópiá*-jához fogható nagy jelentőségű művek nem jelentek meg, de a humanisták pedagógiai terveit és elveit széleskörűen bevezették az új vagy átszervezett iskolákban.” „A korai humanisták politikai és nevelési eszméi nagyon is elevenen hatottak ebben az időszakban, és az eljövendő «gouverneur»-ok helyes nevelésére vonatkozó számos tanácsukat átültették a gyakorlatba is. Ebben az időszakban szerzett humanista nevelésüket sokan a későbbi Erzsébet-kori államférfiak, udvaroncok és írók közül is, és ekkor vetették el azokat a magvakat, amelyek olyan nagyszerű termést hoztak a század utolsó harmadában.”²

Ez az oka annak, hogy az angol humanizmust nem foghatjuk fel néhány olyan tanult ember ezoterikus ügyének, akik el voltak szigetelve koruk fontos nemzeti és társadalmi kérdéseitől. Korántsem ez volt a helyzet. A nemzet életének középpontjában állottak, és elvárták tőlük, hogy fontos szerepet játszszanak az új monarchia adminisztratív és diplomáciai programjának megvalósításában. Állandó érintkezésük az udvarral azzal hozta őket kapcsolatba, amit Marx a nemzet civilizációs központjának nevezett. A Tudorok, akik korábban nagyon hatékonyan szervezték meg az angol feudális nemesség kárhozatos uralmának megdöntését, városban és falun egyaránt szövetségben álltak a burzsoázia erőivel, és nagy népszerűségnek, tekintélynek örvendtek a lakosság minden rétegében. Mint Thomas Heywood mondja: a Tudorok udvara maradt „az ország igazi agyveleje”,³ és Gabriel Harvey szavaival élve: ez volt „a fölfelé haladás és érdem egyetlen fóruma”.⁴ Egészen természetes

¹ Á. F. Leach : *The Schools of Mediaval England*, 2nd ed., London 1916. p. 310. Vö. még A. L. Rowse : *The England of Elizabeth*, London 1951, p. 497: „Talán nem helytelen azt megállapítanunk, hogy ebben az időszakban sokkal nagyobb arányban alapítottak iskolákat mint bármely más időszakban”. W. G. Zeeveld alátámasztja Douglas Bush nézeteit („*Tudor Humanism and Henry VIII.*”, a Univ. of Toronto Quarterly-ban — vol. VII. (1938.), pp. 162—177) és egészen nyilvánvalóvá teszi, „... hogy a humanista tradícióban nem volt észrevehető törés More és Fisher halála után” (*Foundations of Tudor Policy*, Cambridge, Mass., 1948. p. V.).

² F. Caspari : *Humanism and the Social Order in Tudor England*, Chicago 1954. pp. 17, 133.

³ *The Dramatic Works of Thomas Heywood* („Pearson Reprints”), 6 vols., London 1874. vol. VI. p. 20; vö. a szerző *Drama und Wirklichkeit in der Shakespearezeit* c. művével, Halle 1958. pp. 34—43, 159—168.

⁴ Idézi P. Meissner : *England im Zeitalter von Humanismus, Renaissance und Reformation*, Heidelberg 1952. p. 411.

volt, hogy sok fiatal humanista tudós az előléptetésnek ehhez a fórumához fordult. Csakhogy miközben így tettek, gyakorlati feladatokat is róttak rájuk.

Mint háttér, ez a lényegében haladó jellegű nemzeti abszolutizmus segít megértenünk az angol humanisták jellegzetesen gyakorlatias és a köznevelésre irányuló beállítottságát. Az államügyek, a korabeli oktatásügy elmélete és gyakorlata iránti érdeklődésük leghatásosabban Sir Thomas Elyot könyvében (*The Booke named the Gouernor*) jut kifejezésre, amelyet jogosan lehetne a 16. századi humanista nevelés kútfejének nevezni. Elyot és követői vetették el azt a magot, amely gyümölcseit az olyan iskolákban hozta meg, mint a Merchant Taylors' School és az ország számos más „grammar school”-ja, melyekben a fiatal generáció tagjai, közöttük Stratfordban Spenser és William Shakespeare bevezetést nyertek a klasszikus tudományokba.

Az Erzsébet-korszak korai éveiben számos fordítás jelent meg, amelyek — többek között — arra szolgáltak, hogy meghonosítsák az olasz reneszánsz pallérozottabb modorát és szépirodalmi műfajait. Ha Sir Philip Sidney nagy példaképe Castiglione volt, Spenser legnagyobb költeményéhez, a *Fairy Queen*-hez Tasso és Ariosto szolgáltak példaként. A fiatalabb nemzedék elfogadta Thomas Elyot és a korai humanisták örökségét, de igyekezett az ő kissé merev stílusukat finomabbá tenni. Már Elyot is felismerte, hogy a költészet az oktatás hatékony eszköze. Sidney és Spenser kihasználták ezt, és — mint Spenser Sir Walter Raleigh-hoz intézett híres levelében megjegyyezte — műveiket azzal a bevallott szándékkal írták, „hogy a nemes vagy főnemes személyt kipallérozzák az erényes és nemes diszciplínákban”.⁵

Mind Spenser, mind pedig Sidney aktívan támogatta a fennálló Erzsébet-kori államrendet. Nagyon is megfélelt nekik az, hogy élhettek az arisztokratikus privilégiumok nyújtotta előnyeikkel. A fennálló rendszer részesei voltak, hírnévre emelkedtek és javakat szereztek — Sidney családja már a század korábbi éveiben, Spenser pedig a későbbiek folyamán Írországból jutott birtokhoz. A század harmadik negyedére azonban a közhivatalokat az egyházi birtokok formájában már szétesztették, a pozíciókért vívott nagy harc véget ért, és az új nemesség és polgárság köre bezárult. Erzsébet — ellentétben atyjával és nagyatyjával — most egy olyan új arisztokráciára támaszkodhatott, amelynek királyhűsége kétségen felül állott, és amelynek tagjai kitűntek magukat az ország ügyeinek eredményes intézésében. Nem volt többé szükség arra, hogy új embereket alkalmazzanak a korona szolgálatában. Erzsébet hajójában már minden kiváltságos helyet elfoglaltak, és a királynő, gyanakvással eltelve minden további egyházi és társadalmi változás iránt, bizalmatlan volt az úgazdagok hatalmával szemben is, akiknek — mint Sir Thomas Smithnek és Peter Wentworthnak — megvolt az a tulajdonságuk, hogy túl hamar váltak túlzott mértékben függetlenekké. Most már elképzelhetetlen volt az, hogy egy Thomas Cromwell-féle közember a legmagasabb állami tisztségre emelkedjék. Mihelyt a tanultság bevett előfeltétele lett az udvari előrehaladásnak, meg is szűnt annak egyedüli feltétele lenni, és ahogy az arisztokrácia egyre inkább feladta negatív magatartását a humanista tanulmányok iránt, a közemberek, akik eddig a többséget alkották Oxfordban és Cambridgeben, egyszerre a gentry és a nemesség fiainak konkurenciájával találták szemben magukat. Érdekes megjegyezni, hogy míg 1571-ben Oxfordban a

⁵ The Poetical Works of Edmund Spenser, ed. by J. C. Smith, and E. de Selincourt, Oxford Univ. Press 1912. p. 407.

filii plebei még majdnem kétszer annyian voltak, mint az ott tanuló arisztokraták, alig néhány évvel később, 1588-ban ez az arány radikálisan az utóbbiak javára változott meg.⁶ Így tehát míg Erzsébet uralmának kezdeti éveiben egy közember vagy szegény ember tanult fiának kevés riválisa akadt a fiatal arisztokraták között, az évek múlásával a humanista tanultság előnyei fokozatosan kicsúsztak a kezéből. Amikor több volt a jelentkező és kevesebb állás volt, mint azelőtt, a siker létráját sokkal nehezebb volt megmászni. Egy korabeli megfigyelő szerint „a főnemes és nemes ifjak” azzal, hogy tudományos munkát és ösztöndíjakat foglaltak le, „megfosztották a szegényeket a megélhetéstől és az előrehaladástól”.⁷ John Lyly példája mutatja, hogy ekkor már egy igen tehetséges egyetemet végzett egyén számára sem volt biztosítva a tehetségéhez méltó foglalkozás.

Ilyen körülmények között kell látnunk az „egyetemi elmék” ama generációját, amely a késő 70-es és korai 80-as években fejezte be egyetemi tanulmányait. Magukba szívták a XVI. század elejének humanista örökségét, átittatódtak a klasszikus ókor nyelvezetével és eszméivel, magukévá tették az angol protestantizmus és a nemzeti függetlenség ügyét, magához vonzotta őket a hazafias lelkesedés hullámverése, de mégsem tudták visszafojtott energiájukat társadalmi tevékenység formájában felszabadítani. Számukra a papi hivatás mellett az egyedüli választás az volt, hogy megkíséreljenek a tollukból élni, jöllehet ez azt jelentette, hogy a korai London könyvpiacának Charybdis-e és a hanyatló művészetpártolás Scyllája közötti, még bizonytalan és zavaros vizekre kellett merészkedniök. Nagy volt a kockázat és kicsi a babér. Néhány fiatal és nyugtalan szellem számára a Parnasszus kísértése mégis erősebbnek bizonyult, mint a társadalmi biztonság iránti vágyakozás. Az angol humanizmus inspiráló hagyománya állt mögöttük, és ezt készek voltak elegyíteni a népszerű szórakoztatás bármilyen adott formájával, nem törődve még azzal sem, ha ez egy fogadó udvarát vagy a korai londoni színház fából összetákoltszínkörét jelentette vagy valami olyasmit, ami ma a tömeg-sajtó számára végzett munkának felel meg.

Ilyen természetű volt tehát az ő vállalkozásuk. De mi volt az eredménye? Nagyjából mindnyájan tudjuk, milyen volt a legtöbb *university wit* sorsa. De hogyan léteztek társadalmilag, milyen volt társadalmi kapcsolataik jellege? Hogyan tükröződött ez a műveikben? S végül, mi lett abból a humanista örökségből, amelyet új, eddig nem látott formában kellett tovább fejleszteniök?

Alábbi jegyzeteim megkísérlik, hogy egyetlen író művein keresztül közelítsék meg a fenti kérdésekre adható válaszok egynémelyikét. Ezt az író pedig azért választottam, mert valamennyi *university wit* közül ő tűnik számomra a legtipikusabbnak. Thomas Nashe-nek nincs olyan jelentősége a dráma történetében, mint Thomas Kyd-nek és George Peele-nek; nem éri el Robert Greene költői szintjét és meghökkentő termékenységét, és nyomába sem léphet Christopher Marlowe robbanó lángelméjének. Saját területén talán mégis ő a csoport legsokoldalúbb és sok tekintetben legtisztább hangú tagja. Minden-

⁶ A. Clark: Register of the University of Oxford, 1571–1622, Oxford 1887. Vol. II. pt. 2, p. 414.

⁷ Idézi C. S. Lewis: English Literature in the Sixteenth Century („Oxford History of English Literature”, vol. III.), Oxford 1954. p. 60.

⁸ Az én idézeteim a régebbi alapkiadásból származnak (5 vols., 1904–10), kivétel The Unfortunate Traveller, amelyet a Shorter Elizabethan Novels, Everyman edition (1957 repr.) könnyebben megközelíthető szövege alapján idézek.

esetre neki megvan az a további előnye is, hogy művei könnyen hozzáférhetők R. B. McKerrow öt kötetes kitűnő kiadásában, amely, mint azt a F. P. Wilson által gondozott újabb lenyomat is jelzi, még mindig klasszikusnak számít a brit szövegvizsgálat számos más kiváló alkotása között.

I.

Bár nagyon keveset tudunk Nashe életéről, van néhány olyan körülmény a pályafutásában, amit nagyon tanulságos megvizsgálni éppen azért, hogy jobban megérthessük humanista beállítottságának társadalmi jellegét. Nashe, miután a Cambridge-i St. John's College-ben megszerezte a B. A. fokozatot, elhagyta az egyetemet, valószínűleg azért, mert az után, hogy apja, egy Suffolki lelkész 1587-ben meghalt, már nem tudta fedezni a költségeket. Bár Nashe későbbi éveiben azt állította, hogy ösztöndíjhoz tudott volna jutni a St. John's Collegeban, meglehetősen óvatosan kell kezelnünk ezt az állítását. A lényeges mindebből csupán az, hogy ettől az időtől kezdve minden rendszeres jövedelem nélkül kellett megélnie, és nyilvánvalóan arra a pénzre vagy pártfogásra volt utalva, amit tollával tudott megszerezni. Korai pamfletje, *Az abszurditás anatómiája* (*The Anatomy of Absurdity*), úgy látszik egyiket sem hozta meg, hiszen az ajánlásban szereplő név, *Charles Blunt, Knight*, későbbi éveiben sehol nem szerepel. Nashe természetesen Londonban telepedett le, ahol bizonyára annyira lehúzta az ínség, hogy az adósok börtönét sem kerülte el. 1592 őszén elhagyta a várost egy bizonyos lord társaságában, aki Whitgift érsekkel lehet azonos, s feltehetően az ő croydoni házában írta *A nyár végakarata és testamentuma* (*Summer's Last Will and Testament*) című művét. Ha Whitgift volt Nashe patrónusa, ez a pártfogás meglehetősen rövid életű lehetett, még rövidebb mint kapcsolata Sir George Careyvel, akinek Isle of Wight-i otthonában látjuk viszont a következő esztendőben. Itt valószínűleg valamiféle titkári teendőket végzett. Nashe a szokásosnál nagyobb hálával dicsérte Carisbrook Castle urának vendégszeretétét, amelyet nyilvánvalóan még nem kezdett ki semmilyen újkeletű puritán-, illetőleg kalmárszellem. Itt-tartózkodása alatt befejezte a *Különös híreket* (*Strange News*) és az Elizabeth Careynek ajánlott *Az éj borzalma*it (*The Terrors of the Night*) és valószínűleg itt kezdte el írni *A szerencsétlen utazót* (*The Unfortunate Traveller*). Nem tudjuk, milyen okok miatt szakadt meg a kapcsolata Sir George Carey-vel. 1593 után azonban ismét Londonban lakott, valószínűleg a nyomdász John Danter házában, ahol „esetleg nyomdai korrektor vagy irodalmi tanácsadói minőségben működött”.⁹ „Éltekintve attól, hogy futó utalást tesz egy bizonyos lovagra, akit „patrónusunk”-nak nevez, s akinek személyazonosságát nem tudjuk megállapítani, de aki esetleg Sir Fulke Greville lehetett, nincs bizonyítékunk arra, hogy Nashe ebben az időben vagy később bármilyen támogatásban is részesült volna a hatalmasok részéről, sőt egyáltalán semmit sem tudunk arról, hogy s mint élt akkoriban. Arra kell következtetnünk, mint McKerrow is megjegyzi, hogy „Nashe a színpatl számára írt és a sajtónak dolgozott, de egyik tevékenysége sem hozott sokat a konyhára”.¹⁰

Így tehát ennek a fiatal *university wit*-nek is egy olyan életpálya keserűségeit kellett megízlelnie, amilyen a támogatást nem élvező Erzsébet-kori

⁹ McKerrow : vol. V. p. 28.

¹⁰ Uo.

¹¹ I. m. p. 194.

humanistáké volt, akiknek társadalmi és intellektuális függetlenségüket keserves éhezéssel kellett megvásárolniuk. Nashe műveiben nemcsak állandó nyomorát emlegeti fel, és azt is, hogy ez a nyomor hányféle cselfogásra kényszerítette, de nyíltan és néha támadóan bírálja azokat a körülményeket, amelyek a dolgok ilyenén állását okozták. Különböző pamfletjeiben, az *Abszurditás anatómiájá*-ban csakúgy, mint legismertebb röpiratában, melynek címe: *Pénztelen Péter folyamodványa az Ördöghöz* (*Pierce Penniles His Supplication to the Devil*) — maga a cím is nagyon jellemző —, ez a téma, amint azt mindjárt meglátjuk, újra visszatér. Az *újjgazdagok* ellen rohan ki, azokat pellengérezi ki, akik hasznát húznak az apátsági birtokokból, de hagyják, hogy a tanultság és a hagyományos vendégszeretet hanyatlásnak induljon. Egyik pamfletjében, a *Krisztus könnyei Jeruzsálem felettben* (*Christ's Tears over Jerusalem, Stationer's Register*, 1593. szeptember 8.) a polgári kapzsiság és a londoni kereskedőosztály szűklátókörűsége és korruptsága elleni támadása olyan heves volt, hogy Nashe-t a városi hatóságok, saját szavaival élve „szánalmasan (piteously) üldözték”. Szeretném megkockáztatni azt az állítást, hogy ez az incidens, amelyről sajnos nagyon keveset tudunk, fontos határárk az Erzsébet-kori humanizmus történetében, mivel majdnem szimbolikus módon megmutatja, hogyan növekedett a szakadék a humanista író és a polgári közösség érdekei között.

Nem szükséges itt részletesen foglalkoznunk Nashe leghíresebb vitájával, azzal, amelyet a Harvey fivérekkal folytatott. Ennek a tüzes hírlapi harcnak bonyolult történetét McKerrow fejtette ki Nashe műveihez írt előszavában. Ebben azonban rámutat egy olyan szempontra is, amit nekünk sem szabad figyelmen kívül hagynunk, még akkor sem, ha az ebben rejlő lehetőségeket nem is tudjuk nyomon követni. McKerrow megjegyzi, hogy a vitát nem lehet csupán személyes temperamentumbeli ellentétek összeütközésének tekinteni (bár kétségtelenül ez is fontos tényező), hanem tágabb társadalmi összefüggésben is kell vele foglalkozni. Cambridge-ben a Harvey testvéreket — mint tudjuk — puritán hajlandósággal gyanúsították, míg Nashe, barátaival, Robert Greene-nel, valamint John Lylyval együtt, puritánellenes beállítottságukat már akkor kinyilvánították, amikor röpiratokkal támadták a Martin Mar Prelate féle traktátumokat, amelyek a püspökök ellen irányultak és azt hirdették, hogy puritán rendszabályokat kell bevezetni az anglikán egyházban. Ekkor Nashe az ő szenvedélyes és hatásos retorikájával igen kellemetlen lehetett a városi hatóságoknak, melyek növekvő puritánsága ezekben az években az Erzsébet-kori színház történetéből is ismeretes.

Az a fontos ebből, hogy Nashe nem elvi alapon vagy valamiféle eleve adott arisztokratikus hajlandóságból emelte fel szavát a polgárság ellen. Távol állt ettől, sőt ha kellett, épp ily erős bírálattal illette az arisztokraták magatartását is, és ugyanilyen hevesen támadta a skolasztikus gondolkodás vagy a középkori irodalom feudális hagyományait, különösen a lovagregényeket. Az a tény, hogy ő írta meg a *Kutyák szigetét* (*The Ile of Dogs*) azt tanúsítja, hogy egy olyan színművet is képes volt megírni, amely még a Titkos Tanács gyanúját is felkeltette. Szállását, lázító anyagokat keresve, átkutatták, írásait elkobozták és „a viharok”, amelyek erre támadtak, Nashe saját szavaival élve olyan „megdöbbentően gyalázatosak és dühödtek” voltak, hogy „örült, amikor sikerült megmenekednie tőlük”.¹² Yarmouth-ban, az Északi-tenger egy kis

¹² I. m. vol. III. p. 154.

parti városkájában keresett menedéket. Itt töltötte azt az időt, amelyet Francis Meres *Palladis Tamiájában* „egy olyannyira bátor elme”¹³ száműzetéseként írt le. Itt nyilván barátságos fogadtatásra talált, és ez azt is mutatja, hogy a helyi polgári hatóságokra még nagyon kevésbé hatott a növekvő puritánbuzgóság. A maga részéről Nashe hálás volt a vendégszeretetért ezeknek a polgároknak, akik többnyire a halászat mesterségéből éltek. Írt is ezért egy értekezést a füstölt heringről, amit *Nashe böjti eledelének* (*Nashe's Lenten Stuff*) nevezett. Ez a pamflet nemcsak azért fontos, mert egyes részletei Nashe legjobb, lelegelevenebb írásaihoz tartoznak, hanem azért is, mert fontos bizonyossága annak, hogy kész szövetkezni a középosztállyal és mindaddig szolgálni, amíg erre az osztályra nem a korai kapitalizmusban megnyilvánuló haszonhajhászás volt jellemző. Ezt a pontot nem szabad figyelmen kívül hagyni, mivel hozzásegít minket, hogy megértsük annak a humanistának a komplex helyzetét a társadalomban, akinek létezését a monarchia és a középosztály szövetsége biztosította és tette lehetővé. Ez a szövetség azonban csak addig tartott, amíg az utóbbi sem gazdaságilag, sem politikailag nem volt egyenjogú, és amíg a középosztályban a burzsoá elem meg nem kaparintotta a vezető szerepet. Mihelyt ez megtörtént, a humanista már nem azonosíthatta magát a középosztály haladó ügyével anélkül, hogy alá ne aknázza volna hitének legalapvetőbb bázisát, amely többek között az ember teljes szellemi és fizikai potenciájának a kiteljesítését is megkövetelte.

Tehát így fogalmazhatnánk meg a humanista dilemmáját: a XVI. század vége felé a társadalmi dezintegráció szétomló alapformái fojtogatták: a Tudorok, az általuk újonnan létesített nemesség és az eddig még nem egyenjogúsított középosztály közötti kompromisszum felbomlóban volt. A szövetség mindkét tagja olyan irányban haladt, amely humanista kritériumok alapján elfogadhatatlan volt. Ezért a humanista egy olyan megoldhatatlan alternatívával került szembe, amely Roger Ascham, Sir Thomas Eliot vagy a XVI. század elején élő bármelyik kevésbé ismert humanista előd számára ismeretlen volt. Egyrészt rádöbbsent arra, hogy a középosztály vezető rétegén eluralkodik a burzsoá szemlélet, magatartásukra a nyereséghajhászás nyomja rá a bélyegét, valamint puritán szűklátókörűségük és egészen szégyenletes magatartásuk a szépművészetek iránt. Másrészt már nem fogadhatta el kritikátlanul az udvari társadalom értékjelzőit sem. Az udvar már nem segítette a fiatal tudósok érvényesülését és a XVI. század utolsó éveiben fokozatosan elidegenedett a nemzet éltető elemétől. Lord Essex kivégzése, Southampton bebörtönzése és más események rávetették árnyékukat Erzsébet élete aikonyára, bár a szűz királynő országos tekintélye egyelőre még nem hagyta, hogy elhomályosuljon az udvar, ez a legrangosabb nemzeti intézmény.

Amikor a középosztály életszemlélete egyre puritánabb lett, az udvar és az államapparátus bezárult a humanista jövevények előtt. „Már a XVI. század vége előtt akadtak jó néhányan, akik nem tudtak meghatározott helyet találni az állam fennálló szervezetében . . . ”¹⁴ A humanista a ilyen körülmények között két szék között a pad alá esett. A növekvő ellentét, amely két hatalmas ellenséges táborra szakította az országot, nem hagyott helyet annak a kulturális szintézisnek, amely egykor lehetséges volt a Tudorok vezette nemzeti szövetség talaján.

¹³ Elizabethan Critical Essays, 2 vols, ed. by G. G. Smith, Oxford Univ. Press 1904. vc . II. p. 324.

¹⁴ L. C. *Knights : Drama and Society in the Age of Jonson*, London 1937. p. 324.

Véleményem szerint a két egyre ellenségesebb osztály között fennálló kilátástalan helyzet lehetett az oka a XVI. századi angol humanizmus hanyatlásának. Ez az a dilemma, amely szinte minden másnál jobban megmagyarázza a Shakespeare nagy tragédiáinak mélyén meghúzódó feltevéseket — elsősorban a Hamletban, és amely — mint kimutatható — Nashe műveiben fejeződik ki különös erővel és a rendesenél nagyobb példázó jelentőséggel.

II.

Ahhoz, hogy Nashe munkásságát a korabeli humanista háttérrel szembeállítva vizsgáljuk meg, egy olyan műfaj kiválasztását tartom célszerűnek, amelyről elmondhatjuk, hogy a legjellemzőbb az ő írásművészetére. Nashe pamfletjeit több irodalomtörténész az Erzsébet-kori próza legjobb és legeredetibb példái között tartja számon. C. S. Lewis például nemrég megjelent *English Literature in the Sixteenth Century* című művében (amely az Oxford History of English Literature sorozat egyik köteteként jelent meg) azt írja róla, hogy „kétségtelenül az Erzsébet-kori pamfletírók legnagyobbika”.¹⁵ Ezt a megállapítást Lewis azzal toldja meg, hogy Nashe-t „tökéletes irodalmi mutatóványosnak” tartja és megemlíti, hogy „a mondanivaló — a Nashe-féle írásban — nem fontos”. A későbbiekben ezekkel a szavakkal utal Nashe témáinak jellegére: „Bár Nashe pamfletjei kommersz irodalom, igen közel kerülnek ahhoz, hogy «tisztá» irodalom legyenek, olyan irodalom, amely, amennyire csak lehetséges, tartalom nélkül való. Ha megkérdezzük, mit «mond» Nashe, a «mondani» szó bizonyos értelmében azt kellene felelnünk: semmit. Nem mond el történetet, nem fejez ki gondolatot, nem foglal állást, még a haragja is mintha inkább csak a technikájának egy része volna, semmint valódi szenvedély. Szavai felélénkítő forgószelében nem találunk gondolatot, csak képeket: groteszk és néha félelmetes következtelenség képeit, amelyek mintegy a sötét úrból zúdulnak elő. Ez az Nashe-ban, ami olyan művészekkel kapcsolja össze, mint Bosch és a kései Picasso.”¹⁶

Hosszan idéztem Lewis-t, mivel úgy tűnik nekem, hogy az ő nézete olyan véleményt visszhangoz, amely nagyon is jellemző a modern irodalomtörténeti kutatásra, — olyasmit, ami megtalálható a legtöbb fontos angol irodalomtörténetben. Hipotézisük feltehetően a következő: Nashe kiváló elme volt, a szavak nagy zsonglőre, aki cifra és némiképp bohócos szárnyaival az űrben csapkodott. Ahogyan Lewis mondja: „Nashe nem mond el történetet, nem fejez ki gondolatot, nem foglal állást”.

Mármost ez az értékelés, amelyet többé-kevésbé kritikátlanul elfogadnak, úgy tűnik, a pamfleteknek egy furcsa-mód történelmietlen értelmezésén alapul. Pedig a korabeli humanizmus krízisének fényében szemlélve mennyivel többek ezek, mint pusztán elmés retorikai buborékok! A szövegek tanulmányozása során feltárt tényekkel összhangban végzett kritikusabb elemzés szükségessé teszi a tágabb történelmi távlatba állított újraértékelést. Ezt Nashe három ismertebb pamfletjének vizsgálatára szorítkozva kísérel meg. Ezek: *Az abszurditás anatómiája* (1589), *A Pénztelen Péter* ... (1592) és *Krisztus könnyei Jeruzsálem felett* (1593).

¹⁵ I. m. p. 410.

¹⁶ I. m. p. 416.

Bár időrendileg nem Nashe első pamfletje — a *Pénztelen Péter* adja a legvilágosabb útmutatást ahhoz, amit Nashe legnyomatékosabb mondani-valójának kell tekintenünk. A pamflet a következőképpen kezdődik: Péter elégedetlen tudós, aki, mint neve is kifejezi, nagyon szűkösen éldegél. Azt mondja: „Későn feküdtem és korán keltem, a hideggel versengtem és a szűkölködéssel társalkodtam, mert minden munkám sikertelenségbe veszett, vulgáris Múzsámat lenézték és elhanyagolták, fáradozásaim nem hoztak sem megbecsülést, sem némi jutalmat, s jómagam elmém virágjában szegénység maraltéka voltam.” Ezekkel a szavakkal összegezi a magárahagyott tudós dilemmáját, akinek nem sikerült sem az udvarnál, sem egy főnemes házában patronálást találnia. Egy költeményben, amelyet Péter szerzeményeként közöl, szegénységére és mellőzöttségére hivatkozik és megjegyzi: „a nyomorúság elnémitotta minden vígságoimat”, mivel „senki sem szánja meg egy tudós nyomorát”. Érdekes megjegyezni, hogy ezek a kétségbeesítő körülmények a „békétlenségre való hajlandósághoz” vezérlik, s idáig kényszerülve, saját dédelgetett tudását is nagyon kiábrándult módon, csak így emlegeti: „hitvány ész”, valamint: „csalárd művészetek”:

„Ah! hitvány ész, ki ily sorshoz segílsz,
csalárd művészetek, viszályt szülők!
A Döröség, mely úgy bájolt, enyész —
adieu, Hívság! — megtérni készülök.
Mégis a szükség arra int: tovább!
Ki szánja meg egy tudós nyomorát?”

Ez a vers több okból is nagyon tanulságos. Mindenekelőtt felfedi, hogy egy olyan tudós, akinek a „múzsája lenézett és elhanyagolt”, mennyire hajlamos arra, hogy saját humanista tanultságát teljesen értéktelennek tartsa, amikor a megélhetés gondjával kerül szembe. „Mégis a szükség arra int: tovább!” — ez a kijelentés igen találóan illusztrálja a helyzetet, amelyben van: már képtelen arra, hogy jövedelmezőbb foglalkozást válasszon.

Péter azonban nem elégszik meg azzal, hogy neveltetését ócsárolja. „Minden gondolatom azonban ahhoz a következtetéshez vezetett” — mondja —, „hogy a világ könyörtelen, és rólam elrendeltetett, hogy szerencsétlen legyek”. „Ily módon” — folytatja — „azon kezdtem tünődni, hány értéktelen ember, aki ugyanarra törekedett, amire én, kielégítette kívánságát és gazdagság felett rendelkezik”. Péter nem jön zavarba, amikor meg kell alapozni ezt a vádat. Emlékezik „egy vargára, aki 500 fontot ért”, „egy vendégfogadósra, aki évi 40 fontot szerezhett birtoka révén” és egy gazdag „fuvarosra, aki ezer fontot ostromozott ki a lova farkából”. A szembeszökő társadalmi igazságtalanság az, ami számos súlyos sürgős kérdést vett fel vele, olyan kérdéseket, amelyeket a korabeli humanisták Lylytól Danielig bizonyára ugyanolyan rejtélyesnek és időszerűnek találtak. Így szól Péter, miután a középosztálybeli jómód ezen képviselőire utal: „Több eszem van-e nekem, mint mindezeknek?... jobb születésű vagyok-e? jobb neveltetésem volt-e? bizonynal; és kiváltságosabb vagyok-e? és mégis koldus vagyok-e? Mi ennek az oka? meg volnék-e átkozva? és honnan ezen átok?” A nyomaték ezek mögött a kérdések mögött nagyon is nyilvánvaló. Habár Péter igen bonyolult alak, akinek a szerepét nem szabad leegyszerűsíteni, nincs rá ok, hogy ezeket az aggályos kérdéseket egy melankolikus irodalmár konvencionális panaszaivá

csökkentsük. A párhuzam Péter nyomorúsága és Nashe saját szegénysége között túlságosan világosan érezhető ahhoz, hogy ne vegyük tudomásul. Péter tehát, egyebek között, a támogatást nem élvező humanistát testesíti meg, aki feladja reményét, hogy valaha is boldoguljon egy olyan világban, amely ellen-ségesen áll a tudományokkal és az irodalommal szemben. Mint Faustus — bár teljesen különböző összefüggésben és egészen más motívumokkal —, Péter is arra kényszerül, hogy az ördöghöz folyamodjék, s ez a XVI. századbeli társadalomban a közösségtől és annak keresztényi tradícióitól való humanista elkülönülés megdöbbentő fokát tükrözi. Anélkül, hogy érvelésemet túl megszűre erőltetném, úgy vélem, nyugodtan állíthatom, hogy Péter kudarca szinte szimbolikusan mutatja, hogy az Erzsébet-kori rendszer hanyatlása után az angol humanizmusnak már nem volt jövője.

Ha már elfogadtuk azt a nézetet, hogy Péter dilemmája azonos a magára hagyott korabeli humanistáéval, nem nehéz meglátni, milyen erők készültek aláásni vagy lehetetlenné tenni azokat az állapotokat, amelyek között az Erzsébet-kori humanizmus létezhetett. Péter ellenségei nagyjában és egészében a korabeli humanizmus ellenségei. Ugyanakkor ezek azok az erők, amelyek megbontják az Erzsébet-kori berendezkedés ingatag társadalmi egyensúlyát. Nashe kifogása ezek ellen az erők ellen testet ölt Péter tüzes kirohanásában egyrészt a kapzsi burzsoázia, másrészt az arisztokrata méltóság és vendégszeretet hanyatlása ellen. Ezt a kettős küzdelmet, amely számos pamfletjének állandó kísérő motívuma, nem szabad üres retorikaként kezelnünk, és azt sem lehet mondanunk, hogy mindez csupán Nashe lobbanékony vérmérsékletének természetes túlcsoordulása. Nem vitás, hogy Nashe-nak különös hajlama volt a szitkozódásra, viszont a XVI. század végén az ő vitairatai nem elszigetelt jelenségek. Ezek között és a satírának az 1590-es években tapasztalt széleskörű újraéledése között lehetséges volt és valóban fenn is állott a kapcsolat. A satíra pedig még a „mennyei” Spenserre és a szelíd Danielre (a *Musophilus*ban, 1599.) is hatással volt, Hall-lal, Marstonnal, Donne-nal és természetesen Ben Jonson-nal együtt, akinek korai komédiái talán a legnevezetesebb példák.¹⁷

Ha Nashe pamfletjeit a satírának ezzel az általános megújulásával hozzuk összefüggésbe, mondanivalójának sürgőssége és eredetisége azonnal kitűnik. Így tekintve Nashe már nem csupán a szavak zsonglőrije, hanem korai szószólója annak a humanista elégedetlenségnek, amely annyira jellemző az 1590-es évekre. Nashe panaszáról kitűnik, hogy az nem egy külön beállított-ságú, kívül álló személy egyéni síráma, hanem szerves alkotó része a humanista lázadásnak azok ellen a térhódító társadalmi erők ellen, amelyek felbomlasztással fenyegetik az Erzsébet-kori rendet. Nashe szerint milyen veszély fenyegeti a humanista tradíciót? Mi az új társadalmi erők befolyása Nashe szemléletére és írásművészetére? Milyen népi és irodalmi erőforrásokat vesz igénybe, hogy kihívásuknak eleget tehessen?

Ezekre a kérdésekre természetesen nem lehet itt átfogó választ adni, mivel nincs hely arra, hogy a két pamfletet teljes egészében elemezzük. Meg kell elégednünk egynéhány feltételezéssel. Mint arra már a *Pénztelen Péter*

¹⁷ Vö. R. M. Alden : The Rise of Formal Satire in England under Classical Influence c. munkájával (Philadelphia 1899. pp. 74—128), valamint L. B. Wright : Middle-Class Culture in Elizabethan England, Chapel Hill 1935. p. 599; F. P. Wilson : Elizabethan and Jacobean, Oxford 1945. pp. 92f. A satíra-divattal együtt fejlődött „a drámai paródia hatalmas előretörése a tizenhetedik század első éveiben” (G. Kitchin : A Survey of Burlesque and Parody in English, London 1931. p. 55).

tárgyalása közben rámutattunk, Nashe helyzetét a teljes Janúsarcúság jellemzi. Ennek legfigyelemreméltóbb példája talán az *Abszurditás anatómiája*. Az egyik oldalon az erkölcsi magatartás és ideológia feudális értékmércéit támadja, és bírálja az arisztokratikus és udvari előjogokat. Példaként említeném azt, hogy heves támadást intéz a feudális lovagregények ellen, és nagyon érdekes okokból veti el ezeket. Azt mondja: „Mi egyébre törekszenek, kérem, ezek a dadogó könyvkufárok, ha nem arra, hogy reparálgassák Vénus udvarának düledező falait, visszahódítsák a világnak a lódítás leáldozott, legendás licenciáját, s újfent utánozzák ama száműzött monostor-kotorékok fantasztá álmokképeit, akiknek mihaszna tollából eredtek a kitalált, soha-schol-sem-történt történetek, az Artúr és a kerek-asztal monda, a Kis-britanniai Artúr, Sir Tristram, a bordeaux-i Hawon, a Közrangú Nemes, Amon négy fia és a többi megszámlálhatatlan legenda elnyűtt másodlatai. Sem éveim számához, sem tanultságomhoz nem való, hogy tudományosan bíráljam eme emberek dőreségét, inkább csak az, hogy megmutassam, mennyire nem a köz javára hányják-vetik zavart képzelgésüket, mellyel dícséretet vágnak aratni meg-sem-levő tudosságukért.”

Ez valóban Nashe ereje teljében, és ez kétségtelenül egyike az általa írt legragyogóbb passzusoknak: tele van a teremtmény nyelvi kifejezés zseniális merészségével, amely bátran folyamodik alliterációkhoz, például: „a lódítás leáldozott legendás licenciáját” („forgotten Legendary licence of lying”) és a pleonazmushoz, amely oly népszerű az Erzsébet-koriszóhasználatban —, vegyük pl. ezt a hatásos frázist: „ama száműzött monostor-kotorékok fantasztá álmokképeit, akiknek mihaszna tollából eredtek a kitalált, soha-schol-sem-történt történetek elnyűtt másodlatai” — („Those exiled Abbie-lubbers frous whose idle pens proceeded those worne ont impressions of the feyned no unhere acts of Arthur...”) Nashe itt a kisajátított szerzetesrendekre céloz. — Gazdag és olykor merész szóképei olyan energiát és lendületet adnak ennek a mondatnak, amelyhez hasonló ritkaság az Erzsébet-kori prózában.

Mégis több van benne, mint csupán ez. S hármennyire megkapó Nashe vitatkozási és szókésztsége, nem szabad, hogy elhomályosítsa kijelentéseinek mélységes társadalmi jelentőségét. Nashe heves támadása a korabeli prózai lovagregények ellen tele van történelmi és irodalmi utalásokkal. Valójában nem más ez, mint indulatos elutasítása a feudális ideológiának amely — a késő középkor lovagregényeinek műfajában — széles körben fennmaradt, különösen a lakosság újszülött műveltségével és kevésbé kifinomult ízléssel megáldott rétegeiben. Nem érdektelen megjegyezni, hogy Nashe — csakúgy, mint Roger Ascham — ösztönösen felismeri a lovagregények társadalmi eredetét, valamint kulturális hatását, és ezt, utalása a „Vénus udvarának düledező falai”-ra, valamint a szerzetesekre, szintén tanúsítja. Elmondhatjuk, hogy Nashe a középkori irodalom társadalmi értékeinek elvesztésével a reneszánsz humanista felvilágosult bírálatának ad kifejezést.

Nashe antifeudális magatartása azonban nem jelenti azt, hogy teljesen elfogadja a polgári értékeket. Távol áll ettől: még ha helyesli is a reformációban rejlő szellemi felszabadulást, ez nem jelenti azt, hogy egyetért a burzsoá spekulációkkal, akik hasznat húztak a szétesztott javakból. A legnagyobb felháborodás és megvetés hangján említi a polgári földbirtokosokat, akik az egyházi birtokokat élvezték, jövedelmüket kicsikarták, mind magasabb földbéréket követeltek és bekerítették a közös földeket. „Korunk Kormoránjai”-nak nevezi és gyilkosokkal hasonlítja össze őket. „Ezek az emberek” —

mondja — „megízlelvén az egyházi birtokok mézét, mert az egyetemi műveltség után áhítoznak, hogy olyan bőségre jussanak az előbbi ezüstjével, mint amilyen őseikre szállott az utóbbi aranyával.” Helyesen látja meg ezeknek a korai kapitalista üzelmeknek a kapcsolatát a puritán ideológiával, amelynek képviselői legteljesebb megvetését és gyűlöletét váltják ki. Ők azok, akik felelősek azért, amit Nashe „közös balsorsunknak” nevez:

„Mai napság közönséges gyakorlat, s ez az, ami közös balsorsunkat nemzi, hogy a hitbuzgalom a hipokritákon díszlik páncéling helyett, s a tisztalelkűség tetszelgése a romlottság félszere, a kegyesség külszíne minden alávalóság rejteke lett. Amidőn az emberek a nyilvánosság előtt egy bensőbb elhivatottságról vallanak és meghidegülnék a könyörületesség cselekedeteiben, fölhevülnék a gyűlölségben, nagylelkűekké lesznek, de nem másban, mint a rágalmazásban, — a vendéglátás szeretetét elkerült eretnekségnek, és a jó cselekedeteket a pápasáért végzett praktikáknak tartják; vajon nem üdvös-e akkor felidézniük ismét Krisztus intelmét az Evangéliomban: Cavete ab hypocritis.”

Az utalások itt ismét messzemenőek. Nashe a nyereséghajhászást tartja a puritán attitűd lényegének: A puritánok „meghidegülnék a könyörületesség cselekedeteiben” és „a vendéglátás szeretetét . . . eretnekségnek” tartják. R. H. Tawney *Religion and the Rise of Capitalism* c. könyvében megírja, hogy a vendégszeretet megszűnése és a vonakodás a jótékonykodástól kiváltképpen jellemezte a korai puritán polgárságot. Amikor Nashe beható bírálatában „elégedetlenek társaságának” (a company of Malecontents”) nevezi el őket, megdöbbenő éleslátással ismeri fel az idők jelét.

Nem volna nehéz halmozni a példákat, amelyek mind azt bizonyítják, hogy Nashe teljes mértékben következetesen támadta a puritanizmus és a korai kapitalizmus túlkapásait. Elegendő azonban emlékeztetni idézni azt a rendkívüli epizódot, amikor Nashe-t a *Krisztus könnyei Jeruzsálem felett* kiadása után a városi hatóságok üldözni kezdték. Tulajdonképpen mi okozta ezt a polgári felbőszülést, amely a szolid polgárokat arra bírta, hogy egy pénztelen humanista intellektuelt kiűzzenek Londonból? A pamfletek szövege megadja a választ erre a kérdésre. A polgári etika mélységes és szenvedélyes megtagadása, a kapitalista embertelenség mélyreható leleplezése található meg benne. Mindent, ami az emberekben közös volt, szétfoszlat az individualista Mammon-imádat ereje: „A legjava legelőket bekerítették, a legjava gyümölcsösöket körülfalazták, a legjava érceket ládákban őrzik — vagyis minden dolog legjavát tilalommal övezték, és mindaz, amit tilalom övez, a dolgok legjava.” Ez váratlan észrevételnek tűnik a jó öreg Erzsébet-kori Angliában végbemenő gazdasági változásokról. Nashe azonban az újkeletű gazdagságot és jómódot a humanista értékek szemszögéből ítéli meg: Mi az újonnan felhalmozott gazdagság emberi jelentősége? — kérdezi, és azt az egyszerű, de megcáfolhatatlan választ adja, hogy végső fokon minden vagyon rablás. „Senkinek sincs olyan vagyona” — mondja Nashe — „ami ne valaki mástól eredne.” Az ilyesfajta megállapítások bizonyára igen fűlsértően hatottak a tiszteletré méltó kereskedőkre és úgazdag földbirtokosokra. Minden puritán buzgalmuk sem tudta Nashe-t félrevezetni: „Nincsen vallás tibennetek” — jelentette ki, — „csak a pénz szeretete”.

Elmondhatjuk, hogy Nashe a kapzsi mohóság burzsoá értékeit ugyanúgy elveti, mint a régi idők feudális etikáját. Felvetődik azonban a kérdés: mi az, amit a helyükbe állít? A válasz szükségszerűen összetett és nem is szabad

túláságosan leegyszerűsíteni. Nashe természetesen nem tudhatta teljesen elkülöníteni magát sem a középosztályra, sem pedig az arisztokráciára jellemző értékrendtől. Ebből az következik, hogy ha Nashe írásait statisztikai elemzés alá vetnénk, a gondolkodás polgári és középkori vonásainak ellentmondó keverékét találánk meg bennük. Könnyű lenne olyan példákat idézni, amelyek megvilágítanák gondolkodásának és szemléletének társadalmilag állást nem foglaló és átmeneti jellegét. Egyrészt védelmezi a kézművesek fiai számára az egyenlő neveltetés lehetőségének alapvetően középosztálybeli felfogását, de egy más összefüggésben ragaszkodik a középkori vagy feudális irodalmi koncepciókhoz, amilyenek pl. a Hét Halálos Bűn és a hasonló skolasztikus modorban készült felsorolások. Az ilyenfajta bizonyítékok alapján veszélyesen könnyű Nashe műveinek egyes oldalait úgy kiragadni, hogy azok középkori jellege legyen kimutatható (ezt tette C. S. Lewis is), vagy azzal vádolni a szerzőt, hogy a polgárság szószólója (így járt el Arnold Kettle „*Bevetetés az angol regényirodalomba*” c. jól ismert művében). Ha el akarjuk kerülni a túlzott leegyszerűsítésből eredő téves következtetéseket, jobban tesszük, ha mellőzzük ezeket a sziporkázó általánosításokat, és inkább írásainak specifikusan humanista jellegét állapítjuk meg, habár ez — mint már utaltam rá — telve van ellentmondásokkal.

Csak ha mindezt figyelmen kívül hagyjuk egy pillanatra, akkor tűnik elő művének jellegzetesen humanista világképe, amely bár végső fokon kapcsolódik a középosztály megjelenéséhez, mégis független annak nyereség-hajhászó ideológiájától csakúgy, mint annak arisztokratikus ellenállásától. Már az *Abszurditás anatómiájában* megismerjük Nashe humanista credo-ját, amikor arról beszél, hogy mi legyen a tanulás célja. Ezt mondja:

„A mi tanulásunk életünk megjavítása legyen és magános tanulmányaink gyümölcseinek a mi nyilvános viseletünkben kell meglátszódnok . . . Kerüljed a durva erkölcsöket valamint a durva szólást, és a hamis viselkedést csakúgy, mint a hamis latinságot . . . A tanulás, amelynek szerepe a vonalzóé, mellyel azok, akik gonoszul élnek, görbe útjaikat kiegyenesíthetik, ne legyen alkalom, hogy tovább romoljanak azok, akik már magukba szítták a fertőzést . . . az egysegyedüli célja a tudásnak az legyen, hogy megtanítson igazul élni . . .”

Itt azzal a központi humanista koncepcióval találkozunk, amely szerint az egyéni tanulásnak a köz szolgálatát kell elősegítenie úgy, hogy az egyéni fejlődés a társadalmi haladás javát szolgálja. Jellemző, hogy Nashe ennek az eszményképnek a megvilágítására olyan humanistákat idéz, mint More, Elyot, Ascham és Sidney, akik valamennyien a régebbi generáció képviselői, s akiknek szilárd magabiztosságát az egyéni és nagy jelentőségét a közéletben az egyetemi elmék egyike sem remélhette elérni.

III.

Mindebből következik, hogy elsősorban az alkotó műveikben tanulmányozhatjuk legjobban humanista küldetésük természetét. Mivel a fiatalabb generációt már nem foglalta le a közigazgatásban végzett munka, teremtő energiájuk sokkal nagyobb részét szentelhették és kellett is, hogy szenteljék a *szépirodalomnak*, alkotás jellegű irodalmi műveknek, amelyek iránt fokozatosan kialakult a kereslet is. Sidney kivételével. aki majdnem Nashe kortársa volt, egyetlen korábbi humanista sem vállalkozott arra, hogy kitalált prózai elbeszélés formájában művelje az irodalmat. Amikor Nashe kísérletező lelküle-

tével a pikareszk-regény műfajával próbálkozott, olyan úttörő munkát végzett, amelynek eredménye nagy érdeklődést érdemel az itt előtérben álló vizsgálat szempontjából is.

A szerencsétlen utas vagy Jack Wilton élete első pillantásra furesza könyvnek tűnik egy humanista tollából. A frivol fiatal apród történetében, amelyet a *jestbook*-modorban kezdett írni, és amelynek végén iszonyú melodramai intenzitás hangneméhez érkezik el, első pillantásra nem találunk humanista mondanivalót. Ha azonban alaposabban megvizsgáljuk, számos humanista következtetés tűnik elő, de ezek feldolgozása egy újabb tanulmányt igényelne. Itt csak két kérdést szeretnék kiemelni.

Az első az, ami Jack Wilton, a pikareszk-hős és a humanista hátterű Nashe között meglévő viszonyra vonatkozik. Ezt az összefüggést eddig még sohasem tanulmányozták megfelelően, mégis azt hiszem, bizton állíthatom, hogy Jack Wilton nem csupán a hagyományos spanyol *pizaro* másolata, hanem alakja a korabeli, támogatást nem élvező humanista céltalanságát és gyökértelenségét tükrözi. Jack Wilton szemléletmódja közeli rokonságban áll írójával. Jack Wilton gyűlöli a puritánokat, de megveti lovagi urának, az Earl of Surreynek feudális konvencióit is.

„A páncélzata” — mondja — „liliomokkal és rózsákkal volt telehintve, alapjuk csalánokkal és gyomokkal szegélyezve — szerelmében a fullánkok, keresztek és túltengő akadályok jelképéül; sisakja kerekre arányzott volt, akár egy kertész vizes korsaja, amelyből mintha vékony vízfonalak eredtek volna, miként citerahúrok, s ezek nem csak a liliomokat és rózsákat öntözték, hanem a csalánokat és a gyomokat is, hogy dúsan körülburjánozzák hűbérurukat. Ez által hordozta magán ama jelentést, hogy az elméjéből származó könnyűk, valamiképpen ama mesterséges cseppek, amelyek fején a híven utánczott vizes korsóból származtak alá, meglocsolták és éltették hölgyének iránta való megvetését (mely csalánokhoz és gyomokhoz volt hasonlatos) és nevelték törődés-szerző szépségének diadalát (melyet a liliomok és rózsák példáztak). Az ehhez kapcsolt jelmondat ez volt: *Ex lachrimis lachrimae*!”

És hogy semmi kétséget se hagyjon az iránt, hogyan értékeli Jack ezeket a lovagi konvenciókat, egy még félreérthetlenebb jelmondatot („simbole”) közöl gazdájának egyik nemestársával:

„*Nos quoque florui*mus, mint aki azt akarja mondani: mi is voltunk divatban...”

Jack Wilton alapján véve intelligens megfigyelője átmeneti korának és ugyanolyan kétélű bíráltnak ad hangot, mint amilyent Nashe pamfletjeiben találtunk. Miként a szerző, ő sem áll határozottan egyik mellé sem a két összeütköző ideológia közül. Az ő egész pikareszk egzisztenciájának mélyén ez rejlik; az, hogy a senki földjén, a szemben álló osztályok között helyezkedik el. Ez magyarázza meg és teszi lehetővé magatartásának felelőtlenségét; ez adja társadalmi függetlenségének és agresszivitásának létjogosultságát. Ha megnézzük fiatalkori, Henrik király táborában véghezvitt kópéságait — mint pl. a kapzsi lovaggal szemben, aki az arisztokrácia önhitt tagja, de pénzt burzsoá módon keres —, ugyanazt a kétélű társadalmi bírálatot találjuk, mint amit Nashe oly hevesen hirdet pamfletjeiben.

Egy másik dolog, amelyet itt kimutatni szándékozom, Nashe-nek a népi forrásokból származó inspirációjára vonatkozik. A spanyol pikareszk-regény hatását nem szabad túlbecsülni, ha kimutatható, hogy Nashe sokkal tartozik a hazai hagyomány népi elemeinek. Az Erzsébet-kori *jestbook*, valamint a

korabeli hiszékenységet beugrató pamfletek az eleven népi tradíció fontos példái, s ezek Nashe rendelkezésére állottak, és ő ezeket tétovázás nélkül és nagyon sikerülten tette részévé a humanista tanultságából eredő struktúrának. Nem ő volt az egyetlen *university wit*, aki így járt el. Valamint Marlowe Faustus népi legendájából merített, miközben teljesen új, humanista jelentőséget adott annak: úgy Greene, Peele, sőt még Lyly és Ben Jonson is a nemzeti kultúra új értelmezésére használta fel klasszikus műveltségét. Ellentétben francia és német kortársaikkal, ezek a humanisták nem vetették el a népi és nemzeti elemeket, hanem legmélyebb inspirációjukat találták meg bennük. Ez az egyedülálló, a humanista törekvés és népi tradíciók között létrejött szintézis volt az a platform, amelyről az osztályuralom terpeszkedő erőit bírálhatták.

Amint láthattuk, a humanista irodalmár ugyanolyan hévvel helyezkedett szembe a kapitalizmus társadalmi előretörésével, mint amilyen a feudális múlt arisztokratikus örökségét és ideológiáját bírálta. Voltaképpen Janus-arcú volt ez az ellenállás: kettős küzdelem az egyre jobban kiemelkedő társadalmi erőkkel szemben, amelyek összeütközése a Polgárháborúban kulminált. Ilyen körülmények között Nashe elkerülhetetlenül csatavesztésre volt ítélve, s harca a kijátszott humanizmus utóvédharca volt. Az Erzsébet-kori berendezkedést aláaknázással fenyegető bomlasztó erők közepette a humanisták számára két dolog maradt: a szatíra és a kétségbeesés. „Rohadt az államgépben valami” — jelenti ki egyik legnagyobb szószólójuk, aki leghíresebb főhősével ezt mondatja:

„Kizökkent az idő; — ó, kárhozat!
Hogy én születtem helyretolni azt.”

Bizonyára nem véletlen, hogy a kisebb írók, mint Nashe és Greene, egy olyan nagy géniusszal együtt, mint Christopher Marlowe, mind tűrni voltak kénytelenek „balsorsuk minden nyűgét s nyilait”, még akkor is, ha haláluk nem volt olyan látványos, mint a *Hamlet* zárójelenete. Az egyetemi elméket elpusztító körülmények nagyon gyászos fénybe vonják társadalmi elszigeteltségüket, mely kilátástalan utóvédi helyzetükből eredt. Nagyon is igaz, hogy ezek az egyetemi elmék elvtelenek, meggondolatlanok, gerinctelenek voltak, és néha züllöttek is; viszont egész feslettségük és erkölcsi állhatatlanságuk bizonytalan helyzetükből fakadt, abból, hogy nem sikerült helyet találniuk egy ellenséges társadalom soraiban. Végül pedig humanista álláspontjukat nem lehetett egyik osztályéval sem azonosítani; elutasították maguktól a polgárság feltörő, mind hatalmasabb rétegeit, és viszont, azok sem pártfogolták őket. Mivel az udvar többé már nem nyújtott reményt sikeres társadalmi pályafutásra, saját erőforrásaikra kellett szorítkozniuk, bármilyen bénítóak és elégtelenek is voltak ezek. Humanista örökségüket azonban készek voltak egybeolvasztani bármilyen kínalkozó népi tradícióval és szórakoztatási formával. Humanista nevelésüknek ez a fúziója a hazai népi kultúra örökös frissességével megadta nekik a nagyság lehetőségét. Többnyire éltek is a lehetőséggel, bár kelleniük és néha önmaguk ellenére, csakis azért, mert nem volt más választásuk. Azok számára, akik éltek vele, a valóban népi kultúra magvai gazdag, de nem maradandó termést hoztak; végül is megmaradtak társadalmon kívül álló humanistáknak, akik megálltak a polgári kor küszöbén, anélkül, hogy átlépték volna. Végző fokon ez a helyzet indokolja kudarcukat és nagyságukat egyaránt.

Cyrano de Bergerac és Holdbéli utazása

SZÁVAI NÁNDOR

Cyrano de Bergerac regényes, szinte legendás alakját a magyar olvasó, s talán a francia is, elsősorban Rostand népszerű tragikomédiájából ismeri: a kötekedő, nagyszájú, s sziporkázóan szellemes párbajhóst, akinek harcias végletessége azonban gyengéd és érzelmes szívet, ellágyuló és önfeláldozó jóságot leplez. S valóban ilyen volt a történelmi Cyrano is, de nemcsak ilyen, hanem ugyanakkor sokkal árnyaltabb és gazdagabb egyéniség is: nemcsak félelmes kardforgató, hanem ismeretekre szomjazó szellem, Descartes hűséges olvasója, Gassendi tanulékony tanítványa, és a megmerevedett hagyományok ellen lázadó materialista gondolkozó; nemcsak álmodozó és érzelmes lélek, hanem hol maró, hol játékos, de mindig gazdagon áradó versek költője; nemcsak jókedvű ivócimbora, hanem sokoldalú, tevékeny, szabadságához mindennekfelett ragaszkodó alkotó, korának, a XVII. század első felének egyik legvonzóbb, legsajátosabb, s tegyük hozzá, egyik legtehetségesebb embere és írója.

A kor, tudjuk, a Renaissance közvetlen örököse, s a Renaissance nemcsak az újjászületés ideje volt, a tudományok és a művészetek páratlan felvirágzásáé, hanem a születés ideje is: ekkor alakul ki és kap formát egy új társadalmi erő, a polgárság, az az osztály, amelyből később a mi Cyranónk is születik. Ez a polgárság még gyenge, nincs megfelelő politikai érettsége, hogy a maga problémáit és céljait világosan meghatározza, s ezért felszabadulásának vágyát és törekvéseit a vallás kifejezéseivel fogalmazza meg. A francia XVI. század vallásos formába burkolt ellentéteinek szenvedélyes és fegyveres összecsapásaiban a polgári célok szükségszerűen elmosódtak és nem tudták egybefogni a polgári haladásra törő erőket. Így lesz, amint látni fogjuk, a polgári felszabadulásért vívott harc legjelentősebb formája az egyéni harc a lelkiismeret szabadságáért, az egyéniség érvényesüléséért.

A XVI. század vallásháborúi, összeesküvései és lázadásai végül is a földi hatalmak megszilárdulásához vezettek: vitatlanná vált a király tekintélye és az Egyház tekintélye. A XVII. század első felében Richelieu bíboros megtörte a hűbéres főurak erejét; a történelmi nemesség képviselőinek most már díszes és üres stallumokkal, az udvari élet intrikáival kell megelégedniük, s csak a hadseregben találhattak alkalmat hatalmi vágyuk kielégítésére. A városi polgárság egyre gazdagodik, ipari és kereskedelmi vállalkozásai mellett mind gyakrabban vásárol földbirtokot, s egyre jelentősebb szerepe van az államgépezet irányításában; a parlamentek, ezek a félig bírói, félig politikai testületek, melyek tagságát vásárolni vagy örökölni is lehet, sajátosan polgári szervek, amelyek egyre nagyobb szerepet játszanak az állam és a társadalom életében, s nemegyszer a királlyal is dacolnak. A kard nemes-

sége mellett így alakul ki a nagypolgárság körében a noblesse de robe, a talár nemessége, melynek tagjai már-már egyenrangúnak érzik magukat a keresztes harcosok leszármazottjaival. Mindamellett a polgárság, vagyonának és hatalmának növekedése ellenére is, elvesztette régi politikai lendületét, s most már az abszolút monarchia keretében keresi a maga megfelelő helyét. Így születik meg a politikai egyensúly a polgárság és a feudalizmus között, az Állam látszólagos abszolútummá válik, melynek megtestesítője az Istentől felszentelt rex christianissimus, legkeresztényibb király. Nem volt üres szó XIV. Lajos híres mondása, a *l'État c'est moi*, az Állam én vagyok, mivel a király, hite szerint, s nemcsak az ő hite szerint, nemcsak minden hatalom, hanem a tévedhetetlen tudás és a csalhatatlan igazságosság birtokosa is. *De notre certaine science, pleine puissance et autorité royales avons par le présent Edict perpétuel et irrévocable . . .*, vagyis az uralkodó nemcsak „teljes királyi hatalmára és tekintélyére”, hanem „biztos tudására” is támaszkodva biztosítja ki „örökérvényű és visszavonhatatlan” rendelkezéseit.¹

De a „nagy század” klasszikus harmóniája és varázsos pompája csak a felületes szemlélő elől tudja eltakarni az elnyomás, a nyomor, a vérbe fojtott zendülések, a szűnni nem akaró háborúk tragikus valóságát. A munkásságnak, vagyis az iparosok segédeinek és a manufaktúrák dolgozóinak sorsa az előző századhoz képest is súlyosbodott. A kötelező, és hivatalosan is előírt munkaidő hajnali öt órától este hét óráig tartott, s a szerencsétlen dolgozók legfeljebb napi hat, nyolc, esetleg tizenöt solt kerestek, mikor pedig legalább húsz sol kellett a létfenntartáshoz. A parasztság helyzete talán még súlyosabb volt, mert az adóterhek elsősorban rájuk nehezedtek. „Szerte a vidéken — írja La Bruyère — fekete, fakó, napégette vadállatokat láthatsz, hímekeket és nőtényeket egyaránt; a föld fölé görnyednek, hogy legyőzhetetlen makacssággal túrják és forgassák a rögöt. De mintha mégis tagolt hangon szólnának, s ha felemelkednek, emberi arcot fordítanak feléd, s valóban emberek. Éjjel meghúzódnak viskójukban, s fekete kenyéren, vizen és pusztá gyökereken élnek.”² Maga a polgárság is elégedetlen, vagyona és növekvő ereje ellenére, mivel nagyon is fájón érzi a feudális korlátokat, melyek legfeljebb afféle felsőbbrendű bürokrata méltóságot, s az azzal járó hatalmat engedélyezik számára.

Csakhogynem ki szegülhetett volna szembe a központi hatalom mindent átfogó és mindent szabályozó erejével? A munkások szétszórtan dolgoznak, számuk még aránylag kicsiny, s főképpen nincs öntudatuk. A lakosság többségét a parasztok alkotják, a feudális rend azonban olyan szoros béklyóban tartja őket, hogy erejükből csak gyorsan ellobbanó, s kegyetlenül megtorolt lázongásokra telik (s az idők változását mutatja, hogy míg a középkori Jacquerie-k a kastélyokra támadnak, a központosított állam parasztjai az adóbehajtók ellen kelnek fel). A főurak és a polgárság utolsó szervezett ellenállása a két Parittyalázadás volt (1649 és 1652). A történetírók sokáig a feudalizmus utolsó kísérletét látták benne a korlátlan királyi hatalom megdöntésére; de az első Fronde-ot a járadékok csökkentése és a magas adók miatt elégedetlen párizsi nagypolgárok vezették, s a „parittyások” erejét maga a párizsi nép adta. Afféle alkotmánytervezetet is kidolgoztak, amelynek huszonhét pontja között az egyéni szabadság biztosítása és az adózás ellen-

¹ Idézte H. Lefebvre : Pascal. Párizs, 1949. I. k. 22. l.

² La Bruyère, Les Caractères, XI. fejezet (De l'homme), 128.

őrzése is szerepel, olyan követelmények, amelyeket másfél századdal később a Nagy Forradalom is zászlajára tűz. De hát a két lázadásnak nem volt igazi vezetője, sem határozott politikai célja, s amikor az örökös viszálykodástól meggyengülve ez az utolsó próbálkozás is összeomlott, maga a nép hasonlította e harcokat a városi sáncokon parittyázó gyermekek játékához.

A Parittyalázadás bukása után semmiféle ellenállás, de még csak az elégedetlenség sem mutatkozhatott nyíltan, s ezért most két, egymással ellentétes utat választott. Az egyik a janzenizmus volt, a nagypolgárok szellemi és erkölcsi mozgalma, amely lényegében a nemzeti gallikán Egyház jogait és hagyományait akarja érvényesíteni Róma és a jezsuiták fenyegető befolyása ellen. A janzenisták Jansenius belga püspököt követték, aki a skolasztikus teológiával szemben szent Ágoston tanítását akarta a hitbéli élet alapjává tenni. A harc az isteni kegyelem értelmezése körül robbant ki, de a két tábor ellentéte tulajdonképp sokkal mélyebb volt. Egyrészt nemzeti ellentét: a jezsuiták mindenütt, Franciaországban is, a katolicizmus római—spanyol formáját akarták érvényesíteni, a dogmatikus merevség, a zsarnokság, az inkvizíció politikai kereszténységét, s a janzenisták éppen a francia polgárság hagyományait, a humanista kultúra, sőt bizonyos gondolatszabadság jogait védelmezték velük szemben. Másfelől a jezsuiták politikai hajthatatlanságukat az erkölcs megítélésében mutatkozó hajlékonysággal párosították. Nem mintha ők maguk erkölcstelenek lettek volna, de mivel legelsősorban a vezető réteget akarták céljaiknak megnyerni, főképp azon igyekeztek, hogy a keresztény életformát a nagyurak féktelen örömeivel, sőt kíméletlen mohóságával és gyilkos kedvteléseivel is egyeztessék. A janzenisták viszont a keresztény életnek archaikus formáit, az egyszerűség, a szemlélődés, az erkölcsi szigor szépségét hirdetik, a hit mellett a szeretet, az érzelmek fontosságát hangoztatják, mivel a teológiának nemcsak az a feladata, hogy helyes hitre, hanem az is, hogy helyes életre tanítson. Pascal *Vidéki Levelei*, amelyek ebben az időben szinte az egész közvéleményt a janzenisták ügye mellé állították (s mondják, már ez első Levél is olyan erős hatással volt a jezsuiták egyik támaszára, Séguier kancellárra, hogy olvasása közben szélütést kapott s hatszor kellett rajta eret vágni), e Levelek sem időznek soká a kegyelem problémájánál, hanem Pascal már a negyedik és a következő levelekben az erkölcs nagy kérdéseit, a jezsuiták kétszínű és istentelen kazuisztikáját elemzi. De mivel az erkölcs a „mit tegyünk?” elodázhatatlan kérdésére válaszol, ezzel akarva-akaratlanul is háttérbe szorulnak a metafizika problémái, s helyettük a mindennapi élet gyakorlati kérdései kerülnek előtérbe.

Az ádáz harc végigvonul az egész XVII. századon, s a kor legnagyobb szellemeit is érinti. De a király, a nemzeti törekvésekkel szemben, Rómában látja korlátlan uralmának legfőbb eszmei támaszát: a janzenista gondolatot egyre kegyetlenebbül üldözi, híveit bebörtönzik, s az áramlat központját, a Port-Royal kolostort végül is a földig lerombolják.

Az ellenállás másik formája elsősorban abban a rétegben alakul ki, amelyet talán mai szóval értelmiségnak nevezhetnénk, egyfelől a polgárság kevésbé vagyonos köreiből, másfelől az érdeklődő, művelt, fiatal nemesurak egy részénél; a materializmus egy kezdeti, még bizonytalan, de harcok formájáról van szó, melynek híveit libertineknek, vagyis szabadgondolkodóknak nevezték, s amelynek Cyrano de Bergerac volt egyik legjelentősebb képviselője.

Szellemi fegyverzetüket az a természetfilozófia adta, amely a Renaissance Olaszországában alakult ki. Első nagy mestere Pietro Pomponazzi (1462—1525), aki a páduai egyetemen fejtette ki tanait. Pomponazzi a természet magyarázatát kereste, s mivel Arisztotelész osztályozó tudománya és az elvont skolasztikus fogalmak nem elégítették ki, magában a természetben kutatta a természet titkait. Nem hitt a lélek halhatatlanságában, tagadta a teremtetést, a gondviselést, s ugyanakkor a világ örökkévaló voltát hirdette. A csodákban szintén nem hitt. A *Varázslatokról* szóló nagy művét (De Incantationibus) egy orvosbarátja kérelmére írta, aki számos csodás jelenség magyarázatát kérte tőle. Vannak csodák, válaszolja Pomponazzi: prodigiумok, de nem miraculumok. A miraculum az a csoda, melyet a közhit Istennek tulajdonít, a prodigium viszont meg olyan jelenség, melyet nem tudunk megmagyarázni, mert nem ismerjük eléggé a természet erőit. A XVI. század embere, s maga Pomponazzi is, hitt még a verejtékező szoborban, mely nagy események hírnöke; kísértetekben, melyek jó tanácsokkal látják el az élőket; varázserőjű drágakövekben, melyeknek segítségével megláthatjuk a jövőt.³ Nincs is ebben semmi természetfeletti, mert ilyen hatást a tudós nem ismer. A tudomány épp azoknak az elveknek az összessége, amelyek a jelenségek természetes magyarázatát adják. Mint ahogy a mágnes is rokonszenvet érez az észak iránt s elfordul a déltől, vonzza a vasat és taszítja a másik mágnes-tűt, a természetfilozófusok is hasonló rokonszenvek és ellenszenvek szövevényét keresik az érthetetlen jelenségek mögött, s ezt találják a drágakövekben, amely vonzza a vihart, vagy pedig az ökörszaryban, amely elhárítja a balszerencsét. Olyan nagy az ellenszenv ereje, hogy a halál után is fennmarad, s a farkashőrből készült dob szava mindig s mindjárt elnémítja a bárányszőrből készítettet (s ezt a problémát a fiatal Descartes még egy századdal később is megvizsgálándónak tartja *Zenei kompendiumában*).⁴

Pomponazzi után Giordano Bruno (1548—1600) méri a legnagyobb csapást az arisztotelészi—skolasztikus világképre. A kor vallásos racionalizmusa hierarchikus és változatlan egységben látta a világot, középpontjában az emberlakta Földdel s csúcán a végtelen Értellemmel, aki Isten. Minden tőle függ, minden az ő Értelmében részesedik, tőle kapja világosságát és az ő fényét tükrözi. E pontosan körülhatárolt világ mindenütt csupa határozott és megmásíthatatlan érték rendje, amelyek szilárd támaszpontok a képzelet, s csalhatatlan ismérvek az ítélet számára. S ebbe a fénylő konstrukcióba hiánytalanul illeszkedik be a vallás, minden emberi tevékenység indítéka, célja és megkoronázása.

Giordano Bruno megrendíti a mindenségnek ezt a racionális rendszerét. Először is elveti a véges világ gondolatát, s a mindenségek végtelen sorát tételezi fel, ahol nincs központ, nincsenek határok, vagyis tehát nincsenek a központhoz viszonyított szilárd támaszpontok és csalhatatlan ismérvek. Brunónak ezt a lángeszű feltételezését találjuk Cyrano regényében is, mikor — az állat metaforájával élve — „végtelen világokról” szól a „végtelen

³ Korabeli tudósok hiszékenységről cf. Descartes levelét Huygenshez Mersenne-ről (1640. III. 12, Descartes, Oeuvres et Lettres. Éd. Pléiade. Párizs, 1958. 1068. l.) és Marguerite Périer: Mémoire sur la vie de M. Pascal, in Pascal, Oeuvres complètes. Éd. Pléiade, Párizs, 1957. 35 és kk. l.

⁴ Descartes ezt a művét persze sosem adta ki. Kéziratát első hollandiai barátjának, Beeckmannnak küldte, akinek iratai közt találták 1905-ben, a zeelandi könyvtárban. Megjelent az Adam—Tannery nagy Descartes kiadás (Párizs, 1891—1912.) X. kötetében.

világban”, s ugyanúgy az ellentétek egységének felfogásában is a nagy olasz filozófus gondolatát követi. Az ellentétek elmélete, amelyet a szabadgondolkodók olyan szenvedélyesen fejtegettek, a mindenség dinamizmusán alapul. „Semmiben sem találunk gyönyört — mondja Giordano Bruno — csak bizonyos átmenetben, haladásban, mozgásban.” Mert, folytatja, az éhség elszomorító és gyötrelmes, a telítettség meg elnehezíti és kedvetlenné teszi az embert; az örömet az átmenet adja e két állapot között. Mert minden, amit csak látunk, „ellentétből jó, ellentét által és ellentétben van és ellentétbe megy.”⁵ S Cyrano egyik holdbeli embere is azt állítja filozófiai művében, „hogy egyszerre létezünk és nem létezünk; hogy lehet hegy völgy nélkül; hogy a semmi valami, s minden dolog, ami van, egyben nincsen”.

Giordano Brunót a római inkvizíció égette meg, Vaninit, egyik követőjét, alig húsz évvel később, a toulouse-i parlament. Ez a kalandos életű orvos és pap csak egy Törvényt ismert, a Természetét, melyet Istennel azonosított, s következőleg egy vallást, ennek a Természetnek a vallását. A többi vallást, bizonygatta, az uralkodók találták ki alattvalóik megfélemezésére, meg a papok, hogy tisztségeket és vagyont harácsoljanak össze.⁶ Máglyák és börtönök ellenére a szabad gondolat gyorsan terjed a XVI. század végén és a XVII. század első felében, s csakhamar egyértelmű szó lesz az ateizmussal. Geoffroy Vallée, az ateizmus egyik első francia képviselője, még a XVI. század végén az emberi értelmet magasztalja a „Hit csapásaival” szemben; a vallás, mondja ő is, csak szélhámosság, s a pusztta félelmen alapszik.⁷ Ő is máglyán végezte életét, mint egy másik ateista, Jacques Fontanier, akit a XVII. század első éveiben Párisban égettek meg. Théophile de Viau-t, a századkezdet legtehetségesebb költőjét, aki játékos és friss hangú verseiben pogány életörömet hirdetett, írásaiért börtönbe vetették, s csak főúri pártfogói mentették meg a tűzhaláltól.⁸ François La Mothe le Vayer már óvatosabb volt, s talán éppen ezért mondja róla Cyrano egyik regényhőse, hogy ő éli a filozófiát, Gassendi pedig írja. La Mothe Le Vayer korabeli útleírásokban keres feltűnő példákat az emberi erkölcsök és vallások ellentmondásainak szemléltetésére, s e feloldhatatlan ellentéteket magában a kereszténységben is megtalálja: az emberi szabadság és az isteni mindenhatóság, a halhatatlan emberi lélek és az anyagi természetű állati lélek ellentmondásait. De kétségeit a kinyilatkoztatás elfogadásával igyekszik feloldani, és Richelieu kedvéért *Kis keresztény értékezést* is ír a *lélek halhatatlanságáról*.⁹

A szabad gondolat, mint említettük, fiatal nemeselek körében is népszerű volt, és mondják, hogy Condé herceg, a király unokatestvére és a kor legnagyobb hadvezére, a „nagy Condé”, mellesleg a Parittyalázadás egyik első vezetője, egy ideig szintén a libertinusok befolyása alatt állt. Közéjük tartozott a híres Méré lovag is, ugyancsak arisztokrata sarj, tudós gondolkodó, s sziporkázón szellemes író, aki magának Pascalnak is, éppen ellen-

⁵ Giordano Bruno Válogatott dialógusai. Budapest, 1950. 180. k. o.

⁶ Vanini: De admirandis Naturae Reginae Deaeque mortalium arcanis, Párizs, 1616. (A vallás kérdéseivel elsősorban a IV. dialógus foglalkozik).

⁷ Művének címe: La Béatitude des Chrétiens ou le Fléu de la Foy. Párizs, 1570. Cf. Lachèvre: Les oeuvres libertines de Cyrano de Bergerac. Notice biographique, Champion, Párizs, 1921. I. k. 23.

⁸ Cf. A. Adam: Théophile de Viau et la libre pensée en 1620. Párizs, 1936.

⁹ Petit discours chrétien de l'immortalité de l'âme. Párizs, 1637. De Richelieu halála után visszatér szkeptikus eszméihez. Cf. A. Adam: Littérature française au XVII. siècle. I. k. 308. Párizs, 1948.

téteiknél fogva, egyik ihletője volt. De a legtöbb fiatal nemesnek a szabadgondolkodás inkább csak ürügyül és indoklásul szolgált, erkölcstelen életük filozófikus magyarázatára. Molière *Don Juan*ja is szabadgondolkodó főúr, aki „Isten szerelme” helyett az „emberiség szerelmére” esküszik, s akinek, mint inasa mondja, „a matematika a vallása”. Színpadi bűnhődése senkit sem téveszt meg. „Az ateista — írja egy kortárs — látszólag megsemmisül, de tulajdonképp ő forgatja fel és semmisíti meg a vallás alapjait és éppen a Louvre-ral szemben, s egy keresztény herceg palotájában”¹⁰ (vagyis a Palais-Royalban, ahol akkor Molière színháza működött). A darabot eleinte óriási sikerrel játszották, de a király parancsára csakhamar levették a műsorról, s csak majdnem kétszáz évvel később, a 19. század közepén,¹¹ mutatták be újra.

A *Don Juant* a század másik felében. 1766-ban tiltották be: a fiatal király már kezébe vette a hatalmat, s az egész országot a maga képére akarta formálni. A század első felében viszont, amikor a központi hatalom már megszilárdult, de még nem foghatta át az élet minden területét, hallatlanul pezsgő, termékeny és termékenyítő szellemi élet folyt, a silány és értékes művek valóságos forgataga, a hősiesség, a tudományszomj és az életöröm ideje, a *Cid* romantikus szerelmének, a descartes-i *Értekezés* messzehangzó üzenetének, a tudósoknak és a libertinusoknak a korszaka. A szabadgondolkodók szellemes, csípős és könnyed mondatai, akár műveikben írták őket, akár a szalonok vagy kocsmák vidám légkörében hangzottak el, hatásosabbak voltak, mint a filozófiai rendszerek, s főleg, mint a Sorbonne skolasztikája. Mersenne a fizikus pap, kitűnő tudós és Descartes gyermekkori barátja, egy 1623-ban közreadott művében már ötvenezerre becsüli a párizsi ateisták számát.¹² „A fal alapzatát támadják — panaszolja Silhon, a hagyományos hit egy másik védelmezője —, magukat az alapokat ássák alá és az egész épületet romba akarják dönteni.”¹³

A szabadgondolkodók mindenekelőtt morális problémákkal foglalkoznak, a megmerevedett társas formákat akarják mielőbb széttörni, hogy az élet visszanyerje természetes jogait, s újra régi szépségében és gazdagságában bontakozzék ki, valahogy úgy, ahogy Theophrasztosz, Vergilius, Apuleius, Plinius, Plutarkhosz, Platón, ezek az oly méltatlanul háttérbe szorított gondolkodók hirdették. A libertinusok általában nyíltlelkű, megértő emberek, akik mindenütt a szépet és a jót keresik, s csak egy álláspontot utasítanak el, a szűkkeblű dogmatizmust, az olcsó bizonyosságnak ostoba önelégültségét. Éppen azért fordulnak olyan szenvedélyes érdeklődéssel koruk új tudománya felé, amely a XVII. század elején forradalmat jelentett az emberi kutatás történetében, és már nem az úgynevezett minőségek vizsgálatával, hanem az összefüggések, vagyis törvények rendszerének feltárásával törekedett az objektív megismerésre.

Hogy Cyrano regényének jelentőségét megértsük, ismerni kell azt a tudományos felfogást, amely ellen a *Holdbéli utazás* szerzője a maga irodalmi fegyvereivel harcolt. A kor hivatalos tudósa, a Sorbonne professzora, ismerte például a megdörzsölt ámbra delejes erejét és persze a mennydörgést is,

¹⁰ In *Rochemont* : Observations sur la Comédie de Dom Juan. Id. Molière: Oeuvres complètes. Éd. Pléiade. Paris. 1959. I. k. 895.

¹¹ 1847. január 15-én.

¹² *Questiones celeberrimae in Genesim*. Idézve Lefebvre i. m. I. k.. 103. l.

¹³ *Discours sur l'immortalité*. Vö. *A. Adam* : Histoire de la littérature française au XVIIe siècle. I. k. 300 és kk. l.

de nem gondolt e tünemények esetleges összefüggésére. S mivel ő is mindennek a végső okát kereste, s ezeket az okokat rendszerint meg is találta, a két említett jelenséget homlokegyenest ellenkező elméletekkel magyarázta. Az anyagi világ szerinte térben és időben körülhatárolt, s valósággal összezugorított. Mersenne szerint például a Nap hat és fél millió kilométerre van a Földtől (holott a mai számításunk szerint a közepes távolság 149 504 000 kilométer), s a mindenség peremén mozdulatlanul fénylő csillagok legnagyobb távolsága is csupán 79 millió kilométer. A Föld kora, állapította meg La Peyre, a „kronológusok fejedelme”, az Úr 1634. esztendejében pontosan 5954 év, s egy tiszteletreméltó hagyomány egyúttal azt is tudni vélte, hogy szerdai napon, az őszi napéjegyenlőség idején teremtették. Maga a Föld is nagyon szegényes; hogy csak egy példát említsünk, a rovarok kivételével csupán százhatvan szárazföldi állatot tartanak számon. Amellett a természet megannyi forma és szubsztancia, melyekhez különböző minőségek járulnak, a meleg, a nedvesség, a kékség, és így tovább, s ezeknek a kombinációi magyarázzák a dolgok változatosságát. Ez a természet szigorú hierarchia alapján épült, s rendjében mindig az ember szükségleteihez alkalmazkodik. Egy kívülről bevetített lényeg ismerve alapján mindenütt megtalálják a magasrendűt és az alacsonyrendűt; vannak például tökéletes és vannak tökéletlen állatok (persze nem fejlődéstani szempontból, ami akkor ismeretlen fogalom volt), az oroszlán végtelenül nemesebb a szúnyognál, a szerencsétlen sertés viszont a „legocsmányabb állat”. (Olyasféle rangsor ez, mintha biológia a növényeket hasznosságuk szempontjából, a pillangókat meg esztétikai ítéletek alapján osztályozná.)¹⁴

A tudomány feladata mindig az volt, hogy az embernek valami bizonyosságot és biztonságot adjon ebben a titokzatos világban. Az állandót keresi tehát a változóban, az egyszerűt az összetettben. Minden kor minden tudósa, nemcsak a mai, az ésszerűségre és a tapasztalásra épít, de az akkori kutató ésszerűsége és tapasztalása még azt mutatja, hogy a világon négy elem van; a föld, a víz, a levegő és a tűz, s hogy minden anyagi dolog ezeknek a keveredése. Meggyújt egy fáklyát; ha elejti, a földre hull, de csak a fáklya, mert a láng minden helyzetében felfelé tör. Ez az ellentét, gondolja, a rokonszenv hatása, olyasféle erőé, mint a delejesség. Vannak tehát nehéz testek, melyekben elsősorban föld van, s ezek a Föld felé igyekeznek; s vannak könnyűek, melyekben több a tűz, s ezért a tűz hazája, vagyis a holdon túl elterülő régiók felé szállanak. Már Arisztotelész is megállapította, hogy egy tárgy annál gyorsabban esik, minél közelebb kerül a földhöz, mint ahogy a barom is meggyorsítja lépteit, ha már közel érzi az istállót. Ugyancsak a mindennapi tapasztalás bizonyítja, hogy egyetlen tárgy sem mozdul önmagától, vagyis a test természetes állapota a nyugalom, s minden mozgó testet egy másik test, végső fokon nyilván maga az Úristen mozgat.

A tudomány és a technika (amelyet akkor még arsnak, művészetnek neveznek) még nem talál egymásra. Az alkimistának van laboratóriuma, a hivatalos tudósnak nincs; a laboratórium gyakorlati célokat szolgál, a tudós viszont szemlél és gondolkodik. A technika mélyen a tudomány alatt áll, mint ahogy az iparos is alacsonyabb rendű a szabad embernél. Ma már nehéz elképzelnünk, milyen erős volt ez az előítélet, és mennyire megnehezí-

¹⁴ Vö. Histoire de la science. Encyclopédie de la Pléiade. Párizs, 1957. 367—534. l. (Origines de la pensée scientifique moderne.)

tette a tudomány fejlődését. A hivatalos tudós nem követte Arkhimédész példáját, s talán éppen Arkhimédész szellemében cselekedett, mivel e nagy bölcs, írja Plutarkhosz, „sohasem jegyezte fel, hogyan szerkesztette hadi gépeit; sőt mindig is megvetette és alacsonyrendűnek tartotta a gépek feltalálásának és készítésének tudományát, s általában minden mesterséget, amely gyakorlati haszonnal járt, és csak olyan műveket írt, amelyeknek szépsége és emelkedett volta nem keveredett egybe a mindennap szükségleteivel.”¹⁵

A kopernikuszi fordulat (amely a *Holdbéli utazás* egyik legelevenebb és legmulatságosabb jelenetének, az alkirályyal való beszélgetésnek szolgáltatót témát) a XVI. század derekán történt, s a XVII. század elején Kepler, Galilei és Descartes a matematika és a kísérlet kettős bázisán megteremtik a modern tudomány alapelveit. A minőségi fizikát a mérhető, és számjegyekben formálható mennyiségek fizikája váltotta fel. Kepler matematikai törvényekben fejezi ki a bolygók Nap körüli pályáját. Galilei az inga mozgását és a testek esését vizsgálva pontos számításokat végez; csillagászati távcsöve segítségével felfedezi a Jupiter holdjait és a Vénusz fázisait, s így gyakorlati bizonyosságát adja Kopernikusz feltevésének. Descartes fizikája végül egyetlen roppant matematikai építmény: *In otitis hibernis componens mysteria naturae cum legibus matheseos, utriusque arcana eadem clavi reserari posse ausus est sperare* — mondja büszke és megható sírfelirata.

Ennek az új tudományos gondolkodásnak a kialakításában jelentős szerepe van a szabadgondolkodók egyik szellemi vezetőjének és Cyrano mesterének, Pierre Gassendinek (1592–1655). Ez a látszólag jámbor és feddhetetlen életű kanonok, tanításában és műveiben az újkori materializmus egyik első képviselője, s a *Holdbéli utazás* tudományos gondolatait Cyrano legelsősorban Gassenditől kaphatta. Gassendi szintén elfordult Arisztotelésznek a skolasztikában megmerevedett elméleteitől, s az ókori atomelmélethez tér vissza. Mivel semmi sem jöhet létre, mint mondja, a semmiből, a konkrét testeknek elemi részekből kell állniuk. Ezek az elemi részek, vagyis atomok, áthatolhatatlanok, különböző a nagyságuk, az alakjuk és a mozgásuk, s e tulajdonságok változó csoportosulása adja az érzékelhető minőségeket. A horgas atomok például egymásba kapaszkodhatnak, s mivel így meglassul a mozgásuk, a nehéz testeket alkotják; a kerek és sima atomok viszont megőrzik kezdeti sebességüket, és a könnyű testeket, például a tüzet alkotják. A hegyes atomok adják a csípős vagy a keserű dolgokat, a gömbölyűek viszont a folyékonyakat vagy édeseket. Minden anyagi természetű tehát, s az anyag szükségszerű tulajdonsága a mozgás. A látást és a hallást is csak a mozgás magyarázza. A testek felületéről állandóan atomok áramlanak, melyek a testek formáját megtartják, s az érzékszervek ezeket az úgynevezett idolumokat fogják fel, s közvetítik az értelemnek. Gassendi nyíltan tagadja a velünk született eszmék létezését, vagyis másképp a léleknek a testtől független képességeit. A vakon született ember nem fogja fel a színeket, s érzékszervek nélkül semmi fogalmat nem alkothatnánk. Gassendi tehát már Locke előtt megállapítja, hogy semmi sincs az értelemben, ami előzőleg már nem volt meg az érzékekben. Gassendi követésével most már a modern epikureizmus alkotja a szabadgondolkodó mozgalom filozófiai alapjait mind a világ magyarázatában, mind pedig az erkölcs kérdéseiben,

¹⁵ Idézve Histoire de la science. 376 és k. l.

s ezeket a tételeket fejezi ki Cyrano is, a maga mindig eredeti, találékony s nemegyszer költői módján, a *Holdbéli* utazásban.

*
* *

Savinien Cyrano Párisban, 1619-ben született.¹⁶ Szárd származású ősei, tehetős polgáremlők, a XVI. században telepedtek le a francia fővárosban. Az író nagyapja halkereskedő volt, majd jegyzői tisztséget vásárolt, s kisebb birtokokat is szerzett, többek között Bergeracot, amely Páris közelében, a Chevreuse völgyében feküdt, ugyanott, ahol a Port-Royal kolostor állt. Ennek a birtoknak nevét használja aztán nemesi címként, s valljuk meg, jogtalanul, a mi Cyranónk. Az apa, Abel Cyrano, a párisi parlament ügyvédje, a kor szokása szerint fiát egy kollegiumban nevelteti. Savinien nehezen viseli el az iskolai élet korlátait (igazgatóját, egy neves és köztisztviselőben álló tudóst, később a *Pórujárt tudálékos* című vígjátékában figurázza ki), s alig hogy szabadul onnan, a fiatalok divatos és féktelen életmódját követi, ideje javát kocsmákban tölti, s az apjától időnkint kicsikart pénzt nagyrészt kártyaasztaloknál veri el. Talán hálátlan külseje miatt is keresett vigaszt és elégtételt jókedvű cimboráinak társaságában. „Apró szeme — írja barátja és író társa Dassoucy — szinte elveszett szemöldökének bozótjában, s tövében széles és hajlott orra azoknak a fecsegő és sárgászöld madaraknak a csőrére emlékeztetett, amelyeket mostanában Amerikából hoznak ide.”¹⁷ Mint annyi társa, ő is a katonaságnál akarja kielégíteni kalandvágyát, egy gascogne-i gárdacsoportba lép be, s itt valóban Casteljalous a kapitánya. Cyrano csakhamar félelmetes és híres kardforgató lesz, de dicsőségét már ekkor is az irodalomban keresi. „Láttam egyszer — írja róla hűséges barátja, Henri Le Bret, aki később Cyrano posztumusz műveit is kiadja, s az Előszóban magáról a szerzőről is megemlékezik —, amint egy elégián dolgozott a gárdakörletben, oly elmélyülten, mint hogyha semmi zaj sem lett volna körülötte.”¹⁸ De közben részt vesz a háborúban is, a német határ közelében harcol, kétszer súlyosan megsebesül, s 1640-ben meg kell válnia a katonai szolgálattól.

Párizsba visszatérve az új tudományt és filozófiát tanulmányozza, s Gassendi tanítványa lesz. A materialista filozófus környezetében ismerkedik meg Molière-rel, aki — mint Boileau írja — „nagyon szerette Cyranót”. De megismerkedik a „burleszk”-költőkkel is, Dassoucyval, Scarronnal, Tristan L’Hermite-tel, akik minden áltisztességet és hamis dicsőséget kicsúfolnak, s még az olimposzi isteneket is a maguk esendő gyarlóságában mutatják be. Nyilván az ő műveikre emlékezik majd Cyrano, amikor Énokhot és Illés prófétát szent glóriával nélkül ábrázolja a földi paradicsomban. Ne gondoljuk azonban, hogy Cyrano máris a gondolkodó és az író békésebb életformáját választotta. Továbbra is nagyszájú, kötekedő fiatalember, akinek hőstetteiről valóságos legendák keringenek: hogy ölte meg a Pont Neufön, óriási túlerővel küzdve, egy komédiás kardforgató majmát; hogy parancsolt

¹⁶ Adatok: P.—A. Brun, Savinien de Cyrano de Bergerac. Sa vie et ses oeuvres. Párizs, 1893. F. Lachèvre, Notice biographique. In Oeuvres libertines de Cyrano de Bergerac. 2 kötet. Párizs, Champion, 1921. H. Weber, Introduction. In Cyrano de Bergerac, L’autre monde. Párizs, Éd. Sociales. 1959.

¹⁷ Idézte Lachèvre i. m. I. k. 37. l.

¹⁸ Idézte Lachèvre i. m. I. k. 39. l.

le a színpadról egy népszerű színészt, mert őt sértegette; hogy futamított meg száz bérgyilkost, akik egy megcsúfolt nagyúr meghízásából költőbarátja fülét akarták volna lenyesni. Eközben élete egyre nehezebb lesz. Valósággal nyomorog, sokszor egy betevő falatja sincs (igaz, nagyrészt saját könnyelműsége miatt), emellett súlyos betegség is gyötri. „Egy padlásszoba az én Louvre-om — írja *Betegség* című költeményében —, egy ócska köpeny egyetlen takaróm, csupasz fal a függönyöm s negyedévenként ha kapok új lepedőt, éjjel patkányok járnak boszorkánytáncukat körülöttem.” 1648-ban, miután elveszti apját, Cyrano kisebb járadékokat örököl, de csak ideig-óráig menekül a nélkülözéstől, mivel nemcsak jövedelmét, hanem nagyrészt a tőkét is elkölti.

Most már valóban az irodalom az ő egyetlen menedéke: amit a kard és az apai vagyon nem hozott meg számára, az irodalom tán meghozza a dicsőséget és a gondtalan életet. Verseket, satirikus leveleket ír, egy vígjátékra, sőt tragédiára is gondol, s ekkoriban születik meg a *Holdbéli utazás* terve is. Közben őt is elkapja a Parittyalázadás forgataga. Epés költeményekben támadja a király első miniszterét, Mazarin bíborost, aki az elégedetlenkedők szerint minden baj és nyomorúság okozója. Egyik versét hetykén a maga nevével kezdi: „Én magam, Cyrano, vagyok a szerző!” Aki eddig csak bajvivó voltam, folytatja, most lám verselő lettem, mivel ebben a zürzavarban a kard mellett tollat is kell ragadni. A vers végén bitófával fenyegeti a „zsarnok minisztert”.¹⁹ Egyik levelében viszont egyenesen azok ellen fordul, akik alacsony származása miatt támadják meg Mazarint. „Nem születésük különbözteti meg az embereket, hanem Erényük.” De aztán „visszataszító szerelemmel” vádolja a minisztert: „gyermekekre áhítozik, bár sosem lehetne apjuk” s végül egyenesen Attilához, Isten ostorához hasonlítja.²⁰ De a Fronde második szakaszában, amikor a lázadás már csak pártütő főurak becsvágyait szolgálja, Cyrano táborát változtat, s most Mazarin ellenfeleit, elsősorban Scarront támadja, a hirhedt *Mazarináda* szerzőjét: „Jertek csak ide, burleszk-írók, s nézzétek ezt a kórházat Apollótok testében!” ... (Scarron, a világszép Françoise d'Aubignének, XIV. Lajos későbbi titkos feleségének a férje, nyomorék volt.) „Minden nap meghal hol egyik, hol egy másik tagjában, s nyelve marad utolsónak, hogy jajkiáltásában megismerjétek az ő gyötrő fájdalmát. Nem üres beszéd ez, magatok is látjátok; mióta hozzátok szólok, talán már az orrát vagy az állát is elvesztette. Hallgassátok csak ezt a fecsegő múmiát.”²¹ Ellenfelei persze azt mondták, hogy a miniszter egyenesen megvásárolta az írókat. De valószínűbb, hogy Cyrano, aki nyomorúságában is gőgös maradt, s büszkén ragaszkodott függetlenségéhez, inkább a maga szabadgondolkodó példaképeit követte, akik, mint La Mothe Le Vayer, Mazarin hívei voltak. Nyilván nevetségesnek találja a lázadó nagyurak nemzetieskedő hetvenkedését, s a múltat idéző szólamait. (S hogy milyen üres szólamok voltak, mi sem mutatja ezt jobban, mint az az egy körülmény, hogy a lázadás bukása után Condé herceg az évszázados ellenséghez, a spanyol királyhoz menekült.) Cyrano kozmopolitának vallja magát. „A becsületes ember, mondja a *Parittyások ellen* írt levelében, nem francia, se nem német, se nem spanyol,

¹⁹ *Cyrano de Bergerac. Oeuvres libertines.* Párizs. Champion, 1921. II. k. 73. l.

²⁰ Uo. II. k. 123. l.

²¹ Uo. II. k. 145. l.

hanem az egész világ polgára, s mindenütt megtalálja a hazáját.”²² A *Holdbéli utazásban* is kicsúfolja az önhitt spanyolt, aki szerint „a mindenség csak azért teremtett embereket, hogy a spanyoloknak szolgáljanak, s nem is lehet semmi a természetben, ami nevetségükre volna”,²³ Mert mi a tétje, írja ugyanitt, a sok szenvedésnek, vérnek és áldozatnak, amit a haza nevében kérnek a népektől: csupán csak annyi, hogy „körgalléros vagy csipkegalléros király” uralkodjék-e rajtuk.²⁴ De ne gondoljuk, hogy Cyrano korát megelőző demokrata volna. A *Parittyások ellen* írt levelében csodálattal szól Gabriel Naudéről, aki szintén szabadgondolkodó volt (Páduában, Pomponazzi városában tanult) s aki egyik művében Machiavelli eszméit fejtegeti. Akárcsak Naudé vagy La Mothe Le Vayer, Cyrano sem igen bízik a „tudatlan és minden babonának hódoló” népben. „Én csak azt állítom, mondja Levelében, hogy a népi kormány a legsúlyosabb csapás, amivel Isten egy országot sújthat.”²⁵

A nyomorúság, s az a szándéka, hogy műveinek gyűjteményét kiadhassa, végül is arra kényszerítette Cyránót, hogy a kor divatja szerint ő is főúri pártfogót keressen. Arpajon herceget választotta, aki vitéz hadvezér volt, egyébként pedig azokhoz a művelődni vágyó széplelkekhez hasonlított, akik a könyvek címét és tartalomjegyzékét olvassák csak, s az elő- és utószavak kincsén gazdagodnak. Ez most nagy szerencse volt, mert ha a herceg ismeri Cyránónak a műveit, nyilván nem támogatta volna kiadásukat. De így, *Vegyes művek* címmel 1654-ben, s két negyedrétt kötetben, Arpajon hercegnek ajánlva, megjelent Cyrano két színdarabja és „vegyestárgyú” Leveliinek gyűjteménye, miután *Agrippina halálát* már az előző évben is bemutatták, azonban merész hangja miatt olyan botrányok mellett, hogy hamarosan levették a műsorról. Ugyanezt a tragédiát több mint háromszáz évvel később, egy mai párizsi színház újra műsorára tűzte.

Cyrano nem örvendhetett soká növekvő népszerűségének. Művei megjelenésének évében titokzatos körülmények között egy gerenda zuhant a ejére. Már akkor is merényletről, papok által feltűzött fanatikuskok gyilkosági tervéről beszéltek, s maga az író is egyik Levelét „Egy gyilkos és rágalmazó jezsuitához” intézte, aki arra biztatja tanítványait, hogy öljék meg Cyránót.²⁶ Mindezek után ez a feltevés nem lehetett egészen alaptalan. Ugyanezt a jezsuitát, Nicolas Hérault-t, a Clermont-kollégium tanárát (ebben az iskolában tanult Molière, s később Voltaire, Robespierre és Victor Hugo) a párizsi bíróság felelősségre is vonta, mivel rendjének morális kazuisztikája alapján azt tanította, hogy bűn nélkül megölhetjük a rágalmazót, ha másként nem tudunk ellene védekezni. (A cselekedetek erkölcsi megítélésének ilyen és hasonló kazuisztikus magyarázata ellen írja Pascal mindössze két esztendővel később híres *Vidéki leveleit*.) Azonban Frédéric Lachèvre, aki 1920 táján Cyrano főbb műveinek kritikai kiadását gondozta és levéltári kutatásai alapján az író életét is megírta, és aki különös módon egyesítette magában egyrészt a polgári tudós szinte aggályos pontosságát, másrészt a szabadgondolkodók iránt érzett meghökkentő ellenszenvét, Lachèvre nem hisz a merényletben, s helyett azt gondolja, hogy Cyrano régi betegsége a baleset idején, vagy valamivel később, már az író agyát is megtámadta. Akármilyen okból is

²² Uo. II. k. 130. l.

²³ Les états et empires de la lune. Párizs. 1959. 89. l.

²⁴ Uo. 106. l.

²⁵ Oeuvres libertines. II. k. 130. l.

²⁶ Oeuvres libertines. II. k. 197. l.

történt, a *Holdbéli utazás* szerzője aránylag fiatalon halt meg, harminchat éves korában, 1655-ben.

Regényes élet, érdekes ember, de ez az ember és ez az élet harmonikus egységet alkot. Cyrano egyénisége látszólag ellentétes vonásokat mutat: bohém és tudós, katona és filozófus, érzelmes barát és irgalmatlan ellenfél. Ez a kalandor, és már-már cinikusnak tűnő lélek végtelenen érzékeny volt, s a mindennapos szokások, a megmerevedett formák és beidegzett előítéletek szintjénél mélyebben akarta megragadni az emberi kapcsolatokat; s minden szertelenségén, hetvenkedésén és arcátlanságán túl, küszködő, nyomorúságos életének nemegyszer romboló hatásán túl az őszinteség szándékát, sőt a tisztaság vágyát is kitapinthatjuk életében, s érezzük, hogy, mint Rostand Cyranoja, ő is nagy és szép gesztusok bűvöletében élt, ha nem is abban a leegyszerűsített, s kissé vérszegény formában, ahogy a népszerű tragikomédia a századvég ízlésének és nyárspolgári romantizmusának szellemében mutatja. Cyrano hűséges barát, s szeretteiért életét is kockáztatja, de egy semmiség is elég, hogy odaadó ragaszkodását épp olyan heves gyűlölet váltsa fel. Dassoucyval például egy sült kappan miatt vész össze, s fuldokolva keresi a gyalázó szavakat: „Hé, túlságosan arcátlan vagy ahhoz, hogy életben maradj, ha engem egyszer megsértettél . . . és ha már nem segítek többé, olyan lapos léssz, hogy egy földet nyaló bolha sem tud majd megkülönböztetni az utca kövezetétől.”²⁷ Orvosát (mert szegénynek nagyon is szüksége volt orvosokra) sosem akarta kifizetni, valósággal bujkált előle, sőt még ki is csúfolta; a szolgálokat viszont, akik apját halála előtt ápolták és akik semmit sem kereshettek rajta, fölös bőkezűséggel jutalmazta. A társas illetéssel, a jómodor előírásaival, a szokványos lovagiassággal sohasem törődött, de mindennekfelett tisztelte az igazságot, a szépséget és a szabadságot. Ha egyszer valami újat fedezett fel egy munkában, írja a hűséges Le Bret, „mindig azt mondta, hogy ez éppen olyan jelentős kincs, mint akár új földrészek felfedezése.”²⁸ Ezt az újat akarja ő is olvasóinak átadni, minden veszéllyel, üldözéssel és fenyegetéssel dacolva. S ha meggondoljuk, mily elővigyázatosan hangsúlyozta Gassendi vagy Descartes a hit tiszteletét, csak azért, hogy kutatásuk belső szabadságát megőrizhessék; ha olvassuk, hogy La Mothe Le Vayer mily politikai óvatossággal fogalmazta meg tudós dialógusait, akkor látjuk csak, milyen kockázatot vállalt Cyrano az igazságért. Amiről szabadgondolkodó társai csak baráti összejöveteleken szóltak, s műveikben csak nehezen tapintható célzások formájában fejeztek ki, mindarról ő nyíltan szól, és a *Holdbéli utazás*ban a tudományos ateizmusnak valóságos programját tárja elé.

Ez a sokoldalú, színes, ellentéteiben is gazdag egyéniség mindennek-előtt alkotó, vérbeli író, aki nagyon jól ismeri és becsüli a szavak művészetét. „Mindig is helyesen cselekszünk, írja öntudatosan, ha helyesen szólunk.”²⁹ A kezdődő racionalizmus büszke optimizmusa ez, s változatlan vonás Cyrano nagyon is változó életében. Irodalmi hitvallását egyik barátja, Le Royer de Prade *Költői Művei*hez írt Előszavában fejti ki: „A század ízlése, mondja, csak az ízetlen dolgokat szereti, a csattanókban megnyilvánuló tűz viszont igaz érzéseket tükröz. A költészet a képzelet gyermeke, s ahogy kifejezésében,

²⁷ Idézi *Lachèvre* i. m. 31. l.

²⁸ Uo. 33. l.

²⁹ *Oeuvres libertines*. II. k. 108. l.

ritmusában és rímeiben eltér a köznapi beszédétől, tartalmában is különböznie kell a szokottól.”³⁰ Cyrano maga is a csattanók, a kihegyezett és hatásos fordulatok költészetét művelte, s stílusa, ahogy Charles Sorel, a kor kritikusa megállapította, „a kifejezések kettős értelmével játszik”.³¹ De versei, bármily lendület, képgazdagság és hajlékonyság van is bennük, ma már inkább témájukkal, az akkori életet megvilágító nyíltságukkal, s nem költői szépségükkel hatnak. Igen sok *Levelet* is írt, amelyeknek erőteljes, lávaszerűen ömlő nyelve tudatos ellentétet mutat a mind egyöntetűbbé váló, s fegyelmezett klasszikus prózával, de végsőkéig fokozott metaforáikat, az egész világot átfogó szimbolikájukat a mai átlagos olvasó már nehezen tudja követni.

Két színdarabját ezzel szemben alig érintette az idők múlása. A *Pórljárj tudálékos* hőse, mondottuk, Cyrano volt iskolaigazgatója, s a nagyképzű professzor mellett a nagyzóló katonát, az olasz komédia e másik tipikus alakját is megtaláljuk ebben a vígjátékban. Lám, a mester és tanítványa, mondhatná a rosszmájú olvasó, de Cyrano nyilván nem önmagát rajzolta meg a csodálatos kalandjaival dicsekedő hadfiban. Valami természetfeletti bőség, a rabelais-i stílusra emlékeztető áradás jellemzi ezt a vígjátékot, s a bolondos ötletek, vaskos tréfák és groteszk jelenetek sodra csodálatos lendületet ad a műnek. Tudjuk, Molière Cyranótól kölcsönözte egyik legmulatságosabb jelenetét, a *Scapin furfangjainak* híres gályaepizódját, és a szállóigévé vált „Mi az ördögöt keresett azon a gályán?” a *Pórljárj tudálékos*ban hangzott el először.

Az *Agrippina halála* témájában és felfogásában a Cyrano által annyira csodált Tristan L’Hermite *Seneca halála* című tragédiájára emlékeztet, de, mondja Antoine Adam, a XVII. század irodalmának legjobb mai ismerője, „bármilyen erőteljes is Tristan műve, Cyranóé oly magasan áll felette, mint egy lángeszű alkotás egy tehetséges alkotás felett”. Az indulatok és szenvedélyek meg-megújuló összezsapása végletes feszültséget teremt a darabban. Cyrano itt teljesen elvet minden klasszikus mértéket, és ha olykor túloz is, lélegzetelállítóan izgalmas jeleneteket mutat be. A tragédia tulajdonképp egy összeesküvés drámája, de nem szokványos összeesküvése, mert a pártütők legközvetlenebb törekvése, hogy egymást veszejtsék el. „Az utolsó jelenet csodálatos tömörsége, írja Adam, egyedülálló a francia tragédia történetében. De a darab felfogása eltért a szokványos gondolkodástól, s legalább két vakmerő rész is van benne: az istenek kicsúfolása, s az az állítás, hogy a halállal minden befejeződik... Ezért a tragédiát betiltották és az ortodox kritika megtagadta e remekműtől azt a helyet, amelyet megérdemelt volna, s ma is megérdemelve.”³²

De igazi halhatatlanságát Cyrano két regényének, elsősorban a *Holdbéli utazásnak* köszönheti. Mindakettő a szerző halála után jelent meg, a *Holdbéli utazás* 1657-ben, a *Nap államai és birodalmi* 1662-ben, de csak megcsonkított formában, mivel Le Bret, akire Cyrano kézíratait bízta, a vallásellenes részeket elhagyta, vagy legalább tompította. A *Nap* kézírata elveszett, de a *Holdbéli utazásnak* két kéziratát is megtalálták a párizsi,

³⁰ Uo. II. k. 40. l.

³¹ Vö. Adam i. m. II. k. 114. l.

³² Adam, i. m. II. k. 117. és k. l.

illetve a müncheni nemzeti könyvtárban, s a század elején Németországban, majd 1921-ben Párizsban az eredeti szöveg is megjelent.³³

A két regény képzeletbeli utazás, az a műfaj, amelyet Morus *Utópiája* és Campanella *Napállama* máris népszerűvé tett. A fantasztikus útleírást már az Ókor is ismerte, de a nagy felfedezések korában, amikor a Föld képe megváltozott és az emberek látóhatára egykettőre kitágult, amikor új népekkel együtt új szokásokat és erkölcsöket is megismertek, olyanokat, amelyek nemegyszer homlokegyenest különböztek az addig egyetemes érvényűnek vélt keresztény erkölcsi felfogástól, ez az irodalmi forma is új jelentőséget kapott: a fennálló társadalom szatírája lett, ugyanakkor egy eszményi társadalom álmaképe. De nemcsak az óceán végtelenje mögött elterülő földrészek, hanem maguk a csillagok is közelebb kerültek az emberekhez. A nemrég felfedezett távcsövek többek közt azt is megmutatták, hogy a Hold nem az a fénylő, sima, változhatatlan égitest, aminek addig tartották. Nem meglepő tehát, hogy az emberek képzelete valósággal csapongani kezdett. Sorel *Francion* című regényében már 1623-ban így ír: „Azt hiszem a Holdban is van világ. Azok a foltok, melyeket telített korában az arcán látunk, nyilvánvalóan földrészek, s ott is vannak barlangok, városok, erdők, szigetek, ... fénylő részei pedig megannyi tengert jeleznek, amelyek világosak lévén a tükör üvegéhez hasonlóan a Naptól kapják fényüket ... A mi Földünk viszont ennek a másik világnak a Holdja.”³⁴ Maga Gassendi is felveti a kérdést, vannak-e élőlények a Holdban és más csillagokban, és az érvek és ellenérvek felsorolása után arra a következtetésre jut, hogy vannak. Az angol John Wilkins pedig 1638-ban és 1640-ben két értekezésben is bizonygatja, hogy a Holdon is élnek emberek és mi is eljutunk oda egy nap. Ez a Wilkins nem fantaszta, hanem az angol egyház prelátusa, s a matematika és mechanika neves tudósa.³⁵ Egy másik angol, Francis Godwin, ugyancsak anglikán prelátus, 1638-ban regényt írt *Az ember a holdban* címmel, melynek francia fordítását Cyrano is olvasta,³⁶ s a regény hőseit, a spanyol Gonzalest a maga művében is szerepelteti.

De Cyrano ennyi előzmény után is újat és eredetit tudott adni. A *Holdbéli utazás* nem pusztán útiregény, hanem filozófiai regény is (s ezen a téren Voltaire remekműveinek távoli, s nem méltatlan hírnöke). De bármily jelzőt teszünk a regény szó elé, a *Holdbéli utazás* mindenekelőtt regény, amely érdekes helyzeteket, változatos alakokat és mulatságos kalandokat sző egybe. Játék és találékonyosság, bizarr furcsaság és mély meggyőződés találkozik minden lapján. Mi is érezzük, mint mulathatott az író, mikor a bibliai csodákat a maga leleményével is megtoldja, hogy annál nevetségessebbé tegye őket. S nem Voltaire-re kell-e megint gondolni, mikor ájtatos hangú iróniáját olvassuk? Amikor például az alkirályal együtt méltatják „a jezsuita atya buzgalmának szép példáját”;³⁷ vagy amikor a regény végén arról szól, hogy Isten „csak azért nem küldte el (a holdbéli embereknek) az evangéliumot, mivel tudta, hogy visszaélnének vele, s e keménységük

³³ A müncheni kézirat első kiadása: *L'autre monde, ou les Etats et Empires de la lune*. Dresden, 1910. (Kiadó: Leon Jordan), majd Lachèvre i. kiadásában mindkét kéziratot közli.

³⁴ Idézi Lachèvre 53. l.

³⁵ Wilkins Éртекезései 1655-ben franciául is megjelentek, *Le monde dans la lune divisé en deux livres* címmel.

³⁶ 1648-ban jelent meg. Vö. *Adam*, i. m. II. k. 146. l.

³⁷ *Les états et empires de la Lune*. 46. l.

miatt aztán még súlyosabb büntetést érdemelnének a túlvilágon”.³⁸ De említ-
hetnénk a földi paradicsom poétikus rajzát is, vagy akár a Galilei-per szatírá-
ját. Az álom, az ironia és az éles értelem e hármas egybefonódása Eluard-t,
a költőt is olyannyira megkapta, hogy a regény több oldalát is idézi a *Múlt*
költészetének első antológiájában.

Ugyanakkor a *Holdbéli utazás* páratlan ismeretterjesztő mű is. Cyrano
nemcsak arra ügyel, hogy az elmélyedő részeket mulatságos kalandok vált-
sák fel, de még a tudományos elméleteket is páratlan leleménnyel mutatja
be. Amikor például az úr létezését bizonyítja (tudjuk, ez a kor egyik nagy
tudományos problémája, s például Descartes és Pascal ellentétének is egyik
formája), amikor a Föld forgásáról vagy az érzékelés magyarázatáról szól,
általában Gassendi tanítását követi, de mesterének nehézkes és bölcséleti
terminusokkal túlterhelt stílusát feloldja, a kérdéseket egyszerű formában,
de a lényegyet megőrizve fejezi ki, s mindig talál valami színes, érzékletes,
vagy akár mehökkentő képet a probléma szemléltetésére. Gondoljunk csak
a hallás magyarázatánál a kis lantos alakjára, vagy a folyóra, amely akara-
tától, de nem a körülményektől függetlenül hajtja a malmot, vagy moz-
gatja az órát.

Az erkölcsi problémák felvetése viszont csak merészségében eredeti.
Cyrano persze a Renaissance természetimádatának örököse, s akárcsak Rabe-
lais, ő is a természetes életért harcol, de általában megelégszik azzal, hogy
a földi szokások ellentétét mutassa meg a Holdban. Így hát a szabad szerelem
uralkodik a Hold boldog világában, s a nő akár a hatóságnál is bepanaszol-
hatja azt a férfit, aki tartózkodó vele szemben; a megtartóztatás nem dicsé-
retes, hanem egyenesen bűn, s a nemi szervek képmásait nyilvános tisztelet
övezi; ugyanott a gyermekek parancsolnak a szülőknek, hiszen az ő fiatalos
erejük és lendületük többet ér, mint az öregek élettapasztalata, amely meg-
annyi gyávaság és megalkuvás összegezése csupán; a békés halál és a tisztas
temetés a legsúlyosabb csapás, mellyel a bűnösöket sújtja a bíróság. Hogy
értsük mindezt? Talán valami megkésett kamaszos túlzásnak, de amely
mögött a képmutatás ádáz gyűlölete rejlik, és őszinte törekvés is, a természe-
tesebb emberi kapcsolatok megteremtésére. S nem önmagát mentegeti-e
Cyrano a démon szavával: „Tudom, az igazságnál jobban kedveztem a
gyermekeknek, s őket védve talán a magam lelkiismerete ellen is szóltam.
De mivel meg akarom törni azt a gőgöt, amellyel egyes apák kicsinyeik
gyengeségét kihasználják, úgy kellett cselekednem, ahogyan egy hajlott fát
is kiegyenesítenek: addig húzzák a másik oldalra, míg csak a két görbület
egyetlen egyenessé nem válik.”³⁹

De Cyrano regénye mindenekelőtt engesztelhetetlen és harcoss állás-
foglalás az egyházi hatalom és a skolasztikus világfelfogás ellen. S ha témáinak
a bőségét nézzük: geocentrizmus és a Föld keringése; a vallásos és filozófiai
antropomorfizmus; a vallás keletkezése és fennmaradásának oka; isteni
csodák; a lélek halhatatlansága, emberi és állati lélek; az élőlények foly-
tonossága a legparányibb állattól az emberig; a szellem és a test elválaszt-
hatatlan kapcsolata; a világ teremtése és az anyag örök volta, s mindezek
betetőzéséül az ateizmus meggyőző elmélete: a problémák oly sora ez, amely
csak a XVIII. század materialista filozófiájában virágozik ki teljes gazdagságá-

³⁸ Uo. 161. l.

³⁹ Uo. 118. l.

s már Cyrano is olyan érveket talál, amelyeket a nagy enciklopédisták is változtatás nélkül használnak fel. Diderot is például Cyrano okfejtését ismétli, mikor a valószínűségszámításra alapozza a világ kialakulásának elméletét, vagy amikor Pascal híres fogadását cáfolja. Így lett Cyrano a francia XVIII. század egyik legjelentősebb előkészítője, azé a századé, amelyet Michelet, a nép történésze, az igazi „nagy” századnak nevez, így kapcsolódik az ember ihaladás állandó áramlatában, s ez adja meg időszerűségét a mai olvasó számára is.

Joseph Conrad és az imperializmus

VÁMOSI PÁL

1.

„Conrad már a XX. századba vezet el bennünket. Nemcsak egyszerűen műveinek megjelenési időpontjáról van szó, hanem a teljesen megváltozott történelmi szemléletről is. A *Nostromo*¹ világa a modern imperializmusnak, a háborúnak és erőszakosságoknak világa ...”²

Arnold Kettle neves angol marxista kritikus e megállapítása kijelöli Conrad helyét az angol és a világirodalomban. De kiegészítésül hangsúlyoznunk kell: Conradnak nem csupán szemlélete és magatartása modern, hanem alkotómódszere is, erényei és hibái egyaránt előremutatnak, mindenekelőtt természetesen ami a polgári regényt illeti.

Mert még konzervativizmusának, arisztokratizmusának árnyalatait is modernnek kell mondanunk. Félelme a tömegektől, a szociális forradalmaktól és végső soron az anarchiától nagyon is huszadik századi jelenség: pontosan kifejezi a polgárság önbizalmának megrendülését, katasztrófa hangulatát.

E tanulmány nem terjed ki Conrad szemléleti tévedéseinek elemzésére, — művészetének csupán haladó vonásait óhajtja fölmérni. De az elemzésnek ilyen módja szükségképpen az arányok eltorzulásával jár együtt, és így megeshet, hogy az olvasó — az egyoldalúság büntetésekképpen — nem annyira Conrad művészetének az alantiakban több-kevesebb részletességgel föltárt haladó eszméit értékeli majd túl, mint inkább a csupán sejtetett gyengeségeit.

Hadd hangsúlyozzuk hát, hogy Conradnak még tévedései is tiszteletre-méltóak, mert becsületos szándékból fakadnak, mély humanizmusában gyökereznek.

Íme N. Djakonova szovjet kritikus értékelése:

„Jelentősége abban áll, hogy társadalom-politikai szemléletének korlátai és utópista nézetei ellenére is volt bátorsága bemutatni a tőke egyre növekvő hatalmának végzetes hatását és a gyarmati imperializmus ragadozó voltát.”³

És valóban a múlt század utolsó évtizedeiben, amikor — ahogyan ezt Kettle írja — „az imperializmus elterjedése világtörténelmi tényezővé vált, a jelentékeny angol írók közül csupán ketten — Kipling és Conrad — néztek szembe e jelenséggel. De kettejük közül csak Conrad vált igazán nagy művésszé, mert csak ő vizsgálta meg kellő becsületességgel az imperializmus mibenlétét.”⁴

¹ *Nostrome* (1904), Doubleday, Page, 1926. Magyarul nem jelent meg.

² *Arnold Kettle* (ld. Irodalom p. 63)

³ *N. Djakonova* (I. Irodalom 23. o.)

⁴ *Arnold Kettle* i. m. p. 69

Mindez arról tanúskodik, hogy a hűség — ezúttal az igazság iránti hűség — nemcsak Conrad művészetének egyik legfontosabb motívuma, hanem az író jellemének is pillére. Nem véletlenül beszél a *Sötétség mélyén* narrátora, Marlow — Conrad szócsöve — ilyen szenvedélyes szavakkal:

„... gyűlölöm a hazugságot, megvetem, nem tűrhetem, nem azért mintha egyenesebb volnék, mint más, hanem mert a hazugság engem egyszerűen megrémít. Valami halálos illatot, a halandóság ízét érzem a hazugságban — és éppen ez az, amit gyűlölök és megvetek ebben a világban ...”⁵

2.

A hazugság gyűlölete vezeti el Conradot az imperializmus mibenlétének és módszereinek leleplezéséhez, ébreszt föl benne rokonszenvet a gyarmatosítás áldozatai iránt. Haladó eszméi tehát — legtömörebb fogalmazásban — két, egymással történelmileg is, meg lélektanilag is összefüggő gondolatcsoportot foglalnak magukban:

a) a fajok közti egyenlőség és

b) az antiimperializmus

eszméjét.

Érdemeit nem csökkenti az a tény, hogy tengerészéletének élményei valóban egyedülálló tárgyi anyagot szolgáltatnak eszméi igazságának alátámasztására. A tapasztalatok gyakran csupán engedelmes játékszerek az alkotó ember kezében, s így valóban becsület kérdése, ki mit formál belőlük. E tanulmány során módunk lesz bemutatni, milyen emocionális erővel dolgozta föl Conrad a vándorútjai során gyűjtött nyersanyagot, milyen élességgel és tisztánlátással fogalmazta meg ennek alapján az imperializmussal és a faji gyűlölettel szembeni vádiratát.

Az említett vándorutak a Nyugat-indiai-szigetektől a Távol-Keletig és Ausztráliáig vezetik el Conradot. De legvilágosabban két tájékon tapasztalta a kolonializmus átkait: a maláj szigetvilágban és a Kongóban.

Conrad több éven át: 1881—1887-ig járta a Távol-Keletet, hajója kikötött Bangkokban és Szingapurban, a mai Malájféldön és Indonéziában egyaránt. Behajózta két óceán partvidékét, az indonéz szigetek nagyobb folyóinak tájait, és nemcsak Kelet egzotikumát szívta magába, hanem megszerette népét is. Helyszínen szerzett ismereteit tanulmányai és olvasmányai egészítik ki és így nem csoda, ha írásainak nyomán szinte föltérképezhetnénk e hatalmas terület egykorú földrajzi, társadalmi és erkölcsi arculatát.

E sokéves barangolások során látottakhoz mérve a kongói utazás tapasztalatai jóformán csak futó élményeknek volnának mondhatók. Conrad az 1890-es esztendő második felét, összesen tehát csak hat-hét hónapot töltött a Belga Kongóban, mégis e viszonylag rövid idő alatt megdöbbentő tapasztalatokat szerzett. „A kongói utazás előtt csak pusztá állat voltam” — írja barátjának, Edward Garnettnek. Igen, ezek az élmények rázták föl igazán Conradban az érző, mély humánussal eltöltött embert, itt ébredt rá a gyarmatosítás aljasságára és mérte föl azt a mély erkölcsi szakadékot, amelybe a kolonializmus az emberiséget taszította.

⁵ „Heart of Darkness” a *Youth and Two Other Stories* (1902) c. kötetben; magyarul a *Sötétség mélyén*, a *Narcissus négere*, Európa, 1960 c. kötetben, 276 o.

Mind e tapasztalat megszerzésére a történelmi időpont is kedvező volt: 1876 szeptemberében alakította meg II. Lipót belga király azt a szépnévű, de annál ocsmányabb szándékokat takaró nemzetközi társaságot, amely a Kongó kirablására volt hivatott. De néhány esztendőnek kellett még elteltie ahhoz, hogy e társaság „emberszeretetet sugárzó” álarcát ledobja és kimutassa valódi ábrázatát. Conrad épp „jókor” érkezett, az ország kifosztása 1890-ben már a maga mezítelen valóságában folyt.

3.

Conrad morális világgépének egyik legfontosabb szereplője a „közülünk való” ember. Első pillanatra úgy tűnhetnék, hogy ez a fogalom — amelyet kiváltképpen Marlow használ szívesen — az emberiségnek csupán egy szűk körét: a bátor, önfeláldozó, dolgos tengerészek szektáját jelöli. De a mai Conrad-kutatás e fogalomnak ily szűkkeblű értékelésén már túljutott; a valóság az, hogy az említett tengerész-típus a „közülünk való” embernek erkölcsi mércéje, de nem egyedüli képviselője.

Hogyan is lehetne másképpen? Conrad a *fajok és nemzetek közti barátság* egyik legvonzóbb hirdetője. Legvonzóbb, mert nem nagy szavakkal él, épp ellenkezőleg, — szinte szótlánul, pusztán művészetének erejével fogja össze egyetlen nagy családba az emberiséget. Bizonyítékul elég erre ennyi: rokon-szenves hősei sorában megtaláljuk a maláj törzsfő Karaint,⁶ a német kereskedő Steint,⁷ a szlovák paraszt Gooralt,⁸ az olasz munkás Nostromót, az orosz diáklány Nathalie Haldint,⁹ a dán Freyát,¹⁰ a svéd Heystet.¹¹ Ezt a sort folytathatnánk hasonló változatossággal, kiterjeszthetnénk a conradi gonosztevőkre is, de sehol még csak nyomát se lelnénk a nemzeti vagy faji elfogultságnak. És ez megint csak azért is különösképpen tiszteletreméltó vonása Conradnak, mert levelezéséből és kortársi visszaemlékezésekből tudjuk, hogy „mint magánember” igenis elfogult volt, ha nem is faji, de nemzeti vonatkozásban.

Színesbőrű hősei nem barbárok és nem is primitívek, se értelmileg, se érzelmileg. Conradra jellemző ugyan az egyszerű emberek iránt érzett rokonszenv — az egyszerű hűségesek külön csoportot alkotnak erkölcsi hierarchiájában —, de színesbőrű hőseihez korántsem egyszerűségük miatt vonzódik. A következő sorok sokkal bonyolultabb érzelmi szálakról tanúskodnak:

„Akadnak, akik azt hiszik, a bennszülöttek nem nyitják meg szívüket a fehéreknek. Roppant tévedés. Senkisé nem nyitja meg szívét annak, aki uralkodni akar fölötte, de a vándorhoz és baráthoz, aki nem oktatni és uralkodni jön, aki nem kér semmit és mindent elfogad, ahhoz, igen ahhoz — tábor-tűznél, a tenger közös magányában, folyóparti falvakban őserdők-övezte tisztásokon — olyan szavakkal szól, amelyek nem ismernek se fajt, se színt. Az egyik szív megszólal, — a másik figyel...”¹²

⁶ „Karain” a *Tales of Unrest* (1898) c. kötetben; magyarul nem jelent meg.

⁷ Lord Jim (1900); magyarul Lord Jim, Hungaria, 1949.

⁸ „Amy Foster” a *Typhoon; and Other Stories* (1902) c. kötetben, magyarul: Amy Foster, az Öregek és fiatalok c. kötetben, Pantheon, 1929.

⁹ Under Western Eyes (1911); Nyugati szemmel, magyarul nem jelent meg.

¹⁰ „Freya of the Seven Isles” a *Twixt Land and Sea; Tales* (1912) c. kötetben; Freya, a Hét Sziget leánya, magyarul nem jelent meg.

¹¹ Victory (1915); Győzelem, magyarul nem jelent meg.

¹² „Karain” a *Tales of Unrest* (Bernhard Tauchnitz, Leipzig, 1898) c. kötetben p. 40.

Ugyanilyen mély szeretetről vallanak e tömörségükben is sokatmondó szavak a maláj törzsfő Karainról:

„Tengerek kalandora volt, számkivetett, uralkodó, — és nekem nagyon jó barátom.”¹³

Nem csodálkozhatunk hát azon, hogy az önfeláldozó hűségesek leggyönyörűbb, legszívszorítóbb alakjait épp a bennszülöttek soraiban találjuk. Ha Conrad csak Tamb’ Itam (*Lord Jim*) vagy Jaffir (*A szabadító*)¹⁴ alakját mintázta volna meg, már akkor is ragyogó emléket állított volna a fajok közti barátság eszméjének.¹⁵

A rövid kongói tartózkodás, amely egyébként is zaklatott menetelések és hajóutak egymásutánja volt, az emberi rokonszenvnek más árnyalatát: a halálra gyötört négerek iránti szájalom és a fosztogatók iránti megvetés érzését ébresztik föl Conradban. Kapcsolata a négerekhez lazább, mint malájokhoz, de együttérzése a gyötrelmek láttán mélyebb, szenvedélyesebb. Talán az egész világirodalomban páratlan az a megdöbbentő kép, amelyet a kongói „infernóról” fest:

„Az volt a szándékom, hogy sétálok egy kicsit az árnyékban, de alighogy odáig jutottam, úgy éreztem, az infernó valamelyik sötét bugyrába kerültem . . .

Fekete alakok gubbasztottak, feküdtek, ültek a fák között, fatörzsekhez támaszkodva, földhöz tapadva; a tompa fény itt kiemelte, ott eltakarta alakjukat; valamennyiük magatartásán a kín, a lemondás, a kétségbeesés uralkodott . . .

Lassan haldokoltak, — ennyit világosan láttam. Már nem voltak ellenségek, se gonosztevők, már nem látszott rajtuk semmi földi — most már csupán a betegségnek és éhhalálnak e zöldes homályban össze-vissza heverő fekete árnyékai voltak. A parti öbölből hozták ide valamennyit, meghatározott időre, jogérvényes szerződések alapján, és itt azután az idegen környezetben, a szokatlan tápláléktól megbetegedtek, elvesztették munkaképességüket, és ezért megengedték nekik, hogy félremásszanak pihenni. Ezek a haldokló árnyékok olyan szabadok — és csaknem olyan átlátszók voltak, mint a levegő. Most fölismertem a fák ágai alatt csillogó szemüket. És ekkor, lefelé pillantva, kezem táján egy fejet láttam meg. A fekete csontváz teljes hosszúságában kinyújtózkodott, vállát a fának támasztotta, szemhéja lassan fölemelkedett, a besüppedt, óriási, üres tekintetű szemgolyó fölnézett rám mélyről jövő, vak, fehérés villanással, amely azután lassan kialudt. Fiatalnak, szinte gyerekeknek látszott . . . Nem tudtam egyebet tenni, mint hogy kivettem zsebemből egy darab jó kétszersültet . . . és felé nyújtottam. Ujjai lassan zárták körül, fogták meg az ennivalót — se mozdulat, se pillantás több nem esett . . .

Ugyanennek a fának közelében még két hegyesszögű csonttömeg ült, földhözva lábát. Egyikük állát térdére támasztotta és elviselhetetlen, iszonyatos révületben a semmibe bámult; a testvér-agyém, mintha nagy fáradtság gyötörné, homlokát pihentette térdén; szerteszét heverték a többiek, az

¹³ u. o. p. 18.

¹⁴ *The Rescue; a Romance of the Shallows* (1920); *A szabadító*, magyarul nem jelent meg.

¹⁵ Épp ezért tartjuk megdöbbentően szűklátókörűnek Richard Curle tanulmányát (I. Irodalom), amely harmincegy conradi hősről ad elemzést, de egyetlen szóval sem említi meg a bennszülöttek alakjait.

eszméletlenségtől az összes lehetséges változatokba torzulva, akár valami vérfürdőt vagy döghalált ábrázoló kép alakjai. És amíg én a borzalomtól megkövülten álltam, az egyik teremtmény kezére-lábára támaszkodva föl-emelkedett és négykézláb a folyóhoz indult, hogy igyék. Tenyeréből szűr-csölte a vizet, azután fölült a napsütésben, lábszárait keresztberakta maga elé és gyapjas feje csakhamar mellestojára billent.”¹⁶

Látni fogjuk, hogy Conrad e szenvedésekért — e fekete Auschwitzért — egyedül a gyarmatosítókat teszi felelőssé. De mielőtt erre rátérnénk, előbb még arról kell szólnunk, hogy a színesek iránti barátság, rokonszenv és szá-nalom érzése a fajok közötti egyenlőség eszméjének csupán egyik oldalát világítja meg. A másik oldal a *fehér „felsőbbiség”* bajnokainak megvetéssel teli kritikája.

Megint csak azt kell mondanunk, hogy aligha akad századeleji író, aki annyi gyilkos iróniában részesítené ez álszent, szemérmetlenül hazug pöffeszkedőket, mint Conrad.

Igaz, egyik-másik rokonszenves hőse, mint például Jim vagy Lingard,¹⁷ bennszülött közösségek vezetőjévé válik. De ezt a rangot nem erőszakos eszközökkel vívják ki, hanem a bennszülöttek bizalmának és szeretetének megnyerésével, a nép önzetlen szolgálatával, és ha a sors könyörtelen játéka folytán elvesztik a nép bizalmát, úgy végzetük be is teljeseedik. Nem felsőbb-ségről van tehát szó, hanem épp ellenkezőleg, a fajok közti barátságról: Jim és Doramin egyenjogú fegyvertársak, Patusan népének egyaránt hivatott vezetői, Jim és Dain Waris pedig barátok.

De még így is az a vád érhetné Conradow, hogy Jim vagy Lingard ábrázolása a fehér faj eszményesítésével egyértelmű. Ezt leginkább az a tény bizonyíthatná, hogy a történelmi személy, akinek figuráját az író fehér hőseinek alakjába oltotta — ti. James Brooke, Saravak „radzsája” —, korántsem volt ilyen „eszményi” jellem. Ámde Jimnek és Lingardnak, mint a fehér faj képviselőinek eszményesítése és a fehér faj felsőbbiségének hirdetése közt mély elvi szakadék tátong. Mert Conrad — a neoromantika kiemelkedő művésze — fehér és nem fehér hőseit egyaránt eszményesíti, s így ez az ábrázolási mód nem az egyik faj hátrányára, a másik előnyére történik.

Vizsgálódásaink szempontjából ezért nem is Jim vagy Lingard, Doramin vagy Jaffir alakjának idealizálásáról kell szólnunk — ez Conrad alkotó-módszerének elemzésénél jutna fontos szerephez —, hanem a fehér „felsőbb-ség” hirdetésének, mint a gyarmati hódítás egyik eszközének kritikájáról.

Conrad tisztában van azzal, hogy a kolonializmus ügynökei többségük-ben közönséges kalandorok, akik mind erkölcsi, mind kulturális tekintetben méltatlanok az európai névre. Jellegzetességük, hogy irtóznak minden való-ságos munkától, megvetik a bennszülötteket, csak egyetlen vágy él bennük: az ország minél gyorsabb, minél alaposabb kifosztása.

Íme a „haladás bajnokainak” nyilatkozata:

„Könnyű életünk lesz itt. Csak üldögélünk és gyűjtögetjük az elefánt-csontot, amit ezek a vadak hoznak majd nekünk. Ennek az országnak, végül is megvannak a maga előnyei.”¹⁸

¶¶

¹⁶ A Sötétség mélyén, 259/60. o.

¹⁷ Több Conrad regény hőse, de itt elsősorban a Rescue-beli szerepére gondolunk.

¹⁸ „An Outpost of Progress” a Tales of Unrest c. kötetben p. 129; a Haladás bajnokai, magyarul nem jelent meg.

Ezeknek a minden erkölcsi elvet megcsúfoló, fosztogatni jött egzisztenciáknak ironikus ábrázolásánál Conrad gyakran folyamodik groteszk elemek alkalmazásához:

„Egyszer már nem tudtam visszatartani magamat és megkérdeztem, tulajdonképpen mi a csodának jött ide.

— Pénzt csinálni. Mit gondolt, mi másért? — felelte gúnyosan. Aztán elkapta a trópusi lázat, és úgy kellett cipelni, póznára akasztott függőágyon. És mert nyomott vagy százhusz kilót, vég nélküli veszekedéseim támadtak a teherhordókkal... A következő napon a függőágyat... a menet élén indítottam el. Egy órával később egy bozótban akadtam az egész vállalkozás roncsaira — emberre, függőágyra, nyöszörgésre, takarókra, rettegésre. A súlyos pózna lenyúzta szegénykém orráról a bőrt.”¹⁹

De talán még a fenti soroknál is gyilkosabb, mert leleplezőbb a következő idézet rezervált iróniája:

„De kiderült, hogy egyike vagyok a Munkásoknak is — nagybetűvel, tudják. Olyasmi, mint a világosság követe, mint valami alacsonyabb rangú apostol. Ez idő tájt sok efféle badarságot lehetett olvasni és hallani, és ezt a kitűnő asszonyt, aki mind e handabandázás forgatagának kellős közepén élt, magával ragadta az ár. Addig emlegette, hogy a „tudatlan milliőkat föl kell szabadítani szörnyű szokásaik járma alól”, amíg, szavamra, kényelmetlenül éreztem már magamat. Végül is merészkedtem megjegyezni, hogy a Társaság profitért dolgozik.”²⁰

A fehér „felsőbbiség” hirdetőiről, a kolonizálás apostolairól festett kép azonban nem volna teljes, ha legalább néhány szóval nem emlékeznénk meg arról a söpredékről, a polgári erkölcs és törvény szelleme szerint is közönséges bűnöző-hadról, amely az imperializmus lábnyomában a gyarmatokat elárasztja. Ezek a szélhámosok, csalók, gyilkosok Conrad remekbesikerült portréi, egy rothadó társadalom megdőbbentő torzszülőttei. Kiemelkedő példaként hadd nevezzük meg „Gentleman” Brownt, aki Jim pusztulását okozza, valamint az „egyszerű” Mr. Jonest és „titkárát”, Ricardót, akik viszont Heyst és Lena gyilkosaivá válnak.

4.

„A tudatlan milliők” fölszabadítói nevetséges és szánalmas figurák, akiknek felsőbbisége kizárólag fegyverek erejében rejlik, e fegyverek erejével fosztják ki a gyarmati országokat. A profit! — ez az imperializmus bálvány, lábához a nagy és kis kalandorok egyaránt odaborulnak.

„Nemigen volt a Fél-szigetnek olyan pontja, amelyet ősi homályában meg ne látogatott volna, mielőtt még a fényt (sőt az elektromos fényt) elvittek e tájakra a jobb erkölcsök, no meg... no meg... a nagyobb profit érdekében.”²¹

¹⁹ A Sötétség mélyén, 265. o. Íme Conrad kongói naplójának (Last Essays, J. M. Dent and Sons, London, 1928 p. 169/170) megfelelő sorai: „30-a, szerda. Harou félórával később érkezett meg nagyon beteg. Eperohamai vannak, lázas... Nagyon sokat szenved a függőágy zötykölődésétől. 31-e, csütörtök. Előreküldtem Harout... Nagy nehézségeim vannak a cipeltetésével. Túl nehéz — a fene egye meg!”

²⁰ A Sötétség mélyén, 252. o.

²¹ Lord Jim, 205. o.

A *Lord Jimben* Marlow még némi szégyenkező habozással ejti ki a szót: profit, de a kongói borzalmak közepette már csak gúny, megvetés jut a profit hajszolóinak osztályrészül:

„A szó: «elefántcsont» a levegőben csengett; suttogták, sóhajtották. Az ember azt hihette, imádkoznak hozzá. És mindezt a bárgyú kapzsiság hullaszagra emlékeztető bűze lengte körül. Istenemre! Életemben nem láttam még soha semmit, ami ennyire híjával lett volna a valóságosságnak. És ott túl: a néma őserdő, amely e fáktól megtisztított földdarabot körülölelte, hatalmas volt és legyőzhetetlen... és csak várt türelmesen, hogy mikor tűnik tova ez a fantasztikus betolakodó emberáradat.”²²

Eddigi idézeteinkkel inkább a gyarmatosítás „bajnokait”, a fehér „fel-sőbbiség” elveinek nagyhangú hirdetőit kívántuk álarcuktól megfosztva bemutatni, most lássuk, hogyan tükröződik Conrad műveiben magának az imperializmusnak „eszmeje” és módszere.

Holroyd amerikai iparmágnás, a *Nostromo* egyik hőse így ad hangot világot leigázó törekvéseinek:

„Egy szép napon, természetesen, majd belelépünk a dologba. Meg kell tennünk... Kiadjuk majd a parancsot mindenre: iparra, kereskedelemre, igazság-szolgáltatásra, sajtóra, művészetre, politikára és vallásra, a Horn-foktól a Smith öböl, sőt azon is túl, az Északi Sarkig, ha kiderülne, akad itt is valami megszerzésre érdemes... És akkor lesz majd ráérő időnk arra is, hogy kezükbe vegyük a távoli szigeteket meg földrészeket. Mi fogjuk irányítani a világ ügyeit, akár akarja a világ, akár nem.”²³

Holroyd magabiztos szavaival szembeállítva még fokozottabb hangsúlyt nyer az imperialista hódítás esztelenségét és meddőségét páratlan emocionális erővel, festmény élességével elénk vetítő „hadihajó-jelenet” a *Sötétség mélyén*ből:

„Emlékszem, egyszer hadihajóval találkoztunk, amely a part mellett horgonyzott. Még csak egy bádogviskó se rejtőzött errefelé, de a hajó mégis egyre ágyúzta a bozótot. Úgy látszik, a franciák viselték itt háborúik egyikét. A naszád zászlaja alétan csüggött, akár egy rongydarab; alacsony testéből véges-végig hosszú, hathüvelykes ágyúcsövek meredeztek elő; a zsíros, iszapos hullámok lustán emelgették, majd ejtették megint le a hajót; a vékony árbocrudak ide-oda lengtek. A hadihajó a föld, az ég, a tenger pusztá végtelenségének közepén állt, érthetetlenül, és bombázott egy kontinenst. Durr, szólalt meg az egyik hathüvelykes; karcsú láng szökkent elő és azután eltűnt, kicsiny fehér füst illant tova, egy apró lövedék halk, sivító hangja hallatszott — és semmi sem történt. Nem is történhetett semmi. Tébolyodottság szólt e jelenetből, siralmas bohózat e látványból; és ezt az érzelmemet nem oszlatta el az sem, hogy valaki a fedélzeten váltig bizonygatta nekem: a bennszülöttek — ő ellenséget mondott! — tábora ott van valahol a parton, elrejtve szemünk elől.”²⁴

A látvány: a hadihajó, mely apró, tébolyult lövedékeivel egy kontinenst bombáz, ugyanazt a gondolatot idézi föl az olvasóban, mint a korábbi idézetek egyikében föl villanó legyőzhetetlen őserdő. Mindkét kép világosan vall Conrad meggyőződéséről, hogy az imperialista hódítás minden erőszakossága

²² A *Sötétség mélyén*, 270. o.

²³ *Nostromo* p. 77.

²⁴ A *Sötétség mélyén*, 251/55. o.

ellenére is meddőségre van ítélve: a betolakodók fantasztikus áradatának tova kell tűnnie!

A *gyarmatosítás módszereinek* is széles skálája elevenedik meg Conrad műveiben. Látjuk, hogyan szítják a fehérek a bennszülöttek közti torzsalakodásokat, hogyan merítenek ebből hasznot („... egymás közt háborúskodunk, a hollandok pedig csak arra vártak, hogy kifáradjunk. Akkor aztán fölszállt tűzokádó hajójuk füstje folyónk torkolatában, vezetőik katonákkal megrakott csónakokban megjelentek nálunk és védelemről meg békéről beszéltek”²⁵), hogyan szállítanak e célra fegyvereket (*Karain; Freya, a Hét Sziget leánya*) és végül — mint már láttuk — hogyan vonultatják föl ágyúikat a gyarmatok népe ellen.

Az *imperialista háborúk* különösen éles kritikát váltanak ki az íróból. A búr háború idején így ír barátjához, Cunninghame Grahamhez:

„Fölháborítóan ostoba ügy. Ha Kiplingnek hinnék, azt kellene gondolnom, hogy ezt a háborút a demokrácia ügyének védelmében vívják. C'est à crever de rire!”²⁶

Nem kevésbé élesen szól az első világháborúról sem, amely szolgálatába kényszeríti a tudományt, néhány tiszteletreméltó gyárost meggazdagít, fölfalja egész nemzedékek ifjúságát és végül learatja a halottak ezreinek vetését. És ugyanez a hang csendül meg műveiben akkor is, ha a múlt háborúiról, például a napóleoni háborúkról ír. Egyik legemberibb hőse, a fiatal orosz tiszt, Tomassov,²⁷ akit bajtársai a „humánus” melléknévvel illetnek, mert még a betolakodók ellen vívott harcokban sem tud embert ölni.

Szólnunk kell még a *gyarmatosításnak az emberre gyakorolt hatásáról* is. Conrad, megrázó erővel érzékelteti mind az imperializmus okozta fizikai, mind pedig lelki pusztítást. Az így elénk táruló kép szörnyűségét még csak fokozza az a körülmény, hogy Conrad itt sem tesz különbséget fehér és színes bőrű közt, az imperializmus válogatás nélkül szedi áldozatait a földgolyó bármely pontjáról, az emberiség minden rétegéből.

A *Nostromo* tulajdonképpen a tőke és az államhatalom összefonódásának története: a San Tomé ezüstbánya-társaság Costaguana állam „jólétének” szimbóluma, de nemcsak jelkép, hanem aktív politikai erő is, amely véget vet a katonai kalandorok diktatúrájának, úrrá lesz a korrupción, rendet, békét teremt, lerakja a civilizáció és kultúra alapjait. De mindez csak látszateredmény: az imperializmus e „jótéteményekért” szörnyű vámot szed, megrontja, sőt meggyilkolja Nostromót, a nép fiát és vezérét, öngyilkosságba kergeti az aranyifjú Decoud-t, örök gyászba borítja Antóniát, árnyékot vet Gould és felesége közé. E testi-lelki rombolás láttán értjük meg Dr. Monygham jóslatát:

„Az anyagi érdekek fejlődése nem hozhat sem békét, sem nyugalmat ... Ez érdekeknek megvan a maguk törvénye és törvényessége, de mindez a

²⁵ „Karain” p. 42.

²⁶ *Aubry, G. J.*: Joseph Conrad; Life and Letters, 1927, idézi J. Baines (ld. Irodalom p. 238). Ez az idézet Conrad becsületes gondolkodásának annál is szebb példája, mert az író az angol gyarmati politika iránti elfogultságának egyébként számos jelét adta. Például: a térképen „óriási mennyiségű piros színű jelölést láttam — az ilyesminek mindig örülök, mert ebből tudni lehet, hogy arrafelé serény munka folyik”. A Sötétség mélyén, 248. o. A piros színű jelölés természetesen az angol gyarmatok színjelzése.

²⁷ „The Warrior's Soul” a Tales of Hearsay (posthumus, 1925) c. kötetben; a Harcos lélek, magyarul nem jelent meg.

hasznosságon alapszik és ezért embertelen; híján van az igazságosságnak és a folytonosságnak, valamint annak ez erőnek, amely csupán erkölcsi elvekben található meg. Mrs. Gould, higgye el, közeleg az idő, amikor mindaz, amit a Gould koncesszió jelent, ugyanolyan súllyal nehezedik majd a nép nyakára, mint a közelmúlt barbarizmusa, kegyetlenkedései és törvénytelen uralma.”²⁸

De a kongói valóság még a képzeletbeli Costaguana szenvedésein is tútesz. E valóság Conrad tömör megfogalmazásában: „tülekedés a koncert, a legocsmányabb tülekedés, amely valaha is bemocskolta az emberi lelkiismeret történetét.”²⁹ A fosztogatók kapzsisága és könyörtelensége nem ismert gátat: Már láttuk, mily poklot teremtettek e gazdag országból, mit tettek népével, de hadd idézzük még egyszer a *Sötétség mélyén*, a remekművet — Kettle szavaival „az imperializmus kihatásainak talán leghátborzongatóbb rajzát, amelyet író valaha papírra vetett.”

„Halk csörrenést hallottam magam mögött és hátrafordítottam fejemet. Hat fekete közeledett libasorban, fáradtságosan jöttek föl az ösvényen. Kiegyenesedve, lassan haladtak, fejükön földdel teli kis kosarakat egyensúlyoztak, a csörgés lépéseikkel tartott ütemet. Ágyékuk körül fekete rongyok lógtak... Minden bordájukat látni lehetett, végtagjaik ízületei meggörcsösdtek, mint a kötélcsomók; mindegyikük nyakán vasórv lógott, és láncsal voltak egymáshoz fűzve, amelynek hajlatai ütemesen csörrenve himbálóztak közöttük. A sziklák felől újabb robbanás hallatszott, és ekkor hirtelen eszembe jutott a földrészt ágyúzó naszád. Itt is ugyanaz a baljós hang szólalt meg, ámde ezeket az embereket senki sem nevezhette — bárhogy feszítse is képzeletét — ellenségnek. Gonosztevőknek nevezték hát őket; a megsértett törvény, a robbanó bombákhoz hasonlóan, mint valami megfejthetetlen rejtelem sújtott le rájuk a tenger felől. Sovány mellük egy ütemben zihált, vadul szétfeszülő orrlíkaik remegtek, szemük mereven bámult föl a dombra. Hat hüvelyk távolságban haladtak el mellettem, de ezek a szerencsétlen vadak halotti közönyükben még csak rám se pillantottak.”³⁰

És befejezésül lássuk még a *gyarmatosítás „vívmányait”* is, előbb Conrad kongói naplójának szűkszavú megfogalmazásában, majd a *Sötétség mélyén* megvetéstől izzó soraiban. Íme a naplórészlet:

„Július 3.-a, csütörtök. Jó éjszakai pihenés után hat órakor indultunk. Alacsony dombok során keltünk át, majd egy széles völgybe vagy inkább síkságra értünk, közepén megpihentünk. Találkoztunk egy állami felügyelővel. Később egy táborozási helyen egy bakangó hulláját láttuk. Agyonlőtték?”³¹

És most a *Sötétség mélyén* sorai:

„Körül és fönt némaság. Talán egyszer-egyszer, csendes éjszakákon távoli dobpergés... hulló, emelkedő, roppant, de mégis halk pergés... Egyszer meg egy kigombolt egyenruhás fehér ember, karcsú, fölfegyverzett zanzibárik kíséretében, az ösvény mellett táborozva, nagyon vendégszeretően és ünnepélyesen, — hogy ne mondjam, pityókosan. Az út karbantartásáról gondoskodik, jelentette ki. Nem mondhatom, hogy láttam volna akár utat, akár karbantartást, hacsak annak a középkorú négernek hulláját, — hom-

²⁸ Nostromo p. 511.

²⁹ Last Essays (ld. 19. jegyzet, p. 17).

³⁰ A Sötétség mélyén, 257. o.

³¹ Last Essays (ld. 19. jegyzet, p. 163).

lokán golyóütötte lyuk tátongott — amelybe három mérfölddel odább a szó szoros értelmében belebotlottam, nem tekintem állandó érvényű tökéletesítésnek.”³²

Marlow gyilkos iróniája máig időszerű választ ad a „haladás” koloniális bajnokainak álszent nyilatkozataira.

5.

Az imperializmusnak ilyen félreérthetetlenül leleplező rajza időbelileg is „a maga nemében az elsők közt volt.”³³ Bármily utópisztikusak legyenek is Conrad egyéni elképzelései a helyes társadalmi rendszerről, a tőkés állam, a kapitalista erkölcsök jellegének megítélésében nem tévedett. És azt is látta, hogy az osztályharchan kinek az oldalán van az igazság: „a gazdagok abból élnek, amit a néptől oroznak el” — mondja Nostromo.

Conrad „azon írók közé tartozott, akik elítélték koruk burzsoá világát, felfedték olvasóik előtt a Kipling-megénekelte koloniális romantika valódi ábrázatát.”

Írásaiban a szó szoros értelmében vett társadalomkritikát nem a mondanivaló előterében találjuk. Még az olyan kifejezetten politikai regény, mint amilyen a *Nostromo*, még az is inkább emberi sorsok és jellemek ábrázolása, — a társadalmi élet maga csupán a cselekmény kerete és háttere. Ez a tény azonban korántsem jelenti azt, mintha az író érdeklődése a társadalom, az imperialista társadalom iránt csupán itt-ott fölbukkanó, futólagos jelenség volna. Alkotásait át- meg átszövik megfigyelései, kritikai megjegyzései és emellett gyakran él a ki nem mondott, de azért nem kevésbé súlyos kritika eszközével is. Jim és Dain Waris barátsága — hogy csupán egyetlen példát említsünk — minden szónál ékeesebben beszél a fajok közti egyenlőség és barátság eszméjéről.

Conrad nagy művész volt és mindenekelőtt becsületes művész. Mint oly sok lángésznek, neki is csupán halála után jutott ki a valódi elismerésből. De magas művészi rangját, irodalomtörténeti jelentőségét, hatását a mai elbeszélő prózára immár senki sem tagadhatja. Műveit egyaránt olvassák szülőhazájában: Lengyelországban, a Szovjetunióban, Angliában, a világ minden nyelvén és táján. Élete fáradságokkal teli élet volt, akár az óceánokat járta, akár műveivel küszködött. Sírkövén méltó helyet talált utolsó regényének mottója, Spenser angol költő szép két sora:

„Munkára álom, vad vízre öböl,

Csatára csönd, létre halál, ez ám a gyönyör.”

IRODALOM

Allen, Jerry : The Thunder and the Sunshine. A Biography of Joseph Conrad. G. P. Putnam's Sons, New York, 1958

Allen, Walter : The English Novel. A Short Critical History. Phoenix House Ltd., London, 1954. pp. 290—300.

Baines, Jocelyn : Joseph Conrad. A Critical Biography. Weidenfeld & Nicolson, London, 1960

Collins, A. S. : English Literature of the XXth Century. University Tutorial Press Ltd., London, 1956 pp. 189—192

³² A Sötétség mélyén, 264. o.

³³ N. Djakonova i. m. 8. o.

- Curle, Richard* : Joseph Conrad and His Characters. A Study of Six Novels. Essential Books, Inc., Fair Lawn, New Jersey, 1958
- Djakonova, N.* : Joseph Conrad i jevo roman: Lord Jim, Prediszlovie. Foreign Languages Publishing House, Moscow, 1959
- Guerard, Albert J.* : Conrad the Novelist. Harvard University Press, Cambridge, 1958
- Haugh, Robert F.* : Joseph Conrad. Discovery in Design. University of Oklahoma Press, Oklahoma, 1957
- Isztorija anglizskoj literaturi.* Tom III. Izdatelsztvo Akademii Nauk, Moszkva, 1958. 76—80 old.
- Kettle, Arnold* : An Introduction to the English Novel. Vol. II. Hutchinson University Library, London, 1959, pp. 67—81
- Leavis, F. R.* : The Great Tradition. A Study of the English Novel. Doubleday & Co., Garden City, N. Y., 1954. pp. 29—31, 44—46, 211—272.
- Miller, James E.* : The Nigger of the „Narcissus”. A Re-examination. PMLA, 1951 December. Vol. LXVI. No. 6. pp. 911—918
- Moser, Thomas* : Joseph Conrad. Achievement and Decline. Harvard University Press, Cambridge, 1959
- Spoerri—Müller, Ruth dr.* : Joseph Conrad. Das Problem der Vereinsamung. Verlag P. G. Keller, Winterthur, 1959
- Vancura, Zdeněk* : The Negro in the White Man's Ship. A Critical Triptych. Acta Universitatis Carolinae — Philologica, 1959. No. 2. pag. 73—79
- Tindall, William York* : Forces in Modern British Literature. 1885—1956. Vintage Books, New York, 1958. pp. 69—61, 189—209, 287—294
- Walpole, Hugh* : Joseph Conrad. Nisbet & Co., London, 1924
- Warner, Oliver* : Joseph Conrad. Longmans, Green & Co., London, 1951

A dráma történetileg fejlődő műfaj

— Észrevételek az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1961. 5. 611—618. lapjaihoz. —

KARDOS TIBOR

Az *Irodalomtörténeti Közlemények* fent jelzett számában és lapjain a bírálati rovatban Pirnát Antal aláírással cikk jelent meg az általam szerkesztett *Régi Magyar Drámai Emlékek*-ről, s különösképpen annak I. kötetéről és bevezetéséről. A közlemény azon megbeszélés nyomán keletkezett, melyet Gerézy Rabán irodalomtörténész rendezett munkánkról a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetének régi magyar osztályán még az 1961. év első heteiben. E vitára sem a könyv szerkesztőjét, sem munkatársát nem hívták meg. A megbeszélés anyagának esetleges közlésére utalt Hont Ferenc színház-történész, a Színház-tudományi Intézet igazgatója 1961. április 14-én könyvünkről az *Élet és Irodalomban* megjelent tanulmányában (*Dráma és színszerűség. Gondolatok a Régi Magyar Drámai Emlékek tanulmányozása közben*) hogy néhány esetben bizonyára vitába szállnak a mű „sokoldalú bizonyítékai-val, hogy eléggé tényszerűen igazolják-e például a *Korona és kard*, a *Próféta-játékok*, a *Vetélkedések*, a *Mátyás trufák* vagy akár a hitvitázó drámák korabeli színi előadásának megtörténtét. De azt senki sem vonhatja kétségbe, hogy ezeket és az ilyenfajta szövegeket előadhatták, mert megvalósítható színszerűséget, megleveníthető drámai cselekmény- és játékelemeket tartalmaznak” Hont Ferenc egyébként mind a bevezető, mind pedig a válogatás szempontjaival teljesen egyetért.

Egy másik drámatörténészünk, Székely György a *Valóság* 1961. II. számában közölt elemző bírálatában (*A drámai művészet köre és határai*, 116—118.) megemlíti, hogy munkánk a drámai emlékek több csoportját közli, s ezek többségét mindenki ellentmondás nélkül fogadja, de egy olyan is előfordul, melyhez tartozó szövegeket eddig nem drámai emlékeként tartottak nyilván, s ezért: „az aggályok és ellenvélemények egész sora bukkant fel hol enyhébb, hol élesebb formában”. Székely György egyetért drámafogalmunkkal, s hozzáfűzi: „A színjátszó kultúra ilyen komplex szemlélete lehetővé teszi, hogy kísérlet történjék bizonyos rekonstrukciókra, az irodalmi anyag és színjáték emlékeinek egymást kiegészítő összevetésére. Sok esetben olyan ez az eljárás, mint a matematikusé, aki néhány tényező ismeretében egy- és többismeret-lenes egyenleteket old meg a kívülállók számára szinte érthetetlen sikerrel.”

A Székely György cikkében említett szövegtípust illető ellenvélemények azonban nem nagyon akartak jelentkezni, bár vártuk. Az bizonyosnak látszott, hogy Angyal Endre, a magyar és kelet-európai barokk, valamint a barokk színjáték kutatójának az *Alföld* 1960. évi VI. számában (125—129.) közölt részletes kritikája aligha ilyen, mert teljesen egyetért velünk minden tekintetben, s mint a másik két kritika, ő is felvet érdekes szempontokat, pl. e régi drámai emlékeknek az epikából való sarjadását, mely különben történeti törvényszerűség a görög drámában is. Fábíán István, a korábbi századok irodalmának bűvára is (*Jelenkor* 1961. IV. 1. 111—112.) inkább csak utal rá, hogy *bizonyára* kerekedik majd nagyobb vita egyes közölt anyagok körül, s ezek között megemlíti az *Ó-magyar Mária-síralmat*, Beöthy Zsolt kedvelt halálhymuszát, a Benczédi Székely István és Heltai Gáspártól közölt trufákat.

A vita azonban csak nem jött. Végül is ennek foghattuk fel Bán Imre, a régi magyar irodalom tudósának igen részletes bírálatát, mely ellenvetéseket is tartalmaz (a Magyar Tud. Akadémia I. Osztályának Közleményei, XVI. 1—4. Budapest, 1961. 361—69.). Bán Imre munkánkról nagy elismeréssel szól, és bíráló megjegyzéseit is annyira komolyan vettük, hogy elhatároztuk, érdeme szerint válaszolunk rá, ha majd a kritikai visszhang egészét számba vehetjük. Bán Imre aggályai az elvi kérdéseket illetőleg elég szűkre korlátozódnak: az *Ó-magyar Mária-síralom* drámai szöveg voltára, egyes trufáknak nem is előadhatóságára és színszerűségére, de műfaji karakterére, a latin *Vizkereszti ének* bábtáncoltató ének jellegére, Callimachus Experiens *Beatrix királyné nevében* írt költeményének színjáték mivoltára. Ugyanakkor azonban az Alszechy Zsolt által fel nem vetett vagy drámának föl nem ismert szövegtípusok egész sorának általunk történt közlését helyesli, illetve elfogadja. Így: a latin nyelvű

liturgikus játékok több típusát, a drámai prédikációkét, a feszülten drámai vetélkedések sok változatát és egyes humanista darabokét, mint a Janus Pannonius *Hónapok versenye* tárgyú költeménye. Egyéb természetű elméleti kérdéseire vagy filológiai apróságokra természetesen válaszolni fogunk, s vagy kitartunk álláspontunk mellett érvelve, vagy elfogadjuk észrevételeit.

Ezek után jelent meg mostani észrevételeink tárgya, az *Irodalomtörténeti Közlemények* (1961. III. 611—618.) cikke, azonban nem szakember, tehát nem színház- vagy drámatörténész, hanem az erdélyi antitrinitáriusok ideológiájának kutatója, Pírnát Antal aláírásával. Pírnát Antal — úgy látjuk — visszakanyarodik (nyilván külső nézőpontja miatt) Alszeghy Zsoltnak fél évszázaddal ezelőtti, s európai viszonylatban már akkor is elmaradott álláspontjára. Tagadja a fentebb említett szövegekategoriók felvételének jogosultságát, s általában csaknem mindent tagad, amit a magunk részéről állítottunk.

E közleményt követően a homéroszi eposzok s a görög—római drámai műfajok magyar áttünetője és alapos ismerője, ugyanakkor Shakespeare-nak is egyik magyar fordítója, Devecseri Gábor írt munkánkról bírálatot a *Népszabadságban* (1961. nov. 17.). E kritika szempontjainkat és téziseinket elfogadja, és utal a magyar drámai emlékek lírai feszültségére. Egyetlen pontban él fenntartással, a trufák műfaját illetően, de itt sem, ami drámaiságukat illeti. Végül Szezei Miklós, az Erzsébet-írti angol dráma kutatója, aki a magyar irodalmat is éveken át adta elő a londoni egyetemen, írt könyvünkről terjedelmes elemzést a *The Hungarian Quarterly*-ben (Vol. II. no 4. 212—216.). Szezei Miklós a bevezetés elvi szempontjait, a történeti ábrázolást és az antológia gyakorlati megoldásait minden tekintetben helyesli, és könyvünket összeveti a modern nemzetközi drámatörténeti irodalommal, különös tekintettel saját kutatási területére.

Mármost semmi ok nem lenne arra, hogy az ITK említett cikkéről most tegyük meg észrevételeinket külön, s ne akkor, amikor már összefoglalóan tudunk válaszolni az összes szakemberek elemzéseire, mely elemzések elvi megállapításokban, reflexiókban már eddig is roppant gazdagok. Azonban a szóban forgó közlemény élesen elüt a többi kritikai visszhangtól mind hangjában, mely nyilvánvalóan sérteni szándékozik, mind azáltal, hogy szakmailag készületlen, de ugyanakkor a hely alapján, ahol megjelent, a szakszerűség igényét kelti, és végül azáltal, hogy leplezetlen politikai vádaskodással zárul. Mindez persze ok lehetne arra, hogy ne is reflektáljunk rá. Annál kevésbé, mivel szakemberek pillanatok alatt felismerik e cikk igazi mivoltát. Szellemtörténettel, nacionalizmussal s nem tudom még mivel vádolnak bennünket egy olyan szövegben, mely tárgyi tekintetben nem csekély készületlenséget és idealista-metafizikus történeti szemléletet mutat. Szakember előtt világos a vádak alaptalansága, és hogy visszatartó hangnemének oka nem az igazság szenvedélye. Mivel azonban az ITK tekintélyes folyóirat, melyet az irodalomtörténetnek olyan művelői is olvasnak, akik drámatörténeti kérdésekkel nem foglalkoznak, ezért az ő számukra és a mi folyóiratunk olvasói számára is rá kell mutatnunk a szóban forgó cikknek legalább alapvető elvi és tárgyi tévedéseire, mert valamennyire hely hiánya miatt nem kerülhet sor, és nem is érdemes velük foglalkozni.

1. A közlemény szerkesztőjét feltűnő nyugtalanság fogja el minden fogalom-kiterjesztés, minden új fogalom megjelenése, minden árnyaltabb fogalom láttán, sőt ezeknek pusztja gyanúja esetén is. Ennek nyilván egyéni alkaton kívül fekvő okai is vannak, első sorban az, hogy egy, a szakkörétől távolálló, elmélyedést, nem csekély időt igénylő, széleskörű tudományos műfajjal, a drámatörténettel került kapcsolatba tapasztalatlanul. Ézenfelül, majdnem tízéves egyetemi és egyetemen kívüli tanulmányainak ellentmondva — úgy látszik — még mindig nem tudta kellőképpen magába fogadni a történeti fejlődés gondolatát, s ezért nem képes az irodalmi műfajokat történeti kibontakozásukban szemlélni. Számára egy középkorvégi, négy-öt évszázaddal ezelőtti párbeszédos novella, melyet csak vázlatosan jegyeztek le, vagy verses drámai epikum, tehát ballada, trufa, az előadás helye és a közönség szerint változtatható mintapredikáció, melyet dramatikusan adtak elő, ugyanolyan megítélés alá esik — ami az írott szöveg és drámai megjelenítésének kapcsolatát illeti —, mint egy Tolsztoj-regény, a *Karenina Anna*, mely a XIX. század utolsó negyede elején keletkezett, és a XX. században ért drámai feldolgozásokat. Ugyanis ezt a példát hozza fel minden skrupulus nélkül. Cikkével így visszazuhanunk a magyar irodalomtörténet Horváth János előtti előidőibe: nincs még szóbeli költészet és írásbeli irodalom fogalma, műfajok egybeemosódó kezdetei, tilos alakuló szövegről beszélni, a középkor ismeretlen szerzője, mely a folklórban máig is az, ismeretlen fogalom, nem következett be a szerzői öntudat kibontakozása a reneszánsz és humanizmus idején, a kapitalizmus kora nem hozott hatalmas változásokat az irodalmi műfajok, például az epika életébe, ahol a verses formák helyett a prózai forma, a regény vált döntő műfajjá, és annak is újabb és újabb változatai. Az ő szemében tehát egy középkori novellát vagy Temesvári Pelhárt *Proféta-játékának* prózai szövegét semmi, de semmi nem különbözteti meg a *Karenina Annától*.

2. Így hát nem szabad meglepődni azon sem, hogy számára a dráma legkorábban Aiszkhülosznál kezdődik. Ezt a műveletet érdekes módon hajtja végre. Mivel mi a dráma alapvető ismertetőjegyeinek *első együttes megjelenésével*, a további fejlődés ezen alapjával „a földművelő termelési fokot” kötöttük egybe, kifejezésünket haragos helytelenítés közben helyet-

tesíti a munkamegosztás ismert fogalmával, és ugyanakkor a görög drámának csak athéni virágkoráról vesz tudomást, elszakítva azt korábbi fejlődésétől. Szerinte bűnös dolog „földművelő termelési fokról” beszélni, hiszen a földművelés nagyon korán kezdődött, és ma is tart, eszközei állandóan fejlődtek, s persze arányai is. Mert volt primitív módon az öközösségtől kezdve, volt fejlettebben a pásztorkorban, kibontakozott a rabszolgatartó korszakban, a feudalizmus idején, sőt mi több, a kapitalizmus korában. Így hát az általunk használt kifejezés egy a határokat elmosó, „szellemtörténeti” kategória. Nehéz elhiinni, hogy ne venné észre, miszerint — a drámai műfaj keletkezéséről lévén szó — a földművelés azon szakaszáról beszélnek, amikor döntő termelési ágga lett egy társadalom életében, amikor a dráma kezdete a földművelő termelési folyamatokkal és az ezekhez csatlakozó mitikus képzetekkel tartalmilag szétbonthatatlan összefüggésben megjelent. Az általam használt megjelölésben szándékosan akartam összefoglalni a rabszolgatartó és feudális termelési mód s egyszersmind történeti korszak dráma-teremtő jellegét. Hiszen minden jószándékú olvasó tisztában van vele, hogy már a pásztorkorban elég jelentékeny földművelésre is találunk, s ez általánosságban a dráma előtörténetéhez visz bennünket.

A munkamegosztás fogalmának használata a kultúra felvirágzásával kapcsolatban mindenképpen helyes és közkeletű is. Azonban a történeti materializmus tanításában a munkamegosztás nem egyetlen műfaj különleges okaként jelentkezik, hanem a teljes antik kultúra felvirágzásának magyarázataként (Engels: Anti-Dühring, Szikra 1950. 185—186.). A görög dráma felvirágzását nem is evvel a tágabb okkal hozza összefüggésbe a marxista tudomány, hanem az athéni nemzeti társadalom nagy válságával, a letűnőfélben levő arisztokrácia és a rabszolgatartó városi réteg küzdelmével (G. Thomson, I. M. Tronszkij). A kultúra általános felvirágzását előmozdító munkamegosztás persze érvényesül a drámában is, akár az egyéni szerzőség megjelenését, akár a hivatásos színészek feltűnését tekintjük. De, ami a hivatásos színészeket illeti, meg kell jegyeznünk, hogy ilyenek már a pásztortársadalomban is voltak, mint varázsló-színészek, pap-színészek, mint mulattatók. A funkciók elkülönülése, illetve fokozatos összeszűkülése és elválasztódása eléggé világos. Hiszen a munkamegosztás is visszanyúl a pásztorkorszak társadalmába! Szóval a hivatásos színészek sem Zeus fejéből ugrottak ki, de hosszú évszázadok fejlődése alapján jelentek meg. Viszont az athéni dráma korábbi szakaszaira sem kritérium, hogy hivatásos színészek játsszák vagy hivatásos szerzők írják. Arisztotelész például világosan megmondja a *Poetikában* (V. fej.): „Vígjátéki kart is csak későn adott az arkhón, s ez eredetileg műkedvelőkből állt. A komédiáírókat pedig csak akkor említik, mikor a műfaj már határozott alakot öltött.” A korábbi korszakokban természetesen úgy volt, mint ma is a folklórban: vagy a teljes közösség, az egész falu, vagy az ünneplők egy meghatározott csoportja hívja életre a színjátékokat. Igen könnyen feltűnnek az átmeneti formák is. Például a mai folklórban az, aki jól tudja a hagyományos lakodalmi mondókat, szinte állandóan vőfély lesz, míg a többi szereplők változnak.

3. A drámatörténetben nem járatos cikkszerkesztő a dráma kezdetét azért igyekszik elszakítani a további fejlődéstől, a falusi kezdetet a városi kibontakozástól, hogy kinyilatkoztathassa a drámáról, miszerint az „városi műfaj”. Ugyanakkor, amikor nem mutat érzéket a dialektikus fejlődés gondolata iránt, elhitheti magával, hogy az én „szellemtörténeti” tételem — sőt plasztikusnak úgy fejezi ki magát, ha tételeimről szó kerül, „elgondolás”-om —, miszerint a dráma elválaszthatatlan a földműveléstől. Pedig hát ez nem az én találmányom, hanem alapismeret az újabb, s különösen a marxista színház- és drámatörténetben. A nagy tragédia-versenyek Athénben azért kapcsolódnak a nagy Dionüsziai ünnepségeihez márciusban és áprilisban, mert Dionüszosz isten személye olyan termékenység-mitoszokat foglalt magában, melyek újjászületésének tavaszi ünnepén, az újjászületés évszakában kerültek előadásra. A tengeri kereskedelemre áttérő Athén számára az volt a tavaszi tenger, ami az attikai parasztnak a sarjadt tavaszi szőlőt, gabona és egész természet. Hiszen a drámát kezdettől fogva a termékenység falusi démonai, az állatálarcu, kecskeálarcu kórusok kísérték. I. M. Tronszkij le is szögezi egyetemi tankönyvében — mely nálunk is használatos —, *Az antik irodalom történetében*, hogy a tragédia városi kibontakozása gyökeresen összefügg Dionüszosz demokratikus vallásával és avval a harccal, „amelyet a kialakuló városi rabszolgatartó osztály vívott a parasztságra támaszkodva az arisztokrácia és annak ideológiája ellen”. Mert Dionüszosz a parasztok istene volt, tankönyvünk szövege szerint „a természet teremtő erőinek istene, aki növényekben, fáknban, szőlőtővekben vagy állatokban, bikában, lóban vagy bakkecskében ölt testet...” A tankönyv itt is leszögezi, hogy az athéni drámafejlődés előfeltétele az álarcos, mimetikus játékok voltak, melyek „nagy szerepet játszanak a földművelő népek vallási kultuszában”. Azonban az ember nem tudja, mit gondoljon már a tankönyvek logikájáról sem — nemhogy szerény személyemről —, mert felede a „földművelő népeket”, két oldallal előbb olyasmit ír le a szerző, mely egyáltalán nem „földművelő népekre”, hanem még sokkal kezdetlegesebb állapotokra vonatkozik: „Az utánzó jellegű szertartásos játékok létezése a földgolyó majdnem minden népénél megállapítható. Ezek a játékok néha bonyolult tömegeselekményt, fejlett szertartásos

drámát (kiemelés nem tölem, hanem Tronszkijtól!) képviselnek, ilyen pl. az északi népek (észki - mők, csukcsok, kamszatkaik stb.) «medvedrámája», ez a dráma az utánzó jellegű szertartások egész rendszeréből áll, amelyek a szent állat, a medve megölése köré csoportosulnak.” Hát még a „medvedráma” sem az én «elgondolásom»? szellemtörténeti avagy nacionalista eltévelyedés-e? hanem egy nálunk is használatos szovjet tankönyv vizsgálata?

E tankönyvből, mely természeténél fogva nem elméleteket, lírai „elgondolásokat”, de a szakma által elért általános és végleges eredményeket közli, azt is tudomásul kell vennie mindenkinek, hogy a lírai kardalnak, a dütirambosznak milyen fontos szerepe van a dráma kibontakozásában, s hogy ez, amennyire lírai, ugyanannyira epikai is, hiszen az isten vagy a hős szenvedései (passiója) nem a színen játszódnak le, szemünk láttára, csak a Hírnök tesz róluk közlést epikus módon, s erre következik a Kar lírai válasza. Arisztotelész szerint, akit igazán nem lehet szellemtörténeti bizonytalansággal vádolni, az attikai tragédiát korábbi fejlődési fokán egyebek közt „sok tánc” jellemezte. Ez azonban sem Arisztotelészt, sem a marxista tankönyvszerzőt, Tronszkijt nem indítja arra, hogy a tragédia ez epikus-lírikus táncszerű formáját kirekessze a dráma történetéből. Éspedig ugyanazon okból nem, mint amiért én sem rekesztetem ki a *Medve-énekeket* és a *Csodaszarvas mondáját*, mert a jelenben lejátszódó énekes és táncos cselekményeket vagy a múltból származó és elénekelt, eltáncolt személyes élményeket belülről a passió, az arisztotelészi „pathosz”, a szenvedés és ugyanakkor az újrasarjadás drámai eszméje irányítja.

4. Ami Tronszkij tankönyvéből is kitűnik, hogy ti. a dráma keletkezése elválaszthatatlan a földműveléstől mint egy társadalom termelési ágától, az általános nézet a szovjet színház-tudományban. Néhány éve G. N. Bojadzsjev például így írt *A feudalizmus korának színháza* című értekezésében, mely *A nyugat-európai színház története* c. mű első fejezeteként íródott (Moszkva, 1956. Szerk. Sz. Sz. Mokulszkij): „A természeti erőkkal, a termelési és munkafolyamatokkal kapcsolatos kultikus énekekben, táncokban és játékokban lehetjük meg az európai népek színjátszó tevékenységének legelső csírait. Ezek a kultikus játékok, amelyek a vetés és az aratás idejével voltak kapcsolatban, allegorikusan ábrázolták a tél és a nyár harcát...”

A szerző végigmegy az európai népek e primitív hagyományain, Németország, Anglia, Itália tavaszi játécai után még élesebben rögzíti a földművelő munka feltételeihez a kelet-európai népek ősi színházát: „Hasonló, a földművelő munka feltételei által életrehozott játékok voltak divatban Kelet-Európa népeinél is. Az orosz, ukrán, fehérorosz kultikus népi játékok rendkívül gazdag hagyományait nem is érintve csupán néhány jellegzetes példát említünk, a déli és nyugati szlávok — a szerbek, bolgárok, csehek és lengyelek színjátszó folklórjából...”

Bojadzsjev sajnálattal állapítja meg, hogy egy pont kivételével — melyre még visszatérünk — ezek a népi játékok a kereszténység ellenszegülése miatt nem tudtak úgy gazdagodni „polgári eszmékkel, költői alakokkal, mint az az antik-Görögországban történt, amikor a földművelés istenségei — Démétér és Dionüszosz — tiszteletére tartott kultikus játékok alapjaivá, kezdeteivé lettek a demokratikus Athén nagyszerű színművészetének.” Az az egy kivétel a „histriók” csoportja. A népi játékok hagyományai ugyanis a histriókkal a középkori városba kerültek, és közkinccsé váltak. A magunk részéről meg kell jegyeznünk, hogy a földművelő dráma elemei benyomultak a keresztény egyház liturgikus játékaiba is, mint pl. a húsvéti *Quem queritis* és a feltámadási misztérium-játék, a karácsonyi *Pastores*. Ismeretes, hogy éppen ez az utóbbi vált gazdaggá Magyarországon helyi, népies motívumokban az egész országban játszott számtalan betlehemes-játékban. A népi hagyományok erőteljes hatása az általunk bőven tárgyalt *Bucsui regös misztérium*-játék, a karácsonyi *Pastores*. Ismeretes, hogy éppen ez az utóbbi vált gazdaggá Magyarországon helyi, népies motívumokban az egész országban játszott számtalan betlehemes-játékban. A népi hagyományok erőteljes hatása az általunk bőven tárgyalt *Bucsui regös misztérium*-játék, a karácsonyi *Pastores*. Ismeretes, hogy éppen ez az utóbbi vált gazdaggá Magyarországon helyi, népies motívumokban az egész országban játszott számtalan betlehemes-játékban. A népi hagyományok erőteljes hatása az általunk bőven tárgyalt *Bucsui regös misztérium*-játék, a karácsonyi *Pastores*. Ismeretes, hogy éppen ez az utóbbi vált gazdaggá Magyarországon helyi, népies motívumokban az egész országban játszott számtalan betlehemes-játékban.

Hozzá kell tennünk mindehhez az igazság kedvéért, hogy a drámanak, illetve színi szokásoknak szoros összekapcsolása a földművelő kultúrával már polgári szerzőknél is megtörtént, és éppen a legkiválóbbaknál, mint az etnológus I. G. Frazer, a folklorista W. Liungman és P. Toschi, a színház-történész J. Gregor, C. Niessen.

5. A szóban forgó cikkben azonban dogmatikus módon nemcsak a dráma városi fejlődését szakították el az erőteljes földművelőjellegű kezdetektől, amikor pedig már minden döntő jellemvonás megvolt, hanem evvel egyidejűleg szétrombolták a falu és város szerepének kölcsönösségét a dráma fejlődésének megteremtésében, mely megfigyelhető Görögországban, az ókori és reneszánsz-kori Itáliában és egész Európában. A falu és város ez összefüggése dialektikus természetű. Az *athéni* rabszolgatartó osztály az *attikai parasztokra* támaszkodva tudta legyűrni az arisztokráciát, s ezért igénybe vette Dionüszosz demokratikus kultuszát, az epikai hőstettek helyébe Dionüszosz szenvedése mellett a szenvedés hősi történetei kerültek, így lett naggyá a tragédia Athénben. (Tronszkij i. m. 116—17.)

A város és falu sajátos összekapcsolódása nem kevésbé világosan szemlélhető a komédia történetében. Dionüszosznak ugyanazon földművelő kultuszából, az örömjongó termékenységi dalokból eredt (Tronszkij i. m. 165.) a kómosz-dal (komóidia) maga is a falu és város, sajátos érintkezésének emlékét tartja fenn. Így ír a tankönyv: „A régi görögök mindennapi életében a kómosz néha a nép tiltakozásának eszközeként is szolgált, és gyakran sajátos tüntetéssé vált a sanyargatás ellen. Azt mondják, hogy az *attikai parasztok* — ha valamelyik városi ember megsértette őket — éjjelente csapatostól a városba vonultak, a sértő fél házához, és nyilvánosan kicsúfolták. A komédiában a kómosz elemet olykor fantasztikus ruhákba öltöztet alakoskodók kara képviselte. Gyakran előfordultak például állatmaskarák; az ókomédiák a kar ruházatáról kapták a Kecskék, Darazsak, Madarak, Békák stb. címeiket.” (Tronszkij i. m. 165.). Végül is a latinszakosainkat nem „középiskolás fokon”, de nagyon is egyetemen tanítani tudó tankönyv arra a konklúzióra jut, hogy a komédia eredete „a termékenység ünnepének dalaira és játékaire megy vissza”.

A komédia tárgyában is meglátja Tronszkij összefoglaló munkája a termékenységi ünnepek jellegét. Hangsúlyozza, „hogy a földműves szertartások rendszerében milyen fontos helyet foglalnak el a nyárnak a tél, az ősztendőnek az új esztendő felett aratott diadalát ábrázoló, az öreg és a fiatal harcát bemutató játékok. Azt is tudjuk, hogy az ilyen típusú szertartási cselekményeket feltétlenül mohó evés és lakmározás — mint a növényi és állati termékenység, a jó termés, a jó esztendő „biztosítását” célzó fantasztikus eszköz — követte.” (Tronszkij i. m. 166.). Tronszkij kimutatja, hogy a komédia tematikájában mulhatatlanul bekövetkezik a lakoma, a bőség boldog birodalma, és az e szertartásokat egykor kísérő „verseny” (agón) is.

A drámatörténetben kevésbé járatos Pirnát Antal a földművelő kultuszokkal kapcsolatos halál- és feltámadás-drámák sorozatos történeti összefüggésének megállapítását is nekünk tulajdonítja mint egyéni vélekedést. Pedig hát ezt ebben a tankönyvben is olvasnia kellett mint a polgári és szovjet színháztudomány végeredményét: „A termékenység istenének halála és feltámadása igen nagy szerepet játszik sok ókori, mediterrán nép, az egyiptomiak, babiloniak és görögök vallásában. A halál és feltámadás helyét más képek is elfoglalhatják: az eltűnés és megjelenés, az elrablás és megtalálás. Így pl. a görög mítoszban az alvilági birodalom istene elrabolja Kórét (Persephonét), Déméternek, a földművelés istennőjének leányát; Kóré azonban csak az év egyharmadát, a hideg évszakot tölti a föld alatt; tavasszal megjelenik a földön, és vele együtt megjelenik az első tavaszi növényzet.”

Még jellemzőbb a szóban forgó cikk tudománytalanságára, hogy nem vesz tudomást olyan kőztudomású tényekről, miszerint a mezőgazdasági jellegű megtermékenyítés-szertartás Athénben — a szerinte oly kevésbé mezőgazdasági jellegű városban! — mint színi szertartás élt állandóan: „Ugyanílyan fontos mozzanat a *mezőgazdasági szertartásokban* a megtermékenyítés: Athénben minden évben eljátszották Dionüszosz isten szent házasságát, az *arkhón baszileusz*nak, a város vallási fejének feleségével.” (Tronszkij i. m. 24—25.). Tehát mind a tragédia, mind a komédia ugyan városi fejlődés során lett nagyvárosi, de a parasztok bevonásával folyó politikai harcok, tiltakozó parasztok városi megjelenése, a mezőgazdaság, földművelés termékenységéi mítoszainak drámai szertartásai, szokásai révén.

6. Igen érdekes, hogy az ókorban Itáliában is tanúi vagyunk egy komikus műfaj keletkezésének a falu és város összetalálkozásának. A Rómában irodalmivá, híressé lett „fabula Atellana” (mint a legújabb kutatás véglegesen kiderítette) egy oszk kisvárosból (magyar fogalommal többé-kevésbé hasonló ismertetőjegyekkel „mezővárost” mondhatnánk). Atellából indult ki. Első művelői gypjúmosók (fullones) voltak, akik állandóan érintkeztek Samnium és Apulia pásztoraival. Mert annak a gypjúnak kikészítésével, mosásával és festésével foglalkoztak, amely a pásztoroktól került e kis vidéki központba. A Róma-városi „fabula Atellana” alapját viszont az teremte meg, hogy az atellai gypjúmosók a nagyvárosba vándoroltak, oda befogadták ünnepüket is, a Quinquatrust. Így jött létre a plebejus világ alakjait életre keltő „fabula Atellana”, a szerencsétlen, vén Pappusszal, a bohóc Maccusszal, az esztelenkedő Buccoval, a vakmerően szemtelen Dossennusszal. A népi játék hatalmasan elterjedt, benyomult a „ludi Romani”-ba is. Tanult tőle Plautus, aki hivatása szerint színész volt, és nevének jelzője: „Maccius”. (Paolo Frasinetti: *Fabula Atellana. Saggio sul teatro popolare latino*. Genova 1953. Istituto di Filologia Classica), sőt az *Asinaria* prólógusa szerint (II.v.) egyenesen: „Maccus”!

Nem térel a helyzet város és falu összefüggését illetően a reneszánszkorú olasz „commedia dell’arte” idején sem. E kérdés összes kutatói, kivétel nélkül felismerték Ruzzante és a „commedia dell’arte” nyelvén vagy alakjaiban a falusi, illetve paraszti eredetet. A commedia dell’arte”-ben a faluról bevándorolt bergamói hordár, a „Zanni” alapvető figura. Horányi Mátyás, a „commedia dell’arte” magyar kutatója, éppen folyóiratunk 1955. évi I. számában mutatta ki (A commedia dell’arte társadalmi háttere, 41—45.), hogy a ravasz Zanni és az esetben Zanni közötti különbség avval a különbséggel magyarázható, amely a városba (Bergamo) régebben bevándorolt, már akklimatizált parasztlégény s az újonnan érkezett lakos kedves és

Stellae-ről fontos Győr, megyei és püspöki székhelyet, nemkülönben vezető mezővárosaink sorában emlegeti Zágrábot, melyet különösen kedvező helyzete tett a szlavin—dalmát—olasz kereskedelem főállomásává.

Molnár Erik mélyrehatóan elemzi a mezőváros jellegét, melyből csak egy fontos rész szeretné kiragadni olvasóink okulására: „A mezőváros mindössze nagy falu volt. Az egykorú forrásokban is rendszeren falu (villa) néven szerepel. A lakosságát néhány száz főnél többre tenni nem igen lehet. S a lakosság az egyházi és világi urak, tisztjeik és egyéb személyzetük, a kereskedők s a csekély számú kézműves mellett túlnyomóan parasztokból állott.” Azonban hangsúlyozza Molnár Erik, hogy a fontos piac helyek mezőgazdasági termelése magasabb fokot ért el, mint a falvaké, mert piacra termeltek. A XI—XII. századi magyar mezőváros még nem ipari város, de a mezőgazdaságot „többé-kevésbé ipari-belterjes, árutermelő, szakszerű-indusztrializált formában üzte. S mezőgazdasági termelésének fejlettebb formáit végső fokon annak köszönhette, hogy az úri osztály igazgatási központja volt.” Molnár Erik részletesen kitér rá, hogy a mezővárosok központ-jellege, vásárainak vonzóereje idecsalta a kézműveseket, akik az őstermelést már csak mellékesen folytatták. (I. m. 240—248. l.)

9. Az ITK cikke fogalmazója amint a drámát nem tudta történeti kibontakozásában szemlélni, éppen úgy valamiféle logikátlanságnak, zavarának, szellemtörténeti jellegű bizonytalanságnak és végül — ne is csodálkozunk rajta — fővádként „nacionalizmusnak” tulajdonítja, hogy a földművelő termelési fok előtt is fel merünk tételezni drámai előzményeket, előfeltételeket, szakadatlanul fejlődő drámai csírákat az ugor korszakban. E szerző célirányosan szeretné elsüllyeszteni a színjátás ősi formáit, az ősi színi játékok drámai jellegét egy bizonyos német „Gesamtkunstwerk” gondolatában. Azonban a differenciálatlan, vagy még kevésbé szétvált, ősi művészi megnyilvánulásokból is kitűnnek, mégpedig egyre jobban, azok a körvonalak, melyek első sorban színjátás-szerűek, melyek a teljes dráma felé vezetnek. Ilyennek tekinti ezeket a polgári tudomány minden komoly képviselője, vagy egy félvévszázada már, és ilyennek tekinti a marxista tudomány is. A *Medveénekeket* színjátéknak fogta fel Kannisto, Findeisen, Harva, Karjalainen, és a marxista Tronszkij (A. Kannisto: *Über die vogulische Schauspielkunst*, Finnisch-ugrische Forschungen, 1906, VI. 213 és köv.; H. Findeisen: *Zur Geschichte der Bärenzeremonie*, Archiv für Religionswissenschaft, 1941. 37. 196 és köv.; Uno Harva: *Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker*, 1938. 418 és köv.; Karjalainen: *Die Religion der Jugra-Völker*, 1—3. Helsinki, é. n. 215 és köv.; Tronszkij i. m. 113; szövegközlés: Munkácsi Bernát—Kálmán Béla: *Manysi (vogul) népköltési gyűjtemény*, III. 2. rész, Budapest, 1952.). Van-e valami különleges abban, hogy ezt a tudományos tényt elfogadjuk, s a magunk részéről továbbépítjük, a medveénekek drámai karakterét részletesen elemezzük, amikor a mai magyar folklór siratóéneke és az elmúlt századok egy historias énekének típusa — mint ezt Szabolesi Bence 1933-ban bebizonyította — több ezer év múltán is azonos a manyisi—chanti medvehósti sirató énekek dallamával, s mikor az énekeket jogosan nevezi egy marxista tankönyv is folklorisztikus formájában „medve-drámának”? Az európai színház-történet fölfedezheti a ma is a paleolitikum fokán élő, vagy a még ezt is megelőző „fa-korszakban” élő természeti népek ősi színi játékait, megtalálhatja álarcos alakok varázslótáncát a Trois Frères-barlangban tízezer évek távolából, de tilos elfogadni és tovább fejleszteni a drámatörténeti kutatás ezen általános eredményeit, mely a magyar nép ugor korszakát is érinti egy 1960-as magyar munkában? Úgy gondolom, olvasóink a józan ésszel ellenkező dolognak tartják az ilyen követelést.

10. A szóbanforgó cikk szerzője nemcsak a dráma műfaji kibontakozását nem látja, mely a társadalom fejlődésétől elszakíthatatlan, de ennek következményeként a dráma fogalmának a fejlődését sem. Így hát még ő gúnyolódik azon, hogy a drámai összeütközés a kezdetek idején lehet lappangó, „latens”. Kazuisztikus fejtegetéseket olvashatunk, hogy vagy van összeütközés, s akkor az természeténél fogva nem lehet lappangó, vagy lappang, és akkor nem lehet összeütközés. Világos, hogy ellentétekről, ellentétek kibontakozásáról és kirobbanásáról van szó. Már ismét ez az evolúció! Szerzőnk csak egy mozzanatot szeret meglátni, azt fetiszálja, e mozzanatot minden egyebet kizárónak, e mozzanatot örökre tekinti. Nem akarjuk olvasóinkat fárasztani *A magyar nyelv értelmező szótára* (IV. köt. Budapest, 1961. 582.) részletes idézésével, de a „lappang” ige általában azt jelenti, hogy a felszín alatt rejtőzik valami „rejtékében hatva-működve, kitörésre készen”. Tehát „latens” összeütközés: még nem a felszínre-tört ellentét, amikor is az összeütközés bármely pillanatban megtörténhetik. Sőt a drámában sokszor arról van szó, hogy meg is történt, csak nincs a színen nyíltan ábrázolva.

Amikor az ugor medvedráma hőseinek, az Ég Fiának tragikus sorsát elemeztük, kiderült, hogy az összeütközés néhány kezdő-jelenetre korlátozódott, mikor az Atya, az Ég Istene megtöltötte fiának a biztos égi fészék elhagyását. Azonban az Égi Atya engedett, az Ég Fia leszállt a földre, és átment a tragikus passió fokozatainak. Sorsára végig ránehezedik az ellentét, halálát okozza, pedig az engedélyben látszólag fel is oldódott. Vagy tekintsük például a legrégibb görög drámai mítoszokat. Ezeknél első sorban a drámai előadásmód sajátosságában nyilvánul

meg a nyíltszíni összeütközés hiánya. Dionüszosz széttépetését nem színen látjuk, csupán a Hírnök mondja el, és a Kar együttérző énekkel és táncpalával szól. Ha pedig az alapvető tragikus mítoszokat nézzük, Kórét Hlász felelősként rabolta, hitvesét vette el, s a gabonaszem elrejtőzése, tetszhalála csupán erőgyűjtés, míg tavasszal kicsírászik. A Mainaszok sem ellenségei Dionüszosznak, de rajongó hívei, s az összezüzött szállószem válik boritallá. Az Arisztotelész emlegette „szenvedés”, a „pathosz” hangsúlya nem is két erő összeütközésén van, hanem a szenvedésben való megtisztuláson, és újratámadáson.

Az általunk is idézett *Quem quaeritis*, az egyjelenetű liturgikus dráma hasonló színezetű. Mikor a Mária megjelenik a sírnál, a megölt Jézus már át is ment a Halál birodalmán, a Halál hatalma már megszűnt fölötte, és ő feltámadt. Ki tagadhatná, hogy itt alapvető összeütközés volt, de ki tagadhatná, hogy ez a színen már nincs ábrázolva, csupán emlék, s feloldódott győzelemmé? A jelenet szempontjából az összeütközés rejtett. Még inkább áll ez Jézus születésének liturgikus játéka, a *Pastores*-re, ahol a fénylő Dionüszosz utóda, vagy ha tetszik, a Napisten, Mithrasz utóda, a „fényes” Jézus — mint a *Bucui regös misztérium* oly jelentőségteljesen nevezi — pusztán azáltal szünteti meg a sötétség birodalmát, hogy megszületik. Itt is megvan az ellentét a tél, a halál és a sötétség között egyrészlől, a tavasz, az élet és a fény között másrészlől. De valóságos összeütközés nincs is. A *Tractus Stellaeben* viszont a sötétség hatalma már színre lép, a töneggvilkos Heródes megjelenik. Rá is mutattunk, hogy a Heródesfigura hogyan válik a népi játékok egy részében egyre döntőbb tényezővé.

Pirnát Antalnak merev, történetiellen felfogása egyebek között abban is találja magyarázatát, hogy nem ismeretes előtte a kelet-európai és közöttük a magyar nép feudális kori gazdasági-társadalmi rendjének s következőképpen kultúrájának újrakezdő jellege, mely nagymértékben eltér a mediterrán népek antik örökséggel gazdag feudalizmusától. Az európai feudalizmus Itáliától és Görögországtól északra csak bizonyos eredményeket kapott a mediterrán rabszolgatartó társadalmak kultúrájából, amennyit a terjedő kereszténység magával hozott. Ebben a hozzájárulásban nem volt benne az arisztotelészi *Poetika* gyakorlata. Az antik drámai műfajok a maguk magasrendű differenciált elméletével csak a reneszánsz elején, humanista közvetítéssel váltak ható tényezővé, s akkor is szűk körben. A XI. századi Csehországba, Lengyelországba, Magyarországra nem Hrotswitha Terentius-utánpótlásai jutottak el, ezeknek nem igen akadt volna olvasóközönsége, hanem a keresztény vallás mitológiájának alapvető drámája, éspedig a primitív történeti feltételeknek megfelelő primitív formában.

II. A cikk szerzője önmagához szomorúan következtet, és a színszerű előadást is elválasztja a drámától, ami még önmagában nem lenne nagy baj. Már öreg hiba azonban, hogy nem tudja felismerni a minőségi változást, azt, hogy a mimikus gesztusokkal kísért lírai vagy epikus előadás mikor válik drámaivá, már legyen akár monológ, akár dialógus. A drámatörténetnek hosszú évtizedek óta kialakult az erre vonatkozó normája, és Creizenach klasszikus művében bárki megtalálhatja: a mimikus monológ akkor válik drámaivá, amikor valaki *önmaga vagy más szerepében személyes élményt* mond el. Szerep és élmény az egymással való összefüggésből ki nem ragadható. Hont Ferenc magyar színház-történész ezt a jelenséget „idézőjeles első személy”-nek nevezi (*Az eltűnt magyar színjáték*, Budapest, 1940. 71. s. köv.). Ha tehát a szerző-szereplő vagy akár más szerzeményét előadó színész, aki a hős álarcát ölti fel, akárcsak mimikus gesztusokkal, vagyis mimikus álarcot öltve (a mimikus álarc sem az én „elgondolásom”, hanem közfogalom!) mintegy megjelenítve mondja el tetteit vagy szenvédezeit, akkor ez a drámatörténet hagyományos felfogása szerint dráma. Ha úgy tetszik, monodráma. Dialógust is adhat elő így egy személy, hangot, mimikát, néha még jelképező öltözkézt is változtatva. Creizenach a drámai monológra azonnal példát is mond Ruteuf *Dit de l'Herberie*-jét, melyet a drámatörténet azóta is minden történeti tárgyalásba felvesz.

Ugyanígy felveszik a drámatörténetek a *Mária-síralmakat* is (Creizenach, Chambers, Frank stb.). Talán még Alszegey Zsolt is felvette volna, ha már akkor felfedezik az *Ó-magyar Mária-síralmat*, s akkor ez az idejétmúlta kérdés nem keltené ilyen izgalmat 1960-ban Magyarországon. A magyar *Mária-síralom* forrása, a *Planctus ante nescia* igen gyorsan dialógussá fejlődött (Mária és János apostol között), ami a benne rejlő drámaiságra jellemző, és egy benedictineurni liturgikus játékba, a *Ludus breviter de passionibus* már a XIII. század első felében bejutott. A vágáns-deákok tehát már így terjesztették egykor Európa-szerte. A XIII. század második felében egy bernardinusi szöveg alapján már hosszadalmas drámai monológot írtak előadásra, melyről Creizenach megjegyzi, hogy oratóriumszerű (i. m. I. 248.). Azonban a *Mária-síralmunk* még csak nem is ilyen, hanem *jelenben* lejátszódó, rövid, drámai, ahol az idézőjeles első személyben Mária jelenlevő szereplőkhöz fordul. Itt aztán érezzük azt, amit a drámai monológrol fentebb említettünk, és amit Joseph Gregor híres Pirandello-tanulmányában így fogalmaz meg: „Az én-forma és a jelen idő egyszerű tényei életrekeltek azokat a személyeket, akik az elbeszélő költészet múlt idejében szunnyadoztak.” (J. Gregor: *Luigi Pirandello, Analytiker des Theaters*. Theater der Welt, I. Jahr. Heft 2. 1937. 76. I.)

Amikor a magyar *Plantus ante nescia* fordítása készült Észak-Itáliában, már javában működtek mindenfelé a flagelláns társulatok, egyre gyarapítva e nagy heretikus mozgalom örökségét, a drámai laudákat, dicsőítő énekeket. E drámai formák a karvezető előénekes s az önmagát ostorozó, éneklő kórus viszonyában feltűnő hasonlatosságot mutatnak a görög dráma primitív formáival. Nos, e laudák között egész sor olyan *Mária-síralom* van, amely még csak nem is dialogizált, hanem monológ, és pontosan a *Plantus ante nescia* hatása alatt keletkezett. Sőt, nem olasz nagyvárosokban énekeltek, hanem abruzzoi hegyi falvakban és kisvárosokban, ahol még ma is középkori állapotok uralkodnak. Példa erre a Vincenzo de Bartholomaeis közölte *Lamento della Vergine*, mely egy szulmonai liturgikus játékban talált helyet (*Il teatro abruzzese del medioevo*, Bologna, s. a. No VIII. 25—26. l.). Ez a forma másutt is el volt terjedve. Egy Velence-környéki kis városkában, Pieve di Cadoreban keletkezett drámai lauda-gyűjteményből közli G. A. Cibotto az elmúlt évben napvilágot látott drámai antológiában (*Teatro veneto*, s. l. 1960. No VIII. 22—23. l.) azt a *Pianto della Vergine*-t, mely ugyancsak monologikus, de első két sora és záró két sora harmadik személyes felszólítás a siratásra, nem úgy, mint a *Plantus ante nescia*, melyben egyáltalán *semmi epikum* nincs. A Mária-monológ csakhamar létrehozta ugyancsak drámai jellegű travesztiaját, mint pl. *A ferrarai kurtizán síralmát*, melyet Vito Pandolfi közöl a „commedia de l'arte”-t előkészítő drámai szövegek között (Vito Pandolfi: *La commedia dell'arte*, Firenze, 1957. Vol. I. 130—134. l.). Ez a típus egyáltalán nem áll egyedül, és rokon vele a *Kétségbeesett Dalok*, a *Desperatak* műfaja.

Az Ó-magyar *Mária-síralom*ról keletkezési helye és időpontja alapján már évtizedekkel ezelőtt megírtuk, hogy fordítását az észak-olaszországi drámai laudák atmoszférája hozta létre, s maga is drámai laudának tekintendő. (*Középkori kultúra, középkori költészet*, h. n. é. n. 142—44.) Tölem függetlenül és az ének belső drámai természeté alapján Hont Ferenc már egy évvel korábban, 1940-ben megjelent művében drámának tekintette, és leírta játékmenetét (*Az eltűnt magyar színjáték* 134. s. köv.). Szabolcsi Bence pedig még korábban felderítette dallamának ugyancsak dramatikus világi előzményeit (*Az Ómagyar Mária-síralom dallama*, Argonauták, 1937. 46—61.). Vegyük hozzá, hogy Mezey László újabban behozta, hogy egyházi műfaja szerint olyan szekvencia, mely a laikus nőmozgalom egyik híres formájához, a begina-társulatokhoz kapcsolódott. (*Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén*. Budapest, 1955. 14. s. köv.). Nagycsütörtökön énekeltek a nagyheti passió hangulatában áhítatkeltés eszközeként. Meg kell jegyezni, hogy a begina-társulatok szerepe ugyanaz volt, mint az olasz flagelláns-társulatoké, a heretikus mozgalomk vonzóerejének leküzdésére hozta létre a feudális egyház.

12. A drámai szerep és élményszerűség színház történeti fogalma vezetett akkor is, amikor az élmény-novella, a trufa drámai jellegét bizonyítottuk. A drámatörténet hagyományos követelményét még meg is szorítottuk, amikor szerkezeti elemeket s ezzel összefüggően bizonyos drámai eszmét is a követelmények közé soroltunk. Ezért alig lehet jóhiszeműnek neveznünk Pirnát Antal eljárását, amikor Benczédi Székely István és Heltai Gáspár túlnyomóan, vagy teljesen dialogizált trufáit, melyek drámailag megfogalmazott központi eszmével rendelkeznek, és éles ellentétben játszódnak le, egyenértékűnek veszi Tinódi Lantos Sebestyén históriás énekeivel.

A népies novellisták, a népi mulattatók drámai jellegű trufáiról szóló tanulmányunkat 1955-ben írtuk, s 1957-ben Vito Pandolfi idézett *commedia dell'arte* történetében és antológiájában a XVI. században élt Barlacchiát, Gonnella nem kevésbé híres pályatársát, már nemcsak hogy népi komédiásnak, de a *commedia dell'arte* előfutárának tekinti, sőt trufáinak kivonatait felveszi antológiájába. Vito Pandolfi így ír: „Barlacchia, akinek elmésségeit bő kivonatban közöljük, egyidejűleg színész a Cazuola-társaságban, és irányítja azt a híres előadást, melyet a firenzei komikusok adtak Lyonban III. Henrik tiszteletére a *La Calandria* előadásakor, és bohóc is lakomákon, mint ezek az elmésségek bizonyítják, valamint különösképpen egy riposztja is Gianotti *Öreg szerelmesek* c. darabjában. Strascinotól — aki színész és bohóc volt egyben — fennmaradt egy *Síralom a francia betegségben* c. szöveg, valamint Mastro Andreától, aki festő, bohóc és színész volt egyszerre, a drámai módon kegyetlen és őszinte darab, *A ferrarai kurtizán síralma*.”

De minek is folytassuk? Annál, aki Erasmus első személyes deklamációját, melyet a nagy humanista egy kigondolt alakkal, a Balgaság istenasszonyával mondat el jelen időben személyes tettek és élmények előadásával, nagy drámai feszültséggel, összekeveri Cicero beszédeivel, annál érvelésnek nyilván nem sok helye van. Persze itt is a történelmi előfeltételeket kellett volna tekintetbe venni. Cicerót ugyan vádolták ellenségei színészkedésért, de műfaja a retorika volt, s ennek határait deklamációja soha nem lépi át. Erasmus darabja a diákok színi jelenetekben: gúnyos beszédekben, gyónásokban, testamentumokban stb. oly gazdag „bolondos ünnepeihez” és Sebastian Brant *Narrenschiff*jéhez kapcsolódik műfajilag, ugyanakkor antik példaképe a reneszánsz komédiát annyira megihlető Lukianos. És itt nem számít, hogy egy lukianosi monológot vagy dialógust vett alapul.

13. Sajnos azonban a cikk szerzőjének mindennemű szöveginterpretáció nehézségeket okoz, hátha még a történeti körülmények is alaposan belejátszanak a szövegmagyarázatba. Itáliában, ahol a *Hónapok versenye* szélesen elterjedt hagyományos, folklorisztikus színjáték, tanul a fiatal Janus Pannonius. Tanulmányi helyére, Ferrarába érkezik a fiatal magyar király, V. László. Februári születésnapján ünnepséget rendeznek, felvonulnak a hónapok versengve, s persze a király születési hónapja győz. Janus ezt az udvari ünnepséget, ezt a tipikus reneszánsz-kori alkalmi színjátékot, mely helyi, népi hagyományokra épül fel, egy epigrammájában, vagy, ha tetszik, elégiájában lejegyzí. Mindez azonban cikkírónk számára hihetetlen. Hogyan lehetett Janus szereplő, ha utólag lejegyezte? Aszöveg hogyan változott meg, ha egyszer a humanista szöveg tiszta szöveg? megannyi súlyos kérdés, ugyebár? Persze, a tiszta szöveg nem akkor tiszta és változhatatlan, amikor még nem nyerte el végső megfogalmazását, hanem amikor már kész. S ha egy drámai játékot humanista versben, epigrammában vagy elégiában megörökítenek, e műfaj szabályai és lehetőségei szerint, akkor az nem kötelező az élő játék elhangzott szavaira, különösképpen, ha az eltérések oly csekélyek, mint feltehetőleg az adott szövegben. Pirnátnak nagy gondjai vannak avval is, hogy én csak a tizenkét deákot számítom-e bele a játékbá, akik a hónapokat személyesítették meg avagy azokat is, akik Apollót és Diánát játszották. Hát persze, őket is odatartozóknak véltem, csak éppen nem tudtam, nem fejedelmi személyek döntötték-e el a vitát? Ezért hát homályban hagytam. Ez minden esetre hiba volt. Azt sem döntöttem el végleg, hogy a színészek pantomimként adták-e elő szerepüket, és narrátor mondta-e el a hónapok szavait, vagy maguk a hónapok megszemélyesítői beszélték? Valóban, de ez nehezen dönthető el. Azonban ilyen pontos színészi értesüléseket kíván cikkszerzőnk egy öt évszázaddal ezelőtti udvari, alkalmi játék tárgyában! A kötekedés szándéka sajnálatos módon lépten-nyomon előbukkan a cikkből. Általában nincs szerencsénk a humanista szövegeket tekintve — legalábbis a cikk aláírójánál. Hogy a *Hónapok versenye* egy rövid alkalmi színjáték menetét és szavait őrzi, ezt az eddigi kritikák nem vonták kétségbe. Bán Imre is valószínűnek tartja, sőt még inkább az általam csak a bevezetésben említett *Szelek versenyét*. Viszont Pirnát Antal Bán Imrét követi kételyeiben Callimachus Experiens Beatrix-költeménye dolgában. De amíg Bán Imre a kézirati címjelzés (*Pro Regina Beatrice*) filológiai értelmezése alapján, Pirnát Antal részben azért, mert ilyenről még nem hallott, részben azért, mert ez szerinte egy „heroida”. Viszont a kézirati „pro” jelzés csak arra utal, hogy a szerző, Callimachus Experiens Beatrix királyné *nevében* beszélt e művében. De egyáltalában nem zárja ki azt, hogy előadás céljára írta volna, és elő is adták volna. Hiszen pontosan ugyanilyen jellegű monológokat, illetve dialógusokat (ha Danubius isten szózatát tekintjük, a mi szövegünk dialógus) éppen hogy Nápolyban és Ferrarában is előadták. A szóban forgó cikk fogalmazója, Pirnát Antal azonban ismét nem akarja tudni, hogy a királyné nem lírai panaszt ad elő, hanem az élettárs és leendő anyja szerepében beszél, a jelen időben, a jelenlevő királyhoz, mi több, a közbeszóló Danubius folyamisten jóslata is a jelenben hangzik el. A modern drámatudomány ismerői szerint és a korabeli gyakorlat szerint is egyaránt előadható drámai szerkesztmény. De hát előadási adatok, színlap kellene! Fájdalom, cikkszerzőnknek mindig az kellene, ami éppen nincs! Így például a világhírű *Tragicomedia de Calisto y Melibea* azért nem lehet dráma, mert — mint tőlünk frissen értesült róla — könyvdráma. Pedig minden drámatörténeti munka évtizedek óta máig idesorolja, nem csupán óriási hatása miatt, melyet Shakespeare-re, Lope de Vegára, Calderonra tett, de belső drámaisága miatt is. Úgy tekintik könyvolvasmány jellege ellenére, „mint az egyetemes színháztörténet alapvető művét.” („... una obra fundamental en la historia universal del teatro”, Angel Valbuena Prat: *Historia del teatro español*, Barcelona, s. a. 26. l.).

Viszont a bártfai *Pokolraszállás* esetében megvan a színlap! Ezt azonban nem lett volna szabad belevenni az antológiába, mert nemzetiségi, azaz német eredetű. Mi azonban azért fogadtuk el az Ábel Jenő és Hont Ferenc képviselte hagyományt, akik a magyar színháztörténet részeként tárgyalták, mert a XV. század olyan évtizedeiből való (1439—1480), amikor a magyar feudális államban még éppen csak hogy bontakoztak a nemzeti öntudat jelei, és a *Bártfai Színlap* szövege történetesen latin. Mint könyvünkben jeleztük, ettől a színdarab maga lehetett tisztán német, sőt kétnyelvű, német és latin is. Azonban a színlap a több nemzetiségű feudális állam és az iskola latin nyelvén íródott, nyilván a világi és egyházi tisztviselők számára, a latinul tudó városi réteg számára. Ugyanakkor e szöveg mint misztérium prototípusa német és magyar nyelvű városi színjátékoknak. A következő évszázadban azonban már kezd egyre erőteljesebben megnyilvánulni a német, szlovák, román és délszláv nemzetiségi tudat, s éppen ezért a XVI. és XVII. században már nem érezzük magunkat feljogosítva arra, hogy a testvérnépek szövegeit felvegyük antológiánkba.

Állandóan a történeti fejlődés, a történeti körülmények tekintetbe nem vétele az, ami gátolja cikkszerzőnk tisztánlátását. Minden elfogulatlan olvasónak feltűnhetik, milyen természetellenes az, hogy a humanizmus Magyarországon létrehozhatta mindazokat a műfajokat, amelyeket Itáliában, még hozzá alig néhány évtizedes késéssel, csak éppen a humanista drámai műfajokat nem! Lehett Magyarországon fényes reneszánsz udvar, megjelenhettek a magyar

humanizmus kezdetei idején nálunk a reneszánszkori drámatörténetnek olyan kezdeményező alakjai, mint Pier Paolo Vergerio, a híres humanista diák-vígjáték, a *Paulus* szerzője és élménytrufák gyűjtője, Beatrix idején többszörösen itt járhatott Pandolfo Collenuccio da Pesaro, egy híres reneszánsz szellemű József-dráma szerzője, a ferrarai színi élet egyik legfőbb előmozdítója és a kor egyik legkitűnőbb rendezője. Kedvelhette Mátyás király a mulattatók minden nemét, a királyné kimutathatta pártolását színészekkel szemben, lehettek híres énekesei, táncosai, akik balettet tudtak előadni. Csak éppen olyan humanista szövegeknek nem szabad lenniök, melyek e környezetnek és ezen igényeknek pontosan megfelelnek, és fenn is maradtak. Lehettek Budán vagy később Bécsben felolvasások, társasági összejövetelek, felolvashattak epigrammákat Janustól, csak a színháték „társadalmi előfeltételei” nem voltak meg? Kitűnő színházteremnek kínálkozott a Friss Palota lovagterme, a palotaudvarok, a Szent György-tér, s mint tudjuk, 1501-ben az úrnapi *Szibilla-játékot* a Mátyás-templom előtt tóriási tömeg nézhette végig, de két évtizeddel korábban mindez társadalmi lehetetlenség? Van olyan énekel és dramatikus vetélkedés, mint Callimachus Experiensé a *Császári sasról és Mátyás hollójáról*, mely a könyvtár terméhez és megadott politikai helyzethez volt kötve. Fennmaradt Callimachus Experienstől egy olyan másik szöveg, melynek központi kérdése Beatrix anyasága, e szerencsétlen asszony legégetőbb vágya és fájdalma. E szöveg olyan búcsú, amelyben Itália és Magyarország karaktere is élesen szembeáll: mindez első személyben és a jelenben hangzik el. De nem lehet dráma! Ugyan miért? Úgy gondoljuk, csupán azért, mert bírálónk egy félév-századnál is régebbi, elavult tudományos szemlélethez van hozzátapadva.

14. A támadó cikk fogalmazója hamis előfeltételekből kiindulva, a történeti fejlődés kirekesztve primitívizálni próbálja Magyarország társadalmi és történeti fejlődését, pedig ez jó ideig, egészen a mohácsi csatáig nem volt elmaradottabb általában a körülvevő országokénál, sem Ausztriánál, sem Csehországnál, sem Lengyelországnál. Sőt Itália közelsége, dinasztikus kapcsolatok a középkori és reneszánszkori kultúra olyan fókuszait hozta közvetlen kapcsolatba, amelyek a dráma sarjadása tekintetében is alapvetőek. Egyébként világosan kitűnik, hogy minden olasz színi szokás vagy színházat terjesztő mulattató típus átvétele megfelelő társadalmi környezetben történt. A *Pozsonyi Krónika* a XIV. század derekán a honfoglaló kapitányok első személyben mondott hősdalait s a *Lél kürtje* dialógusban fennmaradt szerepjátszó történetét nevezi „truffá”-nak, s terjesztőiket ugyanakkor kiszolgáltatót, vándorló jokulátoroknak képzei el, mint az „uomo di corte”-k, a trufa-csinálók valóban voltak. A drámái predikációk Olaszországban a ferencesek körében keletkeztek, akik — mint Vincenzo De Bartholomaeis írja — szemben a városi dominikánusokkal „kis falvak népének” mutogatták be ezt az új színházi műfajt. (Vincenzo De Bartholomaeis: *Origini della poesia drammatica italiana*, Sec. ed. Torino, s. a. 326. l.). Nem éppen közömbös, hogy a Magyarországon sokat szerepelt hírhedt ferencesek, akik megkíséreltek küzdeni a husziták nagyerejű propagandájával, Giacomo delle Marche és Giovanni da Capestrano is mindketten abruzzóiak voltak, mindketten írtak drámái laudákat és beszédeket.

A magyar társadalmi viszonyok hasonlóak voltak a Magyarországot körülvevő országok legnagyobb részének társadalmi viszonyaihoz, s ott nagyrészt hasonló drámái műfajok is keletkeztek, mint nálunk. Ezért ezen országok drámatörténeti kutatói munkáikba és antológiáikba nagyjából ugyanazon drámái típusokat veszik fel, mint mi vettük könyvünkbe. (Erre vonatkozóan munkatársam, Dömötör Tekla ad bővebb felvilágosításokat.) Itt hát semmi eltérés nincs a nyugat-európai és kelet-európai drámatörténet módszerei között.

Tulajdonképpen nem is kell folytatnunk a fejtegetést. Az elfogulatlan olvasó világosan láthatja a helyzetet. Pírnát — úgy látszik — cikkében a tájékoztatlanon kívül ellenséges indulattal is viseltetik személyünkkel szemben, olyannyira, hogy azt még a tárgyra is ráviszi. Különbözik miként juthatna eszébe kétségbevonni, hogy a formájában is dialektikus dráma, ahol a szemben álló felek és eszmék szavakban és tettekben csapnak össze, tekinthető az éles és világos osztályellentétek leghatalmasabb kifejezőjének? Ilyennek látjuk mi, és ilyenek látja a szovjet irodalomtudomány is. És mivel ezt meggyőző érvekkel tudjuk támogatni, ettől senki kedvéért nem vagyunk hajlandók eltérni. Láthattuk, hogy a szóban forgó cikk nem szakszerű, s ezért tévedést tévedésre halmoz, s nem létező előfeltételekből politikai következtetéseket szeretne levonni, melyek így teljességgel komolytalanok. Sajnálatos, hogy egy akadémiai szaklap tekintélye mögé húzódva ennyire leplezetlen gyűlölködésekkel lehet kilépni a porondra bírálat ürügyén. Az ilyen cikk még csak nem is vitacikk, mert hisz azt az igazság szenvedélye hajtja.

És különben is egy emberöltő tudományos működése s az utolsó tizenöt év sok és sokirányú munkája, mely a marxista tudomány jegyében készült s melynek része a *Régi Magyar Drámái Emlékek* és annak bevezetője is, beszéljen helyettünk! Szerzőnk vajdaira éppen ezért nem is igen érdemes kitérni. E sorok írója akkor sem volt nacionalista, amikor az divatját élte, és igyekezett a szomszéd népek közötti közeledést, barátságot előmozdítani olyan időben, amikor ez nem volt hálás feladat. Ami pedig a szellemi történet vádját illeti, mindenesetre kortársaink közül sokan kezdték úgy, hogy befolyással volt rájuk Hegel történetfilozófiájának

irodalomtörténeti vetülete, a szellemtörténet, többnyire elegyedve pozitívizmussal, illetve historizmussal. Valamikor én is ezek közé tartoztam, de írásaimban már a felszabadulás előtt erősen átalakult mindaz, amit Taine-től és Burckhardttól, Hegeltől és Burdachtól, De Sanctistól és Horváth Jánostól tanultam. Én is azok közé tartozom, akik immár második évtizede életük folyamán megszerzett tudományos tapasztalataikat a történeti materializmus tudományának magyar ágára fordítják, a hegeli tanítást a maguk szakmájában — mint ahogyan Marx mondta — „a feje tetejéről a talpára” állítva. Egy szóval marxisták vagyunk és e meggyőződés tudományos eredménye egyre mélyebb, egyre gazdagabb lesz bennünk. Ebben azonban az ilyen jellegű és hangnemű cikkek nem adnak támogatást. A komoly, emberi hangú vitát szívesen várjuk olyan kérdésekben, ahol az szükséges, s ezt a jószándékú szakemberek mindig meg is tudják ítélni. Mindenesetre a *Régi Magyar Drámai Emlékek* két kötetével és bevezetéseivel mind én, mind munkatársaim — a szakemberek megítélése szerint — igyekeztünk helyrehozni egy félévsszázados mulasztást, s a magyar tudomány egy ágát az európai szinthez igazítani.

Drámatörténet és nacionalizmus

DÖMÖTÖR TEKLA

Az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1961. évi 5. számában Pirnát Antal részletes ismertetést tett közzé a *Régi Magyar Drámai Emlékek* c. kiadványáról, melyet Kardos Tibor szerkesztett. Ő írta a bevezetésből a „*Drámai szövegeink története a középkorban és a renaissance-ban*” című 192 oldalra terjedő részt, és gondozta a XVI. század végéig terjedő időből származó szövegeket. míg e sorok írója a II. kötetet, a XVII. századi drámai emlékeket rendezte sajtó alá, s a bevezetésnek „*Drámai szövegeink a XVII. században*” című fejezetét írta (195—237. l.).

Pirnát Antal recenziója végén súlyos váddal illeti a fenti könyvet: azzal, hogy „a legrosszabb fajta nacionalizmusnak” tesz szolgálatot. Pirnát szerint ugyanis „olyan látszatot teremt, mintha a vizsgált korokban a magyarság kultúrája ... valahonnan az őshazából magával hozott különleges képességei folytán ugyanazon a színvonalon állna, mint az akkor legfejlettebb gazdasági alappal rendelkező nyugat-európai népeké, s így természetesen messze meghaladná a hasonló feltételek között élő környező nemzetekét.”

A pontosság kedvéért megjegyzem, hogy a recenzió a könyv XVII. századi részét kevésbé marasztalja el, s azt írja, hogy D. T. „alapjában véve egészen szegény szemléletmódja ellenére itt-ott engedményeket tett Kardos Tibor elképzelésének”. Én azonban mindenképpen megengedhetlennek tartanám, hogy munkatársa legyek egy olyan kötetnek, amely, ha Pirnátnak igaza lenne, a nacionalizmust, mégpedig a legrosszabb fajta nacionalizmust szolgálná. Ezért kénytelen vagyok foglalkozni Pirnát Antal idézett súlyos állításával, s megvizsgálni azt a kérdést, hogy milyen viszonyban van a magyar drámatörténet régi korszaka a környező országok drámatörténetének hasonló korszakaival.

Pirnát recenziójának megjelenése óta még egyszer gondosan átolvastam a *Régi Magyar Drámai Emlékek* bevezetőjét és jegyzetanyagát, de egyetlen olyan jellegű kitélt, megjegyzést sem találtam benne, mely Pirnát véleményét indokolta volna. Így tehát kénytelen vagyok feltelezni, hogy Pirnát nem ismeri a környező országok dráma- és színháztörténeti kutatásainak eredményeit. Azok ismeretében aligha tehette volna a fenti kijelentést. A környező kelet-európai országok ugyanis nagyrészt hasonló helyzetben vannak, mint mi: vagyis kevés drámai szövegből, elszórt feljegyzésekből, képzőművészeti alkotásokból és újkori folklorisztikus jelenségekből kell rekonstruálniuk dráma- és színháztörténetük régebbi korszakait. Talán meglepi Pirnátot, hogy munkájuk során általában ugyanazt a fejlődési vonalat és ugyanazokat a színpadi műfajokat rekonstruálták a környező országokban is, mint amelyekről a *Régi Magyar Drámai Emlékek*ben szó esik. Ha tehát a *Régi Magyar Drámai Emlékek* című kötet nacionalista, akkor hasonlóképpen nacionalistának kellene nevezni e színház- és drámatörténeti kiadványokat is, mert a sokszor hiányos szövegek és homályos adatok ellenére is ők is megkísérelték rekonstruálni színháztörténetük régebbi korszakait.

Abban persze igaza lett volna Pirnát Antalnak, ha azt állapította volna meg, hogy a *Régi Magyar Drámai Emlékek* nem fejtegeti részletesen a kelet-európai párhuzamokat. Erre azonban a könyv terjedelme miatt nem térhettünk ki, mely a munka során messze meghaladta az eredetileg megtervezett keretet. (Itt válaszolok egyébként mindazoknak, akik bírálatukban felrötták, hogy a kötet a XVI. századtól kezdve a fontosabb latin és német szövegeket nem tartalmazza. Eredeti tervünkben szerepelt pl. Stöckel német reneszánsz Zsuzsánna-drámájának és a legjelentősebb XVII. századi latin iskoladrámáknak közlése is, ezt azonban az objektív okok lehetetlenné tették.) Viszont ahol közvetlen kelet-európai párhuzamokról van szó, erre mindig rámutatunk, pl. a huszita kantilénák, a Constantinus és Victoria délszláv párhuzamai esetében, Comenius (Komenský) életművét ismertetve és így tovább. . .

Már említettem, hogy a környező népek drámatörténései nagyon sokszor hasonló helyzetben vannak, mint mi. Színjátszók ugyanis kétségtelenül működtek ezekben a századokban a környező országokban éppúgy, mint nálunk, ezt adatszerűen bizonyítani lehet. Ők is felvetik tehát a kérdést, hogy mit adtak vajon elő ezek a színjátszók? Az ő munkájuk nyomán is az derül ki, hogy a környező népek (s különösen a cseh és lengyel színháztörténettel húzhatunk párhuzamot) e századokban nagyjából a drámaalkotás ugyanazon fejlődési fókán voltak, mint mi.

A délszláv színháztörténések pl. színháztörténetük legrégibb emlékeként egy képzőművészeti alkotást szoktak emlegetni: egy XIV. századi passiójelenetet ábrázoló freskót, ahol a kép alján színészeknek, artistáknak látszó alakok ismerhetők fel. (*Staro Nagoričino*. — Vö. *Le théâtre en Yougoslavie*. Belgrade 1955. 8. l.). — Még egy példát a szomszéd népek tudományos irodalmából. Ioan Massoff: *Teatrul Românesc* című könyvének első kötete 1961-ben jelent meg Bucureștiben. Az első fejezet (17—24. l.) az antik színjátszás emlékeit tárgyalja. Ezt követően (25—49. l.) az újkori népi színjátszás különféle formáit ismerteti, mégpedig nemcsak a dramatikus jellegű jelenségeket, hanem azokat az epikus népköltészi alkotásokat is, amelyeknek epikus formája erős drámai feszültséget áruel: így a mi balladáinknak megfelelő *Miorița* és a *Manole mestert* (ez utóbbi ugyanazt a tárgyat dolgozza fel, mint a mi Kőműves Kelemen balladánk.) A harmadik fejezetben olvashatunk a fejedelmi és bojár udvarok színházáról, azokról a mulattatókról és vándorszínészekről, akik itt megfordultak. Ezt követi azután a IV. fejezet, ahol az első ismert román nyelvű drámákról és előadásokról esik szó.

Mint már említettem, a legközelebbi párhuzamot a magyar fejlődéshez a lengyel és cseh színháztörténet szolgáltatja, amit a hasonló történeti, társadalmi, gazdasági és vallási körülmények indokolnak. Ezek az országok éppúgy, mint Magyarország a római egyházhoz tartoztak, a középkori színház fő jellegét tehát a katolikus nyugat-európai országokból kiinduló vallásos színi műfajok szabták meg. Természetesen a cseh és lengyel színjátszás egymásra sokkal jobban hatott, mint a magyar színjátszásra, hiszen e népek egymás nyelvét könnyen értették. Másfelől a magyar színjátszásra erősebben hatott a délszláv (horvát és szlovén) példa, amit a történeti-földrajzi helyzet magyaráz és az itáliai példa, amit Mátyás király tudatos kulturális politikája magyaráz. Ennek ellenére a fejlődés a cseh és lengyel színháztörténettel hosszú ideig párhuzamos, és amikor egy-egy műfajnál néhány évtized vagy esetleg ennél is több időbeli eltéréssel találkozunk, könnyen lehet, hogy csupán arról van szó, hogy a megfelelő szövegek ott vagy ott nyomtalanul elvesztek.

A latin nyelvű liturgikus dráma pl. hazánkban valamivel előbb jelentkezik, mint a lengyeleknél, vagyis a XI. század legvégén. Lehetséges azonban, hogy egy szerencsés felfedezés még korábbi szövegeket is napvilágra hoz mindkét népnel.

Hasonlóan szinte egyidejűleg jelentkezik a nemzeti nyelvű Mária-síralom a magyaroknál és a lengyeleknél, és a magyar és a lengyel színháztörténet egyaránt színháztörténeti dokumentumnak tekintik ezeket. Így kivétel nélkül minden lengyel színház- és drámatörténet a vallásos színjátszás emlékeit között említi a *Zale Matki Boskiej pod Krzyżem*, a lengyel Mária-síralmat.

Ott, ahol nem maradtak ránk drámai szövegek, a lengyel és cseh drámatörténészek is a jól ismert szokásanyag nyomán igyekeznek a hiányzó láncszemeket rekonstruálni. Így pl. a lengyel színháztörténészek utalnak a nagyheti népies szokásokra: a Júdás-bábu körülhurcolására, a húsvétkor a templom mennyezetéig felvont Krisztus-szoborra — ezeket a szokásokat nálunk is éppúgy gyakorolták. Ha tehát mi „nacionalizmushól” említjük ezeket színháztörténetünk forrásértékű adatai között, nem kevésbé nacionalisták cseh és lengyel kollégáink, mikor ugyanezekre vagy hasonló későközépkori szokásokra hivatkoznak; a csehek pl. a Miklós-napi látványos felvonulásokra és mindhárom ország a maga farsangi alakoskodásaira. — A lengyeleknél igaz, hogy a XVI—XVII. századból több nemzeti nyelvű karácsonyi játékszöveget (főként kis dialógusokat) ismerünk, mint hazánkából, de a középkorban a lengyelek is a jászolállítás nálunk is ismert szokásából rekonstruálják a feltételezhető régebbi formákat.

Persze a csehek némileg előnyösebb helyzetben vannak mint mi, mert a középkor századaiból rövid, népies jellegű, nemzeti nyelvű misztériumszövegek is maradtak fenn a húsvéti ünnepkörből (ilyen pl. a Mastickár és a Hra veselé Magdaleny), míg az első ránk maradt magyar nyelvű bibliai játék a XVI. századból már más műfajhoz, a protestáns iskoladramához tartozik. Ennek ellenére eléggé valószínűtlen, hogy a laikus vallásos céhek, amelyek az észak-magyarországi német lakosságú városokban, a cseh, morva és lengyel városokban a nemzeti nyelvű misztériumok fő gondolói voltak, éppen a magyar városokban nem rendeztek volna ilyeneket. Erről a kérdéssel azonban már magam is és mások is oly gyakran szoltunk, hogy felesleges lenne e kérdést itt újra elismételni.

Ami a XVI. századi lengyel és cseh nemzeti nyelvű reneszánsz tragédia és komédia kialakulását illeti, itt csaknem teljes egyidejűségről beszélhetünk a magyar fejlődéssel (a horvátoknál, szlovéneknél azonban, ahol a közvetlen itáliai hatás nagyobb mértékben érvényesült, nagybbszabású és virágzóbb színpadi kultúra jött létre ugyanebben az időben). Csak néhány

dátumot: Bornemisza Péter *Tragédiája* (Elektra) 1558, Balassi Menyhárt *árultatása* 1567 körül. Balassa Bálint *Szép magyar comedia* 1589. — A lengyeleknél Kochanowski: *A görög követek elutasítása* (Oprawa posłów greckich) 1577. — A cseh Pavel Kyrmezer darabjai: *Komedie česká o Bohatci a Lazarovi* 1566. *Komedie nová o vdově* 1572 stb. Az 1550-es években keletkezik a lengyel Koldus-dráma, az 1570-es években már cseh változatban is népszerű (*Tragedia neb hra zebračí*) stb.

A XVIII. század közepéig folytathatnók ezt a párhuzamot az iskoladrámával, a nemzeti nyelvű, népies típusokat felvonultató közjátékokkal, Komenský (Comenius) működésével, aki mindhárom országban fontos szerepet játszott. A magyar népies komédia fejlődése itt azonban számszerűleg már elmarad a lengyel és a cseh mögött. A XVII. század végén a nemzeti nyelvű fejlődés hazánkban lelassúdik, mert a lengyel és cseh nemesség nagyobb szerepet vállalt a színjátszó kultúra meghonosításában, mint a magyar nemesség; 1662-ben már Corneille-darabot adnak elő Varsóban. A hivatásos színjátszás is a lengyeleknél és cseheknél egynéhány évtizeddel előbb alakul ki a XVIII. században, mint Magyarországon.

Mindezek a kérdések azt hiszem teljesen világosak. Hadd említsünk most néhány vitatható pontot is.

Pirná Antal szememre veti, hogy miért közlöm a drámai szövegek között a *Titirus és Violát*, amikor magam sem tartom drámának. Erre már megfelelttem a *Régi Magyar Drámai Emlékek* bevezetőjében. A *Titirus és Violát* nem tartom színpadra szánt alkotásnak, de ilyen párbeszédes jeleneteket, pásztorjátékokat a XVI—XVIII. században hazánkban is, a *környező országokban* is előadtak ünnepségek, jelmezes táncjátékok keretében. Ezt a tényt magát nem is kell bizonyítanom. A *Titirus és Viola* tehát illusztrál egy olyan színpadi műfajt, ami bizonyíthatóan létezett hazánkban, de amelynek más magyar nyelvű szövege nem maradt ránk a XVII. századból. Közlését különösen azért tartottam szükségesnek, hogy rámutassak: a Balassi Bálint által kezdeményezett magyar pásztorjátéknak milyen folytatása volt a magyar irodalomban.

Hasonló a helyzet a sokat vitatott *trufával*. Bár e kérdésnek Kardos Tibor a legjobb szakértője, néhány kelet-európai párhuzamot mégis megemlítenék.

A trufa a XV—XVI. században a hazai szóhasználatban a „tréfa”, „anekdota” mellett egészen bizonyosan „színjátékot” is jelentett. Temesvári Pelbárt egy farsangi prédikációjában félreérthetetlenül említi a „*ludum et huiusmodi trufas*”-t. — A XVI—XVII. századi cseh és lengyel komédiák, közjátékok jórésze pontosan ugyanebbe a műfajba tartozik, s nem véletlen, hogy Bornemisza Péter a „*csufokról*” (azaz színészekről, mulattatókról) szólva éppen Eulenspiegelt említi — Eulenspiegelt, akinek alakja körül rengeteg ilyen trufa szövődött, s akinek trufáit a XVI. században *Rej* már lengyelre fordítja. A XVII. században a lengyel színház-történetészek *Komedia souwzralskanak* nevezik ezt a műfajt, amit a nyugati színház-történetészek viszont „Eulenspiegel-komédia” műszóval adnak vissza.

Napjaink legnevesebb polgári színház-történésze, Kindermann így ír e műfajról: „*Die polnische Renaissance-Komödie aber schloss sich in Fastnachtsspielart an polnische Fazelien an und liess aus dem Volkstümlich-Anekdotischen Typenschwänke sehr einfacher Art entstehen.*” (Heinz Kindermann: *Theatergeschichte Europas*. II. Salzburg 1959. 403. l.) Vagyis a lengyel reneszánsz komédiák is „*facieták*” — azaz trufák.

Ha azonban a cseh és lengyel színház- és drámatörténet ezeket a kis jeleneteket dráma- és színház-történeti emlékei sorában tartja számon, azt hiszem, mi is nyugodtan hivatkozhatunk saját trufáinkra, mint e műfaj magyarországi példáira. Egyes művek megítélésében persze tévedhetünk mi is és tévedhetnek ők is — az előadásra alkalmas műfajok kérdésénél azonban annyira egyöntetű eredményre jutott a kelet-európai kutatás, hogy tévedés aligha lehetséges.

Ennyit kiegészítésül a Régi Magyar Drámai Emlékek bevezetéséhez. E pár sorhoz nem mellékeltem statisztikát arról, hogy hány drámai művet tart számon a lengyel vagy a cseh vagy a magyar színház-történet régebbi korszakaiban, s hogy ezek a művek *mennyiben felelnek meg a drámaírás „klasszikus” szabályainak*. A mérleg néha az egyik, néha a másik oldalra billen, de a XVII. század közepéig nagyon nagy eltérések nincsenek; ettől az időtől fogva azonban hazánkban némi elmaradásról beszélhetünk.

Nem akartam itt szólni olyan kérdésekről, mint a „*Hónapok vetélkedése*”, mert ennek párhuzamát nem a kelet-európai, hanem az itáliai színpadi műfajok sorában találjuk, ahogy a XV. században a magyarországi adatok több közvetlen itáliai hatásról tanúskodnak, mint az egykorú lengyel és cseh adatok. Valójában ilyesfajta nacionalista vetélkedés gondolata soha nem is vetődött fel a magyar, a cseh és a lengyel színház- és drámatörténészek között.

Irodalmi-műfaji kérdésekről mindenkor szívesen vitatkozom bárkivel; az alaptalan politikai természetű vádaskodást azonban a jövőben is vissza fogom utasítani.

Csontos János 1879-ben megjelent ismertetésében részletes leírást adott az akkor még *Directorium Strigoniense* néven ismert Gellérti-kódex szerfelett vegyes anyagáról.¹ Csontos már ekkor felhívta a figyelmet egy „Incipit tractatus de regimine pestilencie” kezdetű értekezésre, amelynek orvostörténeti értékét ismételten is hangsúlyozta cikkében, de minthogy nem volt feladata, bővebben nem foglalkozott vele. A szóban forgó munka azóta sem került irodalomtörténeti igényű megvilágításba, pedig a tudománytörténet középkori viszonyait tekintve véve nyilvánvaló, hogy a *De regimine pestilencie*-vel szemben az irodalomtörténetírás sem lehet közömbös.²

Az értekezés a Confraternitas Plebanorum Scepusiensium legtehetségesebb tagjának, Aranyosi Gellérti Jánosnak tolla alól került ki. Ez a társulat egyike volt a XV. századi szépségi egyesületek legjelentősebbjeinek. Elégge tekintélyes könyvtára nagyrészt elpusztult ugyan, de a ma ismertekből is világosan kiderül, hogy a túlnyomó többségben fellelhető egyházjogi, dogmatikai és skolasztikus filozófiai művek mellől nem hiányoztak a természet-tudományi jellegűek sem.³ Legalább is erre enged következtetni Albicus magiszter és Avicenna műveinek kétségkívül biztos ismerete.

A confraternitas tudomány iránt érzéklődő tagjai közül gyakorlatilag egyik sem jutott túl az önállóan másoláson.⁴ Az egyetlen kivétel Aranyosi Gellérti János, mert nemcsak féltucat elmékedést és értekezést másolt le,⁵ de közöttük a legjelentősebbek egyikének, a *De regimine pestilencie*-nek szerzője is egyúttal. Életére vonatkozó utolsó adatunk szerint 1473-ban az iglói kórházi rend tagjaként működött,⁶ így teljességgel érthető, hogy teológus létére miért nem volt idegen számára ez a téma.

A közvetlen impulzust azonban nem hivatali környezete, hanem nyilván a pestis hazai dühöngése adhatta munkája megírásához, mert mint írta: „*pestilencia nos frequencius invadit quam ipsos antiquos.*”⁷ Gellérti célja az volt, hogy a *társadalomnak* tegyen jószolgálatot a veszély elleni védekezésben és a kór felismerésében. Bevezető soraiban ezt határozottan meg is fogalmazta: „*Ad utilitatem rei publicae ac pro conservatione sanorum et reformatione lapsorum volo aliqua de pestilencia scribere ex dictis medicorum magis autenticorum breviter compilando.*”⁸

Szavaiból az is kiderül, hogy nem akart eredeti szerzőként feltűnni — kompilátornak nevezte magát —, de a középkori irodalmi közfelfogásból mindez magától értetődik. Forrását is pontosan megjelölte, hivatkozva Avicenna művének „*in libro suo quarto*” található fejtegetéseire. Gellérti tehát ismerte az arab tudós *Canon*-ját.⁹ Értekezésében egyébként elégge pontosan követve Avicenna idézett műve IV. könyvének logikai taglalását, miként bevezetőjében ígérte, valóban rövidre fogva kezdi tárgyalni — első pontként — a pestis előjeleit. Eljárásának bemutatására példaképp idézzük a következőket:

¹ Aranyosi Gellérti János *codex* 1462—1473-ból. Magyar Könyvszemle, 1879. 69—83. Meg kell jegyeznem, hogy azóta a kódexet újra átszámozták, így 398 levél helyett 402 teljes terjedelme (a bekötött üres lapokkal együtt). Csontos minden efféle utalásai tehát érvénytelenek.

² A kódex legalaposabb kutatója, Holik Flóris is csak összehasonlító irodalomtörténeti szempontból aknáztta ki a kötet teológiai anyagát (Aadalékok *codex*eink forrásaihoz. ITK, 1922. 126—127.).

A *De regimine pestilencie*-t Gellérti írói működését összefoglaló méltatásában sem érdemesítette többre egyszerű megemlékezésnél, sőt Avicenna nevét fel sem említve, (Csontos nyomán) Aeneas Sylviust idézte — az 1456-os pestisjárvány bizonyítására. (Vö.: Holik: Die erste gelehrte Gesellschaft in Ungarn. Ungarische Jahrbücher, 1923. 390—391.).

³ Csontos: Adalékok a szepesi könyvtárak történetéhez. MKSzle, 1880. 329—351.

⁴ Holik id. tanulmánya, Ung. Jb. 1923. 383—399.

⁵ *Bonaventura*: Liber de doctrina clericorum, *Bernardus Clarevallensis*: Quomodo se sacerdos habeat ante infra et post officium divinum, *Johannes Rosnavius Jámor*: Tractatus de custodia quinque sensuum, továbbá két fejtegetését Nota de Quadragesima, illetve Letare filia Sion címmel, valamint a már fentebb idézett saját munkáját.

⁶ Csontos: Aranyosi Gellérti János *codex*e, MKSzle, 1879. 83.

⁷ Gellérti-kódex, bp.-i Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. 73. 392^r.

⁸ Gellérti-kódex, uo.

⁹ Az 1544-es velencei kiadást használtam.

Avicenna:

Et quoties videris turbiditatem aeris et nebulositatem eius, et existimaveris pulviam, et inveneris (aerem vacuum siccum, et non pluit) tunc scias quod complexio hyemis est corrupta. Pestilentiam autem aestivam malignam. malam significat paucitas pulviae in vere cum frigore...! tunc iam venit pestilentia.

(445^a)

Gellértfi:

Secundum signum est quando proprie tempore aestivali dies totaliter apparent obscuri et velle plueret et in non pluit. Et quando sic diu durat tunc timendum est de pestilencia magna.

(392^r)

Meg kell jegyeznünk, hogy ez a munkamódszer Gellértfi egész dolgozatára érvényes. A továbbiakban aztán a pestis okaira mutat rá, végül hosszasan foglalkozik a gyógyításával. Stílusáról elmondható, hogy távol áll bármiféle humanista csiszoltságtól, sőt, helyenként grammatikai magyarosságok is felcsillannak benne („et in non pluit”, etc.). Szókincsében pedig mindvégig erősen kísértének az Avicennától átvett szavak és kifejezések a megfelelő fejezetek párhuzamos helyein.

A kompendium több szempontból jelentős. Egyrészt azért, mert 1473-at megelőzően Avicenna bizonyos szövegrészeivel ennyire paralel, világosan nyomon követhető egyezéseket még nem mutattak ki irodalmunk e szakaszában. Talán Galeotto az egyetlen, aki hivatkozik több ízben is rá (Hippokratésszel együtt) Magyarországon keletkezett, 1485 táján írott *De dictis ac factis*-ában, de ő sem igen megy túl az „ut Avicenna testatur”-féle kitételeken.¹⁰ Másrészt érdekes a Gellértfi-tanulmány abból a szempontból is, hogy miben gyökerizik szemléletmódja, milyen a kérdésfeltevésre adott válasz mikéntje.

Míg a XV. század magyar humanistái, s köztük olyan jeles tudós, mint Váradi Péter is, a pestisről azt vallotta, hogy Isten csapásként küldi a bűnös emberiségre,¹¹ addig vele szemben Gellértfi természeti jelenséggént tekintette a pestis kitorrését s logikusan, természetadta erőkkal akart gátat vetni pusztításának. Nem meglepő tehát, ha tanulmánya okfejtéséből (csakúgy, mint forrásából) teljesen hiányzik bármiféle természetfeletti erő megemlézése vagy akár feltételezése is.

Az elmondottakból nyilvánvaló, hogy Aranyosi Gellértfi János literatus egyéniségének megítélésekor a mindenképpen jelentős *De regimine pestilencie* nagyobb súllyal kell, hogy latba essék minden más másolaténál. Már csak azért is, mert ez utóbbiak, ha nem is minősíthetők teljesen jelentékteleneknek, Gellértfi több-kevesebb pontosságú és teljességű másolataiban sem magyar irodalomtörténeti, sem egyéb szémszögből nézve a kérdést, nem képviselnek különösebb értéket. Viszont érthetően más a helyzet a *De regimine* esetében. Gellértfi itt már, kilépve az egyszerű másolók sorából, kompilátorként mutatkozik, be, méghozzá a materialista Avicenna átdolgozójaként. S egyelőre ő az egyetlen, akiről ezt. ez időben elmondhatjuk.

Néhány szó a Hamlet-talányról...

HORVÁTH ISTVÁN KÁROLY

Valamit a tragédiáról

„Miért nem cselekszik Hamlet? Lehetne elmondani más, vagy kevesebb szavakkal, mint Shakespeare elmondja?” — Oly sok kísérlet, próbálkozás után így teszi fel a kérdést Babits, kérdés, amely egyszersmind felelet is: nem, nem lehetne elmondani. „Ez a töprengés semmitől sem idegenebb, mint a logikától. Tiszta líra ez, a lélek fölka-vart mélyeiből...” Vagyis: mondjunk le arról, hogy a Hamlet-talányt valaha is megfejthetjük. (Legalább is a logikus gondolkodás útján!) S aztán — mi sem jellemzőbb — pár sorral alább közli a logikus és igen egyszerű megoldást: „Ez a lélek szemlélődő... és tettekre képtelen, akár magáé a költőé...”

De vajon igaz-e ez? És minden ilyen egyszerű? Hamlet *olyannak született*, amilyen — tettekre képtelennek, — s ez a végzete, ez a bukása? Ha így van, akkor, mégis, mi a talány?

¹⁰ Cap. II. 6. BSMRAe. Lipsiae, 1934. Ed.: L. Juhász.

¹¹ *Gerézi Rabán*: Váradi Péter. Magyarságtudomány, 1942. 541.

Ez a különös ellentmondás adta kezembe a tollat, hogy néhány gondolatot leírjak egy annyi vitát kiváltó, annyira izgató kérdéshez. És micsoda fonák utakon, milyen korlátolt — sokszor szinte nevetséges — módon próbálták megközelíteni! Itt van előttem Arany János fordítása, előtte egy pár-oldalas bevezetés. Ebben olvasom a következő sort: „Így torolja meg magát mindegyiken a *tragikai bűn*, rémes egyszerűséggel...” És aztán jön a magyarázat, hogy voltaképpen mi is volt Hamlet és Ophélia s a többi szereplő tragikai bűne. Különösen Ophélia bűne óriási, „...a legnagyobb bűn; amit nő egyáltalában elkövethet s ez az, hogy nem volt testestül-lekестül nő...” Csodálatos ez a naivitás, mely mindenütt, ahol tragédiát lát, kétségbeesett buzgalommal szimatolja a bűnt, vagy ha már olyan nincs, úgy legalább valami elvontabbat, valami misztikusabb válfaját a bűnnek — a „tragikai” bűnt. Hát erről volna szó mindössze? Bűnt követ el valaki és eléri a jogos büntetés? Romeo és Julia szerelme bűn? S Desdemona halála bűnhődés? És Hamlet? Milyen bűnt követ el Hamlet? Egy korábbi recenziómban a szophoklészi tragikum kapcsán igénykeztem felhívni a figyelmet arra, hogy az antik tragédia mennyire nem ismeri ezt a barbár fogalmat. De nem ismeri a későbbi tragédia sem, legalább is ami a legjobbakat illeti. A tragikum magában foglalja a bukást. Sőt — legtöbbször a fizikai megsemmisülést. (Jogosan vetődött fel a „Bánk bán”-nal szemben a kifogás, hogy tragikus hőse életben marad!) De vajon beszélhetünk-e egy bűnös — mondjuk rablógyilkos vagy hazaáruló — bűnhődése, „bukása” esetén tragédiáról? Semmi esetre sem. A tragédia olyan bukás, mely az emberek többségében — mondjuk a „közönségben” — a hős iránt szánalmat ébreszt. S ezt a szánalmat akkor érzi az ember, ha a hős tetteivel, melyeket elvállalt s melyekbe belebukik, azonosítani tudja magát. Ezek a tettek igen sokfélék lehetnek; sőt — bizonyos esetekben fontosabb lehet a tettnél, amit a tragikus hős elmúlaszt megtenni. A lényeges azonban mindig az, hogy e tetteknek meg legyen a társadalom szempontjából a *maguk aktualitása*, akár úgy, hogy a még túlságosan erős „régivel”, akár úgy, hogy a még nem elég erős „újjal” álljanak kapcsolatban. (Persze — nem úgy, hogy a tragikus tett feltétlenül „politikai” tett legyen! Sőt: a legtöbbször *nem az*. Hanem úgy, hogy valamiképpen aktuális legyen — ahogy mondtuk — a társadalom szempontjából. Csakis így értelmezhetjük Marxnak a tragédia két válfajáról — az ancien régime-et képviselő hős, ill. a koránjött forradalmár tragédiájáról — tett megjegyzéseit.)

Viszont az életben (s a költői megvalósulás során) mindez korántsem ilyen egyszerű. A tragikus hős sorsa nemegyszer más sorsokkal fonódik össze, bukásában másokat ránt magával, olyanokat is, akik megérdemlik a pusztulást, olyanokat is, akik ártatlan áldozatok. Az előbbieket nem *tragikus* hősök, hiszen megérdemelt bukásukat nem érezzük tragikusnak; az utóbbiak, ha sajnáljuk is őket, megint csak nem lesznek azzá, mert bár sorsuk tragikus, nem saját maguk a bukás okai, tehát nem *hősök*. Viszont a tragédiában mégis jelentős szerepet játszanak: életük, érzéseik, esetleg tetteik ezer és ezer szállal szövik át a tragédia központi fonálát — a hős, a tragikus hős sorsát. S így igaz tényleg, amire Babits figyelmeztet. A Hamlet-talányt valóban nem lehet „más, vagy kevesebb szavakkal” megmagyarázni, mint ahogy Shakespeare teszi; vagyis nem lehet kiszakítanunk abból a társadalmi milióból, amelyet Shakespeare megrajzol számára, azokból a kapcsolatokból, melyekkel életét átszövi, hogy e különös sorsot mindentől függetlenül — mint önmagában álló „emberi” sorsot — vizsgáljuk. Ez a kis dolgozat ezekből a száalokból szeretne fölfejteni néhányat, ezekből az összefüggésekből fölillantani egy-két kevésbé észrevettet.

Töprengés és tettekrészég

Mindenek előtt nézzük meg jobban, olyan fenntartás nélkül igaznak tartható-e az a felfogás (s ez a legelterjedtebb valamennyi közt), hogy Hamlet szemlélődő és *cselekvésre képtelen* ember? Az igaz, hogy apja haláláért bosszút kellene állnia, s ő ezt a bosszút őt felvonáson át halogatja. Az is igaz, hogy filozófus hajlandóságát a wittenbergi egyetemen folytatott tanulmányok igen nagy mértékben kifejlesztették, s a legválságosabb percekben is tud látszólag általános-érvényű filozófiai gondolatokkal tépelődni. Ilyenkor cselekvés *helyett* valóban szemlélődik, tépelődik. De merőben önkényes e két dolog között okozati összefüggést keresnünk, mintha Hamlet azért nem cselekednék, mert természete inkább a szemlélődésre alkalmas. Egyelőre azonban hagyjuk nyitva ezt a kérdést s nézzük meg inkább, vajon egyéb dolgokban is olyan passzív, „szemlélődő” viselkedést tanúsít-e?

Hamlet már eleve gyanakszik. Éspedig a szöveg világos vallomása szerint apja halálát nem tartja természetesnek. Mikor anyja azzal próbálja vigasztalni: „közös, hogy meghal aki él...” és „ha az: mért látszik tehát előtted annyira különösnek?” — Hamlet egész

határozott feleletet ad: „látszik, asszonyom! az is valóban; látszik-ot nem ismerek.” (123 l. *) Erre a gyanúra — és ez a legfontosabb mozzanat itt a továbbiak szempontjából — nem a király viselkedése adja az indítékot. Pedig király-nagybátyja jogos örökétől, a tróntól fosztotta meg Hamletet. A trónöröklés kérdése Shakespeare számára már nem érdekes. De valaha — a monda kialakulásánál — érdekes lehetett: az elsőszülött fiú örököljön-e, vagy a senior. Még a shakespeare-i megfogalmazáson is átesik ez a gondolat. A király érdeklődésére a III. felvonásban, hogy „Hogyan van Hamlet öcsénk?” — Hamlet gúnyosan válaszolja: „... a kaméleon kosztján: levegőt eszem, ígértem töltelékekkel...” (204. l. — I eat the air, promise-cramm'd...) Az utolsó felvonásban aztán így fakad ki nagybátyja ellen Horatiának: „— királyom! megölte; megszeplősíté anyámat; ide csöppent, trónra léptem és reményim közé...” (290. l. — Popp'd in between th' election and my hopes...). Shakespeare-nél azonban a trónbitorlás már csak jelentéktelen, átszínező motívum: Hamlet és a király ellentétét épp hogy érinti. Hamlet nem valamilyen eleve adott ellenszenvből gyanakszik a királyra; gyanúját anyjának viselkedése ébreszti fel: „Oh gonosz hamarság, vérnászi ágyba így sietnie! *Ez jóra nem visz...*” (126. l.)

De viszont már eleve gyanakszik. Mert anyja viselkedését nem érti: nem talál rá se mentséget, se indoklást. Ahol egy feleség és anyja az apa halála után így viselkedik, érthető módon felbukkan a gyanú a „fiú”-ban: vajon szerette-e apját? Vajon nem az ő érdeke volt-e, hogy férje ne állja útját szerelmének, mely egy másikhoz — ezúttal saját sógorához — fűzi? Szokták a Hamlet-talányt az Oidipusz-komplexummal összevetni, különösen azóta, hogy akadtak egyesek, akik hajlandók voltak mindkettőt a freudizmus jegyében tudatalatti szexuális élményekkel magyarázni. Ez az összevetés azonban önkényes és semmitmondó. Ha már éppen hasonló mítoszt, ill. történetet keresünk, egészen pontos párhuzamnak — mint már helyesen észrevették — az *Oresztész-történet* kínálkozik. Hiszen miről van szó ebben a mítoszban? Oresztész anyja, Klütaimnésztra, szerelmi viszonyba kerül Aigiszthosz-szal s a trójai háborúból hazatérő Agamemnón, Klütaimnésztra férjét, közös erővel meggyilkolják. Oresztész — Agamemnón és Klütaimnésztra fia — isteni parancsra bosszút áll apja gyilkosain, saját anyját is beleértve. E mítosz Bachofentől adott zseniális magyarázata s a különbségek (bár ezek is szembetűnők!) ezúttal nem érdekesek számunkra. Nem mehetünk bele annak a kérdésnek vizsgálatába sem, hogy az eredeti Hamlet-mondában a királyné milyen mértékben volt részese férje megölésének; kétségtelen ugyanis — s számunkra ez lesz a fontos —, hogy Shakespeare-nél magában a gyilkosságban ártatlan. Ami viszont a két mondatot illeti, azonosságuk egészen szembetűnő: fő vonalaiban ugyanaz az eset, ugyanaz a „komplexum”. Aigiszthosz ugyan nem édes testvére Agamemnónnak, de viszont unoka-fivére, tehát közeli *vérokona*. S épp a két történet fő vonalaiban megállapítható egybeesése erősít meg bennünket abban a gyanúnkban, hogy amint Oresztész történetében probléma lesz az anyja megbüntetése, úgy legalább is az anyja bűnösségének problémaként e későbbi és természetesen már egészen más viszonyokat tükröző mondában is fel kell vetődnie. Annnyit mindenesetre már az eddigiekből is láttunk, hogy Hamlet gyanúját — és pedig atyja halálának természetellenes voltával kapcsolatban — épp a királyné viselkedése kelti fel.

Érthető, hogy a gyanúval eltelt, apja különös halálán töprengő Hamlet keresi az alkalmat, hogy *bizonyosat* tudjon. S ami e bizonyosság-keresést illeti — márpedig a darab felét (egészen a III. felvonás közepéig) ez teszi ki —, ebben Hamlet a legtervszerűbben, a leghatározottabban jár el. Magától értetődik számára, hogy a szellemet (bár szándékával nincs tisztában) habozás nélkül kövesse; ahogy visszatér barátaihoz, pillanatok alatt kész a terve: az esetről hallgatni kell, hogy teljes bizonyossághoz jusson; megesketi őket, hogy nem fognak fecsegni; de rögtön hozzáfog ahhoz is, hogy művéről — bambaságot színélve — elterelje a figyelmet; figyelmezteti barátait, hogy ezentúl „ildomos lesz furcsa álcát ölténie”. És ezt így folytathatnánk. Sőt — a darab második (talán problematikusabbnak látszó) felében is nemegyszer a céltudatosság és határozottság nagyszerű példáit mutatja. Lehet, hogy mikor leszúrja a kárpitok mögött hallgatózó Poloniust, az erős szenvedély is befolyásolja. De vajon azt a határozottságot, amit a hajón tanúsít, mikor az a cél lebeg szemei előtt, hogy neki mindenképpen meg kell szabadulnia „egy rablázádnál irtózatóbb” helyzetéből s visszatérnie Dániába, lehet-e a szenvedélynek vagy bármi másnak, nem pedig Hamlet határozottságának és tettekre készségének tulajdonítanunk? És — hogy magát a shakespeare-i szöveget idézzük, vajon egy ingatag, cselekvésre képtelen embert jellemeznek-e azok a

* Idézeteimhez Arany János klasszikus fordítását használtam. (Arany János Művei V. k. Bp. Franklin-Társulat. — é. n.) A lapszámokat eszerint idézem. Ahol az angol eredeti közlése szükségesnek látszott, ott a Penguin-Books kiadványt használtam. (Kiadta: G. B. Harrison. — 1948.)

szavak, melyekkel halálának erőszakos és természetellenes voltát feltáró atyjának felel: „Oh hadd tudom hát s oly gyors szárnyakon, mint a fohász s szerelmi gondolat, szálljak bosszúmrá...”?

És mégis — ezt a bosszút nem hajtja végre. Az eddigiekből világos, hogy ennek magyarázatát nem egyszerűen Hamlet jellemében, veleszületett ingatagságában kell keresnünk.

Vérbosszú és erkölcs

„... hallotok

Vérbűn, erőszak, természetellen
Dolgok, nem is vélt gyilkolás, kivégzés,
Ravasz, de kényszerült ölés felől;
És végre füstbe ment bal terveket.
A főre hullva, mely koolta...” (308. l.)

Így foglaltatja össze maga Shakespeare a darab végén Horatióval saját művének tartalmát. S ez az összefoglalás meglehetősen felületes. Legalábbis Hamlet szerepét illetően. Hamlettel kapcsolatban az a fontos számára, hogy felmentse két sötét tettének felelőssége alól. Az egyik nyilván Polonius megölése (of accidental judgements); a másik Rosencrantz és Guildenstern kivégeztetése (of ...causal slaughters, of deaths put on by cunning, and forc'd cause). Amit Horatio, ill. Shakespeare hangsúlyoz, az, hogy az egyik tett *nem is vélt*, a másik *kényszerült*, tehát Hamletet semmiféle felelősség nem terheli. Az utolsó tetteket, Laertes és a király megölését már nem is Hamlet, hanem a celszövő király szempontjából ítéli meg, mint aki maga szötte a saját fejére visszahulló terveket. (Ophélia sorsára nem is céloz!) S abban valóban könnyen megnyugszunk, hogy Hamlet mindezekben a tetteiben ártatlan. Arra azonban itt sem kapunk feleletet, hogy miért hagyta mindezeket bekövetkezni, miért nem cselekedett.

De mit is kellett Hamletnek cselekednie?! Bosszút állni a megölt királyért és apáért. És mit jelent ez a bosszúállás? Nyilván ezt: megölni a gyilkost és a bűn részeseit. Igen ám, csak hogy épp itt a probléma: vajon a *megbűntetés* egyet jelent-e a *megöléssel*? Mert ez esetben a bosszú: vérbosszú. Van a darabban egy olyan szereplő — nem szokás észrevenni —, aki szinte csak Hamlet érdekében, vagy pontosabban: a Hamlet-talány könnyebb megértése érdekében kerül az események középpontjába: Laertes. Laertes mindenben Hamlet (és Horatio) ellenképe. Igazi udvaronc — a szó shakespeare-i rossz értelmében, az életnek, a tobzódásnak, a divatnak mindent áldozó lovag. Hamlet (és Horatio) a *volt király temetésére* jönnek el Wittenbergából; Laertes az *új király koronázására* érkezik haza. Laertes kapható a vérbosszúra, amikor apja gyilkosait meg akarja büntetni. Hajlandó megölni bárkit vagy bárkiket, bármilyen módon és eszközökkel, a vérbosszú ősi s még a középkorban is megtalálható primitív szokásának megfelelően, félretéve szenvedélyében mindent, ami a civilizáltabb állapotok jellemzője: hűséget, esküt, kegyességet, sőt túlvilágot is (IV. fel. 5 szín — 255. l.) Hamlet egészen más. Nem azért, mert „szemlélődőbb”, hanem mert kulturáltabb, s erkölcsi nézetei egy sokkal magasabb szintet jelentenek, mint Laertesé. És éppen ezért, bár azt, hogy megölt atyjáért bosszút kell állnia, magáénak vallja, de hogy ez a bosszú — a bűnösök megbüntetése — egész pontosan mit jelent, az az első pillanattól kezdve nem egészen világos számára. Tudja, hogy mit *kellene* tennie, de érzi, hogy ezt erkölcsi felfogásával *nem tudja* összeegyeztetni. Csakis így — ezt a tényt szem előtt tartva — érthetjük meg igazán Hamlet zavarát, lelki hánykódásait, melyek a „szellem” közlése óta erőt vesznek rajta. Ezért kiált fel olyan mélységes kétségbeeséssel az I. felvonás végén: „Kizökkent az idő — oh kárhozat! hogy én születtem helyretolni azt...”

De hát voltaképpen miben áll Hamlet erkölcsi világgépének „magasabbrendűsége”? Milyen nézeteket képvisel Hamlet — annyit előre is megállapíthatunk: környezetével, az egész királyi udvarral *szemben*?

Azt szokták mondani, hogy Hamlet szkeptikus, pesszimista — sötétén látja a világ dolgait, az embert. S ha az utóbbi igaz is: sötétén lát sokmindent, vagy talán inkább: sötétnek lát. De mit? Ez a legfontosabb kérdés: mit és miért? „Oh Isten! Isten! mily unott, üres, nyomasztó nékem *e világi üzlet!* Phi! rút világ! gyomos kert, mely tenyész, hogy magva hulljon...” Így fakad ki már az I. felvonásban, anyja viselkedésén, erkölcstelenségén háborogva. Annyi bizonyos: ez az ember, aki annyira alapos okok miatt keseredik el, nem egyszerűen „pesszimista”. Majd később is ugyanezen okok miatt tépelődve jut arra a megdöglésre, hogy szépség és becsület nem férnek össze, a szépség magához aljasítja a becsületet. „Ez valaha paradox volt, de *a mai kor* bebizonyítja...” (197. l.) Aztán ugyanitt és

ugyancsak Ophéliának mondja: „Hallottam híret, festjük is magunkat, no bizony! Isten megáldott egy arccal, csináltak másikat; lebegtek, tipegtek, selypegtek; Isten teremtetéseinek gúnyneveket adtak s kacérságból tudatlannak mutatkoztok. Eredj! jól laktam már vele; az örjített meg...” (uo.)

Tehát nem általában az emberi aljasságon keseredik el Hamlet, még ha néha tényleg általában beszél is az emberi hitvánságról. Ami elkeseredésére okot szolgáltatott, az a „mai kor” — saját kora, melyben Shakespeare a feudális társadalom fényűző, tobzódó uralkodó osztályát mutatja be. Ez az uralkodó osztály — az udvar fényétől megszáditva — feladja minden emberi méltóságát, hajlongó, szóvirágokban selypegő udvaroncok gerinctelen csordájává vált. Micsoda mélységes megvetéssel és döbbenetes vádoló-erővel adja Hamlet ajakára az ítélő szavakat: „Ma éjjel fent van s dőzsöl a király, nagy dárdidóján bősztánc tántorog...” (139 l. — ... takes his rouse, keeps wassail, and the swaggering upspring reels) majd: „E kába lakzi (this heavy-headed revel) mind kelet- s nyugatra más nemzeteknél csúnya hírbe hoz...” (140 l.) Persze mindezekről Hamlet keveset és csak alkalomadtán beszél, ilyenkor is inkább csak csípős, keserű megjegyzések, célzások formájában. Amire újra meg újra visszatér, az a szerelmi hűség és becsület üzletté-silányodása — az anyjának bűnös tettéből levont keserves következtetések. Ez a súlyos élmény az, ami körül Hamlet minden gondolata és igazában egész társadalombírálatára forog; és éppen ezért, mikor egyfelől (mint majd látni fogjuk) Shakespeare Hamlet-koncepciójának egyik leglényegesebb mozzanatát van hivatva kifejezni, másfelől annak az általános társadalomkritikának is épp a belőle sarjadó gondolatok képezik legfőbb pillérét, mely az egész műre s Hamlet egész viselkedésére jellemző.

Csakhogyan van egy másik, sokkal érdekesebb momentum is Hamlet szavaiban. Hamlet mindent a múlt szempontjából bírál. Nincs egyetlen szava általában a királyi „zsarnokság” ellen, csak az épp uralmon levő zsarnok királyt kárhoztatja elődjével, a „jó” királlyal összevetve. Ezt még persze megmagyarázhatjuk azzal, hogy a régebbi „jó” király Hamlet atyja, az új zsarnok pedig nemcsak megfosztotta őt a trónrajtús reményétől, hanem ráadásul apja gyilkosának bizonyult. Hamlet azonban nem csak e kérdésben tekint hátrafelé, vissza a múltba. Mikor a „mai kor” erkölcsén kesereg, ugyanígy a múltra hivatkozik, mikor még becsületesebb, derekabb erkölcsök uralkodtak. S ez a múlt mindig az egyszerűbb, puritánabb életet és erkölcsöket jelenti az ő szemében, szemben saját silány kora fényűző életével és udvaronc-erkölcsével. Még az egyszerű, dolgozó embereket is megrontotta ez a fertő: „... oly elménc lett a világ, hogy a paraszt lábujjhegye az udvaronc sarkára tapos...”

Vajon az ancien régime képviselője hát Hamlet? Mindössze erről volna szó?

Észre kell vennünk az ellentmondást Hamlet szavai és a szavak mögött rejlő megfontolások között. Mert Hamlet látszólag valóban egyebet sem tesz, mint a múlt jó erkölcsait emlegeti. Mintha ezekben látná a legfőbb morális és társadalmi ideált! De valójában ez a múlt-hivatkozás semmit sem jelent. Hamlet a „felvilágosult” ember, aki Shakespeare korának leghaladóbb filozófiai-természettudományos nézeteit ismételteti és ezekre építi fel bírálatát a jelen társadalommal szemben. Ezek a nézetek igen sokszor már a materializmus alapvonásait csillantják meg és egészükben a polgárosodó Anglia haladó társadalombírálatát alkotják. Vannak ugyan benne ténylegesen olyan vonások is, amelyek a múltba tekintő, a „rég jó idők”-be visszakívánczó ember világnézetét jellemzik, de ahogy mondtuk, egészükben — azzal, hogy elítélik a fényűző, jogtíró és erkölcstelenségben tobzódó feudális uralkodó osztályt, az „udvaroncokat” — a feltörekvő polgárság ítéletét mondják ki, melynek szempontjából ez az egész „udvar” — királyostul és intézményestül — a társadalom nyúgja, a fejlődés — és pedig éppen a kapitalista fejlődés — gátja. Ezért van az, hogy Hamlet számára, bárha a gyilkos megbüntetését kötelességének tartja, erkölcsi dilemmát okoz a bosszú gyilkolással való végrehajtása, ugyanakkor viszont — tekintve hogy a gyilkos maga a király, s a fennálló rendszerben mindenütt önkény és erőszak uralkodik — semmilyen más megoldás nem lehetséges.

S ezt Hamlet is csakhamar belátja...

Királygyilkosság vagy harc a zsarnok ellen

Két felvonáson keresztül vívódik Hamlet, míg végre szembenéz a gyilkosság gondolatával. Először csak nagyon határozatlanul, mintha csak biztatgatná magát a tetterre, melyet megtenni nincs elég ereje, erkölcsi bátorsága. Mikor a szavaló színész Hecuba során kicsorduló könnyeit meglátja, keserű önváddal kiált fel: „Nincs abba” mód, hogy én galamb péjú ne legyek, vagy *zsarnokság alatt elkeseredni* epém legyen (... lack gall to make oppression bitter...); különben már azóta a lég minden keselyűt hizlalom e szkláv dügével.”

(189. l.) De most még elhárítja magától a gondolatot azzal, hogy hiszen nem bizonyos a dolog; egyben a leghatározottabban felkészül arra az esetre, ha a vád a királyra bizonyult: „... ha rezzen is, tudom, hogy mit tegyek!” A következőkben, amíg a színészek játéka kezébe nem adja a bizonyosságot, csak feltételeken beszél, ill. célozgat a király megölésére: „... ha én *adnék* tisztítót neki, az még inkább epesárba ejtené.” (216. l. — for, for me to put him to his purgation, would... etc.) De ettől kezdve nincs kétsége abban, hogy a királyt meg kell ölni. Ahogy az imádkozó — őrizetlenül hagyott — királyt meglátja, már csak ennyit mond: „Most megtehetném...”

Ebben az összefüggésben nyugodtan mellőzhetjük e fontos és érdekes jelenet elemzését. Ezúttal csak az a fontos számunkra, amit a jó alkalom kihasználásáról lemondó Hamlet a jövőre — további szándékaira — vonatkozólag mond: „Majd részegen, ha alszik, vagy dühöng, vagy vérparázna ágyán kéjeleg, kockázik, esküdöz, s olyat csinál, min üdvösség zamata semmi sincs: akkor bököm le...” Igen ám, de a továbbiakban a legkevésbé sem úgy viselkedik, mint aki keresné *ezt* az alkalmat! Erős a gyanúnk, hogy ezeket a szavakat Hamlet — a költő szándéka szerint — nem valami nagy meggyőződéssel ejti! Mert hiszen igaz, hogy a királyt testőrök óvják, de viszont Hamlet ezer módját ejthetné, hogy alattomban meglepje és leszúrja.

Hamlet jelleméhez és erkölcsi portréjához nem túlságosan illik az alattomos gyilkosság terve. Nyílt küzdelemben akar leszámolni a trónbitorló gyilkossal. S ebben a küzdelemben könnyen találhatna szövetségeseket. Hiszen — ahogy fentebbi szavaiból láthattuk — Hamlet maga is tisztában van azzal, hogy személyes bosszúja társadalmi vonatkozásban egybeesik a „zsarnokság” elleni küzdelemmel. „Dánia börtön” — mondja a II. felvonásban; majd (a világról): „... mennyi rekesz, őrhely és dutyi van benne! s Dánia egyik a legczudarabb.” (174. l.) És ugyanígy tudja és éri ezt a nép. „Rohadt az államgépben valami” — mondja a szellemjárásán elmélkedő Marcellus már a darab elején. (143. l.) A nép bármikor kész felkelni a zsarnok ellen, s csak az alkalomra vár; minden reménye — Shakespeare remekül tudja ezt a cselekmény kifejelete során egyre világosabban éreztetni — Hamletben van. Először a király szájából halljuk: „... szigorú törvényt nem láthatunk rá (Hamletre), mert a zavargó népség kedveli...” (241. l.) Polonius halálával is a királyt vádolják: „A nép zavargó, egészségtelen, lázas gondolkodású és beszédű a jó Polonius miatt...” — panaszkolja. (252. l.) Aztán megint csak a király szájából halljuk: „Nagy kedvessége a köznép előtt, mely, szeretetbe mártva csínyeit... hibáiból is mind erényt csinálna.” (262. l.) A IV. felvonásban halljuk, hogy a nép felkelt a zsarnok király ellen; a nemes ilyen híreket hoz: „... lázadó csoport élén az ifjú Laertes győzi hű szolgálatait. A csöselék urazza... ordít: 'Tegyünk királyt! Éljen Laertes!' Kéz, főveg és nyelv az égig veri: 'Laertes a király! Éljen Laertes!'” (253. l.) Hamlet tehát ezen a ponton a maga legszemélyesebb ügyében a nép érdekeinek kifejezőjévé válhatnék, végrehajtva bosszúját egyben a társadalmi „igazságságoságot” kiuttatná diadalra a zsarnokság felett. De Hamlet nem akar a néppel összefogni, nem akarja a furradalmár szerepét vállalni. Ez Hamlet nagy történelmi melléfogása, ez lesz tragédiájának forrása.

Mert milyen megoldás marad így számára? Megölni a királyt egyedül, saját felelősségére — vagy úgy, hogy nyíltan kesztyűt dob a szemébe (s ez esetben a király nyilván könnyen ártalmatlanná tudja tenni az amúgy is örültnek tartott embert), vagy úgy, hogy alattomban végez vele (ezt viszont Hamlet képtelen megtenni). De hogyha Hamlet viselkedését az első három felvonásban megfigyeljük, azt vesszük észre, hogy a fő probléma tulajdonképpen nem is ez számára — majd csak a következő két felvonás során lesz azzá. Az első három felvonásban Hamlet egy kicsit mellékesnek tartja a király megbüntetését — gondolatai sokkal inkább anyjának viselkedése és „bűne” körül forognak.

Anya és fia

Az előzők során már utaltunk rá, hogy Hamlet — bármennyire is már előzőleg meglévő gyanúját erősítik meg („Oh az én próféta lelkem!” — kiált fel) — azért nem veszi készpénznek a kísértet szavait. Ahhoz, hogy a „rettentő parancsot” (231. l.) végre tudja hajtani, neki kézzelfogható és cáfolhatatlan bizonyosság kell. (Nem úgy, mint Laertesnek, aki atyja halálának puszta hírére kész lázadni és gyilkolni vak szenvedélyében!) A III. felvonás végén már kezében a várt bizonyosságot. A véletlen is segíti a bosszú művét: a király őrizetlenül, semmi cselet nem gyanítva imádkozik. Most megölhetné. És mégsem öli meg. Egy olyan gondolattal hárítja el ezúttal a gyilkosság művét, melyet a költő az előzőekben jól előkészített; az ő apját „bűnei virágján”, „minden hamissággal fején” érte a halál; s ő most apja gyilkosát a mennybe küldje?! De ami fontosabb: végülis legyintve, olyan gesztussal hagyja ott az imádkozót, ami nagyon is érdemes a megfigyelésre. „De vár anyám; — te díjad meg-

kapod: e gyógyszer nyújtja csak beteg napod..." (225. l.) A király megbüntetése nem fontos; ami késik, nem múlik. Nem ez a fő probléma most. *Vár anyám...*

S ez a gesztus még inkább elő van készítve, mint a megelőző — a bosszú elhalasztását más szempontból javalló — érvek. Hiszen már előzőleg is állandóan anyja bűnét emlegeti! Hogy a király valóban vétkes a gyilkosságban, azt minden további nélkül elfogadja, az semmi problémát nem jelent számára. Homályos vagy olykor egészen világos célzásai a legtöbbször — még akkor is, mikor a kor hitvány erkölceit bélyegzi meg — amint láttuk, — a „rémséges asszony” bűnösségének problémáján vajúdnak. Mert Hamlet szemében anyja *bűnös*! A gyilkosságban talán nem részes (sőt, mintha nem is tudna róla) — de ez nem is fontos: erkölcsileg bűnösnek és elítélendőnek kell lennie, mert — ahogy Hamlet a színész-hercegnővel mondatja — „máshoz csak az mén, *ki megölt egyet*.” (209. l. — None wed the second, but who kill'd the first)* Vagy ahogy ugyancsak a színész-hercegnő mondja: „Másodszor öltet meg holt férjemet, ha második férj csókol engemet!” (A second time, I kill my husband dead... etc.) De Hamlet is így hányja szemére anyjának: „...véres biz' ez (ti. tett!) s majd oly gonosz, anyám, mint megölni egy királyt s öccsével élni!” (227. l.) S így érzí maga a királyné is: „Kör leklem — ez a *bűn sajátja* éppen — vérsz-hiradót lát minden semmisségben. A vétkek oly ügyetlen, ha remeg: romlástól félve, magát rontja meg.” Nem kétséges tehát, a királyné bűnös: bűnösnek tartja őt Hamlet, de bűnösnek tartja ő maga is sajátmagát. És ez Hamlet legszörnyűbb problémája. Hiszen Hamlet nagyon szereti anyját és viszont az ő bűnössége eleve bizonyított. Tudja ezt a szellem is, s hogy Hamletet megszabadítsa gyöttrődeitől, mikor már kellőképpen felbujtotta a bosszúra, rögtön hozzáteszi: „De bár hogyan látsz e bosszú művéhez, elméd maradjon tiszta és ne törjön anyádra lelked: bízd az égre őt...” Csakhamity Hamlet számára nem olyan egyszerű a dolog! Hiszen nagybátyjával azért alkalomadtán könnyen végezni tudna, ha másképpen nem, hát „egy meggondolatlan tett néha jól segít, midőn derék tervünk hanyatlik...” De mielőtt e tettéhez fogna, meg kell oldania a nagyobbik feladatot: le kell számolnia anyjával. S ami őt illeti — ő is nehéz gyötrelmek közt hánytorog. A színészek játékaival beállt a *nagy fordulat*. A király eddig csak gyanakodott Hamletre, de csak homályosan. „Van valami lelkén... minek kikölte és felpattanása veszélybe dönthet” — mondja még a III. felvonás elején (199. l.) A királyné helyzete, aki esetleg tudta — de Hamlet célzásaiból legalábbis sejtette — a gyilkosságot, nehéz volt eddig is; szerette és féltette Hamletet, de hűségesen ragaszkodott a Hamlet iránt egyre ellenségesebbé váló férjéhez. Aggódott mindkettejükért és gyötörte a balsejtelem. Most aztán világossá vált, hogy Hamlet tud a szörnyű, véres titokról: Hamlet és a király között kenyértörésre került a dolog, és most már nyíltan, félreérthetetlenül. Az asszonynak — anyának és feleségnek — tisztáznia kellett helyzetét, döntenie kellett, hogy a várható harcban melyik félhez tartozik.

Magához hivatja Hamletet. És Hamlet elindul az átéltektől fölka-vart lélekkel, az előző napok izgalmaiktól följajzott idegekkel — és íme: megint hol járnak gondolatai! „Most hő vért meginnám s oly szörnyű tettet bírnék elkövetni, hogy a napfény reszketve nézne rá.” (221. l.) És vajon mi ez a szörnyű tett? Mire gondol megintcsak Hamlet? Monológját így folytatja: „Oh szív el ne nyomd természeted”, s ne hadd, hogy e kebelbe a Néró lelke szálljon valaha...” Mennyire érthető és indokolt Hamlet viselkedése a továbbiakban, ha ezt a szinte teljesen homályban hagyott monológot a maga egész jelentőségében, a Hamlet-tragikum szempontjából szinte központi helyén értékelni tudjuk! Megértjük, hogy pár perc múlva miért tudja otthagyni egy könnyed kézlegyintéssel az imádkozó királyt, a kínálkozó jó alkalmat s miért tud a szenvedély és hirtelenség legmagasabb fokára eljutni a mű legnagyobb, legfeszültebb és kompozicionális szempontból is központi helyet elfoglaló jelenetében, a III. felvonás utolsó színének párbeszédeiben.

Az egész egy elméskedő szócsatával kezdődik anya és fia közt. Mindkettőnek mondanivalója van, mindkettő tudja, hogy elérkezett a döntő pillanat — de egyelőre mindkettő játssza a maga eddigi szerepét: Hamlet az elméncedő bambát, a királyné a szigorú anyát. De ahogy a királyné, megijedve a leszámolással járó — esetleg végzetes — következményektől, hivatni akarja férjét, Hamletből kirobban a vad indulat és anyját visszataszítja üllőhelyére. És a királyné is elveszti hidegvérét: leejti álarca-t és reszketve kérdezi Hamlettől: „Mit akarsz velem? csak nem akarsz megölni?” Íme, megint előbukkan a sokáig lappangó, s épp az imént Hamletnél fölvetődő motívum: a királyné megbüntetésének, sőt *megölésének* motívuma. E pillanatban segítségért kiált a kárpitok mögött rejtőző Polonius és Hamlet — egy pillanat műve — leszúrja. Azt hiszi, a királyt ölte meg. Kiderül, hogy tévedett. S most Hamlet már felülkerekedik és vádjainak súlyától anyja már-már össze-roppan, Hamletet egyre jobban hatalmába kerítik a saját szavai, saját vádjai olajától egyre

* Az eredeti még kifejezőbb: „aki az *elsőt* megölte”.

vésesebben föllángoló vak szenvedély — amikor megjelenik a szellem, megölt atyjának kísértete. Megjelenését a darab elején még értjük. Fel kell világosítania fiát a homályban maradt gaztetről. De miért jön még egyszer és látszólag épp a legalkalmatlanabb időpontban? Ez a kérdés szükségképpen felbukkan a nézőben, ill. olvasóban. A szellem maga válaszol a kérdésre: „Csak azért jövék, hogy edzzem tompult szándokod...” És éppen itt a nehézség. Hiszen Hamlet éppen itt érkezik el a szenvedély legmagasabb fokára: az eddigiek során sohasem volt ennire határozott és tette-reajzott; hogy a királyt meg nem ölte, az is csak a véletlenen múltott, azon, hogy a kárpitok mögött bujkáló „patkány” nem ő volt, hanem Polonius. Mégis — ha a cselekmény belső logikáját szorosan követjük, a szellemnek ezt a másodszori megjelenését is mindenképpen indokolttnak és logikusnak találjuk. Hamlet elérkezett a döntő pillanathoz, az anyjával való leszámolás pillanatához. A tragédia a csúcsához ért: most dől el, mi lesz Hamlet további sorsa és mi a bűnösöké, a gyilkosé. Shakespeare éreztetni akar valamit, ami a nézőnek könnyen elkerülheti a figyelmét. Hamlet tulajdonképpen nem a kapott parancs szerint cselekedett: nem a gyilkossal való leszámolásra, hanem anyjára összpontosította figyelmét. És ez kettős veszélyt rejt magában: vagy túlságosan ellágyul és hajlandó lesz lemondani a bosszúállásról, vagy pedig elvakultságában saját anyjának gyilkosa lesz s ez a — megölt szempontjából nézve tulajdonképpen — bosszút csak elhalasztja, esetleg lehetőségét is megsemmisíti. A szellemnek most kell megjelennie, hogy Hamlet tetteit helyes irányba terelje s a „rettentő parancs”, a „kegyes szándékú kegyetlenség” (234. l.) végrehajtására megedzze. Mindjárt figyelmezteti arra is, hogy anyját nem szabad bántania (ugyanúgy, ahogy már első találkozásukkor!): „De nézd, anyádon mily rémület ül, oh lépj közeje s vívó lelke közzé...” (231. l.)

És most már Hamlet véglegesen megbékél anyjával. Előbb még próbára teszi, vajon mi a szándéka. Vajon kettejük elkövetkező vívásában férje, vagy fia mellé áll-e? De a királyné szavai megnyugtatók. S ettől kezdve már nem beszél többé anyja „bűnéről”, mint eddig. „Anyám gyalázva” — mondja a következő felvonás elején (248. l.), majd később ugyanígy — felsorolván a király bűneit —: „megszeplősíté anyámat”. (290. l.) Hamlet a saját lelke ítélőszéke előtt felmentette anyját. Most már az ő „bűnét” is a király gazságának tudja be. S így most már kettős oka van a bosszú művét végrehajtani.

Elvakultság és tragikum

Végrehajtani a bosszút — megölni a királyt... Csakhogy most már kijátszotta az utolsó kártyát, közte s a király közt nyílt kenyértörésre került sor! Most már korántsem olyan egyszerű az, amit eddig könnyen megtehetett volna; hiszen a király legnagyobb ellen-ségét látja Hamletben és kellőképpen óvatoss. Sőt — most már tudja, hogy kettejük között életre-halálra megy a harc s ebben egyiknek holtan kell maradnia; Hamlet — most már nem kétséges — rájött a gyilkosságra s előbb-utóbb bosszút fog állni, véres bosszút a megöltért; Hamletnek a megtudott sötét titokkal együtt sűrbe kell jutnia, éspedig minél hamarabb. És ezzel — a III. felvonás utolsó nagy jelenetével — ilyen szempontból is fordulat állt be a darabban: a *kezdeményezés* eddig Hamlet kezében volt — most a *király veszi kezébe* azt. S ráadásul Hamlet a szerencsétlen Polonius „nem is vélt” meggyilkolásával nemcsak Ophéliát juttatta örülségbe, sőt kergette halálba, előkészítve ezzel saját erkölcsi összeomlását, hanem a királynak is — akaratlanul — kezére játszotta a legjobb eszközt műve végrehajtására, kezére jétszotta a szenvedély elvakultságában mindenre képes Laertest. Pedig most már — hogy anyjával leszámolt — minden szubjektív (!) feltétel adva van a tett végrehajtására. Maga Hamlet is érzi ezt: „...ok, akarat, erő, eszköz, mind kész, hogy megtegyem. Példák, nagyok, mint a föld, intenek...” (247. l.) Maga sem érti, hogy ezek után miért tévózik még. Igen ám! Csakhogy mikor mondja ezt Hamlet? Akkor, mikor a király parancsára Angliába kell mennie s körülötte a király emberei, akik mint rabot őrzik s felhatalmazásuk van szükség esetén kényszerrel is alkalmazni!

Hamlet tragédiája előreveti árnyékát. Nem látja, hogy valamit egyszer s mindenkorra elrontott és nincs mód rá, hogy azt, amit elmulasztott, ugyanúgy véghezvigye a megváltozott körülmények között is. Nem látja, hogy — ha célt akar érni — most már végképpen más eszközökhöz kell folyamodnia. Ugyanúgy nyílt küzdelemben akar leszámolni ellenfelével, mint eddig, holott számítania kellene arra, hogy az erősebb nála, s nem fogja saját elpusztítását tétlenül tűrni. Ahogy a kalózok kezéből megszabadul, rögtön hazajön, de ahelyett, hogy szövet-ségek után nézne, vagy legalább titokban tartaná visszatértét, nyíltan kihívja a királyt: „...elő fogom számolni hirtelen s még inkább különös visszatértem okait” — írja levelében. Mit akarhat ezzel? Anyyira nem ostoba Hamlet, hogy a királyt e szavakkal s a levél egyébként nyájasan bocsánatkérő hangjával megtéveszthetni vélje? Valóban nem annyira *ostoba*, csak

elvakult : nem látja, hogy ezzel egyenesen lehetetlenné teszi bosszúját, hogy a királynál — ezekkel a szavakkal — épp az ellenkezőt éri el, mint amit szeretne; a történeteket nem lehet meg nem történtté tenni, s a király, így vagy úgy, e szavakat fenyegetésnek fogja érteni. Elvakult . . . hajlandó a király látszólagos bocsánatát elfogadni, elfelejtkezve arról, hogy ez az ember nem lesz nyugodt addig, míg őt életben tudja. Várja az „alkalmat”. Nem látja — nem akarja látni —, hogy ez az alkalom többé nem jöhet el. S ha eljön, azt a király fogja kellőképpen előkészíteni. Azt hiszi, pár napja még van műve véghezvitelére, míg meg nem jő a hír a királyi hajón levők sorsáról. Pár nap múlva a király meg fogja tudni saját cselének visszájára fordulását —; „ . . . rövid időn meg; de a köz enyim (290 l. — the interim's mine . . .) — mondja Horatióknak. S ebben is téved. A „köz” (időköz) nem az övé, hanem a királyé. S az ő cselszövénye előidézi ugyan a tett végrehajtásához szükséges alkalmat, de egyben Hamlet bukását is.

Ez az elvakultság a sorsban, a véletlenben való fatalista megnyugváshoz vezet. Érti, hogy ami eztán történik, nem általa, hanem vele fog történni . . . s nem képes tenni ellene. „Ha most történik, nem ezután; ha nem ezután, úgy most történik; s ha most meg nem történik, eljő máskor: készen kell rá lenni . . . ” (298. l.). Így igazolja aztán sorsával a színészkirály ajkára adott sötét szavakat:

Sors, akarat oly ellensarki vég,
Hogy terveink legtöbbször füstbe mennek.
Miénk a szándék, nem *sükere ennek*.

1.

Külföldi egyetemekkel Magyarország mindig kapcsolatban állott. E kapcsolatok a középkoron át, amikor az ország még teljes, állami függetlenségét őrizte, szabadok és természetesen voltak. A magyar állami függetlenség elbukása, a török szultán seregeinek döntő győzelme után ezek a külföldi tanulmányi kapcsolatok azonban nagyobb jelentőségre emelkedtek, mint a korábbi századokban.

A reformáció, mely egyidőben kezdett hatni a Magyarországot birtokba vevő idegen hatalmakkal — törökkel és Habsburggal —, vallási kereteket jelölt ki ezeknek a külföldi kapcsolatoknak, amennyiben a magyarországi tanulók utazásai a XVI. század derekától elsősorban teológiai tanulmányokat jelentettek az új alapítású, protestáns egyetemeken. Mivel a mohamedán török hatalom keresztényellenes volt, a Habsburg császári impérium pedig a katolikus vallást használta fel állami céljai elérésére, a hazai protestánsok egy ideig úgy tűntek fel, mint a szellemi és társadalmi függetlenség kiegyensúlyozói a két elnyomó, idegen hatalom között.

Ez azonban csak addig tarthatott, míg a reformáció volt Európa legmodernebb szellemi áramlata. Mihelyt a merevedés jelei mutatkoznak a protestáns tanokban, a XVII. század vége felé, az egykor nagy jelentőségű német, holland és svájci protestáns egyetemek is egyre veszítenek súlyukból. Amennyiben történnek is új kezdeményezések, mint Halle egyeteme Poroszországban, az innen kiinduló új áramlatnak, a pietizmusnak már csak perifériális jelentősége van. A megreformált teológia finomságai már nem érdeklik a világot. Az emberi gondolkodás abba a korszakába jutott el, mikor nem érzi többé szükségesnek a vallást hívni segítségül az új formák kifejezéséhez. Hiszen az új gondolkodási forma: a felvilágosodás már nem csak a katolikus vallás öröklött hagyományait veti el, hanem minden vallásra, a protestantizmusra is közönnnyel tekint.

Katolikus és protestáns ellentét az egész XVIII. század folyamán fennmarad ugyan, de ezeknek a különbségeknek már lepel nélkül világi értelme van. A protestantizmus sem egyértelműen haladó, az új század hajnalán nem a vallási eszme, hanem a felvilágosodás nézőpontja alakít. A reformált vallású társadalom is széthomlik ortodox és világi pártokra aszerint, hogy mennyire tudják a felvilágosodás eszméit magukévá tenni.

Az átalakulást kibontakoztató és szélesben megalapozó gazdasági fejlődés legelőször Angliában megy végbe. Ipari és kereskedelmi fellendülése csakhamar mintaképpé válik a kontinensen. A feudális berendezkedésű társadalmak vágyakozással tekintenek erre az imponáló gazdasági fejlődésre, melynek nyomán egy új humanizmus, az embernek és személyes szabadságának nagyobb megbecsülése fakad. Az angol irodalomban feltűnő új érzékenység — Richardson szentimentális regényei — fokozottabban irányítja a figyelmet a személyiségre és a társadalomban elfoglalt szerencsés vagy szerencsétlen helyzetére. *Clarissa* a szülői önkény ellen emeli fel szavát, de e regény és főalakja már előképe a társadalmi kötöttségek láncaitól szabadulni akaró embernek. Ez az új érzékenység tiltakozik a feudális rend ellen, amely szerint az ember csak láncszem, pusztá alkatrésze egy hierarchikus társadalmi láncolatban.

A kis feudális államokra tagolt német földre különösen nagy vonzóerőt gyakorol az angol példa. Hiszen Hannoveren keresztül politikai kapcsolatok is szövődnek Angliával. A német földhöz tartozó Hannover ura Anglia királya is egyúttal, s mikor II. György Göttingában új, protestáns egyetemet erősít meg, ezt a főiskolát már egészen más elgondolások hozzák létre, s egészen más körülmények veszik körül mint korábbi, protestáns testvéreit.

Az alapító, Münchhausen báró még a régebbi, jenai és hallei egyetemek neveltje, s az új főiskolát Halle mintájára szervezi meg. Mégis nagy a különbség: mert az alapító szándékában

már nem a teológia művelése a fő eszme, hanem a jog- és államtudomány.¹ Ez jelzi a gondolkodás új formáját, de módosítja bizonyos mértékig a hallgatók társadalmi összetételét is. Az államtudományok művelése miatt Göttingát nem csupán protestáns lelkészek vagy tanári pályára készülő polgárfiúk keresik fel, hanem sok főnemes fiatal is. Ez a körülmény az egyetemnek a XVIII. század második felére bizonyos reprezentatív jelleget ad. Göttingát azonban nem az államtudomány, s nem az odaseregülő arisztokraták tették valóban jelentőssé, hanem az új humanizmusnak nevezett, jellegzetesen német eszmeáramlat, melynek a század derekára, akarva-akaratlan, hirdetője lett.

Ennek az új humanizmusnak eredetét abban a vonzóerőben kell jelentős részben keresnünk, melyet német földre az angol példa gyakorolt. A német országok nem csupán Voltaire és az enciklopédisták francia szellemétől kaptak bátorítást a felvilágosodáshoz, hanem közvetlenül, az angol ős-példától. Sőt, az új német irodalom egyenesen megcsömörlik a francia hatások befogadásától, s a francia mintával együtt a latinos szellemű műveltséget is elutasítja. Így követezik be a német nemzeti érzékenység feléledő, kulturális megjelenésével az új humanizmus, mely a latin és görög szellemű műveltséget szétválasztja. A latint, mint a hagyományosnak, réginek, s egyúttal külföldről behozott idegennek szimbólumát tekinti, a franciával rokonnak, míg a görögben valami germán rokonságot ismer fel, mely a franciák ellenében, az angolokkal testvériesíti. A latin műveltség egy idegen, elnyomó szellemi hatás eszközüvé vált a századok folyamán, mely a nyelvben, a kifejezés eszközeiben is érezteti most már nyűgét. A görög szellem ellenben, melyet a németiség most önmaga számára fedez fel, szabad. Ezt nemzeti nyelven fejezik ki, s annak legmélyebb tartalmával: a szabad, független embernek minden-mértékűl való állításával, saját nemzeti, társadalmi és művelődési vágyaiban találkoznak. A görög klasszicizmus híd, mely a német nemzetet önmaga teljes megtalálása felé vezeti, s a görög szellemben voltaképp saját nemzeti ideájt tiszteli.

E gondolat jelentkezése Winckelmann hatásával függ össze. Az eszmék annyiban lokalizálódnak Göttingára, hogy az újszellemű humanitásnak megfelelő klasszika-filológia művelése itt talált először szállást. Gesner bevezető tevékenysége után Heyne volt az, aki a klasszikus irodalom ismeretét már teljesen az új humanizmus szellemében terjesztette.²

Természetesen, ez a görög szimpátia nem volt kötelező és tudatos. Heyne maga például jobban vonzódott a latinokhoz. Schlözer, a másik göttingai professzor pedig egyenesen nem szerette a görögöket.³ Nem tudatos görög-rokonszenv jelentőségéről van tehát szó a göttingai egyetemen, hanem a tanításmód és előadás új szelleméről.

Heeren, Heyne életrajzírója a következő, mélyen jellemző kijelentést ejti el a híres göttingai professzorról: „... er war nicht zugleich Jurist und Theolog, wie seine Lehrer in Leipzig es gewesen worden.”⁴

Ez a kijelentés rávilágít az európai tudományosság, de főleg német művelőinek helyzetére. Valóban, a XVIII. század elejéig a tudósok német földön csupán két fő típusa; a teológus és a jogász alakult ki: az egyház és az állam szolgája.

A kis német államok polgársága vagyontalan, csupán a tudásból megélni vágyó fiainak e két pálya nyújtott csak igazi megélhetési és érvényesülési reményt: az egyház vagy az állam szolgálata.

A göttingai egyetem tanárai között azonban már világosan megfigyelhetjük a két modern tudóstípus jelentkezését: az államtudós történetészét és az irodalmár filológusét. Nem mint-ha nem lettek volna már korábban is történelmet és irodalmat művelő tanárok, kutatók, de az eddigi tudományukat a teológia és a jog, nem pedig a modern államtudomány szempontjai szerint művelték.

A modern történeti iskolának Voltaire jelölte ki az utat. Göttinga történetészei: Schlözer, Gatterer, Spittler, felfogásukban nem eredetiek, nem alkotnak külön göttingai iskolát, csupán Voltaire kiváló németországi képviselői. Eichhorn már Rousseau hatása alatt áll.⁵

A felvilágosult kornak, Voltaire, Montesquieu szellemének egyik fő vizsgálódási tárgya az állam. A voltaire-i szellem az állam szemléletén keresztül alakítja ki az új tudományágat, a racionalista forráskritika alapján álló történetírást. Az államtudós mellett megjelenik a historikus típusa, kezdetben csupán mint függvénye az előbbinek.

¹ Paulsen, Friedrich: Geschichte des gelehrten Unterrichts. Berlin—Leipzig, 1921. 2. Bd. 10. S.

² Paulsen, i. m. 2. Bd. 9. S. stb.

³ Selle, Götz von: Die Georg-August-Universität zu Göttingen, 1737—1937. Göttingen, 1937.

⁴ Heeren, A. H. L.: Chr. Gottlob Heyne biographisch dargestellt. Göttingen, 1813. 185 S. ff.

⁵ Fueter, Eduard: Geschichte der neuere Historiographie. München—Berlin, 1925.

A voltairianus történéssnek ilyen képviselője Schlözer. Józan, kritikai vizsgálódással tekint a forrásokra, az érzelmi elemektől nem mentes krónikákat és hagyományokat lenézi, saját kora magaslatáról tekintve az elmúlt századok alacsonyabbnak látszó szintjére. A népeket nyelvük szerint osztályozza és államalkotó erejük szerint becsüli. Innét van, hogy nem szereti a görögöket, akik nem tudtak egységes államot kialakítani. Művészi kultúrájukat „egyoldalúnak” érzi, és sokkal inkább rokonszenvez a rómaiakkal, akik hatalmas birodalmat tudtak alapítani.⁶

Miként az államtudós típusáról levált a történész, úgy válik le a teológus típusáról az irodalmár filológus. A teológiai tanulmányok, a Biblia ismertetése a keleti nyelvek tanításával függték össze, mely azután visszavezetett a régi humanizmus ideáljához, a klasszikus ókorhoz. A korábbi ókortudósok csupán grammatizáló nyelvészek voltak, akik az ortodox teológiához hasonlatosan a nyelvekben is a pusztá törvényszerűséget, nem pedig az élet eleven változásait jelentő irodalmat keresték.

Az új filológustípus az iskolásan szárazzá, akadémikus ízüvé merevedett klasszicizmust, az irodalom, a költészet középpontba állításával, új élettel tölti meg. Göttingában már Gesner új szellemben adja elő tudományát.⁷

De az igazi fordulat akkor következik be, amikor tanszékét 1764-től Heyne örökli, aki szakít a korábban szokásos, egyoldalú nyelvészkedéssel, s filológus szemlélete középpontjává a költészetet teszi. Heyne arra kezdi tanítani az óráira seregelőket, hogy a filológia sem szárazabb a görög szobrok Winckelmann által felfedezett szépségénél, és a költészet mintája, melyet a szépségben, természetességben és az igazságban hagyott, a legmodernebb szellemi útmutatóul szolgálhat.

Heyne tehát a másik tudóstípust, az újszemlemű irodalmár filológust testesíti meg. Könnyű észrevenni, hogy a két új típus ellentéteket rejt magában. A történész a hideg, józan fő, aki csak az állam szilárd kereteit kialakító, politikai vázat becsüli, s az irodalmat, művészetet, mint mellékes jelenségeket, voltaképpen lebecsüli. Az irodalomtudós viszont a szárazság ellen harcol, eleven életet remél a művészettől, s végső fokon az állam életét is friss vérkeringéssel pezsdíti meg. Az irodalom mozgalmi társadalmi forradalmakban robbannak ki.

A típusoknak ez az ellentéte Schlözer és Heyne személyes viszonyára is kihat. Kezdetben nem rokonszenveznek egymással, Heyne idegenkedik Schlözer hangos modorától. Johannes von Müller Schlözert egyenesen hiúnak, önzőnek és egyoldalúnak találja. Goethe viszont kiemeli nyílt jellemét.⁸ Érdekes, hogy magyar vonatkozásban is Heyne mutatott rokonszenvebb magatartást, aki a magyarokat nagyon becsülte. Schlözer viszont, bár szintén sokat foglalkozott a magyarokkal s a nyelvet is megtanulta, nem szerette őket.⁹ A magyar tudományos fejlődés mégis többet köszönhet Schlözer ellenséges kritikájának.

E két típus jellegzetessége nyomja rá bélyegét a Göttingából származó tudományos szellemre.

2.

Mikor Göttinga egyeteme 1734-ben megszületett, a magyarországi politikai hatalom erőviszonyai már lényegesen megváltoztak, mégpedig — a török hódítás visszaszorításával — teljesen a Habsburg-monarchia javára. A törökök kiverése után a magyar állam nem nyerte vissza függetlenségét, hanem a Habsburg-birodalom részeként folytatta — a hosszú háborúkban megfogyatkozott népességgel, pusztasággá vált, megművelésre váró területekkel — gyarmattá lefokozott életét.

Az idegen önkény elleni utolsó nagy tiltakozásnak, a Rákóczi-felkelésnek bukása után a főúri rend közjogi kompromisszumot kötött III. Károly királlyal, melyben király és rendek kölcsönösen biztosították egymás jogait.¹⁰ Az ország függetlenségének gondolata a hosszú ellenállásban kimerülve elhalványult, s király és rendek megegyezése mintegy a nemzet, a nép feje felett, sorsára hagyta az országot mind gazdasági, mind kulturális tekintetben. E sors a teljes alávetettség és kizsákmányolás gazdasági politikája volt, mely egészen tudatossá és tervszerűvé vált a bécsi kormányzat részéről. Ehhez a fejlődést nem engedő gazdasági politikához, mely az országot pusztán élelőanyag tekintette, hozzátartoztak a kulturális elnyomás eszközei is. A hatalmaskodó államvezetés a népesség szabad ismeretszerzését is korlátozta. A katolikus színt használó bécsi uralom mindenekelőtt a protestánsok szabadságát kötötte meg.

⁶ Selle, i. m.

⁷ Paulsen, i. m. 2. Bd. 17 S.

⁸ Adatokat lásd Selle, i. m.

⁹ Vö. Pukánszky Béla : Göttinga, Budenz József és a magyar nyelvhasználat. Nyelv-tudományi Közlemények, 1936. évf.

¹⁰ Szebfű Gyula : Magyar történet, Bp., 1939. IV. köt.

Mégis, sajátságos módon úgy alakult, hogy Mária Terézia korától szinte kizárólag a protestáns teológiára készülők juthattak csak külföldi egyetemre. Protestáns egyetem ugyanis a Habsburg-birodalom területén nem volt. Míg a féltékeny államhatalom a katolikusokat határai között tartotta, s az irányított és megnyirbált szellemű főiskolákon képezette, addig éppen azok a protestáns ifjak ismerkedhettek meg a szabadabb országokban terjedő eszmeáramlatokkal, akikre az állam a leggyanakvóbban tekintett.

A legdöntőbb különbség, mely Göttingát a megelőző, a magyaroktól látogatott protestáns egyetemektől elválasztotta, mint már az előzőkből kitűnt, a tudományosság súlypontjának eltolódása volt a teológiától a világi tudományok felé. Ez az eltolódás azonban csak szabad tanulmányi rendszer mellett volt lehetséges, melyet a Habsburg-birodalom nem ismert. A köztött és a kormányzattól aprólékosan irányított közoktatás a monarchia területén szinte középiszkolai nívóra szorította le az egyetemeket. A bécsi kormány a XVIII. század végére elérte, hogy nemcsak a gyarmati sorba süllyesztett Magyarország, hanem a birodalom vezető állama, Ausztria is a kontinens egyik elmaradott országává vált.¹¹

A politikai erőviszonyok megváltozása mellett azonban megváltozott a magyarországi protestáns népesség számaránya is. A XVI. század második felében az ország lakosságának túlnyomó többsége az új hitre tért. A XVIII. században — Pázmány Péter visszatérítő tevékenysége, továbbá a Lipót-féle véres üldözések és a különféle hadjáratok után — a protestáns többségből kisebbség lett.

E kisebbség nagyjából az ország peremvidékein, illetve keleti részein helyezkedett el, összefüggő tömegekben. Elsősorban Erdélyben, melynek a török hatalom idején a Habsburgokkal szemben önálló állami léte volt, bár az oszmán hódítóknak adót fizetett. De nagy többségben éltek még protestánsok Erdély előterületein, a Partiumban és a Tiszántúlon, továbbá az Északnyugati Felvidéken, melyet legkevésbé tudott elérni a török hódítás. Ugyanígy lakták még a Dunántúlnak Ausztria felé eső keskeny sávját is. Ez a földrajzi elhelyezkedés mintha a reformáció útvonalát és sorsát mutatná: nyugatról érkezett és messze keletre is nagy hódításokat tett. Az idők folyamán azonban éppen a nyugathoz közel eső részekben sorvadtt keskeny sávvá, míg a Tiszántúlon és Erdélyben, mintegy zsákbakörülzárv a szerb, román és rutén lakosság görögkeleti kereszténységétől, megmaradt. De teológiai értelemben egyre inkább ortodoxiába merevült.

Magyarokon kívül csak az evangélikus vallásúak között éltek más nemzetiségek: németek a Felvidéken és Erdélyben, valamint szlovákok a Felvidéken. Sok középiskolájuk mellett számos főiskolájuk volt, melyek a színmagyar, református vidékeken erősen hozzájárultak egy magyar polgári, értelmiségi réteg kialakításához is.

A külföldi protestáns egyetemekkel a hazai németiség volt a legkedvezőbb helyzetben. Hiszen német egyetemekről lévén szó, itt anyanyelvén tanulhatott. De városlakók lévén, a Felvidéken és Erdélyben már hosszú nemzedékek óta műveltebb környezetből is kerülhettek ki. Ezt a hegyvidéki típusú városok nagyobb ipari és kereskedelmi fejlettsége biztosította, szemben a tiszántúli, alföldi típusú, egyoldalú mezőgazdasági alapon álló mezővárosokkal. Vallási elnevezésekre fordítva, ez voltaképpen a hegyvidéki városokat lakó evangélikusok megkülönböztetését jelentette az alföldi reformátusokkal szemben.

A református Kazinczy így jellemzi ezt a különbséget az evangélikus Kis Jánosnak: „Minden kétségen kívül vagyon az, hogy a' Lutheránusok Oskoláiból jönnek-ki azok az Ifjak, a'kik Aestheissal dicsekedhetnek. Városokban neveltetvén, Muzsikát és valami kevés Festést, 's Németül tudván, a' 'Német Írók' Munkáinak ismeretségét tehetitek magatokévá, mellyek nélkül haszontalan igyekeznek valaki hazai Literatúránkat boldogítani... a' Kálmánista... a' Német Írókat nem olvassa, mert nem érti... a' régi Klasszikusokkal meg nem ismerkedik... s' muzsikátlan helyeken neveltetvén muzsikái érzéketlenségei műveletlenül maradnak... Ti Lutheránusok, gyermekiségtek' első esztendei olta olvassátok Gellertet, Rabenert, Wielandot, Hagedornt;... muzsikát és festést tanulgattok, a' Városi lakás által kényes ízlésre szoktattatik ízlésetek...”¹²

Északkelet-Magyarország kizárólag magyarul lakta vidékén két főiskolát bíró város tanulmányi központja alakult ki: Sárospataké és Debrecené. Az első, közel a Felvidékhez, földesúri támogatással fejlődött, míg a második állattenyésztéssel és állatkereskedéssel foglalkozó lakóinak köszönhette önálló létét. A Kazinczy által felállított városi követelményeknek ugyan egyik sem felelt meg, Debrecen azonban a reformáció keletkezése idején szellemi központ volt, sokkal jelentősebb, mint akármelyik lutheránus város. Jelentősége azonban az új

¹¹ Wertheimer Ede: Ausztria és Magyarország a XIX. század első tizedében. Bp., 1890. I—II.

¹² 1793. júl. 27. Kazinczy Ferenc levelezése, II. 297.

eszmék frissességéhez volt kötve, és a XVIII. században már a dogmatikussá merevedő protestáns tanokkal együtt egyre veszített fontosságából. Bár még ebben az időben is sok tehetséges fiatal küldött külföldi főiskolákra, élénk kapcsolatokat tartva a felvilágosodással, nem volt többé a régi. A Mária Terézia-féle gazdasági elzártságban szellemileg is egyre inkább megrekedett, s külföldet járt fiai hazatérve, nem mindig tudtak megbírkózni az ortodoxia „súlyos atmoszférájával”.

Ezekről a vidékekről látogatták tehát legnagyobb számban a külföldi, protestáns egyetemeket a magyarországi tanulók.

Kezdetben a göttingai egyetem sem látszik jelentősebbnek mint a többi, már korábban is látogatott protestáns főiskola. De mintha már megalakulása idején közelebb állna Magyarországhoz: első tanárai között ott találjuk a Pozsonyból származó Segner János Andrást a fizika tanszékén.¹³

Ha összehasonlítást próbálunk tenni a statisztikai adatok világában, Göttinga szinte eltörpül például a régi, már 1548-ban alapított jenai egyetem magyar látogatottsága mellett. Göttingát, alapításától kezdve száz éven át (pontosabban 1734—1837 között), összesen 494 magyarországi tanuló kereste fel. Jenát ugyanebben az időszakban 1231.¹⁴ Az évenkénti beiratkozásokat időközi szünetek alapján periódusokra lehet tagolni. E periódusok összehasonlítása a következő:

GÖTTINGA

1734—1736	3
1743—1748	17
1751—1763	22
1767—1808	285
1810—1819	133
1826—1831	34

JENA

1734—1758	292
1760—1799	629
1801—1812	161
1814—1818	96
1825—1832	53

A számadatok világosan mutatják, hogy Göttinga különös jelentőségét nem a magyarországi hallgatók mennyiségében kell keresnünk. Csak a minőségi különbség meghatározásával próbálkozhatunk.

Ha a névsort és a származási adatokat összehasonlítjuk, azonnal feltűnik a társadalmi összetétel nagy differenciája. Az akkori vezető társadalmi osztályok: a főnemesség és birtokos nemesség köréből Jenát fennállásától, 1548-tól 1882-ig, tehát 334 éven át 81 nemesi személy kereste fel. Ugyanekkor Göttingát 97 esztendő alatt 67. Ha e pusztá számokhoz még a nevek jelentőségét is hozzámérjük, akkor azt fogjuk látni, hogy Jena névsorában a 81 között is alig akad ismert, jelentős név. Mindössze egy Bethlen gróf és egy Kemény báró szerepel 1795-ből. Göttingát viszont az egész időszak alatt jóformán elárasztják a Teleki, Bethlen, Wesselényi, Kemény, Rhédey, Podmaniczky, Prónay, Zeyk, Bánffy, Zay családok tagjai.¹⁵

Ha ez még nem is bizonyít Göttinga maradandó értéke mellett, társadalmi súlya és divatossága mellett mindenestre. Hiszen említettük, hogy Európa más országaiból is igen sok arisztokrata ifjú kereste fel a XVIII. század második felében.

De mikor az egyetem kulturális ható-értékét akarjuk lemérni, a névsorokban egy másik összehasonlítást is kell tennünk. Kik voltak a hallgatók közül azok, akik munkásságuk révén valami kiemelkedőt alkottak?

Jena 334 évre terjedő listájában mindössze Segner János Andrást említhetjük meg, Göttinga fizika-professzorát, mint európai nevű tudóst, a Segner-kerék feltalálóját. A kisebb jelentőségűek közül megemlíthetők még a magyarországi német nemzetiség írói: Genersich János, Bredeczky Sámuel, Glatz Jakab. A további ismertebb nevek, mint Liedemann Márton, Kis János, Mokry Benjámin olyanok, akik a göttingai egyetemen is tanultak.

Göttinga magyar hallgatóit tekintve azonnal szemünkbe ötlük két európai nevezetesség: Bolyai Farkas matematikus és Kőrösi Csoma Sándor tibeti utazó. Hozzájuk számíthatjuk még Gyarmathi Sámuel is, aki az összehasonlító nyelvtudomány alapjait fejtette ki. Találunk

¹³ Selle, i. m.

¹⁴ Statisztikai adataink összeállításában két munka volt segítségünkre: *Mokos Gyula*: Magyarországi tanulók a jenai egyetemen. Bp. 1890. és *Borzsák István*: Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei. Bp. 1955. Utóbbi a függelékben közli a göttingai magyar tanulók első teljes, hiteles névsorát *Selle, Götz von*: Die Matrikel der Georg-August Universität zu Göttingen (1734—1837). Hildesheim—Leipzig, 1937. c. műve nyomán.

¹⁵ Nem számítottuk a nemesek közé a kisnemeseket, akik a gyakorlatban polgári vagy paraszti életformát éltek.

további hármat, akik Göttingában nemcsak tanultak, hanem tanítók is lettek: Hissmann Mihály, Bucsányi Mátyás és Kern Mihály. (Az utóbbi csak segédtanár volt.) Rajtuk kívül számosan vannak még olyanok, akik az ország határai között nevezetes munkásságot fejtettek ki. Így a pesti egyetem tanári katedrájáról Cornides Dániel, Schwartzner Márton, Schedius Lajos és a csillagász Tittel Pál. Az ország különböző részeiről ide számlálhatjuk még Berzeviczy Gergely, Genersich Keresztély, Greguss Mihály, Szentkirályi Móric, Budai Ézsaiás és Ferenc, Barczafalvi Szabó Dávid, gróf Teleki László és József, Diószegi Sámuel, Perczely József, Sárvári Pál, Asbóth János, Gamauf Teofil, Németh László, Rát Mátyás, Rummy Károly György, Szilágyi Ferenc nevét, hogy csak az ismertebbeket említsük.¹⁶ Már ebben a hevenyésztett összehasonlításban is feltűnik a Göttinga javára billenő mérleg: 30 a 7 ellenében.

Ha hozzávesszük a többi protestáns egyetem szerepét, akkor is nyilvánvaló, hogy Göttinga hallgatói vettek részt mennyiségileg is, minőségileg is a legnagyobb súllyal a megújuló magyar irodalmi életben.

Az egyetemlátogatás időbeli körülményeit véve szemügyre, a következő megállapításokat tehetjük.

Már a periódus-táblázat is világosan mutatja, hogy 1734—1767 között mindössze 42 magyar hallgató kereste fel Göttingát, míg 1767—1808 között a szám egyszerre 285-re ugrik. Pedig ez a periódus csak 7 évvel hosszabb mint az első három együttvéve. A következő 9 év alatt, 1810—1819 között is elég magas: 133 a látogatások száma. Ekkor hirtelen hosszú, 7 évnyi szünet következik, majd 1826—1831 között 5 év alatt 34 tanuló keresi fel. Ezután megint szünet következik, mert még 6 évvel később, 1837-ben sem iratkozik be egyetlen magyar sem. További adatok publikálás hiányában nem állanak rendelkezésünkre. Ennyi is elégséges azonban annak megfigyelésére, hogy 4 évnyi szünet (1763—1767) után — melyet Mária Terézia 1763-i, határozott külföldi utazási tilalma tesz érthetővé —, 1767-ben kezdődik a magyar tanulók göttingai látogatásainak fénykora. 1809-ben egy évre megszünteti a folyamatoságot a francia háború, de azután ismét folytatódik 1819-ig. Ekkor hirtelen megszakad, s ami utána következik, már hanyatlást mutat.

A számokat támogatják egyszerű az ország életének, másrészt a göttingai egyetem történetének eseményei. A hírneves professzorok csaknem mind ebben a virágzási időben tanítanak. Így Heyne 1764-től, Schlözer 1769-től, Spittler 1779-től, Eichhorn 1788-tól. A magyarok tömeges áramlása az 1780-as évekkel kezdődik, tehát II. József trónraléptével, aki a protestánsokat érintő türelmi rendeletet hozta. De ez az időszak az egyetem történetében is a fénykort jelenti. A felső társadalmi osztályok tagjai is ekkor látogatják leginkább. 1819 viszont már a hanyatlás jeleit mutatja. A régi, híres professzorok közül már csak Eichhorn él. A francia háborúk az anyagi helyzetet is aláásták. Kisebbség a honoráriumok, rossz a postaforgalom, a közlekedés. A tanulók forronganak, betiltják a Burschenschaftot, és egyre több hallgató távozik el.¹⁷ De az évszám egyúttal már azt is jelzi, hogy a felvilágosodás kora lejárt.

*

Az időbeli viszonyok áttekintése után meg kell vizsgálnunk a göttingai magyar tanulók térbeli elhelyezkedését is: pontosabban az ország területén belül vagy kívül való földrajzi elhelyezkedésüket származási, valamint működési terület szerint.

A göttingai egyetem anyakönyvében az alapítástól, 1734-től 1837-ig található 498 magyarországi bejegyzés 494 személy nevét őrizte meg.¹⁸ E 494 tanuló közül csupán 438-nak tudtuk származása helyét megállapítani, míg 56 személyé eddig ismeretlen. A származási statisztikában az egyes országrészek a következő számokkal szerepelnek:

Erdély	192
Felvidék	119
Nagyalföld	68
Tiszaántúl	60
Duna—Tisza-köze	8
Dunaántúl	52
Pest-Buda	5
Délvidék	2

¹⁶ Adatok: *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. Bp. — Természetesen, jártak még Jenában olyanok is, akik nem iratkoztak be az egyetemre, mint pl. Bolyai Farkas.

¹⁷ Selle, i. m. 243 S.

¹⁸ Azért kevesebb, mert 4 személy kétszer iratkozott be, más-más tudományszakra. Nem lehet célunk azonban e számmal megmérévíteni a Göttingában járók mennyiségét, hiszen a beiratkozott hallgatókon kívül még sokan mások is jártak ott. Így a sárospataki bölcselőtanár, Sipos Pál, akinek neve az anyakönyvben szintén nem szerepel.

Kutatásaink szerint a 494 göttingai magyar tanuló közül 205 személy fejtett ki valamilyen irodalmi működést.¹⁹ E szám természetesen nem értékelző, hiszen mindenki beleszámít, aki nyomtatott művet hagyott maga után. Közöttük igen sok lelkész, aki predikáción kívül egyebet nem írt. E 205 irodalmilag működő tanuló a következőképpen oszlik meg a működési terület szerint:

Erdély	74	Dunántúl	23
Nagyalföld	51	Pest-Buda	16
Tiszántúl	48	Külföldön	14
Duna—Tisza-köze ...	3	Bécsben	7
Felvidék	27	A monarchián kívül .	7

A 494 magyarországi hallgató nemzetiségi megoszlása származásuk szerint a következőképpen alakul:

Magyar	323
Német	143
Szlovák	27
Szerb	1

A 205 irodalmilag működő személy közül 147 magyar, míg 58 más nemzetiségű: német 49, szlovák 8, szerb 1. Működési terület szerint szemléltetve a megoszlást, ezt a táblázatot állíthatjuk össze az említett 205 íróról:

Erdély: 74 személyből magyar 51, német 23.
 Nagyalföld: 51 személyből magyar 49, német 1, szlovák 1.
 Felvidék: 27 személyből magyar 14, német 8, szlovák 5.
 Dunántúl: 23 személyből magyar 17, német 6.
 Pest-Buda: 16 személyből magyar 11, német 5.
 Külföldön: 14 személyből magyar 5, német 6, szlovák 2, szerb 1.

3.

Az időben és térben való elhelyezkedést kijelölő, számszerű adatok után, melyek a mennyiségi keretet mutatták, most át kell térnünk a minőségi problémák megvilágítására. Milyen hatással volt a göttingai magyar tanulók működése a kulturális életre, s az egyes tudományágakra?

Ennek a kérdésnek a vizsgálatát a társadalmi elhelyezkedés kereteiben kell eldöntenünk.

Az eddigi számadatokból láttuk, hogy bár a vezető társadalmi osztályból származók száma Göttinga egyetemén különösen magas (67), mégis, túlnyomórészt a polgárság, parasztság, illetve a hozzájuk hasonló életformát viselő kisnemesek fiairól van szó (427). Ez az arány akkor sem változik, ha az irodalmilag működők kisebb csoportját (205) vesszük tekintetbe, mert a kulturális téren tevékenykedő protestáns főurak és előkelő nemesek száma ugyancsak a természetes, számbeli kisebbséget mutatja (19).

Ezeknek a főnemeknek érdeklődési köre általában megoszlik a gazdálkodás és a történelmi múlt vizsgálata között. Gazdasági cikkeket ír Bánffy János, Zeyk Dániel, míg történeti tanulmányokkal foglalkozik Bethlen Elek, Bethlen Imre, Prónay Sándor. Természettudományi érdeklődést csupán Podmaniczky Sándor árul el, aki aszódi parkjának növényeit ismerteti egy könyvben. Sokoldalú kulturális érdeklődésről és tevékenységről tesz tanúságot az első magyar színházi intendáns, Podmaniczky József. Szentkirályi Móric népszerű közeleti pályát fut be. Péchy Imre, a tiszaántúli református főgondnok szabadkőműves páholyt szervez álmosdi birtokán, ahonnan később egy református iskolai reform, az „álmosdi Ratio” indul ki.²⁰ Fejes János hontmegyei birtokán irodalmi társaságot alapít evangélikus lelkészekből és tanítókból, akik évenként összegyűlve, különböző nyelveken olvassák fel dolgozataikat.²¹ Teleki László Pesten alakít néhány évig irodalmi szalont, palotájában. E szalonba jár egy másik,

¹⁹ Adatok: Szinnyei, i. m.

²⁰ Ezt a Ratiót itt éppen nem haladó volta miatt említjük, csupán mint bizonyágot a birtok központ-jellegére.

²¹ Szinnyei, i. m.

polgári rendű göttingai tanuló is: Schedius Lajos. Éppúgy, mint ahogy néhány évvel korábban Schedius pesti szalonja, egybegyűjti a polgári Schwartner Mártont és a főnemes Prónay Sándort.²²

Mindezeket a tevékenységeket az arisztokraták pártoló magatartása jellemzi, mely nem magában az irodalmi, kulturális munkában, hanem annak kívülről való támogatásában látja célját. Ha írnak is, műkedvelő szórakozásból, dilettáns érdeklődésből teszik. A tudomány művelésében nem képesek bizonyos elvonatkozásra saját érdekkörüktől. Gazdasági érdeklődésüket saját birtokuk, történeti kutatásaikat pedig rendszeren saját ősök vagy rokonaik iránti érdeklődésük szabja meg. Így ír Erdély régi családairól Bethlen Elek, Rákóczi Györgyről Bethlen Imre. Ha élnek is bennük ezen túlmenő törekvések, mint ahogy Bethlen Elek megírja a százszok történetét is, ezek nem tudják áttörni a főúri, vidéki magány körét. Egyetlen kivétel van e főurak között, Teleki József, az irodalmi szalonalapító László fia. Ebben a családban már valóságos hagyomány a Göttingába utazás. Teleki József a történettudomány komoly, lelkiismeretes művelőjének mutatkozik, de irodalmi tevékenysége hatásáról mégsem beszélhetünk. Egyetlen, terjedelmes művet írt csupán, a Hunyadiak koráról. Értékes, de jellegzetesen arisztokratikus felfogású munkálkodása nem találhatott visszhangra annál a nemzedéknél, mely nem sokára a szabadságeszmétől telített Horváth Mihály műveiről lelkesedett.²³

Átmenő társadalmi típus megtestesítője Berzevich Gergely. Származásánál, családi hagyományainál fogva régi, előkelő nemesi család tagja. Göttingai tanulmányai sem a polgári teológiai vagy bölcséleti érdeklődése felé vonják, hanem a főnemesek körében szokásos államtudományi szimpátiát követi. Sokoldalú tájékozódása, zenekedvelése sem a polihisztor-kod polgárt, hanem inkább a kultúrapártoló nemesi juttatja eszünkbe. Gondolkodásában azonban nyoma sincsen nemesi előítéleteknek. Felvilágosodott műveltségének minden következményét levonja, s elsőnek ír Magyarország iparáról, kereskedelméről, s elnyomott néposztályainak helyzetéről olyan hangon, hogy írása csak évek múlva, s akkor is névtelenül, a szerző tudta nélkül jelenhetik meg. Annál többen olvassák azonban már előbb is, kéziratban. Pályája a protestánsokkal türelmes II. József alatt hivatali pályának indul, de a kormányzat reakcióssá válásával nála is bekövetkezik a jellemző törés: visszavonul földbirtoka menedékébe, s az elevenül való eltemetkezésbe: a vidéki magányba, mely minden kezdődő, polgári fejlődést megöl. Folytatása, hatása az ő polgári felvilágosultságának éppúgy nem volt, mint a történetíró Teleki József arisztokratizmusának. Teleki későn képviselt egy eszmét, Berzevichy korán. De az ő hatástalanságának még más titka is van: nemzeti érzék, főleg a magyar nyelv iránti érzék hiánya, mely a polgári fejlődés útján lassan meginduló Magyarországon nélkülözhetetlennek bizonyult.

4.

Azok csoportja után, akiket társadalmi helyzetük magas nívója akadályozott meg abban, hogy intenzív, hivatásszerű művelői legyenek valamely tudományszaknak, most azokra a vidéken szétszóródó, kispolgári elemekre: lelkészekre, tanároknak kell vetnünk egy pillantást, akiket e nívó alacsonyossága gátolt meg.

A tudományágakat tekintve, legszervezetlenebb és legmostohább helyzetben van a természettudomány. Csak a praktikus foglalkozással összekötött szakok tarthatnak számot némi figyelemre: így az orvosok, akiknek gyógyító tevékenysége a leghasznosabbak közül való. A göttingai tanulók irodalmi működést kifejtő csoportjában tíz orvost találunk, köztük leghíresebb a himlőoltó pesti Cseh-Szombathi József és a soproni Conrad András. De őket is a gyakorlat teszi híressé. A magasabb, kutató orvostudomány még nem létezik, ehhez a technikai eszközök fejlettsége is hiányzik.²⁴

A növénytan még fiatalabb, éppen csak élni kezdő tudomány a maga önállóságában. Korábban csak a gyakorlati, orvosi tevékenykedéssel összekötve létezett, elsősorban mint a gyógyfüvek ismerete. A göttingaiak között legnevesebb művelője Benkő Ferenc, az ásványtannal is foglalkozó református lelkész még nem találhatott maga körül tudományos kapcsolatokat. Csak elszigetelten működő, polihisztor-kodó vidéki tanárok, papok akadtak még néhányan szétszórva az országban. Botanikával foglalkozott még a göttingai tanulók közül,

²² Toldy Ferenc: Irodalmi társasköreink emlékezete... A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, új f. X. köt. 1874/75.

²³ Flegler, A.: A magyar történetírás történelme. (Ford. ifj. Színnyei J.) Bp., 1877. — Szekfü Gyula: A politikai történetírás. (A magyar történetírás új útjai. Bp. 1931. 397. stb. 1.)

²⁴ Gortvay György: Az újkortól magyar orvosi művelődés és egészségügy története. Bp., 1953. I.

Díoszegi Sámuel debreceni református lelkész is. Sógorával, Fazekas Mihállyal együtt írt Fűvészkönyve azonban nem mutat különösebb kapcsolatokat Göttingával. A mű különben sem felelt meg rendeltetésének, ehhez sem a szerzők növényismerete, sem a rendelkezésükre álló irodalom nem volt elegendő. Mégis jelent valami kezdetet ebben a tudományágban mint az első, magyar nyelvű rendszertan. Az első könyv, mely Linné rendszerét ismerteti, de éppen akkor, mikor a botanika Linné-korszaka már múlóban van. Hatását pedig nem méltathatjuk, mert megjelenését — bár a helytartótanács megdicsérte — jóformán észre sem vették. Példányaiból tíz év alatt alig fogyott el valami, s végül is a debreceni református consistorium vásárolta fel.²⁵

Földrajzzal, csillagászzal foglalkozott Kováts-Martiny Gábor, aki Pozsonyban volt tanár, s 1823-ban részt vett a Buda és München közötti távolság megállapításának munkálataiban. Továbbá Tittel Pál, a pesti egyetem csillagászat-tanára és a budai csillagvizsgáló igazgatója, az egyetlen katolikus pap, aki a göttingai egyetemen járt. 1815-ben másfél évig hallgatta Gausst, azután Párizsba, Londonba és Greenwichbe utazott. Tudományos cikkei a berlini, tübingai hírlapokban, továbbá Pesten, a Tudományos Gyűjteményben jelentek meg.²⁶

A matematika-fizika tanára volt a göttingai egyetemen professzorrá lett Bucsányi Mátyás, aki később Hamburgban telepedett le. A külföldön működők közül még Matskó Mátyás volt Rintelnben és Casselben matematika tanár, a szerb Sztrojovich Atanáz pedig a harkovi egyetemen fizikát tanított, miután tankönyvet írt a szerb nép számára.²⁷

Átérve a szellemi tudományok területére, filozófiát tanított Greguss Mihály Pozsonyban, aki elsőnek kezdte a bölcséletet magyar nyelven ismertetni. Az idegen nemzetiségű környezetben azonban emiatt sok támadást kellett elszenvednie, a baját tetézte hivatalos, bécsi körök előtt egy Zrínyi Péterről előadott, forradalmi hangulatú verse. A folytonos zaklatásoktól s üldözésektől csak korai halála mentette meg.²⁸

Filozófiát tanított mindenekelőtt az erdélyi szász származású Hissmann Mihály, aki olyan kiváló volt, hogy tanulmányai befejezésével haza sem tért Göttingából, hanem ideiglenes jelleggel mindjárt tanítani is kezdett az egyetemen. Leibniz asszociáció-elméletével foglalkozott. A fiatal tüdőbeteg tanár sikeres működésére II. József császár is felfigyelt, s közoktatási minisztere, Van Swieten útján katedrát ajánlott fel neki a pesti egyetemen. Erre az ajánlatra Hissmann azonnal rendes tanárrá nevezték ki Göttingában és felemelték a fizetését, hogy ott marasszák. De Hissmann, a szász származású, nem is magyar nemzetiség, minden ambíció nélkül fontosabbnak tartotta hazája hívó szavát. A pesti ajánlatot fogadta el, és sietve készüldött vissza Magyarországra, de betegsége már felőrölte a sok munkával is gyötört szervezetét, s még elindulása előtt meghalt Göttingában.²⁹

Természettudományok és szellemi tudományok kapcsolatát látjuk a polihisztor hajlandóságú kor néhány jellegzetes képviselőjében. Ásványtannal, földrajzzal és helytörténettel foglalkozik a Felvidéken Genersich Keresztély, Erdélyben Ackner János Mihály, polihisztor a Dunántúlon Gamauf Teofil, Németh László, a Tiszántúlon Budai Ferenc és a sokféle működő, hányatott életű Rummy Károly György. E polihisztorokdás nem a tudás fejlettségében, hanem inkább ellenkező módon: a fejletlenségében gyökerezett. A tudományágak művelése még nem eléggé alapos és elmélyült, rendszeren az iskolákban sincsenek kellő módon elkülönítve. Gyakran ugyanaz a tanár tanít egyszerre teológiát, történelmet és természetrajzot. A botanizálás, mineralizálás éppolyan műkedvelő pepecselés, mint a festegetés, muzsikálás. Az ily módon megoszló, többfelé érdeklődő, de „semmit se nagyon” jellegzetességű tevékenység a legkevésbé alkalmas a nagy alkotások létrehozására. Nem is találunk a polihisztorok között különleges jelentőségű tudóst vagy művészt. Kazinczy barátja, Kis János, az alkalmasszerűen költő, prédikáló vagy tankönyvíró dunántúli superintendens sem emelkedik ki e sorból jobban, mint a Debreceni Grammatika szerkesztésében részt vevő Benedek Mihály tiszántúli püspök vagy a bölcséletet tanító, énekkarszervező és nyelvújító Barczafalvi Szabó Dávid. Tevékenységüket azonban mégsem szabad lebecsülnünk: ha nem is vitték előre a kultúra ügyét, sokat tettek a meglevő eredmények általánosítása terén. Ilyen érdemszerző működést fejtett ki a győri lelképásztor Rát Mátyás, aki Schlözer folyóiratába is írt, s megindította az első magyar nyelvű újságot.

A polihisztorokdásnak van a maga fejletlenségében is biztató, fejlődésre mutató iránya: a lelkes érdeklődés, a sokoldalú tudást, a művelődésvágyat jellemzi. A gondolkodás megváltozásával, a felvilágosult kor szinte mohón siet az ismeretszerzés minden területére, hogy előítéletektől és tekintélyektől mentesítve, most már egészen birtokába vehesse.

²⁵ Gombocz Endre : A magyar botanika története. Bp., 1936. 370 stb. I.

²⁶ Szinyei, i. m.

²⁷ Uo.

²⁸ Uo.

²⁹ Uo.

Akiket nem nyelt el az előkelő, közéleti vagy a vidéki, tudomány számára kedvezőtlen életforma, azoknak szükségképp polgárokká kellett válniuk a szónak akkor kifejlődő, nemesebb értelmében. A felvilágosodás műve a polgári életforma általánossá válása. Ide süllyedtek le az előkelőbbek, mihelyt önzetlenül, csak a tudománynak akartak élni, s ide emelkedtek fel azok, akik alacsonyabb társadalmi osztályból származtak. Magyarországon azonban ez a nyugati mintájú fejlődés nem alakult ki.

Tudományos és művészi élet városfejlődés nélkül nem lehetséges. Ismeretes, hogy Magyarországon városi életet városrészen csak a német polgárság élt, saját alapítású, felvidéki és erdélyi, illetve római nyomokon fennmaradt dunántúli, pannóniai városokban. Magyar városfejlődésről csak Pest-Buda fővárossá alakulásának idejétől, tehát a XVIII. század végétől beszélhetünk. E körülmény, mint ismeretes, össze van kötve számottevő polgári osztály kialakulásának hiányával is. A magyar irodalmi fejlődésnek a vidéki magányban dolgozó köznemeseken át kell kerülőutat tennie, míg eljut a polgári életmód, a városi élet általánossá válásáig. A magyar tudományos élet kezdetei azonban nem tesznek ilyen kerülő utat, hanem a fejlődésnek várnia kell számottevő magyar polgári réteg kialakulásáig.

Addig is, míg ez bekövetkezik, az országban lakó németajkú polgárság kezdi a tudományt művelni. Közöttük csekélyszámú a magyar, s ezek is idegen nyelven írnak. Meg kell várniuk a magyar nyelv alkalmassá tételét, a nyelvújító működést, amíg felléphetnek. A nyelvi akadály mellett azonban ott szerepel a társadalmi gondolkodás és életforma akadály is: a tudományt nem lehet úzni tartósan szórakozásként, vidéki, nemesi magányban, csupán odaadó, szakképzettségben eltöltött élet árán, melynek nem lehet elzárkózni, hanem örökös kapcsolatban kell maradnia, városi élet módjára, a friss fejlődéssel.³⁰

Milyen módon kapcsolódott be a göttingai magyar tanulók kulturális tevékenysége a városi életbe? Ez a következő kérdés, amelyre választ kell keresnünk.

A 205 irodalmilag tevékenykedő között országreszenként a foglalkozási statisztika a következő:

Erdély		Felvidék	
Nagybirtokos	6	Nagybirtokos	3
Korm. tisztv.	2	Lelkész	8
Lelkész	22	Lelkész-tanár	5
Lelkész-tanár	21	Tanár	9
Tanár	16	Orvos	1
Orvos	5	Gyáros	1
Ismeretlen	2		
Nagyalföld		Dunántúl	
Nagybirtokos	1	Nagybirtokos	1
Lelkész	21	Lelkész	9
Lelkész-tanár	16	Lelkész-tanár	5
Tanár	12	Tanár	6
Ismeretlen	1	Orvos	2
Pest-Buda			
Főrendi, közéleti előkelőség	6		
Egyetemi tanár	4		
Tanár	1		
Orvos	2		
Ügyvéd	1		
Szabadfoglalk.	2		
(Külföldön működött 14 személy)			

³⁰ Dümmerth Dezső: Schwartner Márton és a nyelvi gondolat. Irodalomtörténet, 1957. évf. 2. sz.

Összesítve; a 191 Magyarországon működő személy közül

Főrendi, előkelő nemes	19
Egyetemi tanár	4
Főisk., középisk. tanár	44
Lelkész	60
Lelkész és tanár	47
Orvos	10
Ügyvéd	1
Gyáros	1
Szabad. v. ism. foglalk.	5

A városi élettel való összeköttetés országreszenként más-más arányokat vagy színeztet öltött. A göttingai tanulók óriási többsége — mint a kimutatások is bizonyítják — lelkész és tanár, minden vidéken, Pest-Budát leszámítva.

Három csoportra oszthatók. Az elsőt azok alkotják, akik kizárólag lelkipásztorkodással foglalkoztak. Legnagyobb részük falvakban működött, de a városi lelkészek irodalmi tevékenysége sem mutat nagyobb eltérést. Főhivatásuk mellett a tudomány, irodalom csak mellékfoglalkozást jelentett, s nem igen terjedt túl az alkalmi prédikációk, egyházi énekszerzések határán. A második csoportot azok alkotják, akik felváltva működtek lelkészként is, tanárként is. Így lakóhelyüket többnyire falu és város között cserélték. A vidéki lelkészkedés rendszeren életük kezdő és végső állomása volt. Mint ismeretlen fiatalok, szerényebb helyen kezdték, aztán tanárrá lettek valamelyik városi gimnáziumban vagy főiskolán. Erejüket gyengülni érezvén ismét falura vonultak lelkipásztorkodni, s többnyire itt érte utol őket a halál. E két csoportba tehát leginkább azok tartoznak, akik nem tudtak tartós gyökereket eresztetni a városban, hanem a városi élet csak átmeneti forma volt a számukra. A harmadik csoportba tartoznak azok, akik — kizáróan tanári működést fejtve ki — egész életüket városban élték le, s foglalkozásuk kapcsán a tudománnyal is állandóbb kapcsolatokat vettek fel mint tan-könyvek szerzői. Rajtuk kívül még néhány orvost, s egyetlen ügyvédet találunk, aki szintén városban élte életét.

Ismerve a fejlődésben megrekedt Magyarország viszonyait, nem tulajdoníthatunk várázserőt ennek a szónak, hogy „város”. Tudjuk, hogy voltak fejlettebb és elmaradtabb városok, tudjuk, hogy fennállott a hegyvidéki és alföldi várostípus, valamint evangélikus és református település között a különbség, melyet Kazinczy idézett levele is emleget, de mindezeket a különbségeket egybefoglalta egy döntő, közös körülmény: az európai fejlődéstől visszavetett provinciális elmaradottság állapota.

Hogy a göttingai utazás a nagy többség szemében csak jelentőséget hajhászó, külső máz volt, igazi tartalom nélkül, azt mutatja a Göttingába utazó fiatal Kőrösi Csoma Sándor véleménye is, aki útközben így szolt egy barátjához: „Nem meggyőződésem visz: az emberek előítéletét akarom kielégíteni . . .” De hogy ő, az emberek véleményétől nem befolyásolható, tiszta fő, nem üres kézzel tért haza, s megtalálta ott, amit keresett, azt ugyancsak saját szavai bizonyítják, mikor visszatérőben ugyanannak a barátnak nyilatkozott. Azt kérdezik tőle, hogy a göttingai tudományos aknákból milyen nemes érceket zsákmányolt ki. Így felel: „Reménységem fölött; a zsidó exegézist, főleg az arab s török nyelvet, mik tervemnek főtényezőji” . . .³¹

S valóban, Kőrösi Csoma a Göttingában kapott alapokon indult el tibeti utazására. A korai halál megakadályozta, hogy elérje, amit keresett, de nem itthon, hanem külföldön tevékenykedve, még működésének kitérése is megtalálta az európai tudományossággal a kapcsolatot.³²

A magyar városi társadalom fejletlensége, s ezzel kapcsolatban az eleven, tudományos élet, a tudományos közvélemény teljes hiánya szinte megpecsételte a külföldről, nevezetesen Göttingából hazatérő, legtehetségesebb magyarok sorsát. Míg a középserűek valóban nem tettek mást, mint utazásukkal kielégítettek egy emberi előítéletet, s visszatérve, minden zökkenő és fájdalom nélkül illeszkedtek vissza a falusi vagy kisvárosi légkörbe, mely rövid időre szárnyra bocsátotta őket, addig a kiemelkedő főeknek Göttinga a tudás szabadságának szimbólumává vált, és a szenvedés minden súlyával érezték az elválás fájdalmát. Sejtették, hogy a szeretett, de elnyomott és elmaradt hazában le kell mondaniok mindarról, amit láttak.

A legkiválóbb elmékre Göttingának nem speciális jelentősége, de nem is egyes tanárainak személye hatott, hanem maga a tudás, az ismeretszerzés korlát nélküli szabadsága, melyet

³¹ *Ujfalvy Sándor* emlékiratából. Erdély öröksége, 9. (Erdélyi arcok.) Bp., é. n. 39 l.

³² *Duka Tivadar*: Kőrösi Csoma Sándor dolgozatai. Bp., 1885.

külföldön még másutt is megtalálhattak volna, Bécs uralma alatt azonban mindörökre nélkülözőniök kellett.

Bolyai Farkas sem kapott göttingai tanáraitól valami elhatározó erejű felismerést, csupán az egyetemi élet és fiatal tanulótársával, Gauss-szal kötött barátsága volt segítségére abban, hogy saját, eredeti gondolatait kibontakoztathatta. A búcsúzáskor mintha rászakadna a jövődő, szomorú sorsának minden fájdalma: „... az elváláskor” — írja — „sírva, mint a gyermek, akartam ellen mentem vissza, míg erőt vettem magamon; az utolsó tetőről, ahonnan még látszott Göttinga, mégegyszer visszanéztem, megállva, míg az örökre elválás homályában a Daguerrotyp megmaradt.”³³

Ezt az emlékeibe rögzített „daguerrotyp”-ot (fényképet) vitte magával szűkebb hazájába, az erdélyi kisvárosba, ahol a marosvásárhelyi kollégium tanári székén, középiskolás nebulókkal való vesződés közben forgácsolta szét azt a zseniális elmét, mely arra lett volna hivatva, hogy egyetemi katedráról hirdesse felfedezéseit, melyekkel a vidéki magányban is megelőzte korát. Legkedvesebb barátja és a matematikában vele egyenrangú társa, Gauss a szerencsésebb német politikai és társadalmi viszonyok között szabadon kifejtette tehetségét, s egykori tanulásuk színhelyén, Göttingában professzor lett. Gaussból való ifjúkori búcsúját leírva, élete végefelé Bolyai maga ítélikézik saját sorsa felett: „... egy haldoklás búcsúkezelével váltunk el, azon egy zászló alatt kétfelé küldetve, azzal a különbséggel, hogy ő a dicsőség templomába hatott fel, én pedig elestem... Mindeddig még a szebb napot ígérő reggel volt, mely tűzzel és jeges, terhes nehéz időkkal váltott napok után, végig tartó borúval esett, a mostani havazásig.”³⁴

Bolyainak csak két választása volt: visszatér az őseitől örökölt, csekély kis birtokra, a családjában hagyományos, kismemesi, csaknem paraszti életformában gazdálkodva, vagy pedig elfogadja a középiskolás tanári állást Marosvásárhelyen. A falu és kisváros levegőjén nem juthatott túl sem ő, sem társai, akik a hazában maradtak.

6.

Magyarországnak ekkor csak egyetlen egyeteme volt: a pesti. De a rendőrruralom bécsi kormányzatának éveiben ez is a legkicsinyesebb tanulmányi megkötöttségekben vergődött, előírt tankönyvekkel, cenzúrával, minden új és eredeti gondolat elfojtásával, idegen hatásoktól gondosan elzárva.

Mégis, mindezen hátrányok mellett, Pest volt az egyetlen, fejlődési reményeket nyújtó város a göttingai egyetem-látogatások virágkorában.

Fejlődése tulajdonképpen a jozefinista politika egy szerencsés pillanatában indult meg. Már Mária Terézia uralkodása alatt történt néhány előkészítő lépés Buda-Pest fővárossá fejlesztésére. Ennek egyik jele volt a nagyszombati egyetem Budára helyezése 1777-ben. Az igazi fejlődés azonban II. József uralkodása alatt indul meg, aki 1784-ben az ország egyetlen, négy karral rendelkező tudományegyetemét is Budáról Pestre helyezte át. A pesti városfejlődés ilyenformán a felvilágosult abszolutizmus uralkodói kezdeményezése folytán kap döntő indítást a meglevő, kedvező földrajzi helyzethez és gazdasági alapokhoz.

A főhivatalok és a tudományegyetem a város addigi társadalmában az iparosok és kereskedők között egy új társadalmi réteget alakítanak ki: az értelmiséget, az úgynevezett honorácior-társadalmat. Ez különösen az egyetem miatt, a tudományos értelmiség szempontjából fontos. A főhivatalok tisztviselőgárdája már korábban, III. Károly alatt, a helytartótanács és felsőbbbíráóság szervezése idején kialakult. E kormányzati tisztviselőréteg már 1723-ban megjelent Pesten az ide helyezett királyi kúriával. Más volt a helyzet azonban a tudományos értelmiséget illetően.

Az országnak e korszakban egyetlen egyeteme (az epizódjellegű kolozsvári próbálkozást leszámítva) 1773 előtt a jezsuiták birtokában volt. Világi tanárok csupán 1773-tól taníthattak itt. Négy évvel a rend eltörlése után az egyetem már Budán, hét esztendő múlva pedig Pesten van. Amit a jezsuita rend birtoklása eddig nem tett lehetővé, az tehát tulajdonképpen Budán és Pesten kezd megszűlni: újonnan kinevezett világi tanárok segítségével egy új, tudományos, világi értelmiségi réteg kialakulása.

A jozefinista politika vallási türelme újabb lökést adott ennek a lassan meginduló, világi-tudományos fejlődésnek, és megtörtént az, ami korábban, Mária Terézia idején elképzelhetetlen lett volna: a katolikus alapítványnak számító egyetemen egymás után három protestáns vallású tanár tűnik fel, s mind a három göttingai tanuló: Cornides, Schwartner és Schedius.

³³ Bolyai Farkas Önéletírása. Erdély öröksége, i. m. 142. l.

³⁴ Uo. és 144 l. — Vö. még Dávid Lajos: A két Bolyai élete és munkássága. Bp., 1923.

A jozefinista politika azonban nemcsak a felvilágosult uralkodó akaratát érvényesíti, hanem zsülipeket nyit a társadalom alsóbb erőinek is. Igaz, hogy József törekvései a magyar nemzeti érzés szempontjából sérelmesek voltak, másrészt azonban a felvilágosult gondolkodás jegyében felszabadulást jelentettek a korábbi, barokk tekintélyuralom alól. A kormányzat módjában, hosszú szigor után, némi lazítás következik be, s ez elég ahhoz, hogy a szabadságra sóvárgó, emberi jogaikban korlátozott rétegek felhasználják az alkalmat. Mint ahogy József rendeletei folytán az iskolákban is enged a korábbi, szigorú fegyelem, az állami élet szigora is enyhül némileg. A nemrége még vidékies elzártságban sínylődő, falusias jellegű Pesten új fejlődés indul meg. József rendeletére a város terjeszkedését akadályozó, régi városfalakat lebontják, új épületek emelkednek. Újságok indulnak, könyvkereskedések létesülnek és kávéházak, ahol az újságot olvasó polgárok összegyűlhetnek, a város határán túlról is hallanak híreket, melyeket egymással megbeszélhetnek s véleményüket kialakíthatják. Nincs többé szó kizárólag felülről sugalmazott, iskolás kényszerrel elfogadott ismeretekről. A polgárok olvasni kezdenek s megszokják, hogy önálló, szabad véleményt alakítsanak ki. Olvasni, vélekedni pedig van máról: éppen József uralkodásának utolsó évében tör ki a nagy párizsi forradalom.

A tekintélytiszteltet egyszerre meglazul, titkos röpiratokat, becsempészett, jakobinus újságokat olvasnak. Mindazok, akik eddig elnyomottnak érezték magukat, kezdik felemelni a fejüket, s szavukat bátrabban hallatni. A polgárság az, mely elsősorban szeretne felszabadulni a feudalizmus bilincseiből. Ehhez a polgársághoz tartozik a kialakulni kezdő, tudományos, világi értelmiség is. Az egyetem tanárai és hallgatói között egyaránt sok a franciabarát. Markovics Mátyás egyetemi tanár külön olvasókabinetet tart fenn a francia forradalmi újságok és röplapok olvasására.³⁵ Eggenberger könyvtáros boltja, az egyetemi könyvtár olvasóterme, mind a szabadabb tevékenységre, az önálló vélemény kimondására váró tudósok és a tudomány művelésére készülő egyetemi hallgatók találkozóhelye.³⁶

De nemcsak az ilyen véletlen szülte alkalmak állnak a szellemi forrongás szolgálatában. Az igazi várossá alakuló Pest már a finomabb társasági formákat is megvalósítja. Francia mintára irodalmi szalonok alakulnak, ahol nem folyik másról szó, mint a kulturális haladás igényéről. A szellemi frissesség terjedése József halálával sem ér véget. Sőt, ekkor az erőszakosan germanizálni akaró törekvések megszűnven, a nemzeti érzés megnyilvánulásai is új erőre kapnak. A Göttingából hazatérő protestáns Schedius János már József halála után lesz az egyetem tanára. Ő az egyik szalonalapító, akinek társaságában a forradalmi érzelmű tanárok és írók között, mint már említettük, két másik göttingai tanuló is szerepel: tanártársa, Schwartner Márton és a felvilágosult arisztokrata Prónay Sándor.³⁷ Ebből a társaságból válik ki egy másik, mely Beleznay Miklós tábornok feleségénél gyűlik össze. Itt születik meg az első pesti magyar nyelvű szépirodalmi folyóirat, az *Urania*.

A göttingai tanulók tehát Pesten ott vannak a forradalommal rokonszenvezők táborában, és sajátos, új szint visznek e felvilágosodás modern hívei közé. Göttingában, angol hatásokra, a tanári katedráról inkább a felvilágosult abszolutizmus, a csendesebb reformok eszméivel ismerkedhettek meg, s nem a radikálisabb, francia irányú népfelség elvével. Az egyetemi ifjúság körében azonban feltalálható volt mindkét árnyalat. Hogy a forradalmi szemlélet egyeseknek külföldön egész látásmódját megváltoztatta, arra jellemző a Göttingán át Jenából hazatérő Kis János feljegyzése visszaérkezéséről: „Minden tornyas templom vallási fanatizmust, minden kastély szarnokságot juttata eszembe . . .”³⁸

Mindez addig tart, amíg Párizsban a király, majd a királyné kivégzése meg nem döbbsenti az európai uralkodócsaládokat, főként az új császárt, Ferencet, a kivégzett királyné unokaöccsét. A Martinovics-szövetkezés felfedezése tulajdonképpen már nem kiváló ok, hanem inkább ürügy az amúgy is elhatározott állami szigor felújítására, s ha lehet, még nagyobbá tételére. A kezdődő, kulturális szabadságnak egyszerre vége. A Ferenc-féle rendőralom — mivel az elfojtott szövetkezés tagjai között sok az író — mintha a könyveket tekintené legnagyobb ellenségének. A cenzúra megszigorodik, külföldi újság, könyv nem érkezik be többé, sőt, még a kölcsönkönyvtárakat is feloszlatják.³⁹ A pesti egyetem a gyakorlatban a bécsi kormánytól irányított középiskola lesz, szigorúan előírt tankönyvekkel, a tanárok szabad előadásának eltiltásával.

A megindult társadalmi és kulturális fejlődést azonban csak elnyomni lehet ideig-óráig, de megsemmisíteni, meg nem történné tenni többé nem. Pest városa tovább alakul, egyre

³⁵ Eckhardt Sándor : A francia forradalom eszméi Magyarországon. Bp., é. n.

³⁶ Horvát István Mindennapja. O. Sz. K. kéziratár, Quart. Hung. 466.

³⁷ Toldy, i. m.

³⁸ Kis János emlékezései életéből. Sopron, 1845. 125 l.

³⁹ Sashegyi Oszkár : A német felvilágosodás és a magyar cenzúra. Bp., 1938.

méltóbb lesz a főváros nevére, és a már kialakult tudományos, világi értelmiség, ha lassan is, ha a cenzúrátlak akadályozza is, de mégis tovább folytatja működését.

A következőkben azt kell megvizsgálnunk, mennyiben képes a pesti egyetem a Göttingában megfigyelt új tudóstípusokat, a történeoszt és a filológust megjeleníteni, hogy megfeleljen a modern, tudományos fejlődésnek.

A történettudomány Magyarországon ekkor valamivel kedvezőbb állapotban van mint a többi tudományok. Pray és Katona adatgyűjtő munkássága már alapvetésül szolgált, de az ő barokk szemléletük hidegen hagyta a felvilágosodás gondolkörében felnőtt új nemzedéket. Horvát István, a pesti egyetem későbbi tanára, így fejezi ki ezt ifjúkori naplójában, hogy Pray és Katona „az unalomig szentes” és tolluk „igen fog a fejedelem mellett akkor is, mikor a nemzetnek tagadhatatlan igazsága vagon”.⁴⁰ Ezekben a sorokban már világosan jelentkezik az új történetiszemlélet igénye, mely nemcsak a barokk gondolkodást haladja túl, hanem a felvilágosodás puszta racionalizmusát is, és érzelmi, nacionalista követelésekkel lép fel.

A Göttingából hazatért magyarországi történetészek e két felfogás: barokk és romantikus nacionalizmus között foglalnak helyet. E körülmény egyszerre mutatja gondolkodásuk határvonalát úgy a múlt, mint a jövő felé. A Pray és Katona nemzedékét felváltó, új magyarországi történetészek a hazai német városok szülőiteiből s Göttinga egyeteméről kerülnek ki: Cornides Dániel, Schwartner Márton és a bécsi kancellárián működő Engel Keresztély személyében. Éppúgy nem magyarok tehát nyelvükben mint a többi tudományág kezdő művelői. Cornides voltaképp még egy régebbi nemzedék tagja, ő csak idősebb korában látogat el Göttingába. A latinos-barokk szellemű Pray barátja, de ő maga protestáns, ifjúkorában az erlangeni egyetemen tanult. Göttingából Prayhoz intézett levelei érdekesen mutatják, hogy ő, aki idős koráig a régi hagyományoknak megfelelően latinul írt, Göttingából egyszerre németül kezd levelezni. Pray is észreveszi ezt a változást, s úgy látszik, számonkéri tőle, mert Cornides egy levelében azt feleli, hogy most jobban esik így. S továbbra is németül írja Praynak göttingai benyomásairól beszámoló leveleit.⁴¹

Természetes, hogy ilyenformán a hazai németek azok, akik a göttingai fejlődéssel a leghamarabb megtalálják a kapcsolatot. Cornidesben még csak dereng a jövő útja, de munkásságán még nem mérhető le ez a hatás. Az egyetemi tanszéken és a könyvtárőri állásban utóda, Schwartner Márton azonban már hiánytalanul beleilleszkedik az új felfogásba.

Schwartner már a Cornides után következő nemzedék tagja, ő nem későn, nem öregedő fejjel, hanem ifjúságában járja meg Göttingát, hogy az itt kapott szellemi útravalót gondosan megőrizze. Az egyetemi katedrán szorgalmas munkálkodásba fog. Tevékenységén, módszerén világosan felismerhető a racionalista Schlözer hatása. Oklevéltana mellett Statisztikát ír, mely tulajdonképpen már az államtudományok része, s jelzi, hogy az új történetész-típusba tartozik, a felvilágosult historikusok közé, akik szoros kapcsolatot tartanak fenn, voltaire-i módon, a politika tudományával. Schlözer hatására mutat az a higgadt, racionalista szemlélet is, melylyel, minden szenvedély nélkül, az ország művelődési viszonyairól értekezik, és természetesen találja a német nyelv egyedüli, kultúráközvetítő szerepét.⁴²

A németnyelvűség feléledése már az új idők jele, s mutatja azt a hatást, melyet a felvilágosult racionalista, de öntudatosan német göttingai egyetem a német szellem ébredésére gyakorolt. Ezt a felfogást közvetíti és másolja Schwartner is anélkül, hogy akár világnézetében, akár tevékenységében valami eredeti szint, önálló felfedezést tudna adni hozzá. Nem volt eredeti gondolkodó, csupán becsülettel és szorgalommal dolgozó, hatásokra fogékony elme, aki a pesti egyetem talajába is átlántálta a göttingai Schlözer típusát, tanárát tükrözve, az eredetiség nagyobb fénye nélkül.

A filológus típusát Heyne tanítványa, Schedius jeleníti meg, aki az egyetemi katedrán ugyancsak szorgalmas munkálkodásba kezd. Tanszéke ugyan az esztétikáé, de ez a tudomány még egészen fiatal, s nem tud igazi önállóságra szert tenni. A klasszika-filológia függvénye csak, hiszen a szépség mintáit egyedül a görög–latin auctorokban látja. Az esztétikus Schedius így a valóságban mint filológus működik. Az ő feladata lenne a göttingai egyetem legsajátosabb megnyilatkozásának, a görög felfogású klasszicizmusnak hazai terjesztése az ország első, tudományos fórumán.

Magyarországi latinos berendezkedésű műveltsége azonban ezt nem teszi lehetővé. Schedius mindössze annyit ér el, hogy megkezdje a görög nyelv tanítását, de óráira, az érdeklődésre jellemzően, alig tud hallgatókat gyűjteni. Egy-két görögkeleti pópajelölt és rabbinövendék hallgatja, akiknek teológiai tanulmányaihoz hivatalból szükséges a görög. Szó sem

⁴⁰ Horvát István, i. m.

⁴¹ Gálos R.: Die Reise des Daniel Cornides nach Göttingen 1785. Ungarische Jahrbücher, 1932. évf. 309 l.

⁴² Lukcsics Pál: Schwartner Márton élete és tudományos jelentősége. Veszprém, 1914.

lehet azonban arról, hogy ez az oktatás magasabb színvonalat érjen el, hiszen tudjuk, hogy Schedius hosszú évek múlva is csak az igeragozásig jutott el.⁴³

Ha Schedius esztétikai felfogását próbáljuk megközelíteni, azt keli látnunk, hogy éppolyan kizárólagos racionalista, akár Schwartner. A költészet érzelmi bevülete nem talál nála utat, hogy Heyne elentőségének közvetítője lehessen. Csaknem negyven évi professzorkodás után megjelenő esztétikájában a költészetnek alig szentel némi figyelmet. A művészeteket merev és túlságosan korlátozt kategóriák alapján osztályozza, és érdeklődése inkább a természetfilozófia felé hajlik, mintsem a művészetekhez. Hiányzik lényéből az átélés érzelmi heve, melynek irodalmi hatása, iskolacsinaló ereje lehetett volna. Bár nem volt egyes mintaképek szolgái utánzója, hanem kombináló elme, aki többféle felfogást tudott magában egyesíteni, Heyne klasszikus érdeklődésétől Schelling filozófiáig, önállósága csak abban állott, hogy nem ragadtatta magát túlzásokra, s a reá ható nagyobb szellemekkel szemben inkább csak száraz elmélkedő maradt.⁴⁴

A német nyelvű hazai irodalom szorgalmas terjesztője ő is, folyóiratot alapít a hazai német tudományos világ számára, az evangélikus iskolai oktatás reformjaival, természettudományi társulat alakításával, sőt, még a selyemhernyótenyésztéssel is foglalkozik.⁴⁵

A pesti egyetem esztétika-professzora tehát nemcsak hogy eredeti kutatóelmének nem bizonyul, de arra sem alkalmas, hogy nagynevű professzora, Heyne felfogásának tolmácsolója legyen. Schedius teljesen a magyar viszonyokra jellegzetes módon, a felvilágosodásnak pusztá gyakorlati munkásává és szétforgácsolódo polihisztorrá válik.

A pesti egyetemen így nem követhetjük a tudóstípusoknak azt a kétirányú fejlődését, mint Göttingában, Schlözer és Heyne ellentétében. Pesten a filológus Schedius is inkább a racionalista történészek gondolkodásmódja felé hajlik. A jellegzetes, német, esztétikai szemléletű új humanizmus a magyarországi tudományban tehát képviselő nélkül marad.

Schedius utilitarista tevékenységbe fűl esztétikai professzorsága kezdetben ugyancsak a német nyelv egyedüli kultúrákövetítő erejét hirdeti, mint Schwartner is tette. Eleinte még levelezés útján tartja a kapcsolatokat Heynével, Göttingával, de a bécsi rendőrralomal nyomása alatt egyre kevesebbet mer, tankönyvíró kezdeményeit is abbahagyja, s külföldi levelezéseit is megszakítja. Mikor Kazinczy 1815-ben Pesten összetalálkozik vele, már csak szóval hirdeti a hagyományos felfogást a magyar nyelv „keleti” természetéről, s arról, hogy emiatt alkalmatlan minden európai minta átvételére. Mikor Kazinczy felszólítja, hogy mondja hát el, melyek azok a keleti jellegzetességek hazánk nyelvében, Schedius elakad a beszédben és azt feleli, hogy majd írásban kidolgozza feleletét. Mondják, mindig ezt ígéri, teszi hozzá az elbeszéléshez Kazinczy, de mindig adós marad az ígérrettel. Valóban, Schedius haláláig nem elégítette ki ezt a tartozást. Később belekapcsolódik némileg az Auróra-körön majd az Akadémián keresztül a magyar nemzeti reform munkájába, s esztétikáját magyarul is kidolgozza öregségére. Halála megakadályozza, hogy ez meg is jelenjék. Pályája mégis mutatja így a nemzeti gondolat ellenállhatatlan erejét, amely elől még ő sem tudott kitérni. Diplomatikuss és kissé határozatlan magatartása azonban döntésekre, egyértelmű állásfoglalásokra nem volt alkalmas.

Csak természetes, hogy a magyarországi németeknek a tudományos világba való bekapcsolódása német anyanyelvükön keresztül könnyebben ment. Bár Schedius nem tudja pesszimista tételét hebizonyítani, még néhány évek kell eltelnie, amíg Kazinczy nyelvújító működése bizonyítani tudja az ellenkezőjét.⁴⁶ Nincs itt arról szó, mintha csak Schedius, akár Schwartner, akár a bécsi cenzúrán működő Engel valami tudatosan elkülönülő álláspontot foglaltak volna el a magyar nemzettal szemben. Sőt, Schwartner világosan magyarnak vallja magát.⁴⁷ Schedius pedig még elmarasztaló ítéletében is így emlegeti a magyar nyelvet: „Unsere Sprache”, később pedig felfogása egészen hozzásimul az uralkodó nemzeti gondolathoz.⁴⁸ Engel műveiben sem lehet felfedezni nyomát valamilyen magyarellen, német nemzeti önérzetnek.⁴⁹ Ez a különbség inkább a tudat alatt van, s inkább negatívumokban, mint pozitívumokban érvényesül. Az az őszinte meggyőződés vezeti ezeket a hazai németeket, hogy a magyar nyelv nem alkalmas tudományos művek írására. Ezzel a felfogással nem álltak egyedül, hiszen ebben az időben, a nyelv fejletlensége miatt, a magyarok nagy részének is ez volt a véleménye. A különbség abban rejlett, hogy ők, magyarul kevésbé tudván, s német anya-

⁴³ Doromby Karola : Schedius Lajos mint német – magyar kultúrákövetítő. Bp., 1933.
— Vö. még Kornis Gyula : A magyar művelődés eszményei. Bp., 1927. I–II.

⁴⁴ Jánosi Béla : Schedius Lajos aesthetikai elmélete. Bp., 1916.

⁴⁵ Doromby, i. m.

⁴⁶ Kazinczy lev. XIII. 55.

⁴⁷ Döbrentei Gábor levele Kazinczyhoz, 1812. márc. 12. Kazinczy lev. IX. 331.

⁴⁸ Doromby, i. m.

⁴⁹ Flegler, i. m.

nyelvűek lévén, nem is érezték a hiányát a magyar tudományos nyelvnek. Az ő kulturális igényeiket teljesen ki tudta elégíteni a felvilágosodás szelleme, hiszen, mint Cornides esete szimbólumként mutatja, felszabadultak a latin hagyományok hétközi alól és saját anyanyelvükön kezdtek írni. A magyarok azonban nem kapták meg a felvilágosodástól ezt az ajándékot.

A pesti egyetem és az országban szétszórta működő középiskolák tanárainak idegen nyelvű csoportja — bármennyire hűségesen igyekeztek közvetíteni is a Göttingában tanultakat — termékeny hatásra már csak azért sem számíthatott, mert az országha visszatérve idegen szellemi műveltség puszta másolói lettek. Idegen nyelven, nemzeti érzelmeket mellőző, puszta felvilágosult racionalizmussal sobasem találhattak kapcsolatot a magyar közönséggel. Sőt, éles szembe fordulás kellett találkoznok.

Az első támadást Schwartner kapta 1815-ben tulajdon tanítványától, a fiatal Horvát Istvántól. Egy jóhiszemű és gyanútlan megjegyzése sértette meg az ekkor még nagyon is érzékeny — mert fiatal — tudományos nemzeti önérzetet. Galeotto nyomán — mint Schwartner írja — úgy találta, hogy Mátyás király könyvtárában nem voltak magyar nyelvű könyvek. Az állítás téves volt, de Horvát Schwartner jóhiszeműségét vonta kétségbe. Szenvedélyes hangú röpirata egyszerre gyanússá tette a németajkú írókat a nemzeti közvélemény előtt.⁵⁰

A második támadás jóval később, 1833-ban, éppen a göttingai egyetem-látogatási korszak végén hangzik el, s ugyancsak göttingai, németajkú tanítvány kapja. Rumy Károly György felett mond ítéletet Bajza József a Kritikai Lapokban. E támadás már nem naív és túlzott mint Horváté, hanem minden hevessége mellett is, éleseszerű, helyes álláspontról ítélkezik, megkondítva a halálharangot a magyarországi idegen nyelvű irodalom felett.

Bajza már a nagykorúságát elérte, önálló magyar irodalmi élet szószólója: „... a bölcs minden embert, minden nyelvet becsülni fog” — írja — „sőt szeretni is, annak érdeme szerint, de egyébe — mint fonákosság ugyanazon embert s nyelvet szeretni ott is, hol a miénknek nyomul határiba? Csókoljuk-e azon kardot, mely a tyran Dyonisus pallosaként fejünk felett lebeg, s minden percben halállal fenyeget? És reformunk korában balul értett humanitáshól s nagy lelkeségből tűrjük-e tovább is, hogy az, a mit honában becsülünk, itthon felettünk garázdálkodjék, s mivel tegnap tanítónk vala, ma háladárijul lábaival hagyjuk magunkat tapodni?”⁵¹

A pesti városfejlődésben erőre kapó német nyelvű tudományos világi értemiség tehát éppúgy nem tudott iskolát teremteni, legjobb képviselőiben sem, mint ahogy a vidéki, megrekedt körülményekben vergődőknek sem sikerült. A különbség csupán az volt, hogy Pesten nem az elmaradt gazdasági viszonyok lettek okai az idegen nyelvű tevékenység lezárulásának, hanem éppen a városfejlődés maga, mely lassan egy nemzetiségében és tudományában egyaránt önálló, magyar kezdeményezést hívott életre.

E magyar kezdeményezés, a nemzeti romantika eszmevilágából fakadva, más forrásokból táplálkozott mint a göttingai protestáns racionalizmus. A történettudomány lelkiismeretes, higgadt művelése azonban nem múlt el nyom nélkül, hanem követendő példaként tűnt fel az újabb fejlődésben. Csupán a filológia, az esztétikai felfogású új humanizmus vonásai enyésztek el jel nélkül a kialakuló magyar tudományban.

7.

Az idegen nyelven író és a magyar nemzeti érzést nem ismerő németajkúakkal szemben a legélesebb ellentétet egy másik protestáns csoport, a református és színmagyar Tiszántúl alkotta. Mint ahogy a németajkúak legjobbjait a pesti városfejlődés támogatta, ugyanilyen városi alapot nyújtott a tiszántúliaknak egy másik, egészen ellentétes típusú és állapotú város, Debrecen.

A nagymúltú és a reformáció idején kiváló kulturális szerepet betöltő város „fejlődéséről” ebben az időben már nem beszélhetünk. Sőt, lassú hanyatlását kell megállapítanunk. Ezt a hanyatlást jelzi mindenekelőtt gazdasági életének teljes visszaszorítása Mária Terézia uralkodása alatt. A régi, külföldre is kinyúló kereskedelmi kapcsolatok megszűntek, a protestáns gondolat pedig ortodoxiába merevült. Igaz, az ortodox felfogással szemben áll a város felvilágosult műveltségű világi pártja, élén Domokos Lajossal, a híres főbíróval. Könnyű észrevenni azonban, hogy ez a világi párt éppoly hermetikusan elzárja magát minden fejlődéstől mint az ortodoxnak nevezett. Az ellentét igazi oka nem a gondolkodás, a műveltség különbsége, hanem a hatalmaskodó, személyes kiskirálykodás törekvései. Hiába jár Domokos ifjúkorában Halleban, költőnek mégis csak a magyar embert ismeri el, magyarnak viszont csak azt tartja, aki debreceni. S végül legjobban haragszik a valóban debreceni Csokonaira.⁵² Hiába jár Bene-

⁵⁰ Dümmerth, i. m.

⁵¹ Kritikai Lapok, 2. füz. 1833. 9 — 111 l. — Körösy László: Rumy élete, Bp. 1880.

⁵² Kazinczy lev. II. 499.

dek Mihály, az egyébként dunántúli származású debreceni püspök Göttingában, egészen csak a tiszántúli nyelvjárást ismeri el magyarnak, Domokos Lajosnak ad mindenben igazat, s a magyar nyelvet az európaiakkal éppúgy összehasonlíthatatlan „keleti természetűnek” tartja, mint Schedius.⁵³ A különbség csak az, hogy Schedius lenézésből, Benedek és a debreceniek pedig gögöből.

Ami Debrecen társadalmi vonatkozásait illeti, igaz, hogy összegyűjtött a túlnyomórészt német jellegű városokkal szemben egy magyar polgári réteget, e körülménynek azonban az ország fejlődésére semmi hatása nem volt, hiszen maga a város — Pesttel összehasonlítva — nem fejlődött, hanem hanyatlott. Gazdasági elzártságát helytelenül felfogott „nemzeti büszkeséggel” — valójában pusztá lokálpatriotizmussal — tetézte, mellyel önmagának állított szellemi korlátokat. Így legtehetségesebb fiai életét is elfojtotta kisvárosi levegőjében. Tehetéseikben pedig nem szűkölködött.

Hogyan mutatkozik be ezek után a tiszántúli talajon a filológus és a történész típusa?

E vidék külföldön is ismert, híres nyelvésze, Beregszászi Nagy Pál nem volt ugyan göttingai tanuló, de tagja a göttingai tudós társaságnak. Több évig tanított az erlangeni egyetemen. Kiváló képzettségét és tehetségét a magyar Sajnovics János jezsuita kigúnyolt, népszerűlen, de vitathatatlan felfedezései után továbbra is egy tudományos ábránd beigazolására használta, természetesen credménytelenül. A magyar nyelvnek már bebizonyított finu —lapp rokonsága helyett makacsul ragaszkodott a régi, hagyományos felfogáshoz, ortodoxiát csinálva a keleti népekkel való rokonság eszméjéből. Külföldi működése éppen nem szerzett dicsőséget a magyar tudománynak. Csak Schlözer gúnyos megjegyzései vonta maga után, aki Beregszászi működését egyenesen a magyarokra kompromittálónak nevezte.⁵⁴

Bár ez a felfogás akkoriban Magyarországon nem csupán tiszántúli sajátosság, hanem általános volt, mégis, a sárospataki tanárra jellemző ez a külföldön is profétáló buzgalom, melyet Debrecenben is felfedezhetünk. E csoport magatartására az jellemző, mint Kazinczy helyes megfigyeléssel többször is kifejtette, hogy tanítani akar tanulás nélkül. Az elfogultsággá fajult hazaszeretet már nem is hazaszeretet többé, hiszen a „haza” fogalmából kirekesztette az ország legnagyobb részét, pusztán Debrecennek és környékének kegyelmezve. Ez a felfogás nyilatkozik meg a Göttingából hazatért, debreceni Budai Ézsaiás magatartásában is, aki Csokonaival kapcsolatban így nyilatkozik az idegen nyelvekről: „... akkor még igazán Magyarul írt, nem tudván idegen nyelveket, és nem szívánn bé azoknak Idiotismusit”.⁵⁵

Budai, aki ugyan klasszika-filológus volt elsősorban, nem mutatott fel semmi eredeti, önálló gondolatot tevékenységében, melyet különben is korán abbahagyott. Az eredetiség hiánya miatt bírálja az ugyancsak göttingai tanuló Kézy Mózes sárospataki tanár, valamint a Tudományos Gyűjtemény is. Nincs biztos esztétikai ítélete.⁵⁶ A tiszántúli oktatás új tanterve, az álmosdi Ratio, melyet ő szerkesztett, konzervatív szellemével pedig éppen semmi jelét sem adja annak, hogy valaha is látta Göttingát.

Bemutatkozott azonban Budai Ézsaiás mint magyar nyelven író történész is, egyedül a göttingai tanuló tiszántúli csoportjából. Magyarország története című műve a legjobb példa arra, hogy ennek a szűkkeblű, hangosan magyarkodó lokálpatriotizmusnak mennyire kevés köze volt a tudományban éppen a nemzeti szellem kialakításához.

Budai olyan történeti munkát írt, amely minden barokk, jezsuita történetst megcségyenítő módon hízeleg az elnyomó Habsburgoknak, dicséri királyaikat, a jogos és igazságos nemzeti felkeléseket pedig mint Bocskai és Rákóczi szabadságharcát „lázasádnak”, „zendülésnek”, „bűnnek” és „országfelforgatásnak” nevezzeti. S míg Schwartnert jóhiszemű botlásáért a hazafiatlanság pellengérére állították, Budai, akit magyar környezete mentett, legfeljebb elnéző fejcsoválást kapott a debreceniekől ráhalmozott dicséretnek mellé.⁵⁷

⁵³ Uo.

⁵⁴ Pukánszky, i. m. — Zsirai Miklós: A modern nyelvtudomány magyar úttörői: I. Sajnovics és Gyarmathi. Bp., 1952.

⁵⁵ Kazinczy lev. III. 284. 1805. márc. 10.

⁵⁶ Tudományos Gyűjtemény, 1823. I. 86. — Kazinczy lev. VII. 125.

⁵⁷ Budai mentegetése a legutóbbi időkig szokássá vált. Azt említik mellette, hogy bizonyára nem ez volt a véleménye, és mint protestánsnak, a cenzúra miatt kellett vigyáznia. (Pl. Borzsák, i. m.) Így azonban még kedvezőtlenebb a róla alkotott kép. A cenzúra miatt való óvatosság ízlésebb módon is jelentkezhetett volna, úgy mint a katolikus Praynál vagy a cenzorként működő német evangélikus Engelnél. A valóság, mit különben életúri is elmondanak, az volt, hogy Budai nem csupán az ütközéseket akarta óvatosságból elkerülni, hanem egyenesen érdemszerzésre tört. Az eredmény nem is maradt el, mert rövidesen püspöki székbe került, s ezután tudományos működését abbahagyta. (A szerzőnek Budai Ézsaiással kapcsolatos eme véleménye igen vitatható. — A szerk. megjegyzése.)

Másik két tiszántúli, göttingai tanulóra vet fényt Kazinczy egy levele. Ebben azt mondja, hogy Szentgyörgyi doktor „neveti a német hexametert, mint Tiszt. Tudós Benedek Mihály Uram, és pártján állván a Göttingában tanult s Bécsben újságokat írt s tavaly Debrecenben Német Nyelvet tanító Prof. Császár, kimondják világosan, hogy Bürger nem érdemes rá, hogy Poétai nevet viseljen, s olly verseket, mint a' Bürger legjobb versei, akármely Bursch tud költeni.”⁵⁸

Ha le is számítjuk ebből Kazinczynak a debrecenieikkel való, túlzó elfogultságát, annyi mindenestre világos, hogy Debrecen vidékének önérzete általában nem engedte elismerni a német költészet értékét.

Ami a tiszántúli csoport tudományos működésének értékét illeti, nem láthatjuk jelentősebbnek a németajkúakénál. Itt nemcsak a filológus, de a történész újszellemű típusát sem látjuk kialakulni. Heves lokálpatriotizmusuk, saját dicsőségüket kereső elfogultságuk nem tudott párosulni azzal a kellő higgadtsággal, mely minden tudományos vizsgálódás alapfeltétele. Míg a németajkúak minden becsületos és higgadt fáradozásuk mellett is csak iskolás ismételtetői voltak a külföldön kapott tananyagnak, addig a debreceniek túlzó magyarkodása a naivság veszélyével fenyegetett.

Sem az egyik, sem a másik csoport nem volt hát alkalmas arra, hogy az önálló, magyar tudományos vizsgálódást elindítsa. Erre egy harmadik földrajzi csoportosulásból való magyar ember vállalkozott Erdélyből, aki szerencsés módon tudta összeegyeztetni a nemzeti érzést a higgadt gondolkodással, visszaszerelte a magyar tudomány Beregszászi által kompromittált hírnevét, s példát mutatott az utána következőknek.

*

A vidéken szétszóródó, a kisvárosi magányban elfulladás polihisztorok sorából kiemelkedik egy személyiség, aki egy csodálatos és soha vissza nem térő időszakban egészen szorosra fűzi Göttinga, valamint a magyar és az európai tudomány kapcsolatát.

Gyarmathi Sámuel pályája valóban típusa a polihisztorénak. Erdélyből indul, Bécsben orvosi diplomát szerez, majd németországi utazást téve, hazatér és nevelőnek áll be. De gyorsan megválnak e foglalkozástól, hogy sűgő lehessen a pesti színháznál. Majd ezt is megúnván, visszautazik Erdélybe, s egy ideig Hunyad megye főorvosa. Aztán ismét külföldi utazás, ezúttal Göttingába és Dániába, Göttingában megír egy remek kis munkát az összehasonlító nyelvtudomány köréből, majd hazatérve, ezúttal középiskolai tanár Zilahon tíz esztendeig, mikor nyugalomba vonul, és még sokáig él visszavonultan a Bethlen család körében, s botanikával foglalkozik.⁵⁹

Ez a csapongó életű erdélyi orvos, aki sokfélét próbált, de nyughatatlansága és megállapodatlan viszonyai tartósan semmiféle érdeklődési ágna nem tudják huzamosan lekötni, nem is alkot semmi jelentőset addig, míg Göttingába nem kerül. Itt barátságot köt Schlözerrel, Büttnerrel, Lichtenberggel, s a külföldi, szabad tudományosság szelleme valósággal megihleti. A magyarság eredet-kérdésében leküzdí magában a nemzeti hiúság elfogultságát, melyet a tiszántúli, debreceni magyaroknak, Beregszászi Pálnak, Budai Ézsaiásnak nem sikerült. Schlözer érdeklődő, gúnyos és racionalista társaságában visszatér Sajnovicsnak oly népszerűtlen lapp-elméletére, s Göttingában megjelenő *Affinitas* című művében feltárja a finn rokonság tényét, a keleti népektől, s a hunoktól való leszármazás korábbi romantikus ábrándjai helyett. Göttinga szabad, racionalista vizsgálódású szelleme a magyar nyelv eredete és az ősök tisztázásának kérdésében tehát ajándékot ad egy hirtelen megszülető tudománynak. De Gyarmathi bőkezűen viszonzozza ezt az ajándékot Európának is, mert művének módszere, s helyes okfejtése a nemzetközi tudományban is jelentős tett volt. Külföldi tudósok így vélekednek róla: „a grammatikai nyelvhasznítás fel nem ismert alapítója” (Lucien Adam), „Sajnovics és Gyarmathi a mi nyelvtudományunk ősei” (Gabelentz), „az új nyelvtudomány egyik megalapítója” (Thomsen).⁶⁰

Ez a nagyszerű, tudományos kezdet azonban éppúgy folytatás nélkül maradt, éppúgy nem volt hatása, mint Bolyai Farkas gondolatainak. Gyarmathi is, miután európai jelentőségű művét megírta, hazatért Zilahra, hogy Bolyaihoz hasonlatosan kisvárosi diákokkal vesződjék. De míg Bolyai haláláig őrizte magában a matematikai hivatás lassan hamvadó tüzét, addig Gyarmathi, úgy látszik, maga sem nézte másnak tettét, mint epizódjellegű hangulat szülöttének. Később még csak egy nyelvészeti munkát írt, melyben azonban nem folytatta a nagyszerű kez-

⁵⁸ Kazinczy lev. IV. 63.

⁵⁹ Szinnyei, i. m. — Zsirai, i. m.

⁶⁰ Idézetek Zsirainál, i. m.

detet, azután pedig teljesen felhagyott a nyelvészettel, s élete további során nem volt más, mint botanizálgató, szerzetreméltó öregúr, akinek honfitársai még az Affinitas nemzeti ábrándokat sértő megállapításait is elfelejtették, oly sikeresen honosított meg egy külföldi krumplifajtát Erdélyben.⁶¹

A magyar nemzeti önérzet, melyet Schlözer gúnnyal szokott emlegetni, valóban, sokáig nem kedvezett a tudományos felismeréseknek. A nemzeti közvélemény kezdetben bizalmatlanul figyeli a meginduló, tudományos tevékenységet. Schlözernak azonban nincsen egészen igaza, mikor az ő jellegzetes, pusztán racionalista gondolkodásával csupán megróni valót talál ebben a nemzeti érzékenységhen. Hiszen éppen ő volt az, aki az erdélyi szászok történetéről írt munkájával beigazolta, hogy e nemzeti érzékenység indokolt. A német történész-professzor, aki természetszerűleg Erdélyben a szászokkal, nem pedig a magyarokkal rokonszenvezett, s a magyar történeti viszonyokat részletesen nem ismerte, művében sokszor tévedett a magyarok rovására.

Aranka György, Gyarmathi biztatására, megbíráltta ugyan Schlözer művét a jenai Allgemeine Zeitungban, melyet a professzor a magyarokhoz hasonló érzékenységgel vett, méltó vita-partnere azonban a magyar történettudományban még nem akadhatott.

Ez a körülmény egyúttal Göttinga magyarországi hatásának határait is kijelöli. E hatás legnagyobb eredménye éppen a Schlözer által megvetéssel emlegetett „nemzeti érzékenység” felkeltése volt. A magyarok belátták, hogy szükség van magyar szellemű tudományra. De nem azért, mintha a göttingai szellemi instrukciókba: a protestáns színezetű, német racionalizmus, illetve esztétikai újhumanizmus szellemébe tudtak volna folytatásként belekapcsolódni, hanem éppen az ellenérzés, a felkeltett nemzeti hiúság eredményezte azt, hogy minden előítéletet félretéve külön utakon igyekezzenek önálló, magyar tudományos életet létrehozni.

A göttingai egyetem legjelentősebb közvetlen hatását tehát egyrészt a pesti városfejlődésbe bekapcsolódó, az egyetemi katedrán tanító németajkúak szorgalmas, racionalista, minden álmódozástól és naiv illúziótól mentes tevékenységében kereshetjük, másrészt pedig a szabad és elfogulatlan ismeretszerzés szellemi ösztönzésében, mellyel néhány önálló utat járó, eredeti gondolkodású magyar tehetséget hozzásegített az önmagára-eszméléshez: Bolyai Farkas, Kőrösi Csoma Sándor és Gyarmathi Sámuel esetében.

Hatása azonban folytonosságot nem tudott kialakítani. Egyrészt azért, mert közvetlen hatása csak az ország lakosságának kisebbségét kitevő protestánsokn át érvényesülhetett. A magyar művelődés történetéhez csak színt adott, anélkül, hogy átfogóbb jelleget nyerhetett volna. Korlátozta azonban hatását az is, hogy szellemi mondanivalója tulajdonképpen csak egyetlen nemzedékhez, a felvilágosodás racionalista gondolkodású nemzedékéhez szólt, s hogy hűséges magyarországi képviselői éppen azok a németajkúak voltak, akik a kiváló magyar tehetségek, akiket segített, ugyancsak nyelvi problémák miatt, a magyar tudományos nyelv kialakulatlansága, s ezzel kapcsolatban magyar tudományos élet és közvélemény hiánya miatt, nem voltak képesek felfedezéseiket hazájukban eleven hatóerővé tenni. Sikertől azonban nekik másvalami. A szabad, göttingai szellem ösztönzésére, ha egyelőre közvetlen folytatás nélkül is, bizonyosságot tettek arról, hogy az európai tudományosság műveléséhez egyenrangú és eredeti módon hozzá tudnak járulni: Gyarmathi az összehasonlító nyelvtudomány őseként, Bolyai Farkas a matematika, Kőrösi Csoma pedig a keleti, nevezetesen a tibeti nyelvészet területén.

8.

Hiányos volna azonban a göttingai szellem magyar hatásáról adott kép, ha ezt csupán a Göttingában járt, s az egyetemre beiratkozott tanulókon át keresnénk. Ha nem csupán a szorosan vett egyetemi oktatás hatását kutatjuk, hanem figyelmünket a szaktudomány keretein túl, az élettel és a közönséggel elevebb kapcsolatokat tartó művészet, az irodalom felé is kiterjesztjük, akkor Göttinga hatását felfedezzük azon az úton is, mely a magyar tudományos nyelv kialakításához elvezetett.

Az a felfrissülő német szellem, mely Göttinga egyetemi oktatásában érvényesült, ott helyben, irodalmi vonatkozásban is megjelent az egyetemen tanuló, s ott csoportosuló költők által megalapított Hainbund formájában. Amit Magyarországon a göttingai egyetem nem tudott elérni: az új humanizmus esztétikai szemléletének meghonosítását, azt, ha nem is tartósan, de elérte egy rövid időre a göttingai Hainbund — Kazinczy tekintélyén keresztül — a kezdődő magyar irodalomban.

⁶¹ Zsirai, i. m. — *Nagy Ottó*: Gyarmathi S. élete és munkássága. 44.

A Hainbund a megújhodást jelentő, sajátos neohumanista német ideálnak volt egyik megjelenése. Tagjai: Bürger, Höltz, Miller, majd Voss és Stolberg, még nem a nagy költők sorából valók. Csupán előképe ez a társaság a Sturm und Drangnak, Schiller és Goethe idejének. De benne már megjelenik a német fejlődés jellegzetessége: a társadalmi, politikai igényeknek a művészi eszmében, az esztétikumban való kikristályosodása. A humanitás gondolatában individuális és közösségi érzés még együtt szunnyad. A Hainbund költőinek Klopstock a mintaképe, német hazafiaknak érzik magukat, megvetik az uralkodó, franciás ízlést és Wielandot.

Ennek a jellegzetesen német humanizmusnak: esztétikai gondolatnak és közösségi érzésnek összefonódása valósággal szimbólumként jelenik meg Lessingnek a tragédiáról szóló leveleiben. A műfaj élvezésének fő feltételül a részvétet jelöli meg. A legkülönbözőbb érzelmeket is, mint az ijedtséget, a csodálkozást a részvétel vezeti vissza, és a tragédia hatását az emberi együttérzésben pillantja meg. Mendelssohn összefoglalásában Lessing nézete a tragédiáról úgy hangzik, hogy a részvét indulatainkat tisztítja, amennyiben társas érzelmeinket növelve, embertársunk szerencsétlenségét a magunkéhoz hasonlóan érezzük.

A műélvezet, az esztétikai érzés tehát úgy tűnik itt fel, mint sajátos út a szociális érzés felé. Lessing e tételében a német humanizmus alapgondolatát ismerjük fel: a művészi érzés, a klasszikus szépség csodálata általános érvényességet kap, s az esztétika a társadalmi-politikai igények kielégítésére is vállalkozik.

Lessing fejtegetése azonban jól mutatja e gondolkodás veszélyét is, mely együttérzésből éppen az ellenkezőjébe: üres, önző élvezetbe csaphat át. A részvét szimbólumául két együttrezgő húr hasonlatát választja, s így folytatja: ha az egyik hűrt megérintik, a másik érintés nélkül is vele rezeg. „Ha a hűroknak érzést tulajdonítunk, az egyikben kellemetlen érzés is támadhat (az érintéstől), míg a másikban (a nem érintettben), a rezgés maga csak kellemes lehet.”⁶²

Lessing ezt a hasonlatot a néző lelkében felkeltett színpadi indulat megvilágítására használja, de számunkra többet jelent. E hasonlat szerint az együttrezgés csupán kellemes, és függetlenné válik éppen a fájdalomtól, melytől a másik, az érintett húr szenvedhet. Ez a fajta részvét tehát megelégszik a maga kellemes érzésével, anélkül, hogy a szenvedést átvenné.

Az esztétikai érzés: a művészi élményszerűség területére téve át ezt a hasonlatot, ez a fajta együttérzés nem jelent mást, mint a fájdalmak, szenvedések kerülését, következképp mindent, ami nyugtalanító, zavaró. Aki a részvétben is a maga kellemes jóérzését keresi, semmi többet, az valójában nem részvétet érez, hanem önző örömet. A fájdalmak, a konfliktusok kerülése pedig az érzés határait is kijelöli: művészi élmény, ellentételen diadalmaskodó harc nélkül csupán sekélyes ábránd lehet a maga kellemességének börtönében.

A konfliktusokat kerülő zavartalanság, a kellemesség érzése Lessingtől Leibniz és Baumgarten esztétikai megállapításaihoz vezet, jellemző módon világitva meg a korbéli német felfogás szépség-élvezésének körülményeit és gyökereit. Leibniz és Baumgarten szerint a logikai igazságoktól elváló szépség az érzékiség körébe tartozik, következképpen a művészet a tapintás, szaglás, ízlés érzéki köreivel rokon, szemben a tudományok, a fogalmak elvont, magassabbrendű szépségével. A filozófia tehát a tudat fényében támogatja, amit Lessing a húr-hasonlattal öntudatlanul kifejez: hogy a szépség, és az érzékileg kellemes határai összefolynak.

Ez a felfogás éppúgy nem kedvez a mélységeket és magasságokat bejáró, a fájdalmak árán is hatalmas, lelki erőket mozgató művészi élménynek, mint a korbéli német képzőművészeti gondolat meghatározójának, Winckelmannnak a nézetei sem. Más szavakkal ugyan, de lényegében ő is a kellemes nyugalmat kereső elképzelésről beszél, mikor a klasszikus szépség mivoltát meghatározza. Szerinte a kifejezés (értsd: a mozgás) árt a szépségnek. A szépség igazi természet a nyugalom, a szenvedélytelen egyetemesség, minél kevesebb egyéni vonással. A legtisztább víznek sincs íze.⁶³ S valóban, a kor képzőművészeti alkotásain, Canova szobrainak arcán, vagy Thorwaldsen alkotásain, ezt a kifejezéstelenséget látjuk. Az egyoldalú felfogás itt is bosszút áll. A vízhasonlat igazsá válik túl a német határokon is, de nem a tisztaságban, hanem az íztelenségben. Ez a veszély fenyegeti az újklasszicista szellemű irodalmat is, a kifejező erejű, nagy tehetségek fellépéséig.

A kezdődő német klasszicizmust képviselő Hainbund költői magukban hordják az új humanizmus előnyeit és hátrányait is. Bennük még nem válik el e humanista gondolat két ága: a közösséggel együttérző és arisztokratikus módon csupán magával törődő individualista. Ez csak később, a Sturm und Drang idején következik be, s Goethe személyében létrehozza az arisztokrata individualizmus szélsőségét, de ugyanakkor a konfliktusoktól vissza nem riadó,

⁶² Lessing levele Moses Mendelssohnhoz, 1757. febr. 2. *Lessings Briefwechsel mit Mendelssohn und Nicolai über das Trauerspiel*. Leipzig, 1910. S. 100.

⁶³ Winckelmann, J. J.: *Geschichte der Kunst des Altertums*. Berlin, é. n. Safari-Verlag, S. 137.

mélyenjáró művészi élményt is. Goethe Faustja nem a kellemetlenségeket kerülő Lessing-féle húrhasonlat nevében beszél, hanem ezt hirdeti:

Szívem, tudásvágyából lábbadozva,
a fájdalomnak eztán tárva álljon,
s mi az emberiség egyforma sorsa,
átélni legbelül én is kívánom.

A Hainbundot hazafias gondolat hívja életre, esztétikai módon megnyilvánuló finomodás, részvétel és együttérzés a német haza sorsa felett. A göttingai egyetem angol hatásaiból táplálkozik, az angol írók szentimentalizmusából, melyből Rousseau is merített. Ez a feltámadó érzékenység fokozottabban érzi ugyan a társadalmi korlátokat, egyéni béklyókat, de a művészi élménybe még nem tudja a Goethe-féle mélységeket sűríteni. A lessingi húrhasonlat útján halad, derűs idillekkel, klasszicizáló pásztorokölteményekkel, csupán a kellemessége oldaláról tekintve a művészi élményt. Nem hiányzik a szomorúság sem, sőt, kultuszt üznek vele, de ennek sincs köze a fájdalomhoz. Hiszen Lessing a szomorúság szerepét is igen jellemzően magyarázza meg, mikor azt írja, hogy a szomorúság is, mint érzelem, kellemes.

Ez a szentimentális német esztétikai érzés útja, mely valójában visszahúzódik, elmenekül az emberi együttérzés problémái elől.

De a Hainbund, mint a hazafias lendület és az esztétikai finomodás gondolatának összekapcsolója, hatást gyakorolt. Mindössze néhány évig állt fenn, s a német irodalomnak Schiller és Goethe erős egyénisége csakhamar más irányt adott. A költői kör által alapított *Musenalmann* azonban megtette a maga feladatát túl az ország határán is, terjesztve a göttingai neohumanizmus szellemét azok felé is, akik sohasem iratkoztak be az egyetemre, és sohasem jártak Göttingában.

Ezek közé tartozott Magyarországon *Kazinczy Ferenc* is.

Kazinczy németes műveltsége köztudomású. Még szemrehányásban is részesül miatta, nem csupán az utána következő nemzedéktől, de kortársától, s jóbarátjától, Dessewffy Józseftől is.⁶⁴ Nem mintha ezzel a németes műveltséggel egyedül állott volna kortársai között. De ő volt csaknem az egyetlen, aki a német neoklasszicizmus szellemét kizárólagosan a magáévá tette. Teljesen azonosítja magát az újhumanista esztétikai gondolattal. Ebben a töretlen, esztétikai világnézetében áll egyedül Magyarországon, s jön idő, mikor emiatt magyarsága is gyanúba kerül. Pedig kevés lelkesebb fia volt az országnak. De műveltsége idegen volt a magyar szokástól: jobban megfelelt számára a politikai valóságtól egyre inkább elvonatkozó ideál, mint a magyar nemes urak közjogi-politikai eszménye, illetve a polgárok utilitarizmusa.

Ez nem azt jelenti, mintha a társadalmi változások szükségszerűsége iránt nem lett volna érzéke, hiszen ifjúkorában évekig tartó fogságot szenvedett forradalmi gondolkodásért. De tulajdon társadalmi osztályától, a magyar köznemességtől elválasztotta az a körülmény, hogy ő nem szórakozásnak, időtöltő mellékfoglalkozásnak, hanem egész életre szóló, egyetlen hivatásnak tekintette az irodalmat. Mindent az irodalomra vonatkoztatott, s mindent esztétikai szemmel ítelt meg. Az irodalomművelő német polgároktól viszont a magyar nyelv szenvedélyes szeretete választotta el, az a körülmény, hogy ő — bármennyire egyoldalú is volt németes műveltségében — nem akarta azt mindenestől az országha plántálni, hanem csupán mintának használta az irodalmi nyelv kialakítására irányuló törekvéseiben a német irodalmi fejlődést.

Érdekes megfigyelnünk, hogyan szerzi meg ezt a németes műveltséget, s hogy ő, aki Bécsen túl sohasem utazott (kivéve, amikor mint foglyot hurcolták az osztrák börtönökbe), mennyire a távolból is ható Göttingának, közelebről a Hainbundnak köszönhet minden döntő indítást.

A tiszántúli, református Kazinczy Sárospatakon tanul, tehát éppen abban a környezetben, mely a leginkább elzárkózik a külföldi hatások elől. Az alföldi síkságon nem is lát igazi várost, csak az óriási faluvá nőtt mezővárost: Debrecent. Szemei akkor kezdenek kinyílni, mikor rövid időre, német nyelv tanulására, Késmárkra küldik. Itt látja először a felvidéki, hegyvidéki, igazi város típusát. Itt hall először zenét, lát képet, festést, szobrokat a templomokban, s érdekes, változatos, hegyvidéki tájat, amit az alföldi síkságon mind nem láthatott.⁶⁵

Az evangélikus környezet nem oly rideg, puritánul elzárkózó a művészetekkel szemben mint Kálvin vallása. Kazinczy ettől a pillanattól kezdve haláláig érzi az ellentétet, mely őt

⁶⁴ „Lehet Schillert szeretni, Göthét becsülni, Vielandot tisztelni, a' Német Nemzetet tanulnak tartani, de azért nem szükséges azt a' legműveltebbnek képzelni.” Dessewffy J. *Kazinczyhoz*, Lev. XV. 444. 1818. jan. 15.

⁶⁵ *Kazinczy Ferenc*: Kisebbségi költemények. Pályám emlékezete. (Magyar Remekírók, 7.) Bp., 1903.

szűkebb hazájától, Debrecen vidékétől elválasztja. Későbbi keserű kifakadásai Debrecen ellen, gyökerében ebből a már ifjúkorban kínosan érzett ellentétből táplálkoznak, melybe esztétikai igényű világnézete ütközött. Innét később a „debrecenizmus”, „kálvinistaság” gyakori emlegetése írásaiban, s esztétikai világnézetének keserűsége sokszor igazságtalanságokra is ragadja Debrecen ellen.

Göttingával mégis Sárospatakon tanulva találkozik először. A pataki iskola tanárai között is volt ekkor már göttingai tanuló: Szilágyi Márton, Tiszántúlról az első, aki Göttingában járt, éppen a Hainbund virágkorában. Egy Musenalmanachot hoz magával, s egy Kästner-epigramma kedvéért megmutatja Kazinczy egyik tanulóársának. Csak így, közvetve jut a könyvhöz, magánál tartja, s a legszebb költeményeket lelkesedve írja ki belőle. Itt találja meg későbbi, első műve alapját is, Gessner Idyll-jeinek fordítását, mert a könyvben két Gessner-idillt is megpillant. „Ki az a Gessner?” — írja a Pályám Emlékezetében — „Irt-e egyebet? És mit? Miként lehetne a könyvet megszerezni? Ezt akarám tudni, s Patakon senki nem volt, aki megmondja. Akkor ott még nem voltak könyvárosi catalogusok, tudós újságok, s könyveket csak kótyavetyében vevénk, s azok Hollandiából és Helvetiából hordott tudós lomok voltak egyedül.”⁶⁶

Így támad fel benne az érdeklődés a német irodalom iránt. Bár vágyát nem tudja mindjárt kielégíteni, azért nem lankad el. Göttinga első, kezdeti hatása akkor folytatódik, mikor a középiskolát elvégezve, mint patvarista, ismét igazi, felvidéki városba: Kassára kerül. „Kassának nem vala könyvtáros boltja, de egy könyvkötőnél találtatának néha ócska darabok, s megpillantám nála Gessnert és a Gleim és Jacobi francia ízlésű levelezéseiket. Elkezdém fordítani az Idylleket, és az Első Hajóst. Sőt, irtam eredeti idylleket is.”⁶⁷

A göttingai Musenalmanach Gessnerje tehát így segít Kazinczy írói pályáját kialakítani. Szeretne Göttingába utazni, családja kicsinyes elképzelései azonban meggátolják. De világosan nyomon követhető, hogyan kap ezután is göttingai indításokat.

Kassán, a német irodalomban jártas embert keresvén, a „német prédikátorhoz” kopogtat be, kiről megtudja, hogy Podmaniczky Józseffel együtt járt Göttingában. Az evangélikus lelkész valóban segítségére van, s megfejtí, amit Gessnerben és Wielandban nem ért. Egyebet azonban nem várhat tőle, mert a pap még mindig a régi gondolkodás embere, s vallásuk szerint mérlegeli az írókat is.⁶⁸

De Göttinga árnyéka nem szűnik meg kísérni Kazinczyt, s patvaristaságának újabb álmolására, Eperjesre is követi. A Hainbund hatása itt egy vonzó, fiatal leány alakját ölti fel. Steinmetz Ninon, eperjesi szerelme adja kezébe Millernek, a Hainbund tagjának Siegwartját.⁶⁹ E könyvben találkozik Kazinczy a német szentimentalizmussal és a Hainbund költő-eszményének, Klopstocknak és Messiásának emlegetésével. Mind a két út termékeny lesz számára. Egyik Bácsmegyeyjéhez, a másik Messiás-fordításához visz.

Mindezek természetesen nem azt jelentik, mintha Kazinczy németes műveltsége kizárólag csak a Hainbund hatása alatt állt volna, hiszen Gessnerrel, Klopstockkal egyidőben Wieland, majd Lessing, Goethe után is érdeklődik. Annyi azonban bizonyos, hogy német irodalmi érdeklődésének kezdeti, döntő lépéseit Göttinga hatásának köszönheti, és a Siegwarton keresztül élményszerűen kapcsolódik be a német szentimentalizmus érzésvilágába. Ez a találkozás maradandó lesz egész életére, a neohumanizmus jegyében. Kazinczy érzésvilágának megfelelt a Lessing-féle húrhasonlat, esztétikai élményeiben ő is csupán a kellemes részt választja, mikor együtt rezeg más, fájdalommal megérintett hűrokkal. Az irodalomban a szomorút is csak mint kellemes érzést fogadja be, s költői képességének hiányosságaival együtt, ez a korlátozott érzésvilág megakadályozza abban, hogy az élet és a művészet nagyobb mélységeit mérje fel. Bár emberi sorsa nem volt mentes a fájdalomaktól, ezeket az élményeket esztétikája zárt, üvegházi virágnak nevelt kelyhébe nem engedte be.

Innét van, hogy műveltsége a későbbi évek során nem tud lépést tartani a német fejlődéssel. Az élményszerűség mélysége alapján nem képes osztályozni a költőket. Bár Goethét magasztalással emlegeti, valójában nem tudja jelentőségét lemérni, s egysorban emlegeti Wielanddal és Baggesennel. Goethe élete pedig éppen a fordítottját mutatja a Kazinczyénak: ott az ember volt az, aki mindig elkerülte a szenvedést, művészetét azonban nem zárta el egyetlen élmény elől sem.

Míg Kazinczy irodalmi világa mentes marad az igazi, művészi élményt biztosító, tisztító nagy fájdalomaktól, személyes életének szenvedéseiben mégis a zárt esztétikai világ vígasztalja, s ezzel vígasztal másokat is. Mikor barátjának, a Göttingában tanult Kis Jánosnak meghal a kislánya, Lessing Náthán-ját és Klopstock Messiás-át ajánlja orvosságnak: „Óh, Náthánt,

⁶⁶ Pályám emlékezete, i. m. 196. l.

⁶⁷ Uo. 216 l.

⁶⁸ Uo. 217 l.

⁶⁹ Uo. 222. l.

Náthánt ilyenkor. Hidd-el, édes barátom, hogy az ilyen, és az ehhez hasonló darabok a Messiasban a' legöldöklőbb kínok között is nagy vígasztalást adnak a' szenvedő szívnek. Így egygyeztetni a' Művész a' legrettenetesebbet az édessel, 's nem azt csinálja-e a' mit az Istenség felkentjének cselekedni illik? — Mely megtévedése az az újabb időknék, hogy ezek a' Brodt-wissenschaftokat tartják az igazi tudománynak, 's a' Poétát' s Művészt kacagják! Mellyike az azoknak a' tisztelt bölcsességeknek, a' melly illy jóltevő erővel bírna?"⁷⁰ Kis János a levélre így felel: „Mint a szívemből vetted-ki a' kenyérkereső tudományokról tett ítéletedet”.⁷¹

Ebben a felfogásban mutatkozik Kazinczy és baráti köre a Hainbund által is képviselt német esztétizmus legigazibb tanítványának. Ez a neohumanista művész-kultusz nyitotta meg az utat arrafelé, melyet később a romantika vitt végig: az utat a művészek nagyobb társadalmi meghegyesüléséhez.

A Hainbund hatását tehát két elemre lehet bontani, hasonlóan az egész német irodalom hatásához, melyet egy időre képviselt. Egyrészt esztétikai világnézete finomodást, nívó-emelkedést jelentett a személyes líra hangjában, s felszabadulást a régebbi, barokk költészet alacsonyabb rendű, alkalmi-természete alól. A költő e felfogással megszűnik a nagyurak szolgái dicsőítője lenni, s mint „az Istenség felkentje”, a társadalom élére kerül. Másrészt azonban, a kellemesség érzéki felfogásával korlátok közé zárja magát, és a zavaró konfliktusok kerülése, a szentimentális érzékenységek az élettől elszakadó légüres térbe juttatják. Kazinczy is eljutott élete végére ebbe a légüres térbe, mikor az Auróra-kör fiataljai már élesen bírálják az ő „hazafiatlanságát”, és „Árpád-gúnyolását”.

De Magyarországon a Kazinczy által átvett szentimentalizmus nem talált igazi fogékonyságra soha. Kazinczynak voltaképp kettős küzdelmet kellett folytatnia. Egyet a klasszikus német műveltség esztétikai eszméiért, egy másikat pedig a nyelv megújításáért.

A kettő közül az első küzdeme volt a meddő. A német, polgári szentimentalizmus érzékenységet Magyarországon a polgárság helyét elfoglaló nemesi gondolkodás nem tudta befogadni. Erzelgésnek, magához méltatlan férfiatlanságnak tekintette, nem csupán a Kazinczynál idősebb nemzedék, de saját nemzedéke, sőt az utána következő is. Baróti Szabó Dávid már Gessner idilljeiben sem tudja, hogy mi a szép. A Bácsmegegy szentimentalizmusát pedig az új eszmék harcosa, Bacsfányi János is leszólja: „Magyar úgy nem epedez.”⁷²

A fiatalabbak közül is csak Szemere Pálra, Vitkovicsra hat ez a fajta költészet, akiknek nem volt elég erős egyéniségük. Kölcey azonban eredetibb, mélyebb élmények segítségével kinő belőle. Az ő fájdalmas életérzése nem a kellemesen együttrezgő szomorúságból, hanem valódi szenvedésből táplálkozik. Ezért nem érti meg Kazinczy, mikor az ifjú Kölcey egy levelében megvallja melankóliáját. Vidéki, eltemetett magányának azt ajánlja ellen-szerűl, legyen prókátor.⁷³ Bizonyosságul arra, hogy a szentimentalizmus csak a felületen marad.

Kazinczy kezdeti nagy, irodalmi tekintélye miatt ez a szentimentalizmus mégis úgy jelenik meg magyar földön, egy rövid időre, mint a modern költészet formája. A széphalmi mester nyelvújító tevékenysége ad neki hitelt, s az a tény, hogy működésével végül is sikerült eloszlatnia a kártékony és haladást gátló babonát a magyar nyelv „keleti természetéről”. A göttingai Hainbund közvetítésével kiderült, hogy a magyar nyelv addig komorabbnak, darabosabbnak, „férfiasabbnak” ismert tulajdonságain változtatni lehet, s alkalmassá válhatik a szentimentalizmus érzékeny finomságainak kifejezésére.

A példa ragadós. Azok a katonás természetű, vidéki darabosságba és férfias szemérembe burkolódzó magyar nemesek, akik hazai példa nélkül sohasem bátorodtak volna fel, Kazinczyt látva leküzdik szégyenkezésüket. Kisfaludy Sándor, Berzsényi Dániel költészete megszületik anélkül, hogy ízlésükben szorosan követnék Kazinczyt. Emberi magatartásukon azonban mindvégig érezhető a lírával kapcsolatos szégyenkezés. Kisfaludy pironkodást rejtő büszkeséggel emlegeti, hogy ő katona és nem költő. Berzsényinek pedig éppen felborul a lelki egyensúlya. Végül is a magyar költészet, a pesti városfejlődés magyarrá válásával, az itt megszülető Auróra-kör nemzeti romantikájában találja meg önmagát.

Vörösmarty, Bajza és Toldy triásza új, önálló utat kezd mind a magyar irodalomban, mind a tudományban. A göttingai eszményekhez egyiknek sincs többé köze, a felvilágosodás racionális és szentimentális kora lezárult. A német nyelv elnémul, a nemzeti érzést ignoráló racionalizmus nemzeti tüzzel telítődik meg, s a klasszikus esztétikai ideálok utolsó magyar képviselőjének, Berzsényinek pályája folytatás nélkül, tragikus töréssel végződik. A pesti város-fejlődésben megszülető magyar irodalom nem követ tovább idegenből jövő eszményt, hanem, Arany és Petőfi közelségét érezve, utat keres a népiesség felé.

⁷⁰ Kazinczy lev. V. 45.

⁷¹ Kazinczy lev. V. 59.

⁷² Uo.

⁷³ Kazinczy lev.

III.

Említettük, hogy az erdélyi ortodoxia a bolgárszegi és még néhány csekély számú iskolán kívül nem rendelkezett semmilyen oktatási intézménnyel vagy teológiai alapfogalmakat átadó szemináriummal. A papi értelmiség szellemi színvonala meglehetősen alacsony volt, „kiművelt” magán vagy házi tanítók nem léteztek, így a fiatal, tehetséges, sok nyelvet beszélő Eustatievici továbbtanulását csak a határokon kívül lehetett biztosítani.

Erdélyből két fiatal jut el abban az időben a híres kijevi akadémia: Dimitrie Eustatievici és Popa Iancu, akitől később a száműzött I. Micu-Klein püspök unokaöccse, Samuil Klein a Historia Daco-Romanorum — mind a mai napig kéziratban maradt mű — szerzője tanulta meg a betűvetés nehéz mesterségét.⁷⁵

A kijevi akadémiát Petru Movilă,⁷⁶ a moldvai arisztokráciából származó tudós metro-polita alapította 1632-ben.⁷⁷ P. Movilă ellene volt Ukrajna Oroszországhoz való csatolásának, de vallási téren teljesen a keleti egyház híve volt, és szüntelenül harcolt a Rómával való egyesülés ellen.⁷⁸ Oktatási intézménye eleinte mint teológiai kollégium működött, és a jezsuita iskolák mintájára volt megszervezve. Mivel a lengyel uralom idejében alakult meg, diákjai a nyugati tudomány eredményeivel is megismerkedhettek. Jacimirszkij szavaival élve⁷⁹ a kijevi oktatás „a latin kultúra ortodox formáját” terjesztette el keleten. Miután Ukrajna majdnem egészében ismét egyesül Oroszországgal, a kijevi érsekség elszakad a konstantinápolyi patriarchátustól, és a moszkvai pátriárka fennhatósága alá kerül. Domináns jellegét a Kijevi Kollégium a század végéig megtartja.⁸⁰ Később I. Péter reformjai következtében 1701-ben megkapja a megtisztelő akadémia elnevezést,⁸¹ s ez nemcsak névleges, hanem tartalmi-minőségi változást is hoz az intézmény életében. Átszervezése után már nyolc osztállyal rendelkezik⁸² s az itt tanító — elsősorban ukrán — tanárok kezei alól kikerült diákok közül igen sokan örökre beírják nevüket a tudomány aranykönyvébe.

Az akadémia hallgatója Grigorij Szavics Szkovoroda, aki 1738—1741-ig és 1744-től tanul Kijevben. Egyes adatok szerint a század közepe előtt fejezi be a studiumokat, és utána gyalog bejárja egész Magyarországot.⁸³ Visszatérése után sok kellemetlensége támad antiklerikális és antifeudális nézetei miatt. Filozófiája Bogdan Petriceicu Hașdeu (Hjșdeu) román tudósra is hatott. Hogy Eustatievici és G. Sz. Szkovoroda ismerte-e egymást, azt semmiféle adattal igazolni nem lehet, de az akadémián eltöltött éveiből bizonyos következtetést és útmutatás lehet szerezni az akkori tanulmányi idő hosszúságára, amely öt és nyolc év között lehetett.

Az akadémián szláv és görög, de elsősorban latin nyelven⁸⁴ folyt az oktatás. A fiatal brassói román itt ismerkedik meg P. Movilă kérdés-feleletek alakjában megírt „Igaz vallástétel”-ével, amely a keleti egyház megerősítésével foglalkozó művek sorában jelentős helyet foglal el. Szerkezeti felépítése mintha a brassói grammatikát is befolyásolta volna. Az akadémia régebbi nyugati kapcsolatai miatt Eustatievicinek alkalma nyílt, hogy tanulmányozza közvetlen vagy közvetett formában a híres Donatus-féle grammatika mindkét változatát. Igaz, hogy Donatus elsősorban a középkori európai nyelvűtanok számára szolgált példaképül, de a keleti részek sajátos társadalmi-történeti fejlődése miatt az első grammatikák megírására

⁷⁵ P. Constantinescu-Iași : Relațiile culturale române — ruse din trecut. Buc. 1954. 208

⁷⁶ A román filológiában használt nevet vesszük át. P. Movilă egyházi-kulturális munkásságával a magyar szakirodalom is foglalkozott. Mint érdekességet említjük meg, hogy Miskolczi István 1791-ben lefordította P. Movilă kátéját, amely az ortodox egyház hitét foglalja össze. A könyv Pesten jelent meg. Címe „Igaz vallástétele a napkeleti, közönséges és apostoli ekleziájának.”

⁷⁷ Istoria pedagogiei. Buc. 1958. 89.

⁷⁸ Bolsaja Szovjetszkaja Enciklopedija. Moszkva 1949. XXVIII. k. 21.

⁷⁹ L. A. Jacimirszkij cikkét a Zsurnal Minisztversztva Narodnogo prosztverstyenyija októberi számában, 1903. 388. id. P. Constantinescu-Iași : i. m., 167.

⁸⁰ Enciclopedia Italiana, Roma 1933 XX. k. 195.

⁸¹ Ibidem és Istoria pedagogiei, i. m. 89.

⁸² Istoria pedagogiei, i. m. 89.

⁸³ Szkovoroda személyére Dolmányos István hívta fel a figyelmemet. L. egyébként Bolsaja... i. m. XXXIX. k. 244.

⁸⁴ Vö. P. Constantinescu-Iași : i. m. 146, 167, 168,

100—150 évvel később kerül sor. Az csak természetes, hogy a szláv és szláv köntösben levő — mint például a román — nyelvtanok is a görög mellett Donatushoz fordultak „segítségért”.⁸⁵

Eustatievici munkásságának részletes filológiai elemzése előtt még nem lehet tudni, hogy a movilai oktatási intézménynél nevelkedett sok kiváló személyiség kiadott és kiadatlan — de a kijevi akadémia könyvtárában megtalálható — művei milyen mélységben és kiterjedésben voltak hatással a brassói román opusára, de a további kutatás figyelmét néhány névre nem lesz felesleges felhívni.

Még a XVII. század közepe előtt itt végzi tanulmányait Epifanyij Szlavinyeckij, az első orosz filológusok egyike, ezen a területen és ebben a korban. Görög—szláv—latin—szótára és filológiai lexikona e nyelvek és a tudomány elmélyült ismeretéről tanúskodnak. Mint egyházi író és fordító is jelentős.⁸⁶ Eustatievici szómagyarázatainál — amelyekkel nyelvtanában sok helyen találkozunk — sikerrel használhatta e szótárt és lexikont.

Kijevben tanult a későbbi szerzetes, Sziemeon Polockij. Írói és fordítói munkásságot fejtett ki. E városban kezdi stúdiumait Feofan Prokopovics, a költő, aki részt vett Nagy Péter történetének a megírásában, és a tudós román államférfi és polihisztor, D. Cantemir volt fejedelemmel együtt a pétervári tudományos körben fejtett ki hasznos tevékenységet.⁸⁷

Látjuk tehát, hogy Grig főpap fiának megvolt a lehetősége olyan egyetemes műveltség elsajátítására, amelyhez hasonlót sem a vajdaságokban sem az Oroszországon kívüli más ortodox területen nem szerezhetett volna meg. Eustatievici nem vesztegeti hiába az időt, szorgalmasan tanul, és Constantin Mavrocordat megbízásával a tarsolyában behatóan vizsgálgatja a klasszikus nyelvtanok felépítését, rendszerezését és példatárát. Mikor úgy érzi, hogy Kijevtől mindent megkapott, amit akart, és az akadémia többet már nem adhat, 1753 tavaszán elbocsátását kéri az intézmény vezetőitől. Az elbocsátó és ajánló bizonyítványból — amelyet a következőkben teljes egészében közlünk — nem derül ki, hogy Dimitrie Eustatievici Kijevből merre felé vette útját, de nyelvtanának előszavából tudjuk, hogy Moszkva volt a következő állomás.⁸⁸ Az 1725-ben alapított orosz Tudományos Akadémia mellett gimnázium is nyílt meg, s ennek szerepe igen lényeges a XVIII. századi tudós nemzedék felnevelésében. Nincs okunk kételkedni abban, hogy Bulgárorszeg szülöttének az akkori Moszkva jó hírű gimnáziumában is volt mit tanulnia. Anyaggyűjtésének célját ismerve, szinte lehetetlennek tartjuk, hogy elkerülte volna a figyelmét Meletij Szmotrickij híres grammatikájának moszkvai kiadása.⁸⁹ Lomonoszov 1755-ben elkészült, de csak 1757-ben kinyomtatott nyelvtanáig Szmotrickij grammatikájának volt a legnagyobb hatása az orosz nyelvterületen.⁹⁰

Eustatievici testimoniumában arról olvashatunk, hogy „más híresebb és virágzóbb akadémiákon” óhajtja befejezni tanulmányait. Ebből következtethetnénk arra is, hogy a moszkvai 1682-ben alapított славяно-греко-латинская академия falai között szerezte meg a diplomáját.⁹¹ Ilyen okmány azonban mind a mai napig nem került elő, csak a két kijevi bizonyítvány maradt fenn, amely a brassói (ma Braşov) Szt. Miklós-templom iskolájának archívumában található meg. [Az iskola 1961 júliusa óta az illetékes párt- és állami szervek hathatós támogatása, valamint Ion Colan brassói tanár és kutató áldozatos munkája eredményeként — múzeum.]

Az első — az 1753. április 19-én keltezett — bizonyítvány szövege a következő: „Midőn magnificus dominus Demetrius Eustaphiades a kijevi akadémiairól máshová távozik, tanúsítom, hogy Ő a teológiai „főiskolán”⁹² tanulmányokat folytatott és semmit, ami a jó erkölcsökkel ellenkezik, nem csinált. Ezért mindazoknak a pártfogásába és figyelmébe szeretném és akarom ajánlani, akikhez menni fog. Bizonyosságukra a mondott Demetrius Eustaphiades úrnak a bizonyítványt saját kezemmel aláírva és pecséttel megerősítve a fentebb említett akadémiairól kiadtam.” Az okmányt az akadémia felügyelője (prefektusa) G. Szerzbickij írta alá.

Négy nappal később G. Konicki rektor az alábbi hosszabb és Eustatievici érdemeit jobban kidomborító testimoniumra üti rá a hivatalos szigillumot: „Mindenféle rendű, méltóságú és tiszteletű, kitűnő és nemes uraknak, akiknek ezt tudni érdekükben áll, tanúsítjuk és

⁸⁵ L. erről többek között Bolsaja... XII. k. 429.

⁸⁶ Bolsaja... i. m. XXXIX. k. 289.

⁸⁷ Ibidem XXXIX. k. 58., illetőleg XXXV. k. 16.

⁸⁸ A kézirat a R. N. K. Tudományos Akadémiajának könyvtárában van, jelzete MS 583. A moszkvai útra l. 7v.

⁸⁹ Bolsaja... i. m. XII. k. 429.

⁹⁰ Ismeretes még Dmitrij Tolmács óegyházi szláv nyelven írt nyelvtana, melyet III. Vaszilij uralkodása alatt 1562—63-ban állított össze. Ez még nem a mai értelemben vett nyelvtan, inkább nyelvtani vezérfonál. L. Bolsaja... i. m. XII. k. 429.

⁹¹ A moszkvai szláv—götög—latin akadémiairól bővebben l. E. Petrovici cikkét: Limba Română 1953. 6. 13.

⁹² „...illum navasse operam scholae Theologicae...”

kijelentjük, hogy magnificus dominus Demetrius Eustaphiades hallgató, jelen levelünk felmutatója a Kijevi Akadémián miként a többi szabad művészetben úgy a teológiai tudományban is figyelemre méltó tanulmányokat végzett. Ugyanitt egyrészt tisztos és jámbor erkölcsökkel, másrészt a tudományok iránti lángoló hévvel, szorgalommal és buzgalommal hosszú időn keresztül nemcsak a saját tanulmányait végezte a legkiválóbb eredménnyel, hanem derékségben, szerénységben, szorgalomban és becsületességben másoknak is példaképe volt. Azonban az a kívánsága támadván, hogy tanulmányait más híresebb és virágzóbb akadémiákon mélyebben elsajátítsa és befejezze, jelen 1753. év április havának 23-ik napján kérte a fentebb említett akadémiát, hogy erkölseiről és tanulmányairól bizonyítványt állítsa ki, amelyet neki az akadémia pecsétjével ünnepélyesen megerősítve és sajátkezűleg aláírva kiadtunk”.⁹³

IV.

A XVIII. századi román ortodoxia rendkívül bonyolult és ellentmondásos küzdelmet vív hitéért és egyháza elismertetéséért. Ebben a harcban maradiság párosul felszínes Habsburg szimpátiával és acsarkodó unitos ellenességgel, s kétszáz év távlatából mérlegre téve mindent, megállapíthatjuk, hogy az ide-oda mozgó törekvésekben sok a negatív vonás.

Az Oroszországból hazatérő Eustatievici még a vallási közösség alapján áll, s csak kiadott és kiadatlan műveinek behatóbb elemzése után — amelyre ez a rövid tanulmány már nem vállalkozhat — mondhatnánk meg, hogy eljutott-e vajon a nyelvközösség felismeréséig. Hangsúlyozzuk azonban azt, hogy a vallási közösség érzése is át meg át van szöve ösztönös politikai törekvésekkel. Ezeket egymásról lefejtetni és szétválasztani meddő feladat lenne, s talán felesleges is.

A keleti akadémiákon tudós professzorokat hallgató brassói román előtt a pravoszláv oktatási intézmények nagyszerű példája lebeg. Óriásnak tűnik a különbség a két országbeli ortodoxia szellemi és kulturális színvonala között. Ezt a szintkülönbséget pedig nem lehet mással csökkenteni, mint könyvvel és iskolák felállításával, de a könyvek kiadásához és az iskolák létesítéséhez Bécsen keresztül vezet az út. Bécsbe eljutni nem olyan könnyű dolog, ha a gubernium és a kancellária támogatását nem kéri a földig hajló instanciázó. De a gubernium ajtaján csak a három kiváltságos nemzet és a négy bevett vallás zörgethet finoman — a románság általában és az ortodox románság különösen nem létezik. Legalábbis jogilag nem! A népszámlálással, amely kimutatta, hogy a század második felének az elején a románság (ortodoxok nagyrészt és unitusok együtt) száma 547 000, 120 ezer szásszal és 271 ezer magyarral szemben, ugyan ki törődött?⁹⁴ A románságon belül még hátrányosabb helyzete volt az ortodoxiának, amíg kb. huszonötezer unitus családnak 2200-nál több papja volt, addig az ötször nagyobb létszámú ortodox családokhoz lényegesen kevesebb pap tartozott (kb. 1300). Az ortodox papok jobbágysorban éltek a XVIII. századi erdélyi jobbágyság ezernyi megpróbáltatásával a vállukon.

Eustatievicinek tehát nem volt könnyű dolga, és helyzete kétszeresen is nehéznek tűnik akkor, ha figyelembe vesszük, hogy hazatérésével majdnem egy időben nyitja meg kapuit a balázsfalvi iskola, amelyet úgy is értékelhetünk, mint az unitos románság tudatos törekvését a kulturális és később az ebből kibontakozó politikai felkészülésre.⁹⁵

Tanári működését Dimitrie Eustatievici Bolgárszeg ortodox román iskolájában kezdi meg. Elsősorban nyelvtant tanít, de nemcsak a fiatalabbaknak, hanem idősebb tanító társainak is. Bolgárszegen kap végleges formát a grammatika, és bizonyára itt illeszti hozzá a nyelvtan négy fő része után — a gyakorlati tapasztalatok figyelembevételével — a már tárgyalt anyag áismétlésére és feldolgozására szolgáló kérdés-felelet részt is. A tanulókkal és tanítókkal megtanultatja a román nyelvtan fontosabb részeit, szabályait és flexióit, valamint a legszükségesebb műszavakat.⁹⁶

⁹³ A latin szöveget 1902-ben Birseanu már i. m.-ben leközölte, de eddig a testimoniumot szó szerint mint végbizonyítványt értelmezték, azt állítván, hogy ennek kézhez vétele után Eustatievici visszatért Brassóba. Vö. Iorga: *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*. II. Buc. 1901. 272. *Albu*: i. m. 42., *Bunea*: i. m. 252. stb.

⁹⁴ L. erre többek között: *Szabó István*: A nemzetiségek térnyerése és a magyarság. *Magy. műv. tört.* 4. 125.

⁹⁵ A balázsfalvi iskola 1754-ben nyílt meg.

⁹⁶ Eustatievici brassói éveiről nagyon keveset tudunk. Az egyetlen biztos pont a nyelvtan megírásának, illetőleg befejezésének az éve. A szakirodalom Eustatievici-ről bolgárszegi pedagógiai tevékenységével kapcsolatban csak mint tanítóról (dascál) emlékezik meg. Kivétel D. Popovici, aki tanárként (profesor) emlegeti.

A több mint két és félszáz oldalas⁹⁷ nyelvtan — a kézirat tanúsága szerint — 1757 szeptember 1-re készül el.⁹⁸

Az 1756—57-es esztendőök sok szerencsétlenséget hoznak a brassóiakra. A század réme, a védekező eljárásokkal alig visszaszorítható, félelmetes „fekete halál”, a pestis eléri Brassó környékét is. Kollonics ún. pestis-rendelete szerint a határokat fegyveres őrsgelgel erősítik meg, hogy a járvány behurcolását megakadályozzák vagy legalábbis megnehezítsék.⁹⁹ Utazni ezekben az időkben csak különleges útlevelel lehetett, az áruforgalmat pedig kétszeres és különös gonddal ellenőrizték. Természetesen a hatóságok kellő számú papról is gondoskodtak, hogy a gyakori temetkezéseket gyorsan elvégezhessék. Így minden okunk megvan annak feltételezésére, hogy a bolgárszegi tanár ezekben az években nem tudta eljuttatni C. Mavrocordat fejedelem udvarába nyelvtanát, hiszen a pestisjárvány után fellépő éhség és drágaság miatt (elpusztul az állatállomány, nehezebben szerezhető be az élelmiszer stb.) anyagi, a hatóságok részéről pedig adminisztratív nehézségek állták útját a hosszabb utazásoknak.¹⁰⁰

A helyzet súlyosságát megvilágítja — többek között — az a tény is, hogy a 60-as évek táján — adataink szerint — a brassói ortodox papok és a tehetősebb kereskedők ingyenes iskolát („școala de pomană”) állíttatnak fel, ahol a szegények gyermekei tanulhatják meg az írást-olvasást.¹⁰¹ A nagy nekibuzdulás később erősen lelohadt és éppen Eustatievici az, aki — mint az erdélyi ortodox román iskolák államilag kinevezett igazgatója és felügyelője — hivatalos formák között kénytelen figyelmeztetni és emlékeztetni a brassói pénzes kereskedőket önként vállalt kötelezettségeik teljesítésére.¹⁰² Brassó—Bolgárszeg kereskedőinek egyébként is döntő szavuk volt a román iskolaügyek nem könnyű dolgában. A legbefolyásosabbak — mivel a leggazdagabbak — a Zaharia testvérek, akiknek ezreket érő emeletes házuk van a város központjában. Az ő véleményük dönt minden vitás kérdésben.¹⁰³ Vezető szerep jut N. Nicolaus és Starosti kereskedőknek is.¹⁰⁴ Anyagilag és erkölcsileg a következők támogatják még a brassói román ortodox kultúrát: elsősorban a vagyonos Hagi-Sandru, azután a macedonai Hagi-Vilara, továbbá Stama, Duma-Nicolau, Lecca-Raut, Hagi-Ciurcul, Setraru, Lazar, Jippa, Boghici, Nica-Nichifor, Cepescu, Vlad, Ioanovici, Carcalechi, Pantazi, Dima, Iuga stb.¹⁰⁵

Amíg Bolgárszegen az iskoláztatás a kereskedők erszényétől is függött, addig Balázsfalván viszonylag könnyebb körülmények között indul meg — Bécs és Róma támogatásával — az unitus szellemű oktatás. A teljesen ingyenes népiskola („școala de obște”) mellett ún. latin iskolát — gimnáziumot — is létesítenek, ahol az oktatás tartalma és színvonala már az ötvenes évek közepén magasabb fokot ér el, mint az Eustatievici által szervezett ortodox iskolákban a század vége felé. Itt már a latin, német, magyar és görög nyelv mellett történelmet, földrajzt, számtant és retorikát tanulnak a katolicizmussal rokonszenvező románok gyermekei. Az unitus népiskolák és a bolgárszegi disunitus iskola között lényeges minőségi különbség nem nagyon volt. A görög-katolikus jobbágyság gyermekei a népiskolákban írást, olvasást és egyházi énekeket tanultak. Az itt végzeteket később mint tanítókat alkalmazták a püspöki falusi iskolákban.¹⁰⁶

Eustatievici nem sokáig marad meg a brassói román iskolában. A bécsi politikában bekövetkező lassú, de érezhető változás új fordulatot ad az ő pályájának is. Mária Terézia belátja, hogy az ortodoxia milliós tömegeivel (rác, román, szerb stb.) csak óvatosan és taktikusan lehet bánni, s ha az osztrák—magyar katolicizmus képtelen a nyílt vallási unió, de valójában a dédelgetett titkos vágy, a politikai unió megoldására, majd sikerre viszik a „szent ügyet” az ortodox püspökök. E fordulat következtében — amelyben természetesen szerepet játszik a maga bonyolult áttételeivel a kezdődő osztrák—orosz nagyhatalmi versengés is — a bécsi udvar lassan kiterjeszti a vallási toleranciát az erdélyi román ortodoxiára. Így kerül sor a

⁹⁷ L. Studii Literare II. Sibiu 1943. Brassói éveire I. *Albu* : i. m. 283.

⁹⁸ RNK bukaresti Akadémiai Könyvtár MS 583, 3.

⁹⁹ Kollonics Lipót pestis-rendelete 1692-ben jelent meg (Ordo pestis a Cardinale Comite a Kallonicis conditus). Az orvostudomány akkori állásának megfelelően elég nagy gonddal foglalkozik a védekező eljárásokkal. Erre vonatkozólag l. *Korbuly György* : Az állami egészségvédelem felé. Magyar Műv. Tört. 4. 412.

¹⁰⁰ L. *Hermann* : Das alte und neue Kronstadt, 340—354. *Birseanu* : i. m. 13a.

¹⁰¹ *Birseanu* : i. m. appendix.

¹⁰² *Gologan* : Cercetări, București 1928. 59.

¹⁰³ *Ibidem*.

¹⁰⁴ *Ibidem*.

¹⁰⁵ *Mureșianu* : Clădirea școalei românești din Brașov de către popa Mihai în anul 1597. București 1927. 227.

¹⁰⁶ *Istoria pedagogiei* i. m. 104.

már említett Grid-féle utazásra, amelynek eredményeképpen az udvar D. Novacovics budai szerb püspököt exemptussá nevezi ki. Az 1761 augusztus végén Brassóban történő felavatással lezárul¹⁰⁷ az a 60 éves korszak, amely alatt az erdélyi rendek konzervatívizmusára támaszkodó bécsi politika „nemlétezőnek” tekintette a — többségében jobbágy — román ortodoxia száz-ezres tömegeit. 1761-től kezdve Bécs és Szeben, akarva, nem akarva, kénytelen számolni a törvényes alapot nyert erdélyi román ortodoxiával, amely a soknemzetiségű állam egyik problematikus tényezőjévé lesz. Az addig egyetemes román egyháznak tekintett unitus egyház elveszti privilegizált helyzetét, de ösztönös együvé tartozásuk érzése oly gyorsan fejlődött, hogy a románság két egyházának vezetői a század vége felé már megtalálják a kapcsolatot egymással, és ha rendi keretek között is, de hallatják szavukat, hangot adnak „az egész erdélyi román nemzet papsága, nemessége, katonai és polgári rendje” panaszainak.¹⁰⁸

Ilyen felülnézetben és ilyen távlatban kell szemlélnünk D. Novacovics kinevezését. A püspök nem egyedül érkezik, hanem — kicsit jelképesen — Bukov generális zsoldosaival együtt, hogy közösen csillapítsák le a Sofronius kalugyer kavarta — a vallásos mez kereteit egyre inkább szétfeszítő — ortodox tömegmozgalom hullámait. Sofronius a szerb ortodoxia kiváltságos jogait akarja kiterjeszteni az erdélyi románságra is, s ez ügy érdekében gyűjti maga mögé az elégedetlenek népes csoportját.¹⁰⁹ Ezeket az eszméket a nép között a filo-szerb Dimitrie Eustatievici is terjesztette.¹¹⁰

Kijev neveltjének ezt a magatartását — akinek apja mindvégig szoros kapcsolatot tart fenn a karlócai metropolitával — természetesnek vehetjük. Eustatievici szerb-barát érzelmeit táplálta a zavaros illirizmus koncepció is, amely egyenlőségi jelet tett az ortodoxia és a szerbséggel azonosuló „illir nemzet” közé. A hivatalos felfogás támogatta ezt a nézetet, hiszen nem véletlen, hogy a bécsi Staatsarchivnak a XVIII. századi erdélyi románság külföldi kapcsolataira vonatkozó adatai az Illyrico-Serbica jelzetű fasciculusaiban találhatók meg.

A bolgárszegi tanár nem elégszik meg az illirizmus melletti verbális agitációval, azzal, hogy csak szavakkal követelje a karlócai jogokat egyháza számára. Felhasználja nagy nyelvtudását és iskolázottságát, s lefordítja román nyelvre a szerb nemzeti privilégiumokat.¹¹¹ Állítólag Rímnichen jelenik meg feltételezhetően a fejedelemségekbe menekülő Sofronius kalugyer segítségével.¹¹²

Az óvatos és a románsággal szemben mindig manőverező bécsi politika azonban újtát állja egy beláthatatlan következményekkel járó szerb—román ortodox terjeszkedésnek, s bár elméletileg az illirizmus mögé sorolja a transszilvániai görög-keletieket, a gyakorlatban — D. Novacovics állami kinevezésével — mereven elzárkózik attól, hogy az illir nemzeti privilégiumokat Erdélyre is kiterjessze. A nép — a jobbágy-ság — és az alsópapság nem tudja ilyen gyorsan követni a politika változásait, és a szerb Sofronius és az ugyancsak szerb D. Novacovics között nem sok különbséget lát. Brassó—Bolgárszeg románsága úgy várja Novacovicsot, mint aki fanatikus unióellenes lesz és — Sofroniushoz hasonlóan — szót emel majd az „isteni könyörületesség” nevében a rettenetes jobbágyterhek ellen. A kalugyer és a püspök között azonban nagy válaszfal van: az előbbi amolyan kolduló barát féle, aki, ha torz és fejetetejére állított formában is, de a vox populi harsonása, az utóbbi inkább a császár, mint az isten embere. El kell ismerni, jó diplomata és látszólag le tudja szerelni az elégedetlenkedőket.¹¹³ Persze ebben segítségére van a székely falvakat ágyútűzzel lövető és az ortodox templomokat leromboltató Bukow tábornok. Ebben a században csak az értelem és a következtetés bizonyos fokára eljutottak tudták kifejezni a tanulatlan jobbágytömegek részéről megnyilatkozó, szavakkal nehezen kibontható, furcsa elégedetlenséget. Ez az elégedetlenség a felszín alatt izzik, Novacovicsék nem veszik észre. Így hát látszólag Erdélyországban minden csendes. Erdemes itt leköszölni a névtelen szilvási ortodox román pap verses krónikájából azt a részt, amely ennek a szavakkal nehezen megfogható elégedetlenségnek ad hangot D. Novacovics püspökkel szemben:

¹⁰⁷ Vö. Jancsó Benedek: A román nemzetiségi törekvések története... I. Bpest. 1896. 734.

¹⁰⁸ A nem éppen román barát, sőt „rosszakaratú” — ahogy P. Maior nevezi — százsz Eder után ezt Supplex Libellus Valachorum-ként emlegeti a történelem. Erre vonatkozólag a legalaposabb elemzést D. Prodan könyve nyújtja: Supplex Libellus Valachorum. Cluj, 1948.

¹⁰⁹ Bunea: i. m. 179.

¹¹⁰ Ibidem.

¹¹¹ I. Tóth Zoltán: Az erdélyi román nacionalizmus. I. m. 217.

¹¹² Sofronius szerepével a magyar filológia is sokat foglalkozott. Jancsó, I. Tóth, Tóth A. stb. S. Vianu: Sofronius orosz kapcsolatai c. cikke új oldalról világítja meg a kérdést. L. Studii revistă de istorie, IV. 1953. 68.

¹¹³ Madéfalva 1764!

Am așteptat ajutor de la rășărit
 Elisaveta, fiind departe n-a venit
 Aveam nădejde de păzitori despre apus
 Să-mi vie despre Dunărea din sus
 Și așteptam cu multă bucurie,
 De la Buda pe vlădica Dionisie să vie,
 Au venit, dar nu să-mi folosească
 Ci numai arzind eu în foc să se încălzească.¹¹⁴

Röviden mi így értelmessük: Erzsébet cárnő messze van, nem tud segíteni az ortodoxok baján. Várják Dénes vladikát, az jön is, de nem azért, hogy segítsen, hanem azért, hogy az elégedetlenség tüzét — a bajokkal — értsd: az unióval — szembeni közömbös magatartásával még magasabbra szítsa!

E. Grid, a Novacovicseről menő küldöttség vezetője, és fia, Dimitrie Eustatievici hamar észreveszik a megváltozott körülményeket, és igyekeznek a bécsi udvar bizalmát élvező püspökre a lehető legnagyobb hatást gyakorolni. Érdekből? Elsősorban talán nem ezért. Figyelembe kell itt venni, hogy — ha szabad ezt a szót használnunk — az öntudatos és félelmetesen fanatikus Bolgárszeg környéki ortodox imánság úgy félt és úgy irtózott az uniótól, mint a tűztől. A 60 év előtt történt események óvatosságra intették őket, s valahogy Novacovics körül mindig ott settenkedett az unióellenesség vádjá . . . Ezért csak az alkalomra vártak, hogy Bolgárszeg legtanultabb fiát, a dogmatikailag is képzett, az állam nyelvét értő, szerbül tudó, orosz műveltségű Eustatievici-t — a papság közös megegyezésével — a püspök mellé segítsék. Persze ez csak a karlócai metropolita hozzájárulásával — vagy legalábbis hallgatóságos támogatásával — történhetett, mivel a Novacovics-féle árnyékpüspökséget vallási ügyekben ezer szál kötötte össze Karlovival. A szerb-barát Grid fia e tekintetben is megfelelő embernek bizonyult. S az alkalom? Az is elérkezett 1762-ben. Ugyanis D. Novacovics személyi titkára Vasile Miroljub volt, akit a püspök még Budáról hozott magával. A titkár évi állami fizetése 100 aranyforint . . . de mivel — úgy látszik — e díjazás nem állt arányban a végzett munkával, V. Miroljub 1762-ben felutazott Bécsbe, hogy kikényszerítse fizetése felemelését. Az is lehet, hogy Buda után a bolgárszegi állapotokkal nem tudott megbékülni. Erre vallana egyébként az is, hogy majdnem teljesíthetetlen követeléssel állt elő: százszázalékos emelést kért, amit természetesen elutasítottak. Utódjául Eustatievici-et nevezik ki püspöki titkárnak,¹¹⁵ aki 24 hosszú esztendőn keresztül a jezsuitákat is túlszárnyaló fondorlatos mesterkedéssel igyekszik összeegyeztetni a Habsburg érdekeket a szerb metropolita klerikalizmusával, mégpedig úgy, hogy a háttérben ügyesen meghúzódnó, de az irányítást mindig kézben tartó vajdasághelyi papság elsődleges szerepe csorbát ne szenvedjen. Közben jó kapcsolatokat tart fenn az oroszországi ortodoxiával, és az erdélyi gubernium kegyeit is megnyeri. Papi szolgálata közben a világi javakról sem feledkezik meg — e kérdésre végrendeletének ismertetésénél még visszatérünk.

D. Novacovicsnak 9 évi (1761—1770) püspökösködése alatt sikerült megszilárdítania az ortodoxia uralmát, s e munkáját minden eszközzel támogatta a Grid család egyre nagyobb befolyással rendelkező fia. Erre a támogatásra Novacovicsnak és utódainak nagy szükségük volt, mivel „botrányosan rosszul beszéltek” románul,¹¹⁶ s így az összekötő kapocs a püspök és a feudalizmus minden terhét magán viselő, általában műveletlen, durva erkölcsű, mind anyagiakban, mind szellemiekben hátramaradott román jobbágytömegek között a püspöki titkár volt. Eustatievici ezt a rendkívüli előnyöket és lehetőségeket biztosító kivételes helyzetet a maga javára — minden adandó alkalommal természetesen kihasználta.

Novacovics halála után,¹¹⁷ Gheorghievics igen rövid működését nem számítva, Sofronie Chirilovics kerül a püspöki székre, aki tizenhárom évig lesz Eustatievici előjárója. A 70-es évek után a Habsburg politika, különösen az egyre nagyobb szerepet játszó államtanács

¹¹⁴ A krónikát 1762 után írták. Leközölte *Lupaș*: *Cronicari și istorici români din Transilvania I. é. n. 58—78.*

¹¹⁵ L. ehhez *Bunea*: i. m. 251. és *Iorga*: *Sate și preoți din Ardeal mai ales în secolul-al XVIII-lea 146.* Mindkét forrás említést tesz a titkári „címről” is, amely így hangzik: „săc-retariuș episcopesc a tot neamului neunit țării Ardealului”.

¹¹⁶ „știau scandalos de rău românește”, *Bunea*: i. m. 252. *Bunea* itt *Maiores*: *Istoria bisericii românești 132 l-ra* utal.

¹¹⁷ L. erre *Jancsó Benedek*: i. m. 748. Itt Novacovics szerepéről is bővebb magyarázatot találhatunk. Jancsó Benedek a püspök „kétkulacsossága” mellett foglal állást, az újabb kutatás azonban némileg megcáfolja ezt a véleményt. Eustatievicinek a püspökre gyakorolt hatását figyelembe kell venni!

messzebb látó tagjainak hatására felhagy azzal a szándékával, hogy a románság nagy tömegeit mint a római egyház tagját tegye a birodalom hűséges alattvalóivá. Megelégszik azzal, ha ortodoxokként szolgálgják a császári ház érdekeit és nagyhatalmi célkitűzéseit. 1771-ben megkapják a nyilvános istentiszteleti jogot,¹¹⁸ 1774-ben pedig már a királyné utasítja Bethlen Miklós erdélyi gubernátort, hogy a disunitusokkal „szelídebben” bánjék.¹¹⁹ Hogy a külföldi ortodox propaganda befolyását csökkentse, Bécs elhatározta a csekély számú, de annál fanatikusabb Róma-ellenes értelmiség könyvekkel való ellátását. Ebbe a munkába kapcsolódik lassan bele Dimitre Eustatievici is.

A mi szempontunkból jelentős az 1774-es dátum, ekkor adódik ugyanis lehetőség ismét arra, hogy Eustatievici tizenhét éve porosodó grammatikáját a nagyobb nyilvánosság megismerhesse. A svájci születésű F. J. Sulzer történész, az osztrák hadsereg katonatisztje, akit tudományos érdemeiért Iaşiba tanárnak hívnak meg, a román nép történelmével, etnográfijával, nyelvével stb. foglalkozó könyvébe grammatikai részt is akar illeszteni. Előbb Balázsfalván próbálkozik, majd — talán felesége tanácsára hallgatva, aki brassói szász leány volt, s románul is tudott — levelezés útján a bolgárszegiekől értesül Eustatievici nyelvтанáról. Kérésére a püspöki titkár lemaszoltatta a nyelvtant, és elküldi Sulzernak. Sulzer jó véleményrel van a vaskos kéziratról és a szerzőről is. Eustatieviciről tett megállapítását: „ein Mann von dem besten Charakter, und ein Kenner der meisten europäischen besonders der slavischen Sprachen...” — a grammatikussal foglalkozó filológusok egész generációi veszik át.¹²⁰

Először az a terve, hogy a teljes nyelvtant beilleszti a tervezett nagy műbe, de 1780-ban megjelenik Bécsben az első latinul írt, nyomtatott román nyelvtan, amelynek sehol sem beszéltek lombik-nyelvvel Sulzer ugyan nem ért egyet, de mégis eláll attól a szándékától, hogy a Geschichte des transalpinischen Daciens-ben közölje a grammatikát. Nyelvtani áttekintésében azonban Klein grammatikája mellett felhasználja Eustatievici nyelvтанát is.¹²¹

A filológia akkori állapotához képest modern szemléletű, tömör, és ha végeletekig szubjektív megfogalmazásban is, de a román nyelv latinságát tudományos szinten első ízben tárgyaló Klein-féle Elementa¹²² végleg félreállítja Eustatievici nagy szorgalommal készített nyelvтанát.

Az események menete és a helyzet alakulása azonban kárpótolja Eustatievici-t a tudomány frontján elszenvedett kudarcáért. 1780-ban veszi kezdetét II. József politikai pályafutása, s a történelemből ismert uralkodói koncepciójának megfelelően a román nemzetségek szabadabban gyakorolhatták vallási és kulturális (de nem politikai!) jogaikat. Azokban a községekben, ahol 100 családnál több román volt, iskolát és templomot építhettek.¹²³

Bár Chirilovics mindent elkövetett, hogy több önállóságot harcoljon ki az erdélyi ortodox egyház számára, ebbeli törekvéseit csak — harcának folytatójánál — utódjánál koronázta némi siker. A II. József által 1783. november 6-án kinevezett Nichitics püspök már teljes adminisztratív önállóságot kap,¹²⁴ s nem kell többé a hivatalos levelezés minden egyes darabját államilag kinevezett revizorral elolvasztatni és szignáltatni. A nagyobb önállóság a püspöki titkár, a még két évig állásában maradó Eustatievicit is érinti, akinek teológiai és írói munkássága most kezd kibontakozni.

Az említettekhez hozzátartozik az is, hogy 1784-ben — a nagy Horia felkelés első esztendejében — II. József Szebenbe, Erdély fővárosába¹²⁵ helyezteti át az 1761-ben alapított görög-keleti püspökséget.¹²⁶ Ezzel az intézkedéssel Bécs az unitusok Balázsfalvája mellett a román ortodoxia központját teremti meg. A két vallási és kulturális centrum jelentős vezetői, a felsőpapság, bár az egyházi romanizmus terén különböző nézeteket vallanak, a parasztság mozgalmainak letérésében kéz a kézben járnak el. A balázsfalvi nemesi-papi értelmiség tekin-

¹¹⁸ L. Tóth András : Az erdélyi románság története. Budapest 1944. 45.

¹¹⁹ A „szelíd” bánásmód azt jelenti, hogy azok, akik elpártolnak az unitótól, börtönbe kerülnek ugyan, de verés helyett csak 6 heti vallásoktatást kapnak... L. Jancsó i. m. I. 748

¹²⁰ Pl.: Cipariu : Archivu, XXXV. sz. 1870. 642. Şăineanu : Istoria filologiei romine. Bucureşti, 1895. 88. Iorga : Istoria literaturii romine în secolul al XVIII-lea, 1688—1821. II. Bucureşti, 1901. 271. Albu : i. m. 282. stb.

¹²¹ L. Sulzer : i. m. II. 151. Grammatikalische Abhandlung von der walachischen Sprache. I. Sulzer : i. m. II. 151., továbbá vö. Cipariu : Archivu XXXV. 1870. 681.

¹²² Elementa linguae Daco-Romanæ sive Valachicæ.

¹²³ Birseanu : i. m. 9.

¹²⁴ Jancsó : i. m. 749.

¹²⁵ L. Hermann : A vallásos ember a barokk korban. Magyar Művelődéstörténet, 4. 452. 1790-től kezdve Erdély fővárosa Kolozsvár lesz.

¹²⁶ Addig Brassó, illetőleg Resinár volt a székhely, de itt a püspökök — a kormány véleménye szerint — nem voltak szem előtt.

télyes képviselője, S. Klein megtagadja a Horia-mozgalmat, G. Nichitics pedig az aradi püspökkel, P. Petrovics-csal együtt mindent elkövet, hogy a láncait rázó parasztság osztálydühét lecsendesítse. Nem ingyen teszi, a kormánytól ezért 2000 forintot kap (kb. egy kisebb földszintes ház ára) szemben Petrovics-csal, akinek „meg kell elégednie” 800 forinttal.¹²⁷ A bibliával és az istennel fenyegetődző püspököknek még tekintélyük van, a sötétségben tartott, írástudatlan, ördögökkel, pokollal ijesztetett parasztok kezéből előbb-utóbb ki tudják csavarni a kasztát és a kapát. „Az isten-eszme — tanítja Lenin — mindig elaltatta és eltompította a „szociális érzéseket”, az eleven élet helyébe holt dolgokat csempészett, mindig a rabszolgaság (a legrosszabb, legkilitástalanabb rabszolgaság) eszméje volt. Az isten-eszme sohasem kötötte össze az „egyént a társadalommal”, de mindig gúzsba kötötte az elnyomott osztályokat az elnyomók isteni mivoltába vetett hit kötelékével.”¹²⁸ Egyelőre nincs adatunk arról, hogy Eustatievici milyen formában és milyen intenzitással vett részt ebben az ellenpropagandában, de feltételezhető: mindenben Nichitics kezére játszott. Ő is, mint az unitus és ortodox vezetők valamennyien, a lassú evolúciót tartja járható útnak. Ezen már nem lehet csodálkozni, hiszen az idő múlásával Eustatievici a kormány bizalmi embere lesz, akire Bécs mindig számíthat. Nem lehetetlen, hogy a kétezerből ő is részesedett.

A román falvakat mind a ketten — Nichitics-csal együtt — jól ismerik. A püspök és a tolmács szerepét betöltő Eustatievici faluról falura járnak, hogy meggyőződjenek a papság felkészültségéről. Ellenőrzik, hogy miként tartják be a keresztelest, az esketés és temetéssel kapcsolatos előírásokat. A vétőket bezáratják vagy ún. „canon trupesc”-el büntetik meg, ami amolyan önkínzásos penitencia-féle volt. A püspök látva a kispapság gyenge felkészültségét, elrendelte, hogy az ortodoxia szolgálatában levők ismerjék a katekizmust, a legfontosabb egyházi énekeket és szertartásokat, és ami ehhez nélkülözhetetlen: tudjanak írni-olvasni.¹²⁹

Amint látjuk tehát, az iskolák felállítása az ortodoxoknál is központi kérdésként szerepel, s a püspöki jelentések — a papok műveletlenségéről és az iskolaszervezés helyzetéről — arra készítetik II. Józsefet, hogy ezen a téren gyorsabb tempót diktáljon. Nichitics püspök 1785. november 4-én — tehát nyolc hónappal Horiáék mártírhalála után — írott beszámolója szerint Brassón kívül Fogarás, Resinár, Szeben külváros, Gyulafehérvár és Szászváros rendelkeznek ortodox román iskolával, Nichitics azt kéri, hogy Zalántán, Abrudbányán, Torbán és még más helyen is állítsanak fel ilyen iskolákat.¹³⁰

A látszólag semmitmondó beszámoló — amelyet úgy is tekinthetünk, mint a 3702. sz. császári leirat: a adott hivatalos választ —¹³¹ háttérében, a kulisszák mögött hallatlan erők feszülnek, hiszen az erdélyi hatóságok halogatják a dolgot és mindent elkövetnek, hogy az ortodox iskolák felállítása minél jobban elhúzódjék. Az iskola — az elnyomó osztály szeméből nézve — munkaerőt von el a feudális gazdálkodástól, s a nagy ellenkezés rejtett rugóit nem utolsósorban itt kell keresnünk.

1786-ban a 2676. sz. császári utasítás ismét foglalkozik az iskolaszervezéssel. Ez mondja ki „...ut scholae in maioribus locis normaliter instituantur...”¹³²

Az egyre gyarapodó ortodox iskolák tehát most már központi ellenőrzést és irányítást követelnek meg, s az osztrák kormány felkéri Nichitics püspököt, hogy tegyen javaslatot a kinevezendő iskolaigazgató személyére vonatkozóan. A Guberniumhoz benyújtott kérvényben — amelyet többek között Nichitics is aláírt — két személyt javasolnak: Dimitrie Eustatievici-et és a nálánál jóval fiatalabb, de már országos híré szomorvost és polihisztort, Molnár Jánost. A kérvényből megtudjuk, hogy Eustatievici latinul, németül, illirül (sic!), görögül és románul tudott. Molnár János pedig németül, magyarul, latinul és románul. Érdekes, hogy a kérvény nem büszkélkedik — nyilván szándékosan, a már túlhaladott, sőt rossz szemmel nézett pravoszláv orientáció miatt — a püspöki titkár orosz nyelvtudásával, éppen azzal, amelyet Sulzer 10 évvel azelőtt olyan kiemelten megdicsért. Nem valószínű, hogy az említett „illir nyelvet”, nyilván a szerbet, azonosították volna az oroszsal. A változott politikai viszonyokhoz alkalmazkodva az orosz nyelvtudás tudatos elhallgatásáról van itt szó.¹³³

¹²⁷ L. Lupaş : Istoria bisericească a românilor, Sibiu 1918. 127.

¹²⁸ Lenin Művei. XXXV. köt. Szikra. 1956. 106.

¹²⁹ G. Nichiticsnek ezek az intézkedései sokban hasonlítanak C. Mavrocordat fanarióta fejedelemnek az ortodox papsággal szemben tanúsított magatartásához. Lehet, hogy a hasonló helyzet mellett Eustatievici tanácsa is hatott. L. ehhez Lupaş : Istoria bisericească a românilor 126.

¹³⁰ I. Tóth Zoltán : Az erdélyi román nacionalizmus első százada. Bpest, 1946. 316.

¹³¹ Lupaş : Studii, conferinţe şi comunicări istorice I. Bucureşti 1928. 308.

¹³² idem, ibidem.

¹³³ L. Budapesti Országos Levéltár Erdélyi Udvari Kancellária (acta generalia) iratai (a továbbiakban EK) 1786: 977.

II. József az 1786-as év elején az erdélyi nem egyesült román iskolák igazgatójává nevezi ki Eustatievici-et,¹³⁴ s ezzel kezdetét veszi az első román nyelvtanító életpályájának legtermékenyebb szakasza.

A már nem fiatal igazgatónak nincs könnyű dolga. Meg kell küzdenie az analfabétizmussal, a szegénységgel és gyakran a meg nem értéssel. A román ortodox elemi oktatásügy megszervezését egyedül kezdi meg segítség és — ma azt mondanánk — „káderek” nélkül. Gh. Șincai az unitus Balázsfalván kevesebb gátló tényezővel küzd meg, s ezért sikeresebb munkát is végez, mint igazgatótársa. Balázsfalván már van tanítói-tanári testület, latin iskola (gimnázium), és az unitus püspökség tulajdonában levő, több mint 6000 forintos évi jövedelemmel rendelkező uradalom hathatósan támogatja az unitus oktatásügyet. Ilyen körülmények között és ilyen tényezők segítségével Șincai direktorsága alatt mintegy 300 iskolát hoznak tető alá, igaz, hogy ezek nagy része később bezárja kapuit.¹³⁵ Ezzel szemben a szebeni Eustatievici segélyként a nemzeti alaphoz évi 400 forintot kap (solutio directoris),¹³⁶ tanító társai pedig évenként 50 forintot. (solutio octo ludi magistrorum)¹³⁷ Hogy a szegényekről való gondoskodás se szenvedjen csorbát, „pro egenis pueris” 52 forintot utaltatnak ki.¹³⁸ Az Eustatievici-csel együtt kinevezett tanítók keveset hoznak magukkal, s inkább tanulniuk kellene, mint tanítani a románok gyerekeit. Tehát a feladat, amely a nem egyesült iskolák igazgatójára vár, sokrétű: ortodox iskolákat szervezni — majdnem a semmiből —, nevelésre alkalmas tanítókat képezni, és ami e munkával összefügg, tankönyveket írni vagy a már meglevőket románra lefordítani.

Eustatievici elsődleges feladatként a legfontosabbat, az egyébként mindenütt általános tanítóhiány leküzdését tűzi ki célul, s ezért 1786 nyaratól kezdve — tudomásunk szerint 1791-ig — a szebeni ún. Normalschule-ban nyári tanfolyamot indít a már működő német és magyar kurzusok mintájára.¹³⁹ Nem ismeretes a tanfolyamok tematikája, csak sejteni lehet a szükség kívánta előzményekből, hogy az írás- és olvasáson kívül általában teológiai ismeretanyagot sajátíthattak el a jelöltek, mivel 1783-ban már megjelenik az első román módszertan, a *De lipsă cărticea pentru învățătorii a neuniților românești*.¹⁴⁰ Lehet, hogy a tanítók ebből is kaptak ízelítőt. A 90-es években Eustatievici maga is ír hasonló tárgyú kézikönyvet, de ez mind a mai napig nem került még elő.¹⁴¹

Ami a tanfolyammal kapcsolatban részünkre megmaradt, az mindössze két „specifikáció”, az egyik 1790 július 19., a másik 1791. június 28. dátummal.¹⁴² A jelentések, amelyeket az igazgató a guberniumhoz küldött, feltüntetik a tanfolyamra jelentkezettek (a jelöltek) névsorát, illetőleg azokat, akik már sikeresen elvégezték a kurzust s a szükséges anyagból levizsgáltak. Az elsőn 11, a másikon 15 résztvevő neve szerepel.¹⁴³ Érdemes megjegyezni, hogy a hat hétig tartó tanfolyamra a 90-es években honnan, mely vidékről jöttek a tanulni vágyó románok. A könnyebb tájékozódás kedvéért a falvak neveit románul és a mai tartomány és rajon beosztás szerint közöljük. (A városok, valamint a tartományok és rajonok általában

¹³⁴ A kinevezési okmányt 1786. február 22-én írják alá, erről a gubernium március 4-én küld értesítést. L. EK 1786: 2676. I. Tóth : Az erdélyi román nacionalizmus. I. m. 316: Albu: i. m. 207—208.

¹³⁵ Istoria pedagogiei. 104.

¹³⁶ EK 1786: 977.

¹³⁷ Ibidem.

¹³⁸ „...pro libris et papiro 52 fl. applacidantur”. Ibidem.

¹³⁹ 1791 után nincs tudomásunk arról, hogy Eustatievici tartott volna ilyen tanfolyamokat, de utódai — az ugyancsak nyelvtanító Radu Tempea, valamint Gheorghe Haines és Moise Fulea — folytatták ezt a munkát. L. ehhez: Albu : i. m. 213. Albu téved, mikor azt állítja, hogy Eustatievici a kurzusokat már kinevezése előtt szervezni és vezetni kezdte. L. még: I. Tóth : Az erdélyi román nacionalizmus. I. m. 314. stb.

¹⁴⁰ A könyv az osztrák J. J. Felbiger metodikája, illetőleg a könyvet lefordító Teodor Ivanovici, Iancovici de Mirievo szerb-német verziója után készült. Mirievo 1773—1782 között a bánáti ortodox iskolák igazgatója volt. L. Istoria pedagogiei. 106—108.

¹⁴¹ L. bővebben a hetedik fejezetben.

¹⁴² Albu : i. m. 213.

¹⁴³ A 11 jelölt neve felett ez áll: specificatio preparatorum candidatorum, a 15 vizsgázott tanító neve előtt pedig ez: specificatio candidatorum ad ludimagisterium et cantorum praeparatorum et examinatum. L. Lupaș : Studii conferințe etc. 309—310.

magyarul szerepelnek.)¹⁴⁴ A 14 066 lelket számláló Szeben¹⁴⁵ román külvárosából hárman vesznek részt¹⁴⁶ a tanfolyamon, kihasználva a helyzet adta lehetőségeket. A legtöbb jelentkező természetesen a közeli és távoli falvak tanítói közül kerül ki. A következők falvakból indulnak Szebenbe: Alămor (Szeben rajon, Brassó tartomány), Calbor (Fogaras r., Brassó t.), Lupsa (Rupea r., Brassó t.), Poplaca (Szeben r., Brassó t.), Satu-Lung (Brassó r., Brassó t.), Săcel (Szeben r., Brassó t.), Topircea (Szeben r., Brassó t.), Geomal (régén: Ghiomal) (Alba (Fehér) r., Hunyad t.), Hăpria (Fehér r., Hunyad t.), Șard (Fehér r., Hunyad t.), Boian (Torda r., Kolozsvár t.), Ludușul (Mare) (ma rajonszékhely, Kolozsvár t.), Sălcud (amely az előbb említett rajon és tartomány területén fekszik.)¹⁴⁷

Érdekes módon Brassóból. Eustatievici szülővárosából, ahol tanult és tanított — nem jön senki. Sejtésünk szerint ennek két oka van: az egyik a jó viszony megromlása Bolgárszeg gazdag román kereskedői és az igazgató között, aki szemükre veti, hogy nem támogatják az ortodox iskolát, s így önként vállalt kötelezettségeiknek nem tesznek eleget. Valóban észrevehető, hogy a nagymúltú iskola kezd visszafejlődni, és Eustatievici-nek — bár ennek érdekében mindent elkövet — élete végéig sem sikerül a kívánalmaknak megfelelően 3 osztályossá fejleszteni volt „alma materét”. A második ok már bonyolultabb. Ismeretes, hogy II. József 1781. július 4-i dekretuma hatalmas rést üt a brassói százszok régi privilégiumán, amelynek értelmében a vár belterületén csak ők építhettek házat.¹⁴⁸

E kiváltságos helyzet megszűnése után a gazdag román kereskedők egymás után építik fel földszintes, sőt emeletes házaikat Brassóban. Ez közelebb hozza egymáshoz a két nemzetiséget, a románok kezdik utánozni a százszokat, százsz iskolába kezdik járattni gyerekeiket, s így az élet lassan túllép az Eustatievici által képviselt — és persze az oktatásban is érvényesülő — merev, intranzigens ortodox szemléleten. Művének folytatója és utóda az igazgatói székben Radu Tempea, akit Eustatievici segít hozzá ahhoz, hogy 100 forintos ösztöndíjjal Budán folytassa és fejjeze be tanulmányait. Már az új latinos irányzat híve, és Brassó román értelmisége inkább körülötte, mint Eustatievici körül kezd csoportosulni.¹⁴⁹

A teljes igazsághoz hozzátartozik még az is, hogy a nyári kurzusokon résztvevőket nemcsak a tudásszomj hozza Szebenbe. Még Nichitics elrendelte — s utóda, Gh. Adamovics (1789—1796) ezt még inkább támogatta —, hogy a román falvakban senki sem lehet pap vagy kántor elemi iskolai végzettség nélkül, sőt később bizonyítvánnyal is igazolni kellett a tanfolyam elvégzését.¹⁵⁰ Az Eustatievici-féle „preparandia” ezt a célt szolgálta. A román tanítójelölteknek sok nehézséggel kellett megküzdeniük. A földesurak nem nézték jó szemmel, hogy román parasztaik tanulni merészelnék, s az Erdélyben különösen rendezetlen sokféle szolgáltatások tág lehetőséget nyújtottak a tanulni akarók nekibuzdulásának megfékezésére. Ezzel a kérdéssel itt részletesen nem foglalkozunk, Trócsányi Zolt könyvében (Az erdélyi parasztság története 1790—1848 Bp. 1956.) bőséges adatot talál az olvasó.

A tanfolyamoknak híre megy, s a román ortodox értelmiség — s ebben talán Eustatievicinek is szerepe van — kezd a parasztság gondjaival, életével és felvilágosításával foglalkozni. Szebenben társaság alakul, amely a földmíves román nép számára újságot akar kiadni.¹⁵¹ A társaság lelke Molnár János és a háttérben szerényebben meghúzódó Eustatievici. Molnár, akinek ekkor már megjelent Deutsch—walachische Sprachlehre című grammatikája — Klein és Văcărescu bécsi nyelvtana után —¹⁵² és filológiai tekintélye így növekedőben van, megfelelő összeköttetéssel is rendelkezik ahhoz, hogy a hírlap-alapítás ügyét sikerre vigye.¹⁵³ A létesítendő újság revizorának Dimitrie Eustatievici-et javasolják, aki ugyanolyan jogokkal

¹⁴⁴ L. Albu : i. m. 214. A helységnevekre vonatkozó közléseinknél az Indicator alfabetic al localităților din Republica Populară Română. București 1954. c. helységnevtárat vettük alapul.

¹⁴⁵ Az adatot Trócsányi Zolt : Az erdélyi parasztság története 1790—1848. Bpest, 1956. című könyvéből vettük. 17.

¹⁴⁶ Albu : i. m. 214.

¹⁴⁷ Idem, ibidem.

¹⁴⁸ Birseanu : i. m. 19.

¹⁴⁹ Az ösztöndíj ilyen kikötést tartalmazott: ha visszatér, csak Bolgárszéken lehet pap. Ha nem, vissza kell fizetnie a pénzt. L. C. C. Mușlea : O dinastie de preoți. Brașov 1939. 49.

¹⁵⁰ Albu : i. m. 215.

¹⁵¹ Jakab Elek : i. m. 12.

¹⁵² Văcărescué 1787-ben, Molnár nyelvtana 1788-ban jelent meg Bécsben. Kleinével együtt tehát a bécsi nyelvtanok egyre inkább elhomályosítják Eustatievici grammatikáját.

¹⁵³ Molnár tagja volt a Szent András-szabadkőműves páholynak (1781-től), s itt kerül kapcsolatba a gubernium több tagjával. L. Gálai : S. Klein, Dictionarium... 18. A kérdéshez általában: Jancsó Elemér : A magyar szabadkőművesség... szerepe... Kolozsvár 1936.

rendelkezze, mint a német lap vizsgálója.¹⁵⁴ Bánffy György 1789. május 26-án terjeszti fel a kérvényt Pálffy főkancellárnak, s ebben szó van arról, hogy a lapot okosan (!) fogják szerkeszteni, s megjelenés előtt egy héttel bemutatják az illetékeseknek. A románok hivatkozva anyagi nehézségeikre, kéri a postaköltség elengedését. Közben bekövetkezik 1789. július 14. s Franciaországban halálos sebet kap a feudalizmus. Pálffyék megijednek — Erdélyben amúgy is minden románban Horiát látnak —, s azt tanácsolják II. Józsefnek, hogy anyagi könnyítést ne engedélyezzen a Wallachische Zeitung für den Landmann (így szerepelt a lap a hivatalos iratokban) részére. Az egyesület — a Societate filosofească a neamului romînesc în mare prinţipatul Ardealului — terve nem sikerül, Eustatievici a revizori állást nem nyeri el.¹⁵⁵

A kilencvenes évekkel kezdődik — Şincai nyomdokain haladva, aki már 1783-tól ír didaktikai könyveket — Eustatievici tankönyvírói munkássága. Mint az ortodox iskolák igazgatója, nem engedheti meg, hogy az unitus olvasókönyveket használják tanulói, így erről is neki kell gondoskodnia. Szinte emberfeletti munkát végez, hogy a — mindenekelőtt önmaga által támasztott — követelményeknek megfeleljen. Így ír erről Dimitrie Iercovici guberniumi transzlátor, akit Eustatievici testvéreként szeretett, s akiről végrendeletében is megemlékezett: „Destulu şi peste fire să osteneşte şi Domnulu Dimitrie Estatovici (sic!) şi D. Şincai... aceşti de laudă vrednici Domni multe cărţi rumîneşti, cu vătămare sănătăţii şi scurtare vieţii sale, pentru tréba copiiloru celor rumîneşti au făcutu...”¹⁵⁶

Eustatievici-nek — ebben az időben — több könyve jelenik meg a szebeni Barth Péter nyomdájában. Az egyik 1790-ben. Ez a vásárnapi és ünnepi evangéliumok magyarázatával foglalkozik.¹⁵⁷ A 178 oldalas, 14 krajcárért árusított és G. Adamovici és G. „áldásával” (cu blagoslovenia) is ellátott könyv az ortodox katekéták és tanítók részére készült.

A Dezvoaltele előszavában található a már sok filológus fantáziáját foglalkoztató utalás Eustatievici ún. metodikai könyvére („carté methodului”), amelyet eddig még nem sikerült senkinek sem meglesnie a román könyvtárakban. Azonban figyelembe véve, hogy milyen célzattal és kiknek készült, ez a könyv is ad módszertani útmutatást. Az előszóban foglaltak — többek között — felhívják a tanító figyelmét arra, hogy a kijelölt evangéliumi szöveget lassan olvastassa a tanulókkal, és nagyon ügyeljen a könyvek egyformaságára. (Mint minden tankönyvíró, bizonyára Eustatievici is azt szerette volna, ha az igazgatása alatt levő iskolákban az ő olvasókönyveit használják.) Ha nincs egyforma könyv — írja elő tovább a szerző —, akkor vagy a tanító olvassa előre „lassan és értelmesen” (raru şi lămuritu) a kijelölt szöveget, vagy jelesebb tanítványai egyikét kérje meg erre. Ezután a tanulóknak meg kell mondani, hogy kitől (melyik evangélistától) milyen fejezeteket olvastak, esetleg felírva a neveket és a számokat a táblára is. Végül Eustatievici megjegyzi, hogy a tanítók használhatják a nagy evangéliumot is, mivel a tankönyvben közölt fejezetek — néha rövidítve — természetesen onnan valók.¹⁵⁸

Eustatievici 170 oldalas biblia-kivonata (Cuprindere în scurt a Bibliei) vagy, ahogyan röviden az ilyen könyveket nevezték, a Synopsis, 1791 és 1792-ben is megjelenik. Ez utóbbi kiadást az elemi iskolákban használták. Az olvasókönyvhöz Eustatievici nem írt előszót.¹⁵⁹

1792-ben az ortodox iskolák igazgatójának érdekes könyve lát napvilágot.¹⁶⁰ A négy részből álló könyv első három fejezete az érdek-levelezés titkaiba vezeti be az olvasót

¹⁵⁴ Chendi : Inceputurile ziaristicei noastre (1789—1795). Orăştie 1900. 9. A német revizor Kemény Farkas volt. Ld P. Berariu : Ioan Piuaru Molnar é. n. h. n. 75.

¹⁵⁵ 1793-ban Molnár János — aki akkor már nemességet kapott — másodszor tesz kísérletet, és ez alkalommal a kérvényt csak ő maga írja alá. Az erdélyi kancelláriához benyújtott akta tanúsága szerint a lap magyarországi terjesztésére is engedélyt kér. Három hét leforgása alatt megérkezik a válasz, s ebben nyomatékosan figyelmeztetik Molnárt, hogy ilyen irányú tevékenysége helyett inkább professzori munkájával törődjön. (Molnár János ez időben a kolozsvári főiskola szemész professzora) l. ehhez: P. Berariu : Ioan Piuaru Molnar. é. n., h. n. 76. Jakab Elek : i. m. 27. I. Chendi : i. m. 19.

¹⁵⁶ Magyarul: „Erején felül is sokat fáradozik Dimitrie Eustatievici és Şincai úr... ez a két dicséretre méltó derék úr egészsége megkárosításával és élete megkurtításával sok román könyvet készített a román gyerekek részére” L. Bianu—Hodoş : Bibliografia romînească veche 1508—1830 II. (Bucureşti 1910) 363.

¹⁵⁷ Dezvoaltele şi tilcuitele Evangheliei. (Az átírásnál a mai román helyesírást használjuk.) A könyv teljes címét l. VII.-nél!

¹⁵⁸ Bianu—Hodoş : i. m. II. 335—337.

¹⁵⁹ Ibidem 340.

¹⁶⁰ Scurt izvod pentru lucruri de obşte... l. Bianu—Hodoş : i. m. II. 349. A teljes címet l. VII.-nél!

(pl. milyen levelet írjon feletteseinek az állásért pályázó stb.), az utolsó pedig az Eustatievici korában használt címekkel és megszólításokkal foglalkozik.

Onisifor Ghibu szerint még Eustatievicinek lehet tulajdonítani egy 1795-ben megjelent vallásos tárgyú olvasókönyvet (Bucoavna) is.¹⁶¹ Tartalmáról és címtöredékéről a Siebenbürgische Quartalschrift ¹⁶² korabeli szász újság hasábjairól értesülhetünk.¹⁶³ Az egynyelvű, gyermekek részére készült alfabetum — a Bucoavna pentru învățătura pruncilor —¹⁶⁴ hosszú ideig a román iskolák kötelező olvasmánya volt, s Brassón keresztül átkerülve Munténiába, a XIX. század első negyedében még bukaresti tanítók is szívesen forgatták.¹⁶⁵

VI.

1794. február 12-én Szebenben Dimitrie Eustatievici aláírja végrendeletét,¹⁶⁶ amelyben látszólag mindenre kiterjedő figyelemmel dönt földi javainak további sorsa felett.

Az a nagyfokú — a bolgárszegi román kereskedőkre emlékeztető — józanság és nyers realitás, amely a vallásos frazeológia mögül lépten-nyomon előbukkan, szinte elfeledtetni az olvasóval, hogy tulajdonképpen papi ember utolsó óhajaival ismerkedik meg. Az apjától öröklött, a felesége révén kapott, és a tanítói, titkári és igazgatói működése alatt közösen szerzett vagyon iránti tisztelete, és az a precizitás, ahogy hagyatékáról rendelkezik önkéntelenül a polgári életszemléletet juttatja eszünkbe.

Két leánya — Linta és Fica — egyenként 3000 forintot kap (trei mii ungurești), amely nem kevesebb, mint tizenöt évi igazgatói fizetésnek felelne meg. (Eustatievici 10 évig állott a nem egyesült iskolák élén!) Összes ingó és ingatlan vagyonát, amely a „lajstromban” szerepel,¹⁶⁷ feleségére, Sofiara hagyja, mondván, hogy amijük van, együtt gyűjtötték, s az apai örökséget — mivel vér szerinti fiútestvére nincs — már régen becsületesen megosztotta Brassóban élő nővéreivel. Ezért rájuk semmit sem hagy.¹⁶⁸ Ők elégedjenek meg azzal, amit életében adott nekik.¹⁶⁹ Felesége vagyoni része felett nem rendelkezik, de reméli, hogy az semmit sem fog megtagadni gyermekeitől. A testamentumból megtudjuk, hogy Eustatievici-nek Brassóban kertje, Havasalföldön Radu Catana sógorával közös szőlője,¹⁷⁰ Cernatu-ban pedig szép ménese

¹⁶¹ O. Ghibunak ezt az állítást fenntartással kell fogadnunk, mivel 1795-ben Eustatievici már súlyos beteg, végrendeletét elkészítette, s így a tankönyvet — ha valóban ő írta — csak 92 és 94 között állíthatta össze. L. erre: *Ghibu*: Din istoria literaturii didactice românești, Buc. 1916. 68.

¹⁶² Szeben 1797. 385.

¹⁶³ A szász újság szerint az ábécéskönyv a következőket tartalmazta: a vecsernye, a reggeli istentisztelet és a liturgia szertartási rendje, a szentlélek 7 ajándéka, az áldás három jótéteménye, az evangélium három tanácsa, a lélek négy fő tulajdonsága, a 7 halálos bűn, a 12 jóselekedet, és végül, hogyan kell keresztet vetni. Ld. *Ghibu*: i. m. 68.

¹⁶⁴ Egynyelvű olvasókönyvet általában az elemi és különösen az ortodox iskolák tanulói használtak. A magasabb fokú unitus iskolákban a négyenyelvű tankönyv sem volt ritka — pl. az 1796-os balázsfalvi Bucoavna —, amely a románnal párhuzamosan latin, német és magyar szöveget tartalmazott. A latin nyelvet előírta a Ratio educationis, melyet a városi iskolák tanítóinak kellett elsajátítani. A német a városok nyelve volt. Az 1792. évi diéta VII. pontja kötelezővé tette valamennyi iskola részére a magyar nyelv tanítását. Az ortodox iskoláknál, mivel ezek tanítói általában olyan falvakban nőttek fel, ahol a többség román volt, ezt az intézkedést eleinte végrehajtani nem lehetett. Eustatievici sem tudott magyarul, de nyári tanfolyamainak egyik hallgatója, a brassói Mihailă Munteanu (l. *Albu*: i. m. 232), 1804-ben már magyar órákat is tartott. A román a jobbágytömegek nagy többségének nyelve volt. Fentiekhez l. *Ghibu*: i. m. 73., *Bianu—Hodos*: II. 384.

¹⁶⁵ Vö. *Ghibu*: i. m. 144.

¹⁶⁶ A végrendeletet T. G. Bulat találta meg a naszói Martjan család gyűjteményében. A teljes szöveg a Revista istorică, 1924. X. évf. 4—6. számában jelent meg.

¹⁶⁷ „ce se află în catastifurile mele de mine iscălite” — sajnos ez a lista elveszett! Idem, ibidem 132.

¹⁶⁸ „n-am modrul a le împărtăși din averea mea”. A rideg hivatalos hang nem sok testvéri szeretetet takar („nincs módomban, hogy vagyonomból nekik juttassak”) Idem, ibidem 133.

¹⁶⁹ Itt emlékezik meg apjáról, akit Eustatie-nek nevez. Idem, ibidem 133.

¹⁷⁰ Radu Catana — a brassói román hagyományokhoz híven szintén foglalkozott írással, kéziratban maradt munkájának címe: Cartea împăraților (hronograf pină la Theodosie cel Mare). L. *Bianu—Caracș*, Catalogul manuscriptelor românești. II. București 1913. 335.

volt.¹⁷¹ Mivel felesége ezzel nem tudna mit kezdeni, azt tanácsolja, hogy a lovakat adja el, s a pénzzel rendelkezzen tetszése szerint. Testvérei ebből az összegből sem kaphatnak semmit (!).

Eustatievici akkor írta meg végrendeletét, mikor ereje már fogytán volt, egészsége megrokkant, de halálos betegség még nem támadta meg szervezetét. Ezt a nem mellékes mozzanatot azért érdemes megemlíteni, mert a szebeni igazgató ügyesen — és az okirat jellegéhez képest érdekesen — rendkívül finom és tapintatos formában biztosítja a még hosszú évekig elhúzódható betegsége gyógykezeléséhez szükséges anyagi alapot. A végrendelet elkészítése után Eustatievici még két évig élt és 1796-ban halt meg.¹⁷²

Emlékezetére — így rendelkezik a végakarat egyik pontja — Brassóban¹⁷³ felesége tartasson „pomenire”-t,¹⁷⁴ de úgy, hogy a tőke [a „capital”, ezt a szót Eustatievici használta!] lehetőleg ne csökkenjen.¹⁷⁵ Szigorúan meghagyja, hogy tiszteletére senki más gyászmisét ne celebráltasson.

Gheorghe Marco-t — aki ugyancsak sógora volt és akit testvéreként szeretett — Dimitrie Ercovici-ot (sic!) arra kéri, hogy vigyázzanak feleségére és két gyermekére. Végül a szokáshoz híven így inti feleségét: „pre mine să nu mă uîți, ște să-i cinstești și în veaci să-i pomenesci!”¹⁷⁶

A végrendeletet olvasva lehetetlen nem feltenni a kérdést: honnan volt ennyi pénze Eustatievici-nek, miből szerzett ekkora vagyont? Az általunk többször idézett Augustin Bunea püspöki kanonok unitus dühvel és papi irigységgel így válaszol erre: „Din despoierile poporului și din promisiunile de parochii și protopopii își adunase avere mare...”¹⁷⁷

Érdekes, hogy kiadott és kéziratban maradt műveiről Eustatievici nem tesz említést, ezekről nem intézkedik. Lehet, hogy az elveszett jegyzéken ezeket pontosan felsorolta, s így nem tartotta érdemesnek, hogy könyveiről — amelyek magától értetődően a felesége tulajdonába mentek át — külön rendelkezék. Egyébként sok jel mutat arra, hogy Eustatievici tudatosan és tervszerűen — még életében — valamennyi munkájának egy-egy példányát igyekezett átmenteni a fejedelemségekbe. Erdélyi könyvtárak — tudomásunk szerint — Eustatievici könyvet nem őriznek. Megtalált művei a moldovai (Iași, Mănăstirea Neamtu) és a bukaresti könyvtárak mélyéről kerültek elő. Lehet, hogy egyike azoknak, akik a könyveket kivitték: a brassói születésű — Eustatievici-nek sok halálával tartozó — Radu Tempea volt, aki mind Bukarestben, mind Iași-ban egyaránt megfordult.¹⁷⁸ Sulzer, mikor készülő könyvéhez anyagot gyűjtve — még a 80-as évek előtt — Bukarestben járt, már négy Eustatievici által írt „opust” talált az ortodox püspökség rezidenciáján.¹⁷⁹ E könyveket — minden bizonnyal — titkári működése alatt juttatta ki.

Eustatievici testamentuma értékes dokumentumnak számít: ezen keresztül bepillantást nyerhetünk a XVIII. századi ortodox pap értelmiség egyik jelentős képviselőjének anyagi, szinte kapitalisztikus életszemléletére.

¹⁷¹ *Bulat*: i. m. 133. a lovak Popa Nicolae-nál voltak Cernatu-ban. Számukat a „catas-tif”-ben találtuk volna meg... A ménesről Bunea is ír („Ținea o frumoașă stavă de cai”). L. i. m. 252.

¹⁷² Halálának pontos dátumát nem ismerjük, az 1796 azért valószínű, mert ebben az évben nevezik ki utódját, Tempeát az ortodox iskolák igazgatójává. Ld. *Mușlea*: i. m. 52.: Transilvania. Sibiu 1910. XLI. évf. 120—21.

¹⁷³ Még a végrendeletből is kicsendül, hogy mennyire büszke brassói születésére: „...sint moștean din Brașov...” „Brassói ősi vagyok” *Bulat*: i. m. 134.

¹⁷⁴ Itt „gyászmisét”-t jelent.

¹⁷⁵ „după o rînduială mai bună”, vagyis amolyan „jobb” (értsd: ne legyen túlságosan drága, de túl szegényes sem) ceremónia szerint. *Bulat*: i. m. 134.

¹⁷⁶ „ne felejts el, tisztelj és mindig megemlékezzél rólam”. *Bulat*: i. m. 135.

¹⁷⁷ „Népnyúzással, parókiák és esperességek ígéretésével nagy vagyont szerzett...” *Bunea*: i. m. 252.

¹⁷⁸ Tempea a török háború idején tolmács Bukarestben, a francia háború alatt tábori káplán, később Moldovában is jár, és Iași-ban hosszú hónapokat tölt. Életéről, munkásságáról külön monográfiát lehetne írni. L. *I. Tóth Zoltán*: Az erdélyi román nacionalizmus első százada 1697—1792. Budapest, 1946. 357.

¹⁷⁹ L. *Sulzer*: Geschichte des transalpinischen Daciens. Wien 1782. III. köt. 36—39.

Bár életrajzának rövid ismertetése közben műveiről, fordításairól és tankönyveiről is esett szó, szükségesnek tartjuk, hogy erről egy helyen, összefoglaló jelleggel, vázlatos áttekintést adjunk.¹⁸⁰

1. Gramatica rumîneasă. 1757. szeptember 1.¹⁸¹ Az első román nyelvtan Bolgárszéken íródott, illetőleg írása itt fejeződött be. Az eddigi kutatás ezt tartja legjelentősebb művének.¹⁸²

2. Eustatievici által lefordított propagandairat, amely a szerb nemzeti privilégiumokat követeli a románok részére. Körülbelül a 60-as évek elején jelenített meg Rimnic-ben. Eddig még nem került elő, csak közvetett értesüléseink vannak róla.¹⁸³

3. Ugyancsak Sulzer tesz említést a megjelent román könyvekről készített jegyzékében a következőkről: „Ein Katechismus, razisch, deutsch und walachisch, von Hrn. Demetr. Eustatovich”.¹⁸⁴ A megjelenés helye és ideje ismeretlen. Albu lehetségesnek tartja, hogy a könyvet Brassóban nyomtatták ki, Eustatievici munkásságának kezdeti — tanítói — szakaszában.¹⁸⁵ Valószínűleg az elemi iskolák részére készült. A könyv címe egyben jól tükrözi azt a függő viszonyt, amely a román ortodoxia és a szerb egyház között fennállott. Lehet, hogy a katekizmus Oroszországból átkerült ósláv minta alapján készült. A könyv valahol kallódik vagy már végleg elveszett.

4. Említettük, hogy Eustatie Grid oroszországi útja alkalmával több tucat könyvet kap ajándékba Erzsébet cárnőtől. A könyvek között szerepel Baronius Cezar¹⁸⁶ (1538—1607) történeti és kronológiai tévedésektől nem mentes egyháztörténete, az Annales ecclesiastici a Christo nato ad annum 1198. A krónikát a brassói „popa Ștefan” kezdi fordítani, majd Eustatievici folytatja, kijavítva az elődje által elkövetett hibákat is. Nyomatásban ez a mű nem jelent meg, a kézirat egykori létezéséről Sulzernál nyerhetünk útbaigazítást.¹⁸⁷ I. Tóth Zoltán véleménye szerint Eustatievici eme munkájánál „a történelmi, de nem nemzeti történelmi érdeklődés nyomai találhatók”.¹⁸⁸

5. A román filológia részére sok adattal szolgált volna — ha meglenne — az az először franciául megjelent ökonomiai jellegű munka is, amelynek orosz változatát Eustatievici fordította le románra.¹⁸⁹ Erről ugyancsak Sulzer tudósít bennünket: „Florin des Groszen Oeconomie, aus dem Französischen in die zierlich russische, und aus dieser in die walachische Sprache übersetzt von Hrn. Demetr. Eustatievich.” Egyések szerint 1765 körül dolgozhatott ezen a fordításon.¹⁹⁰

Eustatievici-nek a román ortodox elemi iskolák részére írt tankönyveivel már foglalkoztunk. Itt csak címüket, a kiadás helyét, idejét, a könyv árát stb. közöljük.¹⁹¹

6. Dezvoaltele si tileuitele Evanghelii a Duminecilor, a sãrbãtorilor, și a oareșcãrora zile spre trebuința Catechetilor și a Dascalilor Neuniți ce sã aflã în Mare Prințipatul Ardealului Prin Dimitrie Evstatiievici (sic!) Directorul Școalelor Neunite Naționalești în limba rumîneasã puse și întocmite cu Blagoslovenia Prea osfi(n)țitului Domnului Gherasim Adamovici Episcopu Neuniților în Ardeal. Sã vinde fãrã legãturã cu 14 creștari. Sibiu, la Petru Bart, Chesaro-Crãescu Privilegeatul Typograf a cãrților celor scholasticești neunite rumînești. 1790.¹⁹²

¹⁸⁰ A könyvcímek átírásánál a gyakorlati és filológiai szempontokat megpróbáltuk összeegyeztetni: nagy teret engedtünk a mai román helyesírásnak, de a kor ortográfiájáról is képet akartunk adni.

¹⁸¹ L. I. *Bianu*—R. *Caracas*: Catalogul manuscriptelor romînești, II. Buc., 1913. 337—344. A kézirat jelzete: Ms 583, (Buk. RNK Akad. K-tár).

¹⁸² A nyelvtanról 1774-ben Brassóban másolat is készült, amely az eredetivel mindenben azonos. A kézirat a RNK Akad. Könyvtárában megtalálható. Jelzete: MS 1716.

¹⁸³ L. I. *Tóth*: Az erdélyi román nacionalizmus... 217.

¹⁸⁴ *Sulzer*: i. m. 39.

¹⁸⁵ *Albu*: i. m. 59.

¹⁸⁶ C. Baronius VIII. Kelemen pápa gyóntatója volt. A Vatikánban mint könyvtáros is dolgozott. L. *Nouveau Larousse illustré*, Paris, é. n. I. 742.

¹⁸⁷ *Sulzer*: i. m. 39.

¹⁸⁸ I. *Tóth*: Az erdélyi román nacionalizmus... 357.

¹⁸⁹ *Sulzer*: i. m. 39.

¹⁹⁰ *Albu*: i. m. 285.

¹⁹¹ Mivel a tankönyveket — éppen a címben foglaltak alapján is — már röviden ismertettük, a magyarra fordítástól itt eltekintünk.

¹⁹² Erről a tankönyvről először Ilarion Pușcariu szerzett tudomást. Ld. *Documente pentru limbă și istoria II. köt. Sibiu 1897. 373. A Diaconovich-féle enciklopédia (Enciclopedia*

7. Synopsis adecă cuprindere în scurt acei vechi și acei noao scripturi adecă a Biblii spre trebuința a Școalelor} Neunite Naționalicești din mare Prințipatul Ardealului. Acum întii în limba Ruminească pusă și așezată prin Dimitrie Evstatievici Directorul Școalelor Neunite Naționalicești în M. P. Ardeal. Să vinde fără legătură cu 11 creștari. Sibiiu în chesaro crăiască Ruminească Privilegăluita a Răsăritului Typografie a lui Petru Bart 1791.¹⁹³

8. Scurt izvod pentru lucruri de obște și de chilin în scrisori de multe chipuri. Depre Limba slovenească pre limba Ruminească scos și întocmită, spre folosul Pruncilor Neuniți. Prin Dimitrie Evstatievici Directorul Școalelor Neunite Naționalicești în M. P. Ardealului. Să vinde fără legătură cu 9. creștari Sibiiu în Chesaro Crăiască Ruminească Privilegiata a Răsăritului Typografie a lui P(e)tru Bart 1792.¹⁹⁴

9. A már említett ún. Cartea metodului c. könyvéről a Dezvoaltele egyik lábjegyzetében szerezhethünk tudomást.¹⁹⁵ Valószínűleg ez is fordítás vagy átdolgozás volt, mint Eustatievici valamennyi munkája. Részünkre nem okozna meglepetést az sem, ha kiderülne, hogy a hangzatos cím (a metodika könyve!) mögött egyszerű — iskolások részére készült — evangéliumok olvasásához használt útmutató húzódná meg, amely annak idején a Dezvoaltele függelékeként szerepelt. Ilyen gyakorlati szempontokat Eustatievici már brassói nyelvtanában szem előtt tartott, ahol az egyes nagyobb és hosszabb fejezetek végén ügyes összefoglaló kérdéseket szerkesztett, hogy a tanítók munkáját megkönnyítse. Azonban a metodika könyv körüli vitát itt eldönteni nem tudjuk, és nem is akarjuk: ez további kutatásokat igényelne, s jelenlegi vizsgálódásaink körébe nem tartozik.¹⁹⁶

Az eddig ismertetett könyvek — a szerbből fordított propagandairat kivételével — bizonyíthatóan Eustatievici keze alól kerültek ki. Ezeken kívül a szakirodalom még számon tart néhány munkát és töredéket Eustatievici-csel kapcsolatban, de a rájuk vonatkozó gyenge argumentumok miatt mi csak megkérdőjelezve említjük őket:

10. (?) N. Iorga az Inseamnări de cronică ale clericilor din Șcheii Brasovului c. cikkében¹⁹⁷ a bolgárszéki ortodox egyház egyik krónikásának teszi meg Eustatievici-et. Szerinte a krónika és a testamentum stílusa igen hasonlít egymáshoz, szókincse sok nyelvtani műszót tartalmaz. Grafológiailag azonban Iorga elmulasztja összehasonlítani a kéziratban maradt nyelvtant a kéziratok krónikával.

11. (?) Az O. Ghibu által említett és Eustatievici-nek tulajdonított Bucoavna (olvasókönyv) körüli problémáról már szóoltunk. Mint tudjuk, a szebeni tankönyv Bukarestbe is átkerült, így előbb-utóbb az ottani könyvtárak mélyéről még előkerülhet.

12. (?) Nem lehet elfogadni Bunea-nak azt az állítását, hogy 1796-ban (Eustatievici halálának éve!) a népszerű Alexandria¹⁹⁸ egy újabb kiadását segítette volna elő a szebeni igazgató. Ez az adat tévesnek látszik,¹⁹⁹ s minden valószínűség szerint Bunea itt az említett népi regény 1794-es kiadásával téveszti össze, amelynek előszavában Iercovici Eustatievici érdemeit méltatja.*

Romina II. Sibiiu, 1898.) azt bizonygatja, hogy e könyvben használt szavak (értsd: latin vagy új-latin eredetű szavak!) megcáfolják az Eustatievici szerb voltáról szóló „vádakat”. Ilyen a desvoltele, precuvintare, tractat. Külön kiemelik, hogy a *praznic* helyett mindenütt következetesen „serbătoare”-t (ünnepe) ír. Ld. 357. Mi a címet Bianu—Hodoș (II. 335) alapján közöljük.

¹⁹³ *Bianu—Hodoș*: II. 340.

¹⁹⁴ *Idem*, 349.

¹⁹⁵ Ld. *Bianu—Hodoș*: i. m. 336. („vezi pentru chipulu urmării la Evanghelie, carté Metodului nostru, fața 74 și cele următoare”).

¹⁹⁶ E kérdéssel külön tanulmányban kívánunk foglalkozni.

¹⁹⁷ L. Buletinul comisiei istorice a României, XII. București 1933.

¹⁹⁸ A szövegben: „Alesandrie”, I. Bunea: i. m. 252.

¹⁹⁹ *Idem*, ibidem.

* Cikkem nyomdába kerülése után jutottam hozzá I. Perrain; Dimitrie Eustatievici c. tanulmányához, [ld. *Studia Universitatum Victor Babeș et Bolyai Tomus III. Nr. 6 Series IV. Fasciculus I Philologica Cluj 1958, 27—47.*], így az abban közöltekre már nem reflektálhattam.

Heine takács-dalának egy ismeretlen forrása

PAYER ISTVÁN

A legkiválóbb Heine-ismerők szerint¹ Heine életművének középpontjában — tartalmi és formai szempontból egyaránt — az 1840-es esztendőkhöz született alkotások állanak. Ezek a művek pedig az ekkor már klasszikusan polgárvá vált francia valóságban, valamint az ez idő tájt Párizsban — majd 1843 decemberétől Heinével is szoros barátságban — élő Marx Károly közvetlen környezetében kialakult vitalégekörben fogantak.

A 40-es években megírt költeményei közül is a *Neue Gedichte* című kötet *Zeitgedichte* ciklusába (és a *Poetische Nachlese*-be) tartoznak azok a politikai versek, amelyek szinte lépésről lépésre engedik követni azt, hogy a társadalmi és politikai kérdések iránt annyira fogékony Heine hogyan lesz a franciaországi és hazájabeli történések belső összefüggéseit kutatva, az akkori társadalmi mozgás új tartalmának meg új formáinak költő-földerítője, és gyökértelenségből fakadó félelmei² ellenére is a néppel érző, messze-hangú hirdetője:

„... Ich bin ein Wolf geblieben, mein Herz
Und meine Zähne sind wölfish.

Ich bin ein Wolf und werde stets
Auch heulen mit den Wölfen —
Ja, zählt auf mich ...”³

Hírgyűjtő országjárásai közben mindig figyelő szemmel néz, és halló füllel jár-kel. Ezért látja meg a munkások mindennapjaiban az osztályvá érés jeleit: a sorsuk-megváltó tennivalókra készülést, a szervezkedés szükségességének fölismerését, de most már nem a gépekben misztifikálódó, hanem a munkásságot embertelenül kiszípolozó⁴ és ezer meg ezer munkáltatóban — tehát nagyon is konkrét formában — testet öltő közös ellenség, a polgári rend ellen. Ezért érti meg munkásdalokat hallván, hogy ezek a végső elkeseredésben született lázító élet-darabok nemegyszer danolt és örökre eldanolt szubjektív indulatok, hanem a kizsákmányoló rendet elsöprő „démoni” (Heine) és objektíve meglevő osztályenergiák szenvedélyes kifejező-dései.

Az ilyenfajta élményszerző utak valóságanyaga érleli meg benne végképpen azt a mondanivalót, amelynek költői kifejtése bizonyítja, hogy Heine már „messze túllát a polgári forradalom, a polgári ideológia látókörén, a dolgozók eljövendő felszabadulásának földjéig.”⁵

Egyre tisztuló messzelátását azonban nemcsak a proletariátus jövőjét sejtető tények személyes földerítésének, hanem — mint már utaltunk rá — Marx láttató fejtegetéseinek is köszönheti. Az ő jótékony hatású közelségében tanul meg méginkább együtt élni és együtt haladni az idővel, mellette tanulja meg az egyetemes emberi haladás tág összefüggéseiben és nem a maga szubjektív életének zárt perspektívájából látni és vizsgálni a világot, e barátság fényénél világosodik meg csak igazán előtte a „nagy pártharcok osztályjellege”,⁶ amelyet leginkább — Engels által is nagyrabecsült — Die schlesischen Weber, Heine legforradalmibb költeménye bizonyít.

E vers megírásának indítékait kutatva — úgy véljük — eddig ismeretlen forrásra bukkantunk.

¹ Kortárs-barátok: *Karl Marx—Friedrich Engels*, Sur la littérature et l'art, précédée d'une introduction de Maurice Thorez et d'une étude de Jean Fréville, Paris, Éditions Sociales, 1954, Heinére vonatkozó megállapításai.

² Tudósok: *Lukács György*: Új magyar kultúráért, Heine és a 48-as forradalom ideológiai előkészítése, Bp., Szikra, 1948.

Franz Mehring: Irodalmi tanulmányok, Heine életrajza, Bp., 1950. Athenaeum.

Turóczi-Trostler József: Heinrich Heine, Versek és prózai művek, Bp., Európa, 1960, előszava.

³ Vö. *Lukács György*, id. mű, 73.

⁴ *H. Heine*: Deutschland, Caput XII, 12. és 13. str. id. sorok, H. Heines Sämtliche Werke, Hrsg. von Ernst Elster, Leipzig und Wien, Bibliographisches Institut, 1890, II. köt., 456.

⁵ Vö. *G. Duby—R. Mandrou*: Histoire de la civilisation française, Paris, Armand Colin, 1958, tome II, 189—190.

⁶ *Lukács György*, id. mű, 60.

⁷ *Turóczi-Trostler József*, id. mű, 49.

Az idevonatkozó Heine-irodalom azt tanúsítja, hogy A takácsok című Heine-vers megírásának közvetlen ihletője a peterswaldai és a langenbielai takácsok 1844. júniusi fölkelése volt. Az is ismeretes, hogy a vers születésénél ott bábáskodott Marx is; sőt, hogy az 1844-ben Sziléziában létrejött, s a politikai folklórhoz tartozó „Weberlied”-ek közül is egyik-másik hozzájárulhatott az említett vers megírásához.⁷

Ezekhez a filológiaiilag dokumentált adatokhoz sorolható ez az új is, amely az imént felsorakoztatottak mellett is döntő szerepet játszott A takácsok eszmei-gondolati és formai elrendeződésében, illetve a vers tulajdonképpen megfogalmazódásában (s talán a föntieknél filológiai szempontból érdekesebb is!).

Ez pedig egy 1831 körül — még a lyoni takácsok az év novemberi fölkelése előtt — keletkezett takácsdal, amelynek szerzője ismeretlen, és ez is — miként a paraszt- vagy munkásflorklór legszebb darabjai — a nép (pontosabban a takácsság) magáraeszmélésének és a kizsákmányolás nélküli jövőbe vetett töretlen hitének egyszerű, a népköltészetre jellemző eszközökkel való kifejezése. E dalt akkoriban Franciaország-szerte ismerték.⁸ Természetesen, térbeli és időbeli terjedése során ez is kisebb-nagyobb szöveg- és dallamváltozáson mehetett keresztül, de eszmei és formai lényegét sem a tér, sem az idő nem másíthatta meg. E dalt, esetleg többféle változatában is, az ekkor Franciaországba emigrált Heinének föltétlenül ismernie kellett; hiszen az ő Takácsok-ja a lyoni takácsdallal nemcsak eszmei, hanem könnyen kimutatható formai rokonságot, sőt egyezéseket is mutat. Ez a kézzelfogható rokonság pedig nem lehet játszi véletlen azért sem, mert a költő önmaga vall — a később Lutezia címen egybegyűjtött tudósításai közül — az 1840. április 30-án keltezett levelében arról, hogy Párizs egyik külvárosának, a Saint-Marceau negyednek ipari műhelyeit járva olyan munkásdalokat hallott énekelni, amelyeknek refrénjei a legvadabb lázadásról, nyugtalanságról tanúskodnak.⁹

Mielőtt azonban e föltevést filológiaiilag bizonyítanánk, álljon itt előbb a bizonyítás nélkül¹¹ együtt!

Pour chanter Veni Creator,
Il faut une chasuble d'or
Il faut une chasuble d'or.
Nous en tissons pour vous, gens de l'Eglise
Mais nous, pauvres canuts n'avons pas de chemises.
C'est nous les canuts
Nous sommes tout nus
Nous sommes tout nus.

Pour gouverner, il faut avoir
Manteaux ou rubans en sautoir
Manteaux ou rubans en sautoir.
Nous en tissons pour vous, grands de la terre,
Et nous, pauvres canuts, sans drap on nous enterre.
C'est nous les canuts
Nous sommes tout nus
Nous sommes tout nus.

Mais notre règne arrivera
Quand votre règne finira
Alors nous tisserons
Le linceul du vieux monde*

⁷ Vö. Engels alábbi soraival: „Das 'Weberlied' ist das Kampflied der schlesischen Weber. im Jahre 1844.”, *Karl Marx—Friedrich Engels, Über Kunst und Literatur*, hrsg. von Michail Lifschitz, Berlin, Henschel und Sohn, 1950, 243, 501.

⁸ Vö. *Jean Bruhat: Histoire du mouvement ouvrier français*, Paris, Éditions Sociales, 1952, tome I, 232.

⁹ Vö. H. Heines *Sämtliche Werke*, id. kiadás, VI. köt. 149. alábbi soraival: „... und Lieder hörte ich singen, die in der Hölle gedichtet zu sein schienen, und deren Refrains von der wildesten Aufregung zeugten.”

¹⁰ Idézi: *Jean Bruhat*, id. mű, 232—233.

¹¹ H. Heines *Sämtliche Werke*, id. kiadás, II. köt., 177—178.

* Kiemelés tőlem, P. I.

Car on entend déjà la révolte qui gronde
C'est nous les canuts
Nous n'irons plus tout nus.

Im düstern Auge keine Träne,
Sie sitzen am Webstuhl und fletschen die Zähne:
„Deutschland, wir weben dein Leichentuch,
Wir weben hinein den dreifachen Fluch —
Wir weben, wir weben!

„Ein Fluch dem Gotte, zu dem wir gebeten
In Winterskälte und Hungersnöten;
Wir haben vergebens gehofft und geharrt —
Er hat uns geäfft und gefoppt und gemarrt
Wir weben, wir weben!

„Ein Fluch dem König, dem König der Reichen,
Den unser Elend nicht konnte erweichen,
Der den letzten Groschen von uns erpreßt,
Und uns wie Hunde erschie en läßt —
Wir weben, wir weben!

„Ein Fluch dem falschen Vaterlande,
Wo nur gedeihen Schmach und Schande,
Wo jede Blume früh geknickt,
Wo Faulnis und Moder den Wurm erquickt —
Wir weben, wir weben!

„Das schiffchen fliegt, der Webstuhl kracht,
Wir weben emsig Tag und Nacht —
*Altdeutschland, wir weben dein Leichentuch,**
Wir weben hinein den dreifachen Fluch,
Wir weben, wir weben!

Az említett rokonság ezek után még szembetűnőbb. E rokonság elemző igazolása elé kíváncsoznak Turóczi-Trostler Józsefnek azon megállapításai, amelyek — Heine és a népköltészet sajátos kapcsolatára mutatva — a *Complainte des canuts* és a *Die schlesischen Weber* viszonylatában is teljesen helytállóak: „Heine a művészi tudatosság legmagasabb fokán reprodukálja a népköltészet alkotó módszerét, versszakkepleteit, de ritmikai szabadságát csupán ott, ahol a művészi hatás megköveteli. . . A népköltészet bátorítja fel arra, hogy merjen egyszerű, természetes lenni, hogy száműzzön érett lírájából minden pátozformulát . . . , hogy költőivé avassa a mindennapi élet nyelvét és ennek szokincset. De az már az ő külön jellegzetessége, hogy olyan könnyűvé, dallamossá tudja tenni ezt a nyelvet, mint hogyha hirtelenében hatályát veszítette volna a nyelvi nehézkes törvénye.”¹²

Anélkül, hogy a fenti két vers tüzetes elemzésébe fognánk, ezen a helyen csupán e művek eszmei-gondolati, szerkezeti és mondatszerinti rokonító hasonlóságaira, illetve egyezéseire; továbbá az ösztönös és a tudatos költői alkotás szembeszökő eltéréseire kívánunk utalni.

A Heine-vers — mint ahogyan Engels írja — „a poroszok 1813-as csatakiáltására céloz: „Istennel a királyért és a hazáért!”¹³ Valóban ez a hármasság jelkép határozza meg a vers egész szerkezetét, amelynek azonban mégis az első és az utolsó versszakában megfogalmazott epikus-drámai indító- és zárógondolat a fundamentuma. Ezek az epikus-drámai formált alapokon nyugszik a három strófából álló átok-sor, amely a hűbéri világrendnek tipikus szimbólumaiban való megsemmisítő elátkozása. Ez az indító- és zárógondolat ad a versnek a jelen háborzongató képsorai ellenére is megnyugtató, optimista kicsengést.

Deutschland, wir weben dein Leichentuch,
Wir weben hinein den dreifachen Fluch —
Wir weben, wir weben!

* Kiemelés tőlem, P. I.

¹² Turóczi-Trostler József, id. mű 20—21.

¹³ Marx—Engels: Művészetről, irodalomról, Bp., Szikra, 1950, 93—94.

A jelen borzalmaiból kifeszülő jövő, amelyet nemcsak várnak és majd kívárnak, de ki is munkálnak a nyomorgók, csak az 5. versszakban táruul igazán egyértelművé, és ad a versnek a jelenből a múltba és a jövőbe mutató távlatot azáltal, hogy az első strófában még „Deutschland”-nak szólított, s tulajdonképpen a következő versszakokban elátkozott isten, király, haza szimbólumok szintézise az utolsó képben — a kezdő gondolat magasabbrendű megismétlésekor — már „Altdeutschland”-dá, elhasználódott, tartalmavesztett, de formájában még létező és pusztá jelenlétével is mérgező isten-király-haza fogalomká sorvad, amelynek minde-
 nestől; mindhárom (de lényegében egyet jelentő) immár jellé fonnyadt — s a versben külön-
 külön is értelmezett —¹⁴ szimbólummal együtt a történelem ravatalán (Heine szóképével
 mondva) lesz a helye.

Altdeutschland, wir weben dein Leichentuch,
 Wir weben hinein den dreifachen Fluch,
 Wir weben, wir weben!

Íme, a csupán formális funkciót betölteni látszó versösszefűző keret hogyan válik a hangulat és az indulat előkészítése majd zárása mellett — sőt, azokkal együtt — az értelem, pontosabban: a vers uralkodó gondolatának legfőbb hordozójává; vagyis a forma látszata mellett tartalmi lényeggé, és mint ilyen: tartalomká lényegült forma, hogyan őrzi meg a többi versszakban is — igaz, töredékesen! — a fő gondolatra csupán csak refrén formájában utaló mondatdarabokban mindazt, ami a vers lényege. Ily módon, az utolsó versszakban, most már ennek a szükséztű refrénnek értelmet és érzelmet felkorbácsoló düh- és elkeseredés feszítette dinamikáját is magába foglalva, szövegezteti meg megegyezően, de ezúttal a közötte versszakokból is gazdagodva, az első strófában bemutatott, a 2., 3., 4.-ben konkrét képekben igazolt és az azokat kötő refrénben elmélyített eszmét, amely azóta is él, megráz és mozgósít.

Ugyanilyen élő, megrázó és cselekvésre mozgósító gondolatot fogalmazott meg a fentebb közölt Complainte des canuts ismeretlen szerzője is.

Persze, az ő dala már nem olyan lassú és szomorú melódiájú panasz-ének, miként Chrétien de Troyes Yvain-jébe beleszótt híres takácsdal, hanem már az öntudatra ébredt és cselekedni is bátor lyoni takácsossá (még 1830 táján is!) középkori nyomorának ösztönösen dialektikus ellentétpárookra alapozott festése után, a kizsákmányolók és kizsákmányoltak közötti kibékíthetetlen ellentét minőségi feloldásával, a takács-nyomor megszűnésébe vetett hit merész kifejezése.

Így válik e vers az első két versszakban bemutatott egyházi és világi nagyurak okozta nyomor plasztikus és egyre elevenebb dokumentálása után a harmadikban már a munkás-hatalom közeli valóságának lendületes fölvezetésével annak megteremtéséért harcba hívó politikai erővé.

Mais notre règne arrivera
 Quand votre règne finira
 Alors nous tisserons
 Le linceul du vieux monde
 Car on entend déjà la révolte qui gronde
 C'est nous les canuts
 Nous n'irons plus tout nus.

A régi világot ebben a versben is, akárcsak Heinében, az egyház és a feudális állam, — illetve az ezeket képviselő nagyurak — jelképezi azzal a különbséggel, hogy Heine, a mű-költő Takácsok-jában a jelkép összetettebb, elvontabb — mondhatnánk: filozófikusan spekulatív — azáltal, hogy az absztrakt abszolútumtól, az istentől egy viszonylag konkrétan, a királyon keresztül egy újabb, — de az absztrakt abszolútumnál vizuálisabb, tehát: — való-szerűbb elvonthoz vezet. Ugyanakkor a Complainte des canuts-ben — az ösztönösen teremtő népdalíró életszerűbb látásmódjánál fogva — a régít szimbolizáló fogalom lényegesen való-dibb, és az általánost is megőrizve különös emberekben tárgyasul (gens de l'Eglise, vagy grands de la terre).

A költői fogalom⁴ és képalkotásnak ez az egyszerre hasonló megkülönböztető volta az ihletteremtő élmény vagy alapérzés rokonságából, továbbá a népdalszerző ösztönössége és a műköltő tudatossága közötti minőségi különbségből következik. Lényegében ennek az egy-máshoz közel álló alapérzésnek ösztönös, illetve tudatos megfogalmazásából fakadó külön-bőség magyarázza a két vers szerkezeti egyezéseinek és eltéréseinek az okait is.

A fő gondolatot a Complainte szerzője is, Heine is hasonlóképpen: belső rimes, önma-gukon belül is ismétlődő és mindkét versben tartalmi funkciót is betöltő refrénnel készíti elő

¹⁴ Vö. a 2. és 3. str. első, valamint a 4. str. 2., 3., 4., sorával

(Nous sommes tout nus, Nous sommes tout nus, illette: Wir weben, wir weben!). A népi szerző a dolgok belső logikáját követve, tézis és antitézis egyidejűségét magukban hordozó parányi és mégis tág életképek józan számbavétele után jut el az önmagát kínáló tanulság megfogalmazásáig:

Mais notre règne arrivera
Quand votre règne finira.

Ettől kezdve már nemcsak megállapít, hanem osztálya nőttön-növekvő erejétől és a társadalmi mozgás irányának fölfedezésétől megtámaszkodva szárnyaló sorokban agitál. Tudatában van a takakosság történelmi küldetésének, amit a vers befejező részében lelkesülve és lelkesítve hirdet is:

Alors nous tisserons
Le linceul du vieux monde
Car on entend déjà la révolte qui gronde
C'est nous les canuts
Nous n'irons plus tout nus.

A harmadik strófa az előzőek jelent emlegető refrénjétől szabadulva, arra csak formailag utaló, de tartalmát végképpen tagadó, jövőbe pillantó sorral zárul.

A Complainte des canuts költője tehát a jelen borzalmain az első és a második versszakban végletes ellentétekben realizáló képektől fölhevülten emelkedik a harmadikban mozgást kifejező jövő idejű igéivel egy valóságos elemekből konstruált költői látomás megteremtésének agitátorává. Ezekben a sorokban az előző versszakok epikus alapja teljesen fellazul, és a dal vége már lirától fűtött vallomássá válik.

Nem véletlen, hogy Heinét is ez az emberséges jövőben való határtalan bizakodást hordozó strófa és ezen belül is — különben — az egész vers egyetlen igazán költői képe az „*Alors nous tisserons Le linceul du vieux monde*” ragadta meg olyannyira, hogy ez a Complainte-ben csupán a vers végén megjelenő kép a Die schlesischen Weber-ben Heine mondanivalóját már az első strófában bemutató és az utolsóban újra visszatérve, azt kellőképpen elmélyítő tartalmi-formai elemmé nemesedik. Így lesz a Complainte des canuts fönt idézett és Heine átvette képe a Die schlesischen Weber szerkezetét alapjában meghatározó és a vers alapgondolatát emberi közelségbe hozó tartalmi lényeggé. (A mondottakból is világosan kitűnik, hogy a Heine vers klasszikus zártságának, a gondolatok fegyelmezett elrendezésének nyitja Heine dialektikus szerkesztőművészetében, franciás racionalizmusában van.)

Ezzel el is jutottunk föltevésünk bizonyításának legfontosabb argumentumához, ahhoz a sorhoz, amelyre eddig csak módjával hivatkoztunk.

Ezúttal egyiket is, másikat is, az egészből önkényesen kiszakítva és kizárólag a már ismert hipotézis döntő igazolásaképpen állítjuk egymás mellé.

Alors nous tisserons Altdeutschland, wir weben dein Leichentuch
Le linceul du vieux monde

A két mondat közötti azonosságot nem nehéz kimutatni, hiszen mindkettőben ugyanazon képpel van dolgunk (linceul—Leichentuch). Való igaz, hogy az idézett francia verssor „vieux monde”-ját Heine a maga mondanivalójának és a vers keletkezésének — főntebb már változt — egyéb indítékainak megfelelően a Die schlesischen Weber első versszakában „Deutschland”-dal, majd az utolsó strofa imént idézett sorában meg „Altdeutschland”-dal helyettesítette, de ez a változtatás (ha mondhatjuk így: végsőfokon stílszerű) a „vieux monde” jelentéstartalmát Heine szavaiba is átmentő módosítás volt csupán; mert hiszen a „vieux monde” és az „Altdeutschland” (aszerint persze, hogy francia vagy német viszonyokra gondolunk-e) a társadalmi fejlődés különböző ritmusától más-másképpen színeződött, de alapján és lényegét tekintve rokon társadalmi tartalomnak internacionális szinonimája.

A két familiáris kapcsolatba hozott mondathoz föllelhető szórendi eltérés pedig nem olyan problematikus, hogy bővebb magyarázatra szoruljon. Éppen csak megemlítjük, hogy a Heine-vers első strófájában a „Deutschland” — mint formai elem — egyszerű megszólítás, amely az utolsóban („Altdeutschland”) már érzelmileg telítettebb lévén, fenyegetéssel is párosul.

A Complainte „vieux monde”-ja viszont — mondatbeli funkciója szerint — normális helyen álló bírtokos jelző. Az igék („nous tisserons”, „wir weben”) másidejűsége pedig az epikus és lírai szemlélet közötti különbségből adódik. Híne ugyanis látszólag szubjektív érzéseit teljesen kikapcsolva, epikus költői módszert követve, mint a jelenben folyó történesek kortárs-tanúja: megfigyeli, kiválaszt és leír. (Mindezt úgy, hogy a sorok között olvasni tudó ember képtelen észre nem venni az Altdeutschland-ot elátkozó szemfödél-szövvé takácsok szavaló-

kórusában Heine hangját is. A többes szám első személyű névmásokban és az utánuk következő — a régi világ pusztulását, s az újnak előkészítését megfogalmazó igék ragjaiban ott van ő is.)

A *Complainte des canuts* szerzője pedig az első és második versszakban folsorakoztatott ellentétes tények párhuzamba állítása után a harmadikban már sorstársai és a maga vágyálmainak közeli beteljesedése láttán az általa festett víziótól megmámorosodik, jövőbe röpítő szárnyakat kap és próféta módra jövendöl.

A tanulmány elején megjelölt szempontok szerint analizált két mű rokonvonásairól ezeket kívántuk elmondani.

Föltevésünket konkrét adatokkal igyekeztünk igazolni, s ily módon az itt felhozott bizonyítékok segítségével új és eddig ismeretlen Heine-forrásra irányíthatjuk talán a figyelmet.

A XIX. századi orosz irodalom fejlődéstörténeti kérdései

KARANCZY LÁSZLÓ

I.

Az utóbbi évek szovjet irodalomtudománya egyik főfeladatának az irodalom fejlődés történeti kérdéseinek alapos elméleti és gyakorlati kidolgozását tekinti. Az első lépést ezen az úton a Pravda 1953. június 9-i számában megjelent cikk jelentette, amely felhívta a figyelmet az irodalomtudományban mutatkozó elmaradások leküzdésére. Az azóta eltelt hét év alatt a szovjet irodalomtörténészek jelentős eredményeket értek el nemcsak az egyes írók művészi hagyatékának kutatásában, hanem az irodalom szorosabb értelemben vett *történeti* tanulmányozásában is. Az utóbbi területen felmutatott eredmények különösen azért jelentősek, mert az elmaradás is itt volt a legszembetűnőbb. Egészen a legutóbbi évekig nem állott rendelkezésre olyan átfogó tudományos igényű munka, amely az orosz irodalom történeti fejlődését nem az egyes kiemelkedő írók monografikus módszerrel történő tárgyalásán keresztül, hanem az irodalmi folyamat szélesebb felfogásában tárgyalta volna.

Hasonló tudományos munka létrehozására nemcsak a szovjet korszakban nem történt komolyabb kísérlet, hanem a forradalom előtti orosz irodalomtudománynak is ez volt talán a leggyengébb oldala. A forradalom előtti kísérletek közül legfeljebb N. Engelhardt kétkötetes orosz irodalomtörténete¹ érdemel figyelmet, de ennek tudományos voltát is kétségesse teszi egyrészt a benne végigvonuló reakciós szellem, másrészt az irodalmi folyamatnak az „évtizedek ritmusa” szerinti felosztása. Míg azonban a burzsoá irodalomtudomány tehetetlenségét a fejlődéstörténeti kérdésekben ha nem is menti, de legalább magyarázza a következetesen tudományos, történeti és materialista szemléletmód hiánya, addig a marxizmussal felvértezett szovjet irodalomtudományban a hasonló elmaradás a tudományos alapok hiányával semmiképpen sem volt menthető. Még a 20-as évek végén P. Ny. Szakulin szovjet tudós részéről történt ugyan kísérlet az „irodalmi stílusok szociológiai szintetikus módszerrel” történő áttekintésére, de ez a módszer sem volt még következetesen marxista; a kultúrtörténeti módszer hatása még erősen kísért benne s talán ezzel is magyarázható, hogy a különben nagy igényű és nagy terjedelműre tervezett munka befejezetlen maradt, nem volt, aki a szerző 1930-ban bekövetkezett halála után folytassa. Maga Szakulin a XIX. század 40-es éveinek tárgyalásáig jutott el.² 1941-ben napvilágot látott a közismert tízkötetes irodalomtörténet első kötete,³ amelynek folytatására csak a háború után kerülhetett sor. Ez a végeredményben 13 könyvből álló munka világviszonylatban is jelentős, nagy anyagot tartalmazó forrása az orosz irodalomtörténet tanulmányozásának a legrégibb időktől egészen a XIX. század végéig. Szempontjai és felépítése azonban egyrészt elavultak — különösen a régebben megjelent kötetek komparativista alapon megírott részei — másrészt nem egységesek s az egységnek ez a hiánya különösen az ún. „áttekintő” részekben érződik. Az orosz irodalom fejlődésének történeti

¹ Н. Энгельгардт, История русской литературы. Пбг. 1902—1903.

² П. Н. Сакунин, Русская литература. 1928—1929.

³ История русской литературы. Том I. М.—Л. 1941.

folyamatáról ilyen módon ez a könyv sem ad teljes képet — annak ellenére, hogy befejező kötetei alig néhány évvel ezelőtt jelentek meg.⁴

Ilyen körülmények között szükségszerű volt, hogy a Pravda említett cikkében bírált elmaradást — amely egyébként a gyakorlatban is érezette hatását, pl. az egyetemi irodalom-oktatásban — a szovjet irodalomtudomány elsősorban az irodalmi fejlődési folyamat kutatásának elmélyítésével igyekezett pótolni. A meginduló munka szervezeti alapjait a szovjet irodalomtudománynak már előbb is fennálló kollektív jellege biztosította. Még folyamatban volt a tízkötetes irodalomtörténet utolsó kötetének összeállítása, amikor megszületett egy háromkötetes irodalomtörténet létrehozásának gondolata, amelynek feladatát az jelölték meg, hogy az orosz irodalom történetét a legrégibb időktől 1917-ig az egyes írókról szóló monografikus fejezetek nélkül, az irodalom eszmei-művészi fejlődésének folyamatos figyelemmel kísérésével fogja át. Hasonló igényű munka létrehozásához természetesen nemcsak a már meglevő kollektív szervezetségre volt szükség, hanem ennek felhasználásával egész sor elméleti és módszertani kérdés előzetes kidolgozására is.

A monografikus fejezetek nélkül felépítendő orosz irodalomtörténet gondolata nem talált egyhangú helyeslésre a szovjet irodalomtörténészek között. Az 1955 áprilisában a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Világirodalmi Intézetében megrendezett vitán a résztvevők jelentős része az új módszer ellen szólt fel. Nemcsak a háromkötetes irodalomtörténet konkrét tervezetének részletfogyatékosságait bírálták, hanem magát az elvet is. Egyesek a „személytelenség kultuszát”, mások a vulgáris szociologizmus újjáéledését látták a monografikus részek nélküli irodalomtörténetben, ismét mások az egyes írók működésének a fejlődési folyamat szempontjainak megfelelő „szétaprózását” helytelenítették, vagy az volt a véleményük, hogy az ajánlott módszerrel legjobb esetben a „módszer történetét” lehet kidolgozni, nem pedig az irodalom történetét. Volt, aki a tervezet alapvető hibáját abban látta, hogy megfelelő a művészi alkotás pszichológiájának létezéséről s felhívta a figyelmet arra is, hogy nem lehet minden irodalmi jelenséget ideológiai tényezőkkel megmagyarázni. A fentieknél meglepőbbek voltak azok az ellenvetések, amelyek kétségbevonták az irodalmi fejlődés objektív törvényszerűségei tanulmányozásának lehetőségét — vagyis végső fokon az irodalomtörténet tudomány-jellegét — sőt egyáltalán ilyen törvényszerűségek létezését, legalábbis a legnagyobb írók vonatkozásában.⁵ A résztvevők többsége a tervezet mellett volt, de a vita megmutatta, hogy az új típusú irodalomtörténet megvalósításához még igen sok elméleti és módszertani kérdést kell tisztázni.

Tisztázásra várt mindenekelőtt az irodalmi fejlődés belső, specifikus, csak az irodalomra jellemző törvényszerűségeinek kérdése.⁶ A tervezet készítői egyetértettek abban, hogy a munka fővonalat a realizmus fejlődésének rajza kell hogy adja, viszont magának a realizmusnak az értelmezésében még megoszlottak a vélemények: voltak, akik a realizmust a művészi fejlődés bármely szakaszára valamilyen módon jellemző módszernek, a művészet lényegével összefüggő tendenciának tekintették, míg mások — irányzatnak, amely csak a művészi fejlődés bizonyos szakaszán jön létre. Nálunk is ismereteket azok a felfogások, amelyek, abból indulva ki, hogy csak realista mű lehet teljes értékű, tágitani igyekeznek a realizmus értelmezését, a realizmus legkülönbözőbb fajtáit jelölik meg és így fognak fel egyáltalán nem realizstikus irodalmi jelenségeket és tendenciákat is. Felmerült és jelentős tért hódított a realizmus — antirealizmus elmélete is, amelynek elméleti alapja a dialektika bizonyos törvényeinek az irodalmi fejlődésre való mechanikus és egyoldalú alkalmazása volt. Mindezek a problémák nemcsak az új típusú irodalomtörténet előkészítésével kapcsolatban merültek fel, hanem pl. a szocialista realizmus-sal kapcsolatos elméleti viták során is. A közös nevezőre jutásban jelentős szerepe volt az Izvesztyija Akagyemii Nauk SzSzSR és más folyóiratok hasábjain megrendezett vitáknak és az 1958. évi moszkvai szlavisztikai kongresszusnak. De még ezek után is sok kérdést kellett tisztázni. Nagy zavar uralkodott pl. egyszerűen terminológiai vonatkozásban is: az irodalmi irányzat, áramlat, módszer, stílus kifejezések ellentmondásos értelmezése és egymás jelenlétében való használata is sok elméleti vitára adott alkalmat.⁷

⁴ A VIII. kötet 1956-ban, a IX. kötet 1957-ben, a X. kötet 1954-ben jelent meg.

⁵ A vita ismertetése megtalálható: Известия АН СССР Отд. Литературы и языка 1955. Выпуск 4.

⁶ Az erre vonatkozó kísérletek közül jelentősebbek: Закономерности развития художественной литературы. (ИАН СССР ОЛЯ 1957. Вып. 6.); У. Р. Фохт. Внутренние закономерности историко-литературного развития (ИАН СССР ОЛЯ 1959. Вып. 2.).

⁷ Megemlíthetők a következő vitacikkek: 1. Я. Е. Эльсберг, Некоторые проблемы истории русского реализма. (ИАН СССР ОЛЯ 1956. Вып. 2.), 2. Б. Рейзов, О литературных направлениях. (Вопросы литературы 1957. № 1.), 3. Г. Н. Поспелов, О литературных направлениях. По поводу статьи Б. Г. Рейзова (Научные доклады высшей школы 1958. № 1.)

Az új típusú irodalomtörténet felépítésében a fenti általános kérdések mellett két probléma állott a középpontban: a korszakolás és az irodalmi irányzatok problémája. A két kérdés kapcsolatban van egymással, s az egyik probléma éppen az volt, mennyiben lehet érvényesíteni az irodalmi fejlődést tükröző irányzatok szempontjait a korszakolásban. A periodizáció szempontjairól viták alakultak ki mind az orosz irodalom egészére vonatkoztatva, mind pedig az egyes kisebb korszakok belső osztályozását tekintve.

Gyakorlatilag még ma is az orosz irodalom sokszázados fejlődésének négy alapvető nagy korszakra való felosztása használatos: 1. régi orosz irodalom (XI—XVII. század), 2. a XVIII. század irodalma, 3. a XIX. század irodalma, 4. a XX. század és a szovjet korszak irodalma. Ez a felosztás alátámasztható bizonyos társadalmi és kulturális fejlődési szempontokkal. A XVII. és XVIII. század között a péteri reformok nagy átalakító hatása von határt; a XIX. század egységet képez mind társadalomtörténeti vonatkozásban, mint a társadalmi-felszabadító mozgalom tudatossá érése ideje, mind pedig irodalmilag, mint az orosz irodalom történetének klasszikus korszaka; a XX. századi irodalmi fejlődés háttérre a szocializmus győzelmének előkészítése és a győzelem kívívása, amely irodalmilag a szocialista realizmus megteremtésével járt együtt. A határok tehát élesek, csak az a baj, hogy az elhatárolás szempontjai nem azonosak.

Hogy fogyatékosságai ellenére mégis mind ez ideig ez a korszakfelosztás használatos a szovjet irodalomtudományban, ez azzal magyarázható, hogy bármilyen, egységesebb szempont szerinti periodizáció gyakorlati kivitelezése csaknem megvalósíthatatlan és újabb egyoldalúságokat eredményezne. A társadalmi formák szerinti felosztás kb. így festene: 1. a feudalizmus korszakának irodalma (a XI. századtól 1861-ig), 2. a kapitalizmus korának irodalma (1861-től 1917-ig), 3. a szocializmus korának irodalma (1917-től napjainkig). Nem nehéz észrevenni, hogy ez az egyébként eléggé vulgáris szociológiai színezésű korszakolás társadalmi szempontból is mechanikus lenne, minthogy az egyes társadalmi formák elemei megtalálhatók más formációkon belül is. Az irodalom specifikus fejlődési sajátosságai pedig teljesen eliskadnának hasonló szempontok szerinti felosztásnál, amelyeknek a tárgyalási módszerre való átvitele a társadalmi fejlődés pusztá illusztrációjává egyszerűsítene az irodalmi folyamat tárgyalását. A társadalmi gondolkodás összes területeit átfogó szellemi áramlatok szintén nem esnek teljesen egybe sem a társadalom, sem pedig az irodalom sajátos fejlődési szakaszaival s a hasonló alapon történő irodalmi korszakolás különben is legfeljebb a XVIII. század végéig lenne alkalmazható, minthogy a későbbiekben a szellemi áramlatok egyre inkább bonyolódnak. Nem célravezető az irodalmi áramlatok szerinti felosztás sem, mert ritkán lehet elkülöníteni olyan időszakokat, amelyekben egy bizonyos irányzat kizárólagosan uralkodnék; ez az elv legfeljebb már előzetesen megállapított nagy korszakokon belül lenne alkalmazható.

A háromkötetes irodalomtörténet előkészítésével kapcsolatban D. D. Blagoj javaslatot tett az egész orosz irodalom történeti fejlődésének olyan felosztására, amely az orosz nép történeti életének egyes jól elkülöníthető, minőségileg újat hozó szakaszain alapulna. Eszerint: 1. az 6-orosz népközösség irodalma (XI—XIII század), 2. a nagyorosz népközösség irodalma (XIV—XVII. század), 3. orosz nemzet irodalma (a XVIII. századtól 1917-ig), 4. az orosz szocialista nemzet irodalma (1917-től napjainkig).⁸ A Blagoj-féle korszakolási javaslat nem talált helyeslésre a háromkötetes irodalomtörténet tervezetének vitáján; a fő ellenvetés az volt, hogy a felosztás a társadalmi szempontot nemzeti szemponttal helyettesíti, elhomályosítja az osztályharc szerepét az irodalom fejlődésében és nem alkalmas a sajátos irodalmi fejlődési törvényszerűségek érvényesítésére sem, minthogy — N. K. Gudzij meghatározása szerint — „az orosz társadalmi fejlődés mindezen szakaszai egyenesen és közvetlenül nem tükröződnek az irodalmi folyamaton, vagy legalábbis tükröződésük nem megfogható”. Később maga Blagoj is elállt eredeti elképzelésétől s végeredményben a háromkötetes irodalomtörténet is a hagyományos felosztáshoz igazodik.

A szovjet irodalomtudomány elmaradásának leküzdését szolgáló viták és munkálatok középpontjában a szovjet korszak és a XIX. század problémái álltak. A periodizáció kérdésében a bennünket elsősorban érdeklő XIX. századdal kapcsolatban is voltak véleményeltérések.

Az irodalomtörténetek általában egyetértettek abban, hogy a XIX. századi oroszországi társadalmi felszabadító mozgalom lenini periodizációját nem lehet mechanikusan alkalmazni az irodalmi fejlődésre, hanem olyan felosztást kell alkalmazni, amely érezteti ugyan az irodalmi folyamat társadalmi determináltságát és az irodalom társadalmi szerepét, de ugyanakkor figyelemmel van az irodalmi fejlődés sajátos törvényszerűségeire is, s a fejlődés bizonyos egységet képező nagyobb mozzanatait különíti el az egyes korszakokban. A különböző irodalomtörténeteszek által beterjesztett korszakolások még ezután is mutattak eltérése-

⁸ Д. Д. Благой, Вопросы построения истории русской литературы. (ИАН СССР ОЛЯ 1954. Вып. 5.)

ket. Az alábbiakban vázlatosan ismertetünk néhányat a vitára bocsátott, illetve a későbbiekben alkalmazott korszakolások közül.

Foht ⁹	Cejtlin ¹⁰	Blagoj ¹¹	Szokolov ¹²
I. 1790—1817	I. XIX. század elejétől 1815-ig	I. XIX. század elejétől a 10-es évek közepéig	I. 1801—1815
II. 1817—1825	II. 1816—1825	II. A 10-es évek közepétől 1825-ig	II. 1816—1825
III. 1826—1856	III. 1825—1843	III. 1826—1837	III. 1826—1842
IV. 1856—1882	IV. 1843—1855	IV. 1837—1842	
V. 1882—1902	V. 1856—1868	V. 1843—1855	
	VI. 1868—1882		
	VII. 1882-től a 90-es évek elejéig		

A táblázatból látható, hogy a legnagyobb eltérések U. R. Foht korszakolásában vannak a többi háromhoz képest, amelyek közül a Cejtliné és Szokolové gyakorlatilag teljesen egybeesik, míg Blagojé csupán annyiban különbözik tőlük, hogy az 1826-tól 1842-ig terjedő időszakot nála még további két szakaszra osztja Puskin 1837-ben bekövetkezett halála. Foht periodizációja hosszabb egységeket állít fel az irodalmi fejlődésben, arra törekedve, hogy a társadalomfelszabadító mozgalom lenini periodizációját erősebben érzékeltesse; ennek alapján lényegében a társadalmi tudatnak a szabadság-ideál formájában, az irodalmi jellegtípusok különbözőségében megnyilvánuló fejlődése főbb mozzanatait igyekszik nyomon követni az irodalmi folyamatban. Minthogy Foht elméletében több helyes meglátás mellett egy sor helytelen és erőszakolt szempont is előfordult (a forradalmi demokraták szerepének eltűlése, hegemoniájuk kiterjesztése a 60-as éveken túl, egészen 1882-ig, ezzel kapcsolatban Goncsarov, Turgenyev, Osztrovszkij „demokratikus írókká” egyszerűsítése, sőt, még Tolsztojnak is bizonyos vonatkozásokban a forradalmi demokratákkal való közelítése stb.), a XIX. századi orosz irodalom történetének felépítésére irányuló munkálatok a továbbiakban a Blagoj—Cejtlin-féle periodizációk alapján haladtak.

A fentebb vázolt elméleti kérdések és a korszakolás elveinek tisztázása elősegítette a szovjet irodalomtudomány „elmaradottságának” felszámolását. A helyzet ma már egészen más, mint néhány évvel ezelőtt. Bár a háromkötetes irodalomtörténetnek még csak a X—XVIII. századdal foglalkozó első kötete készült el,¹³ lényeges fejlődés mutatkozik a XIX. századi irodalomnak valóban történeti szempontok által irányított átfogó igényű kutatásában is. 1957-ben megjelent A. N. Szokolovnak az 1816—1842-es évek irodalmi fejlődését áttekintő munkája,¹⁴ amely alapján szolgált a legújabb egyetemi tankönyvnek az 1801-től 1842-ig terjedő korszak irodalmáról.¹⁵ Ezenkívül a pedagógiai főiskolák számára is elkészült az orosz irodalomtörténeti tankönyv első kötete, amely már a 40-es évek irodalmát is magába foglalja.¹⁶ A 40—60-as évek irodalmának új szempontú megvilágítását adja G. N. Poszpелov 1958-ban megjelent könyve,¹⁷ amely a szépirodalom és az irodalomkritika párhuzamos tárgyalásával igyekszik képet adni az irodalmi élet mozgásáról. Napvilágot látott az orosz kritika történetét a legrégibb időktől 1917-ig átfogó nagyigényű munka,¹⁸ folynak a munkálatok egyes részletkérdésekben (pl. az orosz regény történetének kidolgozására).¹⁹ A XVIII—XIX. századi el-

⁹ У. Р. Фохт, Опыт периодизации истории русской литературы эпохи критического реализма (1790—1902). (ИАН СССР ОЛЯ 1954. Вып. 6.)

¹⁰ А. Г. Цейтлин, Ленинская концепция освободительного движения и вопросы периодизации истории русской литературы XIX века. (ИАН СССР ОЛЯ 1954. Вып. 1.)

¹¹ Д. Д. Бзагой, Основные линии развития русской литературы первой половины XIX века. (ИАН СССР ОЛЯ 1954. Вып. 1.) Ez a cikk a háromkötetes irodalomtörténet eddig még meg nem jelent második kötetének bevezetése.

¹² А. Н. Соколов, История русской литературы XIX века. Том I. М. 1960.

¹³ История русской литературы в трех томах. Том I. М.—Л. 1958.

¹⁴ А. Н. Соколов, От романтизма к реализму М. 1957.

¹⁵ А. Н. Соколов, История русской литературы XIX века. Том I. М. 1960.

¹⁶ История русской литературы XIX века. Том I. М. 1960.

¹⁷ Г. Н. Поспелов, Эпоха расцвета критического реализма. М. 1958.

¹⁸ История русской критики в двух томах. М.—Л. 1958.

¹⁹ История русского романа. (Конспект) М.—Л. 1958.

beszélő költeményről szóló nagy monográfia már évekkel ezelőtt megjelent.²⁰ Mindezek alapján egyre teljesebbé válik a kép a XIX. századi orosz irodalom mozgásának, fejlődéstörténetének bonyolult folyamatáról.

Az alábbiakban ezt a folyamatot szeretnénk röviden megvilágítani — nagyrészt természetesen szintén a szovjet irodalomtudomány eredményei alapján —, különös tekintettel azokra a jelenségekre és problémákra, amelyek részletes kidolgozása és tisztázása még hátra van. Vizsgálódásaink középpontjában az irodalmi irányzatok és áramlatok összefüggései lesznek.

II.

A XIX. századi orosz irodalmi fejlődés gyökerei nemcsak a XVIII. század utolsó évtizedeinek irányzataiban, tendenciáiban és eredményeiben keresendők, hanem egészen a XVIII. század elejéig, sőt, a XVII. század végéig vezethetők vissza. Míg a régi orosz irodalom egésze legfeljebb tematikai hatással tudott lenni a XIX. századi irodalomra, s így is a közbeeső évszázadok közvetítése nélkül — gondoljunk pl. arra, hogy az „Igor-ének” csak a XVIII. század legvégén vált ismeretessé —, addig a XVII. század végén már találunk olyan irodalmi jelenségeket, amelyeket kapcsolatba lehet hozni a későbbi fejlődés egyes irányjaival.

A klasszikus orosz irodalom eszmei ihletője a társadalmi elnyomás elleni harc volt, amely, mint említettük, éppen a XIX. század folyamán vált tudatosan irányítottá és valóban társadalmivá — harccá a szó valódi értelmében. A harc azonban már korábban megindult mind a társadalmi gyakorlatban, mind pedig vele kapcsolatban, a szellemi életben. A parasztság elégedetlensége, amely nemegyszer polgárháborús, sőt forradalmi formában is kirobban, nem maradhatott hatás nélkül a társadalmi gondolkodásra, a szellemi élet különböző területeire.

I. Péter reformjaival Oroszország véglegesen bekapcsolódott az európai kultúrközösségbe, s ettől kezdve a nyugat-európai szellemi áramlatok fontos hatással voltak az orosz-társadalmi életre, társadalmi gondolkodásra és az irodalmi fejlődésre is.

A fennálló társadalmi viszonyokkal, vagy legalábbis annak bizonyos következményeivel való szembenállás már a XVII. század végének irodalmában hangot kapott. Ezzel magyarázható a szatirikus alkotások addig nem tapasztalt mértékű elszaporodása a század utolsó évtizedeiben. Tulajdonképpen tehát már ebben az időben létrejön az irodalmi tevékenység egy olyan formája — mondhatnánk módszere —, a valósághoz való viszonynak egy olyan megnyilvánulása, amelynek a XIX. század folyamán különös jelentősége lesz a haladásért vívott harcban: az életben előforduló visszasságokat kipellengérező szatíra. Nem véletlenül használtuk ezt a kifejezést: „az életben előforduló”; ebben az időben még csak egyes jelenségeket lát meg és bírál a szatíra s nem jut rajtuk keresztül a társadalmi lényeget meglátó s egyben azt tagadó következtetésekre, még objektíve sem. Az antiklerikális szatírák még a pap-ság — hivatásával össze nem egyeztethető, kicsapongó — életének bírálatára korlátozódnak; a bíraskodásban előforduló visszaéléseket kifigurázó elbeszélésekben még csak félnéken, határozatlanul merül fel a társadalmi egyenlőtlenség gondolata; a társadalmi elégtétel legélesebb formája még az, ha szegény ember túljár a gazdag eszén. Nem is a mondanivalóban van ezeknek a szatíráknak a jelentősége, hanem magában a szatíra formájának létrejöttében. Az általános érvényűség hiánya természetesen nemcsak a szemlélet és gondolkodásmód kezdetlegességével magyarázható, hanem a formák esetlegességével, primitív voltával is.

Problematiskus természetesen az is, mennyiben lehet a XVII. századi szatirikus elbeszéléseket a klasszikus orosz szatíra első láncszemének tekinteni. Az irodalmi hagyomány szerepéről, a hatások folyamatosságáról ebben az időben még csak igen óvatosan lehet beszélni. Feltehető azonban, hogy az első igazán irodalmi jelentőségű oroszországi szatíraírónak, Kantemirnek — akitől kezdetét veszi Belinszkij szerint a XVIII. századi orosz irodalomnak a lomonoszovi „ünnepélyes”, „ideális” vonalával szemben álló szatirikus áramlata — nem kerülték el a figyelmét a néhány évtizeddel előtte létrejött kéziratos szatirikus alkotások. Kár, hogy erre a problémára a szovjet kutatók nem fordítottak figyelmet; a feltevés bebizonyításával módosulna az a felfogás is, amely a kantemiri szatírákat klasszikus és nyugati mintáktól származtatja.

A kantemiri szatírákat aztán már erőltetés nélkül lehet kapcsolni a XVIII. század közepének és végének szatirikus vígjátékain, állatmeséin és elbeszélésein keresztül a XIX. századi orosz irodalom egyik legjelentősebb műfajával. Időközben azonban az orosz irodalomban egyéb vonalakon is nagy fejlődés megy végbe, amely nélkül a XIX. századi irodalmi folyamat

²⁰ A. H. Соколов, Очерки истории русской поэмы XVIII и первой половины XIX века. М. 1956.

alakulása sem magyarázható meg. Részben nyugati hatásra előbb kialakul a klasszicizmus, majd a szentimentalizmus s ezzel az orosz irodalom szerves részévé válik az összeurópai irodalmi életnek. Az orosz irodalom „európaiasodására” jellemző nemcsak a kölcsönzések és átdolgozások nagy száma, hanem az a körülmény is, hogy míg a klasszicizmus még jónéhány évtizedes késséssel jelenik meg Oroszországban, addig a szentimentalizmus — annak ellenére, hogy osztályalapja nem olyan erős, mint a klasszicizmusé — néhány év alatt meghonosodik. Számunkra most nem az „európaiasodás” ténye fontos, még nem is az, hogy az orosz irodalom fejlődése egyelőre mögötته halad az európai irodalmakénál, hanem az, hogy ettől az időtől kezdve nyílik lehetőség az orosz irodalom történeti fejlődésének irányzatokon és azok áramlatain keresztül, ezek összefonódásán és harcán keresztül, egymásból való következtésén keresztül történő vizsgálatára.

A XVIII. századi orosz irodalom történetét tárgyaló monográfiák és tankönyvek részletesen elemzik a század két legfontosabb irányzatának, a klasszicizmusnak és a szentimentalizmusnak keletkezési körülményeit, módszer- és stílusbeli sajátosságait, egymással való kapcsolatukat, de nem vonják le a végső következtetést a két irányzat jelentőségéről az irodalmi alkotómódszernek a realizmus felé való fejlődésében. Holott ez a következtetés magától adódik a két irányzat alapvető ábrázoló módszerének szembeállításából. Most nem a klasszicizmus racionalisztikus és a szentimentalizmus érzelmi-pszichológiai szemléletmódjára és valóság-ábrázoló módszerére gondolok, hanem arra a sajátágukra, amely ebből következik, s amelyből kifolyólag mindkét irányzat a realista képalkotó módszer egy-egy alapvető és egymással szoros kapcsolatban álló összetevőjét valósítja meg: a klasszicizmus az absztrakciót, a mély általánosítást, a szentimentalizmus az egyénítést, a közvetlenebbé, létszerűbbé tételt. A XVIII. század folyamán az ideális szintézis e két törekvés között nem jön létre: a klasszicista alkotások általában merevek, élettelenek maradnak, a szentimentális ábrázolásokban viszont kevés az objektív, általános érvény. Mindkét irányzat, adottságainak és tendenciáinak megfelelően, egyoldalú, de mindkettőben adva van a realisztikus, teljes értékű ábrázolásmód két legfontosabb eleme közül valamelyik. Ebben áll e két irányzat legnagyobb jelentősége a XIX. századi realizmus módszerének előkészítésében.

Nem célunk részletesen foglalkozni a XVIII. századi orosz irodalmi fejlődés sok rész-eredményével (tematikai szélesedés és demokratizálódás, műfaji gazdagodás, a verselés, a nyelv és a stílus fejlődése stb.), amelyek a két fő irányzattól természetesen nem függetlenek, s amelyek mindannyian előkészítették az irodalom klasszikussá érését a XIX. században. A hagyományos periodizáció egyik legfőbb hibája éppen az, hogy túlzottan éles határt von a XVIII. század vége és a XIX. század eleje között. Nem véletlen, hogy egyes szovjet irodalomtörténészek — pl. Foh²¹ is — 1790-nel kezdik az orosz irodalom új nagy korszakának tárgyalását és állandóan utalnak a XVIII. század végi írókra és irodalmi jelenségekre. Az orosz realizmus „előtörténetéről” beszélve, Foh hangsúlyozza egyes XVIII. századi írók eredményeit, még ha realizmusukat „didaktikus realizmus” néven el is különíti a XIX. századi nagy realizmustól.²² Kétségtelen, hogy Fonvizin „Kamasz” c. komédiája, sőt még Karamzin „Egy orosz utazó levelei” c. művének egyes részletei is sajátos „prerealista” alkotások, amelyekhez hasonlókkal a XIX. század első negyedének klasszikus alkotásai között is találkozunk (Krilov meséi, Gribojedov „Az ész bajjal jár” c. komédiája). A „prerealizmus” képét gazdagítja és egyben bonyolítja is Ragyiszev „Utazás Pétervárról Moszkvába” c. műve, amely forradalmi mondanivalójával a XVIII. századi orosz irodalom leghaladóbb alkotása, s amely jelentős hatással volt a dekabristák gondolkodásmódjára és irodalmi munkásságára. Ugyanakkor azonban Ragyiszev realizmusa empirikusabb természetű, mint pl. a Fonviziné, vagy legalábbis erősen „riportszerű”: a parasztság nyomoráról rajzolt megdöbbentő karcolataihoz elegendő volt a valóság pusztá megfigyelése, s a művészi alakító munka bennük alárendelt szerepet játszik. Ragyiszev elsősorban mint gondolkodó volt nagy s nem mint formaujító művész; eredményei realisztikusak, de a realista ábrázolásmód kidolgozásában kevesebbet tett, mint néhány, világnézetileg mérsékeltőbb kortársa; így az irodalmi fejlődésre tett hatását is szinte kizárólagosan eszmei vonatkozásban kell értékelni.

Az a tény, hogy a fentebb érintett írók „prerealisztikus” eredményeiket nem annyira saját irányzatuk keretében, mint inkább annak ellenére érték el, arra figyelmeztet, hogy a realizmus XIX. századi csiráit nem kizárólagosan a klasszicizmus és szentimentalizmus azon sajátágaiban kell keresnünk, amelyekben — egyoldalúan bár — a realista ábrázolásmód alkotóelemei jelentkeznek, hanem e két irányzattól függetlenül is. Ezt a problémát még éle-

²¹ У. Р. Фохт, Опыт периодизации русской литературы эпохи критического реализма. (ИАН СССР ОЛЯ 1954. Вып. 6.)

²² У. Р. Фохт, Развитие реализма в русской литературе XIX века. (ИАН СССР ОЛЯ 1957. № 1.)

sebbé teszi az ún. „raznocsinyec” prózáírók megjelenése a XVIII. század végén. Ezek az írók nem tartoztak szorosabban semmiféle irányzathoz. A legjelentősebbek, Csulkov, Makarov, Ljovsin csak jelentéktelen mértékben voltak kapcsolatban a szentimentalizmussal. A szentimentális írókhoz hasonlóan vonzódtak ugyan az alsóbb néprétegek ábrázolásához, de érzélgősség és hamis idealizálás nélkül. Éppen ezért művészileg legtöbbször kidolgozatlan elbeszélésekben több az életigazság, mint a szentimentalizmus hasonló témájú alkotásaiban. Az ő egyszerű „prerealizmusuknak” ha nem is nagyon mély, de a szentimentalizmusénál mindenestre mélyebb népi gyökerei vannak. Ez egyebek mellett arra is figyelmeztet, hogy a későbbi fejlődés folyamán oly fontos kategóriát képező népiség csiráit az orosz irodalomban nem feltétlenül a romantikától kezdve kell kutatni, hanem egy-két évtizeddel korábban. A XVIII. század végi raznocsinyec prózáírók munkásságára mind ez ideig nem fordítanak kellő figyelmet az orosz realizmus történeti gyökereinek kutatásában. Részletesebb elemzés kimutathatná ezeknek az íróknak a kapcsolatát a XIX. század első negyedének egy másik „prerealistájával”, a szintén naturalista és „didaktikus realista” V. T. Naresznijel, akitől nemcsak tematikai vonatkozásban és a népiség kérdésében, hanem a szatirikus módszer közösségén keresztül is egyes szálak futnak az orosz kritikai realizmus megteremtőjéig, Gogolig.

A XVIII. század végi irodalmi fejlődési állapot és a XIX. századi indulás között tehát több vonalon is van kapcsolat: a klasszicizmus és szentimentalizmus szintézisre váró eredményein, általában a szatírán, s nem véletlenül a szintén főként szatirikus formák között alkotó prerealizmuson, a prózáírók naturalisztikus realizmusán és Ragyiscev forradalmiságán keresztül. A két századot irodalmi vonatkozásban egyetlen, de annál problematikusabb tényező választja el egymástól: éppen a századfordulóra esik a romanticizmus megjelenése Oroszországban.

A romantika társadalmi gyökereinek, osztályalapjának problémája a nyugat-európai irodalmakra vonatkozólag ma már eldöntöttnek tekinthető. Nem egészen így áll a helyzet az orosz romantikával. Természetesen Oroszországban a romantika, a klasszicizmushoz és a szentimentalizmushoz hasonlóan, „köleszöszött” irányzat volt. Ez áll az orosz romantikának mind a két áramlatára: a passzív, Zsukovszkij-féle romantikára épp úgy, mint az aktív, forradalmi, dekabrista romantikára; előbbi az angol és német romantika konzervatív képviselőire épült, utóbbi elsősorban Byronra. Ugyanakkor azonban az orosz romantikát különösen sok szál kapcsolja a szentimentalizmushoz, s végig meg is őriz sok szentimentális vonást. Egyebek mellett valószínűleg ezzel magyarázható, hogy a szentimentalizmus maga is Oroszországban egészen a 30-as évekig mint önálló irodalmi irány létezett annak ellenére, hogy történeti szerepe ekkor már végképp kimerült, még epigonalkotásokat is csak egészen jelentéktelenekeket tudott létrehozni, s a realizmus már szilárd gyökeret vert. Nem lebecsülendő fontosságú a „személyi” kapcsolat az orosz szentimentalizmus és a romanticizmus között. Karamzin, az orosz szentimentalizmus feje, irodalmi munkásságának utolsó éveiben — jellemző módon bizonyos realista tendenciákkal egyidőben — már olyan elbeszéléseket ír, amelyekben a romantikus elem föléje nő a szentimentális irányulásnak. Másrészt Zsukovszkij, az orosz romantika tulajdonképpeni megteremtője, szentimentális elégiákkal kezdi költői pályafutását, s csak a 10-es évek elején tér át a romantikus balladára. Természetesen Karamzinnál a romantika még csak külföldről behozott divat volt, míg Zsukovszkijnál már szükségsszerűség, de ez a minőségileg új romantika is a szentimentalizmusból sarjadt ki. Úgy véljük, az orosz irodalomra vonatkoztatva jogosult a szentimentalizmusnak „preromantika” néven való emlegetése, s talán nem túlzunk, ha azt állítjuk, hogy a romantika Oroszországban — a külföldi hatások közrejátszása mellett — jelentékeny mértékben a szentimentalizmus belső evolúciójának eredménye. A romantika folytatta és elmélyítette a szentimentalizmusnak egyes olyan eredményeit is, amelyek fontos helyet kaptak a realizmus szemléletmódjában és alkotói módszerében (az egyénítés további hangsúlyozása, pszichológiai irányulás, a formaszabadság és a „népiség” jelszavának hangoztatása stb.).

A romantikát fordulópontnak nevezik az irodalomnak a realizmus irányában haladó fejlődésében. Blagoj példálákkal bizonyítja, hogy azoknak az íróknak a realizmusa, akik végigjárták a romantika iskoláját (Puskin, Gogol), tisztább és teljesebb lett, mint azoké, akik kikerültek ennek az irányzatnak a hatását; így korlátozódott Krilov realizmusa a mese műfajára, annak ellenére, hogy az író adottságaiból többre is futotta volna (gondoljunk remekbe szabott korai elbeszéléseire, amelyek a szentimentalizmus és a klasszicizmus egyidejű tagadásával szintén sajátos „prerealista” jelenségek²³); így őrizte meg Gribojedov realiztikus komédiája is a klasszicizmus több formai vonását. A realizmust készítette elő a romantika azokkal a pozitív tendenciáival is, amelyek, még egyszer megjegyezzük, már a szentimentalizmusra is

²³ Д. Д. Благой, Основные линии развития русской литературы первой половины XIX века. (ИАН СССР ОЛЯ 1959. I. 3.)

jellemzők voltak. Ugyanakkor azonban idealizáló és álmodozó hajlamainál, szubjektivizmusánál, a fantasztikus és a különös iránti érdeklődésénél fogva a zsuikovszkiji romantika sajátos visszalépést is jelentett a XVIII. századi spontán realiztikus törekvésekhez és eredményekhez képest. Blagoj is megjegyzi, hogy a „kivételes”, a „szokatlan” témák kiváltságossá emelése a romantikában tulajdonképpen „nem is volt nagyon messze a „magas” valóság koncepciójától, amely oly fontos szerepet játszott a klasszicizmus esztétikájában”.²⁴ A realizmus a romantikából ilyen módon nemcsak, sőt, nem annyira mint folytatás következik, hanem inkább, mint egészséges reakció. A zsuikovszkiji romantika nem szemléletmódjával, hanem főként formai eredményeivel készítette elő a puskinsi realizmust.

Bár a nemesi forradalmi mozgalom keletkezését megelőző évtized (1800—1815) a Zsuikovszkij által meghonosított passzív romantika korszaka az orosz irodalomban, ugyanebben az időben kialakul egy másik romantikus áramlat is, amelyet Batyuskov képvisel, s amely egészségesebb, érzékibb, „földibb” mivoltánál fogva közelebb áll a realizmushoz, annak ellenére, hogy bizonyos formákat a klasszicizmustól kölcsönöz. Ha Batyuskov költészetét lehet egyáltalán romantikusnak nevezni, úgy itt már a romantika sajátos „öntagadásáról” van szó, ami egyébként nem egyedülálló eset (gondoljunk pl. Hugo regényeinek ironikus hangú részleteire, vagy Heine költészetére). Hogy a batyuskovi „romantika” a szemléletmód dolgában fontosabb volt Puskin számára, mint a Zsuikovszkij-féle, erre példa a „Ruszlán és Ludmilla”, amely kétségtelenül a batyuskovi szemléletmód segítségével új gúnyt a már miszticizmusba hajló zsuikovszkiji romantikából. Költői formát Puskin Batyuskovtól épp oly mértékben tanulhatott, mint Zsuikovszkijtól. A „Ruszlán és Ludmilla” nem forradalmi romantikus alkotás, de szintén a romantika „öntagadásának” terméke.

A nemesi forradalmi mozgalom megindulásával a passzív romantika elveszti még azt a képességét is, amit U. R. Foht minden irodalmi irányzat egyik legfontosabb sajátosságának tart — azt, hogy ábrázolni tudja a kor társadalmilag meghatározott emberideálját. Az orosz romantika új áramlata határozott társadalmi, sőt konkrét politikai agitációs céllal jön létre, annak ellenére, hogy mérsékeltabb elemek is hozzácsapódnak. Ennek megfelelően méltán viseli a „dekabrista”, „forradalmi” vagy „politikai” jelzőt. Ha a század első tizenöt éve a zsuikovszkiji passzív romantika hegemoniájának ideje, úgy az 1815-től 1825-ig terjedő időszak viszont a forradalmi romantika jegyében telik el. A romantikának ez az új áramlata politikus beállítottságra folytán a romantikus elégedetlenség és elvágyódás melankoliáját új tartalommal, új célzattal tölti meg: a nemesi forradalmi mozgalom eszményeinek megfelelő emberideál keresésével, a passzív romantika spiritualista irányulását pedig társadalomkritikai színezettel helyettesíti.

A dekabrista romantika közelebb áll a realizmushoz, mint akár a zsuikovszkiji, akár a batyuskovi romantika, mert szemléletmódja az előbbinél konkrétabb, az utóbbinál társadalmibb. A dekabristák irodalmi mozgalma — politikai mozgalmuk hibáinak és korlátainak megfelelően — azért marad meg mégis teljes egészében a romantika keretein belül, mert nem eléggé következetes és konkrét nemcsak az emberideál ábrázolásában, hanem társadalom-kritikai irányulásában sem. Az elsőben nem is tehet mást, mint hogy romantikus maradjon — majd még látni fogjuk, hogy a kritikai realizmus azon áramlatai, amelyek előre akarnak mutatni, szintén nem nélkülözhetik a romantikának, mint módszernek bizonyos elemeit. A dekabrista költőknek azonban a társadalomkritikája is közvetett, áttételes, s nem az egykorú valóság konkrét ábrázolásában valósítják meg ezt, mert egyáltalán nem is ábrázolják az egykorú valóságot, hanem szinte kivétel nélkül a múltból merítik témáikat. De még ez a múlt is első-sorban az eszményeiknek megfelelő hősi oldaláról érdekli őket, s ugyanezeknek az eszményeknek megfelelően, ha kell, meg is feledkeznek a történelmi hűségéről. A társadalomkritika náluk csak olyan műfajokban nyilvánul meg, amelyek nem alkalmasak arra, hogy elősegítsék a valóságábrázolás eszközeinek fejlődését (pl. az ún. „agitációs dalokban”); az ideál tehát számukra fontosabb, mint a valóság hű ábrázolása. Így aztán a realizmusnak még olyan fokára sem jutnak el, mint eszmei elődjük, Ragyiscsev, akinél legalább található néhány mély életigazságú kép a korabeli társadalmi állapotokról. A valóságábrázolás módszereit tekintve tehát a dekabrista romantika nem sokat ad a passzív romantikához képest. Gondolkodásmódjuk haladabb, de művészi kifejezőképességük nem. Nem sokat tettek a dekabristák a művészi kifejezés nyelv-stilisztikai, tehát legkülsősebb formai eszközeinek tökéletesítésében sem.

A dekabrista korszak írói közül csak Gribojedov és Puskin jutott túl a romantikus gondolkodás- és ábrázolásmódon. Realisztikus eredményeit Gribojedov Puskitól függetlenül és a romantika közvetítése nélkül érte el, de ennek megfelelően, mint láttuk, meg is őrizte még a klasszicizmusnak több formai vonását. Puskin viszont végleg szakítani tudott minden olyan hagyománnyal, ami akadályos volt a fejlődésnek. Puskin nemcsak zseniális művész

²⁴ Uo.

volt, hanem kora társadalmi és esztétikai problémáinak mély értője is, s ennek köszönhető, hogy egymaga olyat tudott alkotni, ami egy egész nemzedék, vagy egy egész irodalmi mozgalom számára is nagy feladat lett volna.

Éppen ezért a Puskin által elvégzett korszakalkotó munka forrásainak és tényezőinek kutatása nem vezethet sikerre, ha csak a történelmi-társadalmi ráhatásokat, valamint az öt megelőző és előkészítő irodalmi fejlődés eredményeit vesszük figyelembe s kihagyjuk vizsgálódásaink köréből a puskinsi egyéniséget. Zsenialitását eleget hangsúlyozták a vele foglalkozó tanulmányok, de e zsenialitás konkrét művészi-pszichológiai elemzését nem tartják lényegesnek, vagy nem merik megkísérelni, mert félnek a szubjektívizmus veszélyétől. Ez a veszély azonban csak abban az esetben áll fenn, ha az egyéniség elemzése kizárólagos s nem társul a külső tényezők jelentőségüknek megfelelő értékelésével.

A puskinsi egyéniségnek egyetlen oldalával foglalkoznak részletesen a legújabb kutatók is: a költő forradalmiságának kérdésével, vagyis egy ideológiai, politikai természetű problémával. Itt nem kívánunk részletesen foglalkozni a kérdéssel, nem túlozzak-e egyes kutatók Puskin forradalmár voltát azáltal, hogy túlzott jelentőséget tulajdonítanak nemcsak a dekabristák, hanem még Ragyiscev hatásának is a költő világnézetének alakulásában²⁵. Puskin 1825 utáni politikai magatartásának tárgyalásánál pedig egyszerűen elhallgatnak bizonyos életrajzi tényeket, sőt egyes műveket is, míg másokat egészen egyoldalúan világítanak meg.²⁶ Fejlődéstörténeti szempontból Puskinnak a forradalomhoz való viszonya 1825 előtt vagy után tizedrangú fontosságú. Puskin nagy történelmi érdeme, a realizmus létrehozása és megszilárdítása az orosz irodalomban, aligha hozható közvetlen kapcsolatba a forradalomhoz való viszonyával; legalábbis az eddigi erre irányuló kísérletek nem meggyőzőek. A realizmus következetes megvalósításában nem a forradalmár Puskiné volt a döntő szó — ha egyáltalán lehet ezt a kifejezést használni —, hanem a művész Puskiné, aki helyesen tudta látni és értékelni az orosz realizmus addigi eredményeit s a többi irodalmi irányzatok fogyatékosságait, és tovább tudott lépni mind a kettőn.

Ezt a nézetünket látszik alátámasztani az a tény is, hogy a puskinsi realizmus fejlődésének egyenes vonalú folyamatát nem zavarta meg az 1825 utáni társadalmi és politikai helyzet. Az „Anyegin” első fejezeteivel és a „Borisz Godunov”-val Puskin már 1825 előtt határozottan a realizmus útjára lép, megvalósítja a valóság objektív szemléletű és a módszer részleteiben is hű ábrázolását, éspedig mind kora, mind a történelmi múlt rajzában. E két művével az orosz irodalom először a történelemben megelőzte a nyugat-európai irodalmi fejlődést, mind a szemléletmód, mind pedig az ábrázolási eszközök tekintetében. Az 1830-ban befejezett „Anyegin” magában véve klasszikus mű lett, de nem egyetlen és minden lehetőséget tartalmazó forma a realista ábrázolás számára. Puskin folytatta a realiztikus ábrázoló eszközök és formák keresését. Ennek folyamán művészetében egyre nagyobb tért hódít a próza, mint a valóság objektív realiztikus tükrözésének legmegfelelőbb formája. Prózai alkotásaiban nem érte el ugyan az „Anyegin”, „enciklopédikus” szélességét, de mindvégig következetes realizmusával itt is nélkülözhetetlen példákat szolgáltatott utódai — közvetlenül elsősorban Gogol — számára.

Első elbeszéléseit Gogol még a 20-as évek végén, tehát a puskinsi próza hatásától függetlenül írta, ezek azonban még alapvetően romantikus jellegűek voltak. Későbbi, a 30-as években írott és már realiztikus elbeszéléseiben jelentős szerepe volt már a puskinsi próza hatásának általában és a puskinsi realizmus módszerbeli vívmányainak különösen. Az a kérdés azonban, hogy melyiküknek volt nagyobb szerepe az orosz realizmus kritikai realizmussá érelésében, még nem tekinthető teljesen eldöntöttnek.

A szovjet irodalomtudósok többsége ma azon a véleményen van, hogy az orosz realizmus mindig kritikai realizmus volt;²⁷ így az volt az első teljesértékű realizmus is, a Puskiné. Gogol szerepe az átvétel és a továbbfejlesztés volt. Gorkij már a XVIII. század egyik „prerealistáját”, vagy „didaktikus realistáját”, Fonvizint az egyik első orosz kritikai realista névezte, s nem alaptalanul. Ha azonban a vizsgálódásokat a Puskinnal kezdődő teljes értékű realizmusra korlátozzuk, mégis szükségesnek látszik különbséget tenni Puskin és Gogol realizmusa között. Puskin műveiben a tulajdonképpeni társadalomkritikai elem és a szatíra nem foglal el mennyiségileg döntő helyet. Dobroljubov ezt annak idején úgy fejezte ki, hogy „Puskin kevésbé háborítják fel a világban tapasztalható tökéletlenségek”. A valósághoz való kritikai viszony megvolt Puskinnál, de ez nem hatotta át az ábrázolás formáit, nem befolyá-

²⁵ Hasonló túlzások találhatók pl. D. D. Blagoj Puskinnal foglalkozó munkáiban. (Д. Д. Благой, Творческий путь Пушкина. М.—Л. 1953.)

²⁶ A már említett, 1960-as kiadású egyetemi tankönyvre gondolok, amelynek Puskinról szóló fejezetét szintén D. D. Blagoj írta.

²⁷ Ennek a nézetnek ad kifejezést J. J. Elszberg és U. R. Foht a már említett cikkekben.

solta lényegesen témaválasztását, nem foglalt el központi helyet műveinek mondanivalójában, nem vált módszere lényegévé. Puskinnál a kritikai realizmusnak csak egyes elemei voltak meg, amelyeket még tendenciának sem mernénk nevezni. Mindez azzal magyarázható, hogy szemléletmódjában a társadalmi tényező még nem játszott döntő szerepet; nála még a „kisember” is, ha lehet, bojárak utódja.

Amit a fenti összefüggésben — és csakis a fenti összefüggésben — hiányoltunk Puskin realizmusából, megtalálható és központi jelentőséget nyer a Gogolében. Mennyivel társadalmibb jelentőségű a kisember tragédiája Gogol „Köpeny”-ében, mint Puskin „Postamester”-ében! Puskin realizmusa, ha szabad ezt a kifejezést használni, „egyszerűen” realizmus — életigazságához nem férhet kétség —, míg a Gogolé határozott irányulási, széles, a módszer lényegét átható, az ábrázolás formáira kisugárzó kritikai realizmus a szó szoros értelmében. Gogol természetesen nem nélkülözhetette a puskinsi realizmus tapasztalatait — amint ahogyan nem nélkülözhetette egyetlen más orosz klasszikus sem —, de a társadalombírálat központivá tétele, a kritikai realizmus létrehozása az ő érdeme. Ezért jelent Gogol művészete új korszakot az orosz irodalom fejlődésében annak ellenére, hogy legfontosabb műveit — a „Holt lelkek” kivételével — még Puskin életében alkotta. Köztudomású, hogy Belinszkij Puskin prózáját verses műveinél alacsonyabbra értékelte; ez feltehetően szintén azzal magyarázható, hogy Gogol sokkal szélesebb igényű kritikai realista prózáját látta maga előtt, amelynek társadalmi szerepe is hasonlíthatatlanul nagyobb volt. Gogol jelentőségének megállapításánál is ki szokták emelni az irodalom tematikai demokratizálásában felmutatott érdemeit; itt azonban nem a témán van a hangsúly, hanem azon, hogy az új téma új társadalmi szempontokat, kritikai szempontokat is jelentett Gogol számára.

A 30-as évek irodalmi élete az irányzatok és áramlatok tarkasága folytán igen bonyolult képet mutat. Bár a klasszicizmus és a szentimentalizmus mint önálló irodalmi irányzatok ebben az időben már megszűnnek létezni, a puskinsi realizmus és a gogoli kritikai realizmus mellett, sőt azok ellenére, a romantikus és ál realista áramlatoknak olyan szövevénye jelenik meg, amelynek áttekintése mindig komoly nehézségeket okozott az irodalomtörténészeknek. Bizonyos mértékig helytálló az az elv, hogy az irodalom fejlődéstörténete elsősorban az irodalmi „értékek” története kell, hogy legyen; ugyanakkor azonban egyrészt az igaz értékeket csak a „hamis” értékekkel való harcukon keresztül lehet történetileg megérteni, másrészt a legnagyobb értékek nemritkán az irodalom ún. „aprómunkásainak”, vagyis a másod- és harmadrangú íróknak esetleg feledésbe is merülő eredményeitől függetlenül jönnek létre; a nagy klasszikus író elődje korántsem mindig egy másik klasszikus író, különösen az irodalmi fejlődésnek viszonylagosan kezdeti fokain. A 30-as évek fejlődéstörténeti problémáit mindezek a szempontok tovább bonyolítják.

Bár a puskinsi realizmust és a gogoli kritikai realizmust a 30-as években még nem értékelték meg érdemük szerint, sőt a reakciós irodalmárok gyakran támadták is őket, sokan a konzervatív írók közül is belátták bizonyos realisztikus, sőt felszínesen kritikai jellegű irányulás szükségességét. Így jön létre a 30-as években pl. Bulgarin és Szenkovszkij csakis idézőjelben emlegethető hamis eszmeiségű, didaktikus, naturalisztikus „realizmusa”. Valamivel közelebb állnak a realizmushoz egyes nem nemesi származású prózaírók (Polevoj, Pogogyin, Pavlov); Kolcov költészete az irodalom népiségének fejlődésében játszik fontos szerepet, bár lírája a társadalmi mondanivalót még nélkülözi. Különösen nagy méreteket ölt azonban a 30-as években a romantika reneszánsza. Ennek társadalmi oka már tisztázott kérdés. A romantika reakciós áramlatai (Kukolnyik, Zagoszkín) egészen egyszerűen kormányérdekeket, a reakciós politikai irányzattal összefüggő érdekeket szolgálnak ki művészi-ideológiai síkon; enyhébben reakciós passzív áramlata (Benegyiktov) az igazi problémáktól való menekülés terméke. Felújulnak a romantika haladóbb, aktív áramlatai is, minthogy a haladó gondolkodású íróknak a valóság nem nyújt lehetőséget arra, hogy az élet fennálló formáiból kiindulva a realizmus eszközeivel pozitív programot adjanak. Ez indokolja a dekabrista romantika további létezését és a Lermontovi romantika kialakulását. A dekabrista romantika nem az már, ami 1825 előtt volt: forradalmi eszmeisége talaját veszítette, vagy teljesen háttérbe szorult, formailag epigonizmusbá süllyedt (Marlinszkij). A romantika legértékesebb ágát Lermontov képviseli, aki eszmeileg sok tekintetben a dekabristák tanítványa, de közvetlenül elsősorban Puskinra épít, az ő művészi eredményeit bővíti, fejleszti tovább.

Lermontov romanticizmusát szintén forradalmi romantikának szokták nevezni, bár ennek a kifejezésnek rá vonatkoztatva, a társadalmi körülményeket figyelembe véve, nem sok tartalma van. Kétségtelen viszont, hogy sajátzerű „kritikai” romanticizmus ez, amelyben a társadalombírálat élesebben és konkrétábban jelentkezik, mint a romantika bármelyik más áramlatában. A romantika eszközeivel bíráló irodalmi alkotás, ha ábrázolásmódját tekintve nem is, de mondanivalójában annál inkább a kritikai realizmus felé mutat s gyakorlatilag abba is torkollik. Az átmenetet Lermontovnál a realizmus és a romantika sajátos keveredését mutató „Álarcosbál” jelenti, a „Ligovszkaja hercegnő” c. befejezetlenül maradt regény pedig a

külőségeket tekintve legalább olyan józan, mérsékelt, „romantikátlan” alkotás, mint a „Korunk hőse”, csak kisebb igényű. A „Korunk hőseben” kulminál a lermontovi alkotóerő s egyben itt lép közvetlenül érintkezésbe a kritikai realizmussal. Lermontov számára azonban különösen jó iskola volt a romantika is, amelyhez egyes alkotásaiban mindvégig hű maradt. A romantika szubjektív, önelemző irányulásából nőtt ki nála az a pszichologizmus, amely Puskinnál még éppúgy alárendelt szerepet játszott, mint a kritikai irányulás, s amely később az orosz kritikai realizmusnak szerves alkotórésze lett. Sajátos, epizodikus felépítettsége ellenére a „Korunk hőse” az első kritikai realista szociálpszichológiai regény az orosz irodalomban.

A 40-es évek elejéig Oroszországban ilyen módon létrejön a kritikai realizmus, a következő írónemzedék irányzata. A század első négy évtizede így a fejlődés s különösen az irányzatok fejlődése szempontjából még alapvetésnek nevezhető; minthogy azonban ennek folyamán az irodalom máris klasszikus alkotásokat hoz létre, nemcsak a szemléletmód tekintetében végzett alapos munkát, hanem a formák kialakítása területén is. Lényegében létrehozta mindazokat a formákat, kifejező eszközöket, műfajokat (pszichologizmus, a részletek kidolgozásának módszerei, a szociálpszichológiai regény stb.), amelyek felhasználásával a későbbi évtizedek írói alkottak. A 40-es évek elejével a klasszikus orosz irodalom, a nagy orosz realizmus fejlődésének első, alapvető korszaka zárul le.

Ha a 40-es évekig az orosz irodalom eszmei-művészi fejlődése az egyes, különálló irányzatok harcán és kölcsönhatásán keresztül haladt, úgy a továbbiakban egyetlen nagy irányzat, a kritikai realizmus saját evolúciója, belső differenciálódása, különböző áramlataiban elért eszmei-tematikai gazdagodása fogja jelenteni a fejlődés fő vonalát. A fejlődésben természetesen különös szerep jut a társadalom mozgásának, elsősorban a raznoacsinyec forradalmárok felépítésének, ami az orosz társadalomfelszabadító mozgalom második szakaszának kezdetét jelenti. Ebben a második nagy korszakban, amely tartamát tekintve nem nagyobb az elsőnél, több klasszikus, világirodalmi jelentőségű alkotás fog létrejönni, mint az elsőben.

A negyvenes évek elején az orosz irodalomban sajátos nemzedékváltás is végbemegy: az első korszak írói vagy meghalnak (Puskin, Lermontov), vagy lényegében befejezik irodalmi tevékenységüket (Gogol). Helyettük új írónemzedék lép fel s ez a nemzedék uralja az irodalmi életet egészen a 80-as évekig, sőt az 50-es évek elején megjelenő Tolsztoj személyében még jóval tovább is. A XIX. századi orosz irodalmi fejlődés második szakaszának legfontosabb eredményei tehát jórészt egyetlen írónemzedék érdeme, csak a 80-as években fellépő Csehov és Korolenko, majd Gorkij működése tekinthető ismét új nemzedék ügyének. A 40-es években fellépő írók többsége egyrészt Puskin, Gogol és Lermontov realisztikus eredményeire támaszkodik ugyan, másrészt azonban művészi útjukat még mint romantikusok kezdik. Jellemző azonban, hogy két író, Osztrovszkij és Tolsztoj a művészi fejlődés romantikus fázisát már kihagyja s mindjárt mint realista jelenik meg az irodalmi életben. A romantika, mint önálló irodalmi irányzat, lényegében már a 40-es években megszűnik létezni.

Az orosz kritikai realizmus fejlődésében a 40-es évektől kezdve a következő fázisokat lehet megkülönböztetni:

1. A „naturalis iskola” első szakasza. Itt még művészileg nem jelentős, főleg karcolatszerű alkotások jönnek létre, amelyek minden vonatkozásban mögötte maradnak Gogol és Lermontov prózái műveinek. Ebben a korszakban szintén az irodalom aprómunkásainak fontos szerepét láthatjuk, bár közülük néhányan később az irodalom élvonalába kerülnek. Ennek az iskolának különösen az irodalom tematikai demokratizálásában van fontos szerepe, valamint a „környezet” szerepének kidomborításában az emberábrázolásnál. Ezt a „környezetet” később egyes írók, mint konkrét társadalmi, sőt, osztályhelyzetet fogják majd fel. A naturalis iskola történetének ez az első szakasza megközelítőleg a 40-es évek első felét fogja át.

2. A naturalis iskola második szakasza — a 40-es évek második fele. A karcolatot itt már művészileg kerekébb, igényesebb alkotások váltják fel, szociálpszichológiai elbeszélések és regények. Fejlődéstörténeti szempontból ezek közül különösen jelentős Dosztojevszkij „Szegény emberek” c. elbeszélése, mint a pszichológiai elemzés új eredménye az irodalomban, valamint Hercen „Ki a bűnös?” és Goncsarov „Hétköznapi történet” c. regénye — két fontos határkő a szociálpszichológiai regény fejlődésében.

A próza már az orosz kritikai realizmus első fejlődési szakaszának is legfontosabb területe volt, de a 40-es évekig még csak az orosz regény „előtörténetéről” beszélhetünk. Az orosz realista regény kiindulópontjának az „Anyegin”-t tekintik, holott a verses forma, meg a romantikára visszavezethető lírai és elmélkedő elemek, amelyeknek a mű „enciklopédikus” jellegében legalább akkora szerepe van, mint az epikus, regényszerű magnak, nagyon is viszonylagossá teszik a mű regényjellegét. Puskin legjelentősebb és legnagyobb terjedelmű prózái alkotása, a „Kapitány lánya” inkább hosszabb elbeszélések, kisregények, „poveszty”-nek nevezhető, mint klasszikus értelemben vett regénynek. A „Korunk hőse”-ben és a „Holt lelkek”-ben az epizodikus vagy keretes felépítettség teszi kérdéssé a regényjelleget. Egyes

romantikus prózaírók a 30-as években (Zagoszkin, Lazsecsnyikov) tulajdonképpen közelebb álltak a regény formájához, mint az ebben az időben alkotó klasszikusok. Zagoszkin és Lazsecsnyikov történelmi regényei azonban kívül álltak a realizmus fejlődési vonalán, s a szovjet irodalomtudomány jelenlegi álláspontja szerint formai vonatkozásban sem sokat adtak a fejlődés számára.

A „Hétköznapi történet” és a „Ki a bűnös?” már a szó szorosabb értelmében vett szociálpszichológiai regények, amelyekben az epizodikus felépítés egyes maradványai már feloldódnak a szerzőknek abban a törekvésében, hogy a főhős, vagy a főhősök által képviselt probléma egységét egységes cselekményen keresztül fejazzék ki. A naturális iskola e második fejlődési szakaszán ilyen módon már csaknem végleges formát nyer az orosz kritikai realizmus legfontosabb műfaja, a szociálpszichológiai regény.

3. Az 50-es évektől kezdve az orosz kritikai realizmus új fejlődési szakaszáról lehet beszélni. Ettől az időtől kezdve jönnek létre a világirodalmi jelentőségű nagy regények. Eszmei-politikai szempontból különböző áramlatok alakulnak ki (konzervatív és liberális nemesi irodalom, demokratikus és forradalmi demokratikus áramlat, narodnyik próza stb.), de az egyes írók világnézeti színvallása éppen a kritikai realizmus objektív valóságigénye következtében nincsen döntő hatással művészi teljesítményeikre, legfeljebb témaválasztásukat és műveik szubjektív mondanivalóját befolyásolja.

A háromkötetes irodalomtörténet vitája folyamán felvetődött az a probléma, mekkora helyet foglalhat el az irodalom fejlődéstörténetével foglalkozó műben az irodalomkritika és esztétika tárgyalása. Az irodalmi gyakorlat fejlődésében talán egyetlen más nemzetnél sincs oly nagy szerepe a kritikának és esztétikának, mint az oroszánál. A szépirodalom e kísérőjelenéseinek az oroszországi társadalmi körülmények között csaknem ugyanolyan fontos politikai jelentősége volt, mint magának az irodalmi gyakorlatnak. Rendkívül fontos funkciót töltöttek be azonban magának az irodalomnak a fejlődésében is. Puskin, Gogol, Lermontov eredményei Belinszkij lényegre rámutató, általánosító értékelései nélkül aligha válhattak volna olyan gyorsan az irodalmi fejlődés, a kritikai realizmus elterjedésének és megizmosodásának forrásává. Csaknem hasonló jelentőségű szerepet töltött be az 50-es, 60-as években a második forradalmi demokrata nemzedék, elsősorban Csernisevszkij és Dobroljubov elméleti és kritikai művei, amelyek Belinszkij módszerére támaszkodva egyrészt az irodalom alapvető kérdéseit, a valósághoz való viszonyát, a kritikai realizmus szükségyszerűségét tisztázták, másrészt az irodalmi termelés egészéből helyes érzékkel válogatták ki azokat a műveket, amelyek a fejlődés legjárhatóbb és társadalmilag legjelentősebb útján haladtak s így példaképpül szolgáltak az irodalom további előrehaladásához. A forradalmi demokraták irodalomelmélete és irodalomkritikája, mint a kor legmagasabb színvonalú „irodalomtudománya”, hatott nemcsak a hozzájuk eszmeileg közelálló írókra, hanem a mérsékeltébb politikai nézeteket valló írókra is. A szépirodalom és a kritika kapcsolatának megvilágítása fontos helyet foglal el a legújabb kiadású irodalomtörténetekben is, sőt, Poszpelov fentebb említett könyvében a módszer egyik alapját képezi. Feltehető, hogy a háromkötetes irodalomtörténet közeljövőben megjelenő második és harmadik kötete szintén megfelelő súlyt fog fektetni e kapcsolatok kimutatására.

Bonyolultabbnak látszik az a kérdés, milyen helyet foglal el a 60-as évek demokratikus és különösen forradalmi demokratikus íróinak szépirodalmi tevékenysége az irodalmi folyamatban, s milyen a viszonyuk a kritikai realizmushoz. Azt a felfogást, amely a forradalmi demokratikus irodalmat szinte egyértelműen kirekeszti a kritikai realizmusból, már évekkel ezelőtt megcáfolták.²⁸ Egyes forradalmi demokrata írókkal nem is lehet ezen a téren semmilyen probléma. Nyekraszov ugyan, azáltal, hogy nemcsak a népköltészeti stílust viszi be műveibe, hanem a népi gondolkodásmód objektívvált formáját is, valóban sajátos áramlatot képvisel még a demokratikus irodalmon belül is. Ugyanakkor azonban ezzel a népi szemléletmóddal a jobbágyrendszernek, majd a burzsoá-kapitalista rendnek olyan éles és határozott kritikáját adja, amellyel csak a kései Tolsztoj kritikai realizmusának ereje és könyörtelensége mérhető össze. Nem lehet kétséges Szaltikov-Scedrin kritikai realista volta sem, éspedig nemcsak nagy regényében, hanem éppen a szatíra sarkító és felnagyító eszközeit felhasználó elbeszéléseiben, sőt, bizonyos áttételekben meséiben sem. Az érintett vonatkozásban egyedül Csernisevszkij-nél lehetnek problémák. „Mit tegyünk?” c. regényében valóban nem a valóságábrázoláson van a hangsúly, hanem a forradalmi demokratikus társadalmi és emberideál megformálásán, amelyben a művészség is csak a segédeszköz szerepét tölti be. Regénye így valóban nagyrészt utópisztikussá válik, s az utópia nehezen fér össze a realizmus olyan értelmezésével, amelyet

²⁸ Hasonló álláspontot fejtett ki I. M. Lavreckij (И. М. Лавре́цкий, Эстетика революционно-демократического реализма, Сборник «Вопросы теории литературы». М. 1950.); ezt a nézetet bírálja J. J. Elszberg (Я. Е. Эльсберг, Об одном ошибочном противопоставлении.) «Лит. Газ.» 1950 115); hozzá csatlakozik Foht is.

a nagy orosz írók művészetéből vezettünk le. A csernisevskij módszer tendenciája tehát valóban nem jellemző a kritikai realizmusra. Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy Csernisevskij utópisztikus publicisztikai regényében — különösen annak első részében — sok olyan konkrét, gyakran szatirikusan árnyalt ábrázolást találunk a korabeli társadalmi, erkölcsi viszonyokról, sok olyan remekül megalkotott típust, pszichológiailag is kifogástalanul kidolgozott jellemet és helyzetet, amelyek bármelyik kritikai realistának dicséretére válnának. „Prologus” c. regénye pedig éppen a reform idején kialakult politikai helyzet hihetetlenül pontos és konkrét ábrázolásával válik vitathatatlanul kritikai realista alkotássá, annyiival is inkább, minthogy itt már a forradalmi mondanivaló is feloldódik az ábrázolás formáiban.

Az orosz kritikai realizmus fejlődéstörténete s különösen a 40-es évek után kialakult áramlatainak problematikája egyelőre még gyengén kidolgozott kérdés. Az e téren mutatkozó hiányosságok felszámolására tesz kísérletet — egyes korábbi megállapítások felhasználásával — U. R. Foht egyik 1957-ben megjelent cikkében.²⁹ Foht három fő áramlatot különböztet meg az orosz kritikai realizmus egész XIX. századi folyamatában: pszichológiai, szociális és romantikus realizmust.

A *pszichológiai* realizmus főbb sajátosságai Foht szerint a következők: a jellemek rendszere nem szociális, hanem pszichológiai ismérvek alapján épül fel; a pszichológiai mint a szociális megjelenési formája szerepel; a társadalmi ellentmondások pszichológiai konfliktusokon keresztül jutnak kifejezésre. Központi műfaja a szociálpszichológiai regény. Ez az orosz kritikai realizmusnak mennyiségileg és eredményeiben is legnagyobb áramlata; Foht idesorolja Puskin, Lermontovot, Gogolt, Goncsarovot, Turgenyevet, Osztrovskijt, Tolsztojt, (eszmei fordulatáig), Dosztojevskijt, Csehovot, a századforduló írói közül pedig Vereszajevet, Bunyint, Kuprint és Andrejevét.

A *szociális* realizmus jellemző vonásai: egyenesvonalúbb politikai irányulás, egyes esetekben határozott politikai, sőt forradalmi propaganda; a jellemeknek konkrét társadalmi gyakorlatukban való ábrázolása; nemcsak a már létező és jellemző tipizálása, hanem a kialakulóban levő is; a nép problémájának jelentős szerepe. Műfajilag erre az áramlatra nem annyira a regény jellemző, mint inkább a félig irodalmi, félig publicisztikai jellegű karcolat. Ezt az áramlatot, amelynek keletkezését Foht a 40-es évek elejére teszi (natürális iskola), olyan írók alkotják, mint a natürális iskola egyes képviselői, a forradalmi demokrata és a narodnyik írók, valamint Tolsztoj (eszmei fordulata után).

Végül a *romantikus* realizmust Foht a realizmus és a romantika sajátos szintézisének tekinti, amelyben a nép iránti érdeklődés az alakulóban levő iránti figyelemmel párosul, de a szociális realizmusra jellemző nyílt tendenciozitás nélkül. Műfajilag ez az áramlat szintén a kisebb formákat kedveli. Bizonyos értelemben közel áll a szocialista realizmushoz, sőt, úgy is felfogható, mint annak előkészítése. Ez az áramlat a 80-as években jön létre s beletartozik Garsin, Korolenko és a fiatal Gorkij.

Foht érdekes felosztásának nem nehéz megtalálni a gyenge pontjait, amelyekre részben ő maga is utal. Sok zavarra adhat okot a pszichológiai realizmus áramlatnak való felfogása. Foht ugyan igyekszik ezt pontosan körülhatárolni, és nem azonosítja a pszichológiai mélységigény fogalmával, de gyakorlatilag mégis számolnunk kell azzal a ténnyel, hogy a pszichológiai irányulást eddig az egész orosz kritikai realizmus egyik legfontosabb alkotóelemének tekintettük, amely Gogolnál vagy Turgenyevnél épűgy megtalálható, mint a 60-as évek demokratikus és forradalmi íróinál vagy a „romantikus” realista Garsinnál. Másrészt a pszichológiai realizmus Foht által megjelölt ismérvei Puskinra épp oly kevésbé alkalmazhatók még, mint a kritikai realizmus jegyei általában; ha a Foht-féle kategorizálás elméletileg helytálló is lenne, fejlődéstörténeti szempontból sok egyszerűsítéshez vezetne, mert nem számol pl. Lermontov jelentőségével a pszichológiai ábrázolás megalapozásában.

A „romantikus realizmus” kifejezés Korolenkóra és a fiatal Gorkijra még alkalmazható, Garsinra már kevésbé; ez az író inkább a századforduló „pszichológiai” realistáihoz áll közel. Legegységesebb még a „szociális” realizmus áramlata, de itt is figyelemmel kell lennünk arra, hogy a „tendenciozitás” jellemző szinte az egész orosz irodalomra, s ha a natürális iskola képviselőit ehhez az áramlathoz soroljuk, ide tartozónak kell vennünk mesterüket, Gogolt is. Az is hibája a felosztásnak, hogy a főként szociális ismérvek alapján felállított kategóriákba világnézetileg annyira ellentétes írók kerülnek egymás mellé, mint pl. a forradalmi demokrata és Tolsztoj.

Az irodalmi gyakorlatban és a fejlődés folyamatában ezek a kategóriák tehát állandóan több ponton is metszik egymást. Foht felosztása a gyakorlatban csak akkor használható, ha

²⁹ У. Р. Фохт, Развитие реализма в русской литературе XIX века. (ИАН СССР ОЛПЯ 1957. № 1.)

az egyes csoportokat nem áramlatoknak fogjuk fel, hanem tendenciáknak, amelyek kisebb vagy nagyobb mértékben, ilyen vagy olyan formában jellemzők az egész XIX. századi orosz kritikai realizmusra. Ebben az értelemben a pszichológiai realizmus az egész klasszikus orosz irodalomra jellemző irányulás lesz, a szociális és a romantikus realizmus pedig olyan tendenciák, amelyeknek különösen fontos szerepük lesz a szocialista realizmus létrejöttében.

A XIX. századi orosz irodalomnak a 40-es évekkel kezdődő második fejlődési szakaszában egyetlen olyan csoport volt, amely kívül esett a kritikai realizmuson: a l'art pour l'art költészet, amelynek legjelentősebb képviselői Tyutsev, Fet, Majkov és A. K. Tolsztoj. Eszmei-politikai kérdések iránt ezek a költők az esetek többségében közömbösek, így többnyire reakciós világszemléletük általában szintén nem tükröződik közvetlenül alkotásaikban; de hiányzik belőlük az orosz irodalom fővonalára jellemző társadalmi felelősségérzet is, ez legfeljebb a hazafias témák felvetésében jelentkezik, egyébként fő területük a szerelmi és természeti líra, helyenként — főleg Tyutsevnél — erős filozofikus színeződéssel. A költészet formai tökéletesítésében azonban ezeknek a költőknek is pozitív szerepük van. Eppen verselési és stilisztikai erőneik, valamint pszichológiai mélységük és filozofikus irányulásuk miatt ma is népszerűek. Fejlődéstörténeti szerepük azonban nem a legpozitívabb, minthogy ők szolgálnak összekötő kapocsul a századeleji passzív romantika és a századvégi dekadencia között. A „tisztá” költészet az egyetlen olyan áramlat a század második felének irodalmában, amelyet a romantika kései folytatásának lehet tekinteni. A l'art pour l'art létezése nem zavarta, nem befolyásolta az orosz irodalom fővonalának haladói tartalmát, s így hosszú ideig nem jelentett veszélyt az irodalmi fejlődésre. A helyzet csak a 80-as években változott meg, amikor az orosz irodalomban felütötte fejét a dekadencia, vagyis annak első formája, a szimbolizmus.

A XIX. századi orosz dekadenciáról egyelőre még nincs átfogó tudományos monográfia. A legmegbízhatóbb forrás még mindig a tízkötetes irodalomtörténet utolsó kötete E. Volkovnak a századforduló irodalmát tárgyaló könyve.³⁰ A kérdés részletesebb kidolgozása azért lenne fontos, mert a dekadencia lappangó, másodlagos megjelenési formái legalább annyira befolyásolják az irodalmi folyamatot, mint elsőleges, „tisztá” megnyilvánulásai, bár azok az írók, akiknél ez a „látens” dekadencia problematikussá válik (Kuprin, Andrejev stb.), már inkább a XX. századhoz tartoznak.

Az orosz dekadencia három főforrásból táplálkozik. Ezek közül az első és a legfontosabb az a kiábrándulás és perspektívtalanság, amely az orosz értelmiséget a narodnyik mozgalom kudarca után hatalmába kerítette, de amelynek gyökerei még mélyebbre nyúlnak, a burzsoá-kapitalista rend egészével való elégedetlenségig. A dekadencia gyökerei Oroszországban tehát ugyanazok, mint Nyugat-Európában, de talán még erősebbek, mert az orosz értelmiség kiábrándulása a burzsoá rendből és a burzsoá erkölcsből túlságosan gyorsan következett be — alig egy-két évtized alatt. Mindamellett a nyugat-európai országokban a dekadencia már előbb kialakult s így válhatott az orosz irodalmi dekadencia második forrásává. Több mint félszázad után az orosz irodalom ismét a Nyugattól tanul, ismét mögötte jár a fejlődésben — ezúttal azonban nagyrészt negatív irányú fejlődésről van szó.

Végül az oroszországi dekadencia harmadik forrásul a hazai irodalom bizonyos tényezői és tendenciái szolgáltak. Így támaszkodtak a 80-as évek orosz szimbolistái a „tisztá” költészet bizonyos sajátosságaira: a politikától való félrevonulásra, a szubjektumba mélyedésre, a forma öncélú csiszogatására, az intuíciónak az értelem fölé helyezésére s ennek megfelelően a kifejezésnek önkényes, merész gondolatkapcsolatokon keresztül kialakuló formáira, az impresszionista tendenciákra stb. Mindazt, ami Tyutsevnél vagy különösen Fetnél megvolt, mint elhajlás vagy tendencia, a szimbolisták elvéve törvényszerűsítették és továbbfejlesztették. A passzív romantikából kisarjadó „tisztá” költészet még nem maga a dekadencia, bár maguk a szimbolisták igyekeztek pl. Tyutsevet az „első orosz szimbolistának” feltüntetni. Tyutsev ekkor már nem élt, de helyette felelt nekik Fet, aki határozottan elítélte a dekadenciát.

Míg Nyugat-Európában a szimbolizmus sok vonatkozásban újat tudott alkotni, addig az orosz szimbolizmus erősen epigon-jellegű s nem is volt képes jelentős alkotások létrehozására. A dekadencia elsősorban a lírát érintette Oroszországban is, vagyis a legszubjektivebb irodalmi műfajt, amely a l'art pour l'art költőinek is alapeleme és szinte kizárólagos területe volt. Az orosz elbeszélő költészet, amelyben Nyekraszov nemrégén még újat és klasszikusait tudott alkotni, a 80-as években úgyszólván megszűnik létezni. A prózában és a drámában a dekadencia egyelőre kevésbé érezeti hatását. A naturalizmus a XIX. század folyamán az orosz irodalomban nem vált jelentős tényezővé. Helyenkénti felbukkanásait nem feltétlenül a dekadencia forrásaival közös eszmei-politikai tényezők magyarázzák, hanem egyes írók tehetségtelensége, művészi alkalmatlansága nagy általánosítások, hű életábrázolások létrehozására

³⁰ A. Волков, Очерки истории русской литературы конца XIX и начала XX века. М. 1953.

(pl. Boborikin). Annak viszont, hogy a prózai műfajok lényegében ellenálltak a dekadencia nyomásának, szintén jelentős mértékben „személyi” tényezői vannak. A századfordulón él és alkot még Tolsztoj, akinek lényétől szervesen idegen volt a hanyatlás szelleme. Az orosz regényirodalom óriásának jelentős szerepe van abban, hogy a legtehetségesebb írók — így pl. Csehov — nem merültek el az irodalmi hanyatlás egyre szélesebben gyűrűző hullámai között. A prózában — s annak egészen tehetséges művelőinél, mint pl. Garson vagy később Kuprin, Bunyin és Andrejev — a hanyatlás ízlése és hangulata csak bizonyos sötétebb, pesszimisztikusabb tónusokat eredményezett, lappangó, burkoltabb formákban nyilvánult meg s nem befolyásolta döntően az ábrázolási módszer realizmusát.

Hogy a XIX. századi orosz irodalom fővonala mindvégig a kritikai realizmus maradt, ebben jelentős szerepe van annak a történelmi körülménynek, hogy a társadalomfelszabadító mozgalom harmadik, proletár korszakának beköszöntésével egy időben fellép Gorkij, beviszi az irodalomba a munkásosztály új, egészséges szemléletét, s átmenti a szocialista forradalmat előkészítő korszakba s magába a szocialista realizmusba a klasszikus orosz irodalom legjobb művészi eszközeit.

Tematikailag Gorkij a 60-as évek egyes demokratikus íróinak (Pomjalovszkij, Resetyikov) és Mamin-Szibirjajnak a folytatója, módszerében a szociális és romantikus realizmus egyes tendenciáit használja fel, stílusában pedig a klasszikus orosz irodalom legkülönbözőbb képviselőinek legjobb eredményeit. A XX. századdal új korszak kezdődik az orosz irodalom történetében: Gorkijnak „Az anya” c. regénye — néhány évvel a századforduló után —, a szocialista realizmus korszakának kezdetét jelzi.

Petőfi „Az apostol” és Madách „Az ember tragédiája” a cári cenzori jelentések tükrében

VÁRADI STERNBERG JÁNOS

Az orosz olvasóközönség jóval a Nagy Októberi Szocialista Forradalom előtt megismerkedett a magyar irodalom nagyjaival és szívbe zárt műveiket, noha a cári despotizmus idején a magyar haladó irodalomnak nem volt könnyű utat törnie az orosz olvasóhoz. Az utóbbi években megjelent tanulmányok, melyek a magyar irodalom oroszországi útjával foglalkoznak, már rámutattak arra, hogy a cári közigazgatási közegek micsoda akadályokat gördítettek a haladó magyar írók művei terjesztése elé, és milyen nehézségekkel járt az ezek népszerűsítésével foglalkozó orosz fordítók és szerkesztők munkája. Mindezeknek a nehézségeknek ellenére az orosz olvasó többé-kevésbé mégis megismerkedhetett a magyar irodalommal.

Zöldhelyi Zsuzsa Petőfi első orosz fordításainak megjelenéséről szóló cikkében¹ érdekes irattári anyagot tárt fel a cári cenzúra okmányaiból, amely jól szemlélteti a hivatalos cári köröknek Petőfitől való félelmét és harcát a nagy költő forradalmi hagyatéka ellen.

Az alább közölt anyag — Miller-Kraszovszkij cenzor véleménye Petőfi „Az apostol”-áról —, amely a cári cenzúra idegen nyelvű osztályában maradt fenn, még jobban érzékelteti a cári zsarnokság Petőfi-gyűlöletét és ugyanakkor arról tanúskodik, hogy a cári cenzúra nemcsak az orosz fordítások megjelenését próbálta meggátolni, hanem az idegen nyelvű Petőfi-kiadások terjesztését is lehetetlenné akarta tenni, mint ezt a szóban forgó német kiadvány betiltásából látjuk.

Madách halhatatlan művének oroszországi fordításával és fogadtatásával immár két értékes munka is foglalkozott.² De a tragédia legelső fordításának megjelenéséről és betiltásáról szerzőjüknek nincs tudomásuk. Erről a cári cenzúra anyagában találtunk adatot, amelyből alább közlünk egy iratot. Az okiratsomóiból megtudhatjuk, hogy a 90-es évek végén egy bizonyos V. A. Sztein nevű főhadnagy a krími Kercs városában elkészítette a német kiadás alapján a tragédia orosz fordítását, és a mű első részét 1900-ban ki is nyomtatták ezer példányban ugyanezen városban, Lago nyomdájában. Ezt a kiadást azonban az odesszai cenzúrahivatal felterjesztése alapján betiltották, és a könyv valamennyi példányát megsemmisítették. (A Központi Sajtófőnökség Leningrádban levő anyagában még csak mutatóban sem maradt

¹ Zöldhelyi Zsuzsa: Petőfi chez les Russes. (XIX-éme siècle) „Filológiai Közöny”, 1959, 1—2 sz. 61—70 o. Megjelent oroszul is: „Studia slavica” III, 1957, fasc. 1—4. 349—361 o.

² Wadapfel József: Gorkij és Madách. Bp. 1958; Golotyina, Galina: Az Ember tragédiája orosz fordításairól. „Világirodalmi Figyelő”, 1959, 1. sz., 42—49. o.

fenn ebből a kiadványból. Lehetséges azonban, hogy az odesszai cenzúrabizottság irattárában ez megtalálható). Az eléggé duzzadt iratsomóból viszont megtudhatunk még egyet-mást a mű betiltásával kapcsolatban. Így megtudhatjuk, hogy még a 80-as években betiltották a tragédia lengyel kiadásának a terjesztését (Tragedya ludzkosci. Poemat dramatyczny. Krakow. 1885). Azonkívül megtudjuk, hogy a kiadó kárát megtérítették, és végül a felettes hatóságok véleményét is Madách művéről, amely egyezik I. Litvinov valóságos állami tanácsos, odesszai cenzor véleményével.

Alább egész terjedelmében közöljük ezt az iratot, amely a betiltás alapjául szolgált. Ez a cenzorvélemény, fejtegetésének minden balgasága ellenére, tulajdonképpen összhangban van Makszim Gorkij, a nagy proletáriró és humanista véleményével, aki éppen Az ember tragédiája merész, a bibliai szellemtől eltérő elgondolása alapján nevezte ezt a művet „serkentőnek és fenségesnek”.³

Úgy gondoljuk, hogy a mű betiltásának a ténye fényt vet arra, az egyébként sikerrel végződött harcra,⁴ amelyet az orosz társadalom haladó erői vívtak Makszim Gorkijjal az élen Madách műve megjelenéséért. Ez a harc azt fejezi ki, hogy a forradalom küszöbén álló Oroszországban Madách mély filozofikus műve olyan kérdéseket vetett fel, amelyek az orosz haladó körökben nagy érdeklődést váltottak ki, ugyanakkor pedig a cári zsarnokság képviselői részéről gyűlöletet.

Az alábbiakban közöljük a cenzori jelentések szövegét:

I. Miller-Kraszovszkij cenzor jelentése Petőfi „Az apostol”-áról az 1873-as német kiadás alapján⁵

(„Der Apostol: Letzte Dichtung Alexander Petőfis. Deutsch von Theodor Opitz Trenenfeld 1873. IV. 120).

Az újszülött ki van téve egy kocsmá elé, ahol egy részeges öreg tolvaj megtalálja és átadja nevelésre egy undorító koldusnak. Hat év múltán egy úr magához veszi az agyongyötört gyermeket inasnak kiskorú fiához, ahol a szegény árvát kínozzák. Az árva jobban tanul, mint az úrfi, de megszökik az ütlegetések elől. A zsarnok uraság tanítója segítségével egyetemre megy, amelyet ragyogó eredménnyel végez el. Visszautasítja a jövedelmező állásokat és falusi jegyzőnek megy, hogy felvilágosítsa a népet jogairól. A pap és a földesúr felizgatja ellene a népet, s futni kénytelen. A földesúr lánya utána szökik. Kettesben küzdenek a szegénységgel, mert a férfi cikkeit a cenzúra nem engedélyezi. A férfi azonban titokban kinyomtatja a népnek szóló tanításait, ezután pedig börtönbe jut, amelyben tíz évig sínylődik. Bosszútól fűtve megöli a királyt, és a vérpadon végzi az életét. A nép kis híján megöli, habár számít a tömegek rokonszenvére. A költeményt azért nevezi Apostolnak, mert a nép mély álomba merülten alszik a zsarnokok elnyomása alatt. De mikor a nép hosszú álmából felébred, eszébe jutnak a szabadság harcosai és magasztalni akarja őket. De a szabadság bajnokai az akasztófa alatt vannak elásva.

A költemény tendenciózus és az egyházi és világi hatalom ellen irányul, amint ezt látni a 74., 92. és 96. oldalon, ahol szörnyű átkok vannak szórva a királyra, a 105. oldalon pedig az Istenre.

Az egész költemény tulajdonképpen eszeveszett kihívás a világ urainak hatalma és elnyomása ellen. A könyv rossz benyomást kelt és ezért kötelességemnek tartom, hogy jelentést tegyek róla a bizottságnak megfelelő határozathozatal végett. A magam részéről a könyv betiltását javaslom.

Miller Kraszovszkij

1874, január 23.

Leningrádi Központi Állami Történelmi levéltár.

779, iratsomó, 4. katalógus, 205. szám.

³ Makszim Gorkij levele a tragédia orosz fordítójához. Lásd Н. ХРАБРОВИЦКИЙ, Горький и Мадач. «Новый мир», 1958, № 6, стр. 275.

⁴ Az 1904—1906-os évek folyamán Madách művének három orosz kiadása jelent meg. Lásd: Golotyina, idézett cikk.

⁵ A fordítások tölem — V. S. J.

2. I. Litvinov cenzor jelentése Madách „Az ember tragédiája”-ról

Az emberiség tragédiája. Drámai költemény. Madách Imre műve. V. A. Sztein fordítása.

A cenzúráról és a sajtóról szóló Szabályzat 106. paragrafusa megszabja, hogy a könyvek erkölcsi tartalma felülvizsgálásánál a cenzúra ügyeljen arra, hogy a magasztos és komoly témáról szóló szöveg a tisztesség és illem határain belül fejezze ki a gondolatot.

A nevezett műben a szerző az örök harcot ábrázolja a Teremtő és az ellene fellázadt ördög között, de művében nem lehet felfedezni sem az illemt, sem a magasztos témához illő tiszteletet. A szerző úgy beszél az Istenről, mint egy agyalágyult, operettszerű Jupiterről. Azonkívül a szerző igen önkényesen változtatja a biblia tartalmát. Mint ismeretes, a megváltásra vonatkozó remény az istentől ered. A tragédia szerzőjénél fordítva van: Lucifer adja összüleinknek „a reménység sugarát”.

A cenzúrának alávetett kiadványokban hasonló műveknek nem szabad megjeleniük, és úgy vélem, be kell tiltani a második füzetet, és nem szabad engedélyt adni „Az emberiség tragédiája” első füzetének megjelenésére, abban az esetben sem, ha a kiadó veszteségét meg kellene téríteni.

I. Litvinov

Valóságos állami tanácsos

1900. december 21.

Leningrádi Központi Történelmi Levéltár
776. iratcsomó, 21. katalógus, 460. sz.

Ismeretlen Gorkij-dokumentumok

BOTKA FERENC

A *Független Magyarország* 1907. évi évfolyamában felfedezett *Tyrannusok* c. ismeretlen Gorkij-cikk¹ arra figyelmeztet, hogy Gorkij életműve kutatását még ma sem tekinthetjük lezártnak. A szinte minden évben előkerülő új cikkek, levelek, visszaemlékezések tovább árnyalják és gazdagítják a szocialista realizmus első jelentős képviselőjének portréját, alkotó munkásságát.

Különösen a külföldön megjelenő folyóiratok és napilapok jelentenek ilyen szempontból még feldolgozatlan területet, hiszen a világ minden táján megforduló író számatlanul és bőkezűen látta el írásaival a hozzá forduló haladó sajtószerveket. Feltételezésünknek kiváló bizonyítékát jelentik a *Kassai Munkás* c. magyar napilap 1920—1927. évi évfolyamai, amelyekben kutatásaink során két, eddig teljesen ismeretlen Gorkij dokumentumot sikerült megtalálnunk.

A *Kassai Munkás* (később: *Munkás*) a csehszlovákiai magyar napisajtó legjelentősebb és leghaladóbb fóruma az 1920-as évek első felében. A kis vidéki újság, amelyet 1907-ben alapított a szociáldemokrata párt északmagyarországi szervezete, a csehszlovák köztársaság alatt, 1920-ban napilappá emelkedik, s előbb a kettészakadó szociáldemokrata párt baloldálnak, majd az 1921-ben megalakuló Csehszlovák Kommunista Pártnak válik hivatalos szervévé.

A lap kezdettől fogva együttérző figyelemmel kísérte a megszülető Szovjet-Oroszország minden apró eseményét s létét a világforradalom legfőbb vívmányának és erőforrásának fogta fel. Különösen kulturális téren ad nagyszámú tájékozódást olvasóinak az új orosz filmekről,² könyvkiadásról,³ színházakról,⁴ a kultúra fényét terjesztő „Lenin-vonatokról”⁵ és a

¹ Lengyel Béla: Gorkij ismeretlen írása I. Miklós cárról — a magyar sajtóban. Filológiai Közlöny, 1959. 1—2. sz. 216—217.

² L. pl. Lunacsarszkij filmje. Kassai Munkás (továbbiakban KM) 1920. 46. sz.

³ Mácza János: Az orosz kultúra fejlesztése. KM 1920. 48. sz. Mácza János (a lap szerkesztőjének) nevét azoknál a közleményeknél tüntettük fel zárójelben, amelyeknek szerzőségét, vagy fordítását a hozzáintézett levelünk válaszában megerősítette.

⁴ Mácza János: Népkultúra Oroszországban. KM 1920. 34. sz.

⁵ Mácza János: Szovjetkultúra. KM 1920. 98. sz.

proletár irodalom legfrissebb hajtásairól.⁶ Irodalmi közleményei közül kétségen kívül Gorkij novellái és cikkei a legnagyobb jelentőségűek. Ezek a közlések több szempontból is figyelmet érdemelnek: egyrészt mert a már félig-meddig ismert elbeszélések és riportok mellett⁷ megtaláljuk köztük az író 1919-ben és 1920-ban írt forradalmi publicisztikájának néhány jelentősebb megnyilatkozását, másrészt, mert e közlések között két olyan is akad, amelyek teljesen ismeretlennek mondhatók.

Gorkij 1919 és 1921 közötti publicisztikája mindmáig csak a *Kassai Munkás* lapjain jelent meg anyanyelvünkön. Ez a tény fontos forrásművé emeli az egyszerű napilapot, s egyben indokoltá teszi, hogy az ismeretlen közlemények bevezetéseképpen rövid áttekintést nyújtsunk a megjelent cikkekről, amelyek egyúttal Gorkij 1917 utáni írói és politikai fejlődésének számottevő megnyilatkozásai is.

Ismeretes, hogy 1917-ben, de még 1918-ban is mély és aggasztó ellentétek támadtak az író és a forradalom vezetése között. — Gorkij, aki Lenin szerint mint művész akkor még nem volt eléggé öntudatos a politikában, s a forradalom jelenségeinek az értékelésében elsősorban „csak saját érzéseire és pillanatnyi hangulataira hallgatott”⁸, megzavarodva állt az események eruptív erejű forgatagában. Nem értette meg a proletárdiktatúra szükségességét, megborzadt az évszázadok jogtalanságát megbosszuló népi télet tényeitől, és ifjúkora jogtiprásaitól megundorodó emberi magatartása az általános humánus nevében nemet mondott az új kor mindenféle erőszakára. A minden szépet és művészt mélységesen tisztelő elme szorongó szívvel hallott a földesúri kastélyok szétrombolásáról, egyes könyvtárak felgyújtásáról, festmények széthasogatásáról. Visszariadt az ösztönösen fellángoló népharag tetteitől, s a jelenségeken túl nem látta meg a párt fokozatosan érvényre jutó szervező erejét. 1905 féktelen erejű vihar-madara gubbasztva és szárnyszegetten áll félre a megvalósult vihar valóban félelmetes zúgá-sában.

A Lenin ellen elkövetett merénylet és a fehérterror kegyetlenkedései azonban rádöbben-tik az ellenségkel való véres leszámolás elkerülhetetlenségére, s a szovjet hatalom békés építé-sének és kulturális tevékenységének 1918-ban felvillanó kontúrjai megláttatják vele a forra-dalom, a szocializmus megvalósításának konkrét távlatait. Fokozatosan leszámol téves néze-tivel, szívvel-lélekkel a bolsevikok mellé áll, s kulturális téren a szovjet vezetés legaktívabb segítőjévé válik.

A *Kassai Munkás*ban közölt cikkek, beszédrészletek és egyéb megnyilatkozások hűen tükrözik Gorkij önmagára találásának, eszmélésének fent vázolt útját.

A legelső kisebb közlemény a lap 1919. évfolyamában látott napvilágot *Gorkij az emberi-séghez* címen.⁹ „A kapitalizmus alapjai a sötétség, a kegyetlenség, az önzés, a képmutatás és a butaság” — olvassuk az írónak a néphez és a dolgozó értelmiséghez intézett kiáltványában.¹⁰ „Úgy látszik, itt az ideje, hogy minden gondolkodó és tisztességes ember meggyőződjék arról, hogy a kapitalizmus elvesztette teremtő képességét, a múlt maradványa már és akadály a fejlődésnek, a világkultúrának, s ellentéteket idéz elő egyének, családok, osztályok és népek között. A népek testvériségéről szóló szép álom nem valósítható meg mindaddig, amíg a munka és a tőke között folyik a kiengesztelhetetlen küzdelem. A kapitalizmus megteremtette az emberiség dolgozó részének húsból és véreből a tökéletes és igazságos társadalomba, a

⁶ 1920 és 1921-ben a következő proletárirók művét találjuk az újság hasábjain:

Alexej Gmyrev: A vörös dal. [Vers.] (F.: Mácsa János) KM 1920. 189. sz.

A. Berjusina: Egy orosz parasztasszony életéből. [Levél] KM 1920. 207. sz.

Samobytnik: Az új testvérekhez. [Vers.] F.: Juhász Árpád. KM 1920. 254. sz.

Nikolaj Falyejev: A titok. [Elbeszélés.] F.: Mácsa János. KM 1921. 119—120. sz.

Mjasnikov: Szerencse. [Elbeszélés.] KM 1921. 225. sz.

⁷ Az 1920. és 1921. évfolyamokban a következő ismert Gorkij művek jelentek meg a KM-ban:

A legnagyobb ellenség. F.: Horváth László. KM 1920. 55. sz.

Órák. KM 1920. 240. sz.

Az erkölcs papja. (F.: Mácsa János) KM 1920. 257—259. sz.

A kislány. KM 1921. 19. sz.

A kispolgár és a forradalom. (F.: Mácsa János) KM 1921. 64. sz.

A pékműhelyben. (F.: Mácsa János) KM 1921. 183. sz.

Hogyan tanított Gorkij olvasni? KM 1921. 190. sz.

⁸ A. G. Sljapnyikovhoz írt leveléből. — *Lenin Gorkij levelek, visszaemlékezések*. Bp. 1959. 196. p.

⁹ Gorkij az emberiséghez. KM 1919. 1. sz.

¹⁰ A KM közleménye ui. csak rövid részlet az eléggé terjedelmes kiáltványból. Eredeti címe: Овражение к народу и трудовой интеллигенции.

szocializmusba való átmenet föltételeit, és most, hogy a háború egész aljasságát, vérszomját és cinizmusát bemutatta a világnak, halálos ítélete már ki van mondva.”

A néphez és a dolgozó értelmiséghez intézett kiáltvány Gorkij műveinek harminckötetes kiadása szerint az író első pozitíven értékelhető publicisztikai megnyilatkozása a forradalmat követő évek válsága után. Eredetije 1918. november 30-án látott napvilágot a *Péturvári Pravdában*, majd egy napra rá az *Izvesztyijában*.¹¹ A *Kassai Munkás* szerkesztőségének kiemelkedő érdeme, hogy viszonylag gyorsan és Gorkijnek éppen erre a megnyilatkozására reagált akkor, amikor a magyar sajtó döntő többsége még az író tévedéseivel és szovjetellenességével volt tele.

A lap második Gorkij publikációja *Gorkij leveleként* szerepel az 1920. évfolyam legelső számai között.¹² Az író nyilvánosan válaszol benne a hozzá érkezett „kétségbeesett hangú” s „halálos aggodalmakkal” teli parfümös és grófi írásokra, amelyek a forradalom nagy véráldozataira célozva aggódó, de inkább reszkető félelemmel kérdik: „Mi lett a felebarátai szeretet nagy eszméjéből? ... Mi lett a derék orosz népből? Miért lett hirtelen ragadozó, vérszomjas vadállattá?” — Későbbi híres írásához, a *Kivel vagytok ti, kultúra mesterei?*-hez hasonlóan az író a vádak és rágalmak visszautasításával reagál a hozzá intézett kérdésekre.

Igen, mondja, a forradalom viharában „felszabadult a nép minden sötét ereje”, de az „ország mind a négy sarkában fellángoló bosszú” és pusztítás áldozataiért nem a nép, hanem azok a felelősek, akik évszázadokig tudatlanságban és erkölcsi sötéttségben hagyták széles tömegeit. — „Lehetett volna a népből más is mint vérengző vadállat? — veti ellen a farizeuskodóknak. — Tanította Ön a népet valami emberire? Elvetette Ön a jóságnak legapróbb magját is a lelkében? ... Hogyan akarhat Ön irgalmat aratni ott, ahol csak bosszút vetett?” — Majd így folytatja: „Egy népnek, amely egy a legtriviálisabban a pokolra emlékeztető iskolában nőtt fel, egy népnek, amelyet ökölcsepásokkal, bottal és nagajkával neveltek, nem lehet finom érzésű szíve. Egy nép, amelyen rendőrök tapostak, képes lesz arra, hogy ő gázoljon végig mások testén ... Attól, aki nem ismerte az igazságot, nem lehet követelni, hogy igazságos legyen ...”.

A sorok a nép tetteivel való messzemenő — bár még mindig ösztönös (a párt szervező erejét és a népben ténylegesen meglevő pozitív vonásokat figyelmen kívül hagyó) azonosulást sugallnak, amely suggesztíven láttatja meg a forradalmi leszámolás szükségességét. Ezen túlmenően: a levél befejezése megvillantja a „sötét erőkket” szemben álló igazi perspektívát is, a forradalom jövőt teremtő építő álmát: „Van az országban egy másik erő, egy tündöklő erő, melyet egy nagy gondolat lelkesít, a szabadság, az igazság, a szépség országának ragyogó álma ...”.

Gorkij levele ugyan nem 1920-ban íródott. 1905 novemberében jelent meg először a *Novaja szizny* 23. számában,¹³ s természetesen nem az Októberi Forradalom, hanem előjátékának, az 1905-ös forradalomnak az eseményei tükröződnek soraiiban. De, hogy a *Kassai Munkás* nem rosszul és nem az író gondolatainak a meghamisítására elevenítette fel az immár tizenöt éves cikket, azt az író következő egymást szinte havonta követő megnyilatkozásai bizonyítják.

Elsőnek a „népharag”, a jogos önvédelem visszhangjával találkozunk a lap június elsejei számában. „A világ egyik útját a másik után méri rátok. Miért?” — teszi fel a kérdést a lengyel frontra menő péturvári munkásoknak. Majd így válaszol: „Csak azért, mert új alapokon akartok élni. Azt mondják, hogy alkotó munkátok közben hibákat követtek el, hogy küzdelmetekben olykor erőszakosságokra ragadtattjátok el magatokat. Ez képmutatás! Nem hibáitok és nem erőszakosságaitok miatt, hanem csak azért gyűlölnék, mert megdöntitek a régi burzsoá állami rendet és új életet akartok teremteni. Elvtársak! Gyűlölöm a háborút, de ha valaki torkon ragad, akkor utolsó csepp véreimig védekezni fogok. A lengyel urak, ügyet sem vetve a szovjetkormány számos békejegyzékére, háborúba hajszolnak, torkon ragadnak minket. Hát rajta, hadd legyen háború.”¹⁴ — A rövid hírek közé szorított beszédrészlet Gorkij új, harcos proletárhumanizmusának ékes bizonyítéka.

A rombolás erőivel szembeállított „szabadság, igazság, szépség országának ragyogó álmát” pedig Gorkij új írásaiiban már nem álomként, hanem a reális mindennapi tennivalók tárgyalásában, a *Boldogság útjában*¹⁵ látjuk viszont. Az 1920. május elsejére íródott cikk „az

¹¹ L. Gorkij összegyűjtött művei 24. kötetének jegyzetanyagát. A kiáltvány magyar fordítása ezek szerint az eredeti közlés után kb. egy hónappal jelent meg.

¹² Gorkij levele. A l'Humanitéből. KM 1920. 24. sz.

¹³ L. Gorkij összegyűjtött művei 23. kötetének jegyzeteit. A levél eredeti címe: По поводу.

¹⁴ Gorkij a katonákhoz. KM 1920. 93. sz. A néphez és a dolgozó értelmiséghez intézett kiáltvány fordításához hasonlóan ez is csak részlet-közlés. Eredeti címe: Речь на митинге мобилизованных на польский фронт. L. Gorkij összegyűjtött művei 24. kötet.

¹⁵ A boldogság útja. KM 1920. 144. sz.

ingyenélők állati ellenségeskedésével” szemben a békés alkotómunkát, a gazdasági fejlődést, „a szocialisták ésszerű szabad munkáját” állítja szembe. S itt: megváltozott értelemben, minőségileg új fokon halljuk újra mindazt a felemelőt, amit Gorkij eddig a munkáról mondott:

„Eltűrsak! Mindaz, ami értékes és becses, mindazt, amire az ember büszke lehet, a tudás és a munka alkotta. Ez az egyszerű igazság, egy mély igazság: meg kell ezt tanulnunk, amint a hívők megtanulják az imádságot.

A munka és a tudás mindent le fog győzni. A tudomány és a munka fogják megoldani az élet zavarosságát.

És ha ti azt akarjátok, hogy a munka könnyű és a munkanap ünnepnap legyen: ébresszétek fel magatokban a munka és a tudomány teremő erejének a hitét.

Vidáman és jókedvvel a munkába! A boldogságnak csak egy útja van: a szabad munka útja!”¹⁶

Gorkij új publicisztikájának egyik legérdekesebb darabja a *Vladimir Iljics Lenin* címen megjelent megemlékezés,¹⁷ amelyet az író a forradalom vezérének 50. születésnapja alkalmával tett közzé. A cikkben — az előbb ismertetett leveléhez hasonlóan — polemikus éllel fordul a polgári világ apologetái ellen, akik csak a hun rombolás vezérért, Attilát látják Leninben. Őt védelmezve a kapitalista világ pusztulásának szükségességén túl már világosan megmutatja a forradalom történelmi értelmét és azt a jövőt, amelynek „végcélja az emberiség kiegyensúlyozott boldogulása”. — A közlemény, Lenin általános jellemzése mellett, közvetlen emberi tulajdonságaiban is bemutatja a forradalom vezérét, s így a későbbi nagy Lenin-visszaemlékezés ősi magjául fogható fel. Az energia és a szellemi erő végtelen forrását látja az író benne, aki a maga igazságáért pörölycsapásokra emlékeztető kemény logikával küzd, akár könyvet ír, akár szónoki emelvénnyről agitál. A tudás fanatikus hite hatja át munkáját, amely zseniális tisztánlátással irányítja a tömegek, osztályok és államok sorsának alakulását.¹⁸

A *Vladimir Iljics Lenin* a *Kassai Munkás*-ban közölt cikke közül a leghiggadtabban értékeli a forradalmat, bár egy kitérő kapcsán felszínre jutnak benne a régi tévedések is. Véleményünk szerint ez ott történik, ahol az író régi nézeteit cáfolva elmondja, hogy nemzeti aggodalomból fordult szembe Leninnel, mert az októberi felkelésben csak a világforradalom elszigetelt kísérletét látta. — Ilyen szubjektív kategória, mint „kísérlet”, s Lenin szerepének olyan megfogalmazása, mely szerint „hatása nélkül az orosz forradalom nem nyilvánult volna meg abban a formában, amelyben megnyilvánult” — olyan jelek, amelyek arra mutatnak, hogy Gorkij még ekkor is bizonyos mértékig szubjektíven ítélte meg a helyzetet, s nem látta meg az események mély társadalmi indítékait és szükségszerűségét.¹⁹

Ilyen előzmények után jelenik meg a *Kassai Munkás*-ban 1921 szeptemberében az eddig oroszul is ismeretlen, *Az örökös forradalmár és az alkalmi forradalmár*²⁰ c., korántsem problémamentes írás, amely sajátos kettősséggel tükrözi az író kialakulóban levő forradalmárideálját.

A cikk a forradalmárok két típusával ismerteti meg az olvasót. A haladásért vívott harc igazi képviselője Gorkij szerint az örökös forradalmár, aki mint „eleven szem a mozgó eszmék végtelen láncában” tulajdonképpen a történelem élő hordozója. Az emberi küzdeni akarás és tökéletesedés megtestesítője, aki végeredményben kielégületlen marad „minden elképzelhető szociális rendben”, mert mindig újra és jobbra törekszik. Legfőbb tulajdonsága a türelem és a megértés, eszméit senkire se akarja rákényszeríteni, célratörésében „képtelen arra, hogy bármiféle erőszakhoz nyúljon”. S mint ember fölötte áll mindennek, ami személyes: „leküzd magában minden kicsinyes bosszúérzést, ami az emberek okozta kínjai nyomában támad”. (Mintha csak Danko árveit hallanánk elvi megfogalmazásban!)

¹⁶ A KM a Pravda május elseji számában megjelent cikk teljes fordítását közli. — Eredeti címe: Путь к счастью. L. Gorkij összegyűjtött művei. 24. köt. A magyar fordítás augusztus elsején, tehát három hónappal az első közlés után látott napvilágot.

¹⁷ Vladimir Iljics Lenin. (Ford.: Mácza János). KM 1920. 215. sz.

¹⁸ Ismertetett cikkünk nem azonos azzal az ugyancsak *V. I. Lenin* című megemlékezéssel, amelyet az író Lenin ötvenéves jubileuma alkalmából mondott el a moszkvai pártbizottság ünnepi ülésén. (L. Gorkij összegyűjtött művei. 24. köt.) Eredetileg a *Kommuniziszticeszkij Intyernacional* c. folyóirat 1920. 12. számában jelent meg, s teljes szövegét mindmáig nem tették közzé az író gyűjteményes műveiben. Csak a *Lenin Gorkij, visszaemlékezések, cikkek* c. gyűjtemény közölt belőle újabban egyes részleteket. L. id. mű. Bp. 1959. 222—223. p.

¹⁹ Fenti tévedések mellett a fordítás eredetije több hibás nézetet tartalmaz az orosz parasztságot, valamint a Kelet és a Nyugat kapcsolatát illetően. Lenin annak idején keményen bírálta az írónak ezeket a tételeit. — A magyar fordító helyes politikai érzékére vall, hogy ezeket a részeket kihagyta a közleményből.

²⁰ Az örökös forradalmár és az alkalmi forradalmár. KM 1921. 220. sz.

Az éppen csak ma forradalmár — Gorkij szerint viszont — ennek a típusnak egyenes ellentéte. „Azért jött erre a világra — írja —, hogy a forradalmi eszmének kulturális humanus és örök emberi tartalmát eltorzítsa és nevetségessé, közönségessé, értelmetlenné tegye”. A forradalom kegyetlenségének és büntetésének eleven megtestesítője, rideg aszkéta, akit minden szociális érzés fájdalomosan érint, s ezért gyűlöli embertársait.

Mint már jeleztük, *Az örökös forradalmár és alkalmi forradalmár* forrásaira nem tudunk rábukkanni, orosz eredetije is ismeretlen, s ennek következtében eléggé nehéz meghatározniunk keletkezési időpontját, s az író eszmei fejlődésében betöltött helyét. Eleinte arra gondoltunk, hogy a cikket a mozgalom baloldali túlzásai és „gyermekbetegségei” váltották ki, a szöveg közelebbi vizsgálata azonban (l. pl. a „képtelen arra, hogy bármiféle erőszakhoz nyúljon” kifejezést stb.) inkább arra enged következtetni, hogy Gorkijnak ezek a sorai, több mint valószínűen, 1917—1918-ban, a közte és a forradalom vezetése közt fennálló ellentétek idején születtek. Véleményünk szerint az örökös forradalmár: maga az író, aki akkor még céltalannak és értelmetlennak tart minden erőszakot és vérontást. Az emberi haladást valamiféle általános és főleg kulturális tökéletesedésnek képzei el, amelyet kissé Tolsztojra emlékeztető messianizmussal hirdet. Elnyomók, elnyomottak, osztályok, osztályharc, konkrét történelmi viszonyok nem szerepelnek ebben a légiés és absztrakt koncepcióban. — A csak ma forradalmárban feltehetően a bolsevikok (esetleg baloldali túlzók?) szerinte elképzelt embertípusát rajzolja, a népharag vak végrehajtóját, aki csak rombolni tud, s „kasztrálja a forradalmi eszme teremtő erejét”.

Feltételezéseinknek némileg ellentmond az az eddigiekben érvényesülő szerkesztői gyakorlat, amely a *Kassai Munkás*ban mindeddig csak az író félreérthetetlenül pozitív megnyilatkozásainak adott helyet. A szöveg elemzése azonban, véleményünk szerint, mellettünk szól, bár problémáját nem tartjuk véglegesen megoldottnak.

Akárhogy is dől el a kérdés, *Az örökös forradalmár és az alkalmi forradalmár*t a szerző figyelemre méltó írásának tartjuk, amelynek megismerése értékes adatokat nyújthat Gorkij forrongva alakuló eszmei-politikai fejlődésének tisztázásához és mélyebb megértéséhez. —

Közleményünk második részében néhány további Gorkij cikkre, illetve visszaemlékezésre szeretnénk felhívni a figyelmet a *Munkás* 1924—1927. évfolyamaiból.

Ezen évek legértékesebb és legjelentősebb Gorkij publikációja az író Leninről szóló visszaemlékezéseinek, illetve e visszaemlékezések első variációjának: *Az embernek a közzététele*.²¹

Közismert, hogy Gorkij rendkívül mélyen és gyorsan reagált a számára legkedvesebb ember és barát halálára, s hogy már 1924 februárjában megírta visszaemlékezéseinek első variációját.²² Címe: *Az ember* egyúttal jelzi azt a szerves kapcsolatot, amely az író ideálisan szép és fennkölt emberideálja és Leninről való felfogása között fennállt.

„Az ember! Mintha nap kelne keblemben, és vakító fényében lassan lépdelne — mind előbbre és mind magasabbra! — a tragikus-gyönyörű Ember!

Látom büszke homlokát és mélytűző bátor szemét — benne a rettenthetetlen Gondolat, ama fennkölt erő sugarát, amely a lankadság perceiben isteneket teremt, a frissesség korszakai-ban meg ledönti a bálványokat. . . .” — írja *Az Ember* című poemájában.²³

Az eszményt, az emberi gondolat és teremtető élő megtestesítőjét Gorkij Leninben látta. Erről tanúskodik visszaemlékezéseinek első címe, de egész tartalma is.²⁴

A *Lenin—Gorkij, visszaemlékezések és cikkek* c. gyűjteményben ma már teljes egészében megjelent magyarul Gorkij e halhatatlan alkotásának második, javított változata s ezért részletes ismertetésre felesleges kitérnünk. Egy-két ponton azonban idéznünk kell a *Munkás* közleményéből: azokat a részleteket, amelyek az író és Lenin 1917—1919 közti kapcsolataira, helyesebben nézeteltéréseikre vonatkoznak. Nemcsak azért, mert ezek bemutatják a visszaemlékezések első és második variációja közti különbségeket, hanem, mert mélyebben és konkrétan magyarázzák az írónak azokat a tévedéseit, amelyeket közleményünk elején, s *Az örökös forradalmár és alkalmi forradalmár* c. eddig ismeretlen cikkével kapcsolatban már részben érintettünk.

²¹ Az ember. *Munkás* (továbbiakban: M) 1924. 43—50. sz.

²² L. M. F. Andrejevának írt levelét. — *Lenin Gorkij levelek, visszaemlékezések*. Bp. 1959. 224. p.

²³ Az ember. Ford. Makai Imre. Világirodalmi Antológia. V. köt. Bp. 1958. 57. p.

²⁴ A két mű: a poema és a visszaemlékezés címének megtevésztő egyezése folytán *Waldapfel József* a *Munkás* által füzet alakban is megjelentetett visszaemlékezéseket azonosítja a poemával. L. Gorkij és Madách. Bp. 1958. 24. p. Sajnos a kiadványnak, amelyre ő hívta fel először a figyelmet, magyarországi könyvtárainkban még nem tudunk nyomára bukkanni.

„Szerves gyűlölettel viselkedem a politika iránt — írja visszaemlékezéseiben — és nagyon kétes marxista vagyok, mert keveset hiszek a tömegek értelmességében általában és még kevésbé hiszek a paraszttömegek értelmességében.”

Majd másutt: „Mikor Lenin az 1917-es évben Oroszországba jött és „téziseit” kiadta, azt gondoltam magamban, hogy ezekkel a tézisekkel feláldozza az orosz parasztságnak a politikailag fejlett munkásság mennyiségben elenyésző, erkölcsileg hősie előcsapatát és az egész őszintén forradalmi intelligenciát”.

„A politikailag felvilágosult munkások diktatúrája — szoros kapcsolatban az intelligenciával — volna az én nézetem szerint az egyedül lehetséges kivezető út a háború és még inkább az anarchikussá tett falu által komplikált súlyos helyzetből.”²⁵

A kommunistáktól különbözik nézetem az intelligencia által az orosz forradalomban játszott szerep kérdésében, amely forradalmat éppen ez az intelligencia készítette elő, s ennek soraiba tartoznak az összes „bolsevikok” is, akik munkások százait nevelték ki a szocialista heroizmus és a magas szellemiség szellemében. Az orosz intelligencia, a tudományos és munkás intelligencia egyaránt volt, van, lesz és még sokáig lesz az egyetlen igavonó, amely az orosz történelem szekerébe van befogva. Tekintet nélkül a sok ütődésre és meghurcolásra, amit átélt, a néptömegek értelme még mindig olyan erő marad, amely külső irányításra szorul.

Tudom, hogy ezekért az eszmékért a forradalmi politikusok még egyszer ki fognak nevetni. De azt is tudom, hogy közülük a legokosabbak nem fognak őszintén nevetni.”²⁶

Az idézett részek rendkívül szemléltetően bizonyítják, mennyire mélyre nyúlunk vissza Gorkijnak a forradalom első korszakával kapcsolatos kétségei. Nemesak arról van tehát szó, hogy — mint cikkünk első részében írtuk — ifjúkora jogtiprásaitól megundorodó humanitása nemet mondott mindenféle erőszaknak, vagy, mert mint a legtöbb értelmiségi, megzavarva állt a történelem minden ősdi elsőpró elemi viharában, hanem arról, hogy mint forradalmár, értelme és teste minden idegszálaival aggódott a forradalom, az egész nép felszabadulását előkészítő mozgalom megfenekléseért, esetleges pusztulásáért.

A *Munkás*ban közölt szövegnek a második, 1930-ban írt variációval való egybevetése kifejezően tükrözi az író elveinek azt a megváltozását és kikristályosodását, ami a két változat közt eltelt hat év alatt az író nézeteiben végbement.

A *V. I. Lenin* szövegében múlt időben találjuk azt a kijelentést, amely „A kommunistáktól különbözik nézetem . . .” mondattal kezdődik, s teljes egészében hiányzik belőle az utolsó-nak idézett bekezdés: „Tudom, hogy ezekért az eszmékért a forradalmi politikusok még egyszer ki fognak nevetni . . . stb. — Helyette a javított variációban a következő vallomást találjuk:

„Így gondoltam tizenhárom évvel ezelőtt, és így tévedtem. Emlékezéseimnek ezt a lapját tehát ki kellene tépnem. Ámde: „Amit leírt a tollad, fejsze nem vágja ki.” Ezenkívül: „Tévedéseinkből tanulunk” ismételte gyakran Lenin. Hadd ismerjem hát az olvasók ezt az én tévedésemet. Jó volna, ha tanulságul szolgálna mindazoknak, akik hajlamosak rá, hogy megfigyeléseimből elsiettett következtetéseket vonjanak le.”²⁷

Gorkij önkritikus sorai igaz emberi mélységében engednek bepillantást a forradalomért élő és azt szolgáló írói egyéniségébe, s bennünket is bátorítólag serkentenek írásainak, alkotómunkásságának teljes és hiánytalan megismerésére.

A *Munkás* utolsó, s egyben ismét eddig teljesen ismeretlen Gorkij publikációja egy rövid kis idézet,²⁸ amely romantikus emelkedettséggel, s Lenin világméretű jelentőségét hangsúlyozó tömör koncepcióban mutatja be rövid párbeszéd alakjában a forradalom vezérének alakját:

„India messzefekvő falvaiból — olvassuk a *Munkás* 1926. január 21-én megjelent számában — erdőkön, hegységek ösvényein, titokban, életüket kockáztatva, a kabuli orosz misszióhoz megérkeznek az angol hivatalnokok évszázados igájába tört hinduk küldöttjei: — megérkeznek és kérdik:

— Kicsoda Lenin?

És a föld másik feléről hallani, amint norvég munkások magyarázzák egy közönyös oroszoknak:

— Lenin a legbecsületesebb fiú, akit csak gondolni lehet. Hozzá hasonló még nem volt a földön.”

A kis írás *Lenin* címen jelent meg az újság hírvrova előtt, s a következő évben, az 1927. évi *Lenin*-számban — ugyanebben a formában — ismét közzétételre került.

Befejezésül néhány mondatban meg kell emlékeznünk azokról is, akiknek közvetlen részük volt a cikkek megjelenésében. A *Kassai Munkás* szerkesztője az 1920—1921. években

²⁵ Az ember. M 1924. 45. sz.

²⁶ Az ember. M 1924. 46. sz.

²⁷ Lenin—Gorkij, levelek, visszaemlékezések. Bp. 1959. 250. p.

²⁸ Lenin. M 1926. 16. sz.

Mácsa János volt, Majakovszkij első magyar fordítója, akiben a szovjet irodalom népszerűsítésének és propagandájának úttörőjét tisztelhetjük. A Gorkij publikációk kapcsán levelet intéztünk hozzá, s kértük, hogy nevezze meg a közlemények fordítóit. Válaszában csak saját fordítására, a *Vladimir Iljics Lenin*-re tudott visszaemlékezni. A másik három több mint valószínű a lap többi munkatársa: vagy Fried Jenőé, vagy Háy Lászlóé, vagy Jász Dezsőé lehet. Ma már ezt szinte a lehetetlennel határos kideríteni.

1924—1926-ban a *Munkás* szerkesztője Kassai Géza (akkor Goldhammer Géza) volt. Az ember fordítóját minden valószínűség szerint Fried Jenőben kell látnunk.²⁹

A Kassai *Munkás* (később: *Munkás*) ismertett közleményei messze kimagaslanak koruk, de az egész magyar irodalom 1945 előtti Gorkij fordításai és kommentárjai közül. Míg azok nagy része az író és a forradalom közti ellentéteket eltűlozva azt harsogta, hogy Gorkij „meghasonlott” és szembefordult a szovjet hatalommal addig napilapunk az író saját hangját szegte szembe a rágalomokkal és hazugságokkal, s azon keresztül mutatta meg a néppel és vezetőivel való egyetértését, közösségvállalását.

A két eddig ismeretlen cikk azonban figyelemre méltó vonásokkal gazdagítja az 1917—1927-es évek Gorkij portréját is, s úgy hisszük, ezen a ponton, a Kassai *Munkás* publikációi a szovjet irodalomtörténészek érdeklődésére is számot tarthatnak.³⁰

Mellékeltu közöljük *Az örökös forradalmár és alkalmi forradalmár* c. cikk teljes szövegét és fotokópiáját.

Gorkij: *Az örökös forradalmár és az alkalmi forradalmár.*

Ha napjaink forradalmárjainak munkáját szemügyre vesszük, kétféle embertípust különböztethetünk meg. Az egyik, hogy úgy mondjam, az örökös forradalmár, a másik a csak ma forradalmár. Az elsőben a prométheuszi, forradalmi principium testesül meg és ő a szellemi örököse annak az egész eszmekomplexumnak, amely az emberiséget a fölemelkedés útján előre mozgatja. Ezek az eszmék nemcsak az eszében testesültek meg, hanem az érzéseiben, sőt lényének tudat alatti részében is. Eleven szerv a mozgató eszmék végtelen láncában és érzései, gondolatai a maguk egészében kielégületlenül kell, hogy maradjanak minden elképzelhető szociális rendben, mert tudja és hiszi, hogy az egész emberiségnek megvan az ereje rá, hogy a jóból jobbat teremtsen a végtelenségig.

Forró szerelmmel szereti a maga örökön ifjú igazságát, de nem olyan érzéki, nem olyan romantikus módon, hogy minden áron bele akarná kényszeríteni azokba az emberekbe, akiket még lenyűgöz a régi, a holt igazság, vagy akik gyógyíthatatlan szerelmesei a múltnak; az emberekben különben sem lát egyebet, mint valami kimeríthetetlen idegerőt, amely szüntelenül újabb érzéseket, gondolatokat, eszméket, dolgokat és életformákat teremt. Szeretné a világ agyvelejét, mindazt, amit abból a föld valamennyi lakójának koponyájába magába zár, élettől és lélekkel megtölteni. — Míg effelé az egyetlen igazán forradalmi cél felé törekszik, képtelen arra, hogy bármiféle erőszakhoz nyúljon, legfőképpen olyan esetekben, amikor parancsoló szükségesség kényszeríti rá és még olyankor sem szabadulhat meg az idegenkedésnek valószínű fizikai érzésétől, amely elfojta minden erőszakos tettel szemben.

Jól tudja azt, amit egyik legnagyobb orosz gondolkodó igen helyesen mondott, hogy: „az emberiség és a világhistória szerencsétlensége az, hogy az embert kegyetlenül megbántották” — megbántotta a természet, amely alkotta és ideo rakta a világ sivatagába, mint állatot a többi állat közé és további fejlődésének, tökéletesedésének csak ugyanolyan föltételeket szabott, mint akármilyen más állatnak; megbántották az istenek, akiket örömeiben és a természet erőitől való félelmében nagyon is elhamarkodva — „a maga képére” teremtett; rettenetesen megbántotta furfangosabb és erősebb felebarátja; legkegyetlenebbül azonban maga bántotta meg magát azzal, hogy örökké ide-oda imbolyog a régi állapot és az új ember között.

Ám az örökös forradalmárban nyoma sincsen személyes gyűlöletnek embertársai iránt, főképpen tud emelkedni mindig mindennek, ami személyes és leküzd magában minden kicsinyes bosszúérzést, ami az emberek okozta kínjai nyomában támad.

²⁹ Érdekes megfigyelni, hogy az újság Gorkij-publikációi rendszerint akkor sűrűsödtek, amikor Gorkij európai útjai vagy gyógyíttatása során Csehszlovákia területén is megfordult: nevezetesen 1921-ben és 1924-ben. (L. a lap híreit: *Gorkij Csehszlovákiában*. KM 1924. 282. sz., *Maxim Gorkij Prágában*. M 1923. 145. sz., valamint *Az „ellenforradalmár” Gorkij*. M 1924. 42. sz. közleményét, amely az író marienbadi tartózkodásáról és *Az ember* c. visszaemlékezéseiről szól. Meg kívánjuk jegyezni azonban, hogy a visszaemlékezések magyar fordítása az első közlemény bevezetése szerint (M 1924. 43. sz.) oroszból készült.

³⁰ Itt mondunk köszönetet N. N. Zseljajov elvtársnak, a moszkvai Gorkij Intézet munkatársának, aki rendkívül becses és pótolhatatlan segítséget nyújtott számunkra a közleményünk tárgyát képező fordítások textológiai összehasonlításában és értékelésében.

Az ő ideálja: az ember, mint fizikailag szép és erős állat. A fizikai szépségnek azonban összhangban kell lennie a szellemi szépséggel és erővel.

A szociális élet formáinak a megváltozása az ő szemében nem egyéb, mint egy foka annak a végtelen létrának, amelyen az emberiség a magasba emelkedhetik. Sohasem felejtí el, hogy a történelmi fejlődésnek csak ez az értelme és ő maga sem jelent egyebet, mint a számtalan szükségességek egyikét, amelyeket ez a fejlődés magában foglal.

Az éppen csak ma forradalmár olyan ember, akit nagyon is fájdalmasan érint minden szociális sértés, bántalom, amit más embertől el kellett szenvednie. Mig az eszébe fűszedi a korszellem sugalmazta forradalmi eszméket, érzései egész skálájával csak konzervatív marad és egy olyan emberi lénynek a tragikus, sőt gyakran tragikomikus képét tárja elének aki csupán csak azért jött erre a világra, hogy a forradalmi eszmék kulturális, humánus és örök emberi tartalmát eltorzítsa és nevetségessé, közönségessé, értelmetlenné tegye.

Egy büntető és bosszúálló isten rabszolgája, aki ideig-óráig rebellissé vált — sohasem értheti meg a könyörületet, amely mindent megbocsát, az öröm istenének szépségét. Nem érzi magát semmiféle szerves kapcsolatban a világ múltjával és ezért tökéletesen felszabadultnak hiszi magát, holott belsőleg zoológiai ösztönök súlyos konzervativizmusának a rabja és egy sereg apró, sérelmes benyomás, amelyek fölé emelkedni sehogy sem tud — sűrű hálóként kerekedik köréje.

Rideg aszkéta ő, aki kasztrálja a forradalmi eszme teremő erejét. Természetesen az új történelem alkotója nem ő lesz, aminthogy nem ő lesz ennek a hőse sem. Meglehet, hogy érdeme éppen az, hogy míg az emberek tömegeiben a régi állatot fölébreszti, sietteti az emberben levő állati principium elpusztulását.

A kegyetlenség kimeríti az embert, s megeshetik, hogy idővel valósággal fizikai utálatot vált ki benne önmaga iránt. Ez az utálat azonban a halálát jelenti. — Előttek úgy rémlik, hogy éppen ott tartunk, hogy valóságos fiziológiai ellenérzés kezd művelődni bennünk mindennel szemben, ami véres, kegyetlen és szennyes.

Ennek az ellenérzésnek erősődnie kell és a nagy tömegek alapérzésévé kell válnia. A gondolatai arra kényszerítik, hogy az életben és az emberekben csupán a negatív vonásokat lássa meg. Lelke mélyén megveti az embert, akiért talán szenvednie kellett egyszer, talán százszor, aki azonban maga sokkal inkább szenved, semhogy észrevenné és megbecsülné a másíknak a szenvedését.

Majakovszkij ismeretlen „színház-kiáltvány”-a

BOTKA FERENC

Az írói életművek kutatói számára az alaposan feldolgozott hazai sajtó és könyvkiadáson túl mindig a külföldi publikációk jelentik azokat a lehetőségeket, amelyekkel élve témájukat árnyaltabbá és teljesebbé tudják tenni.

E tétel elsősorban azokra a művészekre vonatkozik, akik alkotómunkásságuk során hosszabb ideig tartózkodtak hazájuk határain kívül, s így az otthoni közléseken túl több ízben vették igénybe vendéglátóik sajtóforumait.

Kutatásaink során Majakovszkij művei között is sikerült ilyen publikációra bukkannunk: egy „Színház-kiáltvány”-ra, mely a *Magyar Írás* 1926-os évfolyamában jelent meg, s már a Kozocsa—Radó: *A szovjet népek irodalmának magyar bibliográfiája 1944-ig* is felhívta rá a figyelmet.

A *Magyar Írás* a hazai avantgard kisebb jelentőségű folyóirata volt a húszas évek folyamán. A lényegében véve polgári radikális felfogást képviselő lap irányzatát szemléltetően jellemzi szerkesztőjének, Raith Tivadarnak az az előszava, amelyet az 1926-ban megjelent és az európai színház-törekvéseket bemutató szám elé írt:¹

„Európa szellemi válsága ma már minden gondolkodó és világlátású ember előtt — akármilyen világnézetnek, vagy politikai programnak is legyen a követője — letagadhatatlanul a maga valóságában jelentkezett.” — A lényegében l'art pour l'art állásponton álló Raith ilyen körülmények között kötelességének tartja, „hogy az európai válság feltárásával tudatosítsa a válság létezését, mert a kérdések megoldásának lehetősége mindig a tények határozott felismerésétől függ.” A maga idealista elképzelése folytán teszi ezt annál inkább, mivel „a politika (is) csak akkor vesz új irányozódást, ha a szellemi élet a maga egyéb területein már döntött, s ha ez a válság már széles körök előtt tudatosává vált...”

¹ Raith Tivadar : Bevezetés. Magyar Írás, 1926. 10. sz. 73. p.

E felfogás, amely ilyenformán a dolgokat a fejük tétére állítja, a maga „objektivitásával” azonban bizonyos mértékig mégis haladó álláspontot képviselt a maga idejében, mert a nyugati művészi törekvések ismertetése mellett lehetőséget nyújtott az orosz és a szovjet művészet eredményeinek a bemutatására is — egy olyan korban, amikor a hivatalos fórumok merev zárlatot emeltek minden „keletről” jövő hír elé.

Igy áll elő az a helyzet, hogy éppen a folyóirat előbb említett „színházi száma” ad legelőször magyar nyelven tág és viszonylag teljes áttekintést az új orosz színpadról. Tiszay Andor és Fülöp-Miller René általános cikkei² mellett bemutatja az akkori orosz színművészet vezető egyéniségeinek, Sztanyiszlavszkijnak, Tairovnak, és Meyerholdnak az írásait,³ amelyek tömör formában ismertetik forradalmi törekvéseikkel összefonódó irányzataikat.

Az átfogó cikkeket a szám végén rövid idézetek, „hozzászólások” zárják, amelyek megcsúsztatják az akkori színházi világ jóformán minden jelentős képviselőjét.

E „hozzászólások” között szerepel Hugo von Hoffmannsthal, Ernst Stern, L. Moholy Nagy, Pitojev, Enrico Prampolini, Rudolf Blümer stb., stb. megnyilatkozásai mellett Majakovszkij eddig ismeretlen „*Színház-kiáltvány*”-a is,⁴ amelyet teljes szövegében közlünk: „*Színház-kiáltvány!* Egy új korszak kezdetén mi egy új típust kezdő emberek vagyunk!

Nincsen anyag és nincsen mérték, amivel ehhez az életlenlő munkához közeledni lehetne! Dinamikus erővel kiált széjjel az új művészet az újjászületett világ fölött! Tömegművészet kell! Kollektív egység! Ezt elsősorban a színház nyújthatja! Az új színházművészet a tárgyi-lagos anyagszerűség felé fejlődik! Így egy új műfajnak, új alkotó típusnak kell kifejlődnie, aminek egysége a szigorú konstrukción nyugszik! A színpad pedig nem más, mint egyetlen lehetőségben összesűritett konstruktív játék! Az új színházművészetért!”

Az idézet tartalmát elemezve, nem kétséges, hogy Majakovszkij szövege a forradalmat követő első évek lázas keresését tükrözi, amely a történelmet formáló hatalmas tömegmozdulások adekvátjaként a színművészetben is a tömegszerűséget, a tömegélményt tartotta a legfőbb célnak, s amely művészileg Kerszencev monumentális tömegjátékaiban és a szerző *Misztérium-Buffer* c. darabjában csúcsosodott ki.

A szöveget nem találjuk Majakovszkij legújabb 13 kötetes összegyűjtött művei között. Nem tud róla a moszkvai Majakovszkij Múzeum s a Gorkij Világirodalmi Intézet Majakovszkij szekciója sem. A közlemény ismeretlen voltában megerősített bennünket a költő drámai hagyatékának legjobb ismerője, Alekszandr Viljamovics Fevralszkij is.

Vajon teljes szöveggel vagy csak a költő egy hosszabb cikkéből vett idézettel van dolgunk? A *Magyar Írás* egyéb „hozzászólásaihoz” hasonlítva több, mint valószínű, hogy az utóbbival állunk szemben. — A közlemény aláírása: W. Majakovszkij — pedig arra enged következtetni, hogy a magyar idézet német eredetiből való átvétel. A német közlés feltételezését az a tény is alátámasztja, hogy Majakovszkij 1922-től fogva minden évben megfordult Németországban és szoros kapcsolatot tartott fenn az ottani művészi körökkel, elsősorban a konstruktivistákkal.⁵ A szöveg utolsó előtti mondata: „A színpad nem más, mint egyetlen lehetőségben összesűritett *konstruktív játék!*” — pedig egyenes utalás művészetére és az orosz konstruktivisták közötti időleges kapcsolatra. Véleményünk szerint tehát idézetünk eredetijét valamelyik korabeli német konstruktivista laphoz kell keresnünk.

Ez a munka azonban még a kutatás jövő feladatai közé tartozik, amely hazai könyvtáraink ilyenirányú fogyatékoságai miatt sajnos csak Németországban végezhető el.

Legvalószínűbb, hogy a költő szövegünk eredetijét 1922-ben vagy esetleg 1924-ben. két leghosszabba nyúló útja alkalmával adta át német barátainak.

² Tiszay Andor: A színpadművészet irányai a XX. században. Oroszok. Magyar Írás, 1926. 75—76. p.

Fülöp-Miller, René: Az új orosz színpad. Ford. Obilics Iván. Magyar Írás, 1926. 79—80. p.

³ Meyerhold, Vsevolod: A tömegszínpad. Magyar Írás, 1926. 83. p.

Sztanyiszlavszkij, Konsztantyin: A modern színpadművészetről. Magyar Írás 1926. 83. p.

Tairov, Alekszandr: Az új színpadi levegő. Magyar Írás, 1926. 84. p.

⁴ Majakovszkij, W.: Színházi-kiáltvány! Magyar Írás, 1926. 84. p.

⁵ A jelzett években a költő a következő időpontokban járt Németországban, illetve Berlinben: 1922-ben okt. 9-től nov. 18-ig és nov. 25-től dec. 13-ig, 1923-ban szept. 2-től 18-ig, 1924-ben ápr. 19-től máj. 9-ig, okt. 24-én és dec. 20—25.-ig, végül 1925-ben máj. 26-tól 28-ig, valamint nov. 14-től 18-ig. Л. Катанян: Маяковский. Литературная хроника. Москва, 1956.

A „Duecento” stílusa*

1. A kezdetek olasz prózájának kutatói figyelmen kívül szokták hagyni azt a stílárís irányt, melyet az egyszerűség kedvéért rövid mondatos stílusnak is lehet nevezni, és amelyet, hogy csak a legszükségesebbre mutassunk rá, jellemez a gerundiális, participiális és infinitivális szerkezetek ritkása, gyakran teljes hiánya, továbbá a zenei hatásoknak, a rímnek, a szójátéknak, a díszítő jelzőnek, az alliterációnak feltétlen kerülése. A szókészlet pedig mentes mind a provenzalizmusoktól, mind a latinizmusoktól.

Az olasz prózát a retorikus prózától „illik” számítani:¹ az egyszerűbb stílust mint beszélt nyelvi, esetleg francia hatásokat tükröző irányzatnak fogják fel. Még olyan kiváló szakértők a középkori stílus kutatásnak, mint pl. A. Schiaffini is, alig érintik.² Nem tudnak vele „mit kezdeni”: a túlságos egyszerűség következtében mintegy „kicsúszik” a kutatók kezéből.

A kutatás ilyen állása mellett örömmel üdvözljük L. Malagoli művét, melyben a szerző az eddigi közömbös vagy elimináló állásponttal szemben egész monográfiát szentel ennek a szerintünk is fontos, de nagyon nehezen elemezhető kérdésnek. A szerző, aki érezhetőleg nem nyelvész, kísérletet tesz, hogy a rövid mondatos stílust pozitív oldalról közelítse meg, vagyis igyekszik annak ténylegesen alkotó elemeit meghatározni. Alapgondolatát a szerző a „Paratassi e sensibilità stilistica medievale” c. fejezetben fejtegeti. Határozottan visszautasítja a rövid mondatos stílus beszélt nyelvi eredetét és helyesen mutat rá arra, hogy a beszélt nyelv nem a szabályosan megalkotott, „simára csiszolt” mondatokat kedveli, hanem a szabálytalan szerkesztést, az aszindetont, az anakolutot, az olyan jellegű mondatokat, amelyekben a mondatvég és a mondatkezdet közt inkongruencia, sokszor esetleg ellentmondás jelentkezik. A beszélt nyelv nem feltétlenül rövid mondatos stílusban tükröződik, sokkal inkább olyan prózában, mely a sajátos affektív *pongyolaságokat*, *reticenciákat*, *félbeszakításokat* stb. érzékelteti.

A szerző ismertetett felfogásával egyetértünk, azt azonban már nem helyeseljük, hogy a bibliai stílus ellen foglal állást, holott vitathatatlan a bibliai stílus állandó jelenléte a középlelatin szövegekben az ezredik év után. Célzatosnak is lehet tartani azt a törekvését, hogy a bibliai nyelv hatásával foglalkozó különféle műveket nem idézi.³ Ilyen szerző pedig szép számban található külföldön, sőt hazánkban is voltak a kérdésnek tanulmányozói.⁴

* Megjegyzések L. Malagoli : *Lo stile del Duecento* (Pisa, 1956.) c. művéhez

¹ A. Buck a kezdetek olasz prózáját mindenestől, egyrészt a középkori *Ars dictandi* v. *dictaminis*, másrészt bizonyos klasszikus latin formák alá rendeli és a kezdetek olasz prózájában csak *Kunstprosa*t lát (Italienische Dichtungslehre vom Mittelalter bis zum Ausgang der Renaissance. Tübingen 1952: 13–23). Ugyanigy N. Sapegno is (*Compendio di storia della letteratura italiana* I, 1941: 183).

² A. Schiaffininek főleg a *Momenti di storia della lingua italiana* c. gyűjteményes művében megjelent *Avviamenti della prosa del secolo XIII* c. tanulmányában foglaltakra gondolunk (Roma, Studium, 1953: 71–89). C. Segre : *La sintassi del periodo nei primi prosatori italiani* (Guittone, Brunetto, Dante), *Memorie dell'Accademia dei Lincei*, Cl. Sc. morali, s. VIII, v. IV, fasc. 2, 1952 c. műve szintén nem foglalkozik a rövid mondatos stílussal, hanem csak a retorikus prózájának nevezhető második irányzattal. E sorok írója *Az olasz próza kezdetei és a humanizmus* c. értekezésében (Renaissance tanulmányok. Szerk. Kardos Tibor, 1957: 281–369) a rövid mondatos stílust csak negatívumokkal tudta jellemezni: azokkal a stílárís fordulatokkal, melyek *nem* lehettek fel benne.

³ Sajnálatos, hogy nem említi W. Süss : *Das Problem der Bibelsprache. Historische Vierteljahrsschrift*, 1932: 1–39 c. fontos tanulmányát.

⁴ Pl. Eduardus Mészáros : *Qua ratione Anonymus Hungarus in conscribendis gestis suis sacra scriptura usus sit*. Quinqueecclesiis, 1936.

Malagoli, amikor szembehelyezkedik a bibliai nyelvnek a rövid mondatos stílusra tett hatásával, nem emlékezik meg egy másik szerintünk döntő jelentőséggel bíró mintáról sem. Eginhardus: Vita Caroli Magni c. életrajzi művén keresztül — nézetünk szerint — a középlelatin prózastílust döntő jelentőségű hatás érte. Eginhardus nyíltan megmondja, hogy példaképért Suetoniushoz fordult, mégpedig annak De Vita Caesarum c. nyolc könyves életrajzi adatgyűjteményéhez. Eginhardus is életrajzot írt kora legkiemelkedőbb személyiségéről, Nagy Károlyról. S. Hellmann⁵ empirisztikus kutatások alapján megállapította, hogy Eginhardus teljesen átvette Suetonius magvas, egyszerűsége törekvő stílusát. A *Vitában* nincs szóznoki kérdés; hiányzik a retorikus stílus egyéb ismertető jegye. A mellékmondatok rövidek és egyöntetűek: a 200 előforduló mellékmondatnak több mint a fele *ut, cum* kezdetű.

2. Az említett hatásokat Malagoli jelentéktelennek tartja, sőt reudesen tudomást sem vesz róluk, kétséggel azért, hogy annál jobban kiemelhesse saját, egyébként igen figyelemre méltó elméletét.

A bibliai rövid mondatos stílus — szerinte — már csak azért sem hathatott a középlelatin, majd később a korai olasz rövid mondatos stílusra, mert a két rövid mondatos stílus közt szerkesztési különbség van. A bibliai rövid mondatos stílus lineáris: az események folyamatosan, „egymásba kapaszkodva” követik egymást. Az egyikből nő ki a másik: a mondatok logikai tartalma közt nincs ugrásszerű átmenet, törés vagy folytonossági szakadás. Nem így a középkori rövid mondatos stílus.

Malagoli a *Chanson de Roland* versmondataiból indul ki. A *mutare di prospettive* adja meg a szerkesztés alaptónusát. Az átmenetek hirtelenek, váratlanok s szinte illogikusak. Nincs sem szünet, sem átvezető tartalmi elem az egymástól logikailag élesen elváló szakaszok közt. A Marsilio táborában bekövetkező események leírása után minden további nélkül Nagy Károlyra fordítja a szót az ismeretlen szerző. Nemcsak az egyes, nagyobb logikai egységek közt hiányoznak az átmenetek: egy-egy értelmileg összetartozó, nagyobb egységen belül is észlelhető a szerkesztés felettébb laza mivolta. Az események egyrészt, a leírások másrészt rendszerint öletszerűen követik egymást. A szerkesztés gondosságának hiánya azonban azt is eredményezi, hogy — mivel a szerző egyre több adattal kívánja megtölteni mondanivalóját, — a részletek összezsúfolása megakadályozza a logikus és folyamatosan előre haladó, szabályosan „feljelföldő” mondat szerkesztet létrehozását.

„Lo stile è un affastellamento di cose dove non esistono passaggi loggici” (73) — mondja Malagoli és teljesen nem utasíthatjuk el álláspontját. A nehézség csak abban rejlik, hogy nem minden, az olasz irodalom kezdetén jelentkező rövid mondatos stílus lehet ebbe a csoportba sorolni. Malagolinak a „stile aggiuntivo”-ra vonatkozó példái (így nevezi ő ezt a prózát) mellérendelt összetett mondatokat tartalmaznak: az *e* kötőszó segítségével valósítják meg a szerzők a sokszor terjedelmes mondatok létrehozását. Az egyes rész-mondatok bizonyos tényállást tartalmaznak, a szerzők képzeletvilágában ezek a tények nagy összevisszaságban jelentkeznek és ez az összevisszaság nyelvtani formákban is kifejeződik: úgyhogy az *e* kötőszó össze nem tartozó, logikailag gyakran ellentmondó, sokszor egyéb kötőszót kívánó mondatokat fűz egybe. Lássuk ezt egy, az 1200-as évek legvégén keletkezett *Istoria fiorentina* c. műből származó példán:

E così fue bene popolata (Firenze), e forte di mura e di fossi: e ordinarono ch'ella si regesse, e governasse a modo di Roma, cioè per due Consoli, e per 10 consiglio di cento Sanatori, e così si resse molto tempo.

Itt teljesen új mozzanat következik minden átmenet és bevezetés nélkül:

E molto affanno e guerra fue sì per li Fiesolani ch'erano loro nimici, e vicini da presso, e per la venuta de' Saraceni, che venno in Talia al tempo degli Imperatori Franceschi, e per diverse mutazioni le quali ebbe Roma e tutta Talia, e si per le discordie dei Papi e degli Imperatori, ch'erano quasi in continova guerra colla Chiesa.

(Figyeljük meg a négy különböző, össze nem tartozó tény, ill. esemény egybefoglalását, összesűritését).

A következő rész-mondatban sincs áthozat:

per la qual cosa on quasi prosperava, e stette in questa angoscia circa anni CC;

A befejező klauzulákban egymástól független tények halmozódnak össze *e* kötőszó felhasználásával:

ma nondimeno multiplicava il popolo ed eziandio in potenza, / e poco curavano la guerra dei Fiesolani, / e poco si distendeva la sua signoria, imperocché il contado era tutto incastellato, e occupato di nobili e possenti, che non ubbidivano alla Città, e tali erano in amicizia co' Fiesolani; / e dentro alla Città ebbe in poco tempo piu di CL torri di Cittadini dell'altezza di braccia C, e piu l'una, / e per l'altezza delle molte torri si dice, ch'ella si dimostrava assai da lunge: / e di molti belli palagi e casamenti v'era dentro (74. l. jegyzet).

⁵ Einhards literarische Stellung. Historische Vierteljahrsschrift, 1932: 40—110.

Az idézett szöveg — hogy úgy fejezzük ki magunkat — nélkülözi a *perspektívát*, vagyis azt találjuk, hogy az egyes gondolatoknak megfelelő mondatok úgy zsúfolódnak össze mint — képzőművészeti hasonlattal élve — egy Giotto korabeli festményen a szereplő alakok. A gondolatok s az őket tükröző, többnyire mellérendelt mondatok egyre újabb és újabb tényt, eseményt foglalnak magukba; a logikai átmenetek azonban hiányoznak.

3. A példa és a hozzáfűzött magyarázat nagyon elgondolkodtató, és sok igazság van benne. Együttal azonban megmutatja Malagoli tételének korlátait is. A szerző a Duecento prózájából csak azokat a szövegrészeket ragadja ki, melyekben a mondatok terjedelme messze meghaladja az egyszerű mondatokét. Malagoli tehát valójában a Duecento stílusaként az aránylag ritkán jelentkező összetett mondatot jellemzi (helyesen mutatva rá az összetétel sajátos jellegére). Figyelmen kívül hagyja azonban a feltétlenül nagyobb számban meglevő, valóban egyszerű mondatokat. Innen érthetjük meg idegenkedését a bibliai stílus hatásától, hiszen nem veszi szemügyre a valójában egyszerű mondatokat, melyekben ez a hatás mindekenélőtt tükröződik.

A parataktikusan összetett mondatok elemzése, főleg az illogikus szerkesztési mód feltárása meggyőző és újabb szemponttal gazdagítja az olasz stílustörténetnek ezt a korszakát. Valószínű, hogy a korabeli európai irodalmakban, korabeli közélatin szövegekben mindenütt hasonló jelenségekre bukkannánk, mint az idézett szövegrészben. Meg kívánjuk még jegyezni, hogy az illogikus szerkesztés nem csupán a parataktikusan összetett mondatok sajátsága. A problémát nagyobb egység keretébe is foglalhatjuk. A jelenség bőségesen előfordul a Trecento és Quattrocento legbonyolultabb mondat szerkezeteiben és legterjedelmesebb szintagmáiban is. Említsük meg az illogikus szerkesztés egyik fajtáját, az anakolutiát. Úgy jön létre, hogy a szerkesztés linearitása felborul éppen azért, mert új meg új tényállás, esemény tolul az író képzeletvilágába. Anakolutia rengeteg található Boccacciónak és a boccacciói stílus képviselőinek többszörösen alárendelő mondataiban, de participiális és gerundiális szerkezeteiben is. Malagoli könyvének végső értéke abban rejlik, hogy az illogikus szerkesztés kezdeteit jóval előbbre tolta az időben: műve nyomán most már tudjuk, hogy — úgy tűnik — az egész középkori prózán végigkísérhető jelenségről van szó, mely a boccacciói hipotaktikus prózán kívül (ez eddig is ismeretes volt) beszüremkedett a mellérendelő, parataktikus, tehát jóval egyszerűbb eszközökkel szerkesztő prózába is.

Herczeg Gyula

Riccardo Picchio: Storia della letteratura russa antica

Nuova Accademia Editrice, Milano 1959. 416. l.

Riccardo Picchio a római egyetemen az orosz nyelvészet és irodalomtörténet tanára, a Ricerche Slavistiche szerkesztőbizottságának tagja, Olaszországban a szlavisztika egyik kiváló fiatal képviselője. Könyve része annak a nagy kulturális vállalkozásnak, amely „Thesaurus Litterarum” címen ötven kötetben tudományos igényű és apparátussal jelenített meg földünk egyes nemzeti irodalmainak történetét olasz nyelven. Hét kötet képviseli ebből a szláv népek irodalmainak történetét (kettő az orosz irodalomét).

Picchio A régi orosz irodalom története c. művének kiemelkedő érdeme és értéke az, hogy témáját stílustörténeti alapon dolgozta ki. Munkája mégsem pusztán stílusok története, mint erre a szerző a mű kinyomtatása előtt egy évvel megjelent műhelytanulmányában utal, melyre törekszünk, stílustörténet a terminus szélesen vett értelmezésében. A stílusnak, a hagyománynak és a stílusváltozásoknak fogalmában az esztétikai és nyelvi-kulturális értékek összeegyeztethetők azzal a vívmánnyal, hogy az eddig pusztán filológiai törekvésekre korlátozott, de termékeny kutatások eredményeit is érvényesítsük egy irodalom történetének élő tárgyalásában.

A régi orosz irodalom olyan történeti megírására, amely messzemenően figyelembe veszi a stílus történetét s azt szervesen beépíti tárgyalásába a kezdetektől a XVII. század végéig, Picchio művének megjelenéséig, még nincs példa. A legszélesebbkörű kísérlet is csak néhány évszázadra korlátozódik (vö. Dmitrij *Tschižewskij*, Geschichte der altrussischen

¹ Riccardo Picchio, Osservazioni sulla tradizione stilistica nella letteratura russa antica. Firenze 1958, Sansoni. Különny. Rivista di Letterature Moderne e Comparate, XI (1958), 2, 101—130. Az idézet a 119. lapon!

Literatur im 11., 12., und 13. Jahrhundert, Kiever Epoche. Frankfurt 1948.), s. amint Picchio megjegyzi (i. különny. 126) „formalista leíró módszer jellemzi s ezért nem vezet igazi történeti szemlélethez”. Ezenkívül csak a szovjet tudósoknak vannak történeti-kulturális és nyelvészeti előtanulmányaik és néhány részlettanulmányuk, amelyek közül Picchio, mint legjelentősebbet, *V. P. Adrianova-Perete* könyvét emeli ki (Очерки поэтического стиля древней Руси. М.—Л. 1947). Különösen fontosnak tartja. Adrianova-Perete azon megjegyzéseit, amelyek bizonyos formulák állandó (постоянный) jellegéről szólnak, valamint a művelt és a népi irodalom közötti stílus-közelségről.

Picchio tehát következetesen ad stílus- és műfajtörténetet is, s következetessége talán csak könyvének vége felé lankad kissé. Tárgyalásában figyelemmel kíséri az ideológiai és stilisztikai áramlatok összefüggését. Egyik fő jellemvonása a dialektikus irodalom-szemléletre való törekvés. Picchio mozgásában, fejlődésében nézi az irodalmat s állandó figyelemmel követi a régi és új kapcsolatát, egymásból következőt.

Picchio természetzerűleg nagyobb hangsúlyt ad a nyugati hatásoknak, illetve a kelet-európai és nyugat-európai szellemi áramlatok párhuzamának és összefüggéseinek. Törekvése érthető és helyes, ha arra gondolunk, hogy a mai olasz közönség nagy tisztelettel adózik a XIX. század orosz klasszikusainak, amelyeknek olasz fordításai napjainkban egymás után jelennek meg és nagy érdeklődés központjában állnak, ugyanakkor azonban jelentősen elterjedt az a szemlélet, amely a régi orosz irodalmat a maitól elszigetelt egzotikumnak látja. Picchio helyreállítja a folytonosságot és eredményesen törekszik arra, hogy az orosz irodalmat és kultúrát, minden megkülönböztető sajátossága mellett, szervesen bekapcsolja — a történeti valóságnak megfelelően — a közös európai áramba. Ehhez a felfogáshoz áll közel *N. K. Gudzij* irodalomtörténete is,² valamint *M. P. Alekszejev* összegező tanulmánya,³ amely — a további kutatások szükségességének fenntartása mellett — például kifejti, hogy a XV—XVII. század orosz kultúrája különböző megnyilvánulásában egyáltalában nem állt olyan messze a reneszánsz humanista művelődéstől, mint ezt általában vélik, és hogy teljes joggal beszélhetünk ebben a korban a humanizmus jelenségeiről orosz talajon.

Picchio könyve négy részből áll, amelyekből az első három egyben a szerző periodizációs elgondolásáról is tanúskodik. Az első rész: A kievi korszak (XI—XII. század) három fejezetre oszlik (s mindegyik több paragrafusra): I. Az irodalom kezdetei és a kievi kultúra, II. A fordítások, III. Önálló irodalom kialakulása. A második rész: A helyi irodalmak (XII—XV. század); fejezetei: I. Az orosz föld romlása, II. Az ortodox szláv újjászületés. A harmadik rész: Irodalom a moszkvai államban (XVI—XVII. század); fejezetei: I. Az irodalom felfogása a XVI. században, II. A nagy védekezés, III. Az ortodox szláv alkonyat. A negyedik részből később lesz szó.

E periodizáció, bizonyos eredetisége mellett, nem hagyja figyelmen kívül az orosz irodalomtörténetírásban újabban kialakult nézeteket. A fejezeteknek egyben arról is tanúskodnak, amit Picchio könyvének egyik bírólája igen találon jegyzett meg⁴: a szerzőnek kétségtelenül egyik nagy érdeme az, hogy a szigorúan tudományosan rendezett és dokumentált anyagot, amelyet a közvélemény eddig száraznak és unalmasnak vélt, esztétikai értékében helyreállította és élvezetes formában adta elő. *Lo Gatto* Picchio könyvét méltán nevezi az e témában megírt munkák egyik legjobbjának, s hozzátehetjük, nagy érdeme lesz a szerzőnek abban is, hogy az olasz és nyugati köztudatban méltó helyére fog kerülni a közös európai kultúrkinés e fontos része.

A kezdetek irodalomtörténetét megírni — mint a szerző mondja (40. l.) — lehetetlen filológiai és történeti tárgyalás nélkül. Különösen igaz ez olyan irodalom kezdeteire, mely, mint az orosz, korai emlékeinek nagy részét csak későbbi másolatokban hagyományozták. A szerző témáját Nyugat-Európa felől közelíti meg s a kereseténység terjeszkedését Kelet felé mint politikai, gazdasági és vallási szükségességet tárgyalja. Az orosz irodalom határozottan, sokszor mereven konzervatív vallásos jellege mögött mindig meglátja a gazdasági-politikai okokat. Az irodalmi műfajok kialakulására, éppen stílustörténeti törekvései folytán, különös gondja van a szerzőnek. Részletesen elemzi az európai, a bizánci és a kievi kultúra összefüggéseit s kiemeli ez utóbbi autokton elemeit, mindig gondja van arra, hogy felderítse a művelt és népi elemeket, összefüggéseiket s a realizmus megnyilvánulásait. A politikai és társadalmi élet minden ellentmondása és kitérője ellenére a kievi Rus'-tól a Moszkvai államig egységes vallási, irodalmi és művészeti örökség ment át. Bár a szerző

² *H. K. Гудзий, История древней литературы, Москва 1953⁵.*

³ *М. П. Алексеев, Явления гуманизма в литературе и публицистике древней России (XVI—XVII вв.), Москва 1958, АН СССР.*

⁴ *Ettore Lo Gatto, C'è anche in Russia una letteratura antica. Il Tempo, XVI, N° 309. 1959. nov. 7. 3. lap.*

kitér arra a kérdésre, hogy az írásbeliség létezett már a kereszténység hivatalos felvétele előtt is, és Kievre vonatkozóan hivatkozik (26.) a nyelvészeti és régészeti kutatások eredményeire, mégis sajnálatosan elhanyagolja a novgorodi ásatások eredményeit, pedig ezek fontos dokumentumai a korai világi írásbeliségnek s a mindennapi érintkezés nyelvének.

A kievi korszak kidolgozta egy irodalmi stílus alapjait, amely a későbbi korokban továbbfejlődött; ennek az eszmei, nyelvi és esztétikai örökségnek továbbjutása azonban igen nehéz és bonyolulttá vált a XII. század második felétől kezdve a feudális harcok és a tatár iga miatt. A szerző érdeme, hogy biztos érzékkel és tudományos dokumentációval nyomon tudja követni a stílusfejlődést és a folyamatosságot. Olyan korszakban, mint a XIV. század, amikor a szerző szerint gyakorlatilag nincs orosz irodalom, a folyamatosságot nem a nemzeti és kulturális tudat képviseli, hanem a stílus és hordozói, a szerzetesek (134). A szerző majdnem teljes szakadást lát azonban a kievi és moszkvai kultúra között. A XIII. századdal lezárul egy korszak és egy kultúra s majd mikor Moszkva győzelmei megteremtik az ortodox szláv újjászületés feltételeit, a XIV. század végén, Moszkva központtal kezd megindulni az orosz történelem és irodalom új korszaka.

Picchio igen lényegesnek tartja a nyugati eretnekségek hatását Novgorodban, valamint Moszkvában és a szomszédos területek nagy részén a „второе южнославянское влияние” néven ismert doktrinális és nyelvi hatást, visszatartja azonban azt a tézist, hogy a nyomukban feltörő stílusvirágzás csak importációs jellegű. Mindezeket egységes fejlődési folyamatok különböző fázisainak tartja. A második délszláv hatást pl. nem egyszerűen eszmék és stilisztikai eljárások orosz földre való átültetésének véli. A délszláv menekültek elméleteiket helyi orosz témák tárgyalásában alkalmazták és ez a fúzió olyan irodalmi áramlatot érlel, amelyhez az orosz szerzők járulnak hozzá a legnagyobb mértékben.

A szerző az Igor-ének és a Zadonscsina elsőbbségi vitáját ismerteti, de nem akarja eldönteni. Számos közös elemük mellett kiemeli stilisztikai lényegüket és egy jelentős különbségüket: míg az Igor-énket teljesen átítatják a pogány elemek, a Zadonscsina, az általános óorosz hagyománynak, és különösképpen a XV. század eleje hazafias-vallásos szellemének megfelelően, át- meg át van szöve a keresztény tematikával.

„A Horda elleni felszabadító harc első győzelme megvetette az alapját nemcsak az újjászületett orosz-keresztény öntudatnak, hanem egy új mítosznak is, amely a legnagyobb hadvezér személyéhez kapcsolódik. Mint Alekszandr Nyevszkij idején, az új hős magasztalása most olyan epikus elbeszélő és hagiografikus elemek fúziójához vezet, amelyek elősegítik a hős nagyherceg alakjának laikus szentté való stilizálását” (162–163). E mítosz kialakulását, kísérő stílusjelenségeivel együtt, a szerző figyelemmel kíséri Alekszandr Nyevszkij-től Dmitrij Ivanovicson keresztül Moszkva vezető szerepének kiemelkedéséig és nemcsak egy dinasztikus és államérdekeket szolgáló laikus hagiográfia kialakulását látja benne, hanem egyben az irodalomnak a XIII. századtól kezdve meginduló folyamatos laicizálódását is. Ezt a folyamatot a politikai ideológia vallási sémákban meginduló fejlődésének is lehetne nevezni.

Bár, mint mondtuk, a műfajok kialakulásának a szerző nagy figyelmet szentel, ezen a ponton (a XV. században) tárgyalásának menetét nem ez határozza meg, — mint később, Moszkva hegemoniájának létrejötte után —, hanem az orosz történelem helyi szétdarabolt-sága. Novgorodnak a nyugati racionalizmustól nem idegen önálló útja, kritikai szellemmel töltött eretnekmozgalmak, a központosító és szigorúan ortodox, egyházi vonatkozásban is önállóságra lépett „Moszkva — harmadik Róma”, egymással vívott harcuk, s a többi szellemi központnak (Tver', Szmolenszk stb) és irodalmi tevékenységüknek története.

A szerzőr észlelesen foglalkozott a tatár invázió előtti irodalomban Danyil Zatocsnyikkal, aki „az egyházi retorika vastag falába bizarr abakocskákat nyit, amelyen keresztül a nép hangját hallani” (204). Most, a XV. században a világi emberek világi jellegű irodalmának óriási értéke az egyházas irodalom tengerében: Afanaszij Nyikityin! A krónikák és episztolák nem egy író, hanem egy környezet egyéniségét tükrözték. Ha e kollektív normától való eltérést akarunk látni, akkor olyan különös, rebellis egyéniségeket kell keresnünk, mint Daniil Zatocsnik, vagy Afanaszij Nyikityin. Afanaszij Nyikityin az orosz valóság-szeretetet képviseli, stílusa pedig a több évszázados orosz stílushagyomány vitalításának egyik hajtása.

A szerző sokat foglalkozik a humanizmussal és a reneszánszsal mint általános európai jelenséggel, forradalmi jelentőségével és oroszországi megnyilvánulásaival. Picchio a tényekre épít és nem feltételezésekre. Megállapítja, hogy Oroszország a XV. században, bár ellenáll a Nyugatnak, mégsem zárt erődként áll vele szemben. Nem tud azonban igazat adni a túlzottan europeista nézőpontoknak sem. Ebben a kérdésben, akárcsak az eretnekségek kérdésében, Picchio véleménye közel áll M. P. Alekszejev nézőpontjához (i. m.). A nyugat-európai reneszánszsal való összehasonlítás alapja csak a belső fejlődés, a történelmi tendenciák párhuzama lehet. Ami az eretnekségeket illeti, irodalmi termékeik érthető okokból alig marad-

tak fenn. Ezekből azonban és közvetett hatásukból meg lehet állapítani, hogy ha új műfajt nem is hoztak létre, de új stílussajátosságokat igen. Telve vannak népi elemekkel, polonizmusokkal, latinizmusokkal, sajátágaik már nem vezethetők vissza a második dőlsláv hatásra. Megjegyzem, ezt egyébként megállapíthatjuk az olyan világi irodalmi emlékekben is, mint a Nyugaton járt orosz követek jelentései.

Az irodalom új ösztönzői ebben a korban: a polémia, az új történelmi, politikai valóság nagyobb tekintéllyel való megításmásztásának vágya. Az új stílus lényege pedig Picchio szerint az, hogy a személytelen irodalom után megszületik az irodalom, mint egyéni fegyver.

Mivel Picchio könyvének további fejezeteit a rövidség kedvéért még annyira sem akarom részletezni, mint eddig, csak néhány érdekes momentumot óhajtok még belőlük kiemelni. A továbbiakban a szerző igen tudatosan és következetesen ragadja meg az orosz irodalom történetének azokat az elemeit, amelyek előkészítik a XVIII. század elejének forradalmi jellegű változásait, I. Péter korát. Igen érdekesek azok a megállapításai, amelyek a parasztság elnyomásáról és megmozdulásairól és ezek irodalmi tükröződéseiről, a társadalmi harc dialektikájáról s ennek az irodalomban való megnyilvánulásáról szólnak (Pl. Matvej Baskin és Feodoszjij Koszjov); akárcsak Gudzij irodalomtörténetében, Picchio könyvében is igen jelentős a Maksim Grek-kel foglalkozó rész, amit M. P. Alekszejev, N. K. Gudzij, B. I. Dunajev, V. Ikonnikov és mások tanulmányai és könyvei után méltán hiányolhatunk az *История русской литературы* I. kötetében (АН СССР, М.—Л. 1958). Picchio minden közép-korias jellemvonás ellenére ugyanazokat az ösztönzőket látja a XVI. századi Oroszországban, mint amelyek Itáliában Machiavelli Principé-jét (vö. Rettegott Iván és Pereszvetov) és B. Castiglione Cortegiano-ját (Domosztroj) ihlették.

Riccardo Picchio könyvének negyedik része annak mintegy függeléke. „A szájhagyomány” címet viseli, s tárgya az orosz folklór, a népköltészet. Erthető okok (elsősorban az írásbeliségen kívül esés ténye) indokoltta teszik, hogy a szerző külön részben tárgyalja a szájhagyományt, ki kell azonban emelnem, hogy az első három részen sem mulasztja el az alkalmakat, hogy a művelt irodalom és a népköltészet közti kapcsolatokat, kölcsönhatásokat kiemelje. Helyesen állapítja meg, hogy a népköltészet megértéséhez és értékeléséhez szellemi forradalom kellett (359), valamint, hogy a népköltészet elismerése a modern szovjet filológia és kritika nagy vívmánya. Ennek ismeretében megszűnik csoda lenni a modern orosz irodalom látszólag hirtelen — a valóságban évszázadok fejlődése eredményeként történő — bámulatos kivirágzása.

Riccardo Picchio könyvét négy lényeges kiegészítés teszi teljessé. Az első térkép-vázlat, amely a Moszkvai államot ábrázolja a XVI—XVII. században. Itt legfeljebb csak azt hiányolhatjuk, hogy a könyv első két részét nem támogatja hasonló térkép-vázlat. Ámbar valószínű, hogy ez a kiadó problémája. — A második a könyv részeinek és fejezeteinek megfelelő részletes bibliográfia. Meg tudom érteni, hogy az irodalom összegyűjtése és a könyv végére tétele sajátos célt szolgál, megkönnyíti az olvasást a nagyközönség számára, ugyanakkor azonban megnehezíti a szakemberek munkáját. Véleményem szerint hasznos lett volna, ha a meglevő általános bibliográfia mellett, a szövegrész után számozott jegyzetek utaltak volna a szakirodalom megfelelő helyeire. Nem hiszem, hogy a szövegtörzsi számok zavarták volna az olvasmányosságot. Ugyanekkor ez az eljárás még szemléletesebben kidomborította volna a munka eredetiségét.

Giovanni Maver, a „Thesaurus Litterarum” sorozat szláv irodalomtörténeti kötetekének bírálatában⁵ kifogásolja, hogy e kötetek általában kevés idézetet tartalmaznak az irodalmi művekből. Bár ez a kifogás, úgy vélem, nem elsősorban Picchio könyvét éri, amely a szerző igen jó, stílushűségre törekvő fordításában elég sokat idéz, mégis szükséges megemlíteni azt, amit G. Maver is elismer: a „Thesaurus Litterarum” sorozat, a világ irodalomtörténeteinek ötven kötetével, 45 kötetben megjelenteti ezen irodalmak olasz nyelvű antológiáját is, amelyekből hat kötet jut a szláv irodalmakra (ezekből kettő az oroszra).

Picchio könyve végül két hasznos indexet is tartalmaz: a régi orosz irodalom dokumentumainak évszázadok szerinti jegyzékét (lapszámok utalással), valamint név-indexet, amelyben dőlt szedés különbözteti meg a művek nevét a személynevektől.

Mindent összevetve, Riccardo Picchio Régi orosz irodalomtörténete jelentős eredeti mű, lényeges hozzájárulás a szlavisztikai kutatásokhoz. Mivel megtanít arra is, hogy a régi orosz irodalom alkotásait nem lehet „elvontan”, mai esztétikai érzékenységgünkkel olvasni és megérteni, fontos szerepe lesz a régi és új orosz irodalom folytonosságának tudatosításában, a régi orosz irodalom történeti, esztétikai, stilisztikai értékelésében.

Fogarasi Miklós

⁵ Vö. *Ricerche Slavistiche*, Firenze, Sansoni, VII (1959), Recensionii, 164. lap.

Sashegyi Oszkár: Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II. Beitrag zur Kulturgeschichte der habsburgischen Länder

Bp. 1958. Akad. kiadó, 244 l. (Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae. 16.)

A cenzúra történetének, kisebb nagyobb publikációkban, már igen tekintélyes és értékes irodalma van. Az eddig megjelent cenzúratörténeti közlések azonban többnyire csak a cenzúra ügyben hozott kormányhatósági intézkedések ismertetésére és — különösen polgári történetírásunkban — időrendi laza összefüggések bemutatására szorítkoztak. Dezsényi Béla munkája — mely a sajtó és a cenzúra kapcsolatát világította meg (Dezsényi Béla — Nemes György: A magyar sajtó 250 éve. Bp. 1954.) — már az okok feltárására törekszik, de a sajtócenzúrára korlátozódva, az összes problémákra nem volt és nem lehetett tekintettel.

Sashegyi Oszkár könyvében választ igyekszik adni arra a kérdésre, hogy milyen összefüggésben vannak II. József könyvbírálati rendelkezései a felvilágosodás ideológiájával. A szellemi szabadságra vonatkozó „aufklärista” felfogás ismerete valóban egyedül alkalmas a jozefinista cenzúra elvi alapvetésének tisztázására. De alkalmas arra is, hogy a nem mindig következetesnek látszó császári és kormányzékai rendelkezések rejtett összefüggéseit megállapíthassuk és rendszerbe állítsuk. Sashegyi, könyvének kitűnő első fejezetében, a jozefinizmus szabadságfogalmát világítja meg. Pudendorftól Thomasiusig ez úgy alakult, hogy az emberek természetes egyenlőségére hivatkozva, végül minden „tekintélyt védő előítéletet” elvetett. Ez azért lényeges, mert II. József is erre hivatkozva igyekezett a kritikának szabad utat engedni, még ha ez saját személyének nem mindig kellemes bírálatát jelentette is. Volt ebben bizonyos öntetszelgés, mint Sashegyi megállapítja (13. l.), és ez a „felvilágosult” intézkedések értékéből sokat levon. Nagyobb baj csíráját rejtette viszont magában az a jozefinista szabadságfogalom, mely csak a közjó, az emberiség, a monarchia egészének érdeke szerint értelmezte azt, nem sokat törődve az egyéni szabadságok, a véleményalkotás és gondolkodás tiszteletbentartásával. Ebből az következett, hogy egy nem felvilágosodott kormányrendszer, mint aminő II. József második utódáé, I. Ferencé volt, az utóbbi vonatkozás hangsúlyozásával, a bürokratikus, és az abszolutizmus érdekeit néző rendőri cenzúrát ismét a szabadság elfojtására használta fel.

II. József és munkatársai azonban e sok tekintetben doktrinér módra elvont szabadság és egyenlőség fogalomra hivatkozva léptettek életbe egy sereg intézkedést. Ezek valóban alkalmasak voltak arra, hogy a korábbi, elsősorban vallási érdekeket védő cenzúra-rendszert felszámolják. Főként arra törekedtek, hogy a könyvbírátságot teljesen állami érdekeket szolgáló intézménnyé alakítsák.

Azok az intézkedések, melyeket József a cenzúra-reform érdekében (államosítás, központosítás stb.) életbe léptetett, már régóta ismeretesek. Teljes megértésük azonban csak a Sashegyi által követett módszer segítségével érhető el: az intézkedések összefüggéseit a felvilágosodási ideológiával kell megállapítani. Az előbb ismertetett elvek tükröződnek az előzetes könyvbírálat irányítására kidolgozott „Grund-Regelnben” is. (23. l.) Míg az egyházi körök ingerült támadásokkal igyekeztek a cenzúra-reform hatását a közvéleményben kedvezőtlenül befolyásolni, a jozefinista reformok hívei már „sajtószabadságról” kezdtek beszélni. Természetesen ez túlzás, de hűen kifejezi a haladás híveinek állásfoglalását.

Az új cenzúra-rendszer központi szerve az „udvari cenzurabizottság” (Zensurhof-kommission) volt. Ennek a működési köre nagy ellenállás legyőzése után lassan kiterjedt Magyarországra és Erdélyre is. A cél most már kifejezetten a jozefinista felvilágosult állam védelme, az egyházi, vallási, sőt közkerkölségi szempontok is háttérbe kerültek. Ennek magyarázata az előbb említett jellegzetes felvilágosult szabadságfogalom gyakorlati alkalmazásában rejlik.

A II. József kori cenzúra központi intézményeinek és működési eljárásának bemutatása után, annak a hatásnak vizsgálata következik, amit a könyvkereskedelem és a könyvnyomtatás fejlődése mutat az új cenzúra-rendszer következményeképpen. Csak egy adat: az osztrák könyvexport 1773-ban 135 000 tallér, 1793-ban viszont 3 260 000 tallér, pedig ekkor már az I. Ferenc kori reakció kezd érződni. II. József idejében „sajtószabadságról” csak Mária Terézia korához képest lehet beszélni. És még ez a relatív szabadság is a császár uralkodásának utolsó két évében egyre több korlátozást szenvedett, különösen a Bastille bevételé után... (125. l.) Ugyanez a fokozatos elhidegedés mutatkozik a cenzúra „liberálisabb” kezelése tekintetében, a politikai irodalom és az iskoláskönyvek, meg a tudományos publikációk területén. Az itt mutatókozó „szabadság” gyakorlatilag a jozefinista tanok szabadságát jelentette, egyre ridegebb elzárkózással nemcsak a felvilágosodás ellenes, egyházi reakció termékei, de a jozefinizmusnál haladóbb eszmék terjesztése iránt is... Követ-

kezetesen ellene volt a katolikus egyházi irodalom régi barokk szellemű megnyilatkozásainak, viszont türelmesebb a protestantizmus sajtótermékei iránt. A szépirodalom és a dráma szabad volt, amennyiben a jozefinizmus eszméit terjesztette. Általában a felvilágosodás még itt érvényesülhetett a legszabadabban. Ennek is véget vetett a József halála után már jelentkező és hamarosan ismét teljes diadalt arató abszolutista reakció.

Sashegyi könyve ezekről szól, eddig el nem ért részletességű anyagfeltárással, alapos kritikával és első ízben teljes marxista értékeléssel. Igen hiteles, sokszor izgalmasan érdekes képekben mutatja be II. József cenzúra-rendeleteinek okát és sorsát.

Donáth Regina

Schiller Magyarországon

Új bibliográfiai füzetek III. Szerkeszti: *Bélley Pál*. Összeállította: *Albert Gábor, D. Szemző Piroska és Vizkelety András*. A bevezető tanulmányt írta: *Turóczi-Trostler József*. Budapest, 1959. Országos Széchényi Könyvtár.

Négy éven belül kétszer ünnepelt a haladó világ Schiller-évfordulót: 1955-ben emlékezünk meg a költő halálának 150. évfordulójáról, 1959-ben pedig Schiller születésének 200. évfordulója állította az érdeklődés előterébe a nagy költő alkotó génuszát.

Amint az ókorban 7 város versengett Homéroszéért, úgy vette ki részét e kettős évfordulón minden művelt nép az ünneplésből, s mindegyik az irodalmi alkotások egész sorával igyekezett demonstrálni, milyen hatást gyakorolt a maga költészetére Schiller költői génusza, másfelől pedig csokorba gyűjtötte mindazt, ami Schiller fejlődését akár közvetlenül, akár pedig közvetve elősegítette.

Az angolok nem mulasztották el kimutatni, hogy Shakespeare és a *polgári forradalom* milyen mély nyomokat hagyott Schiller költői alkotásaiban, a franciák azzal büszkélkednek, hogy a forradalom az elsők közt ölelte keblére s tüntette ki díszpolgári oklevéllel; a svájciak a Tell Vilmoson keresztül tekintik a nagy forradalom után nemzeti függetlenségét elnyerő „beata Helvetia” szellemi fegyvertársának.

Nem is beszélve a két német államról, amelynek germanistái között valóságos verseny támadt, hogy kimutassák, melyik Németország tud több dokumentumot felmutatni a nagy költő hagyatékából.

Ez a feltűnő Schiller-kultusz nem lehet meglepő számunkra, hiszen tudjuk, hogy a XIX. sz. első felében Európa minden nagykorúvá érett nemzete politikai függetlenségének kivívására törekedett s ehhez a küzdelemhez Schiller bátor és határozott, de nagy önfegyelmről tanúskodó világnézete és állásfoglalása szolgáltatta az ideológiai alapot.

A kutató számára ma már nem is lehet meglepő, ha Moór Károly társadalomszemlélete hamarosan visszhangra talált a jakobinus eszméket valló értelmiségünk körében is, vagy az Ármány és szerelem bátor ember- és társadalomábrázolása a magyar reformkorszak leghaladóbb íróinak is példaképül szolgált; s Tell Vilmos gyújtó érzelmi ereje 1848 márciusán nemcsak Berlinben, hanem Pesten is tömegeket tudott forradalmasítani.

Schiller eszmevilága tehát nálunk is otthonra talált, ha a korabeli uralkodó osztály Schiller drámáit kezdetben nem is tekintette bátor mondanivalója miatt szalonképesnek.

Schiller nevét azonban elhallgatni már nem lehetett. Költői alkotásait, egész életművét a kor már értékelte s ez az értékelés egyre pozitívabb lett az olvasók körében. A forradalmasító hatást pedig valamiképpen ellensúlyozni kellett s így került be a felszabadulás előtti iskolák tankönyvébe a balladaköltő Schiller, mint a mélyebb lélektani elemzés mestere s a nemzeti szovinizmus szimbolumaként bemutatott Tell Vilmos.

Schillernek akadt nálunk is bőségesen fordítója, interpretálója egyaránt.

Schiller halálának százötvenedik évfordulójáról öt év előtt dolgozó népünk is méltó keretek között emlékezett meg.

A számtalan cikk, előadás és tanulmány mellett az Új Magyar könyvkiadó kiadta a világirodalom klasszikusai sorában Schiller válogatott műveit két kötetben.

A kötethez Turóczi-Trostler József írt bevezető tanulmányt, amely a következő szavakkal végződik; „Schiller világirodalmi „ntőéletének” igazi története mindmáig megíratlan s megíratlan is marad mindaddig, amíg a kutatók beérik a Schiller-drámák fordításainak és előadásainak, ellenőrizhető motívális és tárgyi hatásainak statisztikai leltározásával. E statisztika

tikánál mindenesetre fontosabb látni, milyen időszerű társadalmi, politikai és esztétikai szükségleteket elégített ki Schiller s elégít ki ma is az egyes nemzeti irodalmakban, micsoda ébresztő és felszabadító erővel avatkozott bele a XIX. század legnagyobb forradalmi költőinek, köztük Petőfiének a tudatába, s milyen tanulsággal szolgált a maga korának s szolgál minden kornak, amikor megmutatta: emberi, eszmei-etikai nagyság nélkül nincsen művészi példaszzerűség.”

Maga a szerző tette meg az első lépést ezen az úton. A nagy költő születésének 200. évfordulója alkalmából megjelent bibliográfiai gyűjteményhez írt bevezető tanulmányban beható és részletes elemzését adja Schiller magyarországi „utóéletének, amiből világos képet alkothatunk magunknak arról, hogy „milyen politikai és esztétikai szükségleteket elégített és elégít ki ma is Schiller emberi és eszmei-etikai nagysága hazánkban”.

A Schiller-kultusz gyökereit hazánkban is a felvilágosodásban kell keresnünk. Csakhogy nálunk a speciális társadalmi és politikai fejlődés egészen különös jeleget kölcsönzött a felvilágosodásnak. Míg a felvilágosodás Nyugaton a feltörekvő, osztályöntudatos s a politikai érettségének tudatában levő polgári társadalom ideológiája volt, nálunk a polgárság csak a felvilágosult eszmék megismerése révén eszmélt rá saját elmaradottságára. Míg a nyugati országokban a felvilágosult polgárság hatalma teljében birtokába vette az országvezetés fontosabb őrhelyeit, nálunk — megfelelő polgárság hiányában — a nemesség haladőbb része volt kénytelen ellátni ezeket a funkciókat.

Csak II. Józsefnek a társadalmi fejlődés iránt fogékonyabb politikája nyitotta meg nálunk a nem-nemesi származású ifjúság előtt a politikai érvényesülés kapuit. Ez az ifjúság — először történelmünkben — lélegzethez jutott, s mint a napfényre kerülő növény táptalajt keresett léte biztosítására. Segítséget attól várt, aki legközelebb állt hozzá, s akinek szellemi fegyvertárával a legkisebb ellenállás nélkül tudott sikert érni, a Sturm und Drang fiatal írójához, Schillerhez, akinek költészete, főleg drámái alkotásaiban, művészi módon egyesíti magában a felvilágosult humanizmus eszméit s a feltörekvő német polgárság reformtörekvéseit.

Többféle körülmény segítette elő Schiller népszerűségét hazánkban: A kortársak nem tekintették Schillert „hideg” költőnek, mint azt bizonyos irigységgel — ha nem is egészen alaptalanul — Goethével tették.

Egyéniség volt, akinek a württembergi herceggel szemben tanusított bátor kiállása sok embernek imponált, s akiben a saját felszabadításáért küzdő polgárság a maga sorsának megteremtőjét látta. Tudós volt, akinek jénai katedráról hirdetett világtörténelmi tanításaiért írók, diákok egyaránt lelkesedtek.

Erkölcsi egyéniség volt, aki a színpadot nem szórakozóhelynek, hanem olyan intézménynek tekintette, melynek feladata az erkölcs és művészet tisztasága felett őrködni.

Német volt, a weimári hercegi udvarnak tisztelt és elismert költője, akit a költőfejedelem Goethe is barátjának vallott.

Írása nem állt ellentétben a jozefinista politika németesítő és antiklerikális célkitűzéseinek. Drámáinak eszmei mondanivalója nem volt annyira forradalmi jellegű, amivel szemben vezető uralkodó osztály a cenzúra segítségét szükségesnek tartotta volna. A hazai németiség boldog volt, hogy a Räubert, Kabale und Liebe-t, valamint a Don Carlost politikai célkitűzéseinek megvalósításához felhasználhatta. S amit a cenzúra nem tudott megtiltani a német polgárságnak, nem merte attól a még erősebb reformokért sóvárgó magyar közönséget sem megfosztani. Ezzel magyarázható, hogy Schiller fiatalkori drámái már a Martinovics-féle szervezkedés felszámolása előtt helyet kaptak a magyar színpadon is.

Nem szabad azon sem csodálkoznunk, hogy a Schiller drámák más hatást értek el nálunk, mint Németországban. Schiller ifjúkori drámái még jóval a francia forradalom kitörése előtt készültek, Magyarországon azonban a hatásuk csak a forradalom leverése után mutatkozott.

Ami a költőnél személyes jellegű zsarnokgyűlölet, zendülés a korabeli társadalom klerikális és álszentesködő erkölcsisége ellen, nálunk mindez politikai és kulturális téren egyaránt erősebb élt kapott és a forradalmi eszmék érlelőjévé vált.

A bibliográfia időrendben feltárja 1957. december 31-ig Schiller valamennyi művének magyar kiadását, továbbá a magyar, német vagy más nyelven Magyarországon megjelent tanulmányokat, kritikákat, amelyek a költővel és műveivel foglalkoznak. A nyomtatott művek mellé felsorakoztatja a kéziratos anyagot is, a könyvek mellé a folyóiratokat.

A hazai germanisták több alkalommal kifogásolták, hogy a Schiller-drámák magyarországi hatásának feldolgozása Bayer József monográfiájával megszakadt.

A most megjelenő bibliográfia Turóczi-Trostler József tanulmányával széles távlatokat nyit a hazai Schiller-kutatások számára.

A Schiller költészetének hatását hazánkban azonban csak akkor tudjuk igazán felmérni, ha számbavesszük azon kimagasló irodalmi alkotásainkat, amelyekben Schiller politikai befogása és irodalmi hatása kétségtelen kimutatható. Közismert tény, hogy sok tisztelője és olvasója volt a korabeli magyarok között. Kiss János büszke rá, hogy jénai előadásait kö-
,

vetlenül hallhatta. Kazinczy — bár később a Goethe-imádók táborához pártolt — elismeréssel nyilatkozik róla. Bölöni Sándor Farkas valósággal bálványozza a fiatal költőt; Kossuth és Kölcsény írásaiban is kimutathatók komoly Schiller-hatások, de Schiller forradalmi idealizmusa igazi élménnyé csak Petőfinek, a „természet vadvirágának” Egri hangok c. költeményében vált, amely ideológiai és formai téren egyaránt fordulópontot jelent a magyar líra történetében. A tanulmány példamutató mértéket tanúsít a Schiller-hatások értékelésében. Nem bocsátkozik az apróbb részletek taglalásába, mint azt a „mikrofilológia” művelői cselekszik; sem nem folyamodik a polgári szellemtörténet eszközeihez, ahol a legkisebb receptiót is nemzeti sikerként könyvelik el. Rövid, de precíz utalásokkal világít rá a kölesönhatásokra, amelyeknek mélyebb elemzése még a filológiára vár.

A kutatásnak azonban nem szabadna pusztán a bibliográfia anyagára támaszkodnia. Véleményem szerint, a meglevő és a további felkutatás során még előkerülő sugókönyvek alapján érdekes lenne megállapítanunk, milyen élt adtak színházaink különböző időkben a Schiller-dramák eredeti gondolatainak. Nem lenne hálátlan feladat annak feldolgozása sem, hogy a Schiller-dramák az első világháború előtti Magyarország nemzetiségeinél milyen fogadtatásra találtak. A bibliográfiában nem találunk utalást arra, hogy a szlovákság és az erdélyi románság igényelte-e a drámák anyanyelvi interpretálását. A bevezető tanulmány azonban megemlíti, hogy Schiller művei a horvátokon keresztül eljutottak a szerb olvasóközönséghez is. A szerb receptió érdekes lehetne társadalompolitikai szempontból is, hiszen valamennyi nemzetiségünk közül a Habsburg-monarchia vezető rétegével szemben a délvidéki szerbek tanúsították a legintranszigensebb álláspontot.

Mivel a Schiller-dramák értékelésében még sok helyütt ingadozás tapasztalható, talán nem lenne felesleges a kutatások érdekében annak közzététele, miként értékelték a marxista ideológia, s a német nép haladó gondolkodású nagyjai Schiller írói munkásságát.

Bader Dezső

Geoffrey Carnall: Robert Southey and his Age

The Development of a Conservative Mind. Oxford, Clarendon Press 1960

A közelmúltban két munka is jelent meg Angliában, amely a romantikusok politikai fejlődésével foglalkozik. Az egyik John Colmer könyve *Coleridge: Critic of Society* (Coleridge: A társadalomkritikus), a másik G. Carnall Southey tanulmánya. Az angol romantika első generációjának (Wordsworth, Coleridge, Southey) fejlődése vagy inkább visszafejlődése a forradalmi állásponttól, a francia forradalom eszméinek hirdetésétől egy konzervatív, sőt reakciós magatartásig nagyon hasonló a XX. század harmincas éveiben fiatal költők, a W. H. Auden-generáció politikai fejlődéséhez, akik a harmincas években hirdették haladó, sok esetben kommunista meggyőződésüket feladták, a fennálló társadalmi rend támogatói lettek, vagy legalábbis visszavonultak „politikamentes” irodalomban keresve menedéket korunk problémái elől. Két különböző kor költőinek ilyen hasonló magatartása indítás arra, hogy egy lezárt kor művészeinek pályáját taglalva próbáljanak a kritikusok feleletet kapni a jelen költőinek magatartására is. Nem veti fel G. Carnall ezt a problémát nyíltan, de közvetve vagy közvetlenül többször utal művében az általa tárgyalt korszak és jelenünk közti analógiákra.

Kétszázharminchárom oldalas könyvében a költő irodalmi művei mellett elsősorban feldolgozatlan újság és folyóiratcikkeire, leveleire, igen sokszor kéziratok anyagra támaszkodik, és ezek alapján igyekszik feltárni Southey politikai eszméit.

Carnall könyvének első fejezete, a *Bevezetés* felveti a kérdést, amire művében a választ keresi, a fiatalkorában a francia forradalom eszméit hirdető és később konzervatívvá váló Southey átalakulásának az okát. Elveti a gondolatot, hogy az állami kegdyíjjal vagy a koszorús költői címmel megvesztegették volna, de elveti Southey önmagyarázkodását is, amely szerint a korral bőlebb és tapasztaltabb lett. A problémára a választ Southey írásaiból kívánja kihámozni, de hangsúlyozza, hogy nézeteit nem lehet korától elszakadva vizsgálni. Blake különködése, Coleridge változékonysága, a szerepek, amiket Byron öltött magára, Hazlitt mizantropiája és Keats lázas panaszkodásai jellemző módon képviselik az általános bizonytalanság érzését koruk Angliájában. Az ipari forradalom okozta nagy megrázkódtatás irodalmi vetületét látja Carnall ezekben a megnyilvánulásokban. E. Burke szörnyű félelmét a francia forradalomtól azzal magyarázza, hogy amíg Clarendon a XVII. században ellenfeleit csupán pártoskodó és gonosz embereknek tartotta, az angol forradalmat pedig nézetei szerint egy kis szerencsével meg lehetett volna akadályozni, addig Burke számára a forradalmárok az emberiség zsványai voltak, és az események feltartóztathatatlan voltával szemben a tehetetlenség érzése uralkodott el rajta. Ez az érzés általános volt az uralkodó osztályok körében és ez magyarázza pánikszerű félelmüket. Southey sok kortársa osztotta barátjának, Rickmannek

felfogását, hogy a választójog kiterjesztése a felső osztályok tervszerű kirablását fogja eredményezni. Carnall távol van attól, hogy ezeket a nézeteket védelmezze, de a bevezetésben azt hangsúlyozza, hogy a hatalmi egyensúly eltolódását hajthatatlanul ellenző álláspont lehet ugyan gyökeresen téves, de egy korban sem volt abnormális jelenség. Southey álláspontja tehát ha nem is igazolható, de érthető.

Könyvének második fejezete *A jakobinus*. Első alfejezetében „a fiatal radikális” Southey képét rajzolja meg Carnall. Sohasem mulasztja el, hogy a költő környezetét és az eseményeket ismertesse, amelyek fejlődésére hatással voltak. Így a francia forradalom és az angliai jakobinizmus és antijakobinizmus háttéréből bontakozik ki a fiatal Southey arcképe. Az iskolából kicsapták, mert az iskolai újságban tiltakozott a testi fenyítés ellen. Mint oxfordi diák Carnall szerint nyilván azért állt a franciák pártjára, mert azok, akik a testi fenyítést osztogatták, antijakobinusok voltak. Godwin eszméi az irodalomnak társadalom-átalakító hatásával kapcsolatosan meggyőzték arról, hogy irodalmi ambíciói konkrét haszonnal járhatnak. Mégis súlyos lelki válság jellemezte ezeket az éveket. Nagybátyja papi pályára szánta, és Southey nem tudta teljesen elfogadni az anglikán egyház dogmáit. Coleridge támogatásával ápolt terve utópisztikus, egyenlőségre alapozott közösségről, melyet az amerikai Susquehanna partján akartak megvalósítani, nem annyira abból a lekiüzdhetetlen vágyból táplálkozott, hogy egy jobb és tökéletesebb társadalmat teremtsen, hanem elég önző módon menekülés volt egyéni problémáinak radikális megoldása elől. Nem volt ez sem az első (már gyermekkorában is tervezett ilyen), sem az utolsó menekülési kísérlet életében. Amikor Robespierre halálhírért azzal a felkiáltással fogadta, hogy inkább saját édesapja haláláról hallott volna, nyilván csak Becky Sharp módjára a tekintélyes embereket óhajtotta megbotránkoztatni, mert a *The Fall of Robespierre* c. történelmi dráma, ami Southey és Coleridge közösen írtak, nem forradalmi jellegű, és mindkét költőre egyformán jellemzőnek tartja Carnall Coleridge dalát az első felvonásban, melyben „belső nyugalmát” keresi. 1794-ből való a *Wat Tyler* c. dráma is. Nagyon is hangsúlyozza Southey a lázadók mérsékelt voltát, és az 1794-es esztendő eseményei, az angliai jakobinus mozgalomok és letartóztatások hatására Bedford barátját is ösztönzi, hogy a közelgő vihar előtt Amerikába meneküljenek. Az ideális, egyenlőségen alapuló társadalom iránti lelkesedése azonban hamar lehűlt, mikor egyik volt iskolatársa révén évjáradékhoz jutott, és nem kellett anyagi okokból a papi pályára lépnie. Az arisztokraták ellen továbbra is lázong, de személyes okokból: bosszantja őt, hogy míg azok pazarolnak, ő és szerelme szűkölködnek. Viszont mikor *Joan of Arc* c. eposzát a felső osztályok kedvezően fogadták, így nyilatkozott: „Ha szívesek lesznek elfelejteni, mennyit foglalkoztam korábban közügyekkel, vigyázni fogok és nem emlegetem őket.” Portugáliai útja a valóság elől való menekülés könnyű formájává válik, ez zárja le élete első szakaszát. Fentebb idézett jellegzetes megnyilvánulásai bizonyítják, hogy Southey ifjú radikalizmusa nem épült biztos talajra, és egyéni jellege sem tanúsodott különös erkölcsi szilárdságról. Nézeteit sokszor befolyásolták egyéni szempontok.

„Az embergyűlölő reformer” képe bontakozik ki a második alfejezetről. Portugáliából hazatérve is megőrizte „escapist” magatartását és levélben hangoztatta, hogy valami „kényelmes” kiutat remél a jogi pályán, mert eddig a tömegben forgolódott és tyúkszemére léptek. Angliában általában sokat mérséklődött a jakobinus hév az évek folyamán. Maga a jakobinus *Monthly Magazine* is megkísérelte, hogy kitűnő, nem politikai jellegű publikációkkal kibéküljön a társadalom konzervatív részével. Southey pedig a keleti irodalomban, régiségtani kutatásokban, fordításokban talált menekülést és alkalmat, hogy nem jakobinus körökben is hírnévre tegyen szert. Ez időben forradalmárokról írott költeményeiben inkább hősei sztoikus magatartását, mint demokratikus eszméit csodálta. Játékonysági tevékenységet is folytatott, de az alsó néposztályhoz való viszonyára jellemző, amit Carnall *The Complaints of the Poor* (A szegények panasza) c. költeményéről mond, „a szegények szenvedését a jómódú ember szemszögéből nézi, aki meleg nyakabáthban sétál végig az utcán”, vagyis átérzés nélkül.

Bonaparte hatalomrajutása a jakobinizmus utolsó csíráját is megölte Southey szívében, és 1801-ben könnyű szívvel fogadott el egy állami állást. Nem kívánt már menekülni, mert a fennálló társadalmi rend befogadta.

„A harcias demokrata” c. harmadik alfejezet Southey radikalizmusának megszűnését Godwin szavaival magyarázza, aki szerint azért váltak sokan a francia forradalom hívei közül a fennálló rend támogatóivá, mert a radikális változásokba vetett remény megszűnt. „A változás csendesen megy végbe és az, aki átéli, csak végső eredményeit veszi észre.” Southey-nál a változás legfőbb jele, hogy francia barátból angol „hazafivá” vált. Később is a franciák ellen folytatott háború támogatása tette leginkább a reformok ellenzőjévé. Mikor Pitt alakított kormányt, akivel szemben még megőrzött valamit radikalista ellenszenvéből, nyílt harc helyett ismét a meneküléshez fordult, ezúttal Keswickbe vonult vissza. Demokratikus nézetei legfontosabb megnyilvánulásának e korszakban Malthus elméletének bírálatát tartja Carnall, amelyben kifejti, hogy a társadalmi rendben keresendő a bajok eredete. A *Letters from England* (Angliai levelek) az ipari munkásság tarthatatlan körülményeire hívja fel a figyelmet, de mondanivaló-

ját nem az együttérzés diktálta, hanem a félelem, és a megoldást a mezőgazdasági jellegű múlthoz való visszatérésben látta élete végéig. A metodisták is azért voltak számára ellenszenvesek, mert az egyszerű emberek mozgalmát képviselték. Szimpatizált viszont a kvékerekkel a halálbüntetés megszüntetéséért folytatott harcukban. Támogatta a Whig többségű kormányt 1806-ban a rabszolgakereskedelem megszüntetésére irányuló tevékenységében. Demokratizmusának gyengéit pregnánsan jellemzi Carnall. „Demokrata volt, mikor egynek érezte magát a tömegekkel, amelyeket becsméreltek és üldöztek. De mihielyt úgy érezte, hogy a becsmérő és üldöző hatalom a tömegekbe öltött testet, antidemokratává vált.” Ez magyarázza a gyakori hullámozást megnyilvánulásában.

Az első fejezet negyedik és egyben utolsó alfejezete, „A spanyol felkelés” már a nyílt konzervativizmus felé haladó Southeyt mutatja be. A legteljesebben elítélte ugyan az angol kormány árulását a franciák ellen lázadó spanyolokkal szemben, és támogatta a napirenden levő alkotmányreform gondolatát, 1809-ben mégis ismét menekülési ötletei voltak (Portugália, Brazília), és munkatársa lett a tory-jellegű *Quarterley Review*-nak, hogy bosszút állhasson a jakobinus *Edinburg Review*-en műveinek kedvezőtlen hírlátatáért. Igaz, Angliában, akárcsak ma is, Southey korában is megszokott dolog volt, hogy az írók politikai álláspontjuktól függetlenül közreműködtek ellentétes beállítottságú lapban is, mégis kétségtelen, hogy Southey-t egyenesen belerántotta a *Quarterley*-ben való közreműködés olyan elvek hirdetésébe, amelyeket nem osztott. Csak szép kibívót talált önmaga igazolására, hogy leplezze aggodalmát a folyóiratra gyakorolt anglikán egyházi nyomás miatt. „Ami engem igazol, az, hogy befolyásuk más kérdésekben való nézeteimnek tág teret és súlyt ad majd”. „És bár nézeteim mind összefüggnek, amiket ők ráaggatnak, nem lesz észrevehető.” Igaz, Carnall idézi Southey e szavait, de ironikus cáfolatul könyve harmadik fejezetének *A tory* címet adja.

Az „1810” címet viselő első alfejezetben Carnall rámutat a háborús gazdasági nehézségek miatt eluralkodott pesszimista hangulatra. Sokan (pl. Sir Richard Phillip, Lady Holland és mások) azt jósolták, hogy Ninive, Babilon, az ókori Róma sorsára jut London is. Természetesen nem állandóan éltek az emberek ebben a pánikhangulatban. „A brit gazdasági élet összeomlása — írja Carnall — lehetséges volt, de az atomháborúhoz hasonlóan gyakorlatilag elképzelhetetlennek látszott.” Southey mégis azt kívánta, hogy bár eltelt volna már a következő száz esztendő. Cobbett eszméinek a terjedése is nyugtalanította, félt a tömegektől. Összehasonlítva az 1810 körüli jakobinizmust az 1794-es évvel, amikor ő is jakobinusnak vallotta magát, megállapítja, hogy akkor az értelmiségiek mozgalma volt, most azonban a tömegek közé süllyedt. Íme Southey irtózása a tömegektől, ami igazi demokratikus magatartást lehetetlenné tett.

Teljes toryvá válására Carnall szerint a következő események gyakoroltak döntő befolyást: 1. A workingtoni bank tönkremenése, amikor a keswicki széles tömegek a veszteség hatása alatt Cobbett eszméinek pártfogói lettek. 2. III. György elmebaja miatt kormányzót neveztek ki és Southey attól tartott, hogy Whig és háború ellenes kormány kerül uralomra. Ez a félelem egyúttal minden parlamenti reform ellenzőjévé is tette a Napóleon-ellenes háborúért lelkesedő Southey-t.

„A kemény kormány” c. második alfejezet Southey 1811-es nyilatkozataival kezdődik, mely szerint „a parlamentáris reform a legrövidebb út az anarchiához.” Eddigi álláspontját a belügyekben való járatlanságával magyarázta. Nézeteit az *Edinburgh Annual* lapjain fejtette ki, és itt mutatott rá az erős kormány szükségességére is. Önmagát azzal vigasztalta, hogy a közoktatás, szegénytörvény, büntetőjog reformja stb. keretein belül még elegendő alkalom marad az emberbarát reformer számára. Az anglikán egyházzal szembeni korábbi fenntartásai is enyhültek. Carnall úgy véli, hogy a háború ellenes hangulat erősödése Angliában követésre intette Southey-t a szabadgondolkodás ellen vallási kérdésekben is. A luddista mozgalom és Spencer Perceval miniszterelnök meggyilkolása csak olaj volt a tűzre, tetőfokra hágott Southey félelme egy forradalomtól, „az angol jakobinizmus vörös tengerétől”, ahogy ő nevezte.

A harmadik alfejezet címe így találóan „bellum servile”. Southey ez időben olykor a menekülési gondolatával foglalkozott, máskor viszont derűlátóbb volt. Carnall szerint lelkiállapota valószínűleg olyan lehetett, mint a II. világháború utáni években sokaké, akik beletródtak egy atomháború elmondhatatlan borzalmaiba, időnként szinte pánikba esve annak valószínű közelsége miatt, máskor viszont olyan messze úzik az ügyet tudatuktól, amennyire csak lehetséges. „Az 1815—20-ig terjedő időszak a munkásosztály példátlan nyomorának időszaka volt Angliában, és a nyomasztó, lázadással terhes kor hatására Southey is hajlott Owen eszméi felé, mert „elérkeztünk arra a pontra, amikor az egyenlőtlenség túlzásai elviselhetetlenné váltak” — ahogy ő maga megfogalmazta. Mégis, amikor a forradalmi hangulat egyre erősödött és egyre szélesebb tömegek beszéltek gazdasági, politikai kérdésekről, követelték az általános választójogot, és ezzel együtt a módosabbak közül a józanabbak meggyőződtek a reformok szükségességéről, Southey forradalomtól való félelmében egyre erőteljesebben kívánta az elnyomás politikáját, egyre népszerűtlenebbé lett, mint akit az állam 1813-ban

„megvásárolt” a koszorús költői címmel. Nem csoda, ha ellenségei igyekeztek felhasználni ellene jakobinus múltját. 1817-ben nyilvánosságra hozták a kiadatlan *Wat Tyler*-t egy nappal azután, hogy Southey éles cikket írt a *Quarterley Review*-ban a lázító újságírók ellen, és nem sokkal a Spa-fieldsen történt tömeggyűlés után, ahol Wat Tytert emlegették. Míg Shelley *The Masque of Anarchy* c. versével válaszolt a Peterlooban történt vérengzésekre, addig Southey így fejezte ki félelmeit: „minél tovább engedik meg a forradalmi eszmék hirdetését, annál nagyobb lesz a veszély.” 1819-ben a forradalomtól való félelme tetőfokra hágott. „Mire vezet ez, az Ég tudja” — kiáltotta.

De idővel a forradalom veszélye elmúlt, és Southey nyugodtabban hirdette tory elveit, ahogy ezt a tényt Carnall a harmadik fejezet utolsó alfejezetének már címével is illusztrálja. „A konzervatív meggyőződés” — ez az alcím már megfogalmazásában is beszédes. Southey félelme az „eltökélt radikálisok által megdolgozott munkásosztálytól” ugyan megmaradt, de időnként újraébredtek ifjúkori társadalomjavító szándékai. Ezzel magyarázható érdeklődése a szövetkezeti mozgalom iránt. Mikor azonban 1830—32-ben a politikai harc ismét kiéleződött, Southey már mint a forradalom ügynökségeit emlegette a szövetkezeteket. *Colloquies* c. művében Sir Thomas Moore szellemével folytatott beszélgetéseiben egyenlőbb vagyonelosztást kívánt ugyan, de megnyugtatta az a pusztá tény, hogy a szegények vallásának javítása állandó téma lett. Aggasztotta azonban ezekben az években a katolikusok hálásszabadságával kapcsolatos liberális nézetek terjedése. Ez időben hűen a régi Southey-hoz, aki problémáit fiatalkorától kezdve meneküléssel akarta megoldani, Svájcba készülődött. A választójogi reform ellen természetesen tiltakozott, és Carnall találoán jegyzi meg, hogy az 1832-es választójogi reform után „Southey egy ismeretlen politikai világban találta magát, amelyben saját generációjának küzdelmei egyre távolabbiakká váltak.”

A záró fejezet címe *A hitehagyott?* Sokatmondó a kérdőjel. Hitehagyott volt-e Southey valóban? Carnall mentséget keres Southey számára abban a tényben, hogy a század nagy prófétainak elődjeként ébresztgette Anglia lelkiismeretét az elviselhetetlen társadalmi bajok megláthatására, de elismeri, hogy nem állhat a nagy viktóriánus írőkkal egy sorban e tekintetben. Mentséget keres számára abban is, hogy túlzott önbizalma ugyan a mai olvasó számára visszataszító, de szüksége volt erre az önbizalomra ebben a „baljós korban”, ahogy *Roderick* c. művében egyik hősével mondatja, mert elviselhetetlen volt számára az érzés, hogy a veszélyekkel szemben tehetetlenül álljon. Félelmeivel szemben önvédelem volt számára a hit is — amihez körömszakadtáig ragaszkodott —, hogy végül is minden helyreigazodik. A hit korszaka lejárt, írja Carnall, de Southey szíve szakadt volna meg, ha nem hihetett volna. Mentséget keres számára abban is, hogy radikalizmusa leginkább a világtól távol virágzott. Ifjalkorában a Susquehanna partjaira készült, férfikorában pedig a Derventwater partjaira vonult vissza. Élete végéig lelkesedett az elzászi lelkészért, aki egy szegény kis falut helyi mezőgazdasági és kulturális reformokkal virágzóvá tett. De ami egy eldugott faluban lehetséges volt, és amiért Southey keswicki magányában lelkesedhetett, az nem megoldás széleskörű társadalmi problémák számára — fejtegeti Carnall. Mentséget keres a költő számára abban is, hogy természeténél fogva a boldogság látomása a világtól való elvonultságban jelent meg előtte (*Tale of Paraguay*) és csak azért lépett ki olykor elzárkózottságából, mert borzalommal töltötte el a világ szemlélése. Ez természetesen összefüggött azzal a ténnyel, hogy állandó félelmek gyötörték, de a félelem még senkit sem tett forradalmárrá. Carnall felsorakoztatja ugyan ezeket a „mentségeket”, de határozottan rámutat Southey legnagyobb gyengéire. „Aki engedelmesen a fennálló rend keretein belül keres javulást, az elzárja magát attól az energiától, ami a reformokat létrehozza” — mondja Carnall, és bátran hozzátehetjük, a forradalmi erőktől is.

A könyv olvasása után valóban kétséges előttünk, hogy hitehagyott volt-e Southey, de nem azért, mert a *Quarterley*-ben megjelent utolsó cikkében is két demokratikus reform megvalósítását követelte, a gabonavámok eltörlését és a gyári reformokat, mert hiszen jól tudjuk, hogy ezektől a reformoktól a forradalom elkerülését várta, hanem azért, mert ugyan lehetett-e hitehagyott az, aki tulajdonképpen sohasem volt forradalmár, aki fiának tanúbizonysága szerint még a kicsiny Keswickben is annyira visszavonultan élt, hogy a munkásokat csak távolról ismerte, aki csak a világtól elvonulva volt radikális, de valójában félelmek gyötörték a radikális eszmék széleskörű megvalósulásának lehetőségétől? Southey maga is tudta, hogy a fennálló rend tarthatatlan, csak éppen azt kívánta, hogy ő ne érje meg a változást. Carnall idézi Carlyle megemlékezését utolsó találkozásukról, amikor 1837-ben egy erőszakos demokratikus forradalom közelségéről beszélgettek, és amikor Southey így vélekedett: „Nem lesz, nem lehet jó vége.”

Carnall könyve nemcsak rengeteg új, eddig teljesen ismeretlen adatot tár fel a filológus pontosságával és a tudós objektivitásával, de végig lebilincselő olvasmány is. Azzá teszi Carnall olvasmányos stílusa, enyhe iróniája, amellyel a sorok mögött itt-ott rámutat a Southey kora és korunk közötti párhuzamra, a mindenkor uralkodó osztályok félelmére a társadalmi haladástól.

A modern cseh próza stílusáról

Lubomir Doležel: O stylu moderní české prózy. A Csehszlovák Tudományos Akadémia kiadványa. Prága, 1960. 220. l.

Lubomir Doležel munkája három okból tarthat számot különleges érdeklődésre. Az egyik ok: Doležel a prágai strukturalista iskolát „kijárt” nyelvész, de a Prágai Nyelvészeti Kör (Pražský Lingvistický Kroužek) eredményeit marxista igénnyel bírálja, ill. fejleszti tovább. Stiliztika és strukturalizmus — ez az egymás mellé állítás nálunk talán sok, még strukturalizmussal behatóan foglalkozó kutatót is meglep, mint ahogy viszont meglepő volt a strukturalizmusról 1961. márc. 28—29-én lezajlott vitában az a vélemény, hogy állítólag a strukturalisták nem tudnak mit kezdeni a stilisztikával. Ehhez hasonlóan meghökkentő volt az is, amikor Balázs János a stilisztika tudományának történetét tárgyalva a svájci—francia iskola legjobb eredményeit továbbfejlesztő és nemzetközi tudományos szinten talán az első vonalba tartozó prágai strukturalista-stilisztikai iskoláról egy szót sem ejtett. (Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. A III. Országos magyar nyelvészkongresszus előadásai. Budapest, 1956.) A prágai iskola ugyanis a fonológia mellett éppen a stilisztika területén gazdagította leginkább a nyelvtudományt, éppen a stílus kutatás és az ezzel összefüggő nyelvészeti téma volt az a terület, amelyet a legrészletesebben megmunkált. (Folyóiratuk, a mind a mai napig megjelenő *Slovo a slovesnost* nagyrészt stilisztikai és nyelvészeti jellegű cikkek fóruma.) Ha jobban meggondoljuk, a strukturalizmus „behátolása” a stilisztikába teljességgel érthető is. A stilisztika volt ugyanis a legnagyobb erőpróba: a strukturalizmus egzakt-ságra törekedett, s erre itt volt a legnagyobb szükség, hiszen lépten-nyomon találkozhattunk az intuíción, a szimpátiával, a szent érhetetlenségre való utalással. (Nálunk pl. Kosztolányi Dezső, aki pedig igen szerencsésen elemzett műalkotásokat, szintén a reprodukálhatatlan titkokhoz jut el. A „Szeptember végén” elemzését így zárja be: „... amikor a titok küszöbére érkezünk és az elemzés lehetősége megszűnik, áhitatos álmélkodással állunk meg.”¹)

Érthető, hogy a prágai iskola formalizmusa a hagyományos stilisztika útkereséseihez képest előrelépés volt, s a forma pontos, tudományos elemzése nem egy esetben kulcsot adott a poézis szentélyéhez. Lubomir Doležel a prágai strukturalisták eredményeit úgy fejleszti tovább, hogy megtartja egzakt-ságra való törekvésüket, nagyrészt terminológiájukat is, de a forma elemzését a forma és tartalom *egységének* elvéből kiindulva kísérli meg.

Doležel könyvének másik tanulságos értéke, hogy kutatói rendszere van.² S tegyük mindjárt hozzá, hogy ez stilisztikai rendszer, nem pedig a nyelvtani rendszer elemeinek stilisztikai szempontú értékleírása.³

A könyvnek harmadik s legnagyobb érdeme — s ez a nemzetközi tudományos irodalomban is számottevő eredmény, hogy elsőnek, úttörőként foglalkozik monografikusan a legmagasabb szintű stilisztikai egység: a szövegfelépítés elemzésével.

*

Nézzük meg, mit ért Doležel a „szövegfelépítés” fogalmán és hogyan illeszti be stilisztikai rendszerébe. Az „*Általános stilisztikai kérdések*” című bevezető fejezet (7—29. l.) szerint rendszerének alapegysége a megnyilatkozás (promluva, высказывание, énonciation, Aussagen). A megnyilatkozás fogalmát a strukturalisták dolgozták ki, s a szerző átveszi tőlük a definíciót: szemantikailag zárt, viszonylag önálló beszédegység, melyet egy beszélő közül, konkrét céllal, konkrét tér és időviszonyok között. A stilisztika kutatásának két területe van: 1. a megnyilatkozás stílusának vizsgálata, 2. a megnyilatkozás típusú stílusok vizsgálata.

A megnyilatkozás stílusának vizsgálata öt szinten lehetséges; ezek a szintek: 1. hangtani, grafikai felépítés 2. lexikai felépítés, 3. szintaktikai felépítés, 4. kontextus-felépítés. (A kontextus-építést a szintaktikai egységek közötti kapcsolatok jelentik. Ezek a kapcsolatok igen nehezen ragadhatók meg, hisz nyelvi jel nem fejezi ki őket, parole-jelenségről van szó. Doležel szerint azonban kialakultak bizonyos állandósult kombinációk a mondatok között. Ezeket a kombinációkat nevezi a szerző kontextus-építési módozatnak.) A kontextus építésében a megnyilatkozások az építőkövek. A viszonylag önálló megnyilatkozások alkotják a

¹ Kosztolányi Dezső: Lenni, vagy nem lenni. Nyugat, h. n. é. n. 222. l.

² A rendszer szükségességét hangsúlyozza Rubinyi Mózes is. Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. A III. Országos magyar nyelvészkongresszus előadásai. Budapest, 1960. 178. l.

³ A nyelvtani rendszer stilisztikai rendszerré való átalakításának buktatóira hívja fel a figyelmet Gáldi László is: Filológiai Közönlöny, 1960. 3—4. sz. 472. l.

vizsgált mű legmagasabb nyelvi-stilisztikai egységét, a szöveget. Ennek az ötödik megnyilatkozás-szint vizsgálatának, a szövegépítés vizsgálatának szentelte a szerző ezt a könyvét.

Lubomír Doležel munkájában, véleményem szerint, legértékesebb az a rész, amely az ún. megnyilatkozás-típusú stílusokkal foglalkozik. Mit ért Doležel megnyilatkozás-típusú stíluson?

A megnyilatkozás stílusát általánosítva két úton haladhatunk: 1. Ha ugyanannak a személynek a megnyilatkozásaiban keressük meg a közöst, az individuális stílus fogalmához jutunk. 2. Ha a meglevő nyelvi készlethez és a megszokotthoz, a 0-fokú „stilisztikumhoz” való viszonyában vizsgáljuk a megnyilatkozásokat, akkor az objektív stílus fogalmát kapjuk. Az objektív stílusok közül legfontosabbak a funkcionális stílusok, s az ezeknek alárendelt műfaji stílusok. Az individuális stílus irányában történő további általánosítás útján eljutunk egy iskola, s még tovább: egy kor stílusához. Tehát a megnyilatkozás-típusú stílusok: az egyéni stílus, egy-egy iskola stílusa, korstílus (ez utóbbin belül funkcionális és műfaji stílusok).

A továbbiakban a szerző a művészi stílusnak, mint megnyilatkozás-típusú stílusnak a fogalmát tisztázza. A művészi stílus funkcionális stílus, akárcsak a publicisztikai, a társalgási stb. Doležel marxista módszerrel sikeresen bírálja a strukturalisták felfogását, akik a művészi stílus jellemzőjét az irodalmi nyelv deformálásában látták, s esztétikai funkcióját úgy értelmezték, hogy a jelölőnek nincs közlő szerepe, hanem magára a nyelvi jelre irányul. Doležel ezzel szemben a művészi stílust az irodalmi nyelv egyik funkcionális stílusának fogja fel, aminek egyik, talán legfontosabb stílus-funkciója az esztétikai funkció. De ez nem nyelvi, hanem stílus-funkció!

Ennek alapján a szerző rendkívül világosan tisztázza a nyelvészet és az irodalom viszonyát a stilisztikához. A művészi stílusban a nyelvi eszközök nyelven kívüli, esztétikai elemek kifejezésére szolgálnak. Ebből adódik a művészi stílus kettős viszonya: egyfelől az irodalmi nyelvhez és általában a nemzeti nyelv összes alakjaihoz, másfelől az irodalmi mű struktúrájának más részeihez. (Az irodalmi mű struktúrájába tartozik a nyelvi felépítésen kívül a kompozíció, tematikai eszméi szervezése a műnek. Mindez együtt adja a mű irodalmi stílusát.) A művészi stílus tehát az irodalmi stílus egyik része, s ennek megfelelően a nyelvi-stilisztikai elemzés a mű strukturális elemzésének része. Ebből mindjárt kitűnik az is, hogy a stilisztika nyelvészeti diszciplína, de a nyelvi elemzésnek figyelembe kell vennie a nyelvi szerkesztés viszonyát a struktúra többi eleméhez. A marxista irodalomtudománynak természetesen nem lehet feladata csak a struktúra elemzése. Vizsgálnia kell a mű társadalmi és egyéni-pszichológiai feltételeit, rugóit. Ez azonban már kívül esik — a szerző szerint — a stilisztika hatóterületén.

A könyv értékes, általános stilisztikai kérdésekkel foglalkozó bevezetője után a szerző rátér a modern cseh irodalom egy műfaji-stílusának, az epikai stílusnak az elemzésére. (A „modern” szó nem értéktétele, csak kormegjelölés!)

Először — a stilisztika módszere az összehasonlítás! — a „klasszikus” epikai stílust elemzi Doležel Božena Němcová művein. (I. Szövegfelépítés az alapvető — klasszikus — epikai struktúrában. 29—62. l.) A modern próza epikus stílusának elemzéséhez Karel Čapek, Ivan Olbracht, Marie Majerová, Marie Pujmanová, Václav Řezáč, K. F. Sedláček, Jarmila Glazarová, Jan Otčenášek és Č. Vejdlík művei szolgáltattak adalékot.

Doležel a szövegfelépítés elemzésében az elbeszélő megnyilatkozás-sávját és a szereplők megnyilatkozás-sávját tartja a legfontosabb fogalmaknak. Ennek a két sávnak érintkezési vonalán sáv-elválasztó jön létre s ennek a milyensége határozza meg a szöveg jellegét. A sáv-választó jellegének megismerése csak a két egymással határos megnyilatkozás elemzése révén lehetséges. Ezt a megkülönböztető elemzést az ún. elsődleges megkülönböztető jegyek szolgáltatják. Ezeket a jegyeket legcélszerűbb táblázatban összefoglalnunk, megmutatva azt is, hogyan alakul az egyes szövegsávokban a sorsuk:

<i>Megkülönböztető jegyek</i>	<i>Elbeszélő-sáv</i>	<i>Szereplők-sávjá</i>
1. Formális-jegyek	igeragozásban egy személy használatos (egy szám, harmadik személy) egy igeidő (múlt)	igeragozásban három személy (1, 2, 3) három (múlt, jelen, jövő) igeidő
2. Funkcionális—helyzetmutató jegyek	a felhívó és expresszív eszközök valamint a rámutató eszközök hiánya	→ Ugyanezek megléte
3. Szemantikai-jegyek	a szemantikai aspektus nem fejeződik ki	a szubjektív szemantikai aspektust kifejező eszközök megléte

4. Szintaktikai-jegyek	stilisztikai specifikuma nincs	a stílus jellemzése a beszélt nyelv alapján
5. Grafikai-jegyek	grafikailag jelöletlen	grafikailag jelölt

Az elsődleges megkülönböztető jegyek mellett a szerző másodlagosaknak a szereplő-sávon belül, az egyes személyek megnyilatkozásait elkülönítő jegyeket nevezi. E sávok határán jön létre az ún. replika-elválasztó, aminek jellemzése a másodlagos megkülönböztető jegyekkel történik.

Doležel vizsgálódásaiból azt a következtetést vonja le, hogy a „klasszikus” epikai stílusban az elbeszélő és a szereplők sávja között éles ellentét van. Ezért sáv-elválasztót is, replika-elválasztót is csak egyfajta fedezhetünk fel: az éles fordulatot. A modern prózában a két sáv közötti ellentét feloldódik. Új kontextus-építési módozatok alakulnak ki: a jelöletlen egyenes beszéd (nevlastní přímá řeč, необозначенная прямая речь, style direct libre), a félig egyenes beszéd (polopřímá řeč, несовбственно-прямая речь, style indirect libre) és a vegyes beszéd (smíšená řeč, смешанная речь, style mixte). Ezek az új módozatok az elsődleges megkülönböztető jegyek tekintetében más-más arányban tartoznak az elbeszélő-sávhoz és a szereplők sávjához, tehát mintegy ezeken a módozatokon keresztül történik meg a két sáv összeolvadása. A modern prózában az új módozatok új sáv-elválasztó típusokat hoznak létre. A „klasszikus” éles fordulattal szemben most a következőket láthatjuk: a) gyengült fordulat — az elbeszélő-sáv jelöletlen egyenes beszéddel érintkezik, b) szakaszos fordulat — az elbeszélő-sáv félig egyenes beszéddel érintkezik, c) dinamikus fordulat — vegyes beszéd. A modern prózában tehát az elbeszélő számára két módozat lehetséges: az elbeszélő beszéde és a vegyes beszéd. A szereplők sávja számára pedig: egyenes beszéd, jelöletlen egyenes beszéd, félig egyenes beszéd. Tehát az epikai stílus tulajdonképpen nyelvi-stilisztikai elemzése itt befejeződött. (Két fejezetben történt: II. Az elbeszélő sávja és a szereplők sávja közötti viszony a modern cseh prózában. Modern epikai kontextusépítési módozatok. 62—101. l., és III. A modern epikai mű szövegfelépítése. 101—146. l.)

Az utolsó fejezetben azt vizsgálja Doležel, hogy miként nyer alkalmazást a művészi stílus az irodalmi stílusban, másszóval hogy miként jelentkezik a modern próza nyelvi elemeinek tematikai és kompozíciós funkciója. (IV. A szövegfelépítés és elemeinek funkciója az epikai mű irodalmi struktúrájában.) Megállapítja, hogy a modern prózában az elbeszélés stílusa szubjektívizálódott, többszólamúvá vált. (Az elbeszélő szerepét gyakran a szereplők veszik át.) Nagy szerepet kapnak az új kontextusépítési módozatok a belső monológban és a dialógusban is. (A belső monológ fokozódása, dinamizációja és epizódja megy végbe.) Tematikai szerephez is jutnak az új módozatok: például, az egyenes beszéd ellentétéként, mely a fő cselekményvonalat viszi, az epizódokban félig egyenes beszédet alkalmaz a szerző stb.

*

A kor epikai stílusának elemzését itt Doležel befejezi. Holott arra a kérdésre: mi tehát a jellemző a modern cseh próza stílusára? — nem kaptunk választ. S nem kaptunk választ két okból. Az egyik ok az, hogy a szerző — bár hangoztatja, hogy modernségen a haladó tartalom és az ennek a tartalomnak megfelelő újszerű forma egységét érti — nem mutatja be, hogy mennyiben jellemző a *haladó* írókra az epikai stílus ismertett forradalmasítása. Ti. azt látjuk, hogy a XX. sz.-i cseh prózát egészében (tehát a reakciós írókat is!) jellemzi a stílusbeli újítás.⁴ Természetesen más egy haladó írónál, s megint más egy reakciós írónál a nyelvi újszerűség ilyen értelemben vett funkciója. S hogy ezt nem látja Doležel — és így akaratlanul is a formalizmus hibájába esik — annak az az oka, hogy a stíluselemzést lezárja az irodalmi mű strukturális elemzésébe való beillesztéssel, s nem veszi figyelembe a stílusra gyakorolt — kétségtelenül nehezen megragadható — világnézeti, társadalmi-történelmi tények hatását.

A könyv másik, nem hibája, csak hiánya, hogy nem tudja megragadni még a nyelvi elemzésen belül sem a modern cseh prózát teljességében. (Azért írtam: „csak hiánya”, mert Doležel nem is törekszik erre. A legfeltűnőbb hiánya, Vladislav Vančura kimaradására maga a szerző is utal. (Ennek az az oka, hogy még így, monografikusan feldolgozva, egy felépítés-szint elemzése, még ha az a legmagasabb egység, a szövegfelépítés elemzése is, *nem adhat* teljes képet. Ti. vannak írók, akiknek újítása, jellemző stilisztikai „fogása” valóban a szöveg-felépítésben mutatkozik. De vannak mások, akiknek stílusa a megnyilatkozások hangtani, lexikái stb. elemeinek szerepével jellemezhető. Természetesen az íróra jellemző lehet — s legtöbb esetben így is van — több stílusépítő elem kombinációja. Például, Vladislav Vančura

⁴ Erre rámutatott Karel Horálek is: Slovo a slovenost, 1960. 4. sz. 279. l.

stílusa elsősorban a sajátos lexikai s főleg a szintaktikai építéssel jellemezhető. Egyetlen színt elemzése olyan fonák jelenséget hoz létre, mint például Karel Čapek és Ivan Olbracht egymás mellett említése. Hiszen, ha csak a szövegépítést tekintjük, úgy tűnik, hogy ugyanolyan irányban újítottak, holott rájuk is elsősorban a szintaktikai felépítés szervezése a jellemzően sajátos. Doleželnek tehát a modern cseh prózának csak *egyik* stilisztikai sajátosságát sikerült megragadnia, s a kor epikai stílusára talán éppen nem a legjellemzőbbet.⁵

Doležel munkája említett hiányosságai ellenére is nagyjelentőségű, úttörő jellegű mű. Az 1961. márc 28–29-én lezajlott strukturalizmus-vitában többen kérték, hogy fordítsunk magyarra strukturalista munkákat. Ugyanakkor a magyar stilisztikai kutatás — különösen elméleti téren — körülbelül három évtizeddel elmaradt a külföldi (szovjet, cseh, francia) mögött, s így stíluskutatóinknak is szüksége lenne fordításokra, különösen az olyan kevésbé „ismert” nyelvből, mint a cseh. A két igény összeköthető lenne azzal a kiigazítással, hogy olyan munkák is állnak rendelkezésünkre, mint például Lubomír Doležel könyve, melyekből a strukturalizmust már bírálattal együtt, továbbfejlesztett túllépett formában ismerhetjük meg. Ezért lenne hasznos magyarra fordítani és közzétenni Doležel könyvének legalább cseh nyelvű bevezetését és jól összefogott orosz vagy francia nyelvű tartalmi kivonatát.

Bojtár Endre

J. G. Okszman: „Puskin: A kapitány lánya c. kisregényétől Turgenyev: Egy vadász feljegyzéséig”¹

J. G. Okszman, az ismert szovjet irodalomtörténész, rövid idő alatt két érdekes kötetet tett közzé. Nemrégiben jelentette meg *Belinszkij életének és tevékenységének krónikáját*,² amelyet a szovjet sajtó igen elismerően méltatott. A *Puskin A kapitány lánya c. kisregényétől Turgenyev Egy vadász feljegyzéséig* című kis kötet természetesen korántsem adhat teljes képet a szerző gazdag munkásságáról, hiszen Okszmannak mintegy 250 publikációja látott napvilágot, köztük Puskinról, a dekabristákról, Gogolról, Goncsarovról, Belinszkijről szóló tanulmányok, sajtótörténeti értekezések. Könyve azonban így is a szerző tudományos tevékenységének sokoldalúságáról kutatómódszerének eredményességéről tanuskodik.

A könyv öt tanulmányból áll: 1. „Hogyan dolgozott Puskin a Pugacsov története” és „A kapitány lánya” c. műveken; 2. Rilejev: „Vojnarovszkij” c. poemájának történetéhez; 3. A. V. Koljcov és a titkos „Függetlenek társasága”; 4. Belinszkij Gogolhoz írt levele, mint történelmi dokumentum. 5. Titkos vizsgálat 1852-ben Turgenyev „Egy vadász feljegyzései”-vel kapcsolatban.

Az öt tanulmány öt különböző íróval foglalkozik, különböző években jött létre, így például a Kolcovról és Turgenyevről szóló már 1918–21-ben, a Puskin tanulmány a 30-as évek közepén, a Belinszkijről és Rilejevről szóló cikk a 40–50-es években. A kötet mégsem szűzeső: a változatos témájú cikkeket összefogja a gondolat és módszer egysége.

A szerző az előszóban kötetének alap gondolatát magyarázza rámutat, hogy mindegyik cikkben a XIX. sz. egy-egy jelentős irodalmi művének és a korszak társadalmi harcainak összefüggését vizsgálja. Idézi Gercen szavait, melyek a tanulmánykötet mottójául is szolgálhatnak: „Politikai szabadsággal nem rendelkező nép számára az irodalom az egyetlen tribün, melynek magaslatáról hallathatja felháborodásának, lelkiismeretének hangját.” A kötet minden cikke azt bizonyítja, hogy az orosz irodalom betöltötte Gercen által megjelölt hivatását és a társadalmi felszabadító mozgalom rendkívül fontos tényezőjévé vált.

Az anyagnak ez a tanulása annál meggyőzőbb, mert Okszman nem elégszik meg a kor vázlatos, általános jellemzésével, hanem igen nagy részletességgel, dokumentumok, archivumanyagok bevonásával szinte újrateremt az olvasó számára azt a légkört, amelyben az egyes művek megszülettek.

Puskin-cikkében Okszman megcáfolja azt az elterjedt véleményt, amely szerint Puskin véletlenül kezdett foglalkozni a Pugacsov témával. A szerző hatalmas anyaggal bizonyítja be, hogyan került a 30-as években a Pugacsov-felkelés Puskin történelmi és művészi

⁵ Jan Mukařovský például a szintaktikai építés megújításában látja a modern cseh próza legfőbb jellemzőjét.

Jan Mukařovský: Kapitoly z české poetiky. II. 408–409. I. Prága, 1948.

¹ Ю. Г. Оксман: От „Капитанской дочки” А. С. Пушкина к „Запискам охотника” И. С. Тургенева; Саратов, 1959.

² Ю. Г. Оксман: Летопись жизни и деятельности В. Г. Белинского, М. 1958.

érdeklődésének középpontjába. Cikkét olvasva törvényszerűnek érezzük, hogy a nagy költő figyelme a dekabrista felkelés bukása után, a 30-as évek parasztfelkelései közepette a nemesi mozgalomról a parasztmozgalomra irányul.

Igen érdekes az is, ahogyan Okszman Puskin szemléletét Ragyiscsevével összeveti, rámutatva a két író nézeteiben megmutatkozó különbségekre is.

Rilejevéről szóló cikkében J. Okszman nemrégien feltárt levéltári anyagok alapján világítja meg a *Vojnarovszkij* c. elbeszélőköltemény létrehozásának történetét. Bemutatja, milyen nagy e költemény agitatív jelentősége, de rámutat Rilejev ábrázolásmódjának egyoldalúságára is, amely idealista történelemszemléletéből fakad.

Külön ki kell emelnünk azt a cikket, amelyben Okszman Belinszkijnek Gogolhoz írott levelét elemzi.

Amikor Gogol élete utolsó éveiben eltávolodott a demokratikus eszméktől, s a fennálló rendszert dicsőítő, vallásos miszticizmustól áthatott könyvet adott ki, Belinszkij 1847 júliusában Salzbrunnból szenvedélyes hangú levelet küldött neki. Lenin e levelet a cenzúramentes orosz demokratikus sajtó egyik legjobb művének nevezte. Belinszkij igen határozottan kifejti azokat a minimális követelményeket, amelyeknek gyakorlati megvalósítása nélkül az orosz társadalom nem haladhat előre. Okszman példákkal bizonyítja, hogy Belinszkij levele a jobbágyrendszerrel szembenálló demokratikus egységfront programjává vált. Belinszkij taktikai elképzelésekből kiindulva, jó reálpolitikus módjára olyan program-minimumot állított fel, amely alkalmas volt a lehető legszélesebb rétegek összefogására. (E követelmények a jobbágyság intézményének megszüntetése, a testi fenytetés eltörlése, legalább a már meglevő törvények szigorú érvényesítése.)

Később a 60-as években, a forradalmi demokraták és a liberálisok szétválása után már a jobbágyszabadítás *mikéntje* körül folyt a harc. A 40-es években azonban még más volt a helyzet. Nem véletlen, hogy Belinszkij csak a jobbágyszabadítás *szükségességének* tényét szögezi le (mert ezzel egyesíteni lehet a különböző csoportokat a jobbágyrendszer elleni támadásra), és nem részletezi a jobbágyszabadítás módjait.

Rendkívül érdekesen ír Okszman Belinszkij ateizmusáról. Megállapítja, hogy Belinszkij ismerte Marx fejtegetéseit, amelyekben a vallást „a nép ópiumának nevezi. „A hegeli jogfilozófia kritikájához” elolvasása után ezt írta Gercennek a cikkekre utalva: „... az »Isten« és »vallás« szavak számomra sötétséget, homályt, láncokat, korbácsot jelentenek, s az előző két szót éppen úgy szeretem, mint az utánakövetkező négyet.” Gogolhoz írt levelében rámutat, milyen közömbös az orosz parasztság a vallás iránt, mennyire nem szereti a papokat, milyen szoros néppellenes szövetség alakult ki az orosz önkényuralom és a pravoszláv egyház között. Okszman megállapítja, hogy amikor, az első orosz forradalom idején, a haladó körök ismét Belinszkij levelére hivatkoztak, mint a demokratikus gondolat egyik legszebb megnyilvánulására, az ellenforradalmi ideológusok éppen a levél ateista, antiklerikális vonásait támadták, mert azokat tartották a legveszélyesebbeknek.

Ehhez csak annyit tehetünk hozzá, hogy ez a téma még ma sem veszítette el aktualitását: nemrégiben például egy Münchenben megjelent könyv szerzője megkísérelte, hogy Belinszkij fent idézett szavait és ateizmusát bizonyító egyéb kijelentéseit kiforgatva cáfolja Belinszkij ateista voltát.³

Ez a példa is bizonyítja, mennyire szükséges Belinszkij Gogolhoz írt levelének konkrét elemzése, a vallással kapcsolatos nézeteinek feltárása, amelynek fontos állomása Okszman cikke.

A kötet utolsó tanulmánya Turgenyev „Egy vadász feljegyzései” c. művével foglalkozik. Okszmannak e témával kapcsolatos megállapításai évek óta átmentek a szovjet irodalmi köztudatba, nálunk azonban kevésbé ismertek, s ezért érdemes röviden áttekintnünk őket. 1852-ben Turgenyevet Pétervárott letartóztatták és a cár személyes parancsára vidékre száműzték. Hivatalosan azzal indokolták ezt az intézkedést, hogy Turgenyevet Gogolról írott cikkéért büntették meg. Okszman magának Turgenyevnek állításából indul ki, amely szerint száműzetésének fő oka nem a Gogolról írott cikk, hanem az „Egy vadász feljegyzései” ciklus volt. E művet demokratizmusa, újszerű parasztábrázolása miatt az udvari körök rossz szemmel nézték. Okszman e tétel bizonyítására feltárja az „Egy vadász feljegyzéseinek” cenzúra-anyagát. Rendkívül szemléletes, a korabeli konzervatív körök reagálására igen jellemző cenzori jelentéseket közöl. „Ami engem illet — írja 1852-ben a könyv egyik cenzora —, szerintem Turgenyev úr könyve több kárt okoz, mint amennyi hasznot hoz... mégpedig a következő okokból: Hasznos-e például ha megmutatja írni-olvasni tudó népünknek (hiszen fel kell tételeznünk, hogy az *Egy vadász feljegyzéseit* éppen úgy, mint bármilyen más könyvet írástudó parasztok és az alacsonyabb néposztályok más képviselői is elolvassák), hogy parasztjaink, akiket a

³ Bernhard Schultze: Wissarian Grigorjewitsch Belinszkij. Wegbereiter der revolutionären Atheismus in Russland. Verlag Anton Pustet, München, 1958.

szerző olyan költői színben tüntet fel, hogy... racionalistákat, romantikusokat, idealistákat, fen-költ ábrándozó lelkeket lát bennük (isten tudja, hogy talált ilyeneket), hogy e parasztok elnyomás alatt élnek; hogy a földesurak, akiket úgy kigúnyol, olyan vadembereknek, őrüteknek ábrázol, illetlenül és törvénytelenül viselkednek... Nem hinném, hogy mindez bármily hasznót hajtana vagy akárcsak élvezetet is szerezne a józanul gondolkodó olvasónak; ellenkezőleg: az ilyesfajta elbeszélések mind kellemetlen benyomást hagynak maguk után...” Másutt a cenzor így ír: „Nézetem szerint nem szabad olyan gondolatot sugalmazni a parasztnak, hogy jobb dolga lesz, ha majd felszabadul, mint most a földesúrnál, még ha az jó földesúr is; jelenleg a parasztok számára a szabadság biztos pusztulást jelent.”

Kitűnő kortörténeti dokumentumok ezek! Hiszen a nyilvánosság elé kerülő cikkekben, még ha konzervatív publicista írta is azokat, szükség volt némi álcázásra a közvélemény miatt. Ezekben a belső használatra készült bizalmas cenzori iratokban azonban teljesen leplezetlenül nyilvánult meg az uralkodóosztályoknak a parasztságról alkotott véleménye, és nem utolsósorban a haladó orosz irodalomtól való félelme.

Összefoglalva az elmondottakat, megállapíthatjuk, hogy J. G. Okszman könyve dokumentumokban és gondolatokban egyaránt gazdag, értékes munka. Külön meg kell említenünk, hogy stílusa világos, olvasmányos, ami lehetővé teszi, hogy e kötetet ne csak az irodalomtörténészek, de az irodalomtörténet iránt érdeklődő olvasóközönség is haszonnal forgassa.

D. Zöldhelyi Zsuzsa

Ady Endre: A nacionalizmus alkonya

Összeállították: Koczkás Sándor és Vezér Erzsébet. Bp., 1959. Kossuth Könyvkiadó. 302 p.

Ady Endrének, a prózaírónak és zsurnalisztának az alakja mind tisztábban és tisztábban áll irodalomtörténetírásunk előtt. Ma már senki sem kételkedik benne, hogy a költő arcképe sem teljes prózai írásainak ismerete nélkül. Igazolja ezt az is, hogy novellái javát nemrégén szlovákul is kiadták.¹

Ez az antológia új szempontból hangsúlyozza az újságíró Ady jelentőségét. A nacionalizmus alkonyát hirdette, s a szomszédainkkal való megbékélést követelte abban a korban, amikor a dzsentrivel szövetségbe magyar polgárság harmincmillió magyarországról álmódzott s valamennyi környező néppel erőszakosan fellépve vezette az országot a biztos bukás felé; szomszédaink burzsoáziája pedig sérelmeire hivatkozva leste az alkalmat, hogy ő maga juthasson hatalomra. Koczkás Sándor bevezető tanulmánya szemléletesen mutatja be azt az utat, amelyen Ady a nemzeti kérdésben vallott haladó álláspontjáiig eljutott. Fiatalkorában ő maga is az uralkodó osztály frázisos hazafiságát hangoztatta, első találkozása a munkás-osztállyal 1898-ban: nagy megbotránkozás azért, amiért március 15-én számos torok a munkás-Marseillaise-zel zavarta meg a díszmagyarba öltözött függetlenségi párti képviselő hivatalos szónoklatát. Ahogy a társadalmi és politikai kérdésekben általában is eljutott korának legkövetkezetesebben forradalmi álláspontjáiig, úgy vallotta a múlt radikális felszámolásának követelményét a nacionalizmus kérdésében is. A polgári forradalom szükségességének s e forradalomban a munkásosztály jelentőségének felismerése együtt járt azzal is, hogy ellentmondást nem tűrve hirdette a különbséget az uralkodó osztály szűkkeblű, önző nacionalizmusa és a harcos humanista patriotizmus között.

A költő útját a hagyományos nacionalista frázisoktól a radikális forradalmár internacionalizmusáig Koczkás előszavának terjedelméhez képest alapos történeti fejtegetéssel támasztja alá. Nemcsak azt indokolja meg, hogy miért jutott el Ady ennyire forradalmi álláspontokra, hanem célzó a magyar nacionalizmus előzményeire is: arra, hogy a nemességnek a reformkorban még haladó nemzeti törekvései hogyan alakultak át lassan az egész ország fejlődésének kerkékötvé. Bemutatja, hogyan öltött a századfordulóra, illetőleg a század elejére a magyar nacionalizmus polgári formát. Kevés szóval sokat mondó fejtegetéseinek olvasása közben egyedül ezen a ponton van jelentősebb hiányérzetünk; mégcsak nem is célzó rá, hogy a magyar burzsoa nacionalizmus sajátos történeti fejlődésének következményeképpen mindvégig magában hordozta a nemesi életformától örökölt jellemvonásokat. Ez különösen azon a területen érezte hatását, ahol Ady a legerősebben hadakozott a nemzeti elzárkózás ellen: szomszédainkkal

¹ Ady Endre: Desat'miliónová Kleopátra (A tízmillió Kleopátra). Szlovákra fordította: Stibor Štítnický. Bratislava, 1959. Slovenský spisovateľ. 251. p.

vagy volt nemzetiségeinkkel kapcsolatban. Az a tény, hogy a románok, szlovákok, délszlávok stb. közvéleménye még jóval Ady után, a két háború közti korszakban is a magyarságban ún. „úr”-nemzetet látott — a szónak teljes mértékében negatív értelmében —, az elsősorban annak a kétségtelen ténynek a következménye, hogy a magyar burzsoázia életszemléletében és így patriotizmusában is sok volt a nemesi nacionalizmustól örökölt elem.

A „zsidókérdés” és a „nemzetiségi kérdés” a nacionalizmus tombolása idején az uralkodó osztály két legnagyobb céltáblája; — azokat a súlyos problémákat, amelyeket az egyre erősödő társadalmi elnyomás okozott, így akarta tompítani, elkenni. Adynak, az újságírónak éppen az a jelentősége, hogy azonnal észreveszi a hazafias frázisok mögött az önző érdeket, a szépen szóló nemzeti szónoklatok mögött az aljas hazugságot. Az olvasót a gondosan összeválogatott és időrendben közölt cikkekben elsősorban az Ady prózái írásaiból is megszokott szókimondás és lényegre tapintás nyűgözi le; a kötet szerkesztőinek érdeme, hogy az eredetileg sok helyen és különböző alkalmakkor, 1899. január 14-től 1916. május 16-ig megjelent cikkek logikusan illeszkednek egymáshoz, s egységesen mutatják be a nagy költő koncepcióját: kora uralkodó osztályának nacionalizmusa megöli a nemzet kultúráját, nem engedi meg a fejlődést, falat épít a magyarság s Európa kultúrája közé.

Mindennek a szomszédaink irodalmával foglalkozó filológus számára azért van jelentősége, mert a kötet elolvasása után világos: a Magyar jakobinus dala Ady zsurnalisztikájának itt bemutatott szektora nélkül nem érthető és nem is magyarázható meg olyan teljességgel, mint „A nacionalizmus alkonya” elolvasása után. Megértették ezt a kötet szerkesztői is, és függelékben közlik magát a költeményt, valamint a szlovák Hviezdoslavnak és a délszláv Todor Manojlovićnak Adyhoz a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban írt versét.² Ha ehhez hozzávesszük Goga Octaviánnak és Emil Isacnak úgyszintén a függelékben közölt, Adyhoz intézett levelét, valamint Ady Gogához fűződő viszonyának a kötetben másutt is előkerülő kérdését (216., 232—233.), akkor e néhány adat segítségével is könnyű belátnunk, hogy Ady harca a nacionalizmus ellen szomszédainknál is elősegítette a nemzeti elfogultság felszámolását; akik reagáltak a Magyar jakobinus dalára, azok kétségtelenül megtalálták a magyar néphez vezető utat is, és különbséget tudtak tenni az uralkodó osztály és a dolgozók táborra között.

Ezért üdvözlöttük volna örömmel, ha ennek illusztrálására a kötet függeléke többet közölt volna abból, hogyan reagáltak szomszédaink Ady nemzetiségpolitikai állásfoglalására. Egy ízben már felvetettük, hogy jó volna összegyűjteni és kiadni azokat a verseket, egyéb szépirodalmi műveket és tanulmányokat, amelyekkel a csehek, szlovákok, románok, délszlávok, magyarországi németek, osztrákok Adyt, a költőt s a nemzetiségpolitikust ünnepelték. Ennek az antológiának nem volt feladata, hogy ezen a téren teljességre törekedjék; bár függelékében több ízelítőt adhatott volna abból, hogy mi volt Ady következetes nemzetiségpolitikai álláspontjának szomszédaink irodalmában a következménye. Ettől függetlenül — e szép kötet kiegészítéseképpen — kell majd elkészíteni azt az antológiát, amely Gogától és Hviezdoslavlól kezdve Emil Boleslav Lukáčon, Ján Smreken és Krležán keresztül Stihor Štítnickýig és Eugen Jebeleanuig tekinti át Ady szomszédnépi népszerűségének, nem egy helyen és nem egy időben mintegy kultuszának a különböző fázisait és korszakait. Kezdetben valóban csak a nemzeti szabadságra áhítozó költő szólalt meg pl. egy Hviezdoslav korai nyilatkozatában, ódájában; a nagy szlovák klasszikus művészi szempontból még nem értette meg Adyt; Földessy Gyula Ady-tanulmányait szinte ugyanazokkal a megjegyzésekkel glosszázta, amelyekkel a modern magyar líra nagy alakjának költeményeit konzervatív ellenfelei kísérték. A két háború közt lett a fiatalok költői mintaképe is Ady: ekkor adott a modern művészi törekvéseknek ösztönzést és példát, hogy aztán nem egy alkalommal a fasiszmus elleni küzdelemnek is zászlajára tűzzék.

Mindezt itt nem azért említettük meg, mintha bővebb kifejtését Koczás Sándor és Vezér Erzsébet előttünk fekvő kiadványától vártuk volna. Nekik itt nyilvánvalóan nem ez volt a céljuk. Mindössze arra akartunk rámutatni, hogy a nemzetiségpolitikusi, a forradalmár Adynak és hatásának továbbkutatását éppen ezen a területen kell folytatnunk. Csukás István: Ady Endre a szlovák irodalomban c. tanulmánya³ hasznos kezdeményezés ezen a téren. Ismeretetésére még visszatérünk.

Ady nemzetiségpolitikai cikkeinek e szép gyűjteményét Vezér Erzsébet gondosan összeállított, az egyes szemelvények lelőhelyét, keltezési körülményeit, politikai és társadalmi hátterét, szereplőit jól megvilágító jegyzetei zárják le.

Sziklay László

² Hviezdoslav: S nem lesz több elnyomott... (Eredetiben cím nélkül a Dozvuky — Visszhangok — c. ciklus II. részében, 1910.) Fordította: Kardos László. Cseh és szlovák költők antológiája. Bp., 1953. Szépirodalmi Könyvkiadó 64—65. — Todor Manojlović: Párizsi reggelek (Pariska jutra, 1933). Fordította: Csuka Zoltán.

³ Irodalomtörténeti füzetek, 33. sz. Bp., 1961. Akadémiai Kiadó.

Ismét egy fontos nyelvészeti kiadvány, amelyről hírt kell adnunk még akkor is, ha aránylag megkésve jutott el hozzánk.

Az utóbbi évtizedekben világszerte megújult (vagy megújulóban van) a nyelv-tudomány. A felfrissülés azonban a nyelvészet alapvető fogalmainak és kategóriáinak felülvizsgálása mellett általában egy-egy nyelv belső szinkronikus elemzésében járt szemmel látható eredményekkel. A nyelvek történetének és a nyelvek érintkezésének vizsgálata egy ideig nem sok jelét mutatta a megújulásnak. 1953-ban mindkét elhanyagolt területen megjelent egy-egy olyan alapvető könyv, amely az eddigi kutatásokat összefoglalva számottevő elvi és módszerbeli előrehaladást jelent. Az egyik a most bemutatandó munka, a másik pedig André Martinet strukturalista-funkcionalista hangtörténete (*Économie des changements phonétiques*, Bern, 1953.). Weinreich könyvéhez is Martinet írt előszót, s ez a tény már önmagában is tájékoztató jellegű. Mindketten a New York-i amerikai nyelvészeti körhöz tartoznak, amely legközelebb áll az európai nyelvészekhez; már csak azért is, mivel vezető egyéniségei nem bennszülött amerikaiak.

A könyv a nyelvek érintkezéséről és egymásrahatásáról szól. Rövid bevezető fejezet után rögtön a mű gerincét jelentő nyelvészeti elemzéshez érkezünk el (Az egymásrahatás strukturális okai és mechanizmusa). A modern nyelvtudomány alapvető fogalmainak (a tartalom és kifejezés; a nyelvi jel és rendszer; a langue és parole) különleges, a kétnyelvűség szempontjából történő megvilágítása után három alfejezetben foglalkozik az egymásrahatás különféle területeivel: a hangbeli, a grammatikai és a lexikális zónával; majd pedig az egymásrahatás összességével. A harmadik fejezetben a kétnyelvű egyén társadalmi, kulturális és lélektani problémáit mutatja be. A negyedikben ugyanezeket a kérdéseket tárgyalja a közösség méreteiben. Az utolsó fejezet kitekintést nyújt a további kutatásokra. Rövid függelék foglalja össze a kétnyelvűség (értelmi, erkölcsi) hatásait az egyénre. A könyv használatát 665 tételből álló modern bibliográfia és egy index könnyíti meg.

Mint látható, a szerző igyekezett a nyelvi érintkezés és a kétnyelvűség egész kérdéskörét áttekinteni. Műve éppen ezért rendkívül tömör: nézetekben és adatokban igen gazdag. Mint nyelvész a két nyelvrendszer érintkezésére fordított legfőbb figyelmet; ebben kapta a legtöbb segítséget a leíró módszertől. S ezzel kapcsolatban közli a legtöbb eredeti anyagot is: egy részét Svájcban személyesen gyűjtötte a német és a retoromán együttélés köréből; más részét pedig saját amerikai jiddis környezetéből meríti. A nyelvészeti vizsgálódással párhuzamosan állandóan tesz szociológiai megjegyzéseket is. A nem nyelvészeti fejezetekben azonban az eredeti anyagot és nézeteket háttérbe szorítja a más kutatók véleményének bemutatása, szembesítése. A szerző érezhetően bizonytalanabb és óvatosabb a szociológia, lélektan kérdéseiben; viszont ezeknek a megoldását több ízben el is hárítja mint nyelvészeten kívüli feladatot.

Könyve fő eredményét abban látom, hogy rendszeres és világos módon foglalta össze egy olyan komplex kérdéskör problémáit, amelyet idáig leginkább anekdotikus, töredékes, szubjektív és kusza formában ismertünk.

Ezenkívül számos részleteredményt is hozott. Lássunk néhányat ezek közül is.

A nyelvi jel szerkezete (a jelölt és a jelölő viszonya) háromféleképpen alakulhat a gyakorlati kétnyelvűségben (9—10):

- (A) 'book' 'kniga'
 (buk) (kniga)
- (B) 'book' ≡ 'kniga'
 (buk) (kniga)
- (C) {'book'} [A felső sor a „jelölt”, alsó sor a „jelölő” fonematikus
 {(buk)} átírásban.]
 |
 (kniga)

Vagyis: A) a két jel párhuzamos; B) egy jelöltnek két jelölője van; C) egy teljes jel (jelölt + jelölő) idéz föl egy másik jelöltöt. E megkülönböztetésnek természetesen sokféle gyakorlati következménye, haszna lehet.

A hangrendszerek érintkezése, találkozása esetén négy esetet különböztet meg (18—9). (1) A fonémák subdifferenciálását, amikor az átvéző nyelvben egybeesik két fonéma, amelyet

az átadó nyelv megkülönböztet; (2) a fonémák hyperdifferenciálása ennek a fordítottja; (3) a fonematikus különbségek „átértékelése” (reinterpretation), amikor az átadó nyelvben meglevő fonematikus különbségek átkerülnek az átvevő nyelvbe, csak hogy formájukban megváltozhatnak (hirtelenjében erre ezt a példát idézném: az orosz hangszűlyos: hangsúlytalan magánhangzók különbségét a magyar néha a hosszú: rövid oppozíció segítségével adja vissza); (4) a hanghelyettesítés, amikor átadó nyelv egy fonémáját átveszi ugyan az átvevő nyelv, de (fonetikailag) másként ejti ki (erre is egy közeli példát rögtönzök: az orosz (b) fonémát igen sok oroszul tanuló-beszélő magyar [ü] kiejtéssel adja vissza).

A grammatikai egymásrahatás sokoldalú elemzése után arra a — szerintem túl óvatos — következtetésre jut, hogy ismereteink jelenlegi fokán időelőlt volna *akár azt állítani, hogy a nyelvek alaktani rendszere keverhető, akár azt, hogy nem* (43).

A nyelv kevésbé kötött, kevésbé „strukturált” területe a szókincs. A jövevényszó-kutatások a legtöbb hagyományos nyelvészeti iskolában nagy szerepet játszanak. A szerző által vállalt szigorú szinkronikus keretben azonban ennek a kérdésnek csupán mikroszkopikus vizsgálata végezhető el. Csak két részletre utalok. A szókölcsönzésnek következő okait különbözteti meg: a szókészlet elégtelensége; bizonyos szavak ritkasága; a „veszélyes” homonímia; a szinonimák állandó szükséglete; a bilingvis egyén nyelvkészlete; az a tény, hogy bizonyos jelentésmozgók nincsenek kellőképpen differenciálva; társadalmi (presztizs) okok (56—61). Természetesen ezen okoknak a fontossága igen különböző. — Egy konkrét példa a szókincs interferenciájára: Az amerikai olasz átvette a *giobba* (< angol *job* 'munka, dolog állás, foglalkozás') szót. A jövevény beleilleszkedett a hasonló jelentésű szavak (*arte, mestiere, professione, impiego, occupazione*, illetőleg *lavoro*) közé (vö. G. Prezolini), La lingua della „giobba”: *Lingua nostra* I, 122, 1935). „S bár nincs teljes megfelelés a *giobba* és egyetlen előzőleg meglevő szó között sem, részleges tartalmi átfedés található legalább az *impiego* 'alkalmazás' és a *lavoro* 'munka' szavakkal kapcsolatban. Ha a *giobba*-t csak ennek az átfedett területen levő tartalomnak a kifejezésére használják, az *impiego* és a *lavoro* esetében már akkor is megállapítható az angol ráhatásnak köszönhető jelentésszűkülés” (54).

A kétnyelvű egyénről és közösségeiről írt — jobbára szociológiai és pszichológiai jellegű — fejezetek is nagyon tanulságosak. Ezek már túllépik a „filológia” területét; szempontjaik azonban szinte minden társadalomtudományi diszciplína számára figyelemre méltóak.

A kétnyelvű egyén bemutatása (71—82) során a kétnyelvű beszélő nyelvismeretének fokáról, átváltási készségéről szól a szerző. Ezt követi a „forrás”-nyelv és a „befogadó”-nyelv használatáról, elsajátításáról és „haszná”-ról szóló részecske; de nem felel meg a kérdés érzelmi, kulturális és „karrier”-oldaláról sem. — A kétnyelvű társadalom vizsgálatából (83—110) igen érdekes a nyelvi, illetőleg a társadalmi-kulturális megoszlás egybevetésével foglalkozó rész: a földrajzi határok, a bennszülött, illetőleg bevándorlott csoportok, a kulturális vagy etnikai csoportok, a vallás, a faj, a nem, a kor, a társadalmi helyzet, a foglalkozás, s végül a városi vagy falusi település lehet a nyelvi megoszlás alapja vagy velejárója (89—97). — Itt tárgyal még Weinreich olyan problémákat, mint a nyelvhez való „lojalitás”, a standardizált (= szabályozott, szabályosított) nyelv, és a nyelvcseré.

Végül néhány kritikai megjegyzés. — A szerző vizsgálódását a retoromán-svájci német (alemán), illetőleg a jiddis-amerikai angol viszonyán kívül elsősorban a „fejlett” európai-amerikai nyelvekre terjeszti ki. A vártnál jóval kevesebb az indián anyag; más területekről meg éppen elenyésző a példák száma. Ezeknek nagyobb mértékű bevonása pedig esetleg módosítaná eredményeit. — A gazdag bibliográfiában a magyar jóformán nincs képviselve. Nem nagyon (vagy nem jól) tájékozott a szovjetunióbeli nyelvi érintkezések területén sem. — Érdekes módon még az indexben sem szerepel a cigány, az állandóan kontaktusban élő nyelv klasszikus példája. A szerző nem foglalkozik az írás és az írásbeliség szerepével. — Természetesen a nyelv társadalmi szerepének felfogásában, illetőleg a terminológiában stb. szintén sok minden található, ami eltér a nálunk szokásostól.

A könyv címe az elmúlt néhány év alatt egy komplex „interdiszciplináris” kutatási terület nevévé vált. Az 1957-ben Oslóban tartott nemzetközi nyelvészkonferencián ez az új stúdium már ezen a címen szerepelt a fő témák között (Proceedings of the Eighth International Congress of Linguists, Oslo, 1958. 771—810). Az egyik referátumot Uriel Weinreich tartotta, a másikat pedig Einar Haugen. Míg Weinreich nem ismertette műve a nyelvi interférenca elméleti összefoglalása, Haugen két könyve (Norwegian Language in America. I—II. Philadelphia, 1953. Bilingualism in the Americas. Publications of the American Dialect Society, 1957.) a nyelvi érintkezés feldolgozásának konkrét példája.*

Szépe György

* Ez az ismertetés 1959-ben készült. Azóta Weinreich könyvének második kiadása is megjelent előtt áll már.

Kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

kézirat nyomdába érkezett: 1961. III. 30

Műszaki szerkesztő: Vidosa László

Terjedelem: 18,5 (A/5) ív

1961.537+1 — Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

40.331.

TARTALOM

T a n u l m á n y o k :

<i>Bónis György</i> : Uzsai János Ars Notariája	229
<i>Süpek Ottó</i> : Villon gyermekkora	261
<i>Robert Weimann</i> : Thomas Nashe és az Erzsébet-kori humanizmus	285
<i>Szávai Nándor</i> : Cyrano de Bergerac és Holdbéli utazása	300
<i>Vámosi Pál</i> : Joseph Conrad és az imperializmus	316

K ö z l e m é n y e k é s v i t a :

<i>Kardos Tibor</i> : A dráma történetileg fejlődő műfaj	327
<i>Dömötör Tekla</i> : Drámatörténet és nacionalizmus	338
<i>V. Kovács Sándor</i> : Avicenna középkori magyar hatásához	341
<i>Horváth István Károly</i> : Néhány szó a Hamlet-talányról	342
<i>Dümmerth Dezső</i> : Göttinga és a magyar szellemi élet	351
<i>Nagy Béla</i> : Dimitrie Eustatievici II.	374
<i>Payer István</i> : Heine takács-dalának egy ismeretlen forrása	389
<i>Karancsy László</i> : A XIX. századi orosz irodalom fejlődéstörténeti kérdései	394
<i>Váradai Sternberg János</i> : Petőfi „Az apostol” és Madách „Az ember tragédiája” a cári cenzori jelentések tükrében	408
<i>Botka Ferenc</i> : Ismeretlen Gorkij-dokumentumok	410
<i>Botka Ferenc</i> : Majakovszkij ismeretlen „színház-kiáltvány”-a	417

S z e m l e é s k ö n y v b í r á l a t o k :

<i>Herczeg Gyula</i> : A „Duecento” stílusa	419
<i>Fogarasi Miklós</i> : Riccardo Picchio: Storia della letteratura russa antica	421
<i>Donáth Regina</i> : Sashegyi Oszkár: Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II. Beitrag zur Kulturgeschichte der habsburgischen Länder.....	425
<i>Bader Dezső</i> : Schiller Magyarországon	426
<i>Katona Anna</i> : Geoffrey Carnall: Robert Southey and his Age	428
<i>Bojtár Endre</i> : A modern cseh próza stílusáról	432
<i>D. Zöldhelyi Zsuzsa</i> : J. G. Okszman: „Puskin: A kapitány lánya c. kisregényétől Turgenyev: Egy vadász feljegyzéséig”	435
<i>Sziklay László</i> : Ady Endre : A nacionalizmus alkonya	437
<i>Szépe György</i> : Uriel Weinreich: Languages in Contact. Findings and Problems.....	439

ОГЛАВЛЕНИЕ

Дьёрдь Бониш: «Арс Нотария» Яноша Ужаи 229; *Отто Шюпек*: Детство Вийона 261; *Роберт Вейманн*: Томас Нэш и гуманизм елизаветинской эпохи 285; *Нандор Саваи*: Сирано де Бержерак и его «Комическая история об империях и государствах Луны» 300; *Пал Валоши*: Джозеф Конрад и империализм 316. — *Сообщения и дискуссия* — *Тибор Кардош*: Драма, как исторически развивающийся жанр 327; *Тэкла Демётёр*: История драмы и национализм 338; *Шандор В. Ковач*: К влиянию Авиценны в средневековой Венгрии 341; *Иштван Кароль Хорват*: Несколько слов о загадке Гамлета 342; *Дэжё Дюмерт*: Гёттингга и венгерская культурная жизнь 351; *Бела Надь*: Димитрие Эустатиевичи II. 374; *Иштван Пайер*: Неизвестный источник песни Гейне «Силезские ткачи» 389; *Ласло Каранчи*: Вопросы развития русской литературы XIX в. 394; *Янош Варади Штёнберг*: «Апостол» Пэтёфи и «Трагедия человека» Мадача в докладах царских цензора 408; *Ференц Ботка*: Неизвестные документы Горького 410; *Ференц Ботка*: Неизвестный «Театральный манифест» Маяковского 417. — *Обзор и критика* *Дьюла Херцег*: Стиль «Дуэцiento» 419; *Миклош Фогараси*: Riccardo Picchio: Storia della letteratura russa antica 421; *Регина Донат*: Oszkár Sashegyi: Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II. Beitrag zur Kulturgeschichte der habsburgischen Länder 425; *Дэжё Бадер*: Шиллер в Венгрии 426; *Анна Катона*: Geoffrey Carnall: Robert Southey and his Age 428; *Эндре Бойтар*: О стиле современной чешской прозы 432; *Жужа Д. Зёльдхей*: Ю. Г. Оксман: От «Капитанской дочки» Пушкина к «Запискам охотника» Тургенева 435; *Ласло Сиклаи*: Endre Ady: A nacionalizmus alkonya 437; *Дьёрдь Сэпе*: Uriel Weinreich: Languages in Contact. Findings and Problems 439

SOMMAIRE

G. Bónis : L'Ars Notaria de J. Uzsaï 229; O. Süpek : L'enfance de Villon 261; R. Weimann : Thomas Nashe et l'humanisme élisabethien 285; N. Szávai : Cyrano de Bergerac e son Voyage à la Lune 300; P. Vámosi : Joseph Conrad et l'impérialisme 316. — *Communications et discussions* — T. Kardos : Le drame comme genre qui se développe historiquement 327; T. Dömötör : L'histoire du drame et le nationalisme 336; S. V. Kovács : Sur l'influence d'Avicenne dans la Hongrie médiévale 339; I. K. Horváth : Quelques mots sur l'énigme de Hamlet 340; D. Dümmerth : Goettingue et la vie intellectuelle hongroise 349; B. Nagy : Dimitrie Eustatievici II. 372; I. Payer : Une source inconnue de la Chanson des Tisserands de Heine 387; L. Karancsy : Problèmes relatifs à l'évolution de la littérature russe au XIXe siècle 392; J. Váradi Sternberg : „L'Apôtre” de Petöfi et „La tragédie de l'homme” de Madách dans les rapports de la censure tszariste 406; F. Botka : Documents inconnus concernant Gorki 408; F. Botka : Le manifeste théâtral inconnu de Maiakowski 415. — *Recensions et critiques* — G. Herczeg : Sur le style du Duecento 417; M. Fogarasi : R. Picchio: Storia della letteratura russa antica 419; R. Donáth : O. Sashegyi: Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II. Beitrag zur Kulturgeschichte der habsburgischen Länder 423; D. Bader : Schiller en Hongrie 424; A. Katona : G. Carnall: Robert Southey and his Age 426; E. Bojtár : Sur le style de la prose tcheque moderne 430; Zs. Zöldhelyi : J. G. Oksmaen: De „La fille du capitain”, conte de Pouchkine, aux „Mémoires d'un chasseur” de Tourgueniev 433; L. Sziklay : Ady: Le déclin du nationalisme 435; G. Szépe : U. Weinreich: Languages in Contact. Findings and Problems 437.

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható: az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21. telefon: 111—010, MNB egyszámlaszám: 46 csekkbefizetési számla: 05.915.111—46; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váczi u. 22. telefon: 185—612; a POSTA KÖZPONTI HIRLAP IRODÁ-nál, Budapest V., József nádor tér 1. telefon: 180—850, csekk számla: egyéni 61.257, közületi 61.066

PHILOLOGICA

SUPPLÉMENT ANNUEL
DE

FILOLÓGIAI KÖZLÖNY

REVUE
DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES DE HONGRIE

1961

1962

TOMUS VII.

SUPPLEMENTUM

FIOLÓGIAI KÖZLÖNY

REVUE DE PHILOGIE
PUBLIÉE PAR
L'ACADÉMIE DES SCIENCES DE HONGRIE

DIRECTEUR
TIBOR KARDOS

COMITÉ DE RÉDACTION
LÁSZLÓ DOBOSSY, LÁSZLÓ GÁLDI, MIKLÓS SZENCZI,
LAJOS TAMÁS, JÓZSEF TURÓCZI-TROSTLER

RÉDACTION
BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS UTCA 1.

RÉDACTEURS TECHNIQUES
MIKLÓS FOGARASI, GÉZA SALLAY

Hg. 331.

György Bónis

L'ARS NOTARIA DI JÁNOS UZSAI

Il saggio si occupa del formulario ungherese del secolo XIV, scoperto da Márton György Kovachich nella biblioteca imperiale a Vienna e pubblicato da lui medesimo integralmente nel 1799 (*Formulae solennes styli... Pesthini 1799*). Per dare una valutazione giuridica e letteraria del manoscritto — che sarà l'argomento di un saggio da pubblicarsi ulteriormente — lo studio attuale cerca di chiarire prima di tutto la composizione, il luogo e il tempo della origine e l'autore del manoscritto.

L'*Ars Notaria* si trova tutt'oggi in due parti nel reparto manoscritti della Österreichische Nationalbibliothek, tre fogli ciascuna (in genere sesterni), sotto i numeri di catalogo Cod. 4276 e Cod. 3452. Il susseguirsi dei fogli si confondeva e il Kovachich non riuscì a ristabilire nella sua edizione il sistema del manoscritto incompleto. In base ai cenni che si riscontrano nel testo rimastoci, l'autore del presente saggio ristabilisce la composizione originale dell'opera. Essa fu composta di un *prologo* e di quattro capitoli (*tabula, capitulum*). Il prologo, smarrito, doveva essere composto dietro i modelli contemporanei dell'*ars dictaminis*. Il materiale ebbe la seguente partizione secondo i quattro capitoli: I. Le formule della curia regia, frammischiate con i rapporti dei *loca credibilia* (capitoli e conventi). II. Formule delle pratiche del tribunale ecclesiastico, dei comitati e delle città che devono essere classificate in base ai cenni evidenti dell'autore come segue: IIA. Atti dei tribunali ecclesiastici. IIB. Atti dei comitati. IIC. Atti cittadini che si possono spartire in sottocapitoli contenenti la corrispondenza delle città e le formule giurisdiziarie dei parroci di esse. III. Atti dei *loca credibilia* (particolari enti ungheresi aventi le funzioni del notaio). IV. Lettere. — Il capitolo quarto andò completamente perduto, gli altri si sono conservati con mancanze maggiori o minori. Ciascun capitolo fu preceduto dall'elencazione dei titoli (*ordo rubricarum*). La composizione dunque si adatta agli enti che forniscono il documento.

Il sistema è il lato più debole dei formulari medievali. Solo gli autori di pochi (come Giovanni di Limoge, Conradus de Mure) trovarono soluzioni individuali. Per i formulari e libri di corrispondenza papali (per es. Marinus de Ebulo) furono i codici di diritto canonico a fornire il sistema e i titoli. Ma le raccolte di lettere hanno per lo più una composizione debole e confusa. Perfino Johann von Gelnhausen, il quale scrisse negli anni intorno al 1380, riuscì a distinguere soltanto gli atti e le lettere. Anche i formulari ungheresi dei secoli XV—XVI mancano di un sistema. Giudicando dunque la nostra AN, è da aggiudicarle per suo merito che aveva una certa tendenza di sistematizzare. Un confronto dimostra che non seguì il sistema delle *ars notaria* italiane, come le opere di Guido Faba, di Johannes Bononiensis, oppure di Rolandinus Passagerii che godeva la massima autorità. Altro non restò che creare un sistema autonomo, basato sulla conoscenza della vita giuridica ungherese. La sistemazione delle formule secondo gli editori tradisce un buon senso pratico. La sistemazione è insieme un primo tentativo di articolare in un certo qual modo la materia del diritto ungherese; l'autore cerca di collocare possibilmente in un gruppo i fatti giuridici che si svolgono su *fori* differenti, e di seguire l'ordine di procedura negli atti processuali. È veramente una grande perdita che la sistemazione della AN non abbia avuto seguito.

Colui che, anche in mancanza di diritto scritto, poteva abbracciare così con lo sguardo tutta la pratica patria, dovette essere solo un uomo disciplinato nella giurisprudenza. Il nostro saggio prende in esame ad una ad una tutte le formule del testo conservato, e cerca di identificare l'onomastica e toponomastica abbreviata, rappresentate solo dalle iniziali secondo l'uso di allora. Nel far questo lavoro si osservano due momenti. L'uno è che l'AN non è un'opera composta di elementi eterogenei, ma unitaria, ciò che si vede manifestamente nella sua composizione e nel linguaggio. L'altro è che, per quanto l'opera cerchi di variare e di astrarre i propri modelli, le formule comprese non sono inventate ma si fondano su reali casi giuridici. L'adoperare delle lettere iniziali e gli errori del copista possono essere anche così fonte di malintesi.

Gli insegnamenti che si possono trarre dal primo capitolo, sono che l'autore raccolse il proprio materiale non nella curia regia, ma in un capoluogo vescovile di provincia, oppure nell'archivio di una famiglia di latifondisti. La più parte dei documenti ci indica come luogo di provenienza la parte meridionale delle Montagne Nord-Est, particolarmente il comitato di Gömör, alcuni invece il Transibisco, ma anche questi si collegano alla città di Eger. Dobbiamo, dunque, escludere la possibilità che il nucleo del volume sia stato pervenuto alle mani dell'autore dalla curia regia. Il II capitolo, come abbiamo veduto, non è omogeneo. Il capitolo IIA accenna con tutta certezza alla santa sede di Eger e, appunto perciò, la nostra letteratura (da M. G. Kovachich fino a T. Kardos) continuava ad insistere che l'opera fosse oriunda di Eger, del capitolo di essa. Il capitolo IIB contiene un numero relativamente maggiore di dati singoli, di cui risulta che fu composto dagli atti del comitato di Heves, e i suoi modelli sorsero tra il 1346 e il 1350. Il capitolo IIC contenente atti cittadini, sotto l'aspetto dell'epoca e dell'ambiente presenta i più problemi e tutti i particolari sembrano alludere che esso rispecchi la pratica di diverse città. La raccolta dell'autore sembra estendersi con grande probabilità sui documenti e lettere di Kassa, Buda, Szatmárnémeti e forse anche di Esztergom. Eppure, la problematicità del capitolo IIC non contrasta con le conclusioni tratte dai capitoli precedenti, per cui l'autore dell'AN lavorava nel capoluogo della diocesi e si trovava in contatto con la famiglia di Antal Szécsi, vescovo transilvano. Anche l'analisi minuta del capitolo III dimostra che gli atti dei «*loca credibilia*» derivino dalla pratica del capitolo di Eger, e siano da annoverare tra gli anni 1342 e 1349.

Il luogo di provenienza è dunque indubbiamente Eger. Quanto all'epoca è chiaro che il materiale che si possa datare, sia sorto tra il 1342 e il 1350; singoli esempi — come il decreto di Carlo I creato prima del 1321 — possono però risalire anche fino a prima. Certo è però che il lavoro fu terminato dall'autore prima della fine del 1351. Ciò viene confermato dal fatto che egli non fa menzione dell'assemblea nazionale di allora, né della relativa omissione delle multe, mentre faceva un trattamento particolareggiato della esattoria delle multe. Eger come luogo d'origine dell'opera, i rapporti dell'autore con i Szécsi e l'epoca dei documenti inducono alla conclusione che l'autore sia stato il figlio di Domonkos Uzsaì, János, canonico-lettore a Eger tra il 1342 e il 1351.

Uzsaì, in una sua domanda diretta al papa nel 1343, scrive di sé stesso: „*clericus Vespriensis diocesis, lector Agriensis de Ungaria, capellanus . . . G. tituli sancte Marie in Cosmedin diaconi cardinalis ac procurator eiusdem per Ungariam et Poloniam constitutus, baccalarius in iure canonico, qui etiam fuit rector studii Bononiensis per annum . . .*». Inoltre egli è canonico con retribuzioni a Eger, a Esztergom e Veszprém, titolare di quattro «*sine cura capellania*» della diocesi di Esztergom. Gran parte delle sue entrate deve evidentemente al cardinale Guillaume de la Jugée, nipote del papa Clemente VI. Il cardinale era un campione nell'accumulare entrate: solo in Ungheria egli ne teneva per le mani quattordici, amministrate dai suoi procuratori. La sua ingordigia provocò la resistenza del re e della classe dominante in Ungheria e, per conseguenza, il re Luigi I fece divieto agli esattori di lui di entrare nel paese per sette mesi. Si può supporre che Uzsaì abbia avuto i primi contatti con lui a Bologna; l'episodio bolognese descritto nel formulario ne è forse una testimonianza (No. 173).

La famiglia di Uzsaì era oriunda da Uzsa nel comitato di Zala, suo padre era un proprietario in vista. Nel 1330 János ebbe il canonicato di Esztergom, e lo coprì nella sede, non possedendo ancora un grado scientifico. Dovette iniziare gli studi a Bologna verso la fine del quarto decennio del Trecento. Non sappiamo in quale anno sia stato rettore. Ritorna in patria col titolo di baccalaureato e con l'incarico del cardinale De la Jugée e fu allora che poteva aver conosciuto i Szécsi aventi poderi anche nel comitato di Zala. Nel 1343 egli volle ancora rinforzare la sua posizione di canonico a Veszprém, intento mandato evidentemente a monte dalla morte del vescovo Meskó. La reazione al comportamento di De la Jugée intorno al 1345 poteva aver toccato anche l'Uzsaì. Ma egli intanto riuscì ad accaparrarsi anche il canonicato di Eger. A Miklós Dörögdi, suo vescovo, lo collegavano anche due fili: erano compaesani e a Dörögdi toccò il compito di assicurare, con i mezzi del diritto canonico, a De la Jugée di godere indisturbato le rendite avute. Sembra che Uzsaì sia vissuto, dal 1345—46 in poi, fino alla sua morte avvenuta nel 1351, a Eger, dove egli effettivamente copriva il suo carico di lettore nella scuola e nel notariato. Con questi dati va perfettamente d'accordo la testimonianza del materiale dell'AN: tale opera poteva essere scritta solo là ed allora. Il nostro saggio promesso attesterà che anche il grado di conoscenza del diritto canonico che risulta nelle AN tradisce di Uzsaì, ex-rettore all'università di Bologna.

Le supposizioni emerse prima o anche nuovamente nei riguardi dell'attribuzione all'autore, non sono fondate. János Kükülleì, noto istoriografo, diventò canonico-lettore a Eger solo nel 1352, e negli anni della composizione dell'AN lavorava nella cancelleria regia. Non trovandosi nell'opera neanche un atto *de gratia*, l'autore non ne poté essere Kükülleì. Riteniamo

ugualemente improbabili le opinioni per cui si tenta di attribuire la parte dell'autore al maestro Gotthard (cfr. Ratkóš) oppure a un prete di Sztatmárnémeti (cfr. Mezey).

La AN, la cui essenza di letteratura classica, di diritto canonico e romano tenderemo di chiarire in un nostro saggio ulteriore, è l'opera di János Uzsa, ex-rettore di Bologna, fatto da lui in piena conoscenza del diritto patrio come libro di testo per i futuri notai della chiesa e del secolo.¹

Ференц Ботка

НЕИЗВЕСТНЫЕ ДОКУМЕНТЫ ГОРЬКОГО

Публикации Ференца Ботки знакомят с несколькими, еще не изданными на венгерском языке статьями Горького, дающими представление о послереволюционной публицистике писателя, и доказывающими постоянное развитие его политических и идеологических взглядов. Эти публикации появились в венгероязычной газете чехословацкой коммунистической партии, «Кашшан Мункаш» (позже «Мункаш») в 1919—1921 гг., а потом между 1924—27 гг. Они не только дали значительную помощь культурной деятельности партии, а также разоблачили крики буржуазной печати о «контрреволюционности» и «антисоветности» писателя.

Две из статей журнала «Кашшан Мункаш» (позже «Мункаш») неизвестны и поэтому рассчитывают на непосредственный интерес советских исследователей. Одна из них под заглавием «Вечный революционер и сезонный революционер», показывает два типа революционеров и отражает ошибочную концепцию писателя о том, что настоящий революционер не должен пользоваться насилием. Вторая статья «Ленин» в форме краткого диалога, в приподнятом тоне, воздвигает памятник бессмертному вождю революции.

Ференц Ботка

НЕИЗВЕСТНЫЙ «МАНИФЕСТ ТЕАТРА» МАЯКОВСКОГО

Ференц Ботка публикует неизвестный текст Маяковского из венгерского авангардистского журнала 1926-го года «Мадьяр Ираш». Этот номер журнала трактует о кризисе европейского театра, об его поисках и в нескольких местах занимается попытками послереволюционной русской сцены. Текст Маяковского под заглавием «Манифест театра» встречается в заключительной статье, в которой в виде выступлений цитируются слова известных театральных специалистов того времени. «Манифест театра» выступает за коллективизм искусства, целиком осуществляющийся по его мнению в тех театральных представлениях, которые воодушевляют огромные массы. Принимая во внимание содержание, этот «Манифест театра» происходит из первых послереволюционных годов, и по художественному методу относится к массовым играм Керженцева и пьесе автора «Мистерия — Буфф». Цитату повидимому перевели из немецкого, но оригинал еще не найден.

¹ La bibliografia dell'AN, oltre il già citato lavoro di Kovachich: István Zsindely: Legrégibb formulagyűjteményünk tekintetel a középkori magyar jogi műveltségre (Il nostro più antico formulario con riguardo alla cultura giuridica ungherese del Medio Evo). Sátoraljaújhely 1904; Tibor Kardos: A magyar humanizmus kezdetei (Gli inizi dell'umanesimo ungherese). In Pannonia, 1935—1936. Estr. Pécs, 1936; Péter Ratkóš: Ein ungarisches kommentiertes Formelbuch aus der Mitte des XIV. Jahrhunderts, Historica I, Prague 1959, 123—134; László Makkai—László Mezey: Árpádkori és Anjou-kori levelek (Lettere dall'epoca degli Árpád e degli Angioini). Budapest 1960, con la traduzione in ungherese dei singoli testi. Fonte delle osservazioni riguardanti il contenuto dell'opera è il testo originale (su microfilm: Filmtoteca dell'Archivio Nazionale Ungherese, W. 1957. cassetta 202, titoli 5—6), e la edizione di Kovachich, difettosa sotto molti aspetti. — Quanto alla biografia di Uzsa e Dörögdi cfr. Árpád Bossányi: Regesta supplicationum I. Budapest 1916, passim; Ferenc Kollányi: Esztergomi kanonokok (Canonici di Strigonia). Esztergom 1900, passim; Antal Pör: Adatok a bolognai és pádovai jog-egyetemen a XIV. században tanult magyarokról (Dati sugli ungheresi, già studenti di giurisprudenza alle università di Bologna e Padova nel secolo XIV). In Századok 1897, 770, 777; Endre Veress: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221—1864 (Matricole e documenti di studenti ungheresi alle università italiane 1221—1864). Budapest 1941, 26, nonché i documenti citati nelle note 120—131 del testo ungherese del presente saggio. In Filológiai Közöny, 1961, 3—4; quanto a Kükülléi cfr. Antal Fekete Nagy: Kükülléi János. In A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve IV. Budapest 1934, 112—123.

AILA MERILUOTO UND DIE CHARAKTERISIERUNG DER MODERNEN FINNISCHEN DICKTKUNST

Aus dem bedeutsamen Werk von Géza Képes »Anthologie der finnischen Gedichte und Lieder«, können wir die finnische Literatur und die moderne finnische Dichtkunst kennenlernen.

Die moderne finnische Dichtkunst bedeutet im allgemeinen die Dichtkunst des zwanzigsten Jahrhunderts, auf deren Entwicklung besonders die französische Dichtkunst in ihren expressionistischen Zügen eine große Wirkung ausübte.

Die Bewegung der sogenannten »Fackelträger« hat die finnische Dichtkunst auf neue Grundlagen gestellt, die neue formale und inhaltliche Forderungen hervorbrachten. Inhaltlich charakterisiert diese Bestrebung ein steigendes Interesse für soziale Fragen, formell die Legalisierung der freien Dichtkunst.

Die heutigen finnischen Dichter halten Katri Vala, die gegen den Krieg und den Faschismus kämpfende Dichterin für ihren Vorläufer. Ihre Gedichte sind nicht nur mit ihren formalen Neuerungen, sondern mit ihrer inhaltlichen Tiefe hervorragend.

Zwei Richtungen entwickelten sich mit dem Auftreten Katri Valas in der finnischen Dichtkunst. Die eine dieser Richtungen wird durch einen modernen dichterischen Realismus charakterisiert. Die Vertreter dieser Schule sind Elmer Diktonius, Avo Turtiainen und Elvi Sinervo.

Die andere dichterische Richtung ist in erhöhtem Maße intellektuell und subjektiv. Dazu gehören die in zarter Stimmung schreibenden Dichter: Kaarlo Sarkia, Aaro Helaakoski und Mustapää.

Nach dem zweiten Weltkrieg versucht Aila Meriluoto die zwei Richtungen zu vereinen. In seiner Arbeit verbindet sich die Einfachheit und die Kompliziertheit des heutigen Menschen. Die Entschiedenheit Aila Meriluotos entspringt aus einer leidenschaftlichen Lebensbeanspruchung.

Die heutigen Dichter sind bestrebt, suggestive Wirkung auf den Leser auszuüben. Die starke Steigerung dieser Wirkung verursacht eine Dunkelheit. Die Gedichte Meriluotos benützen die komplizierten Ausdrücke mäßig. Seine Lebensbeanspruchung quillt aus dem Wegwerfen des Mystizismus und der Fatalität. Seine ganze Dichtung kann durch das erste Gedicht des Bandes »Glasgemälde« charakterisiert werden:

»Ich selbst bin das Leben,
Hier stehe ich offen, wie
eine Blume,
Glücklich und stark und fertig,
Gleichen Ranges mit dem
Tode!«

Die charakteristischen Hauptzüge der modernen finnischen Dichtkunst sind die in den Hintergrund gedrückte Romantik und Volkstümlichkeit, die reiche, formale Variation, das Aufgehen der lyrischen Subjektivität gegen gemeinschaftlichere Gefühle.

LITERATUR:

1. Képes Géza: Finn versek és dalok. Bp. 1959.
2. Jean-Louis Perret: Littérature de Finlande. Paris, 1936.
3. Uuden runon kauneimmat. Helsinki, 1958.
4. Aila Meriluoto: Lasimaalaus. Porvoo-Helsinki, 1958.

Dezső Dümmerth

GÖTTINGEN UND DAS GEISTIGE LEBEN IN UNGARN

Heeren, der Biograph Heynes, charakterisiert den berühmten Göttinger Professor mit der tief sinnigen Bemerkung: »... er war nicht zugleich Jurist und Theolog, wie seine Lehrer in Leipzig es gewesen worden.«¹

¹ Heeren, A. H. L.: Chr. Gottlob Heyne biographisch dargestellt. Göttingen, 1813. S. 185 ff.

Diese Worte beleuchten die Lage der europäischen Wissenschaft zu jener Zeit und noch mehr die ihrer deutschen Pflieger. Tatsächlich hatten sich in Deutschland bis zum Beginn des 18. Jahrhunderts nur zwei Haupttypen des Gelehrten entwickelt: der Theolog und der Jurist — der Diener der Kirche und der Diener des Staates. Für die Söhne des Kleinbürgertums der kleinen deutschen Staaten blieb, wollten sie sich in einem geistigen Beruf durchsetzen, keine andere Wahl als der Dienst der Kirche oder der Staatsdienst.

Indessen erscheinen unter den Professoren der Göttinger Universität schon die beiden Typen des modernen Gelehrten, der Staatsgelehrte-Historiker und der Literat-Philologe.

Zur Zeit der Aufklärung rückt der Staat in den Vordergrund des wissenschaftlichen Interesses. Der Geist Voltaires ruft einen Wissenszweig ins Leben, der sich auf eine neue Betrachtungsweise des Staates gründet, die auf rationalistischer Quellenkritik beruhende Geschichtsschreibung. Neben dem Staatsgelehrten erscheint der Typ des Historikers, wenn auch anfangs von jenem abhängig.

Ähnlich wie vom Typ des Rechtsgelehrten der Historiker, hat sich auch vom Typ des Theologen der Literat-Philologe getrennt. Die theologischen Studien, die Popularisierung der Bibel hingen mit dem Unterricht der orientalischen Sprachen zusammen, und dies führte zum Ideal des alten Humanismus, zum klassischen Altertum zurück.

Die früheren Altertumsforscher waren nur grammatisierende Linguisten, die gleich der orthodoxen Theologie auch in den Sprachen die bloßen Gesetzmäßigkeiten und nicht die lebensnahe Offenbarung der Literatur suchten. Der neue Typ des Philologen stellt die Literatur, die Dichtkunst in den Mittelpunkt seiner Betrachtungen und belebt dadurch den schulmäßig trockenen, zum Akademischen erstarrten Klassizismus.

Der Historiker Schölzer und der Philologe Heyne verkörpern in Göttingen die beiden neuen Typen des modernen Gelehrten.

Der Historiker ist der kalte, nüchterne Kopf, er schätzt nur das politische Gerüst, das den festen Bau des Staates tragen soll, und hält die Literatur und die Kunst für nebensächliche Dinge, er degradiert sie also. Der Literaturwissenschaftler aber kämpft gegen die Verödung, er erblickt in der Kunst eine lebensspendende Quelle, die auch den Kreislauf des Staates mit frischem Blut durchströmen soll. Die literarischen Bewegungen münden stets in soziale Revolutionen.

Die Züge dieser beiden Typen geben dem aus Göttingen stammenden Geist sein charakteristisches Gepräge.

*

Unter den ungarischen Studenten der Göttinger Universität sind an erster Stelle zwei Namen von europäischem Ruf zu nennen: die des Mathematikers Farkas Bolyai² und des Tibetreisenden Sándor Körösi Csoma. An ihre Seite wollen wir noch Sámuel Gyarmathi stellen, der die Grundlagen der vergleichenden Linguistik erschlossen hat. Schließlich seien noch drei Ungarn erwähnt, die nicht nur Hörer, sondern auch Lehrer an der Göttinger Universität waren: Mihály Hissmann, Mátyás Bucsányi und Mihály Kern (letzterer war als Assistent tätig). Neben ihnen gab es viele andere, die sich um die Förderung der Wissenschaft in Ungarn verdient machten, so z. B. an den Lehrstühlen der Pester Universität die Historiker Dániel Cornides und Márton Schwartner, der Ästhetiker Lajos Schedius und der Astronom Pál Tittel. Berücksichtigt man auch den Einfluß der übrigen, protestantischen Universitäten, so bleibt es doch unbestreitbar, daß die Göttinger Studenten nicht nur zahlenmäßig, sondern auch durch ihre Fähigkeiten den wichtigsten Beitrag zur Erneuerung des geistigen Lebens in Ungarn lieferten.

In Ungarn gab es in der zweiten Hälfte des 18. und auch noch Anfang des 19. Jahrhunderts nur eine Universität, in Pest. Aber auch dieser legte das Polizei-Regime der Wiener Regierung die kleinlichen Fesseln der Zensur, der vorgeschriebenen Lehrbücher an, und während es jeden fremden Einfluß von Ungarn fernhielt, sorgte es zugleich für die Verdrängung alles selbständigen Denkens. Trotz dieser Schwierigkeiten war Pest die Stadt, von der eine Entwicklung ausgehen konnte in dieser Blütezeit der Göttinger Universitätsbesuche. Hier macht sich auch der Einfluß der ungarischen Schüler Schölzers und Heynes, des Historiker- und Philologen-Typs bemerkbar.

Von den Professoren der Pester Universität ist es vor allem Márton Schwartner, dessen Tätigkeit und Methoden den Einfluß des Rationalisten Schölzer klar erkennen lassen. Neben seiner Urkundenlehre befaßt er sich in seinen Schriften mit Statistik, die eigentlich schon

² Bolyai Farkas Önéletirása. Erdély öröksége, 9. Budapest, é. n.

in den Bereich der Staatswissenschaften gehört, und bezeugt damit, daß er den neuen Historiker-Typ vertritt, den aufgeklärten Historiker, der zu den politischen Wissenschaften enge Beziehungen unterhält. Die nüchtern-rationalistische Betrachtungsweise seiner Abhandlungen über die Bildungsverhältnisse in Ungarn verraten ebenfalls den Einfluß Schölzers. Schwartner war kein schöpferischer Denker, sondern nur ein empfänglicher Geist, der fremde Einflüsse fleißig und gewissenhaft verarbeitete und den Typ des Göttinger Schölzer in den Boden der Pester Universität verpflanzte — eine treue Nachahmung des Originals, ohne eigene Originalität.

Den Typ des Philologen vertritt Lajos Schedius, der Schüler Heynes. Er hat den Lehrstuhl für Ästhetik übernommen, doch ist diese junge Wissenschaft noch zu jener Zeit nur ein Teil der klassischen Philologie, da sie die Schönheitsideale einzig und allein in den Werken der griechischen und lateinischen Schriftsteller erblickt. Der Ästhetiker Schedius lehrt also praktische Philologie. Er ist ein ebenso ausschließlicher Rationalist wie Schwartner. Die gefühlsbetonte Wärme der Dichtkunst findet bei ihm keinen Anklang, und so ist er auch nicht fähig, die Bedeutung Heynes zu vermitteln. In seiner Ästhetik, die nach fast 40 Jahren seiner Lehrtätigkeit erscheint, schenkt er der Dichtkunst nur geringe Beachtung. Seine Neigungen ziehen ihn mehr zu den Naturwissenschaften als zu den Künsten. Weit davon entfernt ein urwüchsiger Forscher und Denker zu sein, taugt der Ästhetik-Professor der Pester Universität nicht einmal zum Vermittler der Gedanken seines berühmten Professors Heyne.

Zwar stammten die Professoren der Pester Universität, die in Göttingen studiert hatten, aus den deutschsprachigen Städten Ungarns und fanden dadurch einen leichteren Zugang zum Geist des deutschen Gelehrtentums, so lassen sich in ihrer Tätigkeit die Göttinger Traditionen doch nicht genau verfolgen. Sie übernahmen als Erbschaft nur den aufgeklärten Rationalismus, der unter ungarischen Verhältnissen einen mehr naturwissenschaftlich-praktischen Charakter annahm. Der Ästhetiker-Philologe Schedius beschäftigt sich weit mehr mit der Begründung einer naturwissenschaftlichen Gesellschaft und mit der Seidenraupenzüchtung als mit den Problemen der Dichtkunst. Der in der ästhetischen Betrachtungsweise wurtelnde charakteristisch deutsche Neuhumanismus hat in der ungarischen Wissenschaft keinen Vertreter gefunden.

Obwohl die in Ungarn einheimischen Deutschen in ihrer Muttersprache schrieben, läßt nichts darauf schließen, daß sie sich von den Ungarn bewußt abgesondert hätten. Schwartner bekennt sich deutlich für einen Ungarn,³ Schedius nennt die ungarische Sprache, die er für unentwickelt hielt, »unsere Sprache«, und seine späteren Schriften sind ganz und gar von herrschenden nationalen Gedanken erfüllt.⁴ Auch bei Engel finden sich keine Spuren ungarfeindlichen deutschen Nationalstolzes. Der Unterschied wird mehr im Unterbewußten empfunden und drückt sich in bewußter Form nur in der Überzeugung aus, daß sich die ungarische Sprache zur Pflege der Wissenschaften nicht eigne. Allerdings war dies eine Meinung, die vor den Sprachreformen Kazinczy von der Mehrzahl der Ungarn geteilt wurde.

Unter den Göttinger Studenten bildete den extremen Gegensatz zu diesen deutschsprachigen Protestanten, den evangelischen Stadtbewohnern Oberungarns, eine andere protestantische Gruppe, die reformierte, reinungarische Bevölkerung von Ostungarn. Für diese letztere bedeutete der städtische Boden Debrecen das Zentrum, das aber zu jener Zeit durch die Habsburger-Herrschaft unterdrückt, von der Entwicklung ausgeschlossen, immer mehr an Bedeutung einbüßte. Und zu der wirtschaftlichen Verslossenheit setzte sich diese Stadt noch selber geistige Schranken durch falschen Nationalstolz und beengten Lokalpatriotismus sowie durch Geringschätzung anderer Landteile und des Auslandes. An Talenten mangelte es zwar nicht, doch mußten auch die besten in der Luft der Kleinstadt ersticken. Während die deutschsprachigen Ungarn bei allen ehrlichen Bemühungen nur schülerhafte Wiederholer des Göttinger Lehrstoffes blieben, drohte die Ungartümelei der Debrecener ins Naive zu entarten.

Lange Zeit war der ungarische Nationalstolz, den Schölzer stets mit Ironie erwähnt, der wissenschaftlichen Erkenntnis tatsächlich nicht günstig. Die nationalgefärbte öffentliche Meinung verfolgte die wissenschaftliche Tätigkeit anfangs ziemlich mißtrauisch. Andererseits waren die Protestanten in Ungarn zu jener Zeit schon längst auch zahlenmäßig in Minderheit und ungeeignet, die geistige Führung der Nation zu übernehmen. Dieser Umstand bestimmte zugleich die Grenzen des Göttinger Einflusses in Ungarn. Das wichtigste Ergebnis dieses Einflusses bestand gerade darin, daß er die von Schölzer verpönte »nationale Empfindlichkeit« weckte. Die Ungarn erkannten, daß sie, wollten sie nicht gänzlich hinter dem Ausland zurückbleiben, einer Wissenschaft bedürfen, die der Träger ungarischen Geistes sein soll. Diese Wissenschaft soll aber nicht im Sinne der Göttinger Instruktionen den protestantischen

³ Kazinczy Ferenc levelezése, IX. 331.

⁴ Ibidem

deutschen Rationalismus und Neuhumanismus fortpflanzen. Nein, der wachgerufene nationale Ehrgeiz wollte mit allen Vorurteilen und servilen Nacheiferungen brechen und einen selbständigen Weg zur Erschaffung der ungarischen Wissenschaft einschlagen. Der wichtigste unmittelbare Einfluß der Göttinger Universität zeigt sich einerseits in der fleißigen, rationalistischen, jeder Illusion entbehrenden Tätigkeit der deutschsprachigen Professoren der Pester Universität, andererseits in der vorurteilslosen geistigen Anregung, die einigen ungarischen Talenten, deren schöpferisches Denken neue Pfade suchte, zur Erkenntnis ihres eigenen Genies verhalf, wie dies die Beispiele von Farkas Bolyai, Sándor Körösi Csoma und Sámuel Gyarmathi bezeugen.

*

Der frische deutsche Geist, der sich im Göttinger Universitätsunterricht Geltung verschaffte, äußerte sich auch in literarischer Beziehung, im Hainbund, den die jungen Dichter-Studenten der Universität begründet hatten. Was die Göttinger Universität in Ungarn nicht zu erreichen vermochte: die Verpflanzung der ästhetischen Betrachtungsweise des Neuhumanismus, setzte — wenn auch für kurze Zeit — der Göttinger Hainbund durch die Autorität Kazinczy's, in der aufblühenden ungarischen Literatur durch.

Der Hainbund war eine Erscheinungsform des nach Erneuerung strebenden, spezifisch deutschen neuhumanistischen Ideals. Die Dichter des Hainbundes tragen die Vorteile und die Nachteile des neuen Humanismus in sich. Bei ihnen verzweigt der humanistische Gedanke noch nicht in die beiden Richtungen, die er später einschlagen soll: in soziales Mitgefühl und in aristokratischen, nur auf sich selbst bedachten Individualismus.

Der ästhetische Gedanke des sozialen Mitgefühls wird in höchst charakteristischer Weise in den Briefen Lessings über das Trauerspiel entwickelt. Nach Lessing bildet das Mitleid die Hauptbedingung des ästhetischen Genusses. Er führt alle Gefühle auf das Mitleid zurück und erblickt die Wirkung der Tragödie im menschlichen Mitleid. In der Zusammenfassung Mendelssohns drückt sich die Ansicht Lessings über die Tragödie darin aus, daß das Mitleid auf unsere Affekte reinigend wirkt, indem es unser soziales Gefühl steigert und dadurch ermöglicht, daß wir das Unglück der Mitmenschen dem unseren ähnlich empfinden. Der Kunstgenuß, das ästhetische Gefühl erscheint hier also als ein spezifischer Weg zum sozialen Gefühl.

Lessing aber sagt, als er zum Symbol des Mitgefühls den Vergleich von zwei zusammenschwingenden Saiten wählt, wenn man die eine berühre, schwinde die andere auch ohne Berührung mit.⁵ Schreibe man den Saiten Empfindung zu, so könne in der einen Saite eine unangenehme Empfindung entstehen (durch die Berührung), während von der anderen nur das Mitschwingen selbst als angenehm empfunden werde. Dieser Vergleich Lessings soll den Affekt auf der Bühne veranschaulichen, doch erkennt man darin den allgemeingültigen Kern des ästhetischen Gefühls der Neuhumanisten. Das Mitleid dieser Art begnügt sich im Grunde genommen mit seinem eigenen Wohlgefühl, ohne daß es das Leid übernimmt.

Transponiert man diesen Vergleich auf das Gebiet des künstlerischen Erlebnisses, so bedeutet diese Art von Mitschwingen nichts anderes als das Meiden des Schmerzes, der Leiden, folglich all dessen, was beunruhigend, störend wirkt. Wer auch im Mitgefühl sein eigenes Wohlgefühl sucht, der fühlt in Wirklichkeit kein Mitleid, sondern selbstsüchtige Freude. Das Meiden des Schmerzes, der Konflikte aber bestimmt zugleich die Grenzen des Mitgefühls: Ohne die siegreiche Überwindung der Gegensätze wird das künstlerische Erlebnis zu einer seichten Illusion im Kerker des eigenen Wohlgefühls.

Die ungestörte Ruhe durch das Meiden der Konflikte, das Gefühl des Angenehmen, die von Lessing zu den ästhetischen Feststellungen von Leibniz und Baumgarten führen, werfen ein charakteristisches Licht auf die zeitgenössische deutsche Auffassung. Nach Leibniz und Baumgarten gehört die Schönheit, die sich von den Wahrheiten der Logik absondert, dem Kreise des Sinnlichen an. So ist die Kunst mit dem sinnlichen Bereich des Tastsinns, des Geruchs und Geschmacks verwandt, im Gegensatz zur höheren Schönheit der Wissenschaften, der abstrakten Begriffe. Die Philosophie unterstützt also im Lichte des Bewußtseins den Gedanken, den Lessing mit dem Saitenvergleich ausdrückt: der Kunstgenuß ist im Gegensatz zur Welt des Geistigen in den niedrigeren Sphären der Sinnlichkeit zu suchen.

⁵ Es ist bekannt, daß, wenn man zwey Saiten eine gleiche Spannung giebt, und die eine durch die Berührung ertönen läßt, die andere mit ertönt, ohne berührt zu seyn. Lassen Sie uns den Saiten Empfindung geben, so können wir annehmen, daß ihnen zwar eine jede *Bebung*, aber nicht eine jede *Berührung* angenehm seyn mag, sondern nur diejenige Berührung, die eine gewisse *Bebung* in ihnen hervorbringt. Die erste Saite also, die durch die Berührung erbebt, kann eine schmerzliche Empfindung haben; da die andere, der ähnlichen Erhebung ungeachtet, eine angenehme Empfindung hat, weil sie nicht (wenigstens nicht so unmittelbar) berührt worden.« Lessing an Moses Mendelssohn, Leipzig, den 2. Febr. 1757. — Lessings Briefwechsel mit Mendelssohn und Nicolai über das Trauerspiel. Leipzig, 1910, S. 100. (Philosophische Bibliothek, Bd. 121.)

Diese Auffassung ist dem Tiefen und Höhen umfassenden künstlerischen Erlebnis, das noch im Schmerz mächtige psychische Kräfte mobilisiert, ebenso wenig günstig wie die Ansicht Winckelmanns über das Erlebnis in der bildenden Kunst. Wenn auch mit anderen Worten, so spricht Winckelmann doch im wesentlichen ebenfalls von der nach angenehmer Ruhe strebenden Vorstellung in seiner Definition über die klassische Schönheit. Nach Winckelmann beeinträchtigt der Ausdruck die Schönheit. Das reinste Wasser hat keinen Geschmack.⁶ Und tatsächlich sieht man in den Gesichtern der klassizistischen Werke jener Epoche, der Statuen von Canova oder Thorwaldsen, diese ausdruckslose Ruhe. Der Wasser-Vergleich wird hier zutreffend, aber nicht weil man die Reinheit empfindet, sondern weil man den Geschmack vermisst. Diese Gefahr droht auch der neuhumanistischen Literatur.

Von dieser Auffassung nähren sich die Wurzeln des Hainbundes, und erst der Sturm und Drang bringt eine Wendung. Goethe erschafft das Extrem des aristokratischen Individualismus, aber gleichzeitig auch das vor Konflikten nicht zurückschreckende, tiefgründige Kunsterlebnis. Sein Faust spricht nicht im Sinne des alle Unannehmlichkeiten meidenden Lessingschen Saiten-Vergleichs, sondern verkündet deutlich:

... von Freud' ist nicht die Rede.
 Dem Taumel weih' ich mich, dem schmerzlichsten Genuß,
 Verliebtum Haß, erquickendem Verdruß,
 Mein Busen, der vom Wissensdrang geheilt ist,
 Soll keinen Schmerzen künftig sich verschließen,
 Und was der ganzen Menschheit zugeteilt ist,
Will ich in meinem innern Selbst genießen,
 Mit meinem Geist das Höchst' und Tiefste greifen,
 Ihr Wohl und Weh auf meinen Busen häufen,
 Und so mein eigen Selbst zu ihrem Selbst erweitern,⁷
 Und, wie sie selbst, am End' auch ich zerscheitern.

So findet der ins Extreme gesteigerte Individualismus zum gemeinsamen Schicksal der Menschheit zurück, zum echten Mitgefühl, in dem tiefempfundenen Erlebnis, das vor den Schmerzen, ja sogar vor dem »Zerscheitern« nicht zurückschrickt.

Der Hainbund kennt dieses Gefühl noch nicht, doch trägt er seinen Keim in sich. Er verdankt seine Entstehung einem patriotischen Gefühl, welches das ins Ästhetische verfeinerte Mitleid und Mitgefühl mit dem Schicksal des deutschen Vaterlandes verband. Er nährt sich von den englischen Einflüssen der Göttinger Universität, vom Sentimentalismus der englischen Schriftsteller — einer Quelle, aus der auch Rousseau schöpfte. Zwar fühlt die neuerweckte Empfindsamkeit die gesellschaftlichen Schranken und individuellen Fesseln in erhöhtem Maße, so kann ihr künstlerisches Erlebnis die Goetheschen Tiefen doch noch nicht ergründen. Sie folgt den Spuren des Lessingschen Saiten-Vergleichs, mit anmutigen Idyllen und klassizisierenden Schäfergedichten, und betrachtet selbst das Traurige, das Trüb-Melancholische von ihrer angenehmen Seite her. Lessing schreibt, daß auch die Traurigkeit als Empfindung angenehm ist. Das ist der Weg des sentimentalischen ästhetischen Gefühls, das sich in Wirklichkeit von den Problemen des menschlichen Mitgefühls abwendet.

Zweifelloos hatte der Hainbund als Vereiniger des patriotischen Schwunges und des Gedankens der ästhetischen Verfeinerung auf die Zeitgenossen gewirkt. Doch schon wenige Jahre nach seiner Begründung hat die starke Persönlichkeit Goethes und Schillers der deutschen Literatur eine ganz andere Richtung gegeben. Der vom Dichterkreis gegründete Musenalmanach erfüllte aber seine Aufgabe auch außerhalb der Landesgrenzen, wo er den Geist des Göttinger Neuhumanismus auch denen vermittelte, die nie an der Universität studiert hatten und nie in Göttingen gewesen waren.

Unter diesen befand sich in Ungarn auch Ferenc Kazinczy.

Seine literarische Bildung entwickelte sich unter dem Einfluß des Göttinger Musenalmanachs. In seiner Selbstbiographie ist es leicht zu verfolgen, wie die Göttinger Dichter seinen Geschmack formten, und wie er im Geiste des Hainbundes eines seiner Vorbilder in Klopstock fand.⁸ Er identifizierte sich restlos mit den ästhetischen Gedanken der Neuhumanisten. In Ungarn war er der einzige standhafte Vertreter dieser ästhetischen Weltanschauung, weshalb später sogar sein Ungartum in Frage gestellt wurde. Und doch gab es im Lande wenig

⁶ »Aus der Einheit folgt eine andere Eigenschaft der hohen Schönheit, die Unbezeichnung ... Nach diesem Begriff, soll die Schönheit sein wie das vollkommenste Wasser aus dem Schosse der Quelle, welches, je weniger Geschmack es hat desto gesunder geachtet wird, weil es von allen fremden Teilen geläutert ist.« Winckelmann, J. J.: Geschichte der Kunst des Altertums. Berlin, Safari-Verlag, S. 137.

⁷ Goethe: Faust, I. Teil. (Studierzimmer, Faust und Mephistopheles. Reclam-Ausgabe, Leipzig, S. 50.)

⁸ Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete.

begeistertere Patrioten als eben Kazinczy! Aber ein Verhalten, das den patriotischen Gedanken mit der Ästhetik verband, war den Ungarn fremd und daher auch befremdend. Kazinczy fühlte eine stärkere Gemeinschaft mit dem ästhetischen Ideal, das sich von der politischen Wirklichkeit immer mehr löste, als mit dem juristisch-politischen Ideal der ungarischen adligen Herren oder mit dem Utilitarismus der aufgeklärten Bürger.

Der Einfluß des Hainbundes läßt sich in zwei Elemente zerlegen, ebenso wie der Einfluß der deutschen Literatur, die er eine Zeitlang vertrat. Einerseits brachte seine ästhetische Weltanschauung eine Verfeinerung, ein höheres Niveau mit der individuellen Note der Lyrik, eine Befreiung von dem früheren Gelegenheitscharakter der Barockdichtung. Der Dichter ist nicht mehr der servile Lobpreiser der großen Herren, sondern er wird als »Gesalbter der Gottheit« an die Spitze der Gesellschaft erhoben. Andererseits setzt der Hainbund durch die sinnliche Auffassung des Angenehmen sich selber Schranken und wird durch das Meiden der störenden Konflikte, durch die sentimentale Empfindsamkeit dem Leben entfremdet.

Es ist der anfangs großen literarischen Autorität Kazinczy's zuzuschreiben, daß dieser Sentimentalismus eine Zeitlang auch auf ungarischem Boden als die Form der modernen Dichtung erscheint. Die spracherneuende Tätigkeit des Meisters von Széphalom, vor allem die Tatsache, daß es ihm durch sein Wirken schließlich gelang, den schädlichen Aberglauben von der »orientalischen Natur« der ungarischen Sprache zu zerstreuen, verleiht dieser Richtung Kredit. Der Umweg über den Göttinger Hainbund hat erwiesen, daß sich die Ecken und Kanten der ungarischen Sprache abschleifen lassen und die Sprache somit geeignet wird, die zartesten Gefühle und feinsten Nuancen auszudrücken.

Die sentimentale Gefühlswelt blieb aber dem kernigeren, männlicheren Wesen der Ungarn fremd. János Bacsányi, der Rivale Kazinczy's in der Erschaffung der modernen ungarischen Literatur, drückt dies mit den Worten aus: »Der Ungar schmachtet nicht so sehr« (Magyar úgy nem epedez).⁹ Die ungarische Literatur findet sich selbst auf dem Weg zum Volkstümlichen, im Zeitalter der nationalen Romantik.

István Gál

UNKNOWN AND FORGOTTEN TRANSLATIONS BY MIKLÓS RADNÓTI

Literary historians thought that there were no more works to be discovered of the great Hungarian poet, Miklós Radnóti who was executed by the Nazis, and who is the most important Hungarian political poet of the twentieth century after Ady and Attila József. In the successive publications of his works the contents remained almost unchanged. It was even thought that all his translations into verse were known. Recently, however, translations existing only in manuscript have been published, translations have been discovered in manuscript and others have been brought to light from periodicals or books where they were buried and forgotten. They form a considerable addition to Radnóti's verse translations, illustrating once more his many-sided interests, the wide range of languages from which he translated, and the consistency with which in his selection of poems for translation he asserted his moral and political standpoint.

Among these newly discovered translations the most important is that of the most significant American poem on Kossuth, by John Greenleaf Whittier. This is the original poem:

Type of two mighty continents! — combining
 The strength of Europe with the warmth and glow
 Of Asian song and prophecy, — the shining
 Of Orient splendours over Northern snow!
 Who shall receive him? Who, unblushing, speak
 Welcome to him, who, while he strove to break
 The Austrian yoke, from Magyar necks, smote off
 At the same blow the fetters of the serf, —
 Rearing the altar of his Father-land
 On the firm base of freedom, and thereby
 Lifting to Heaven a patriot's stainless hand,
 Mocked not he God of Justice with a lie!

⁹ Kazinczy F. levelezése.

Who shall be Freedom's mouth-piece? Who shall give
 Her welcoming cheer to the great fugitive?
 Not he who, all her sacred trusts betraying,
 Is scourging back to slavery's hell of pain
 The swarthy Kossuths of our land again!
 Not he whose utterance now from lips designed
 The bugle-march of Liberty to wind,
 And call her hosts beneath the breaking light, —
 The keen reveille of her morn of fight, —
 Is but the hoarse note of the bloodhound's baying,
 The wolf's long howl behind the bondman's flight!
 O for the tongue of him who lies at rest
 In Quincy's shade of matrimonial trees, —
 Last of the Puritan tribunes and the best, —
 To lend a voice of Freedom's sympathies,
 And hail the coming of the noblest guest
 Which Old World wrong has given the New World of the West!

In his translation Radnóti copes brilliantly with the poem's complexity of allusions and references, and he may truly be said to excel in poetic inventiveness.

It is remarkable that out of all the English and American poems which he might have selected for translation for the Anthology which we describe later, he chose this poem.¹

Why did his choice fall upon Whittier?

John Greenleaf Whittier (1807—1892) is known in world literature as the Quaker poet. He was first fascinated by the popular legends and stories of New England and of the old days of the Indians. The personality of Garrison, the abolitionist, had such an influence upon him that he chose his themes from among local subjects. From 1833 till 1859 he was politically active. He was a member of the American Anti-Slavery Society, founded in Philadelphia. Among the volumes of his poetry one of the most important is that containing poems in which he writes of the life of the workers and no less important is that in which he sings of the heroes of freedom in his day. From this volume comes his poem on Kossuth. Marcell Benedek's *Irodalmi Lexikon* (Encyclopaedia of Literature) says of Whittier (1937): "His most beautiful verses were inspired by the love of freedom of the individual, he scourges all forms of oppression and persecution". In *Világirodalmi Lexikon* (An Encyclopaedia of World Literature) we find these words: "The many outstanding poems which Whittier wrote entitle him to be ranked among America's greatest poets." This is the judgement of the great Hungarian historian of world literature, Antal Szerb (1941): "The penetrating power of thought transformed an otherwise mediocre talent into a great political poet."

Whittier wrote his poem on hearing that Kossuth was soon to land on American soil. He reached New York harbour at half-past eleven on the night of December 4, 1851. Whittier's poem was published that same day in the fourth number of *The National Era*, an abolitionist paper appearing in Washington. The poem not only champions Kossuth himself and the part he was playing in history: it also attacks the American politicians opposed to the abolition of slavery. In his poem Whittier says outright that the dignitaries of the Senate and Parliament of the day are not fit to welcome Kossuth in the name of the country of freedom. The only worthy representative would be Josiah Quincy, who with his famous gesture signalled in 1773 the beginning of the American War of Independence. Whittier's poem had an immediate effect. Those whom it pilloried took proceedings against him as a traitor. The poem was forthwith published as a leaflet, with the paradoxical title *The Abolition Treason*.

Radnóti made his selection from among the three poems by W. C. Bryant, Matthew Arnold and Whittier according to this ideology, temperament and taste. He was strongly stirred by all the movements for freedom of his day — by the collective social movement at the beginning of the thirties, and then by the personal tragedies of the great heroes of freedom and of the fighters for the freedom of thought. This American poem was therefore a good choice for him; here in a work of world literature was the portrait of a hero in the general struggle of mankind for freedom and also of a great man who had suffered much and had been defamed by his own nation.

At that time Radnóti was taking an active part in the movements against fascism and was serving on the Hungarian Council and the Historical Commemorative Committee. He had made his translation of Whittier's poem for an anthology entitled "Kossuth in World Litera-

¹ The two others are James Russel Lowell's verse entitled "Kossuth" and Arnold Matthew's ode "To the Hungarian Nation". (The former was then translated by István Vas, the latter by Lőrinc Szabó.)

ture", planned by the author of this article. He looked upon Kossuth as the symbol and leader of the Hungarian resistance movement during the second world war. The volume was intended to heighten the energy of this movement.

The volume was not passed by the war censorship and when some of the poems were successively published in Bajcsy-Zsilinszky's paper, the *Független Magyarország* (Independent Hungary) in 1941, they were even suppressed. The manuscript of this important verse translation was left by Radnóti with me, the editor of the Kossuth volume, as a friendly gift.

This is the only American poem translated by Radnóti. Among all his translations from English, this — second only to his translation of the final chorus in Byron's *Hellas* — is the loftiest and the most soaring. This translation of Whittier's poem, hitherto unknown, ranks worthily with his translations from Blake, Emily Brontë, Robert Browning, Byron, Jonson, Keats, Landor and Shakespeare (each represented by one work) and from Shelley and Wordsworth (each represented by two works). It has the further special significance that it takes an illustrious place even among the outstanding Hungarian translations of world literature.²

Gyula Herczeg

SFONDO SOCIALE DELLE DISCUSSIONI STILISTICHE DELL' ILLUMINISMO*

1. L' impostazione del problema è facilitata dalla presa in esame di alcune affermazioni fondamentali di Antonio Gramsci, il quale si avvicina ai problemi linguistici e stilistici dall'angolo visuale della stratificazione sociale. Per gli indagatori borghesi e i linguisti ufficiali la questione della lingua italiana nazionale e comune fu, prima di tutto, problema geografico: il compito arduissimo di come unificare i linguaggi locali delle province vicine e di quelle geograficamente distanti. Il Gramsci ha messo in rilievo che la lingua italiana si è presentata nell'evoluzione storica europea in forma di lingua scritta, eminentemente letteraria, come patrimonio esclusivo dei letterati. La caduta dei comuni e la formazione dei principati, sistemi di governo in evoluzione di sempre più netta separazione dai desideri e volontà del popolo, hanno irrigidito il dialetto fiorentino, già previamente di stampo eletto e ricercato, in seguito all'attività ripulitrice di ingegni che conosciamo. L'irrigidimento del «volgare illustre» è stato facilitato anche dalla trasformazione in casta chiusa degli intellettuali: la rottura tra popolo e conducenti si è manifestata in una rottura anche su piano linguistico.

Questa situazione particolare è stata resa più complicata da un altro fattore politico. A. Gramsci giustamente interpreta gli ostacoli della formazione della lingua nazionale affermando che essa è stata estremamente difficile — oltre alla distanza tra la lingua popolare e «il volgare illustre» — a causa anche dell'assenza di un'egemonia sociale e politica, la quale, in caso che essa fosse stata, avrebbe potuto più efficacemente promuovere la penetrazione del «volgare illustre» fiorentino o toscano in altre unità territoriali. Il «volgare illustre» toscano, nonostante che fosse capace di entrare in altri stati, non poté generalizzarsi in forma di lingua universale: patrimonio del ceto degli intellettuali, fu accolto dagli intellettuali di qualunque unità territoriale (essi lo accolsero, in genere, volentieri; vi sono però esempi di ritrosia pure),² ma non mise radici salde tra la popolazione non toscana, visto che la materia fondamentale dei vari dialetti:

* From among his translations, inserted in periodicals or in special volume, but forgotten, we have published a translation from Bert Brecht from 1935, entitled, *Ballada Mikéról és a szénről* ('A Ballad on Mike and the Coal, published in a leftist periodical entitled "Világrodalmi Szemle" (World Literature Review). It was he that — in the book of Gleichen-Russwurm, an Austrian historian, entitled, *„A barokk“* (The Baroque), from German and French translations published there — translated the fragments of baroque author and subject as follows: from the works of Ariosto, Newton, Mme de Deshoulières, Rilke, Racine, Malherbes, Balde, Brandt, besides two folksongs, one German and one Swedish. Each of the verses, in spite of its shortness, is a real gem both in language and form.

At the end this study we give details of an article by the present writer dealing with the origin of Radnóti's Transylvanian Saxon translations.

* Capitolo dello studio intitolato: Le discussioni stilistiche dell'Illuminismo e del Romanticismo italiano.

¹ Antonio Gramsci: Gli intellettuali e l'organizzazione della cultura, Einaudi, 1949: 22—23.

² Ibid: 23. — Gli intellettuali hanno adoperato scrivendo la lingua toscana; ma il dialetto è quasi esclusivo nell'uso quotidiano. Molto raramente e prevalentemente persone altolocate si avvalgono della lingua toscana anche nella loro favella di ogni giorno, per es. *Francesco d'Este*, come risulta da una lettera del *Tessi*, a lui rivolta, la quale contiene anche la ragione: ... sta così bene nella bocca de' personaggi grandi (cit.: B. Migliorini: Storia della lingua italiana, Sansoni, Firenze, 1960: 448, nota 4*). *Salvator Rosa* ha usato sempre la lingua letteraria scrivendo; ma parlando sempre il dialetto napoletano (ibid.). L'attaccamento al linguaggio locale è più forte a Venezia che altrove. *Il Boschini* dichiara nel 1660 nella sua opera intitolata: *Carta del navigar pittoresco*: «Mi che son venezian in Venezia, e che parlo de pitori venetiani, ho da andarme a stravestir?» (op. c.: 450). A Venezia le arringhe del foro furono redatte in dialetto veneziano pulito; ma le sentenze in italiano (cfr.: Goldoni: *Avvocato veneziano* e N. Vianello: *La lingua del foro veneto ecc.* in *Studi Goidoniani* II, 1960: 909—928).

l'involucro fonetico, i nessi morfologici e gli elementi importanti del lessico, differivano sostanzialmente da quella del dialetto fiorentino o toscano. Colà il popolo, per affinità, poté più agevolmente assimilare la forma elevata, visto che le essenze basilari del dialetto e della variante illustre erano comuni. Gli intellettuali italiani, quindi, hanno creato la *loro* lingua letteraria, ma hanno rinunciato a promuovere la costituzione della lingua letteraria *comune* della *nazione italiana*. La scissione tra lingua eletta e lingua del popolo è osservabile persino a Firenze e nelle varie regioni della Toscana; in altri luoghi essa si avvera profonda. Ciò è ridicibile — con una certa semplificazione dei fatti — al fatto che la borghesia italiana non fu in grado, alla soglia dell'Era Nuova, di organizzare lo stato italiano nazionale e unitario, nel quale il «volgare illustre» fiorentino, toscano avrebbe potuto diventare lingua letteraria comune di tutta la nazione, tramite gli istituti uniformi, l'amministrazione unificata e comune, al pari del dialetto parigino che diventò lingua nazionale della Francia.³

Il fatto però che si è formata, ciò nonostante, una *koiné* determinata, capita ed usata dal chiuso ceto degli intellettuali, si dimostrerà grande fortuna all'epoca del Risorgimento. Gli intellettuali, gli scrittori, i vari ufficiali delle cancellerie, le corti principesche e i salotti letterari hanno accettato per il Cinquecento la lingua del Trecento, nella forma codificata dal Bembo: il lessico, la morfologia, le forme sintattiche, persino lo stile del Petrarca e del Boccaccio. La creazione di questa lingua, usata indubbiamente da pochi, ha avuto per conseguenza l'unità degli intellettuali almeno nel campo della cultura letteraria e della lingua.

La questione della lingua in Italia si è presentata nell'Ottocento, a causa dei fatti riferiti, su doppio piano: orizzontale e verticale. Quando dopo la realizzazione dell'unità nazionale erano cessati a sussistere gli ultimi ostacoli in vista dell'unificazione linguistica su piano orizzontale, è rimasto moltissimo da fare per conseguire l'unità linguistica dal punto di vista della stratificazione verticale: bisognava avvicinare la lingua antica degli intellettuali al popolo, ma bisognava anche far entrare nella lingua letteraria i valori utilizzabili ed indubbi della lingua parlata popolare.

Il Settecento ha ereditato dai precedenti secoli la duplicità linguistica. L'evoluzione sociale e politica allora si è fatta sentire nel campo della lingua italiana nazionale con maggiore intensità che nei precedenti secoli, preludendo alla situazione linguistica definitivamente costituitasi nell'Ottocento. Non si sono occupati tanti e con tanto impegno di problemi linguistici e stilistici nei tempi addietro che nell'epoca dell'Illuminismo. Le discussioni intorno alla lingua del Cinquecento sono anch'esse di entità rilevante; eppure sembrano scaramucce locali di fronte a quelle settecentesche; il che si capisce se si pensa al sistema degli interessi e antitesi, politicamente stratificate per il Settecento, inconcepibili per es. nel Cinquecento.⁴ Chiedono la parola per intervenire alla discussione rappresentanti dei più diversi partiti, delle più svariate professioni e mestieri per ribadire le loro opinioni giuristi, filosofi, economisti, specialisti dell'agricoltura e delle diverse scienze prendono posizione al pari dei letterati e linguisti, superando i primi con intensità e con numero delle manifestazioni gli ultimi. Il carattere delle discussioni non è soltanto teorico: quelli che discutono, approvano o rigettano fatti linguistici e stilistici concreti, oltre a disputare intorno a tesi teoriche. A causa delle complicate interferenze tra le discussioni e quelli che intervengono alle dispute non è facile orientarsi: l'orientamento diventa possibile solo se non separiamo i fatti sociali e politici dai fenomeni linguistici e stilistici. Il fatto che alle discussioni hanno partecipato, oltre i linguisti ufficiali e i letterati, anche giuristi, economisti e una larga schiera di specialisti di varie scienze teoriche e pratiche, potrà mettere in risalto la stretta correlazione tra i fenomeni linguistici e quelli sociali e storici; al che ha recentemente richiamato l'attenzione Giuseppe Petronio, giovane storico della letteratura, di orientamento marxista.⁵

2. Il punto di partenza è costituito dalle guerre di successione e dalla pace di Aquisgrana, con la quale le due Case rivali si sono diviso il dominio sulla penisola, e con la quale la Lombardia è passata sotto la diretta dominazione austriaca. L'assolutismo illuminato, specialmente fin dalla seconda metà del secolo, guadagna terreno in Lombardia: la regina volle realizzare una serie di riforme pratiche, con la concorrenza di specialisti italiani. Le iniziative ed azioni sociali, economiche lombarde, che costituiscono lo sfondo alle ideologie linguistiche e stilistiche, sono particolarmente importanti, perché la situazione sociale, economica, politica e quindi linguistica e stilistica del Piemonte, di Venezia, della Toscana, dello Stato della Chiesa e del Regno

³ Antonio Gramsci: Il Risorgimento, Einaudi, 1949: 9—1 (La caduta del Comune).

⁴ Un riassunto recente, di molto valore, delle discussioni linguistiche del Cinquecento, con scopi marxistici, è l'opera di B. T. Sozzi: Aspetti e momenti della questione linguistica, Guide di Cultura contemporanea, Padova, Liviana Editrice, 1955, pp. 239.

⁵ Giuseppe Petronio: Illuminismo, preromanticismo, romanticismo e Lessing, Società, 1957: 1000—1020. Lo studio è recensito in Világirodalmi Figyelő da Éder Zoltán, 1958: 209—212.

di Napoli si possono comprendere in funzione dello stato di cose nella Lombardia, fattore attivo in una estrema degli eventi.⁶

Base e fondamento degli sforzi economici è da ricercarsi nell'industrializzazione, effettuata su sempre maggiore scala, fin dall'entrata dell'Austria in Milano. Quando nel 1576 lo Stato di Milano pervenne sotto dominio spagnolo cessò l'industria della lana, previamente fiorente in modo che sono rimaste cinque sole fabbriche. Già ai primi segni della penetrazione austriaca siamo testimoni di una sensibile ripresa del processo di industrializzazione. Francesco Tieffen, svizzero, nel 1703 ebbe il permesso di fondare lanificio a Milano con macchine importate dall'Inghilterra e dall'Olanda. Marco e Orazio Bianchi essero un filatoio ad acqua nel 1739; nel 1746 fu fondato lo stabilimento Clerici per la filatura e torcitura dei peli di capra e di cammello, con una tintoria e una fabbrica di vetri e maioliche. I fratelli Rho fondarono nel 1757 due opifici per la sbiancatura e stampatura delle tele, per la filatura dei cotonei e tessitura delle tele gregge. Nel 1760 fu aperta la manifattura di Carlo Morelli per la produzione di nastri di seta a tela multipli. Nel 1765 la Società Pensa e Lorla acquistò ed amplificò l'opificio Brunetta per la produzione di stoffe auroseriche: le due fabbriche impiegavano 134 telai e 917 operai in casa e fuori. La ditta Clerici già menzionata disponeva di 56 telai e 500 operai in città e di 2000 fuori, in provincia.⁷

Durante il Settecento e specialmente nella seconda parte del secolo assistiamo al lento decadere dell'artigianato a favore della grande industria o dell'industria a domicilio; quest'ultima, a sua volta, scomparirà nelle morsa del mercato capitalista. L'industria a domicilio precede, cronologicamente, la grande industria, capitalistamente organizzata. Nel caso del Verlagssystem (nome tedesco dato all'industria a domicilio), il lavoro è disseminato nelle case di artigiani ed operai, i quali ricevono la materia prima dalle fabbriche o dai mercanti. Ciò fu facile, perché l'industria dominante nella Lombardia settecentesca fu quella tessile, ciò che favorì il sistema dei lavoratori a domicilio. Il lavoro è diretto da un centro; le materie prime sono distribuite uniformemente dal centro, dove gli operai, lavoratori a casa, devono consegnare il prodotto fatto. L'organizzatore dispone di un capitale: guadagna, conformemente al plusvalore, sul lavoro eseguito dagli operai. La scarsità dei macchinari, il carattere disseminato degli operai e il fatto che i lavoratori in casa non diventano nel senso moderno della parola, operai di fabbrica, distinguono detta forma di produzione dalle forme costituite per la nostra epoca.

In seguito alla trasformazione della base economica nello Stato di Milano — industrializzazione molto più intensa che non negli altri stati italiani — venne imposta una serie di problemi giuridici, sociali e di teoria economica che i pensatori dell'epoca volevano risolvere. Fra questi menzioniamo, come uno dei più importanti, la lotta contro gli impedimenti del sistema delle corporazioni. Ostava al progresso tecnico ed economico la fissità dell'organizzazione dell'industria e dei procedimenti tecnici, conseguenza delle norme statuarie delle corporazioni. Lo sviluppo dell'industria libera era ad ogni passo impedito dal monopolio dei mestieri per il libero reclutamento della mano d'opera. Il groviglio delle giurisdizioni speciali infastidiva spesso Stato e privati e ciò che contava più che tutto il resto, era che il privilegio dei corpi e dei fori speciali contrastava con le nuove tendenze accentratrici della monarchia. Le nuove e più profonde esigenze della trasformazione dell'organismo industriale e la politica dei governi illuministi, prima di tutto di quello di Maria Teresa, volta ad assicurare allo Stato la piena e incontrastata sovranità investivano l'istituto delle corporazioni: come abbiamo detto, la sua abolizione fu la più conseguente e la più radicale per l'appunto nella Lombardia, in seguito alla situazione dell'industrializzazione progredita, rispetto ad altri stati italiani e a causa dei nuovi legami con la Corte di Vienna, promotrice di profonde riforme sociali nel Settecento. Infatti, la soppressione in Lombardia delle corporazioni si compì con una serie di provvedimenti parziali che vanno dal 1773 al 1787. A Milano diresse le operazioni il conte Pietro Secco-Comneno, che aveva fatto parte della compagnia dei Verri e aveva scritto nel 1764 sulla questione del commercio dei grani.

3. Non è quindi una mera combinazione che Pietro Verri, presidente dell'Accademia dei Pugni, e alto funzionario dei vari uffici governativi a Milano, fosse promotore delle idee più radicali degli illuministi italiani, idee che hanno visto la luce sulle colonne della rivista «Il Caffè», in molte opere dello Stesso e nel suo carteggio con il fratello Alessandro. Il Verri, dopo il suo ritorno dalla guerra dei sette anni, e dal soggiorno viennese nel 1760, ottenne un posto nell'amministrazione milanese dal conte Firmian, oriundo della città di Trento; iscritto all'Accademia dei Trasformati, tra poco divenne scontento della linea direttiva di essa, nonostante che anche

⁶ Franco Valsecchi : L'eredità del passato; La nuova Italia in La cultura illuministica in Italia, red. da Mario Fubini, Torino, 1957 (Lett. e Civ. VIII): 43—68.

⁷ I dati provengono, maggiormente, dall'opera eccellente di Luigi dal Pane : Storia del lavoro in Italia dagli inizi del secolo XVIII al 1815, Milano 1959. Cfr. anche: C. A. Vianello : L'industria, il commercio e l'agricoltura nello Stato di Milano nella seconda metà del secolo XVIII, Milano, 1932 e L. dal Pane : Il Tramonto delle corporazioni in Italia, Milano, 1940. Quanto al Verlagssystem, esso ha una ricca bibliografia; se ne occupa già copiosamente il Marx. V. Il Capitale, I/2, Roma, Rinascita, 1952: 34—70.

qui la voce dei nuovi tempi si facesse sentire ben chiara (il Parini vi aveva recitato l'ode *La salubrità dell'aria*, i versi di ispirazione umanitaria sugli autodafé, il *Dialogo sulla nobiltà* e il *Discorso sulla poesia*) e fondò il suo sodalizio di ingegni congeniali, chiamato Accademia dei Pugni, per il bando che in essa fu dato ad ogni costumanza accademica e per la rinuncia ad ogni esercizio poetico.⁸ Nelle sedute di detta società, sulle colonne di «Il Caffè», il foglio periodico che si pubblicò ogni dieci giorni dal luglio 1764 al maggio 1766 e in cui Pietro scrisse trentasette articoli, come in molti suoi altri scritti e negli scritti dei membri della società si delinea l'ideologia che più che ogni altra ideologia dell'epoca contiene gli interessi e le idee della borghesia dell'epoca. Conferì impronta particolare all'ideologia di essi una circostanza che la distingue da quella dei pensatori meridionali, preoccupati maggiormente di problemi giuridici e filosofici, la circostanza che quasi tutti i soci dell'Accademia dei Pugni, ma soprattutto lo stesso capo, Pietro Verri, partecipano intensamente con la loro attività alla vita di tutti i giorni e quindi le meditazioni teoriche nascevano sulle orme della pratica, provate in seguito alle esperienze concrete. Ciò ribadisce lo stesso P. Hazard nella sua opera, non molto equa di fronte agli italiani, intitolata: *La pensée européenne au XVIIIe siècle*, De Montesquieu à Lessing I, II, 1940, specialmente in quello che dice di C. Beccaria. Nonostante che metta in risalto un poco infondatamente la parte preponderante dei filosofi francesi contemporanei nelle opere del Beccaria, non può negare che la formazione spirituale del Beccaria sia avvenuta in una città in cui *l'attività era di legge*. Perché il Beccaria componesse la sua opera famosa: *Dei Delitti e delle Pene* (1764), non occorre tanto le teorie dei filosofi francesi, quanto quelle visite che egli aveva eseguito nei carceri e case di pena, notando là le sue impressioni.⁹

Il corpo direttivo dell'illuminismo lombardo non contrastò con il potere statale ufficiale, come i filosofi francesi; al contrario, lavorò per gli interessi di esso, collaborando con i maggiori funzionari statali. Gli scopi della regina e gli interessi degli strati conducenti dell'illuminismo lombardo si sono intrecciati in una comune lotta al fine di indebolire il potere della classe feudale. Avversari del cessato dominio spagnolo d'impronta nettamente medievale, i rappresentanti dell'illuminismo lombardo hanno salutato l'Austria come liberatrice, convinti che il benessere dello Stato di Milano e della borghesia possono essere assicurati con l'appoggio della casa asburgica. Già il padre di Pietro, Gabriele Verri, giurista e economista dalle larghe idee progressive, entrò nella carriera statale, coprendo cariche importanti in servizio dell'amministrazione regia a Milano e anche fuori. Fin dal 1741 avvocato fiscale generale, rappresentò gli interessi finanziari della corona nell'amministrazione di finanze, sovraccarica di pegni ed oneri, di carattere feudale, retaggio del cessato dominio spagnolo. Pietro Verri seguì le orme del padre: ignaro di lingua tedesca, restò attaccato fino in fondo alla monarchia e all'idea dinastica. La ragione di questo suo concetto è da ricercarsi nelle sue idee politiche, che ha svolto per la prima volta nei suoi «Elementi del Commercio», scritti durante il suo soggiorno a Vienna nel 1760 e pubblicati qualche anno più tardi su «Il Caffè».

Lo stato si deve prefiggere un commercio attivo che è fonte maggiore del guadagno statale. Il commercio attivo aumentò l'industria nazionale, per la protezione della quale bisogna mettere in atto un'adeguata legge daziaria. Gli interessi dell'industria libera in interno sono promossi dal commercio libero: gli oneri e legami, provenienti dal sistema delle corporazioni impediscono lo sviluppo del commercio; indi l'ira irreducibile del Verri contro le corporazioni; presterà collaborazione attiva col Beccaria all'abolizione di esse in Lombardia. Molte sue opere posteriori come il «Saggio sulla grandezza e decadenza del commercio in Milano sino al 1750» e le «Memorie Storiche sulla Economia Pubblica dello Stato di Milano», progetto che egli nel 1763 mandò alla regina, la quale, attenta a ciò che scrisse il Verri, lo nominò a cariche importanti nell'amministrazione delle finanze, come anche le «Riflessioni sulle leggi vincolanti principalmente nel commercio dei grani», la «Storia di Milano» e le «Meditazioni sulla economia politica» sono ampliamenti notevoli delle idee, contenute in quel primo abbozzo che vide la luce su «Il Caffè».

4. Il fatto che la Lombardia entrava nell'orbita di interessi di un nuovo stato e che i dirigenti politici, economici del paese, in servizio della nuova ideologia statale si fossero staccati decisamente dalla vecchia ideologia feudale, significava anche nel campo culturale, letterario e linguistico il rinnegare, anzi rigettare del vecchio patrimonio culturale, letterario e linguistico, eredità, specialmente in rispetto linguistico, del Trecento toscano, considerato fin qui base e fondamento comune della civiltà italiana che si volevano mantenere unitaria, nonostante lo spezzettamento in molti stati più o meno indipendenti e che conducessero una vita politica autonoma. Molti pensatori del Settecento si sono opposti alle regole, ritenute invecchiate, persino ridicole della vecchia lingua, ma nessun discepolo, nessun gruppo di scrittori con tanta decisione, con tanta convinzione radicale, come il Verri e la Società dei Pugni, i quali desidera-

⁸ Mario Fubini: P. Verri e il «Caffè», in *La cultura illuministica ecc.*, op. c.: 103 e 105.

⁹ P. Hazard: *La pensée européenne ecc.* I: 214—216.

vano e promuovevano una completa rottura con il passato anche linguisticamente. Volevano l'elaborazione di una lingua moderna, adeguata alle esigenze della società in progresso allo scopo di rendere possibile a tutti i membri della società la partecipazione alla comune cultura nazionale.

Gli articoli che maggiormente esprimono il radicalismo linguistico dei fratelli Verri e del loro ambiente sono i seguenti: «Rinunzia avanti nodaro al Vocabolario della Crusca», «Pensiero sullo spirito della letteratura d'Italia» e «Su i parolai».¹⁰ Fondamento ideologico degli articoli è il distacco che la lingua moderna deve realizzare, dalle norme classiche della lingua letteraria. Per l'ambiente de «Il Caffè» le cose sono più importanti delle parole e non ammettono che la libertà dei suoi pensieri sia impedita da un «laccio ingiusto», che non è altro se non «la pretesa purezza della toscana favella». Bisogna rinunciare al lessico di carattere toscano, perché «nessuna legge ci obbliga a venerare gli oracoli della Crusca». Il circolo delle cose si è amplificato; siamo costretti dalle cose numericamente aumentate che, in opposizione ai glottologi che ce lo vietano, inventiamo o prendiamo in prestito parole nuove: «è cosa ragionevole che le parole servano alle idee, ma non le idee alle parole.» Non escludono che le parole vengano «...dall'inda, o dall'americana lingua»; possono essere «parole francesi, tedesche, inglesi, turchi, greche, arabe, scлавone». Ci preme di osservare che questi spiriti radicali e sostanzialmente non linguistici anzi antigrammatici, hanno trovato immediatamente i limiti ragionevoli di queste loro affermazioni, sembrate, a prima vista, audaci; le parole possono venire da dovunque, ma «sempre però con quel giudizio, che non muta a capriccio la lingua, ma l'arricchisce, e la fa migliore». La lingua si rinnova in tutte le epoche: «...se Petrarca, se Dante, se Boccaccio, se Casa e gli altri testi di lingua hanno avuto la facoltà d'inventar parole nuove e buone, così pretendiamo che tale libertà convenga ancora a noi: conciossiachè abbiamo due braccia, due gambe, un corpo ed una testa fra due spalle com'ellino l'ebbero.»

L'atteggiamento contro i grammatici è molto forte presso gli articolisti de «Il Caffè» e ciò non è una mera combinazione. Si tratta, in fondo, di simboli: le parole nuove rappresentano le riforme e le nuove idee che nel campo politico e sociale i Verri e i suoi compagni volevano realizzare. I grammatici e i pedanti rappresentano il feudalismo e le istituzioni ad esso insite: «...se il mondo fosse sempre stato regolato dai grammatici, sarebbe stati depressi in maniera gl'ingegni e le scienze che non avremmo tuttora né case, né morbide coltri, né carrozze, né quant'altri beni mai ci procacciò l'industria ecc.»

István Károly Horváth

A FEW WORDS ON THE RIDDLE OF HAMLET

Almost ever since the first appearance of Shakespeare's tragedy, literary scholars and aestheticians¹ have been troubled by the riddle of Hamlet.² When they have not given it up with the confession *ignoramus et ignorabimus*,³ most of the researchers have reached a dead end of psychological irrationalism or of naively moralizing exaggeration of the importance of the "crime", or maybe the "tragic crime".⁴

¹⁰ Questi articoli videro la luce ne «Il Caffè». Mario Fubini, nel suo saggio, intitolato Pietro Verri e il «Caffè» (La cultura illuministica ecc., cit.: 102—119) caratterizza bene il contenuto degli articoli de «Il Caffè», tace purtroppo di quelli di carattere linguistico. Mario Puppo, nella sua antologia: Discussioni linguistiche del Settecento, Utet, Torino, 1957 dedica qualche osservazione alle idee linguistiche de «Il Caffè», ma le ritiene piuttosto non serie; cfr. Mario Marti GStLI LXXVI, 1959: 291 sgg.

¹ For the most fundamental views cf. K. W. W. Verder, Vorlesungen über Shakespeare's Hamlet. Berlin, 1875; A. C. Bradley: Shakespearean tragedy. London, 1904. and J. Dover Wilson: What happens in Hamlet. Cambridge, 1935. Research was considerably advanced by M. M. Morozov in his history of English literature, published in 1945. In Hungary Bernát Alexander (Shakespeare Hamletje (Shakespeare's Hamlet). Budapest, 1902. recently Tibor Lutter (in a 1955 edition of Shakespeare's all dramatic works) and Péter Pósa: [A „Hamlet” tragikumáról (on Hamlet's tragedy). Szeged, 1956.] dealt thoroughly with the question. A good critical summary of hypotheses proposing solutions is given by László Kéry: Shakespeare tragédiái (Shakespeare's tragedies). Budapest, 1959. 58. p. et sqq.

² For this expression cf. Mihály Babits: Az európai irodalom története (History of European Literature). Budapest, é. n. 240. p.

³ This standpoint is lucidly stated by B. ten Brink, well known for his researches in the history of English literature at the end of the last century (In Hungarian: Ten Brink Bernát: Shakespeare. Budapest, 1906. 146. p.) This view found support in Hungary between the two world wars. Cf. Mihály Babits: I. c. and Antal Szerb: A világirodalom története. I. k. (History of World Literature vol. I.). Budapest, 1947. 346. p. Elsewhere, Antal Szerb tries to maintain an uncommitted position, employing the conception of "surface meaning" introduced by T. S. Eliot.

⁴ For the views of the present writer on this point cf. Irodalomtörténeti Közlemények (Publications in History of Literature) 1955. 392. et sqq. pp.

The up-to-date literature⁵ on the question has already established that when Hamlet refers to the "good king" of old and to the patriarchal morality of past times and in their name accuses the new regime of secret depravity, he is in fact in revolt against decaying feudalism. If he thought only of revenging himself on his father's murderer, the king, and of killing him in a personal vendetta, he would be sinking to the moral level of the corrupt feudal society of the court. Legal means of punishment, however, are not available. This is the first great dilemma which Hamlet cannot resolve: he is incapable of accepting an alliance with the people in revolt against the representative of feudal order, the king. Shakespeare himself affirms that the people would stand by Hamlet, that they place all their hopes in him; a union between them and Hamlet, avenging the murder of the good king, would be justified by the right of revolution.

The second great dilemma arises from the fact that in the task of establishing his mother's guilt or innocence Hamlet sees a more important and essential duty than that of punishing the new king. For this reason, not from cowardice or vacillation, at the favourable moment when the king is kneeling in prayer, Hamlet allows him to continue in prayer. For this reason the repeated mention of the Oedipus complex and the attempt to draw an analogy between it and the tragedy of Hamlet are mistaken.⁶ If we are looking for an analogy in ancient tragedy, we must turn to the Oresteia, to the story of Orestes who to avenge his father must kill his mother.⁷ From Hamlet's first appearance to the great scene in the third act between mother and son, the motive of vengeance culminating in matricide repeatedly emerges.⁸ It is this which gives the key to Hamlet's behaviour up to his reconciliation with his mother. Here is the turning-point which decided Hamlet's fate and the whole course of the play. Hamlet has played his last card, and the initiative which rested with him now passes to the king. The murder of Polonius not only leads to the death of Ophelia and Hamlet's moral collapse: it also plays into the hands of the king by providing him with an ally, breathing vengeance and ready for anything, in the person of Laertes.⁹ It is Hamlet himself who, in his resolute infatuation, runs into the cunningly laid trap. When the expected end comes,¹⁰ he accepts it with fatalistic acquiescence as the fulfilment of an incomprehensible destiny.

Thus Shakespeare does not illustrate the eternal tragedy of a vacillating soul, of a man who by nature or education is incapable of action; he depicts the fall of a man who understood only superficially what his age demanded, and who therefore, though he struggled honourably, had to perish in consequence of his deeds, or, rather, of his logically reasonable inactivity.

László Karancsy

L'ÉVOLUTION DE LA LITTÉRATURE RUSSE AU XIXe SIÈCLE

Ces dernières années, les recherches sur l'évolution de la littérature russe ont pris un essor considérable. Ce n'est pas un hasard si l'accent y est mis sur l'interdépendance, les corrélations et les luttes des tendances et courants littéraires, et sur leur rôle et importance dans l'évolution littéraire ainsi que dans le perfectionnement artistique et idéologique de la littérature en général. En Union soviétique, notamment, on a publié de nombreux articles polémiques et ouvrages d'histoire littéraire qui se proposaient d'éclaircir en premier lieu l'histoire de cette évolution. Au cours des discussions, on a aussi élucidé d'importants problèmes théoriques, typologiques, terminologiques et de division chronologique.

Dans notre étude d'une part nous esquisserons le processus évolutif de la littérature russe au XIXe siècle, en examinant ses diverses tendances et leurs rapports, d'autre part nous mettrons en relief quelques phénomènes de cette évolution et quelques problèmes non élucidés jusqu'à présent.

⁵ For the light thrown upon the question by Marxism, cf. *M. M. Morozov's* analysis. In Hungarian: *Irodalomtudományi Értesítő* (Communications in Science of Literature) 1954. 375. et sqq. pp. Cf. still *László Kéry*: l. c. 66. et sqq. and *Péter Pósa* l. c.

⁶ Cf. *E. Jones*: A psycho-analytic study of Hamlet. London, 1923. Over here *Mihály Babits*: l. c. 242. p.

⁷ Cf. *Péter Pósa*: l. c.

⁸ At their first meeting the Ghost warns the Prince against this: when summoned by his mother, Hamlet himself fears it; in the great scene in the third act, the Queen is frightened to death by its possibility: finally, the Ghost, appearing for the second time, warns Hamlet to abandon the thought of vengeance upon his mother and to carry out the act of real vengeance.

⁹ In this sense, Laertes becomes the counter part to Hamlet, who, despite his culture, cannot rise above the feudal morality rooted deep in the Danish court. Cf. *Péter Pósa* l. c.

¹⁰ Cf. *Bernát Alexander* l. c. 344. p.

L'essentiel dans l'évolution de la littérature russe au XIXe siècle, c'est la naissance du réalisme, puis son perfectionnement et sa différenciation. Pour trouver les origines des tendances littéraires d'alors il faut remonter à la fin du XVIIe. A cette époque apparaît la satire russe qui, au XVIIIe siècle se développera déjà d'une manière indépendante, et au cours du XIXe siècle, quand les efforts pour libérer la société deviendront de plus en plus conscients et organisés, jouera un rôle particulier dans la lutte poursuivie également par des moyens propres à la littérature, avec l'éclosion du réalisme.

Au XVIIIe siècle, la Russie s'intégra à la communauté culturelle européenne, et depuis lors les courants intellectuels et littéraires occidentaux exercèrent sur sa littérature une influence considérable dont sont issues les deux grandes tendances du XVIIIe siècle, classicisme et sentimentalisme. L'un et l'autre ont joué un rôle d'une grande importance dans le développement des moyens d'expression et de description littéraires. Le classicisme met en relief une généralisation de valeur objective, tandis que le sentimentalisme excelle dans l'individualisation. La synthèse des deux a donné le puissant réalisme russe du XIXe siècle. A sa formation contribuèrent les prosateurs de la fin du XVIIIe siècle, dits «rasnochinets». Ces écrivains, sans appartenir à aucune tendance, furent cependant influencés par leurs résultats. Ils représentent plutôt une sorte de «pré-réalisme», en général assez primitif, qui conduit, à travers Narejni, jusqu'à Gogol, créateur proprement dit du réalisme critique russe.

La frontière entre les XVIIIe et XIXe siècles est marquée par l'apparition du romantisme. Cependant il ne s'agit pas d'une limite définie, puisque, entre les deux tendances, on peut relever — à travers Karamsine et Joukovski — des rapports intérieurs propres, ayant un caractère «personnel».

Le romantisme marque une étape dans l'évolution vers le réalisme, qui maintiendra certaines acquisitions, notamment l'analyse des états d'âme, et la forme poétique, mais représente par ailleurs une juste réaction contre ses limites et défauts bien connus.

Dans la première grande génération d'écrivains du XIXe siècle, seuls ceux qui ont passé par l'école du romantisme (Pouchkine, Lermontov, Gogol), peuvent être considérés comme les véritables représentants du réalisme. Les autres — Krylov, Griboïedov — ne parviendront qu'à la sorte de «pré-réalisme», mentionnée ci-dessus.

Les romantiques dits «passifs» dont Joukovski et en partie Batiouchkov, qui ont dominé les 15 premières années du siècle, étaient plus éloignés du réalisme que les romantiques actifs ou dékabristes, qui leur succédèrent de 1815 à 1825. Mais ces derniers, en décrivant la société, méconnaissent parfois la vérité historique et leur critique sociale n'est pas assez concrète non plus.

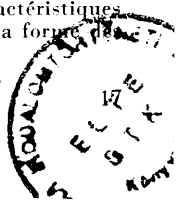
La littérature russe fut orientée dans la voie du réalisme, grâce à Pouchkine dont les oeuvres «Boris Godounov» et «Eugène Oniéguine», eurent une importance primordiale. Le réalisme de Pouchkine n'est pas encore un réalisme de tendance fondamentalement critique. La création et la consolidation du réalisme critique, servant de modèle aux écrivains, ne sont pas dues à Pouchkine mais à Gogol.

Le réalisme critique de Gogol sortit victorieux de la vie littéraire complexe et contradictoire des années 1830, où le romantisme à tendance critique et psychologique de Lermontov coexistait avec différentes tendances «pseudo-réalistes» et d'autres plus éphémères. Au commencement des années 40, le romantisme comme école littéraire indépendante, cessa d'exister et la prose devint le genre dominant, car elle convenait mieux aux exigences réalistes. Une nouvelle génération d'écrivains surgit. Dès cette époque, la littérature russe ne reflète plus la lutte et l'influence réciproque des diverses tendances comme jusqu'alors, elle devient la différenciation intérieure d'une puissante tendance unique, dont l'épanouissement idéologique et artistique est déterminé par les exigences du temps. Cette tendance s'appelle le réalisme critique.

L'évolution du réalisme critique russe présente les phases suivantes: 1. la première étape du développement de l'école nommée «naturelle» dans la première moitié des années 40. Elle comporte surtout des oeuvres d'une valeur artistique médiocre, accusant un caractère expérimental et qui ressortissent plutôt au croquis. 2. La deuxième étape de cette école dans la seconde moitié des années 40. C'est alors que la littérature russe produit ses premiers romans (Gontcharov: Une histoire quotidienne, Herzen: Qui est le coupable?). 3. A partir des années 50 jusqu'à la fin du XIXe siècle, c'est la grande époque du réalisme critique, qui voit éclore les grands romans de critique et de psychologie sociales. La décadence qui se dessine vers la fin des années 80 ne leur porte pas atteinte.

L'évolution du réalisme critique russe et le processus de sa différenciation qui se fait jour dès les années 40, ont été moins étudiés par les historiens de la littérature que le processus de sa naissance. Parmi les essais de systématisation c'est la théorie de U. R. Fokht, publiée en 1957, qui est la plus remarquable.

Fokht distingue trois courants: 1. *Réalisme psychologique*. Ses traits caractéristiques sont: la peinture des contradictions sociales par des conflits psychologiques, et la forme

grandes épopées. A ce groupe appartiennent Pouchkine, Lermontov, Gogol, Gontcharov, Tourguéniev, Ostrovski, Dostoïevski, Tolstoï, Tchéhkov et d'autres écrivains de la fin du XIXe siècle. 2. *Réalisme social*. Ses traits caractéristiques sont: une tendance politique plus marquée, la mise en relief des problèmes du peuple, et les genres épiques mineurs. On peut y classer les premiers écrivains de l'école «naturelle», tous les écrivains révolutionnaires et démocrates, de même que Tolstoï, après sa crise idéologique. 3. *Réalisme romantique*. Ses traits caractéristiques sont une certaine prévoyance de l'avenir sans tendance politique nette, et aussi les genres épiques mineurs. Ce courant se développe dans les années 80, et a pour représentants Garchine, Korolenko, puis le jeune Gorki.

La classification de Fokht, est une tentative digne d'intérêt, mais il n'est pas difficile d'en découvrir les points faibles. Les phénomènes décrits par lui existent bien dans la littérature du XIXe siècle, mais non sous forme de courants séparés et nettement définis: il s'agit plutôt de *tendances* qui s'entremêlent et exercent une influence l'une sur l'autre. Il est surtout peu fondé de présenter le réalisme psychologique comme un courant séparé, puisque la méthode psychologique caractérise l'ensemble du réalisme critique russe.

Dans la deuxième période évolutive de la littérature russe du XIXe siècle, à partir des années 40, un seul groupe reste en dehors du réalisme critique, c'est celui de la poésie «pure», représentée par Tioutchev, Fét et Maïkov. Ce groupe de poètes peut être considéré comme le continuateur du romantisme passif né au début du siècle et le précurseur du symbolisme, de la poésie décadente.

Les recherches sur la décadence russe constituent aussi pour le moment un point faible de la science littéraire soviétique. Les manifestations «latentes» de cette décadence et ses rapports avec le réalisme critique (surtout à la fin du XIXe et au début du XXe siècle) nécessitent encore des investigations minutieuses. Il est incontestable que la décadence russe accusant un caractère d'épigone, — que ce soit dans la poésie symboliste ou la prose naturaliste — n'a pas dans l'histoire littéraire la même importance que celle d'Europe occidentale.

L'évolution de la littérature russe au XIXe siècle est dominée jusqu'au bout par le réalisme critique, et certains facteurs «personnels» y ont joué un rôle important dans des conditions sociales bien connues, telles l'autorité artistique de Tolstoï à qui Gorki lui-même devait beaucoup, Gorki l'écrivain qui, dès la fin du XIXe siècle, apporta en littérature la vision nouvelle et juste de la classe ouvrière, pour ouvrir ensuite, par son roman «La mère», une ère nouvelle dans l'évolution de la littérature russe — celle du réalisme socialiste.

BIBLIOGRAPHIE

- Вопросы изучения русской литературы. (Известия Академии Наук СССР Отделение литературы и языка 1955, вып. 4.)
- Закономерности развития художественной литературы. (ИАН СССР ОЛЯ 1957, вып. 6.)
- У. Р. Фохт. Внутренние закономерности историко-литературного развития. (ИАН СССР ОЛЯ 1959, вып. 2.)
- И. Я. Эльсберг. Некоторые проблемы истории русского реализма. (ИАН СССР ОЛЯ 1956, вып. 2.)
- Б. Реизов. О литературных направлениях. (Вопросы литературы 1957. № 1.)
- Г. Н. Поспелов. О литературных направлениях. По поводу статьи Б. Г. Реизова. (Научные доклады высшей школы 1958. № 1.)
- Д. Д. Благой. Вопросы построения истории русской литературы. (ИАН СССР ОЛЯ 1954, вып. 5.)
- У. Р. Фохт. Опыт периодизации истории русской литературы эпохи критического реализма. (ИАН СССР ОЛЯ 1954, вып. 6.)
- А. Г. Цейтлин. Ленинская концепция освободительного движения и вопросы периодизации истории русской литературы XIX века. (ИАН СССР ОЛЯ 1954, вып. 1.)
- Д. Д. Благой. Основные линии развития русской литературы первой половины XIX века. (ИАН СССР ОЛЯ 1954, вып. 1.)
- А. Н. Соколов. История русской литературы XIX века. Том I. Москва, 1960.
- История русской литературы в трех томах. Том I. Москва—Ленинград, 1956.
- История русской литературы XIX века. Том I. Москва 1960.
- Г. Н. Поспелов. Эпоха расцвета критического реализма. Москва, 1958.
- А. Н. Соколов. Очерки истории русской поэмы XVIII и первой половины XIX века. Москва, 1956.
- У. Р. Фохт. Развитие реализма в русской литературе XIX века. (ИАН СССР ОЛЯ 1957, вып. 1.)
- А. Волков. Очерки истории русской литературы конца XIX и начала XX века. Москва, 1953.

SUR L'INFLUENCE D'AVICENNE DANS LA HONGRIE MÉDIÉVALE

Le traité intitulé *Tractatulus de regimine pestilencie* contenu dans le manuscrit «Gellértfi»,¹ offre pour l'histoire de la science médiévale un double intérêt médical et littéraire. Le compilateur du traité, János Aranyosi Gellértfi, était le membre le plus remarquablement doué de l'association dite *Confraternitas Plebanorum Scepusiensium*.² La bibliothèque relativement riche de cette confrérie possédait, outre des livres de droit canonique, de dogmatique et de philosophie scolastique, les œuvres d'Albicus et d'Avicenne. Les ravages causés par la peste en Hongrie au milieu du XVe siècle durent sans doute pousser Gellértfi à cette compilation.³ La destination du traité — selon son compilateur lui-même — était de rendre service à la société contemporaine dans sa lutte contre la peste: «*Ad utilitatem rei publicae ac pro conservatione sanorum et reformatione lapsorum volo aliqua de pestilencia scribere ex dictis medicorum magis autenticorum breviter compilando*».⁴ Gellértfi a utilisé comme source le *Canon* d'Avicenne, en suivant minutieusement la division logique du Livre IV. Son style n'a pas l'élégance qui caractérise les œuvres des humanistes, on y trouve même, par ci par là, des hungarismes grammaticaux; mais son vocabulaire, dans les commentaires qui accompagnent chaque chapitre permet de déceler bien des termes et expressions empruntés à Avicenne. Le traité *De regimine* est remarquable du point de vue idéologique et philologique. Le fait que les œuvres du matérialiste Avicenne aient été connues en Hongrie dès l'époque humaniste peut être largement prouvé,⁵ mais nulle part encore leur influence n'est aussi facile à démontrer que dans ce traité de János Aranyosi Gellértfi.⁶ Quant à l'intérêt philologique de l'ouvrage, il suffit de rappeler que, jusqu'ici, on n'a pas réussi à relever, dans notre littérature antérieure à 1473, des parallélismes aussi évidents avec certains passages des textes d'Avicenne.

Antal Mádl

DIE AUSWIRKUNG DER EMIGRATION AUF DIE ÖSTERREICHISCHE POLITISCHE DICHTUNG

In der deutschen Literatur hat die Emigration der Dichter und Schriftsteller eine lange Tradition. Nie aber war — ausgenommen den Hitlerfaschismus — die Emigration deutschsprachiger Dichter und Schriftsteller eine solche Allgemeinerscheinung, wie in Österreich des Vormärz. Das ist um so auffallender, da ja einige Jahrzehnte vorher eben die Herrscher des Habsburgerhauses, besonders Maria Theresia und Josef II. bemüht waren, die Kultur und Literatur ihres Reiches mit allen Mitteln zu unterstützen, und sogar aus den deutschen Kleinstaaten bedeutende Vertreter der Literatur, Kunst und Wissenschaft nach Wien riefen.¹ Für Metternich bedeutete aber alles Gefahr, was mit Wissenschaft, Kultur und Literatur zu tun hatte. Deshalb stieg die Zahl der Flüchtlinge schon zu Beginn seiner Herrschaft sehr rasch an.

Auch einer der bedeutendsten Vormärz-Schriftsteller, Karl Postl,² gehörte zu diesen Flüchtlingen. Sein 1828 in englischer Sprache veröffentlichtes anonymes Werk (*Austria as it is*) gibt uns einen Einblick in die österreichischen Verhältnisse und erklärt auch, weshalb der Verfasser, ein junger Mönch, der eine große Laufbahn vor sich hatte, in die Emigration ging. Ein kurzer Aufenthalt in Wien gewährte ihm einen Einblick in die Regierungsmethoden: »Ein so vollendeter und raffinierter Absolutismus, wie der österreichische, hat vielleicht noch

¹ Budapest, Bibliothèque de l'Université, Cod. Lat. 73.

² Pour les données biographiques v. János Csontos: *Aranyosi Gellértfi János codex* (Le manuscrit de János Aranyosi Gellértfi). Magyar Könyvszemle, 1879, p. 83.

³ «*pestilencia nos frequens invadit quam ipsos antiquos.*» Gellértfi-kódex (Manuscrit «Gellértfi»), 392r.

⁴ Manuscrit «Gellértfi», ibid.

⁵ Remig Békési: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig (L'histoire des écoles capitulaires en Hongrie jusqu'à 1540). Budapest, 1910, p. 336—337.; — Galeotto Marzio: De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Matthiae. Lipsiae, 1934. Ed.: L. Juhász. C. II. 6.; V. 1.; XVII. 5.

⁶ Flóris Holik, dans son étude (Die erste gelehrte Gesellschaft in Ungarn. Ungarische Jahrbücher, 1923, pp. 390—391.) d'ailleurs très approfondie, sur l'activité littéraire de Gellértfi, ne mentionne même pas le nom d'Avicenne.

¹ Leibniz, Lessing, Klopstock, die Brüder Schlegel sind die bekanntesten unter ihnen.

² Eine richtige Wertung hat Karl Postl (1793—1864), mit seinem Schriftstellernamen Charles Sealsfield, erst durch die Monographie von Eduard Castle (Der große Unbekannte. Das Leben von Charles Sealsfield. I—II Bde. — Wien: 1952, 1956) erhalten. Auch die erste gesammelte Ausgabe seiner Werke ist erst in unserem Jahrhundert erschienen (hrsg. von O. Rommel, in acht Bänden, 1919—1921).

niemals in irgend einem zivilisierten Land bestanden.«³ Besonders drückend fand Postl die Lage des Schriftstellers in Österreich, den er als »... das meistgequälte Geschöpf auf Erden« bezeichnet. »Er darf keine wie immer benannte Regierung angreifen, auch keine Minister, keine Behörde, nicht die Geistlichkeit oder den Adel, er darf nicht freisinnig, nicht philosophisch, nicht humoristisch, kurz, er darf gar nichts sein.«⁴

Im selben Jahre, als dieses Werk von Postl erscheint, verläßt ein anderer österreichischer Patriot, *Josef von Hormayr*⁵ seine österreichische Heimat. Daß auch er emigrierte, war für Metternich sehr unangenehm. Hormayr gehörte nämlich zur herrschenden Schicht Österreichs und bekleidete seit 1808 wichtige Posten im Staatsleben. Auch seine wissenschaftliche und publizistische Tätigkeit war von Bedeutung. Er setzte sie dann auch in Bayern und in anderen deutschen Staaten fort und wandte sich mit zunehmender Schärfe nicht nur gegen Metternich, sondern überhaupt gegen Österreich.

Auf die große Wirkung von Hormayrs antiösterreichischer Tätigkeit weist eine kurze Nachricht im »Grenzboten« hin,⁶ dessen Redakteur, *Ignaz Kuranda*⁷ ebenfalls aus Österreich kam. Kuranda wirkte selbst als Publizist, daneben wollte er durch seine Zeitschrift den österreichischen Emigranten ein Forum schaffen und sie für eine gemeinsame Tätigkeit gegen Metternich gewinnen. Kuranda versuchte zuerst in Brüssel sein Glück mit seiner Zeitschrift, siedelte aber bald nach Leipzig über, wo ein anderer Emigrant aus Österreich, *Karl Herloßsohn*, schon seit 1830 seinen »Komet« redigierte.⁸ Leipzig erwies sich nämlich aus mehreren Gründen als wichtiges Zentrum der Emigration. Als das »kleine Paris« bedeutete es wirklich eine Zwischenstation auf dem Weg zahlreicher österreichischer Emigranten nach Paris und in ihrer weltanschaulichen Entwicklung auch eine Vorstufe zu den philosophischen Anschauungen der französischen Utopisten. Leipzig lockte auch als Zentrum des deutschen Verlagswesens viele Emigranten herbei. Nirgends erschienen so viele Broschüren und Pamphlete über die »österreichischen Verhältnisse« wie in Leipzig. Die Stadt war zu einer »Fluchtbürg«, zu einem Sammelpunkt des österreichischen Liberalismus geworden, der in der freieren Luft der Handelsmetropole und in reger Verbindung mit einigen fortschrittlichen und klug vorausschauenden Verlegern hier seine Waffen für den künftigen Umsturz des Systems schmiedete.⁹ Jungdeutsche Traditionen, durchsetzt von Ideen des französischen Utopismus, wirkten ebenfalls in Leipzig sehr stark. Mehrere Vertreter des *Jungen Deutschland* setzten ihre journalistische und schriftstellerische Tätigkeit in Leipzig auch trotz verschiedener Hindernisse fort.¹⁰ Die Stadt war aber auch ein wichtiges Zentrum mehrerer Wissenschaftszweige. Besonders die klassische Philologie, die Musik- und Geschichtswissenschaft hatten in Leipzig bedeutende Vertreter, die sich auch durch organisatorische und redaktionelle Tätigkeit einen bedeutenden Namen erworben haben.

Österreichische Emigranten fanden Zugang zu diesen Zeitschriften und bereicherten auch deren Inhalt durch gründliche Analysen der österreichischen Verhältnisse. Besonders gegen die Mitte der vierziger Jahre wuchs die Emigration stark an. Von den bekanntesten österreichischen Dichtern des Vormärz war als erster schon früher Karl Beck in Leipzig aufgetreten. Er ging aber recht bald von hier nach Weimar und schrieb sein für die österreichische Emigration charakteristisches Werk, seinen »Fahrenden Poeten«. Jedoch hat er in der Emigration keinen richtigen Anschluß zu den Leipzigern gefunden. Er geriet schon früher unter den Einfluß des »wahren Sozialismus«, wurde zu einem seiner bedeutendsten Vertreter in der Lyrik, und so konnte ihm auch Engels' Kritik und Vorschlag, die drückenden Verhältnisse von außen zu besiegen, nicht mehr helfen.¹¹ Als sehr fruchtbar erwies sich aber der Engelssche Ausweg für andere Dichter, die schon zu Beginn ihrer dichterischen Laufbahn einsahen, daß das Metternichsche System ihnen keine Existenzmöglichkeit bietet, und die deshalb Österreich verließen. Anastasius Grün und Nikolaus Lenau konnten sich noch auf ihre adlige bzw. ungarische Abstammung berufen und so gelegentlich den Zensoren aus dem Wege gehen, aber der bedeutendste Dramatiker des damaligen Österreich, Grillparzer, schrieb nur mehr

³ Charles Sealsfield: Österreich, wie es ist oder Skizzen von Fürstenhöfen des Kontinents. Aus dem Englischen übersetzt und herausgegeben von Citor Kralwill. — Wien: Kunstverlag A. Schroll 1919. — S. 6.

⁴ a. a. O. S. 198.

⁵ Josef von Hormayr (1781—1848) wurde 1808 zum Direktor des Geheimen Staats-, Hof- und Hausarchivs ernannt und ein Jahr später als Kommissar von Tirol-Vorarlberg in den Kampf gegen Napoleon geschickt.

⁶ »Grenzboten«, 1842, S. 336.

⁷ Ignaz Kuranda (1811—1884) verließ 1838 seine Heimat und gründete mit Unterstützung von Henrik Conscience 1841 in Brüssel den »Grenzboten«. Ein Jahr später verlegte er die Redaktion nach Leipzig.

⁸ Karl Herloßsohn (1802—1849) redigierte den »Komet« bis zu seinem Tod.

⁹ Eberhard Wolgramm: Die Rolle der Universität Leipzig bei der nationalen Wiedergeburt der slawischen Völker, besonders in der Periode des Vormärz. — Karl Marx-Universität Leipzig, 1409—1959. Beiträge zur Universitätsgeschichte — Leipzig: Verlag Enzyklopädie 1959. — Bd. I. S. 225.

¹⁰ Heinrich Laube (1806—1884) redigiert 1842—1844 die »Zeitung für die elegante Welt«, Gustav Kühne (1806—1888.) ist 1832—1859 Mitarbeiter verschiedener Zeitschriften, Theodor Mundt redigiert mehrere Zeitschriften bzw. Leipziger Blätter zwischen 1832 und 1843.

¹¹ Vgl. Marx—Engels: Über Kunst und Literatur. — Berlin: Henschelverlag 1953. S. 312—313.

für seine Schublade.¹² Auch die Dichter des Wiener Volksstückes wurden ständig überwacht. Da in Österreich keine Publikation mit liberaler Tendenz veröffentlicht wurde, gaben viele Dichter und Schriftsteller ihre Werke in deutschen Städten heraus. Aber auch in diesem Fall war es nicht ratsam für sie weiterhin in Österreich zu bleiben. So verließen viele noch kurz vor der Veröffentlichung ihres Erstlingwerks ihre Heimat und gingen ins Ausland, meistens nach Leipzig. Auf diese Weise kommen Moritz Hartmann und Alfred Meißner Mitte der vierziger Jahre in die Messestadt, aber auch Hermann Rollett, Eduard Mautner, Johannes Nordmann, Isidor Heller, Karl Herloßsohn und andere.

Zeitschriften und Verlage haben weitgehend dazu beigetragen, daß innerhalb dieser österreichischen Emigration gemeinsame Bestrebungen sich herausgebildet haben, ohne daß es gelungen wäre, alle Emigranten für einheitliche Ziele zu gewinnen. Dazu waren die Unterschiede zu groß. Die Anlässe und Ursachen zur Emigration waren an sich schon sehr unterschiedlich: sie reichen von privater Beleidigung bis zur klaren Einsicht, daß im Metternichschen System für den Fortschritt nichts getan werden konnte. Auch der Zeitpunkt, zu dem sie Österreich verließen, war für das Verhalten in der Emigration entscheidend. Diejenigen, die erst einige Jahre vor der Revolution in die Emigration gingen, waren viel radikaler gesinnt als jene, die schon längere Zeit in Leipzig lebten. Noch größer waren die Unterschiede, wenn man die politischen Ziele vergleicht, die die Einzelnen anstrebten. Manche glaubten noch, Metternich zu Zugeständnissen zwingen zu können, andere drangen bis zur Forderung nach einem gewaltsamen Umsturz vor.

Trotz dieser Unterschiede ist aber das Hauptziel doch gemeinsam. Durch eingehende Analyse soll die Unhaltbarkeit des Metternichschen Systems bewiesen werden, wobei in den meisten Gedichten der Emigrationszeit auch die Vorahnung einer kommenden Umwälzung zu spüren ist.

Die meisten Dichter aus Österreich lernen erst in Leipzig die Ideen der französischen Utopisten näher kennen. Eigene Erfahrungen kurz vor der Flucht aus Österreich haben sie zum großen Teil von den Anschauungen des »wahren Sozialismus« gelehrt. Sie bemühen sich die französische utopische Philosophie mit ihrem meist kleinbürgerlichen Radikalismus zu verbinden, wodurch sie den ersten Schritt dazu machen, den Klassengegensatz zu ergreifen. Sie rücken langsam vom Standpunkt des »wahren Sozialismus« ab und sind bestrebt, die Lehren der utopischen Philosophie mit einem Kampf gegen die Herrschenden zu verknüpfen. Wenn sie auch gelegentlich noch von der allgemeinen Menschenliebe schwärmen, so schließen sie doch die Unterdrückten aus und kündigen gegen sie einen Kampf an:

»Es ist ein schweres Mißgeschick,
Die Menschheit heiß zu lieben,
Doch ist der Hoffnung Strahlenblick
Dem Dichter noch geblieben;
Die Tyrannei liegt lange schon
Ein schwerer Alp auf Erden,
Ich meines Theiles halt' davon,
Daß es muß anders werden.«¹³

Die tiefe Überzeugung: »... es muß anders werden« durchdringt die ganze politische Auffassung der Emigration und bedeutet für den größten Teil der Emigranten den einzigen Weg. Die Schilderung des Elends der Massen, das tiefe Mitleid mit der sozialen Not verbindet sich immer mehr mit einem Radikalismus, der darauf ausgeht, daß die proletarischen Massen die Initiative ergreifen müssen. Die eigene Zeit wird im Sinne der unaufhaltsamen Vorwärtswicklung als eine Übergangsepoche aufgefaßt, die eine doppelte Funktion zu erfüllen hat. Sie muß die alte Zeit zu Grabe tragen und einer neuen Welt Pate stehen:

»Unsere Zeit ist bang zerrissen,
Früh und düster, ahnungsvoll;
Doch das dunkle Ahnen ist es,
Das zur Klarheit führen soll.
.....
Unsere Zeit, sie ist der Schweizer,
Der mit Blut die Gasse brach;
In die so gebrochne Gasse
Drängt sich uns die Zukunft nach.«¹⁴

¹² Nach dem Mißerfolg seines Lustspiels »Weh dem, der lügt« (1838) veröffentlichte Grillparzer kaum mehr etwas bis zur Revolution von 1848.

¹³ Eduard Mautner: Gedichte. Leipzig: G. Wigand's Verlag 1847. — S. 206.

¹⁴ a. a. O. S. 224.

Diese Überzeugung von der großen Bedeutung der eigenen Zeit und der eigenen Tätigkeit war manchmal auch gefährlich für die Dichter. Dem dichterischen Wort wurde eine entscheidende Macht zugesprochen. Wenn dann die Dichtung nicht sofort eine sichtbare Wirkung hatte, wandte man sich enttäuscht von ihr ab. Auf diese Weise ist jene Übergangskrise zu erklären, die Anfang der vierziger Jahre einsetzte und neben anderen Ursachen dazu führte, daß mehrere Vertreter der gesamtdeutschen politischen Lyrik abtrünnig wurden. Erst etwa von 1844 anfangen konnte sich eine radikalere Stimmung durchsetzen. Freilich hat der Weberaufstand auch bedeutend dazu beigetragen.

Auch das schwere Schicksal der Dichteremigration kommt in zahlreichen Gedichten zu Wort. Die Trennung vom eigenen Volk, von allen Erlebnissen der Jugendzeit, die die Dichtung genährt haben, kann für das weitere Schaffen eine Gefahr bedeuten. Und eben die bedeutendsten Dichter, wie etwa Moritz Hartmann, haben diese Gefahr erkannt:

»Schlaflose Nacht erwecket Lieder
In der Heimat;
Schlaflose Nacht erdrückt sie wieder
In der Fremde.«¹⁵

Weiterhin wurde das Emigrantenschicksal oft auch dadurch erschwert, daß Metternich fortwährend versuchte, abtrünnig gewordene Dichter für Gegenaktionen einzuspannen und die dichterische Emigration zu korrumpieren. Das Beispiel von Groß-Hoffinger¹⁶ und anderen beweist, daß es Dichter gab, die sich in den Dienst Metternichs stellten. Die Mehrheit jedoch ging einen anderen Weg. Kurz vor der Revolution gab es auch unter den Leipziguern mehrere, die einen radikal demokratischen Weg forderten. Neben Meißner und Hartmann drückt besonders Eduard Mautner solche Forderungen aus:

»Denkmale bauen sie ruhmvollen Todten,
Dulden die Schmach, die ihnen geboten,
Statt zu verhaun den gordischen Knoten,
Wie es dem Macedonier gelang.«¹⁷

Auch die historische Vergangenheit, Traditionen der Geschichte der Völker im Habsburgerreich werden im Sinne des revolutionären Demokratismus in diesen Jahren durchforscht und oft umgewertet. Ein schönes Beispiel dafür liefert bei der Leipziger Emigration Moritz Hartmann. Schon in seinem ersten Band, in »Kelch und Schwert« wandte er sich der Vergangenheit des tschechischen Volkes, seiner engeren Heimat zu. Jedoch findet er dort nur zum elegischen, tragischen Ausklang dieser historischen revolutionären Tat den Weg. In seinen »Neueren Gedichten« aber singt ein Sänger ein »Hussitenlied,« d. h. ein Kampflied, »greift zum Schwert« und zieht in den Krieg. Eine neue Bewertung der Vergangenheit geht hier Hand in Hand mit einer neuen Betrachtung der Gegenwart. Der böhmische Vater, dem — in einem anderen Gedicht — schon der dritte Sohn ins kaiserliche Heer geschleppt wird, erinnert nicht einfach an die Vergangenheit, sondern an die unmittelbare Gegenwart. Die ersten beiden Söhne, die in Polen bzw. in Venedig dienen, empfinden dort denselben Druck wie zu Hause.¹⁸ Hartmann und die österreichischen Dichter in der Emigration erkennen zum erstenmal, daß Metternich die Völker seines Reiches gegen einander gehetzt hat. Dadurch wird in der politischen Lyrik des österreichischen Vormärz eines der wichtigsten Probleme, die Nationalitätenfrage berührt und neu beleuchtet. Diese Frage beherrscht dann besonders im Revolutionsjahr die politische Dichtung.

Auch die Einschätzung der literarischen Vergangenheit soll korrigiert werden. Entscheidende Schritte auf diesem Weg machte ebenfalls Hartmann, der in seinem Schiller-Gedicht¹⁹ neben den wichtigsten zeitgenössischen Fragen, so z. B. neben der Frage der deutschen Einheit auch bemüht ist, das von der Zensur verfälschte Schillerbild in seinem ursprünglichen revolutionären Sinne herzustellen.

Weniger glücklich war der Weg jener österreichischen Emigranten, die keinen festen Fuß fassen konnten, sondern sich in den deutschen Kleinstaaten herumtrieben oder in irgendeiner Stadt in völliger Isoliertheit im Exil lebten. Ihnen gelang es nicht, diese Klarheit der

¹⁵ Moritz Hartmann's gesammelte Werke. — Stuttgart: Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung 1874. — Bd. I. S. 181.

¹⁶ Anton Groß-Hoffinger verweilte seit 1829 in München, Leipzig und Stuttgart. In Leipzig gab er die Zeitschrift »Austria« heraus. Zwischen 1837—1844 lebte er wieder in Wien, wo er mit Erlaubnis der österreichischen Reaktion die Zeitschrift »Der Adlers redigierte.

¹⁷ S. das Gedicht »Das Hermannsdenkmal (Ein Traum)« — in: Eduard Mautner: Gedichte ... — S. 199.

¹⁸ Moritz Hartmann's gesammelte Werke ... — Bd. I. S. 178.

¹⁹ a. a. O. Bd. II. S. 425.

Zielsetzungen zu erreichen, wie sie die Leipziger Gruppe auszeichnet. Einige von ihnen kehrten nach Jahren tief enttäuscht zu Metternich zurück und stellten sich in seinen Dienst, andere — von der Verzweiflung des Exils getrieben — werden von Preußen oder von deutschen Kleinfürsten als Werkzeug gegen Metternich verwendet. Aber auch jene, denen es gelang, einen verhältnismäßig selbständigen Weg zu gehen, haben in ihrer Weltanschauung nicht jene Höhe erreicht wie die Leipziger. Besonders in der Beurteilung der gegenwärtigen Fragen und der zukünftigen Ziele blieben sie weit hinter den Leipziger Emigranten zurück.

Gemeinsam ist aber den meisten dieser Dichter, daß sie das Metternichsche System bekämpfen wollen. Besonders gegen den starken Einfluß der römischen Kirche auf die österreichische Regierung richteten sich diese Dichter. Sie sind bemüht, mit allen Kräften die Rückkehr der Jesuiten nach Österreich zu verhindern, und wollen als Gegenaktion eine Deutsch-Katholische Kirche ins Leben rufen. Damit greifen sie eigentlich auf den Josefinismus zurück, der unter anderen auch die Jesuiten vertrieben hat und den großen Einfluß der römischen Kirche beseitigen wollte.

Die neue Verbreitung des Jesuitenordens fällt in die Zeit der ständigen Verschlechterung der politischen Lage in Österreich, wo in liberalen Kreisen eine starke Abneigung gegen die römische Kirche ohnehin schon zu spüren war. 1831 richtet bereits Anastasius Grün seine spitze Feder gegen die Pfaffen, wobei er den Unterschied zwischen »Dicken und Dünnen,« zwischen »Priestern und Pfaffen« noch hervorhebt.²⁰ Nachfahren von ihm, wie der früh in die Emigration gegangene Eduard Duller, betonten diesen Unterschied nicht mehr. Er richtet seinen Angriff gegen Rom, womit er aber die katholische Kirche Österreichs und auch Metternich trifft, denn die Ausweisung der Zillerthaler, einer Gruppe protestantischer Bauern aus Österreich (1837) war ja ein gemeinsames Unternehmen des österreichischen Staates und der Kirche.

Die Verschärfung der Lage, die Ausweisung der Zillerthaler und die Rückkehr der Jesuiten nach Österreich folgten rasch aufeinander, so daß sie zwangsläufig miteinander in Verbindung gebracht wurden. Das Auftreten von Dichtern und Schriftstellern gegen die Jesuiten und die Forderung einer Deutsch-Katholischen Kirche gehörten so zu den aktuellsten politischen Problemen. Ein Gegner der Jesuiten war zugleich Feind von Metternich und umgekehrt. Den Zeitforderungen entsprach aber keinesfalls, daß viele österreichische politische Dichter, und ganz besonders jene in den deutschen Kleinstaaten bei ihrem anti-römischen Standpunkt verharren in einer Zeit, in der wichtigere Fragen sich in den Vordergrund schoben. Das gilt für Duller, Chuselka, Dräxler-Manfred und zum Teil auch für Nordmann und Hermann Rollett.

Bei der Beurteilung der Vergangenheit zeigen sich kaum Unterschiede im Vergleich zu der Leipziger Gruppe. Der Bauernkrieg, der Josefinismus und selbst die Volksbewegung im Befreiungskrieg werden sehr hoch eingeschätzt. In dem Moment aber, wo die Auswirkung dieser Vergangenheit auf die Gegenwart gesucht wird, fallen Fehlurteile. Duller preist in seinem Gedicht »Der Mönch auf Hohenschwangau«²¹ Martin Luther und ist bemüht, wie Luther sich im Kampf gegen Rom auf die Fürsten zu stützen. Von der Volksreformation Thomas Münzers fällt aber kein einziges Wort. Weitere Gedichte von ihm wie »An die Fürsten« und »Rom«²² machen diese Tendenz noch deutlicher und beweisen, daß der Verfasser seine eigene Zeit völlig falsch beurteilt hat.

Auch bei einem anderen historischen Beispiel, bei der Beurteilung der Befreiungskriege fällt Duller in diesen Fehler. Er glaubt, daß im Vormärz ebenso der Aufruf: »Fürsten und Volk, Priester und Laien, an's Werk!«²³ — dieselbe Wirkung haben wird wie einige Jahrzehnte früher gegen Napoleon.

Der Versuch, sämtliche »nationalen« Kräfte zu vereinigen, sowie die Bemühung, eine Deutsch-Katholische Kirche zu gründen, war ein Anachronismus am Vorabend der bürgerlichen Revolution von 1848. Er ist nur mit der völligen Isoliertheit Dullers in seiner deutschen Emigration zu erklären. Das führte dann bei ihm dazu, daß er noch während und nach der Revolution einen Standpunkt einnahm, der keinesfalls eindeutig progressiv war.²⁴

Neben der Leipziger Gruppe österreichischer Emigranten und der in verschiedenen deutschen Städten verstreuten einzelnen Emigranten, die jedoch der Kampf gegen Rom, gegen die Jesuiten und dadurch mittelbar der Kampf gegen das Metternichsche System vereinte, gab es noch zahlreiche Einzelgänger. Die meisten von ihnen wandten sich wegen persönlicher

²⁰ Anastasius Grüns Werke in sechs Teilen. — Hrsg von Eduard Castle. — Berlin—Leipzig—Wien—Stuttgart: Deutsches Verlagshaus & Co. o. J. — Bd. I, S. 130—131.

²¹ Eduard Duller: Gedichte. — Berlin: Verlag Carl J. Klemann 1845. — S. 220—228.

²² Vgl. dazu a. a. O. S. 39.

²³ Eduard Duller: Die Jesuiten, wie sie waren und wie sie sind. Dem deutschen Volk erzählt von ... — Berlin: Carl J. Klemann 1845. — S. 109.

²⁴ Vgl. Richard Newald: Eduard Duller. Ein deutsches Journalistenleben aus dem Vormärz. Ohlau in Schlesien: Verlag Dr. Hermann Eschenhagen 1935. — S. 93—95.

Gründe gegen Metternich und gehören so zu der fast auf ganz Deutschland sich erstreckenden Opposition gegen Metternich und halfen den Sturz Metternichs herbeiführen.

Einverständnis bestand vor allem bei sämtlichen österreichischen Emigranten darin, daß »wieder glühen wird die Asche, wenn sie liebend angefacht,«²⁵ und auch darin: »...es muß anders werden.« Und gegen Ende ihres Exils haben die meisten auch erkannt, daß in ihrem eigenen Lied »...ein neuer Sang« ertönt, der »lauten Klang«²⁶ erweckt.

István Mészáros

LES ÉTUDIANTS «MENDIANTS» DU MOYEN ÂGE EN HONGRIE

Maintes fois déjà on a évoqué en littérature l'influence considérable exercée sur les débuts de la civilisation hongroise par les étudiants. Toutefois les chercheurs se sont bornés jusqu'ici à étudier l'activité de ceux qui vagabondaient à travers le pays. Il faut aussi examiner le rôle, en tant que chansonniers, de la majorité des clercs qui, au moyen âge, poursuivaient leurs études régulièrement, dans le cadre de l'ordre social existant. Ils avaient, en effet, l'occasion d'interpréter fréquemment des chansons profanes, au cours de ce qu'on appelait *mendicatio* et *recordatio*.

Il est notoire qu'au moyen âge le bas clergé sortait de la couche pauvre de la population. L'éducation de ses membres se poursuivait dans les différentes écoles ecclésiastiques et ils formaient un pourcentage important des étudiants. Ils n'avaient pas à payer leur instruction, mais pour se nourrir et s'habiller devaient exercer la mendicité. Les dons reçus par les «mendiants» étaient déposés à l'école et partagés avec les magisters choisis parmi les anciens. Ce recours organisé à la bienfaisance, dont nos étudiants tiraient leur entretien au moyen âge était appelé *mendicatio*.

Dans une pétition adressée à Rome vers l'an 1300, Mathias, étudiant de Fehérvár, mentionne que pendant leurs études, lui et ses camarades «propter ipsorum paupertatem victum et alimentum mendicarent in dies sibi ac eorum informatoribus quererent».¹ Dans les statuts du chapitre de Zagreb (1334), il est dit que le professeur ne devait rien demander «a pauperibus scholaribus qui mendicant vel mendicarent, si ab aliis quibuscumque non sustentarentur».² Une mention semblable «de pauperibus scholaribus mendicantibus» se trouve dans les statuts de Várad (1374).³ A Selmecbánya les étudiants pauvres allaient mendier deux fois par semaine: le dimanche et le jeudi. A partir de l'an 1500 environ, ils le faisaient aussi le vendredi. Cette dernière pratique cependant, disent les statuts, «non est de iure, aut veteri consuetudine, sed noviter inchoata».⁴ Mendier les deux autres jours était donc une coutume traditionnelle.

Les étudiants mendiants allaient de porte en porte en chantant; c'est ainsi que les décrit un document transylvain datant de 1450, qui classe les mendiants en trois groupes, dont le premier est celui des étudiants, appelés aussi «Hus bettler» dans cette région.⁵ On sait que Jean Hus ayant versifié ses enseignements, les fit apprendre et chanter par les étudiants de Prague pendant qu'ils mendiaient.

Les étudiants pauvres logeaient à l'école, les plus aisés chez des particuliers. Le dit Mathias de Fehérvár fut hébergé avec ses compagnons pauvres et leurs magisters dans l'école du chapitre de Óbuda. Les statuts de Zagreb et de Várad parlent des étudiants «tam indigenis quam forensibus».

Souvent aussi les étudiants mendiants logeaient dans les hospices («hospitale») de la ville, tel l'hospice du Saint-Esprit à Várad, réorganisé par le chanoine-lecteur Péter Végi en 1446.⁶ Il en va de même dans les villes étrangères. Ainsi, à Nuremberg, Conrad le Grand, prince de Bavière fit en 1331, à l'hospice du Saint-Esprit une dotation, dont le revenu servait à entretenir 12 étudiants pauvres.⁷ Diverses sociétés religieuses ou ordres de chevalerie main-

²⁵ Eduard Mautner: Gedichte... — S. 275.

²⁶ Hermann Rollett: Gedichte... — S. 5.

¹ Monumenta R. Ep. Vespriemiensis III. 278.

² Monumenta Hist. Ep. Zagrabiensis II. 77.

³ Bunyitay: A váradai káptalan legrégibb statutumai 91.

⁴ Bekefi: A népoktatás története Magyarországon 355.

⁵ Archiv für Siebenbürg. Landeskunde B. XVII. 8.

⁶ Fejér: Codex Diplomaticus XI. 495.

⁷ Müller: Vor- und frühreformatorische Schulordnungen 21.

tenaient des hospices semblables. Bien que les documents ne soient pas explicites on peut supposer que des étudiants pauvres y étaient également hébergés.

La mendicatio développa, au début du XVe siècle, la *recordatio*. Cette coutume voulait qu'à certaines fêtes les étudiants indigents de l'école saluent et divertissent en chantant les hauts dignitaires tant ecclésiastiques que civils qui leur distribuaient des cadeaux.

En 1499, dans son palais de Buda, le prince Sigismond recevait à chaque fête pendant le dîner la visite des étudiants pour la *recordatio*. Lors des grandes solennités, les sept écoles de la ville se réunissaient pour exécuter les chants, d'autres fois, ne venait que la chorale d'une seule école. D'ordinaire on chantait à l'unisson, car mention spéciale est faite des chœurs exécutés à plusieurs voix qui étaient toujours présentés par les chanteurs professionnels des églises de Buda et non par les étudiants de la *recordatio*. Une troupe variée s'alliait aux étudiants pour divertir la cour. Outre des chansons estudiantines on entendait les flûtes, trompettes, luths et violons. Parfois l'organiste jouait sur l'orgue positif ou sur le virginal, des paysans chantaient leurs chansons folkloriques, un ballet italien dansait, ou bien le bouffon du roi amusait le public de ses facéties. Des dresseurs de chiens montaient sur la scène, et même il arriva que des paysans ruthènes fassent danser un ours au son de la trompette. Il est probable que nos jeunes clercs mendiants s'associaient à ces numéros peu ecclésiastiques, en exécutant des chansons profanes, ce dont témoignent les rôles et les thèmes séculiers des comédies présentées en ces occasions.⁸

Les différentes manifestations de la vie urbaine en voie d'expansion favorisent les *recordatio*. Très souvent les chanteurs des écoles soulevaient la solennelle élection d'un nouveau bourgmestre. Pour fêter sa nomination à Zólyom Mathias Alexi octroya 25 deniers aux étudiants qui avaient chanté pendant le festin. Un cas semblable a été noté à Bártfa, en 1501. Le nouveau bourgmestre de Késmárk fut salué, en 1521, non seulement par les jeunes clercs, mais aussi par les trompettes dont leurs maîtres les firent escorter. Deux cors accompagnent le chant à Pozsony en 1519, tandis qu'à Zólyom, le jour de l'an 1518 c'étaient des luthistes.

Non sans difficultés, les étudiants parvenaient à résoudre leurs soucis quotidiens par la mendicatio et la *recordatio*. Plus d'une fois il dut leur arriver, ce que nous lisons dans une version hongroise des Fioretti: St. François et Frère Léon, ayant été pris pour des étudiants mendiants, virent le gardien d'un cloître leur fermer la porte au nez avec ces mots: «Allez-vous en à l'hospice! Car ici vous ne recevrez rien à manger!»⁹

Nos étudiants mendiants n'étaient nullement des vagabonds de réputation douteuse. Mais en participant à la mendicité, et à la *recordatio*, ils avaient fait le premier pas qui mène aux moeurs, à la philosophie du vagabond. Pendant leurs quêtes, ils allaient un peu partout, ils étaient les témoins de bien des choses, rencontraient des gens de tout acabit, variaient leurs chansons selon le goût des auditeurs. Séduits par les attraits du monde qui s'ouvrait devant eux, ils étaient les premiers à grossir, au sortir des écoles, la foule errante et entreprenante des «clerici vagantes».

Dans la tradition populaire hongroise, deux coutumes ont préservé jusqu'à nos jours le souvenir, voire la forme de la mendicatio moyen-âgeuse; et elles ne sont à vrai dire qu'une seule: les écoliers, le jour de la St. Grégoire et de la St. Blaise, font la quête pour eux-mêmes et leurs maîtres, en invoquant le saint dont c'est la fête.¹⁰

Ces coutumes du moyen âge ont sans aucun doute pris naissance parmi les étudiants. Les fragments latins dépourvus de sens qui se rencontrent à tout propos dans ces chansons, sont une preuve supplémentaire de cette origine. En effet, les mendiants, par plaisanterie, aussi bien que pour afficher leur érudition, mêlaient exprès aux rimes hongroises des termes latins appris à l'école.

Le but principal du porte à porte pour la St. Blaise et la St. Grégoire, était de pourvoir en vivres l'instituteur et ses élèves. Les noms donnés à ceux qui y prenaient part l'indiquent bien: étudiant, syllabaire, porte-panier, tourne-broche, boursier, porte-oeufs, etc. Ces coutumes ont été préservées surtout dans les régions, où ni l'expansion turque, ni celle du protestantisme n'avaient réussi à les abolir, savoir en Transdanubie occidentale et dans le Nord-Ouest de la Haute-Hongrie. Cependant elles subsistent aussi parmi les peuples voisins: Autrichiens, Allemands, Slovaques, Tchèques et Polonais.

Les variantes notées de cette coutume se divisent toujours en trois parties distinctes: discours d'entrée, éveil de l'intérêt des hôtes, et, finalement, sollicitation des dons.

À la St. Grégoire et à la St. Blaise les écoliers pénètrent toujours dans la maison en invoquant le saint dont c'est la fête. Les deux saints n'ont d'ailleurs aucun rapport avec le reste

⁸ *Divéky*: Zsigmond lengyel herceg budai számadásai, passim.

⁹ *Jókai-kódex* 15/a.

¹⁰ *Magyar Népzene Tára* II. 83—105, 133—152.

et il arrive que chansons et noms soient mélangés. Cela laisse supposer, qu'à d'autres jours de fête, d'autres noms de saints devaient figurer dans les premières lignes de la salutation.

Puis on cherche à éveiller la faveur, l'intérêt de l'hôte et de sa famille afin d'obtenir leurs largesses. Cela s'accompagne de chants et danses qui revêtent des formes variées. Dans certains villages on adresse un couplet à chaque membre de la famille, ailleurs on mime le texte des chansons, ou on présente des dialogues en travesti, dans lesquels le Héros, le Caporal, le Gonfalonier, le Général ou d'autres récitent, chantent les exploits d'armées, de héros fabuleux.

Dans toutes les variantes, les écoliers terminent, par un tour soit sérieux, soit comique, où ils sollicitent dons et offrandes.

Cette analyse nous incite à chercher les vestiges de la mendication dans d'autres coutumes populaires. Ainsi on peut supposer que le porte à porte avec la crèche, issu des mystères et du théâtre scolaire, a passé par la mendication avant de devenir une coutume populaire: la partie destinée à éveiller l'intérêt s'est développée, les chants de Noël ont été mimés, et maints éléments séculiers et scolaires y ont été ajoutés. De même, les coutumes qui célèbrent l'étoile de l'Épiphanie, les compliments de la St. Étienne et de la St. Jean, les psalmodies de Pâques, etc. sont les vestiges de la mendication.

En examinant son évolution au cours des siècles, on voit que la quête bi-hebdomadaire des étudiants du moyen âge se maintint seulement les jours de fête ecclésiastiques majeures, pour la St. Grégoire, pape et patron des écoles catholiques, ainsi que pour la St. Blaise, évêque dont la fête marque le début du carnaval en février. Les simples pratiques, les chansons, dont les étudiants des XIVe et XVe siècles accompagnaient ces jours-là leur quête, s'amplifièrent, s'enrichirent sur les lèvres des étudiants non moins pauvres des siècles suivants, pour passer en coutumes populaires charmantes, mais toujours «profitables» sur le calendrier des «jours notables» du peuple hongrois.

György Nádor

CLARE ET DISTINCTE

Descartes, qui, au Collège de la Flèche, avait connu la tradition philosophique du moyen âge, y compris les oeuvres de St. Augustin et d'autres néo-platoniciens, devait apprécier les métaphores relatives à la lumière comme des formes naturelles d'expression. Les notes prises par le jeune Descartes fournissent la preuve que le père du rationalisme n'était pas insensible à la symbolique laquelle vénère la lumière comme une incarnation concrète et manifeste de la connaissance ou de la vérité.

C'est par les notions métaphysiques se rattachant à la lumière que Descartes présente la vérité et l'erreur comme des antithèses s'excluant absolument l'une l'autre. Un trait remarquable du rationalisme cartésien est qu'il connaît seulement la vérité *absolue* et l'erreur *absolue*: l'idée de vérité approximative lui est inconnue. La vérité mêlée d'erreur est jugée pire que l'idée fausse elle-même. Dès lors, la théorie de la connaissance, fondée sur ces idées antithétiques, s'exprime par la couple vérité — erreur. Cependant entre la clarté et l'obscurité naturelles, on peut percevoir une suite infinie de nuances. Aussi l'opposition fondamentale et «polarisée» que Descartes suppose entre clarté (lumière) et obscurité, ne remonte-t-elle pas aux expériences de la vie réelle; ou plus exactement, il n'y en a que les traces dans la réalité. Cette opposition constitue l'antithèse mythique des religions à lumière¹ et de la métaphysique à lumière. En effet, dans la religion, le mythe, et la métaphysique, ces principes s'excluent *absolument*. La théorie de la connaissance cartésienne qui cherchait une expression symbolique pour l'opposition absolue entre vérité et erreur, la trouva donc dans la relation mythique et métaphysique entre Lumière et Obscurité.

D'après Descartes, la vérité et l'erreur s'opposent l'une à l'autre comme la valeur positive et la valeur négative absolues. De même qu'on doit chercher de toutes ses forces la vérité (lumière) de même il est prudent de fuir l'erreur, la fausse doctrine (obscurité). Comme la vérité et l'erreur, leurs équivalents affectifs, Lumière et Obscurité, sont pour Descartes des idées pleines d'accent affectif et dotées d'éléments de valeur. Pour son imagination «l'obscurité» évoque une caverne souterraine² et un labyrinthe: les égarements, les errements, la situation sans issue. Aux yeux de Descartes, la lumière constitue la seule atmosphère intellec-

¹ En premier lieu dans le parsisme, le manichéisme, le gnosticisme etc.

² Cf. Descartes: Discours de la Méthode, Partie VI.

tuelle digne d'un philosophe: il l'apprécie d'une manière *absolument* positive aussi bien que les fondements solides (le bien-fondé d'une construction d'idées) ou le chemin droit et sûr (la méthode infaillible).³

Les termes de la logique cartésienne (*perspicuus, evidens, idea clara, idea distincta, visio, intuitus, lumière*), d'une part, proviennent des sensations visuelles, d'autre part correspondent aux catégories de l'optique euclidienne; en tout cas l'œil joue un rôle primordial dans la formation des termes en question (bien que certains d'entre eux, comme par ex. *visio* ou *intuitus*, aient été, au cours des siècles, expropriés par la mystique). Descartes a transposé toutes ces catégories sur un plan supérieur, en transformant les notions sensorielles en notions intellectuelles.

Chez Descartes, toutes ces notions (et termes) remontent aux mathématiques: chez lui, *evidentia* et *intuitio* ont un caractère mathématique.⁴ Non seulement la plupart des exemples qu'il cite pour illustrer les notions proviennent de ce domaine, mais son inspiration aussi a pour source les mathématiques — ce que démontre son ouvrage de jeunesse, intitulé *Regulae*. Nous sommes là en présence d'un phénomène intéressant: Descartes, qui a réalisé un progrès historique sur le plan mathématique, en dépassant la géométrie et le savoir fondés sur la vision est justement le savant qui a appris au monde une terminologie logique (de la théorie de la connaissance), fondée entièrement sur la vision et appropriée au niveau de la géométrie euclidienne.

Si l'on veut systématiser cette terminologie, la classification s'impose d'elle-même, selon les valeurs positives et négatives, c'est à dire la «lumière» et les «ténèbres». Voici, les éléments de la réflexion appréciés par Descartes comme ayant soit une valeur positive, soit une valeur négative:

Termes désignant des qualités positives :	Termes désignant des qualités négatives :
evidens	obscurus
perspicuus	
(idea)clara	
(idea)distincta	
purus	confusus
simplex	
lumen, la lumière	les ténèbres
certitudo	probabilitas

Cette systématisation des catégories logiques d'après les deux pôles lumière et ténèbres, se rattache directement à la théorie de la connaissance cartésienne, selon laquelle la vérité et l'erreur sont des antithèses absolues, diamétralement opposées.

Descartes n'a pu mettre en relief cette polarité dans les métaphores fondées sur la notion de «lumière» que par l'emploi des notions *idéales*, presque métaphysico-mythiques, de la lumière et des ténèbres. Cependant toutes les difficultés furent supprimées dès que le philosophe s'éleva du plan des métaphores et de la vision concrète à celui des idées. Il ne fallait pas transformer les termes *evidence* et *obscurité* en catégories métaphysico-mythiques pour les installer aux deux extrémités de l'échelle des valeurs: ces notions seraient tout à fait vides de sens si l'on ne les considérait comme s'excluant l'une l'autre. La situation est semblable pour tous les termes (catégories) logiques qui représentent respectivement la vérité et l'erreur c'est à dire les valeurs logiques positives et négatives.

On pourrait supposer que l'analogie avec la lumière amena les rationalistes au critère de la vérité immanente («la vérité s'illustre elle-même, comme la lumière s'éclaire elle-même et les ténèbres»). Mais cette supposition serait inconsiderée. Ce qui est primaire, c'est le critère de vérité immanente, issu d'une inspiration mathématique, puis ce principe va chercher les métaphores et les termes qui lui conviennent — lumière et autres. La meilleure preuve en est la notion spinozienne de l'idée adéquate (*idea adaequata*) dont Spinoza appuie le critère de vérité immanente.⁵ L'idée adéquate est une notion abstraite, logico-mathématique, qui n'a rien à voir avec la lumière ni avec l'optique. Le critère de vérité immanente ou logique est parfaitement traduit par la notion de l'*idée adéquate* elle-même, bien que sans aucun doute, Spinoza et d'autres rationalistes aient employé avec prédilection les métaphores visuelles pour

³ Cf. Th. Hensch: Über den Stil in Descartes »Discours de la Méthode« (Zürich, 1949).

⁴ Cf. Discours de la Méthode: »Je me plaisais surtout aux Mathématiques, à cause de la certitude et de l'évidence de leurs raisons...« (Adam—Tannery VI. 7.)

⁵ Spinoza: Ethica, II. Pars, 4. Def.: Per ideam adaequatam intellego ideam, quae, quatenus in se sine relatione ad objectum consideratur, omnes verae ideae proprietates sive denominationes, intrinsecas habet.

illustrer le critère de vérité immanente. Cependant il est incontestable aussi que pour les rationalistes, en dehors des métaphores visuelles et des termes s'y rattachant, la connaissance mathématique constitue la forme idéale, le paradigme de la connaissance humaine, lorsqu'il s'agit de la vérité qui se justifie, et de la certitude de la vérité, son évidence, sa clarté ou sa simplicité.

Béla Nagy

DIMITRIE EUSTATIEVICI, AUTEUR DE LA PREMIÈRE GRAMMAIRE ROUMAINE

Cette étude se penche sur la vie et l'oeuvre de *Dimitrie Eustatievici*, l'un des représentants les plus remarquables des intellectuels roumains de Transylvanie au XVIIIe siècle. Après avoir terminé ses études à l'Académie de Kiev, cet instituteur originaire de Brasów écrit le premier — malgré les difficultés que présentait ce rôle d'initiateur — la grammaire du roumain parlé.¹ Il fit créer de nouvelles écoles pour les enfants des serfs et organisa des cours d'été pour les instituteurs. Il fut éducateur en même temps qu'auteur de manuel scolaire, traducteur et grammairien. Son activité embrasse toute la seconde moitié du XVIIIe siècle.

La philologie roumaine étudie depuis plus de cent cinquante ans le cas *Eustatievici*,² mais, vu la complexité de la documentation, les chercheurs n'ont pu encore élaborer une synthèse.³ L'auteur a réuni dans ce travail les résultats obtenus jusqu'à présent et s'est efforcé de tracer un portrait biographique réel d'*Eustatievici*. Sans analyser ici l'oeuvre maîtresse de ce dernier, sa grammaire, il essaye de mettre au jour la documentation qui a permis au jeune instituteur de l'écrire.

L'étude se compose de sept chapitres. Le premier présente la famille d'*Eustatievici*, les luttes de la famille *Grid*, célèbre pour ses relations religieuses pravoslaves russo-serbes.⁴ Le deuxième chapitre décrit au lecteur la plus ancienne école des Roumains, celle de Brassó-Bolgárszeg et son intéressante bibliothèque orthodoxe, en signalant au passage les relations probables d'*Eustatievici* et du prince érudit *C. Mavrocordat*.⁵ Dans le 3e chapitre où *Eustatievici* est à l'Académie de Kiev de nouvelles perspectives se dessinent pour les recherches ultérieures, on y présente la traduction hongroise des deux testaments de Kiev écrits en latin. Le quatrième chapitre expose les raisons pour lesquelles la grammaire qui devait être imprimée est restée à l'état de manuscrit, et parle de l'activité du grammairien comme secrétaire épiscopal, en faisant connaître le rôle joué par *Eustatievici* dans les premières tentatives roumaines pour fonder un journal.⁶ Le cinquième chapitre présente le directeur d'école de Szeben organisant les cours d'été pour les instituteurs dans les débuts de l'enseignement roumain en Transylvanie. Dans le sixième chapitre il s'agit du testament d'*Eustatievici*⁸ et dans le septième des oeuvres retrouvées de l'auteur.⁹

Signalons pour finir que cette étude doit servir de base à une vaste monographie sur *Eustatievici*.

¹ *Iorgu Iordan*, *Scurt istorie al principalelor lucrări de gramatică românească*, București, 1956.

² *Sulzer*, *Geschichte des transalpinischen Daciens*, Wien, I—II. 1781, III. 1782.

³ *N. Albu*, *Istoria învățămîntului românesc din Transilvania pînă la 1800*, Blaj, 1944.

⁴ *Constantinșcu—Iași*, *Relațiile culturale romino—ruse din trecut*, București, 1954.

⁵ *Tóth András*, *Az erdélyi román kérdés a 18. században*, Budapest, 1938.

⁶ *I. Chendi*, *Inceputurile ziaristicii noastre (1789—1795)*, Orăștie, 1900.

⁷ *Istoria pedagogiei I.*, București, 1958.

⁸ *T. G. Bulut*, *Testamentul lui Dimitrie Eustatievici*, *Revista istorică*, X. (1924) 4—6.

⁹ *I. Bianu—R. Caracș*, *Catalogul manuscriselor românești*, II. București, 1913.

I. Bianu—N. Hodos, *Bibliografia românească veche*, II. București, 1910.

D. Popovici, *La littérature roumaine à l'époque des lumières*, Sibiu, 1945.

N. Iorga, *Istoria literaturii romine în secolul al XVIII-lea (1688—1821)* II. București, 1901.

C. Diaconovich, *Enciclopedia română* II. Sibiu, 1898.

Tóth I. Zoltán, *Az erdélyi román nacionalizmus első százada, 1697—1792*. Budapest, 1946.

КОЛИЧЕСТВЕННЫЙ АНАЛИЗ СЛОВАРНОЙ СТРУКТУРЫ ПИСЬМА ТАТЬЯНЫ К ОНЕГИНУ И ДВУХ ЕГО ВЕНГЕРСКИХ ПЕРЕВОДОВ*

В венгерской лингвистической литературе и до сих пор не раз применялись статистические методы в различных целях.¹ В настоящей статье автор ставил перед собой задачу подойти к письму Татьяны к Онегину, произведению, неоднократно рассмотренному на страницах данного журнала,² именно с количественной стороны. Он рассматривает словарную структуру Письма с точки зрения соотношения в нем словарных единиц (лексем) ко всем словам текста.

При этом словарной единицей считается совокупность словоформ, полученных по ходу словоизменения: так, все склоняемые формы одного и того же существительного — это одна словарная единица, все формы глагола (включая и причастия и деепричастия) — также одна словарная единица, если эти формы образованы от одного глагольного корня. Словом же считается каждый отрывок напечатанного текста, отделяемый от других отрывков с обеих сторон интервалами. Эти же дефиниции действительны и для венгерских переводов, с той только разницей, что в венгерском языке, в силу своеобразия венгерского правописания, и черточку надо было рассматривать как интервал.

Отношение словарных единиц к словам выражается в трех формах. При определении декрементального отношения единиц к словам текст последовательно разбивается на отрывки в сто слов, количество новых единиц в каждом таком отрывке делится на сто (т. е. на количество слов в данном отрывке). (См. табл. 1, рис. 1. Сокращения на рис. 1: О. III — текст романа «Евгений Онегин», начиная с Письма; KL.I — начало повести «Капитанская дочка»; UB — начало романа «Поднятая целина». Значения вертикальных граф на табл. 1. с лева на право: начало Онегина, начало «Кап. дочка», VII—VIII главы «Кап. дочки», «Война и Мир», «Поднятая целина», Грам. русского языка АН СССР.) Вторая форма изображения этого отношения — кумулятивное отношение единиц к словам. Оно определяется так, что после разбивки текста на отрывки в сто слов количество единиц в первой сотне делится на сто, количество отличающихся друг от друга единиц в первых двух отрывках на двести, общее количество единиц в первых трех отрывках на триста и т. д. (См. рис. 2). Третья форма изображения этого отношения заключается в том, что общее количество единиц какого-нибудь целого — в данном случае Письма — делится на общее количество слов данного единства (в случае Письма это количество равно 0,54). Данные отношения дают объективную характеристику того, насколько «пестр» стиль писателя в рассматриваемом произведении, сколько новых единиц он привлекает по ходу изложения. Это — как бы «внутренняя» характеристика текста: ведь он при этом изучается в самом себе.

Чтобы определить отношение словаря текста к словарю языка с точки зрения частотности, привлекаются частотные словари русского, а также венгерского языков.³ Каждой словарной единице приписывается номер списка Йосселсона, таким образом наиболее употребительные слова имеют все № 1, несколько менее употребительные — № 2 и т. д. до 10. Эти номера в каждой сотне слов слагаются, и их сумма делится на количество словарных единиц, содержащихся в данном отрывке; таким образом получается среднее от номеров Йосселсона в каждом отрывке в сто слов (см. рис. 5 — нумерация здесь шла не от 1 до 10, а от 1 до 4). Проведенное таким образом исследование показывает, что Письмо содержит в себе очень небольшое количество словарных единиц по сравнению с другими русскими текстами (меньше словарных единиц на сотню слов приходится лишь в современном научном тексте). К тому же эти словарные единицы, по свидетельству чисел Йосселсона, принадлежат в основном к наиболее употребительным словам современного русского литературного языка. Такое небольшое количество словарных единиц и такие «простые», обиходные слова встречаются только в разговоре (см. разговор Татьяны с няней или начало романа «Война и мир») — с рассматриваемой точки зрения письмо в самом деле нечто иное, как «безумный сердца разговор».

* Таблицы и рисунки находятся в Filológiai Közlöny VII (1961), 1—2, стр. 74—85.

¹ См.: Edit Vörtes: Statistische Untersuchungen über den phonetischen Aufbau der ungarischen Sprache. Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae III (1953), 125 и сл. — В этой прекрасной работе есть особая вводная глава, занимающаяся историей применения статистических методов в венгерской лингвистике: Ungarische Sprachstatistiken, стр. 127—33.

² Akos Koczogh: Tatjana levele. [Письмо Татьяны] FilK. (1955), 3; Mihály Péter: Még egyszer Tatjana leveléről. [Еще раз о письме Татьяны.] Т. же, IV (1958), 2.

³ Harry H. Josselson. The Russian Word Count and Frequency Analysis of Grammatical Categories of Standard Literary Russian. Detroit, Wayne University Press, 1953. — Zoltán Némcs, Szóstatisztika egymillió szótágot felölélő újság-
szövegek alapján. [Статистика слов на основаии журналистических текстов объемом в млн. слов] [s. l., s. d. — 1941?]

Чтобы сопоставить данные, полученные из оригинала с данными, полученными из двух венгерских переводов Письма, надо было учитывать, что некоторые словарные единицы (и соотв. слова) венгерского языка соответствуют просто морфемам (т. е. не словам) в русском, как напр. артикль, отделяющиеся приставки, и наоборот: русским предложениям соответствуют венгерские окончания (т. е. не слова) и т. д. Из таблицы № 2 видно, что наиболее употребительные в Письме три русских предлога (к, с, в) представляют собой примерно столько же слов, сколько представляется тремя же венгерскими словарными единицами: одной из приставок, определенным и неопределенным артиклями. Большая разница оказывается в местоимениях, которых в русском гораздо больше, чем в венгерском: они следовательно выбросились и как слова и как словарные единицы из оригинала и из двух переводов. Полученные таким образом результаты показывают, что оригинал Письма проще, чем его два венгерских перевода: в переводах больше словарных единиц и эти словарные единицы выбираются из более редких слоев венгерской лексики, чем соответствующие им русские словарные единицы из русской лексики; разница все же незначительна (см. рис. 2, 3, 4.). Как «прозаическую» простоту Письма, так и его «украшивание» переводчиками правильно чувствовал один из упомянутых венгерских специалистов, занимавшийся этим вопросом, (М. Петер, см. сноску 2); приведенные здесь количественные данные лишь оправдывают это чувство и отчасти уточняют его.

István Payer

UNE SOURCE INCONNUE DU POÈME DE HEINE »DIE SCHLESISCHEN WEBER«

D'après les travaux philologiques sur Heine l'une des sources de «Die schlesischen Weber» serait la révolte des canuts de Peterswaldau et de Langenbielau en juin 1844.¹ On dit également, et ce n'est pas un secret, que la clairvoyance politique de Karl Marx a largement contribué à la formation idéologique de ce poème.² Il est fort possible aussi qu'il ait été inspiré par l'un ou l'autre des «Weberlied» du folklore politique très en vogue en Silésie vers 1844.³

L'auteur de cette étude qui ne veut aucunement nier l'influence ni le rôle des faits mentionnés ci-dessus, tient à attirer l'attention sur une source inconnue jusqu'ici, un chant des canuts lyonnais écrit vers 1831 par un auteur anonyme.⁴ Il a été composé avant leur révolte de novembre 1831. On peut affirmer que cette complainte est un des plus beaux exemples du folklore paysan et ouvrier. La prise de conscience des canuts, leur foi en l'avenir exempt d'exploitation s'y expriment dans le style très simple, caractéristique de la poésie populaire. Ce chant était très répandu en France, et Heine qui y vivait alors comme émigré a certainement dû le connaître, car les deux poèmes ont en commun non seulement le fond idéologique, mais aussi une similitude de forme et même une certaine conformité de texte. Une lettre de Heine, datée du 30 avril 1830, renforce cet argument. Heine y mentionne qu'en visitant les ateliers d'une banlieue de Paris (le quartier Saint-Marceau), il a entendu des chansons ouvrières dont les refrains exprimaient une révolte des plus farouches.⁵

En analysant ces deux poèmes, l'auteur de l'article démontre les ressemblances de forme ou de contenu qui existent entre les deux textes, et nous donne l'explication des différences.

A la fin de son étude, et comme argument décisif, il cite les vers suivants:

Alors nous tisserons
Le linceul du vieux monde

Altdeutschland, wir weben dein Leichentuch.

En confrontant les vers ci-dessus (linceul — Leichentuch; nous tisserons — wir weben; vieux monde — Altdeutschland) il dissèque la cause des variantes réelles et apparentes.

¹ Cf. József Turóczi-Trostler: Heinrich Heine, Verseke és prózai művek (Heinrich Heine. Poésies et ouvrages en prose). Budapest, Európa, 1960. Notes concernant les Tisserands, p. 607.

² Cf. a) György Lukács: Új magyar kultúráért, Heine és a 48-as forradalom ideológiai előkészítése (Pour une nouvelle culture hongroise, Heine et la préparation idéologique de la révolution de 1848). Budapest, Szikra, 1948, pp. 55—56. b) József Turóczi-Trostler, o. c., Préface, pp. 49—50.

³ Cf. Karl Marx—Friedrich Engels: Über Kunst und Literatur. Herausgegeben von Michail Lifschitz. Berlin, Henschel und Sohn, 1950., p. 243, 501.

⁴ Cité par Jean Bruhat: Histoire du mouvement ouvrier français. Paris, Éditions sociales, 1952, pp. 232—233.

⁵ Cf. H. Heines Sämtliche Werke, VI., p. 149.: «... und Lieder hörte ich singen, die in der Hölle gedichtet zu sein schienen, und deren Refrains von der wildesten Aufregung zeugten.»

Selon lui, Heine a changé l'expression du «vieux monde», ne convenant pas au thème, par celle de «Altdeutschland», d'une signification beaucoup plus profonde. La différence des temps de verbe provient de la différence entre les aspects lyrique et épique. Heine contemple, choisit et décrit. L'auteur de la plainte, par contre, vit ce qu'il écrit, aussi n'est ce pas l'image, mais les sentiments qui sont importants chez lui. Évidemment cet article n'est que l'esquisse d'un point de vue qui ne pourrait être vraiment fructueux qu'après une analyse complète.

György Rába

LA DIVINA COMMEDIA NELLA TRADUZIONE UNGHERESE DI M. BABITS

La conoscenza della Divina Commedia in Ungheria si iniziò molto presto. Nel 1416 Giovanni Serravalle a quei tempi vescovo di Fermo la traduce e la commenta sulle tracce di Benvenuto da Imola ed al concilio di Costanza porge un esemplare dedicato all'imperatore Sigismondo. Nella sua lettera di raccomandazione si riferisce ai popoli che non conoscono la lingua italiana, i quali bramano fare la conoscenza dell'opera illustre e dopo i tedeschi, francesi inglesi e boemi menziona gli ungheresi.¹

Della prima versione ungherese di Dante, tentata da Gábor Döbrentei, non conosciamo nemmeno una riga. Ne abbiamo nozione solamente dalla lettera del Döbrentei scritta al Kazinczy l'11 marzo del 1807. Il frammento di sei righe dell'Arany viene preceduto nel 1852 dalla traduzione di Ferenc Császár incominciata in endecasillabi — oggi quasi illeggibile. L'interpretazione completa della Divina Commedia in esametri (!) venne principiata da Gyula Bálint nel 1868. La versione in giambi dell'Inferno fatta da János Angyal, incominciata nel 1870 è pubblicata nel 1878, poco poetica, preparò il terreno alla traduzione di Károly Szász.

La traduzione completa del Szász (iniziata nel 1872) è fedele ed esatta.² Invece lo stile è pedantesco, anzi qua e là goffo. La critica ritiene l'Inferno come il meglio riuscito fra le sue traduzioni. Babits si serve di parecchi versi del Szász ne giudica però il verseggiamento, le rime, la sintassi e gli arcaismi.³

Árpád Zsigány interpretò in giambi liberi l'Inferno; il suo linguaggio «è scorrevole ma poco saporito» (Babits), eppure la fedeltà e la plasticità del suo stile rendono la sua impresa tappa importante della Divina Commedia in ungherese.⁴

Babits non conosceva tanto bene l'italiano quanto l'inglese, il francese o il tedesco. Un abbozzo di lettera scritta in italiano⁵ ci rivela, che si era messo a studiare l'italiano per amor della Divina Commedia, ma ancora nel 1940 in occasione del suo viaggio in Italia per ritirare il premio di San Remo incontrava delle difficoltà nella conversazione. È da una lettera scritta a Gyula Juhász da Szekszárd il 26 agosto 1908 che prendiamo conoscenza per la prima volta della sua traduzione dantesca in preparazione. Ritornando dall'Italia, ci descrive così il suo stato d'animo: «Tanto è amara, che poco più è morte.» Ma: «per correr miglior acque alza le vele» — come vedi soffro di italomania e non faccio che citare Dante.⁶ Non è soltanto che lo citi — ma lo interpreta: «Leggo, traduco, studio con gran entusiasmo Dante, l'indubbiamente più grande poeta del mondo» — e spiega anche alcuni principi della nuova traduzione di Dante.

Nella sua prefazione alla traduzione del Purgatorio ci parlerà del valore collettivo della sua opera: «Per quanto sembri un paradosso: una traduzione è il libro più assoluto ungherese, — lo scrittore rinnegato dalla propria nazione non può presentarsi al mercato estero. Ogni traduzione — frutto di gran sacrificio ed immenso lavoro — è tanto più confessione dello scrittore verso la propria nazione, quanto sia nello stesso tempo anche confessione verso la cultura internazionale: una professione di fede all'umanità.»⁷ Babits si servì anche delle traduzioni dei suoi predecessori, specialmente di quella del Szász. Ce ne avverte anche la prefazione dell'Inferno, e questo suo procedimento testimonia di aver sottomesso la propria creazione al successo impersonale dell'impresa. La traduzione del Babits rimarrà probabilmente per molto tempo

¹ *Kaposi József*: Dante Magyarországon, 1911, 37—40.

² *Dante Alighieri*: A Pokol. Fordította, bevezette és jegyzetekkel kísérte Szász Károly, Budapest, 1885.

³ *Dante műhelyében*, Nyugat, 1912. ápr. 16, 668.

⁴ *Dante Alighieri*: A Pokol. Fordította, magyarázta és a szerző életrajzával megtoldotta Zsigány Árpád. Budapest

1908.

⁵ *Rába György*: Babits és Borgese levélváltása, Filológiai Közöny, 1959, 3—4, 446.

⁶ *Babits—Juhász—Kosztolányi levelezése*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959, 173.

⁷ *Dante*: A Purgatórium. Fordította Babits Mihály. Budapest, Révai, 1920, 3.

durevole. L'esattezza della forma è più precisa di quella del Szász, perchè le sue terzine sono più sonore, lo stile ne è più scorrevole, i concetti più chiari, — non soltanto perchè Babits è maggior poeta, ma anche perchè artista più consapevole.

Già il Péterfy condannò la traduzione del Szász: «...consiglia la traduzione, se ce ne accontentiamo; se questa traduzione non ci suscita sempre il desiderio di sfogliare l'opera originale, domandandoci come lo dice Goethe, Byron o Shakespeare? — scrive, e l'analisi della traduzione gli suscita tanta riservatezza da dubitare perfino nella possibilità del Dante rimato ungherese.⁸ Come se la traduzione di Babits fosse risposta a questo dubbio.

Già il De Sanctis parla del fatto che la Divina Commedia ha un doppio aspetto: «...la stessa allegoria si può interpretare in un senso puramente etico per rispetto all'individuo, e in un senso politico per rispetto alla società.⁹ Croce pure menziona l'antropomorfismo dell'opera e continua a sviluppare questo pensiero quando parla dell'Inferno «mutando bensì l'aspirazione nel suo contrario, nel terrore ed orrore» del Purgatorio come «un misto di timore e di speranza, di ambascia e di gioia» e del Paradiso come «un alato canto lirico».¹⁰

Negli studi sulla Divina Commedia di Babits si svolge la concezione lirica, che sta più vicina alla sua indole ed alla sua concezione del mondo — e non quella epica, sociale ed antropomorfica. Fa differenza tra lo stile dei tre cantici in generale, anzi anche tra il realismo dell'Inferno e del Purgatorio: contrappone lo stile plastico dell'Inferno a quello pittoresco del Purgatorio, ritiene poi il Paradiso quasi un'opera musicale. Considera l'unità delle tre parti nella forma lirica interna, nella forza del pensiero e nella rassomiglianza della vita.¹¹

Nella sua traduzione¹² Babits intende di far valere le differenze dello stile: interpreta fedelmente le metafore quasi naturalistiche dell'Inferno, ne segue la popolarità a tal punto che queste parti della sua versione meritano, più che l'originale, l'osservazione di Péterfy sullo stile perfino triviale di Dante (p. e. VII, 47—48.). Benché sia pudico, il poeta non trascurava neppure le locuzioni rozze, soltanto cerca di attenuarle (XXX, 9.).

La forza dello stile espressivo di Babits è dovuta alle sentenze concentrate e spesso avviene che risolva dei passaggi pressoché intraducibili con una certa densità. P. e. *per core e per senno* lo traduce: «bátor eselével» (XVIII, 87.). Il suo stile è qua e là epigrammatico. Eccelle anche nelle descrizioni e nelle scene visuali.

Riesce a tradurre perfino elementi speciali, come il verso dodecasillabico, ci fa risuonar la melodia originale, anzi qualche volta l'armonia imitativa:

Mit ér a végzettel kocódni dőrn:	Che giova nelle fata dar di cozzo? IX, 97.
egy hegy van ott: hajdan gyönyörű séta	Una montagna v'è che già fu lieta... XIV, 97.
...csengő csegett, kiért riadt:	Quando con trombe, e quando con campane,
dobok dobogtak...	con tamburi e con cenni di castella, XXII, 7—8.

Specialmente le parti liriche del testo del Babits hanno dello slancio là dove segue l'elevatezza dell'anima dantesca e dove lo stesso poeta italiano dimenticandosi del suo racconto e dei suoi personaggi è trascinato dai propri sentimenti — la perfezione del verso ungherese non dista per niente dall'originale.

Alcuni critici contemporanei hanno messo in rilievo le aggiunte e modificazioni del Babits. Valéria Dienes in conoscenza delle difficoltà della traduzione, spiegò la libertà spontanea del traduttore coll'accordarsi della fedeltà del contenuto e della forma.¹³ L'impazienza di Antonio Radó è dovuta soprattutto alla sua rivalità.¹⁴ Recentemente Géza Képes attaccò lo stile «complicato, decadente» della traduzione.¹⁵ Tibor Kardos nella nuova edizione della traduzione di Babits richiama l'attenzione sull'interpretazione libera del canto V dell'Inferno. Come dice, l'episodio di Paolo e Francesca rappresenta la teoria del dolce stil nuovo, mentre Babits ce aggiunge le espressioni «könnyű méreg», «szörnyű métely» le quali sarebbero più adatte ad un testo di Baudelaire.¹⁶

Dal punto di vista della storia letteraria la versione del Babits rivela l'influenza del simbolismo e dell'arte del Novecento. Il «mal du siècle», lo spleen, l'insalubre, gli elementi stilistici patetici e pittoreschi: tutto quello che significa il simbolismo, lo troviamo nella traduzione. Babits interpreta il testo dantesco ingenuo, e la ingenuità deriva dalla lingua volgare, in uno

⁸ Péterfy Jenő összegyűjtött munkái, Budapest, Franklin, 1902, II, 334.

⁹ Francesco de Sanctis: Storia della letteratura italiana, Bari, Laterza, 1925, I 144.

¹⁰ Benedetto Croce: La letteratura italiana, Bari, Laterza, 1956, I, 50.

¹¹ Az európai irodalom története. Nyugat, s. d. 186.

¹² Dante: A Pokol. Fordította Babits Mihály. Budapest, Révai, 1913.

¹³ XX. század. 27. 358—363.

¹⁴ Dante komédiája, EPhK, 1913, 112—115.

¹⁵ Irodalmi babonák. Magyarok, 1949. 2. 88—92.

¹⁶ Dante: Isteni Színjáték, Fordította Babits Mihály. A bevezető tanulmányt írta, a fordítást az eredeti szöveggel egybevetette és Babits Mihály jegyzeteit kiegészítette Kardos Tibor. Budapest. Európa, 1957, 29.

stile di sfumature più ricche e decadenti. La sintassi strana, i verbi e aggettivi suggestivi e i cambiamenti richiamano l'attenzione agli elementi soggettivi invece che alle descrizioni caratteristiche. La versione ungherese esprime non soltanto l'oggetto di una descrizione, ma anche i sentimenti che la suggeriscono.

Già il Képes confronta gli elementi decadenti e baudelaireiani del Dante di Babits con la semplicità e plasticità originali, e accentua il numero soverchio degli aggettivi, avverbi e circoscrizioni nell'ungherese. Benché Képes non abbia sempre ragione, Babits aggiunge alla compattezza di Dante delle sfumature simbolistiche: rende più suggestivo il testo con impressioni vaghe. Dante ci caratterizza quasi etnograficamente i malinconici del canto VII: «Tristi fummo... Portando dentro accidioso fummo:» (121—123.). Al contrario, i personaggi di Babits ci sembrano immersi in uno spleen baudelaireiano; Babits ci aggiunge anche il suo turbamento giovanile nella sua traduzione. P. e.

Nem volt itt éj, se nap, csak örök alkony. XXXI. 10.

Altrove risuona un timbro nostalgico invece della rustica bellezza originaria. Ma la traduzione non manca nemmeno del «mal du siècle». Una semplice affermazione dantesca può diventare patetica da Babits, la tetra descrizione «la mesta selva» (XIII. 106.) — espressione di dolore: «... e vadont, hol nincs vigasság».

Gli stati d'animo — anche questo un tratto decadente — sono più profondi, più straordinari da Babits che nell'originale. Là dove Dante non fa che accennare uno stato d'animo, Babits ci dà una reazione sentimentale (III, 14—15). Non soltanto i concetti sentimentali, ma anche lo stile è patetico. Traduce un'affermazione con circoscrizione: *mentre io vivo*: «Amig rám nem borul a síri szender» (XV, 87), talvolta il senso latente viene rinforzato con antitesi e alliterazioni:

félék, hogy balga lennék, balga bátor: Temo che la venuta non sia folle: II, 35.

Nella traduzione troviamo sentimenti esagerati ed una estetica più vibrante, più nervosa in confronto al puritanismo di Dante. Accade che con lo spostamento minimo del senso il sentimento fisico dell'italiano, in ungherese si riduce in metafisico:

Mondjátok, bús szorongók, hadd tudhassam: Ditemi, voi che vi stringete i petti: XXXII, 43.

Un altro mezzo per esprimere gli stati d'animo è di cambiare il pittoresco in grottesco (XIII, 15). Rinforza l'effetto, e approfondisce con parole rare il colore locale. Nella traduzione il tronco d'albero non è soltanto che sospiri, ma piange scoppiettando (XIII, 91—92).

Gran parte delle aggiunte è costituita da rime, ed anche i cambiamenti rinforzano i significati originali. Talvolta rimpiazza le ripetizioni con alliterazioni: *S'en széles szélén bölcsésmel megállók*: Quivi fermammo i passi a randa a randa (XIV, 12).

Altrove non fa che servirsi delle parole più soggettive, e l'espressione ne diventa antropomorfa. L'Inferno di Dante «ne... ricevē» (III, 41) gli indifferenti, l'ungherese invece «szégyelne» (se ne vergognò).

Lo stile puritano di Dante si scioglie, si colora e soprattutto si gonfia di sentimenti personali da Babits. Il movimento simbolistico-decadente non influenza solamente la sua pratica di traduttore, ma anche le sue teorie letterarie. Non è raro nella letteratura ungherese degli anni intorno al 1900 che la decadenza, essendo considerata quale sentimento elevato, sia confrontata con la vitalità della società *gentry* (piccola nobiltà). Non significa nemmeno per Babits quello che significherebbe al giorno d'oggi: la devalvazione dei sentimenti salubri. Nella sua lettera scritta a Kosztolányi il 15 settembre 1904 identifica la poesia con la decadenza. Per i poeti della rivista «Nyugat» il simbolismo e la decadenza non sono soltanto concetti letterari, ma la manifestazione di un sentimento più raffinato in confronto alla provincialità del capitalismo feudale.

La nuova letteratura ungherese dimostra anche un altro stile caratteristico. Le chimere, i desideri inquietanti rivoltandosi contro le condizioni della vita non servivano che a decorare l'ambiente. Negli appartamenti degli anni intorno al 1900 le belle arti sono dominate dall'arte decorativa: lo stile «novecento» sembra la miniatura del romanticismo.

«Era naturale lo spostamento del contenuto verso la forma, dalla figura intera ai particolari minimi, dalla decorazione all'ornamentica stessa. L'arte «fin du siècle» fece l'ultimo passo: liberò le possibilità decorative e il gran numero delle varietà. Non aveva nulla da fare con le avventure del romanticismo, rimase a casa e rese eccentrico il suo ambiente, irreali i giorni. «Fu una rivolta, ma non una rivoluzione» — dice dello stile novecentesco Gábor Halász.¹⁷ Questa chimera letteraria fu anche il filo rosso della poesia giovanile del Babits. I suoi poet.

¹⁷ Vázlat a százeczióról. Nyugat, 1939, II, 217.

preferiti erano Swinburne e Wilde. La sua traduzione dell'Inferno viene stilizzata e ornata di reazioni sentimentali appunto per questo.

Il Babits ricevette l'impulso dal Péterfy per formare quello stile di «fine secolo», come pure quello di tradurre Dante con schiettezza popolare. Il Péterfy analizzando la ricchezza contraddittoria del linguaggio di Dante trova che lo stravagante ne è l'elemento essenziale: «È gran maestro della parola nel senso che talvolta un'espressione comune, per mezzo della congiunzione, piglia un tal valore da far credere di averla sentita per la prima volta. Il lettore ungherese può ricordare certi passi nella poesia dell'Arany — dove una semplice parola sotto l'effetto di un pensiero ottiene una forza tragica.» (II, 276.) Ecco quello che giustifica lo stile decorativo, stilizzato di una versione dantesca ungherese.

Babits stesso lo dice, che vuol rendere lo «stil nuovo» con uno stile nuovo. Altro è la novità di una lingua nascente, ed altro il rinnovamento di una lingua già formata, che degenera spesso in romanticismo, però lo stile novecentesco ne rappresenta una specie. Il Babits stesso accresce l'effetto che opprime il pensiero con elementi del culto di bellezza del nuovo stile. Concentra l'atmosfera della descrizione e sostituisce l'azione con locuzioni e verbi rari. Invece di raffigurare, spesso personifica. Non si contenta di dire che a Dante gli ronza la testa, ha le vertigini dalla paura, ma addirittura gli si rizzano i capelli: a réműletől hajam égve lázadt : Ed io, ch'avea d'orror la testa cinta (III, 31).

Antropomorfizza il concetto astratto, e rende adorne anche espressioni semplici. Ottiene effetti strani, insoliti con armonia imitativa — «a sajka . . . vízbe klappan» (XVII, 100), altrove con allitterazioni: «amit ajkam ajza» (XXV, 96).

Come di un mezzo di tradurre si serve anche del calco. L'essenziale del calco consiste nel fatto, che il traduttore fa uso di russismi, di gallicismi traducendoli alla lettera e con ciò crea nuovi effetti di lingua. Al II congresso francese di letteratura comparata Robert Guiette (Gand) fa derivare lo stile ermetico del Mallarmé dai calchi delle sue traduzioni inglesi.¹⁸ La caratteristica dello stile novecentesco consiste nell'ornare il testo di aggettivi, di avverbi, di circoscrizioni, fatto che viene constatato tanto dalla Dienes che dal Képes. Non soltanto il rimare può significare inserzione nella traduzione, ma il Babits sembra anche commentare il testo originale. Talvolta lo trasporta la fantasia, e la visione prende in ungherese uno slancio addirittura barocco.

Ó, te ki bóröd így vakarva bontod . . . XXIX, 85.

La sintassi della traduzione è una variazione singolare dello stile nuovo: lunghe proposizioni ondegianti, raggruppate insolitamente risentono tipicamente dell'arte decorativa. L'inversione non motivata (XVIII, 88), struttura inversa alla latina (XVIII, 52), gli elementi dello stile nuovo sono l'eco della semplicità ingenua della lingua che nasce con Dante.

Il Babits all'inizio della sua opera sotto il titolo «Ammonimento al lettore» dice. «Non ho mitigato la compattezza e l'eccentricità della lingua dantesca.» Ma la parola «eccentricità» viene adoperata proprio dal Péterfy, quando stende le esigenze del Dante ungherese: «In ogni caso dobbiamo sostituire con artifici la forza ingenua dell'originale, l'insolito modo di esprimersi in confronto ad oggi, e ne possiamo riassumere l'effetto estetico affermando che il Dante tradotto ci apparirà non sublime, non profondo, ma soprattutto strano, potrei dire quasi eccentrico» (II, 334). Ecco la base del procedimento di Babits traduttore.

Nella tecnica del verso, specialmente nel rimare della traduzione dell'Inferno trapela il gusto d'eccentricità. Da János Arany in qua la legge del rimare ungherese è, che il poeta non accoppia parti di proposizioni e suffissi uguali. Le terzine richiedono maestria nel rimare ed il Babits per amor di Dante ne tenta le nuove possibilità. Le nuove rime esprimono pressoché simbolicamente il contenuto di quelle righe che le appartengono. P. e. la concordanza degli avvenimenti vien fatta percepire dalle rime dei suffissi. Il Babits si serve anche di metrica moderna: mescola i giambi con accenti più sciolti, e il ritmo, reso melanconico, non si trasforma che alla fine a metrica reale.

La traduzione del Purgatorio è stata pubblicata nel 1920, quella del Paradiso nel 1923. Negli anni di mezzo non è soltanto l'opera del poeta che si è arricchita, ma anche le sue circostanze sono cambiate. Dal confine capìto nella capitale in qualità di professore, e dalle sue lettere emergono e si incorporano conoscenti, ammiratori. Anche lui prende parte al movimento letterario del «Nyugat». L'isola solitaria si popola, ma la quiete ne viene disturbata dalla guerra, il suo pacifismo perseguitato dal potere imperialista, il suo congegno nel 1919 criticato dal regime restaurato. L'artistico delle sue poesie premature cambia in estetica più realista. Nelle poesie di quell'epoca si rispecchiano le sofferenze dell'umanità. Le traduzioni di drammi, in primo luogo quella della «The Tempest», richiedono al Babits uno stile che confaccia col carattere e

¹⁸ Actes du second congrès national de la littérature comparée. Robert Guiette: Poètes symbolistes et langue poétique. Didier, 1958, 89—90.

con la situazione drammatica. Le sue traduzioni di drammi influenzano anche le sue traduzioni del Purgatorio e del Paradiso. In ambedue diminuiscono le esagerazioni simbolistiche e quelle dello stile nuovo, cioè lo stile nuovo del Paradiso non risulta più importante, il suo simbolismo in contrasto con quello del Purgatorio è più frequente, ma qui la sonorità ha pretese realistiche. Ma appare anche un nuovo fenomeno nello stile delle sue versioni dantesche: l'aspetto figurativo. Babits cerca di avvicinare le espressioni piuttosto astratte di Dante nel linguaggio formulato alla parlata ungherese. Poiché lo stile del Paradiso è il più astratto, e lì che troviamo le locuzioni relativamente più concrete di aspetto figurativo.

Il Purgatorio del Babits è ricco soprattutto d'invenzione, di slancio lirico, di finezze stilistiche. Nei versi XXVIII, 7—21 eccelle principalmente di mezzi pittoreschi e musicali, ma ridà anche le profondità psicologiche di Dante. Dei tre cantici gli stava più di tutto a cuore il Purgatorio, avendo le immagini più vivaci delle espressioni astratte che nel Paradiso, e più raffinate di quelle dell'Inferno. A quell'epoca il Babits è già maestro della traduzione. Si volge ad altri due gran poeti ungheresi, al suo coetaneo, Árpád Tóth, ed al suo discepolo, Lőrinc Szabó, di voler tradurre i versi VIII, 1—6 del Purgatorio. Il modo col quale analizza i problemi della traduzione in un suo saggio ci dà un concetto chiaro della sua coscienza artistica. Se confrontiamo la sua versione con quella di Árpád Tóth ci dà nell'occhio il colorito di Tóth ancora più acuto di quello del Babits; confrontandolo col Tóth è il realismo psicologico che caratterizza il Babits. Nel suo Purgatorio troviamo appena qualche traccia di aggiunta poetica suggestiva, d'impressioni pallide (XII, 84; XXIX, 54; XXXIII, 4). Succede una sola volta che degeneri l'amarezza di Dante ad un pessimismo decadente (XVI, 1—3.). Nel Paradiso poi incontriamo di nuovo elementi stilistici simbolici, specialmente delle sinaesthesi, ma questa è già la percezione delle scene scioltesi in musica. La fusione dei concetti tanto visuali che auditivi e tattili nel Paradiso è di pieno diritto, laddove cessano le percezioni naturali; vediamo che oramai la sua visione non è più antropomorfa, come nell'Inferno.

Lo stilizzare dello stile nuovo nel Paradiso si fa più rado, mentrèché il Purgatorio abbonda oltremodo di esotismi di stile. In un solo canto possiamo osservare, quale atmosfera straordinaria sappia creare con composizione di parole (V, 48; 54; 66). Così pure nel Purgatorio sentiamo un ambiente di stranezza con le possibilità inaspettate della sintassi (IV, 52; VII, 112; XII, 32), invece nel Paradiso sono oramai rare le costruzioni che suggeriscano inquietudine (XV, 16—18.).

Dunque il traduttore dell'Inferno non rinuncia nemmeno nella versione del Purgatorio e del Paradiso alle sue aspirazioni di stile nuovo, poiché esperimenta la funzione di una nuova lingua poetica; abbiamo invece veduto come frenasse le esagerazioni decadenti, cioè nel Paradiso, e adoperasse quasi elementi dello stile realista. Ma il Purgatorio ungherese vanta oramai una nuova pretesa di stile, cioè l'aspetto figurativo.

Troviamo anche nella traduzione dell'Inferno qua e là locuzioni — più concrete dell'originale o qualche metafora inclusa — la traduzione del Purgatorio invece è penetrata da immagini concrete. Eppure qualche invenzione non può esser motivata dal modo più realistico della parlata ungherese. Quando illustra il pensiero, concretizza la astrazione, dramatizza la descrizione, fa già una parafrasi. Anche nel Paradiso troviamo qua e là scene immaginarie:

ha hű vincellér nem kapál porában: ... se il vignaio è reo; XII, 87.

Il Babits realizzò in gran parte la triplice visione plastica, pittoresca e musicale della Divina Commedia. Nel suo Paradiso difatti tutto è musica, del resto è difficile determinare quand'è plastica o pittoresca una metafora poetica. La sua traduzione dell'Inferno è opera caratteristica del principio della sua carriera di traduttore. Nella prefazione della sua raccolta di traduzioni «Penne di pavone» (Pávatollak) caratterizza i suoi principi di traduttore: «... queste poesie me le sono fatte per me stesso. Ci ho studiato. Ho provato, come suonava questo suono, com'altro in ungherese, come sarebbe una poesia tale in ungherese? L'essenziale era la versione ungherese, non la poesia inglese o francese. La mia poesia era l'essenziale, non quella del poeta straniero. Ho modificato spesso il testo perché in ungherese qualche cosa mi piaceva in qualche altro modo.»¹⁹ Le traduzioni giovanili di Babits, in primo luogo quella dell'Inferno, giustificano come il movimento letterario tipico di una epoca influenzi anche la traduzione, genere soprattutto interpretativo.

¹⁹ Pávatollak, Előszó. Táltos, 1920, 5.

L'ENFANCE DE VILLON

Les chercheurs s'accordent généralement à considérer la «Povreté» de Villon comme l'expérience fondamentale qui a conditionné ses actes, coloré ses sentiments, déterminé ses pensées et ses aspirations. D'ailleurs le poète lui-même en affirme la présence constante à tous les moments de sa vie:

«Povre je suis de ma jeunesse,
De povre et de petit extrace
.....
Povreté tous nous suit et trace”¹

Mais cette pauvreté *individuelle*, exprimée par son art, laisse transparaître également, la misère générale ainsi que l'être et l'âme plébéiens de sa classe. Aussi introduit-il dans la littérature française cette masse populaire qui vit sous la hiérarchie féodale, la «nouvelle qualité» avec ses problèmes pratiques et théoriques. C'est pourquoi d'une part il rassemble dans son oeuvre l'essentiel du moyen âge français et d'autre part il le supprime «tout d'un tenant» par sa critique.

Grâce à cette double activité, la situation littéraire de Villon porte les mêmes caractéristiques que celle de Dante;² en France, Villon est à la fois le dernier poète du moyen âge et le première poète de la Renaissance.

Issu d'une famille pauvre, il naquit vers 1430 dans la «Ville» bourgeoise de ce Paris qui au XVe siècle était encore divisé en trois parties nettement distinctes: la Ville, la Cité et l'Université³ et dont les habitants différaient tant par l'activité que par la mentalité. Bien qu'essentiellement bourgeoise, la Ville comprenait un quartier nommé Saint-Pol dont les palais seigneuriaux abritaient dès la fin du XIVe siècle une poésie énervée raffinant à l'extrême sur le symbolisme gothique. Cette poésie «ars nova» du culte des *formes* ne reflète plus que l'existence vide de la classe féodale. Car l'art poétique d'un Deschamps ou d'une Christine de Pisan qui se conçoit dans l'atmosphère amollie de Saint-Pol,⁴ atteste seulement la contradiction où vivait la noblesse féodale: elle devait s'adapter au rythme de l'économie monétaire qui individualise tout, tandis que son idéal demeurait fondé sur le «réalisme philosophique» des temps épiques, XIe et XIIe siècles. C'était toujours le preux chevalier qui ressemble à Roland, *l'homme total du féodalisme* dont l'existence individuelle n'est possible qu'à l'intérieur du système féodal et correspond ainsi aux exigences de l'épopée qui vise la «totalité des objets», c'est-à-dire une interdépendance vivante entre le héros et le monde environnant.⁵

Mais les buts historiques de la France d'alors contredisent déjà cet idéal⁶ et ils le font précisément au nom de l'individu qui cherche à se dégager des liens féodaux pour atteindre «la totalité du sujet». Il est vrai qu'au début du XIIIe siècle, l'allégorie revêt les idées générales d'un caractère individuel, mais puisque cette subjectivité n'est qu'une forme vide qui recouvre l'abstraction,⁷ l'allégorie ne met au jour que la conception du monde d'une féodalité ébranlée.

Contre cette conception entre en lutte la littérature de la bourgeoisie ascendante aspirant à la *totalité de l'homme non féodal*. Il s'ensuit donc qu'elle doit se chercher un genre nouveau qui, au début, ne peut être qu'épico-lyrique, afin de contenir à la fois «la totalité du sujet» exprimée par le lyrisme en lutte contre le monde épique et ce monde lui-même, cadre de la lutte. Aussi la nouvelle littérature est-elle essentiellement d'inspiration nominaliste.⁸

Ce n'est donc pas l'effet du hasard si le dernier poète de la féodalité, le duc Charles d'Orléans, né à Saint-Pol, ne fait que résumer dans ses allégories l'être et la conscience énervés de la noblesse, tandis que le «povre» Villon, né à l'ombre de ce même quartier, se manifeste

¹ Cf: Villon: Grand Testament; XXXV. v. 277.

² Sur Dante voir: Karl Marx—Friedrich Engels: Sur la littérature et l'art. Paris, 1954, Editions sociales. p. 213.

³ Sur le Paris du XVe siècle cf: A. Hugo: La France pittoresque. Paris, 1835, Delloy, p. 98.

⁴ Cf: Robert Bossuat: Le Moyen Age. Paris, 1931, pp. 269—378. — Italo Siciliano: François Villon et les thèmes poétiques du moyen âge. Paris, 1934, pp. 12—13, 281—305, 314—336. — Edouard Perroy: Le Moyen Age. Paris, 1957, pp. 450—492. — Georges Duhy: Le Moyen Age: (Histoire de la civilisation française. t. I.) Paris, 1958, pp. 217—222.

⁵ Cf: Friedrich Engels: La décadence de la féodalité et l'essor de la bourgeoisie. La Pensée, Paris, 1948, N° 16. pp. 3—10.

⁶ Cf: János György: Histoire de la littérature française au moyen âge. Budapest, 1959, pp. 22, 140—141. — M. Zaboror: A keresztesháborúk. (Les croisades) Budapest, 1958, pp. 5—50.

⁷ Cf: Hegel: Estztétikai előadások. (Cours d'esthétique) Budapest, 1952, I. pp. 405—408.

⁸ Sur les problèmes théoriques du genre épico-lyrique voir Ferenc Tókei: A kínai elégia születése. (La naissance de l'élégie chinoise.) Budapest, 1959, pp. 220—222.

comme la première grande figure de la poésie personnelle fondée sur des théories nominalistes.

Les ancêtres de Villon vivaient au Midi de la France dans le hameau des Loges appartenant au seigneur de Montcorbier; mais le triple fléau (cf: l'invocation liturgique du temps: a fame, bello et peste libera nos Domine!) dû à la guerre de Cent ans les en avait expulsés vers la fin du XIIe siècle ou le début du XVe. Ils s'installèrent à Paris où ils s'appelaient Des Loges, nom dont Villon lui-même se servait, témoin sa lettre de rémission de l'an 1456. Quant à celui de Montcorbier, il lui fut donné par Guillaume de Villon, son père adoptif, lors de son entrée à la Faculté des Arts, pour qu'il ait, lui aussi, un nom bien sonnant parmi tant de nobles condisciples. Cependant le poète sera nommé aussi Villon dès son installation au cloître Saint-Benoît. Les «conjectures» sur la filiation de Villon doivent donc être réfutées. D'ailleurs, elles sont contredites par les coutumes mêmes de l'époque selon lesquelles les fils naturels étaient protégés par leur père; or tel n'est point le cas du père de Villon.⁹

Ce père qui «n'ot oncq grant richesse» devait mourir de bonne heure; Villon n'eut jamais un grand attachement pour lui. Par contre dans ses oeuvres sa mère est présentée avec affection et comme le type de la femme pauvre d'alors dont l'âme est remplie de cette pitié affective, ce mysticisme intuitif opposé depuis l'épanouissement de l'école franciscaine aux «vérités» logiques du thomisme.¹⁰ (Appuyés sur la philosophie de Duns Scot et Guillaume d'Ockham ainsi que sur les Méditations du pseudo-Bonaventure, les «Procès de Paradis» du XIVe siècle ont déjà ébranlé la scolastique dans le domaine littéraire aussi.)¹¹

À la base de cette opposition se trouve le conflit, issu de la lutte des classes, qui oppose le féodalisme et son expression théorique sur la réalité des universaux, à la bourgeoisie dont la philosophie prône la réalité des choses individuelles.

Depuis la guerre des Albigeois, la dévotion populaire avait pour patronne la Vierge qui, vu ses douleurs terrestres subies pour son fils céleste, jouait un rôle de premier plan dans l'humanisation du monde céleste. Elle était devenue la Mediatrix grâce à qui les pauvres gens pouvaient se réfugier par l'extase mystique dans les sphères de l'au-delà où en s'unissant à Dieu, ils pouvaient parvenir au bonheur, autrement dit à leur totalité humaine.

Voilà l'unique voie du salut pour cette classe sociale dont les sentiments, pensées et expériences nourrissaient l'âme enfantine de Villon. Dans ce XVe siècle bouleversé les exigences plébéiennes ne pouvaient prendre forme que dans la mystique intuitive qui par sa nature est une idéologie de compromis. Elle sert de base théorique non seulement à l'opposition plébéienne mais encore à celle des patriciens qui tendaient à renforcer la monarchie nationale contre l'Église féodale. Ainsi la mystique des premiers devait-elle fortifier celle des seconds qui trouvaient leur expression dans la pensée de Jean Gerson.

En fait, Gerson était partisan du renforcement monarchique et il avait pensé y contribuer par une réforme pédagogiques selon laquelle les prêtres devaient élever des enfants pauvres qui deviendraient les cadres de ce renouveau. Ses idées avaient pris corps surtout parmi les juristes, ennemis les plus farouches de l'Église féodale. L'un d'entre eux, un chapelain nommé Guillaume de Villon, parent de la famille Des Loges était l'un des propagateurs des idées gersoniennes. C'est lui qui adopte le petit François Des Loges...

Elida Maria Szarota

ANTIKES UND MODERNES IN KLEISTS AMPHITRYON

Im Gegensatz zu Lukács, der Kleist »den ersten Initiator der dionysischen Barbarisierung der Antike, der Vernichtung des aus der Antike geschöpften Humanismus« nennt, stellt sich der Aufsatz die Aufgabe, zu beweisen, daß man im Amphitryon über keinen Barbarisierungsprozeß sprechen kann.

Kleist's Werke enthalten Züge der antiken Tragödien, wo Klarheit gesucht wird, und die Helden wissen wollen, aber zugleich haben sie auch Gemeinsames mit den modernen Dramen,

⁹ Cf: Villon: Grand Testament: XXXV. — Pierre Champion: François Villon, sa vie, son temps. Paris, 1913, I. pp. 184—185 et II. p. 327.

¹⁰ Sur le mouvement franciscain voir: Géza Sallay: Eretnekmozgalmak és az olasz »municipális polgárság« vallásos krízise a Trecento végéig. (Les mouvements hérétiques et la crise religieuse de la bourgeoisie communale italienne jusqu'à la fin du XIVe siècle.) Budapest, 1957.

¹¹ Sur les Procès de Paradis voir Émile Mâle: L'art religieux de la fin du Moyen Âge en France. Paris, 1949, — Tibor Kardos: Régi magyar drámai emlékek (Bevezető). (Anciens monuments dramatiques hongrois — Introduction.) Budapest, 1960.

in denen die Wahrheit verhüllt werden soll, und die Helden die Wirklichkeit nicht erkennen wollen. Doch seine Werke gehen immer auf die Erkenntnis der Wahrheit aus. Auch im Amphitryon ist das zu sehen, wo die drei Hauptgestalten vom Wissensdrang getrieben werden.

Kleists Amphitryon greift auf die griechischen Vorbilder, auf Sophokles, Euripides, sowie auf Plautus zurück, hat aber mit Molières Amphitryon kaum etwas Gemeinsames. Er führt den Stoff, der durch Plautus und besonders durch Molière zum Lustspiel geworden ist, wieder zu seinem ursprünglichen tragischen Gehalt zurück. Den Einfluß von Shakespeare auf Kleist bezweifelt die Verfasserin.

Die Fragestellung im Amphitryon enthält Antikes und Modernes zugleich. Alkmene erfährt Schritt für Schritt die Wahrheit, ganz im Sinne der antiken Tragödien. Nur allmählich löst sich das Rätsel, daß das J am Diadem Jupiter bedeutet, und auch ihrer eigenen Größe wird Alkmene sich nur langsam bewußt. Im antiken Sinne kann Alkmene am Schluß doch erleichtert aufatmen, denn sie hat das Vertrauen ihres Mannes wiedergewonnen und auch das Leben ist ihr geschenkt. Die moderne Fragestellung, die Kleist der antiken beifügt, verlegt den Konflikt in Alkmenes Seele, der ursprünglich objektive Prozeß wird dadurch subjektiviert. Kleists Alkmene stellt sich die Frage: wie habe ich mich täuschen lassen? Wie war das möglich? Das Gefühl und die äußeren Zeichen widersprechen einander. Aber nicht nur auf das Ich beziehen sich diese Fragen. Alkmene kämpft um die Du-Gewißheit, denn davon hängt ihr ganzes zukünftiges Glück ab, und dieser Kampf führt ins tiefe Tragische. Trotz der Bezeichnung: »Lustspiel« ist Kleists Werk tragischer gefaßt als die griechischen Vorbilder. Gemeinsam ist aber die Auffassung des blinden Geschicks bei der Gestaltung des Tragischen.

Einen wesentlichen Gegensatz zu Molière bedeutet Kleists Amphitryon in der Hinsicht, daß er die Gesellschaft ablehnt, und die Tragödie nur auf das Private bezieht. Das Volk ist bei ihm eine unzuverlässige Menge. Kleists Abstammung und die Zeitverhältnisse haben diese Auffassung des tragischen Stoffes bestimmt. Die französische Revolution und die darauffolgenden Napoleonischen Kriege, die Sinnlosigkeit des Kampfes und des Todes führt bei Kleist eine Krise herbei. Begriffe, wie Vaterland, Ehre, Treue usw. verlieren ihren Sinn. Die allgemeine Volkserhebung gegen Napoleon hat in Deutschland noch nicht begonnen.

Aber auch Kleists eigene gesellschaftliche Stellung vertieft die tragische Auffassung des Stoffes. Die feudale Klasse, der der Schriftsteller angehört, war in ihrem Untergang begriffen. Kleist verlor den Boden unter den Füßen. Zum Bürgertum hat er den Weg noch nicht finden können. So bleibt allein die starke Sehnsucht nach dem Du, die Du-Gewißheit, die für die ganze Auffassung des Sujets so wichtig ist.

Kleist flieht in die Mythologie, um ein Werk schaffen zu können, das scheinbar zeitlos ist; was ihm aber selbstverständlich nicht gelingen konnte. Seine Gestalten sind, wenn auch ungewollt, der eigenen Zeit entnommen. Er sah die feudale Welt verfallen, ihre Weltanschauung war ihm schon fremd geworden, aber auch die romantische Flucht in das private Idyll kann ihn nicht befriedigen, deshalb wird es trotz des lebensentfernten antiken Stoffes unbarmherzig desillusioniert.

Die Spannung zwischen den zwei Gesellschaftsordnungen der Zeit des Schriftstellers wird auch durch die Charaktere des Werkes zum Ausdruck gebracht. Am klarsten tritt diese Doppelheit in Jupiters Gestalt zutage. Er ist Gott und Mensch, Herrscher des Alls und doch zieht ihn die Sehnsucht nach der Erde. Kleists Jupiter weicht dadurch von den antiken Jupiter-Gestaltungen im wesentlichen ab. Jupiter bedeutet für Kleist den großen schöpferischen Menschen, der zum Alleinsein verdammt ist und doch Sehnsucht nach dem Du hat. Diese jupiterische Einsamkeit ist der Ausdruck des Sich-Ausgestoßenfühlens aus der Gemeinschaft. Aus dieser Sehnsucht erwächst die Kraft dieser großen Menschen, die sie zu Doppelcharakteren macht. Die süßesten Worte der Liebe eines Jupiter an Alkmene und das harte männliche, manchmal sogar brutale Benehmen des griechischen Hauptgottes sind beide Seiten desselben Charakters und Ausdruck der großen Sehnsucht, um die Isoliertheit zu besiegen.

Der Schwerpunkt der Handlung liegt in der Gestalt Alkmenes. Sie als Frau fühlt die Zerrissenheit der Zeit mehr, und der Zusammenbruch des privaten Glückes wirkt auf sie auch tiefer. Auch sie besitzt die Zwiespältigkeit des Doppelcharakters; Treue und zugleich Untreue beherrschen ihr ganzes Wesen. In der Gesellschaft sieht sie ihren Feind und den Zerstörer ihres privaten Glückes, und doch stellt es sich heraus, daß der Gott, den sie aufs inbrünstigste anbetet, ihr Glück zerstört hat. Ihr ganzes Wesen, ihre Handlungen sind ständig von Konflikten begleitet, die zu lösen sie unfähig ist. Schon seit der Trennung von ihrem Gatten beginnt sie an Dingen zu zweifeln, die sie bis dahin für heilig gehalten hat. Es wird ihr klar, daß der Dienst für das Vaterland, der ihr den Gatten geraubt hat, sinnlos ist. Der Konflikt mit der Gesellschaft tritt immer stärker hervor.

Alkmenes Gestalt zeugt auch von der Wirkung der Kantschen Philosophie auf Kleist. Sie zweifelt an der Möglichkeit wahrer, objektiver Erkenntnis und dadurch geht das sichere Gefühl, das »eherne Gesetz in uns« verloren. Aber nicht nur dem Schriftsteller fehlt dieses

sichere innere Gefühl, sondern auch seinen Mitmenschen. Für die ganze romantische Literatur für Kleists Zeitgenossen ist das Fehlen des »inneren Gefühls« charakteristisch.

Die griechische Lebensweise scheint aus dem Stück zu sprechen, nämlich daß alles Große, Göttliche, das dem Menschen begegnet, nur mit unendlicher Qual und Bitternis erkaufte werden kann. Alkmenes Schicksal enthält diese Aussage. Auch die unbeschränkte Macht des Schicksals, die den Menschen unschuldig, unverstündlich und grausam trifft, erinnert an die griechischen Tragödien. Kleists Stück hat aber den antiken Mythos umfunktioniert, subjektiviert. Aus dem antiken Schicksal spricht bei Kleist die unbegriffene Übergewalt des gesellschaftlichen Geschehens, und das innere antike Bestehen vor dem Schicksal hat hier zur inneren Zerstörung geführt.

Nándor Szávai

CYRANO DE BERGARAC ET SON VOYAGE DANS LA LUNE

En consacrant toute une étude à l'auteur presque oublié du *Voyage dans la Lune* Nándor Szávai se propose deux buts: donner de Cyrano un portrait véridique aux lecteurs hongrois qui le connaissent seulement à travers les alexandrins d'Edmond Rostand et le rattacher à son milieu historique, notamment aux idéologies de son époque, pour mieux éclairer sa figure, son oeuvre et sa signification littéraire.

L'auteur trace d'abord une esquisse du XVIIe siècle qui voit la lente ascension de la bourgeoisie en face des féodaux, ascension encouragée par la monarchie absolue et entourée, à défaut d'organisation et de maturité politique, par toutes sortes d'idéologies religieuses et individuelles. Cette bourgeoisie, pour exprimer son mécontentement envers le régime, choisit deux voies contraires; l'une est le jansénisme, mouvement non seulement religieux, mais aussi moral et intellectuel qui voudrait défendre l'Eglise nationale gallicane, mais surtout les meilleures traditions humanistes de la bourgeoisie française y compris même, jusqu'à un certain point, la liberté de pensée. Il s'oppose dans sa morale sévère à celle, trop accommodante des jésuites, confesseurs de l'aristocratie. Le roi, trop lié à Rome, intervient dans la lutte, fait emprisonner les jansénistes et détruire le centre du mouvement, l'abbaye et l'école de Port Royal.

L'autre groupe de l'opposition est issu de la bourgeoisie intellectuelle et d'une partie de la jeunesse noble, d'esprit frondeur et lettré: il s'agit là d'un matérialisme encore incertain, mais très combatif dont les adeptes s'appelaient couramment «libertins» ou libres-penseurs et dont Cyrano fut sans doute l'un des plus brillants représentants. Ils puisaient à cette philosophie de la nature formée tout d'abord dans l'Italie de la Renaissance, chez Pietro Pomponazzi à Padoue, et plus encore chez le grand Giordano Bruno: le roman de Cyrano reflète aussi ces idées lorsqu'il parle des «mondes infinis» dans un monde également infini. De même l'homme de la lune chez Cyrano répète la théorie de Bruno sur les contraires, théorie fondée sur le dynamisme de l'univers. Malgré les échafauds et les prisons la libre-pensée se répand assez rapidement à la fin du XVIe et au début du XVIIe siècles; libre-pensée et athéisme sont bientôt synonymes et la doctrine est propagée en France par des penseurs et des poètes, comme Théophile de Viau ou bien La Mothe le Vayer.

La libre-pensée devient populaire aussi parmi les jeunes nobles. Le plus fameux d'entre eux fut le chevalier de Méré, penseur, savant et écrivain étincelant, inspirateur même de Pascal. Le *Don Juan* de Molière est un grand seigneur libre-penseur qui, au lieu de «l'amour de Dieu» jure sur «l'amour de l'humanité». Jusqu'au milieu du siècle, la vie spirituelle du pays est encore extrêmement brillante, féconde en même temps que fécondante: les phrases légères et spirituelles des libres-penseurs répercutent plus loin que la scolastique de la Sorbonne. Le père Mersenne, physicien savant et ami d'enfance de Descartes, estime le nombre des athées à 50 000, et cela seulement à Paris.

Pour comprendre la signification du roman de Cyrano il faut connaître avant tout les conceptions scientifiques contre lesquelles l'auteur du *Voyage* devait lutter avec des armes littéraires. A cette époque, la science et la technique ne se fondent pas encore. L'alchimiste a son laboratoire, le savant officiel n'en a point; le laboratoire sert à des fins pratiques, le savant, de son côté, vit pour la pensée et la contemplation.

Le tournant copernicien (qui est d'ailleurs le sujet d'une des scènes les plus vivantes et les plus amusantes du *Voyage*) tombe au milieu du XVIe siècle, et déjà au début du XVIIe, Kepler, Galilée et Descartes créent les principes de la science moderne en s'appuyant sur la double base des mathématiques et de l'expérience.

Pierre Gassendi l'un des chefs des libres-penseurs, maître de Cyrano, joue un rôle très important dans cette évolution. Ce pieux chanoine est au fond l'un des premiers représentants

du matérialisme moderne et c'est à lui que Cyrano doit les idées scientifiques de son *Voyage*. En suivant Gassendi, le mouvement libre-penseur base sa philosophie sur l'épicurisme moderne dont les thèses se retrouvent aussi dans le *Voyage* de Cyrano, conçues et énoncées à sa manière originale, ingénieuse et souvent très poétique.

Savinien Cyrano naquit en 1619; ses ancêtres, bourgeois aisés s'étaient établis dans la capitale et avaient une propriété à Bergerac, en Gascogne, d'où le titre nobiliaire du petit-fils, notre Cyrano. Son père, avocat au parlement de Paris, donna une bonne éducation à son fils, mais celui-ci quitta bientôt l'école, entra dans la garde noble de Gascogne dont il fut un escripteur redoutable. Blessé à la guerre par deux fois, il quitta définitivement le métier militaire. De retour à Paris, il deviendra le disciple de Gassendi, fera la connaissance de Molière et des poètes dits «burlesques», continuera pourtant sa vie de bretteur impénitent dont les exploits héroïques seront légendaires. Après la mort de son père il se réfugie dans la littérature, il écrit des lettres et des satires, songe au théâtre et au roman; en même temps il participe à la Fronde et attaque en vers le cardinal Mazarin; plus tard il changera d'avis et, à l'exemple des libres-penseurs, se moquera des grands seigneurs nationalistes. Afin de publier ses oeuvres, il se cherche un haut protecteur à qui il dédiera ses «oeuvres mêlées» (des lettres et deux pièces de théâtre dont l'une, *la Mort d'Agrippine*, fut reprise naguère à Paris). Mais il ne pourra pas jouir longtemps de sa popularité croissante: une poutre mystérieuse tombée sur sa tête le fera mourir bientôt et on soupçonnera certain jésuite de ne pas y être tout à fait étranger.

Cet homme curieux fut en parfaite harmonie avec sa vie romanesque. Il avait un caractère tissé de contradictions: savant et bohème, philosophe et soldat, ami sensible et adversaire sans pitié. Derrière ses excès, on croit sentir le goût de la vérité et même le désir de la pureté. Comme le Cyrano de Rostand, il a accompli de beaux gestes, mais d'une façon plus compliquée, plus vigoureuse et plus pleine que dans la tragi-comédie petite-bourgeoise. Face à la prudence d'un Gassendi, d'un Descartes, il n'hésita jamais à proclamer ouvertement son athéisme, et dans le *Voyage* présenta tout le programme de l'athéisme scientifique. Ses poèmes nous charment aujourd'hui par leur franchise réaliste plutôt que par leur rhétorique savante et ses Lettres montrent une ardeur de style en opposition consciente avec la prose disciplinée des classiques, mais leurs métaphores excessives nous paraissent souvent incompréhensibles. *Le Pédant Joué* et *la Mort d'Agrippine* sont des pièces étonnamment vivantes. Mais Cyrano est célèbre surtout par ses romans qui parurent tous deux après sa mort: le *Voyage dans la Lune* en 1657 *les États et les Empires du Soleil* en 1662, voyages imaginaires, comme l'*Utopie* de Thomas Morus, ou l'*État Solitaire* de Campanella. Depuis la Renaissance et les nombreuses découvertes, les hommes donnant libre cours à leur imagination s'occupaient des peuples inconnus et des astres, de la lune surtout. Francis Godwin, prêtre anglais, écrivit un roman, *L'homme dans la lune*; Cyrano en avait lu la traduction française et il en introduisit le héros, Gonzales dans son propre roman. Cependant il reste original: son oeuvre est un roman philosophique et sous ce rapport, le prédécesseur des futurs chefs-d'oeuvre de Voltaire. L'entrelacement poétique de ses passages visionnaires, ironiques et rationnels a même charmé Paul Eluard qui en a publié quelques pages dans son *Anthologie poétique*. Le *Voyage* est aussi une oeuvre de vulgarisation incomparable qui mêle constamment aux théories scientifiques les aventures les plus amusantes; Cyrano suit son maître Gassendi, il le simplifie, l'embellit ou le dramatise, mais en garde l'essentiel. Le *Voyage* est enfin et surtout une prise de position implacable contre l'Église et la philosophie scolastique. L'abondance des sujets traités évoque irrésistiblement le siècle des lumières et sa philosophie matérialiste; Diderot en utilisera plus d'un argument et c'est ainsi que Cyrano a préparé le véritable «grand» siècle et contribué à l'évolution générale de l'humanité. Le jansénisme disparaîtra, malgré les génies qui l'ont incarné; la libre-pensée, au contraire, continuera à progresser, car elle représente le véritable mouvement de l'humanité pensante. Cela prouve une fois de plus que seule compte la vérité et non pas la grandeur ou la médiocrité de ses combattants.

Robert Weimann

THOMAS NASHE AND ELIZABETHAN HUMANISM

Although the continuity of sixteenth century English humanism has recently been established there is still no satisfactory account of its later stages, its precarious position at the end of the century and its eclipse in the period preceding the Civil War. Scholars such as Douglas Bush, W. G. Zeeveld, F. Caspari and others have emphasized the practical and educational purpose of humanist studies which were not seriously interrupted after the deaths of More and Fisher. Many of the earlier humanists' ideas were introduced into the newly founded

or reorganized schools, and the Elizabethan statesmen, courtiers, and writers were able to draw on the store-house of a rich humanist tradition. And yet, as the century drew to a close, the status and outlook of the humanist writer changed radically. As the practical application of scholarship was no longer possible or even desirable, the university graduate entered on a career quite different from that of his early sixteenth century predecessor.

What factors accounted for the change and what was its significance as it affected the development of contemporary literature? The present paper attempts to find some of the answers to this question in the works of Thomas Nashe. As one of the most versatile and in many ways the most articulate of the university wits, Nashe reflects some of their characteristic social alignments and attitudes. The earlier humanist had turned to the court, to what Marx called "the civilizing centre" of society — then a national institution which was considered even by Thomas Heywood as "the very braine of the land", as "the only mart of praefement and honour", as Gabriel Harvey has it. By the time of Lyly, however, even a highly gifted university graduate was no longer sure to find employment worthy of his talents. By the third quarter of the century, the spoils in form of church lands had been distributed, the big scramble was over and the ranks of the new nobility and bureaucracy were closed. Elizabeth — in contrast to her father and grandfather — could now rely on a new aristocracy whose loyalty was unquestioned and whose members had distinguished themselves in the successful administration of the country. There was no longer any need for new men to be employed in the service of the crown. In Elizabeth's boat the privileged seats were all distributed, and the Queen, suspicious of any further change in church or society, had become wary of the power of upstarts who — like Sir Thomas Smith and Peter Wentworth — had a way of becoming too independent too quickly. It was inconceivable now that a commoner such as Thomas Cromwell could rise to the highest office in the state. Learning, now that it had become an accepted prerequisite to courtly preferment, was no longer its sole condition.

Thus, as the plight of *Studioso* in *The Return from Parnassus* witnesses, there were great risks and few opportunities. The University Wits had absorbed the humanist heritage of the earlier 16th century, were steeped in the language and ideas of antiquity, championed the cause of English protestantism and national independence, were drawn into the surge of patriotic enthusiasm and yet unable to release their pent-up energies in terms of social activities. For them the only alternative to a clerical profession was to try and live by their pens, although this meant for them to venture upon the as yet uncertain and troubled waters between the Charybdis of the early London book market on the one hand and the Scylla of declining patronage on the other. Behind them they had the inspiring tradition of English humanist learning — always practical and patriotic and never bookish or esoteric — a tradition which they for the first time were prepared to amalgamate with whatever forms of popular entertainment were to present themselves.

It is of course the Elizabethan theatre where this synthesis achieved its greatest and lasting triumph. The University Wits who faced the ugly reality of an unsupported humanist's career did not hesitate to associate themselves with the popular stage. Playwriting, however, provided them with a most tenuous and merely temporary subsistence. None of them, least of all Nashe, derived from it the social security that the "upstart crow" and shareholder from Stratford was to enjoy. Too true, these University Wits were unprincipled, reckless, and sometimes debauched; but then their very laxness and moral instability resulted from their unsettled condition, from their failure to find an enduring position in the ranks of a rapidly changing society.

The nature of their unsettled condition emerges more clearly when the individual humanist, his career and writings, are studied in terms of his class relationships. Thomas Nashe's life — much like that of the others — offers us few biographical data, but these are revealing when re-interpreted in the light of their social implications. There emerges a complex pattern of opposition and commitment, defiance and acquiescence in compromise. On the one hand Nashe was quite willing and indeed happy to enjoy the benefits of aristocratic patronage, although this — at a time when the decay of housekeeping had become proverbial — never gave him more than a temporary respite from poverty. At times, the appeal to generous patrons seemed to produce no result at all, as the name in the dedication of his early pamphlet, *The Anatomy of Absurdity*, suggests: Charles Blunt, Knight, is never mentioned again in his works. A few years later, in the autumn of 1592, Nashe left the City in the company of some Lord who may be identical with Archbishop Whitgift at whose house at Croydon he probably wrote *Summer's Last Will and Testament*. If Whitgift was Nashe's patron, his patronage must have been rather short-lived, even more so than Nashe's association with Sir George Carey, at whose house in the Isle of Wight we find him in the following year, probably entrusted with some sort of secretarial work. Nashe with more than conventional gratitude praised the hospitality of Carisbrook Castle which apparently was not yet affected by a new-fangled puritan or mercantile

practices. We do not know the reasons that caused his association with Sir George Carey to be discontinued; at any rate after 1593 he again resided in London. Save for a passing reference to a certain Knight whom we cannot fully identify (but who may, as R. B. McKerrow suggests, be Fulke Greville), there is absolutely "no evidence that Nashe was at this time or later in receipt of any assistance from the great".

If aristocratic patronage meant very little for a gifted university graduate, his dependence on the bourgeoisie and the London book market proved equally precarious. It is true that Nashe who was engaged in writing for the stage as well as the press, must have drawn some profits from both. When, some time after 1593, he returned to London, he probably lived in the house of John Danter, the printer, presumably "acting in the capacity of corrector of the press or literary adviser", as McKerrow suggests. But from this and similar kind of work he never really managed to make a living; he was pinched with poverty and did not escape the debtor's prison.

The pattern of social relationships, as it emerges from a study of Nashe's biographical data, is, by and large, reflected in the nature of his literary work. At the same time, the biographical evidence which remains incomplete and highly fragmentary, is complemented by the various pamphlets, although there are important and quite unexpected shifts of accent. On the one hand Nashe's attitudes are highly critical of all sections of the middle classes. In his pamphlets, especially in *The Anatomy of Absurdity* (1589), *Pierce Pennylesse* (1592) and *Christ's Tears over Jerusalem* (1593), he attacks the tradesmen and merchants of London, but also the new style bourgeois landlords who profited from abbey-lands, racked their tenants, raised their rents, and enclosed the commons. In words which betray more than his own personal biliousness he compares them with murderers and castigates their cruelty, greed and hostility towards learning: "these men", he says, "having felt the sweetness of Abby Landes, they gape after Colledge living, desiring to enrich themselves as much with the siluer of the one, as their auncesters got by the gold of the other" (McKerrow ed., I, 36). He rightly links these early capitalist practices with the puritan ideology the representatives of which provoke his utmost scorn and hatred. It is they who are responsible for what Nashe calls "our common calamity": "that the cloake of zeale, shoulde be unto an hypocrite in steed of a coate of Maile". Puritan citizens, under "a pretence of puritie . . . waxe cold in the workes of charitie". They are "liberall in nothing but in lauishe backbyting, holding hospitalitie for an eschewed heresie, and the performance of good workes for Papistrie" (I, 22). Nashe had also — along with Lyly and Greene — committed himself to an anti-puritan position in the Mar-Prelate feud. With his violent and effective rhetoric he must have been a considerable nuisance to the city authorities whose growing puritanical leanings in these years are well known. Small wonder then that Nashe, in his own words, was "piteously persecuted" (V, 194) by the city authorities who, after the publication of *Christ's Tears*, chased the pennylesse humanist intellectual out of London.

Thomas Nashe did not oppose the bourgeoisie on principle, or from any preconceived aristocratic leanings. Far from it; if need be he was equally critical of aristocratic manners and violently attacked the feudal tradition of scholastic thought or medieval literature, especially the romances. Again, it is not personal irritability that makes him expose "that forgotten Legendary licence of lying" as "the fantastickall dreames of those exiled Abbie-lubbers" who "to no Common-wealth commoditie, tosse ouer their troubled imaginations to haue the praise of the learning which they lack" (I, 37). Nashe voiced the humanist's criticism of past evils as well as of Tudors' abuses. As his authorship of *The Ile of Dogs* witnesses, he involved himself in writing a play which aroused the suspicions of the Privy Council. His lodgings were searched for seditious matter, his papers were seized, and "the tempestes", in Nashe's own words, which arose were so "astonishing outrageous and violent" that he "was glad to run from it" (III, 154). He sought refuge at Yarmouth, a small coastal town, where he, grateful for the hospitality of the citizens, wrote *Nashe's Lenten Stuff*, his delightful treatise on the red herring. Obviously Nashe was quite willing to ally himself with, and work for, the middle classes, as long as these had not yet assumed the acquisitive attitude characteristic of the early stages of capitalism.

Nashe's struggle, then, is a twofold battle. His satire is Janus-faced, his criticism double-edged. His anti-feudal attitude does not imply any acceptance of bourgeois standards, just as his criticism of the bourgeois acquisitive attitude does not involve any concessions to feudal or aristocratic standards of behaviour. The rejection of acquisitive ethics is as profound and passionate as his repudiation of medieval and scholastic philosophy. It is not the standpoint of any of the ruling classes that is voiced by Nashe when he says: "There is none hath any wealth which he getteth not from another" (II, 64). Rather, this must have echoed the feelings of the working people, of all those who suffered under both aristocratic privilege and the encroaching forces of rising capitalism. In this light, Nashe's criticism was truly popular, in the best sense of the word. In voicing it, he stood up to and bravely fulfilled the humanist credo he was deeply aware of when he wrote: "Our learning ought to be our liues amendment, and the

fruites of our priuate studie ought to appeare in our publique behaiour. . . . the onely ende of knowledge ought to be to learne to liue well" (I, 43/49).

Although Nashe's pamphlets contain a good deal of irrelevant material, they can no longer be dismissed as an "exhilarating whirlwind of words", as some form of "pure literature" containing "simply images . . . boiling up from a dark void" (C. S. Lewis, *English Literature in the Sixteenth Century*, Oxford 1954, p. 416). If Nashe's work, in the light of its humanist message, is linked up with the widespread revival of satire in the 1590's, the urgency and originality of his criticism emerge at once. Nashe then appears as the early spokesman of humanist unrest whose complaints are not merely the natural overflow of an irascible temper nor the private grievance of an oddly articulate outsider, but part and parcel of a humanist revolt against the social forces which were threatening to disrupt the Elizabethan settlement.

The literary implications of this position are too complex to be followed up here: they touch upon the background of the great Elizabethan tragedies but are also, if less impressively, reflected in the characteristic narrative form and meaning of Nashe's own *Unfortunate Traveller*. Jack Wilton voices the same double-edged criticism as is characteristic of Nashe's pamphlets. Like his author, he is not committed to either of the conflicting ideologies. It is this position in the no-man's land between the classes that is at the centre of his whole picaresque existence. It explains and makes possible the essential irresponsibility of his behaviour, and is the "raison d'être" of his social independence and aggressiveness. An examination of his early pranks in King Henry's camp, such as that against a greedy cavalier, a conceited member of the aristocracy who makes money in a bourgeois way, would reveal the same double-edged social criticism that Nashe so fervently upholds in his pamphlets.

As in the Elizabethan drama, humanist criticism embodied itself in forms taken from, or congenial to, the native popular tradition. The Elizabethan jest-book, together with contemporary cony-catching pamphlets, formed the most notable examples of a living popular tradition which Nashe had at his disposal and which he, without hesitation and very successfully, integrated in the framework of his humanist learning. Nor was he the only one of the University Wits to do so. As Marlowe drew upon the popular legend of Faustus and gave it an altogether new and humanist meaning, so Greene, Peele and even Lyly and Ben Jonson applied classical learning to a new interpretation of native culture. Unlike their French and German contemporaries these humanists did not reject the popular and national elements but found in them their deepest inspiration. It was this unique synthesis between humanist endeavour and popular tradition that gave them their platform from which to criticize the encroaching forces of a class-ridden society.

Why was the humanist synthesis so short-lived? Nashe's writings contain part of the answer to this question. Seen against the background of the rapidly accumulating social pressures of the English Renaissance, the inevitability of the decline suggests itself. The rise of the humanist movement had ultimately been bound up with the advent of the middle classes. The early humanists had gathered round the new monarchy which — by effectively organizing the overthrow of the disastrous rule of England's feudal nobility — had proved to be the natural ally of the early bourgeoisie. As long as the Tudors were able to balance old and new, the economic transition from feudalism to capitalism was politically neutralized by a conservative, seemingly impartial body of government and administration. Between the declining nobility and the as yet immature bourgeoisie the Tudors maintained a precarious balance, the ultimate basis of the Elizabethan settlement. This, however, could not be kept up indefinitely. After 1588, as the middle classes had become conscious of their own strength, they moved away from the national compromise (a very complex and contradictory process which has been traced in my *Drama und Wirklichkeit in der Shakespearezeit*, Halle 1958). As capitalist methods of production spread and an early "industrial revolution" (J. U. Nef) affected some of the key manufacturing processes, the advanced sections of the bourgeoisie tended to accept an acquisitive and puritan mentality as well as a politically independent ideology which challenged many of the accepted premises of the *status quo*. As the monarchy attempted to oppose and to halt these changes, there developed the inevitable split which gradually undermined the Elizabethan settlement until it culminated in the open conflict of the Civil War.

Against this background (much oversimplified for the present purpose), the decline of English humanism appears inevitable. From a position of affirmation and national service the humanists moved to one of rebellion and isolation. As long as the alliance between the monarchy and the middle classes lasted, they could accept and transform various social values in terms of a humanist synthesis which embodied all the liberating impulses of the Renaissance, but excluded modern abuses as well as past evils. As the Elizabethan settlement began to dissolve, the humanist writer and dramatist could, for a short and irrevocable period, maintain his position of independence, because it was possible for him to fall back on the living tradition of a popular audience and culture. Twenty or thirty years later that audience had ceased to

exist. The court had lost its national mission as a "civilizing centre", and puritanism had spread to wide sections of the lower middle classes. The humanist was deprived of the last patch of ground he had stood on.

Thus the University Wits perished, ultimately because they failed to integrate themselves in the ranks of a class-ridden and increasingly hostile society. Their struggle was bound to be a losing battle, the rear-guard action of double-crossed humanism. The fusion of the humanist heritage with popular traditions and forms of entertainment was possible no longer. But it was this fusion of their humanist education with the eternal freshness of a native popular culture that gave them their chance of greatness. More often than not they embraced it: they did so reluctantly, and sometimes despite themselves, and because they had no other choice. For those who did, the seeds of a truly popular culture brought a rich but not an enduring harvest; in the end they remained humanist outsiders who stood upon, but did not cross, the threshold of the bourgeois age. It is this position that ultimately accounts for both their failure and their greatness.

Endre Angyal

RECHERCHES SUR LE BAROQUE EN POLOGNE

1. La première monographie sur un poète baroque, Jean Andrzej Morsztyn, fut écrite par un savant polonais, Edward Porębowicz, professeur à Lemberg (Lwów) (1862—1937).¹ L'ouvrage présente et analyse de façon remarquable cette figure importante de la poésie baroque européenne. Aussi l'auteur place-t-il le poète polonais dans les vastes perspectives de la littérature mondiale.

Largeur de vue et connaissances universelles, avaient déjà caractérisé les recherches du professeur Aleksander Brückner, slaviste berlinois d'origine polonaise (1856—1939). Celui-ci étudia dès le commencement du XIXe siècle, la littérature et la culture baroques polonaises. Il publia les résultats de ses recherches dans une «Histoire de la civilisation polonaise» en trois volumes. L'auteur dans cet ouvrage qui en est déjà à sa troisième édition² esquisse, avec une vue critique et en utilisant d'immenses matériaux, un tableau de la société, la culture et la vie intellectuelle des XVIe et XVIIe siècles en Pologne et il s'étend aussi à plusieurs reprises sur les problèmes du baroque. Ce qu'il a écrit sur son rayonnement en territoire ukrainien russe et roumain est d'un profond intérêt.

2. Deux pionniers des recherches sur le baroque polonais qui y travaillaient encore actuellement, sont les professeurs Julien Krzyżanowski (Varsovie) et Roman Pollak (Poznań). Krzyżanowski commença, pendant la première guerre mondiale, à s'occuper de Sarkiewski, célèbre poète qui écrivait en latin. Plus tard il a rédigé une étude fort instructive sur «la petitesse et la grandeur» de la littérature baroque polonaise, ainsi qu'une autre sur le style baroque comme courant «romantique» de la littérature mondiale. Ces travaux ont été réunis dans un volume, publié en 1938.³ Le professeur Krzyżanowski a touché aussi à ces problèmes dans son Histoire de la littérature polonaise.⁴ Il fait le point, avec précision, sur les perspectives de cette époque. Il y revient encore dans un recueil d'études qui vient de paraître sous le titre de Parallèles, et où il traite des limites de la littérature et du folklore.⁵

Le professeur Pollak, qui séjourna longtemps à Rome, n'arriva à la compréhension du baroque polonais qu'après avoir connu à fond la littérature similaire italienne et française. Il a esquissé les contours du baroque polonais dès 1923 et 1925, en des articles suggestifs, intitulés «De la Renaissance au Baroque» et «Réflexions sur le „seicento”».⁶

Plus tard il a publié des textes baroques polonais, accompagnés de commentaires: l'épopée-fable romantique et baroque de Samuel Twardowski, intitulée «La charmante Paskualina» (*Nadobna Paskualina*);⁷ puis, après la deuxième guerre mondiale, les mémoires de Jan Pasek, hobereau polonais du XVIIe siècle, ceux de Regina Salomea Rusiecka, femme médecin

¹ E. Porębowicz: Andrzej Morsztyn, przedstawiciel baroku w poezji polskiej. Rozprawy Akademii Umiejętności, wyd. filologiczny, seria II, VI. Kraków 1894, 225—317.

² A. Brückner: Dzieje kultury polskiej. II: Polska u szczytu potęgi. (wyd. 3.) Warszawa 1958.

³ J. Krzyżanowski: Od średniowiecza do baroku. Warszawa 1938.

⁴ J. Krzyżanowski: Historia literatury polskiej. Warszawa 1953.

⁵ J. Krzyżanowski: Paralele. Warszawa 1961.

⁶ R. Pollak: Od renesansu do baroku. Przegląd Warszawski, 1923, III, 59—71. Uwagi o seicentyzmie. Przegląd Współczesny, 1925, IV, 193—207.

⁷ Samuel Twardowski: Nadobna Paskualina (ed. R. Pollak). Biblioteka Narodowa, s. I., nr 87. Kraków 1926.

du XVIIIe siècle⁸ à la vie aventureuse, une sélection des oeuvres du prince Stanisław Herakliusz Lubomirski, célèbre homme d'État et écrivain de l'époque baroque,⁹ et enfin les lettres adressées à son frère Łukasz par Krzysztof Opaliński, voïvode de Poznań, figure marquante de la culture des magnats.¹⁰ Ces publications modèles, munies d'introductions, donnent un aperçu général des problèmes sociaux et humains, littéraires et culturels du baroque polonais.

3. Après les travaux de Porebowicz, Brückner, Krzyżanowski et Pollak, nombre de chercheurs se sont consacrés à des recherches sur le baroque. Parmi ceux de l'entre-deux-guerres, des années 20 (*dwudziestolecie*), Mieczysław Hartleb, professeur-adjoint à Cracovie, et Róża Fischerówna qui vit actuellement en Israël, méritent d'être cités. Hartleb a écrit une, curieuse étude sur les origines de la poésie baroque polonaise¹¹ où il démontre l'existence d'éléments baroques en poésie dès la fin du XVIe siècle (Sęp-Szarzyński, Czahrowski, Kmita Zbylitowski etc.). Mme Fischerówna analyse les motifs baroques de la poésie épique de Twardowski; son travail, fertile en enseignements, est basé sur l'emploi un peu rigide des catégories de Wölfflin.¹²

Après la deuxième guerre mondiale on a publié l'ouvrage sur la poésie polonaise du XVIIIe siècle, écrit par l'éminent professeur de Varsovie, Wacław Borowy, décédé depuis.¹³

Plus du tiers de ce livre, longtemps controversé mais aux idées originales, s'occupe encore du baroque tardif de l'âge «saxon». Contrairement aux critiques désobligeantes des savants antérieurs, Borowy a trouvé, même en cette période dite «saxonne», certaines écrivains de talent, des hommes et femmes de lettres tels que Drużbacka, Rzewuski et Baka.

C'est après 1950 que Jan Dür-Dürski, professeur à Łódź a publié des textes baroques de Zbigniew Morsztyn et Wacław Potocki.¹⁴ Dans ses introductions, il traite aussi des problèmes du baroque, mais ne sait pas toujours se libérer d'une conception schématique trop exclusive. Par contre, la monographie incomparable que Alojzy Sajkowski, assistant à Poznań et disciple de Pollak a écrit sur Krzysztof Opaliński, — grand seigneur et écrivain polonais devenu «traître», dont la carrière pleine de contradictions nous révèle tout un monde¹⁵ — correspond au niveau de la science contemporaine. Les recherches sur le baroque dans l'art peuvent aussi se glorifier d'excellents résultats: relevons par ex. l'ouvrage très instructif du professeur Władysław Tomkiewicz (Varsovie) sur Dolabella, peintre du XVIIe siècle, d'origine italienne (du Nord de l'Italie), qui vécut cinquante ans à Cracovie, et devint tout à fait polonais.¹⁶

4. Les historiens d'art et notamment deux professeurs de Cracovie, Tadeusz Mańkowski et Tadeusz Dobrowolski, ont pris l'initiative de résoudre scientifiquement le problème crucial et palpitant du baroque polonais appelé «sarmatisme». Le «sarmatisme» était un sobriquet, au XVIIIe siècle, donné à l'ancienne culture de la noblesse polonaise; aujourd'hui encore, certains critiques, dont le professeur Kazimierz Lepszy et son disciple, Stanisław Cynarski condamnent cette culture; mais le souci d'objectivité ne permet pas de passer sous silence le baroque «sarmate».

Mańkowski — ayant vécu à Lemberg (Lwów) avant 1939 connaissait très bien la culture des territoires ukrainiens et de la Pologne orientale. Il publia en 1946 un ouvrage fort intéressant et documenté sur «la généalogie du sarmatisme»,¹⁷ tandis que Dobrowolski consacrait, en 1948, une belle monographie à «L'art sarmate du portrait».¹⁸

Ces recherches ont démontré les relations entre le «sarmatisme baroque» et la société nobiliaire, mais elle ont également révélé les valeurs esthétiques et culturelles polonaises aux XVIIe et XVIIIe siècles. Elles sont complétées par le volume érudit de Tadeusz Ulewicz, slaviste, maître de conférences à Cracovie. Il étudie comment s'est formée la notion de «Sarmatie» dans la Renaissance polonaise et européenne, et sa survivance à l'époque baroque.¹⁹ Malgré son caractère nobiliaire, le «sarmatisme» exerça aussi une influence sur le peuple — comme le prouvent les recherches de Ksawery Piwocki, sur la genèse historique de l'art populaire polonais.²⁰

⁸ Jan Pasek: Pamiętniki (opr. R. Pollak). Warszawa 5195. — Regina Salomea z Rusieckich Pilsztynowa: Procede podróży i życia mego awantur (ed. R. Pollak). Kraków 1957.

⁹ Stanisław Herakliusz Lubomirski: Wybór pism (opr. R. Pollak). Wrocław 1953.

¹⁰ Listy Krzysztofa Opalińskiego do brata Łukasza 1641–1653 (ed. R. Pollak). Wrocław 1957.

¹¹ M. Hartleb: Początki poezji barokowej w Polsce. — Studja Staropolskie, Księga ku czci A. Brücknera. Kraków 1928, 466–501.

¹² R. Fischerówna: Samuel Twardowski jako poeta barokowy. Kraków 1931.

¹³ W. Borowy: O poezji polskiej w wieku XVIII. Kraków 1948.

¹⁴ Zbigniew Morsztyn: Muza Domowa, I–II (opr. J. Dür-Dürski), Warszawa 1954. Wacław Potocki: Pisma wybrane, I–II (opr. J. Dür-Dürski), Warszawa 1953.

¹⁵ A. Sajkowski: Krzysztof Opaliński. Poznań 1960.

¹⁶ Wł. Tomkiewicz: Dolabella. Warszawa 1959.

¹⁷ T. Mańkowski: Genealogia sarmatyzmu. Warszawa 1946.

¹⁸ T. Dobrowolski: Polskie malarstwo portretowe. Kraków 1948.

¹⁹ T. Ulewicz: Sarmacja. Kraków 1950.

²⁰ Ks. Piwocki: O historycznej genezie polskiej sztuki ludowej. Wrocław 1953.

5. Un grand événement dans les recherches sur le baroque polonais fut les discussions qui eurent lieu aux congrès des historiens à Poznań en 1957, et à Cracovie en 1958, ainsi qu'au congrès de la langue polonaise à Varsovie. La discussion sur le baroque fut organisée par des historiens d'art, mais des historiens de la littérature et des historiens (Roman Pollak, Stanisław Herbst) y prirent part.²¹ Parmi les apports des deux journées de discussion il faut surtout mentionner les compte rendus des professeurs Herbst et Tomkiewicz, ainsi que celui de Jan Białostocki, professeur à Varsovie. Herbst, replaçant le baroque polonais au milieu du XVIIIe siècle, décrivit cette époque pleine de contradictions et de crises; Tomkiewicz esquaissa un tableau suggestif des tendances de l'art baroque polonais, et Białostocki traita des enseignements acquis par les recherches universelles sur le baroque. Dans son ouvrage intitulé «Réflexions de cinq siècles sur l'art» il lui a d'ailleurs consacré une large place.²² Parmi les nombreuses interventions celles de Roman Pollak et du professeur Piotr Bohdziewicz, historien d'art à Lublin, furent très fructueuses et originales.

Le rapporteur du baroque au congrès des historiens à Cracovie fut également le professeur Stanisław Herbst l'un des meilleurs connaisseurs de la civilisation polonaise du XVIIe siècle.

Dans son compte rendu «Sur la vie intellectuelle et l'idéologie du XVIIe siècle polonais» il analysa avec une grande justesse de vue les facteurs sociaux de l'époque en question qui avait été quelque peu malmenée par les chercheurs bourgeois et il essaya de la réhabiliter. Kazimierz Lepszy et Stanisław Cynarski prirent la parole au cours de la discussion, et bien qu'ils aient persisté dans leur conception négative, la plupart des interventions vinrent appuyer les affirmations de Herbst qui, dans sa contre-réplique, défendit ses thèses par une argumentation lumineuse. On souleva aussi la question du «sarmatisme», et il devint évident que les thèses de Herbst et Ulewicz sont celles qui permettent d'en mieux comprendre les problèmes.²³

Au congrès de la langue polonaise à Varsovie, Roman Pollak fit un compte rendu sur le baroque. Il émit l'opinion que l'état actuel des recherches n'était pas satisfaisant et il indiqua aussi les tâches qui s'imposaient, dont les investigations sur le «sarmatisme». Il serait souhaitable que le professeur Pollak, qui, dans son compte rendu, donna un aperçu de presque tous les problèmes du baroque polonais, se chargeât d'en composer un grand ouvrage synthétique. Dans la discussion du compte rendu, les professeurs Juliusz Nowak-Dłuzewski, Stanisław Pigoń, Józef Magnuszewski et Zdzisław Libera émirent des idées précieuses.²⁴

Mentionnons enfin le périodique varsovien bien connu, intitulé «Revue humaniste» (*Przegląd Humanistyczny*) qui consacra tout un numéro aux problèmes du baroque.²⁵ Sa rédaction, voulant offrir un tableau récapitulatif de l'état actuel des recherches relatives au baroque entreprises non seulement en Pologne mais aussi à l'échelle internationale, publia outre les articles de Julian Krzyżanowski et du professeur Wiktor Weintraub, qui vit en Amérique, d'autres études sur le sujet vu sous l'angle des études germaniques, anglaises ou romanes dues à Margaret Schlauch, Jadwiga Sokolowska, Elida Maria Szarota, Alicja Sternberg et Maria Stralkowa. Cette dernière mentionne aussi les résultats des discussions sur le baroque déroulées en Hongrie.

Pour conclure: les recherches sur le baroque en Pologne, bien que loin d'être terminées et devant encore franchir des obstacles, marquent un progrès appréciable et ont déjà obtenu des résultats remarquables. Il est indispensable, tant pour la science hongroise que pour la vie scientifique internationale, de les connaître et de les utiliser.

²¹ Biuletyn Historii Sztuki, 1958, XX, 5—125.

²² J. Białostocki: Pięć wieków myśli o sztuce, Warszawa 1959.

²³ VIII powszechny zjazd historyków polskich: III. Historia Polski od połowy XV do połowy XVIII wieku (red. K. Lepszy), Warszawa 1960, 121—154.

²⁴ Zjazd naukowy polonistów 10—13 grudnia 1958. Wrocław 1960, 351—386.

²⁵ Przegląd Humanistyczny, 1960, IV, nr 5.

SCHILLER IN UNGARN

Bibliographie, zusammengestellt von Gabriel Albert, Piroska D. Szemző und Andreas Vizkelety. Mit einer Einleitung von Josef Turóczi-Trostler. Széchényi-Bibliothek, Budapest, 1959, p. 277.

Die Bibliographie mit diesem Titel ist im Jahre 1959, anlässlich des 200. Geburtstages des großen Dichters, mit der Einleitung von Josef Turóczi-Trostler im Verlag der Széchényi-Bibliothek erschienen.

Das großangelegte Material, welches in chronologischer Folge sämtliche in Ungarn erschienenen Ausgaben von Schillers Werken, sowie alle Abhandlungen, kritischen Auseinandersetzungen und Besprechungen über Schiller und seine Werke enthält, wurde von den Mitarbeitern der Széchényi-Bibliothek: G. Albert, Piroska D. Szemző und A. Vizkelety zusammengestellt.

Die Einleitung von Prof. Turóczi-Trostler gibt eine ausführliche Erörterung über die Wirkungsgeschichte Schillers in Ungarn.

Dezso Báder

GEOFFREY CARNALL: ROBERT SOUTHEY AND HIS AGE

The Development of a Conservative Mind. Clarendon Press: Oxford University Press. 1960, 233 pp.

Mr. Geoffrey Carnall presents, in a very readable manner, a study of the development of Southey's thought, especially his social philosophy and behaviour connected therewith, setting it against the background of his age. The author puts Southey's reactionary attitudes and social conscience very effectively in the proper perspective.

Anna Katona

ШАНДОР ЧАНДА: ВЕНГЕРО-СЛОВАККИЕ КУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ.

Пожонь, 1959, 414 стр.

Книга Шандора Чанда «Венгеро-словацкие культурные связи», не считая небольшого введения, фактически хрестоматия. Она показывает венгеро-словацкие литературные связи от эпохи Арпадов до наших дней. Автор, принимая во внимание достоинства тома (он интересен и поучителен), порицает недостатки книги: в ней нет критической литературы, библиографии определенного века, она не цитирует из богатого материала словацких народных баллад. Автор считает правильным выбор Чандой исторических песен, являющихся доказательством венгеро-словацкой общественной солидарности, но и здесь Чанда остается в долгу несколькими известными историческими песнями. Чанда преувеличивает, говоря о двуязычных венгеро-словацких поэтах. Бросается в глаза умалчивание им венгерской деятельности писателей Яноша Римаи, Даниэла Карман, Матьяша Бель. Односторонен также материал времен после австро-венгерского компромисса 1867-го года, не хватает как раз того, что обвиняло венгерский национализм с венгерской стороны и торопило венгеро-словацкое соглашение. К сожалению не хватает документации к известной деятельности Бели Бартока и доказательства того, что целый ряд венгерских современных классических поэтов и писателей стояли за дело словаков. По ошибке Чанда в своей книге публикует частично чешский материал.

Режé Салатнаи

LUBOMÍR DOLEŽEL: O STYLU MODERNÍ ČESKÉ PRÓZY (LE STYLE DE LA PROSE TCHÈQUE MODERNE)

Publication de l'Académie tchécoslovaque des sciences, Prague, 1960, p. 220.

En établissant une comparaison entre le style de Božena Němcová et celui des prosateurs tchèques du XXe siècle, l'auteur examine les changements de la plus haute unité de texte stylistique, la structure de texte.

Endre Bojtár

OTHMAR FEYL: BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DER SLAWISCHEN VERBINDUNGEN UND INTERNATIONALEN KONTAKTE DER UNIVERSITÄT JENA

(Данные к истории славянских связей и интернациональных контактов университета Йены) Gustav Fischer Verlag, 1960, XXXI 378.

Этот сборник статей имеет значение не только для истории университета Йены. Он содержит интересные данные и для тех, кто занимается литературой юго-восточных славян и венгров. Отмар Фейль с большим знанием предмета показывает результаты своих исследований, доказывающих, что культурное развитие чехов, словаков, венгров и части южных славян стояло под возбуждающим влиянием Йены до Весны Народов. В связи с его статьей «Die führende Stellung der Ungarländer in der internationalen Geistesgeschichte der Universität Jena» (Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich-Schiller-Universität Jena, Jahrgang 3, 1953/54. Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe. Heft 4/5, S. 399—445) [«Ведущая роль венгров в истории университета Йены» Научный журнал университета им. Фридриха Шиллера Йены, 3-ий год издания 1953—54, серия Общество и языкознание № 4—5, стр. 399—445], мы заметили (Irodalmi Figyelő, 1956. II, № 1, стр. 67—71) недостатки Фейля, именно, что у него нет точных знаний об общественном и политическом развитии древней Венгрии. Во-первых он не принимает во внимание того факта, что перед появлением буржуазного национализма, жившие здесь различные народы объединяли не только официальный латинский язык, но и совместный патриотизм, типичный не только для дворян. Его следы мы можем найти и в тех национальных языках, которые в дальнейшем получили литературную действительность; поэтому писателей, писавших на нескольких языках, как например Матьяш Бель или Шамуэль Тешшедик, рискованно считать представителями лишь одной литературы. Если анахронистическим методом не спроектировать в феодальное прошлое Венгрии, возникшую позже националистическое воззрение, то у писателей, о которых Фейль трактует, нельзя говорить об их национальной принадлежности, а только видеть в них связывающее звено, которое проявлялось в их двуязычности. Также неправильно говорить об ассимиляции периода национализма односторонне, только с этической точки зрения, и порицаяще, а надо смотреть на все вопросы общественной жизни, в том числе и на мадьяризирование и славянизацию, в освещении классовой борьбы.

Книга Отмара Фейля полезна, содержит большой материал и интересна не только для славистов, но и для исследователей истории венгерской культуры.

Шандор Сикали

FERDINANDO GIANNESI: IL GRANDE CARDUCCI

Libreria Canova, Treviso, 1958, pp. 205.

Il libro del Giannesi venne pubblicato nel 1958 in occasione del giubileo del poeta. Esso arricchisce la letteratura sul Carducci con molte nuove osservazioni. La recensione mette in risalto, fa conoscere lo sviluppo poetico di Carducci concepito in modo nuovo dal Giannesi; da ciò consegue la sua opinione sull'importanza dei Giambi ed epodi nello sviluppo e in tutta l'attività del Carducci. L'autore poi dà un'analisi della poesia politica e della romanità di

Carducci diversa da quella di Thovez e Croce. Il valore forse più grande del saggio di Giannesi sta nelle analisi estetiche di alcune poesie. Esse mettono in nuova luce molte poesie del Carducci cambiando il loro posto tradizionale nell'opera del poeta. La recensione polemica in alcuni punti con l'autore, per es. non va d'accordo con lui nella critica sulla poesia politica del Carducci, rileva la mancanza dell'analisi della concezione politica del grande poeta.

Gyula Simon

MARGARET GILMAN: THE IDEA OF POETRY IN FRANCE FROM HOUDAR DE LA MOTTE TO BAUDELAIRE

Harvard University Press Cambridge, Massachusetts. 1958. 324. p.

L'étude de l'évolution des vues théoriques sur la littérature met toujours sur le tapis des problèmes particulièrement intéressants; elle nous initie aux principes qui guident les écrivains d'une époque donnée. Depuis longtemps il était évident qu'aux XVIIIe et XIXe siècles l'idée de la poésie a subi des changements très profonds, mais nous savions relativement peu des ressorts intimes de ces changements. S'inspirant des nombreuses études de P. Moreau (*Le classicisme des romantiques* 1932) et de H. Peyre (*Romantic Poetry and Rhétoric* 1954 etc.) Margaret Gilman s'est occupée de cette évolution dans une synthèse intelligemment construite dont la connaissance nous oblige de regretter de tout coeur la disparition prématurée de l'auteur.

Les 4 chapitres consacrés au XVIIIe siècle sont pleins de surprises. Une citation de Fontenelle où figure l'expression «la dominante idée» (p. 9, voir notre c. r. p. 222) nous fait penser au poème «Il pensiero dominante» de Léopardi; dès 1719 un Du Bos se prononce pour les droits d'une esthétique du sentiment (p. 14). Beaucoup de théoriciens attachent une importance décisive aux images poétiques et Condillac va jusqu'à découvrir les charmes d'une espèce d'hermétisme: «Le style poétique», écrit-il, «semble être un hiéroglyphe parlant» (p. 35). D'autres comme Rémond de Saint-Mard cherchent «une analogie sourde» et «des convenances délicates avec les... affections du coeur» (p. 34) et Voltaire lui-même se présente comme un digne précurseur de l'art de Valéry. Voltaire fit l'éloge de la «difficulté vaincue»; M. Gilman a bien raison de rapprocher des déclarations de ce genre une des plus caractéristiques maximes de Valéry: «Est poète celui auquel la difficulté inhérente à son art donne des idées et non pas celui auquel elle les retire» (Tel quel II, p. 62, cité p. 41).

Un chapitre entier est consacré aux vues de Diderot chez qui M. Gilman découvre non seulement ce qu'elle appelle «controlled emotion» (p. 51), mais aussi une conception très originale du processus qui exige, de la part du poète, «l'enthousiasme d'âme et celui du métier». Diderot insiste bien des fois sur une espèce de préfiguration de l'oeuvre à écrire et y applique la dénomination de «modèle intérieur» (p. 59, 84 et passim). Au coeur du siècle de la raison et de la lumière il ose s'écrier: «Poètes, soyez ténébreux!» d'où aussi des termes préluant quasi à l'art baudelairien: «magie du clair-obscur», «magie prosodique» etc. Les remarques que l'auteur elle-même ajoute à ces déclarations découlent avec une logique rigoureuse de la connaissance de ces aspects si longtemps oubliés du XVIIIe siècle; retenons par exemple l'observation suivante: «In the realm of art form is essential, not indeed a goal in itself, but as the *sine qua non* for the communication of whatever the artist or poet is seeking to express» (p. 83).

Après deux chapitres un peu moins riches en idées inédites (*Sense and Sensibility*: p. 86—114; *The Road to Romanticism*: 115—140)¹ les vues théoriques du romantisme sont évoquées avec un grand luxe de détails; sous l'influence de P. Moreau, M. Gilman semble attacher une importance particulière à tout ce qu'il y avait de «classique» dans l'attitude des poètes romantiques. La continuité des idées est d'ailleurs démontrée avec une rigueur et un esprit de suite impeccables; il est, en effet, indéniable que par ex. Vigny, en proposant une nouvelle définition («La Poésie, c'est l'enthousiasme cristallisé», p. 149), n'a fait que reprendre la théorie de la «controlled emotion». Au culte excessif du «premier jet» (l. c.) l'auteur oppose avec un remarquable bon sens les nombreuses variantes stylistiques des méditations lamartiennes; à ce sujet ses réflexions sur la genèse de la célèbre strophe «O Temps, suspends ton vol...» (p. 150) sont parfaitement convaincantes.

¹ On y trouve portant plus d'un renvoi aux précurseurs de la théorie des «correspondences» baudelairiennes: «les beaux vers», écrivait Joubert, «sont ceux qui s'exhalent comme des sons ou des parfums» (cité p. 131).

On regrette que ni à propos du XVIIIe siècle, ni en connexion avec le romantisme l'auteur n'ait approfondi l'étude des ressorts sociaux qui ont agi sur l'évolution des arts, y compris celle de la poésie; même une constatation relative à l'époque de Chénier («The arts can develop only in a democracy», p. 119) semble flotter un peu dans l'air. Des lacunes analogues peuvent être relevées même en ce qui concerne les pages consacrées à Baudelaire, bien que, une fois de plus, la documentation de l'auteur y fasse ressortir maints détails moins connus de la vie littéraire.² Mais ici comme ailleurs on préférerait peut-être plus de citations *originales*, le mot-à-mot anglais, si précis soit-il, n'étant pas toujours suffisant pour nous introduire dans les méandres quasi insondables de la pensée poétique. Car par exemple Baudelaire reste poète même quand il essaie d'analyser l'art romantique ou la nouvelle vague de classicisme que M. Gilman — toujours à la remorque de P. Moreau — tâche de lui attribuer.

László Gáldi

DIE II. GERMANISTENTAGUNG IN MOSKAU

(2—6. März 1959)

Auf der II. Germanistentagung in Moskau wurden an Hand der Referate und der Diskussionen die Ergebnisse der seit der I. Tagung 1956 geleisteten Arbeit gewertet.

Im Rahmen der Tagung behandelte V. Schirmunski eine der wichtigsten Fragen moderner germanistischer Forschung, uzw. die der altgerm. Stammesdialekte bzw. der Gliederung der germ. Sprachgruppe. Er hob die Bedeutung sprachgeographischer Untersuchungen und die Rolle der kontaktbedingten Sprachentwicklung hervor. Die Annahme eines einheitlichen »urdeutschen« Sprachzustandes wies er von der Hand: die dt. Sprachgemeinschaft sei einer historischen Integrierung entsprossen. — E. A. Makajew versuchte die Klärung des Begriffes *Gemeingermanisch*. Die germ. Grundsprache gliederte er ins *Proto- und Gemeingermanische*. N. S. Tschernodanow schloß sich der Meinung von W. Georgiew und T. Lehr-Splawinski an, indem er für das hohe Alter der genetischen Beziehungen zwischen Germ. und Slaw. innerhalb des Indogerm. Beweise erbrachte. M. M. Guchmann unterzog das Verhältnis von Phonologie und Phonetik im Hinblick auf die vergleichend-historische Forschung einer gründlichen Analyse. Gleich J. Fourquet u.a. kam sie zum Schluß, der phonologischen Beschreibung soll die phonetische Analyse vorausgehen.

M. I. Steblin-Kamenski rückte das phonologische Problem der Brechung in den nordgerm. Sprachen in ein neues Licht, während S. D. Katznelson eine vergleichend-historische Erforschung der Silbenintonation der germ. Einzelsprachen forderte. V. N. Jarzewa behandelte die Innovationen innerhalb der Syntax, der Leipziger Gast Rudolf Große trug zur Abgrenzung der Begriffe *Mundart—Dialekt, Gemeinsprache—Umgangssprache, Verkehrssprache* bzw. *Schriftsprache—Literatursprache* und *Hochsprache* Grundlegendes bei.

Nach den Sondersitzungen der eigentlich germanistischen (»teutonistischen«) und der anglistischen Sektion sprach S. A. Mironow zum Abschluß über die Entstehung der niederländischen Schrift- bzw. Hochsprache.

Miklós Hutterer

НОВАЯ КНИГА ОБ ИСТОРИИ РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ XIX ВЕКА

Статья представляет собой рецензию на книгу «История русской литературы XIX века» (Т. I., под редакцией Ф. М. Головенченко и С. М. Петрова, Учпедгиз, Москва, 1960.), вышедшую в качестве учебника для советских педагогических институтов.

В учебнике рассматривается русская литература первой половины XIX века (с начала века до середины 50-х гг.). Особенное внимание уделяется освещению литератур-

² «For a brief period in 1848 and the following years», écrit M. Gilman à propos des années révolutionnaires, «Baudelaire was without question carried away by the conception of a popular and democratic art, and reacted violently against ... the puerile utopia [!] of the school of art for art's sake ...» (p. 243).

ного процесса, литературных направлений и культурных явлений, развитие которых органически связано с развитием художественной литературы. Учебник богат и ценен новыми и краткими, но меткими определениями). Спорными в книге можно считать только периодизацию и некоторую диспропорциональность, не снижающие, однако, ценность содержательного учебника.

Ласло Каранчи

LUIGI MALAGOLI: LO STILE DEL DUECENTO

Note allo stile prosastico del Duecento. Libreria Goliardica, Pisa, 1956, pp. 233.

Il Malagoli nel suo bel libro sottomette a un acuto esame la prosa dalle frasi brevi, ricavate per es. dalle cronache del tempo. Tale prosa, le cui caratteristiche sono state sinora definite con i lati negativi, con quegli elementi che *non* si trovano in essa (costrutti infinitivali, participiali e gerundiali; ampie proposizioni inserite in rotondi periodi), merita di essere riproposta ad uno studio approfondito: né le osservazioni dello Schiaffini, né quelle del Segre, né quelle di chi scrive sono andate oltre la constatazione della semplicità e della definizione linguistica di essa.

Il Malagoli si accosta al problema dal lato positivo, volendo caratterizzare gli elementi costruttivi della prosa lineare del Duecento. Egli constata qui un continuo mutamento di piani del racconto, una assenza della concatenazione logica, quindi l'uso illogico delle *e*. Gli autori prosastici del Duecento si accingono a raccontare eventi e fatti in modo che manchi la prospettiva costruttiva: saltano di palo in frasca, per dire così e quindi il loro riferire diventa confuso e privo di filo costruttore chiaramente stabilito.

Lo scrivente riconosce il merito che ha il Malagoli nel proporre l'osservazione del mutamento prospettivo della prosa duecentesca, non messa ancora in risalto. Trova però l'idea del Malagoli incompleta e anche unilaterale. In primo luogo, il mutamento prospettivo è rintracciabile anche nella prosa di largo respiro del secolo successivo, nella prosa boccaccesca, testé l'impiego frequente dei molti anacoluti, cagionati per l'appunto dal mutamento di prospettive enunciative. In secondo luogo, il Malagoli, nel definire la prosa lineare duecentesca, non tiene conto di due fattori stilistici che potevano agire sulla prima prosa italiana: la Bibbia e Sallustio; il Malagoli dovrebbe anche citare lavori importanti di studiosi tedeschi, i quali si sono occupati del detto influsso.

Gyula Herczeg

J. G. OXMANN: DU ROMAN DE POUCHKINE: «LA FILLE DU CAPITAINE»

AUX «RÉCITS D'UN CHASSEUR» DE TOURGUENIEV

(Ю. Г. Оксман От «Капитанской дочки» А. С. Пушкина к «Запискам охотника» И. С. Тургенева) Саратовское книжное издательство, 1959, 316 стр.

Il faut souligner en premier lieu l'efficacité du système de recherches et l'ampleur de l'activité scientifique de J. G. Oxmann qui soutient chacune de ses thèses par une riche documentation d'archives et réussit à recréer pour le lecteur l'atmosphère historique de l'époque ainsi que les relations politico-sociales de la vie littéraire. C'est ainsi que devient compréhensible l'apparition dans la prose de Pouchkine du thème Pougatschov et la réaction de la censure aux «Récits d'un chasseur» de Tourgueniev. Oxmann analyse le programme politique et l'athéisme de Bielinski, d'après ses lettres adressées à Gogol et il prête également attention à ses particularités artistiques. Il souligne non seulement la grande force d'agitation du poème «Voïnarovski» de Rileiev, mais démontre aussi son caractère artistique unilatéral qui provient de sa conception idéaliste de l'histoire.

Zsuzsanna Zöldhelyi

RICCARDO PICCHIO: STORIA DELLA LETTERATURA RUSSA ANTICA

(История древней русской литературы.) Nuova Accademia, Milano, 1959, pp. 416.

Издательство публикует историю литературы всех стран в серии «Тезаурус Литератур». Важной публикацией этой серии является книга Р. Пиккьо. Она диалектически анализирует историю возникновения и развертывание культуры и искусства Руси. Большое достоинство и значение книги состоит в том, что она последовательно дает историю разных стилей и не безразлично, что она занимается и связями восточнославянской и русской культуры с западными культурными течениями. Том содержит главу о русском фольклоре, основную библиографию и указатель.

Миклош Фогараш

OSKAR SASHEGYI: ZENSUR UND GEISTESFREIHEIT UNTER JOSEPH II. BEITRAG ZUR KULTURGESCHICHTE DER HABSBURGISCHEN LÄNDER

Budapest, Akadémiai Kiadó, 1958, p. 244. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 16.)

L'auteur s'est proposé d'examiner les rapports entre les mesures prises par Joseph II pour la censure des livres et l'idéologie du siècle des lumières. Il constate que le but principal des mesures en question était de protéger l'État josphien — but auprès duquel toute autre considération dut être reléguée à l'arrière-plan. Le mérite principal de l'auteur est d'avoir analysé la matière de façon détaillée, et d'être le premier à se servir d'une méthode critique marxiste et approfondie.

Regina Donáth

URIEL WEINREICH: LANGUAGES IN CONTACT

Findings and Problems (Соприкосновение языков. Исследование и проблемы.) New York 1953. Publications of the Linguistic Circle of New York. Number 1. pp. XII. 148.

Рецензия положительно оценивает первое значительное произведение в области соприкосновения языков: главная заслуга произведения Вейнрейха состоит в том, что его систематическое и основательное обобщение гармонирует с современной структуральной описательной лингвистикой.

Дьёрдь Сепе

КОРНЕЛИЙ ЗЕЛИНСКИЙ: НА РУБЕЖЕ ДВУХ ЭПОХ

Советский писатель, Москва 1959, 339 стр.

Автор рецензии отмечает, что Зелинский в своих воспоминаниях пластично воссоздает атмосферу 1917—1920 годов; он метко и многосторонне характеризует литературную жизнь этих лет, определяет историко-литературную роль многих ныне забытых уже поэтов, дает критический анализ не только взглядов, но и литературной практики сторонников Пролеткульта. Наряду с удачными главами о поэзии Маяковского и Д. Бедного особенно выделяется глава, посвященная Есенину.

Эржебет Каман

SOMMAIRE

Études publiées en 1961:

<i>György Bónis</i> : L'Ars Notaria di János Uzsai	1
<i>Ференц Ботка</i> : Неизвестные документы Горького	3
<i>Ференц Ботка</i> : Неизвестный «Манифест Театра» Маяковского	3
<i>Endre Gombár</i> : Aila Meriluoto und die Charakterisierung der modernen finnischen Dichtkunst	4
<i>Dezső Dümmerth</i> : Göttingen und das geistige Leben in Ungarn	4
<i>István Gál</i> : Unknown und Forgotten Translations by Miklós Radnóti	9
<i>Gyula Herczeg</i> : Sfondò sociale delle discussioni stilistiche dell'Illuminismo	11
<i>István Károly Horváth</i> : A Few Words on the Riddle of Hamlet	15
<i>László Karancsy</i> : L'évolution de la littérature russe au XIX ^e siècle	16
<i>Sándor V. Kovács</i> Sur l'influence d'Avicenne dans la Hongrie médiévale	19
<i>Antal Mádl</i> : Die Auswirkung der Emigration auf die österreichische politische Dichtung	19
<i>István Mészáros</i> : Les étudiants «mendiants» du moyen-âge en Hongrie	24
<i>György Nádor</i> : Clare et distincte	26
<i>Béla Nagy</i> : Dimitrie Eustatievici, auteur de la première grammaire roumaine	28
<i>Ференц Палп</i> : Количественный анализ словарной структуры Письма Татьяны к Онегину и двух его венгерских переводов	29
<i>István Payer</i> : Une source inconnue du poème de Heine «Die schlesischen Weber»	30
<i>György Rába</i> : La Divina Commedia nella traduzione ungherese di M. Babits	31
<i>Ótó Süpek</i> : L'enfance de Villon	36
<i>Elida Maria Szarota</i> : Antikes und Modernes in Kleists Amphitryon	37
<i>Nándor Szávai</i> : Cyrano de Bergerac et son Voyage dans la Lune	39
<i>Robert Weimann</i> : Thomas Nashe and Elisabethan Humanism	40
<i>Endre Angyal</i> : Recherches sur le baroque en Pologne	44

Revue et compte rendus publiées 1961:

<i>Dezső Báder</i> : Schiller in Ungarn	47
<i>Anna Katona</i> : Geoffrey Carnall, Robert Southey and his Age	47
<i>Режѣ Салатнаи</i> : Щандор Чанда, Венгеро—словацкие культурные связи	47

<i>Endre Bojtár</i> : Lubomír Doležel, O stylu moderní české prózy.....	48
<i>Шандор Сиклаи</i> : Othmar Feil, Beiträge zur Geschichte der slavischen Verbindungen und internationalen Kontakte der Universität Jena.....	48
<i>Gyula Simon</i> : Ferdinando Giannessi, Il grande Carducci.....	48
<i>László Gáldi</i> : Margaret Gilman, The Idea of Poetry in France from Houdar de la Motte to Baudelaire	49
<i>Miklós Hutterer</i> : Die II. Germanistentagung in Moskau.....	50
<i>Ласло Каранчи</i> : Новая книга об истории русской литературы XIX века	50
<i>Gyula Herczeg</i> : Luigi Malagoli, Lo stile del Duecento	51
<i>Zsuzsanna Zöldhelyi</i> : J. G. Oxman, Du roman de Pouchkine: «La fille du capitaine» aux «Récits d'un chasseur» de Tourgueniev	51
<i>Миклош Фогараш</i> : Riccardo Picchio, Storia della letteratura russa antica.....	52
<i>Regina Donáth</i> : Oskar Sashegyi, Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II. Beitrag zur Kulturgeschichte der Habsburgischen Länder.....	52
<i>Дьёрдь Сене</i> : Uriel Weinreich, Languages in Contact. Findings and Problems	52
<i>Эржебет Каман</i> : Корнелий Зелинский, На рубеже двух эпох.....	52

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó Igazgatója — Műszaki szerkesztő : Vidosa László
A kézirat beérkezett : 1961. XII. 12. — Példányszám : 800 — Terjedelem : 4,9 (A/5 ív)

62.54549 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető : Bernát György

